

ఆంధ్ర
వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

కారక సమాస తద్భిత క్రియా కృత్ ప్రకీర్ణక పరిచ్ఛేదములు

రెండవ సంపుటము

గ్రంథకర్త:

కళాప్రభాక్ష

వజ్జుల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి



3779

ఆంధ్ర విశ్వకళాపరిషత్

ప్రచురితము

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు ఆండ్ సన్స్ వారిచే

వావిళ్ల ప్రెస్సు సముద్రితము

1952

కాపీరైట్]

[వెల. రూ. 25-0-0.

ము ఖ్య వి ష య సూ చి క

విషయసంఖ్య.

పుట.

కా ర క ప రి చే డ ము

౨౩౪	తెల్లనందలి కారకాదివిధులు ప్రాయశ్చముగ సంస్కృతోక్తములే.	౯౪౯
„	సంబోధన ప్రథమ కారకవిభక్తి కాదు.	౯౫౦
„	ప్రాతిపదికార్థముల వివరణము.	౯౫౧
„	ఉక్తార్థప్రథమ వివరణము.	౯౫౨
„	‘బా-సా-పే’ ‘గాణ’ వ్యాఖ్యలు సరికావు.	౯౫౩
„	కృత్తదితసమాసములచే నుక్తార్థతను సూరి చూపలేదు.	౯౫౫
„	తెల్లనను గర్తృకర్తములు భావార్థకాదులచే నుక్తములగును.	౯౫౬
౨౩౫	వివిధకర్తకారణోదాహృతులు.	౯౫౮
„	ద్వికర్తకథాతువులు. ఇట్టివి తెల్లన నడుదు.	౯౬౦
„	సంస్కృత ప్రసిద్ధవిభక్తులు కొన్ని తెల్లన నిల్వవు.	౯౬౧
„	కర్తప్రవచనీయద్యోత్యార్థవివరణము.	౯౬౨
„	వైషయిక సప్తమిచోటఁ బర్యాయముగ ‘కూర్చి’ విభక్తి నిల్చును.	౯౬౩
„	కూర్చి విభక్తి. ఇది ద్వితీయపై నిల్చు ననెడి ప్రాథవ్యాకరణోక్తి సరికాదు.	౯౬౫
„	అంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగారి యశాస్త్రీయప్రసంగము.	౯౬౬
౨౩౬	అప్రేరణకర్త ప్రేరణంబునఁ గర్తంబగు.	౯౬౮
„	అంతర్గత ప్రేరణార్థ కోదాహృతులు.	౯౭౦
౨౩౬ I	‘బా-గు-ప్ర’ వ్యాఖ్య సరికాదు.	౯౭౨
౨౩౭	“తత్ర తృతీయా షష్ఠీ చ.....” అనుదాని వ్యాఖ్య.	౯౭౪
„	దీనికహోబలపతి చేసిన యపవ్యాఖ్య.	౯౭౫
౨౩౭ I	అహోబలానుసారి సూరిగారి యపమార్గము.	౯౭౭
„	‘బా-గు-ప్ర’ బాలవ్యాకరణముల ప్రమాదములు.	౯౭౮

విషయసంఖ్య.		పుట.
౨౩౨ II	కనుభాతు ప్రేరణరూపముల వివరణము.	౯౭౯
„	‘కాంచు’ ప్రేరణార్థకము.	౯౮౦
౨౩౩	అనభిహితకర్తృకరణవాచకములు తృతీయాంతము లగును.	౯౮౧
„	ద్వికర్తృకముల కర్తృవాచి యొక్కటిమాత్రమే కర్తృప్రత్యయము నందును.	౯౮౨
౨౩౪	కారణ కరణముల స్వరూపభేదవివరణము.	౯౮౪
౨౩౪ I	“బా-సా-పే” ‘వానిచేత వింటి’ ననరా దనుట సరికాదు.	౯౮౫
„	అహోబలపతి జడ ప్రకృతివైని “చేత” నిల్వ దనరాదు.	౯౮౬
„	చేసి శబ్దానుప్రయోగస్థలములు.	౯౮౭
„	చేసి శబ్దానుప్రయోగము వ్యవహితముగను నగును.	౯౮౮
౨౪౦	కరణసహృదతుల్యార్థయోగతృతీయ.	౯౮౯
„	సరి సాటి ఉద్ది మొ. తుల్యార్థకములు.	౯౯౦
౨౪౦ I	ఎదుర్కొను - మూర్కొను - విరోధి - ప్రతిచ్ఛంద. మొ.	
	తుల్యార్థకములు - సహృదకములును.	౯౯౧-౯౯౨
„	వరూఢ=రథగుప్తి, ప్రాధవ్యాకర్త దీనిని గ్రహింపలేదు.	౯౯౩
౨౪౧	తోడ-కువర్ణకంబులు వచ్చర్థాముఖ్యకర్తంబున కగు.	
	నుశబ్దవ్యవధానంబున “తోడ”కు లోపము. కొన్నియెడల నిది లేదు. “అధికుల హీనులతోడ”.	౯౯౪
„	సంస్కృతమునందును గౌణకర్తృవాచి పశ్యంత మగును.	౯౯౫
౨౪౨	ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకు “తోడ-వలన” లగును.	౯౯౬
౨౪౨ I	బాలవ్యాకృతి తద్వ్యాఖ్యలలోని “సాందీపుని” అసాధువు.	౯౯౭
„	“బా-సా-పే” లోని కేవల ప్రామాదిక ప్రసంగము.	౯౯౮
౨౪౩	బాలవ్యాకరణాదులు సంగ్రహింపని కొన్ని విషయములు	౯౯౯
౨౪౪	సంస్కృతమునఁ జతుర్థి విభక్తి వచ్చుచోటులు.	౧౦౦౦
„	తాదర్థ్య చతుర్థి చేతనే సంప్రదానచతుర్థి సిద్ధించును.	౧౦౦౧
౨౪౪ I	‘యొక్క’ను వలెనె ‘కొఱకు’ను నన్నయ వాడలేదు.	౧౦౦౨
„	చతుర్థి చోట పశ్చిమ ప్రయోగము సంస్కృతమందెకలదు.	౧౦౦౩
„	స్వరప్రధానయతి ప్రత్యయత్వభంజకము కాదు. కయి = కునయి = కుగాన్.	౧౦౦౪
౨౪౫	సూరి సంగ్రహింపని చతుర్థి విధాయకవిధులు.	౧౦౦౫

విషయసంఖ్య.	పుట.
౨౪౬	అపాదానపంచమీస్థలములు. ౧౦౦౯
”	బుద్ధిపరికల్పితమగు నపాదానము. ౧౦౧౦
౨౪౬ I	సూరి (కారక) యుదాహృతులు పెక్కు కౌముదిలోనివె. ౧౦౧౧
”	‘దొంగభయము’ దీనిని బంచమీతత్పురుష మనరాదు. ౧౦౧౨
	(౨౬౯ విష. ౧౧గిర పుట).
౨౪౭	సప్తమ్యాదు లుండ్యాదులతో నన్వయించును. ౧౦౧౩
”	సూరి ‘ఉండి’ ప్రభృతు లనుప్రయుక్తశబ్దము లనరాదు. ౧౦౧౪
”	‘కోలెన్’ మున్నగుశబ్దముల ప్రయోగములు. ౧౦౧౫
”	‘అట్లు - పోలెన్’ మొదలగు శబ్దములు పరమగునప్పటి ౧౦౧౬
	విభక్తులు. ౧౦౧౭
”	‘ఉండి-ఉంచి’ పరమగునప్పటి విభక్తులు. ౧౦౧౮
”	ద్వితీయమిండి యుండికి బ్రయోగము గన్పట్టదు. ౧౦౧౯
”	‘ప్రథవాక్’—‘బా-గు-ప్ర’ గ్రంథముల ప్రమాదములు. ౧౦౨౦
౨౪౭ I	సూరి ‘ఉండి’ శబ్ద మనుప్రయుక్త మనరాదు. ౧౦౨౧
”	“ఇంటినుండివచ్చెన్”, అను రీతిగల మహాకవిప్రయోగము ౧౦౨౨
	గన్పట్టదు.
”	సూరి ద్వితీయాసప్తములు వలన కాదేకమగు ననుట ౧౦౨౩
	సరికాదు.
౨౪౮	అన్యారాద్యర్థకయోగజపంచమికి “కంటె-కు” వర్ణకము ౧౦౨౪
	లగును.
”	పెక్కుశబ్దముల కొక్క ‘కంటె’ వర్ణకము నిల్చును. ౧౦౨౫
౨౪౯	నిర్ధారణార్థ ద్వైవిధ్యము. ౧౦౨౬
౨౪౯ I	నిర్ధారణపంచమిచోట ‘కు’ నైతము నిల్చునని సూరి ౧౦౨౭
	వచింపలేదు.
౨౫౦	పట్టి వర్ణకము నిల్పేడి స్థలములు. ౧౦౨౮
”	భావార్థక నుజేపైని ‘పట్టి’ మాత్రము నిల్చును. ౧౦౨౯
౨౫౧	సంబంధము ద్వివిధము, స్వామివాచకమువైని “యొక్క” ౧౦౩౦
	షష్ఠి నిల్చును.
”	‘యొక్క’కు బ్రయోగము కన్పట్టదు. వ్యస్తతలో నయి ౧౦౩౧
	తము ‘యొక్క’ లోపించును.

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౫౧	'కి-కు'లు శేషవృత్తమున నిల్చును.	౧౦౩౩
„	శేషవృత్తి యర్థవిశేషబోధకమును నగును.	౧౦౩౪
౨౫౧ I	'ది-దు-వి' ప్రత్యయములు 'యొక్కా' ర్థకములు.	౧౦౩౫
„	'నీదుకొడుకులు' తిక్కన. ఇది నన్నయసమృతము కాదు.	౧౦౩౬
„	అహోబలపండితుని పొరపాటు.	౧౦౩౭
౨౫౨	సూరి బ్రాహ్మణద్వేషి యనుట సరికాదు.	౧౦౩౮
„	“బా-సా-వే” — ‘లోపు + ఉల = లోపల’ అనువ్రాత సరికాదు.	౧౦౩౯
„	‘నిర్ధారణమునకు’ పక్షినిల్చుట ముద్రణసంస్కర్తసాహస కృతము. నిర్ధారణపక్షి సప్తములు.	౧౦౪౦-౧౦౪౧
౨౫౩	త్రివిధాధారలక్షణోదాహరణములు.	౧౦౪౨-౧౦౪౩
„	‘చర్మమందు ద్వీపిని జంపెన్’ ఇట్టివి తెల్లనఁ జూపట్టవు.	౧౦౪౪
„	విషయనిమిత్తాదిజ సప్తమి. అహోబలుని ప్రమాదము.	౧౦౪౫
„	‘అహా’ ‘గాణ’ - ‘ఆం-భా-చ’ గ్రంథములలోని ప్రమా దములు.	౧౦౪౬
„	అధికరణసప్తమి-సతిసప్తమి.	౧౦౪౭
„	కవిజనమందన టీకాప్రమాదము.	౧౦౪౮
౨౫౩ II	సప్తమి ‘న’ ప్రత్యయము నిల్చు స్థలములు.	౧౦౪౯
౨౫౪	“అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చాన్యా” సూత్రవివృతి.	౧౦౫౦
„	కారకములు వివక్షావశమున మూలుచుండును.	౧౦౫౧
„	ఒక కారకము మఱొక కారకము నడచి నిల్చుట.	౧౦౫౨
౨౫౫	‘శితరత్ర చ ద్వితీయా’ సూత్రవివరణము. ‘పనుపుఁజేసి’ అనురీతి వానిలోనిది తృతీయార్థకద్వితీయ కాదు.	౧౦౫౪
„	అజడసప్తమిచోటను నై తము ద్వితీయ నిల్చును.	౧౦౫౫
„	‘పశువులకు మేటి’ అను కు పక్షి ముద్రణ సంస్కార ప్రమాద కృతము.	౧౦౫౬
౨౫౫ I	తృతీయాసప్తములచోటి ద్వితీయ. తృతీయాసప్తముల చోట ‘న’ వర్ణకము నిల్చు స్థలములు.	౧౦౫౭-౧౦౫౮
౨౫౬ I	అజడతృతీయకు ‘న’ వచ్చు ననెడి ‘ప్రాధ’ నిరాధారము.	౧౦౫౯
౫౭	జడద్వితీయకు బ్రథమ.	౧౦౬౦

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౫౭ I	పేటికావాఱ్ఱాత చెప్పినది ప్రాధవ్యాకరణాశయము కాదు.	౧౦౬౧
„	అజడద్వితియచోఁ బ్రథమ నిల్పు నను 'ప్రాధ' సరికాదు.	౧౦౬౨
౨౫౮	అన్యవిభక్తులచోఁ బ్రథమ నిల్పు స్థలములు.	౧౦౬౩
„	సంస్కృతమందును నధ్యవాచకములకు సప్తమీప్రథమ లగును.	౧౦౬౪
„	ఉదంతదేశవాచకముల సప్తమికే ప్రథమయగును.	౧౦౬౫
౨౫౮ I	దేశాధ్యక్షాలవాచకముల పాక్షికసప్తమి.	౧౦౬౬
౨౫౯	విశేషణవిశేష్యముల లింగవిభక్తివచనతౌల్యము.	౧౦౬౭
„	సూరిపైని 'బా-గు-ప్ర' చేసిన యాక్షేపణము సరికాదు.	౧౦౬౮
„	విశేషణవిశేష్యముల లింగవచనవ్యత్యాస ప్రయోగ విశేషములు.	౧౦౬౯
౨౬౦	విశేషణ విశేష్యలింగవచన వ్యత్యాసములు.	౧౦౭౦
„	విశేషణ విశేష్యవచన వ్యత్యాసము. ఆధర్వణము.	౧౦౭౧
„	కవిశిరోధూషణవ్యాఖ్య నన్నయాభిప్రేతముకాదు.	౧౦౭౨
„	విశేషణ విశేష్యముల వచన వ్యత్యాసము.	౧౦౭౩
౨౬౦ I	సూరి పద్ధతిలోఁగల్గు దుర్వారములగు ననిష్టరూపములు.	౧౦౭౪
„	'బా-గు-ప్ర' వ్యాఖ్యయు సూరకవి తిష్ఠకవుల లక్షణము లును నీ విషయమున సరికావు.	౧౦౭౫
౨౬౧ I.	'సర్వనామ సంఖ్యాభిధానేత్యాది' సూరి సూత్రమందలి దోషములు.	౧౦౭౬
„	ఈ విషయమందలి పేటికాశయము సరికాదు.	౧౦౭౭
౨౬౨	ఎల్లవిభక్తుల విశేషణములును బ్రథమాంతములు కానోపును.	౧౦౭౮
„	'ప్రాధ' కారక-౨౧-౨౩ సూత్రము లనావశ్యకములు.	౧౦౭౯
„	ఈ విషయమునందలి 'ఆం-భా-చ' కర్త గారి యాశయము సరికాదు.	౧౦౮౦
౨౬౨	విశేషణ విశేష్యముల విభక్తి వ్యత్యాసము.	౧౦౮౧
౨౬౩-౨౬౩ I	భ్యాద్యర్థ వ్యవధానమునందగు విశేషణ విభక్తి వ్యత్యాసము.	౧౦౮౨

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౬౩-౨౬౩ I బాల-కార-౨౮ మొ. ౩౨ సూత్రములు సిద్ధాంతాను

వాదములు.

౧౦౮౩-౧౦౮౬

„	భావార్థకాదియోగజ ప్రథమకుః బ్రయోగములు.	౧౦౮౭
౨౬౪	ఆస్తద్యుష్ట దర్థముల విధేయ విశేషణములు.	౧౦౮౮
„	అహోబలపండితుని భాగింతి.	౧౦౮౯
„	ఆస్తద్యుష్ట దర్థముల యు త్తరో త్తరప్రాబల్యము.	౧౦౯౦
„	ఈ విషయమున సంస్కృతాంధ్రములకుః గల భేదము.	౧౦౯౧
„	యుష్టదస్తదాత్తార్థక కర్తల సహోక్తిలోని విశేషములు.	౧౦౯౨-౧౦౯౩
„	యుష్టదస్త దర్థ విశేషణప్రయోగ విశేషములు.	౧౦౯౪
„	ఈ విషయమునందలి 'ఆం-భా-ఆ' సూత్రము సరికాదు.	౧౦౯౫
„	యుష్టదస్త దర్థక విశేషణప్రయోగ విశేషములు.	౧౦౯౬-౧౦౯౭
౨౬౪ II	అన్యయుష్టదస్త దర్థముల యుగపదుక్తిలోని విశేషములు.	౧౦౯౮
౨౬౫	వాక్యగత పదముల యన్వయక్రమ రాహిత్యము.	౧౦౯౯
„	ప్రకృతార్థప్రకాశకమగు వ్యవధానమే సాధువు.	౧౧౦౦
„	వాక్య మధ్యగత పద్యద్వయమును సాధువే.	౧౧౦౧
„	వాక్యములందలి పదముల యథ్యాహారము.	౧౧౦౨
„	స్ఫూర్తిసుఖావహములగు నథ్యాహారములు.	౧౧౦౩
„	సంస్కృతమందలి యథ్యాహారముల విశేషములు.	౧౧౦౪
౨౬౫ I	వాక్యగతపదములు క్రమ నిరపేక్షములు కానోపు ననెడి సూరి సూత్రము.	౧౧౦౫

కా ర క ప రి శి ష్ట ము.

౨౬౫ II	భావార్థకాదుల విశేషణములు కర్తృకములె.	౧౧౦౬
„	విశేషణవిశేష్యముల భిన్నవిభక్తులు.	౧౧౦౭
„	భావార్థక టవర్ణ కాదలచోటి యాభాసకర్తృత్వము.	౧౧౦౮

స మా స ప రి చె ద ము.

౨౬౬	సమాసలక్షణము. సామర్థ్య ద్వైవిధ్యము.	౧౧౦౯
„	'ప్రణమతి' అనుచో 'ప్ర' వ్యస్తమని పాఠినీయులు.	౧౧౧౦
౨౬౬ I	సమాసైకదేశాన్వయ మెట్టిచో సాధువు?	౧౧౧౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౬౬ I	ప్రాథమ్యాకర్తృ తదనుయాయుల ప్రమాదములు.	౧౧౧౨
„	నన్నయాదుల యేకదేశాన్వయప్రయోగములు.	౧౧౧౩
„	‘ముల్లోకవంద్య’ మొ. వైరిసమాసములు కావు.	౧౧౧౪
౨౬౬ II	సమాసము సాధారణముగా నైచ్ఛికము.	౧౧౧౫
౨౬౭	సమాస-సమాసక-లక్షణములు.	౧౧౧౬
౨౬౭ I	సూరి వచించిన త్రివిధసమాసములు.	౧౧౧౭
„	సమాసక మనుసంజ్ఞను సూరి వచింపలేదు.	౧౧౧౮
౨౬౮	ద్విగుకర్తృధారయాది సమాసములు.	౧౧౧౮
౨౬౮ I	కృదాది పంచవృత్తులు.	౧౧౧౯
„	‘పూర్వపదార్థప్రాధానోవ్యయిభావః’ అనునది మొదలగు లక్షణములు ప్రాయికములు కాన నవి సరికావు.	౧౧౨౦
„	అట్టి ప్రాయికలక్షణమె యిందు వివరింపబడుచున్నది. తత్పురుషాదులు. పూర్వనిపాతకాన్తము.	౧౧౨౧
„	సమాస విభక్తిలోపము.	౧౧౨౨
౨౬౮ II	అవ్యయిభావము.	౧౧౨౨
„	ఉపసర్జన శబ్దార్థమతభేదములు.	౧౧౨౩
౨౬౮ III	ద్వితీయాతత్పురుషాదుల లక్షణములు.	౧౧౨౪
„	చతుర్థి తత్పురుషాదులు.	౧౧౨౫
„	ప్రథమాతత్పురుషము.	౧౧౨౬
౨౬౮ IV	కర్తృధారయము.	౧౧౨౬
„	కర్తృధారయము-ఉత్తరపదలోపి సమాసము.	౧౧౨౭
„	“శతాబ్దము” మున్నగునవి యుత్తరపదలోపి సమాస ములు. (చూ. విస్తర II ౨౯ IV విష.)	౧౧౨౮
„	ఉపమితాదిసమాసములు (౨౬౮ V విషయము.)	౧౧౨౯
„	ఉపమానపూర్వపద కర్తృధారయముల సాధుత్వము. (చూ. ౨౬౮ XIII విష. ౧౧౨౪ పుట.)	౧౧౩౦
„	ఉపమితరూపకసమాసముల సాధక బాధకములు.	౧౧౩౧
„	ఉపమారూపకసంకరము = సరసింహసంకరము.	౧౧౩౨
„	భాషితపుంస్కములు, పుంవద్భావము.	౧౧౩౩
౨౬౮ V	ద్విగుసమాసము.	౧౧౩౩

విషయసంఖ్య.		పుట.
౨౬౮ V	ద్విగుత్రైవిధ్యమున నాంధ్రవైయాకరణ వైమత్యము.	౧౧౩౪
„	‘చేతుశ్శతాబ్దముల’ అనుదాని సాధుత్వము.	౧౧౩౫
౨౬౮ VI	తద్గుణాతద్గుణ సంవిజ్ఞాన బహుప్రీతులు.	౧౧౩౬
„	వ్యధికరణ బహుప్రీతి భాష్యసమ్మతము కాదు.	౧౧౩౭
„	శ్రీహేతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగారి యాక్షేపము సరికాదు.	౧౧౩౮
„	వీరి మఱియొన్ని యపసీద్ధాంతములు.	౧౧౩౯
„	వీరి ప్రసంగ మప్రయుక్తతా దోషమునకే నిర్విషయత్వమును ఘటించును, మేకాధీశ శబ్దార్థ శతకోటి.	౧౧౪౦
„	భాషితపుంస్కముల పుంవద్భావము.	౧౧౪౧
„	పుంవద్భావవిధులు. సమాసాంత ప్రత్యయములు.	౧౧౪౨
„	వివిధములగు బహుప్రీతి విశేషములు.	౧౧౪౩
౨౬౮ VII	ద్వంద్వసమాసము.	౧౧౪౩
„	సాహిత్యము క్రియా నిష్పత్తియందును లేకపోవచ్చును.	౧౧౪౪
„	ద్వంద్వ సమాసమందలి పూర్వనిపాతవిధులు.	౧౧౪౫
౨౬౮ VIII	సమాహారద్వంద్వసమాసము.	౧౧౪౫-౧౧౪౬
„	ఋషస్తాది ద్వంద్వమున వచ్చు ‘ఆసజ్ఞు’	౧౧౪౭
౨౬౮ IX	ఏకశేషవృత్తి.	౧౧౪౮
౨౬౮ X	అలుక్సమాసవిధులు.	౧౧౪౯
౨౬౮ XI	సర్వసమాసాంతవిధులు.	౧౧౫౦
౨౬౮ XII	సమాసాశ్రయవిధులు	౧౧౫౦
౨౬౮ XIII	‘సమాహార’ మున్నగు కొన్ని వింతప్రయోగముల సమర్థనము - ఉపమానపూర్వపదకర్తృధారయ సమాస సమర్థనము. (చూ. ౨౬౮ IV విష. ౧౧౨౮ పుట.)	౧౧౫౧-౧౧౫౪
౨౬౯	సూరి వివరించిన తత్పురుషాదులు.	౧౧౫౫
„	ద్విగుకర్తృధారయావిశ్వాది చింతామణినే సూరి వివరించెను.	౧౧౫౬
„	‘దొంగభయము’ అనునది సూరి పంచమితత్పురష మనరాదు. (చూ. ౨౪౬ I విష. ౧౦౧౨ పుట.)	౧౧౫౮

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౨౦	చింతామణి వచించిన సమాసకము. చింతామణి వివరించిన షష్ఠీ తత్పురుషము.	౧౧౫౯
"	పయికారికలకు గాణపత వివరణముచేసిన యపవ్యాఖ్య.	౧౧౬౦
"	సమాసకములందును "షష్ఠీ భవే ద్వివీరీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితేత్యాదికము వర్తిల్లును.	౧౧౬౧
"	సమాసకేతరస్థలములందు జ్ఞాపకసిద్ధ మిశ్రసాంస్కృతిక సమాసములు సయితము చెల్లును.	౧౧౬౨
"	అట్లు పోలె ప్రభృతులతోడి సమాసములు. 'ప్రాధ' వ్యాకృతిలోనివి.	౧౧౬౩
"	సప్తమీ న వర్ణకము లోపింపని యలు క్సమాసములు.	౧౧౬౬
"	షష్ఠీ భవే ద్వివీరీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితేత్యాది సూత్రార్థ వివరణము.	౧౧౬౬-౧౧౬౭-౧౧౬౮
౨౨౦ I	సూరి ప్రక్రియలోని సమాస విభక్తిలోపము - ఇది కేవల మపమార్గము.	౧౧౬౯-౧౧౭౦
౨౨౧	తత్పురుష సమాసవిధులు. తచ్ఛబ్దాకారలోపము.	౧౧౭౧
"	నీ-నా-తా-మన-శబ్దముల సమాసము.	౧౧౭౧
"	అవోబలపండితుఁడీ నన్నయాధర్వణుల యాశయమును గ్రహింపలేదు.	౧౧౭౨
"	కవిజనమండనాదుల యపవ్యాఖ్యలు.	౧౧౭౩
౨౨౧ I	బాలవ్యాకృతిలోని సంబంధార్థమందలి తచ్ఛబ్దముతోడి సమాసము. అది - ఇది శబ్దముల యనుప్రయోగము. అట్టిఁడు మొ.	౧౧౭౪-౧౧౭౫
"	తచ్ఛబ్దానుప్రయోగవిషయక ప్రయోగవిశేషములు.	౧౧౭౬
"	'నీదుకరుణ' మున్నగుచోటులందలి 'దు' వర్ణకము షష్ఠ్యర్థకము. సమాసముకాదు.	౧౧౭౭
౨౨౨	ఆచ్ఛికవిభక్త్యంతముల సమాసములు యథేచ్ఛముగ నగు.	౧౧౭౮
౨౨౨ I	శుద్ధ సంస్కృతపద మాచ్ఛికపదముతో సమసీపదు.	౧౧౭౯
"	పాల్కురికి సోమనారాధ్యుఁడు వైరిపదమును బ్రయోగించె నను బసవపురాణ పీఠిక సరికాదు.	౧౧౮౦
	సోమనారాధ్యుని వింతవింత పోకడలు.	౧౧౮౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౭౨ I	'పజ్' - ప'వర్ణకములు. 'జనుపనార' ఇందు 'జనుము' పూర్వపదము కాదు.	౧౧౮౨
౨౭౩	కర్తృధారయ సమాసవిధులు:—వైరిపదము దుష్టము కాని స్థలములు.	౧౧౮౩
"	పేటికావ్యాఖ్యాత యపమార్గము.	౧౧౮౪
"	చిరుదాద్యుత్తరపదక వైరి సమాసములు సాధువులనేడి యధర్వణుని సమర్థనము.	౧౧౮౫
"	'కృష్ణరాయ - నన్నపార్య' మున్నగువాని ప్రక్రియ.	౧౧౮౬
"	'అహా'-'ఆం-భా-చ' గ్రంథములలోని యపవ్యాఖ్యలు.	౧౧౮౭
౨౭౪	ఆర్యాంబాదిక శబ్దపానరుక్త్యము సాధువు కాదు.	౧౧౮౮
"	కవిజనమండన - నారాయణీయా ద్యపవ్యాఖ్యలు.	౧౧౮౯
౨౭౫	చిరుదాదులలోని వర్ణ వ్యత్యాసాదికము దుష్టముకాదు.	౧౧౯౦
"	చిరుదశబ్దార్థవిమర్శము.	౧౧౯౧
"	చిరుదాదులందలి వర్ణ వ్యత్యాసాద్యుదాహృతులు.	౧౧౯౨
"	చిరుదాది సమాసములందలి యాంధ్రవికారములు.	౧౧౯౩
౨౭౬	సిద్ధసమాసస్థ జీబంతముల హ్రస్వవిధి.	౧౧౯౪
"	సంస్కృతకోశకారుల దూతి శబ్దకల్పనము సరికాదు.	౧౧౯౫
"	తత్పురుషసమాసాశ్రయ విధులు.	౧౧౯౬
౨౭౭	సూరికృత కర్తృధారయపూర్వపదనియమ సూత్ర విమర్శనము.	౧౧౯౭-౧౧౯౮
"	సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రసమాస స్థలములు.	౧౧౯౯
"	సరసపువచనములు మున్నగువాని ప్రక్రియ.	౧౨౦౦
౨౭౮	కర్తృధారయాభాస సమాసములు. కర్తృత్వ మనఃగాఁ గర్తృగత క్రియాసామానాధికరణ్యము.	౧౨౦౧
"	ఆభాస కర్తృధారయమందలి-'న-ని' వర్ణకములు తక్కిన థాతుజని శేషణములకును నుపలక్షణములు.	౧౨౦౩
"	'నల్లవాడు' మున్నగు పేరువిధములగు కర్తృధారయా భాసములు.	౧౨౦౪
౨౭౯ I	కారకములతోఁ గ్రియ యన్వయించు స్థలములు.	౧౨౦౫
"	'బా-గు-ప్ర' అపవ్యాఖ్య. 'బా-సా-పే' భ్రాంతి.	౧౨౦౬

విషయసంఖ్య.		పుట.
౨౭౯	విశేషణ విశేష్యముల వ్యవధానము సాధువు.	౧౨౦౭
,,	పదాంతర వ్యవధాపిత విశేషణోభయపద కర్తృధారయము.	౧౨౦౮
౨౭౯ I	'అయ్యయికాలము' మున్నగువాని సాధనము.	౧౨౦౯
౨౮౦	నన్నయోపదిష్ట త్రికసమాస సంధి.	౧౨౧౦
,,	సమాసకేతరస్థల త్రికసమాసము.	౧౨౧౧
,,	త్రికసమాససంధిలోని 'ఋ-౧' వర్ణముల విశేషములు.	౧౨౧౨
,,	త్రికసమాససంధిలోని సంయుక్తవర్ణద్విత్వము.	౧౨౧౩
౨౮౦ I	సూరిగారి హ్రస్వద్విత్వవిధి మార్గాంతరము.	౧౨౧౪
,,	సూరిగారి యీ సూత్రసమార్థము బాధితము.	౧౨౧౫
౨౮౧	'అచ్చొటు - అచ్చటు' మున్నగువాని సాధనము.	౧౨౧౬
౨౮౧ I	ముచ్చొటులు-ముచ్చట్లు మొ. వీని ప్రయోగములు.	౧౨౧౭-౧౨౧౮
౨౮౧ II	చోట శబ్ద టాక్షరలోపము - ప్రయోగములు.	౧౨౧౯
౨౮౨	కర్తృధారయమందలి నివర్ణకము బహుళము.	౧౨౨౦
,,	చక్కచాయ సాధువు. 'బా-సా-వే' వ్యాఖ్య భ్రాంతి.	౧౨౨౦
౨౮౨ I	సూరిగారి నల్లాదిగణముల విమర్శము.	౧౨౨౧
,,	'ప్రేక్షని' అసాధువు. ఈ 'ని' వర్ణకము భావార్థక 'న'	
	వర్ణకజన్యము కాదు.	౧౨౨౨
,,	అప్యకవీయ ప్రామాదిక వివరణము.	౧౨౨౩
,,	'కమ్మందేనె - చక్కంబడు' సాధువులు.	౧౨౨౪
౨౮౨ II	ధ్వన్యనుకరణములకు నీ 'ని' గాగమము వచ్చుట గలదు.	౧౨౨౫
౨౮౩	ఇతరములగు కర్తృధారయసమాసాశ్రయవిధులు.	౧౨౨౫
౨౮౩ I	ద్విగుసమాసము. ఇందలి 'మూడు' శబ్దము సంధి.	౧౨౨౫
,,	సూరి మూడు లోనిది డుష్పర్ణకమనియే సూత్రించెను.	౧౨౨౬
,,	ద్విగుసమాసవిషయకములగు సాధునిక వ్యాకర్తల	
	ప్రామాదిక ప్రసంగములు.	౧౨౨౭
,,	మధ్యమపద లోపి ద్విగువునందె హ్రస్వద్విత్వాది నిత్యత.	౧౨౨౮
౨౮౪	అచ్చికసమాహారద్విగువు - ప్రయోగములు.	౧౨౨౯
,,	'పదునొకండు' మున్నగునవియు ద్విగువులై.	౧౨౩౦
౨౮౪	'ముల్లొకములు' మున్నగునవి యాచ్చికద్విగువులనెడి	
	కవిశిరోధూషణాశయము సరికాదు.	౧౨౩౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౦౪ I

ఆచ్ఛిక్తద్విగుపు = ఆమిశ్రద్విగుపు - ప్రాయశఃకముగా నేక
వచనాంతమగును.

౧౨౩౧

బ హు ప్రీ హి.

౨౦౫

ఆభాసబహుప్రీహులును సాధువులె.

౧౨౩౨

,,

ఆభాసబహుప్రీహి ప్రథమాంతమై యుండవలెననెడి
కవిశిరోభూషణవాగ్ధ్యఖ్య సరికాదు.

౧౨౩౩

,,

‘ఆ-ఇ-ఉ’ అనునవి తుదిని గల బహుప్రీహులు.

౧౨౩౪

,,

ఔపవిభక్తికవర్ణములు తుదిని నిల్పు బహుప్రీహులు.

౧౨౩౪

,,

కవిశిరోభూషణవాగ్ధ్యఖ్య.

౧౨౩౫

౨౦౫ I

సూరిగారి బహుప్రీ హ్యదాహృతుల సమర్థయము.

౧౨౩౬

౨౦౫ II

సూరి ‘ఔపవిభక్తికవత్’ అనుదళము నుపేక్షింపరాదు.

౧౨౩౭

౨౦౫ III

“ననః బోడి” త్యాది సమాసపదవిమర్శనము.

౧౨౩౮

,,

సూరి వాడినది బోడిశబ్దమా? పోడిశబ్దమా?

౧౨౩౯

ద్వం ద్వం స మా స ము.

౨౦౬

ద్వంద్వసమాసవిధులు.

౧౨౪౦

,,

‘వచ్చురాములు’ మున్నగు భావద్వంద్వములు.

౧౨౪౧

,,

‘వచ్చి రాములు’ అనురీతి నెన్నుట సరికాదు. (అహోబల
తదనుయాయులు వ్రాసిరి.)

౧౨౪౩

,,

‘సమ్మీనమ్మక’ తప్పు. ‘సమ్మిన్ సమ్మక’ సాధువు (భార)

౧౨౪౪

,,

ద్వంద్వ గసడదవాదేశము.

౧౨౪౪

,,

ద్వంద్వరేఫాదేశ మానజ్ సమాసస్థానికము.

౧౨౪౫

,,

ఋదంత సర్వావయవద్వంద్వమందే ‘అనజ్-రేఫా’
దేశములు.

౧౨౪౬

,,

కవిశిరోభూషణ ప్రామాదికవాగ్ధ్యఖ్య.

౧౨౪౭

,,

‘కవి-సం’ ‘కవిసం-వి’ ‘బా-గు-ప్ర’ గ్రథములలోని యప
సిద్ధాంతములు.

౧౨౪౮

,,

క్షత్రియశబ్ద మేకతకారకమును గలదు.

౧౨౪౯

,,

‘బా-గు-ప్ర’ వ్యాఖ్యలోని యకాస్త్రీయప్రసంగములు.

౧౨౫౦

౨౦౬

అనజ్ రేఫాదేశస్థల విమర్శనము.

౧౨౫౧

,,

రామతర్కవాగీశ మతమునఁ బ్రయోగసమర్థనము.

౧౨౫౨

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౮౬	అక్షరద్వంద్వ స్త్రీసమత సాధువు.	౧౨౪౪
౨౮౬ I	బాలవ్యాకరణములోని ద్వంద్వసమాస నియమములు.	౧౨౪౫
"	ప్రాథవ్యాకర్త చూపిన కొన్ని ద్వంద్వవిశేషములు.	౧౨౪౬
౨౮౬ II	బాలవ్యాకరణములోని రేఫాదేశము.	౧౨౪౭
౨౮౭	ద్వంద్వంతశబ్ద మన్నిటితోను నన్వయించును.	౧౨౪౮
౨౮౮	సామాసీకవిషయములను బూర్తిగ నిరూపింప శక్యముకాదు.	౧౨౪౯
౨౮౮ I	సామాసీకవర్ణాదేశాదులగు మార్పులు మహాకవి ప్రయోగైక వేద్యములు.	౧౨౫౦
"	ప్రాథవ్యాకర్త చూపిన సమాసకార్యవిశేషములు. త డ్ధి త ప రి చే డ ము	౧౨౫౧
౨౮౯	నన్నయాధర్వణుల తద్ధిత ద్విజాత్ర ప్రదర్శనము.	౧౨౫౨
"	తన ప్రత్యయపరకత్వమందును షష్ఠి ద్వితీయాతుల్యమే.	౧౨౫౩
౨౮౯ I	భావార్థక తనవర్ణక విధానము. (బాలవ్యాకృతిలోనిది)	౧౨౫౪
"	సూరిగారి తద్ధిత ప్రత్యయ ప్రక్రియ.	౧౨౫౫
౨౮౯ II	విశేషము సామాన్యమును బాధించుట వైకల్పికము.	౧౨౫౬
"	తన పరకత్వమున "పుం పులు - నుక్కు" వచ్చుట కాస్త్రీ యముకాదు. 'జీక' ప్రత్యయము. 'బా-గు-ప్ర' వ్యాఖ్య సరికాదు.	౧౨౫౭
"	జీక పరకత్వమున నుత్వమున కత్వ మగుననెడి సూరి సూత్ర మునకు మూలము కానరాదు.	౧౨౫౮
౨౮౯ III	'ఇమి' ప్రత్యయము - దాని ప్రయోగములు.	౧౨౫౯
౨౮౯ IV	నవర్ణకము, ఇది ధర్మవాచక మనడగును.	౧౨౬౦
"	సూ-రా-నిఘంటుకారులు 'ధర్మి' వాచక మనరాదు.	౧౨౬౧
౨౮౯ V	'ఇక' ప్రత్యయము.	౧౨౬౨
౨౮౯ VI	నిపతిత మగటిమ్యాదుల ప్రయోగములు.	౧౨౬౩
"	'బా-గు-ప్ర' వ్యాఖ్య 'నడికారము' భావప్రత్యయాంత మనరాదు.	౧౨౬౪
"	తెల్పు మున్నగునవి ధర్మవాచకము లనరాదు.	౧౨౬౫
౨౯౦	స్వార్థిక 'క' ప్రత్యయము. ఇది ప్రాతిపదికముపై నిల్చును.	౧౨౬౬

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౯౦	మెలఁతుక కాదు. మెలుతుక.	౧౨౭౭
„	కవిశిరోభూషణోదాహృత తద్ధితములు సూరికి మూలము.	౧౨౭౮
౨౯౦ I	అరమరాదులకు 'ఇక' వర్ణకముస్వార్థమందగును. దీని ప్రయోగములు.	౧౨౭౯
౨౯౦ II	'ఉక' ప్రత్యయము చిటుకాదుల కగును (స్వార్థికము.)	౧౨౮౦
౨౯౦	కాడు-గాడు-ఆడు-ఆడి వర్ణకములు, అస్త్యర్థకములు.	౧౨౮౦
„	'కతై' అస్త్యర్థకము. స్త్రీవాచకము. దీనిని "ఒకతై - ఎవతై" మున్నగువానినివలెనె సాధించుకొననగును.	౧౨౮౨
„	'అంకకాడు' శబ్దపరిశీలనము.	౧౨౮౩
౨౯౦ I	'కా-కతై. గా-గతై' అనువాని సూరివిధానము.	౧౨౮౪
„	'కా-కతై' లకు 'వాడు-అది' అనునవి పర్యాయములు.	౧౨౮౫
„	'కా-కతై'ల ప్రయోగములు. తత్పరిశీలనము.	౧౨౮౬
„	'కా-కతై, గా-గతై' అనువానిలోని 'క-గ' ల నియమ రాహిత్యము.	౧౨౮౮
౨౯౦ II	కా-కతైలు, స్వార్థికములు.	౧౨౮౯
„	'ఇబ్బంది-ఇబ్బందిగాడు' వీని 'శ-ర' అర్థము సరికాదు.	౧౨౯౦
౨౯౦ III	'ఈ' ప్రత్యయము - దాని ప్రయోగములు.	౧౨౯౧
„	'ఈ' ప్రత్యయార్థ ద్వయప్రయోగములు.	౧౨౯౨
౨౯౦ IV	'అరి' ప్రత్యయము - దాని ప్రయోగములు.	౧౨౯౩
„	'అటి' అని శకటము గలదను "బా-గు-ప్ర" 'బా-సా-పే' వ్యాఖ్యలు సరికావు.	౧౨౯౪
౨౯౦ V	'ఇ' ప్రత్యయము-అస్త్యర్థకము-దానిప్రయోగములు.	౧౨౯౫
„	'కైవారము' చేశ్యమనెడి, శబ్దరత్నాకరము సరికాదు.	౧౨౯౬
„	తివ్వకవికన్న శ్రీనాథుడు సామాణికుడు.	౧౨౯౮
„	'సర్వంకమ' 'సూ-రా-ని' గ్రంథముల వాదము సరికాదు.	౧౨౯౯
౨౯౦ VI	మతుబ్ధక కులవాచక 'త' ప్రత్యయము. 'చాకి=చాకల జాతి' అనెడి సూరి యాశయము సరికాదు.	౧౩౦౦
„	'చెంచెత' సరికాదనెడి 'ప్రౌఢవ్యా' సరికాదు.	౧౩౦౨
„	'గుబ్బెత' మున్నగు నిపాతముల ప్రయోగములు.	౧౩౦౩

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౯౧ VII	మతుబర్థకములగు 'అడు-అడి' ప్రత్యయములు. ప్రయోగములు.	౧౩౦౪
"	'మాయలాడు' మిశ్రమనెడి 'శ-ర' సరికాదు.	౧౩౦౫
"	'మాయలాడి' సాధువనెడి 'శ-ర' సరికాదు.	౧౩౦౬
౨౯౧ VIII	'ఇడి' ప్రత్యయము—అభావాన్ధకము.	౧౩౦౬
౨౯౨	పరిమాణార్థక ప్రత్యయములు.	౧౩౦౭
"	ప్రసృత్యాదే రిత్యాదికారిక యాధర్వణము కాదు.	౧౩౦౮
"	పరిమాణార్థక ప్రత్యయాంతోదాహృతులు.	౧౩౦౯
౨౯౨ I	బాలవ్యాకృతిలోని పరిమాణార్థక ప్రత్యయ విధులు. 'సందిలి' శబ్దార్థవిమర్శనము.	౧౩౧౦
౨౯౩	'బంటి-కొలడులు' దహ్నుర్థకము లనుట సరికాదు.	౧౩౧౧
"	'బంటి-కొలడులు' ప్రత్యేకపదములును గలవు.	౧౩౧౨
"	'మయట్' ప్రత్యయార్థక 'మయ' శబ్దమును గలదు.	౧౩౧౩
౨౯౩ I	బాలవ్యాకృతిలోని 'బంటి-కొలడుల' విధి.	౧౩౧౩
"	పేటికావ్యాఖ్యాత యధర్వణకారికను మార్పరాదు.	౧౩౧౪
౨౯౪	అవప్రత్యయము—పూరణార్థకము.	౧౩౧౪
౨౯౫	తద్ధితములను సాకల్యముగఁ జెప్ప శక్యముకాదు.	౧౩౧౫
౨౯౫ I	సూరి వచించిన యారీతి సూత్రము. 'మారి-పోతు' వర్ణకములు తాచ్చీలార్థకములు.	౧౩౧౫
"	'అడప' మతుబర్థకమగు 'అ' ప్రత్యయాంతము. దీనికి శ్రీనాథుని నైషధప్రయోగము మాత్ర మాధారము.	౧౩౧౬
"	సర్వంకషావ్యాఖ్యాయు 'సూ-రా-ని' ఘంటువును సరికావు.	౧౩౧౭
"	ప్రేథవ్యాకర్త వివరించిన తద్ధిత ప్రత్యయములు.	౧౩౧౮-౧౩౨౦
	క్రియా పరిచ్ఛేదము.	
౨౯౬	చింతామణి క్రియాపరిచ్ఛేదము తత్సమక్రియాసాధన ప్రవణము.	౧౩౨౧
"	థాతువులె తద్ధర్మవర్తమానాది కాల పురుషాదివాచక ములు. లడాది ప్రత్యయములు ద్యోతకములు.	౧౩౨౨
"	'టా-సా-వే' ప్రమాదములు - తద్ధర్మార్థ వివరణము.	౧౩౨౩

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౯౬	తద్ధర్మార్థవిషయమున నధర్మజా కారిక కహోబలపతి చేసిన యపవ్యాఖ్య.	౧౩౨౪
„	థాతువుల కాలాదివిషయ నిరూపణమునఁ గేతన పెద్ది రాజుల ప్రామాదికవిధులు.	౧౩౨౫
„	‘ఉండు-కలుగు’ అనునవి యనుబంధములు.	౧౩౨౬
„	‘చేయుచున్న వాడు - చేయుచున్న వాడవు’ మున్నగు నవి సమాపక క్రియారూపములును ననదగును.	౧౩౨౭
„	‘ఉండిన’ శబ్దజమయ్యు ‘ఉన్న’ శబ్దము వర్తమానార్థకము.	౧౩౨౮
„	‘చేయునున్న - చేయఁబోవు’ అనునవి భావ్యర్థకములు.	౧౩౨౯
„	నన్నయ ‘చేయుచున్న వాడు’ మున్నగువానిలోని వకా రమునకు లోపమును వాడఁడు. ‘వా’ కారలోపమును బ్రాహ్మ్యర్థక కలుగు థాత్వాదులందు వాడును. (ఎఱుకగలఁడు = ఎఱుకగలవాడు).	౧౩౩౦
„	చేయఁగలవాడు మున్నగు భావ్యర్థములందు నన్నయ తచ్చబ్ద ‘వా’ లోపమును బ్రయోగింపఁడు. చేయఁ గలఁడు. మొదలగువానిని వాడఁడు.	౧౩౩౧
„	సంస్కృతమందలి లడాది లకారములు - వానియర్థములు.	౧౩౩౨
„	పాణినీయోక్త పరోక్షానద్యతనాదులను సంస్కృతకవులె యుపేక్షించిరి.	౧౩౩౩
„	“అత్వాదితత్సమానా” మిత్యాదు లాచ్చిక థాతువుల కును నగును.	౧౩౩౪
„	నన్నయ వాడని క్రియలను జింతామణి సాధింపదు.	౧౩౩౫
„	‘ఇ-తి’ అనునవి భూతార్థద్యోతకములు. ‘దు’ తద్ధర్మార్థ ద్యోతకము.	౧౩౩౬
„	పునరాగమసూత్ర విస్తృత వ్యాప్తి.	౧౩౩౭
౨౯౬ I.	ప్రథమపురుష క్రియారూపసాధనము.	౧౩౩౮
„	‘వచ్చెన్’ మొదలగువాని యహోబలప్రక్రియ సరికాదు.	౧౩౩౯
„	‘డు-డాది వర్ణ’ ఇత్యాదిసూత్రముల యహోబలనమ న్వయము సరికాదు.	౧౩౪౦

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౯౬ I	తిర్వగ్గడ కర్తృకత్వమునఁ గర్తృబహుతయందును నేక వచనమే నిల్పును.	౧౩౪౧
”	వ్యతిరేక భావి వర్తమాన ప్రథమపురుష క్రియలు.	౧౩౪౨
”	మధ్యమోత్తమ పురుష క్రియారూపసాధనము.	౧౩౪౩
”	అహోబలపతిసాధితమగు ‘వై చెడువు’ అసాధువు, ‘అ-భా-చ’ కర్తృగారి పరిహాసరూపములు.	౧౩౪౪
౨౯౭	బాలవ్యాకృతిలోని లడాది లకారముల విధులు.	౧౩౪౬
”	అభావ చతుష్టయ నిరూపణము.	౧౩౪౭
”	తద్ధర్మాద్యర్థములు - ‘లాట్టు - లూట్టు - లజీ’ మున్నగు వానివిధులు.	౧౩౪౮
”	‘బా-గు-ప్ర’ వ్యాఖ్యాతచేసిన యాత్మేపము సరికాదు.	౧౩౪౮
”	‘బా-సా-పే’ వ్యాఖ్యలోని యపరిశీలనమూలకవిషయ ములు.	౧౩౪౯
౨౯౮	బాలవ్యాకరణమందలి పురుషవచనాది ప్రత్యయములు.	౧౩౪౯
”	ఇట్టి ప్రత్యయముల కళా ద్రుతప్రకృతికత్వముల విష యమునఁ జింతామణి’ బాలవ్యాకృతులకుఁ గల భేదము.	౧౩౫౦
౨౯౯	బాలవ్యాకరణములోని లఙ్ఘాసాధనవిధులు.	౧౩౫౧
”	థాతువులెల్ల సాధారణముగ నుదంతములె.	౧౩౫౨
”	‘వండుచున్నాఁడు’ మున్నగునవి మూఁడువిధములుగా సాధింపనగును.	౧౩౫౩
”	‘ఉన్నాను’ మున్నగువానిని సాధించుచు సూరి యహో బలప్రామాదికమార్గమునె యనుసరించెను.	౧౩౫౪
”	నారాయణీయగాణపత వివరణకర్తల పొరపాటులు.	౧౩౫౫
”	‘నాను-నాము-నావు’ ప్రాచీనకవి సమ్మతములుకావు.	౧౩౫౬
”	సమాపక క్రియలు విధేయ విశేషణములు (వర్తమా నార్థమున) నేకాకారములు.	౧౩౫౭
”	‘చేయుచున్నాఁడు’ మున్నగువానిలోని ‘చు’ అనుచోటి స్వరయతి సమానపడతా భంజకము కాదు.	౧౩౫౮
”	‘చేయుచున్నాఁడు’ మొ. వ్యస్తశబ్దములు.	౧౩౫౯

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౯౯	'పలికినాడు - పలికినారు' మున్నగునవి, విశేషణములు గను విధేయ విశేషణములుగను వాడబడుచున్నవి.	౧౩౬౦
౩౦౦	భూతార్థకరూపముల సాధించు సూరి సూత్రములు. (ఆయోగ = ఆయక).	౧౩౬౧
"	'ఆయలె' అనుచోటి శబ్దరత్నాకర సమర్థనము సరికాదు.	౧౩౬౨
"	వంత వంత భూతకాలికరూపముల ప్రయోగములు.	౧౩౬౩-౧౩౬౪
౩౦౧	భవిష్యద్ధర్మకరూపసాధన విధులు.	౧౩౬౫
"	ఆంధ్రభాషానుశాసనములోని ప్రామాదికరూపములు.	౧౩౬౫
"	బాలవ్యాకరణములోని భావిరూపసాధనము.	౧౩౬౬
"	'బా-సా-పే' వ్యాఖ్య ప్రామాదిక ప్రసంగములు.	౧౩౬౭
"	తచ్చబ్ధిఘటిత, రేఫ డకార లోపరూపము లర్హావీనములు. (చేయగలను - చేయగలము)	౧౩౬౮
"	భవిష్యద్ధర్మ క్రియాప్రయోగములు.	౧౩౬౯
"	అస్త్యర్థక కలుగుభాతురూప ప్రయోగములు.	౧౩౭౦
౩౦౨	తద్ధర్మాద్యర్థకరూపసాధనవిధులు.	౧౩౭౦
"	లాట్టునందలి దుగాగమరూప ప్రయోగములు.	౧౩౭౧
"	సూరిగారి తద్ధర్మాద్యర్థముల ప్రయోగములు.	౧౩౭౨
"	'అండు' భూతార్థకమనెడి 'బా-గు-ప్ర' వ్యాఖ్య పొరపాటు.	౧౩౭౩
"	లాట్టునందలి 'ఎడ' గాగమ రూపసాధనము.	౧౩౭౪
"	'బా-సా-పే' వ్యాఖ్యత వ్రాసిన ప్రామాదిక ప్రసంగములు.	౧౩౭౪
"	'పలికెను' అనుదాని 'బా-గు-ప్ర' రూపసాధన ప్రక్రియ సరికాదు.	౧౩౭౫
"	తద్ధర్మార్థకరూప ప్రయోగములు.	౧౩౭౬
"	'ఎడ-ఎడు-ఎడి' అను ప్రయోగముల విమర్శనము.	౧౩౭౭
"	తద్ధర్మక్రియల కాలత్రయవాచిత్యమునకుఁ బ్రయో గములు.	౧౩౭౮
"	తిర్మగ్గడ బహుకర్తృక్ క్రియల యేకవచన ప్రయోగములు.	౧౩౭౯
౩౦౩	తద్ధర్మమధ్యమపురుష 'పు' లోప పాక్షికత.	౧౩౮౦
"	కవిశిరోభూషణ ప్రామాదికరూపసాధనము (వై చెదుపు మొ).	౧౩౮౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

303 I	భూత తద్ధర్మ మధ్యమ 'వి-పు' లోప ప్రయోగములు.	౧౩౮౨
"	ఆర్యాద్యర్థపరక తద్ధర్మ క్రియాప్రయోగవిశేషములు.	౧౩౮౩
"	'చన్-చన్న-కొన్-కొన్నె' మొ. ప్రయోగములు.	౧౩౮౪
303 II	వ్యతిరేక క్రియలు - వ్యతిరేక క్రియ కాలత్రయ బోధకము.	౧౩౮౫
"	వ్యతిరేక సమాపక క్రియల యర్థముల ప్రయోగములు.	౧౩౮౬
30౪	ఆశీరాద్యర్థక క్రియా నిరూపణము.	౧౩౮౬
"	నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకర్త ప్రమాదములు.	౧౩౮౭
"	ఆశీర్థక డుమ ప్రత్యయము. 'కాతన్' లోని నకారము మకారము కాదు.	౧౩౮౮
"	'ఎడుమ' ఆశీర్థకమనెడి యనుశాసనము నిరాధారము.	౧౩౮౯
"	'డుమ-కాత-కాపుతల' ప్రయోగములు.	౧౩౯౦
"	'అడి' శబ్దాంత క్రియ మొ. విధ్యర్థకమాత్రములని సూరి వచించుట సరికాదు.	౧౩౯౧
30౪ I	బాలవ్యాకరణములోని యాశీర్థక రూపసాధనము. ఇది యధర్వణసూత్ర విలక్షణము. సూరిగారి యీసందర్భమునందలి ప్రామాదిక విధులు.	౧౩౯౨
"	ఆశీర్థకములు మధ్యమోత్తమములు గలవనెడి "బా-గు-ప్ర" వ్యాఖ్య సరికాదు.	౧౩౯౩
"	"బాలవ్యాక; సూ-రా-ని" గ్రంథముల ప్రమాదములు.	౧౩౯౪
"	'డుమ' ఆశీర్థకము. 'ఎడున్' కాదు.	౧౩౯౫
30౫	ప్రార్థనాద్యర్థక రూపసాధనము. స్వరపరకత్వమందును 'ము' లోపమును దిక్కనాదులు ప్రయోగించిరి.	౧౩౯౬
30౫ I	బాలవ్యాకరణమందలి ప్రార్థనాద్యర్థకరూప విధులు.	౧౩౯౬
"	'బా-గు-ప్ర'; 'బా-సా-వే' టీకల యపవ్యాఖ్యలు.	౧౩౯౭
"	"బా-గు-ప్ర" వ్యాఖ్య, తు మున్నంత మాశీర్థక మనరాదు.	౧౩౯౮
30౬	అర్థవిశేషముల 'దు'వర్ణకముమీది 'అ' త్వ విధి విమర్శము.	౧౩౯౯
"	కవిశిరోభూషణములోని యుదాహృతిపాతము తప్పు.	౧౪౦౦
"	ఉభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థక ప్రయోగములు.	౧౪౦౧
"	'పొదము' అనుదానికి 'పొద ము' రూపాంతర మనరాదు.	౧౪౦౨
"	'పొదము-పొదడు' అనువాని యర్థవిశేషములు.	౧౪౦౩
"	ఏతద్విషయక సూరి సూత్రమందలి పొరపాటులు.	౧౪౦౪

విషయసంఖ్య.

పుట.

30౬	బసవపురాణ పీఠికాకర్తగారి వ్రాత సరికాదు.	గరంగి
30౬ I	సూరిగారి యుభయకర్తృక ప్రాథనార్థకవిధి. ఇందలి 'అత్త' విధానము సామర్థ్యమున 'దు' వచ్చునని కల్పింపవలయును.	గరంగి
30౭	వ్యతిరేక ప్రాథనాద్యర్థక రూపవిధి.	గరంగి
"	కవిశిరోభూషణమందలి యపవ్యాఖ్య.	గరంగి
"	అహోబలపండిత, తదనుయాయుల ప్రమాదములు.	గరంగి
"	"బా-సా-పే" లోని ప్రామాదికవ్యాఖ్య.	గరంగి
30౮	ప్రాథనాద్యర్థకరూపములకను ప్రయుక్తములగు "ఈ" దాదిస్వరములు. వ్యతిరేకార్థకరూపము ప్రాథనార్థకముగూట.	గరంగి
"	అచ్చ తుష్క మిత్యాద్యధర్మణకారిక.	గరంగి
"	సంప్రాథనార్థకాదిత్యాది చింతామణి కారికాపాఠ విమర్శనము.	గరంగి
"	అహోబలపతి సవరించిన యపసాతము.	గరంగి
"	కవి శిరోభూషణవాక్య మొక చింతామణి కారికాభాగముగా భ్రమించుట.	గరంగి
"	చింతామణికారికకుఁ గల్గిన ప్రక్షిప్తపాఠములు.	గరంగి
"	వ్యతిరేక క్రియలు ప్రాథనార్థ మిచ్చెడి ప్రయోగములు.	గరంగి
30౮ I	ప్రాథనార్థక ముజ్జునకు 'అ' దాద్యనుప్రయోగము. బాల వ్యాకరణములోనిది. ఇందు 'ఇ' కారమును సూరి చేర్చుట సరికాదు.	గరంగి
"	'బా-గు-ప్ర' వ్యాఖ్యలోని ప్రక్షిప్తాదాహృతులు.	గరంగి
"	సూరి పద్ధతి మహాకవి ప్రయోగవిరుద్ధము.	గరంగి
30౮ II	"చుమ్మ-చూ-చుండు" మొదలగువాని నిరూపణము.	గరంగి
"	కవిజనమండనకర్త చేసికొన్న యపార్థము.	గరంగి
"	"చుమ్మ" (చూడుము) మున్నగువాని ప్రయోగములు.	గరంగి
30౮ III	'ర-రా'-(రమ్మ) అనువాని వివరణము (ఏమిర).	గరంగి
"	'ఏలు+అ+ర=ఏలర' మొదలగువాని విమర్శము.	గరంగి
30౮ IV	'కదా-కద-కా' మున్నగువాని వివరణము.	గరంగి
"	'అట-కద' శబ్దముల ప్రయోగవిశేషములు.	గరంగి

విషయసంఖ్య.

పుట.

30౮ IV	'కదవె-కదరె' మొదలగు ప్రయోగములు.	౧౮౨౫
"	ప్రాచీనాద్యర్థకరూప విశేషములు.	౧౮౨౬
30౮ V	"ఇమ్ము=ఈ-ఇ" అనువాని యనుప్రయోగము (కానీ=కాని).	౧౮౨౭
"	కదార్థక 'కా' శబ్దము ద్రుత ప్రకృతికమనెడి శబ్దరత్నాకరము సరికాదు. పో-లే-అవధారు మున్నగు శబ్ద విశేషములు.	౧౮౨౮
30౯	భావార్థక ట ప్రత్యయా ద్యసమాపక క్రియలు. వీనిని గ్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ జెప్పట సుసంగతమే.	౧౮౨౯
"	"ఉవర్ణకః క్రియా నై స్థా" త్తని కవిజనమండనకర్త సవరించుట సరికాదు.	౧౮౩౦
"	'అంట-వింట' మున్నగు రూపములు నన్నయాధర్వణ సమృతములు కావు. తిక్కన ప్రయోగించెను.	౧౮౩౧
"	అహోబలపతి యట్టి తిక్కనాదుల నిరసింపరాదు.	౧౮౩౨
"	సూరి యానంతర్యార్థక 'దున్' విధి యనావశ్యకము.	౧౮౩౪
"	భావార్థక 'ట' వర్ణకమువంటిది 'దు' వర్ణకము. ఇది యరుదుగ వాడఁబడును.	౧౮౩౫
"	అహోబలుఁడు 'అడాంత'ములెల్ల గ్రామ్యము లనరాదు. కేరడా ద్యడాంత కవి ప్రయోగములు.	౧౮౩౬-౧౮౩౭
"	'అన్' అనెడి భావార్థక ప్రత్యయము.	౧౮౩౮
"	దీనిపైని 'పట్టి' విభక్తిమాత్రము నిల్చును.	౧౮౩౯
30౯ I	సూరిగారి భావార్థక ట ప్రత్యయాది విధానము.	౧౮౪౦
"	'బా-సా-వే' వ్యాఖ్యలోని ప్రమాదములు.	౧౮౪౦
"	సూరిగారి పురాధ్యయోగ 'కజి' విధి సరికాదు. దీని చరిత్రము.	౧౮౪౧
"	వలయాద్వి క్రియాధ్యయము. అన్ ప్రత్యయము.	౧౮౪౨
"	నన్నయ యిట్టిచోట్ల పద్మిని దఱుచుగ వాడును-బ్రథమ యరుదు.	౧౮౪౩
"	వలయాద్వియోగ కవి ప్రయోగములు.	౧౮౪౪-౧౮౪౫
"	'నేరఁబోలునె' ఇందలి 'నేరన్' భావార్థకము, 'చేయ నేర్తురు' ఇందలి 'చేయన్' తుమర్థకము.	౧౮౪౬

విషయసంఖ్య.

పుట.

300	నన్నయాధర్వణుల వ్యతిరేక క్షార్థకవిధి, వ్యతిరేక 'మి' వర్ణకవిధి.	1082
300 I	సూరిగారి వ్యతిరేకభావార్థక "మిజి" విధి.	1085
300	క్షార్థక 'ఇ' ప్రత్యయవిధి. (నన్నయాధర్వణీయ).	1085
"	క్షార్థముల యేకకర్తృకతా నిర్వాహము. ఉండు ధా త్వధ్యాహారము.	1086-1087
300 I	బాలవ్యాకృతిలోని క్షార్థ ప్రత్యయవిధి. 'సమానాశ్రయములకు" అను సవరణము. ఈ సవరణమునందలి యవ్యా ప్త్యతి వ్యాప్తులు.	1087-1089
"	ఉండు ధాతుజయాపాధ్యాహారమున నర్థవిశేష సంగ్రహము.	1089
"	'మిక్కిలి' శబ్దవిమర్శము. (ఎత్తుక ఎత్తుకు) 'క-కు' వర్ణకములు.	1089
301	వ్యతిరేక క్షార్థక నిరూపణము. ఉండు ధా త్వధ్యాహారము. బాలవ్యాకృతిలోని వ్యతిరేకార్థక నిరూపణము.	1090
303	నన్నయాధర్వణీయ తుమర్థాదుల వివరణము.	1091
"	తుమర్థముల వివరణము	1092
"	'మి' సమాసము = వ్యతిరేక సంక్షేపవాక్యము. అహో బలుని యపవ్యాఖ్య.	1093
"	అత్వము వచ్చుచోటులు. వలయాదులు.	1094
"	'చాలన్' అనునది విశేషణముగను వాడబడును.	1095
303 I	బాలవ్యాకరణములోని తుమర్థభావలక్షణార్థక నిరూపణము - వివిధభావలక్షణోదాహృతులు.	1096
304	వర్తమానార్థక చువర్ణక విధానము.	1097
"	గౌణక్రియలు ప్రధానక్రియలకాలముం దెల్పును.	1098
304 I	బాలవ్యాకరణ 'చు' వర్ణకవిధానము.	1099
304 II	బాలవ్యాకరణములోని యానంతర్యార్థక 'డున్' విధి ప్రత్యాఖ్యేయము.	1100
305	భూతార్థక 'న' వర్ణకవిధానము. తద్విషయ కాధర్వణ విశేషవిధులు.	1101
"	భూతార్థక 'న' వర్ణక చాతుర్విధ్యము.	1102

విషయసంఖ్య.

పుట.

307	ఉండినన్ = ఉన్నన్, మొ. నవర్ణకోదాహృతులు.	౧౪౬7
"	'న' వర్ణక పరకత్వమునందలి 'డి - డు' లోపాదికము.	౧౪౬౬
"	'నన్' అనుదానికిఁ బర్యాయముగ "పన్యాదు"ల వాడుక.	౧౪౬౭-౧౪౬౮
307 I	బాలవ్యాకరణములోని 'న' వర్ణకవిధానము.	౧౪౬౯
"	బాలకవిశరణ్యకర్త, చేదర్థక 'నన్' ప్రత్యయమును నన్నయ వాడెడనుట కల్గ.	౧౪౭౦
"	శరణ్యకర్త ననుసరించి 'బా-సా-పే' వ్యాఖ్యాత మొస పోవుట.	౧౪౭౧
"	" 'వాఁ డొ-స్తే' అనియు వాడవచ్చును. 'అయినచో' అని వాడరాదు" అను శరణ్యకర్తగారి యాశయములు.	౧౪౭౨
"	చేదర్థయోగమున భావిని భూతార్థక క్రియ నిల్పుట. ఇది నిత్యమని సూరి సూత్రించుట సరికాదు.	౧౪౭౩
307 II	బాలవ్యాకరణములోని 'ఉన్న-కల-న' వర్ణకముల సాధనము.	౧౪౭౩
"	ప్రథమాసామానాధికరణ్యమందును 'శత్రు' ప్రత్యయము వచ్చును.	౧౪౭౪
"	అట్టిసంస్కృతకవి ప్రయోగములు.	౧౪౭5
"	శత్రంతవిషయమున సంస్కృతాంధ్రములకుఁ గల భేదములు - ప్రయోగములు.	౧౪౭౬
"	"ఉన్న=న" అను ప్రత్యయములు రెండును నభిన్నములు.	౧౪౭౭
"	'ఉన్న' అనుదానికి భూతార్థకత్వము లేదనవచ్చును-ప్రయోగములు.	౧౪౭౮
307 III	'ఉన్న' శబ్దపరకత్వమున 'ఉండు' థాతులోపము. చేదా ద్విర్థమున 'ఉన్నన్' అనియు నగును.	౧౪౭౯
"	'ఉన్నాను-ఉన్నాము-ఉన్నావు' సాధువులె. అర్వాచీనములు.	౧౪౮౦
307 IV	'బాలవ్యా' - పడిన = పడ్డ, కొనిన = కొన్న.	౧౪౮౧
"	'తగిన = తగ్గ' మహాకవి ప్రయోగములు లభింపలేదు.	౧౪౮౨
"	అన్న-పడ్డ-చన్న-మొ. ప్రయోగములు.	౧౪౮౩
307	తద్దర్థార్థకమగు 'ఎడు' ప్రత్యయాంతపు విశేషణము.	౧౪౮౩
"	ఇది పాఠీకము, 'ఎడి' అనియుఁ గలదనఁదగును. ప్రయోగములు.	౧౪౮౪

విషయసంఖ్య.

పుట.

„	బాలవ్యాకరణములోని “ఎడు-ఎడి-తల్లోపము” అనువిధులు.	౧౮౮౫
„	తగ్గర్తాగళవిశేషముల త్రికాలవాచిత్యము.	౧౮౮౬
3౧౭	వ్యతిరేకార్థక నివర్ణకము.	౧౮౮౭
3౧౮	లడాదులు వచ్చు పాణినీయవిధులు.	౧౮౮౮
„	భావార్థకసమాపకక్రియ, (సంస్కృతమునందలిది).	౧౮౮౯
„	అవలోబల తదనుయాయుల ప్రామాణిక వ్యాఖ్యలు. సకర్త కాకర్త కత్వముల వ్యత్యాసము.	౧౮౯౦
3౧౮ I	సమాపకములును నసమాపకములు గర్తృకర్తార్థంబులందు వచ్చును.	౧౮౯౧
„	పంజ విషయమందలి ప్రయోగములు.	౧౮౯౨
„	అర్థవిశేషములందు థాతువిశేషములు మూలథాతువు నుండి యేర్పడుట తెల్లనందును గలదు.	౧౮౯౩
3౧౯	కర్తార్థదోష్టతక పడ్వనుబంధము.	౧౮౯౩
„	అకర్తక క్రియలందలి ‘పడు’ అనునదిఘటనార్థకము.	౧౮౯౪
„	కర్తార్థక ప్రయోగము తెల్లనకు సహజము కాదనరాదు. భారతమున లేదనరాదు. ప్రయోగములు.	౧౮౯౫
„	కర్తార్థక క్రియలందలి విశేషప్రయోగములు.	౧౮౯౬
„	అంధ్రభాషానుశాసనాదుల యపమార్గపు విమర్శనము.	౧౮౯౭
3౨౦	ఇదాగమ (ఇయుడాగమ-రచించు)రూపసాధన విధానము.	౧౮౯౮
„	‘నుతియించు’ మున్నగునవి నన్నయాధర్వణ సమ్యతములు కావు. ఇతరమహాకవి ప్రయుక్తములే.	౧౮౯౯
„	నప్రాద్యవ్యయేత్యా ద్యధర్వణుని సవరణము. కవిజనమండన కర్తసాహసము.	౧౯౦౦
„	సూరిచేసిన ద్విస్వరథాతువుల ‘ఇ’ దాగమవిధి నిర్మూలము, (నగియించు).	౧౯౦౧
„	‘ఇత్ స్యాదిత్యాద్యధర్వణకారికల వ్యాఖ్య (కనియెన్ మొ).	౧౯౦౨
„	అవలోబలపతి “కనెన్-వినెన్” మున్నగునవి నన్నయ సమ్యతములనుట సరికాదు.	౧౯౦౩
„	‘కనియెన్’ అనుదానినుండి ‘కనెన్’ అనుదానిని పాధించుట.	౧౯౦౪
„	‘కనెన్’ - అనెన్ మున్నగురితివి భారతమున లేవు.	౧౯౦౫
„	తగ్గర్తాగళరూపములందలి ‘ఇ’ దాగమము, ప్రయోగములు.	౧౯౦౬

విషయసంఖ్య.		పుట.
౧౩౨౦ I	బాలవ్యాకృతిలోని "ఇయు" డాగమ విధానము.	౧౫౦౮
"	"ఇయు" డాగమవిధి సమన్వయము.	౧౫౦౯
౩౨౦ I	'బా-సా-వే' సాధించిన 'పడించు' అపశబ్దము.	౧౫౧౦
"	సూరి యుదాహరించిన 'నగియించు' మహాకవి సమ్మతము కాదు.	౧౫౧౦
౩౨౧	ఆత్మ నే పదార్థకరూపసాధనము. తదర్థవివరణము.	౧౫౧౧
"	కొనుపరకత్వమందలి 'ఇ'త్వ ప్రవృత్తి	౧౫౧౨
"	ఇత్వమురాని యతిస్థానగతప్రయోగములు ప్రాచీనములు లేవు. ప్రయోగములు.	౧౫౧౩
౩౨౧ I	సూరిగారి యాత్మ నే పదార్థకరూపసాధనము.	౧౫౧౩
"	స్వార్థిక 'కొను' పరకత్వమున 'ఇ'త్వము రాదు.	౧౫౧౪
"	అనుకాసనకర్తగారు చూపిన 'కలసుట' మున్నగు ప్రయోగములు సామాన్యకవులవై యున్నవి.	౧౫౧౫
"	'క-కు' = (కొను.) అనువాని (రక్షించుక = రక్షించుకు = రక్షించుకొని) ప్రయోగములు ప్రాచీనమహాకవి సమ్మతములు కావు. వీనిచో 'చున్' అనుదానిని నిల్పవచ్చును.	౧౫౧౬-౧౫౧౭
"	బాలకవి శరణ్యకర్త క్వాంతముపై 'కొను' నిల్పుననుట సరికాదు.	౧౫౧౮
"	శరణ్యకర్తగారి భాషాశాస్త్రజ్ఞమృత్యుత-అజ్ఞత-సాహసము.	౧౫౧౯
"	స్వార్థిక 'కొను' శబ్దప్రయోగము.	౧౫౨౦
౩౨౨	నన్నయాధర్వణు లాచ్చిక్రీయలను విస్తరించి సాధింపలేదు	౧౫౨౧
౩౨౨ I	ఇద్వక్రపరక 'యా' కు సకారము వచ్చు ప్రయోగములు (చేసికొను - మొ).	౧౫౨౨
౩౨౩	శత్రుక 'చు' వర్ణకపరకత్వమున 'ను' వర్ణమునకు బిండ్వా	
౩౨౩ I	దులు వచ్చుట (అంచున్).	౧౫౨౩
౩౨౪	'అంట వింట' మున్నగునవి నన్నయాధర్వణసమ్మతములు కావు. తిక్కనాదులువాడిరి గాన నవి సాధువులే.	౧౫౨౩-౧౫౨౪
"	"అండు" మున్నగు డాదేశకలితరూపములు.	౧౫౨౪

విషయసంఖ్య.

పుట.

- 3.౨౪ నన్నయ, 'ఉండురు' మున్నగు 'డు' లోపరూపములను సమృద్ధిపఁడు. గౌ.౨౫
- ,, 'మనుదురు = మండురు' 'కనితిని = కంటిని' మున్నగునవి నన్నయ సమృద్ధములు. గౌ.౨౫
- ,, 'అకొందును' మున్నగుచోట్ల 'డ' కారఘటితరూపములు నన్నయ సమృద్ధములుకావు. అట్టివి తిక్కన ధారాళముగాఁ బ్రయోగించెను. గౌ.౨౫
- ,, 'విండును' మున్నగు 'డ' త్వఘటితరూపములకుఁ దిక్కయజ్ఞగారి ప్రాసప్రయోగములు. గౌ.౨౬
- ,, 'ఉండురు' మున్నగు 'డ' లోపరూపములు దిక్కనయు వాడలే దనెడి శరణ్యకర్తగారివ్రాత సరికాదు. గౌ.౨౭
- ,, 'ఉంటిని' అనురీతిగల 'ఉండు' ధాతురూపములను దిక్కయజ్ఞయు వాడలేదు. గౌ.౨౮
- 3.౨౪ I 'తి.దు.ట' లు పరమగునప్పటి సూరివిధానములు. గౌ.౨౯
- 3.౨౪ II 'అనితిని = అంటిని' 'ఉంటిని = ఉండితిని' అనురూపముల బాలవ్యాకరణము సాధించుచున్నది. గౌ.౩౦
- 3.౨౪ III రు వర్ణకపరకత్వమందలి 'ఉ'త్వలోపము. (పోషింత్రు - కొందు - కొందు.) గౌ.౩౧
- ,, ఆధునికవ్యాకర్తల యవిమర్శితవ్యాఖ్యలు. గౌ.౩౨
- 3.౨౫ 'కొను' ధాతు ప్రార్థనాద్యర్థకరూపములు. (కొమ్ము = కొనుము, కొండు = కొనుడు.) గౌ.౩౩
- ,, నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకర్త చూపిన "గృష్ణతావిత్వాది కారిక యాధర్వణము కాదు. గౌ.౩౪-గౌ.౩౫
- ,, 'కో' అను నాదేశపు ప్రయోగములు. గౌ.౩౫
- 3.౨౬ ఉపకృతి - పరిణతి - సంవృతి - క్రియలు (చింతామణి.) గౌ.౩౬
- 3.౨౬ అహోబలపతి కృదంతమే 'యుపకృతి' యనరాదు. గౌ.౩౭
- ,, 'పుష్కణ్యాది రుపకృతి' అనుటలోని స్వారస్యము. గౌ.౩౮
- ,, ఉపకృత్యాది రూపసాధన ప్రక్రియ. గౌ.౩౯
- ,, కొన్ని యుపకృతులు పరిణతులు నగును. సంవృతులు నగును. గౌ.౪౦

విషయసంఖ్య.

పుట.

3.2.1	ఉపకృత్యాదులు ప్రయోగానుసారముగనె గ్రాహ్యములు. ౧౫౪౧	౧౫౪౧
"	కవిశిరోభూషణోదాహరణ విమర్శము. ౧౫౪౨	౧౫౪౨
"	"భూ - కృ" మున్నగు కొన్ని థాతువులు గతి సమాస మందె తెల్లునఁ బ్రయోజ్యములు. ౧౫౪౩-౧౫౪౪	౧౫౪౩-౧౫౪౪
"	ఇంచుగాగమము నిల్పుస్థలములు. ౧౫౪౫	౧౫౪౫
"	ప్రేరణార్థము. అంతర్భావితప్రేరణార్థము. నామధాతువు. ౧౫౪౬	౧౫౪౬
"	'కరుణించు' మున్నగునవి "ఉపకృతులు" కానేరవు. ౧౫౪౭	౧౫౪౭
"	'అస్తమే' మొదలగునవి యుపకృతులు కావనెడి యహో బలపతి మతము. ౧౫౪౮	౧౫౪౮
"	ఈయహోబలపతి మతము సరికాదు. ౧౫౪౯	౧౫౪౯
"	సంస్కృత సనాద్యంత థాతువులపయి నించుక్కు చేరదు. ౧౫౫౦	౧౫౫౦
"	'స్థాపించు' మున్నగు 'పు'గాగమాంతముల ప్రయోగము. ౧౫౫౧	౧౫౫౧
3.2.1 I	బాలవాక్యకృతిలోని తత్సమధాతువులయు నంగలాద్యా చ్ఛికధాతువులయు నిరూపణము. ౧౫౫౧	౧౫౫౧
"	చింతామణిమార్గమును మార్పుటచేత సూరికిఁగల్గిన చిక్కులు. ౧౫౫౨	౧౫౫౨
"	అంగలాదిధాతువుల విమర్శము. ౧౫౫౩	౧౫౫౩
"	'గాలము - గాలించు' అనునవి తత్సమములు. ౧౫౫౪	౧౫౫౪
"	'గాలించు' దీని యాచ్ఛికతావిమర్శము. ౧౫౫౫	౧౫౫౫
"	'తిలకించు' అనునదియుఁ దత్సమధాతువే. ౧౫౫౬	౧౫౫౬
"	ఇంచుగంతముల కొన్ని విశేషముల ప్రయోగములు. ౧౫౫౭	౧౫౫౭
"	'అవధారు' అనుటకన్న 'అవదారు' అనుట లెస్స. ౧౫౫౮	౧౫౫౮
3.2.1 II	'ఇ-ఉ-ఋ' అనునవి తుదినిగల సంస్కృతధాతువులకుఁ దత్సమధాతువులను సాధించుట. ౧౫౫౮	౧౫౫౮
"	ఈసూరి పక్షమున 'నవించు' (ను) అను ననిష్టరూపము దుర్వారము. ౧౫౫౯	౧౫౫౯
3.2.1 III	జ్ఞాపకసిద్ధమగు నామధాతు నిరూపణము. ౧౫౬౦	౧౫౬౦
"	'ఎదురుచు - చిగురుచు' మున్నగువాని థాతుత్వమును జ్ఞాపకసిద్ధమే యనఁదగును. ౧౫౬౦	౧౫౬౦
3.2.1 IV	ఽఘూపథ సంస్కృతధాతువులనుండి తత్సమధాతురూప సాధనము. ౧౫౬౧	౧౫౬౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

- 3.24 V కొన్ని ధాతువిశేషముల రూపసాధనము. ౧౫౬౨
- 3.24 VI సూరిగారి ప్రేరణించు గ్వీధానము. ౧౫౬౩
- ,, "తత్ర తృతీయా వక్త్రీ" చేత్యాద్యధర్వణకారిక ప్రేరణ
విషయకమే. కవిశిరోభూషణమున వ్రాయఁబడినట్లు
కర్తార్థవిషయకము కాదు. ౧౫౬౩
- 3.24 VII 'అగతికంబులగుభ్యాదుల కిందుఁ బ్రయోగంబులేదు' అను
బాలవ్యాకరణసూత్రము. ౧౫౬౪
- ,, "బా-గు-ప్ర" వ్యాఖ్యాతకు సూరివాక్య మర్థము కాలేదు. ౧౫౬౫
- ,, 'బా-గు-ప్ర' గ్రంథములోని యిచ్చటి యపవ్యాఖ్య. ౧౫౬౬
- 3.22 నన్నయాధర్వణీయములోని లద్వయాదేశవిధులు. ౧౫౬౭
- ,, ఇవి రంజాదిధాతువుల కగును. (రంజిల్లు+ఇంచు = రజించు.) ౧౫౬౮
- ,, కర్తకర్తృత్వవినిశ్చయందు 'ఇంచు'కు నకు 'ఇల్లు'. నన్నయ
పాటించిన సంస్కృతపద్ధతి. ౧౫౬౯
- ,, 'వర్తించు=వర్తిల్లు' అనురీతిని ద్వివిధరూపస్థితికిని బ్రయో
గములు గలవు. ౧౫౭౦
- 3.22 ఇట్టి ద్వివిధరూపస్థితి నన్నయ సమ్మతము కాదు. అధర్వణ
తిక్కనాది సమ్మతము. ౧౫౭౧-౧౫౭౨
- ,, "ఇంచు-ఇల్లు" అనువాని నియమము. ౧౫౭౩
- 3.22 I బాలవ్యాకర్త సూత్రించిన లకారద్వయాదేశవిధులు.
సూరి యుదాహృతుల విమర్శము (కంపిల్లు మొ.) ౧౫౭౪
- ,, "బా-గు-ప్ర"లో సంధిల్లు నామధాతు వనుట సరికాదు. ౧౫౭౫
- ,, 'ఇల్లు'లోని యొక లకారము లోపించునని యధర్వణుడు
చెప్పియున్నను సూరి చెప్పవలసినది. ౧౫౭౬
- 3.2౮ నన్నయాధర్వణులు ప్రేరణార్థకాది విశేషరూపములను
విస్తరించి సాధింపలేదు. సూరి కొంత వివరించెను. ౧౫౭౭
- 3.2౮ I ప్రేరణార్థక చు గ్వీధానము. (బాలవ్యా.) ౧౫౭౮
- ,, 'బా-సా-పే" వ్యాఖ్యాత 'వినుచు' ఆసాధువనుట సరికాదు. ౧౫౭౯
- ,, 'కాన్పు=కాంచు' అనునవియుఁ బ్రేరణరూపములే. ౧౫౮౦
- ,, 'అదురుచు' అనునది 'అదురు' ధాతు ప్రేరణరూప మనరాదు. ౧౫౮౧

పుట.

విషయసంఖ్య.

3 అ I	'అద్రుచు - ఎద్రుచు' అప్రేరణరూపములు. 'విద్రుచు - పద్రుచు' ప్రేరణరూపములు.	గజి౮౨
"	బాలకవి శరణ్యకర్తగారి యపరిశీలిత సాహసపువ్రాతలు.	గజి౮౩
"	శరణ్యకర్తగారి భ్రాంతి.	గజి౮౪
"	ప్రేరణార్థక 'చుక్కు' ప్రయోగములు.	గజి౮౫
3 అ II	ప్రేరణార్థక - "చుక్ - పుక్కు"ల విధానము.	గజి౮౬
3 అ III	'చుక్ - పుక్' పరకత్వమున 'ఇత్వ'మున కుత్వ మగుట.	
"	చుక్ పుక్కులు వచ్చు థాతువుల యుదాహృతులు.	గజి౮౭
"	'బా-సా-పే' వ్యాఖ్యలోని "వ్రాలునకు" కేవల మపశబ్దము.	గజి౮౮
"	'సూ-రా-సి' ఘంటుకారులు ప్రేరణించుక్కుపై ని స్వాధేం చుక్కు నిల్పుననుట సరికాదు.	గజి౮౯
"	ప్రయోగములు. (చుక్ - పుక్కులకు) కలఁచు = కలంచు; కలుచు=కల్పు.	గజి౯౦
3 అ IV	ప్రేరణరూపములలోని వర్ణలోపాదులు. (నన్నయాధర్వణీయము.)	గజి౯౦
"	కవిశిరోభూషణమందలి 'ననీ మతా' అనుపాతము (అధర్వణకారికలోనిది) తప్పు.	గజి౯౧
3 అ V	బాలవ్యాకృతిలోని ప్రేరణరూపములందలి వర్ణాగమా దేశాదివివరణము.	గజి౯౨-గజి౯౩-గజి౯౪
"	అనుచు మొదలగునవి పనుచుథాతురూపాంతరము లనుట తప్పు. పోవుథాతు ప్రేరణరూప విదుర్భము.	గజి౯౫-గజి౯౬
"	ప్రేరణరూపవిశేష ప్రయోగములు.	గజి౯౬-గజి౯౭
3 అ VI	ప్రేరణార్థకములందలి 'పు'గాగమవిధి.	గజి౯౭-గజి౯౮
3 అ VII	ప్రేరణార్థకములందలి 'గు'గాగమవిధి. 'ఓ'పగించు'తత్వము థాతు వనఁదగును. (ఓ'పగ+ఇంచు.)	గజి౯౯-౧౦౦౦
3 అ VIII	ప్రేరణమునందు "అడోడు కూడుల" డాకు రేఫాదేశము.	౧౦౦౧
"	"సూ-రా-సి" ఘంటువులోని యశాస్త్రీయోదాహృతులు.	౧౦౦౨
"	'కూరు' థాతువు గలదుగాన 'కూడు' 'డా'కు రేఫాదేశ విధి ప్రత్యాభ్యేయము.	౧౦౦౩
3 అ IX	చెడుథాతు ప్రేరణరూపవిధులు.	౧౦౦౩

విషయసంఖ్య.

పుట.

32౮ X	పడుధాతు ప్రేరణరూపవిధులు.	౧౬౦౪
„	‘పఱచు-పఱుచు’ అనువాని విమర్శము.	౧౬౦౫
„	శబ్దరత్నాకరమున ‘పసువరించు’ శబ్దమే లేదు.	౧౬౦౬
„	‘సూ-రా-ని’ ఘంటువులోని “నిలువరము+ఇంచు” “సలువరించు” తప్పు.	౧౬౦౭
3౨౯	ప్రేరణముపైని ప్రేరణము నియమములు.	౧౬౦౮
3౨౯ I	ప్రేరణించుక్కుమీఁదఁ జేరణించుక్కు నిల్వదు.	౧౬౦౯
33౦	ఇత్వంబుగాని ‘ఏ’త్వంబుగాని కూడుచో నపదాదిస్థమగు ‘ఇ’త్వమునకు ‘ఉ’త్వము గల్గును.	౧౬౦౯
33౧	ఇంచుగాదుల ‘ద’కారమునకు ‘ప’త్వము.	౧౬౧౦
„	కవిశిరోభూషణమందలి ప్రమాదములు. (రక్షింపు చున్నాడు.)	౧౬౧౧
„	శత్రుక ‘చు’వర్ణక పరకత్వమునందలి ‘ప’త్వ మర్వాచీరము.	౧౬౧౨
„	నేటిముద్రణసంస్కర్తల ప్రామాదిక సంస్కరణము(ఆర్వాచీన పత్వమును బ్రాచీన గ్రంథములఁ జొన్నిరి.)	౧౬౧౩
33౧ I	ప్రేరణించుక పరకత్వమునందలి ‘ప’త్వము. (రక్షింపించు.)	౧౬౧౪
„	‘మెప్పించు’లోని ‘ప’త్వమునకుఁ బ్రాచీనప్రాసప్రయోగము లభింపలేదు.	౧౬౧౪
„	బాలవ్యాకృతిలోని ము త్సంజ్ఞ.	౧౬౧౫
33౧ II	పత్వ పాఠికత. వత్వ నిత్యత.	౧౬౧౬
„	పత్వ వత్వముల ప్రయోగములు.	౧౬౧౭
„	ద్విరుక్త చకార ‘ప’త్వము.	౧౬౧౮
„	విడు ధాతుప్రేరణరూపము ‘విడుచు.’	౧౬౧౯
„	విఱుచు = విఱుపన్. విడుచు-విడుపన్.	౧౬౨౦
„	“కాల్పన్-అద్రువన్ - ఎదురుపన్-విద్రువన్ - మున్నగు రూపముల విమర్శము.	౧౬౨౧
33౧ III	ఖండబిందువుమీఁది సిద్ధచకారమునకు ‘ప’త్వము ప్రాయికము.	౧౬౨౧
„	‘తొంచు’ ధాతువు నిర్బిందుక మనెడి ‘శరణ్య’ కర్తగారి వ్రాత ప్రామాదికము.	౧౬౨౨

విషయసంఖ్య.	పుట.
33౨ 'రక్షితుడు' మున్నగు వానిలోని 'త'కారాదేశము.	౧౬౨౨
" 'గెలుతుడు' మున్నగుచోట్ల బిందువరము కాకున్నను 'తా' దేశము గల్గును. ధాతువులోని 'చు' లోపించు నపుడే 'తా' దేశము గల్గును. (చంపుతురు కానేరదు) ప్రాచీనకాలమున 'తా' దేశము నిత్యము.	౧౬౨౩
33౨ I 'ఆకర్ణింపుదురు' బాలవ్యాకరణము సాధించుచున్నది. బాలవ్యాకృతిలోని 'తా' దేశవిధి.	౧౬౨౪
" 'ఆకర్ణింపుదురు' అనురీతి పత్వమును 'తా'దేశభావమును సర్వాచీరములు. భారతమునందలి 'పూజింపుదుము' అనుపాఠము ప్రక్షిప్తము.	౧౬౨౫-౧౬౨౬-౧౬౨౭
" 'చేతురు-కోతురు' మొదలగునవి ప్రాచీనరూపములు కావు. ఇట్టి వానిని దిక్కున ప్రయోగించెనా?	౧౬౨౮-౧౬౨౯
" 'చేతురు' మున్నగు వాని యర్వాచీనకవి ప్రయోగములు.	౧౬౩౦
" పెద్దిరాజు-తిమ్మకవియు సంగీకరించిన యపభ్రంశములు.	౧౬౩౧
33౩ అగు-వచ్చు చొచ్చు చూచులకు వరుసగా కా-రా. చొరు-చూడులు ముత్పరకత్వమున నగు.	౧౬౩౧
" 'కమ్ము' మొదలగు కాద్యాదేశముల ప్రక్రియోదాహృతులు.	౧౬౩౨
" శ్రీకృష్ణభారతములోని చొరి-చొటితిని-తప్పలు.	౧౬౩౩
33౪ ఇచ్చునకు-'ఈ' యగుచు. 'ఈయ - ఇయ్య' అనువాని విమర్శము.	౧౬౩౪
" 'ఇవ్వక' అను దాని విమర్శము.	౧౬౩౫
" కోశములలోని 'కానీ' శబ్ద మవ్యయము.	౧౬౩౬
33౫ తెచ్చునకు 'తే-తేదు' లగును.	౧౬౩౭
33౬ 'చావు-చా. నోవు-నో' చచ్చు నొచ్చుల కగును.	౧౬౩౮
33౭ కమ్ము-అగుము. నాడు-అనడు. కనడు-కానడు.	౧౬౩౯
" ఈ బాలవ్యాకరణసూత్రము హరికారికాకర్త కర్థము కాలేదు. తప్పుగ గీర్వాణించెను.	౧౬౪౦
" హరికారికాపక్షమునఁ గల్గు సనిష్టరూపములు.	౧౬౪౦
" 'అగు-అను-కను' అనువాని ముజ్జీ త్పరక రూపములు.	౧౬౪౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

- 33౮ నేచిన=నేరిచిన. నేచి=నేరిచి ప్రయోగములు. ౧౬౮౨
- 33౯ పోదురు = పోవుదురు, పోవుము = పొమ్ము, పొదము = పదము. మొ. ౧౬౮౩
- „ “పొమ్ము” అనుదానికి ‘పదము’ పర్యాయము కాదు. ౧౬౮౩
- „ పోదండు=పోవుదండు-చూతండు. మొ. ౧౬౮౪
- „ (పోయితివి) ‘పోతివి’ ఇట్టివి యర్వాచీనకవి సమ్మతములు. ౧౬౮౪
- „ అనుశాసనోదాహృత బసవపురాణ ప్రయోగము పొర పాటు. కవి ప్రయుక్తము కాదు. ౧౬౮౫
- 3౪౦ ‘అవు-పోవు’ల కడ వ్రాయి లోపించుట (అయి-పోయి.) ౧౬౮౫
- 3౪౧ గెలుపుము = గెలుము. పిలువన్ = పిలన్-మఱవకుము = మఱాకుము. చావనేసెన్ = చానేసెన్. ౧౬౮౬-౧౬౮౭
- 3౪౧ I బాలవ్యాకరణములోని యంత్యవర్ణలోపవిధి. లేవ నైత్తన్ = లేనైత్తన్. ౧౬౮౮
- „ ‘తలడు’ తలచు థాతురూపము కాదు. ౧౬౮౯
- „ తలగు థాతురూపములు. తలము-తలడు. ౧౬౯౦
- 3౪౨ ముద్భిన్న పరకత్వమందును ‘కా’దేశాదులు వచ్చును. ౧౬౯౧-౧౬౯౨
- 3౪౩ వాయిరపుర్ర్వక్రమావితీ సూత్రవ్యాఖ్య. ప్రయోగములు. ౧౬౯౩
- 3౪౩ I దీనిని సూరి వివరించిన వివరణము. ౧౬౯౫
- 3౪౪ కలుగునకు ‘కల’ అస్త్యర్థమున నాదేశమగు. ౧౬౯౫
- „ ప్రాప్త్యర్థక ‘కలుగు’ థాతునకును ‘కలా’ దేశము. ౧౬౯౬
- „ ‘కలను-కలము-కలవు’ నన్నయ వాడెడు. ౧౬౯౭
- „ త్రర్థమున ‘కలుగు’ థాతునకు ‘ఎడ్యెడులు’ లేవనరాదు. ౧౬౯౮
- 3౪౫ కలుగు థాతువునకు వ్యతిరేకమున ‘లే’ అగుట. ౧౬౯౯
- 3౪౬ వలచునకు ‘బిల్ల’ వ్యతిరేకమునం దగుట. ౧౬౯౦
- „ “వల-వల్ల, సంవరణే” అను సంస్కృత థాతువు దీనికిః
 బ్రకృతి-‘బా-గు-ప్ర’ వ్యాఖ్యాత-‘బిల్ల-బాటు’ కర్తా
 ర్థక మనరాదు. ‘వలవడ=వలదు’ అకర్తకము. ౧౬౯౧-౧౬౯౨
- 3౪౭ అర్థవిశేషభుటక క్రియలు-‘భూగమి’ ప్రభృతులు. ౧౬౯౩-౧౬౯౪
- „ కొన్ని జంటశబ్దముల వివరణము. ౧౬౯౫

విషయసంఖ్య.

పుట.

- 382 రూఢ్యా ద్యర్థవిశేషముల వివరణము. అన్వయము
గమ్యము నగును. ఉక్తార్థ పునఃప్రయోగము:—
చేసినఁ జేయున్-వచ్చిన రానీ, మొ. ౧౬౬౬-౧౬౬౭
- 382 I వై యాధర్వాణవిషయముల సూరి వివరణము. ౧౬౬౭
- 382 II ప్రాథవ్యాకర్త వివరించిన యాధర్వాణ విషయములు. ౧౬౬౮
- 382 III ప్రాథవ్యాకర్త వివరించిన యాధర్వాణ విషయములు. ౧౬౬౯
- 382 IV బాలవ్యాకర్త వివరించిన యాధర్వాణ విషయములు. ౧౬౬౯
- „ 'తొంచు' ధాతువు నిర్బిందుక మను శరణ్యకర్త యాశ
యము సరికాదు. ౧౬౭౦-౧౬౭౧
- „ 'తొంచు' ధాత్వనుప్రయోగమున గత్యర్థక మాగమ నార్థక
మగును. ౧౬౭౨
- „ అనుప్రయుక్త 'తొంచు' ధాతుయాపములు. ౧౬౭౩
- 382 V లజీకి లిడం తాగు ధాత్వనుప్రయోగము - లాడం తాగు
ధాత్వనుప్రయోగమును గలదు. ౧౬౭౪-౧౬౭౫
- 382 VI నుజ్యం తాగు ధాతురూ (కన్-కన్) పానుప్రయోగము. ౧౬౭౫
- „ 'కాన్-కన్' శబ్దానుప్రయోగ విమర్శనము. ౧౬౭౬
- „ క్రియావిశేషణము, ప్రథమాంతమును గావచ్చును. ౧౬౭౭
- „ 'కాన్-కన్' శబ్దానుప్రయోగ విశేషములు. ౧౬౭౮-మొ-౧౬౮౨
- 382 VII 'ఉన్న-కల-న' వర్ణకములమీఁది తచ్చబ్ధి వకార లోపము. ౧౬౮౨
- 382 VIII వలయాద్విక్రియలకుఁ గర్తయును భావంబున 'సుజీ' యగును. ౧౬౮౨
- 38౩ శబ్దపల్లవములు. (నన్నయాధర్వాణీయము). ౧౬౮౨
- „ కవిజనమండనము గాణపతవివరణము వివరించిన యప
మార్గము. ౧౬౮౩-౧౬౮౪
- „ కవిజనమండన టీకానుకారి సూరి శబ్దపల్లవ లక్షణము. ౧౬౮౫
- „ శబ్దపల్లవ విషయమున సూర్యాదుల మత వైవిధ్యము. ౧౬౮౬
- „ అధర్వాణ శబ్దపల్లవ లక్షణ వివరణము. ప్రయోగములు. ౧౬౮౭-౧౬౮౮
- „ శబ్దపల్లవములందలి గసడడవాదేశాభావము. ౧౬౮౯

విషయసంఖ్య.

పుట.

3౪౮ I	సూరిగారి శబ్దపల్లవ లక్షణము.	౧౬౯౦
"	"బా-గు-ప్ర" వ్యాఖ్య మున్నగువానిలోని యపవ్యాఖ్యలు.	౧౬౯౧
"	శబ్దపల్లవమున నర్థవైలక్ష్యా ముండ నక్కఱలేదు.	౧౬౯౨
"	బాలవ్యాకరణములోని శబ్దపల్లవోదాహృతుల వివరణము.	౧౬౯౩-౧౬౯౪
"	'వరుషడు' అనుదాని విమర్శము.	౧౬౯౫
"	సూరిగారి శబ్దపల్లవోదాహృతుల వివరణము.	౧౬౯౬
"	ప్రాధవ్యాకర్త చెప్పిన శబ్దపల్లవక్రియలు-ద్వ్యవయవ క్రియలు.	౧౬౯౭
3౪౯	చేదర్థయోగమున లృట్టునకు లిట్టగును.	౧౬౯౮
3౫౦	ఆత్మార్థాభిహిత క్రియా లింగవచనములు.	౧౬౯౯
"	గాణపతే వివరణసూత్రము సరికాదు.	౧౭౦౦
"	ఆత్మార్థాభిహిత క్రియా ప్రయోగములు.	౧౭౦౧
3౫౧	అగతికంబులగు భ్యాదుల కిందుఁ బ్రయోగంబు లేదు.	౧౭౦౨
3౫౨	వలయాది క్రియల కర్తయగు ధాతువు నుజ్యంత మగును.	౧౭౦౩
3౫౩	అప్రేరణకర్త ప్రేరణంబునఁ గర్తంబగును.	౧౭౦౪
"	అనభిహితకర్త కొకానొకచో వర్తి యగును.	౧౭౦౫
"	స్వరూప ప్రేరణాద్యర్థ విశేష రూపోదాహృతులు.	౧౭౦౬
"	పునః ప్రేరణమందలి రూపవిశేషములు.	౧౭౦౭-౧౭౦౮
	కృ దం త ప రి ఛే ద ము.	
3౫౪	నన్నయాధర్వణీయమునఁ గృతులు విస్తరింపఁబడలేదు.	౧౭౦౮
3౫౫	తెల్లునఁ గృతులు శిష్టప్రయోగైకవేద్యములు.	౧౭౦౯
"	సంస్కృతవ్యాకర్తలును గృత్తులనంతము లనియె చెప్పిరి.	౧౭౧౦
3౫౫ I	ఇంచుగాదులందుఁ గృత్సంజ్ఞ యతివ్యాప్తమా?	౧౭౧౧
"	లోకవ్యవహారస్థ కృత్తులెల్ల సాధువులు కావు.	౧౭౧౨
"	సూరి యుదాహరించిన భావాద్యర్థముల వివరణము.	౧౭౧౩
3౫౬	కృష్ణోగమునఁ గల్గు ధాత్వంతవర్ణలోపము.	౧౭౧౪
3౫౭	'క' వర్ణకం బలుశ్వాదుల కగు.	౧౭౧౫
"	'అలుక' మున్నగు సుదాహృతుల వివరణము.	౧౭౧౬

ఉపయోగము.

పుట.

3౫౭	కృత్తులకెల్లఁ బ్రయోగములు శోశములం గనఁదగును.	౧౭౧౪
3౫౮	'ఇమి' వర్ణకంబు కలుగ్వాదుల కగును.	౧౭౧౫
"	'వైల్పు' కాదు-వేల్పు. 'కలిమి' కలియుధాతుజము కాదు.	౧౭౧౬
"	బడిమి=దిగఁదుడుచు. 'బుడ్డిమి' శబ్దమును 'సూరా-ని' విడిచెను.	౧౭౧౭
3౫౯	తజ్ వర్ణకంబు చేయ్వాదుల కగును.	౧౭౧౮
"	'తజ్' వర్ణకము 'ట' ప్రత్యయమువంటిది కాదు.	౧౭౧౮
"	'బా-గు-ప్ర' 'గీత' అనునది 'ప్రేత' వంటిది కాదా?	౧౭౧౯
3౬౦	'కువ' వర్ణకం బడఁగ్వాదుల కగు.	౧౭౨౦
"	'బా-గు-ప్ర', 'లోకువ' శబ్దము విశేషణ మనరాదు.	౧౭౨౦
3౬౧	'ట' వర్ణకం బాడ్వాదుల కగు.	౧౭౨౦
"	క్రియాప్రకరణ ట ప్రత్యయమున కీ 'ట' వర్ణకము భిన్నము.	౧౭౨౧
"	ఇట 'బా-సా-పే' వ్రాత యపరిశీలన మూలకము.	౧౭౨౨
3౬౨	'టు' వర్ణకంబు పడ్వాదుల కగును. ఇచటను 'బా-సా-పే' వ్యాఖ్య కేవలము పొరపాటు.	౧౭౨౩
3౬౩	ప వర్ణకంబు తిరియ్వాదుల కగు.	౧౭౨౪
"	కలయు ధాతువు సూరిగారికి స్ఫురింపలేదా?	౧౭౨౪
"	'తిరిపము=భిక్షకుఁడు' అను విశేషణార్థము సరికాదు.	౧౭౨౫
3౬౪	'ఆవులిం-చు' మున్నగువానికి 'త' వర్ణకంబగు.	౧౭౨౬
"	'త' వర్ణకము 'ఇం-చు' మీఁదనేకాక, 'కల-చు' మున్నగు చోట్ల సఖండములమీఁదను నిల్చును.	౧౭౨౬
"	'మడఁత' నిష్పిందుకమనెడి 'శ-ర' సరికాదు.	౧౭౨౭
3౬౫	'మాయ' మున్నగువానికి 'పు' వర్ణక మగును.	౧౭౨౮
"	'మెచ్చు' మున్నగుచోట్ల ద్విరుక్తమగు 'ప్పు' అగును.	౧౭౨౮
"	'రక్షింపు' మొదలగు 'ఇంస్వం' తములు కేచిత్సమ్మతము లని యధర్వణుఁడు వదించెను.	౧౭౨౯
3౬౬	'అంజు' ప్రభృతులకు 'ఇక' ప్రత్యయ మగును.	౧౭౩౦
3౬౭	అప్పాదులకు 'సజ్' యగును.	౧౭౩౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

322	'అప్పన' మున్నగునవి 'అర్పణా'ది శబ్దభవము లనుట యుక్తము.	౧౭౩౧
"	'నజి' జీత్తుగాన 'అ' త్వమును-ముత్త్యఫలములును నగును.	౧౭౩౨
323	'బడి' యేల్వాదుల కగును. ఇది సహజ సరళాదికము.	౧౭౩౩
"	'బడి' వర్ణకమునకు భారతప్రయోగము లభింపలేదు.	౧౭౩౪
324	'గడ' చేర్వాదుల కగును.	౧౭౩౫
320	'ఇకి' కోర్వాదుల కగును.	౧౭౩౫
32౧	పు వర్ణకంబు మన్నాదుల కగును. 'చచ్చు-చాపు' అనుచో 'చ్చు' లోపించుటచేత నాద్యక్షర దీర్ఘమయ్యెను.	౧౭౩౬
32౨	'అ' వర్ణకంబు గీత్వాదుల కగును.	౧౭౩౭
323	'అక' వర్ణకంబు మాత్వాదుల కగును.	౧౭౩౯
32౪	ఆత్వాదులకు 'డు' వర్ణకం బగు.	౧౭౪౦
32౫	అడుక్వాదులకు 'డి' వర్ణకం బగును.	౧౭౪౨
32౬	'వడి' మున్నగు కృత్ప్రత్యయములు.	౧౭౪౩
"	'వడి-వి-అపు' అనుకృత్తుల యుదాహృతులు.	౧౭౪౪
"	ప్రాధవ్యాకరణమందలి కృత్ప్రత్యయములు.	౧౭౪౫
"	ప్రాధవ్యాకరణము బాలవ్యాకరణమునకు శేషగ్రంథము.	౧౭౪౬
"	గాణపతవివృతిలోఁ జూపఁబడిన కృత్తులు.	౧౭౪౭
"	కృత్తులను సాకల్యముగ వచింప శక్యముకాదు.	౧౭౪౮
	ప్రకీర్ణకపరిచ్ఛేదము.	
32౭	పదాద్యంబులు ఋ ౧ వర్ణంబులు 'ర-ల' తుల్యంబులు.	౧౭౪౯
32౮	'నల్లేడు=నల్లెరు' మున్నగువాని హ్రస్వవిధి.	౧౭౫౦
32౯	ఊలాభూషేత్యా ద్యధర్వణ కారికా వ్యాఖ్య.	౧౭౫౨
"	దీనిపై నప్పకవిచేసిన విమర్శనము సరికాదు.	౧౭౫౩
"	దై యప్పకవి విమర్శమును సూరి యుపేక్షించెను.	౧౭౫౪
"	తిమ్మకవి విమర్శము ప్రసక్తముకాదు.	౧౭౫౫
32౯ I.	'ఊయేల' మున్నగువాని వివరణము.	౧౭౫౬
"	ఊయేలాదుల కవి ప్రయోగములు.	౧౭౫౭

విషయసంఖ్య.

పుట.

32౯ I	'అయే=అయ్యో' అనుదాని వివరణము.	౧౭౫౮
"	"అయే=అయ్యో" మున్నగువాని కవిప్రయోగములు.	౧౭౫౯
3౩౦	వివిధములగు వర్ణలోపముల విధులు.	౧౭౬౦
"	ఆరాటాడుల ప్రాస్వోదాహృతులు.	౧౭౬౧-౧౭౬౨
3౩౧	ఓయాకాదుల పదాదిదీర్ఘమునకు ప్రాస్వము.	౧౭౬౩-౧౭౬౪
3౩౨	ఏతాదులందలి దీర్ఘవిధి.	౧౭౬౫
"	'ఏతము' శబ్దము నిర్బిందుకము కాదు.	౧౭౬౫
"	అనునాసిక తమిళ ద్విత్వముల సామ్యము.	౧౭౬౬
3౩౩	'ద=త' లయు, 'డ=ణ' లయు, 'డ=ద' లయు మార్పులు.	౧౭౬౭
"	'క్వచి డ్డుస్తు' లేదా 'కచ్చి డ్డుస్తు' అను సహోబల పండితీయ పాఠము సరికాదు.	౧౭౬౮-౧౭౬౯
"	'ద=డ' లయు 'డ=ణ' లయు మార్పులు.	౧౭౭౦
3౩౪	అడంగ్వాదుల 'దా' కు 'ణ' కారాదేశము.	౧౭౭౧
"	జూదాదుల 'దా' కు 'జ' కారాదేశము.	౧౭౭౧
"	దకారమునకుఁ బాక్షిక 'డ' కారాదేశము.	౧౭౭౨
"	'ద=డ' లయు 'ద=జ' లయు మార్పులు.	౧౭౭౩
"	బాలవ్యాకరణ గ్రంథాంత మంగళము.	౧౭౭౪
	ప్రకీర్ణక పరిచ్ఛేద శేషము.	
3౩౫	సాహిత్యదర్పణమందలి వాక్యలక్షణము. ప్రాథవ్యాకరణానుకరణము.	౧౭౭౫
"	వాచక - లక్షక - వ్యంజక - వాచ్య - లక్ష్య వ్యంగ్యము లయు సభిధా లక్షణా వ్యంజనలయు వివరణము.	౧౭౭౬
3౩౬	ఉద్దేశ్య విధేయ వివరణము. సమీపకర్తయొక్క లింగ వచనములు క్రియ కగును.	౧౭౭౭
3౩౭	పదత్వమును బొందని ప్రకృతికిఁ బ్రయోగములేదు. వాక్య గతశబ్దము లన్వయయోగ్యమగు వరుసతో నుండవలయును. ఇందలి విశేష విధులు.	౧౭౭౮
3౩౮	కావ్యాదర్శోక్తములగు శ్లేషాది గుణరూప వాక్యలక్షణ విశేషములు.	౧౭౭౮-౧౭౭౯

విషయసంఖ్య.

పుట.

3౮౮	కాంతి - సమాధి గుణముల వివరణము.	౧౭౮౦
3౮౯	ఆర్థదీప్తి పునరుక్త్యప్రప్టార్థాదులు శాన్తియొడల దుష్టములు కావు. పండిత కవీంద్ర చేతస్సుఖావహామగు పునరుక్తి దుష్టము కాదు.	౧౭౮౧
"	'పూవులు పూచెన్' మున్నగుచోట్లఁ బునరుక్తి దుష్టము కాదు.	౧౭౮౧
"	దార్ధ్య ప్రదర్శన పునరుక్తియు దుష్టము కాదు.	౧౭౮౨
3౯౦	శ్లేషస్థలములందు సఖిం డాఖండ శబ్ద మేళనము దుష్టము కాదు. అర్థభేదక స్వర మేళమును దుష్టము కాదు.	౧౭౮౩
3౯౦ I	'తారుదారె' మున్నగు ప్రయోగవిశేషములు. అందలి లోపాదేశాదులు.	౧౭౮౩
3౯౦ I	ప్రాధవ్యాకరణోక్తములగు స్వయ వర్ధకాదుల వివరణము.	౧౭౮౪
3౯౦ II	'అ-ఎ-ఏ' అను నవధాన్యార్థక శబ్దములు.	౧౭౮౪
"	పేరు శబ్దము వైపుల్యవాచకము.	౧౭౮౪
"	'సహితము - సంయతము' మొ. శబ్దముల ప్రయోగ నియమము.	౧౭౮౪
"	లక్షక శబ్ద ప్రయోగము. (చాలు పది వేలు)	౧౭౮౪
3౯౦ III	సాదృశ్యవాచక ముత్కర్ష వాచియు నగును. (కమలజా నట్టిండు).	౧౭౮౬
3౯౦ IV	సంస్కృతానుకారి శబ్దకల్పనము. (వాగ్దేవి=మాటల తొగ కంటి).	౧౭౮౬
"	స్వతంత్ర శబ్దకల్పనము. (ఇంచు విల్లుండు) ఇటు ధన్యుండు. తుంటువిలుకాండు. మొ.	౧౭౮౬
"	లోకోక్తులయఁ జల్కని శబ్దములయఁ బ్రయోగము ల సాధుత్వము.	౧౭౮౭
3౯౧	(నీ వెట్టి బంగారు గాను. కాళ్ళు - బుగ్గలు - మొ). అర్థ విశేషముటక శబ్దప్రయోగము. (చూ. 3౮౭ వి.)	౧౭౮౮
3౯౨	సంక్షేపార్థక వాక్యములు. (మిసమాసము) (చూ. 3౧౩ విష.)	౧౭౮౮

విషయసంఖ్య.

పుట.

3౯౩	అవధారణార్థ కావ్యయ పునరుక్తి.	౧౭౮౮
,,	'ర' శబ్దప్రయోగ విశేషము. (సత్యము సుష్టుర.)	౧౭౮౮
3౯౪	'కాన్-కన్' శబ్దములు పెక్కిటి కొక్కటి నిల్చినను జాలును. మఱికొన్ని శబ్దములకును నిట్టివిధి కలదు.	౧౭౮౯
3౯౫	అయి మున్నగు 'అగు' ధాతురూపములకు 'లుగు' మున్నగు నర్థముల ప్రయోగములు.	౧౭౮౯
3౯౬	శత్రుర్థక 'చు' వర్ణక ప్రయోగమున సంస్కృతాను సరణము.	౧౭౮౯
3౯౭	వ్యస్తరూపక వాక్యమందలి విశేషణముల ప్రయోగము లోని వింతపద్ధతులు.	౧౭౯౦
3౯౮	మణిప్రవాళరీతిగల తెల్లవాక్యము గలదా యను విమ ర్శము. అహోబలుని యపవాదఖ్య.	౧౭౯౦
3౯౯	కొన్ని వింతలగు వాక్యముల ప్రయోగములు.	౧౭౯౧-౧౭౯౨
౪౦౦	యత్తద్భద్రాస్వయ వాక్యవిశేషములు.	౧౭౯౩-౧౭౯౪
,,	గురు దేవతానమస్కారము.	౧౭౯౫



[బా. కార. ౧ సూ.] తెల్లనఁ గారకవిధులు ప్రాయశ్చిత్తముగ సంస్కృతోక్తములే.

ఆంధ్ర

వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

కా ర క ప రి చే డ ము.

సర్వవిభక్తి సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫
కారి. అహో. ౪౨౩ పుట)

ప్రాతిపదికార్థ లిజ్ఞ పరిమాణ వచనమాత్రే ప్రథమా.
(౨-౩-౪౬) నియతోఽస్థితికః ప్రాతిపదికార్థః (సి. కా.
కారక. ౫౩౨ సూ.)

సన్నయా ధర్వణీయము. . ల్యర్థసంబుధ్యక్తార్థే స్త్రీ. (వృత్తి) తేః ప్రాతిపదిక
౨౩౪ విషయము. స్యార్థే, సంబోధనే, త్రైవిధ్యే = ప్రత్యయై రుక్తార్థే, కే స
తిచ, స్త్రీ = ప్రథమా స్యాత్. కృష్ణః - శ్రీః -
జ్ఞానమ్ - హేవిష్ణో - సర్వోఽర్చ్యో జీవనః పాతా
దానీయః ప్రభవో లయః. (ముగ్ధ. వ్యా. కారక.
౨౪౦ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౩౪ విషయము:—సర్వవిభక్తిః = సమస్తమగు విభక్తియు, సంస్కృత
తుల్యా = సంస్కృతవ్యాకరణోక్తరీతి నే తెలుఁగునందును నగును. ఇట్లు భట్టార
కుఁడు సంక్షేపించి చెప్పుటచేత నీ ప్రకరణమున సంస్కృతవ్యాకరణములలోఁ జెప్పఁ
బడిన విభక్త్యర్థబోధకసూత్రములు మూలముగాఁ జూపఁబడుచున్నవి. తెలు
చుగాఁ బాఠినీయసూత్రము లుదాహరింపఁబడును. సుబోధములగు ముగ్ధబోధ
సూత్రములును నచ్చటచ్చట జూపఁబడును.

తత్సమాచ్చికపరిచ్ఛేదములలో సుబ్యభిక్త్యంతరూపములు సాధింపఁబడెను.
ఇందు విభక్త్యర్థములు వివరింపఁ బడుచున్నవి. “క్రియాజనకం కారకమ్. కరోతి
క్రియాం నిర్వర్తయతీతి భాష్యే వ్యుత్పత్తిదర్శనాత్” (సి. కా. ౫౩౪ సూ. వ్యాఖ్య.

బాలమ.) అనురీతిని గ్రియాజనక మనఃగాఁ గ్రియాకాంతను గలిగించునది కారక మనఃబడును. 'దేనదత్తుడు' అనినపిదప వాక్యమున వచ్చెను మున్నగు నేదేని క్రియ యాకాంతీతముకాకతీరదు గాన నది కారక మనిపించుకొనును. "కర్త కరణ కర్తృ సంప్రదానాపాదానాధికరణానా మేకతమత్వం కారకత్వ మితియావత్ - క్రియా నిమిత్తం కారకం లోకసిద్ధమితి దుర్లసింహః - చైత్రస్యేత్యాదౌ ధనాదికమే వాకాంతీతంస్యా న్నతు గచ్ఛేత్వాదికమ్. తేన సంబంధస్య క్రియానిమిత్తత్వా భావా న్న కారకత్వమ్. ఏవం లిక్తార్థసంబోధనయో రపీతి." (దుర్గా. వ్యా. ముగ్ధ. వ్యా. కార. ౩౧౬ సూ. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పునఁ గ్రియానిమిత్తములగు కర్త కరణ కర్తృప్రభృతు లాటిటిలో నన్యతమము కారకమనిపించుకొనును. 'చైత్రుని యొక్క' అని ప్రయోగించినవెంటనే వాక్యమున 'ధనము - గుణము' మున్నగు నవియే యాకాంతీతములగునుగాని క్రియ యాకాంతీతము కానేరదు. కావున సంబంధార్థము (శేషవృత్తి) కారకము కానేరదు. అట్లే వాక్యగతముకాని లింగార్థ మనఃగాఁ బ్రాతిపదికార్థమగు ప్రథమయు నిరాకాంతమగు సంబోధనమును గారక విభక్తులు కానేరవు. ఇంక 'ఉక్తార్థప్రథమ' మాత్రమే కారకవిభక్తి యనిపించు కొనును.

"నను కృష్ణభివ్యత్ర క్రియారహితం వాక్యం నాస్తీత్యాయాత్ భవత్వాది క్రియాధ్యాహారేణైవ ఉక్తార్థత్వాత్ ప్రథమాప్రాప్తౌ త్యర్థ (ప్రాతిపదికార్థ) గ్రహణం కథమితిచేత్, సత్యమ్. యత్ర అసమాపకక్రియాపదం కర్త్రాదిపదయుక్తం తత్రైవ తన్నాన్యాయాత్ భవత్వాదిక్రియాధ్యాహారః. యత్రతు కేవలో రూఢ శబ్దః ప్రయజ్యతే తత్ర వాక్యత్వాభావాత్ తన్నాన్యాయస్యావసరో నాస్తి." (ముగ్ధ. ౨౦౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పున వాక్యేతరస్థలములం దనఃగాఁ గోళాదులందుఁ బ్రయుక్తమగు ప్రథమ ప్రాతిపదికార్థమాత్రమేకాని 'ఉక్తార్థము' కానేరదుగాన నది కారకవిభక్తికానేరదు. అస్తి భవత్వా ద్యధ్యాహారమున నట్టిదియు వాక్యగతమై యుక్తార్థప్రథమ కానోపు ననరాదు. అసమాపకక్రియాది ప్రయోగముచే వాక్య మసమాప్తమై నిల్చిపోయినపుడుమాత్రమే "అస్తి - భవ త్వాద్యధ్యాహారము" కల్గుట శాస్త్రసిద్ధము.

ప్రాతిపదికార్థేత్యాదిః—ప్రాతిపదికార్థ = ప్రాతిపదికార్థ మాత్రమందును, త్వి = త్విజమాత్రాధిక్యమందును, పరిమాణ = పరిమాణమాత్రమందును, వచన మాత్రే = వచనమాత్రమందును, ప్రథమా = ప్రథమావిభక్తి యగును. నియ తోపనితః = నియతమగు సుబంధిగలది, ప్రాతిపదికార్థః = ప్రాతిపదికార్థ మనిపించు

కొనును. “యస్మిన్ ప్రాతిపదికే ఉచ్చారితే యస్యాస్థస్య నియమే నోపస్థితిః స తదర్థ ఇత్యుక్తః” (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఏ ప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁబడు నప్పటి కేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యదియే యా ప్రాతిపదిక మున కర్థమని తాత్పర్యము. “ప్రవృత్తినిమిత్తం వ్యక్తిశ్చేతి ద్వికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిङ్గంచేతి త్రికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిङ్గం - సంఖ్యాచేతి చతుష్కం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిङ్గం - సంఖ్యా - కారకంచేతి పంచకం ప్రాతిపదికార్థః. ఇత్యేతే పక్షాః ‘సహాపాణామేకశేష ఏకవిభక్తౌ’ ‘స్త్రియామ్’ ఇత్యాదిసూత్రేషు భాష్యే స్థితాః” (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) ప్రవృత్తినిమిత్త మ్మనఁగా జాతి. ‘ఘట’ అను ప్రాతిపదికమునకు ‘ఘటత్వ’ రూపజాతియై యర్థ మనునది యొకపక్షము, ఘటత్వజాతియు దానికాశ్రమమగు ఘటవ్యక్తియుఁ బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱియొకపక్షము. ఘటత్వజాతియు ఘటవ్యక్తియు ‘దానిపుంలింగమును బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱొకపక్షము. సంఖ్యయనఁగా వచనము, కారకమనఁగా కర్తృకరణాదికము. కాన వచనమును గల్పిన యర్థచతుష్కమును బ్రాతిపదికార్థమనునది యింకొకపక్షము. కారకమును గలిపిన యర్థపంచకమును బ్రాతిపదికార్థమే యనునది యొకపక్షము. ఈయొకపక్షములును మహాభాష్య సమ్మతములై యగుటచే బ్రుచితములై యనఁదగును. ఈసందర్భమున నేపక్షము నాశ్రయించినను నట్టి ప్రాతిపదికార్థముల కచటి ప్రత్యయము ద్యోతకమగుననియుఁ దక్కినయర్థములకుఁ బ్రత్యయము వాచకమగుననియు నెఱుంగనగును. అగ్నియందుండు దహనశక్తి ప్రకటితమగుటకు శుష్కేంద్రము సాధనమయినట్లే ప్రాతిపదికార్థములకుఁ బ్రత్యయము ద్యోతకమగుట విరుద్ధముకానేరదు. “తటః - తటి - తట మిత్యా ద్యనియతలిङ్గేషు నియమేన కస్యాపి లిङ్గ సోఽపస్థిత్యభావాత్ ప్రాతిపదికార్థశబ్దేనా ౭ గ్రహణాత్ పృథక్ లిङ్గ గ్రహణ మావశ్యక మితిభావః” (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) అనుచొప్పున ననియతలింగశబ్దములకు లింగము ప్రాతిపదికార్థము కానేరదుగానఁ బ్రత్యయార్థమే యని యెన్ననగును. పయిపక్షములలోఁ బరిమాణసామాన్యప్రతీతి లేకుండుటచే బరిమాణమాత్రమునఁ బ్రథమయగుననునదియు నావశ్యక మనిభావము. “ద్రోణో ప్రీహిః” అని పరిమాణోదాహృతి. (విస్తర I.). “అనియతభిజ్ఞాస్తు తటాదిశబ్దాః లిङ్గమాత్రాధిక్య సోఽదాహర

విస్తర I ౨౩౪ విషయము:—ద్రోణ మనఁగాఁ గుంచమువంటి పరిమాణము. భావ్యరాశి యనియర్థము. “జాలసూర్యమరీచిష్ఠం । త్రసరేణు రితి స్ఫుతమ్ । తే

ణమ్. తత్ర లిక్తానా మనియతోపస్థితకతయా ప్రాతిపదికా ర్థాన వ్రాభావాత్” (సి. కా. ౫౩౦ బాలమ. వ్యా.). ముగ్ధబోధవ్యాకరణకర్తయగు వోవదేవుడు ప్రాతిపదికార్థ సూక్తి ధుక్తార్థములందుఁ బ్రథమయగునని యీక్రిందిరీతిని సూత్రించెను. ల్యర్థేష్ఠ్యాదిః—ల్యర్థ = ప్రాతిపదికార్థమందును, సూబుధి = సంబోధనమందును, ఉక్తార్థే = తిజాదిప్రత్యయములచే నుక్తమగు నర్థమందును, స్త్రీ = బ్రథమయగును. కేసతి = కారకమందే యుక్తార్థమునఁ బ్రథమవచ్చును. కృష్ణః = కృష్ణుడు. శ్రీః = లక్ష్మి. జ్ఞానమ్ = జ్ఞానము. అనునవి ప్రాతిపదికార్థమున వచ్చుప్రథమ కుదాహృతులు. ‘కృష్ణః’ అనునపుడు - ‘కృష్ణత్వము - తదాశ్రయకృష్ణవ్యక్తి - పుంస్త్యము - ‘ఏకత్వసూఖ్య’ అనునవి ప్రాతిపదికార్థములు. ఇట్లే యంతటను నెఱుంగునది. హేవిష్టో = ఓవిష్టువా. ఇది సంబోధనప్రథమోదాహరణము. ప్రత్యయములచే (తిజ్-కృత్తదిత) నుక్తమగు నర్థమందుఁ బ్రథమవచ్చుట కుదాహృతులు:- సర్వో రోచ్ఛ్య జీవన ఇత్యాదిక ముదాహరణము. సర్వః = ఈశ్వరుడు, అర్చ్యః = అర్చింపఁదగినవాడు. జీవనః = జీవింపఁజేయువాఁడు. పాతా = రక్షించువాడు. దానీయః = భక్తితోఁ బ్రత్యుత్తరములనివాడు. మిఁదగువాడు. ప్రభవః = ప్రపంచోత్పత్తికిఁ గారణమైనవాడు. లయః = ప్రపంచము తనయందే లయించువాడు. ఇట - “అర్చ్యతే ఆయమితి అర్చ్యః” అనువ్యుత్పత్తి (ఇతఁ డర్చింపఁబడు ననివ్యుత్పత్త్యర్థము) చొప్పున కర్తార్థమున ఘృణో ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇట ‘సర్వః’ అనునది కర్తము. ఇట్టియెడల (“సర్వః శివః-అర్చ్యః - అర్చ్యతే-ఆయమితికర్తణి ఘృణః... అత్రసర్వఇతికర్తోక్తమ్.” ముగ్ధ. కార. ౨౦౦ సూ. దుగ్ధాదాసవ్యాఖ్య.) ద్వితీయ (సర్వమ్) రావలసియున్నది. అట్లయినను నచటి ఘృణో ప్రత్యయము కర్తార్థమును జెప్పుచుండుటచేఁ బునరుక్తముగ “ఉక్తార్థానా మప్రయోగః” అను న్యాయము చొప్పునఁ గర్తార్థకద్వితీయ మరల రానేరదు. అట్టియెడల “న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా నాసి ప్రత్యయః” అనున్యాయము చొప్పునఁ గేవలప్రాతిపదికము వాక్యమునఁ బ్రయోజ్యము కామింజేసి శబ్దసాధుత్వార్థముగఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమోద్దేశ్య లిక్తానా తా స్త్రిస్త్రో రాజస్వప ఉచ్యతే। గౌరస్తు తేత్రయ ష్టశ్చే। యవో మధ్యస్తు తేత్రయః। కృష్ణః ఇచ్చతే మాష। స్తే సువర్ణస్తు షోడశ। పలం సువర్ణా శ్చత్వారిః। పశు వాసి ప్రకీర్తితమ్। పలద్వయంతు ప్రసృతం। ద్విగుణం కుడబం మతమ్। చతుర్భిః కుడబైః ప్రస్థః। ప్రస్థా శ్చత్వారి అధకః। అధకై స్తే శ్చతుర్భిస్తే। ద్రోణ ఇత్యభిధీయతే। కుమ్భా ద్రోణద్వయం శూర్యః। ఖారీ ద్రోణాస్తు షోడశ ఇతివ్రణాత్” (సి. కా. బాలమ. కార. ౫౩౨ సూ. వ్యా.)

[బా. కార. ౧ సూ.] 'బా-సా-పే' 'గాణ' వ్యాఖ్యలవివరణములు సరికావు 953

మయి యనువాదముగ నిల్చెనని యెఱుంగునది. ఇట్లే యంతటను సమన్వయించునది. (విస్తర II) సంబోధనమునందును ముక్తార్థమునందును బ్రథమవచ్చునని పాణినీయులును వచించిరి.

"సంబోధనేచ. (౨-౩-౪౭) ఇహ ప్రథమాస్యాత్ - హేరామ" (సి. కా. కార. ౫౩౩ సూ.) "అనభిహితే (౨-౩-౧) ఇత్యధికృత్య. 'కర్తృణిద్విత్వీయా' (౨-౩-౨) అనుక్తే కర్తృణి ద్విత్వీయాస్యాత్ - హరిం భజ - అభిహితేతు కర్తృణి 'ప్రాతిపదికార్థమాత్రే' ఇతి ప్రథమైవ. అభిధానంచ ప్రాయేణ తిజ్కృత్యద్ధిత సమాసైః....." (సి. కా. ౫౩౬-౫౩౭ సూ.). (విస్తర III) సంబోధన మనఁగా నభిముఖీకరణము. "అన్యత్ర వ్యాసక్తస్య కార్యావృత్తే నియోజనార్థ మాభిముఖ్యవిధానం సంబుద్ధిః - హేవృక్ష - హేలతే - ఇత్యాదా వచేతనేతు

విస్తర II ౨౩౪ విషయము:—“కర్తాదీనా ముక్తార్థత్వే ఉక్తార్థానా మప్రయోగ ఇతి న్యాయాత్ ద్విత్వీయాదీనా మప్రాప్తౌ లిక్తార్థ (ప్రాతిపదికార్థ) మాశ్రిత్య ప్రథ మైవ భవిష్యతి.” (ముద్గ. ౨౦౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.). “విభక్తి రిహానువాదికా. శబ్దసాధుత్వాత్ ప్రయోజ్యా. ‘స కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోజ్యా-నాఽపి ప్రత్య యః’ ఇతి. అనభిహితసూత్ర. భాష్యసిద్ధిరన్యాయా దితిభావః.” (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౫౩౨ సూ.). ఉక్తార్థతావిషయమునఁ బేటికావ్యాఖ్యాత “నామవాచక శబ్దార్థ ముక్తార్థ మగుటంజేసి” (౨౬౫ పు.) మున్నగురితని మిక్కిలి సంప్రదాయ విరుద్ధముగ వ్రాసెను. ఈక్రిందిగాణపతవివరణపంక్తు లుక్తార్థతా స్వరూపము నీక్రిందిరితని సంప్రదాయవిరుద్ధముగా వివరించుచున్నవి. “ఉక్తార్థము = క్రియా దులచే జెప్పబడిన యర్థముగలది. అనఁగా నాకాంక్షయందు.....ఎవఁడు సంహరించెను? అని యాకాంక్షగలిగినపుడు (సంహరించెననుక్రియ) రామునిఁ జెప్పుచున్నది. కాన రామశబ్దముకన్నఁ బ్రథమావిభక్తివచ్చినది. రామునిచే రావ ఁడు సంహరింపఁబడెను. ఇట ఎవఁడు సంహరింపఁబడియె? అను నాకాంక్షచే రావఁడు చెప్పబడెను. కాన రావణశబ్దముకన్నఁ బ్రథమవచ్చినది..... ఆదిచేగృత్యద్ధిత సమాసములు గ్రహింపఁబడు. కృత్:—రాముఁడేలిక, తద్ధిత:— వాఁడువగ కాఁడు, సమాస:—శివుఁడు ముక్కుంటి”(గాణ. కార. ౧౭౦ సూ. వివ.)

విస్తర III. ౨౩౪ విషయము:—“తిజ్-హరి స్సేవ్యతే. కృత్-లక్ష్యా నేవితః. తద్ధిత. శ తేనక్రిత శ్శత్యః. సమాస - ప్రాప్తః ఆనందో యంస ప్రాప్తానందః క్వచిన్నిపాతే నాభిధానమ్. యథా - ‘విషవృక్షోపి సంవర్ధ్య | స్వయం ఛేత్తు మసాంప్రతమ్.’ సాంప్రత మిత్యస్యహి యుజ్యత ఇత్యర్థః” (సి. కా. కార. ౫౩౭ సూ. వివరణము.)

ఇతిశబ్దముచేత నైత ముత్తార్థత కలదు. ఉదా:—దశరథః డం చెప్పబడిన వాడు. “ఇతిశబ్దేనా పుష్కార్థతా యథా:—కృష్ణ ఇత్యవ్యయం నామ..... దశరథ ఇత్యుదాహృతః. ఇత్యాది” (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౦౦ సూ.) క. నిను సౌముఢ్యఃడవని యెఱిగితి.....(శాంతి. 3 ఆ. ౫౬ ప.). ‘హరి స్సేవ్యతే’ అనుచో “తిజ్ఞు” చేతను, ‘లక్ష్మ్యా సేవితః’ అనుచో ‘క్త’ ప్రత్యయముచేతను (కృత్తుచేతను) గర్తార్థము చెప్పబడుటచే ‘హరి’ అనుదానికర్తత్వ ముక్తమగుటచే గర్తార్థమున రావలసినద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. ‘శత్యః అశ్వః’ అనుచో గర్తార్థమున యత్ ప్రత్యయము విధింపబడెరుగాన నట్టితద్ధితముచే నశ్వమునందలికర్తత్వ ముక్తమైనది కాన గర్తార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వచ్చెను. ‘ప్రాప్తః ఆనన్దో యంసః = ప్రాప్తానందః గ్రామః’ అనుచో నేగ్రామము నానందము పొందెనో యాగ్రామ మనునప్పుడు ద్వితీయాబహు వ్రీహిచే గ్రామమునందలి కర్తత్వ మభిహిత మైనదిగాన నటఁ గర్తార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చెను. ‘ప్రాప్తానంద’ అనునది ప్రాతిపదికము. ‘నయు జ్యతే’ అను కర్తార్థముగల “అసాంప్రతమ్” అను నిపాతముచే విషవృక్షమందలి కర్తత్వ ముక్తమగుటచే గర్తార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. ఇట్లే కర్తృకరణాదికారకము లభిహితము లగునపుడును బ్రథమయే వచ్చును. కల్పతరువున నుదాహృతమగు ముగ్ధబోధశ్లోకమునకు దుర్గాదాసుఁ డుదాహరించెను. అందలి ‘అర్చ్యః’ అనునది కల్పతరువున నుదాహరింపబడెను. “జీవ్యతే ౭నేనేతి జీవనః. కరణే ౭నట్. అత్ర సర్వఇతి కరణ ముక్తమ్. పాతీతి పాతా-కర్తరి తృన్-అత్ర సర్వఇతి కర్తా ఉక్తః. దీయతే ౭స్తైఇతి దానీయః. అత్ర కృద్ధోకభావ ఇత్య నేన సంప్రదానే ౭నీయః-అత్ర సర్వఇతి సంప్రదానముక్తమ్. ప్రభవత్యస్తాదితి ప్రభవః-అపాదానే ఆన్ - అత్ర సర్వఇత్యపాదాన ముక్తమ్ - లీయతే ౭స్తిన్నితి లయః-అధి కరణే అన్-అత్ర సర్వ ఇత్యధికరణ ముక్తమ్.....సంబంధస్యా పుష్కార్థత్వే పీతమ మ్భరం యస్యాసా పీతామృరో హరి రిత్యాదా ప్రథమాస్యాత్.....” (ముగ్ధ. ౨౦౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) పీతాంబరఁడు ‘ఏవ్యనియోక్కు యంబరము పచ్చ నిదో యతఁడు’ అనుబహువ్రీహిచే సంబంధ ముక్తమైనది గాన “పీతాంబర” అను ప్రాతిపదికముపైని శేషషష్ఠి నిలువక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే నిల్చినది. “పీతా మ్భర” అనుసమాసము ప్రాతిపదికము.

అభిహితత్వమం దన్ననో కర్తాదికారకములకు ద్వితీయాదివిభక్తులు వచ్చును. అపుడవి యీ ప్రాతిపదికార్థప్రథమ కపవాదములగును. ‘కృష్ణుని స్మరించెదను’ అను

[బా. కార. ౧ సూ.] కృత్తదిత సమాసములచే నుక్తార్థతను సూరిచూపలేదు 955

ఉపచారః." (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. కార. ౨౦౦ సూ. వ్యాఖ్య.) అచేతనముల సంబోధనమునం దభిముఖికరణ మౌపచారిక మనితాత్పర్యము.

ప్రాతిపదిక సంబోధ నోక్తార్థంబులం బ్రథమయగు. ౧.
ప్రాతిపదికార్థమునందు:—రాముడు - రావణుడు.
నియతోపస్థితకము ప్రాతిపదికార్థము. సంబోధనము
నందు:—ఓరాముడ, ఓరావణుడ. ఉక్తార్థ
బాలవ్యాకరణ మందు:—రాముడు రావణుని సంహరించెను. ఉక్త
వివరణము మనఁగాఁ జెప్పబడినది. ఈవాక్యమునం దాఖ్యాతము
౨౩౪ I వివ. కర్తను జెప్పినదిగావునఁ దద్వాచకమగు రామశబ్దము
నకుఁ బ్రథమయయ్యె. రామునిచే రావణుడు సంహ
రింపఁబడియె. ఈవాక్యమునం దాఖ్యాతము కర్త
మును జెప్పినదిగావునఁ దద్వాచకంబగు రావణశబ్దం
బునకుం బ్రథమ యయ్యె ననియెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౩౪ I వివ:—ఈసూరిసూత్రము కల్పతరువులో నుదాహరింపఁ
బడిన ముగ్ధబోధవ్యాకరణసూత్రమునకు సరిగనున్నది. ఏప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁ
బడఁగానే, యేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యాప్రాతిపదికమున కది యర్థ
మని యెఱుంగనగును. ఉక్తార్థమనునది కల్పతరువున విఫలముగా వివరింపఁబడెను.
ఆఖ్యాత మనఁగాఁ దిజ్ ప్రత్యయము. లేదా తిజస్తశబ్దము ననవచ్చును. "ఆఖ్యాత
తమ్" త్రి. కథితే-వ్యాఖ్యాతే. న-తిజి,....." (శబ్ద. చిం.) "ఆఖ్యాత.
త్రి. (ఆ+ఖ్యా+కర్తణి క్తః) కథితే - ఆఖ్యాతే - వ్యాకరణప్రసిద్ధే తిజస్తే పదేచ..."
(శబ్దస్తో) "అభిధానంచ ప్రాయేణ తిజ్కృత్తదితసమానైః" (సీ. కౌ. కార. ౫౩౭
సూ. వివ.). సూరి, యుదాహృతులు రెంటును సమాసకక్రియాపదస్థతిజ్ఞుచేత
మాత్రమే కర్తృకర్తము లభిహితములగుటను జూపెను. ప్రత్యయంతరములచే నభి
హితములగుట నేలాఁగో యుదాహరింపలేదు. భావార్థకాదికృత్తులచేఁ గర్తృకర్తము
లభిహితమగుట తెల్లన విఫలముగా నున్నది. ఉదా:—చైత్రుడు చదువఁగా
మైత్రుడు వినెను. ఇచట కర్తృక భావలక్షణార్థ నుజ్జీచేగర్త యభిహితమయ్యెను.
అట్లగుటచేఁ గర్తృవాచకచైత్రశబ్దమువైఁ గర్తృకత్వతీయ నిలువక ప్రాతిపదికార్థ
నపుడు స్మరణక్రియకుఁ గర్తృము 'కృష్ణుని' అనునది. అది తిజాదిప్రత్యయములచే
నభిహితము కాలేదు. కాన నటఁ గర్తార్థమున ద్వితీయ వచ్చినది. తిజ్ఞుచే నభి
హితముకర్త కాన 'నేను' అనునది ప్రథమాంతమై యైనది.

956 తేల్చునను గర్తృకర్తృములు భావార్థకాదులచే నుత్తములగును [౨౩౪ I వి. సంజీ.]

ప్రథమయే నిల్చినది. చైత్రునిచే బాతము చదువఁబడుట మైత్రునకు వినఁబడలేదు. అనుచో 'చదువఁబడుట' అనుకర్తార్థక థాల్వర్థటప్రత్యయముచే గర్తృ ముత్త మాయెను. గానఁ గర్తృవాచిపాతశబ్దముపైఁ గర్తార్థగ్నితీయ నిల్వక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే నిల్చినది. "లకారాదులు సకర్తకంబునకుం గర్తృకర్తృంబులందును లాఁతీకిఁ గర్తయందును నగు." (బా. క్రియా. ౪౮ సూ.) అనుసూత్రమునందలి యాది శబ్దముచే లడాదులవలెనే భావార్థకాదులును గర్తృమునందును గర్తార్థమునందును విధింపఁబడిన వనుటకు సందియములేదు. ఇట్లు భావార్థకాదిప్రయోగమునఁ గర్తృ కర్తృవాచకములకుఁ బ్రథమ సిద్ధించుచుండఁగా సూరి "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తృకుం బ్రథమయగు" (బా. కా. ౩౨ సూ.) అని పునరుత్తముగా సూత్రించెను. ఇటగర్తకుమాత్రము ప్రథమనువిధించుట నరయఁగా నీతఁడు తిజ్ఞుచేమాత్రమే యభిహితత్వము గలదనియు భావార్థకాదులచే నభిహితత్వము లేమింజేసి యిట్టి యొడలఁ గర్తృవాచకముపైఁ దృతీయ నిల్వవలసినచున్నననియుఁ దలఁచి యాసూత్ర మును రచించెనని తోచకమానదు. బా. క్రియా. ౩౫ సూ. మొ. ౪౫ సూ. వఱకును భావార్థకాది ప్రత్యయములు విధింపఁబడెను. అట్లే బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రముచేత విధింపఁబడిన నుజీయు నీభావార్థకాదులలోఁ జేర్పఁదగినదె. (విస్తర I)

సూరిగారి యుదాహృతుల సమన్వయము:—'రాముఁడు రావణుని సంహరించెను.' అనువాక్యమున దిజ్వీభక్తియగు లిట్టు 'రాముఁడు' అను కర్తను జెప్పుచున్నది. అనఁగా "లకారాదులు సకర్తకంబునకుం గర్తృకర్తృంబులందును లాఁతీకిఁ గర్తయందును నగు" (బా. క్రియా. ౪౮ సూ.). అనుసూత్రముచే లిట్టు కర్తృమున విధింపఁబడినది గాన లిట్టుచేఁ గర్తచెప్పఁబడినది. కావున గర్తృవాచకమగు రామశబ్దముపైఁ గర్తృమున నిలువవలసిన తృతీయ (బా. కార. ౩ సూ.) 'ఉక్తాథానా మప్రయోగః' అనున్యాయముచొప్పునఁ బునరుత్తముగ నిలువదయ్యె. అట్టి

విస్తర I ౨౩౪ I విషయము:—బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రపు నుజీ వాడినచోటఁ గర్తకుఁ బ్రథమయేకాక షష్ఠీయువచ్చుట గలదు. ఉదా: ఇది నేను జేయఁగాదు. ఇది నాకుఁ జేయఁగాదు. నుజ్యంతముతో నన్వయంబుక కర్త వలయాదులతో నన్వయించుటచే షష్ఠ్యంత మగవడు చున్నది. క. వీరికిఁ జొరవగు । వీరికిఁ గాదను విచారవిషయము గలదే. (ఆది. ౬ ఆ. ౩౮.) ఆ.వె. కాన నింక వేడఁగాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩.) ప్రథమకు:—ఉ.....! దైవముతోద్బుధన్ వలయు.....(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౭౩.) క.....నాకు నీవేమియుఁ జెప్పునువల వదు, (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౪.), మొ.

యెడఁ బ్రయోగయోగ్యతకై “(న కేవల ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా-నాపి ప్రత్యయః” అనున్వాయముచొప్పున) ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే నిల్చినది. ఇట్లే ‘రామునిచే రావణుడు సంహరింపఁబడియే’ అనునపుడును లిట్లు కర్తార్థమునందు విధింపఁబడెను గాన (బా. క్రియా. ౪౦ సూ.) లిట్లుచే గర్తార్థ మభిహితంబయ్యె. అక్కఱమునఁ గర్తవాచక రావణశబ్దముపైఁ గర్తార్థక ద్వితీయ (బా. కార. ౨ సూ.) పునరుక్తముగ నిలువక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే నిల్చినది. ఇట్లే భావార్థకాది కృత్తులును బా. క్రియా. ౪౦ సూ త్రముచొప్పునఁ గర్తృకర్తార్థములందు విధింపఁ బడుటంజేసి వానిప్రయోగమునందును గర్తార్థమునఁ ద్వితీయయుఁ గర్తార్థమున ద్వితీయయుఁ బునరుక్తముగ నిలువక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే నిల్చును. ప్రయోగ ములు:—చ. అమలినతారకాసముదయంబుల నెన్నను సర్వవేదశాస్త్రముల యశేషపారము ముదంబునఁ బొందను బుద్ధిబాహువి | క్రమమున దుర్గమార్థజల గౌరవభారతభారతీసము | ద్రము దరియంగ నీడను విధాతృనకై నను నేరఁబోలునే (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯.) మ.....భూపతి సహియింప నోపునే (సభా. ౨ ఆ. ౯౮.) నీ.....నన్నిట్లు వీతదయుండవై విడిచి చనఁగఁదగునె నీకు.....(ఆర. ౨ ఆ. ౮౨.) ఉ.....వాయుసుతుండు మల్లయు | ధమ్మన నోర్పు నాతని నుదగ్ర మహాభజశక్తి యేర్పడన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౬౨.) చ. తడయక యేగి నీతిబల దర్పము లొప్పఁగ.....(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౪.) చ.....మా కధికశత్రు జయం బగుటేమిపెద్ద.....(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౬.) చ.....నవసౌరభప్రసవ చిత్రవనావళి గల్గుదాని (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౩.) చ.....హంసుడు డిభకుండు నంతక | క్షయగతులైన నిప్పు.....(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౧.) శా. ఆదుర్యోధనుఁ డుద్భవిల్లుడును.....(ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬.) గీ. ఉత్తమిజ్ఞానవృద్ధు నా నుండె నేని (సభా. ౨ ఆ. ౨౫.). ఆచ్ఛికశబ్దములనునై తము ప్రాతిపదికార్థసంబోధనము లందుఁ బ్రథమ యగును. ఉదా:—తండ్రి - తల్లి - గోడ - ఓతండ్రి - మొ. ‘తండ్రి’ అనుచో “తండ్రితనమును జాతియుఁ దదాశ్రయమగు పితృవృత్తియు మహదర్థకత్వమును ననునవి ప్రాతిపదికార్థము లగుచున్నవి. తెలుఁగున మహాత్వామహాత్వ మహాతీత్యములె లింగస్థానీయములు. కాన నవియుఁ బ్రాతిపదికార్థములె యనుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. తెల్లనందును మిత్రుడు - మిత్రము - కంధర - కంధరము - దూత. దూతుడు మున్నగు ననియతలింగసమములు గలవు. అట్టియనియతలింగసమత్వమును వచనాదులును బ్రత్యయార్థములనియు, ప్రాతిపదికార్థములు కావనియు నాంధ్ర వైయాకరణుల యాశయము. “ఇట్లనేకలింగంబులుగల శబ్దంబులయొద్ద (మిత్రము :

మిత్రుఁడు) లింగము ప్రాతిపదికార్థములలో నంతర్భూతమని యంగీకరింపక విభక్త్యర్థమే యని గ్రహించుకొనునది" (బా. గు. ప్ర. కా. ౧ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౦౪ పుట. ద్వి. ము.). (నిస్తర II)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ అహో. ౪౨౩.)

కర్తృరిస్పితతమం కర్త. (౧-౪-౪౯.) కర్త్యః క్రియయా ఆస్తుం ఇష్టతమం కారకం కర్తసంజ్ఞం స్యాత్. కర్తణి ద్వితీయా (౨-౩-౨.) అనుక్తే కర్తణి ద్వితీయా స్యాత్. హరిం భజతి. (సి. కా. ౫౩౭ సూ.)

తథా యుక్తం చానీస్పితమ్ (౧-౪-౫౦.) ఈస్పితతమ వత్ క్రియయా యుక్త మనీస్పితమపి కారకం కర్త సంజ్ఞం స్యాత్-గ్రామం గచ్ఛం స్త్రుణం స్పృశతి. నన్నయా విషం భుజ్జే. (సి. కా. ౫౩౮ సూ.)

౨౩౫ విషయము ఆకథితం చ. (౧-౪-౫౧.) అపాదానాదివిశేషై రవి వక్షితం కారకం కర్తసంజ్ఞం స్యాత్. శ్లో. దుహ్యచ్-పచ్-దణ్డ-దధి-ప్రచ్ఛి | చి-బ్రూ-శాసి-జి-మథ్సుపామ్ | కర్తయుక్ స్యా దకథితంతథా స్యా స్తీ-హృ-కృష్వ హమ్. దుహదీనాం ద్వాదశానాం తథా నీ ప్రభృతీ నాం చతుర్థాం-కర్తణా యద్యుజ్యతే తదే వాఽకథితం కర్తేతి పరిగణనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. గాం దోగ్ధి పయః.....(సి. కా. ౫౩౯ సూ.)

కర్తప్రవచనీయకే కూర్చిః (ఆం. చిం. అజం. ౫ కారి. అహో. ౨౬౦ పుట.)

నిస్తర II ౨౩౪ I విషయము—సూరి కారకశబ్దార్థమును వివరింపక యువే ఊంపఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేషమునఁ బూరింపఁబడెను. “కారకంబులనం గర్తాదులు. అవి యాఱు. కర్త కారకము-కర్తృకారకము - కరణకారము - సంప్రదానకారకము - అపాదానకారకము - అధికరణకారకము. క్రియాన్వయము గలిగించునది యనఁగాఁ గ్రియాన్వయము కలదియని కారకశబ్దార్థము.” (ప్రౌఢ. కార. ౧ సూ.). ఉదా:— దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను. మొ.

కల్పతరు. ౨౩౫ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. కారకప్రక్రియలో సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రములను మూలముచేయుట కిదియే కారణము. కాన నిది యొల్లెడల వానిమొదటఁ జూపఁ బడును.

కర్తృరిత్యాది. కర్తుః = కర్తకు, క్రియయా ఆప్తుమ్ = క్రియతో వ్యాపా రించుటకు, ఇష్టతమరి కారకమ్ = విక్సీలియిష్టమైనది కారకమై, కర్త = కర్తసంజ్ఞ గలదగును. అనుక్తే కర్తణి = అనభిహితకర్తవాచకముపై ని ద్వితీయాస్యాత్ = ద్వితీయ నిల్పును. ఉదా:—హరిం భజతి = భక్తుఃడు హరిని భజించుచున్నాఁడు. భక్తుని భజనవ్యాపారమున కీప్సితతముఁడు హరి గావున హరి కర్తమయ్యెను. అట్టి యనుక్తకర్తమునకు వాచకమగు హరిశబ్దముపై ద్వితీయావిభక్తి నిల్వఁగా ‘(భక్తో) హరిం భజతి’ అని సిద్ధించినది.

తథా యుక్తంచేత్త్యాది:—తథాయుక్తంచ = ఈప్సితతమమువలెఁ గ్రియతో సంబంధించునట్టియు, అనీప్సితమ్ = కర్త కిష్టతమము కానిదియుఁ గారకమై కర్త సంజ్ఞగలదగును, గ్రామం గచ్ఛన్ = గ్రామమునుగూర్చి పోవుచు, తృణం స్పృశతి = తృణమును దాఁకుచున్నాఁడు. తృణస్పృగ్ము కర్త కిష్టతమము కాకున్నను గర్తసంజ్ఞ కల్గుచున్నది. విషం భుక్త్యై = విషమును రోగి దినుచున్నాఁడు. ఇందును చైరీతినే గ్రహింపనగును. సామాన్యముగా విషాశన మీప్సితము కాదు సరేకదా యనిష్ట మును నై యుండును.

“య త్క్రియతే త త్కర్తేతి ప్రసిద్ధమ్. కరోతే ర్నిఖలక్రియావాచకత్వాత్ కర్తు ర్వాపారేణ యత్ సాధ్యతే తత్ కర్తే త్యర్థః.” (కర్తయొక్క వ్యాపారముచే సాధింపఁబడినది కర్తమనియర్థము. చేపదత్తుని పచనవ్యాపారముచే బాకము సాధింపఁబడెను. అట్టిపాకమున కాశ్రయమగు నన్నము కర్తసంజ్ఞిత మగును.) “అతఏవ క్రియావ్యాప్యం కర్తేతి క్రమదీశ్వరః. కర్తు రీప్సితతమం కర్తేతి పాణిని. తద్భిన్న త్వేన క్రియాజన్యఫలకాలిత్యం కర్తత్వ మిత్యపరే.” (ముగ్ధ. ౨౦౧ సూ. దుర్గా-వ్యా.) క్రియాభిన్నమై క్రియాజన్యఫలమున కాశ్రయమైనది కర్తసంజ్ఞగల దను నీమూఁడవపక్షముచే బాణినియలక్ష్యము లెల్ల సంగ్రహింపఁబడుచున్నవి.

అకథితం చేత్త్యాది:—అకథితంచ = అపాదానాదివిశేషములచే వివక్షింపఁ బడని యనఁగా నపాదానాదిరూపమున వివక్షింపఁబడక కర్తరూపమున వివక్షింపఁ బడిన యట్టికారకము నై తము కర్తసంజ్ఞగలదగును. ఉదా:—గాం దోగ్ధి పయః= గొల్లఁడు గోవును బాలను భిమకుచున్నాఁడు. అనుచో నీప్సితతమకర్తము పాలు.

క్రియతో నన్వయించు గోశబ్దవాచ్యమునం దపాదానము వివక్షింపక కర్తృత్వమును వివక్షించుటచే నదియుఁ గర్తృమయ్యెను. అపాదానవివక్షయందు 'గొల్లఁడు గోవు నుండి పాలను బిడుకుచున్నాఁడు' అనియే యేర్పడును. ఇట్టి ద్వికర్షకక్రియలు కొన్ని పరిగణింపఁబడినవి. అవియే దుహాదులు. దుహా = పిడుకు, యాచ్ = యాచించు, పచ్ = పచించు = వండు, దణ్డ్య = దండించు, రుధి = ఆవరించు = నిరోధించు, ప్రచ్ఛి = పృచ్ఛించు, చి = ఫలాదులనుగోయు, బ్రూ = వచించు = చెప్పు, శాసి = శాసించు, జి = జయించు, మథ్ = మధించు, ముష్ = దొంగిలించు, నీ = తీసికొనిపోవు, ఇట్లై హృ = కృష్ - వహ్. మొ. ముగ్ధబోధవ్యాకరణమున "యాచ్ఛాఢ్ - దుహా - చి - ప్రచ్ఛ | రుధ్ - బ్రూ - శాస - జి - నీ - వహః | హృ - దణ్డి - గ్రహ - క్రుష్ - మన్థ | ముష్ - పచాద్యా - ధవో - ద్విధాః." అని చెప్పఁబడెను. కాముదిలోఁ బరిగణింపఁబడినట్లు పదునాడేకాక యింకను 'ద్విధాః' = ద్వికర్షకములు గలవని 'పచాద్యాః' అనుచు గణము వచింపఁబడెను. "ఆద్యశబ్దాతో హిన = వర్ధనే - గతో - గురుః శిష్యం గ్రామం ప్రాహిణోత్తిత్యాది.....వృక్షం నౌకాం కరోత్తిత్యాది. ఏకమేవ కర్తృ ప్రకృతివికృతిభేదేన భిన్నం. సువర్ణం కుణ్డలం కరోత్తిత్యాదివత్." (ముగ్ధ. ౨౮౫ సూ.) దీనినిబట్టి వర్ధకి వృక్షము నోడను జేసెను. కమసాలి సువర్ణమును గుండలమును జేసెను. మున్నగురీతిని స్థలాంతరములందును ద్వికర్షకత్వము గల్గుననియెన్న నగును.

మైత్రుండు చైత్రునిగూర్చి యిట్లనియె. (ఇట్లనఁగా నీవాక్యమును.) ఇందు 'ఇట్లు' అనునది ముఖ్యకర్తము. 'చైత్రుని' అనునది యముఖ్యకర్తము. "వచ్యర్థాముఖ్యకర్తంబునకుఁ దోడఁకు వర్ణకంబులు ప్రాయికంబుగ నగు. ఉదాః—మైత్రుండు చైత్రునితోడ నిట్లనియె. మైత్రుండు చైత్రున కిట్లనియె. ప్రాయికంబునుటచే నొకానొకచో ద్వితీయయు నగు." (బా. కార. ౬ సూ.) అని సూరి సూత్రించెను. ఒకానొకచో ననఁగా—'మైత్రుండు చైత్రునిగూర్చి యిట్లనియె' అనియుఁ గన్వయిత్కముగా నుండనగునని యెఱుంగునది.

'సన్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా' అని భట్టారకుండు వచించుటచే బయిరీతిని ద్వికర్షకక్రియలు నిరూపింపఁబడెను గాని యిట్టి ద్వికర్షకతాప్రయోగము తెలున మిక్కిలియరుదు. పై నుదాహరించిన సూరిసూత్రముచొప్పునఁ బయిచోటులందుఁ బ్రాయికముగా "తోడఁకు" వర్ణకములు వచ్చుట తెలుగు సంప్రదాయము. నీ.....గీ. అధిక | బలుఁడు శూరుండు గట్టుము పట్ట మతని (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౬౨ ప.) ప. పలుకఁడె నిన్న నేడు నినుఁ బట్టము గట్టెదనంచు బొంకొకో (భాస్క.

రా. అయో. ౪౯ ప.) (విస్తర I, 11). ఇట్టి ద్వికర్తకము లగును. వచ్యధకథాతు ప్రయోగమునఁ బయి సూరిసూత్రముచొప్పున 'తోడ-కు' వర్ణకము లముఖ్యకర్త

విస్తర I ౨౩౫ విషయము:—సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధవిభక్తులు కొన్ని తెలుఁగునఁ బ్రయుక్తములగుట సంప్రదాయముకాదు. కావున “సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా” అనుభట్టారకసూత్రము ప్రాయోగిప్రాయమున వచింపఁబడెను. కావుననే దాని వెంటనే “అన్యస్యాః క్యచిద్భవే చ్చాస్యా” అనిసూత్రించినవాడయ్యెను. “ఉపాన్యధ్యాజ్వసః” (౧-౪-౪౮.) ఉపాదిపూర్వస్య వసతే రాధారః కర్త స్యాత్ - ఉపవసతి - అనువసతి - అధివసతి - ఆవసతి - వా - వైకుణ్ఠం హరిః.” (సి. కౌ. ౫౪౪ సూ.) ఉపాదిపూర్వక వసేథాతువున కధికరణము కర్తసంజ్ఞగల దగును. “ఉపవసతి వైకుంఠం హరిః” = వైకుంఠమును హరి యధివసించుచున్నాఁడనియర్థము. తెలుగున నిట్టిప్రయోగ ముండదు. వైకుంఠమందు హరి యధివసించుచున్నాఁడని ప్రయోగించుటయే సంప్రదాయము. ఇట్లే “ఉభ సర్వతపోః కార్యాధి గురకార్యాదిషు త్రిషు | ద్వితీయా ౭ మేడితాస్తేషు | తతో ౭న్యత్రాపి దృశ్యతే. (సి. కౌ. ౧౪౪౪ వార్తికము.) ‘ఉభయతః-సర్వతః.’ అనువాని ప్రయోగమునందును ధికోశబ్దప్రయోగమునందును నామేడితములగు “ఉపరి - అధః - అధి” అనువానియోగము నందును నిట్టి మఱికొన్నిటి యోగమునందును ద్వితీయ వచ్చును. ఉభయతః కృష్ణం గోపాః = కృష్ణునిని రెండుప్రక్కలను గోపకులు గలరు. ఇట్టి ద్వితీయ తెల్లన వాడఁబడదు. ఇట్టయెడల షష్ఠి మున్నగునవియే తెల్లన వాడఁబడును. మఱియు ధిగాదిశబ్దములకుఁ దెల్లనఁ దత్సమరూపప్రయోగమును లేదు. కృష్ణున కిర్వంకలను గోపకులు గలరు. ఈరీతినే “అకర్తకథాతుభి ర్యోగే దేశః కాలో భావో గస్తవ్యో ౭ భావ కర్తసంజ్ఞక ఇతివాచ్యమ్. కురూన్ స్వపితి - మాస మాస్తే - గోదోహ మాస్తే - శ్రోశ మాస్తే.” (సి. కౌ. ౫౩౯ సూ. ౧౧౦౩-౧౧౦౪ వార్తి.) అకర్తక థాతుప్రయోగమున దేశకాలాదులు కర్తసంజ్ఞ గలవగును. దేవదత్తుడు గ్రామ సమూహమును నిద్రించుచున్నాఁడు. ఇట్టివాడుక తెలుఁగున లేదు. దేవదత్తుడు గ్రామసమూహమందు నిద్రించుచున్నాఁడని ప్రయోగించుటయే సంప్రదాయము. “కాలాధ్వనో రత్యస్తసంయోగే. (౨-౩-౫) ఇహ ద్వితీయా స్యాత్. మాసం కల్యాణీ. మాస మధీతే. మాసం గుడధానాః. శ్రోశం కుటిలా నదీ. శ్రోశ మధీతే.....” (సి. కౌ. ౫౪౮ సూ.) గుణక్రియాద్రవ్యములచేఁ గాలాధ్వముల కవిచ్ఛిన్నసంయోగము గమ్యమగుచుండఁగా ద్వితీయ యగును. “మాస మధీతే = ఒక నెలను విచ్ఛేదము లేకుండఁ జదువుచున్నాఁడు.” ఇట్టివాడుకలు తెల్లన

మునకు రాకుండుటయుఁ బ్రయోగదృష్టమగుచున్నది. క. అని వెండియు నాపతి కుదు | జననాథుగఱించి పలుకు శుక్రఁడుతోడై..... (శల్య. ౨ ఆ. ౫౦.) చ. అనవిని యన్న రేశ్వరుఁడు హాసముతో నతనింగఱించి యి | ట్లను..... (శల్య. ౨. ఆ. ౭౩.) గీ. ఆతఁ డారణ్యకోద్గీతమైన వాక్య | సంచయము విష్ణుగఱిచి

లేవు. ఒకమాసమున విచ్ఛేదము లేకుండఁ జదువుచున్నాఁ డనురీతిని బ్రయోగించు టయే సంప్రదాయము. ఇంకను “కాలాధ్యములకుం బ్రాయీకంబుగఁ బ్రథమ యగు.” (బా. కా. ౨౫ సూ.) అనుచొప్పున “వాఁడు నిన్న వచ్చెను - వాఁడు క్రొశము నడచెను.” అనురీతిని బ్రథమ వచ్చుటయు సంప్రదాయమై యున్నది. చ. పలుకఁడె నిన్న నేఁడు నినుఁ బట్టముఁ గట్టెద నంచు..... (భాస్క. ఆయో. ౮౯ ప.)

కర్తవ్యవచనీయక ఇత్యాది చింతామణిసూత్ర మీవటకు ౧౩౫ విషమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. సంస్కృతవ్యాకరణములలో “ప్ర - పరా - పీత్యాది ప్రాదుల లోని కొన్నిటికి—“అను - ఉప - ప్రతి - అభి - అధి - సు - ఆతి. ఆపి” - అనువానికిఁ గొన్నిటికి—గత్యుపసర్గసంజ్ఞ కపవాదముగఁ గర్తవ్యవచనీయసంజ్ఞ గలదనియు నట్టి వానియోగమున ద్వితీయావిభక్తి వచ్చుననియుఁ జెప్పఁబడెను. “లక్షణేభ్యంభూతా ఖ్యాన భాగ వీప్సాను ప్రతిపర్యవహః. (౧-౮-౯౦.) ఏష్వర్ణేషు విషయభూతేషు ప్రత్యాదయ ఉక్తసంజ్ఞాః స్యుః.” (సీ. కా. ౫౫౫ సూ.) “కర్తవ్యవచనీయ యుక్తే ద్వితీయా (౨-౩-౮.) ఏతేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్. పర్జన్యో, జపమను, ప్రావర్ణత్.” (సీ. కా. ౫౪౮ సూ.) “జపమనుప్రావర్ణత్ - ఇచట ‘అను’ అను దానిచే లక్షణము (హేతువు) ద్యోత్యమగును..... జపజ్ఞానముచే వర్ణము జ్ఞానవిషయమగును.” (కౌముదీశరదాగమము. ౨౭ పుట.) “లక్షణమున లక్ష్యలక్షణ భావము. (జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము.)” (కా. శర. ౨౯ పు.) “కర్మక్రియాం ప్రోక్తవ స్తః కర్తవ్యవచనీయాః..... క్రియానిరూపితమగు సంబంధవిశేషమును ద్యోతనము చేయునవి యనియర్థము.” (కౌము. శర. ౨౭ పు.) (విభక్త్యర్థప్రకరణము.) పైసందర్భమునుబట్టి “పర్జన్యో, జపమను, ప్రావర్ణత్.” అనఁగా నిందుఁడు జప హేతువుచే వర్ణించె ననుసర్థము విశదమగుచున్నది. ఇట్టియెడల హేత్వర్థకతృతీయ సాధారణముగా రావలసియుండఁగా (పర్జన్యో జపేన ప్రావర్ణత్.) ద్వితీయ, కర్తవ్యవచనీయయోగమునఁ గల్గెనని యెఱుంగునది. ఇట్టి వ్యస్తములగు కర్తవ్యవచనీయ ములకుఁ (అను. మొ) దెల్లునఁ దత్సమప్రయోగము లేదు. ఇట్టి కర్తవ్యవచనీయార్థకము లగు తెల్లువిభక్తులకును దెనుఁగుప్రబంధములందు సాధారణముగాఁ బ్రయోగము

[బా. కార. ౨. సూ.] వైషయికస్తప్తమిచోటః బర్యాయముగ 'కూర్చి' విభక్తినిల్చును పఠించె నధిప. (కాం. ౬ ఆ. ౩౬౨). ఇట్టియెడల గుఱించిప్రభృతులు గుఱించు థాతుక్త్యర్థకరూపంబు లనియు నవి పరమగునపుడు ద్వివితీయావిభక్తినిల్చుననియు నెఱుంగునది. క. ఇందుముఖి వేడు మెద్దియిష్టము నీకున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౫౭.) ఎద్దియిష్టమో దానిని నన్ను వేడుమని యర్థము. ఇట్లు యాజ్ఞాపకములెల్ల ద్వికర్త కము లగును.

లేదు. కాని "కర్తప్రవచనీయకే కూర్చి" (౧౩౫ విష.) "కూర్చి - ల - ను - నయో భవేద్ద్వివితీయా తు." (౧౧౯ విష.) "కర్తప్రవచనీయజివిభక్తిః" (౪౨ విష.) అని భట్టారకుడును "అందు - పట్టి - కూర్చి - విభక్తిః" (౮౮ విష.) అని యధర్వణాచార్యుడును వచించియుండుటంజేసి కర్తప్రవచనీయ ద్యోత్యార్థములలో నేదాన నైన "కూర్చి" యను తెనుఁగువిభక్తి నంగీకరింపక తీరదు. నేటి ముద్రణములలోఁ బ్రాచీనకావ్యములందు "కూర్చి" అను విభక్తియే యున్ములితమైనది. నన్నయాధర్వణులు పేర్కొన్న యీవిభక్తి ప్రాచీనకావ్యములలో లేదనుట విశ్వసనీయము కాదు. కాన లేఖకపాఠకాదికృతమగు నీసాహస ముపేక్ష్యము. నాచూచిన తాళ పత్రమాతృకలలో భారతమందే కొన్నియెడల నయ్యది యుపలబ్ధ మగుచువచ్చెను. నన్నయాధర్వణీయములోని 'కూర్చి'కి సరియగు 'గుఱించి - గుఱించి' అనునవి 'విభక్తిర్ధాభిధాయకశబ్దములు నంగీకార్యములే. ఇంక నియ్యది కర్తప్రవచనీయార్థములలో నెట్టియర్థమున వచ్చుచున్నదో పరిశీలింపవలసి యున్నది.

పయి నుదాహరించిన లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాది సూత్రోపదిష్టార్థములలో నొకటియగు నిత్థంభూతాఖ్యానార్థమునఁ గూర్చివిభక్తి వచ్చుట నన్నయాధర్వణసప్తతమని తోచుచున్నది. "కస్యచిత్ ప్రకార స్యాపత్తిః ఇత్థంభావః..... భక్తో విభుమభి (అభిరభాగే) = విభౌ విషయే భక్తిభావాపన్నః....." (ముగ్ధ. దుగ్ధా. వ్యాఖ్య. ౨౮౬ సూ.) "భక్తో విష్ణుంప్రతి.....విషయతాసంబంధః ప్రత్యాదిద్యోతోఽర్థః.....విష్ణు విషయకభక్తిమా నిత్యర్థః. అత్ర భక్తః భక్తిరూపం ప్రకారవిశేషం ప్రాప్తత్వా దిత్థంభూతః..." (సి. కా. ౫౫౨ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) "భక్తో విష్ణుంప్రతి" అనఁగా విష్ణు విషయక మగు భక్తిగలవాడని యర్థము. ఓకానొకప్రకారవిశేషము నొందినవాఁ డిత్థంభూతుఁ డనిపించుకొనును. అట్టివానిరీతి యిందుఁ జెప్పఁబడెను గాన నిది యిత్థంభూతాఖ్యాన మననగును. విష్ణువు విషయము. భక్తి విషయి. విష్ణునకును భక్తికిని గల విషయవిషయిభావరూపసంబంధము 'అభి' 'ప్రతి' మున్నగు కర్తప్రవచనీయములచే ద్యోతిత మగుచున్నది. ఇచట వైషయికస్తప్తమి రావలసియుండఁగాఁ

గర్తప్రవచనీయయోగమున ద్వితీయవచ్చినది. తెల్లన నిట్టియర్థమునఁ గూర్చివిభక్తి ప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. ఆ-వె. ఆశమీకపుత్రుఁ డంబుజసంభవుఁ | గూర్చి భక్తితోడ ఘోరతపము | నేయుచున్న సుప్రసిద్ధుండు.....(ఆది. ౨. ఆ. ౧౬౯ ప.) ('అంబుజసంభవుఁ గుఱిచి' అని ముద్రణపాఠము.) ఈభట్టారకుని పద్యము నందలి కూర్చివిభక్తి యిత్యంభూతాఖ్యానమున వచ్చినది. అంబుజసంభవునకును భక్తి పూర్వకతపశ్చరణమునకును గలవిషయవిషయభావ మిందు గ్రహింపవలయును. అంబుజసంభవవిషయకము తపశ్చరణమని యర్థము. ఇట్లే యంతటను "కూర్చి - గుఱిచి - గుఱించి" అనువాని కర్తప్రవచనీయతను సమన్వయించుకొనునది. సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధవిభక్తులకుఁ బర్యాయముగాఁ దెలుఁగు విభక్తులవాడుకలను జూపునభినివేశముతో భట్టారకుఁ డిట్లు కర్తప్రవచనీయజ విభక్తిని జూపెనే కాని యిట్టిస్థలములందలి కూర్చి ప్రభృతుల కుద్దేశ-శార్థకత్వమున సమర్థనము కుదురకపోదు. వైయాదిపర్వపద్యమున శమీకపుత్రుఁ డంబుజసంభవు నుద్దేశించి భక్తితోడఁ దపముచేయుచున్నవాఁడని సమన్వయించుటలో విరోధములేమగదా, 'కు' విభక్తితోఁ గుదురుపడుచున్నను సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధ తాదర్థ్యాత్మకాది స్థలము లందుఁ జతుర్థివిభక్తి నంగీకరించి భట్టారకుండు "కొఱకుకై" అనువాని నుపదేశింప లేదా? శేషషష్ఠీ నిర్వాహమునకయి తా నెచ్చటనువాడనట్టి యొక్క విభక్తి నుప దేశింపలేదా? ఆరీతి నె కర్తప్రవచనీయవిభక్తి దోష్ట్యాత్మకమునందు 'కూర్చి' విభక్తి పర్యాయముగా నిల్చునని భట్టారకునియాశయము నెన్ననఁగును. విషయవిషయ భావము వ్యక్తిత్వమగుస్థలములందలి కూర్చి విభక్తి కర్తప్రవచనీయార్థకమనియుఁ దద్భిన్నములగు కేవలోద్దేశార్థకస్థలములందలి "కూర్చి" ప్రభృతులు కర్త ప్రవచనీయార్థకములు కాక ద్వితీయాంతముల కయిని "పరే ఘాండాద్విది శబ్దేషు | సప్తమ్యాద్యాది విభక్తయః" (౨౪౭ విష.) అనునధర్వణవచనముచొప్పున నను ప్రయుక్తములగుశబ్దము లనఁదగుననియు నెఱుంగవగును. ఈద్వివిధములగు కూర్చి ప్రభృతులు నిల్చుటలోని ప్రక్రియయు భిన్నముగ నేయున్నది. కర్తప్రవచనీయార్థక కూర్చి ప్రత్యయము ప్రాతిపదికముపై నిల్చునపుడు "అందు పట్టి కూర్చి విభక్తిఁ" (౨౪ విష.) అను నధర్వణవచనముచొప్పున నుమాగమమురాఁగా "అంబుజసంభవ+ కూర్చి = అంబుజసంభవు+కూర్చి = అంబుజసంభవు+నుమ్+కూర్చి = అంబుజసంభవుం గూర్చి" అనురీతిని రూపసిద్ధిగల్గును. అను ప్రయుక్తకూర్చి శబ్దమునిల్చునపుడు ద్వితీయాంతశబ్దమునయి "తన్నున్+కూర్చి = తన్నుఁగూర్చి" అనురీతిని 'కూర్చి' శబ్దమునిల్చుటచే రూపసిద్ధిగల్గును. ఇట్టి 'తన్నుఁగూర్చి - నన్నుగూర్చి' మున్నగు

[భా. కార. ౨ సూ.] 'కూర్చి' విభక్తిద్వితీయపై నిల్చునను 'ప్రాథవ్యా' సరికాదు

చోటులం దెన్నడును గర్తప్రవచనీయకూర్చి విభక్తియని భ్రమింపరాదు. మఱియు నీక్రిందిరితిగల ప్రయోగములందు సయితము వైషయికసప్తమికః బ్రసక్తిలేమింజేసి కర్తప్రవచనీయార్థము కాదని గ్రహించవలయును. క. అని వెండియు నాపతికురు! జననాథుగుఱించి పలుకు.....(శల్య. ౨ ఆ. ౫౦.). ఇట్లే సీ. అబ్ధాసనుడు తన్ను నర్థితోగుఱించియ, జించుటఁగోరి సృజించె సుగల (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౯౭.) అనురీతి ప్రయోగములందును గర్తప్రవచనీయ విభక్తియని తలంపరాదు.

“ఉద్దేశార్థమునందు ద్వితీయకు గుఱించియునను ప్రయుక్తంబగు..... సముచ్చయగ్రహణము కూర్చి జ్ఞాపనార్థము” (ప్రాథ. కార. ౨ సూ.). ఈతఁడు 'గుఱించి' అనుదానిని జూచికొనలేదు. ఇందు 'కూర్చి' జ్ఞాపనార్థమునుటచే నీతఁడు చింతామణ్యుపదిష్ట కూర్చి విభక్తిని స్పృశించెనని తోచుచున్నది. కాని కర్తప్రవచనీయార్థకకూర్చి ప్రభృతులు ద్వితీయా విభక్తిమీఁద నిల్చుననుట కేవలము నసంగతము. విభక్తిప్రత్యయములు ప్రాతిపదికములపై నిల్చుటగదా వైయాకరణ సంప్రదాయము! కావుననేకదా 'రాముంకూర్చి భక్తితోడపముచేసె' మున్నగువాని సిద్ధికయి యధర్వణాచార్యుఁ డట్టియెడల నుమాగమమును విధించినవాఁ డయ్యెను.

ఉద్దేశార్థమున 'గుఱించి' ప్రభృతు లను ప్రయుక్తములు కాకుండుటయుఁ (లోపించుటయు) గలదు. చ.....సుతున్ హతుఁడయ్యె ననంగ విన్నయంతన యితఁ డాయుధంబు దిగఁద్రావి యచ్చేష్టతఁబొందు (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౦౫) (సుతుని కూర్చి విన్నయంతనె యనియర్థము). “ఆ.వె. వేటఁ బోయినారు విభు లిప్పు వత్తురు (ఆర. ౬ ఆ. ౧౬౩.). అవ్విభండు పొల మేఁగెను.” (వి.పు. ౭ ఆ. ప్రాథ. కార. ౧౩ సూ. వివ.). క.....బల మెక్కడికి నరుగు నందుఁ బోవఁగడఁగి చెడలితినన్, (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౪౪.) ఉ.....ఎందుఁ బోయిరొకొ వారనినన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౭.) ఇట్టియెడల “వేటఁకూర్చి పోయినారు - పొలముఁగూరిచి యేఁగెను. అందుఁ గూర్చి పోవఁగడఁగి - ఎందుగుఱించి పోయిరొ” అనురూపములలోని కూర్చి ప్రభృతులులోపించెనని యెఱుంగునది. తాదర్థ్యచతుర్థికి షష్ఠివచ్చినచో వేటకుఁ బోయిరనియు నుండవచ్చును.

విస్తర II ౨౩౫ విషయము:—కర్తప్రవచనీయముల విషయమున నహోబల పండితుఁడీక్రిందిరితిని వ్రాసెను. “అద్యవ్యాకరణే కర్తప్రవచనీయముక్తే ద్వితీయేతి సూత్రేణ యా ద్వితీయా విహితా తత్ర కూర్చితి స్యాత్. జపముంకూర్చి వర్షము.....” (అహో. ౨౬౦ పు.). సంస్కృతమునందలి కర్తప్రవచనీయ ద్వితీయాఘటములందెల్లఁ గూర్చివిభక్తి వచ్చుననుట సరికాదు. ఇత్థంభూతాఖ్యా

నేతరస్థలద్వితీయకుఁ దెలుఁగునఁ గూర్చివిభక్తి నిల్చిన ప్రయోగ మెచ్చటను లేదు. 'జపమును ప్రావర్షత్' అనుదానికి సరిగ నహోబలపతి 'జపముంగూర్చి వర్షము' అని యుదాహరించుట సరికాదు. హేతుభూతజపాలక్షితము వర్షమును నర్థమున నట్టి ప్రయోగ మెంతమాత్రమును దెలుఁగుకావ్యములందు లేదు. తుదికిఁ దెలుఁగు వాడుకలందును నట్టిప్రయోగము లేదు. అట్లయినను నహోబలపతి యుదాహరించె ననుచు నర్వాచీనులు కొందఱట్లే యుదాహరింపసాగిరి. ఈవిషయమున నాంధ్ర భాషాచరిత్రకర్తగారు వ్రాసినవిషయములు మిక్కిలి వింతగనున్నవి. "౧౮-కర్తప్రవచ నీయకే కూర్చి. కర్తప్రవచనీయార్థమున "కూర్చి" (యనునదివచ్చును)" (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౭ పు.) అనుసూత్రమున కంతటను "నదీ మన్వపనీతా సేవా.....వృక్షం ప్రతి (పరి-అను) విద్యోతతే విద్యుత్ = మెలుపు చెట్టువంక (ప్రక్క-వైపు) మెఱయుచున్నది. భక్తి విష్ణుం ప్రతి (పరి-అను) = విష్ణునియొడ (వంక-యందు) భక్తుఁ డు....." అనియట్లు సంస్కృతవ్యాకరణవాక్యములును, వానియర్థములును నుదాహరింపఁబడెను. చింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుచున్న విషయమును మఱచి కూర్చివిభక్తితోడి యుదాహృతి నొకచోటనైనఁ జూపలేదు. తుదికి విష్ణుని యొడ భక్తుఁడని చూపఁబడనేకాని 'విష్ణువునుకూర్చి భక్తుఁడు' అనియేని చూపఁ బడలేదు. "అంబుజసంభవుఁకూర్చి" మున్నగుచోట్ల 'కూర్చి'కిఁ బూర్వముననున్న ద్రుతము "పట్టికూర్చివిభక్తి" అను నభర్వణవచనముచొప్పున వచ్చిన నుమాగమ సంబంధియని గ్రహింపక యది ద్వితీయానువర్ణకమనియు నచటికూర్చి యట్టి ద్వితీయపై నిల్చిన కర్తప్రవచనీయశబ్దమనియు ననుకొని యట్లు నన్నయ నిరూపింప కుండుట చింత్యమనుచు నీక్రిందిరీతిని విమర్శించిరి. "పైవివరణమునుబట్టి కర్తప్రవచ నీయకము లనునవి సాధారణముగఁ గర్తమును దెలుపుపదముల ద్వితీయావిభక్త్యంత రూపములపైఁ జేరుచుండుననియు తాముమాత్రము విభక్తిప్రత్యయములు కావనియుఁ దెలిసికొనవచ్చును. కాని చింతామణి 'కూర్చి'ని ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగాఁ దెలుపుచున్నది. అట్లు చెప్పుట వైయాకరణసంప్రదాయవిరుద్ధము. కూర్చియొప్పుడును ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములమీఁదనే వచ్చుచుండుటచే దానికిఁ గర్తప్రవచనీయసంజ్ఞ తగియున్నది. కాని యది ద్వితీయావిభక్తిప్రత్యయము కానే రదు. "కూర్చి" అను నొక్కదానినే కర్తప్రవచనీయార్థమునఁ జెప్పి తత్ప్రత్యయములగు 'వంక - ఎడ - అందు - వెంబడి - ప్రక్క - వైపు - పట్టి - చేసి - మొదలగువానిని గూడఁ గర్తప్రవచనీయసంజ్ఞకములుగ నుదాహరింపకుండుట చింత్యము." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౮ పుట.) వీరువ్రాసిన కర్తప్రవచనీయ శబ్దార్థము శాస్త్ర

కర్తంబున ద్వితీయ యగు. ౨.

ధాత్వర్థఫలాశ్రయంబు కర్తము నాబడు. దేవ
దత్తుడు వంటకమును వండెను. ఇట వండె నను

బాలవ్యా. మాటకు వంటచేసె ననియర్థము. వంట ఫలము.

౨౩౫ I విషయము. చేయుట, వ్యాపారము. వంటయనఁగాఁ బాకము.

పాకమున కాశ్రయము కాపుటంజేసి వంటకము

కర్తంబయ్యెనని యెఱుంగునది.

సంజీవని ౨౩౫ I విషయము:—కర్తంబున = కర్తాధమునందు ద్వితీయ యగును. తిజాదిప్రత్యయములచే ననుక్తమగు కర్తంబున ద్వితీయావిభక్తి యగును. (విస్తర) తిజాదిప్రత్యయములచే గర్తం బుక్తమైనచోఁ ద్వితీయ రానేరదనియుఁ బ్రథమయే వచ్చుననియు నీవఱకు సవిస్తరముగాఁ జెప్పఁబడెను. (౨౩౪ I విషయము). ధాతువునకు 'ఫలము - వ్యాపారము'నని యర్థములు రెండు. అందు ఫలాశ్రయము కర్తము. వ్యాపారాశ్రయము కర్త. ధాత్వర్థమగు ఫలమున కాశ్రయము కర్తంబనంబడునని సూరి కర్తస్వరూపమును నిరూపించెను. ఈలక్షణము సుదాహృతియందు సూరియే 'ఇట.....' ఇత్యాదివాక్యముచే సమన్వయించెను. దేవదత్తుడు

విరుద్ధము. సంస్కృతపద్ధతిని దెలుఁగువ్యవహారము లేనపు డంతయు దానిరీతినే యుండు తెల్లుపాసఁగును. వంకప్రభృతులు కర్తప్రవచనీయార్థకములని యెవ్వరును వచింపలేదు. 'కూర్చి' అమేప్రత్యయమువంటి ద్వితీయాప్రత్యయమగుట సంప్రదాయవిరుద్ధ మెట్లుగును? దానికి ముందటి ద్రుతకార్యములు ద్వితీయాప్రత్యయ'ను'వర్ణక సంబంధులనుకొనుట భ్రాంతిమూలకము. 'వెంబడి - వైపు - వంక - ప్రక్క' మున్నగునవి యుదాహృతవాక్యములలో షష్ఠ్యంతములపై నిల్చియున్నవి. వానికి 'కూర్చి'తో సామ్యమెట్లు? ఉదాహృతసంస్కృతవాక్యములలోని "నదీ మన్వవసితా.....భక్తో విష్ణుంప్రతి" మున్నగువాక్యములలోని—నదీవిష్ణుప్రభృతులు ద్వితీయాంతములు కర్తవాచకము లనుకొనుట కేవలభ్రాంతిమూలకము. శాస్త్రవిరుద్ధము. అచటిద్వితీయకర్తాధమున వచ్చినది కాదు. కర్తప్రవచనీయయోగమున వచ్చినదయియున్నది.

విస్తర. ౨౩౫ I విషయము:—“క్రియచే జెప్పఁబడని కర్త కర్తలకు, (వంతప్రయోగము) తృతీయవచ్చును. ఉదా:—రామునిచేత బాణముచేత వాలికూల్పఁబడెను.” (ఆం. భా. అ. కార. ౨౦ సూ.) అనభిహితకర్తమునకుఁ దృతీయవచ్చుననుట కేవలము ప్రామాదికము.

వంటకమునఁగా నన్నమును వండెనుచో వంటచేయుట యనువ్యాపారమున కాశ్రయముఁడు దేవదత్తుఁడు కర్త. వంటయనఁగాఁ బాకము (మెత్తన) ఫలము. దాని కాశ్రయము వంటక మనఁగా నన్నము కాన వంటకము కర్తంబయ్యె. అట్టి కర్తంబున ద్వితీయవచ్చి 'వంటకమును' అని సిద్ధించెను. 'వండెను' అనుక్రియలోని తిజ్యభక్తి కర్తర్థకమగుటచే గర్తను జెప్పుచున్నదిగానఁ గర్తృవాచిదేవదత్త శబ్దముపైఁ గర్తర్థకమే యగు తృతీయ రాక ప్రాతిపదికార్థక ప్రథమావిభక్తి నిల్చెను. కాఁగా 'దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను' అనునది సిద్ధించెను.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. హల గి
కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

గతి - బుద్ధి - ప్రత్యవసానార్థ - శబ్దకర్త - కాకర్త
కాణా మణికర్తా సతౌ. (౧-౪-౫౨) గత్యాద్యర్థానాం
నన్నయా శబ్దకర్తణా మకర్తకాణాం చాతౌ యఃకర్తా స తౌ
౨౩౬ విషయము. కర్తస్యాత్. శత్రూ నగమయత్ స్వర్గం | వేదార్థం స్వా
నవేదయత్ | ఆశయ చ్ఛామృతం దేవాన్ | వేద
మధ్యాపయ ద్విధిమ్ | ఆసయ త్సలిలే పృథ్వీం | య
స్స మే శ్రీహరి ర్గతిః. (సి. కా. కార. ౫౪౦ సూ.).

కల్పతరు. ౨౩౬ విషయము—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ననుసరించి గతి బుద్ధిత్యాది పాణినిసూత్ర మిటవివరింపఁబడుచున్నది. 'జిచ్' అనునది సంస్కృతమునఁ బ్రేరణార్థకప్రత్యయము. గత్యర్థకాదిక్రియల కప్రేరణమునఁ గర్తయగునది ప్రేరణమునఁ గర్తంబగును. గత్యర్థకములనఁగా గమనార్థకములు. బుద్ధ్యర్థకములన జ్ఞానార్థకములు, ప్రత్యవసానార్థకములన భోజనార్థకములు. శబ్దకర్తకములనఁగా మాట = పలుకు మున్నగునవి కర్తముగాఁగల ధాతువులు. అకర్తకములనఁ గర్తాకాంక్ష లేనివి. ఉండు - కలుగు - అగు - మేల్కూను - వర్ధిలు - లజ్జించు - ఊడించు - భీతిల్లు - జీవించు - చచ్చు - శయనించు - మున్నగునవి. కొన్ని యర్థములుగల ధాతువు లకర్తకములగునని వైయాకరణులు వివరించిరి. శ్లో. సత్తా - లజ్జా - స్థితి - జాగరణం | వృద్ధి - ఊయ - భయ-డివిత మరణమ్ | శయన - క్రీడా - రుచి - దీప్తిర్థా | నై తే కర్తణి ధాతవ ఉక్తాః" (ముగ్ధ. గిరిశచంద్రకృతవ్యాఖ్య. ౧౬౦ పుట.) ఇట్లే యింకను ననేక ధాతువులు చెప్పఁబడినవి. విస్తరభీతి నుదాహరింప లేదు. (ముగ్ధ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య. ౯౩౨ సూ.).

శత్రునిత్యాది:— ఏహరి శత్రులను స్వర్గమును బొందించెనో (గత్కర్థోదాహృతి), తనవారిని వేదార్థము నెఱుంగునట్లుచేసెనో (బుద్ధకర్థ), దేవతల నమృతమును దినిపించెనో (అశవాధ), బ్రహ్మను వేదమును జదివించెనో (శబ్దకర్త), సముద్రజలమున భూమి నుండునట్లు చేసెనో (అకర్త), యట్టిశ్రీహరియే నాకుగతి యని యుదాహృతశ్లోకార్థము. 'శత్రువులు స్వర్గమును బొందిరి' అనునది యప్రేరణ వాక్యము. 'శ్రీహరి శత్రువులను స్వర్గమును బొందించెను' అనునది ప్రేరణ వాక్యము. శత్రులు స్వర్గమును బొందునట్లు శ్రీహరి చేసెను గాన శ్రీహరి ప్రేరణకర్త. అప్రేరణమునఁ గర్తయగు 'శత్రువు' ప్రేరణమునఁ గర్తృంబయ్యెను. కావునఁ గర్తృవాచకమగు 'శత్రువులు' అనునది 'శత్రువులను' అనెడి ద్వితీయాంతరూపము నందెను. ఇట్టివధితిచే నప్రేరణమున నకర్తకమగు క్రియ ప్రేరణమున సకర్తకమగును. ఉ. సముద్రజలమందు భూమి నుంచెను. అప్రేరణమున సకర్తకమగు క్రియ ప్రేరణమున ద్వికర్తకమగును. ఉ. హరి శత్రులను స్వర్గమును బొందించెను. అప్రేరణమున ద్వికర్తకమగునది ప్రేరణమునందును ద్వికర్తకముగనే యుండును. అప్రే:—దేవదత్తుడు రాజును ధనమును యాచించెను. ప్రేర:—యజ్ఞదత్తుడు దేవదత్తునిచే రాజును ధనమును యాచింపించెను. ఇందు దేవదత్తుడు దనభిహితకర్త యగుటచే - బా - కార - ౩ సూత్రముచొప్పున ననభిహితకర్తృవాచకము తృతీయాంత మయ్యెను. అభిహితకర్తృవాచకమగు యజ్ఞదత్తశబ్దము ప్రథమాంత మయ్యెను. అప్రేరణకర్తయగు దేవదత్తుడు యజ్ఞదత్తునిచే ప్రయోజ్యుడు గానఁ బ్రయోజ్యకర్తయు ననఁబడును. యజ్ఞదత్తుడు ప్రయోజకకర్త. ప్రయోజ్యకర్త = అనభిహితకర్త = అప్రేరణకర్త. ప్రయోజకకర్త = అభిహితకర్త = ప్రేరణకర్త.

ప్రయోగములు:—తే-గీ. విదురుడు.....నిన్ గఱవె బుద్ధి. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౪గీ.). సీ. ద్రోణగాంగేయులు దురితవిదూరులు నిన్నెద్ది గఱపిరి నెమ్మిఠోడ (ఆది. ౮ ఆ. ౪౩.) క. తడయక యబ్బుది శుక్రుఁ డ్రావించి రోగిన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౪.) క. విను మాచార్యులు నూర్వరు!.....అజ్ఞనపతి వినిపింతురు తత్త్వ నిరూపకశాస్త్రములు.....(శాంతి. ౪ ఆ. ౩౪౦.) చ.....నీవు మున్ | కనినది విన్నయట్టిది ప్రకామకుతూహలచిత్తుడైన కృష్ణుని వినిపింపు నావుడు (ఆరు. ౪ ఆ. ౪౧౩.) (ప్రాసప్రయోగము). (పయివానిలోని - శాస్త్రములు. వినినది మున్నగునవి ద్వితీయార్థక ప్రథమలు.) క. విమలాత్ముడు పారాశర్యమునీంద్రుడు శిష్యులను మహాభారతపఠం | చమములగు వేదముల మే | రుమహిధర వాసియై కరుణఁ జదివించెన్. (శాంతి. ౬ ఆ. ౩౯౯.).

అంతర్గతప్రేరణాగోదాహృతులు:—ఆ-వె...విధుల గడచి యెందు^ల గ^ల బడినవాని లోగక చేయుట! యథమగతికి మార్గము.....(ఆది. ౩ ఆ. ౨౨౦.) (ఆగు. ప్రే. ఆగు = ఆపు. ఆగుబడిన = నిష్క్రియ). క. కలచునెడ నేయునెడ వడి. బలచు నెడం బెనగునెడ నపారబలంబుల్. మెఱయునెడ.....(ఆది. ౫ ఆ. ౧౬౪) “మెఱయు—దే - ఆ - క్రి - ప్రకాశించు.....అం - ప్రే - బయలుపలుచు.” (శ-ర). ఆ-వె..... కలయ బెరసినపుడు కలితనంబు! మెఱయుదురు మహాత్ములు (విరా. ౪ ఆ. ౨౨౩.) (కలితనము = సామర్థ్యము). సీ. అరుణాంబుదంబులు పరగి పెన్నెత్తురు, గండలు గురినె మార్తాండబింబ! ము..... (అశ్వ. ౪ ఆ. ౩౯ ప.) “కురియు దే - ఆ - క్రి - గ వర్షించు. అం-ప్రే-కురియించు.” (శ-ర). సీ.....వను శంతనుసుతుండు! గురుండును విదురుండు కూర్మోని కూర్మోని, చెవులలో బోయమె సవిశేషకార్య (తే.గీ.) వచనములు..... (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౪౨.) “కూరుకొను - దే - ఆ - క్రి - చొచ్చు, అంప్రే, చొప్పించు, కుక్కు. (రూ - కూర్మోను.)” (శ-ర).

గతి - బుద్ధి - ప్రత్యవసానార్థ - శబ్ద - కర్త - కాకర్తకం
బుల కప్రేరణాంబునం గర్తయగునది ప్రేరణాంబునం
గర్తంబగు. ౧౨౩. (క్రియాపరిచ్ఛేదము)

పొందు మొదలగునవి గత్యర్థకంబులు. తెలియు మొద

బాలవ్యా. లగునవి బుద్ధ్యర్థకంబులు. తిను మొదలగునవి ప్రత్య

వివరణము. వసానార్థకంబులు. విను - చెప్పు - చదువు - మొద

౨౩౬ I విషయము. లగునవి శబ్దకర్తకంబులు. ఆకర్తకంబులు ప్రసిద్ధంబులు.

మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను. చైత్రుండు

మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించెను. లాఠిచోసహిత

మిక్కార్థంబు గానంబడియెడి. మైత్రుండు పుడమి

నేలెను. చైత్రుండు మైత్రునిం బుడమి నేలించెను.

సంజీవని. ౨౩౬ I విషయము:—గత్యర్థకములు = గమనార్థకములు, బుద్ధ్యర్థకములు = జ్ఞానార్థకములు, ప్రత్యవసానార్థకములు = భోజనార్థకములు, శబ్దకర్తకములు = సాతము మాట మున్నగునవి కర్తముగాఁ గలవి. ఆకర్తకములు = కర్తాకాంక్ష లేని థాతువులు. ఉండు - కలుగు - అగు - చచ్చు - లఱిచు - భీతిల్లు - మేల్కొను - మొదలగునవి. ‘మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను’ అనునది గత్యర్థకమున ప్రేరణావాక్యము. ఇందలి కర్తయగు మైత్రుండు ప్రేరణమున గర్తంబయ్యెను.

[బా. క్రియా. ౧౨౩ సూ.] సంస్కృతమునందును లాఠిచో నిక్కార్థముగలదు 971

కాఁగా నట్టికర్తవాచకము 'మైత్రుని' అనుద్వితీయాంతరూపము నంది ప్రేరణవాక్యమున నిల్చెను. అట్టియెడలఁ మైత్రుని గ్రామమును బొందించిన చైత్రుడు ప్రేరణకర్త యయ్యెను. అట్టికర్త 'బొందించెను' అను క్రియలోని కర్తృక లిట్లుచే నభిహితమయ్యెను గానఁ గర్తృకతృతీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. కాఁగా 'చైత్రుడు మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించెను' అను ప్రేరణవాక్యము సిద్ధించినది. బొందుభాతువు సకర్తకము గానఁ జేరణంబున ద్వికర్తక మయ్యెను.

లాఠిచోసహిత మనఁగా గత్యర్థకాదులలోఁ జేరనిభాతువుల ప్రయోగములందును నిక్కార్థం బనఁగా 'అప్రేరణంబునఁ గర్తయగునది ప్రేరణంబునం గర్తంబగుట' అనునట్టి కార్యము సంభవించుట కవిప్రయోగంబులం గలదని యర్థము. వీలుభాతువు గత్యర్థకాదులలో నిది కాకున్నను నట్టికార్యము గల్గెనని యుదాహరించుచున్నాఁడు. మైత్రుండు పుడమి నేలె ననెడి యప్రేరణస్థలములోని కర్తయగు మైత్రుడు ప్రేరణమునఁ గర్తంబయ్యెను. అచటఁ జేరణకర్తృవాచక చైత్రుశబ్దము ప్రథమాంతముగనుఁ జేరణంబునఁ గర్తంబయిన మైత్రు నకు వాచకమైనశబ్దము ద్వితీయాంతముగను నిల్వఁగా 'చైత్రుడుమైత్రునిం బుడమి నేలించెను.' అను ప్రేరణవాక్యము సిద్ధించెను. (విస్తర 1. 11). గురువు శిష్యునిచే నక్షరములను బలికించెను. మున్నగునవియు లాఠిస్థలములలోనివె యనఁదగును.

విస్తర 1. ౨౩౬ 1 విషయము—సంస్కృతమునందును నిట్లు లాఠిచో సహితమిక్కార్థము గలదని శ్రీరామగంగాధర తర్కవాగీశభట్టాచార్యుడు ముగ్ధబోధవ్యాకరణ వ్యాఖ్యలో వ్రాసియున్నాడు. "ఏవం జ్ఞానార్థత్వేఽపి శ్రోత్రిహణం క్వచిదన్యత్రాసీతి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన—'పురుషాచాతద్విషయో ధర్మః | యుక్తాన్ యానన్యవాజినః | ఆయుషి త్వత్తు నిర్భద్య | ప్రాభజ్ఞాని రమోచయ దితిభట్టిః. శూరనేనం పౌరుషం త్యాజయతి. ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా. దేవదత్తం శతం దాపయతీత్యాది స్యాత్." (ముగ్ధ. వ్యాఖ్య. ౨౦౪ సూ. ౧౮౧ పుట.) ఇట్లుగుటచేతనే భట్టారకాదులును లాఠిస్థలములందు సైతమిక్కార్థమును బ్రయోగించిరి. క.....అవసీభర మా | తనిఁ బూన్చి (సఖా. ౧ ఆ. ౫౯ ప.) (ప్రాసగతము.). మ.....భువనేశత్వభరంబుఁ బూన్పడగునే పూరున్ జఘన్యాత్తజన్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౯౬.). చ. మద మడఁగించి భూపతిసమాజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజే | యుదు నని పూని.....నీసుతులు మంత్రులు సౌబలు జూదమార్చిసం | పదఁగొని.....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౦౦.) మ.....షడ్వక్త్రుండు... ..చేవతల నే లించుం ద్రిలోకంబులన్. (నన్ని. కు. ౧౦ ఆ. ౫౦౬ ప.)

మ. మునులవీరు భజింపరే క్రతువు లామోదంబుతో నమ్మహా | త్తునిఁ జేయింపరె
(శాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౭.) (ప్రాసప్రయోగము.) క. మాతలి పాణిగ్రహణం | బా
తనిఁ జేయించి..... (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨=౩.)

విస్తర. II ౨౩౬ I విషయము:—పాణినియులును గత్యర్థకాదులలోఁ జేరిన
కొన్నిటి ప్రయోగమున 'నీ వహోర్న' మున్నగు వార్తికాదులచొప్పునఁ బై కార్య
ములు రావనియు, గత్యర్థకాదులలోఁ జేరిన కొన్ని థాతువుల ప్రయోగమున
“దృశ్యే. దర్శయతి హరిం భక్తాన్ (గురుః)”, “హృక్రోరన్యతరస్యామ్ (౧-౪-౫౩)
హారయతి-కారయతివా భృత్యం భృత్యేన కటమ్” (సి-కా). మున్నగురీతిని
పై కార్యములు వచ్చుననియు వచించియున్నారు. (అనుబంధము I) “ప్రభుః భృత్యేన
భారం వాహయతి” (ప్రభువు భృత్యునిచే భారమును ఎహంపించుచున్నాఁడు)
అనునది మొదలగుచోట్ల వహాధాతువునకు గత్యర్థకత్వమేలేదు. అట్లయినను నద్దాని
కెట్టె టోగత్యర్థకత్వమును గల్పించి యానిషేధమును వైయాకరణులు సమర్థించిరి—
“యద్యపి నీవహోర్నః ప్రాపణ మర్థః తథాపిగత్యనుకూలవ్యాపారార్థకే ప్రాపణే
గతే ద్విశేషణత్వేన ప్రవిప్లవయా గత్యర్థత్వాత్ ప్రాప్తి రిత్యర్థః. (బాలమ.

అనుబంధము I విస్తర II ౨౩౬ I విషయము:—“దృశ్యే” మున్నగునవి తత్త
ద్ధాతుమాత్రపరములెకాని తత్తదర్థకథాతుపరములు కావు. అట్లే కానిచో గత్యర్థ
కములు మున్నగురీతిని జెప్పినట్లే దృశ్యర్థకములు మున్నగురీతిని జెప్పియుండరా?
ఇంతయేల! “గతిబుద్ధ్యాదిసూత్రే (సి. కా. ౫౪౦) జ్ఞానసామాన్యార్థానా మేవ
గ్రహణమ్-సతు తద్విశేషార్థానా మిత్యనేన జ్ఞాప్యతే. తేన స్మరతి జప్రతిత్యాదీనాం
న.” (సి. కా. కార. ౫౪౦సూ. భట్టోజీవృత్తి) “ఆదినాప్రేక్షత్యాదీనాం నంగ్రహః”
(బాలమ. వాఖ్య.) అని కంతోక్తముగనే చెప్పబడెను. ఇట్లగుటంజెసి దృశ్యర్థకములకు
వచ్చునని. వ్రాసిన యీక్రింది-బా.గు.ప్ర.-వ్యాఖ్యాదులు నిర్దూలములు. “దృశ్యే-
అనువార్తికముచేత సంస్కృతవ్యాకరణానుసారంబుగా నాంధ్రభాషయందుం జూడ
గత్యాద్యర్థకథాతువులకుఁ జేరణంబున, నప్రేరణంబందలి కర్త కర్తంబగుట ప్రస
క్తంబగుచుండ—” (బా.గు.ప్ర. క్రియా. ౧౨౪ సూ. వ్యాఖ్య.) “సంస్కృతవ్యాకృతి
ననుసరించి (దృశ్యే) దృశ్యర్థకథాతు యోగమునను నప్రేరణకర్తకుఁ జేరణమునఁ
గర్తత్వము గలుగవలసియున్నది” (బా.సా.పే. క్రియా. ౧౨౪ సూ. వ్యాఖ్య.) ఇట్లగుట
చేతనే “కన్వాదియోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు పక్షి నిత్యంబుగ నగు” (బా. క్రి.
౧౨౪ సూ.) అని సూరిసూత్రింపఁగల్గెను.

౧౧౦౯ వార్తికవ్యాఖ్య) గమనములేక వహనముగాని ప్రాపణముగాని సంభ వింపదుగాన నయ్యవి గమనార్థకములుగాఁ గల్పింపఁబడుచున్నవని తాత్పర్యము. ఈకల్పనమును గొందఱు నిరసించుచున్నారు “ఇట్టికల్పనమునం దరుచిచేతనే మతాంతరము వెలసియున్నది. “నీవహ్-ధాతువులు ప్రాపణార్థకములుగాని గత్యర్థకములు కావు. అని కొందఱుమతము. వీరిమతమున ‘నీ వహోర్న’ అను నిషేధ మనావశ్యకమని గ్రహించునది” (కౌముదీశరదాగమము, విభక్త్య. ౧౮౪) ఇట్టి యభిప్రాయభేదములచేతనే (అనుబంధ II) సూరి లాఁతిచో సహిత మిత్యాది వివరణము చేయుటయు భట్టారకాదులు గత్యర్థకాదీతరస్థలములందును నేతత్సూత్ర కార్యములను బ్రయోగించుటయు సంభవించెనని యెఱుంగునది. ఇట్లు గతిబుద్ధిత్యాది సూత్రమునకు విషయములుకాని “పూను ఏలు” మున్నగుధాతువుల ప్రయోగ మున సయిత మప్రేరణకర్తకుఁ గర్తృత్వము ప్రయోగింపఁబడుటయేకాక యయ్యది యనభిహితకర్తయగుటచే దృతీయాంతముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుటయుఁ బ్రయోగ దృష్ట మగుచున్నది. “ద్విపద-క్రతు వస్తుహోత్తుచేఁ గావించెనేని” (రంగ. రా. యూ. ము. ౧౮౪.) “మైత్రుండు పుడమి నేలే ననుదానికిఁ జైత్రుండు మైత్రునిచేఁ బుడమి

అనుబంధము II విస్తర II ౨౩౬ I విష. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్తలాఁతిచో సహిత మిత్యాది సూరివివరణమునకుఁ వ్యాఖ్యచేయక యుపేక్షించి గత్యర్థకాదు లలోఁ జేరని యట్టి లాఁతివానియందు గత్యర్థకత్వాదులను గల్పింప యత్నించెను. “మ...భార్గవదౌహిత్రుండు పాత్రుఁ డీయదుండు లోకఖ్యాతుఁ డుండంగ నీభుం నే శత్యభరంబు పూన్పడగునే పూరున్ జఘన్యాత్మజున్ (ఆది. ౩ ఆ. ౧౯౬)...ఇచ్చటను ‘బూను’నకుఁ బొందుట యర్థము చెప్పవలయును.....వహించుట యర్థము చెప్పు కొన్నచో ‘నీ వహోర్న’ అనువార్తికముచే...కర్తృత్వనిషేధ మున్నందున... తృతీయావిభక్తి వచ్చి ‘పూరుచే’ అని ప్రయోగింపవలసివచ్చును....ఈప్రయో గంబు ప్రామాదికంబని చెప్పవలసివచ్చునుగాన నిచట సందర్భవశమునఁ బూన్పు టకుఁ బొందించుట యర్థంబని యూహించునది” (బా. గు. ప్ర. క్రియా. ౧౨౩ సూ. వ్యాఖ్య.). ప్రామాదిక మనవలసివచ్చు నని లేని గత్యర్థమును గల్పింపవలయునట! అపుడు ప్రామాదికత్వము తప్పి పోవునట! ఇట్టి లేనిపోని కల్పనములను జేయుట కంటె సంస్కృతమునందే యీవిషయమున నభిప్రాయభేదము లుండుటచేతను సంస్కృతమునందును గత్యాద్యర్థకేతరస్థలములందును నేతత్సూత్ర కార్యములు కవి ప్రయుక్తములయి యుండుటచేతను (విస్తర. I ౨౩౬ I విష.) భట్టారకాదులు లాఁతిచో సహితము ప్రయోగించి రనుట యుక్తముకాదా?

నన్నయా. తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ । విభక్తి సమృతే ఉభే (వికృ.
౨౩౭ వి. క్రియా. ౨౩ కారి. అహో. ౫౦౩ పుట.)

కల్పతరు-౨౩౭ విష:—ఈకారిక “నతు తౌ భవేచ్చ లోపాన్యార్థే యో
వ ర్తతే పరే తస్మిన్” అను చింతామణిసూత్రమును సవరించుసందర్భములోనిది గాన
నిందలి ‘తత్ర’ అనుదాని కాణిజ్యమందని యర్థము చెప్పువలయును. తత్ర = ఆప్రేర
ణార్థమునందు, ఆప్రేరణకర్తకుఁ జేరణమున ద్వితీయ రాసప్పడు దానికి,
తృతీయా - షష్ఠీ-చ-ఉభే-విభక్తి = తృతీయ-(ఓకప్పడు) షష్ఠి (ఓకప్పడు) అనేడి
రెండువిభక్తులును, సమృతే = సమృతములగును. ఆప్రేరణకర్తృవాచకము ప్రేరణ
మున ద్వితీయాంతము కానపుడు కొన్నియొడలఁ తృతీయాంతమును గొన్ని
యొడల షష్ఠ్యాంతమును నగుట సమృతమని తాత్పర్యము - ‘సర్వవిభక్తి స్సంస్కృత
తుల్యా’ అను చింతామణి చొప్పున నప్రేరణకర్తృవాచకము ప్రేరణమున
ద్వితీయాంత షగుటయుఁ గానపుడు తృతీయాంతమగుటయు సంస్కృత
వ్యాకరణములనుండియే తెలియఁగలదు. అట్లు ద్వితీయరాసపుడు తృతీయ
మాత్రమే వచ్చుటకాక కొన్నియొడల షష్ఠి వచ్చుటయుఁ గలదని
చకారస్వారస్యమున నెన్ననగును-(వి సర.) ఉదా:—ఆప్రే:—దేవదత్తుడు

నేలించెననియు వాక్యములు గలుగనేరవని తేలుచున్నది” (బా. సా. పే. క్రియా.
౧౨౩ సూ. వ్యా.) అను వేటికావాక్యము నిరాధారము. “లాఠిచోసహిత
మిక్కార్థంబు గానంబడియెడి” అని మాత్రమే సూరి వివరించెనుగాని యక్కా
ర్థంబు నిత్యంబని వచింపలేదు. ప్రయోగములును దాని నిత్యతను నిర్వ
హింపఁజాలవు. కావున నట్టికార్యమున కనిత్యతను బాటించునపు డట్టి యనభిహిత
కర్తకుఁ దృతీయ వచ్చుటయే సహజముగదా! (బా. కార. ౩సూ.). కావుననే కదా
సూరి. “చైత్రుడు మైత్రునిచేత వంటకమును వండించెను” అని యుదాహరించెను
(బా. క్రియా. ౧౨౨. సూ. వివ.). మ...సమద దేవారాతిరించోలిచే । దినిపించెన్
దృఢరాజి...(దశా. ౨ ఆ. ౪౦౦. సూ. రా. ని.) అను నిట్టి యశనార్థకథాతు
ప్రయోగము నందును నప్రేరణకర్తకుఁ జేరణమునఁ గర్తృత్వము లేకుండుటనరయ
నర్వాచినులెల్లెడ నిక్కార్థము బహుళమని తెలంచి రననగును.

విస్తర ౨౩౭ విష:— ఈ తత్రేత్యాదికారిక కర్తార్థకవాక్యపరముగా
నహోబలవలెచేతను దదనుయాయు కవిజనముండనకారాదులచేతను నన్వయింపఁ
బడెను. “తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ.....ఇత్యధర్వణవచనాత్ విభక్తిద్వయమ్.

వంటకమును వండిను. ప్రే:—యజ్ఞదత్తుడు దేవదత్తునిచే వంటకమును వండి
 చెను. అ. ప్రే-భగతుడు రాజ్యము నేలెను. ప్రేర:—రాముడు భగతుని రాజ్యము
 నేలించెను. = రాముడు భగతునిచే రాజ్యము నేలించెను. పశ్చివచ్చుటకు:—అప్రే.
 అష్టనుడు తత్త్వముం దెలిసెను (తెలిసికొనెను). కృష్ణుఁ డష్టనునిఁ దత్త్వముం
 దెలిపెను - కృష్ణుఁ డష్టనునకుఁ దత్త్వముం దెలిపెను. అ. ప్రే:—రాముడు రామా
 యణమును వినెను. ప్రేర:—కుశలపులు రాముని రామాయణమును వినిపించిరి.
 కుశలపులు రామునకు రామాయణమును వినిపించిరి. (ప్రేర) అష్టనుడు తనయన్నలఁ
 దమ్ముల నుత్తరుని గానిపించెను. (ఉత్తరుఁ డష్టనునియొక్క యన్నలఁ దమ్ములఁ గనె
 నని యప్రేరణవాక్యము). అష్టనుఁ డుత్తరునకుఁ దనయన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించెను.
 (కనుభాతు ప్రేరణరూపము కానిపించు). ప్రయోగములు:—మ. ఈవచ్చు ను
 న్నదవీరావళికిం భుజావిభవవిన్యాసంబు గాన్పించి (విరా. ౪. ఆ. ౨౬౩). ఉ. అత్తణి
 లేచివచ్చి తన యన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించె న | యుక్తతరు నష్టనుండు... (విరా. ౫ఆ.
 ౩౪౨) క. వానిం దోడ్కొనిచని యాభూనాభునిఁ గానిపించి... (ఆర. ౭ఆ. ౭ప.)
 క. చను దెంచి పేడితనమును | వనితారూపము నమర వాసవసుతుఁడామనుజాధీశు
 నకు సభా | జనులకుఁ దనుఁ జూపి మందసంచారమునన్ (విరా. ౧ఆ. ౨౨౯).

ఈసూత్రమునందలి తత్ర శబ్దము చింతామణిలోని నతు నణా విత్యాది
 నాకర్షించుచున్నది. కావున వికృతివివేకము చింతామణి శేషగ్రంథమునుట సప్త
 మగుచున్నది.

అనభిహితకర్త కొకానొకచో పశ్చి బహుళంబుగా
 నగు. ౧౨౪ (క్రియాపరిచ్ఛేదము). రాముడు మిథిలం

మాచే ఘటింపఁబడియెన్ = మాకు ఘటింపఁబడియెన్." (అహో. ౫౧౩ పు.) (చిక్త.
 క్రియా. ౨౩. సూ. వ్యాఖ్య; నారా. గాణ. ౨౯౪. కారి. ౧౪. ప. కారక).
 మాచే ఘటింపఁబడియె ననుదానికి మాకు ఘటింపఁబడియె ననునది పర్యాయమనుట
 యెంతమాత్రము సరికాదు. 'మాచే ఘటింపఁబడియె' అను నర్థమునందు మాకు
 ఘటింపఁబడియె నని యెచ్చటను బ్రయోగింపఁబడి యుండలేదు. అచటి 'మాకు'
 అనుదానికి 'మానిమిత్తము' అనునర్థము వచ్చునేకాని 'మాచే' అనునర్థము
 రానేరదు. ఆవాక్యమున ఘటింపఁబడియె ననుదానికి వేటొకకర్త యధ్యాహారము
 కావలసియున్నది. "మాకు నీచే ఘటింపఁబడియె" అనురీతి నావాక్యముండవలసి
 యున్నది.

గనియె. రామునకు మిథిల గనంబడియె. రామునిచే
మిథిల గనంబడియెను. మైత్రుడు తత్వంబుం దెలిసెను.
బాలవ్యాకరణంబు. మైత్రుండు మైత్రునకుం దత్వంబుం దెలిపెను. కన్వాది
వివరణము. యోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగా
౨౩౭ I విషయము. నగు. విశ్వామిత్రుడు రామునకు మిథిలం గానిపించెను.
కృష్ణం డగ్జనునకు విశ్వరూపంబుం జూపెను.

సంజీవని. ౨౩౭ I విషయము:— తిజాదిప్రత్యయములచే గర్తృగ్రహణము
కానపు డట్టికర్తృవాచకమున కొకానొకప్పుడు షష్ఠివచ్చునని సూత్రార్థము. బా.
కార. ౩ సూత్రముచొప్పున నట్టికర్తృవాచకముపై దృతీయ వచ్చుట సహజమే.
'రాముడు మిథిలను గనియె' అనునది కర్తృగ్రహణవాక్యము. 'రామునిచే మిథిల గనం
బడియెను' అనునది దానికర్తృగ్రహణవాక్యము. 'కనంబడియెను' అనుక్రియలోని తిజ్ఞు
కర్తృగ్రహణముగాన నీకర్తృగ్రహణవాక్యమునం గర్తం బభిహితమయ్యెను గాని కర్త యభి
హితముకాలేదు. కావున నట్టి యభిహితకర్తృవాచకము బా. కార. ౩. సూత్రము
చొప్పున దృతీయాంతమగుట సహజమే. అట్టికర్తృవాచకము షష్ఠ్యంతమును
నగునని ప్రకృతసూత్ర ముపదేశించుచున్నది. కాని యిట్టియర్థమున షష్ఠివచ్చుట
కవిప్రయోగములం దెచ్చుటను లేదు. (విస్తర-I) ఇట్టిసూరిగారి యపమార్గమున
కహోబలపండితీయములోని వెనుకవివరింపబడిన (విస్తర. ౨౩౭ విషయ) ప్రామాదిక
సమన్వయమును "మాచే ఘటంపబడియె=మాకు ఘటంపబడియె" (అహో. ౫౦౩
పు.) అనుప్రామాదికోదాహృతియు మూలములై యున్నవి. 'రామునకు మిథిల
గనంబడియె' అనుదానిలోని 'రామునకున్' అనునది "రాముచేతన్" అనుదానికిసరి
యగు నర్థముగలది కాకున్నను ఘుణాక్షరన్యాయమున సూరిచే నుదాహరింపబడిన
వాక్యములు రెండును దుల్యమయిన యర్థము గలవానివలె గన్పట్టును. తుల్యా
ర్థము లనునపుడు సూరి యుదాహృతిలోని 'కనంబడియె' అనునది యకర్తృకమును
'ప్రత్యక్షమగు - గోచరించు' అనునర్థము గలదియు నగు వేటొకథాతువునుండి

విస్తర I ౨౩౭ I విషయము:—గుప్తార్థప్రకాశకా పేటికావ్యాఖ్యలును నీ
ప్రామాదికమార్గముననె యున్నవి. "రామునకు మిథిల గనంబడియె.....కర్తయైన
రాముడు ఆఖ్యాతముచే నభిహితుండు కానందున - కార - ౩ సూత్రముచే
'చేత' వర్ణకము ప్రాప్తించుచుండగా నీ సూత్రముచే 'చేత' వర్ణకంబునకు
మూత్రము బాధకంబై షష్ఠివచ్చి పైవిధంబుగా వాక్యంబయ్యె" (బా. గు. ప్ర.
౪౨౪ పుట. ద్వీ. ము.) పేటికయు నిట్లేయున్నది (బా. సా. పే. ౪౯౨ పుట.)

[బా. క్రి. యా. ౧. ౨౪ సూ.] 'బా. గు. ప్ర.' వ్యాఖ్యలోని ప్రామాదిగోదాహరణము 977

యేర్పడిన రూపమెకాని సకర్తకమగు 'కను' థాతువుయొక్క కర్తార్థకరూపము కాదు. "కనఁబడు = కానఁబడు. అ. క్రి (కనన్ + పడు) అగపడు - కనుపట్టు - గోచరించు" (సూ. రా. ని.) ("కనఁబడు = కనుటనుబొందు = కనుటకుఁబడు = గోచరించు".) ఇంకఁ జేరణమున ననభిహితకర్తృవాచకమున కనఁగాఁ బ్రయోజ్యకర్తృవాచకమునకుఁ బైఁగాపష్టివచ్చుటకు ఉదాః— "అప్రేః— మైత్రుండు తత్త్వంబుం దెలిసెను. పేరః— చైత్రుండు మైత్రునకుం దత్త్వంబు దెలిపెను" అని సూరి యుదాహరించెను. ఇటల నప్రేరణమున బుద్ధర్థకమగు 'తెలిసెను' అనుదాని కర్త మైత్రుఁడు. పేరణవాక్యమున 'తెలిపెను' అనుచోటి యాఖ్యాతముచే నభిహితంబు గాకుండుటంజేసి యట్టి ప్రయోజ్యకర్తృవాచకమునకుఁ బ్రకృతసూత్రముచే పష్టి పాక్షికముగ వచ్చెను. చైత్రుండు మైత్రునిఁ దత్త్వంబుం దెలిపె నని ద్వితీయయుఁ బఠాంతరమున రావచ్చును. (విస్తర II)

"కన్వాదియోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు పష్టి నిత్యంబుగ నగు. విశ్వామిత్రుఁడు రామునకు మిథిలం గానిపించెను. కృష్ణుఁ డర్జునునకు విశ్వరూపంబుం జూపెను" అని సూరి వివరించెను. అనభిహితేత్యాది ప్రకృతసూత్రములోని బహుళగ్రహణముచే 'కను - చూచు' మున్నగు థాతువుల ప్రయోగమునఁ జేరణవాక్యమునందలి ప్రయోజ్యకర్తృవాచకమున కనఁగా ననభిహితకర్తృవాచకమునకు రావలసిన తృతీయ పాక్షికముగానైన రాదనియు పష్టియే నిత్యముగా వచ్చుననియు సూరిగారి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. ఇందులకు సూరిగారిచ్చిన రెండుదాహరణములందును దృశ్యార్థక థాతువువలె నీఁబడినస్వారస్యముచేఁ గన్వాదులిట 'కను - చూచు' మున్నగుదృశ్యార్థకములుమాత్రమే యని సూరియాశయము

విస్తర II ౨౩౭ I విషయము— "సూత్రములోని బహుళగ్రహణమున నొకానొకచో ద్వితీయము నగు ఉదా. క. కడుఁదడవు నిద్రపోయితిఁ బడఁతీ ననుఁ దెలుపవలదె..... (ఆర ౭ ఆ. ౨౪౩) (బా. గు. ప్ర. ౪. ౨౪ పు. ద్వి. ము.)" అనెడి గుప్తార్థప్రకాశిక వ్రాత సరికాదు. ఈ పద్యములోని తెలియుథాతు వకర్తకము. సూరివాక్యములోనిదన్న నో సకర్తకము. "తెలియు. దే. అ. క్రి..... ౩. మేల్కను" (శ. ౪), అకర్తక మగుటచేఁ జేరణకర్త కర్తంబయ్యెను గాన 'చైత్రుఁడు మైత్రునకుఁ దత్త్వంబు దెలిపెను' అను సూరియుదాహృతికిది పఠాంతరము కాదు. సూత్రములోని బహుళగ్రహణమున పష్టికి మాత్రుగ రాలేదు. పష్టికిచట బ్రసక్తియే లేదు.

సభివర్ణింపనగును. (విస్తర III). ఈ సూరిగారి షష్ఠీనిత్యతావివరణము నీక్రింది మహాకవిప్రయోగములు ప్రతిఘటించుచుండుటంజేసి షష్ఠీనిత్యత పాసంగదు. పాక్షికషష్ఠి యంగీకార్యమే యగుట కీరతికు బ్రయోగములు చూపబడెను. ఉ. అత్తటి లేచివచ్చి తనయన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించె నయ్యుత్తరు నర్జునుండు.....(విరా. ౫ ఆ. ౩౪౨ ప.) క. వానిం దోడ్కొనిచని యా భూనాథునిఁ గానిపించి (ఆర - ౭ ఆ - ౭ ప) క. ఆశమయమునఁ గుమారిం | గై నేసి తదీయజననిఁ గాన్నించి చకో | రీసుదతి సుప్రయాణ | శ్రీచూచనచేసి ప్రణతి సేయు చుటయున్ (విక్ర. ౪ ఆ. ౧౯౨ ప.). “కానిపించు” అనువానికి ‘గోచరించు’ అను నర్థమందును. వాడుకలు గన్పట్టుటంజేసియు నట్టియెడల షష్ఠీనిత్యత యర్హమగుటంజేసియు సూరి యిట్లుభ్రమింపవలసె ననితోచెడిని. “కానిపిం(న్చి)చు. కనిపించు స. క్రి. (కానుచు) చూపు - చూపించు - దర్శింపఁజేయు.....ఆ. క్రి. కన్పడు - ప్రత్యక్షమగు..... కా. ఈచందంబునఁ బుక్తికంఠునకు వాణీశుండు గాన్నించి (ఉ.రా. ౨ ఆ. ౧౭౯)” (సూ. రా. ని.)

విస్తర III ౨౩౭ I విష:—“కను - విను - తిను. ఇత్యాదులు కన్వాదులు” (బా - గు - ప్ర. క్రియా - ౧౨౪ సూ - వ్యా) అనియిట్లు గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త కన్వాదిగణమున దృశ్యైర్థకములు కానట్టి ‘విను - తిను’ మున్నగువానిని సూరియభిప్రాయమునకు విలక్షణముగాఁ బఠించుటంజేసి యీక్రింది తిక్కయజ్ఞప్రయోగములు బాధకములు కావలసివచ్చెను. చ.....నీవుమున్ | కనినది విన్నయట్టిని ప్రకామకుతూహలచిత్తుడైన కృష్ణుని వివిపింపు నావుడు (అను. ౪ ఆ. ౪౧౩) (ఇందలి ద్వితీయ ప్రాసస్థలగతము). క. విను మాచార్యులు నూర్వరు!.....అజ్ఞన పతి వినిపింతురు త | త్వనిరూపకశాస్త్రములు.....(శాంతి. ౪ ఆ. ౩౪౦.) షష్ఠి నిత్యముగా రావలసిన కన్వాదిగణములో వినుభాతువును జేర్చుటంజేసి యీద్వితీయాప్రయోగములు బాధకములగుచున్నవి. ఇంక ‘తిను’ భాతుస్థలమున నిత్యముగాఁ గాకున్నను బాక్షికముగా నైతము షష్ఠిపాసంగ నేరదు. మ..... సమదదేవారాతిరింఛోళిచే | దినిపించెం దృణరాజి (దళా. ౨ ఆ. ౪౦౦.). గతి బుద్ధిత్యాదిసూత్రముచే నిట ద్వితీయవచ్చుట సహజమే కాన “దేవారాతిరింఛోళినిం | దినిపించెం దృణరాజి” ననియుండినను నుండనగును. దేవారాతిరింఛోళికిం దినిపించెం దృణరాజి ననుట సంగతముకానేరదు.

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త విను-తినుల షష్ఠి శ్రుతికటుప్రకాకుండు స్థలములను రెండిటిని గల్పించి యీక్రిందిరీతిని జూపెను. “భీష్ముండు భర్తజునకు భర్తంబుల

సంజీవని. ౨౩౭ II విష:—ప్రసంగవశమున నిట గనుఠాతుప్రేరణరూపములు సాధింపబడుచున్నవి. బా - క్రి - ౭౦ సూత్రముచే 'కను' ఠాతువునకుఁ బ్రేరణార్థమున నించుక్కు రాఁగా "కను+ఇంచు" అని యేర్పడును. బా. క్రి. ౭౦ సూత్రముచొప్పున "పు" గాగమము రాఁగా 'కను+పు+ఇంచు' అగును. బా. క్రి. ౭౩ సూత్రపు వివరణములోని "బాహుళకంబుచేఁ గొన్నింటికీ జుగాగమంబు లేదు. అను - అనుపించు, తిను - తినుపించు, కను - కనుపించు, దీనియత్వంబునకు దీర్ఘంబు నగు కానిపించు." అనుచొప్పున 'కనిపించు - కానిపించు' అనురూపము లేర్పడును. వీని యందలి 'ను' అనుదాని ఉకారము బా. క్రి. ౮గి సూత్రముచొప్పున 'ఇ' కారమయ్యెనని గ్రహింపవలెను. బా. క్రి. ౭౩ సూత్రములోని బహుళగ్రహణముచే 'కను' ఠాతువునకుఁ బ్రేరణమున 'చుక్కు' వికల్పముగా వచ్చుననియు నట్టియొడ 'కను' ఠాతు 'క' కారముమీఁది 'అ' కారమునకు నిత్యముగా దీర్ఘమగుననియు నెంచినచో "కను+చు = కాను+చు = కానుచు" అను ప్రేరణరూప మేర్పడును. బా - క్రి - ౭౭ సూత్రముచొప్పున నందలి 'ను' వక్షస్థానమున నిండుసున్న నిల్వఁగా 'కాచు' అను ప్రేరణరూపాంతర మేర్పడును. క. మానంబుతోడ నర్థస్థానంబొనరించుచున్న సాత్యవతేయుం గానిచి..... (వి. పు. ౮ ఆ. ౩౦౯ ప. సూ. రా. సి.). (ప్రాసస్థలప్రయోగము.) గీ. కాన్పు మతనికి (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౭౦.). ఇట్టిప్రేరణరూపములలో 'కానిపించు' అనుదాని యప్రేరణకర్త ప్రేరణంబునఁ గర్తృంబగుట యీవఱకు విఫలముగా నుదాహృతమయ్యెను. (౨౩౭-౨౩౭ I విష.). 'కానిపించు - కనిపించు' అనువానికి 'గోచరమగు= ప్రత్యక్షమగు' అనునర్థమును గలదని యీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౨౩౭ I విష.) అట్టి వినిపించెన్. జనని పుత్రునకు నన్నముచు దినిపించెన్. ఇత్యాదిప్రయోగంబులు కారకము ౨౧ సూత్రమున (ఓకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియు నగు. కార. ౨౧ సూ.) కర్తార్థంబున ప్రికృతించి సాధువులైనవని తెలియవలయును. అథవా 'కన్వాదియోగంబున' అనుసూత్రంబున.....పక్షి యయ్యె." (బా. గు. ప్ర. ౪౩౩ పు. ద్వి. ము.) అనుగుప్తార్థప్రకాశికాపంక్తులు విమర్శసహములు కావు. ఇట్టియొడల నిత్యపక్షి యనభిహితకర్తకుఁ జెప్పుట సరికాదుగాని పాక్షికపక్షివచ్చుట కాటంకమేమున్నది? ఇట్లు పక్షి ౧౨౪ సూత్రముచే బాక్షికముగ సాధ్యమగుచుండఁగా బా-కార. ౨౧ సూత్రమునకుఁ బ్రసక్తియెట్లు? ఉక్త సూత్రముల సాధ్యముకాని కవిప్రయోగముల విషయమునగదా యగతికగతిగా బా. కార. ౨౧ సూత్రము నుపయోగించుట సంప్రదాయము !

యర్థమునందును నవి ప్రేరణరూపములై యనఁదగును. అచటి ప్రేరణార్థము నీక్రింది రీతిని గ్రహింపవలెను. ఉదా:- అప్రే:- చైత్రుఁడు మైత్రుని గనెను. ప్రే:- మైత్రుఁడు తన్నుఁ జైత్రుని గనునట్లు చేసెను=మైత్రుఁడు తన్నుఁ జైత్రుని గానిపించెను = కనిపించెను = మైత్రుఁడు చైత్రునికే గానిపించెను=కనిపించెను=(మైత్రుఁడు చైత్రునకు గోచరించెను). 'కానుచు - కాంచు' అనువాని ప్రేరణార్థమును సైత మిక్రిందిరీతి నెన్నవలయును. ఉదా:- ప్రే:- చైత్రుఁడు మైత్రుని గాంచెను = కానిచెను = చైత్రుఁడు తన్ను మైత్రుని గనునట్లుచేసెను. తన్ను మైత్రుఁడు చూచుటలోఁ దాను మైత్రునిజూచుట సంభవించునుగదా. ఇంద ప్రేరణకర్తృవాచక తానుశబ్దము ప్రేరణమునఁ గర్తృవాచకమయ్యెను. దీనియందలి ప్రేరణరూపమునుబట్టి యిట్టి యర్థకల్పన చేయవలసెను. ఇట్టి ప్రేరణార్థమును గ్రహింపకయో రుచింపకయో "కానుచు = కాంచు" అనువానిని ప్రేరణార్థకములుగాఁ గోశకర్తలంగీకరింపలేదు. (విస్తర.)

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యః. (ఆం. చి. హల. ౧౫)

కారి. అహో. ౪౨౩ పు.).

స్వతంత్రః కర్తా. (౧-౪-౫౪) క్రియాయాం స్వాత

విస్తర. ౨౩౭ II విష:- "కాంచెననురూపము కానిపించెనను ప్రేరణరూపమును ధరియింపఁగా....." (బా. సా. పే. ౪౯౩ పుట.) అనుపేటికావ్యాఖ్య ప్రామాదికము. "కానిపించు" అనునది "కను" థాతు ప్రేరణరూపము. (బా. క్రి. ౭౩-౭౪ సూ.). "కానిపించుదాని కప్రేరణార్థమును బ్రయోగసిద్ధమగుటంజేసి యట్టిరూపము యోగమునమాత్రము ముందటివివరణమునంజేసి ప్రేరణార్థాభావమున పక్షి కర్తకుఁగలుగదు." (బా. సా. పే. ౪౯౩-౪౯౪ పుటలు.). ఈపేటికాపంక్తులు కేవలము నసంగతములు. ముందటిసూత్రపు వివరణమున 'అనభిహితకర్తకు పక్షి విధింపఁబడినది. రామునకు మిథిల గాలిపించె ననఁగా గోచరించె ననియర్థము చేయునపుడు ప్రేరణార్థాభావమున మిథిలగదాకర్త. అది యభిహితమే యగుచున్నది. దానికి పక్షి యెట్లును రాదు. అభిహితకర్త గాన నటఁ బ్రథమవచ్చినది. ఆప్రయోజ్యకర్తృవాచకము పృథ్యంతముగ నేయున్నది (రామునకు). కాన నీపేటికావాక్యము లసంగతార్థములు. ఇంక నా నిరూపించినరీతిని "రామునకు మిథిల తన్నుఁ గానిపించె" నని ప్రేరణము. నెన్ని యచట నప్రేరణమునందలి కర్త రాముఁడు కానఁ దద్వాచి రామశబ్దము (అనభిహితకర్తృవాచి) పృథ్యంతమయ్యె నని గ్రహింపవలెను.

[బౌ. కార. 3 సూ.] అనభిహితకర్తృకరణవాచకములు తృతీయాంతములగు 981

స్త్రైణ వివక్షితో ఒర్థః కర్తా స్యాత్. (సి. కా.

నన్నయా. ౫౫౫ సూ.)

౨౩౮ విషయము కర్తృకరణయో స్తృతీయా (౨-౩-౧౮) అనభిహితే
కర్తరి కరణేచ తృతీయా స్యాత్. (సి. కా. ౫౬౧ సూ.)

రామేణ హతో వాలీ.

టాసశ్చేతి. (ఆం. చిం. అజం. ౬ కారి. అహో. ౨౬౩ పు.)

కల్పతరువు. ౨౩౮ విషయము:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౮ విషయమున
వ్యాఖ్యాతము. పాణినీసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము.
స్వతంత్ర ఇత్యాది:—క్రియాయామ్ = క్రియయందు, స్వాతంత్ర్యవివక్షితః అర్థః =
స్వతంత్రతతో వివక్షింపఁబడినయర్థము, కర్తా స్యాత్ = కర్త యనిపించుకొనును.
'దేవదత్తుడు వంటకమును వండెను.' 'దేవదత్తునిచే వంటకము వండఁబడెను'. అను
వాక్యములలోఁ బచనక్రియాజననమందు దేవదత్తునకే స్వాతంత్ర్యము గలదు. కాన
దేవదత్తుడు కర్త. థాతువునకు వ్యాపారము, ఫలము ననునవి యర్థములు. ఇందుఁ
బ్రథానమైన పచేథాత్వర్థమగు పచనక్రియ దేవదత్తునందున్న వ్యాపారము, దాని
కాశ్రయుఁడగు దేవదత్తుడు కర్త. "యః కరోతి స కర్తా ఇతిసర్వవర్తా, కృత్యా
శ్రయః కర్తేతి తార్కికాః" (ముగ్ధ. కార. ౨౮౮ సూ. దుగ్ధా. వ్యా.) కృత్యా
శ్రయుఁడు = థాత్వర్థిభూత వ్యాపారాశ్రయుఁడు. ప్రకృతోదాహృతిలో వండుట
యను వ్యాపారమున కాశ్రయుఁ డగుటంజేసి దేవదత్తుడు కర్త. అట్టికర్తృవాచి
దేవదత్తశబ్ద ముత్తరసూత్రముచొప్పున తృతీయాప్రత్యయరూప చేత వర్ణకాంత
మగుచున్నది.

కర్తృకరణయోరిత్యాది:—కర్తరి = కర్తయు, కరణేచ = కరణమును,
అనభిహితే=చెప్పఁబడనివైయుండఁగా తృతీయాస్యాత్ = తృతీయావిభక్తి యగును.
రామేణ హతో వాలీ = రామునిచే వాలి చంపఁబడినవాడు. హనన
క్రియాశ్రయుఁడు రాముఁడు కర్త. కానఁ గర్తృవాచక రామశబ్దము
తృతీయాంత మయ్యెను. హననఫలాశ్రయుఁ డగు వాలి కర్తంబు. ఇందు
'హతః' అను దానియందలి కర్తార్థకత్తప్రత్యయముచేఁ గర్తం బభిహితమగుటం
జేసి కర్తృవాచకవాలిశబ్దముపయిఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ నిల్పినది. ఇట్లే దేవదత్తుని
చేత వంటకము వండఁబడె ననుచోటను సమన్వయించుకొనునది. ప్రయోగము:—
చ. ఈ యవనిపుల్లె నాతనిదయం బరిముక్తులు వానిచేత నా! హవజితులున్.....
(సభా. ౨ అ. ౨౪ పు.) ఇందు 'పరిముక్తులు' అనునది 'ముచ్' థాతువునుండి పుట్టిన

982 ద్వికర్తకములకర్తవాచియొక్కటిమాత్రమేకర్తప్రత్యయమందును[౨౩౪వి.కల్ప.]

కర్తార్థక క్తప్రత్యయాంతరూపము. 'జితులు' అనునది 'జి' ధాతువునుండి పుట్టిన కర్తార్థక క్తప్రత్యయాంతరూపము. మోచనవ్యాపారాశ్రయము కృష్ణునిదయ. జయవ్యాపారాశ్రయముఁడు తచ్చబృథ్కృష్ణుఁడు. కావునఁ గర్తృవాచకములు రెండును ('ఆతనిదయన్ = ఆతనిదయచేత, వానిచేతన్' అనునవి) దృతీయాంతము లయ్యెను. ధాత్వస్థానాశ్రయత్వమునఁ గర్తృసంజ్ఞగల 'అవనిపులు' కర్తార్థక క్తప్రత్యయముచే జెప్పఁబడుటంజేసి యట్టికర్తవాచకమగు 'అవనిప' శబ్దమువైఁ బ్రాతిపది కాధ్యప్రథమ నిల్చినది.

ద్వికర్తకధాతువులు కర్తార్థకము లగునపు డారెండుకర్తములలోను నొకటి యభిహితమై ప్రథమాంతమగును. తక్కినది ద్వితీయాంతముగనె యుండిపోవును. అందేది యభిహితమగునో యనువిషయము మహాకవ్యధీనము. (విస్తర.) ఇట్టివాడు కలు తెనుఁగున మిక్కిలియరుదు. ఆ.వె.....రాజుఁ బెద్దదొరలుఁ జీర లొలువఁ బడిరి. (విరా. ౫ ఆ. ౨౨౨.) "మనము రాజులను పెద్దదొరలను జీరల నొలిచితి మనునది కర్తార్థకవాక్యము. 'ఒలుచు' ధాతువు పచాదిగణములోనిది గాన ద్వికర్తకం బయ్యె. ఇందు గౌణకర్తములు రాజులును - పెద్దదొరలును. ముఖ్యకర్తము చీరలు. ఇందు గౌణకర్తము లభిహితములయ్యెను. కానఁ దద్వాచకములు ప్రథమాంతము లయ్యె. ముఖ్యకర్తము ద్వితీయార్థక ప్రథమగనె నిల్చెను. కాఁగా 'మనచే రాజును పెద్దదొరలును జీరల నొలువఁబడిరి' అనువాక్య మేర్పడెను.

టాసశ్చేతఇత్యాదిః—ఈసూత్రము ౧౩౫ III విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. 'టా - భ్యామ్ - భిన్' అనుతృతీయకు 'చేత - చే' వర్ణకములు తెల్లన వచ్చునని యర్థము.

విస్తర. ౨౩౪ విషయమున సంస్కృతవ్యాకరణములయందీక్రింద వివరింపఁబడిన రీతిగల నియమముగలదు. "న్యాది ఖ్యాన్తాథ గత్యర్థా ముఖ్యే ధే ధత్వ మాఘ్నయః | గౌణే యాచాదయో ౨ న్యేతు | యథేష్టం ద్విధధుష్వీతి. (ముగ్ధ. వ్యా. ౯౩౨ సూ.). (ధ=కర్తము. ఖ్యాన్త=జీజ స్రమః=ప్రేరణార్థకము. త్య= ప్రత్యయము. ధు = ధాతువు. ఇవిముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు.) న్యాది=నీ.వహ్- హౌ - దణ్య - గ్రహ - కృష్ - మన్థ - ముష - ధాతువులును 'పచా'దిధాతువులును (పచాదికమాకృతిగణము.) నకర్తక జీజంతములును గత్యర్థకజీజంతములును, ముఖ్యేధే = ముఖ్యకర్తమందు, ధత్వ మాఘ్నయః = కర్తార్థక ప్రత్యయముల నందును, యాచాదయః = యాచార్థకధాతువులు, గౌణే = గౌణకర్తమందుఁ గర్తార్థక ప్రత్యయము నందును. అన్యేతు = తక్కినద్వికర్తకధాతువులు, యథేష్టమ్ = కవిసమతముగఁ, గర్తార్థక ప్రత్యయమునందును.

చేతవర్ణకంబు కర్తృకగు. 3.

భాత్యర్థవ్యాపారాశ్రయంబు కర్తృ నాఁబడు. దేవదత్తు
బాలవ్యా. నిచే వంటకము వండఁబడియె. వండఁబడియె ననఁగా
౨౩౮ I విష. వంటచేయఁబడెనని యర్థము. చేయుట కాశ్రయం
డగుటంజేసి దేవదత్తుఁడు కర్తృ యయ్యె.

సంజీవని. ౨౩౮ I విష:—అజ్ఞాదులచే నభిహితము కానట్టి కర్తృకు వాచక
మైనది చేత వర్ణకాంతమగునని యర్థము. 'చే' అనునది చేతవర్ణక సంక్షేపరూపమే
కాన నదియుఁ గర్తృవాచకముపై నిల్చును. 'తోడ - తో' వర్ణకములు కరణసహ
ద్యర్థములలో వచ్చునని ముందు విధింపఁబడును. భాత్యర్థమగు పచరాదివ్యాపార
మున కాశ్రయండు కర్తృ యనఁబడును. దేవదత్తునిచేత వంటకము వండఁబడియె
ననుచోటఁ బచనవ్యాపారమున కాశ్రయండు దేవదత్తుఁడు కర్తృ. అట్టి కర్తృవాచ
కముపైఁ దృతీయావర్ణకములలో 'చేన్ - చేతన్' అనునవి నిల్చునని సూత్రార్థము.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. హలం. ౧౫
కారి. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా సాధకతమం కరణమ్. (౧-౪-౪౨.) క్రియాసిద్ధా
భర్వణీయము. ప్రకృష్టోపకారకం కారకం కరణసంజ్ఞం స్యాత్.....
౨౩౯ విషయము. (సి. కౌ. ౫౬౦ సూ.). రామేణ బాణేన హతో
వాలీ. హేతా (౨-౩-౨౩.) హేత్వర్థే తృతీయా
స్యాత్. దణ్డేన ఘటః. (సి. కౌ. ౫౬౮ సూ.)

కల్పతరు. ౨౩౯ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున
వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయసూత్రాదికమును మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
మూలము. క్రియాసిద్ధా = క్రియాఫలసిద్ధియందు, ప్రకృష్టోపకారకం కారకమ్ =
అతిశయితోపకారియగు కారకము, కరణసంజ్ఞం స్యాత్ = కరణసంజ్ఞగల దగు
చున్నది. కరణార్థమున “కర్తృకరణయోస్తృతీయా” అనుచొప్పున (౨౩౮ విష.)
తృతీయావిభక్తి నిల్చును. ఉదా:—‘రామేణ బాణేన హతో వాలీ.’ అనుచో
బాణము వాలిహననమున ముఖ్యసాధన మయ్యెనుగాన నట్టికరణార్థకబాణశబ్దము
తృతీయాంత మయ్యెను.

హేతావిత్యాది:—హేత్వర్థే=హేతుమాత్ర మర్థమగునపుడు, తృతీయా
స్యాత్=తృతీయా విభక్తియగును. ఉదా:—దణ్డేన ఘటః=దండముచే ఘటము నిర్మిత
మగుచున్నది. ఘటనిర్మాణమునకు దండము ప్రకృష్టసాధనముగాదు. సాధనమాత్ర

మగుచున్నది. 'హేతుః ఫలసాధనయోగ్యః' (ముగ్ధ. కార. ౨౮౮ సూ. శ్రీరామ తర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) ఫలమును సాధించుట కర్హమైనదెల్ల హేతు వనిపించుకొనును. కరణము:—“క్రియాయాం సాధ్యాయాం బహుచానాం కారణానాం మధ్యే కారణాస్తరవ్యవధానాభావే యద్వస్తు క్రియానిష్పత్తికారణం వివక్షితం తదేవ సాధనం భవతి..... 'కారణావ్యవధానేతు | క్రియానిష్పత్తికారణమ్ | యద్వై వివక్షితం తేషు | కరణం తత్ప్రీక్షిత్రితమ్.' (ముగ్ధ. ౨౮౮ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) ఏహేతువు కారణాంతరవ్యవధానములేకుండఁ గ్రియానిష్పత్తికారణముగ వివక్షిత మగునో యది కరణ మనిపించుకొనును. రామేణ బాణేనేత్యాది స్థలమున వాలి హాసమునం దనేక కారణములున్నను బాణము కారణాంతరవ్యవధానము లేకుండఁ గ్రియానిష్పత్తిజనక మయ్యెను గాన బాణము కరణ మయ్యెను.

చేతవర్ణకంబు హేతుకరణంబులకు, గ్రహ్యదియో గజంబగు పంచమికిని బహుళంబుగ నగు. ౪.

ఫలసాధనయోగ్యంబగు పదార్థంబు హేతువు.

క్రియాసిద్ధిం బ్రకృష్టోపకారకంబు కరణంబు. హేతువునకు:—ధనముచే సౌఖ్యంబుగలుగు. విద్యచేత

బాలవ్యా.

వివరణము.

యశంబుగలుగు. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు. కరణంబునకు:—ఖడ్గంబుచేత ఖండించె. కోలచేతఁ గూల

౨౩౯ I విషయము.

నేసె. పక్షంబునం దోడవర్ణకంబగు. గ్రహ్యదియో

గంబునందు:—జరాసంధుండు రాజులచేతఁ గప్పంబు

గొనియె. మైత్రుండు చైత్రునిచేత ఋణంబు గొనియె.

ఈయర్థంబును నీచేత నెఱింగితి. ఈవృత్తాంతంబు వాని

చేత వింటి. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు. ఇత్యాదికంబు

లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౩౯ I విషయము:—కల్పతరువున నుదాహరింపఁబడిన లక్షణములే హేతుకరణములకు సూరిచే వివరింపఁబడెను. సౌఖ్యరూపఫలమును సాధించుట కర్హమైనది ధనము గాన నది హేతువు. కాన నట్టి హేతువర్ణకముపైని బ్రకృత సూత్రముచే దృఢీయ నిల్చెను. 'ధనముచేత సౌఖ్యంబుగలుగు' అని యేర్పడెను. ఇట్లే 'విద్యచేత యశంబుగలుగు' అనుచోటను గ్రహింపవలెను. తృతీయరానిపక్షంబున వలన వర్ణకంబువచ్చునని వివరించుచున్నాఁడు. దీనిమూలముననే హేతువర్ణకమున వ వర్ణకమువచ్చునని గ్రహింపవలెను. బా. కార. ౧౪ సూత్రము వివరణమున

[బా. కార. ౪ సూ.] 'బా.సా.పే'వానిచే విం'టి'ననునది యసహజమనరాదు 953

నైతము "పట్టివర్ణకంబు హేతువులగు గుణక్రియలకగు... ఇచట వలన వర్ణకంబునగు. జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు" (బా.కా.౧౪సూ.) అని హేతువర్ణకముపై వలన వర్ణకము నిల్చునని వచింపబడెను. 'ఖడ్గంబు చేత ఖండించె' అనుచో ఖండనక్రియాసిద్ధియందు ఖడ్గము సాధకతమగుచున్నదిగాన నయ్యది కరణ మనిపించుకొనును. దాని పైని ప్రకృతసూత్రముచేత 'చేత' వర్ణకమును బా. కా. ౫ సూత్రముచొప్పున తోడ' వర్ణకమును నిల్చును. ఖడ్గముతో ఖండించెననియుఁ జెప్పవచ్చును. బా. కా. ౯ సూత్రమున "గ్రహణమునకుః—మైత్రునివలన ధనంబు గొనియె." అని వివరింపబడును. అట్టి గ్రహణశబ్దముచేత 'ఎఱుంగు - చిను' మున్నగునవియు నుద్దేశించబడెనని ప్రకృతసూత్రము వివరణమువల్లనే విశదమగుచున్నది. అట్టి యుద్దేశముతోనే గ్రహణదియోగజవంచమికి 'చేత' వర్ణకంబగునని ప్రకృతసూత్రమున వచింపబడెను. కావున "జరాసంధుండు రాజులచేతఁ గప్పంబుగొనియె. రాజులవలనఁ గప్పంబు గొనియె" అని రెండువిధములుగాను నుండవచ్చును. "ఈయర్థంబు నీచేత నెఱింగితి. ఈయర్థంబు నీవలన నెఱింగితి" అను ద్వివిధప్రయోగములును సమ్మతములై యగును. (విస్తర. 1)

ప్రయోగములు:—మ. పరగన్ దక్షిణదిజ్జహీపతులచే బొలస్తుచే..... కప్పముల్ గొనియె. (సభా. ౧ ఆ. ౨౬౪.) తరువోజ..... భూనాథ నీగుణంబులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని..... (ఆర. ౨ ఆ. ౪౭.) నీ. ధర్మతనయుఁ ! డాదిగాఁగల తమ్ములందఱు నాచేత నెఱింగి..... (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౯.) నీ..... ఆ-వె..... ఆ ! క్కథకువలన మునినికాయమెల్ల ! వివిధపుణ్యకథలు వినుచేడ్క..... (ఆది. ౧ ఆ. ౨౮.)

విస్తర I. ౨౩౯ I విషయ:— "నీచేత నెఱింగితి - వానిచేత వింటి" అను నిట్టివి సంస్కృతము ననుసరించి నిర్దిష్టములుగాని లెనుఁగున సహజమగువాడుకకు మాత్రము విరుద్ధముగఁ దోచెడిని. వలన వర్ణకయోగమే సహజముగఁ దోచెడిని" (బా. సా. పే. ౨౭౦ పుట.) అను పేటికావ్యాఖ్య కేవలము ప్రామాదికము. సంస్కృతమున నట్టి తృతీయాప్రయోగ మంతమాత్రము సమ్మతముకాదు. ఇట్టి తృతీయ యాంధ్రమహాకవిసమ్మతమయియున్నది. నీ. ధర్మతనయుఁ ! డాదిగాఁగల తమ్ములందఱు నాచేత, నెఱింగి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౯.) తరువోజ. భూనాథ నీగుణంబులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని..... (ఆర. ౨ ఆ. ౪౭.) గీ. నన్నుఁ గొని పోయె నాచేత నిన్ను వినిన ! యపుడె. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౮౦.) ఆ-వె..... నీచేత ! నేడు వినగవలసె వేడిపలుకు. (భీష్మ. ౩ ఆ. ౧౭౭ పు.) గీ. నారదుచేత వింటి (హరి. ఉభా. ౨ ఆ. ౧౨౬.)

చే - చేత - వర్ణకములకు మాటుగా జడవాచకములపై ద్వితీయావిభక్తి (ఇతర త్రచ ద్వితీయా. ఆం. చిం.) యు, నుదంతజడవాచకములపై నేతత్వమున 'స' వర్ణకమును, (ఇది చింతామణిమతమున సప్తమీప్రత్యయముకాన 'అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా' అనుచింతామణిసూత్రముచొప్పున వచ్చును.) నౌపవిభక్తికములపై నేతత్వమున 'అన్' అనునదియుఁ (కేహంది దుదన్తానామ్..... ఔపవిభక్తినామ్నా మత్వం స్యాత్.' అనుచొప్పున వచ్చునది.) ద్వితీయాసప్తములందు వికల్పముగా వచ్చుట మహాకవిప్రయోగసమృతమై యున్నది. (విస్తర II) క.....భీమా సురసం | ఘాతంబు తత్క్షణంబ ని | పాతించుము దివ్యశస్త్రపటుఘాతములన్. (ఆర. 3 ఆ. 3౬.). తే.గీ. విద్యయొసగుచు వినయంబు వినయమునను | బడయుఁ బాత్రత పాత్రత వలన ధనము | ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన | నైహికాముష్మిక సుఖంబులందు నరుడు. చ. అనవుడు ధర్మజుండనియె నధ్యయనంబున చేపభావముం | గను నవనీసుపర్వఁ డధికవ్రతశీలత సాధుభావమున్..... (ఆర. 2 ఆ. ౪౩౦.). శా. భల్లంబొక్కట విల్లుద్రుంచి రయమొప్ప న్నాల్లిటన్ వాజులన్ | ద్రెళ్ళం బెట్టుగ నేసి సూతుతల సందీప్తైక బాణాహతిన్ | దొల్లంజేసి... (ద్రోణ. ౪ ఆ. 33 ప.)

విస్తర. II ౨౩౯ I వివః—“తృతీయాపక్షే జాడ్యముచేత బద్ధుడు. కర్తృ కర్ణాయోస్తృతీయా ఇత్యాదిసూత్రవిహిత తృతీయాస్థానే టాసశ్చేత ఇతి విధా నాత్. తత్సం తుః—జడప్రకృతిభ్య స్తృతీయాస్థానే “అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా” ఇతి సూత్రోక్తిరిత్యా విహితే ద్వితీయా సప్తమ్యావేవ (ఇందలిసప్తమి‘స’ వర్ణకరూపము.) హేతుతృతీయేతి వ్యవజహర స్వయమూచార్యః. తత్రాపి ‘చేసి’ శబ్దకి ప్రాయశః ప్రాయుజ్ఞుః.” (అహో. ౨౭౨ పు. పట్టితితు పశ్చాత్తాదిసూత్ర వ్యాఖ్య.) జడవాచకములగు ప్రకృతులపైని హేతు తృతీయచోట ‘చే - చేత,’ వర్ణకములు రావనియు ద్వితీయగాని ‘స’ వర్ణకముగాని నిల్చుననియు నట్టివాని పైని ‘చేసి’ శబ్దము తలుచుగానిల్చుననియుఁ బై కవిశిరోభూషణపంక్తుల తాత్పర్యము. ఇది సరికాదు. “అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా.” “ఇతర త్రచ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాం స్యాత్.” అను సూత్రములచొప్పున జడవాచక ములపైఁ ద్వితీయాద్యర్థములందు ద్వితీయాదులు నిల్చుటయుఁగలదని మాత్రమే చెప్పఁ బడెనుగాని “చే-చేతలు” నిల్వరాదని చెప్పఁబడలేదు. క. తనవిద్యాతపముల చేత నుపార్జితమైన పేర్ని. (హరి. ఉత్త. ౪ ఆ. ౨౦౦. సూ. రా. ని.)

“వరే మాండాద్యదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః క్షయిన్నిత్యాః క్షయి
 ద్వాసుభ్యః.....” (వికృ. అజం. ౮౨ కా. అహో. 3౬౨ పు. ౧౨౪౭ విష.)
 అనుచోప్పనఁ జేత విభక్త్యర్థకప్రత్యయమును వలన వర్ణకమును బూర్వమందు
 గలదై చేసి శబ్దము నిలుచుట తఱుచుగాఁ బ్రయోగములయందు వెలయుచున్నది.
 ఉ. భారతభారతీ శుభగభస్తిచయంబులఁజేసి (ఆది. ౧ ఆ. ౨౨.) నీ. క్షత్రియుల
 చేత । సంశుద్ధ రత్నపుంజములఁజేసి పూజితుండయి (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౫) చ. తన
 గదఁజేసి రాక్షసుల దారుణ శస్త్రచయంబు నశ్రమం । బున నతిసీరుడై నిలిపి (ఆర.
 3 ఆ. 3౬౭. ఆర. ౪ ఆ. ౧౮.) ఉ. ఈసున నీశుఁదొట్టి సురలెల్ల నభీష్టవరంబు
 లిచ్చుటం । జేసి కృతార్థుడైన కురుసేంహము (ఆర. ౨ ఆ. ౨౯౫.) గీ. ఇందఱకు
 నిన్నిభంగుల నిడుమఁ గుడువ । వలనె ధర్మతనూభవులనఁజేసి (విరా. ౨ ఆ. ౨౨౫.)
 (విస్తర. III)

విస్తర III ౨3౯ 1 విష:—చేసి శబ్దానుప్రయోగవిషయమునఁ బ్రోఢవాక్య
 కర్తయ్యాక్రిందిరితిని సూత్రించియున్నాఁడు. “కొన్నియెడలఁ జేతవిభక్త్యర్థక వర్ణకం
 బులకును వలన వర్ణకంబునకును దఱుచుగాఁ జేసి యనుప్రయుక్తంబగు. ఉ.....
 ఏకవిపురసం । బోదనఁ జేసి.....(ఆర. ౨ ఆ.).....సంప్రయోగమునఁ జేసి
 (సభా. ౧ ఆ.).....” (ప్రాథ. కార. ౪ సూ.) చేత విభక్త్యర్థక వర్ణకంబుల
 కనుటంజేసి ‘చే - చేత’ వర్ణకములకు “చేసి” శబ్దానుప్రయోగము కల్గినేరదనఁ
 దగును. “ద్విపదః మహానీయపాయస మహిమచేఁ జేసి (రంగ. రా. బాల. ౨౧ పుట.
 ౫౪౦ ప.) ద్వి. మహానీయ రావణ మహిమచేఁ జేసి. (రంగ. రా. యుద్ధ. 3౮౬
 పుట. ౭౮౧ ప.) (యూ. ము.)” ఇట్టిప్రయోగములకుఁ బ్రామాణిక కవిప్రయో
 గాంతర హస్తావలంబము లభింపలేదు. రెండిటను “మహిమనుజేసి” అనిసవరించుట
 కవకాశము కన్పట్టుచున్నది. “అయ్యది యొక్కచోఁ బెక్కుచోట్ల కొక్కటియ
 చాలెడి. నీ.....కర్కశస్త్రములఁ గరమువాడి । చూడ్కుల నతిరాగ
 సురుచిరాధరముల మధనిల్లాసాలస మందగతుల । వక్రాలకంబుల వలుద
 పిఱుందుల దర్ప గద్గదభాషితములఁ జేసి. (ఆది. ౮ ఆ. ౭౪ ప.). (ప్రాథ. కార.
 ౫ సూ.) చ. సతతకృతోపవాసముల, శాకఫలోదకమూల పారణ । వ్రతముల, దేవ
 పూజల సపారజపంబులఁ జేసి నిష్కతో । నతుల తఁజునేసె. (ఆర. 3 ఆ. ౭౮ ప.)
 ఒకట ‘న’ వర్ణకమునకును నొక్కటఁ జేత వర్ణకార్థకద్వితీయకును ‘చేసి’ యొక్కటియె
 యను ప్రయుక్తమగుటగలదు. లే-గీ. అనఘ యేము మువ్వరము మూడగ్నులట్లు!
 నీమహాయజ్ఞ కార్యంబు నిర్వహింతు । మాజరాసంధ క్షువున నఖిలశాత్ర । వాహన

సర్వవిభక్తి స్పంస్కృతతుల్యః (ఆం. చిం. హలం.
౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

సాధకతమంకరణమ్ (౧-౪-౪౨). కర్తృకరణయో
స్తృతీయా. (౨-౩-౧౮). సహాయుక్తే ౭ ప్రథానే.
(౨-౩-౧౯) సహాధేనయుక్తే అప్రథానే తృతీయా
స్యాత్. పుత్రేణ సహాగతః పితా, ఏవం - సాకం -
సార్థం - సమయోగేషి. వినా పితద్యోగం తృతీయా.

నన్నయా.

౨౪౦ విషయము.

వృద్ధీయానేత్యాది దర్శనాత్. (సి. కా. ౫౬౪ సూ.)
తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతర
స్యామ్. (౨-౩-౨౨) తుల్యార్థై ర్యోగే తృతీయావా
స్యాత్. పక్షే - పక్షి. తుల్య స్సవృశ స్సమోవా
క్యష్టస్య - కృష్ణేనవా. అతులోపమాభ్యాంకిమ్ -
తులా - ఉపమా వాక్యష్టస్య నాస్తి. (సి. కా. సూ.
౬౩౦.)

తుల, జేసి తృప్తులమగుచు బలిమి." (సభా. ౧ ఆ. ౧౨౬.) వైస్థలములందు "ఉప
వాసములన్ = ఉపవాసములచేతను,.....జపములంజేసి = జపములచేతను"
అని యిట్లర్థముచేసి 'వెక్కిటి కొక్కటి చాలు' అనుసూత్రము నుజ్జగింపరాదా
యను శంకపాడముచున్నది. కాని "నీ. రత్నంబులను వధూరత్నంబులను జేసి,
తత్తపోఁఁఘ్ను విధాననిరతు | లయి (ఆది. ౮ ఆ. ౯౬.) "అట్టిగొతమాను గ్రహం
బునను నీదుర్గబలంబుననుం జేసి యీ మాగధుల నెవ్వరును జయింపజోవరు (సభా.
౧ ఆ. ౧౨౬ గద్య.) మున్నగుచోటులందలి చేసి శబ్దమునకు ముందటి సముచ్చ
యార్థక 'ను' శబ్దములచే నట్టి మార్గాంతరము సరికాదని తోచెడిని, స్థలాంతరము
లందును 'చేత' వర్ణకార్థక ప్రత్యయములకు వ్యవహితముగ 'చేసి' శబ్దప్రయోగము
చూడట్లుచున్నది. ఉ. చేయుము రాజసూయమెడ నేయకదాననచేసి దోషముల్ |
వాయు... (సభా. ౧ ఆ ౯౮.) ద్వి. నాకుచు నీకారణమునగా చేసిచేకూరె. (బసవ.
౩ ఆ. ౨౨౦.) ద్వి. కాన నాతప్పునగా చేసి (బసవ. ౩ ఆ. ౨౯౯.) (కా = కదా.).
ఆ-వె. తండ్రిపనుపుజేసి ముదిమిగొని. (ఆది. ౩ ఆ. ౯౫.) ఆ-వె. భీష్మపనుపు జేసి
తొవైతి (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) ఇట్టిచోటులందలి ద్వితీయ "ఇతరత్రచ ద్వితీయా"
అను చింతామణిచే జేత వర్ణకార్థమగుచున్నదని ప్రాథ వ్యాకర్త సమర్థించెను.
అది చింత్యము. (ప్రాథ. కార. ౪ సూ. వివృతి.). (చూ. విస్త I. ౨౫౫ విష.)

తోడసహార్థే టాసః. (ఆం. చిం. అజం. ౭ కారి.

సన్నయా. అహో. ౨౬౯ పు.)

౨౪౦ విష. శబ్దా యేచ సముత్పన్నా ఆద్యాయా మత్ర తే ఖలాః
కథితా వైకృతే శ్చబ్దైర్భవన్తి సదనుగ్రహాత్. (వికృ.

అజం. ౧౮ కారి. అహో. ౨౭౦ పు.)

కల్పతరు. ౨౪౦ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదుల మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలమగుచున్నది. 'కర్తృకరణయో స్తృతీయా' అను పాణినీయసూత్రము ౨౩౮ విషయమునందును 'సాధకతమం కరణమ్' అనుసూత్రము ౨౩౯ విషయమునందును వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను. కరణకారకమందు వచ్చిన తృతీయకుఁ దెలుంగున "టాసశ్చేతః" అను చొప్పున 'చే - చేత' వర్ణకములేకాక (౨౩౮ విష.) మహాకవిప్రయోగములందుఁ బ్రసీద్ధము లయియుండుటచే 'తో - తోడ' వర్ణకములును వచ్చును. 'బాణేన హతోవాలీ' అనునది కరణకారకమునవచ్చు తృతీయ కుదాహరణ మివఱకుఁ చూపఁబడెను. దానికిఁ దెలుంగున బాణముచేత వాలి హతుఁ డయ్యె ననుటయే కాక బాణముతో వాలి హతుఁడయ్యె ననియుఁ జెప్పవచ్చును.

.సహాయ క్తృత్వాది:—సహార్థేనయుక్తే = సహార్థశబ్దములతోఁగూడిన, అప్రథానే=అప్రథానాన్వయముగల శబ్దమందును దృతీయ యగును. పుత్రేణ సహాగతః పితా=పుత్రునితోఁగూడఁదండివచ్చినాడు. ఇందుఁ బిత కాగమనక్రియాసంబంధము శబ్దసిద్ధము. పుత్రునకన్ననో పితృసాహిత్యమున గమ్యమగుట సర్థసిద్ధమై యున్నది. కావున దాని కప్రథానత్వము గల్గెనని గ్రహించునది. "పితృ రత్రాగమన క్రియాసంబంధ శ్చాఖ్యః. పుత్రస్యతు తత్సాహిత్య (కూడిక) గమ్య అర్థికభితి తస్యా ౭ప్రాధాన్యమ్" (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౫౬౪. సూ.). సహార్థశబ్దము లనుటచేత "సాకం - సార్థం - సమం=సహ" మున్నగువాని యోగమందును దృతీయవచ్చును. 'పుత్రేణసాక (సార్థం - సమంవా) మాగతః పితా'అనియు నుదాహరింపవచ్చును. వినాపి తదోగ్యగం తృతీయా. వృద్ధోయూనేత్యాది దర్శనాత్=సహార్థశబ్దయోగము లేకున్నను దృతీయవచ్చును. వృద్ధోయూనా తల్లక్షణశ్చే దేవ విశేషః. (౧-౨-౬౫.) యూనాసహాక్తౌ గోత్రం శిష్యతే....." (సి. కౌ. ౯౩౧ సూ.) అను సూత్రమునందలి గ్రంథకర్తగారి ప్రయోగము చూపట్టుచున్నది. తెల్లునందును సహార్థకమగు 'కూడన్' మున్నగునవి లేకున్నను దృతీయవచ్చును. పుత్రునితోఁ దండివచ్చెను = పుత్రునితోఁగూడఁ దండివచ్చెను.

తుల్యార్థైర్థిత్యాది:—తుల్యార్థైః = తుల్యార్థకశబ్దయోగమునందుఁ దృతీయ వైకల్పికముగా వచ్చును. తృతీయరాసపుడు షష్ఠివచ్చును. “తులా - ఉపమా” అనుశబ్దములయోగమునఁ దృతీయ రాక షష్ఠిమాత్రమే వచ్చునని “అతులోపమా భ్యామ్” అను షష్ఠ్యదాసమునకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—తుల్య - సదృశః సమో వాక్యష్టస్య - కృష్ణేనవా = కృష్ణునకు (లేదా) కృష్ణునితోఁ దుల్యుఁడు, సదృశుఁడు, (లేదా) సముఁడు. అతులోపమాభ్యాం కీమ్ - తులా - ఉపమావాక్యష్టస్యనాస్తి = అతులోపమాభ్యా మననేల కృష్ణునకుఁ దుల (లేదా) ఉపమ లేదు. ఇటఁ దృతీయ రాదు. ‘కృష్ణునితోఁ దుల (లేదా) ఉపమలేదని’ ప్రయోగింపరాదు.

తోడ సహార్థత్యాది:—ఈసూత్రము ౧౩౫ III విషయమున వ్యాఖ్యాత యుచ్చును. ‘సహాయ క్షేప్రథానే’ అనుసూత్రముచొప్పున వచ్చు సహార్థ తృతీయకుఁ దెలుఁగున తోడవర్ణకమగునని యర్థము. ‘సహ-సాకమ్’ మున్నగు సంస్కృతశబ్దములకు మాటుగఁ దెలుఁగున ‘కూడన్’ మున్నగు శబ్దములు ప్రయుక్తములగును. ఉ. తండ్రితోఁ గూడఁ బుత్రుండు వచ్చెను. ‘కూడన్’ అను పది లేకున్నను “తండ్రితోఁ బుత్రుఁడు వచ్చెను” అని వాడుటయే కవిప్రసిద్ధము. కూడన్ - అర్వాచీనము. తుల్యార్థైర్థిత్యాదిసూత్రముచొప్పున వచ్చు తృతీయా షష్ఠ్యలును గవిప్రయోగసిద్ధములగుటచే సర్వవిభక్తిరిత్యాది సూత్రముచొప్పునఁ దెల్లన రావచ్చునని యెఱుంగునది. అట్టియెడలఁ దుల్యార్థిశబ్దములకు మాటుగాఁ దెలుఁగున “సరి - సాటి - ఉద్ది” మున్నగునవి నిల్చునని యధర్వణుఁడు వివరించు చున్నాఁడు.

శబ్దా యేచేత్యాది:—ఆద్యాయామ్ - సంస్కృతభాషయందు, యేచశబ్దాః సముత్పన్నాః = సదృశ - తుల్యార్థిశబ్దములు సహ-సాకం ప్రభృతిశబ్దములు ననునవి యేవిగలవో? అఖిలాఃతే = అవియెల్ల, సదనుగ్రహాత్ = సత్కవులయనుగ్రహమున, వైకల్పైః శబ్దైః = ‘సరిసాటి - ఉద్ది - కూడన్’ మున్నగు నాచ్చికశబ్దములచేత కథితాః భవన్తి = చెప్పబడుచున్నవి. “ఆచార్యప్రయోగే కథం సరిత్యాది కేవల వికృతిపదం సంగచ్ఛత ఇతిచేన్నైషదోషః. వికృతిపదై స్సంస్కృతపదార్థాభిధాన స్యాపి. ‘సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యేతి-సూత్రస్వరసప్రాప్తత్వాత్” (అహో. ౨౭౦ పుట.)

కరణ సహార్థ తుల్యార్థయోగంబులం దృతీయకుం తోడ
వర్ణకంబగు. ౫.

కరణంబునందు:—కోలతోడఁ గూలనేసె. సహార్థము
బాలవ్యాకరణ నందు:—రాజు నేనలతోడ వచ్చె = నేనాసహితుం
వివరణము డయి వచ్చె నని యర్థము. తుల్యార్థయోగంబు
౨౪౦ I విష. నందు:—చైత్రునితోడ మైత్రుండు తుల్యుండు.
తృతీయ కనుటంజేసి చైత్రునకు మైత్రుండు తుల్యుం
డని తుల్యార్థయోగంబున పశ్చియు నగు.

సంజీవని. ౨౪౦ I విష:—కరణశబ్దార్థ మీవఱకు ౨౩౯ విషయమున విశదీ
కరింపఁబడెను. కరణకారకమున వెనుక వ్రాసినరీతిని (౨౩౯ విష.) చే - చేతవకర్ణ
ములును బ్రకృతసూత్రముచే 'తో - తోడ' వర్ణకములును వచ్చును. సూత్రము
లోని తోడశబ్దము 'తో' అనుదానికిని నుపలక్షణము. ఉదా:—రాముఁడు వానిని
గోలచేతఁ గూలనేసెను. కోలచేఁ గూలనేసెను. కోలతోడఁ గూలనేసెను. కోలతోఁ
గూలనేసెను. కూలనేయుసాధనములలోఁ గోల యనఁగా బాణము సాధకతమ
మనఁగాఁ బ్రకృష్టసాధనము గాన నది కరణ మనిపించుకొనును. ఇట్లే సహార్థకశబ్ద
యోగమునందును, దుల్యార్థకశబ్దయోగమునందును 'తో - తోడ' వర్ణకంబులగును.
ఉదా:—'రాజు నేనలతోడ వచ్చెను - నేనలతో వచ్చెను - నేనాసహితుఁడైవచ్చె
నని యర్థము.' అని సూరియే యుదాహరించెను. అట్లే తుల్యార్థకయోగమున
'తోడ - తో' వర్ణకములేకాక కువర్ణకము నగును. చైత్రునితోడన్ - చైత్రునితోన్ -
చైత్రునకున్ - మైత్రుండు తుల్యుండు. తుల్యార్థకములు:—సీ, ప్రత్యనీక - ప్రతి
పక్ష - సమాన - ప్రతిద్వంద్వ - నిభ - సజాతీయములును । । సహ
లక్షణ - ప్రతిచ్ఛంద - విరోధి - సదృశ - సవర్ణ - సపక్షములును।
(కావ్యాలం. ౫ ఉల్లా. ౧౫ ప.) ఇట్లే ఎదురు - ఎదుర్కొను - మార్కొను
మున్నగునవియు దుల్యార్థకములలోనివె.

ప్రయోగములు:—ఉ. ఈ । బాహుబలంబుతోఁ గడఁగి పార్థుని
దాఁకెడుబుద్ధి. (విరా. ౫ ఆ. ౨౧౮). ఇది హేతు తృతీయ. ఇంక సహార్థ
యోగతృతీయకు:—క. దేవసములైన యనుజుల । తో విప్రులతో రథాభితో
వచ్చి. (ఆర. ౨ ఆ. ౫ ప.) క. గీర్వాణప్రభుఁ డాదిగ । గీర్వాణగణంబు కాల
కేయులతోడన్ । గర్వించి రణమునేసిరి. (ఆర. ౩ ఆ. ౪౧.) తరల. దివిజ
ముఖ్యులతోడ నేనును దివ్యబాణము లిచ్చితిన్. (ఆర. ౧ ఆ. ౩౭౪.) క. విపరీత
మతిని సుందుఁడు । నుపసుందుఁడు దాఁకి పొడిచి రొండ్డొరుతోడన్. (ఆది.

992 మార్కొను-మున్నగునవి తుల్యార్థకములును నగును [అరం I వి. సంజీ. ౮ ఆ. ౧౧౨). ఆ.వి. బాలుఁ డొంటి యిట్లు పలువురతోడఁ బోరంగ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౬౧౨).

తుల్యార్థయోగతృతీయాష్టులకు:—క. సురసిద్ధమునీంద్ర తపశ్చరణలు నాతపముతోడ సరిగావంటిన్. (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౬.) క....మునిగణప్రవరులభా! సురతపములు నాదగు దు! స్కరఘోరతపంబు సరియుఁ గావమరేంద్ర (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౦.) తపంబు+యొక్క+సరి = తపంబుసరి = తపమునకు సరియని యర్థము. “కువర్ణకంబును గొన్నియెడల సంబంధంబునందగు” (బా. కార. ౧౫ సూ.) ఇట్లు శేషషష్ఠిచోట “కు” వర్ణకంబు వచ్చుటయుఁ గలదు. క. సతు లీభార్గవిక్తి భాగ్య సంపద నెనయే (ఆది. 3 ఆ. ౧౭౧ ప.) క.....చివ్యసభలెల్ల నరే! శ్వర చూచితి నవి దీనికి! సరిగా వత్సంతవిభవసౌందర్యమునన్. (సభా. ౧ ఆ ౬౦.) క. నీదుకులమునకుఁ దగఁగఁ బ్రతాపము గొని..... (ఆది. ౬ ఆ. ౫౬.) తగన్ = సదృశముగ. మాటు - మార్కొను - ఎదుర్కొను మున్నగునవియు సదృశార్థకములై:—మ.....ఆ! య్యనినాతోడఁ జతుర్దశాబ్దమున మూత్ర పోరు కల్లాడి (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౭.) శా. నాతోమార్కొనలేరు (ఉ. హరి. అప్ప. 3 ఆ. 3౧౯.) వీనియోగమున కర్తకారకద్వితీయయునగు. క. నను మార్కొని గెలువఁగ న! య్యనిమిషులకు (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౭ ప్రాసస్థలగతము.) మ..... ఈ! తని దేవావళియైన మార్కొనునె దుర్దాంతుండు భీష్ముండు పోరిన యన్నా భృను. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧౩౦.) (ప్రాస) (విస్తర. I). క. వీనికి మార్కొనఁ జాలెడు! దానికి (విరా. ౧ ఆ. ౯.) చ.....పాండుపుత్రు నై! న్యమునకు

విస్తర. I అరం I విష:—“కర్తృకర్తాదులందఱు నెల్లయర్థముల నీతుల్యార్థ మందేగాక సామాన్యముగఁ దెలుగున ‘కు’ షష్ఠియే ప్రాచీనకావ్యములందును సహజమై చూపబ్బెడి. (చూ. ప్రాథ. కా. ౧౩ సూ) సంస్కృతవ్యాకరణకారక ప్రకరణము ననుసరించి కారకము విధించుటేగాని తెలుగున కవి యసహజ ములై.....” (బా. సా. పే. కార. ౫ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈవ్రాత కేవలము నపరిశీలనమూలకము. పయిరితిని సంస్కృతవ్యాకరణోక్తకారకాదివిభక్తులు నన్నయ తిక్కనాదులగ్రంథములలో వేలకొలదిగఁ బ్రయుక్తము లగుచుండ నవియసహజము లెట్లుగను? “కు షష్ఠియే ప్రాచీనకావ్యములందు సహజమై చూపబ్బెడి” అనుట యెట్లు పొసఁగును?

[భా. కార. ౫ సూ.] వరూధ = రథగుప్తి. ప్రాథవ్యాకర్త దీనిగ్రహింపలేదు. 993

మార్కొనం దలచె (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯.) చ. కనియెదు నైంధవుం గడచి క్రందుగ నాకు నెదిప్పురాజులన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. 3౧౨.) (విస్తర. II).

విస్తర II. ౨౪౦ I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషమున 'తోడ' వర్ణకవిషయమునఁ గొన్నివిశేషము లిట్లు సూత్రింపబడెను. “ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ బ్రత్యేక ప్రయోగంబునం జూపట్టెడి. తే.గీ. స్తంభగతరత్నపుత్రికతనమబోఁటియని విలోకించి తోడ మాటాడకునికి | నలుగడలు చూచి తెలిసి యచ్చెలువ బెడరి | (తోడన్ = తనతోడ) (రామా. ౪ ఆ. ౧౫౮.) (ప్రాథ. కార. ౬. సూ.). చ.... హలాయుధప్రభృతియాదవలోకము తోడరా (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౪౭ ప.) చ. పరు వడి నగ్నిహోత్రములు బంధులు శిష్యులు తోడరా..... (ఆ. ౧ ఆ. ౧౧.) సీ..... ఆ.వె. ఒడలితోడ నీకు సూర్యలోకమునకు | నరుగవచ్చు; నెప్పుడగుగు తలఁపు | దోచె నప్పు డిదియుఁ దోడిదయై ప్రితి | నరుగుదెంచు ననియెఁ గురువరేణ్య (ఆను. ౧ ఆ. ౮౦.) (తోడన్ + ఆది = తోడన్ + ఇ + ఆది = తోడిది) (భా. సమా. ౯. సంధి-౪౩-౪౫ సూ.)

“కొన్నియెడల 'ను' శబ్దప్రయోగంబునం దోడకు లోపంబును వ్యవహిత త్వంబును బహుత్వంబునం గానంబడియెడి. గీ... ఆతనికిఁ బరలోకవిధుల శాస్త్రదృష్టి వెలయఁజేసె | నాపగాతనూజుఁ డఖిలబాంధవులయు | బ్రాహ్మణులయుఁ దోడ భాను నిభుఁడు (ఆది. ౪ ఆ. ౨౧౬.) క. నెమ్మిని ధర్మజు నలువురు | తమ్ములుఁ దమవస్త్రములయుఁ దమశస్త్రవరూ | ధమ్ములతోడను సకలహి | తమ్ముగఁ బాయంగవలయు దాస్యమువలనన్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧.) (ప్రాథ. కార. ౭ సూ.). (అనుబంధ)

అనుబంధ - విస్తర. II ౨౪౦ I విష:—“తమ యాయుధముల తమవర్తవరూ | ధమ్ములయుఁ దోడ” అనుపాఠము వావిళ్ళవారిముద్రణమందును సూ-రా నిఘంటునందును జూపట్టుచున్నది. వర్తవరూధశబ్దములు రెండును గవచవాచకములన్న తలంపునఁ బునరుక్తిలేకుండ ‘వస్త్ర’ శబ్దమును జొనిపి ప్రాథవ్యాకర్త సవరించె ననఁదగును. కాని వరూధశబ్దము రథపర్యాయము గలదు. “వరూధః - పుం - రథగుప్తా.....వరూధోరథగుప్తిర్యై | తిరోధతే రథస్థితమితి సజ్జనః.....” (శబ్దార్థచిం.) మ. సరనాగాశ్వవరూధయూధములతో (ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౧.) వ. భీష్ముడును దనరథంబు నివర్తింపించి.....నిలిచిన.....చ.....కురుసేనావరూధము నిట్లు క్రమ్మఱిం | చునె యితఁ డంచు..... (ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౭.) అని భట్టారకుఁడె రథపర్యాయముగఁ బ్రయోగించెను గాన నిందుఁ బునరుక్తిలేమిం జేసి ప్రాథవ్యాకర్త సవరణము సరికాదని యెఱుంగునది.

వచ్చుగాఁముఖ్యకర్తంబునకుఁ “దోడ - కు” వర్ణకం

బాలవ్యా. బులు ప్రాయికంబుగా నగు. ౬.

౨౪౧ విషయము. మైత్రుండు చైత్రునితో నిట్లనియె. మైత్రుండు
చైత్రున కిట్లనియె. ప్రాయికం బనుటచే నొకానొకచో
ద్వితీయయు నగు.

సంజీవని. ౨౪౧ విషయము. — “దుహ్ - యాచ్ - పచ్ - దణ్డ - రుధి - ప్రచ్ఛి -
చి - బ్రూ - శాసు - జి - మఘ్ - ముషామ్ | కర్తయుక్ స్వా దకథితం | తథా
స్వా స్నీ - హృ - కృష్ - పహామ్” (౨౩౫ విషయము.) అనుచోప్పున బ్రూథాతు
ప్రయోగమున, నకథితత్వప్రయుక్తకర్తంబును కర్తరూపిత్వతమం కర్తేతి సూత్రసిద్ధ
కర్తంబును (౨౩౫ విషయము.) వెలయుచుండును. “అర్థనిబద్ధనే యం సంజ్ఞా.....
మాణవకం ధర్మం భాషతే - అభిధతే - వక్తీత్యాది” (సి. కా. ౫౩౯ సూ. వివృతి.)
అను దీక్షితులవారి వివరణముచోప్పున వచ్చాదులెల్ల ద్వికర్తకములె యగును.
(మాణవకం ధర్మం భాషతే = అభిధతే - వక్తీ = బాలకునిగూర్చి గురువు ధర్మమును
భాషించుచున్నాఁడు. పల్కుచున్నాఁడు - వచించుచున్నాఁడు.) వానిలో ‘కర్త
ప్రయోగములలో రెండవదానినిబట్టి యొక్కచోట నుశబ్దమున్నను జాలునని
విశదమగుచున్నది. “తోడ = తో.....ఇది కొన్ని ప్రయోగములందు సము
చ్చయపూర్వకమై వ్యవహితముగాను కాన్పించుచున్నది.” (సూ. రా. ని.). ఇట్లు
ప్రాధవ్యాకర్తయుఁ దదనుసారి సూ. రా. నిఘంటుకర్తలును సముచ్చయ‘ను’శబ్ద
ముండవలయునని వచించిరేకాని ‘ను’శబ్దము లేకయు నట్టిప్రయోగము గలదు.
క.....అధి! కుల, హీనులతోడ నైనఁ గొఱగా దధిపా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౬.)
కంటెవర్ణకమునకును నిట్టి ప్రయోగము గలదు. ఉ. సూతసుతుండు వీడనక
సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సం। స్త్రీతి యొనర్చి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౩౯.)

“ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ దోడుత నని రూపాంతరంబును గలదు. అయినను
దానికివలె దీనికి నితరకార్యంబు గలుగదు. ఉ. చ. పగతురచేతిలోఁబడక ప్రాణము
తోడుత నున్నవాడవే” (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (ప్రాధ. కార. ౮ సూ.). ఇతర
కార్యంబు = ప్రత్యేకప్రయోగాదికము. తిక్కనయె ప్రయోగించియున్నాఁడు.
సీ. త్రాసులుంబోని చిత్తంబులతోడుతఁ, బ్రజవివాదములెడఁ బక్ష ముడిగి (కాంతి.
౨ ఆ. ౩౨౪.) గీ. ఓర్చి యడఁకువతోడుత నునికి యరిది (విరా. ౧ ఆ. ౧౧౮.)
(సూ. రా. ని.) (‘తోడన’ వావిళ్ళవారిముద్రణము.) ఉ.....బే! ధృత్యము
తోడుతన్ సమరధర్మము.....(జై. భా. ౧ ఆ. ౫౬. సూ. రా. ని.)

[బా. కార. ౬ సూ.] సంస్కృతమునను గౌణకర్తవాచకము పవ్యంతమగును. 99

రిప్పితమం కర్తేతి సూత్రసిద్ధకర్తము ముఖ్యకర్తము. అకథితత్వమున సిద్ధించుకర్తముముఖ్యకర్తము. దీనిని గౌణకర్తమనియు వ్యవహరింతురు. సంస్కృతమున నీద్వివికర్తంబులకును బ్రాయశముగా ద్వితీయయే వచ్చును. తృతీయ రానేరదు. పక్షియరుదుగా నగును. “కింకుర్త్తి, కస్యవాబ్రూమః ఇత్యాదిశిష్టప్రయోగదర్శనాత్” (ముగ్ధ. 3౦౨ సూ. వ్యాఖ్య. దుర్గా.) తెల్లనం దన్ననో ముఖ్యకర్తకు ద్వితీయయే వచ్చును. గౌణకర్తంబునకు ‘తోడ - కు’ వర్ణకంబులు పర్యాయంబుగ నగును ద్వితీయయు నరుదుగ నిల్చును. ఈవిషయమునే సూరిగారు “ప్రాయశకంబనుటచే నిత్యాదివాక్యముతో వివరించిరి. ప్రయోగములు. నీ. ఓడకుమని నన్ను నూటడ బలికిన (ఆర. ౨ ఆ. ౮౨ ప.) ఉ.....అప్పు డే । మంటి వువేంద్ర నన్న; రణాగ్రమున న్నిను మూదలించెదన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౯.) ద్వీపద. చేయుడ నన్నింత చెప్పంగ నేల (బసవ. ౧ ఆ. ౨౭౭.) మ.....గోవింద ని । న్నునుమా నింపక యాడుమన్న తెఱఁగే మారాజు వాక్యంబుగా (హరి. ఉ. భా. ౧ ఆ. ౭. ఉ.....ఉసురోర్వఃజాడీ యను నింతిబోటులన్. (హరి. ఉ. భా. 3 ఆ. ౪౪. ఇట్లు పద్యర్థక ప్రయోగమున ద్వీకర్తకత్వము కవిప్రయోగసిద్ధము. కూర్చి - గుఱిచి గుఱించిశబ్దము లను ప్రయుక్తములగునపుడును పద్యర్థకముల ద్వీకర్తక ప్రయోగము ౨౩౫ విషయమున నుదాహరింపబడెను. ‘తోడ-కు’ వర్ణకములకుఁ బ్రయోగములు. క. రురునకు నిట్లనియె మునివరుం డసురక్షిన్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫౬. ఉ.....ఎమ్మెయి గెల్చితి నాకుఁ జెప్పుమా? (విరా. ౫ ఆ. ౨౮౨.) క..... ఇ । ట్లను నత్యాదరము మెఱయ నాతనితోడన్. (విరా. ౫ ఆ. ౨౭౪.) ఉ..... ఇట్లను నర్హజనంబుతోఁ దగన్. (విరా. ౫ ఆ. ౨౬౫.) క.....కుంతి । తన యాగ్రజుఁ డిట్లు లనియె.....న । జ్జననాయకుతోడ.....(విరా. ౫ ఆ. ౨౫౬.) (విస్తర.)

విస్తర. ౨౪౧ విషయము:—పయిరితి నముఖ్యకర్తంబునకు మూడువిభక్తులు వచ్చిన ప్రయోగములు వెలయుచుండఁగా నీక్రిందిరితి నపరిశీలితముగాఁ జేటికా వ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు “చైత్రునితోడ నిట్లనియె. చైత్రున కిట్లనియె. అని రూపద్వయము గలుగును. ద్వితీయయైనఁ జైత్రు నిట్లనియె నని రూప మేర్పడును. తోడవర్ణకయోగమే యాంధ్రభాషాసహజముగఁ దోచెడి” (బా. సా. పే. కార. ౬ సూ. వ్యా.) ఈవ్యాఖ్యలోనె “అనియె - అనుదానికి మాటలాడెననియు నర్థము కాన నిది సామాన్యముగా సంతర్గతకర్తార్థకమయ్యెడి” అనుట వింత. అకర్తకముగాఁ బ్రయోగింపబడునని తలంచెనేమో !

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హ. ౧౫)
 నన్నయ కా. ఆహా. ౪౨౩ పు.
 ౨౪౨ విషయము. ఆఖ్యాతోపయోగే (౧-౪-౨౯.) నియమపూర్వక
 విద్యాస్వీకారే వక్తాప్రాక్సంజ్ఞఃస్యాత్. ఉపాధ్యాయా
 యా దధీతే. (సి. కా. ౫౯౨ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౨ విషయము:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున
 వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయసూత్రాదికమును మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
 మూలము. ఆఖ్యాతేత్యాది:—నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారే = నియమముతో
 శిష్యుఁడు విద్యనుగ్రహించునపుడు, వక్తా = ఆఖ్యాత యనఁగా గురువు, ఉక్త
 సంజ్ఞః స్యాత్ = అపాదానసంజ్ఞకలవాడగును. అట్టి యపాదానత్వమునఁ బంచమీ
 విభక్తి (అపాదానే పంచమీ) వచ్చును, ఉపాధ్యాయా దధీతే = ఉపాధ్యాయుని
 వలననుండి యధ్యయనముచేయుచున్నాఁడు. “ఉపాధ్యాయా దధీతేతి:—నియమ
 విశేషపూర్వకం ఉపాధ్యాయస్యోచ్చారణ మనూచ్చారయతీత్యర్థః” (సి. కా. బాల
 మనోరమావ్యాఖ్య.) ఉపాధ్యాయుఁ డుచ్చరించినతోడనే దాని యనూచ్చారణము
 చేయుచున్నాడని యర్థము. సీ.....భూసురవదులవలన । వేదంబులును ధను
 ర్వేదాదివిద్యలు, గఱచుచు.....(ఆది. ౩ ఆ. ౧౨ ప.) ఇట్టిచట సంస్కృత
 పద్ధతి ననుసరించి పంచమి ప్రయోగింపఁబడినను దెలుఁగున ‘తోడ’ వర్ణక మిట్టి
 యెడలఁ దఱచుగాఁ బ్రయోగింపఁబడుచుండును.

ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకుం దోడవర్ణకంబగు. ౨.

బాలవ్యా. నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారం బుపయోగం బనం
 ౨౪౨ I విషయము. బడు. రామకృష్ణులు సాందీపనితోడ వేదంబులం జది
 విరి. సాందీపనివలన నని యర్థము.

సంజీవని. ౨౪౨ I విషయము:—శాస్త్రోక్తములగు నియమములతో నుపాధ్యాయునియొద్దనుండి శిష్యుఁడు విద్యాగ్రహణముచేయునపు డుపాధ్యాయున కపాదాన
 సంజ్ఞగలుగుననియు నక్కారణమునఁ దద్వాచకము పంచమ్యంత మగుననియు
 సంస్కృతమునఁ జెప్పఁబడెను. ఉపయోగమనఁగా నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారము.
 ఆఖ్యాత యనఁగా వక్త = ఉపాధ్యాయుఁడు, ఇచటిది యాఖ్యాతృశబ్దము.

పయిరీతిని బంచమి సంస్కృతవాక్యకరణముచొప్పున రావలసియుండుటంజేసి
 యట్టి పంచమిని భట్టారకుఁ డొకచోఁ బ్రయోగించెను. సీ.....భూసురవదుల
 వలన । వేదంబులును ధనుర్వేదాదివిద్యలు గఱచుచు (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨). ఇట్లు

[బా. కార. 2 సూ.] బాలవ్యా. తద్వ్యాఖ్యలలోని 'సాందీపుని' అవశబ్దము. 997

ప్రయోగించినను నిట్టియేడల గురునితోడి యనూచ్చారణమున కనుకూలముగ 'తోడ'వర్ణకప్రయోగము రుచించుటంచేసి భట్టారకుడును దర్వాతివారును నట్టిప్రయోగమును దఱచుగాఁ జేరిరి. అదిచూచి సూరి భట్టారకుని పంచమీ ప్రయోగమును జూచికొనక తోడవర్ణకవిధానమును మాత్రమే నిత్యముగ సూత్రించెను. (విస్తర. I).

'రామకృష్ణులు సాందీపనితోడ వేదంబులం జదివిరి' అని సూరి యుదాహరించెను. సందీపనపుత్రుడైన మునివలననుండి బలరామకృష్ణులు విద్యాగ్రహణమును జేసిరిని యర్థము. (విస్తర. II) వలన వర్ణకప్రయోగ ముదాహృతమయ్యెను. తోడ - తోవర్ణకములకు:—సీ. సాంగంబులగుచుండ సకలవేదంబులు, సదివె వసిష్ఠతో.....(ఆది. ౪ ఆ. ౧౬౯.) తే.గీ. చ్యవనసుతుడైన ప్రమతితోఁ జదివె సకల | వేదవేదాంగములు(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౩.) సీ..... ద్రోణుండు.....ధనుర్వేద మగ్నివేశులతోడ నర్థి గఱచి | (ఆది. 2 ఆ. ౫.) సీ. చిత్రసేనుడ న్గంధర్వపతితోడ గారవమున (ఆ.వె.) వజ్రధరుండు గీతవాద్య నృత్యంబులు గఱవఁబంచె బాధు. (ఆర. ౧ ఆ. 3౬౯.). వ అభిమన్యుండు. మత్త కోకిల.....ధామ్ముతో | వేదమంగయుతంబుగాఁ జదివెన్ ధనంజయుతో ధను | ర్వేద మిమ్ముగ నభ్యసించె (ఆది. ౮ ఆ. ౨౨౬-౨౨౭.). క. విలువిద్య గఱచుచుండిరి | బలయుతులు కుమారకులు కృపద్రోణాచా | ర్యులతోడ (ఆది.

విస్తర. I ౨౪౨ | విష:—“తోడ = తో.....నియమపూర్వక విద్యా స్వీకారమున గురువాచకశబ్దముల కనుప్రయుక్తము” (సూ. రా. ని.) ఇది సరికాదు. విభక్తిప్రత్యయముల ననుప్రయుక్తములనుట సంప్రదాయవిరుద్ధము.

విస్తర. II ౨౪౨ | విష:—బాలవ్యాకరణపుస్తకములు పెక్కిటియందు 'సాందీపునితోడ - సాందీపునివలన' అనియే యున్నది. బాలవ్యాకరణప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందును నట్లే యున్నది. గుప్తార్థప్రకాశికాపేటికావ్యాఖ్యాతలును నట్టియపసాతమునె యనుసరించిరి. “ఇచ్చో సాందీపుఁడు.....సాందీపుని తోడ ననఁగా సాందీపునివలన నని యర్థము.” (బా. గు. ప్ర. ౨౧౨ పుట. ద్వి. ము. ౧౪౭ పు. ప్ర. ము.) “సాందీపునిం జెప్పు సాందీపశబ్దమునకు.....సాందీపునితోఁ గలసి” (బా. సా. పే. ౨౭౩ పు.) ఇది కేవలము ప్రామాదికము. “సాందీపని - పు. సందీపనస్యాపత్యమ్. ఇఞ్. రామకృష్ణయోరాచార్యే” (శబ్దస్తో) “సాందీపనిః - పు. - మునివిశేషే.....అవంతి పురవాసిని రామకృష్ణయోగ్యురౌ. సందీపన స్యాపత్యమ్. అతేఇఞ్” (శబ్దా. చిం.)

998 'బా. సా. పే' వ్యాఖ్యాతచేసిన కేవలప్రామాదిక ప్రసంగము. [అర 3 వి. కల్ప.]

గీ ఆ. ౧౮౧ ప.) క. కడఁక విలువిద్య శివుతో | నెడపక కావించునప్పు డీసున...
.....(భాస్కర. రా. బాల. ౭౩౮ ప.) ద్వీపద. కరమొప్పు విలువిద్య గడిమిమై
నేను | హరునితోఁ దొల్లి యభ్యాసంబు నేను | (రంగ. రా. ౮౮ పు. యూ. ము.)
(విస్తర. III)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతత్తుల్యా. (ఆం. చిం. హలం.

౧గీ కా. అహో. ౮౨౩ పు.)

కర్తృకర్తణోః కృతి. (అ. ౩. ౬గీ) కృద్యోగేకే ర్తరి

కర్తణిచ షష్ఠీస్యాత్. (సి. కా. ౬౨౩ సూ.)

కష్టస్యకృతిః. జగతః కర్తా కృష్ణః.

నన్నయా.

కృత్యానాంక ర్తరివా. (అ. ౩-౭౧.) మయా మ మవా

అర 3 విషయము.

నేవోహ్ హరిః. (సి. కా. ౬౨౯ సూ.)

ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్. ప్రకృత్యా చారుః

(సి. కా. ౧౮౬౬ వా. ౫౬౧ సూ.)

సహవారణ సమోనార్థార్థవి నా పృథజ్ఞానాద్యైః

(ముగ్ధ. ౨౮౯ సూ.)

కల్పతరువు. అర 3 విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము అర 3 విషయమున
వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
మూలము.

సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధములగు విషయములు సూరి సంగ్రహింపనివి
పెక్కుగలవు.

విస్తర. IIIi అర ౨ I విష:—పయిరీతినున్న మహాకవిప్రయోగముల నరయని
కతంబునఁ జేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రిందిరీతిని మిక్కిలి పొరపాటుగ వ్రాసెను.
“ఇట్టిచోటుల గ్రహణార్థమున నాఖ్యాతకు ‘వలన’ వర్ణకముగలుగుటయే తెలుఁగు
వాడుకకు సహజము. కాని తోడవర్ణకము సహజముగాదు.....సంస్కృతము
నందును సంస్కృతలక్షణానుసారులగు లాక్షణికప్రయోగములందును దప్ప.....
తెలుఁగు వాడుకకు విరుద్ధవిషయ మిది యన సందియములేదు” (బా. సా. పే.
కార. ౭ సూ. వ్యాఖ్య.) ఏమివిత! “సంస్కృతమునందును సంస్కృతలక్షణాను
సారులగు లాక్షణికపులప్రయోగములందును దప్ప” అనుటనుబట్టి చూడఁగా
వ్యాఖ్యాత “అఖ్యాతోపయోగే” అనుసూత్రమును స్మరించినట్లు కన్పట్టదు.

“కర్తృకర్తృణాః కృతి. (౨-౩-౬౫.) కృద్యోగే కర్తరి కర్తృణిచ షష్ఠీస్యాత్.” (సి. కౌ. ౬౨౩ సూ.) కృత్ప్రత్యయాంతముతోడి యోగమునఁ గర్తృత్వమందును గర్తార్థమందును షష్ఠీవచ్చును. కృష్ణస్య కృతిః = కృష్ణునియొక్కకృతి. కృతిశబ్దము భావార్థకక్రిన్ ప్రత్యయాంతము. కృతి కృష్ణకర్తృకమగుటచే రావలసిన తృతీయ రాలేదు. జగతః కర్తా కృష్ణః = కృష్ణుఁడు జగమునకుఁ గర్త. ఇటఁ గర్తార్థమున ద్వితీయ రాలేదు. “కృత్యానాం కర్తరి వా (౨-౩-౭౧) మయామమవా సేవ్యో హరిః” (సి. కౌ. ౬౨౯ సూ.) కృత్యప్రత్యయయోగమున షష్ఠీ వైకల్పికముగ నగును. “తవ్య - అనీయ - య” మున్నగునవి కృత్యప్రత్యయములు. హరి నాచేత సేవ్యుఁడు - నాకు సేవ్యుఁడు. క. లోకోత్తరచరితుండగు | నాకావ్యతనూజ నీకు నారాధ్యను. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౩౫.) “ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్. ప్రకృత్యా చారుః” (సి. కౌ. ౧౦౬౬ వార్తి ౫౬౧ సూ.) ప్రకృత్యాదిశబ్దములకుఁ బరముగాఁ దృతీయ నిల్చును. ప్రకృతిచేత సుందరుఁడు = స్వభావముచేతనే సుందరుఁడని యర్థము. “సహవారణసమోఽనాథార్థ వినా పృథక్నానాదైక్యః.” (ముగ్ధ. ౨౯౯ సూ.) సహార్థకములతోను. వారణార్థకములతోను, తుల్యార్థకములతోను, ‘ఉపార్థక’ ములతోను ప్రయోజనార్థకములతోను విశాశబ్దముతోను బృథక్ శబ్దముతోను నానాదిశబ్దములతోను యోగము గల్గునపుడు తృతీయవచ్చును. సహర్థములు తుల్యార్థములును నీవఱ కుదాహరింపఁబడెను. (౨౦౦ విష.) నారాదులకుఁ దెల్లనఁబ్రయోగములేదు. అట్టి యర్థముగల యాచ్ఛికశబ్దములయోగమునఁ దృతీయవచ్చును. క. తుడిఁ గృష్ణుఁడు పాండుసుతులతో వేఱగునే. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౬౩.) మొ.

సయితము - నైతము - మున్నగుశబ్దములతోడి యోగమునఁ దృతీయయుఁ బ్రథమాద్వితీయలును వచ్చుననెడి “సహితాదిపదానాం స్యా” దిత్యాద్యధర్వణ కారిక యీవఱకె వివరింపఁబడెను. ఉదాః—దానితో నైతము - దానితో సయితము - దానితో సహితము. దానిని సయితము. మొ. (౨౩౩ III విషయము.)

ఈవిషయములను బాలవ్యాకర్తృప్రభృతులు సంగ్రహింపలేదు.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట.)

కర్తృణా య మభిప్రైతి స సంప్రదానమ్. (౧-౪-౩౨)

దానస్య కర్తృణా య మభిప్రైతి స సంప్రదాన సంజ్ఞ స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౬౯ సూ.)

చతుర్థీసంప్రదానే. (౨-౩-౧౩) విప్రాయ గాం దదాతి.

అనభిహిత ఇత్యేవ. దీయతేఽస్మై దానీయో విప్రః.

నన్నయా క్రియయా య మభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదానమ్.

భర్వణీఋము. (వా. ౧౦౮౫.) పత్యేశేతే. (సి. కా. ౫౭౦ సూ.)

౨౪౪ విషయము. తాదర్థ్యే చతుర్థీవాచ్యా. (౧౪౫౮ వా. ౫౮౦ సూ.)

ముక్తయే హరిం భజతి.

క్రియార్థోపపదస్య కర్తణి స్థానినః. (౨-౩-౧౪) క్రియా

ర్థాక్రియా ఉపపదం యస్య తస్య స్థానినోఽప్రయుజ్య

మానస్య తుమునః కర్తణి చతుర్థీస్యాత్. ఫలేభ్యో

యాతి - ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః.....

(సి. కా. ౫౮౦ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౪ విషయము:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము.

దానస్య కర్తణా = దానముయొక్క కర్తృపదార్థముచేత, యమభిప్రైతి = భోక్తృత్వమున నెవ్వని నుద్దేశించుచున్నాఁడో యతఁడు సంప్రదానసంజ్ఞ నొందుచున్నాఁడు. సంప్రదానే=అనభిహితసంప్రదానమున, చతుర్థీస్యాత్ = చతుర్థీవిభక్తి యగును. విప్రాయ = విప్రునికొఱకు, గామ్ = గోవును, దదాతి = ఇచ్చుచున్నాఁడు. విప్రు నుద్దేశించి గోవు నిచ్చుచున్నాఁడని యర్థము. అనభిహిత ఇత్యేవ = అనభిహితత్వమందే చతుర్థీవచ్చును. దానీయః విప్రః = గోవు నీదగువాఁడు విప్రుఁడు - వీనికొఱ కియ్యఁబడు ననునర్థమున 'అనీయ' అనుప్రత్యయము సంప్రదానార్థమున వచ్చినది. కావున నిట 'అనీయ' ప్రత్యయముచే సంప్రదానము చెప్పఁబడుచుండుటంజేసి “ఉక్తార్థానా మప్రయోగః” అనుచొప్పన సంప్రదాన చతుర్థి రాదయ్యెనుగానఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. అకర్తకక్రియలయందు గర్తచే నుద్దేశించుట సంభవింపదుగాన నట్టియొడల “క్రియయా = క్రియచేత, యమభిప్రైతి = ఎవ్వని నుద్దేశించునో, సోఽపి = వాఁడును, సంప్రదానసంజ్ఞఃస్యాత్ = సంప్రదాన సంజ్ఞకుండగును.” అనువార్తిక మారంభింపబడెను. ఉదా:—పత్యే = పతికొఱకు, శేతే=శయనించుచున్నది. పతి నుద్దేశించి శయనించుచున్నదని యర్థము.

తాదర్థ్యిత్యాది:—తస్మై కార్యాయ ఇదం తదర్థమ్. తస్య భావః = తాదర్థ్యమ్. తాదర్థ్యే = తదర్థత్వమున, ఉపకార్యవాచిపయి చతుర్థీవాచ్యా = చతుర్థి

వచ్చునని వచింపఁదగును. తాదర్థ్యము = ఉపకారోపకారకభావరూపమగు సంబంధము. ఇది పెక్కువిధములు. కార్యకారణభావము ప్రకృతివికృతిభావము మొదలగునవి. 'ముక్తయే హరిం భజతి = ముక్తికొఱకు హరిని భజించుచున్నాడు' అను నపుడు ముక్తికార్యము. హరిభజనము కారణము. ఈతాదర్థ్య చతుర్థిచేతనే సంప్రదానచతుర్థియు సిద్ధించుచున్నది. 'విప్రాయగాం దదాతి' అనునపుడును, విప్రుఁ డుపకార్యుఁడు-గోవుపకారకము. ఇట్లగుటచేత సంప్రదానసంజ్ఞాకరణమును, నందుఁ జతుర్థివచ్చు ననుటయు నేల యని శంకింపరాదు. రుచ్యధానాంప్రీయమాణ ఇత్యాదులందు దానికి సార్థక్యముగలదని యెఱుంగునది. "నచైవ మపి అనేనైవ సిద్ధే చతుర్థిసంప్రదానే ఇతిసూత్రం సంప్రదానసంజ్ఞావిధానంచ వ్యర్థమితివాచ్యమ్. హరయే రోచతే భక్తిః-ఇత్యాదా 'రుచ్యధానాం ప్రీయమాణః' ఇత్యాద్యర్థంతదావశ్యకత్వాదితిభాష్యే స్పష్టమ్" (బాలమ. వ్యా. ౫౮౦ సూ. వ్యాఖ్య.) రుచ్యధానాం ప్రీయమాణ ఇత్యాదులందలి సంప్రదానత్వము మున్ముందు వివరింపఁబడును. (౨౪౬ విష.).

క్రియాధేత్యాదిః—క్రియార్థోపపదస్య=క్రియయర్థముగాఁగలది క్రియయే. క్రియ యుపపదమగుట యసంభవముగానఁ గ్రియావాచక ముపపదముగాఁగల, స్థానినః = అప్రయుజ్యమానమగు (దీని కీయర్థము వైయాకరణసంప్రదాయసిద్ధము.) తుమున్నంతముయొక్క, కర్తృణి=కర్తమును బోధించెడి ప్రాతిపదికముకంటెఁబరముగా, చతుర్థిస్యాత్ = చతుర్థివిభక్తి యగును. ఉదాః—ఫలేభ్యోయాతి = పండ్లకొఱకు వెళ్ళుచున్నాడు = ఫలాన్యాహర్తం యాతీత్యర్థః = పండ్లు తెచ్చుటకొఱకు వెళ్ళుచున్నాడని యర్థము. ఇందు 'యాతి' అనునది ఉపపదము. ఇట్టి యుపపదముగల ప్రయోగింపఁబడని "ఆహర్తమ్" అను తుమున్నంతమునకుఁ గర్తృ ఫలములు. కావున ఫలశబ్దము చతుర్థ్యంతముయ్యెను.

సంప్రదానంబునకుం జర్గియగు. ౮.

త్యాగోద్దేశ్యంబు సంప్రదానంబు నాఁబడు. జనకుండు రామునికొఱకుఁ గన్య నిచ్చెను. కొన్నియెడల నుద్దేశ్య మాత్రంబునకగు. పురుషార్థముకొఱకు యత్నింప వలయు. చతుర్థికి మాటుగా వష్టియే తఱుచుగాఁ బ్రయోగంబులం గానంబడియెడి. జనకుండు రాము నకుం గన్య నిచ్చెను. పురుషార్థంబునకు యత్నింప వలయు.

బాలవ్యా.
౨౪౪ I విష.

సంజీవని. అరర I విష:—త్యాగోద్దేశ్యము సంప్రదానమనగా చేయ
ద్రవ్యోద్దేశ్యము సంప్రదానమని యర్థము. జనకుడు రాము నుద్దేశించి కన్య
నిచ్చెను గాన రామశబ్దమునకుఁ జతుర్థివచ్చినది. ఉద్దేశ్యవాచకమాత్రమునకే చతుర్థి
యగుననుపక్షము నాశ్రయించునపు డింక “క్రియాద్దోషపదస్థేత్యాది” సూత్రలక్ష్య
ములు నైతము దీనిచే సిద్ధించు ననఁదగును. ఫలేభ్యోయాతి = ఫలముల నుద్దేశించి
యనఁగా ఫలములను దెచ్చుట నుద్దేశించి వెళ్ళుచున్నాడని సమన్వయింప నగును.
తాదర్థ్యార్థకచతుర్థిలక్ష్యమగు “ముక్తయే హరిం భజతి” అనుచోట నైతము
ముక్తి నుద్దేశించి హరిని భజించుచున్నాడని సమర్థింపవచ్చును. (విస్తర. I). ఆంధ్ర
శబ్దచింతామణియందుఁ జతుర్థికి “కయి-కొఱకు” అనునవి ప్రత్యయములుగఁ జెప్పఁ
బడినను నారెండిటికిని ‘కు’ ప్రత్యయమే (కున్ + అయి = కయి - కొఱ + కున్ = కొఱ
కున్) మూలమగుటచేతను జతుర్థిచోట షష్ఠీని బ్రయోగించు నలవాటు విస్తరించుట
చేతను (విస్తర. II) జతుర్థ్యర్థమున “కు” ప్రత్యయమూలమునఁ గల్పించిన
“కయి - కొఱకు”లె కాక “అర్థము - తదర్థము - పాంఠెన్” అనునవియు సమర్థ

విస్తర. I అరర I విష:—“అర్థా చ్చతుర్థి విధానే నైవేష్టసిద్ధౌ తాదర్థ్యభి
శబ్దార్థయో ర్గౌరవం జ్ఞాపయతి. అర్థశబ్దస్యాత్ర ప్రయోజనం నివృత్తిశ్చేతి ద్వావర్థా
గ్రాహ్యా. తథాచ ‘అర్థోభిధేయే నై వస్తు ప్రయోజన నివృత్తిమ’ ఇత్య
మరః.....జ్ఞానాయపతతి = పాఠస్య జ్ఞానం ప్రయోజన మిత్యర్థః, మశకాయ
ధూమః = మశకస్య నివృత్తయే ఇత్యర్థః.” (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౯౮ సూ.)
ఇట్టియెడల నైతము “జ్ఞానము నుద్దేశించి పఠించుచున్నాడు. మశకముల నుద్దేశించి
యనఁగా మశకబాధానివృత్తి నుద్దేశించి పాఠవేయుచున్నాడు.” అనురీతి నుద్దే
శార్థకప్రయోగముచే నర్థసిద్ధిని సంగ్రహింపనగును. “గత్యర్థకర్తణి ద్వితీయా
చతుర్థ్యా చేష్టాయా మనధ్యని (౨-౩-౧౨).....గ్రామం గ్రామాయవాగచ్ఛతి”
(సి. కౌ. ౫౮౫ సూ.) గమనార్థధాతువుల కర్తమునందు, ద్వితీయాచతుర్థులగును.
గ్రామమునుగూర్చి (లేదా) గ్రామముకొఱకు వెళ్ళుచున్నాడని యర్థము. ఇట్టి
చోటులందు నైతము గ్రామము నుద్దేశించి వెళ్ళుచున్నాడని యుద్దేశార్థకచతుర్థిని
సమర్థింపనగును. ఉద్దేశార్థమున ద్వితీయవచ్చుననియు నద్దానిపయి ‘కూర్చి - గుఱించి-
గుఱించి’ అనునవి యనుప్రయుక్తములగుననియు నీవఱకు వచించియెయున్నాను.
(౨౩౫ విజ్ఞ.)

విస్తర. II అరర I విష:—సంస్కృతమునందే చతుర్థిచోట షష్ఠీప్రయోగ
మూర్ఖభ్రమయ్యెను. “ఏవం శిష్ట ప్రయోగానుసారా దన్యత్రాపి - యథా - మాసా

[బా. కార. ౮ సూ.] చతుర్థిచో షష్ఠీప్రయోగము సంస్కృతమందే కలదు, 1003

ములై యుండుటచేతను భట్టారకుఁ డట్టివానినె ప్రయోగించుచువచ్చెను. కొఱకును, యొక్కను వలెనె ప్రయోగింపలేదు. కయి విభక్తిని ప్రయోగించియున్నాఁడు. తర్వాతి తిక్కన “కొఱకును” ధారాళముగాఁ బ్రయోగించెను. అట్లుని భట్టారకుని నాఁటికి ‘కొఱకు’ అనుదానికి మూలమగు ‘కొఱ’ శబ్దము లేకపోలేదు. క..... నీకున్ । మడవక మాయట్టివారి మాటలు కొఱయే (సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦.)

ప్రయోగములు:—ఆ.వె.....మీకు సకలవృద్ధ । రాజులొద్ద నర్థ రాజ్యమిచ్చితి (ఆది. ౮ ఆ. ౬౬.) మ.....గాండీపమన్ చాపర । త్నము నిచ్చెన్ వరుణుండు పాఠునకు నుద్యద్విక్రమోద్భాసీకిన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౫౩.) మత్తకోకిల:—నీతదర్థమ కాఁగ దేవనినిర్మితంబిది.....(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౮.) సీ. నీతదర్థంబులై నిఖలవేదంబులు వర్తిల్లు. (సభా. ౧ ఆ. ౨౫౯.) తే-గీ. నాతదర్థ । మాచరింపుము బ్రహ్మహత్యావ్రతంబు (ఆరణ్య. 3 ఆ. ౨౭౫.) గీ. ఏను గుర్వర్థ మర్థినై మానవేశ । కడఁగి వచ్చితి. (ఆది. ౧ ఆ. ౯౫.) ఆ.వె. సురహితంబు పొంటె (ఆది. ౮ ఆ. ౯౬.) ఆ.వె. కార్యసిద్ధి పొంటె (ఆర. 3 ఆ. 3౪౮.) సీ. వైద్యునకై పూని సన్నద్ధులై యున్న. (సభా. ౨ ఆ. 3౮.) గీ. అనఘ మా మామ శకుని నాకై కడఁగి । జూదమాడెడి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪ యతిస్థానము.) క.....ఎఱిగిం । చితి నీపరిపాటి కర్తశీలత కొఱకున్. (శాంతి. ౪ ఆ. ౯౮.) క.....స । మ్మానిత శాంతికొఱకు వి । జ్ఞానంబున (శాంతి. ౫ ఆ. ౯౦.) క.....త్రి । భువనములం బరమహితము పొంటెం గరుణన్. (ఆను. ౫ ఆ. ౨౭౨.) (విస్తర. II.) ఇట్టిచోటులం దెల్ల “కు” వర్ణకమును నిల్పినను సహజముగ నె యుండును. కావుననే సూరి “చతు

నా మన్నీయా దితిభావ్యమ్. నచోపలేఖే వణిజాం పణాయాశ్చతిభట్టిః. సాలక్ష్మీ రుప కురుతేయయా పరేమా మితికిరాతే, నారాయణ స్యానుకరోతి. గురువి ప్రతపస్విదుర్గ తానాం । ప్రతికుర్వీత భిషక్ స్వభేషజైః. శ్రుతస్యోపకరోతియః, కింకుర్తః కస్య వాబ్రామో నాస్తీహభూతలే ఇత్యాది దర్శనాత్. (దుర్గా. వ్యాఖ్య.) “నచ స్మి హ్యతి కస్యచిదితిభట్టిః. సాలక్ష్మీ రుపకురుతే యయా పరేమామితిభారవిః.....” (శ్రీరామతర్కవాగీశవాఖ్య. ముగ్ధ. 3౦౨ సూ.) చతుర్థ్యా అపిషష్ఠీ స్యాత్ (షడ్భా. ౪ పుట.) అనియిట్లు ప్రాకృతమున షష్ఠీయే ప్రయోగింపబడును.

విస్తర. III ౨౪౪ 1 విష:—“కై కొఱకులను నన్నయ వాడలేదనియు నాతని కాలపు శాసనములందయినను నవి కానరావనియు నింతకుముందు తెలుపఁ బడినది.” (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౯ పు.) “కొఱకు - కై (అనునవి) చతుర్థికగును... ,.....నీనిలో కొఱకును నన్నయ వాడలేదు. అతనికాలపు శాసనములందును నది

ర్థికిమాటుగ పక్షియే తఱుచుగాఁ బ్రయోగంబులం గానంబడియెడి” అని వివరించి యుదాహరించెను. ఈ పక్షికిఁగల ప్రయోగప్రాచుర్యము ముందు విపులముగ నుదాహరింపఁబడును. (అరక II, III విష.) గీ. వలసినప్పుడు చేత కై వలన యొక్క! యందు ననునవి యగుఁ దృతీయాదులందు । క. కమియంగ నికి నకులు త । త్నమములఁ బోఁ ద్రోచి నిలుచు పక్షి చతుర్థిన్ (ఆం. భూ. 81 పద్యం.)

కానరాదు. ‘కై’ అనుదాని కొకటి రెండు ప్రయోగము లున్నను వానిని ‘కు+అయి’ అని ఛేదము చేయవచ్చును. అస్థలములం దచ్చు నకే ప్రాధాన్య మీయఁబడినది. కాబట్టి ‘కై’ కూడ చతుర్థివిభక్తి ప్రత్యయముగ నన్నయ యంగీకరించి యుండఁడు.” (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౩ పు.) ఇట్లాంధ్రభాషాచరిత్రమున. వ్రాయఁ బడెను. అచ్చునకుఁ బ్రాధాన్య మీయఁబడుట విభక్తిత్వవ్యవదేశమునకుఁ బ్రతి బంధక మెట్లుగును? ద్విపద. ఆదట ద్వాపరమందు విష్ణుండు. (బసవ. ౬ ఆ. ౮౦౯.) నీ..... ప్రజాపతు, లం దచింత్యాకుం డైనయట్టి (తే-గీ.) విష్ణుఁ డెక్కుడు నాకంటె వినఁడు తెలియ. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) ఆ-వె. అంతరంగంబు । నందుఁ జిక్కి కినుక నలఁతఁ జేసె. (సౌ. ప్రి. ౧ ఆ. ౮౭.) స్వరయతిలోఁ బ్రయోగింపఁబడిన “అందు” అనునది ప్రత్యయము కాదందురా? “కొఱకుకయి చతుర్థ్యాః స్తః” “జేసె కయికొఱకూ” అని కంతో క్తముగాఁ జెప్పుచుండ నవి విభక్తిప్రత్యయములు కావనుట యెట్లు? భాషాచరిత్రకర్తగారి మతముచొప్పునఁ జింతామణి నన్నయ కృతము కాకున్నను మతెవ్వరైన రచించిరనక తీరదుగదా. ఎవ్వరైన ‘కై’ అనుదాని యందు స్వరప్రాధాన్యము నంగీకరింపనివారుగలరా? కావ్యాలంకారచూడా మణిలో “తృతీయకు “జేత-తోడ” అనునవియుఁ జతుర్థికి ‘కై-కొఱక’ నునవియు...

.....అయ్యో” (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౫౩ పుట. ౯౭ వచనము.) అని యిట్లు కయికొఱకులు చతుర్థివిభక్తిప్రత్యయములుగాఁ జెప్పఁబడెను. “క. కూఁతులకై కూఁతుకొఱకుఁ గూఁతులవలన్.” (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౫౬ పుట. ౧౧౨ ప.) క. పలుకుల తుదఁ గైశబ్దం । బలవడ నిలిచినఁ జతుర్థియగు విశ్వమహీ । లలనునికై యలఘునికై । చెలువారం గృతులు కవులు చెప్పుదు రనినన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౮౯ పు. ౭౬ ప.) ఇట్లు ‘కై’ శబ్దము చతుర్థివిభక్తియని ధారాళముగఁ జెప్పఁబడెనుగదా! ప్రాచీనాంధ్రవాఙ్మయప్రపంచమునం దేచ్చటనేని “కై” శబ్దమున స్వరప్రాధాన్యము లేకుండుట (“కున్+అయి = కున్+ఐ”) స్వరప్రధానయతిని మాని యఖిండప్రాణియతిని నిల్పుట మచ్చునకేనిఁ జూపగలరా? తే-గీ. పొదలుఁ దఱుగుటకై, పొదవొదవుఁ బడుట । కై, కడంజేరుఁ బాయుటకై, జనించు ।

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (అం. చిం. హల. ౧౫
కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా. యస్మై దిత్వా ౭సూయా క్రోధేర్వ్యా రుచిద్రోహ
అరగి విషయము స్థావాన్ శ్లాఘస్పృహి శప్రాధీతౌ ప్రతిశ్రుప్రత్యసు
గృహా ర్యథా భం చీ తాదర్శ్యేచ. (వృత్తి) యస్మై
దాతు మిచ్ఛా, అసూయాదయః స్థాదేర్ధశ్చ యస్మై
తత్ భసంజ్ఞం స్యాత్. తత్ర చీ - తాదర్శ్యేచ. (ముగ్ధ.
౨౯౪ సూ.)

కల్పతరువు. అరగివిషయము:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. యస్మై దిత్వా=యస్మై దాతు మిచ్ఛా=ఎవనికొఱకు ఇచ్చెడి యిచ్ఛయో? యస్మై = ఎవనికొఱకు, అసూయాదయః = అసూయాదులో? యస్మై = ఎవ్వనికొఱకు, స్థాదేర్ధశ్చ = స్థామొదలగు థాత్వర్థములప్రయోగమో? తత్ = ఆపదార్థము, భసంజ్ఞంస్యాత్ = సంప్రదానసంజ్ఞ గలదగును. తత్ర = ఆసంప్రదానమున, చీ = చతుర్థివిభక్తి, స్యాత్ = అగును. తాదర్శ్యేచ = తాదర్శ్యమందును జతుర్థియగును. “భ = సంప్రదాన. చీ = చతుర్థి” అనునవి ముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు. “రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః. (౧-౪-౩౩.) రుచ్యర్థానాం థాతూనాం ప్రయోగే ప్రీయమాణోర్థః సంప్రదానసంజ్ఞః స్యాత్.” (సి.కా. ౫౭౧ సూ.) అనునది మున్నగు బొలియుటకు నై, సుఖంబులఁ బొందు దుఃఖ మొందుటకు నై, పదార్థము లేందు నధిప. (కాంతి. ౧ ఆ. ౨౦౬.) భట్టారకుఁడు “గీ. అనఘ మా మామ శకుని నాకై కడంగి” అని స్వరప్రధానయతిని బ్రయోగింపఁగా “క. భూతమ్ముల సృజించుట కై తోయములందు మునిగి యత్యుగ్రతపః | స్థితుఁడనై..... (సౌప్తి. ౨ ఆ. ౧౧౮.) అని సోమయాజియు స్వరప్రధానయతినే నిల్పెను. పై సోమయాజి ప్రయోగములలో “కై” అనునది వైయాకరణుల వచనముచొప్పునఁ జతుర్థివిభక్తియనియు, “కునై” అనెడివ్యస్తపదముల జంట విభక్త్యర్థాభిధాయకమనియు, గ్రహింపవలెను. ఇట్లు చతుర్థివిభక్త్యర్థమున ‘కునై’ అను జంటనేకాక “కుఁగాన్” అనుజంటను నైతము తాదర్శ్యస్ఫూర్తికయి తిక్కయజ్వప్రయోగించి యున్నాఁడు. తే-గీ. అనుజతనుజులుఁ జెలు వియ్యములు నడుగు | మాలిపోదురు నీకుఁగా మనుజనాథ. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౪౧.) సీ.....అడుగుము నీకుఁగానని నేయు టొక్కటి. దక్కంగ. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౭.) మ. ఉ | త్కటదుఃఖంబుల మీరలొందితి రభేస్త్వస్త్వై నాకుఁగాన్. (కాంతి. ౧ ఆ. ౩౯౪ పు.)

పెక్కుపాణినీయసూత్రముల నీయొక్కసూత్రమే సంగ్రహించునదగుటచేతను నీసూత్రములలోని యలంకితవిషయములుమాత్రమే తెలుగునకు పచరించునవగుట చేతను నట్టి పాణినీయసూత్రములనెల్ల నిచట నుదాహరించి వ్యాఖ్యానింపలేదు. ఈముగ్ధబోధసూత్రములోని “యస్తైదాతుమిచ్ఛా - తాదర్థ్యేచ” అనువిషయము లీవఱకుఁ బాణినీయసూత్రోదాహరణపూర్వకముగ వివరింపఁబడినవి. ఇంక మిగిలిన యీసూత్రములోని విషయములందును “దేనికొఱ కసూయాదులో యది సంప్రదానసంజ్ఞగలదగునను విషయముమాత్రమే తెల్లనకు పచరించును.” అసూయ-క్రోధము - ఈర్ష్య - రుచి-ద్రోహము - శ్లాఘ - స్పృహ”-అనునవి యెవ్వనికొఱకో యట్టివానిని దెల్పుశబ్దము చతుర్థ్యంతమగును. ఉదా:- గోపీగణః కృష్ణాయ అసూయతి, కువ్యతి, ఈర్ష్యతి, రోచతే, ద్రుహ్యతి, స్పృహయతి = కృష్ణునికొఱకు గోపికాగణము, అసూయపడుచున్నది, క్రోధించుచున్నది, ఈర్ష్యపడుచున్నది, ప్రీతి పడుచున్నది, ద్రోహముచేయుచున్నది, శ్లాఘించుచున్నది, స్పృహపడుచున్నది. మొ. ఇట్టి చతుర్థిచోట సయితము భట్టారకుడు మున్నగువారు ‘కు’షష్ఠినై ప్రయోగించిరి. క. ఆక్షణమ ముసీంద్రుఁ డగ్ని కతిరోషమునన్. వచనము, నీవతిక్రూరుం డవు సర్వభక్షకుండవు గమ్మనికాపం బిచ్చిన. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౫-౧౩౬.) తే.గీ.,... ..! జగదనుగ్రహ నిగ్రహ శక్తియుక్తుఁ డయిన యట్టి యయాతికి నలిగి యేమి ! కారణంబున శాపంబు కాపుష్క డిచ్చె. (ఆది. ౩ ఆ. ౯౮.) క..... రాజును విప్రుల ! కలిగి - చెఱుపఁబోయి తాన యనయంబు చెడున్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౭౨.) చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధనమిత్తురుగాక..... (సభా. ౨ ఆ. ౧౦.) గీ. కుడిచినచోటికిఁ గూర్చ వెవుడు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮.) అసూయాదిస్థలము లందేకాక స్థలాంతరములందును నీట్టి చతుర్థి గలదు. క. నివుణుడవై నీమఱుదికి! నప రాధశతంబు నైపురుష్య యుపేంద్ర. (సభా. ౨ ఆ. ౫౯.) వైవిషయములను బాలవ్యాకర్త సంగ్రహింపలేదు.

సర్వవిభక్తీస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫

కా. అహా. ౪౨౩ పుట.)

చతుర్థిచా శిష్యాయుష్య మద్ర భద్ర కుశల సుఖార్థ హితైః. (౨-౩-౭౩.) ఏతద్దర్శర్యోగేచతుర్థివాస్యాత్.

పక్షే షష్ఠి.....చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్. ఏవం మద్రం - భద్రం - కుశలం నిరామయం సుఖం శం ఆర్థః ప్రయోజనం హితం

పథ్యం వా భూయాత్..(సి. కౌ. ౬౩౧ సూ.)

దూరాన్తికార్థైష్ట్యస్థితరస్యామ్.(౨-౩-౩౪.) ఏభి

నన్నయా. ర్యోగే పశ్చిస్యాత్ పశ్చుమీచ. దూరం - నికటం

౨౪౫ I విషయము. గ్రామస్య గ్రామాద్వా. (సిద్ధా. కౌ. ౬౧౧ సూ.)

నమః స్వస్తి స్వాహాస్వథాలం వషడ్వోగాచ్చ

(౨-౩-౧౬.) ఏభిర్యోగే చతుర్థీస్యాత్. హరయే

నమః - ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ. (ప.

౧౦౩.) నమస్కరోతిదేవాన్. ప్రజాభ్యః స్వస్తి.

అగ్నయేస్వాహా - పితృభ్యః స్వథా. అలమితి పర్యా

ప్త్యర్థగ్రహణమ్. (వా. ౧౪౬౨.) తేన దేవేభ్యో

హరిరలం. ప్రభుః - సమర్థః. శక్త్యత్యాది. ప్రభ్యాది

యోగే పశ్యసిసాధుః. తస్మై ప్రభవతి. (౧౭౬౫

సూ.) స ఏషాం గ్రామణీః. (౧౮౭౮ సూ.) తేన

ప్రభు ర్బుభూషు ర్భువనత్రయస్య ఇతి సిద్ధమ్. వష

డిన్ద్రాయ.....(సి. కౌ. ౫౮౩ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౫ I విషయము:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము.

చతుర్థీచేత్యాది:—ఆశీరథాదులయోగమునఁ జతుర్థీయు పశ్చియు నగును. ఆశీర్విషయక్రియతో నన్వయించు నర్థముగల ప్రాతిపదికమునకును జతుర్థీ పథ్యులగును. ఆయుష్యము చిరంజీవితమును గృష్ణునికొఱకు లేదా కృష్ణున కగుఁ గాక, కృష్ణునకు పితము. మొ. దూరాన్తికార్థైత్యాది:—‘దూరము-సమీపము’ అనునర్థములుగల శబ్దములతోడియోగమున పశ్చిపంచములగును. దూరం - నికటం గ్రామస్య - గ్రామాద్వా = గ్రామమునకు గ్రామమువలన దూరము లేదా సమీపము. ఇందలి పంచమి తెలుఁగునలేదు. గ్రామమునకు దూరమనియె యుండును.

నమఃస్వస్తిత్యాది:—నమః - ప్రభృతిశబ్దయోగమునఁ జతుర్థీ యగును. హరయే నమః = హరికొఱకు నమస్కారము. హరికి నమస్కారము. దేవాన్ నమస్కరోతి = దేవతలను నమస్కరించుచున్నాఁడు. ఇటుఁ గర్తృకారకమున ద్వితీయ వచ్చినది. ఉపపదేత్యాది = ఉపపదవిభక్తికన్పఁ గారకవిభక్తి బలవత్తరమున న్యాయముచొప్పునఁ గారకవిభక్తి బలీయము. ఒకశబ్దముతోడి కూడికవలన వచ్చు.

విభక్తి యుపపదవిభక్తి. తెలుగున నిట్టిభేదములేక కారకవిభక్తిచోట నైతము చతుర్థి పాక్షికముగ వచ్చును. ఉదా:—రామునకు నమస్కరించి-రాముని నమస్కరించి. మొ. ప్రజాభ్యః స్వస్తి = ప్రజలకోరికకు స్వస్తియగుగాక. స్వాహాస్వధా వషట్ శబ్దములకుఁ జత్సమరూపమునఁ బ్రయోగములేదు. అలంకారము లనుటచే శక్తసమర్థాదిశబ్దయోగమునఁ జతుర్థి యగును. 'స ఏషాం గ్రామణీ' ఇత్యాది పాణినీసూత్రప్రయోగముచొప్పున "గ్రామణీ - ప్రభుః" అనునది మున్నగువాని యోగమునఁ జతుర్థిపథ్యులగును. 'ప్రభుర్భూభూః భువనత్రయస్య' = ముల్లోకములకుఁ బ్రభువు గాఁగోరువాఁడై అనిభారవిప్రయోగము. ఇన్ద్రాయవషట్ = ఇంద్రోద్దేశ్యకము హవిర్దానమని యర్థము. ఇట్లే స్వధాస్వాహాస్థలములందును నగ్రము నెన్నునది.

ప్రయోగములు:—క. కరమిష్టముచేసితి మా | కరిసూదన దీన నీకు నగు సత్ఫలముల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౦.) మనకుఁ గుశలముచేయు. (ఆర. ౧ ఆ. ౧౪౩.) "ఆ-వె. మీరు నాకు నేకు మీకు నెప్పుండు ము | న్నహిత మాచరించినదియు లేదు. (సభా. ౧ ఆ. ౧౮౬.) నాకిదియ యిష్టము. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౧.) క. హరికిఁ బడయన్ | దూరము. (ఆర. ౧ ఆ. ౩౨౧.) క. మాకు-సమీపస్థుండవ | దూరంబున నుండియుం జతుర్భుజ మాకున్. (సభా. ౨ ఆ. ౮౨ ప.) తరల. గిరిసుతాదిక దేవతా తతికి న్నమస్కృతిసేసి. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౧.) ఆ-వె. అమ | రేశ్వరునకు మ్రొక్కి యిట్లు లనియె. (ఆది. ౪ ఆ. ౩౬.) ఉ.....వం | దుష్టముని నప్పరాశర సుతుం బ్రణమిల్లి. (ఆది. ౧ ఆ. ౭౭.) క.....అస్తదాదుల కెల్లన్ | స్వస్తి యొనర్పంగ.....(ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౯.) క.....బ్రాహ్మణులకుఁ గా | క.....బరులకలవియె. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౨౫.) చ.....నాకపకారము నేసె. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౨.) ఇది హితశబ్దగ్రహణముననె సంగ్రహింపబడును. 'హితము - అహితము - ఉపకృతి - అపకృతి' మున్నగునవెల్ల దానిచే సంగ్రహింపఁ దగినవె. ఇట్లే శక్తార్థములనుటచే "అర్హము - తగు - తగదు - పోలును - అగును - కాదు - నేరదు-చాలదు." మున్నగునవెల్ల సంగ్రహింపఁదగును. (విస్తర I ౨౩౪ I). ఉ.....ధర్మ వెలుంగ వీనికిం | బోలునె.....(సభా. ౨ ఆ. ౨౨.) చ... ..విధాతృనకైనను నేరఁబోలునే. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯.) ఎ - గీ.....బరు నీమి నేయనేర్తు రిందుకులుడ. (సభా. ౨ ఆ. ౩౧౩.) నీ. కాంత నీ కెఱిగింపఁ గాని యట్టి. (ఆను. ౪ ఆ. ౪౨౨.) ఆ-వె. కాన యింక వేడఁగాదు నాకు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩.) ఆ-వె. చనునె నీకు నిట్టిసాహసక్రియఁజేయ. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౭౭.)

క.....నీకు దురాగ్రహమగునే. (ఉద్యో. 3 ఆ. 330 ప.) అర్హార్థః—
క. నీదుకులమునకుఁ దగఁగ. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౬ ప.)

గత్యర్థకర్తణీత్యాదిసూత్రసిద్ధపాక్షికచతుర్థి (విస్తర [౨౪౪ I విష.]:—సీ.
ఆతన్ని యమునానదీతీరమున కేగి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. 3౬3.) చ. అడవికి వేటకై
యరిగి. (పాండు. ౫ ఆ.) చ. అతఁ డొకనాఁడు వేటకొఱకై.....వైన మాటఁ
గని. (భల్లా. 2 ఆ.) ఇది తానర్థ్యచతుర్థియన్నను సరియే. ఇట వేటకుఁ బయన
మగుటఁ గని యన్నను నవవచ్చును. ద్వికర్తకములలోని యముఖ్యకర్తస్థల'కు'పష్టిః—
ఎ.గీ.....అధిక | బలుఁడు శూరుఁడు గట్టుము పట్ట మతని (ద్రోణ. ౧
ఆ. ౬౨. శా. భవ్య. వైన బలాధిపత్యమునకుం బట్టుంబు గట్టుండు. (ద్రోణ. ౧ ఆ.
౨౪ ప) “వీస్వయంఁను గాలపరిమితియందును నామంబులకుఁ గువర్ణకంబగు.....
వీస్వయంఁను మ్రానికి మ్రానికి సరిగి. (ఆ. ౨ ఆ.)” (ప్రౌఢ. కార. ౧౪ సూ.). ఇట
వీస్వయంఁను రాశీదు. గత్యర్థయోగముననె వచ్చినది. దేశాధ్యకాలములకు
పష్టిః—ఇందొకసేపునకుఁ దెలిసి. (హరి. ఉ. ౧ ఆ.) నా మగుడివచ్చునంతకు.
(ఆ. 3 ఆ. 3౧.) క్రిందికి పిగెను. మీఁది కెగసెను. రేపటికి వచ్చును. ఇత్యాదు
లెల్ల గత్యర్థయోగమునకె లక్ష్యము లనుట లెస్స.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (అం. చిం. హ. ౧౫
కా. అహా. ౪౨3 పు.)

ధృవమపాయేఽపాదానమ్. (౧-౪-౨౪) అపాయో
విశ్లేషః - తస్మిన్ సాధ్యే ధృవమవధిభూతం కారక
మపాదానం స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౪౬ సూ.)

నన్నయా. అపాదానే క్షిప్రమి. (౨-3-౨౮) గ్రామాదాయాతి.
౨౪౬ విష. (సి. కౌ. ౫౪౭ సూ.)

యతోఽపాయ భీజగుస్సపరాజయ ప్రమాదాదాన
భూత్రాణ విరామాన్తర్థివారణం జంపీ. (వృత్తి) యత
ఏతే తజ్జ సంజ్ఞం స్యాత్. తత్ర పీ-విభీషణః పదా ద్భృష్టా
భ్రాతు ర్భీతో జగుప్సితః||(ముగ్ధ. కార.
౨౯౯ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౬ విష. — సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨3౪ విషయ
మున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
మూలము. ధృవమిత్యాదిః—అపాయ మనఁగా విశ్లేషము. అట్టి విశ్లేషము

సాధ్యమగుచుండఁగా స్థిరమై నిల్చునది యనఁగా నట్టివిభాగమున కవధియుగ్గునది యపాదానసంజ్ఞ గలదగును. అపాదానే షష్ఠమీ = అపాదానవాచకము పంచమ్యంతమగును. ఉదా:—గ్రామాదాయాతి = దేవదత్తునకు గ్రామమునకు విశ్లేషము కలుగునపుడు గ్రామము ధ్రువమైయుండెను గానఁ దద్వాచకము గ్రామశబ్దము పంచమ్యంతమగును. గ్రామాదాయాతి = దేవదత్తుడు గ్రామమునుండి వచ్చుచున్నాఁడు. యతోఽపాదేత్వాది = దేనినుండి మపాయము కలునో, దేనినుండి భయమో; దేనినుండి జుగుప్సాదులో యది, జమ్ = జసంజ్ఞగల దనఁగా నపాదాన సంజ్ఞగలదగును. తద్వాచకముకంటఁ బరముగ, పీ = పంచమి, ప్లాల్ = అగును. 'జం పీ' అనునది ముగ్ధబోధసంజ్ఞలు. వెక్కు పాణిసీయసూత్రాదుల నిది యొక్కటే సంగ్రహించుచుండుటచే నిది యుదాహృతమయ్యెను. మఱియు నించుకో: నరుగ దప్పక సూరి వీశినె యనుకరించి సూత్రించుటకేత సైత విది మా బడెను. ఉదా:—విభీషణః పదాద్భిప్తః = పదములననుండి విభీషణుడగు భ్రష్టమయ్యెను. భ్రాతుః = అన్నయగు. రావణునినుండి, భీతః = భీతుడయ్యెను. జుగుప్సితః = ఏస గించెను. మొ. ఈసూత్రములోని అపాదాన మనఁగా గ్రహణము. (రాజా జనుల నుండి కప్పములఁ గొనెను. మొ). పాణిసీయమున వచింపబడ లేదు. “నిప్రాద్యస్త్రం గృహకీర్తిత్యాదౌ గౌణాపాయావధిత్యైవ వివక్షితత్యాత్ జత్వమ్.” (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగిశవ్యాఖ్య. ౨౯౯ సూ.) విప్రనినుండి వస్త్రమును గ్రహించుచున్నాడనుచో విప్రనినుండి వస్త్రమున కపాయము గౌణముగా నున్నందున జత్వ మనఁగా నపాదానత్వము గల్గునని తాత్పర్యము. “బుద్ధిపరికల్పితమగు నపాదానము నాశ్రయించియే “జుగుప్సావిరామ” అనువార్తికమును ‘భీత్రాథానాం భయపాతుః’ మున్నగు వక్ష్యమాణసూత్రములను భాష్యకారుడు ప్రత్యాఖ్యానముఁ జేసెను.” (కా. శర. ౬౪ పుట.)

అపాయభయ జుగుప్సాపరాజయ ప్రమాదగ్రహణ
భవనత్రాణ విరామాంతర్థివారణంబు లెద్దాన నగు
దానికి వలన వర్ణకంబగు. ౯.

అపాయము = విశ్లేషము, భయము = వెఱపు,
జుగుప్సా = ఏస, బరాజయము = డయ్యుట, ప్రమా
దము = పరాకు, గ్రహణము = కొనుట, విరామము =
వీరమించుట, అంతర్థి = మఱుగుట, వారణము =
వారించుట. అపాయంబునకు - మైత్రుండు రాజ్యంబు

వలన భ్రష్టుండయ్యె. భయంబునకు - చోరునివలన
 బాలవ్యా. భయపడియె. జుగుప్సకు - పాపంబువలన నేవగించె.
 వివరణము. పరాజయమునకు - అధ్యయనమువలన డస్సెను,
 ౨౪౬ I విషయము. ప్రమాదంబునకు - పాడివలనం బరాకుపడియె. గ్రహ
 ణంబునకు - మైత్రునివలన ధనంబు గొనియె. భవనం
 బునకు - మనువువలనం బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణం
 బునకు - చోరునివలనం గాచె. విరామంబునకు -
 భోగంబువలన విరమించె. అంతర్ధికి - కృష్ణుండు తల్లి
 వలనఁ దాఁగె. వారణంబునకు - శోకంబువలన
 వారిం చె. ఈపంచమికి పక్షియుం గొండాకయెడల
 నగు. చోరునకు వెఱచె. పాపంబున కేవగించె.
 అధ్యయనంబునకు డస్సె. పాడికిం బరాకుపడియె,
 మనువునకు నిత్యైకుండు పుట్టె. ఇత్యాదు లూహిం
 చునది.

సంజెనుని:—౨౪౬ I విష:—అపాయాదులెద్ది యవధిగా జరుగునో యది
 యపాదానకారకమనిపించుకొనును. తద్వాచకము పంచమ్యంతమనఁగా వలన వర్ణ
 కాంతమగును. రాజ్యకలితుడైయుండిన మైత్రుండు రాజ్యమునుండి తొలఁగెను.
 రాజ్యము ధృవమై నిల్చెనుగాన నయ్యది యపాదానమయ్యెను. కావున రాజ్య
 శబ్దము వలన వర్ణ కాంతమయ్యెను. “ద్వయో స్సంయుక్తయో రన్యతరస్య చలనా
 ద్విశ్లేష ఇతిస్థితిః తత్ర తా దృశచలనానాశ్రయభూతం ధృవమ్” (సి.కా. ౫౮౬ సూ.
 బాలమ. వ్యా.) ఇట్లే భయాదులును దేనివలనఁగలుగునో యది యపాదానసంజ్ఞ
 గలదగునుగానఁ దద్వాచకము వలన వర్ణ కాంతమగును. అపాయాదులకెల్ల సూరి
 వరుసగ నుదాహృతులనిసంగెను. ఉదాహృతులు ప్రాయశఃముగా సిద్ధాంతకౌముది
 లోనివి. భయమునకు - “చోరాద్భీతి” చోరునివలన భయపడియె. భయము
 చోరునివలనఁగల్గెనుగానఁ జోరశబ్దము వలన వర్ణ కాంతమయ్యెను. జుగుప్సకు -
 “పాపాజ్జుగుప్సతే” పాపమువలన నేవగించె. ఏవ పాపమువలనఁ గల్గెనుగాన
 పాపశబ్దము వలన వర్ణ కాంతమయ్యెను. (విస్తర.) పరాజ - “అధ్యయనా త్పరాజ

విస్తర. ౨౪౬ I విష:—“ఈసూత్రంబువలన.....‘చోరభీతి’ ఇత్యాది
 స్థలములయందుఁ బంచమీతత్పురుషంబే తప్పక చెప్పికొనవలయును. పక్షీతత్పురు
 షాదు లశాస్త్రీయంబులు.....కావుననే సమాసపరిచ్ఛేదంబునందలి తృతీయ

యతే - ధ్వాతీత్యర్థః". అధ్యయనంబువలన డస్సె. డయ్యటయనఁగా బడలిక
యధ్యయనమువలనఁ గల్గెనుగాన నధ్యయన శబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను.
ప్రమాద - "ధర్మాత్ ప్రమాద్యతి" పాడివలనం బరాకుపడియె. పాడియనఁగా
ధర్మము - నీతి. గ్రహణః—మైత్రునివలన ధనంబుగొనియె. బా. కా. ౪ సూత్రపు
వివరణమున, నెఱుఁగు - విను మున్నగునవి గ్రహ్యదులెయనియు నక్కారణమున
“ఈయర్థంబు నీచేతనెఱింగితి. ఈవృత్తాంతము వానిచేతవింటి. పక్షంబున వలన
వర్ణకంబగు” అని యుండనగుననియు వచింపఁబడెను. భవనమునకు - “బ్రహ్మణః
ప్రజాః ప్రజాయతే” మనువువలనం బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణ - “చోరాత్త్రాయతే”
చోరునివలనం గాచె. విరామ - “పాపాద్విరమతి”. భోగంబులవలన విరమించె.
అంతర్థి - “మాతు ర్నిలీయతే కృష్ణః”. కృష్ణుండు తల్లివలనఁ దాఁగె. వారణ -
శోకంబువలన వారిం చె. ఈసూత్రమునఁ జేర్కొనఁబడిన యపాయాదిస్థలములలోఁ
గొన్నిటఁ బంచమికి మాఱుగా ‘కు’ షష్ఠీయు నిల్పుట గలదనుచు సూరి భయ
జుగుప్సాపరాజయప్రమాదభవనముల స్థలములలో షష్ఠీ నుదాహరించెను. చోరు
నకు వెఱచె. మొ.

సూత్రంబునొద్ద “దొంగభయము” అనునది పంచమీతత్పురుషంబునకు నుదా
హరణముగా నీయఁబడినది” (బా. గు. ప్ర. కా. ౯ సూ. వ్యా. ౨౧౪ పుట.
ద్వి.ము.) గుప్తార్థప్రకాశికా ప్రథమము ద్రణమునందును నిల్లెయున్నది. ‘దొంగ
భయము’ అనునది పంచమీతత్పురుషమనుట చింతామణి విరుద్ధము. సూరి నిర్బా
ధమగు ‘రామునిబాణము’ అనునదితెప్పఁ దక్కినయుదాహృతులెల్ల సమాసపరిచ్ఛేద
తృతీయసూత్రవివరణమున నాచ్చికతత్పురుష సమాసములనె యుదాహరించుట
నరయఁగాఁ జింతామణి విరుద్ధముకాని ‘దొంగభయము’ అను నాచ్చికసమాసమునె
యుదాహరించెనని తోచుచున్నది. చింతామణిలోని “లోపశ్చ విభక్త్యాదేశ్యజ్ఞేషు
స్యా త్సమాసకాణ్డేషు” అనుసూత్రము సాధ్యసాంస్కృతికి సమాసములందును
మిశ్రసమాసములందును సమాసవిభక్తిలోపమును వచింపఁజాలదు. ఈరెండువిధ
ములగు (సాంస్కృతిక-మిశ్ర.) తత్పురుషములందును షష్ఠీతత్పురుషముమాత్రమే
చింతామణి సప్తతమగునుగాని తక్కిన ద్వితీయాతత్పురుషాదులు సాధ్యములు
కానేరవు. షష్ఠీతత్పురుషములందుమాత్రము “షష్ఠీభవేద్ద్వితీయాతుల్యా | తత్పు
రుష సంస్థితానామ్నామ్” అనుచొప్పున, “రామునియొక్క+బాణము = రాము
నిన్+బాణము - దొంగయొక్క+భయము = దొంగన్+భయము” అని యేర్పడును.
పిదప “ద్రుతస్యసర్వత్ర లుక్ సమానేషు” అనుచొప్పున నట్టి ద్వితీయాద్రుతము
లోపించి “రామునిబాణము - దొంగభయము” అనునది సిద్ధించును.

[హా. కార. ౧౦-౧౧ సూ.] సప్తమ్యాదు లుండ్యాదులతో నన్వయించును 101కి

ప్రయోగములు:—ఆ. వె. మనునిభుండు ధర్మతనయుండు దాస్యంబు ।
వలనఁ బాయవలయు వసుమతీశ. (సభా. ౨ ఆ. ౨౫౯.) క. నెమ్మిని ధర్మజు నలు
పురు । తమ్ములు.....పాయంగవలయు దాస్యమువలనన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧ ప.)
చ. అనిమిషు లెల్ల వానికి భయంపడుచుండుదు రట్టి (ఆది. ౪ ఆ. ౩౭.) తే.గీ. వీరు
లని పాండుసుతులకు వెఱుతు నేను (ఆది. ౬ ఆ. ౧౨౧.) క. విను కర్ణునకే నోడితి ।
నన నేటికి నీవు నోడి తనిలజమాద్రీ । తనయులు మున్నే యోడిరి । మనతోఁ
గూడంగఁ గంసమర్దియు నోడెన్ (కర్ణ. ౩ ఆ. ౫౩.) కం. పాండవులవలని కీహ ।
కొండును లే దధిప.....(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౮౩.) క. ఊతిపతులవలన సముపా । ర్జిత
మైన ధనంబు.....(సభా. ౧ ఆ. ౨౭౭.) చ. నరవరుడైన భీమువలనం బ్రభ
విం చె హిడింబకున్ సుతుండు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౫.) కం. చ్యవనునకు సుకన్య కకు
ద్యవమయ్యె ఘనుండు ప్రమతి.....(ఆది. ౧ ఆ. ౧౪౫.) తే.గీ. నన్ను ననుచిత
కృత్యంబునకుఁ దొలంగఁ ద్రోచితివి.....(కర్ణ. ౩ ఆ. ౭౯ ప.) గీ. విద్య యొసఁ
గును వినయంబు వినయమునను । బడయుఁ బాత్రత పాత్రతవలన ధనము । ధనము
వలనను ధర్మంబు దానివలన । నైహికాముష్మికసుఖంబు లందు నరుండు.

నన్నయా. పరేఘాంధ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః
౨౪౭ విషయము. క్వచిన్నిత్యం క్వచిద్వాస్యా । దహో తేషాం ప్రకా
రితా. (విక్రి. అజం, ౮౩ కారి. ఆహా. ౩౬౨ పు.)

కల్పతరు. ౨౪౭ విషయ:—ఉండ్యాదిశబ్దేషు పరేషు = ఉండ్యాదిశబ్దములు
పరములగునపుడు, సప్తమ్యాద్యాః-విభక్తయః = సప్తమీప్రభృతులగు విభక్తులు,
ప్రయుక్తములగుచుండును. ఈవిధమైన యునికి, క్వచిన్నిత్యమ్ = ఒకప్పుడు
నిత్యముగాను, క్వచిద్వాస్యాత్ = కొన్నియెడల వైకల్పికముగాను సంభవించును.
ఆసప్తమ్యాదులపై నుండ్యాదులు నిల్వకుండుటయుఁ గలదనియర్థము. తేషామ్
ప్రకారితా = ఆవిభక్తులయు, నాయుండ్యాదుల యునికియొక్కయుఁ బ్రకారిత
యనఁగా (ప్రకారమే) రీతి, ఆహా = వింతయైనది. ఉండ్యాదియను చోటియాది
శబ్దముచేత, ఉంచి - కూర్చి - గుఱించి - గుఱించి-చేసి-తోట్టి - కోలెన్ - కొలెన్ -
వంటి - బోటి - పోని - అట్టి - పోలెన్ - బలెన్ - వలెన్ - అట్లు - కరణి - రీతి -
భాతి - ప్రభృత్యర్థకములు మున్నగునవి గ్రహింపనగును. 'సప్తమ్యాద్యాః' అనుట
చేత, సప్తమి - ప్రథమ - ద్వితీయ - పంచమి - తృతీయ యనువిభక్తులు చెప్పబడు
చున్నవి. 'వలనన్ - అందున్ - నన్ - లోన్' అనునవి యుండి శబ్దపరకత్వమున
నిల్చును, ఉంచి శబ్దము పరమైనపుడు ద్వితీయావిభక్తి నిల్చును. కూర్చి - గుఱించి

గుఱిచి శబ్దములు పరమగునపుడును ద్వితీయయే నిల్చును. ఇవి కర్తృప్రసవనీయార్థమునవచ్చు విభక్తులగునపుడు వీనికిఁ బూర్వార్థముగా నుద్భవచ్చునుగాన నది ద్వితీయ యని భ్రమింపరాదు. (అర 2 వి. ప.). చేసి శబ్దము పరమగునపుడు తృతీయా విభక్తి (అర 3 I వి. ప.) యనఁగాఁ జేతవర్ణకార్థములు నిల్చును. క్యాచిత్కముగా వలనవర్ణకమును నిల్చును. తొట్టిశబ్దము పరమగునపుడు ద్వితీయావిభక్తి నిల్చును. 'కొలెన్ - కొలెన్' శబ్దములు పరమగునపుడు సప్తమి నిల్చును. కొన్నియొడల నివి పరమగునపుడు సప్తమ్యంతదానన్ శబ్దలోపమునంజేసి భూతార్థవిశేషణము పూర్వపదముగా నిల్చినట్లు తోచుటయుఁ గలదు. (ఇతఁడు పుట్టినకోలె = పుట్టిన దానంగోలె అర 10 VIII వి. ప.). వంటి మున్నగు నుపమానవాచకములు పరమగునపుడు, షష్ఠిద్వితీయాప్రథమలు యథాప్రయోగముగ నిల్చును. ప్రథమ నిల్చునపుడది ద్రుత పరకమై నిల్చుటయుఁగలదు. తక్కిన మొదలు మున్నగు ప్రభృత్యర్థకములు పరమగునపుడు ప్రథమావిభక్తి నిలుచును. ఇట్టివి సదా తత్తద్విభక్తులకుఁ బరముగా నియతముగాఁ బ్రయుక్తములగుచువచ్చుటంజేసియు త్రో త్రవై యాకరణులు కొందఱు అట్టి శబ్దములు తత్తద్విభక్తుల కనుప్రయుక్తము లనుచు సూత్రించుట సంభవించెను. కాని యవెల్ల ననుప్రయుక్తము లనిపించుకొనవు. వానిలోఁ గొన్ని సాధారణముగా నర్థవంతములై తత్తద్విభక్తులతో నదికి తత్తద్వాక్యములందలి క్రియాదులతో నన్వయించుచుండుటంజేసి యధర్మణుఁడు వీని నట్లుపదేశింపఁడయ్యెను. కాని 'చేసి' శబ్దమున కన్వయ మిపుడు స్ఫురింపలేదు. అది లోపించినను దృతీయావిభక్తిర్థస్ఫూర్తికి భంగములేదు. కావున దాని ననుప్రయుక్తశబ్ద మున్న ననవచ్చును. 'తొట్టి - కొలెన్ - కొలెన్' అనునవియుఁ బ్రభృత్యర్థకములును నుపమానవాచకములగు పోలె ప్రభృతులును లోపించినచో నన్వయభంగమే కల్గునుగాన వాని ననుప్రయుక్తశబ్దము లనరాదు. 'కూర్చి - గుఱించి - గుఱిచి' అనునవియు నర్థవంతములై సుసమన్వితము లగుచున్నను నవి లోపించినను నర్థభంగములేదు గాన వీని ననుప్రయుక్తశబ్దములన్నను ననవచ్చును. (అర 2 వి. ప.). ఇవి ద్వితీయావిభక్తిపయిననుప్రయుక్తము లగునని అర 2 వి. ప. యమున విశదీకరింపఁబడెను. 'చేసి' శబ్దము చేతవర్ణకార్థక ప్రత్యయములపై ననుప్రయుక్తమగుననియు వలన వర్ణకముపైని సయిత మురుదుగ ననుప్రయుక్తమగుట గలదనియు అర 3 I వి. ప. యమున స్పష్టపఱుపఱుడెను. (విస్తర. 1)

విస్తర. I అర 2 వి. ప. — "పరేషాంధ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" అనుకారికలో "సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః" అనుపాఠ మహోబలపండితయ

తొట్టి - కొలెన్ - కోలేన్ - మొదలు - మొదలగునవి పరమగునపుడు ద్వితీయాదులు నిల్పుట కీక్రింది ప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. క. త్రిదశేంద్రం దొట్టి యష్టదిక్పాలవరుల్. (ఆర. ౪ ఆ. 32.) చ.....నిన్నుం దొట్టి యీ! యనిమిషులెల్ల.....(ఆది. ౪ ఆ. 32.) తరల.....ఉ | త్రరకురూ స్తముం దొట్టి యు త్రరథాదుణీశులు. (సభా. ౧ ఆ. ౨౪౧.) సీ.....ఆ-వె. పరముం దొట్టి పాశుపత మాదిగా దివఁ | శరము లిచ్చి రట్టె. (ఆర. ౧ ఆ. 32౮.) చ. హిను కరుం దొట్టి పూరుభరతేశకుసు ప్రభుపాండు భూపాలుల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౪.) సీ. జననత దానివత్సంబు నిన్నటగోలె, నుడుగక యటచు చునున్న పసిదియు. (ఆది. ౪ ఆ. ౧౧౮.) సీ. గోగ్రహణంబునఁగోలె నెంతయు మెత్తఁబడకుండుదురె వారు... ..(ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౨.) సీ.....తే.గీ. ఇతఁడు పుట్టికొలెను నెక మెసఁగు | దర్పమునన వర్తిలు. (విరా. ౧ ఆ. 2౪.) (పుష్కలకొలెను = పుట్టిదానం గోలెను.) ఇ.....భూపాలుఁ డా | రామక్షోణికిః జన్మనాటఁగోలి (ఐసు. ౪ ఆ. 2౬.) క. ఇది మొదలుంఁగాన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౫౯.) క. భూసురు లాదిగఁ గల జను | లీసుర నేవించిరేని యిది మొదలుగఁ బా | పాసక్తి బతికు లగుదురు | (ఆది. 3 ఆ. ౧౨౧.) “నాటఁగోలె.....అది సుత (మొదలొని) నిన్నుం దొట్టి బంధుజనములు ఇత్యాది” (అహో. 3౬3 పు.) పంస్కృతమునఁ బ్రభృత్యర్థక యోగమునఁ బంచమి వచ్చును. “కార్తిక్యాః ప్రభృతీతి భావ్యప్రయోగాత్. ప్రభృత్యర్థయోగే పంచమి. భవాత్ ప్రభృతి ఆరభ్య వా నేవో హరిః.” (సి.కా. ౫౯౫ సూ.) వంటి మున్నగునవి పరమగునపు డీక్రిందివీతి విభక్తులు నిల్పునని ప్రాథవ్యాకర్త సూత్రించెను. (విస్తర. II)

మున నుదాహృతమయ్యెను. “పరేషాండాదిశబ్దేషు | సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః!... ..ఆద్యే ప్రథమా ద్వితీయే ఇత్యర్థః. నిన్నుండి.....” (అహో. 3౬౨ పు.) ఈపాతము పక్షమున “చేసీ వలన” శబ్దములకు ముందు ద్వితీయ నిల్పుట (౨3౯I విష.) యాప్తమానవాచకములకు ముందు వస్త్యాదివిభక్తులు నిల్పుట మున్నగువిషయములు సంగ్రహింపఁబడఁజాలవుగాన “సప్తమ్యాద్యాః” అనుపాతమే యధర్వణాభిప్రేత మనఁదగును.

విస్తర. II ౨౪2 విష:—“అట్లు పోలె బలె వలె శబ్దంబు లివార్థకంబులు. ఉపమేయము ప్రథమాంతమగునపు డట్లు పరంబగుచో నుపమానంబులగు నామత దస్తధ్యుష్టదాత్తార్థములకు వస్తీయు, పోలె బలె లు పరంబు లగుచో నామతచ్ఛబ్దార్థ ములకుఁ బ్రథమయు నస్తదర్థప్రభృతులకు ద్వితీయయు, వలె పరంబగుచో నామ

ఉండి - ఉంచి:—వీనిని బ్రమాదముగాఁ గొంద తాడునికులు 'నుండి-నుంచి' అని వాడుటయుఁ గలదు. ఇవి బంచమీవిభక్తి ప్రత్యయములై యని కొందఱును బంచమీవిభక్తిర్థప్రకాశకములగు ననుప్రయుక్తశబ్దములని కొందఱును నద్యతనులు తలంచుచున్నారు. ఇవి ప్రయుక్తములగునపుడు సప్తమ్యాదివిభక్తులు వీనికిఁ బూర్వమున నిల్చి వీనితో నన్వయించును. ఉండుఁగాఁ తు క్త్వాన్తకరూపము 'ఉండి' అనునది. ఈఁగాఁ తువునకుఁ త్రైగరూపము 'ఉంచు' అనునది. దీని క్త్వాన్తకరూపము

తచ్చబ్ధములకు వశ్చియు నర్హదధాదులకు వశ్చిద్వితీయలయం దెద్దియే నొక్కటియుఁ గ్రమంబుగ నగు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంత మగునపుడు పోలె ప్రభృతులు పరంబగుచో నుపమానంబుల నుపమేయవిభక్తుల యగు. పోలినయెడఁ దచ్చబ్ధ మేతవాదులకు నుపలక్షణముగా గ్రహించునది. అట్లు 'కరణ్యాదులకు గ్రహకము. ఉ. పాయకపాకళాసనికి భారతఘోరరణంబునందు నా । రాయణునట్లు.....(ఆది. ౧ ఆ. ౨౫.).....పరికాఁడుబోలె. (ఆది. ౪ ఆ.).....శా. కానీరా యిటువంటిసీతము లనేకంబుల నినుంబోలె వి । న్నాడ న్నేను (శకాం. ౩ ఆ.) కామరసాకు నీగుబలె. (హరి. ౩ ఆ.).....ఉ. భీరులఁ బోలె నేల వెఱపించెడు మాటల ముష్టు.....(ఆర. ౬ ఆ.) క. జ్ఞానులచే మానులచే ।బద్ధుం డగునే । శ్రీనాథుఁడు భక్తియుతులచేతంబోలెన్. (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) ఉ. దేవరకుంబలె నవ్వధూటికిం । దొత్తగుచున్ బనుల్ సలుపుదున్. (శకా. ౪ ఆ.)" (౩౮ సూ.). "ప్రథమాంతములమీఁద పోలె బలె పోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషనగు. ఉదా:—సమిధహవ్యవహాఁడుం బోలెన్. (హరి. ఉ. ౧౦ ఆ.).....అమృతధారాపాతంబునుబోలె. (ఆర. ౨ ఆ.)" (౩౯ సూ.). "అట్టి పోని బోఁటి వంటి శబ్దంబులు వదర్థకంబులు. బోఁటి తనంతఁ బ్రత్యయార్హంబునగు. అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతిపరకనామాదులకుం బలెఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు. అందు బోఁటివంటులు సమానంబులు. అవి పరంబులగుచో నాత్వార్థమునకు నామతచ్చబ్ధంబులకుంబోలెఁ గార్హంబు. పోని పరంబగుచో డు వర్ణకంబుమీఁద ద్రుతంబు నిత్యంబు. ఉదా:—.....రెండవమన్నథుండునుంబోనివాని. (ఆర. ౨ ఆ. వ.) నీయట్టి పుణ్యాత్మకుల్ గలరే (భాగ. ౧౦ పూ.) ఎ-గీ. వరుణేంద్ర దేవియుఁ । బోని దాని దేవయాని గనియె. (ఆది. ౩ ఆ.).....నినుబోంట్లను నమృత యేనును బ్రదికెద (కాంతి. ౩ ఆ.) ఎ-గీ. నాకు మిమ్మువంటి లోకోత్తరుల కియ్యఁ । గలిగె (వి. పు. ౭ ఆ.) క. మీవంటిగృహస్థుల సుఖ । జీవనము (మను. ౧ ఆ.)" (ప్రాథ. ౪౩ సూ.).

'ఉంచి' అనునది. "ఉంచి కూడా వల్ల వలన | వంశయుం డీలిపంచమీ" (అధర్వణ వ్యాకరణము. IV కాండ.) అని శరణ్యకర్తగా రొకప్రమాణవాక్యముగా దీనిం జూపిరి. తిక్కనకు సమకాలికుఁడును వికృతివివేకమనెడి యధర్వణకారికావళిని రచించినవాఁడును నగు నధ్వణుఁ డీయుంచికూడా కారికాకర్త కాఁడు. ఇతఁడు కేవల మాధునికుఁడు. ఇది భ్రమింపఁజేయుటకుఁ జూపిన యొకయర్వాచీనవాక్యక రణకారిక. "ఉంచికన్న పట్టికంటే నుండివలన వంశోండోః జనిసః. ఏతేపంచ న్యూఃస్యః" ఇది మఱొకప్రమాణమట. ఇది కేవలము నాధునికమని యనుటలో విప్రతిపత్తియేలేదు. (ఆధ్రకౌముది. బాలక. ౧౯౩-౧౯౪ పు.). "గీ. కాంచి యమ్మంత్రి యెచ్చోటినుంచి వచ్చె" (కృష్ణరాయవిజయ. IV ౨౬.) (బాలక. ౧౯౪ పు.) ('ఎచ్చోటనుంచి వచ్చె' అని శరణ్యమునఁ బొరపాటుగఁబడినది.). ఈయొక్కటం దప్పుఁ దక్కినప్రయోగములందెల్ల (బాలకవిశరణ్యము లోనివి. ౨౦౧ పు.) 'ఉండి' శబ్దము నిల్పి ననువై స్థలములె. "శా. న | న్నుంచే" అస్పష్టము. పైకృష్ణరాయ విజయపర్వమునందువలెనే "ఉంచి" అనుదానికి ముందు ద్వితీయమాత్రమే నిల్పి సుసమన్వితమగును. ఎచ్చోటిని 'ఉంచి' = వదలివచ్చె నని యన్వయము. ఎచ్చోట నుంచి యన్నచో నన్వయము కుదురదు. ఎచ్చోటను నమ్మంత్రి దేనిని నుంచి రాలేదుగదా. 'ఇంట నుంచివచ్చెను' అన్నచో నింటియం దేదేని యుంచివచ్చెనను ననభిప్రేతార్థము సిద్ధించును. ఇట్లే "వనముననుండి వచ్చెను, అచ్చోటనుండివచ్చెను, నీరిలోనుండి వచ్చెను." మున్నగు పెక్కు సక్తమీ స్థలములలో "ఉండి" అనునది నిల్పునపు డన్వయము కుదురుపడినట్లు "ఉంచి" అనునది నిల్పినచోఁ గుదురుపడదు. కావుననే సూరి 'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగము నంగీకరించి 'ఉంచి' శబ్దానుప్రయో గము నంగీకరింపజాలఁడయ్యెను. (విస్తర. III) ద్వితీయావిభక్తిమీఁది యుండి శబ్దప్రయోగమునుగాని యుంచిశబ్దప్రయోగమునుగాని నిర్వహింపజాలు ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగము లభింపలేదు. శరణ్యకర్తగా రుదాహరించిన యర్వాచీనకవి ప్రయోగములు పెక్కుప్రకృతమగు నపాదానపంచమీస్థలములు కావు. ఆప్రయో గములలో సత్తమిని 'ఉండి' శబ్దమును నిల్పినచో, సుసమన్వితముగా నుండును.

విస్తర. III ౨౪౭ విషయమునుబట్టి "వాఁడు ఇంటిలోనుంచి పుస్తకము తెచ్చెను, అని ప్రయోగించడమే సహజముగా కనబడుతున్నది" (బాలక. ౧౯౧ పు.) అనువాక్యము సరికాదని స్పష్టపడుచున్నది. "ఉంచి"కి వదలి అనే అర్థ మెట్లు చెప్పఁగలిగిరో మాకు తెలియదు" (బాలక. ౧౯౨ పు.) ఏల తెలియదో ఉండునట్లుచేయు = ఉంచు, ఉండిపోవునట్లుచేయుట యనఁగా వదలివేయుటయేకదా.

ఉ.....పురివెల్వడినప్పటనుండి నీమొగం! బున్న తెఱఁగుఁ గాంచి దిగులొందుచు నుందు....." మొ. (బాలక. ౧౯౫ పు.). క. అప్పటనుండియు నెవ్వగ (ఉదోః. ౨ ఆ. ౧౯.) (అప్పటన్+ఉండి యిప్పటికిని నెవ్వగఁ గప్పికొనిన.) సంస్కృతమున నపాదానార్థమున "గృహం దాజగామ. వనా దాజగామ" అనురీతి నపాదానపంచమి వచ్చుచుండును. తెల్లనందును నల్ల బాల. కారక-౯ సూత్రమువొప్పున గృహము వలన వచ్చెను. వనమువలన వచ్చెను. అనురూపములు సంస్కృతానుకారలయి సాధువులు కానోపును. ప్రయోగములు:—క. విద్యయొసఁగును వినయంబు వినయమునను | బడయుఁ బాత్రత పాత్రతవలన ధనము | ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన | నైహికాముష్టికసుఖంబు లందు నరుడు చ. నరవరుఁడైన భీమువలనం బ్రభవించె హిమింబకున్ సుతుం | డు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౫.) (౨౪౬ I విష.). ఇట్టి వలనవర్ణకముయొక్క యర్థమును బ్రకాశింపజేయుచు దీనిపై 'ఉండి' శబ్ద మనుప్రయుక్తమగునని సూరి సూత్రించెను. అది సరికాదు. అట్టి ప్రయోగములు మృగ్యములు. ఒకటి రెండు ప్రయోగము లున్నను నందలి 'వలనన్' అనునది యాపవిభక్తిక వలనశబ్దపు సప్తమ్యంతరూపమనియు నట్టి సప్తమి యధికరణార్థకమయి యచటి యుండుభాతు క్త్యార్థముతో నన్వయించుననియు గ్రహింపవలయును. ఆ. వె. విష్ణుపదమువలన విధునివలన సూర్యు | వలన మేసురూపకలితుఁడైన | విష్ణువలనఁ ద్రిపురవిజయిమూలీవలన | నుండి హిమనగమున నొలనె గంగ. (ఆను. ౨ ఆ. ౧౧౮.). వలను శబ్దమున కిట్టి యాపవిభక్తిక సప్తమ్యర్థక ప్రయోగములు ప్రసిద్ధములైయున్నవి. సీ. కమలాక్షి యెవ్వరియింటఁ దానుండె నయ్యింటివలనఁ బెరివారు సనకుండ. (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) సీ. వడి దాని పోయినవలనిఁ జూచు. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬.) సీ. వర్గత్రయంబున వలనను సప్తాంగములయందుఁ జిత్తంబు మెలఁగుచుండ. (శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౦.)

సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయంబు లన్నిటిమీఁదను 'ఉండి' శబ్దము సుసమన్వితమై యుండును. ఇయ్యది మహాకవి ప్రయోగసమృతము. సీ.....గీ. ఇతఁ డపూర్వమనుజుఁ డెందుండివచ్చెనో.....(ఆర. ౨ ఆ. ౩౯.) సీ.....కావున దేవి యిద్దేవపథము | నందుండి వసుమతి కొందంగఁ జనుదేరవలయు. (ఆర. ౩ ఆ. ౮౦ ప.) సీ.....హరుశిరంబు | నందుండి భువనైకవందిత సురనది, ధరణీతలంబున కరుగుదెంచి. (ఆర. ౩ ఆ. ౮౩.) గీ. అద్దముజ వరుని తనువునందుండి.....పురుషుండు వెడలిన. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౪౧.) క.....సనత్కుమారుండు మహికిం | జనుదెంచె బ్రహ్మలోకం | బుననుండి

[బా. కార. ౧౦-౧౧ సూ.] ద్వితీయమీడి యుండికీ బ్రయోగముకన్పట్టదు 1019

(ఆది. 3 ఆ. ౯౦.) క.....వచ్చెన్ గగనం । బుననుండి కమలమిత్రుడు (ఆది. ౫ ఆ. ౨౦.) సందర్భయోగ్యపదవ్యవధానమును గలదు. వచన. ఎందేనినుండి యొక్కమహామునివచ్చి. (ఆది. 3 ఆ. ౧౮౦.) వచన.....ఋషు లెందేనినుండి యాత్రాపరులై కురుక్షేత్రంబునకుం బోదురు. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬౪.)

ద్వితీయమీడి యుండికీ బ్రాచీనమహాకవి ప్రయోగములు కన్పట్టలేదు. “వనమునుండి వచ్చెను - గృహమునుండి వెడలెను” మున్నగు వ్యావహారికవాక్యములు సాధువులనువారు సంఘతము “వనమున్+ఉండి - గృహమున్+ఉండి”అని ఛేదముచేసి యచటి ద్వితీయకు “ఇతరత్రచద్వితీయా” అనుచింతామణిసూత్రము చొప్పున (ప్రాథ. కార. ౪ సూ. వివరణము.) సప్తమ్యర్థము చెప్పుకొనుటకన్న వేఱగు ప్రాచీనవైయాకరణసమ్మతమార్గములేదుగదా. కావున నెచ్చటనైన ‘ఉండి’ శబ్ద పూర్వసప్తములెల్ల నధికరణార్థకములై యనియు నవి యుండుభాతుక్త్యర్థకమగు ‘ఉండి’ శబ్దముతో నన్వయించుచున్నవనియు నెన్నవలెను. వాని నపాదాన పంచమి కాదేశములుగా సూరి సూత్రించుటయు, నచటి ‘యుండి’ శబ్దము విభక్త్యర్థద్యోతకమగు ననుప్రయుక్తశబ్ద మనుటయు సరికాదు. ఈక్రింది యుదాహరణములలోని “ఉండి” శబ్దములేని యుండ్వాదిసప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయములును ద్వితీయాప్రత్యయములును నపాదానార్థకపంచమికాదేశములై (‘అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్ఛాన్యా’ అనుచొప్పున) యనియు నధికరణార్థకములుగాని కర్తార్థకములుగాని కానేరవనియుఁ జెప్పుట యుక్తము. ఉండిశబ్దములేని సప్తమికీ బ్రయోగములు:—క. వడినది వీపున వెడలిన (అశ్వ. ౪ ఆ. ౬౪.) ఉ.....తన్ముఖనేత్ర నాసికా । ద్వారములందు వెల్వడియె దారుణవహ్నిశిఖాకలాపముల్. (ఆర. ౪ ఆ. ౪౧౦.) (ద్వారము లందున్ = ద్వారములవలన) (అపాయార్థపంచమి.). క. నలుఁ దొల్లి యాక్రమించిన । కలి కర్కృటకవిషంబుఁ గ్రక్కుచు నొడలన్ । వెలువడి..... (ఆర. ౨ ఆ. ౧౭౯.) వ. నాయం దధికధనంబుఁ గొనిపొమ్ము. (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౩.) (ఇది గ్రహ్యాదియోగజపంచమి.) క.....ముఖనేత్రనాసికారంధ్రములం । దనవరతరోషపావక । జనితశిఖావితతు లక్కజంబుగ వెడలెన్. (ఆర. ౬ ఆ. ౩౧౬.) చ.....నూతిలో । వెలువడఁ గోమలిం దిగిచె. (ఆది. 3 ఆ. ౧౪౪.) (విస్తర. IV) చ.....నీరిలో । ను వెడలకుండి కూర్చు మతనుస్థితి. (ఆను. ౧ ఆ. ౨౩౨.) నీ.....నరేంద్ర.....మనువర్మనీయందుఁ బడయు నెన్నిక...

విస్తర. IV ౨౪౭ విషయము:—“వలన కాదేశంబగు ద్వితీయాసప్తములమీడి యుండికీ లోపంబు బహుళంబుగానగు. (ద్వితీయమీడినున్న యుండి కొక్క

.....వచ్చితి, ననురాగవతివైన ననువరించి | పడఁజూము నాయం
దవత్యంబు. (మనుచ. ౬ ఆ. ౯౮.) ఇట్టియెడల “అందు” విభక్తికి లేని ‘వలన’
వర్ణకార్థము నంగీకరించి, సూ. రా. నిఘంటుకర్త లుదాహరించిరి. (చూ. సూ.
రా. ని. అందు శబ్దమునొద్ద.) ఈపక్షమున నీక్రిందిప్రయోగములచొప్పున
ద్వితీయా ‘ను’ ప్రత్యయమునకును వలన వర్ణకార్థము నేల యంగీకరింపలేదో
తెలియకున్నది. ఉండిలేని ద్వితీయాప్రయోగములు. చ.....చే దినం | దను
తనువున్ బృహదుద్ధిరధారలు బోరన మీఁది కొల్లగన్. (సభా. ౨ ఆ. ౬౮ ప.).
(విస్తర V) ఉ.....పుడుదేహము వెల్వడి తేజమంబరం | బెల్ల వెలుంగవచ్చి.
(సభా. ౨ ఆ. ౬౯.) క.....విద్యాధరసములు పురము వెల్వడిరి. (ఆర. ౧
ఆ. ౧౫౪.) ఉ.....కూ | ర్నము గడంగి నీర్వెడలి. (ఆను. ౧ ఆ. ౨౩౩.)
(నీర్వెడలి = నీరిని వెడలి = నీరివలన వెడలి.) శా.....మృత్యువున్ | గావం
గోరు బహుప్రకారముల లోకంబు.....(నిర్వ. ౩ ఆ. ౬౯.) (మృత్యువున్
గావన్=మృత్యువు వలన గావన్. త్రాణార్థకపంచమి.)

ప్రయోగమైనఁ గలదా.). బహుళగ్రహణముచే నందు మీఁదియుండికి లోపంబు
కలుగదని యెఱుంగునది. ఈసూత్రము నిట్లు చెప్పుట కంద్వితరసప్తవ్యర్థకవర్ణకం
బులమీఁది యుండికి లోపంబు వచ్చుట ప్రయోజనంబు” (ప్రాధ. కార. ౧౧ సూ.)
పైరీతి. నందువర్ణకముమీఁది యుండిలోపమును జూచికొనక ప్రాధవ్యాకర్త
ప్రమాదపడి వ్రాసెను. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యీప్రాధవ్యాకరణవిషయములఁ
దనగ్రంథములో నెక్కించెను. “బహుళగ్రహణముచేత వనమందుండి వచ్చెను
ఇత్యాదులందలి యుండికి లోపంబు గలుగదు.....” (బా. గు. ప్ర. కార.
౧౧ సూ. వ్యాఖ్య.)

విస్తర. V ౨౪౭ విషయము—పయిరీతి నుండి లేనిస్థలములందు బహుళముగా
వలనకు ద్వితీయా సప్తమ్యాదేశములుగల ప్రయోగములు వెలయుచుండఁగాఁ
బేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రిందిరీతిని వ్రాయుట కేవల మపరిశీలనమూలకము. “ఉండి
లేని వలన వర్ణకమున కీవిధి గలుగదని గ్రహించునది. (౨౪౭ పుట.). “ద్వితీయ
మీఁద నున్న యుండికిని సప్తవ్యర్థకముమీఁద నున్న యుండికిని లోపము ప్రాచీన
ప్రయోగములం దగపడమింజేసి (యు) సూరి త్రిలింగలక్షణశేషమార్గము నాదరింపఁ
డయ్యెను.....ఇట్టి యుండి లోపించిన ప్రయోగములు తొలుతటి తెలుఁగుఁ
గబ్బముల మృగ్యములయ్యె. నన్నయప్రయోగముల నుండి పరఘుగా సప్తమియే
దృష్టము.” (౨౪౮ పు.) (బా. సా. పే. కార. ౧౧ సూ. వ్యాఖ్య.)

ఉండిపదం బాకానాకచో వలనవర్ణకంబున కను

ప్రయుక్తం బగు. ౧౦.

హిమగిరివలననుండి గంగ వొడమె. నాకంబువలన

నుండి నారదుండు వచ్చె.

బాలవ్యాకరణ ఉండిశబ్దము పరంబగునపుడు వలనకు ద్విత్వీయాసప్త

వివృతి. ములు ప్రాయికంబుగ నగు. ౧౧.

౨౪౭ I విష. వనమునుండి వచ్చె, వనమందుండి వచ్చె, ఊరినుండి

వచ్చె, ఊరనుండి వచ్చె, వనమునుంచి - ధనమునుంచి

యని యుంచి శబ్దానుప్రయోగంబుతోఁ గొందఱు

వ్యవహరించెదరు. కాని యది సాధుకవిప్రయోగా

యాధంబుగాదని యెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౪౭ I విష:—౧౦ సూ. వ్యాఖ్య:—వలన పై ననుప్రయుక్త మగు “ఉండి” శబ్దమునకుఁ బ్రయోగములు మృగ్యంబులనియు నేదే నొకటి రెండుస్థలములు దొరకినను నందలి ‘వలనన్’ అనునది యాపవిత్రక్షిక వలనశబ్ద సప్తమ్యంతరూపమే యనఁదగియుండుననియు నీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౨౪౭ విష.). ఆ. వె. విష్ణుపదమువలన విధునివలన సూర్యు | వలన మేరురూపకలితుడైన | విష్ణు వలనఁ ద్రిపురవిజయిమౌళివలన | నుండి హిమనగమున నొలసె గంగ. (ఆను. ౨ ఆ. ౧౧౮ ప.). ఇందుఁ బెక్కు వలనల కొక్క యుండిశబ్దము నిల్పఁబడుటయు నిందలి ‘వలనన్’ అనునది ప్రత్యేకపదమనుటకు సహకారియగుచున్నది. వివిధసప్తమ్యంతరముల మీఁదను ‘ఉండి’ శబ్దము నిల్పుచుండుటయు నద్దానితో నట్టి సప్తమ్యంతరము లన్వయించుచుండుటయు బహుప్రయోగ ప్రదర్శనపూర్వకముగా నీవఱకుదాహరింపఁ బడెను. (౨౪౭ విష.). అట్టి విషయమునె “పరేషాం డ్యాదిశబ్దేషు | సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః” అను నధర్వాకారిక విశేషీకరించుచున్నది.

౧౧ సూ. వ్యాఖ్య:—“వనమందుండివచ్చె - ఊరనుండివచ్చె” అనురీతి సప్తమ్యంతరప్రయోగములు మహాకవిసప్తమతములు నధర్వాకాసప్తమతములు (౨౪౭ విష.) నయి యున్నవిగాని వానిలోని యందువర్ణకము వలన కాదేశముగూ వచ్చినదనుట సరికాదు. ఉండిశబ్దముతో నన్వయించుచున్న యచటి ‘అందు’ వర్ణక మధికరణార్థకము. సంస్కృతములోని యపాదానపంచమీస్థలములు పయిరీతిని ‘ఉండి’ శబ్దముతో నన్వయించు నధికరణార్థకసప్తమిచేఁ దెలుఁగున వచింపఁబడునని యెఱుంగునది. కా.....నన్నుఁ జూడఁ జనుదే వెన్నాళ్ళనో యుండి” (పాండు, 3 ఆ.)

అనురీతి ప్రయోగములందలి 'ఉండి' శబ్దము ప్రభృత్యర్థకముగానఁ బ్రకృతమగు నపాదానార్థస్థలవిషయకము కాదని కొందఱయశయము. "ఉండి - అవ్య..... ౪. ప్రభృతి (మొదలుకొని) అనునర్థమును దెలుపును. ఉ.....సుధారసము చింది పయిం దిగువాఱ నంతనుం | డి న్నెల సన్నగిల్లు. (విజ. వి. ౧ ఆ. ౭.) (అంత నుండిన్.....అది మొదలుకొని) (అంతన్, అనునది ప్రథమాంత మెట్లుగును?)" (సూ. రా. ని.). "నాటనుండి - నేటనుండి - ఇంతటనుండి - అంతటనుండి. అవని రాజ్యభరంబుఁ బూనిన యంతనుండి.....ఇత్యాది వచన మాచార్యస్య. అందుండి పలికి రప్పుడు ఇత్యాదా 'ఉండి' శబ్దస్య స్థిత్యేత్యస్య పర్యాయత్వమ్..." (అహో. 3౬౩ పు.) అని యహోబలపతి వ్రాసెను. పై వానియందును నుండిశబ్ద మునకు సప్తమితో నన్వయము కుదురకపోలేదు. ప్రభృత్యర్థకములకుముందుఁ బ్రథమ నిల్పుట యుక్తము. ఇంక, "వనమునుండివచ్చె-ఊరినుండివచ్చె" అనురీతిని ద్వితీయమీఁద నుండిశబ్దము నిలిచి యపాదానపంచమ్యర్థమును వచించు ప్రయోగ ములు ప్రాచీనమహాకవి గ్రంథములందుఁ గన్పట్టలేదు. "గుడినుండే గుడిరాళ్లు మ్రింగుట-అని రుక్మాంగదచరిత్ర ప్రయోగము కనబడుతున్నది" (బాలక. ౧౯౩ పు.). అని శరణ్యకర్తగారు వ్రాసిరికాని యీ ప్రయోగము ప్రకృతమగు నపాదాన పంచమీస్థలముకాదు. అధికరణార్థకము. ఏవేని యర్వాచీనప్రయోగములలో "వనమునుండివచ్చె - ఊరినుండివచ్చె" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడినను నచటి ద్వితీయ "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అనుచొప్పున సప్తమ్యర్థకమేకాని యపాదాన పంచమ్యర్థకముకాదని యచటి "ఉండి" శబ్దముతోడి యన్వయము విశదపఱుపఁ గలదు. వనమున్ = వనమందు, ఉండి = ఆవఱకునుండి, వచ్చె ననునర్థ మచట సుసంగతముగా నుండును. ఇట్లే యంతటను నెఱుంగునది. "నన్నుండి - నిన్నునుండి - వారినుండి - వీరినుండి - మమ్ముండి - మమ్మునుండి - అందుండి - ఎందుండి - ఇందుండి....." (అహో. 3౬౨ పు.) అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁ బడెను. వీనియందలి 'అందుండి' మున్నగునవి సప్తమ్యంతములే. 'నన్నుండి' మున్నగునవి కవిప్రయుక్తములయినచో నట "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అనుచింతామణి సూత్రముచొప్పున సప్తమ్యర్థమునవచ్చిన ద్వితీయలే యని చెప్పవలసి యుండును. "ఉండి - అవ్య.....౩ హేత్వర్థకము. క. నిన్నుండి వీనిరూపముఁ | గన్నులఁ జాడంగఁ గలిగె.....(అని. ౨ ఆ. ౧౩౭.) (నిన్నుండి = నీవు కారణ ముగా.....)" (సూ. రా. ని.). ఇచట "నిన్నున్ = నీయందు = నీసహాయ మందు, ఉండి = ఉండుటచేత" అని యర్థముచేసినచో హేత్వర్థకత్వము లభింపఁ

[బా. కార. ౧౨ సూ.] సూరి ద్వితీయాసప్తములువలనకాదేశములనరాదు 1023

గలదు. అజడస్థలములందును ద్వితీయవచ్చుటకవిప్రయుక్తమగుట నది విరుద్ధము కాదు. “ఓక్కొకచో భూతార్థకాసమాపక్రియ హేత్వస్థకంబగు. ఉదా:—రాహు కంఠము దెగి దేహము ధరణిఁబడియె. (భార. ఆది. ౨ ఆ.)” (ప్రాధ. క్రియా. ౧౫ సూ.). “వనమునుంచి - ధనమునుంచి.....” అనువాక్యముచే సూరి ‘వనమునుంచి వచ్చెను’ ఇత్యాదివాక్యముల నంగీకరింపకుండుట యుక్తమేకాని కొన్నియొడల ద్వితీయమిఁది ‘ఉంచి’ శబ్దప్రయోగము సుసమన్వితమగుచుండుట చేత నట్టియొడల నర్వాచీనకవిప్రయోగములనుబట్టి సాధుత్వము నంగీకరించుట యుక్తము. ‘మంచమునుంచి దిగెను’ అనుచో మంచము నచట నుంచివేసి దిగె ననునర్థము సుసమన్విత మగుచున్నదిగదా. పరేషూడాశ్వాదిశ బ్దేష్విత్వాద్యధర్మణా సూత్రములోని యాదిశబ్దముచే ‘ఉంచి’ శబ్దమును బ్రయోగానుసారముగ గ్రహించుట యావశ్యకము. “కాంచియమ్మగిత్రి యెచ్చోటినుంచివచ్చె” (కృష్ణ రాయవిజయము. IV ౨౬౦ బాలక. ౧౯౪ పు.) (‘ఎచ్చోటనుంచి’ అనుపాఠము ముద్రణసంస్కర్తప్రమాదకృతము.). ౨౪౭ విషయమున “ఉండి - ఉంచి” అను వానినిగుఱించి విపులముగ వివరింపబడెను. (విస్తర.)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట.)

అన్యారాదితరరేదిక్ శబ్దాఞ్శూత్రర పదాజాహి యుక్తే. (౨-౩-౨౯.) ఏభిర్భ్యోగే షఞ్చమీ స్యాత్. అన్యేత్యర్థగ్రహణమ్. ఇతరగ్రహణం ప్రపఞ్చార్థమ్ - నన్నయా. అన్యో భిన్న - ఇతరో వాక్యష్టాత్. ఆరాద్యసాత్ - ౨౪౦ విషయము. ఋతేకృష్టాత్ - పూర్వోగ్రామాత్.....చైత్ర త్పూర్వః ఫాల్గునః.....ప్రాక్ ప్రత్యగ్వా గ్రా మాత్.....(సి. కౌ. ౫౯౫ సూ.)

కంఠేనన్యారాదాదేః. (ఆం. చిం. అజం. ౮ కారి. అహో. ౨౭౩ పు.)

విస్తర. ౨౪౭ I విషయము:—“ఉండిపదంబు పరంబగుచో వలన కందువర్లక మట్లు నవర్లకంబు నగు” (ప్రాధ. కా. ౧౦ సూ.). “వలన కాదేశంబగు ద్వితీయాసప్తముల మిఁది యుండికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు.....బహుళగ్రహణంబుచే నందు మిఁదియుండికి లోపంబు కలుగదు.....” (ప్రాధ. కార. ౧౧ సూ.) అని యిట్లు బాలవ్యాకరణమును సవరించుచు ద్రిలింగలక్షణశేషకర్తయు ద్వితీయా సప్తములు వలన కాదేశమనియొ వచించెను.

కల్పతరు. అర విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము అర విషయమున వ్యాఖ్యాతము - పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము. అన్యారాదిత్యాది:—అన్య = అన్యశబ్దార్థకములగు 'ఇతర - భిన్న' మున్నగుశబ్దములయొగమందును, ఆరాత్ = దూరసమీపాశ్శబ్దములయొగమందును, ఇతర - ఋతే - దిక్ శబ్దాల్పాత్తరకద - ఆచ్ - ఆహియుక్తే = 'ఇతర - ఋతే' అనుశబ్దములయు, అశ్శబ్దాత్తూ త్తరపదకములగు దిక్ శబ్దములయు, ఆచ్ - ఆహిప్రత్యయంతములయు, యోగమునందును బంచమీపాస్యాత్ = పశ్చిమీ విభక్తియగును. అన్యశబ్ద మన్యార్థపరమగుటచే సూత్రములోని 'ఇతర' శబ్దమన్యార్థముల విస్తృతిని దెల్పును. ఉదా:—అన్యో - భిన్న - ఇతరోవాకృష్టాత్ = కృష్ణ కంటె = కృష్ణనకు - నన్యండు - భిన్నండు - ఇతరుండు. ఆరాద్యనాత్ = వనము కంటె = వనమునకు - దూరము సమీపము. ఋతేకృష్టాత్ = కృష్ణనికంటె = కృష్ణనకుఁ దప్ప, పూర్వోగ్రమాత్ = గ్రామముకంటె = గ్రామమునకుఁ బూర్వము. చైత్ర తూర్వః ఫాల్గునః = చైత్రమునకంటె=చైత్రమునకు. బూర్వము ఫాల్గునము. ప్రాక్ - ప్రత్యగ్వా వనాత్ = వనముకంటె = వనమునకు - దూర్పు - పడమర. మొ. వైస్థలములందుఁ దెల్లన "కు" వర్ణకమునకును వాడుకగల్గుటందేని యట్లు చూపబడెను.

కంటెన్యారాదిత్యాది:—అన్యారాదాదే: = అన్యారాదిత్యాది పాణినీయ సూత్రసిద్ధమగు పంచమిచోట, కంటె = కంటెవర్ణకమగును. సంస్కృతమున ప్రాప్త వర్ణములు లేమిందేని భట్టారకునిచే "కంటె" అని ప్రయోగింపబడినను నచట 'కంటెన్' అనునదియే యుద్దేశింపబడినదని యెఱుంగునది. ఉదా:—రామునికంటె నితరుండు, వనముకంటె = వనమునకు దగ్గఱ. మొ. ప్రయోగములు:—చ..... అంబుజనాభునిఁ బ్రీతుఁజేయుకం । టెను హితమైనకృత్య మొకటిగ గలదే..... (ఉద్యో. 3. ఆ. ౧౫౮.) ఒకటి = వేటొకటి, ఒకటి యన్యార్థకము. "ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలాః" అని యమరము. ఒకటిశబ్ద మేకశబ్దార్థకము. నీ, ఇంత । కంటెను గష్టంబు గలదె యొండు. (సఖా. ౨ ఆ. ౨౬౯.) అధికహీనాచిశబ్దయోగమునందును "కంటె" వర్ణకమగును. ఉదా:—నీకంటె నధికుండు. మొ. ఇట్టి 'కంటె' వర్ణకముచోట 'కు' వర్ణ కము నిల్పుటయుఁ గలదు. "అధికశబ్దేనయోగేన ప్రమీ పశ్చిమ్యావిష్కృతే." 'తస్మిన్నధికమ్' (నీ. కౌ. ౧౮౪౬ సూ.) ఇతి, 'యస్తాదధికమ్' (నీ. కౌ. ౬౮౫ సూ.) ఇతి చ సూత్రనిర్దేశాత్" (నీ. కౌ. ౬౮౩ సూత్రపువివరణము.) అని సంస్కృతమునందును నధికశబ్దయోగమునఁ బంచమి యంగీకరింపబడెను. క..... ప్రజా । పరిపాలనంబు

కంటెను । ధరణీక విశేష మొందు ధర్మము గలదే. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౫౫.). పెక్కు శబ్దముల కొక్క 'కంటె' వర్ణకము నిల్పుటయుఁ గలదు. ఉ. సూత్రసుతుండు వీఁడనక సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సుం । స్త్రీతి యొనర్చి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. 3౯ ప.) కువర్ణక స్థితికిఁ బ్రయోగము:—గీ.....జలపూర్ణమంగళకలశమునకుం । బాద్యమునకును గుళలసప్రశ్నమునకు । మిగుల నొండు జవార్దను మెచ్చుగాదు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౬౦.) ఉ.....ఉ । ర్వీకుం డాత్మశక్తి కలిరిక్తములైన సముద్యమం బులన్. (శాంతి. 3 ఆ. ౧౭౨.) క. నిలువిద్య నొదులు నీక । గ్గలముగ లేకుండ నిన్నుఁ గఱపుదు.....(ఆది. ౫ ఆ. ౨3౯.). కంటె వర్ణకమున కగ్వాచీన యాపము 'కన్న' అనుచి. చ.....అ । న్నినదముకన్నఁ దిన్ననయి. (వసుచ. ౨ ఆ. ౫౬.) క. నిన్నుఁ జెఱుగొన్న హైహయ । కన్నం దోర్విర్య మెక్కుడగు భార్గవు శ్రీ । ల న్నిర్జించినరాముని । కన్నను శూరుండు ముజ్జగంబులఁ గలఁడే. (చమత్కార రామాయణము. అప్పక. 3 ఆ. ౨3౮ ప.)

కంటె వర్ణకం బన్యార్థాదియోగజుబగు పంచమి కగు. ౧౨.

బాలవ్యా. రామునికంటె నన్యండు ధానుష్కండు లేడు.

వివరణము. లోభఁబుకంటె నితరంబు దోషంబులేదు. ఇచట

అర I విషయము. వృష్టియు నగు. రామున కన్యండు ధానుష్కండు లేడు. అన్యము - ఇతరము - పూర్వము - పరము - ఉత్తరము ఇత్యాదు లన్యాయలు.

సంజీవని. అర I విష:—అన్యార్థాదియోగజుబగు అన్యార్థాదిత్యాది పాఠినీయసూత్రోక్తశబ్దయోగమునఁ గల్గుపంచమికి "కంటె" వర్ణకంబగు నని యర్థము. ధానుష్కండు = ధనుర్విద్యాకుశలుండు, ప్రయోగాదులెల్ల అర I విషయమున విస్తరింపఁబడెను.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతకుల్యా. (ఆం. చిం. ౧౫ కా. హలం. అహో. ౪౨3 పు.)

కన్నయా. కష్టమీవిభక్తే (౨-3-౪౨.) విభాగోవిభక్తమ్. నిర్ధార్యమాణస్య యత్ర భేద ఏవ తత్ర కష్టమీ స్యాత్. మూధురా: పాటలిపుత్రకేభ్య ఆధ్యతరా: (సి. కా. ౬3౯ సూ.)

కల్పతరు. ౨౪౯ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము.

పఞ్చమీత్యాది:—విభక్త మనఁగా విభాగము. నిర్ధారణావధికిని నిర్ధారణ మాణమునకును నెచట భేదమే యుండునో యచట నిర్ధారణావధివాచకముకంటెఁ బంచమి వచ్చునని యర్థము. ఉదా:—మాధురాః = మధురాదేశీయులు పాటలి పుత్ర కేభ్యః = పాటలిపుత్ర వాసులకంటె, ఆధ్యతరాః = అధికధనవంతులు. ఇచట మాధురులు పాటలిపుత్ర వాసులును బరస్పరము భిన్నులు. నిర్ధారణమాణులు మాధురులు. నిర్ధారణావధిభూతులు పాటలిపుత్ర వాసులు. కాన నిర్ధారణావధివాచక పాటలిపుత్ర శబ్దమునకంటెఁ బంచమి యయ్యెను. “అత్ర మధురాదేశీయత్వ పాటలి పుత్ర దేశీయత్వయోః గోత్యాశ్వత్సవత్ విరోధాత్ కథంచిదపి తద్రూపేణ నాభేదఇతి నిర్ధారణావధేః పఞ్చమీతిభావః” (బాలకు. వ్యాఖ్య. ౬౩౯ సూ.) “కాకాత్ గోకిలః కృష్ణః ఇత్యాది నిర్ధారణే పఞ్చమీవ నతు షష్ఠీసప్తమ్యానితి వక్తవ్యమ్” (ముగ్ధ. దుగ్ధ. ౩౧౩ సూ.) కాక గోకిలములు పరస్పరవిభిన్నములు గాన నిర్ధారణావధివాచకము పఞ్చమ్యంతమయ్యెనని భావము. షష్ఠీసప్తములు వచ్చెడి నిర్ధారణముగల “మనుష్యులలో ఊత్రియుఁడు శూరుఁడు” మున్నగుచోటు లందు ఊత్రియులును మనుష్యులే కాన నిట్టి కేవలభేద మచట లేదని తాత్పర్యము. పైరితిని సంస్కృతమున “పఞ్చమీవిభక్తే” అనుసూత్రముచొప్పున “కాకాత్ గోకిలః కృష్ణః” మున్నగుచోట్లఁ బంచమియే వచ్చునుగాని తెలుంగున “కాకముకంటెఁ గోకిలము నల్లనిది. కాకమునకుఁ గోకిల నల్లనిది” అని యిట్లు పంచమియు షష్ఠీయుఁ బర్యాయమున నగును. క. భూరిగుణోన్నతు లనఁదగువారికి ధీరులకు ధరణి వల్లభులకు వాక్పాదుష్యము నన్నె మహాదారుణ మది విషముకంటె దహనము కంటెన్. (సఖా. ౨ ఆ. ౧౭ ప.) ఆ-వె. కర్ణ నగపు లోకగర్హితుం డగు దుస్స. నేను చెయిది కంటె..... నామనంబు..... నేర్పుచున్నయది. (ఆర. ౧ ఆ. ౧౩౯.) క. నర సిద్ధసాధ్యవిద్యా । ధరసురకన్యకలకంటె దమయంతియ సుం । దరి..... (ఆర. ౨ ఆ. ౩౧.) చ. సుతజలపూరితంబులగు సూతులు నూటికికంటె సూనృత । వ్రత యొకబావిమేలు మఱిబావులు నూటికికంటె నొక్కస । త్కృతు వది మేలు తత్కృతుశతంబునకంటె సుతుండు మేలు త । త్సుతశతకంబుకంటె నొకసూనృత వాక్యము మేలు భూవరా. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౪.) సీ. నీకంటె హరి బుద్ధిలేకయే నిజ నేత్రకమలంబు పూన్చి చక్రంబు గొనియె । మధువుండు నీకంటె మరులైయె క్రతు

[బా. కార. ౧౩ సూ.] నిర్ధారణపంచమిచోట 'కు' నిల్చునని సూరిచెప్పలేదు. 1027

తతి, నర్పించి దేవేంద్రుడై వెలింగె । నిఖిలదేవాలియు నీకంటె నవివేకులయ్యె
 నేవించి భోగాత్మలైరి । (నన్ని. కు. ౨ ఆ. ౧౬౪ ప.) (ఇందు హరి
 ప్రభృతులు నీకంటె నెక్కువవారని యర్థము నెన్నునది.) షష్ఠికే బ్రయోగములు:—
 తే.గీ. విత్తరక్షకుఁ గడుమేలు వృత్తరక్ష. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౩౦.) క.....నాక
 కాదీ । త్రిలోకముల కధికుఁ జాచితిమి యొకయెటుకున్. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౬౫.)
 క.....పుణ్య । వ్రతచర్యను నీవ యెల్లవారికి నత్యు । న్నతుడవు.....
 (ఆర. ౨ ఆ. ౨౩౪ ప.) తే.గీ. సాధ్యులకు దేవతలకుఁ బ్రజాపతులకు । శాశ్వతుఁ
 డితండ యని. (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౪ ప.)

కంటె వర్ణకంబు నిర్ధారణ పంచమికగు. ౧౩.

బాలవ్యాకరణ ఎచ్చట నిర్ధార్యమాణంబు జాత్యాదులచే భేదంబే
 వివరణము. కలిగియుండు నచటం బంచమి యగు. ఆపంచమికి

౨౪౯ I విషయము గంటె వర్ణకం బగునని యర్థము. జానపదులకంటె నాగ
 రులు వివేకులు. మానహానికంటె మరణము మేలు.

సంజీవని. ౨౪౯ I విష:—జానపదులు పల్లెలయందు వసించువారు, నాగ
 రులు = పట్టణవాసులు. జానపదత్వనాగరత్వములు పరస్పరము కేవలము విభిన్న
 ములు. నాగరులు వివేకులుగా నిర్ధారణము చేయబడెను గాన నిర్ధార్యమాణ
 నాగరులు జాతిగుణక్రియాద్రవ్యములచే నిర్ధారణావధిభూతజానపదులకంటె భేదమే
 కలిగియుండుటంజేసి నిర్ధారణావధివాచకజానపదశబ్దము కంటె వర్ణకాంత మయ్యెనని
 గ్రహింపవలయును. ఇట్లే యంతటను నెఱుంగునది. ఇందులకు మహాకవిప్రయోగ
 ములు ౨౪౯ విషయమునఁ జూపబడెను. అట్టి ప్రయోగములనుబట్టి “జానపదులకు
 నాగరులు వివేకులు - మానహానికి మరణము మేలు” అని షష్ఠియు నుండవచ్చును.
 సూరి యట్లు వచింపకుండుటకుఁ గారణము తెలియకున్నది.

సర్వవిభక్తి స్పంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం.
 ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట.)

విభాషాగుణేస్త్రీయామ్. (౨-౩-౨౫.) గుణే హేతా
 వస్త్రీలిక్లే ప్లమివాస్యాత్. జాడ్యా జ్జడ్యేన వా
 బద్ధః - గుణేకిమ్ - ధనేన కులమ్ - అస్త్రీయామ్ కిమ్.
 బుద్ధ్యా ముక్తః - 'విభాషా' ఇతి యోగవిభాగాదగుణే
 స్త్రీయాంచ క్వచిత్ - ధూమా దగ్నిమాన్ - నాస్త్రీ
 ఘటోఽనుపలభ్యే. (సి. కౌ. ౬౦౨ సూ.)

నన్నయ.

౨౫౦ విష.

పట్టితితు పఞ్చమిగుణేహేతౌ. (ఆం. చిం. ఆజం. 2

కారి. ఆహో. ౨౭౧.)

కేచి న్నాన్తాచ్చ గుర్వాదే ర్వ్యక్షరా త్పట్టి మూచిరే.

(ఓకృ. క్రియా. ౧౯ కారి. ఆహో. ౪౯౯ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౦ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము.

గుణే = గుణము, హేతౌ = హేతువగుచుండఁగా, అస్త్రియామ్ = స్త్రీలింగే తరస్థలమున, పఞ్చమి = పంచమివిభక్తి, వాస్యాత్ = వైకల్పికముగా నగును. ఉదా:—జాడ్యాత్ - జాడ్యేనవా బద్ధః = జాడ్యముంబట్టి, (లేదా) జాడ్యము చేతను, బద్ధుండగుచున్నాఁడు. గుణేకిమ్ = 'గుణము' అననేల? ధనేనకులమ్ = ధనముచేత కులము గల్గునని యగునేకాని ధనముంబట్టి కులము గల్గునని సిద్ధింపదు. అస్త్రియామ్ కిమ్? బుద్ధ్యా ముక్తః = అస్త్రియామ్ని చెప్పనేల? బుద్ధిచే ముక్తుడగును. బుద్ధిశబ్దము స్త్రీలింగముగాన 'బుద్ధేః ముక్తః' అనురీతిని బంచమి కలుగదు. గుణవాచకే తరస్థలములందును స్త్రీలింగవాచకస్థలములందును బంచమి "ధూమా దగ్నిమాన్ - నాస్తి ఘటోఽనుపలభ్యే" అనురీతిని బ్రమోగింపఁబడుటంజేసి - ప్రకృతసూత్రమున 'విభాషా' "గుణేఽస్త్రియామ్" అని యోగవిభాగముచేసి యట్టివానిని సమర్థింప నగునని "విభాషా" ఇతియోగవిభాగా"దిత్యాదివాక్యమునకుఁ దాత్పర్యము. "విభాషా" (వ్యాఖ్య) హేతౌపఞ్చమివాస్యాదిత్యర్థః.....గుణేఽస్త్రియామ్ (వ్యాఖ్య)...గుణే హేతౌ వస్త్రీలిక్లే పఞ్చమి వాస్యా దిత్వక్తోఽర్థః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౬౦౨ సూ.)

పట్టిత్యాది:—గుణేహేతౌ = గుణము హేతువగుచుండఁగా, వచ్చు' పఞ్చమితు = పంచమివిభక్తి, పట్టితి = 'పట్టి' అనుప్రత్యయముచే వాచ్యమగును. "జాడ్యము+పట్టి - బద్ధుఁడు" అనుచో "అందు పట్టి కూర్చి విభక్తిఘ" అను నధర్వణ సూత్రముచొప్పున (౮౮ విష.) నుమ్మరఁగా "జాడ్యము+ను+పట్టి = జాడ్యముం బట్టి బద్ధుండగు" ననురూపము సిద్ధించును. సంస్కృతమునందలి యొక్కొక్కవిధమగు విభక్తి యర్థమునఁ దెలుఁగున నొక్కొక ప్రత్యయమగునని చూపుట కిట్లు వచింపఁ బడనేకాని తెలుఁగునఁ బ్రాయికముగా హేత్వర్థమునఁ దృతీయాపంచము లెట్లును సిద్ధించునుగదా? గీ. విద్య యొనఁగును వినయంబు వినయమునను | బడయఁ బాత్రతలన ధనము!.....

కేచిదిత్యాది - ద్వ్యక్షరాత్ = రెండక్షరములుగల్గినట్టియు, గుర్వాదే = గుర్వక్షరము పదాదిని గల్గినట్టియు, నాంతాచ్చ = భావార్థక నకారాంతశబ్దమునకుఁ బరముగాను, కేచిత్ = కొందఱు, పట్టిమూచిరే = పట్టి విభక్తివచ్చునని పల్కిరి. నకారాంతమనఁగా నుజ్యంతమని యర్థము. నాంతపదము విభక్తియోగయోగ్యము కాకున్నను బ్రత్యేకవిధాన సామర్థ్యమున దాపైని 'పట్టి' మాత్రము నిల్చును. (విస్తర.) (౩౦౯ విష. చూ.) ఉదా: నీవుగలుగంగఁబట్టి

పట్టివర్ణకంబు హేతువులగు గుణక్రియల కగు. ౧౪.

బాలవ్యా. జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుండగు. నీవు వచ్చుటంబట్టి ధన్యుండ
౨౫౦ I విషయము. నయితిని. ఇచట వలన వర్ణకంబు నగు. జ్ఞానమువలన
ముక్తుండగు.

సంజీవని. ౨౫౦ I విష:—సంస్కృతమునందె గుణవాచకేతరస్థలములందును బంచమి యంగీకరింపఁబడుటంజేసియుఁ గ్రియ హేతువగునపుడును బంచమి ప్రయోగ దృష్టమగుటంజేసియు “హేతువులగు గుణక్రియలకు” అని సూరిగారు సవరించిరి. కాని దేనికిని మహాకవిప్రయోగము లభింపలేదు. గుణమునకు:—జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుండగు. క్రియకు:—నీవు వచ్చుటంబట్టి ధన్యుండవైతిని. ఇట్టియొడల వలన వర్ణకమును వచ్చునని వివరించి ‘జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు’ అని యుదాహరించిరి. బా. కార. ౪ సూత్రముచొప్పున ‘చేత’వర్ణకము నగునని యేల యుదాహరింప రైలో తెలియకున్నది. జ్ఞానముచేత ముక్తుండగుననియు నుండనగును.

విస్తర. ౨౫౦ విష:—“కొన్నియొడల హేతువునం దన్నంత క్రియల మీఁదను బట్టివర్ణకంబు విభాషనగు. ఉదా:—గీ.....ఎట్లు సమకూరు వీరికి నీప్రభావ! మీవు గలుగంగఁబట్టి కాకిందువదన (కాశీ. ౩ ఆ. ౪౪.) పక్షంబునఁ గలుగుటంబట్టి, మొ.” (ప్రాథ. కా. ౧౨ సూ.) ఈశ్రీనాథప్రయోగమున కీక్రింది శంభుదాసప్రయోగము మూలము కానోపును. మ. గతవిద్వేషుఁడు ధర్మనంద నుఁడు గల్లంబట్టి యిప్పాట దు | ర్థతీకిందప్పిలి. (ఆర. ౬ ఆ. ౬౧ ప.) ప్రాచీనకాలమున నిట్లు రెండక్షరములుగల క్రియలమీఁదమాత్రమే, పట్టివర్ణకము మాత్రమే భావార్థక నుజ్యంతములపై నిల్చుచుండుటంజేసి యధర్వణుఁ డట్లు వచించెనుగాని కాలక్రమమున, “విడువఁబట్టి” మున్నగురీతిని త్ర్యక్షరాదుల మీఁదను “పట్టి” ప్రయుక్తము కాఁజొచ్చెను. భావార్థకమయ్యును నద్దానిపైఁ బట్టితరవిభక్తులు నిలువనేరవని పట్టివర్ణక ప్రత్యేకవిధానము నియమించుచున్నది. (చూడు. ౩౦౯ విష.)

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం.

గగి కారి. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయ. షష్ఠీశేషే. (౨-౩-౧౦.) కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః

అగిరి విషయము. స్వస్వామిభావాదిసంబంధః శేషః. తత్ర షష్ఠీస్వాత్.

రాజ్ఞః పురుషః. (సి. కౌ. ౬౦౬ సూ.)

యొక్కచ శేషే షష్ఠీ. (ఆం. చిం. అజర. ౮ కా.)

కల్పతరు. అగిరి విషయము:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదే మూలము.

షష్ఠీత్యాది:—కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః = కర్తాదికారకవ్యతిరిక్తమగు నట్టియుఁ బ్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తమగునట్టియు, స్వస్వామిభావాదిసంబంధః = స్వస్వామి భావము మున్నగుసంబంధము శేష మనిపించుకొనును. అట్టి యర్థమునందు షష్ఠీ యగును. ఉదా:—రాజ్ఞః పురుషః = రాజయొక్క పురుషుడు. రాజ స్వామి-పురుషుడు వాని స్వమ్ము. కాన రాజపురుషులసంబంధము స్వస్వామిత్వరూపము. “విశిష్టధీహేతుః సంబంధః - సచానేకప్రకారః - స్వస్వామిత్వ జన్యజనకత్వావయ వావయవిత్వ ప్రతియోగ్యమయోగి త్యాధారాధేయత్వాదిః. సంబంధస్యోభయనిష్ఠ త్వేపి సంబంధస్య నిరూపకత్వాత్ స్వామ్యాదేః షష్ఠీస్వాత్. యదుక్తమ్ - భేద్యభేద కయోః శ్లిష్టః | సంబంధోఽన్యోన్య మిష్యతేద్విష్టో యద్యపి సంబంధః | షష్ఠ్యత్పత్తిస్తు భేదకాత్.” (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య. ౩౦౨ సూ.) సంబంధము ద్వితీయ మైనను ననగా వస్తుద్వయమందును నుండునదెయైనను స్వామ్యాదిసంబంధివాచకముపైనే షష్ఠీప్రత్యయము నిల్చునని యర్థము. ‘రాజయొక్క పురుషుడు’ అనుచో రాజశబ్దము భేదక మనగా విశేషణము. పురుషశబ్దము భేద్య మనగా విశేష్యము. రాజనిష్ఠస్వామిత్వనిరూపిత స్వత్వాత్మకసంబంధకాలి పురుషుడని శాబ్దబోధము కల్గును. ‘దశరథునియొక్క పుత్రుడు రాముడు’ అనుచో జన్యజనకభావ రూపము సంబంధము. ఇట్లే యితరసంబంధములను నరయునది. కర్తాదివిషయచేయక సంబంధసామాన్యవివక్షచేయునపుడు శేషషష్ఠీవచ్చునని యెఱుంగునది.

యొక్కచేత్యాది:—శేషేషష్ఠీ = శేషార్థములందనగా స్వస్వామిత్వరూపాది సంబంధార్థమునఁ బాణినీయసూత్రమునవచ్చు షష్ఠీ, తెల్లన - యొక్కచ = యొక్క ప్రత్యయపాచ్యమును నగుచున్నది. చకారస్వారస్యముచేఁ బ్రాయశముగా యొక్క ప్రత్యయము ప్రయోగింపఁబడదనియు ననగా లోపించుననియుఁ గొన్నియెడల ‘యొక్క’ అనుదానిచోట ‘కి-కు’ ప్రత్యయములు నిల్చుననియు, గ్రహింపవలయును.

(విస్తర.). సమాసమందుఁగాని వ్యస్తతయందుఁగాని యేకవచనమందయినను బహువచనమందైనను యొక్క ప్రత్యయము నిలువక లోపించుటయే ప్రాచీనవైయాకరణ కపింద్రసంప్రదాయము. చ. ద్రుపదతనూజులం గెలిచి.....క | ధ్వుపదుట భీష్మలేమిని గురుండు మృతుండగుటం ధరాధిపా. (శల్క. ౨ ఆ. ౬౯ ప్రాసస్థలము.)

విస్తర. ౨౫౧ వివ:-“యద్యపి యొక్కవప్య్యన్తప్రతిసంవిధానం సమాస ఏవ, వాక్యస్య తు ప్రయోగః ప్రబద్ధేషు ప్రాయశోనదృశ్యతే. తథాపి తస్య ప్రయోగఇష్టఏవ, కళామధ్యేతత్పాఠేన ప్రయోగస్య జ్ఞాపితత్వాత్. కి - కు ఇతి విభక్తిస్తు అసమానే కారకషష్ఠీతి జ్ఞేయమ్.” (అహా. ౨౭౪ పు.) అను కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య సరికాదు. “ప్రాయశోన దృశ్యతే” అననేల? ప్రాచీనమహాప్రబంధములందు మచ్చునకేని యొక్కప్రత్యయప్రయోగము లేదు. సమాసములందు నైతము విగ్రహమున నిల్చునేకాని సమాసమున “యొక్క” అనుదానిచోట “షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యా | తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్” అనుచొప్పున ద్వితీయా విభక్తి తుల్యమగునాకారమే నిల్చును. అట్టి ద్వితీయాయాపను’ ప్రత్యయసంబంధ ద్రుతము “ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమానేషు” అనుచొప్పున లోపించును. లప్రత్యయమును లోపింపదు. దానిద్రుతముమాత్రమే సమాసమున లోపించును. ఉదా:-రామునియొక్కగుణములు = రామునిన్ + గుణములు = రామునిగుణములు. రాములయొక్కగుణములు = రాములన్ + గుణములు = రాములగుణములు. వ్యస్తస్థితిలోను యొక్క లోపించును. “చ,.....తన చిన్ని రామచంద్రుని నగు నగుమోము” (రాఘవ. ౨. ఆ. ౯.) (తనయొక్క + చిన్ని రామయొక్క + చంద్రుని నగు మోము. (భార.) తనయొక్క చిన్ని రామచంద్రునియొక్క + నగుమోము. (రామా.) అట్లయినఁ గళలలో యొక్కను బరిగణింప నేల యని యహాబలపతి శంకించెను. వైరీతి వ్యస్తప్రయోగములలో “చిన్ని రామ” అను లుప్తశేషము కళ యని తెలియుట, యొక్కకళాత్వకథనమునకుఁ బరమప్రయోజన మగుచున్నదిగదా. మఱియు, సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభవిభక్తులకును బ్రతిగా జాతి కొకటిగఁ దెనుఁగువిభక్తుల నుపదేశించుటకై యాంధ్రవ్యాకర్తలు యొక్కాదులగు కొన్నిటిని వచించిరేకాని యొక్కవిభక్తి నెవ్వరును బ్రయోగించియుండలేదు. “ఒడయందు షష్ఠీయు (ఆం. భూ. ౬౭ గద్య.) ఒడయఁ దనఁగా స్వామిగాన దీనిచే స్వస్వామి భావాదిసంబంధమును దెల్పు యొక్కషష్ఠి చెప్పబడెనని యెఱుంగునది. ఇందు యొక్కషష్ఠికి “సుతునిధనము - సుతుధనము-సుతులధనము” అనునవి యుదాహరింపబడినవి. (ఆం. భూ. ౮౮-౮౯ ప.) “షష్ఠికిం గి కుకారంబులును యొక్క లోపల యనుశబ్దములును.....అయ్యో.” (కావ్యాలం. ౯౭ గద్య. ౫౩ పుట.)

1032 వ్యస్తతలోను యొక్క నిల్వదనుటకు బ్రయోగములు [౨౫౧ వి. కల్ప.]

క. మనవారి కప్పుడు భీష్మని | చనుటయుఁ గోడండగుదని సమయంబయ్యును గ | ద్దని
పొలియుటయును గ్రొత్తై. (శల్క. ౧ ఆ. ౩౦౩.) క. | తమమును చూపిన |
యాతం డగుటకు. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౮౮.) చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికి
బుత్తుఁడు.....(ఆది. ౬ ఆ. ౪౫.) ఇట్టివి పెక్కు విస్తరమునఁ జూపఁబడినవి.

యొక్క లోపించిన బ్రయోగములు:—“యొక్క కులోపంబు బహుళంబు.
క. నెమ్మినిధర్మజు నలుపురు | తమ్ములు.....(సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧.) (నలుపురు -
ప్రథమాబహువచనరూపము.) ఎ.గీ. ఆపుడు సమైట కొలల యంకుశముల | చేటు
కొలల వ్రేటుల. (ద్రోణ. ౩ ఆ. ౪౮.) క. నరగోమృగసింహంబుల | కరుణము
లగు.....స్వరములు. (హరి. పూ. ౬ ఆ.) ఉ. ఇమ్ముగ సర్వలోకజను లెవ్వని
యేని ముఖామృతాంశుబిం | బమ్మన.....(ఆది. ౧ ఆ. ౭౭.)” (ప్రాథ. కార.
౧౬ సూ.) ఏకత్వమునందును బహుత్వమునందును సమాసమునందును వ్యస్తత
యందును యొక్కవర్ణకము నిలువనేరదు. ఎ.గీ. వరుస | తోడ దుర్మర్షణునియును
దుర్మణునియు | నిండ్లు గవలకు సంప్రీతి నిచ్చె నృపతి. (శాంతి. ౧ ఆ. ౩౯౬.)
క.తా | నచ్చట నంతర్నితుడై | యిచ్చు జనియె దోచు నేటి యెల్లిటి
లోనన్. (విరా. ౫ ఆ. ౩౦౧.) (ఇందలి ‘లోనన్’ అనునది యాపవిభక్తిక లోను
శబ్దరూపము.) వచ. ఇప్పాడవులయు ద్రాపదియు వస్త్రంబు లపహరింపుము. (సభా.
౨ ఆ. ౨౨౯.) మ. విను నీ నా యెడఁబాటు నెల్లె. (ఆను. ౧ ఆ. ౨౬౩ ప.)
ద్విపద. దాన సందియమె గౌతముని దధిచి | వ్యాసుని శాపంబు వహ్నిపాలైన |
భూసురులకు భక్తి వొలుపొంద నగునె. (బసవ. ౧ ఆ. ౪౯౨ ప.) సర్వజ్ఞ నెట్టన
శరణుల రాక | కు.....(బసవ. ౭ ఆ. ౭౫౯ ప.) “గీ.....మనుజునిభిని |
సరులు లేని దృక్పంజనశాబకములు.” (నైష. ౩ ఆ. ప్రాథ. కార. ౧౬ సూ.) బహు
త్వమున:—నీ. అంగనాజనులయుత్తుంగసంగతకుచ, కుంకుమచందనపంకములయు...
.....నవపుష్పదామములయు |సురభినిశ్వాసములయు |
ధూపములయు | విలసితసారభావళులు దాల్చి. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౫౬.) చ.
భూ | పతులయు విప్రముఖ్యుల సభన్.....(సభా. ౨ ఆ. ౧౦.) క. అనుజుల
తనుజుల ఛావులు | గనుఁగొని.....(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౦౯.) క. మనవారల వారి
వారి మానము లధిపా. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౧౯.) క. వారి తమ కొలఁదు లెటుగరు.
(భా. స్త. యుద్ధ. ౧౩౩౩.) క. నీ మాహృదయములు. (భా. స్త. యుద్ధ. ౧౩౮.) “థాతుజ
విశేషణభావార్థక పూర్వవ్యవహితావ్యవహితక ర్తృపద ప్రథమకుఁ దఱచుగ యొక్క
పద్మియగు” (౧౮౦౧.) థాతుజవిశేషణపూర్వవ్యవహితక ర్తృపద ప్రథమకు.....

తెలుగున శేషపక్షి యర్థవిశేషబోధకము నగుచున్నది. ఆ-వె. కఱకు దర్భ పూరి పఱపులు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౬.) దర్భయొక్క పూరి = దర్భపూరి = దర్భయాప చ. తన మును పడ్డబన్నములు.....(ఉద్యో. ౩ ఆ.)(అలో౧.) భావార్థకపూర్వవ్యవహితకర్తృపదప్రథమకు.....వచ. మన పుట్టి బుద్ధి యెటు గుట మొదలు. (హరి. పూ. ౫ ఆ.) (అలో౨.) భావార్థకపూర్వవ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు.....క.....పరీక్షి | జ్ఞపాలు చనుట.....(ఆది. ౨ ఆ.) తఱచుగ ననుటచే బాహుకుండు రథంబు గడపు నేర్పునకు ఇత్యాదు తెలుంగునది. క. మేము ప | తింపనిశాస్త్రములె మాఁతింపనిశ్రుతులే. (ఆము. ౬ ఆ.)” (ప్రాథ. కార. ౧౫) “యొక్కకు లోపంబు బహుళంబు.....బహుళగ్రహణంబుచే ధాతుజనిశేషభావార్థకముల ముందటికర్తృపదంబుల యొక్కకు నిత్యంబుగ లోపం బని యెటుంగవలయు.” (ప్రాథ. కార. ౧౬ సూ.) ఇట్లు వ్రాయుటకు మఱెచ్చట యొక్కలోపము గల్గినో తెలియకున్నది. ఇట్టి ప్రయోగము లింకను ననేకములు గలవు. క.....భీ | మునిచేసిన యది సంజయ | | విని పింపుము. (శల్య. ౨ ఆ. ౩౮౮ ప్రాసస్థలము.) క.....తమ మును చూపిన | యాతం డగుటకు (ఆర. ౪ ఆ. ౧౮౮.) చ. ద్రుపదతనూజాలం గెలిచి..... క | ధ్వుపడుట భీష్ములేమిని గురుండుమృతుం డగుటం ధరాధిపా. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౯ ప్రాసస్థలము.) క. మనవారి కవుడు భీష్ముని | చనుటయుఁ గోదండ్గురుని సమయుట యును గ | ధ్వుని పొలియుటయును గ్రొత్తై.....(శల్య. ౧ ఆ. ౩౦౩.) (ప్రాస స్థలము.) ప్రథమ నిల్పుటకు:—సీ. రోదనీకుహరంబు రుచిరాంశుతలఁజేసి, యద్గుండు వెలిగించునట్టు లమృత | సంవోహనిష్యందచంద్రికఁజేసి శీ, తాంశుఁ డానందించు నట్టు.....(సభా. ౨ ఆ. ౬.) (అనందించు = ఆనందింపఁజేయు.) ద్విప. నందీ శ్వరుండు చేయునవ్యతపంబు. (బసవ. ౧ ఆ. ౨౨౧.)

కీ. కులు శేషపక్ష్యర్థమున నిల్పుటకు:—ఉ. ఈతఁడు మీకు నాపదలకెల్లను మూలము. (ద్రోణ. ౩ ఆ. ౧౮౩.) (మీకు నాపదలకెల్ల = మీయొక్క యాపదల కెల్ల.) చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికె బుత్తుండు. (ఆది. ౬ ఆ. ౪౫.) సీ. నీవు రాజపుగాక నీ కేను రాజనే. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౩౪.) ఆ-వె.....యజ్ఞ మునకు | విఘ్న మాచరించె..... | బభ్రుభార్యఁ దనకు భార్యఁజేసి. (సభా. ౨ ఆ. ౬౫.) క.....నాకుఁ జిత్త మూరడి యుండున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౮.) క.....కన్నుమాయదు నాకున్. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౭౦.) ఇట్టి వింతవ్యవధానము గల ప్రయోగములును గన్పట్టుచున్నవి.

మగు గడ్డి. దర్భపూరియొక్క+పటపులు = దర్భరూపమగు గడ్డితోనిర్మించిన పటపులు. ఉ.....దృఢదీర్ఘబాహువీ | ర్యమ్ములవారు.....(ఆది. 2 ఆ. ౧౦౦.) బాహువీర్యమ్ములయొక్క+వారు = బాహువీర్యమ్ములు గలవారు. సీ.....కవలవారు.....(ఆది. 2 ఆ. ౧౯౫.) కవలయొక్క+వారు = జంట జన్మము గలవారు = యమభులు. క.....చాగాయత బలంబువాడు. (ఆది. 2 ఆ. ౨౨౪.) అయత = పదివేలు. నాగాయత బలంబు యొక్క వాడు = పదివేల యేనుగుల బలము గలవాడు. క. కడుఁ జేదమనసు వా.డని | చెడనాడుదురు... ..(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౧౭.) వేదమనసుయొక్క+వాడు = వేదమనస్సుగల వాడు = అనుద్ధతుడు. చ.....సృపుఁ డెట్టిభంగి వా | ని యొడ. (శాంతి. ౨ ఆ. 3౫౦.) ఎట్టిభంగియొక్క+వానియొడ = ఎట్టిరీతిగలవానియొడ. మ. సుతువాఁడై వినయంబు నేకొనక.....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౫.) సుతుయొక్క+వాడు = సుత పక్షపాతము గలవాడు. ఇట్టి షష్ఠీ సమాసమునె యధర్వణఁ డాభాస బహువ్రీహి యని వ్యవహరించెను. “త్రినేత్రః - వీతామృతః - ఇత్యాద్యనుసారేణ మూఁడు కన్నులవాడు - వీతాంబరమువాడు - పట్టుపుట్టుముదొర - ఇత్యాద్యాభాస బహువ్రీహయః పుంసి. స్త్రీత్వేతు - మూఁడుకన్నులయది - పట్టుపుట్టుమునది. ఇతాద్యాః, స్యాదాభాసబహువ్రీహిః | ప్రథమాది ప్రయోగత ఇత్యధర్వణః - ప్రథమాంతశ్చాత్త - తచ్చబ్జ శ్చాన్యశ్చబ్జ, వేడివెలుంగు ఇత్యాదావపి షష్ఠ్యర్థ వివక్షాయాం ప్రథమాంత ప్రయోగ ఇష్టవన. వేడివెలుంగువాడు ఇత్యాది” (అహో. ౪3౬ పు.)

దిః స్యా త్సంబన్ధార్థే | సర్వస్థా ద్యుష్మదస్త దాత్తభ్యః |

ద్విలివర్ణకః. (ఆం. చిం. హలం. ౧౦ కా. అహో.

నన్నయా ౪౦౨-౪౦3 పు.)

౨౫౧ I విషయము. ఏకత్వేచ బహుత్వేచ | సంబన్ధే ది వి వర్ణకా. (వికృ.

అజం. 3౬ కారి. అహో. 3౧౦ పు.)

క్వచిత్ప్రత్యయయోగేచ | తథాత్మ మభిధీయతే.

(వికృ. సంధి. ౨౫ కా. అహో. ౧౦౯ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౧ I విషయము:—సంబన్ధార్థే = శేషపష్ట్యర్థమున, సర్వస్థాత్ = ప్రాతిపదికము లన్నిటికంటెను బరముగ (ది.వి ప్రత్యయములనుబట్టి య మహత్త్వ మందనునర్థము వ్యక్తమగుచున్నది.) దిఃస్యాత్ = దిప్రత్యయమగును, యుష్మదస్త దాత్తభ్యః = నీ - నా - తా మన శబ్దములకంటె బరముగ, ద్విలివర్ణకః = ‘దు’ అను

ప్రత్యయమగును. అధర్వణుడు సవరించుచున్నాడు:—ఏకత్వేచ బహుత్వేచ = సంబంధివస్తువుల యేకత్వమునందును బహుత్వమునందును, సంబంధే = సంబంధార్థమున, ది వి వర్ణకా = 'ది-వి' అను ప్రత్యయములు వరుసగ నగును. సంబంధివస్తువుల యేకత్వమున 'ది' ప్రత్యయమును బహుత్వమున 'వి' ప్రత్యయమును నగును. సంబంధివస్తువులమహత్తులై యున్నపుడే యీ ప్రత్యయము లగునని యెఱుంగునది. యుష్మదస్తదాత్తశబ్దములకు నుభయార్థమునకును బరముగ సంబంధివస్తుబహుత్వమునఁ బ్రత్యయవిధానము లేకని విశదపఱచుట కధర్వణుడు 'దు'వర్ణకమును విడిచి 'ది'వర్ణకమును మాత్ర మనువదించెనని యెఱుంగునది.

క్వచిదిత్యాది:—క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగ, ప్రత్యయయోగేచ ప్రాతిపదికము (ది-వి) ప్రత్యయములతోఁ గూడునపుడును, తథాత్వమ్ = షష్ఠి ద్వితీయా తుల్యాకారముతో నిల్పుట, అభిధీయతే = చెప్పఁబడుచున్నది. “షష్ఠీ భవే ద్వితీయా తుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నా” మనుసూత్రమునుండి పయియర్థము లభించును. 'నీ-నా-తా మనశబ్దములచోటి షష్ఠి ద్వితీయాకారమునందదు. (౨౭౦ విష.) ఉదా:—రామునియొక్క = రామునిన్ + ది = రామునిది (గుణము) 'దు'తస్య సర్వత్ర లుక్ సమానేషు' అనుచొప్పున నంతటను ద్వితీయాకారము తుదిని నిల్పిన తిజ్జభ్యశాస్త్ర సిద్ధమగు ద్రుతము లోపించును. రాములయొక్క = రాములన్ + ది = రాములది (శక్తి) రామునియొక్క = రామునిన్ + వి = రామునివి (గుణములు) రాములయొక్క = రాములన్ + వి = రాములవి (ఆవతారములు). “దా | నిది కలరూపు” (ఆది. ౪ ఆ. 3౦.) అనుచో దానియొక్క + కలరూపు = దానిన్ + ది + కలరూపు = దానిది కలరూపు” అని రూపసిద్ధి నెఱుంగునది. 'ది-వి-దు' అనునవి సంబంధార్థక ప్రత్యయము లనుటచేత షష్ఠ్యంతములవలెనే యీ ప్రత్యయములతోఁగూడిన శబ్దములు వ్యస్తములని గ్రహింపవలెను. ఇవి వ్యస్తములనుటకు “శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్య | స్సమాసోఽపి గురు ర్భవే” త్రనుకారికయు విశదపఱచుచుగలదు. (చూ. ౨౭౧-౨౭౧ I విష.) నాయొక్క = నా + దు = నాదు. (గుణము) ఇచటి 'యొక్క' స్థానమున 'దు' ప్రత్యయము నిల్చెను. ద్వితీయాకారము (నన్నున్) రాలేదు. (౨౭౦ విష.) ఇట్లే “మాదు (గుణము) నీదు (గుణము) మీదు (గుణము) తనదు (గుణము) తమదు (గుణము) మనదు (గుణము)” అనురూపములు సిద్ధించును. 'నాదుగుణములు' అనురీతి ప్రయోగములు భట్టారకునిమతమున సాధువులు కావు, ప్రయోగములు:—చ... ..దా | నిది కలరూ పెఱుంగ నవనీపతి. (ఆది. ౪ ఆ. 3౦.) (దానియొక్క = దానిన్ + ది = దానిది = ఆశకుంతలది (కలరూపు) నీ. వారి

1036 'నీదుకొడుకులు' తిక్కన. ఇది నన్నయసమ్మతముకాదు. [అగ్ర 1 వి. కల్ప.]

వ ధమ్మిల్లభారావకలితదివ్యామోదననపుష్పదామములయు । వారివ.....నిశ్వా
సములయు । వారివ.....ధూపములయు.....(ఆది. 3 ఆ. ౧౫౬.)
(వారియొక్క = వారిన్ + వి + ఆ = వారివ.) (పుష్పదామములు.) మధ్యాక్షరము.
ద్వాదశమాసిక..... । నీదు మనోరథ మెట్లు సలుచంగనేర్తు.....(ఆది.
౪ ఆ. ౧౩౩.) సీ.....ఆ-వె.....నెమ్మి నడవెఁ దనదు నేర్పు వేర్చి. (ఆది.
3 ఆ. ౧౧౦.) క.....తనదుకీర్తి వెలుంగన్. (ఆది. ౫ ఆ. 3౭.) చ. సదయము
నీమఁ బంచశిఖసంయమిమోక్షముఁ దెల్పె నంటి నీ । హృదయము నాదు చొచ్చుటకు
నెంతయు రోసితి.....(శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౨.) శేషపక్షి విశేష్యముతోనె
యన్వయించునుగాన 'నీదు మనోరథము' మున్నగుచోట్ల 'మనోరథము' మున్నగుపది
నిల్చినవి. కావున నవి(నాదుమనోరథము-మొప్పక్షీరమాసములని భ్రమింపరాదు.క...
జనంబులదయిన.....(సభా. ౨ ఆ. ౭౧.) మున్నగుస్థలములందువలెనే సీ.....
ఆ-వె. తనదైన దివ్యదీప్తి. (ఆర. ౧ ఆ. 3౪౪.) మున్నగుస్థలములందును 'తనది+వన'
అనియే పదచ్ఛేదము చేయవలెను. 'తనదు' అని ఛేదము చేయరాదు. 'తనదు' =
(తనయొక్క) అనునది విశేష్యముతో నన్వయించునేకాని 'అయిన' మొదలగు
థాతుజవిశేషణములతో నన్వయింపదు. తనయొక్కయయిన 'దివ్యదీప్తి' అనురీతి
ప్రయోగములసంభవములుగదా. చ. అనురమశౌర్య నీదుసముదగ్రగుణంబులు...
(ఆర. ౧ ఆ. 3౬౨.) అను నన్నయపద్యమునందలి 'నీదు సముదగ్రగుణంబులు'
అనుచో 'నీదుసముదగ్రగుణావళి' అని తాళపత్రమాతృకలలోఁ గన్పట్టుచున్నది.
అదియే నన్నయప్రయుక్తపాఠ మనఁ దగును. అది - అవిశిష్టముల తుదివర్ణములె
ది-వి-ప్రత్యయములనియుఁ బ్రాచీనకాలమందుఁ దెలుఁగున నైత ముండెడిదని
యూహింపఁదగిన "అదు" (= అది) అనుదాని సంక్షేపరూపమే 'దు' ప్రత్యయ
మనియు శబ్దతత్వశాస్త్రపద్ధతిని నెన్ననగును. నన్నయప్రయోగములలో నీపద్ధతికి
విరుద్ధములగు బలమయిన ప్రయోగములు కానరాలేదుగాని తిక్కయజ్ఞప్రయోగ
ములలో 'దు' ప్రత్యయము విషయమున వైరుధ్యము కన్పట్టుచున్నది. "అదు-అవు"
(అది-అవి) అనురూపములు తెల్లనఁ గన్పట్టమింజేసి యట్టివాని యర్థస్ఫూర్తి తెలుఁ
గునఁ గల్గకపోవచ్చును. సంబంధిపదంబు మహద్వాచియగునపుడును బహువచనాంతమై
యున్నపుడును 'దు' ప్రత్యయమువచ్చుట కవిబ్రహ్మగారి ప్రయోగములలోఁ జూపట్టు
చున్నది. క. పాండవులవలని కీడో । కొండును లే దధిప నీదు కొడుకులు
ధరణీ.....(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౪౩.) ఆ-వె. కోరియిచ్చెఁ దనదుకూతుల మువ్వర.
(నిర్వ. ౨ ఆ. ౪౨.) తే.గీ.....నీదుగర్భమున వాడు.....(ఆది. ౪

ఆ. ౬౨.) అను నన్నయప్రయోగమునందలి 'నీదు' అనునది 'గర్భము' అనుదానితో నన్వయించుచున్నది. గాని 'వాడు' శబ్దముతో నన్వయింపలేదు గాన విరోధము లేదు. తర్వాతికవులు సోమయాజి ననుసరించిరి. ద్విపద. తమతమవీధులఁ దమదు లోఁగిళ్ళ. (రంగనా. రా. యుద్ధ. ౬౦౭ ప.) తే.గీ. తమదు పంచమములు తృతీయ ములు నగుచు. (అప్పక. ౩ ఆ. ౩౨౭ ప.) తే.గీ. అట్టిపని నీదుచే నేలయగు | ... (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౩౭.) అనుపాతము సరికాదు. దీనిటిప్పణములో "అట్టిపని యేల నీచేత నగు" అనుపాతాంతరము వావిళ్ళవారిముద్రణమునఁ జూపఁబడెను. అట్లే తాళపత్రమాతృకలో నున్నది. కాన నదియే కవిప్రయుక్తపాతము కానోపును. అహోబలపతి యీసందర్భమునఁ బొరవడెను. "ప్రాతిపదికమాత్రా దస్యవిధిః" అనుట సరికాదు. (అహో. ౪౦౩ పు.) తానే యావ్యాఖ్యలోనే 'తనదుకీర్తి' అని యుదాహరించెను. ద్విపద. ముద్భక్తదేహంబు మాదుదేహంబు. (బసవ. ౪ ఆ. ౮౧౨ ప.) బాలవ్యాకర్త యీవిషయములను సంగ్రహింపలేదు.

శేషపక్షికి యొక్కయు నగు. ౧౫.

బాలవ్యా. ఇచట శేషం బనఁగా సంబంధంబు. రామునియొక్క
౨౫౧ II విష. గుణములు. నాయొక్క మిత్తుఁడు. వానియొక్క
తమ్ముఁడు. కువర్ణకంబును గొన్నియెడల సంబంధంబు
నందగు. నాకుం దమ్ముఁడు. మీకు నెచ్చెలి.

సంజీవని. ౨౫౧ II విష:—రామునియొక్కగుణము లనఁగా రాముని సంబంధమైనగుణములని సూరిగారియాశయము. వ్యస్తమందు 'యొక్క' శబ్ద ప్రయోగము ప్రాచీనవైయాకరణకపీంద్రసమ్మతము కాదని కల్పితరువున విఫలముగా వివరింపఁబడెను. అట్లయినను "తథాపి తస్య (యొక్కస్య) ప్రయోగ ఇష్టవీన, కళా మధ్యే తత్సాశేన ప్రయోగస్య జ్ఞాపితత్వాత్....." (అహో. ౨౭౪ పుట.) అను నహోబలపతివాక్యములచొప్పున నాధునికులవాడుక ననురోధించి వ్యస్తతలో యొక్కశబ్దము నుదాహరించిరి. యొక్కస్థలమున "కి.కు.ల" ప్రయోగము కల్పితరువునఁ జూపఁబడెను. నాకుందమ్ముఁడు = నాయొక్క తమ్ముఁడు - నీకు నెచ్చెలి = నీయొక్క నెచ్చెలి.

సర్వవిధక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. ౧౫ కా.
అహో. ౪౨౩ పు.)

యతశ్చ నిర్ధారణమ్. (౨-౩-౪౧) జాతిగుణక్రియా
 నన్నయా. సంజ్ఞాభిః సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణం నిర్ధా
 రణం యత స్తతః షష్ఠీసప్తమ్యాస్తః. నృణాం నృషు
 ౨౫౨ విషయము. వా ద్విజః శ్రేష్ఠః. గవాం గోషు వా కృష్ణా బహు
 ఊరా. గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా థావన్ శీమ్రుః.
 ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః. (సి. కా.
 ౬౩౮ సూ.) (విస్తర. I) లోపల నిర్ధారణోద్భవా
 షష్ఠీ. (ఆం. చిం. అజం. ౮కారి. అహో. ౨౭౪ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౨ విషయము:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున
 వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
 మూలము. సముదాయాత్ = ఒకసమూహమునుండి, ఏకదేశస్య = ఆసముదాయము
 లోని యొకభాగమునకు, జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞాభిః = జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలలో
 దేనిచేతనయినను, పృథక్కరణమ్ = వేరుచేయుట, నిర్ధారణమ్ = నిర్ధారణ మని
 పించికొనును, అట్టి నిర్ధారణము, యతః = దేనినుండి కల్గునో, తతః = దానికంటె
 బరముగ, షష్ఠీసప్తమ్యా = షష్ఠీసప్తములు, స్తః = అగుచున్నవి. జాతిచే:—నృణాం
 నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః = మనుష్యులలోపల (లేదా) మనుష్యులందు ద్విజాఁడు
 శ్రేష్ఠుఁడు. గుణముచే:—గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుఊరా=గోవులలోపల(లేదా)
 గోవులందు నల్లనిగో వధికక్షీరములు గలది. క్రియలచే:—గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా

విస్తర I ౨౫౨ విషయము:—“ఈసందర్భమున నిర్ధాంతకౌముదిని గలయుదాహర
 ణములనెల్ల మక్కికి మక్కిగా నాంధ్రీకరించిన సూరి ‘నృణాం నృషు వా బ్రాహ్మణః
 శ్రేష్ఠః’ అను నుదాహరణమునుమాత్ర మట్లుచేయక ‘మనుష్యుల లోపల ఊత్రి
 యుండు శూరుండు’ అనిక్రొత్తదానిని సృజించుటంజేసి యీతఁడు బ్రాహ్మణద్వేషి
 యగుట స్పష్టమని యందు” (బా. సా. పే. ౨౮౬ పు.) అనునభిప్రాయము
 సరికాదు. ఇంతమాత్రమున బ్రాహ్మణద్వేషియనుట న్యాయముకాదు. మనుష్యులలో
 బ్రాహ్మణులై యుత్తములను ప్రాచీనాభిప్రాయమునందు వైమత్య ముండిన నుండ
 వచ్చును. “సరాణాం నరేషు నరేభ్యః ఊత్రియ శూరతమః. గవాంగోషు గోభ్యో
 వా కృష్ణా గౌః క్షీరిణి. అధ్వగానా మధ్వగేషు అధ్వగేభ్యో వా థావన్తః శీమ్రు
 తమాః.....” (ముగ్ధ. ౩౧౩ సూ. శ్రీరాతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) అనురీతి
 నుదాహరించుటయుఁ బ్రసిద్ధమేకదా. మఱియు ద్విజాఁ డనఁగా బ్రాహ్మణుఁడు
 మాత్రమే యనరాదుగదా.

[బా. కార. ౧౬ సూ.] 'లోపు + ఉల = లోపల' 'బా - సా - చే' పరికాదు. 1033

భావన్ శీఘ్రః = పోవుచున్నవారిలోపల (లేదా) పోవుచున్నవారియందు పడుగిడు
వాడు శీఘ్రగామి. సంజ్ఞచే:—చాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః = శిష్యుల
లోపల (లేదా) శిష్యులందు మైత్రుః ఉనువాడు బలమైనవాడు. నిర్ధారణమూ
వస్తువుసయిత మవధిభూతవస్తువులలోనిదే యగుచుండగా నిర్ధారణమూవస్తువు
నందలి విశేషధర్మమునుబట్టి వేరుచేయుట ప్రకృతసూత్రమునందలి నిర్ధారణమునకు
లక్షణము. ఇట్టి నిర్ధారణమున నవధిభూతవస్తువాచకమునకుఁ బరముగా షష్ఠీ
సప్తములలో నొకవిభక్తి నిల్చును. నిర్ధారణమూవస్తు వవధిభూతవస్తువులలో
సంతర్భూతముకాక వానికంటెఁ గేవలము భిన్న మై యుండునపుటి నిర్ధారణము
౨౮౯ విషయములోనిది. అవధివస్తు నిర్ధారణమూవస్తువులలో నిర్ధారణమూ
వస్తువు నాధిక్యముగాని హైన్యముగాని పై రెండుస్థలములందును నిర్ధారితమగును.
కాన నధికాదిశబ్దప్రయోగ మున్నను నీద్వివిధనిర్ధారణస్థలములందును ౨౮౯ విష
మునకుఁ బ్రసక్తి కలుగదు. "జాతిగుణక్రియాణా ముత్పన్నై శాపకర్షణ వా సజా
తీయా త్పృథకరణం నిర్ధారః. యథా మనుష్యాణాం బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః. మను
ష్యాణాం చక్షాలో హీనః" (ముగ్ధ. 3౦౨ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.)

లోపలేత్యాది:—నిర్ధారణోద్భవా = యతశ్చ నిర్ధారణమ్ను పాణినీయ
సూత్రముచొప్పునఁ గల్గు, షష్ఠీ = షష్ఠీవిభక్తి, లోపల = లోపలవిభక్తి ప్రత్యయ
వాచ్యమగును. ఇందలి షష్ఠీ యనునది సప్తమికిని నుపలక్షణము. 'లోపలన్-లోనన్'
అనుశబ్దములు సయిత మూపవిభక్తికములగు 'లోపల - లోను' శబ్దముల సప్త
మ్యంతరూపములె. ఉ.....కాలకేయులు బయల్పడి తోచి దానిలోపలన్.
(ఆర. 3 ఆ. 3౯.) అట్లునను నిర్ధారణమునందలి సంస్కృతవ్యాకరణోక్తషష్ఠీని
సంగ్రహించుటకై చింతామణికర్త 'లోపలన్' అనుశబ్దమును నిర్ధారణషష్ఠీప్రత్యయ
ముగా నుపదేశించినవాడయ్యెను. కావున 'లోపలన్' అనువానిచరిత్రమునుబట్టి
యీనిర్ధారణమున సంస్కృతవ్యాకరణోక్తరితని సప్తమియు వచ్చునని యుక్త
ప్రాయమై యగుచున్నది. ఇట్లు 'అందున్' అనెడి సప్తమిప్రత్యయమేకాక 'నన్'
అనుసప్తమిప్రత్యయమును, సప్తమ్యర్థకములగు ద్వితీయాప్రత్యయములును (బా.
కార. ౨౨ సూ.) నీనిర్ధారణమున రావచ్చును. ఏకత్వార్థకమగు 'నన్' ప్రత్యయ
మీనిర్ధారణమున నెట్లు సంభవించునని శంకింపరాదు. నన్ ప్రత్యయాంశసమూహ
ర్థకశబ్దము లీవిషయమునఁ బ్రయుక్తము లయియున్నవి. (విస్తర. II) ప్రయోగ

విస్తర. II ౨౫౨ విష:—“అందులవారనునట్టి ప్రాచీనరూపములందువలెనే
లోపుశబ్దముపై 'ఉల' చేరి పలుకుబడిలో నుకార ముకారమై వికృతినంది ప్రత్య

ములు:—సీ.....ఆ-వె. పూజనీయులైన పురుషులలోపల । నెవ్వ డయ్యె
 గృష్ణుడు. (సఖా. ౨ ఆ. ౧౧.) పూజనీయులగు పురుషులలోపలఁ గృష్ణుఁ డెవ్వ
 డును గాఁడనఁగా నపూజ్యుడని భావము. సీ. జ్యోతిస్సులందు వర్ణుడు రవి
 భూతంబు, లం దగ్ని వరుడు విద్యులఁ బ్రధాన । సావిత్రి చేవతాసమితిఁ బ్రజాపతి,
 ఘనుడు వేదముల ముఖ్యంబు ప్రాణ । మణిచయమ్మునఁ బ్రాణ మగ్ర్యము ఛంద,
 ములను గాయత్రి యగ్రలము పశువు । లను మేటియజ మఖిలచతుష్పదములను,
 ధేనువు మిక్కిలి మానవులను. తే-గీ, బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు పతులందు । శ్వేన
 మధికంబు యజ్ఞవిధానముల హా ! తంబు పెద్ద యుగములఁ గృతంబు మేలు । ధాతు
 వర్గములోన నుత్తమము పసిడి. (ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧.) సీ. యవలోపధులలోన
 నన్నంబు భక్ష్యభోజ్యములందు జలము పేయములలోన । నమరాచలము పర్వత
 ములలోఁ బక్షంబు, దరువులలోన నూర్ధ్వంబు దిశల । జాహ్నువి నదులందు సాగరంబు
 సరస్సులందు గృహస్థత్వ కూశ్రమముల । నెక్కు డరయ నెక్కు డేను బ్రజాపతు
 లం దచింత్యాత్మకం డైనయట్టి. తే-గీ. విష్ణుఁ డెక్కుడు నాకంటె వినుడు తెలియ ।
 నీశ్వరుడు దేవతావళిన్లె నెక్కు । డతఁడు నా నేననఁగ విష్ణుఁ డనఁగ వస్తు ।
 వాకఁడు మూర్తిత్రయంబున నుల్లసిల్లు. (ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) వీనిలో మొదటి
 పద్యమున “పశువులను మేటి యజము, చతుష్పదములను ధేనువు మిక్కిలి, మానవు
 లను బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు” అను స్థలముల నజడప్రమిచోట ద్వితీయలక్షణవిరుద్ధ
 మనుకొని కావలయును (ఇతర త్రచ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జ డ పతానాం
 స్యాత్. ఆం. చిం.) ముద్రాపకులు కుషష్ఠిని నిల్పిరి. “పశువులకు మేటి యజ మఖిల
 చతుష్పదములకు ధేనువు మిక్కిలి మానవులకు । బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు.”
 (వావిశ్య. ముద్ర. ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧ ప.) అది సరికాదు. అజడవాచకసప్రమిచోట
 సంయతము ద్వితీయ మహాకవిసమ్మతము. (ప్రాథ. కార. ౧౦ సూ.) సీ.....
 గీ.....నలుగాలివాన గోవును.....మనుజుల విప్రుండు । సమధికత్వభాజ
 నము లండు. (శాంతి. ౧ ఆ. ౭౧.) ఆ వె. వనజముఖులు పురుషులను దృష్టి
 జొందుట । గలుగ దండు కోవిదులు మునీంద్ర. (ఆను. ౨ ఆ. ౧౭౫ ప్రాసఫలము.)
 మఱియుఁ బై “పశువులను మేటి.....” మున్నగుస్థలములు ప్రకృతమగు

యత్వమునందిన శబ్ద మిది యని తోచెడి” (బా. సా. పే. ౨౦౬ పు.) ఈ వ్రాత
 పొరపాటు. ‘లోపు’ శబ్ద మేకోశమందును లేదు. అందులశబ్దమున ‘ఉల’ చేరె ననుట
 సరికాదు. అందుశబ్దము మీఁదివిభక్తులకు లట్టురాఁగా “అందులకు” మున్నగునవి
 నీద్దించును. వెలుపల మున్నగువానిలోవలెనే ‘లోపల’ శబ్దము లోనిది ‘పల’ శబ్దము.

“యతశ్చ నిర్ధారణః” మ్మను నిర్ధారణమునకు లక్ష్యములగుటంజేసి యట్టియెడల ‘కు’ షష్ఠి ప్రాచీనవైయాకరణకవీంద్రసంప్రదాయవిరుద్ధముననై యున్నది. చ. పురుష విశేషవిత్తముడు పూజ్యుడు రాజులలోన నీయుధి-ష్ఠిరుడు (సఖా. ౨ ఆ. ౧౨ ప.) సీ. అప్పరో, గణములలో నగ్రగణ్యుడైన | దాని మేనక..... (ఆది. ౪ ఆ. ౩౫.) క. అమరవరులందుఁ బురుషోత్తముఁ డెట్లు విశేషుఁ డట్లు ధరణిం గల తీ | ర్థములందుఁ బుష్కరత్రిత | యము గరము విశేష మభిమతార్థప్రదమై. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౪౮.) సీ. ఏవరయందును ద్రోపది ప్రీతితో, నొక్కొక్క నింటఁ దా నొక్కయేడు | క్రమ మున నుండఁగ (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) క. మాయం. దొక్కరు నభీష్టమతి వరియింపన్ | దోయజముఖఁ బ్రార్థింపుము. (ఆర. ౨ ఆ. ౪౫.)

నిర్ధారణషష్ఠికి లోపల వర్ణకంబగు. ౧౬.

జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలచేత సముదాయంబుచుండి యేక దేశంబునకుఁ బృథక్పరణంబు నిర్ధారణం బనంబడు. ఎద్దానివలన నిర్ధారణంబగు నచ్చటి షష్ఠికి లోపల వర్ణకంబగునని యర్థము. మనుష్యులలోపల త్తత్త్రి బాలవ్యా. ౨౫౨ I విషయము. యుండు శూరుడు. గోవులలోపలఁ గపిల బహుక్షీర. అధ్వగులలోపలం బాటువాడు శీఘ్రగామి. ఛాత్రుల లోపల మైత్రుండు సమర్థుండు. ఇట సప్తమియుఁ గలదు. మనుష్యులయందు త్తత్త్రియుండు శూరుడు. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౫౨ I విషయము:—ఇందలివిషయమెల్ల సంస్కృతవ్యాకరణోక్తమే. కాన నిందలి నిర్ధారణాదులవివరణము కల్పితరుప్రసంగనందగు. అధ్వగులు = బాట సారులు, పాటువాడు = పరుగిడువాడు. ఈనిర్ధారణమున సప్తమివచ్చుట ప్రచురము.

సర్వవిభక్తి సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట.)

ఆధారోఽధికరణమ్. (౧-౪-౪౫.) కర్తృకర్తృద్వారా తన్నిష్టక్రియాయా ఆధారః కారక మధికరణసంజ్ఞం స్యాత్. (సి. కౌ. ౬౩౨ సూ.)

సప్త మ్యధికరణేచ (౨-౩-౩౬.) అధికరణే సప్తమీ స్యాత్. ఔపశ్లేషిణో, వైషయిణో, లభివ్యాపక

శ్రేత్యాధార త్రిధా - కటే ఆస్తే - స్థాల్యాంపచతి.

మోక్షే ఇచ్చా అస్తి - సర్వస్తి న్నాత్మాస్తి.....

నన్నయా. నిమిత్తాత్కర్తయోగే (వార్తి. ౧౪౯౦.) నిమిత్త
అగ్ర 3 విషయము. మిహ ఫలమ్. యోగ స్సంయోగ స్సమవాయాత్తకః.
చర్తణి ద్వీపినం హన్తి । దస్తయో వ్నన్తి కుజ్జరమ్ ।
కేశేషు చమరిం హన్తి । సీమ్ని పుష్కలకోహతః. ఇతి
భాష్యమ్. హేతౌ తృతీయాత్ర ప్రాప్తా. సీమా అజ్ఞా
కోశః - పుష్కలకో గన్తమృగః" (సీ. కా. ౬౩౩ సూ.)
విషయ నిమిత్తాదిజా తథై వాన్యా. (ఆం. చిం. అజం.
౮ కా. అహో. ౨౭౫ పుట.)

భావాదిజన్య జీవేతుల్యః । సుసాన్యా దత్ర సర్వదా ।

సత్కర్తృజా సప్తమీచ । వర్తమానార్థతాం గతా. (వికృ.

అజం. ౧౮ కారి. అహో. ౨౭౬ పు.)

కల్పతరు. అగ్ర 3 విషయము:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక అగ్ర 3 విషయమున
వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
మూలము.

ఆధారిత్యాది - ఆధారః = ఆధారము, అధికరణమ్ = అధికరణ మనిపించు
కొనును. 'ఘటమందు జలమున్నది' మున్నగువ్యవహారములలో జలాదికమునకు
ఘటాదిక మాధారము. జలాదిక మాధేయము. కర్తృకర్తములును గ్రియ కాశ్రయ
ములై. కానఁ గర్తృద్వారమునఁగాని కర్తృద్వారమునఁగాని కర్తృకర్తములందుండు
క్రియ కాధారమగునది కారకమగుచు నధికరణసంజ్ఞగల దగునని కర్తృకర్తద్వారే
త్యాదివృత్తికి దాత్పర్యము. ఇట్లు పరమృరగాఁ గ్రియ కాధారమగునది యధికరణ
సంజ్ఞగలదని యెఱుంగునది.

అధికరణేచ = అధికరణమందు, సప్తమీ = సప్తమీవిభక్తి యగును. అధికరణ
వాచకమునకుఁ బరముగా సప్తమీవిభక్తి యగునని యర్థము. ఆధారః = ఆశ్ర
యము, ఔపన్యసికః = ఏక దేశసంబంధముగలది యనియు, వైషయికః = విషయతాస
బంధమున గోచరించునదనియు, అభివ్యాపకః = సర్వావయవములందును వ్యాపించి
యుండునదనియు, త్రిధా = మూడువిధములుగలది. ఉదా:—ఔపన్యసికః—
కర్తృద్వారమునఁ గ్రియ కాధారము:—కటే ఆస్తే = చాపయందున్నాఁడు.
చాపయొక్క యేక దేశమున నున్నాఁడని యర్థము. కర్తృద్వారమునఁ గ్రియ కాధా

రము:—స్థానికపరిపాలన = గిన్నెలో నేకదేశమున వండుచున్నాడని యర్థము.
వైషయిక:—మోక్షే శిష్యాస్త్రీ = మోక్షము దిచ్చగలదు. కర్తయగు నిచ్చకు
మోక్షము గోచరమగుచున్నది. అభివ్యాపక:—సర్వస్తి న్నాత్వాస్త్రీ = అంతటను
నాత్మ గలదు. అన్నివస్తువులం దన్నియవయవములందును నాత్మ వ్యాపించి యున్న
దని యర్థము.

“వస్తు తస్తు ఉప సమీపే శ్లేషః, సంబంధః, తత్కృత మాపశ్లేషికమితి
వ్యుత్పత్త్యా సామీపికమేవాధారత్వ మాపశ్లేషికమ్.....వసంచ కటే ఆస్తే...
...ఇత్యాదౌ గౌణ మప్యధికరణం సప్తమ్యర్థవ” (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ.
వ్యా.) “అభివ్యాపకఇతి - సకలావయవవ్యాప్తికృత ఆధారః.” (సి. కౌ. ౬౩౩
సూ. బాలమ. వ్యా.) వైషయికసప్తమి మిక్కిలి విస్తృతము. “గోవిందః కేశౌ
కుశలః=కేశవిషయే పటురిత్యర్థః.” (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. దుర్గా. వ్యా.) “ఆకాశే
శబ్దో జాయతే - ధర్తేవేదాః ప్రమాణమ్ - తీర్థేవసతి-గురౌవసతి-ఇత్యాది. ఆకాశ
శబ్దయో రవినాభావ స్సంబంధః - ధర్తేవేదయో రోబ్ధ్యబోధకభావ స్సంబంధః-తీర్థవాస
యో రాశ్రయాశ్రయిభావ స్సంబంధః. గురుశిష్యయో రుపాసోపాసకభావ స్సంబంధః-
ఇతి సర్వస్యాత్ర విషయతా.” (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.)
ఆకాశే శబ్దోజాయతే = ఆకాశమందు శబ్దము పుట్టును = శబ్ద మాకాశగోచరమని
యర్థము. ధర్తే వేదాః ప్రమాణమ్ = ధర్తవిషయమున వేదములు ప్రమాణము.
తీర్థే వసతి = తీర్థవిషయమున వసించుచున్నాడు. గురౌ వసతి = గురునేవావిషయ
మున వసించుచున్నాడు. ఇ ట్లనేకస్థలములం దీవైషయికసప్తమి విలసిల్లుచుండును.

బౌద్ధశ్లేషికాధారస్థలమున నాధారాధేయముల సంబంధము సంయోగ
రూపముగాని సమవాయరూపముగాని కావలయును. ఘటమందు జలము సంయోగ
సంబంధమున నుండును. శరీరమందు జీవుడు సమవాయసంబంధమున నుండును.
ద్రవ్యద్రవ్యములసంబంధము సంయోగరూపము. అవయవావయవలకును, జాతి
వ్యక్తులకును, గుణగుణులకును, గ్రియాక్రియావంతములకును గలసంబంధము సమ
వాయరూపము. “రూపే రూపత్వదుస్తీ-శరీరే చ్ఛేష్టాస్తీత్యాదౌ సమవాయేన
బౌద్ధశ్లేషికాధారత్వ మిత్యాది జ్ఞేయమ్.” (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.)

నిమిత్తాదిజ్ఞేత్యాది:—“నిమిత్త మనఃగా ఫలము. ఫలమునకుఁ గర్తృమందు
సంయోగసంబంధమునఁగాని సమవాయసంబంధమునఁగాని వృత్తి యుండఁగా
ఫలరూపహేతువాచకముకంటెఁ బరముగా సప్తమి యగునని యర్థము. “కర్త
యోగే హేతువాచకాత్ శబ్దాత్ సప్తమీ వాచ్యేత్యర్థః.” (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ.

బాలమ. వ్యా.) “నిమిత్తముతో నన్వయముగల క్రియయందు కర్తయగుదానితో సంబంధ మున్నప్పుడు నిమిత్తవాచకముకంటె సప్తమి యగును” (కౌముదీశరదా గమము. ౬౩౬ సూ.) హేతుత్పత్తీయ ప్రాప్తిపఁగా నిది వచింపఁబడెను. చర్తణి = చర్తనిమిత్తమున, ద్వీపినమ్ = పులిని, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు. దన్తయోః = దంతములనిమిత్తమున, కుజ్జరమ్ = ఏనుగును, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు. కేశేషు = కేశములనిమిత్తమున, చమరీమ్ హన్తి = చమరీమృగమును జంపుచున్నాఁడు. నీమ్ని = అండకోశమునిమిత్తమున, పుష్కలకః = గంధమృగము (బూతుపిల్లి) హతః = చంపఁబడెను. పులినిజంపుట చర్తముకొఱకుఁగాన నిటఁ జర్తము నిమిత్త మనఁగాఁ గ్రియాఫలము. ద్వీపి కర్తము. ద్వీపిచర్తములకును నండ కోశగంధమృగములకును సంబంధము సమవాయము. తక్కినవాని సంబంధము సంయోగము. ‘చర్తమందు ద్వీపిని జంపెను’ అనురీతి సంస్కృతానుసార ప్రయోగములు తెనుఁగుకావ్యములందు లభింపలేదు.

విషయేత్యాది:—విషయనిమిత్తాదిజా = వైషయికాద్యధికరణవాచకములకును, ‘నిమిత్తా త్కర్తయోగే’ అనువార్తికముచొప్పున నిమిత్తవాచకమునకును బరముగావచ్చు, అన్య = ఈవఱకు వివరించినవిభక్తులకంటె భిన్నమైనసప్తమియు, తదైవ = ఆసంస్కృతవ్యాకరణోక్త ప్రకారముగనే తెల్లనందును నగును. ఉదా:—
విషయాది:—మోక్షమం దిచ్చగలదు. ఘటమందు జలమున్నది. అంతట నీశుఁడు గలఁడు. నిమిత్తాది:—చర్తమందు పులినిజంపెను = జర్తము విషయమునఁ జంపెనని యర్థము.

ఇట్లు సప్తమివచ్చునని చెప్పుటచేత, ‘అదున్ - నన్ - అన్’ అను సప్తమీ ప్రత్యయములును, లోపలన్ - లోనన్ - లోన్ మున్నగు సప్తమ్యర్థకశబ్దములును సప్తమ్యర్థకద్వితీయాప్రత్యయములును యథాసంభవముగ నగునని గ్రహింపనగును. అనఁగా నుదంతజడవాచకముల యేకవచనమున నవర్ణమును నౌపవిభక్తికములపై ‘అన్’ అనునదియు నిట్లు యథార్థముగఁ దక్కినవియు నగునని యెన్ననగును. (విస్తర. I).

విస్తర 1 ౨౫౩ విష:—అహోబలపండితుఁ డీచింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుటలో మిక్కిలి పొరపాటుపడెను. “విషయనిమిత్తాద్యర్థజా, అన్య విభక్తిః, సప్తమీత్యర్థః. తదైవ = తేన ప్రకారేణ ప్రథమాంతర్వలక్షణేన తిష్ఠ తీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన సత్యర్థసప్తమీగ్రాహ్య. తద్విధాయకంచ శాస్త్రం యస్యచ భావేన భావలక్షణమిత్యాది. ఇతరయోర్విధాయకంతు నిమిత్తా త్కర్తయోగే.

ప్రయోగములు:—బౌద్ధశ్లేషికము—తే. గీ. ఎల్లయందును దా వసియించు
 తెల్ల | యదియుఁ దనయందు వసియించుట... (ఉదోఘ. ౨ ఆ. ౩౨౬.) ఇందు
 “ఎల్ల యదియుఁ దనయందు వసియించుట” అనునది యశ్లేషికసప్తమిలక్ష్యము.
 విశ్వమెల్లయు వాసుదేవునిజ్ఞానలో నేకదేశమునఁగదా వసించియుండును.

సప్తమ్యధికరణేచ. ఇత్యాదిశాస్త్రమ్.....భృత్యులవిషయము గౌరవమత్యంత
 చలంబు సత్య మవసీశులకున్, చర్తము నిమిత్తము ద్వీపిం జంపెన్ | వాలము
 నిమిత్తము చమరిం జంపెన్ |భృత్యుఁ డావులఁ బిదుకఁగ వచ్చెన్.....
 వష్టిచానాదరే - పుత్రుఁడు దుఃఖంప సన్న్యసిం చెన్ ఇత్యాది.....ప్రథమాంత
 త్వంతు సర్వత్ర సమానమ్. విషయనిమిత్తశబ్దయోః ప్రయోగవచాయం విధిః.
 అన్యత్ర మోక్షమునం దిచ్చగలదు. ఇత్యాదిరూపం భవత్కేవలం.” (అహో. ౨౭౫-౨౭౬
 పు.) అహోబలపండితుఁడు “ఆదిశబ్దేన సత్యర్థసప్తమిగ్రాహ్యో” అని వ్యాఖ్యచేసి,
 చింతామణియం దొక్కవైషయికసప్తమిమాత్రమే సంగ్రహింపబడినట్లును నొప
 శ్లేషికాభివ్యాపకాధారసప్తములు స్థిరంబుడనట్లును వ్యాఖ్యచేయుట పొరపాటు.
 చింతామణిలోని యాదిశబ్దముచే సంగ్రహింపబడకుండుటచేత నేకదా యధర్వణుఁడు
 సత్యర్థసప్తమిని సంగ్రహింపవలసెను. మఱియు నావైషయికసప్తమియందును ‘నిమిత్తా
 త్కర్తయోగే’ అనువార్తికముచొప్పున వచ్చుసప్తమియందును ‘అంద్యాదిసప్తమి
 ప్రత్యయములై యంతటను వచ్చుననిచెప్పక విషయనిమిత్తశబ్దప్రయోగమునఁ
 బ్రథమావిభక్తియే నిల్చుననుచు “తథైవ” అనుదానికి “ప్రథమాంతత్వలక్షణేనైవ
 తిష్ఠతిత్యర్థః” అని వ్యాఖ్యచేయుటయు “భృత్యులవిషయము గౌరవమత్యంత
 చలంబు. చర్తమునిమిత్తము ద్వీపిని జంపెన్” ఇత్యాదిరీతి నుదాహరించుటయు
 మిక్కిలి ప్రామాదికములు. ‘తథైవ’ అనుచింతామణికి “ప్రథమాంతత్వలక్షణే
 నైవ” అను నర్థమితిని కెట్లు లభించెనో తెలియకున్నది. మఱియు విషయనిమిత్త
 శబ్దములప్రయోగమునందును సప్తమిస్థలములందు “విషయమున - నిమిత్తమున”
 అని ప్రయోగించుటే వైయాకరణసంప్రదాయము. కావున “భృత్యులవిషయమున
 గౌరవము, చర్తమునిమిత్తమున ద్వీపిని జంపెను” అనురీతినే యిట నుదాహరింప
 వలసియుండును. సంస్కృతమునందును “క్రీడావిషయే నిపుణః” (ముగ్ధ. దుర్గా.
 వ్యా.) అనియు ‘చర్చిణి ద్వీపినం హన్తి అనియు సప్తమ్యంతముల’ నుదాహరించుటే
 సంప్రదాయముగాని ప్రథమాంతము నుదాహరించుట సమ్యతముకాదు. ఒకప్పుడు
 తెల్లన “అన్యస్యాః క్వచిద్భవే చ్చాన్యా” అనుపద్యతిని “భృత్యులవిషయము” అని
 ప్రథమాంతవ్యవహార ముండుటచే నహోబలపతి యట్లు భ్రమించెనేమో? మఱియు

సీ. ద్రోపది ప్రీతితో, నొక్కొక్క నింటఁ దా నొక్కయేడు | గ్రమమున నుండును
గమలాక్షి యెవ్వరియింటఁ దానుండె నయ్యింటివలనఁ | బెజవారు సనకుండ (ఆది. ౮
ఆ. ౧౧౫.) వ. ఇవ్వర్వాకాలంబు మాయందయ్యండి (ఆది. ౮ ఆ. ౧౮౦ వచ.)
(మాయంద = మాస్థలమునంద) గీ. అతిథివై వచ్చి నీవు మాయంద కుడిచి (ఆర.
3 ఆ. 3౯౦.) క. పగవారియింటఁ గుడిచిన (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౨౪.) గీ. ఇండు
మీయందుఁ గలవస్తు వెద్దియైన (సభా. ౧ ఆ. ౨3౯.) చ...రాజసూయముఖ

“నిమిత్తము - అర్థము - తదర్థము” మున్నగునవి ప్రథమాంతములుగఁ బ్రయుక్త
ములగునపు డవి ‘కొఱకు’ శబ్దార్థకములై తాదర్థ్యచతుర్థి వాచకములగునేకాని
సప్తమ్యర్థకములుకావు. తే. గీ. ఏను గుర్వర్థ మర్థి నై మానవేళ |... (ఆది ౧ ఆ.
౯౫ ప.) మత్తకోకిలము. నీతదర్థమ కాగ దేవవినిర్మితం బిది... (ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౮)
(౨౪౪ I విష.). సప్తమ్యర్థమున “అందున్” మున్నగు సప్తమ్యర్థక ప్రత్యయముతో
నిట్టినిమిత్తాదిశబ్దములు ప్రయోగింపబడుట సంప్రదాయము. “నీవును గుర్వర్థంబు
నందు ఋణవిముక్తుండ వై తివి.” (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౧ గద్యము.). కవిజనమండన
గాణపతివివరణకారాదు లీకవిశిరోభూషణమూర్తమునె యనుసరించిరి. ఆంధ్ర
భాషాచరిత్రకర్తగా రీ “విషయనిమిత్తాదిజా తత్రైవాన్య” అను చింతామణిసూత్ర
ము న వర్ణకవిధానార్థకమనిరి. “అన్య” అనుపదము సప్తమీప్రత్యయమగు ‘న’
వర్ణకమును మాత్రము తెలియఁజేయునని తలంపవచ్చును.....అన్య ప్రత్యయము
‘న’ అనునది.....మహద్వాచకపదములపై ‘న’ వర్ణక మెప్పుడు చేరు ననునదియే
ప్రస్తుతసూత్రవిషయ మనుటకు సందేహములేదు.....విషయమునన్ - నిమిత్త
మునన్మొదలగు నవర్ణకయుతసప్తమ్యంతపదములతోఁ గలసియుండునని
యీసూత్రమున సూత్రకారుఁడు వివరించియున్నాఁడు. నీకృతమునఁ (శాసితరి
త్వయి) గౌరవాన్వయ ముకిల్బిషకీర్తిఁ బ్రకాశితంబగున్ (ఆర. ౧ ఆ. ౫౧ ప.(
‘మొ.’) (ఆం. భా. చ. ౧౬౩౨ పుట.) ఇది విమర్శసహమై యుండలేదు. ‘అన్య’
అనుదాని కన్య ప్రత్యయమగు ‘నవర్ణకమని’ యర్థమట. ‘విషయనిమిత్తాదిజా’ అను
దానికి విషయమునన్ - నిమిత్తమునన్ - కారణమునన్ మొదలగుపదములు లక్ష్య
ములట. మహద్వాచకపదములపై ‘న’ వర్ణకము చేరునట. ‘నీకృతమునన్’ అను
(భారతపద్యమందలి) పదము సప్తమీప్రత్యయంతమట. ఔపశ్లేషికాద్యధికరణ
సప్తమిని నన్నయాధర్వణులు స్థరింపనే లేదని యీసమన్వయమునఁ బర్యవసిత
మగుచున్నది. నన్నయాధర్వణులు నవర్ణకమును స్థరింపలేదని వీరియాశయము
అది సరికాదు. (చూడు. ౨౫౩ II విషయము.)

మున్నతిః జేసినధన్యు లింద్రునం । దునికియు (సఖా. ౧ ఆ. ౮౯.) (ఇంద్రునందున్ = ఇంద్రుసన్నిధిని.)

వైషముకము:—చ. అనుపమకార్మకాది వివిధాయుధ విద్యలయందుఁ గోవిదుం । డనఁగ... (ఆది. ౬ ఆ. ౯౬.) నీ. చారువిభూషణాహార విహారశయ్యాసన భోగంబులందు విముఖ (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬.) క. ఇం దీవరలోచన నీ । యంచే నభి నందితాత్మ నై నట్టులు నీ । నందనులయందుఁ బొత్తుల । యందును నభినంద్య వగుమ యని దీవించెన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౬.) వచన. నీమందులు మంత్రంబులు నాయందుఁ బనిసేయవు (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౧.) వ. నీవుచు గుర్వర్థమునందుఁ బుణ్యవిముక్తుండ వైతివి (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౧.)

అభివ్యాపకము:—తే. గీ. ఎల్లయంద్యను చా వసియించుట... (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౨౬.) వ. ఎక్కడఁ జూచినం దానయై... (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౩౭.)

నిమిత్తాదిజప్తమి:—చర్మమం దేనుఁగును బులిని జంపెను. జర్మనిమిత్తమున బులినిజంపెను. మొ.

భావాదీత్యాది:—భావాదిజన్యజీప్ = “యస్యచ భావేన భావలక్షణమ్. (౨-౩-౩౭) యస్య క్రియయా క్రియా న్తరం లక్ష్యతే తతః సప్తమీస్యాత్ - గోషు దుహ్యమానాసుగతః...” (నీ. కౌ. ౬౩౪ సూ.) అనునది మొదలగుసూత్రముల చొప్పున వచ్చుసప్తమి (‘జీ. ఓన్. సుప్’ అను సప్తమీప్రత్యయముల ప్రత్యాహారము ‘జీప్’ అనునది.) సుసా = ప్రథమావిభక్తితో (‘సు. బె. జన్’ అను ప్రథమా ప్రత్యయముల సమాహారము.) తుల్యః = సరియై, అత్ర = ఈ తెనుఁగుభాషయందు; సర్వదా = అంతటను బ్రయుక్తమగును. సత్యర్థ...గతా = ఇట్టిచో నీసత్యర్థజ సప్తమి వర్తమానార్థకమగును. ఇట్టియెడల భావలక్షణార్థక నుజ్యంతక్రియ యంత టను బ్రయుక్తమగును గాన దానిచే నచటి కర్తృకర్తము లభిహితము లగుటం జేసి యచటఁ బ్రతిపదికాఢ ప్రథమయై కర్తృకర్తవచకములకుఁ బరముగా వచ్చును. “భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుః బ్రథమయగు” అని సూరి సూత్రించెను. (బా. కౌ. ౩౨ సూ.) గోషు దుహ్యమానాసు గతః దేవదత్తః = గోవులు పిదుకఁబడుచుండఁగా దేవదత్తుడు వెడలినాడు. ఇది కర్తృవాచకమునకుఁ బరముగా సప్తమివచ్చినస్థలమున కుదాహరణము. కర్తృవాచకస్థలమునకు:— బ్రాహ్మణే ష్వధీయానేషు గతః = బ్రాహ్మణులు చదువుచుండఁగా వెడలినాడు. ఇట్టి యెడల సంస్కృతమునవచ్చు సప్తమి తెల్లనందలి ప్రథమకు సరియైయుండునని యధర్వణాశయము. సర్వదాయనుటచే నీసందర్భములోని సప్తము లన్నిటియెడలను

నిట్లే ప్రథమయే నిల్చునని విశదమగుచున్నది. “అర్హాణాం కర్తృత్వే నర్హాణా మ కర్తృత్వే తద్వైపరీత్యేచ” సత్సు తరత్సు అసత్త అసతే = సత్పురుషులు వెడలు చుండఁగా నసత్పురుషులు నిల్చుచున్నారు. (సి. కా. వా. ౬౩౪ సూ.) షష్ఠీ చానాదరే (౨-౩-౩౮.) అనాదరాధిక్యే భావలక్షణే షష్ఠీస్తమ్యాస్తః. (పుత్రాదా) రుదతి రుదతోవా ప్రాప్రాజీత్ = రుదస్తం పుత్రాదిక మనాదృత్య సన్న్యస్తవానిత్యర్థః = పుత్రాదులు శోకించుచుండఁగా (వారి ననాదరించి) తండ్రి సన్న్యసించెను. అధికరణ సత్తమీస్థలములందును నిట్టిభావలక్షణనుజ్ఞప్తప్రయోగము సత్యర్థజసత్తమమాల మున సంభవించునని సూత్రములోని సర్వదా శబ్దస్వారస్యమున నెన్నునది. “ఉదితే ఆదిత్యేజుహోతీత్యత్ర తు సామీపిక మధికరణత్వం సత్తమ్యర్థః. ఉదితాదిత్యసమీప కాలే ఇత్యర్థః. ఆదిత్యోదయోత్తరసమీపకాల ఇతి పర్యవసన్నోర్థః.” (సి. కా. ౬౩౫ సూ. బాలమ. వ్యా.) ‘ఉదితే ఆదిత్యే జుహోతి = ఆదిత్యుఁ డుదితుఁ డగు చుండఁగా హోమముచేయుచున్నాఁడు’ అనుచోటి యధికరణసత్తమీస్థలమందును నీభావలక్షణను స్తమ్యర్థక నుజ్యంత ప్రయోగము గల్గెనని యెఱుంగునది. (విస్తర II.)

విస్తర. II ౨౫౩ విష:—వికృతిపేషకటికాకర్త యాయధర్వణకారికను దిద్ది యపార్థమునుజేసెను. “భావాదిజన్యజీవుల్య । సుస్సాప్యదత్త సర్వదా ।..... టీక. ఆత్ర = ఈత్యేఁగునందు, సర్వదా = ఎల్లపుడు, సా = ప్రసిద్ధమైన, భావాది జన్యజీప్ = భావాద్యర్థమువలనఁ బుట్టిన, సత్తమీవిభక్తి, తుల్యసుః = సమానమైన ప్రథమైకవచనముగలది. స్యాత్...తా. విషయనిమిత్త సత్యర్థంబులఁబుట్టిన సత్తమీ విభక్తి ప్రథమాతుల్యం బగును. అందు సతీసత్తమి వర్తమానార్థమును బొందును. భృత్యులవిషయముగారవ । మత్యంతచలంబుసత్య మవనీశులకున్. చర్మనిమిత్తము దుప్పిం జంపెన్.....(వికృ. అజం. ౧౮ కా.) చింతామణిలోని “విషయనిమిత్తాది జాతఙ్గా వాన్యా”. అను సూత్రవ్యాఖ్యయగు నహోబలపండితీయమున నీయధర్వణ కారికయుండుటచే నట్టి కవిశిరోభూషణగ్రంథము సరిగా నర్థముచేసికొనక యీతఁ డిరీతి నవవ్యాఖ్యాచేసినవాఁ డయ్యెను. ‘గోవులు పిడుకఁబడుచుండఁగా’ అనుచోటి ప్రథమాబహువచనమునైనఁ జూచికొనక సుప్రత్యయమాత్ర మను నపార్థము గలపాఠమును బ్రక్షేపించుట మిక్కిలి వింతగా నున్నది. చింతామణి సూత్రముచే నీద్ధింపని భావలక్షణార్థసత్తమి నధర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడని గ్రహింపక చింతామణ్యుడాహరణములుసయిత మియధర్వణసూత్రమునకు లక్ష్య ములని తలంచుట మిక్కిలి వింత.

ప్రయోగములు:—మ. కురువృద్ధౌ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ సూచుచుండన్.....(సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩.) మ. గురుభీష్మాదులు సూచుచుండ సభమీకుం గీడు నాడట్లు.....(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౬.)

“స్వామీశ్వరాధిపతి దాయాదసాక్షిప్రతిభాప్రసూతైశ్చ. (౨-౩-౩౯) ఏతై స్సప్తభి ర్యోగే షష్ఠీసప్తమ్యాస్తః. షష్ఠ్యా మేవ ప్రాప్తాయాం. పాక్షిక సప్తమ్యర్థం వచనమ్. గవాంగోషు వా స్వామీ” (సి. కా. ౬౩౬.) ఇత్యాదిసూత్రముల లక్ష్యములందుఁ జెలుగున షష్ఠియొ కన్పట్టుచున్నది. తెలుగున ‘గోవులకు స్వామి’ అనియొ ప్రయోగింపఁబడుట సహజము. గోవులయొక్కస్వామి. ఇటు శేషషష్ఠి యని యెఱుంగునది.

అధికరణంబునకు సప్తమియగు. ౧౭.

బాలవ్యాకరణ అధికరణంబు నా నాథారంబు. ఔపశ్లేషికంబు - వైషవివరణము. యికం బభివ్యాపకంబని యాథారంబు త్రివిధంబు, ౨౫౩ I విషయము. ఘటమందు జలమున్నది. మోక్షమం దిచ్చగలదు. అన్నింటియం దీశ్వరుండు గలండు.

సంజేవని. ౨౫౩ I విషయము:—చింతామణిచెప్పిన వివిధసక్తములలో నధికరణాన్తకసక్తమినిమాత్రము సూరి యిట్లు సంగ్రహించెను. ఔపశ్లేషికాదుల స్వరూపము ౨౫౩ విషయమున విస్తరించి వివరింపఁబడెను. ఔష:—ఘటమందు జలమున్నది. వైష:—మోక్షమం దిచ్చగలదు. అభివ్యా:—అన్నింటియం దీశ్వరుండు గలండు.

జేర్న: స్యా తోపి ముబ్బన్తం । వినా పుప్రత్యయా నన్నయా. నిర్వతమ్ । అమహన్నామ జడగం । చోదన్తం నాన్యతో ౨౫౩ II విష. విధి: ॥ (వికృతి. ఆజం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో. ౨౬౭.)

కల్పతరువు. ౨౫౩ I విష:—ఈకారికలు ౧౩౭ విషయమున వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను. ౨౨౭-౨౩౩ విషయమునందును నీవిషయము కొంత ప్రసంగింపఁబడినది.

బాలవ్యా. ఉకారాంతజడంబునకు ‘స’ వర్ణకంబగు. ౧౮. ౨౫౩ III విష. ఘటంబున జలంబున్నది - దేవదత్తునకు మోక్షమున నిచ్చగలదు.

సంజీవని. ౨౫౩ III విష:—నవర్ణకము నైతము సప్తమీప్రత్యయమే యగుటచేత నది పూర్వసూత్రముచొప్పున నధికరణార్థమున వచ్చునని వేఱి చెప్పు నక్కఱలేదు. కాని 'అందు' వర్ణకమువచ్చుచోటులందెల్ల 'న'వర్ణకము రానేరదు. కావున 'న'వర్ణకము వచ్చుస్థలము లిందు నిరూపింపబడినవి.

నన్నయ: అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్ఛాన్యా (ఆం. చిం. హలం, ౨౫౪ విషయము. ౧౫౫ కా. అహో. ౪౨౭ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౪ విష:—బా. కా. ౧౯-౨౦ సూత్రములు కారకపరిచ్ఛేదములోని విశేషణముల విభక్తివచనప్రసంగమున నుండుట యుక్తమని తోచి వానిని బా. కా. ౨౬ సూత్రమునకుఁ బూర్వమున నిల్ప నేంచి యిచటఁ గ్రమము తప్పించి యీ ౨౧ సూత్రపుమూలము నిల్పబడెనని యెఱుంగునది.

అన్యస్యాః = ఒకవిభక్తిచోట, అన్యా = మఱొకవిభక్తి, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, భవేచ్ఛ = అగుటయుఁ గలదు. సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రముల చొప్పున నొకవిభక్తి రావలసియుండఁగా నద్దానిచోట వేఱొకవిభక్తివచ్చుటయు నాంధ్రమహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నదని యర్థము. చింతామణికర్త సూరివలె సంస్కృతవ్యాకరణసిద్ధవిభక్తులకు భిన్నములగు విభక్తులు తెల్లనవచ్చుటఁ గలదని యాయావిభక్తులస్థలములను నిరూపింపలేదు గానఁ జింతామణిసూత్రమున కర్థముచేయుటలో సంస్కృతవ్యాకరణసిద్ధవిభక్తులచోట నితరవిభక్తులు తెల్లనవచ్చుటయుఁ గలదనుటయే యుక్తము. అట్టివానిఁ గొన్ని తానె (చింతామణికర్త) వివరించును. "ఇతరత్రచ ద్వితీయా । తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాం స్యాత్" మొ. "ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకుఁ దోడవర్ణకంబగు" (బా. కార. ౭ సూ.) "చతుర్థికి మాటుగ వృత్తియొ.....కానంబడియెడి" (బా. కా. ౮ సూ.) "ఉదంతజడంబు తృతీయకు నవర్ణకంబగు" (బా. కా. ౨౩ సూ.) మున్నగు సూరిచెప్పిన మార్పులెల్ల నీచింతామణిసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానోపును. అవ్విభండు పాల మేఁగెను. (వి. పు. ౭ ఆ. ప్రాథ. కార. ౧౩ సూ.) చ. చిరముగఁ బ్రవ్తాకుం దపమునేసి (ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౯.) మున్నగు బాలవ్యాకరణాసాధ్యవిభక్తులను దీనికి లక్ష్యములు కానోపును. ఇట్లే "క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే." (వికృ. అజం. ౮౭ కా. అహో. ౩౬౫ పు.) అను వికృతివివేక కారికకు లక్ష్యములు వేఱయిండుటచేత నీక్రిందిప్రయోగములు ప్రకృతచింతామణిసూత్రమునకు లక్ష్యములనుటయే యుక్త మనఁదగును. చ...దు । ర్షతులు,...,తీర్థము

లాడనోపరు (ఆర. ౨ ఆ. ౨౮౬.) ఆ. వె. ఎటుకు నన్ను నుటక నేసినశరములు । నెఱుకులాడి...వేదనఁగావించు (ఆర. ౧ ఆ. ౩౧౮ ప.)

సంస్కృతవ్యాకరణాసాధ్యవిభక్తులును సీక్రిందిరీతిని దీనికి లక్ష్యములు కాదగును. “స్వాగతావృత్తము. ఆగిరింద్రసుత హర్షముతో శై । వాగమోదిత విధాయితో సు । స్వాగతాభిమతవాక్యములం ద । భ్యాగతోచిత సవర్యలఁ దన్వేన్ (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౮౩౬.) శా...వరాంగములు సోకుం బుష్కరాగ్రం బునం । దాటోపం బొనరించు...(నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౧౦౦.) గీ. మువ్వరముగూడ నీశిలీముఖమునందుఁ । దెగితిమి (భాస్కర. అయో. ౧౮౧ ప.)” (సూ. రా. ని. అందు శబ్దము.) ఈపద్యములందలి ‘అందు’ విభక్తికిఁ బైరీతిని వివక్షావశమునఁ బ్రయోగము నంగీకరింపక సూ. రా. నిఘంటుకర్తలు ‘అందు’ శబ్దమునకుఁ దృతీ యార్థమే కలదని వ్రాయుట సరికాదు. సంస్కృతమునందును నిల్లె వివక్షావశ మునఁ గారకవిశేషములను బ్రయోగించుటఁ గలదు. “ఏవం వివక్షావశా ద్యత్ర వస్తుతో దానం తత్రాపి న - సమమ బ్రాహ్మణే దానం । ద్విగుణం బ్రాహ్మణబ్రువే । ఆధీతే శలసాహస్ర । షనస్తం వేదపారగే. ఇతి మనుః.” (ముగ్ధ. కార. ౨౯౮ సూ. వ్యాఖ్య.) “గృహే ప్రవిశతీత్యత్ర గృహస్య కర్తతయా ద్వితీయా ప్రాప్తే అధికరణస్య వివక్షియా సప్తమీ, వివక్షావశాద్ధికారకాణి భవంతీతి న్యాయాత్.....తపో వనేషు స్పృహయాభురేషా ఇతి రఘుః ఇత్యాదౌ సంప్రదానే అధికరణవివక్షా. ఇత్యాదయో మహాకవిప్రయోగాత్ వివక్షియా సమాధానీయాః. స్థితేర్గతి శ్చింతనీయేతి న్యాయాత్. తేన స్వేచ్ఛయా—గృహే గచ్ఛతీత్యాది ప్రయోగోనకర్తవ్య ఇతి సాంప్రదాయికాః” (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౬ సూ.) ఇట్లే కవిప్రయుక్తములగు విభక్తులు వైవక్షికములని సమాధానము చేసికొనవలయును. మ. అభిజాతుండపు ధర్మశీలుడవు నీయం దైనసంబంధము (ఆది. ౮ ఆ. ౫౨.) నీ. కారవైశ్వర్యంబు గౌరవంబున సమర్పిత మయ్యె నీయంద పేర్చితోడ (సఖా. ౨ ఆ. ౧౦౨.)

ఏకవాక్యమున నపునరుక్తముగఁ బ్రయుక్తమైన యొక్కపదమే రెండుచోట్ల నన్వయించునపు డందొకకారకమే రెండవదాని నడంచి నిల్చును. “ద్యయోద్యుగ పత్ ప్రాప్తే, కర్తృకర్తాధికరణంకరణం సంప్రదానకమేఅపాదానంచ సందేహాపరం పూర్వేణ బాధ్యతే ఇతి వచనా ద్యవస్థా. గంగాం గత్వా స్నాతి (గంగనుగూర్చి యేగి స్నానముచేయుచున్నాఁడు.) ఇత్యాదౌ అధికరణం బాధిత్యాకర్తప్రవృత్తమ్. గృహం ప్రవిశ్య నిస్సరతి (గృహమును బ్రవేశించి వెడలుచున్నాఁడు) ఇత్యత్ర

అపాదానం బాధిత్యా కర్త ప్రవృత్తమ్. పర మాహనాయ కన్యాం దదాతి (పరు నాహ్వనించి కన్య నిచ్చుచున్నాడు). ఇత్యత్ర సంప్రదానం బాధిత్యా కర్త ప్రవృత్తమ్. అశ్వే స్థితో గచ్ఛతి (ఆశ్వమందుఁ గూర్చుండి పోవుచున్నాడు.) ఇత్యాదా కరణం బాధిత్యా అధికరణం ప్రవృత్తమ్. ఏవ మన్యద పూహ్యమ్” (ముగ్ధ. కార. 3౧౬ సూ. దుగ్ధా. వ్యా.) పైవానిలో ‘గంగనుగూర్చి యేగి గంగలో స్నానముచేయుచున్నాడు’ మున్నగురీతిగల వాక్యములలో నధికరణము నడంచి కర్తకారకము నిల్పెనని యిట్లు గ్రహింపవలయును. నీ...నుందరి నీపతు లందుఁ బ్రీతిఁ | బతిభక్తి యొప్పు నపత్యంబుఁ బడయుము. (ఆది. ౮ ఆ. ౪.) ఇటుఁ “బతులందుఁ బతిభక్తి యొప్పుఁ బతులవలన నపత్యంబుఁ బడయుము” అనఁదగి యుండ నపాదనము నడంచి యధికరణము నిల్పినది. నీ...ఎద్ది చెప్పుఁ డిష్టంబు... (ఆది. ౮ ఆ. ౨౧.) ఎద్ది యిష్టంబు దానిని జెప్పుఁ డని యుండవలసియుండఁగాఁ గర్తకారకము నడంచి కర్తృకారకము నిల్పినది. త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యిట్టి యొడలఁ బైరితిని గ్రహింపక విభక్తి విపరిణామాన్వయము సంగీకరించెను. “కొన్నియొడల విభక్తి విపరిణామంబు గ్రాహ్యంబు ఉదాః—ఉ...ఈతనితో సాటి యనంగ మేలన...(నిర్వ. 3 ఆ.)...ఇక్కడఁ దృతీయకుఁ బంచమిగా మార్పు గలిగెనని తెలియవలయును. మొ.” (ప్రాథ. కార. ౨౬ సూ.) “ఈతనితోసాటి; ఇతనికంటె మేలు” అనుచో నేకవాక్యప్రయోగమునఁ బంచమి నడంచి సహృదృత్వతీయ నిల్పెననుట యుక్తము. ఉ...నీ | యేపున కోర్వ దేవతల కేనియు దైత్యుల కేని రాదు పా | మ్మేపగతేని గెల్వము.....(శాంతి. ౨ ఆ. ౪౩౭.) ‘ఏవగ తేదిర్పిరేని వారిని గెల్వము’ అని యుండవలసియుండఁగా గర్త కారకము నడంచి కర్తృకారము నిల్పినది.

ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియునగు.

బాలవ్యాకరణ ౨౧. మైత్రుండు గృహమును వెడలెను. గృహము

వివరణము. నుండి యని యర్థము. వాడు వాహనమును దిగెను.

అగ్ర I విషయము. వాహనమునుండి యని యర్థము. వారు సుఖ

మున్నారు. సుఖముతో నని యర్థము. ఇత్యాదు

తెలుంగునది.

సంజీవని. అగ్ర I విషయము:—“అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్ఛాన్యా” అను చింతా మణిసూత్ర మొ దీనికి మూలమైనను సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభక్తులను నాంధ్ర మహాకవి ప్రయోగార్హములగు సంస్కృతప్రసిద్ధవిభక్తివిలక్షణములగు విభక్తు

లను జాలవఱకు సూరి సూత్రించినవా డగుటంజేసి సూరిగారి యీసూత్రమున కర్థము చేయునపుడు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభక్తులకును సూరి సంగ్రహించిన విభక్తి విశేషములకును విలక్షణములగు విభక్తులు వచ్చుటయుఁ గలదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. 'మైత్రుండు గృహమును వెడలెను' అనుచో నపాదాన పంచమి రావలసియుండుననియు నట్టియొడల "ఉండి" శబ్దానుప్రయోగమును బంచమివిభక్తి వలనకు ద్వితీయాదేశమును రాగా 'గృహమువలననుండి=గృహము నుండి' (బా. కా. ౯-౧౦-౧౧ సూ.) అని యేర్పడుననియు నట్లగుటచే నిట 'గృహమువలన' అను పంచమివిభక్తికి మాటుగ నుండి శబ్దరహిత ద్వితీయయై ప్రకృతసూత్రముచొప్పున వచ్చెననియు సూరిగారియాశయము. ఇట్లే వాహన మును దిగె ననుచోటను గ్రహింపవలయును. వారు సుఖముతోనున్నారని సహాధ్య తృతీయ రావలసియుండఁగా నద్దానికి మాటుగఁ బ్రథమవచ్చి ప్రకృతసూత్రము నకు లక్ష్యమగుచున్నదని యెఱుంగునది. సూరి 'కాలాధ్యములకుఁ బ్రాయికం బుగఁ బ్రథమయగు' (బా. కా. ౨౫.) అనిమాత్రము సూత్రించుటచేత దేశ (ప్రదేశ) వాచకముల సప్తమ్యర్థక ప్రథమ సంగ్రహింపబడదయ్యె. అద్దానిని ప్రాథ వ్యాకర్త పూరించుటకై "ఒక్కొక్కచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయ నగు (ప్రాథ. కా. ౨౦ సూ.) అని సూత్రించి తీర్థమాడి (తీర్థమందాడి = స్నానముచేసి) నెఱుఁగు లాడి (మర్తస్థానములందు గ్రుచ్చుకొని) పేరోలగముండి (వెడ్డసభయందుండి) మున్నగువాని నుదాహరించెను. బా-గు-ప్రకర్త యట్టి కవిప్రయోగపద్యముల నెల్ల స్వీకరించి ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యములనుగా నుదాహరించెను.

సూరి పయిరితిని వివరించినేకాని "గృహమునుండి వెడలెను - వాహనము నుండి దిగెను" అనురీతి ప్రయోగములు మృగ్యములు. అపాదానపంచమ్యర్థమున వచ్చిన ద్వితీయకుఁ ('గృహమును వెడలెను' అనురీతివి) ప్రయోగములు గలవు. క... | కలి కర్కొటకవిషంబుఁ గ్రక్కుచు నొడలన్ వెలువడి (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౩). 'సుఖముండె' అనుటకు "సుఖముండు మింక" (అది. ౩ ఆ. ౧౨౯ ప.) అనురీతి ప్రయోగములు గలవు.

నన్నయ. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా (ఆం. చిం. అజం. ౧౫ కారి. ౨౫) విషయము. అహో. ౩౨౦ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౫ విష:—“అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్ఛాన్యా” అను సూత్రపు ఫలములనై కొన్నిటిని వివరించుచున్నాడు. జడపథానామ్ = జడవాచకములకు, (ఉత్తరసూత్రమునుండి యనువృత్తివచ్చును.) ఇతరత్ర = ద్వితీయేతర తృతీయాదివి

భక్తులచోట, ద్వితీయా=ద్వితీయావిభక్తి, స్వాత్=అగును. ఇట్టితరవిభక్తు లన్నిటిచో
టను ద్వితీయవచ్చునని చెప్పఁబడినను దృతీయాసప్తమివిభక్తులచోట మాత్రమే
ద్వితీయ నిల్పుటవహాకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. అహాబలపండితుఁడు నిట్లే
యభిప్రాయపడెను. “ద్వితీయావిభక్తిః స్వవిషయవ్యతిరిక్తవిషయేఽపిస్వాత్
రాముఁడు హేతి నమరారుల నజకెన్, రాముఁడయోధ్య నున్నవాఁడు. ఆద్యే
(ఉదాహరణే)తృతీయాస్థానే “అమ్” (ద్వితీయ), ద్వితీయే(ఉదాహరణే)సప్తమిస్థాన
ఇతి.వివేకః.పక్షే హేతిచే నజకెన్ ఇత్యాదికం రూపం సంస్కృతన్యాయే.నజడవిషయ
ఏవాయమ్.” (అహా. 3౨౦ పు.) (పంచమిచోట ద్వితీయ యరుదు. ౨౫౭ I విష.)
అందును బహువచనమునందే యంతటను ద్వితీయ నిల్పును. ఏకత్వమున నను
దంతములకు మాత్రమే తృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయనిల్పును. ఉదంతముల
కన్ననో తృతీయాసప్తములచో ‘నన్’ అనునదియే నిల్పును. ఔపవిభక్తిములకు
‘అన్’ అనునది నిల్పును (బా. కా. ౧౮-౨౩ సూ. ఆచ్ఛి. ౩౮ సూ. ౨౫౩ I విష.
౨౫౬ విష. ౨౨౭-౨౩౩ విష.). (విస్తర. I) ఉదా:—వనములన్ = వనముల
చేతన్ - వనములందున్. త్రాడులన్ = త్రాడులచేతన్ - త్రాడులందున్ - హేతు

విస్తర. I ౨౫౫ విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యుదంతజడములకు
సైతము కొన్నియొడలఁ దృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయ యగునని వివరించెను.
“ఒకానొకచో నేకవచనంబున నుకారంబుమీఁది ద్వితీయయుఁ దృతీయావిభక్త్యర్థక
మయ్యెడునని తెలియవలయు. ఈయర్థమునకు ‘ఇతరత్ర చ ద్వితీయా’ అను
స్థాననియమశూన్యవిధియు నవకాశ మిచ్చుచున్నది. ఉ:—ఎ. గీ. తండ్రి పనుపుఁ
జేసి.....(ఆది. ౩ ఆ. ౯౫.) సీ. దాశకన్యాకేలి తప్పుఁజేసి (స్వా. ౨ ఆ. ౭౩.)
మొ. ఇట్లునుటచే ఇవిధము నాననముల్ గలవార (నిర్వ. ౪ ఆ. ౮౭.) అను నిట్టి
ప్రయోగములును నిర్దుష్టము లగుచున్నవి” (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ.) ఇట్లే
ఆ. వె. భీష్మపనుపుఁజేసి వేలవైతి. (సఖా. ౨ ఆ. ౧౧.) అనిభట్టారకుఁడు స్థలాంతరము
నందును బ్రయోగించెను. అరయ నరయ నీప్రయోగములందలి ‘చేసి’ శబ్దము
‘దుర్గబలంబునఁజేసి’ (సఖా. ౧ ఆ. ౧౭౬ గద్య) మున్నగుచోటులందువలెనే
యన్యయశూన్యమై యనుప్రయుక్తమయ్యెననియు, ‘ఓనుపునన్ - తప్పునన్ -’ అను
తృతీయలచోట ‘పనుపున్ - తప్పున్’ అను ద్వితీయ నిల్పుటచేత హనివై నను
ప్రయుక్తమయ్యెననియుఁ జెప్పుట న్యాయ్యధుని తోచునుగాని ‘ఉ’ దంతములపై
మతౌచ్ఛటను దృతీయార్థమున నిట్లు ద్వితీయ నిల్పు ననుటను నిర్వహింపఁజాలు
ప్రమాణికప్రయోగములు లేమింజేలియు నీప్రయోగములకు మార్గాంతరమున

లన్ = హేతులచేతన్ - హేతులందున్. హేతిన్ = హేతిచేన్ - హేతి
యందున్. వనమునన్ = వనముచేతన్ - వనమునందున్. త్రాటన్ = త్రాటిచేతన్ -
త్రాటియందున్. మొ. ఉదంతములు సహజముగా నుకారాంతశబ్దములు కావ
చ్చును. లేదా “స్యా దమహతాం విభక్తా” “సర్వ త్రోదోతో ర్యు ర్భవతి మువత్”
అను చింతామణిసూత్రములచొప్పున వచ్చునాగమ ‘ము - వు’ లం గూడుటచే
నేర్పడు ‘ఉ’ కారాంతములును గావచ్చును. ఉదా:—చిగురునన్ - వనమునన్ -
తరువునన్ - మొ. చకారముచే నీసూత్రము పాక్షికమని గ్రహింపవలెను.
ఉ, లతన్ = లతచేతన్ - లతయందున్ - మొ. ఉదంతజడవాచకములయు నౌప
విభక్తికజడవాచకములయు ద్వితీయాంతరూపములకుఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములు
కల్గినేరవు. ఉదా:—వనమున్ = వనమును, త్రాటన్ = త్రాటిని. మొ. ‘వన
మున్.’ అనుదానికి ‘వనముచేతన్ - వనమందున్’ అనియు, ‘త్రాటన్’ అనుదానికి
“త్రాటిచేతన్ - త్రాటియందున్” అనియు నర్థములు లేవని యెఱుంగునది.

కొన్నియెడల బహుత్వమున నజడవాచకముల తృతీయాసప్తములచోట
సయితము ద్వితీయానిభక్తి నిల్పుట నన్నయేతరకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది.
సీ...తే.గీ. అనిన నలుగాలి వాన గోవును నశేషశబ్దముల మంత్రమును లోహజాతిఁ
గాంచ | నమును మనుజుల విప్రుండు సమధికత్వ | భాజనము లండు వేదప్రపంచ
విదులు. (కాంతి. ౧ ఆ. ౭౧.) ‘మనుజులన్ = మనుష్యులయందు’ అని తిక్కయజ్ఞ
ప్రయోగించెను. స్థలాంతరములందును నిట్టి ప్రయోగములు గలవు. సీ...ఆ.చె.
వనజముఖులు పురుషులను దృష్టిబొందుట | గలుగదండు (ఆను. ౨ ఆ. ౧౭౫.)
సీ...పశువు | లను మేటి యశ మఖలచతుష్పదములను | ధేనువు మిక్కిలి మాన
వులను. తే.గీ. బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు పక్షులందు | శ్యేనము.....(అశ్వ. ౨
సమాధానము చూపట్టుచుండుటంజేసియు నీతిలింగలక్షణశేషకర్త యాశయము
నంగీకరించుట కవకాశము చాచున్నది. ప్రైప్రయోగము లీక్రిందిరీతిని సుసమా
ధేయములై యున్నవి. “తంద్రిపనుపున్ = తంద్రియాజ్ఞను, చేసి = నెఱవేర్చి”
“దాశకన్యాకేలి తప్పుఁజేసి = దాశకన్యాక్రీడ యనుతప్పిదము గావించి” “భీష్టు
పనుపుఁజేసి = భీష్టునియాజ్ఞను జరపి” అని యిట్లచటిద్వితీయలు చేసి శబ్దముతో
నన్వయించుచున్నవనుటలో శ్రుతి కానరాదు. ఇట్లే “ఇవ్విధముయొక్క+ఆననముల్ =
ఇవ్విధమున్+ఆననముల్ = ఇవ్విధము నాననముల్ = ఈవిధముగల ముఖములు”
అని శేషపష్టిపరమాసముచే (౨౫౧ విష.) నిర్వచనోత్తర రామాయణపద్యమును
నిర్బాధమగుచున్నది.

ఆ. ౧౬౧.) (ఇందు - పశువులకు - మున్నగురీతిని సుస్థానమున ‘కు’ వర్ణకము ముద్రాణములందుఁ బ్రక్షీప్తములని యచటి ౧౬౧-౧౬౨ పద్యములలోని ప్రక్రమము విశదపఱుపఁజాలును. మఱియు నచట “యతశ్చనిర్ధారణమ్” అను పాణి నీయ సూత్రముచొప్పున వర్తిల్లు నిర్ధారణపక్షికి (౨౫౫-౨౫౬ II విష.) ‘కు’ వర్ణకము వచ్చుట శాస్త్రవిరుద్ధము. (విస్తర. II) తృతీయాసప్తమ్యర్థక ద్వితీయకును, ‘ఉ’ దంతస్థలమున నవర్ణకమునకును బ్రయోగములు:—ఉ. ఆశ్రిత పోషణంబున ననంతవిలాసమునన్ మనీషి వి । ద్యాశ్రమ తత్త్వవిత్త్వమున దాన

విస్తర. II ౨౫౫ విష:—కొన్నియెడల నజడంబు తృతీయాసప్తములకును బహుత్వంబున ద్వితీయ చూపట్టెడి. ఉదా:—తృతీయకు. ఎ-గీ..... । ఘనతరస్తన చక్రవాకముల నలరు । నంబును.....(హరి. ఉ. భా. ౭ ఆ.) సప్తమికి నీ...ఆ.చె. బలిమిఁ గొనినధనముఁ । బదివేలయొంటెలఁ । పెఱికిరాఁగ.....(సభా. ౧ ఆ. ౨౬౮.) మనుజుల విప్రుండు (భార. శాంతి. ౧ ఆ.) (ప్రౌఢ. కా. ౧౭ సూ.)

పయి యుదాహృతులలో మొదటి రెండును సరికావని యీక్రిందిరీతిని జేటి కావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను “స్తనములందుఁ జక్రవాకత్య మారోపిత మగుటంజేసి చక్ర వాకనిష్ఠమగు నజడత్వమున కిటు బ్రసక్తి యంతగ లేమిని స్తనధర్తము ననుసరించి చక్రవాకములనుగూడ జడములుగఁ దలంపనగుం గాన నిది యంతగా నీవిధి కుదాహరణము గాఁజాలదేమో ? యని తోచెడి. ‘పెఱికిరాఁగ’ అను క్రియల కొంటెలు కర్తవై నట్లు. స్పష్టపడుచున్నది గాన నిట నొంటె లనునది సప్తమ్యర్థక ద్వితీయగాక ప్రథమా బహువచనాంతమని యనవలెను. కాన నిదియు నీవిధికి సరియైన యుదాహృతి కాఁజాలదనియే తోచెడి.....శబ్దరత్నాకరమున నొంటె లనునది గర్తర్థకముగ నే యుదాహృత మయ్యెను. చూ. శ. ర. పెఱుకుశబ్దము. (గీ౧౬ పుట) ఇంక మిగిలినది మనుజుల విప్రుం డనునదే” (భా. సా. పే. కార. ౨౨సూ. వ్యాఖ్య.) “మనుజులవిప్రుండు” అను సోమయాజిప్రయోగము నంగీకరింపక తీరనపు డింకఁ దక్కినవాని నేవేవో యపమార్గముల నాశ్రయించి నిరాకరించుట వృథా ప్రయాసముగదా. ఇంక నట్టి నిరాకరణమును బ్రమాదభూయిష్టముగ నే యున్నది. స్తనములందుఁ జక్రవాకత్యము నారోపించుటచేఁ జక్రవాకముల నజడములనుగూ ఖావింపనగు ననుట కేవలము పొరపాటు. ఇట్లయిన నిక ముఖ చంద్రుఁ డనుచోఁ జంద్రుండును జడవాచకమే యగును గాన “ముఖచంద్రము” అనవలసినదేనా ? ఆరోపితవస్తుధర్తావఖాసమే యారోపణఫలమగుచుండ నద్దాని యందు విషయధర్తము లేట్లు ఖాసిల్లును ?

గుణాభిరతిన్ సమస్తవ | త్వాశ్రమ భర్తరక్షణమహామహిమన్ మహి నొప్పు
సర్వలో | కాశ్రయుఁ డాదిరాజనిభుఁ డత్యైకలంకచరిత్రసంపదన్ (ఆది. ౧ ఆ.
౬ ప.) క. మనుజేంద్ర వానిఁ బెడచెవు | లను బెట్టుము వేటుగాఁ దలంపక
దయతో (కర్ణ. ౩ ఆ. ౯౩ ప.) ఉ. భనాథులఁ దన్ని దిక్కులన్ | నించె యశంబు...
(సభా. ౧ ఆ. ౧౭.) క. విమలమణివయములగు దూ | లములం గంబముల గోడ
లను వేదులఁ గు | ట్టిమములఁ జుట్టినప్రాకా | రములను గరమొప్పుచుండ రచి
యించె సభన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౧.) సీ. సురుచిరహరినీలకీరణజలంబులఁ బద్మరాగా
రుణపద్మములను | రాజితరాజీవరాజహంసావళి నిర్మలసౌవర్ణకూర్తములను | కమ
నీయవైదూర్యకుముదంబులను వజ్రమీనమాత్మిక నవఘేనములను | మరకత
శైవలోత్కరముల విలసిల్లఁ గొలను (సభా. ౧ ఆ. ౧౩ ప.) ఈసూత్రమునకు
“అం - భా - చ - కర్తగారుచేసిన యపార్థము విస్తర. II ౧౪? విషయమున నిర
సింపఁబడినది.

జడంబు తృతీయాసప్తములకు ద్వితీయ బహుళంబు
గానగు. ౨౨.

రాముఁడు వాలి నొక్కకోలం గూలనేనె. కోలతో
బాలవ్యా. నని యర్థము. లంకం గలకలంబుపుట్టె. లంకయందని
౨౫? I విషయము. యర్థము. బాహుళకంబుచే నిక్తార్థం బుదంతంబునకు
బహుత్వమందె యగు. అర్జునుండు శత్రునేనలను
బాణంబులను రూపుమాపె. బాణంబులచే నని
యర్థము. మీనంబు జలంబుల నుండు. జలంబులందని
యర్థము.

సంజీవని. ౨౫? I విషయము:—“ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియు
నగు” (బా. కార. ౨౧ సూ.) అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁబడినరీతిని వచ్చునిభక్తి
వ్యత్యాసములను గొన్నిటిని వివరించుచున్నాఁడు. చింతామణికర్త “ఇతరత్రచ
ద్వితీయా” అని చెప్పినను నట్టి ద్వితీయ తృతీయాసప్తములచోటనే బహుళముగాఁ
గన్పట్టుటండేసి యట్టిరీతిని సూత్రమును మార్చి యుపదేశించుచున్నాఁడు. జడము
లనఁగా నచేతనవాచకములు. అట్టివాని తృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయావిభక్తి
వైకల్పికముగా నిల్చును. ‘ఒక్కకోలన్’ అను ద్వితీయ కొక్కకోలతో నని తృతీ
యార్థమును సూరిగాగే వివరించిరి. అట్లే “లంకన్” అను ద్వితీయకు “లంకయందని”
యర్థ మనుచు వివరించిరి. బహుళగ్రహణముచే నుదంతములకు నేవచనమునఁ

1058 తృతీయాసప్తములలో 'స' వర్ణకమువచ్చుచోటులు. [౨౫౬ I వి. సంజీ.]

దృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవనియు బహువచనమునందు మాత్రమే యట్టి యర్థములు ద్వితీయకుఁ గల్గుననియు “బాహుళకంబుచే” నిత్యాదివాక్యముతో వివరించి యుదాహరించిరి. ‘బాణంబులను’ అనుదానికి బాణంబులచే ననియు, ‘జలంబులను’ అనుదానికి జలములందనియు నర్థములని వివరించిరి. దీనినిబట్టి యుదంతములగు వీని ద్వితీయైకవచనముచోటఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవని స్పష్టమగుచున్నది. ఉః—“బాణంబున్ = బాణమును; జలంబును = జలమును” అనియే యర్థము. తృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవు.

నన్నయా. అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్ఛాన్యా. (ఆం. చిం. హలం.

౨౫౬ విష. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౭ పుట.)

కల్పతరు. ౨౫౬ విషః—ఈసూత్రమునకు ౨౫౪ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

బాలవ్యాకరణ ఉదంత జడంబు తృతీయకు నవర్ణకంబగు. ౨౩.

వివరణము. రాముఁ డొక్కబాణంబున వాలిం గూలినేనె. బాణ

౨౫౬ I విషయము. ముచే నని యర్థము.

సంజీవని. ౨౫౬ I విషః—‘అందు - న - సప్తమి’ అని బా. తత్స. ౭ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడుటచే ‘స’ వర్ణకము సప్తమివిభక్తి ప్రత్యయమాత్రమే యగుట చేత నిటు తృతీయార్థమునందును వచ్చునని సూత్రింపవలసెను. ఇట్లు నవర్ణకము వచ్చుట వైకల్పికమనియె యెఱుఁగునది. బా. కా. ౧౮ సూత్రముచే సప్తమ్యర్థమున నుదంతజడంబులకు ‘అందు’ విభక్తికిఁ బర్యాయముగా న వర్ణకమువచ్చునని యుపదేశింపఁబడెను. (౨౫౩ II విష.) అట్టిస్థలములందే తృతీయార్థమునందు సైతము న వర్ణకమువచ్చునని ప్రకృతసూత్రమున కర్థము. ఉదంతత్వము ‘చిగురు’ మున్నగువానియందు సహజము. ముగాగమ ప్రగాగమములచో సైతము (బా. తత్స. ౪౦-౪౯ సూ.) నుదంతత్వము నంగీకరించి వానిపైన వర్ణకమును నిల్పనగును. ఉ. ‘బాణంబునన్’ అనుదానికి ‘బాణముచే’ నని యర్థ మనుచు సూరిగారే వివరించిరి. ‘బాణమునన్’ అనుదానికి ‘బాణమందున్’ అనియు బా. కా. ౧౮ సూత్రము చొప్పున నర్థము సిద్ధించును. ఉదంతజడంబులకు సైతము ‘సన్’ ప్రత్యయము రానపుడు ‘బాణముచేతను - బాణముతోడను’ అనురీతిని ‘చేత - చే - తోడ - తో’ ప్రత్యయములును వచ్చును. ఈయుదంతములకు బహుత్వమున నవర్ణకము రానేరదు. ఉదాః—“బాణంబులన్ = బాణంబులచేతన్, తరువులన్ = తరువుల చేతన్, చిగురులన్ = చిగురులచేతన్” అని యిట్లు బా. కా. ౨౨ సూత్రము

[బా. కార. ౨౪ సూ.] అజడతృతీయకు 'స' వచ్చుననెడి ప్రాధనిరాధారము. 1001

చొప్పునఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములందు ద్వితీయయే వచ్చును. బా. కా. ౨౨ సూత్రమునందు బహుళగ్రహణముచే నుదంతముల దృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయ రానేరదని వివరింపఁబడుటంజేసి యట్టి యుదంతజడములకుఁ బ్రకృత సూత్రముచేతను బా. కా. ౧౮ సూత్రముచేతను నవర్ణకము పాక్షికముగా వచ్చునని యుపదేశింపఁబడెను. (విస్తర.). ప్రయోగములు:—ఉ. ఆశ్రిత పోషణంబున ననంతవిలాసమునన్ మనీషి విద్యాశ్రమతత్వవిత్త్వమున.....మహి నొప్పు సర్వలో | కాశ్రయఁడు.....(ఆది. ౧ ఆ. ౬ ప.) చ. అన విని యచ్చహీ రమణుఁ డాతని కిట్లను మీకు నాకతం | బున బహుదుఃఖముల్ గలిగె..... నీమనం | బునఁ గృపపుట్టి కాచినను బోయెద నిప్పుడ యేను గానకున్ (కర్ణ. ౩ ఆ. ౯౭.) (ప్రాసస్థలము.) క. విని క్రీడి.....డారుతలము కరతలం | బున నప్పు ళించె.....(శల్య. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప.) (ప్రాసస్థలము).

నన్నయా. తస్యాః ప్రథమా చ జడపదనాం స్యాత్. (ఆం. చి.

౨౫౭ విషయము. అజం. ౧౫ కారి. ఆహా. ౩౨౧ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౭ విష:—జడపదానామ్ = జడవాచకములయొక్క, తస్యాః : ఆద్వితీయకు ('ఇతరత్రచద్వితీయా' అను పూర్వసూత్రములోని ద్వితీయా' అనునది 'తస్యాః' అనెడి యాతచ్ఛబ్దముచే బరామృష్ట మగుచున్నది.) ప్రథమాచ = ప్రథమము, స్యాత్ = అగును. చకారముచేతఁ బ్రథమ వికల్పముగ వచ్చునని యెఱుఁ గునది. జడవాచకద్వితీయకుఁ బ్రథమ వికల్పముగ నాదేశమగు నని యర్థము ఉదా:—నీరు త్రాగును = నీటిని ద్రాగును. ఇల్లు నేసెను = ఇంటిని నేసెను. మొ ప్రయోగములు:—నీ. గరుడధ్వజం డెప్పు కరుణాసమేతుడై యవ్ధాగధుల కెల్ల నభయ మిచ్చి (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౫.) క...భరతా | మ్నాయులగు పాండి వేయుల | శ్రీ యిమ్మెయిఁ గొనిన నిన్నుఁ జీ యనరె యెరుల్ (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౫. (శ్రీ = శ్రీని - ప్రాసస్థలము.) చ. అనిలుఁడు పక్షయుగ్మ మమృతాంశుఁడు వీఁ పు లుండు మస్తకం | బినుఁడు సమస్తదేహమును నెప్పుడుఁ గాచుచు నీ కభీష్టముల్

విస్తర. ౨౫౬ I విష:—“ఒక్కచో నుదంతంబగు నజడంబు తృతీయకున నవర్ణకంబు గానంబడియెడి. ఉదా:—ఉ ఏపుచు గిట్టి యేనుఁగున నేనుఁగు వైచుచు వాజి వాజిచే | రూపడంగం గమోదుచును. (భాస్క. యుద్ధ.) దీనికిఁ బ్రయోగా తరంబు మృగ్యంబు” (ప్రాధ. కార. ౧౭ సూ.) “ఉ. ఏపునఁ గిట్టి యేనుఁగున నేనుల వైచుచు”అనియే గ్రంథకృత్ప్రియుక్తమన్నను తతిలేదుగాన నీప్రయోగమ సమర్థముకాదు,

ఘనముగఁ జేయుచుండెడు జగన్నుత యున్నతియుం జయంబుఁ జే. కొనుమని యిచ్చె దీవనలు గోరి ఖగేంద్రనకుం బ్రియంబునన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౫౭.) ఇందు 'దేహమును' అనుచోటి 'ను' అనునది సముచ్చయార్థక మనఁదగును. లేదా 'దేహమును' అనునది ద్వితీయయై యని యెంచి ద్వితీయాంతములును ద్వితీయార్థక ప్రథమమును నేకవాక్యముఁ గలసియుండనోపునని యంగీకరించినను నంగీకరింప వచ్చును. ఈవిషయమును నిర్వహించు మార్పరానిప్రయోగము గలదు. ఉః—మాకు నతిప్రియుండవు సమస్తవిదుండవు చెప్పుమయ్య యీ! లోకములోని వస్త్రములుం దగువారి నెఱుంగుదు.....(ఆది. ౭ ఆ. ౧౫౬.) ఇందు 'వస్త్రములున్' అనుచో 'వస్త్రములన్' అని సవరింపరాదు. 'వస్త్రములు' అనుచోటి 'లు' అనునది యతిస్థలము.

జడంబు ద్వితీయకుం బ్రథమ బహుళంబుగా నగు. ౨౪.

వాఁడు పూవులు దెచ్చె = వాఁడు పూవులను దెచ్చె.

బాలవ్యా. ఆకె సొమ్ములు దాల్చె = ఆకె సొమ్ములను దాల్చె.

౨౫౭ I విషయము, వాఁ డిల్లు వెడలె = వాఁ డింటిని వెడలె. బాహు

ళకముచేఁ ద్వితీయాసప్తములకు విధించిన ద్వితీయకుం

బ్రథమరాదు.

సంజీవని. ౨౫౭ I విషయము:—జడంబు ద్వితీయకు = జడవాచకముపై నున్న ద్వితీయకు, ప్రథమ = ప్రథమావిభక్తి బహుళముగా నాదేశమగునని యర్థము. ద్వితీయైకవచనమునకుం బ్రథమైకవచనమును ద్వితీయాబహుళవచనమునకుం బ్రథమా బహుళవచనమును నాదేశములగునని యెఱుంగునది. ఆకె = ఆమె. 'వాఁ డింటి వలన వెడలె' అనుచోటి యపాదానపంచమికి, బా. కా. ౧౦ సూత్రముచొప్పున 'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగమును, బా. కా. ౧౧ సూత్రముచొప్పున వలనకు ద్వితీయాదేశమును రాఁగా 'ఇంటినుండి వెడలె' అని సిద్ధించును. అట్టి ద్వితీయకు 'ఉండి' శబ్దముతోడి దానికిఁ బ్రకృతసూత్రముచే బ్రథమావిభక్తి యాదేశము రాఁగా 'ఇల్లు వెడలె' అనురూపము సిద్ధించును. ప్రథమాదేశము రానపుడు "ఇంటినుండి వెడలె" అని యుదాహరించుటయే న్యాయము. కాని బాలవ్యాకరణపుస్తకము లన్నిటియందును 'వాఁడింటిని వెడలె' అనురూపమే కన్పట్టుచున్నది. ఉండిభోషమును సూరి వచింపలేదు. ఉండి పరమగునపుడే వలనకు ద్వితీయాదేశమును బా. కా. ౧౧ సూత్రము విధించుచున్నది. కావున "ఇంటిని వెడలె" అనుచో 'ఇంటినుండి వెడలె' అని యుండనగును. అచటి 'ఉండి' శబ్దము ప్రథమ

ముద్రణమందె భ్రష్టమయ్యెను. లేదా “వాఁ డింటివలన వెడలె” అను పంచమ్యంత రూపమున కుండి పదానుప్రయోగము లేనిదానికి బా. కా. ౨౧ సూత్రముచొప్పున వచ్చెడి ‘ఇంటిని వెడలె’ అను ద్వితీయాంతరూపము సూరిగారిచే నుదాహృత మయ్యెనని యైన గ్రహింపవలయును. కాని సూరి యట్లు వివరింపలేదు. పంచమి కాదేశమున ద్వితీయకుఁ బ్రథమ యాదేశ మయినట్లై తృతీయాసప్తములకు బా.-కా. ౨౨ సూత్రముచొప్పున నాదేశ మగు ద్వితీయకును బ్రథమ యాదేశమగుననియు ‘లంకఁ గలకలంబు పుట్టె’ అనుచో “లంక కలకలంబు పుట్టె” అను ప్రథమాఘటితరూపమును సాధువే యనియు శ్రమింపరాదనుచు సూరి “బాహుళకముచేఁ దృతీయాసప్తములకు విధించినద్వితీయకుం బ్రథమ రాదు” అని వివరించెను (విస్తర. I) సూరి యుదాహరించినస్థలము వంటిదె యనందగు నీక్రిందిచోటఁ బంచమీస్థలమున “అన్యస్యాః క్వచి” దిత్యాది సూత్రముచొప్పున వచ్చుద్వితీయస్థానమునఁ బ్రథమ కన్పట్టుచున్నది. ఉ...కూ | ర్షమ్మ గడంగి నీర్వెడలి (ఆను. ౧ ఆ. ౨౩౩ వ.) ‘నీటివలననుండి వెడలి’ అనుచో నపాదానపంచమి. నీటినుండివెడలి - అపాదానపంచమీస్థలమున వచ్చినద్వితీయ. ఆట్టి ద్వితీయచోట వచ్చినప్రథమః—నీరువెడలి=నీర్వెడలి. (విస్తర. II, III).

విస్తర. I ౨౪౭ I విషయము—ఇట్లు స్పష్టముగను గంతోక్తముగను సూరి వచించు చుండఁగాఁ జేటికావ్యాఖ్యాత “ఓక్కొకచో జడంబు సప్తమికి బ్రథమయగు” (ప్రాథ. కార. ౨౦ సూ.) నని దీనిని సవరించుటను గమనించునది. దీనఁ దృతీయాసప్తములకుఁ గల్గినద్వితీయలలో సప్తమికి గల్గినద్వితీయ ప్రథమాంతమై సప్తమ్యర్థ కముగావచ్చుననుట తేల్లము” (బా. సా. పే. కార. ౨౪ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౯౬ పు.) అని యిట్లువ్రాయుట సరికాదు. ప్రాథ. కార. ౨౦ సూత్రమునందలి “ఓక్కొకచో” అనుదాని కందలి యుదాహరణముల స్వారస్యమునుబట్టి యుదంతస్థలములందె యట్లు సప్తమికి బ్రథమావిభక్తి వచ్చునని యర్థమనుచు వ్యాఖ్య చేయు వలసియున్నది. కావున నుదంతముల సప్తమికి (౨౪౭ I విష.) ద్వితీయవచ్చుట వైయాకరణ కవిప్రయోగసమ్మతము కామింజేసి పేటికావ్యాఖ్యాత యాశయము పరాస్తమగుచున్నది. మఱియు సప్తమికి బ్రథమ వచ్చుస్థలములలో నొక్కట నైన ద్వితీయవచ్చిన ప్రయోగము మచ్చునకేని లేదుగదా. ఉదంతేతరశబ్దములందు సప్తమికి బ్రథమవచ్చులక్ష్యములు ప్రా. కా. ౨౦ సూత్రమునఁ జూపఁబడలేదు.

విస్తర. II ౨౪౭ I విషయము—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీసూత్రమున రెండు విషయములు కొఱవడినవనుచు నీక్రిందితిని బూరించెను.

“బ్రహ్మచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయునగు. ఉదా:—వాహికమునాగఁ
బరఁగు తీర్థమాడి మేథాసరున్వితలగుదురు. చ. వ్రతములు లేనివారు...తీర్థము
లాడనోపరు. (భార. ఆర. ౨ ౨౮౬ ప.) ఉర్విం గల్లుతీర్థంబు లెల్లను నే నాడుచు.
(హరి. పూ. భా. ౫ ఆ.) క. ఎఱుకు నన్ను నుఱక యేసినశరములు | నెఱకులాడి...
(భార. ఆర. ౧ ఆ.) చ. పొరిఁబొరి మోము బాష్పజలపూరము గ్రమ్మగ.....
(భార. శల్య. ౧ ఆ.) ఆవమిడినఁ బగిలిపోవుటయు (భార. స్త్రీ. ౧ ఆ.) ఎ.గీ. ముట్టి
కందముల్ నడిఁ గత్తి వెట్టి వెట్టి (హరి. పూ. ౬ ఆ.) కా. భావంబుల్ భయ ముజ్జ
గించి చొరుఁ డీ.....(హరి. పూ. ౭ ఆ.) మ.....సురసంఘం బేకతం బుండఁగన్
(హరి. పూ. ౫ ఆ.) ఎ.గీ. లీలఁ జేరొలగంబున్న నీలవర్ణు (ఉ. హరి. ౪ ఆ.)
శార్ఙ్గగుణగాఢరవంబు నభంబు నిండఁగన్ (నిర్వ. ౩ ఆ.) అదియున్ మే నుచ్చి
(రా. ఆర. ౨ ఆ.) జనయిత్రి చిచ్చుఱికిన (జై. ౮ ఆ.) తే.గీ.....
పంకము గొరిజ దిగఁబడి పఱవలేవు (స్వా. ౪ ఆ.) పక్షాంతరమునఁ దీర్థమందాడి.మొ.
ఇట్టి ప్రయోగములచేత ‘అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్ఛాన్యా’ అను శబ్దానుశాసనుల
సూత్రము సార్థకమగుచున్నది” (ప్రాధ. కార. ౨౦ సూ.) ఈ ప్రాధవ్యాకరణ
సూత్రములోని ‘ప్రథమయు’ అనుచోటి ‘యును’ అనుదానిచేత సప్తమియు నిల్చు
ననియుఁ బ్రథమ పాఠీకమనియు విశదమగుచున్నది. “సప్తమికిని” అనుచోటి
‘ను’ శబ్దము చేత బాలవ్యాకరణము కా-౨౪ సూత్రముచొప్పున ద్వితీయకేకాక
సప్తమికిని బ్రథమ వచ్చునను గ్రంథకర్త యాశయము స్పష్టపడుచున్నది. పరిశీలిం
పఁగా నేతత్సూత్రవిషయము - బా - కార - ౨౫ సూత్రమునకు సవరణముగాఁ
జెప్పుట యుక్తము. ఉత్తరసూత్రమున నిది వివరింపఁబడును.

విస్తర. III ౨౫౭ I విష:—“కొన్నియెడల నజడంబు ద్వితీయకును బ్రథమ
కానఁబడియెడి. ఉదా:—చ. అని లజవంబునం బఱచు నమృదనాగ మెదిర్చి
క్రమ్మరిం | చిన పరికాడువోలెఁ గురుసేంహవరూఢము నిట్లు క్రమ్మఱిం | చునె
(భార. ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౭ ప.) చ. తన వారణేంద్రమిక్కురుకుల వీరుమీఁద నెస
కొల్పిన (భార. ఆర. ౬ ఆ.) తత్కృతుహయోత్తమ మొక్కెడఁ గట్టఁ బంపుచున్
(జై. ౫ ఆ.) మొ.” (ప్రాధ. కార. ౧౯ సూ.) ఇట్లు చింతామణికి సరియగు
బాలవ్యాకరణసూత్రమును సవరించుటను నిర్వహింపఁజాలు ప్రమాణములుగ
నీలశ్లోకములు కన్పట్టుచున్నవి. మొదటి యుదాహృతిలో “అమృదనాగ మెదుర్ప
క్రమ్మఱిం | చిన” అని గ్రంథకృత్ప్రియుక్తపాఠ మన్నచో యతి కానరాదు. రెండవ
యుదాహృతిలో “తనవారణేంద్ర మిక్కురుకులవీరుమీఁద” అని గ్రంథకృదుద్దిష్ట

నన్నయా. క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే
విషయము. ౨౫౦ (వికృ. అజం. ౮౭ కా. అహో ౩౬౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౦ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. అచట సమాసమందె దీని కుదాహరణములు చూపఁబడెను. ఇచట వ్యస్తతయందును సమాసమందును నుదాహృతులు చూపఁబడుచున్నవి. అన్య విభక్త్యర్థే = ఇతరవిభక్తులయర్థమున, ప్రథమాపి = ప్రథమావిభక్తియు, క్వచిత్ = కొన్నియొడల, ప్రదృశ్యతే = కనఁబడుచున్నది, అపిశబ్దముచే నీవిధి పాక్షికమని గ్రహింపవలయును. I దేశాధ్వకాలవాచకముల సప్తమికే బ్రథమయు, II విశేషణ విశేష్యములలోఁ బ్రథమ ప్రయుక్తమునకు ద్వితీయాదిస్థానమునఁ బ్రథమయు, III విశేషణముల ద్వితీయాదిస్థానమునఁ బ్రథమయు బహుళముగా నగును. I ఉదా:—పేరోలగముండె. తీర్థములాడె, నిన్నవచ్చె, తేపు చనియె, క్రోశమునడచె. II ఉదా:—మనుష్యులందఱకు దేవుఁడు పూజ్యాఁడు-పుస్తకములునాల్గిటిని దెమ్ము - III ఉదా:—తల్లి ద్రాపదితోడన్. మొ. ప్రథమరానపుడు పేరోలగమందుండె, తీర్థములందాడె (స్నానముచేసె) నిన్నటియందు వచ్చె. తేపటియందుఁ జనియె. క్రోశమునందు నడచె. మనుష్యులకందఱకు దేవుఁడు పూజ్యాఁడు. పుస్తకములను నాల్గిటిని దెమ్ము. తల్లితో ద్రాపదితో. మొ. దేశాధ్వకాలవాచకములకు సంస్కృతమున ద్వితీయాసప్తములు వచ్చును. “అకర్తకథాతుభి ర్యోగే దేశః కాలో భావో గస్తవ్యోఽథావ కర్త సంజ్ఞక ఇతి వాచ్యమ్.....” (సీ. కా. ౫౩౯ సూ. ౧౧౦౩-౧౧౦౪ వార్తి.) (విస్తర. I ౨౩౫ విష.). “సప్తమ్యధికరణేచ (౨.౩-౩౬) (సీ. కా. ౬౩౩ సూ.)” అనుచొప్పున దేశాధ్వకాలవాచకములకు సంస్కృతమున ద్వితీయాసప్తములు వచ్చును. తెల్లునందన్ననో యట్టియొడలఁ బ్రకృతసూత్రమునఁ బ్రథమయుఁ బ్రథమ రానపుడు సప్తమియు నగును. ఉదా:—పేరోలగ ముండె. పేరోలగమందుండె. క్రోశము నడచె. క్రోశ పాతమని చెప్పినఁ జెప్పుచున్నది. ఇట్టిపాతమే వావిళ్ళవారిముద్రణమునఁ గన్పట్టుచున్నది. మూడవయుదాహృతిలో “క్రతుహయోత్తము నొక్కెడఁ గట్టఁ బందినన్” అని గ్రంథకృదభిప్రేతపాతమనుటలో బాధ చూపట్టదు. “అశ్వోత్తమున్ దవ్వలన్” (ఆది. ౨ ఆ. ౩౦.) అని యిట్టి ప్రయోగము మహాకవిసమ్మతమై యున్నది. వైరీతిని మార్పరాని ప్రమాణాంతరము దీని నిర్వహించుటకుఁ గన్పట్టలేదు.

1064 సంస్కృతమునను నధ్యవాచకములకు సప్తమీ ప్రథమలగును. [అగ్ర వి. కల్ప.]

మందు నడచె - నిన్నవచ్చె - నిన్నటిదినమందువచ్చె. ఇట్టియెడల సంస్కృతమందు వలె ద్వితీయ రానేరదు. (విస్తర I. II.).

దేశవాచకములకుఁ బ్రయోగములు:—విస్తర. II అగ్ర 2 I విషయము నందలి త్రిలింగలక్షణశేషోదాహరణములెల్ల నందలి దేశవాచకముల ప్రథమ కుదాహృతు లగుచున్నవి. ప్రాథవ్యాకర్త యాశయముచొప్పున బా-కా-అర సూత్రమునకు సవరణముగా నయ్యది యుదాహృతమయ్యెనుగాని యది బా-కా-అగ్ర

విస్తర. I అగ్ర విష:—“కాలాధ్వనో రత్యస్తసంయోగే. అనుదాని ననుసరించి యీసూత్రము గలిగెనని యనుమానింపఁదగును.” (బా. సా. పే. ౨౯౭ పు.). అను వేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. అత్యంతసంయోగాభావమున సప్తమీద్వితీయలు పర్యాయముగా వచ్చును. తెలుఁగునందు సప్తమి పాక్షికముగా నయినవచ్చును. పై పాణినీసూత్రముచే నత్యంతసంయోగమున ద్వితీయ నిత్యమగుటంజేసి సప్తమి యైనను పాక్షికముగా సంయతము రానేరదు. ఇట్టి పాణినీయసూత్రము ననుసరించి ప్రకృతసూత్రము గలిగెననుట యసంగతము.

విస్తర. II అగ్ర విష:—అధ్యవాచకములకు నూత్రము సప్తమీ ప్రథమ లీక్రిందిరితని సంస్కృతమున వచ్చునని వోపదేవుఁ డుపదేశించియున్నాఁడు. “సీమాంతమార్గాత్ పీఠాంతే. ఉదా:—సోమనాథాచ్చతం క్రోశాః | కృష్ణః క్రోశేష చాయుతే | గజ్జాయమునయో ర్నధ్యే | కలిక్రోశాశ్చ జాహ్నవీ.” (ముగ్ధ. కార. 30౪ సూ.) “అపధిభూతయో ర్నర్వర్త్యధ్వవాచినః ప్రథమా సప్తమ్యా స్యాతా మిత్యర్థః.” (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) “సీమాద్వయమధ్యవర్తి మార్గ పరిమాణవాచకాత్ శబ్దాత్ అన్తే గమ్యమానే ప్రథమా - చకారాత్ సప్తమీ చస్యాదిత్యర్థః. అన్తగమ్యమానాభావేతు కేవలం ప్రథమాస్యాదిత్యర్థశ్చ వక్తవ్యః” (గిరిశచంద్ర విద్యారత్న వివరణము) అంతమం దనునర్థము గమ్యమానమగు చుండఁగా సరిహద్దులనడుమనుండు నధ్య (మార్గ) వాచిత్యముకంటెఁ బరముగాఁ బ్రథమాసప్తములు పర్యాయముగ వచ్చునని యర్థము. ఉ. సోమనాథక్షేత్రము మొదలొకని నూఱుక్రోశములు కృష్ణఁ డున్నాఁడు = నూఱుక్రోశములతుదిని కృష్ణఁ డున్నాఁడని యర్థము. (ఆయూరి కీయూరు నాల్గుక్రోశములు, అనురీతి నెన్నునది.) పదివేలక్రోశములం దున్నాఁడనియుఁ జెప్పవచ్చును. ‘గంగాయము వలనడుమ గంగయొన్నిక్రోశములు’ అని యుత్తరార్థమునకర్థము. “గంగాయమున యోర్నధ్యే జాహ్నవీ కలిక్రోశాః-కలిక్రోశాన్ వ్యాప్య తిష్ఠతీత్యర్థః - అత్ర కేవలం ప్రథమా” (గిరిశచంద్రవిద్యారత్న వివరణము.)

సూత్రమునకు సవరణముగాఁ బ్రోధవ్యాకర్త సూత్రించుట యుక్తము. ఆసూత్రమును “ఒక్కొక్కచో నుదంతదేశవాచకములసప్తమికిని బ్రథమ వైకల్పికముగనగు” అని సూత్రించుట యర్హము. ప్రదేశవాచకములకుమాత్రమే యుదంతములకు మాత్రమే యట్టి ప్రథమ కొన్నియొడలఁ గన్పట్టుచున్నది. ఉదంతేతరశబ్దములం దట్టిప్రథమ ప్రయోద్యుష్టము కాలేదు. వాఁ డడవినుండె ననుచోట వాఁ డడవి యుండె ననరాదుగదా. ఉదంతదేశవాచకములకు నైత మంతటను బ్రథమ నిలువదు. చంద్రుఁడు తూర్పునఁ గలఁ డనుచోఁ జంద్రుఁడు తూర్పు గలఁడని చెప్పరాదు గదా. మఱికొన్నిప్రయోగము లిటఁ జూపఁబడుచున్నవి:—మథ్యాక్షరము మాయన్నయాదేశమునఁజేసి సర్వతీర్థములాడుచు (ఆది. ౮ ఆ. ౧౩౩.) (తీర్థములు = తీర్థములందు, ఆడుచు = స్నానముచేయుచు.) అరణ్యపర్వ ద్వితీయాశ్వాసమున నిట్టివి యనేకప్రయోగములు గలవు. తే.గీ. కొల్వొందు బుద్ధి (విరా. ౫ ఆ. ౩౧౭.) గీ. వచ్చి యిమ్మైయిఁ దపమున్నవార మేము (ఆర. ౭ ఆ. ౧౯౨.) చ. కడువడి నాధనంజయుని కాంక్షిత మెక్కడ నక్కడెల్ల.....తేరుపఱపెన్ (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౪౮.) మ. తమదిక్కార్పులుఁ దూర్గనాదములు నత్యంతంబు శోభిల్ల (శల్య. ౧ ఆ. ౨౭౧.) సీ. అంత దేవాహితులు.....మంతనం బుండి (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧.) (మంతనంబు = ఏకాంతము) ఇట్టివియుం గలవు. చ. వెలయఁగ నొక్కఁడున్ రిపుని వీ డవీశంకతఁ జొచ్చె (హరి. ఉ. భా. ౨ ఆ. ౧౩౫.) కాలవాచకములకు:—క. అనవిని యూరడి నిద్రా | జనితసుఖం బంది తేపు జనపతి యనికిం | జనుటయు.....(భీష్మ. ౩ ఆ. ౯.) (తేపు = ప్రాతఃకాలమందు.) క.....వఱపు ధరిత్రీ | తాపంబుఁజేసె జనముల | సాపంబున వత్సరములు పండ్రెం డధిపా (శాంతి. ౩. ఆ. ౨౭౯.) చ.....సురాసురయుద్ధమునాడు దైత్యులన్ వెలయఁగ నోర్చి.....(ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭.) ఆ-వె...ముంద రింద్రుపంచిన మహా | దారుణాంబుధరశతంబుచేత (ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౮.) (ముందర = ముందటిసమయమున) ఉ. జాను సెడంగ నీక్షణమ చంపరె కోపఃపరితఙ్గిత్తులై (ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౫.) అధ్వ వాచక:—“వచన - నీయుత్తరీయంబు పడినయెడ యిచ్చోటికి నొక్కయోజనంబు గలదు (ఆర. ౨ ఆ. ౧౭౩.) వచ. అది యిచ్చటికి లక్షయోజనంబులు గల దగును మనిన (ఆది. ౨ ఆ. ౭౯.) క. నరవరుఁడు నలుఁడు గా కె | వ్యరు శతయోజనము లొక్కవాసరమున వ | త్తురు.....(ఆర - ౨ ఆ - ౨౧౪.)

కాలాధ్యములకుం బ్రాయ్కంబుగాఁ బ్రథమ యగు.

బాలవ్యాకరణ ౨౫.

వివృతి. వాడు నిన్నవచ్చె. వీడు నేడు వోయె. మాపు
౨౫౯ I విషయము. నిలుపుము. తేపు పొమ్ము. వారు క్రోశము నడచిరి.
వీ రామడ వోయిరి.

సంజీవని. ౨౫౯ I విషయము:—నిన్న = పూర్వదినము, నేడు = ఈదినము,
మాపు = రాత్రి, తేపు = ముటుసటిదినము లేదా ప్రాతఃకాలము. ఇవి కాలవాచక
ముల ప్రథమ కుదాహరణములు. ప్రథమ రాసపుడు 'వాడు నిన్నటిదినమందు
వచ్చె' అనురీతి నన్నిటను సప్తమి యగును. 'క్రోశము - ఆమడ' అనునవి యధ్య
వాచకోదాహరణములు. ప్రథమ రాసపుడు. 'వారు క్రోశమందు నడచిరి'
మున్నగురీతిని సప్తమివచ్చును. దేశవాచకముల ప్రథమను సూరి సూత్రింప ము
చుటచేతఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త (కార. ౨౦ సూ.) "ఓక్కొకచో జడంబు సప్త
మికిం బ్రథమయు నగు.....(విస్తర. II ౨౫౭ I విష.) అని సూత్రించెను.
(౨౫౯ విష.) (విస్తర.)

విశేష్యంబునకుంబోలె విశేషణంబునకును లింగవిభక్తి
వచనంబులగు. ౧౯.

బాలవ్యా. నందతనయుండు కృష్ణుండు నాకు దిక్కు. దేవకీపుత్రు
౨౫౯ విషయము. హరిని నులింతు నెపుడు. శుభవిధాయుల రామ
కృష్ణులఁ భజింతు. భువనవంద్యును రుక్మిణిఁ బ్రస్తు
తింతు.

విస్తర. ౨౫౯ I విషయము:—“కాలపరిమితయందు నామంబులకు “కు” వర్ణక
మగునవి ప్రాథవ్యాకర్త ఆటునెలలకు అను మొదలగునుదాహృతుల నిచ్చియుం
డుటను గమనించునది.” అనుపేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. ప్రాథ. కా. ౧౪ సూత్ర
మున కయ్యవిలక్ష్యములు. “కొండొకనేపునకుఁ దెలిసి - వర్ణావధికిఁ బెట్టంగల
యప్పనములు - పార్థశిర మాటునెలలకుఁ ద్రెళ్ళు” అను తత్సూత్రలక్ష్యము లవధి
ప్రభృత్యర్థములందు వచ్చినవి. కావుననే యీయాదాహృతులచోటఁ బ్రకృత
సూత్రము చొప్పునఁ బ్రథమావిభక్తిని నిల్పుటకు వలనుపడదు. “కొండొకనేపు
తెలిసి - వర్ణావధి పెట్టంగల యప్పనములు - ఆటునెలలు త్రెళ్ళు” అనునవి సంగ
తార్థములు కావుగదా! “ఆమడకు నడచెను” అని చెప్పరాదుగదా! ఆమడ
నడచె ననియే వ్యవహార మగపడుచున్నది.

సంజీవని. ౨౫౯ విషయము:—విశేష్యలింగవిభక్తివచనములే విశేషణమునకు నగు. కృష్ణుండు పులింగము మహద్వాచకము ప్రథమావిభక్తి యేకవచనము నగుటచే విశేషణముగు 'నందతనయుండు' అనునదియు నట్లే పులింగము మహద్వాచకము ప్రథమావిభక్తి యేకవచనము నయియున్నది. ప్రథమావిభక్తిని మార్చి ద్వితీయావిభక్తిగల విశేష్యవిశేషణములను జూపుటకై దేవకీపుత్రు నిత్యాది ద్వితీయోదాహరణము చూపబడెను. బహువచనవిశేష్యవిశేషణములఁ జూపుటకయి శుభవిధాయుల నిత్యాది తృతీయోదాహృతి చూపబడెను. స్త్రీలింగవిశేష్య విశేషణములను జూపుటకయి నాల్గవయోదాహరణము ప్రదర్శింపబడెను. విశేష్య విశేషణము లిట్లు సమానలింగవిభక్తివచనములే సాధారణముగ నుండవలయు ననునది సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధమగుటచే నన్నయాధర్వణులు వేఱుగ నుపదేశింప లేదు. సూరి యట్టి విషయమును బైరీతిని సూత్రించెను. (విస్తర I.)

విస్తర. I. ౨౫౯ విషయము:—“నందతనయుండు. అనుపదార్థంబునకు 'కృష్ణుండు' అను ప్రథమా కారక ద్వారంబుననే క్రియాన్వయంబుకాని సాక్షాదన్వయంబు లేదనుకొని విశేషణంబుపైఁ బ్రథమాదివిభక్త్యాదులు ప్రాప్తింపకపోవుచుండఁగా నీసూత్రంబుచే నవి యపూర్వంబుగా విధింపబడినవి.” “కాస్త్రంబున నాలోచింపఁగా విశేష్యంబునకుంబోలే విశేషణంబునకును 'కృష్ణుండు దిక్కుగున్' 'నందతనయుండు దిక్కుగున్' అని ప్రత్యేకంబుగాఁ గ్రియాన్వయంబుకలదని యంగీకరింపక తీరదు. కావుననే గీర్వాణాదిభాషలలో విశేషణంబులపైనిఁ గూడఁ గారకవిభక్తి గలుగుచున్నది. కారకవిభక్తి పుట్టినపిమ్మట విశేషణవిశేష్యభావము కల్పింపవలెను.” (బా. గు. ప్ర. కార. ౧౯ సూ. వ్యాఖ్య.) అని గుప్తార్థప్రకాశిలో వ్రాయబడెను. దీని ననుసరించియే పేటికావ్యాఖ్యాతయు విశేషణంబులకు లింగవిభక్తివచనములు “సిద్ధింపవను నపోహమును నిర్హాలింపఁగ నీసూత్ర మార్థమయ్యెనని (బా. సా. పే. ౨౮౨ పుట.) వ్రాసెను. కాని యిచట సూరిగారు విశేషణముల క్రియాన్వయము విషయమున నేమియు వ్రాయలేదు. విశేషణవిశేష్యములు సాధారణముగ సమానలింగవిభక్తివచనము లయియుండు ననువిషయమును మాత్రమే సూత్రించిరి. అట్లు వచించుట గీర్వాణభాషయందును గలదు. “ఉదితే విధౌ=విధో దుదయ క్రియానంతరం, అనేన విధావితే 'స్త్రీ'. (సప్తమీ, ముగ్ధభోధసంక్షా.). ఉదిత ఇతి తద్విశేషణత్వాత్ 'స్త్రీ' (సప్తమీ.). యదుక్తమ్. విశేష్యస్యచ యల్లిజం । విభక్తివచనేచయే । తాని సర్వాణి యోజ్యాని విశేషణపదేష్వపీతి.” (మహామహాపాథ్యాయ శ్రీరామతర్కవాగీశ భట్టాచార్యవ్యాఖ్య. ముగ్ధ.

1068 సూరిపై 'బా - గు - ప్ర' చేసిన మాతృకము సరికాదు. [అర్జి వి. సంజీ.]

తెలుగున మహత్వమహాతీత్యామహత్వములె లింగమునకు మాటు వాడఁబడుననియు నట్లుగట్టచేతనే మహద్వాచకవిశేషణములును మహత్తులె యని యిట్లు విశేషణవిశేష్యముల మహత్త్వాదికమును దుల్యముగనె సాధారణముగా నుండుననియు నీవఱ కుపదేశింపఁబడెను. (౧౨౧-౧౨౨ I - II - III - IV - విషయములు.)

పయ్యరితని వ్యవహరింపఁబడు పుంలింగాదికమును మహత్త్వాదికమును విశేషణవిశేష్యములకుఁ దుల్యముగా నుండుట సాధారణ నియమము. వానికి వ్యత్యాసముచు గలదు. లింగవ్యత్యాస మీవఱకుఁ గొన్నియొడల వివరింపఁబడెను. (౧౨౬-౧౨౭ I - II - III - IV - విష.) అట్లే మహత్త్వామహత్వముల వ్యత్యాసమును లింగవ్యత్యాసముచు ౧౨౬-౧౨౭ I మొ. ౧౨౬ VIII వ. విషయములలో వివరింపఁబడెను.

ఆచ్ఛికశబ్దములపట్ల లింగవ్యవహారములేమింజేసి యవి పుంలింగసరుములు స్త్రీలింగసరుములు నపూసకలింగసరుములు నని వ్యవహరింపఁబడుననియు వానివిష

వ్యాక. కార. ౩౦౯ సూ.) ఇంతయేల ? “పాణి న్యమర జయనేన్ద్రా । జయస్త్యష్టాది శాబ్దికాః” అనుచొప్పున నాదిశాబ్దికులలో గణింపఁబడిన యమరసింహుండును నిట్లే వచించెను. “స్త్రీ దారాద్యై ర్యద్విశేష్యం । యాదృశైః ప్రస్తుతం పదైః । గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః । తథాస్య స్తస్య భేదకాః” (నామలింగానుశాసనము. ౩ కాం. విశేష్యనిఘ్నవర్గము. ౨ శ్లో.) వ్యాఖ్యః—“అస్మిన్వర్గే లిజ్జజ్ఞానోపాయ మాహ. యాదృశైః = యాదృగ్రూప లిజ్జవచనవిభక్తియుక్తైః, స్త్రీదారాద్యైః = స్త్రీదారకళత్రాదిభి స్సుబంతైః, యద్విశేష్యమ్ = కర్తృత్వకరణత్వాద్యర్థ విశేష సంఖ్యావచ్ఛిన్న మర్థస్వరూపం భార్యాదికమ్, ప్రస్తుతమ్ = ఉపస్థాపితమ్, తస్య = తాదృశపదోపస్థాపితస్య తథా భూతవిశేష్యరూపార్థస్య, భేదకాః (విశేషణములు) గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః = గుణద్రవ్యక్రియా యోగోపాధిలక్షణస్వార్థద్వారేణ అవచ్ఛేదకాః శబ్దాః, తథాస్యః = విశేష్యవాచకస్త్రీదారాదిశబ్దవత్ లిజ్జసంఖ్యోపాధికరూపవిశేషభాబోధవన్తి.” (లింగయసూరి విరచితపదవృత్తి వ్యాఖ్య.) “యాదృశైః = ఏలింగముగలవైన, స్త్రీదారాద్యైఃపదైః = స్త్రీదారకళత్రాదిపదములచేత, యద్విశేష్యమ్ = ఏవిశేష్యమైన యర్థము, ప్రస్తుతమ్ = ఉపక్రమింపఁబడెనో, తస్య = ఆవిశేష్యమునకు, భేదకాః = విశేషణములైన, గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః = గుణవాచక ద్రవ్యవాచక క్రియావాచకశబ్దములు, తథాస్యః = ఆవిశేష్యలింగము గలవే యగును.” (గురుబాలప్రబోధిక. టీక.)

యమున విశేషణవిశేష్యములకు లింగసమత్వవిషయక సామ్యము నియతము కాదనియు వ్యత్యాసమే ప్రాయికమనియు ౧౯౦-౧౯౦ I విషయములందును ౧౮౬ విషయమునందును వివరింపబడెను. కొన్ని సంస్కృతసమశబ్దములకును బులింగాది సమత్వ వ్యవహారముగలవని తత్సమ ప్రకరణమున ౧౬౮ మున్నగు విషయములలో నుపదేశింపబడెను. అట్టివాని విశేషణవిశేష్యముల లింగవ్యత్యాసము సయితము ౧౮౬ మున్నగు విషయములలో వివరింపబడెను. వివిధవిశేషణ విశేష్యవచనవిభక్తి వ్యత్యాసములు ౨౬౦ మున్నగు విషయములలో ముందు వివరింపబడును. (విస్తర II.)

విస్తర. II ౨౫౯ విష:—లింగవచనవిషయకములగు కొన్ని ప్రయోగవిశేషములు:—క.....నీవలి । గిన నడ్డమె పురహరాజకేశవు లైనన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౧౮౫ ప.) క.....అడ్డంబగువా । రాయతభుజశక్తి నడ్డమగుడు.....(ఆది. ౮ ఆ. ౧౯౯.) తే.గి. హరుడు వానికి బ్రత్యక్షమయి (ఆర. ౮ ఆ. ౨౮౮.) క.....రావణుడు సముఖమై (నిర్వ. ౫ ఆ. ౨౯.) నీ. అడగె నీ వాదిరుధ్యాంత మగుట (ఉ. హరి. ౨ ఆ. ౨౧౨.) క.....మదనుడు భస్మం బయ్యెన్ (నన్ని. కు. ౫ ఆ. ౫౨౯.) ఉ.....మీ । రెక్కడ మాయమైతిరి (నన్ని. కు. ౫ ఆ. ౫౫౯.) చ. హరునకు రెండు రెండొకొ గజాజినముం దహనాంబకంబు నాన్. చ. ...గం గయుఁ జంద్రుడు రెండురెండు నా । శిరమునఁ బొంది రబ్జపథసింధునుధాకరు లవృత్తంబుగాన్ (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౨౬.) ద్వి. హరియును గిరియును నజ్ఞాడును గిజ్ఞాడు । సురలును గిరలును హరుని సమంబె (బసవ. ౬ ఆ. ౭౮౧ ప.) “సమానార్థ కంబులైన యీడెన సరిసాటి లోనగు దేశ్యవిశేషణశబ్దములును. (నిత్యైకవచనాంతములు.) సభలెల్ల.....దీనికి సరిగావు.....(సభా. ౧ ఆ.).....నరులులేని దృక్పంజన శాబకములు. అని యొకచోఁ బ్రయోగముకానంబడుచున్నది.....” (ప్రాథ. శబ్ద. ౩౨ సూ.).

“కొన్నియెడల విధేయవిశేషణమొండ బహువచనాంతంబయి విశేష్యంబులు పెక్కిటి కన్వయయోగ్యంబగు. క. ఇది దక్షిణాపథంబున । కిదియు విదర్భాపురమున కిది కోసలకిం । దిది యుజ్జయినికిఁ దెలుపులు.....(ఆర. ౨ ఆ. ౭౦.) బహువచనాంతముకాక యేకవచనాంతమైనచోఁ దెనువు లైదుండవలెను. (ప్రాథ. కార. ౨౫ సూ.) క. కరులకు నై రావతమును । హరులకు నుచ్చైశ్చ్రవంబు నవనీ ఘ్రిలై । నరులకు నృపతియు హిమగిరి । గిరులకు నేటుల కుదధియుఁ గీర్తితభర్త (హరి. పూ. భా. ౧ ఆ. ౯౬ ప.) ఉ. ఎవ్వతనేని థాత సృజియించె దగన్ మగ

ఏకత్వం భేదకగతబహువచనానాంచ దృశ్యతే వికృతా

నన్నయా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి.) (అహో. ౪౩౦.)

౨౬౦ విషయము. క్వచిదేకత్వమిష్టం స్యా | దప్రాణి స్త్రీవిశేషణే | సిద్ధ

వానిఁగాఁగ నా | కొవ్వమిఁజేసి యట్టి నిను నుగ్గులినేయఁగ నొల్ల.....శిఖండినీ
(భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౨౨.) కం. నినుఁ గూల్చెదఁ | జూ యెవ్వత నై తి నేమి చూచెదు
నన్నున్. (భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౨౫.) క. మానవపతి నన్నెక్కడి | దానపు నీవనియెనేని
ద్రౌపదికడ సన్తానంబువడసి మెలఁగుదు | నానగరుల నృత్యగురువ ననఁగలవాఁడన్
(విరా. ౧ ఆ. ౯౦.) (వేడియగు నద్దునువాక్యము.) చ. నలదమయంతు లిద్దఱు
మనఃప్రభవానల దహ్యమానలై.....(ఆర. ౨ ఆ. ౨౪.) “పుమాన్ స్త్రీయా.
(౧-౨-౬౭.) స్త్రీయాసహాక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే - తల్లక్షణ ఏవ విశేషశ్చేత్.”
(సి. కా. ౯౩౩ సూ.) అనుచొప్పున ‘నలదమయన్త్యా’ అనుదాని విశేషణమగు
‘దహ్యమాన’ శబ్దము “దహ్యమానశ్చ - దహ్యమానాచ = దహ్యమానా” అని
పుంలింగముగనే నిల్చునుగాన “దహ్యమానులై” అని యుండవలయు ననుకొని
కొందఱు అట్టిపాఠమును బ్రక్షిప్తము గావించుచున్నారు. కాని “పరవల్లిజం ద్వద్వ
తత్పురుషయోః. (౨-౪-౨౬.) ఏతయోః పరపదస్యైవ లింగం స్యాత్” (సి. కా.
౮౧౨ సూ.) అను సూత్రముచొప్పునఁ బరపదమగు దమయస్తీశబ్దస్త్రీలింగమే కలు
గఁగా ‘దహ్యమానలై’ అనురూపమే యచట సాధువని యెఱుంగవగును.
“కుక్కుటమయూర్యా విమే ఇతి. అయంచ ఇయంచ ఇమే ఇత్యత్ర.....
విశేష్యనిఘ్నతై వ.....ద్వద్వవిశేషణస్య తత్పురుషవిశేషణస్య చానుప్రయోగే
తదేవలిజమితి భాష్యకై యటయోః స్థితమ్. తతశ్చ - కుక్కుటమయూర్యా విమే
ఇత్యుదాహరణే ‘అయంచ ఇయంచ’ ఇతి విగ్రహే ‘పుమాన్ స్త్రీయా’ ఇతి పుంశే
షేషి ‘పరవల్లిజమ్’ ఇతి విశేషణత్వాత్ స్త్రీలిజత్యే.....” (సి. కా. ౯౩౪
సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య. ౪౧౬ పు.)

“ప్రకృతే ర్వికృతే ర్వాపి | యత్రోక్తత్వం ద్వయోరపి | వాచకః ప్రకృతే
స్సంఖ్యాం | గృహ్తీయా ద్వికృతే ర్నతు || యథా ఏకోవృక్షః పశ్చనౌకా భవతి.
పశ్చివృక్షః ఏకా నౌ ర్భవన్తీత్యాది” (ముగ్ధ. ౯౬౪ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అను
చొప్పున తేల్చునందును “ఒకమ్రాఁకు పదిబల్లలగుచున్నది. పదిబల్ల లొకతలుపగు
చున్నది” అని యట్లు ప్రకృతి వికృతులలోఁ బ్రకృతియొక్క యేకత్వాదివచనమే
నిల్చును. దీనికి విరుద్ధప్రయోగములును గలవు. “ద్వాద్వామాఘాదిమాసౌ స్యా
దృతు స్తై రయనమ్” (నానులిం. కాల. ౧౩.) (చూ. ౧౧౯ విష.)

[బా. కార. ౨౦ సూ.] విశేషణవిశేష్యవచన వ్యత్యాసము. ఆధర్వణము. 1071

మృత్యుస్త్రీసమయో । స్పృద్విశేష్యకయోస్తథా.(వికృ.)

హలం. ౧౫-౧౬ కా. అహో. ౪౩౦.)

కల్పతరు. ౨౬౦ విష:—విశేషణ విశేష్యముల లింగవ్యత్యాసము. ౧౦౬-౧౦౬ II విషయములలోఁ జూపబడినను. వచనవ్యత్యాసము నుపదేశించుచున్నాఁడు. భేదకగతబహువచనానామ్ = విశేషణగతబహువచనమునకు, ఏకత్వమ్ = ఏకవచనము, దృశ్యతేవేకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. ఇట్టిది సార్వత్రికముగా నుండరాదనుచు నది యుండెడిస్థలముల నధర్వణుఁడు చాఢ్వివరణముగాఁ జూపుచున్నాఁడు:—క్వచిత్ = ఒకప్పు డనఁగా నీక్రింద వివరింపబడిన స్థలములందు, అప్రాణి=అప్రాణివాచక 'ము' వర్ణకాంతమగునట్టియు (మువర్ణ కాంతత్వము తత్తరార్థమునుండి యాకృష్టమగుచున్నది.) స్త్రీ = స్త్రీసమమగునట్టియు, విశేషణే = విశేషణమందు, ఏకత్వమ్ = చింతామణిలోఁ జెప్పబడిన యేకవచన మునగా విశేషణగతమగు బహువచనమునకు వచ్చు నేకత్వము, ఇన్ద్రం స్యాత్ = పాక్షికముగా నగుట సమ్యతమగును. “సిద్ధమృత్యుస్త్రీసమయోః” అను దానిచొప్పున “అప్రాణి స్త్రీవిశేషణే” అనుస్థలమందలి ‘అప్రాణి’ శబ్దమునకు మువర్ణకాంతజడవాచకమని యర్థము చేయబడినను. అట్టి మువర్ణకాంతజడవాచకము తత్సమమయినం గావచ్చును. ఆచ్ఛికమైనను గావచ్చును. స్త్రీసమమనునది యాచ్ఛికమే కావలయును. ఉదా:—ఇష్టమగువదార్థములు. కులిశధారలు కుంతి తమయ్యో. బా. తత్స. ౧౬ సూ. ౧౦౬ విష. చొప్పునఁ కులిశధారా శబ్దవిశేషణమగు కుంతితాశబ్దమునకుఁ బాక్షికక్షీబత్వము రాఁగాఁ బ్రకృతసూత్రముచే నేకవచనము వైకల్పికముగఁ గల్గెను. అందమగువస్తువులు, మాటలు పెక్కేల? “తాపహర్తలగు నుద్యానములు” అనుచో బా. తత్స. ౫౨ సూ. చొప్పున (౧౫౬ I విష.) “తాపహర్తలు” అను విశేషణమునకు స్త్రీత్వ మతిదిష్టమైనను నాచ్ఛికము కామింజేసి యేకవచనము రానేరదు.

ఉత్తరార్థ వ్యాఖ్య:—సిద్ధమృత్యుస్త్రీసమయోరిత్యాది—సద్విశేష్యకయోః= (సచ్చబ్దము ప్రాణిపరము.) ప్రాణివాచకము విశేష్యముగాఁగల, సిద్ధమృత్యుస్త్రీ = సహజ (సిద్ధశబ్ద మూచ్ఛికమాత్రపరము) సిద్ధ‘ము’వర్ణకముతోఁగూడిన యనఁగా నపుంసకలింగసమమగు విశేషణమునకును, (సిద్ధ) స్త్రీసమయోః=ఆచ్ఛిక స్త్రీసము విశేషణమునకును, తథా = ఆప్రకారముగానే బహువచనమున కేకవచనము పాక్షికముగ నగుట సమ్యతమగును. “తద్విశేష్యకయో రప్రాణి స్త్రీవిశేష్యకయో రిత్యర్థః. ‘అందము - చొక్కము’ ఇత్యాదయః సిద్ధమృత్యుస్త్రీః - ఇంపు సొంపు ఇత్యాదయః

స్త్రీసమాః” (అహో. ౪౩౦ పు.) ఇందలి ‘తద్విశేష్యకయోః’ అనుచోటి ‘తత్’ అనునది ప్రక్షిప్తపాఠము. అహోబలపతి వ్రాతచొప్పున నద్దాని యర్థ మప్రాణి స్త్రీవిశేష్యకమనియే యంగీకరించినచో నది పూర్వార్థమునకే పునరుక్తమగుట నుత్తరార్థము వ్యర్థ మనవలసినప్పును. కావునఁ బూర్వార్థ మప్రాణివిశేష్యపరమనియు నుత్తరార్థము ప్రాణివిశేష్యపరమనియు నర్థముచేసికొనుట యుక్తము. ఉదాః—పెక్కినుంగులు - ఏనుంగులు పెక్కు. ఇంపయినజవరాండ్రు - “ఇంపయిన ప్రియురాండ్రు” (అహో. ౪౩౦ పు.) మొ. తత్సమప్రాణి విశేషణములకు రాదనునియమముచే “వంద్యములగు దైవతములు - జితసింహము లగు నేనుంగులు, జగద్భర్తలగు సురలు” (‘భర్త’ అనుదానికి స్త్రీత్వ మతిదిష్టము. బా. తత్స. ౫౨ సూ.) (౧౫౬ విష.) మున్నగుచోటులందు ‘వంద్యమగుదైవతములు’ మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గినేరవు. ‘అన్న - తండ్రి’ మున్నగు విశేష్యస్త్రీసమములు విశేషణములుగా వాడబడినపు డీవిధి వర్తిల్లనేరదు. ఉదాః— అన్నలగుమానుసులు - ఇట ‘అన్నయగుమానుసులు’ అనురీతి ననిష్టరూపము సిద్ధింపనేరదు.

మహన్నవాతీవాచక స్త్రీసమవిశేష్యకతత్సమ విశేషణము (తల్లిసదయ-తండ్రి సదయుడు. మొ.) లకు “వికృతాచస్త్రీలింగాః స్త్రీలింగాః సర్వనామధేయాః స్యుః.” (౧౮౬ విష.) (౧౯౦ విష.) మున్నగుసూత్రములచొప్పున మువర్ణకాంతత్వమే సంభవించుగాన, మనోహరులగు కొడుకులు - మనోహరలగు నింతులు - బల్లిదు లగు కొడుకులు మున్నగుచోట్ల నీవిధికి బ్రసక్తియేలేదు. “ఏకత్వం భేదకగత బహువచనానాంచ దృశ్యతే ఏకృతౌ...ఇంపై నప్రియురాండ్రు - ఒప్పై ననీరులు- ఇత్యాది. వికృతి పదప్రయోగస్వారస్యేన శుద్ధాంధ్రే ష్వైవైకత్వ మాచార్యస్యసమ్మతమితి విజ్ఞాయతే...” (అహో. ౪౩౦ పు.) ఇదిసరికాదు. “గుణవద్గణో ద్వితీయైక వచనత్వల్యో భవేద్వికృతౌ” అని యిట్లు వికృతిశబ్దమును గేవల సంస్కృతసమశబ్ద విషయమునఁ జింతామణికర్త యుపయోగించుటచేతను “కులిశధారల్ కుంతితం బయ్యె” అని భట్టారకుఁడు ప్రయోగించియుండుటచేతను బై యహోబలపతి వ్యాఖ్య సరికాదనియుఁ బ్రయోగానుసారముగా నేకవచనమువచ్చునని చింతామణి వచింపఁగా నట్టి విషయము నధర్వణుడు వివరించెననియుఁ జెప్పట యుక్తము. ప్రయోగములు:—లింగవిభక్తివచనసమతకు:—సీ. తనకుల బ్రాహ్మణు ననురక్తు నవిరళ, జగహోమతత్పురు విపులశబ్ద | శాసను సంహితాభ్యాసు బ్రహ్మాండాది, నానా

పురాణవిజ్ఞాననిరతుఁ | బాత్రు నాపస్తంబసూత్ర ముగ్ధలగోత్రజాతు.....నన్న
పాద్యుఁ జూచి.....(ఆది. ౧ ఆ. ౯ ప.) ఉ. రాజకులైకభూషణుఁడు రాజ
మనోహరుఁ డన్యరాజతే | బోజయశాలికౌర్యుఁడు.....రాజమహేంద్రుఁ
డున్నతిన్. (ఆది. ౧ ఆ. ౩ ప.) ఆ-వె.....వరుణేంద్రదేవియ | పోనిదాని దేవ
యానిఁ గనియె (ఆది. ౩ ఆ. ౧౪౦.) ఉ. రాజకులగ్రగణ్య మృగరాజపరాక్రమ
రాజరాజ.....(ఆది. ఆ. ౧ ఆ. ౧౬౨.) కం. ఓంకారవాచ్యునకు నన |
హంకార విరూఢభావనారాధ్యునకున్ |హరిహరనాథునకు.....
(విరా. ౧ ఆ. ౩౨ మొ. ౩౬ ప.).

విశేషణవిశేష్యముల వచనవ్యత్యాసమునకు:—ఉ. యోధుల సింహనాదము
మదోత్కటవారణబృంహితంబు వే | గాధికవాజిహేషితమహారవమున్ రథనేమి
ఘోషమున్ | బాధితకర్ణరంధ్రమయి పర్వె.....(సభా. ౧ ఆ. ౨౬౬.)
చ.....అనివారితమై చెలఁగెన్ మదీయవా | హిని భటసింహనాదహయహేషిత
సింధురబృంహితధ్వనుల్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౮౬.) మ.....చూతై పోరుకర్ణాది
దు | ర్జనసంఘంబుల (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౭.) స్రగ్ధర.....కులిశభారల్ గుంతితం
బయ్యె.....(ఆది. ౨ ఆ. ౮౨.) కం.....పెక్కులు పలుకుల్ | పలుకంగనేల
(సభా. ౨ ఆ. ౧౭౨.) సీ. మాటలు పెక్కేల మానిసిగుఱ్ఱ మేనుంగనుపేరెల్లఁ
ద్రుంగె (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౦౨.) కం.....మాయట్టివారిమాటలు కొఱయే
(సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦.) ప్రాణివిశేషణముల బహువచనమున కేవలచనప్రయోగ
ములు:—సీ. ఏనుంగు నెక్కి పెక్కేనుంగు లిరుగడ రాఁ బురవీధులఁ గ్రాలఁగలదె
(విరా. ౫ ఆ. ౨౦౪ ప.) (పెక్కు లేనుంగులు - ఏనుంగులు పెక్కు) ఇంపైన
జవరాండ్రు. “మదికింపులు నింపుకలస్వనంబుతో” (వసు. ౨ ఆ. ౧౯.) అని యింపు
శబ్దమునకు బహుత్వప్రయోగమును గలదు.

“మ. అదె న క్తంచరులందు నిందును (ఆర. ౭ ఆ. ౨౫౫.)” (అరుగో న క్తంచ
రులని వ్యవహారము) మున్నగుచోటులందు ‘అదె’ అనుదానికి ‘చూడుము’ అను
సభ్యావృత్తియతో నన్వయముకాన నట్టివి దీనికి లక్ష్యములు కానేరవు
(౨౧౫ II విష.). ‘సరసములు+వచనములు’ మున్నగుచోట్లఁ బ్రకృతకారికలోని
పూర్వార్థముచొప్పున నప్రాణి మ్వంత విశేషణమున కేకత్వము రాఁగా “సరసము+
వచనములు” అని సిద్ధించును, పిదప “మోస్తువిభక్త్యేకవచనకే పు-ంఘా” అను
చొప్పున ‘పు-ంపులు’ రాఁగా “సరసపువచనములు - సరసంపువచనములు” అనురీతి
రూపములు సిద్ధించును. (౯౪ విష.).

స్త్రీసమంబులగు విశేషణంబులయు మువర్ణకాంత విశేష
షణంబులయు బహువచనంబున కేకవచనంబు బహు

బాలవ్యా. శంబుగానగు. ౨౦.

౨౬౦ I విషయము. మాటలు పెక్కేల - మాటలు పెక్కులేల, కులిశధార
లుక్కుంతంబయ్యె, కులిశధార లుక్కుంతంబులయ్యె.
ఇష్టమగుపదార్థములు - ఇష్టములగు పదార్థములు.

సంజీవని. ౨౬౦ I విషయము:—“మాటలు పెక్కేల - మాటలు పెక్కులేల”
అనునవి స్త్రీసమవిశేషణోదాహరణములు. “ఇష్టమగుపదార్థములు - ఇష్టములగు
పదార్థములు” అనునవి ‘ము’వర్ణకాంత విశేషణోదాహరణములు. ‘కులిశధారల్’
కుంతితంబయ్యె’ (కులిశ = వజ్రాయుధముయొక్క, ధారల్ = దారులు, కుంతిత
మయ్యె = మొక్కవోయెను = వ్యర్థములయ్యెను.) అనుచో బా. తత్స. ౮౬
సూత్రముచొప్పున మహతీతర స్త్రీలింగవిశేషణమగు కుంతితశబ్దమునకు వైభాషిక
శ్లీబత్వమురాగా “కుంతితములు” అనురూప మేర్పడెను. పిదప బ్రకృతసూత్ర
ముచే బహువచనమున కేకవచనము రాగా “కుంతితము” అనురూపము సిద్ధించెను.
బా. తత్స. ౮౬ సూత్రముచొప్పునఁ గ్లీబత్వము రానిపక్షమున బా. తత్స. ౮౫
సూత్రముచొప్పున స్త్రీలింగకులిశధారాశబ్దవిశేషణమగు కుంతితశబ్ద మాకారాంత
మగుచు రమాశబ్దమువలె రూపముల నంది ‘కులిశధారలు కుంతితలయ్యె’ అనియే
నిల్చును. కుంతితశబ్దమునకుఁ గ్లీబత్వము వచ్చిననుఁ బ్రకృతసూత్రముచే బహువచ
నమున కేకవచనము రానిపక్షమున ‘కులిశధారలు కుంతితములయ్యె.’ అనురూపము
గల్గును.

సూరి యధర్వణవచనమునందలి ‘అప్రాణి’ శబ్దమును సూత్రమున సంగ్ర
హింపకుండుటచే “పంద్యములగుదైవతములు - జితసింహములగు నేనుగులు - జగ
ద్భర్తలగుసురలు” మున్నగుచోటులందును సూరి సూత్రముచొప్పున నేకత్వము
కల్గి “పంద్యమగుదైవతములు - జితసింహమగు నేనుగులు - జగద్భర్తయగుసురలు”
మున్నగు ననిష్ఠరూపములు దుర్వారము లగుచున్నవి. ఇట్లే “అన్నలగు మాను
సులు లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రముల్” మున్నగుచోటులందును “అన్న
యగుమానుసులు - లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రము” మున్నగురీతి ననిష్ఠరూప
ములు సూరి సూత్రమున దుర్వారము లగుచున్నవి.

గుప్తార్థప్రకాశికార్థ “ఈసూత్రంబునందు స్త్రీసమంబులును మువర్ణకాంతం
బులును జడవిశేషణంబులై గ్రహింపవలెను.” (బా. గు. ప్ర. ౨౨౫ పుట. ద్వి.

[బా. కార. ౨౬ సూ.] ప్ర కాశికయు సూరికవి తిమ్మకవులలక్షణములును సరి కావు. '075

ము.) అని వ్రాసి యాక్రింది తిమ్మకవి సూరకవి లక్షణములను బ్రమాణముగాఁ జూపెను. ఈ బా-గు. ప్ర. పక్షమున “సుస్థితులగు కొండలు” అనుచో “సుస్థితి యగుకొండలు” అనెడి యనిష్టరూపము దుర్వారమగుచున్నది. ఈతనిపక్షమున ఏనుంగులు పెక్కు - ఇంపై నప్రియురాండ్రు మున్నగురూపములెల్ల నసాధువులు కావలసివచ్చును. ఈతఁడు చూపిన సూరకవి తిమ్మకవి లక్షణములును సరిగా నుండలేదు. క. తెలుఁగునఁ బ్రాణిపదంబులు | వెలిగా బహువచనమునకు విస్పష్ట ముగా | నిలుచును విశేషణంబై | పాలుపొందఁగ నేకవచనము మఖధ్వంసీ (సర్వల. ౨ ఆ. ౧౧ ప. ౫౮ పు.) క. జడపదబహువచనములకు | నిడఁదగును విశేషణము లనేకవచనములో | మృదుని ఘనకీర్తలు బెడం | గడఁరెం దట్టమయి దిశల నన్నవిధ మునన్ (కవిసం. ౧ తరం. ౨౦ లక్ష.) వీ రీవిధి పాక్షికమనకుండుటచేత “ఇష్టము లగు పదార్థములు” మున్నగురూపములె దుష్లభములగుచున్నవి. ఇంతియకాక వీరు స్త్రీసమముల కనువిషయమునె స్తరింపకుండుటచేత ‘మాటలు పెక్కేల’ మున్నగు తిక్కనాదుల ప్రయోగములును (సాప్తి. ౧ ఆ. ౨౦.౨) నసాధువులె కావలసివచ్చును. మఱియు “మనోహరయగులతలు” అనురీతిగల యసాధు ప్రయోగములు సయితము వీరిలక్షణముచొప్పున సాధువులె యనవలసియున్నది.

బా. సా. పే. వ్యాఖ్య యావిషయమున బొత్తిగాఁ బ్రమాదభూయిష్టమై యుండుటచే విస్తరభీతి నద్దాని విమర్శ ముపేక్షితమయ్యెను.

నన్నయా. క్వచిదన్యవిభక్త్యర్థే | ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే (వికృ.

౨౬౧ విష. అజం. ౮౭ కారి. ఆహా. ౩౬౫ పుట.)

కల్పతరు. ౨౬౧ విష. — ఈ కారిక. ౨౫౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము.

సర్వనామ సంఖ్యాభిధాన. తద్విశేష్యంబులయం దెయ్యది ముందు. ప్రయోగింపంబడు దాని ద్వితీ యాదులకుం బ్రథమ బహుళంబుగానగు. ౨౬.

బాలవ్యాకరణ అన్ని గుఱ్ఱములకు = అన్నింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱము

వివరణము. లన్నింటికి = గుఱ్ఱముల కన్నింటికి, సాహిణులు మువ్వరు.

౨౬౧ I విషయము. రెండు గుఱ్ఱములకు = రెండింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱ ములు రెండింటికి = గుఱ్ఱములకు రెండింటికి సాహిణులు నలుగురు, లక్ష గుఱ్ఱములకు = లక్షకు గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు లక్షకు = గుఱ్ఱములకు లక్షకు రపుతులు లక్ష. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౬౧ I విష:—ఇతరవిభక్తివిశేషణము ప్రథమాంతముగా నుండు స్థలము చూపబడుచున్నది. సర్వనామము దానివిశేష్యము నను జంటలో నేది ప్రథమప్రయుక్తమగునో యది ప్రథమాంతమై తక్కినది ప్రథమేతరవిభక్త్యంతమై యుండనగును. ఈవిధి బహుళముగానఁ బ్రథమప్రయుక్తము నైతము తక్కిన దానితో సమానవిభక్తిక మయియున్నను నుండవచ్చును. ఉదా:—గుఱ్ఱము లన్నింటికి = గుఱ్ఱముల కన్నింటికి, అన్ని గుఱ్ఱములకు = అన్నింటికి గుఱ్ఱములకు, సాహిణు లనఁగా రవుతులు మువ్వు రనునది యన్వితవాక్యమగుటకయి నిల్పబడెను. సంఖ్యావాచకము తద్విశేష్యము నను జంటలో నేది ప్రథమప్రయుక్తమగునో యది ప్రథమాంతమై తక్కినది ప్రథమేతరవిభక్త్యంతమై యుండనగును. బహుళవిధిగానఁ బ్రథమ ప్రయుక్తము నైతము తక్కినదానితో సమానవిభక్తికమయి యున్నను నుండవచ్చును. ఉదా:—రెండుగుఱ్ఱములకు = రెండింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు రెండింటికి = గుఱ్ఱములకు రెండింటికి ‘సాహిణులు నలుగురు’ అను దానితో నన్వయము. తెలుఁగున సంఖ్యావాచకమెల్ల సర్వనామమై యైనను సంస్కృతమున నట్లు కామింజేసి తత్సమసంఖ్యావాచకములందును నీవిధి వర్తించుటకై ‘సంఖ్యాభిధాన’ శబ్దము సూత్రమున వచింపబడెను. అద్దాని కుదాహరణము:—లక్షగుఱ్ఱము లకు = లక్షకు గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు లక్షకు = గుఱ్ఱములకు లక్షకు ‘రవుతులు లక్ష’ అనుదానితో నన్వయము. ‘రవుతులు లక్ష’ అనుచోటి మహద్విశేషణ లక్షశబ్దమునకు “లక్షసంఖ్యవారు” అని యర్థము. (౨౭3 విష.). ద్వితీయాదుల కనేది సూత్రములోని వచనముచొప్పున, “గుఱ్ఱము లన్నిటిని = గుఱ్ఱముల నన్ని టిని, గుఱ్ఱము లన్నిటియందు = గుఱ్ఱములం దన్నిటియందు” మున్నగులక్ష్యములను గ్రహింపనగును. సూరి యమహత్తులను మాత్రమే యుదాహరించినను సూత్రమున నట్టి నియమము లేమింజేసి “మనుష్యులందఱను = మనుష్యుల నందఱను, జనులందఱయందును = జనులయం దందఱయందును మొదలగులక్ష్యములను నైత మెన్న నగును.

‘రెండుగుఱ్ఱములు’ అనుదానిలోని రెండుశబ్దమును ‘అన్నిగుఱ్ఱములు’ అను దానిలోని ‘అన్ని’ శబ్దమును ప్రథమాంతములనుచు నుదాహరించుటంజేసి యవి వ్యస్తములై యను సూరియాశయమును గ్రహింపవలయును. అవి సమాసగతము లన్నచో, బ్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానేరవు. సూరి యట్లు సూత్రించినే కాని కొన్నియెడల నీవిధి వర్తిల్లనేరదు. ‘మాయద్వితలో = మాలో నిద్వితలో’ అనుచో ‘మేమిద్వితలో’ అనురీతి ప్రయోగములు గన్పట్టలేదు. ‘ఇట్లు’ ‘మనయంద

[బా. కార. ౨౬ సూ.] 'ప్రాధవ్యా' దీనిని సవరించుచున్నదను వేటిక సరికాదు. 1077

అలా" అనుచో "మనమందఱలో" అని సిద్ధింపనేరదు. (విస్తర.) ప్రయోగములు:—కం.మన । కీచకులందఱను రాత్రి గీటడఁచె రహ । స్తోచిత. (విరా. ౫ ఆ. 33౧.) ఉ. ఆరయ నీకు నాకుఁ గులమంతకు నీన్మపకోటి కుర్వికిన్ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౬౨.) ఉ...పార్థివసూను లిద్దఱు । గ్రీడయపోలఁ గిట్టి. (అర. 2 ఆ. ౧౧౧.) సీ. దివ్యదేహోద్ధత దీప్తిసంతానంబు దిశలు పదింటను దీటు కొనఁగ (మహా. ప్ర. ౧ ఆ. ౪౫.) చ. అతఁ డొకరుండ లోకముల కన్నిటికిన్ మహనీయ డై । వతము. (అను. ౫ ఆ. 3౧2.) తే.గీ. వానియన్నింటి కంటె మేలైనకాంతి (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౮౫.) క. మాయరువురతోఁ గయ్యము । నేయ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧3౫.) తే.గీ. ఏటికొను మీపు మాయేవురందు (శబ్ద. ౨

విస్తర. ౨౬౧ I విష:—“సంఖ్యాప్రయుక్తవిశేషణము.....అని సూత్రించి సూరియొక్క యీసందర్భమును ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త సవరించుట సరయునది” (బా. సా. పే. కార. ౨౬ సూ. వ్యా. ౨౯౯ పు.) అను వేటికా వాఖ్య సరికాదు. సూరిగారి యీసందర్భమునకును ద్రిలింగలక్షణశేషకర్తగారి యాసూత్రములకును నేమియు సంబంధములేదు. ఆప్రాధవ్యాకరణసూత్రము బా. కా. ౨౬ సూత్రమును సవరింపలేదు. “ఒకటి = ఒకఁడు, ఒకండు.” అను శబ్దములయు ‘అర - పాపు - మున్నగు సంకార్యకశబ్దములయుఁ బ్రయోగము సమాస వ్యస్తతలలో నుండు వచనములరీతినిమాత్రమే యాప్రాధవ్యాకరణసూత్రము వివరించుచున్నది. ఇట్టి వివరణమునైతము చాలవఱకు నిరాధారము. (ప్రాధ. శబ్ద. ౪-౫ సూ.) ‘డెబ్బదియొక్క రథము’ అనవలెనుగాని ‘డెబ్బదియొక్క రథములు’ అనరాదట - వ్యస్తతలో ‘రథములు డెబ్బది యొక్కటి’ అని యిట్లు విశేష్యము పూర్వపదమే కావలెనట. ఇట్లనుట కాధారమేమో తెలియకున్నది. రెండున్నర రూపాయవంటి ప్రయోగములు బొత్తిగా లభింపవు. “సంఖ్యాప్రయుక్తవిశేషణ మేకాంతంబయి యమవాద్విశేష్యకమయ్యు, తదంకాంతంబయి మహదమవాద్విశేష్యకమయ్యు, సమస్తంబు వ్యస్తంబు నగుచో విశేష్యంబు క్రమంబుగ నుత్తర పదంబు నేకవచనాంతంబును, పూర్వపదంబు బహువచనాంతంబునగు. ఉదా:— డెబ్బదియొక్కరథము = రథములు డెబ్బదియొక్కటి; రెండున్నరమాసిని = మాసు సులు రెండున్నర; రెండున్నరరూపాయ = రూపాయలు రెండున్నర. మొ.” (ప్రాధ. శబ్ద. ౪ సూ.) ఇట్టిసూత్రము ప్రకృతసూత్రమును (బా. కార. ౨౬ సూ.) సవరించుననుట యెట్లు? “రథములు డెబ్బదియొక్కటికి” అని ప్రకృతసూత్రము చొప్పున వచించుటకుఁ బ్రతిబంధ మేమున్నది!

1078 ఎల్లవిభక్తుల విశేషణములును బ్రథమాంతములు కానోపు. [౨౬౨ వి. కల్ప.]

ఆ. ౧౦౮ ప.) క. అనేకములు గలవు వాని యన్నిటిలోనన్ (అను. ౨ ఆ. ౧౩౮.)
క. తమ మువ్వరుఁ బూర్వజ పూర్వముగఁ బ్రమోదంబుతో వివాహంబైనన్
(నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౩ ప.) ఇట్టియెడల “అని యన్నిటికంటె-మే మిరువురతో-మే మేపు
రందు. అని యన్నిటిలోనన్ - మున్నగురితి బ్రయోగములు కన్పట్టలేదు.

షష్ఠీ విశేషణానామ్ | ప్రథమాస్యాత్ ఆం. చిం.

నన్నయా. ఆజం. ౧౪ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

౨౬౨ విషయము. విభాషయా సుసంతం స్యా | దత్త షష్ఠీవిశేషణమ్
(వికృ. ఆజం. ౪౧ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

కల్పతరు. ౨౬౨ విష:—షష్ఠీ విశేషణానామ్ = షష్ఠ్యంతములకు విశేషణము
లగు శబ్దములకు, ప్రథమాస్యాత్ = ప్రథమావిభక్తి యగును. ఉవా:—సుగు
ణాభిరాముఁడు రామునకు వందనము. ఈవిధి పాక్షికమని చింతామణి చెప్ప
కుండుటంజేసి యధర్వణుఁడు సవరించుచున్నాఁడు:—అత్ర = ఈ తెల్లఁభాషయందు,
షష్ఠీ విశేషణమ్ = షష్ఠ్యంతవిశేషణము, విభాషయా = వైకల్పికతచేత, సుసంతం
స్యాత్ = ప్రథమాంతము నగును. ఉవా:—సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు
నమస్కారము - సుగుణాభిరామునకు రామునకు నమస్కారము. “భావద్యర్థవ్యవ
ధానేతు | భేద్యస్య నిఖిలం భవేత్” (౨౬౩ విష.) అను నధర్వణవచన స్వారస్య
ముచే షష్ఠీతరవిభక్త్యంతముల విశేషణములకు భావద్యర్థవ్యవధానము లేనపుడు
౨౬౧. ౨౬౧ I విషయములచొప్పునఁ బ్రథమావిభక్తి నిల్పుట కొన్నిచోట్ల నగునని
యు షష్ఠీవిశేషణములమాత్రము విభాషగఁ బ్రకృతసూత్రముచొప్పునఁ బ్రథమాం
తము లగుట సార్వత్రికములనియు గ్రహింపవలెను. చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ
గుంతికిఁ బుత్రుఁడు రాజధర్మ బంధురచరితుండు నీ వితనితోడ రణం బొనరించె
డేని (ఆది. ౬ ఆ. ౪౫ ప.) చ. ముదుకడనైన నాదుబలముం జలముం వివిధాస్త్ర
సంపదలును బోయి మీగురుఁడు భార్గవుచే వినుము. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౪౬.)
ప్రయోగము లిట్లుండ నహోబలపతి యీక్రిందిరితిని వ్రాయుట సరికాదు.
“అద్యుఁడు హిరణ్యగర్భనం దంతకంటె - నిత్యాదికవిపితామహాద్యుక్తిస్తు నిర్హ
తైవ.” (అహో. ౩౧౫ పు.) (బా. గు. ప్ర. కర్త. యిట నసంగతముగా వ్రాసెను.
చూ. ౨౩౬ పు. ద్వి. ము.) అనిడి కవికిరోభూషణవ్యాఖ్య సాహసైకమాలము.
“శ్వచిదన్య విభక్త్యర్థే | ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే” (౨౫౮ విష.) అని యధర్వణుఁ
డట్టిప్రయోగములను సంగ్రహించియున్నాఁడు. “కొన్నియెడల విశేషణంబు ద్వితీ
యాదులకును బ్రథమ చూపట్టెడి. చ అహినబాహుబలసారఘునల్ మధుకైటభాది.

[బా. కార. ౨౭ సూ.] ప్రాథ. కార. ౨౧-౨౩ సూత్రముల నావశ్యకములు. 1079

దై । త్యపతులనెల్ల ద్రుశ్యుడంచె (నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౨ ప.) క. తంత్రీ ఘటోత్కచుడు
 మీ । తంత్రీ గలుగఁగాచె తల్లి ద్రౌపదితోడన్ । (జై. మి. ౧ ఆ. ౯౭.)”
 (ప్రాథ. కా. ౨౨ సూ.). ఆధర్వణమున కుదాహరణాంతరములు. ఎ-గీ. ఆద్యుడు
 హిరణ్యగర్భునం దంతకంటె (ఆము. ౩ ఆ. ౮౦ ప.) క.చున । కీచకులందఱును
 రాత్రి గీటడంచె రహ । స్తోచిత. (నిరా. ౫ ఆ. ౩౩౧.) క. మాతంత్రీ
 పరాశరసుతు । చేతం బడసితి ననుజ్ఞ (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౮౨ ప.) నీ. దివ్యదేహోద్ధత
 దీప్తిసంతానంబు, దిశలు పదింటు దీటుకొనఁగ (మహా. ప్ర. ౧ ఆ. ౮౮.) మ...
 ప్రయో । జన. దుశ్చారిత్రకుం డాసు యో । ధను‘న్’ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౮.) నీ. ఆ-వె. అన్తకళాస ము । జ్వలుడు పాథుతోడ (కర్ణ. ౨ ఆ. ౪౨.) ఉ. పార్థివసూను లిద్దఱం । గ్రీడయపోలె. (ఆర. ౭ ఆ. ౧౧౧.) బాల. కార. ౨౬ సూత్రమును ప్రాథ. కార. ౨౨ సూత్రమును
 సంగ్రహించుచున్న వై యధర్వణకారికకుఁ బయిప్రయోగములు మూలమగు
 చున్నవి.

సమాసపూర్వావయమగు షష్ఠ్యంతవిశేష్యమునకు విశేషణమయినను బ్రథ
 మాంతమగుట మహాకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. “విశేష్య స్వాభిన్నత్వేపి
 ఇదం విశేషణమ్. ఉ. ప్రల్లదుఁడైన యొక్కకులపాంసను చేసినదానఁ దత్కులం
 బెల్లను నిత్యా ద్యాచార్యోక్తి రత్ర మానమ్.” (అహో. ౩౧౫ పు.) ఈప్రయో
 గము భ్యాద్యర్థవ్యవధానము గల్గియున్నది. ఇట్లుగాకున్నను బ్రథమాంతమగుట
 కలదు. “ఒక్కచో సమాసాంతర్గతవిశేష్యంబులకగు విశేషణంబుల షష్ఠికిని బ్రథమ
 చూపట్టెడి. ఉదా:—ఉ. పార్థివ । ప్రాగ్రసకుండు ధర్మసుతుపన్నిది నీకు
 నలంఘ్యము (ఆర. ౫ ఆ. ౪౧౬.) చ. లసదగణ్యగుణౌఘవిచిత్రుఁ డమృహ । త్తు
 చరితంబులు మ. ఉత్ఫుల్లలోచనుఁ డావిష్ణునిమూర్తితో (హరి. ఉ. ౫ ఆ.)
 ఉ. విస్ఫురన్తహ । విక్రముఁ డైనదేవుడు త్రివిక్రముసొమ్ములు (హరి. ఉ. ౬ ఆ.)”
 (ప్రాథ. కార. ౨౧ సూ.). క. భుజ । టోపభయంకరుఁ డద్దును । కోపాన్తల
 మడరి ముట్టికొనదే వారిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౪౬.). అహోబలపత్న్యాదుల యను
 రోధమునఁ బయిరితని వ్రామఁబడెనేకాని బాగుగఁ బరిశీలించినచో నట్లు చెప్పవల
 సిన ప్రసక్తి యగపడదు. వైప్రయోగములందలి శేషషష్ఠ్యంత విశేష్యములెల్ల
 యొక్కవిభక్తిలోపించిన వ్యస్తరూపములె యని చెప్పుటలో బాధ యగపడదు.
 అట్టివి పెక్కుప్రయోగములు ౨౫౧ విషయమునఁ జూపఁబడెను. మఱియు నహో
 బలపండితీయ త్రిలింగలక్షణశేషాదుల వ్రాతలచొప్పున “భుజ । టోపభయంకరుఁ

డర్జునకోపానలము” అనురీతి ప్రయోగములును సాధువులనవలసినప్పుచున్నది. అట్టివి సాధువులు కానేరవు, సిద్ధసమాసగతవ్యవృత్త విశేషముయొక్క విశేషణము నకుఁ బ్రథమవచ్చు ప్రయోగములు కానరావు. ఇచటి నారాయణీయగాణపత వివరణములును సరిగ లేవు (నారా. ౨౮౭ కారిక. ౮ పద్యం).

“క్రియాన్వయంబున రెండుపదంబులకు స్వస్వామిసంబంధంబుగలచో సంబంధి పదంబు షష్ఠికి ద్వితీయయగు. క. కొన్ని వెడమాటలాడుచు | నన్ను నతఁడు చెట్టవట్టినన్ (విరా. ౨ ఆ. ౧౭౪.) ఉ. కట్టియ వైచె నెన్నుదురు గాఁడ భవత్తన యుండు మాద్రీలే | బట్టిని (శల్య. ౧ ఆ. ౩౭౭.) మ. రాముతమ్మున్ లవుం | డిరు మూఁడమ్ములఁ జాపముం దునుమ (జై. ౬ ఆ.) క. నరసూను నపుడు కర్ణజుఁ | డిరుమూఁడు శిలీముఖము లెదసించిన (జై. ౭ ఆ.) మొ.” (ప్రాథ. కా. ౨౩ సూ.). ఈ ప్రాథవ్యాకరణసూత్రమునైత మనావశ్యకమె. రెండవయుదాహృతిలో “మా ద్రీలేబట్టి నుద్దేశించి కట్టియవైచె”నని యన్వయింపవగును. ‘మొదటియుదాహృతిలో “నన్నుఁ గొన్ని వెడమాటలాడుచు నతఁడు చెట్టవట్టినన్” అని యన్వయింపవగును. మూఁడవయుదాహృతిలో “తమ్మున్ లవుండు” అనుచో ‘తమ్ముని’ అనునది ‘యొక్క’ షష్ఠి లోపింపఁగా మిగిలినవ్యస్తపదము. అట్లే నాల్గవయుదాహృతియందును “నర సూను” అనునదియు ‘యొక్క’ విభక్తి లోపింపఁగా మిగిలినవ్యస్తపదము. (౨౫౧ విష.) రెండిటిమందును నజయ్యతారూపార్థవిశేషబోధకచార్థక ‘ను’ శబ్దయోగ మున “రాముతమ్మున్ - నరసూనున్” అనురూపములు సిద్ధించుచు. (౨౪ విష.)

వ్యవృత్తవిశేషము ‘కు’ విభక్త్యంతమగునపుడు దానివిశేషణము వైకల్పిక ముగాఁ బ్రథమాంతమగుటలో వివాదమే లేదు. మ.....ఉద్దండగం | డక వేదండ వరాహవాహరిపుద్గవ్యాఘ్ర మిమంచుకొం | డకు రాజెల్లునె (మనుచ. ౨ ఆ. ౧౬ ప. ప్రాసస్థలము.). “నన్నయ యారీతిగ ‘అయిన’ అగు మొదలగు భాతుజ విశేషణములతో వ్యవ్యవహితము లయినప్పుడే షష్ఠీవిశేషణములకుఁ బ్రథమా విభక్తిని వాడియున్నాడు. ‘అనఘచరితుఁడు రఘునందనునకుఁ బ్రణతి’ అను నిట్టి ప్రయోగముల నాతఁడుచేయలేదు.” (ఆం. భా. చ. ౧౬౩౭ పుట.) అను భాషా చరిత్రవ్రాత కల్ల. క. ఆచార్యుఁడు ద్రో. ణునకున్ శిష్యుఁడ నెందును | నన వద్యుఁడ నేకలవ్యుఁడ నువాడ మహిన్ (ఆది. ౫ ఆ. ౨౩౭.) ఉ.....సార్థివ | ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతు పన్నిది (ఆర. ౫ ఆ. ౪౧౬.) ఇట్లు నన్నయప్రయోగించి యున్నాడు.

ఓకానొకచో విశేషణంబుల వ్యక్తికిం బ్రథమ విభాష
బాలవ్యా. సగు. ౨౭.

౨౭౨ I విషయము. సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు జోహారు వొనర్చెద.

సుగుణాభిరామునకు రామునకు జోహారు వొనర్చెద.

సంజీవని. ౨౬౨ I విష:—స్పష్టార్థము. ప్రాథ. కార. ౨౧ సూత్రము దీనిని
సవరించుటకై యుపదేశింపఁబడినది. ఆవిషయమును బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత
యాసూత్రపుటికలో సవిస్తరముగా విమర్శించి సంస్కృతవ్యాకరణవిషయము
లను బెక్కిటి నెక్కించెను. వానినెల్ల బా. సా. పే. వ్యాఖ్యాత స్వీకరించెను.
కల్పతరువులో వివరించినరీతిని “భుజాటోపభయంకరుఁ డర్జును యోహనలము”
మున్నగుస్థలములు వ్యస్తములై యగుటచే వారివిమర్శమెల్ల వృథయగుచున్నది.

నన్నయా. భవాద్యర్థవ్యవధానేతు | భేద్యస్య నిఖిలం భవేత్
౨౬౩ విషయము. (విక్ర. ఆజం. ౪౧ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౬౩ విష:—భవాద్యర్థ = భూప్రభృతిథాతు వులయాపముల
వ్యవధానేతు = వ్యవధానమందైనచో, విశేషణవిశేష్యములకు భూప్రభృతి
థాతురూపముల యన్వయవ్యవధాన మున్నచో, భేద్యస్య = విశేష్యమునకు,
నిఖిలంభవేత్ = సకలవిభక్తులు నగును. విశేషణము ప్రథమాంతముగాను విశేష్య
మితరవిభక్తులుగలదిగాను వికల్పముగ భవాద్యర్థవ్యవధానమందు యభేష్టముగా
బ్రయోగింపవచ్చునని యర్థము. భవాద్యర్థవ్యవధానముచేయక విశేషణవిశేష్య
ములను సమానలింగపిభక్తివచనములు గల్గునట్లును బ్రయోగింపనగును. భవాద్యర్థము
లనఁగా, భూధాత్వర్థకమగు ‘అగు’ మున్నగుథాతువులు. ఆది శబ్దముచే ‘అను’
థాతువు మున్నగునవి గ్రాహ్యములు. అట్టిథాతువులనుండిపుట్టిన విశేషణరూపము
లనఁగా అగు-కాని మున్నగు థాతుజవిశేషణములు. వ్యవధానమనఁగా విశేషణము
థాతుజవిశేషణముతో నన్వయించుచుండఁగా నట్టి థాతుజవిశేషణము విశేష్య
ముతో నన్వయించుటయని తాత్పర్యము. సమాపకక్రియలందలి తిజ్ఞుచే కర్తృకర్తాదు
లభిహితము లగునపుడట్టి కర్తృకర్తాదివాచకములకుఁ దృతీయ ద్వితీయ మున్నగు
నవిరాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమ వచ్చునట్లే థాతుజవిశేషణాన్వయమునందును గర్తృ,
కర్తాదులు కృత్తుచే నభిహితములగునుగాన నట్టిస్థలములందలి కర్తృకర్తాదు
లకును బ్రథమయేవచ్చునని “కర్తాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చ తద్వత్
స్యాత్” అను చింతామణిసూత్రముపదేశించుచున్నది. (బా. సమా. ౨౬ సూ.
౨౭౪. విష.) కాననట్టిపద్ధతిచొప్పున విశేష్యమేవిభక్తితోనున్నను థాతుజవిశేషణ

1082 భావద్యర్థవ్యవధానమున నగు విశేషణవిభక్తివ్యత్యాసము. [౨౬౩ I సంజీ.]

న్వయమున విశేషణవాచకము ప్రథమాంతమెయగునని తాత్పర్యము. విశేష్యము లకువలెనె విశేషణములకును గ్రియాన్వయము సంస్కృతాంత్రవైయాకరణ సమ్మతమైయున్నది. (౨౫౯ విష.). ఇట్లుగుటంజేసి ప్రకృతాధర్వణకారిక సిద్ధాంతానువాదకమెయని యెఱుంగునది. ఉదా:—సుగుణుడగు మనజునకు శ్రేయము గల్గును. సుగుణుడయిన మానవుని. సుగుణుడుకానిమనుష్యునకు శ్రేయస్సు దుర్లభము. మొ. ఇవి భూభావద్యర్థకముల కుదాహృతులు. అదిశబ్దముచే - పండితుడను ప్రసిద్ధిగలరామునికి - పండితుడని యెన్నికగన్నరామునిచే - పండితుడు నాఁబరంగురాముని - పండితుడనఁబడని దేవదత్తునికై. మొ. ప్రయోగములు. చ.....ప్రసిద్ధులై విమలసద్గుణశోభితులైన పాండవో | త్తముల చరిత్ర (ఆది. ౧ ఆ. ౧౮.) చ. ఆచులసువర్ణశృంగఖురమై కపిలంబగు గోశతంబును.....(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫.) ఉ.....తనకిష్టుఁడున్ సహా | భాగ్యయుఁడు నైనవాఁడు. క. దేవసములైన యనుజుల | తో విపులతో రథాలితో వచ్చి..... (ఆర. ౨ ఆ. ౫ ప.) క. వినుఁడే బుణ్యశ్లోకుం | డనఁగ సదా యజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ ధరిత్రిం | దనరిన నలుభార్యను స | జ్ఞననుత దమయంతియనఁగఁ జనియెడు దానన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౯౯.) ఉ. తే | జోలలితుండు నిర్మలమశుండగు ధర్మతనూజుపాలికిన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౨౯౨.)

భవత్యర్థవ్యవహితంబులగు విశేషణంబులకుం బ్రథమయగు. ౨౮.

అగు మొదలగునవి భవత్యర్థములు. విద్యాశాలియగు పురుషుని సకలజనులు సన్మానింతురు. భూతదయాళురగు మహాత్ములకు శ్రేయంబుగలుగును. అతిమానుషమత్యధ్భుత | మతిదుష్కరమయిన కేశవాద్ధునకృతి. భవత్యర్థకంబు సన్నిహితవిశేషణంబునకు నద్దాని ముందువిశేషణంబుల కయిపదంబును బహుళంబుగా ననుప్రయుక్తంబగు. ౨౯.

బాలవ్యాకరణ అతులుండయి యప్రమేయుడౌ హరిని గొలుతు. నివరణము. అయిపదానుప్రయోగంబు లేనిచోఁ దుది ౬౩ I విషయము. విశేషణంబునకేని విశేషణంబు లన్నింటికేని మీఁద సముచ్చయార్థంబు విభాషం బ్రయోగింపఁబడు. ౩౦. ఆద్యుఁ డప్రమేయుఁడు నగు హరినిగొలుతు.

ఆద్యుడు న ప్రమేయుఁడునౌ హరినిగొలుతు.

ఆద్యుఁ డప్రమేయుండగు హరిని గొలుతు.

ధాతుజవిశేషణవ్యవధానంబున విశేషణంబు
లన్నిటి కయి పదం బనుప్రయుక్తంబగు. ౩౧.

బాలవ్యా. ఆద్యుడయి యప్రమేయుఁడై యఖిలసేవ్యుఁడై యొనఁ
౨౬౩. I విషయము. గెడు దేవుని నభినుతించు. ఇచట మఱియుం
ప్రయోగవైచిత్ర్యంబు గల దది ప్రయోగంబుల
నెఱుంగునది.

భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమ
యగు. ౩౨.

రాముఁడు వచ్చుట, రాముఁడు రాఁగా లక్ష్మణుండు
గాంచె. రాముఁడు విల్లందినం దిలోకంబు లాకు
లంబులగు. రాముండు పట్టినప్రతి న వారింపం
దరంబుగాదు.

సంజీవని. ౨౬౩ I విషయము.—బా. కా. ౨౮ మొ. ౩౨ సూత్రమువఱకుఁగల
బాలవ్యాకరణవిషయములు సంయతము సిద్ధాంతానువాదకములై యనఁదగునుగాని
వానివైఖరినిబట్టి చూడఁగా సూరి యట్లు తలంచెనని తోచకున్నది. భావార్థ
కాదిప్రత్యయములెల్ల బా. క్రి. ౪౮ సూత్రముచొప్పునఁ గర్తృత్వమందును
గర్హితమందును విధింపఁబడిన వగుటంజేసి వానిచేఁ గర్తృకర్తృత్వము
లభిహితములై యనఁదగును గాన నట్టి కర్తృకర్తృవాచకములకుఁ బ్రాతిపదికార్థ
ప్రథమయై వచ్చును. కావున “భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమ
యగు” (బా. కా. ౨౮ సూ.) అనుసూత్రము సిద్ధాంతానువాదకమై యనుటలో
సందేహములేదు. బా. కా. ౨౮ సూత్రమునఁ జేర్కొనఁబడిన భవత్స్వర్థవిశేషణ
ములును ౨౯-౩౦-౩౧ సూత్రములలోఁ జేర్కొనఁబడిన భవత్స్వర్థధాతుజవిశేషణ
ములును ‘అయి’ పదంబును భావార్థకాదులలోనివె (బా. కా. ౩౨ సూ.) యగుటం
జేసి వానితో నన్వయించు విశేషణములును బ్రథమాంతములగుట సిద్ధాంతమేకాని
యపూర్వవిషయముకాదు.

౨౮ సూత్రపుటికః—ఇందుఁ జేర్కొనఁబడిన భవత్స్వర్థము లనఁగా “అగు”
ధాతుజన్యములగు విశేషణములుమాత్ర మే యని గ్రహింపవలయును. ౨౯-౩౦-
౩౧ సూత్రములలో వచింపఁబడిన ‘అయి’ పదంబుసంయతము భవత్స్వర్థకరూపమై

యయినను నద్దానిని సూరి యిం దుద్దేశింపలేదు. ౨౯-3౦-3౧ సూత్రములలో 'అయి' పదప్రయోగమునగల్గు వాక్యన్యాయసిద్ధవిషయములు వివరింపబడును. భావద్యర్థేత్యాద్యధర్వణ వచనమునందలి 'అవి' శబ్దము సర్థము సూరిచే సంగ్రహింపబడనే లేదు. అగుథాతుజన్యములగు విశేషణములు విశేషణవిశేష్యములకు వ్యవధాయకము లగునపుడు విశేష్యమే విభక్తితో నున్నను విశేషణము ప్రథమాంతమగునని సూత్రార్థము. 'పురుషునిన్' అనువిశేష్యము ద్వితీయాంతమయినను 'అగు' అనేడి భవత్కర్తకవిశేషణముచే వ్యవధాపితమగు 'విద్యాశాలి' అనువిశేషణము ప్రథమాంతమైయున్నది. ఇట్లే తక్కినస్థలములందును లక్ష్యలక్షణసమన్వయమును గ్రహింపవలయును. అగుథాతుజన్యవిశేషణము పెక్కు విశేషణముల కొక్కటియే వ్యవధాయక మగుటకు 'అతిమానుష' మిత్యాది భట్టారకపద్యభాగ ముదాహరింపబడెను. క. అతిమానుష మత్యద్భుత | మతిదుష్కరమైన కేశవాద్వైతకృతి గో | పతి చూచి మెచ్చి సురపరి | వృతు డయి చనుదెంచె గృష్ణవిజయుల కడకున్ (ఆది. ౮ ఆ. 3౮౯ ప) (గోపతి = స్వర్గపతి. 'కృతిన్' అనిభేదము.) "అతిమానుష మత్యద్భుత | మతిదుష్కరమైన కేశవాద్వైతకృతి ఇత్యాదిస్థలంబులయందు" (బా. గు. ప్ర. ౨32 పుట, ద్వి. ము.) అని ప్రకాశికాకర్త యుదాహరించుట పొరపాటు. ఈవాక్యమున ద్రుతలోప మసంభవము.

౨౯ సూత్రపువ్యాఖ్య:—'అయి' అనునది యగుథాతుక్తార్థకరూపము. 'ఓ' అనునది 'అగు' థాతుతద్ధర్తార్థకవిశేషణరూపము. కాన రెండును భవత్కర్త రూపములు భావార్థకాదులలోనివియు నగుచున్నవి. అయిపదముతో నన్వయించు 'ఆద్యుడు' అనువిశేషణమును, 'ఓ' పదముతో నన్వయించు 'అప్రమేయుడు' అనువిశేషణమును బ్రతిపదికార్థప్రథమాంతములయినవి. 'అయి' అనుక్తార్థకము 'ఓ' అనుథాతుజన్యవిశేషణముతోను నట్టిథాతుజన్యవిశేషణమగు 'ఓ' పదము "హరిని" అనువిశేష్యముతోను వాక్య సామాన్యన్యాయసిద్ధముగా నన్వయించుచున్నవి. ఇట్టివాక్య న్యాయసిద్ధవిషయములను సూరి ప్రత్యేకముగా సూత్రించుట కేవల మనావశ్యకము. బహుళమనుటచే "ఆద్యుఁ డప్రమేయుఁడౌ హరిని గొలుతు" అనియు నుండవచ్చును. చ. అనిలజవాశ్వయుక్తమయి హాటక రత్నవిచిత్రతార్త్వ కే | తనమయి మేఘనాదమయి దారుకసారథి యైన దివ్యకాం | చన రథమెక్కి (సఖా. ౨ ఆ. ౮౪.)

3౦ సూత్రపువ్యాఖ్య:—పయిరితిని 'అయి' పదప్రయోగము లేనపుడు ప్రథమాంతవిశేషణములు పెక్కులున్నచో వానియన్నిటి తుదిని. సముచ్చయార్థక

[బా.కార.౨౮ మొ.౩ అశ్వా.]- ఈసూరిసూత్రములు వాక్యన్యాయసిద్ధములు. 1055

‘ను’ శబ్దము నిల్పుటయు లేక రా’ I విషయములోని “అయుతా వసి సంయుతౌ” అను నధర్వణసూత్రముచొప్పున యథాసంభవముగా ‘ను’ శబ్దము నిల్పుటయు వాక్యన్యాయసిద్ధములై యున్నవి. అట్టి విషయములను బ్రత్యేకముగా సూత్రించుట యనావశ్యకము. సూరి యిట్లు సూత్రించినేకాని తానే యుదాహరించిన “అతిమానుష మత్యద్భుత । మతిదుష్కరమైన కేశవాద్భుతకృతి (నీ)” (ఆసి. ౮ ఆ. ౩౧౯ ప.) అను భట్టారకపద్యమున నొక్కటేని సముచ్చయార్థక ‘ను’ శబ్దము ప్రయోగింపబడలేదే! తానును ‘అద్యుః డప్రమేయుః డగుహరిని గొలుతు’ అని యుదాహరించెనుగదా. మొదటియుదాహృతిలోఁ దుదివిశేషణముసూత్రము ‘ను’ శబ్దాంతమై యుండునట్లును రెండవయుదాహృతిలో విశేషణములన్నియు ‘ను’ శబ్దాంతములై యుండునట్లును మూడవయుదాహృతిలో విభాష ననుదానికి సరిగ నొక్క విశేషణమేని ‘ను’ శబ్దాంతము కాకుండునట్లును సూరి తనసూత్రము నకు నుదాహరించెను.

౩౧ సూత్రపువ్యాఖ్యః—అగుభాతు భిన్నమగు వేటొండుభాతువునుండి పుట్టినవిశేషణము వ్యవధాయకమగునపు డనఁగా నట్టి యితరభాతుజవిశేషణము విశేష్యమునకు సన్నిహితమయి దానితో నన్వయించునపు డట్టి విశేష్యపువిశేషణములెల్ల ‘అయి’ పదముతో నదుకునని యర్థము. ఉదాః—అద్యుఃడయి యప్రమేయుఁడై యఖిలసేవ్యుఁడై యెసంగెడుదేవుని నభినుతించు = ఇందు ‘దేవునిన్’ అను విశేష్యమునకు విశేషణములయ్యు - ‘అయి’ పదముతో నన్వయించునవగుటంజేసి ‘అద్యుఃడు’ మున్నగువిశేషణములు ప్రథమాంతములయ్యెను. అట్టి యగుభాతుత్వాంతరూపములగు ‘అయి’ పదంబులన్నియు ‘ఎసంగెడు’ అనుభాతుజ విశేషముతో నన్వయించుచున్నవి. అట్టి భాతుజవిశేషణము ‘దేవునిన్’ అను విశేష్యముతో నన్వయించుచున్నది. ఇట్టి వాక్య న్యాయసిద్ధవిషయములను సూరి ప్రత్యేకించి సూత్రించుట యనావశ్యకము. వాక్యమున నర్థవంతమయి ప్రత్యేకాన్వయముకల్గిన ‘అయి’ పదంబు ననుప్రయుక్తమని వచించుట సరికాదు. ఇంకను వివిధములగువంతలు మహాకవులవాక్యములందుఁ గలవనియు వాని నట్టి ప్రయోగంబుల నెఱుంగ నగుననియు సూరి యంతతో విరమించుట ప్రశంసార్హము.

ప్రయోగములు:—మథ్యాక్షరము - అని ననివృత్తులై పుణ్యచరితులై యాత్మప్రబోధ । వినిహితచిత్తులై సర్వధర్మార్థవిదులయి తృప్తిఁ । దనరెడు రాజర్షి వరులకు.....(ఆర. ౧ ఆ. ౧౩౪.) మఱియుం బ్రయోగవైచిత్ర్యంబు:—

క. నీ యడిగిన యథ్థాభి | ప్రాయములకు నుత్తరంబు పరువడిఁ జెప్పన్ | ధీయుత బ్రాహ్మణులకుఁ గా | కాయతమతులయ్యు నొరుల కలవియొ చెప్పన్. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౨గి.) 'ఆయతమతులయ్యు' అనురీతిని విశేషణ మయి పదాంతమయి యుండఁగా నొరులకు ననువిశేష్యమునకు ముందేదేని ధాతుజవిశేషణముకాని 'ఉండినను మున్నగు సుగ్రహాన్వయముగల పదములుగాని లేకుండుట వింత. సీ. చక్రధరుండయ్యు జలరుహనాభుండు గాండివధరుండయ్యుఁ బాండవుండు | నుండిరి. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౬౧.) క. పంబి యజనాధ్యయనదా | నంబుల వర్తిల్లె బ్రాహ్మణప్రియమయి ధ | ర్మబ్రంబయి క్షుత్రియవైశ్యకు | లం బనితపుణ్యకర్తలాలసమగుచున్ (ఆది. ౮ ఆ. ౮గి ప.) వీనియందెల్ల 'అయి' పదప్రయోగ మున్నను విశేష్యమునకు ముందు ధాతుజవిశేషణప్రయోగము లేకుండుట విశేషము.

3.౨ సూత్రపువ్యాఖ్య:—బా. క్రియా. 3గి సూత్రము మొదలు ౪2 సూత్రమువఱకుగల విధులచేఁ జెప్పఁబడిన "ట - కజీ - మిజీ - ఇ - కజీ - నుజీ - న - డును - చును - ఎడి - ఎడు - తల్లోపము - ఉన్న - కల - న - నిజీ" అనువర్ణకములును, బా - క్రి - ౧౨౨ సూత్రముచే విధింపఁబడిన నుజీవర్ణకమును భావార్థకాదులు. అట్టివర్ణకములయోగంబున ననఁగాఁ దత్తద్వర్ణకాంతములతో నన్వయించు కర్తృవాచకమునకుఁ బ్రథమయగునని యర్థము. బా - క్రియా - ౪౮ సూత్రముచొప్పున లడాదులును భావార్థకాదులును గర్తృకర్తావర్ణములందు విధింపఁ బడుటంజేసి కర్తృకర్తము లభిహితములగును గాన బా - కా - ౨.3 సూత్రముల చొప్పునఁ గర్తృకర్తవాచకములపైని దృతీయయు ద్వితీయయు నిల్వనేరవు. కావున నవి ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతములై యగునని ప్రకృతసూత్రము సిద్ధార్థానువాదక మగుచున్నది. సూరిగారి యుదాహృతులలో 'రాముండు వచ్చుట' అనునది టవర్ణకోదాహరణము. 'రాముండురాఁగా' అనునది భావలక్షణార్థక నుజీకి నుదాహృతి. 'రాముండు విల్లందినన్' అనునది వృత్తంబగుభావలక్షణమునందలి నవర్ణకమున కుదాహరణము. 'రాముండు పట్టినప్రతిన్' అనునది క్తవదర్థకనవర్ణ కోదాహృతి. (ఓరులు) 'వారింప' అనునది తుమర్థకనుజీకి నుదాహరణము. ఇట్లే తక్కినస్థలములకు నుదాహృతుల నరయునది. ౨౮ మొ. 3౨ వ. సూత్రముల రచనము నరయఁగా నీ సూత్రములు పయిరీతిని బ్రత్యాఖ్యేయములని సూరి తలంచి నట్లగపడదు. (అ. 3 I వివ.). ప్రయోగములు:—లే.గీ. ఉత్తమజ్ఞానవృద్ధు నా నుండెనేని | బాలుడయ్యును బూజ్యుండు బ్రాహ్మణుండు (సఖా. ౨ ఆ. ౨గి.), ఉ.....వాయసుతుండు మల్లయు | ధమ్మన నోర్చు నాతని నుదగ్రమహాభుజశక్తి

[బా.కార.౨౮మొ.౩౨సూ.] భావార్థకాదియోగజప్రథమకుః బ్రయోగములు. 1087

యేర్పడన్ (సఖా. ౧ ఆ. ౧౬౨.) శా. ఆదుర్యోధనుః డుద్భవిల్లుడును.....
 (ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬) మ.....కర్ణుడు దర్పహీనుడగుడున్ ద్రోణాత్మజం
 డెద్దియా । త్వరథస్థుండుగఁజేసి యేసె విజయున్ (ద్రోణ. ౪౮. ౩౦౨.) చ...నిన్ను
 శాశ్వతవిభుండుగ (నిర్వ. ౮ ఆ. ౧౫.) ఉ. భీమదృఢతురప్రచయభిన్నతమండుగఁ
 జేసె నాతఁ డాభూమిపునిట్లు (భీష్మ. ౨౮. ౩౦౯.) సీ. నిన్ను బాధితుండుగఁజేసె(అశ్వ.
 ౧ ఆ. ౮౪.) ఇట్లుగుఱాతు నుజ్యంతయోగమున విశేషణద్వితీయచోః బ్రథమ నిల్చు
 టయేకాక ద్వితీయయే నిల్చిన ప్రయోగములును గన్పట్టుచున్నవి (చూ. ప్రాథ.కార.
 ౨౮ సూ.) సీ. ఏపుణ్యురాలొకో యిప్పుడు నినుఁ బుత్తుఁగాఁ గాంచుటకు...(ఆర.
 ౭. ఆ. ౩౪౪.) ఉ.....మహాభుజంగము నదృఢతమంత్రనిరస్తదర్పముం । గా
 నొనరించునట్లు..... (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౪౭.) క. ననుఁ దగియెడు నతిథిగా । (కర్ణ.
 ౨ ఆ. ౨౮౬.) ఇట్టియెడల 'కన్ - కాన్' అనునవి యను ప్రయుక్తములనియు
 (బా. క్రి. ౧౧౫ సూ.) విశేష్యవిభక్తి విశేషణమున కయ్యై ననియు నెఱుంగునది.
 క. అనఘా యగ్నిహోముల । ననుఁగా భావింప.....(శాంతి. ౬ ఆ. ౪౩౦.)
 కొన్ని కృదంతములయోగమునందును నిట్టి ప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి.
 సీ.....చూడు । తే.గీ. మామహాత్ములు దక్కు నున్మార్గచరుల । దండితులఁ జేత
 వినమె.....(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౦౮.) (చేత = చేయుట.) క. నకులము
 నులూకమును బోకకు సంతస మందియుండి గ్రక్కున నమ్మా । పికము.....
 (శాంతి. ౩ ఆ. ౨౧౦.) (పోకకు = పోవుటకు.) ఉ. వీను సుమాలిహూతుర మునీ
 శ్వర మిమ్ములఁ దంద్రిపంపునన్ । జూడఁగరాక యంచు (నిర్వ. ౩ ఆ. ౫౦ ప.)
 (రాక = వచ్చుట) ద్విపద..... । ఎసఁగ లంజెటికమే నీరాత్రి నేత (బసవ. ౩ ఆ.
 ౨౧౨ ప.) (చేత = చేయుట.) వలయాద్విక్రియా కర్తృభూతక్రియల నుజ్యంత
 ములతోడి యోగమునఁ గర్తృవాచకముపైని షష్ఠీవిభక్తియే భట్టారకప్రయో
 గములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. అట్టి షష్ఠీ వలయాదులతోడి యన్వయమునఁ
 గల్గు ననఁదగును. ఉదాః—ఈపని నీకుఁజేయవలయును. ఇచటఁ బనిచేయుట నీకు
 వలయునని యన్వయము నెఱుంగునది. “ఈపని నీవు చేయవలయు.” అనుచో
 ‘నీవు’ అనునది చేయుఁగాతువునకుఁ గర్తయగుటచేఁ బ్రథమాంతమయ్యైనని యెన్న
 నగును. షష్ఠీకి—ఉ.....ధర్మ వెఱుంగ వీనికిం । బోలునె (సఖా. ౨ ఆ. ౨౨.)
 ఆ-వె..... । కాన యింక వేడఁగాదు నాకు (సఖా. ౨ ఆ. ౨౬౩) క. పితృ
 సంకల్పము నేయఁగ । సుతుల కవశ్యమును వలయు.....(సఖా. ౧ ఆ. ౯౪.)

ప్రథమకు:—క.....నాకు నీవేమియుఁ జె. పును వలవదు.....(ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౮.) క. వినవలయు వానినెల్లను । జననాయక వింటి వీవు.....(అశ్వ ౧ ఆ. ౮ ప.) ఉ... । దైవముతోడృడన్ వలయు (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౭౩.)

అస్తద్యుష్టద్వాచ్యా । దేకత్వ ఇతో ని వీ పరేషాంతు ।
ధర్తోత్తమమధ్యమవ, దృహుషు స మధ్యవ దుతోచ్చ
సర్వేషు. (ఆం. చిం. హలం. ౧౮ కా. అహో. ౮౨౦.)

సన్నయా. ఇతో స్త ద్యుష్ట దర్థాత్ స్యా । న్నా మ్నా ని ద్విష్ట
౨౬ర విషయము. వా క్యచిత్ । ఉభయార్థే విశేష్యేతు । భేదకాత్
స్యా న్నవర్ణకః. (విక్ర. హలం. ౧౮ కా. అహో.
౮౧౯-౮౨౧) దాన స్పంబోధనాపేకే (విక్ర. అజం.
౩౯ కా. అహో. ౩౧౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౬ర విష:—అస్తద్యుష్టద్వాచ్యాత్ = అస్తద్యుష్టదర్థక మగు ననగా నస్తద్యుష్టద్విశేషణమగు, ఇతః = ఇకారాంతమునకుఁ బరముగా, ఏకత్వే = ఏకవచనమందు, నివీ = 'ని - వి' అనునవి యగును. అనగా నస్తదర్థక విశేషణవాచక ప్రథమాంతముపై 'ని' అనునదియు, యుష్టదర్థకవిశేషణవాచక ప్రథమాంతముపై 'వి' అనునదియు నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—నేను రవిని (౧౩౮ విష.) నీవు రవివి. 'నేను, రవిని' అనునవి ప్రథమాంతములు గాన కళలు. వీని తుదిస్వరము కవిభల్లటసూత్రముచొప్పున వికల్పముగ (౨౧౦ II విష.) లోపించును. ఉదా:—నేన్, రవిన్. మొ. ఇవి ద్రుతాంతములు.

పరేషాంతు = ఇకారాంతవ్యతిరేకములగు నస్తద్యుష్ట ద్విశేషణవాచక ప్రథమాంతములపై నేకవచనమున, ధర్తోత్తమమధ్యమవత్ = తద్ధర్తార్థకక్రియల కుత్తమమధ్యమ పురుషైకవచనముల వచ్చుప్రత్యయములవంటివి యనగా 'ను - వు' అనునవి పరుసగా నగును. అనగా నేకత్వమున నస్తద్విశేషణ ప్రథమాంతముపై 'ను' వర్ణకమును యుష్టద్విశేషణప్రథమాంతముపై 'వు' వర్ణకమును నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—నేను పండితుఁడను, నీవు పండితుఁడవు. ఇచట నైతము 'నేను - పండితుఁడను' అనునవి ప్రథమాంతములు గానకళలు. వీని తుది యుకారము కవిభల్లటసూత్రముచొప్పున (౨౧౦ II విష.) వైకల్పికముగా లోపించును. ఉదా:—నేన్ బండితుఁడన్ - మొ. ఇపు డివి ద్రుతాంతములు. బహుషు = బహువచనములందు, సమధ్యవత్ = మధ్యమపురుషేతరములగు నుత్తమప్రథమ పురుషములందలి ప్రత్యయములవంటి వనగా 'ము - య' లగును. బహువచన

మున నస్తదర్థకవిశేషణవాచక ప్రథమాంతముపై 'ము' వర్ణకమును యుష్టదర్థక విశేషణవాచక ప్రథమాంతముపైని 'రు' వర్ణకమును నగునని పర్యవసీత్యాము. ప్రథమమధ్యమోత్తమపురుషము లనెడివరుసను మనంబున నిడికొని యహోబలపతి "నమధ్యవత్." అనుదానిచే బ్రథమోత్తమవత్తనునగ్ధము లభించుననియు. నక్కారణమునఁ జింతామణిలోని "అస్తద్యుష్టత్త"ను వరుస యవివక్షితమనియు యుష్టదస్తదర్థకవిశేషణములకు 'రు - ము' లు వచ్చునని గ్రహింపవలయుననియు నీక్రింది రీతి నసంగతముగా వ్రాసెను. "సూత్రే అస్తచ్చుబ్ధస్య పూర్వనిర్దిష్టత్వ మవివక్షిత మితి యుష్టచ్చుబ్ధా దేవ ప్రథమపురుష 'రు' వర్ణక ఇతిధ్యేయమ్. ఆచార్యప్రబంధేషు ప్రయోగ శ్చాత్రమానమ్." (అహో. ౪౨౧ పు.) కాని భట్టారకుఁడు తమ మధ్యమ ప్రథమపురుషములనెడి వరుస సీసందర్భమున నుద్దేశించెనని "అస్తద్యుష్టద్వాచ్ఛాత్ర" నెడి ప్రక్రమమే విశదీకరించుచున్నది.

సర్వేషు = ఈసందర్భమునఁ జెప్పఁబడిన ప్రత్యయములెల్లఁ బరమగునపుడు, ఉతః = పూర్వస్థితో కారమునకు, అచ్చు = హ్రస్వాకారాదేశమును నగును. ఉదా:—పండితుఁడు+ను = పండితుఁడ+ను = పండితుడను. పండితుఁడు+పు = పండితుఁడ+పు = పండితుడపు. పండితులు+ము = పండితుల+ము = పండితులము, పండితులు+రు = పండితుల+రు = పండితులరు. 'ని - వి' అనునవి పరమగునపుడు పూర్వమున "ఉ" కారము (కవిని - కవిని.) లేమింజేసి వాని కిచటఁ బ్రసక్తిలేదు.

ఇతోఽస్తదిత్యాది:—అస్తద్యుష్టదద్ధాత్ = అస్తద్యుష్టదర్థక విశేషణమగు, ఇతః = ఇకారాంతపదము తుదినున్న 'ఇ' కారమునకుఁ బరముగ, నిః - విశ్చ = నివర్ణక వివర్ణకములువచ్చుట, నామ్నః = తచ్చుబ్ధాను ప్రయోగములేని శబ్దములకు మాత్రమే. ఇట్లునుటచేత "ను - పు - ము - రు" అనునవి ద్రవ్యగుణవాచక విశేషణములకును గ్రియాజన్య విశేషణములకును బరముగా సంయతము నిలుచుచుండునని వ్యక్తమగుచున్నది. ఉదా:—నేను రవిని నీవు రవివి, నేను గృష్ణుఁడను - నేను నల్లనివాఁడను - నేను వచ్చిన వాఁడను - వచ్చినాఁడను - నేను రానివాఁడను. మొ. వాక్యచిత్ = పయిని వివరించినరీతిని యుష్టదస్తద్విశేషణములకు వచ్చెడి - "ని - వి; ను - పు; ము - రు." అను ప్రత్యయములు, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, వా = వికల్పముగానగును. ఉదా:—గర్వగరిష్ఠుఁడవగునిన్ను - గర్వగరిష్ఠుఁడగునిన్ను. మొ. (విస్తర. I.)

విస్తర. I ౨౬౪ విష:—ఇతోఽస్తదిత్యాద్యధర్మణకారికకు "ఇకారాంతము లకుమాత్రమే 'ని-వి' అనునవి వైకల్పికముగవచ్చునని యర్థముచేసికొని యహోబల

ఉభయార్థ ఇత్యాది:—ఉభయార్థే = అస్తద్యుష్ట దుభయవాచకమగు “మనము” అనునది, విశేష్యేతు = విశేష్యమైయున్నపుడు, భేదకాత్ = వాని విశేషణమునకుఁబరముగా, మువర్ణకః=‘ము’ అను ప్రత్యయము, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—మనము పండితులము. దీనినిబట్టి, యన్యయుష్టదస్త్య త్సహ ప్రయోగమున నుత్తరోత్తరము బలీయమగునని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—వాఁడును నీవును నేనును బండితులము. ఇట్టి బలిష్ఠత పురుషవిషయమున నిత్యమనియువచనవిషయమునఁ బాక్షికమనియు నెన్ననగును. పాక్షికతయనఁగాఁ గర్తృబహుత్వమున బలిష్ఠపురుషమునందు బహువచనమునిల్చుట యొకపక్షము. యుష్టదస్త్యదస్త్యతర సంబంధివచనముమాత్రమే నిల్చుట పక్షాంతరము. ఉదా:—నేనును నీవును బండితులము. వాఁడును నీవును బండితులరు. వాఁడును నీవును నేనును బండితులము. ఇవి మొదటిపక్షమునకు లక్ష్యములు. వజ్రము నీవును బిడికిటితాఁకున నొకగు దువు. (శాంతి ౪. ఆ ౩౯౮) ఏనును నాదళమును బెనఁగెదను. మొ. (విస్తర II.).

పతి యీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. “ఇతోఽస్తద్యుష్టదస్త్యాత్ స్యా | న్నామ్నా ని ర్విశ్చ పాక్వచిత్. ఇత్యధర్వణః. తేన నేమహాకవివచ్చితి నిన్నుఁజూడ ఇత్యాదిసిద్ధమ్” (అహో. ౪౧౯ పు.). క్వాచిత్కమగు నీవైకల్పికత “ని-వి” అనువానికికాక యన్నిటి పట్లనుగలదని నావ్రాసినరీతి నర్థముచేసికొనమింజేసి “పాండుభూ|వరునకుఁ గోడలైతి|| (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౦౮.) ఇత్యాదివచనం త్వనాకరమేవ” (అహో. ౪౨౦.) అని యిట్లు కవిబ్రహ్మదలప్రయోగముల నహోబలపండితుఁడు నిరసించవలసినవాఁడ యొనరించును. ఇట్టి యాయహోబలుని యపవ్యాఖ్యనే కవిజనమండన నారాయణీ యాదులును ననుసరించెను. “తే. అతివ, ‘వి-ను’ లిదంతమా యుష్టదస్త్యదస్త్య | (ఛందోభంగము.) భేదకములయందు విభాష వెలయు నొకెడ (నారా. కార. ౨౯౮ కారి. ౧౭ ప.)

ఈసందర్భమునందలి చింతామణిసూత్రములలోఁ దధర్చక్రియా ప్రత్యయములవంటి వర్ణకములువచ్చునని చెప్పఁబడుటచే “నస్యాత్తద్ధర్చితః” అనుచొప్పున వీనికి సంధిరాకపోవలసినవచ్చునని యహోబలపతి చర్చించెను. (అహో. ౪౨౧ పు.) ఇదియాలిదేశికవిధి యగుటచే నట్టి యనుపపత్తి కలుగదు. మఱియును దర్ధార్థకములందలి ధాతూకారమునకుమాత్రమే సంధిని దత్సూత్రము నిషేధించునుగాన నీప్రత్యయముల యుకారమునకు సంధివచ్చుట నిర్బాధము (౭౩ విష.)

విస్తర. II ౨౬౪ విష:—మొదటిపక్షమునకుఁ బ్రయోగములు. తే.గీ... విదురుఁడును నీవు నుండుఁడు ముదముతోడ (సభా ౨ ఆ. ౧౨౭.) క...రాధా |

తనయుని నరుఁ డేఁ గుంభజా । ననిఁ జంపుదు మేల వగవ నంబుజసేత్రా (ఆర. ౧ ఆ. ౧౪౫.) మ.....విజయుండు నేను దగ.....భూచక్రరా । జ్యమునేకొందుము... (ఆర. ౧ ఆ. 3౯౮.) క...పార్థుండు నీవు.....విజయా । స్పద బాహుల రగుడు ధర్మపరిక్షకులై (ఆర. ౧ ఆ. 3౯౯.) చ. అనుపమశౌర్యవంతుల రసంతబలాధ్యుల రీపు నీజనా । ర్ధనుఁడును.....(ఆర. 3 ఆ. ౧౬౫.) క. నీవును భీష్ముఁడు ప్రోణుఁడు । భూవినుత విశుద్ధధర్మబుద్ధుల రగుటన్ । (ఆది. ౮ ఆ. ౫౦.) పక్షాంతర మునకుం బ్రయోగములు:—చ.....నేను బుత్తులును బంధులుఁ దమ్ములు కొల్చి యుండెదన్ (విరా. ౫ ఆ. 3౪౮.) క. ఏనును నాదశమును ద్రుప । దాసీకవి రాటనై న్యయాదవబల సం । తానములతోడఁ బెనఁగెడఁ । బూనుఁడు మీరెల్లఁ బాండుపుత్తుల గెలువన్ (భీష్మ. 3 ఆ. ౧౮౧ ప.) క.....వజ్రము నీవును బిడి । కిటితాఁకున నొకగొ దేను కినిసీతేనీన్ (శాంతి. ౪ ఆ. 3౯౮.) ఆస్తదర్థమువంటి ప్రాబల్య మాత్సార్థమునకు నిత్యముగ గన్పట్టుచున్నది. క.....విహరించుచుండె సఖులుం దానున్ (ఆది. ౪ ఆ. ౪3 ప.)

ఈవిషయమునకు బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత సంస్కృతముతోఁ బోలిక గలదనుచు “త్యదాదీరా మ్నిథ సృహాక్తౌ యత్పరం తచ్చిష్యతే” (వార్తి. ౮౦౧. సి. కౌ. ౯3౮ సూ.) అను వార్తికపద్ధతితో దీనిని సమీకరించెను. “త్యదా దులు:—త్యద్ - తద్ (వాఁడు - అది) యద్ (ఎవఁడు - ఏది) ఏతద్ - ఇదమ్ - అదన్ (వీఁడు - ఇది) ఏక - ద్వి (ఒకటి - రెండు) యుష్మద్ (నీవు) అస్తద్ (నేను) భవత్ (నీవు).....ఈశబ్దార్థంబులకు సముచ్చయంబు సంభవించినప్పుడు పై గణ పాఠములోఁ జూపిన క్రమమున నేతద్బంబు పరమో యదిశేషించి తక్కినశబ్దంబు లోపించు. ‘యూయమ్’ అనునప్పుడు ‘తేచ+యూయంచ’ (వారును మీరును) అన్నవృత్తి పైనిం జూపబడియె.” (బా. గు. ప్ర. బా. కార. 3౬ సూ. వ్యా. ౨౪౪ పుట. ద్వి. ము.) ఈవార్తికము ప్రకృతోపయోగికాదు. సంస్కృతమున “తేచ+ యూయంచ = యూయమ్” అను నేకశేష మేర్పడినట్లు తెలుఁగున “వారును+ మీరును” అనుచో ‘మీరు’ అని శేషింపదు. ‘వారును మీరునువచ్చితిరి’ అన వలెనుగాని సంస్కృతమందువలె నట్టియర్థమున ‘మీరువచ్చితిరి’ అని తెలుఁగునఁ బ్రయోగింపరాదుగదా. మఱియు సంస్కృతమునందునై తము ‘రామశ్చ+త్వంచ’ అనుచోఁ బై వార్తికమునకుఁ బ్రవృత్తిలేదు. ఇట్లని ‘అన్యయుష్వ దస్తత్స హాక్షిలో నుత్తరోత్తరంబు బలీయము’ అనుపద్ధతి సంస్కృతమున లేదని నాయభిప్రాయముకాదు. “లిజ్యయుష్వదస్తదాం యుగపదుక్తౌ తిబాదిత్రయ, సిబా

దిత్రయ, మిబాదిత్రయాణాం యుగపత్ ప్రాప్తౌ యత్ పరంభవతి తదేవస్యాత్ - తథాపి సముదాయస్య సంఖ్యానుసారేణ ద్వివచనం బహువచనం వేతి. కిష్కాత్రలిజ్ఞా దీనాం పాతక్రమ మనాదృత్య భవిష్య ద్విభక్తీనాం పరత్వమేవ గ్రాహ్యమ్. (లిజ్ఞ మనఃగా యుష్మదస్తద్భిన్నము.) (బా. కా. 3౬ సూత్రమునకిదియే మూలమాయనునట్లున్నది). అహంచ భాష్యకారశ్చ | కుశాగ్రియధియా వుభౌ | నైవ శబ్దామ్బుధేః పారం | కిమన్యే జడబుద్ధయ ఇతి - అత్ర 'నైవ' ఇతి క్రియా పదమ్." (ముగ్ధ. ౯౬౪ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) లిజ్ఞయుష్మదస్తదామ్ = అన్య యుష్మదస్తదర్థములకు, యుగపదుక్తౌ = ఒక్కటఁజెప్పఁబడుటలోను, తిబాది..... యుగపత్ ప్రాప్తౌ = తివ్ మున్నగు పురుషత్రయవిభక్తులకు నొక్కటఁ బ్రాప్తికల్ప చుండఁగా, యత్ పరంభవతి తదేవ స్యాత్ = వానిలోననఁగాఁ బ్రథమ మధ్య మౌత్తమపురుషములలో నుత్తరోత్తరము ప్రబలమై వర్తిల్లును. తథాపి..... వచనంచేతి = కర్తృద్విత్వ బహుత్వములంజేసి ద్వివచన బహువచనములగును. కిష్కాత్ర..... గ్రాహ్యమ్ = అన్యయుష్మదస్తదర్థక ప్రయోగములోని వరుస భేదమున మార్పేమియులేదు. అహంచేత్యాది = కుశాగ్రబుద్ధులమగు నేనును భాష్యకర్తయు నను నిద్దజము శబ్దము ద్రపారమును, నైవ = న+వివ ('ఇగతౌ' అను ధాతువు, లజుత్తమపురుషద్వివచనరూపము) పొందము = పొందలేదు - ఇతరజడ బుద్ధులమాట యేమి?" అని తాత్పర్యము.

సంస్కృతమునలేని విశేషమొకటి యీవిషయమునఁ దెలుఁగునందుఁగలదు. యుష్మదర్థకర్తతోఁ బ్రథమపురుషకర్తలకు సహాక్షి గల్గునపుడు యుష్మదర్థక కర్తకు సరిపడు పురుషవచనాదులతోఁ గ్రియయు విశేషణమును బ్రయోగింపఁ బడుటయు నటఁ బ్రథమపురుషాదులకు సరిగఁ బ్రయోగములేకుండుటయు నట్లే యస్తదర్థకకర్తతో నన్య యుష్మదర్థక కర్తలకు సహాక్షిగల్గునపు డస్తదర్థకకర్తకు సరి పడునట్లు క్రియయు విశేషణమును బ్రయోగింపఁబడుటయు నటఁ బ్రథమపురుషాదులకుఁ బ్రయోగము లేకుండుటయుఁ బాక్షికముగాఁ గవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. ఆత్మార్థకము కర్తయగునపుడు వైషధ్యతి నిత్యముగాఁ బ్రాచీనమహాకవి ప్రయోగములందుఁ జూపట్టుచున్నది. "ఓకానాకచో సహార్థంబున యుష్మదస్తదర్థంబు లభిహితంబులగునపుడు క్రియలు తత్కర్తృకింబులు (అనుబం.) విభాషనగు ఉదాః—ఉ. విప్రకులుండ వెల్వడుము వేగమ నీవును నీనిహిదియున్ (ఆది. ౨ ఆ.

అనుబంధము. విస్తర. ౨౬౪ విషయము—తత్కర్తృకింబులనఁగా యుష్మదస్తదర్థకములకు సరియగు పురుషవచనములుగలవియనియర్థము. బా. గు. ప్ర.

దాన ఇత్యాది:—సంబోధనాదికే = తదర్థకమగు 'అ' శబ్దముయొక్క యమ హద్రాసమగు 'అది' అనునది విశేషణములకు విధేయతావివక్షయం దనుప్రయుక్త మగునపుడు దాని సంబోధనరూపమందును నాదిశబ్దముచే యుష్మదస్యద్విశేషణ ములందును 'అది' శబ్దమునకు, దాః = దానాదేశమగును. ఉదా:—ఓచిన్న దాన - నేను చిన్నదానను - నేను వచ్చినదానను - నీవు చిన్నదానవు - నీవు వచ్చినదానవు - మొ. (అంగి 1 విష.)

ప్రయోగములు:—ప్రత్యయము వచ్చుటకు:—క. లోకోత్తరచరితుండగు | నాకాప్య తనూజ నీకు నారాధ్యను నేఁ | బ్రాకటభూసురకన్యక | నీకట్టినమైల కట్ట నేర్తునె చెపుచూ. (ఆది, 3 ఆ. ౧౩గీ.) క. అనవద్యధర్మచరితం | బున నున్నతుఁ డర.) క.....ముకుం | దుని నాశ్రయింపవయ్య య | తనిఁజొందినఁ బ్రదుకు దీవుఁ దమ్ములు సుతులున్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. 3౨౧.) ఉ.....నేను నా | నేనయు దాడివెట్టెద విశ్మంఖలతన్ (హరి. ఉభా. 3 ఆ. ౯౪ ప.).....పక్షమున - మ.....మోహంధుండు భీష్ముండు కే | శవనీవుగ గడఁగుండు. (సభా. ౨ ఆ. ౬౩.) (ప్రాథ. క్రియా. ౨౬.) "ఆత్మార్థం బభిహితంబగుచోఁ దల్లింగసంఖ్యాభిధాయి వచనంబు ధాతువిశేషణంబుల కగు. రాముండు రావణుంబరిమార్చి సీతయుందాను సౌమిత్రిసహితంబుగఁ బుష్పకారాధుండయి సాకేతంబునకేతెంచె" (బా. క్రియా. ౧౨౦ 'సూ.) ఇట్టిప్రయోగములు పెక్కుగలవు:— నీ..... | అను జాలు దానును జనుదెంచె (ఆది. ౮ ఆ. ౬౩.) మొ. (చూ. 3గీ౦ విష.)

కర్త యీసూత్రమునందలి ప్రయోగములను స్వీకరించి యట్టిప్రయోగములందు "పురుషవిపరిణామం బూహించుకొనవలయు"ననియు "భిన్నవాక్యంబుచేసి సమన్వ యించుకొనవలయు"ననియువ్రాసి కర్తృబహుత్వమున్నను గ్రియ యేకవచనమం దుండుట గీర్వాణభాషయందునుగలదని యప్రసక్తముగఁ గొన్నిశ్లోకముల నుదాహరించెను. కాని పురుషవిపరిణామము నుదాహరింపఁజాలఁడయ్యెను. (బా. గు. ప్ర. ౨౪౬-౨౪౭ పుటలు. ద్వి. ము.) మఱియునట్టి ప్రయోగము తెలుఁగున సమతముకాదు. పురుషభేదము లేనపుడుమాత్రమే కర్తృబహుత్వమున భిన్న వాక్యకల్పనముచేసికొని విరోధమును దొలఁగించికొనుట సంప్రదాయము (చూ. 3౦౨ విష.)

తై న నహుషుపుత్రుడఁ బూరుం | డను మధ్యమలోకేశ్వరు | జనకుండ యయాతి
 యనగఁ జనియెడవాడన్. (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౪.) క. త్రియ్యులము పాండు
 ప్రియ | పుత్రుల మేనగ్రజుండ.....(ఆది. 2 ఆ. ౨3౮.) ఉ. మాకు నతి
 ప్రియుండవు సమస్తవిదుండవు చెప్పుమయ్య.....(ఆది. 2 ఆ. ౧౫౬.)
 చ. భరతకులప్రసూతులరు భాసుర శస్త్రమహాస్త్రవిద్యులం | గరము ప్రసిద్ధుడై
 పరఁగు గౌతమశిష్యుల ర్హిమిారు.....(ఆది. ౫ ఆ. ౨౧౦ ప.) సీ. వినవయ్యనహుషు
 డన్ జనఁబి నేను మీ, పూర్వజులకునటఁ బూర్వజుండఁననఘ సుత్రామునకెనయగు
 వాడ.....ఆ.వె. కలశభవుఁ డగస్త్యుఁ డలిగి యత్యుగ్రాహి | వగుమనియును
 శాప మొగిన యిచ్చె |నవయుచున్న వాడ నాటఁగోలె (ఆర. ౪ ఆ. ౧౧౯
 నన్నయపద్యము.) సీ.పాండవులధర్మఁబ్బి నై గోవిందు, చెలియలనై వీనిచేత
 నీట్లు | పరిభూతనగుచు...ఆ.వె. ధన్యులార యేన దాసినే దాసినే | యెటుఁగఁజెప్పి
(సభా. ౨ ఆ. ౨౪౪.) సీ. సర్వధర్మజ్ఞుల రుర్విశ్రవాజ్యుల రన్యోన్య నత్యసౌహృద్ధ
 యుతుల | రగణితగుణయుక్తఁ బొగడంగఁదగువార లిట్టి మీకేవురకు.....
 (ఆది. ౮ ఆ. ౯3.) ఇందు “మీరుపొగడంగఁదగువారలనిఁ బ్రత్యయములేకుండుట
 ముద్రణసంస్కర్త సాహసకృతము. ప్రత్యయమునుమానుట భట్టారక భారత
 భాగమం దెచ్చటను లేదు. క. వలవదు చనుఁ డీకు చిటుతవారల రనినన్ (ఆర.
 3 ఆ. ౨౪2.) ఇట్లెల్లయెడలను భట్టారకుండు ప్రత్యయమును బ్రయోగించుటయే
 సంప్రదాయము. చ. అవినయబుద్ధివైహరికి నర్ఘ్య మయోగ్యమ యంటి నీవు
 మా | ర్ఘవు శిశుపాల.....(సభా. ౨ ఆ. ౨౪. ప్రాసగతము.) ఉ. వూజ్యుడ
 వెల్లవంశముల భూపతులందును ధర్మనిర్మల | ప్రాజ్యవిభూతి నద్ది విజపాలకునట్టిడ
 నీకయొప్పె.....(సభా. ౧ ఆ. ౨౭౯.) ఇట “దివిజపాలకు నట్టిడ వీకయొప్పె”
 అని కాని పాఠాంతరముగాఁ జూపఁబడినట్టియుఁ దాళపత్ర మాతృలలోనున్నట్టియు
 ప్రాజ్యవిభూతి యద్దివిజపాలకు నట్టిడ” అనునదికాని నన్నయప్రయుక్త మనఁ
 దగును.

తిక్కనాదులప్రయోగములలోఁ బ్రత్యయాభావమును మిశ్రగతియు బహు
 శముగఁగలదు. తే.గీ. నరుండు నారాయణుండు ననంగఁబరఁగు | నిత్యపురుషులు
 నీవును నేను జుమ్ము | భువనహితమాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క | వచ్చి యిచ్చహిం
 బుట్టిన వారమనఘ (శాంతి. ౬ ఆ. ౪౧౯.) క. గురుండును నీవును మద్రే | శ్వరుఁ
 డును గర్జుండుఁ గృపుండు సౌఖ్యుండు ననున్ | ధర యేలింపఁగ నున్నా | రరు మీకుం

[బా. కార. 33.34 సూ.] 'అం - భా - అ' సూత్రము కవిసప్తతముకాదు. 1095

దగునె సంగరములోఁగలుగన్ (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౧౧౧ ప్రాస్థలము.) చ. జననుత మీరు
 దివ్యులరు సప్తతి దేవహితార్థ మివ్వుహిన్ | జననము నొందినారరు..... (ఆర. ౪
 ఆ. ౧౦౧.) చ. వరమునఁ బుట్టితిన్ భరతవంశముఁజొచ్చితి నందుఁ బాండుభూ |
 వరునకుఁ గోడలైతి..... | సరసీజనాభ యిన్నిటఁ బ్రశస్తికి నెక్కినదాన నెంత
 యున్ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౦౮.) ఉ. నీతలఁ పేను గంటి..... ఇంత బే | లైతి
 గదే..... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౯.) (బేల వైతివిగదే యని యర్థము. ప్రాస
 స్థలము.) చ. జననుత సీవు నిక్కముగ శక్రుడవో యల కాధిపుండవో | యన
 లుడవో సమీరుడవో యట్టులుగాక జగన్నుతుండు మ | జ్జనకుండు ధర్మదేవ
 తవో సత్కృపఁ జెప్పుము నాకు నేర్పదన్ (ఆర. 2 ఆ. ౪౬౦.) ఇట్లు యుష్మదస్త
 దర్థకవిశేషణములకుఁ బ్రత్యయములు గొన్నిటఁ జూపట్టలేదు. ఆ-వె. ఎఱుంగ
 వలయుదాని నెఱిగి కోవిదుడగు | నట్టి నీకు వగవనగునె పార్థ. (ద్రోణ. ౨ ఆ.
 ౨౫౮.) క. గురుడవుగాక పగతుడవె | మరమునఁ గుపితుడగు ని న్నైదుర్కొన
 (ద్రోణ. 3 ఆ. 23.) చ... ఇయ్యెడ నీవ యొక్కఁడుం | దక్క నొరుండు.....
 (ద్రోణ. 3 ఆ. ౨౭౯.) క..... బాహువిక్రమ | ఘురుడగు నాకాజి జయము
 గలుగుం జలుకన్ (కర్ణ. ౧ ఆ. ౫౮) తే-గీ. అతుల ధర్మశీలుండగు నన్ను.....
 (కర్ణ. 3 ఆ. 3౪3.) నీ...గీ. అది నిజంబుగఁ గొనక. బేలైతి నాదు | బేలతనమున
 (కర్ణ. 3 ఆ. ౬౧.) ఉ..... నీ | వొక్కరుఁ డున్నవాడవు..... (శల్య. ౨
 ఆ. ౪౦౧.)

“అగు ధాతురూపములతోఁ జేరనపుడు ‘సీవు ధన్యుండు - నేను గృతా
 ర్థుండు - మేము పుణ్యాత్ములు’ అని ప్రయోగింపరాదు” (ఆం. భా. అ. కార. ౫2
 సూ. వివ.) అని యనుశాసనమున వ్రాయబడెనుగాని యది సరికాదు. “తే-గీ.
 నరుండు నారాయణుండు ననంగఁ బరఁగు | నిత్యపురుషులు సీవును నేను జుమ్ము |
 భువనహిత మాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్కఁవచ్చి యివ్వుహిఁ బుట్టినవార మనఘ (శాంతి.
 ౬ ఆ. ౪౧౯.) చ..... నీదగుకూర్చి కేఘ భా | జనమటె (కర్ణ. 3 ఆ. 3౮౯.)
 క. ఏ మిందఱుఁ దలఁప నొక్క యెత్తు కుమారా (శల్య. ౧ ఆ. ౫3.) మ.....
 ఏ మీమువృరున్ మన్ననలీ | వడయంగాఁ దగునట్టి వారము (ఉద్యో. ౨ ఆ
 ౨౮౨ ప.)” అనురీతి నగు ధాతురూపములతోఁ జేరకున్నను ప్రత్యయములు
 నిల్వకుండుట కవి ప్రయోగసిద్ధమైయున్నది. ఉభయార్థకమునకుఁ—తే-గీ. నరుండు
 నారాయణుండు ననంగఁ బరఁగు | నిత్యపురుషులు సీవును నేను జుమ్ము | భువనహిత
 మాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్కఁవచ్చి యివ్వుహిఁ బుట్టినవార మనఘ (శాంతి. ౬ఆ. ౪౧౯)

తే-గీ. నరుడు నారాయణుండు నా బరంగునాదిమునుల మిగ్గటి మందు నీ వనఘ న
రుడ | వేను నారాయణుండ ననూనశక్తి | యుతులమై మ ర్త్యయోనిః బుట్టితిమి
పేర్చి (ఆర. ౧ ఆ. ౧౩౧.) క. మన మిందఱు పైఁబడి (భాస్కర.యుద్ధ. ౨౯౮.)
క..... | క్షమాయుతులమైన మనలఁ గౌరవులు (ఆర. ౧ ఆ. ౨౪౩.) ఆ-వె....
అందఱుఁ దగ | వై నపనుల నిలుచు టభిరుతంబు. క. మనలోన..... (విరా. ౧
ఆ. ౬౪-౬౫.) 'అందఱము' అనలేదు. ఆ-వె.....ఎవ్వరి | దాన వేమిపనికిఁ బూని
యిప్పు | డు..... (విరా. ౧ ఆ. ౩౧౨.) (దానాదేశము ప్రాసయతిగతము.)
తే-గీ. నీవు దుర్జాతి గామికి నీవ సాక్షి | (విరా. ౨ ఆ. ౫౩.) చ. ఇనకులముఖ్యుఁ
డుత్సుకత నెవ్వరివారల రీప్ర బంధ..... (నిర్వ. ౧౦ ఆ. ౧౨౩.) చ.....
ధన్యుడఁ బుణ్యుడ గణ్యువస్తు సు | భరణుండ నేన యంచు (హరి. పూ. భా. ౪-
౪౫.) ద్విపద - ముల్లోకములకెల్ల ముత్తవ వ్నాకు (బసవ. ౩ ఆ. ౩౯౯.) ఇట వు
ప్రత్యయమునకై యశాస్త్రీయమగు వకారముమీఁది యుల్లోపము నంగీకరించుట
ముద్రణ సంస్కర్తృప్రమాదకృతము. 'ముల్లోకముల కెల్ల ముత్తవ్వ నాకు'
అనియొ కవ్యభిప్రేత పాత మనఁదగును. వు ప్రత్యయము లేకుండుట విరుద్ధము కాదు
గదా. ఆ-వె.....నిన్ను నధముడగుట |ఎఱింగియుఁ దగ | నాపు
లస్త్వ మనుమఁ డని తలంచి..... (నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౫ ప.) (అధముడవగుట -
మనుమఁడవని.) ఉ...నీకు మృత్యువై |అయోనిజమూర్తి దాల్పెదన్
(నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౯.) (మృత్యువనై.)

ప్రథమాంతంబులగు యుష్మదస్త ద్విశేషణంబుల కేక
త్వంబున వు - ను - లును, బహుత్వంబున రు - ము -
లు సంతాగమంబులు ప్రాయికంబుగ నగు. ౩౩.

ఈ యాగమంబులు పరంబులగునపు డుత్వంబున కత్వం
బగు. ౩౪.

నీవు ధన్యుడవు - నేను ధన్యుడను - మీరు ధన్యు
లరు - మేము ధన్యులము. ఇకారంబుమీఁది కు -

బాలవ్యాకరణ

వివృతి.

౨౬౪ I విషయము.

ను - వు క్రియావిభక్తుల యుత్వంబున కిత్వంబగునను
సూత్రముచేత వు - ను - ల కిత్వంబగు - నీవు సుకృ
తివి - నేను సుకృతిని. ఆర్తిహరుడవు నినుఁగొల్తు
నంబుజాక్ష - గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను - మీరలు
పెద్దలు - ఇద్దాదులు ప్రాయికగ్రహణముచే రక్షి
తంబులయ్యె.

అది శబ్దంబునకు వు ను లు పరంబులగునపుడును సంజో
ధనంబునందును దానయను నాదేశంబగు, 3౫.

నీవు చిన్నదానవు - నేను జిన్నదానను - ఓచిన్నదాన.

సంజీవని. ౨౬౪ I విష:—33-3౪ సూత్రములవ్యాఖ్య:—యుష్మదస్తద్విశేషణంబులకు 'పు - ను' లగుననుటచే యుష్మద్విశేషణమునకు 'పు' వర్ణకమును నస్తద్విశేషణమునకు 'ను' వర్ణకము నగునని యథము నెఱునది. అట్లే బహుత్వమున రు - ము లంతాగమములగు ననుటచే యుష్మద్విశేషణమునకు 'రు' వర్ణకమును, నస్తద్విశేషణమునకు 'ము' వర్ణకమును నంతాగమములగునని యథము గ్రహింపనగును. తెలుఁగున యుష్మదర్థకము 'నీ' శబ్దము. అస్తదర్థకము 'నా' శబ్దము. ప్రథమాంతంబులగు ననుటచే షష్ఠ్యర్థము నవచ్చు ప్రథమ యయినను నీసూత్రము వర్తిల్లునని యెఱుంగనగును. ఉదా:—మహాత్ముడవగు నీకు - మొ. నీశబ్దమునకుదాహృతులు - నీవు ధన్యుడవు - మీరు ధన్యులరు. 'ధన్యుడు+వు' అని యుండఁగా 3౪ సూత్రముచొప్పున 'డు' అనుదానిమీఁది 'ఉ' కారమునకు 'అ' కారాదేశముకల్గఁగా "ధన్యుడవు" అయ్యెను. అట్లే - "ధన్యులు+రు = ధన్యులురు = ధన్యులరు" అనురూపము సిద్ధించును. అస్తదర్థకమునకుదాహరణములు:—నేను ధన్యుడను - మేము ధన్యులము. వీనిప్రక్రియను బైరీతిని గ్రహింపవలెను. ఇకారాంతవిశేషణములమీఁద నేకత్వమున యుష్మదర్థకమునకుఁ దుదిని 'పు' అనునదియు నస్తదర్థకము తుదిని 'ను' అనునదియు నిల్పునపుడు బా. తత్స. ౨౬ సూత్రముచే 'పు ను' లు 'వి - ని' అనురూపమును వరుసగా నందునని "ఇకారంబు మీఁదీత్యాది"వాక్యముచే సూరియేవివరించెను. "నీవు సుకృతి+వు = నీవు సుకృతివి. సుకృతి+ను=సుకృతిని" అని ప్రక్రియ నెఱునది. ఇట్లుదాహరణములుపూర్తియయినపిదప మరల 'ఆర్తిహరుడవు+ఁ' = 'ఆర్తిహరుడవొ' అను యుష్మదర్థకమును సూరియుదాహరించెనని విశ్వసింకరాదు. కాని బాలవ్యాకరణ ప్రథమముద్రణము నందునైత మిట్లెయున్నది. అట్లయినను బైకారణముచే నిట "ఆర్తిహరుడు+అవు = ఆర్తిహరుడవు" అనురీతిని సూరి వు ప్రత్యయరహితమునె ప్రాయికగ్రహణ రక్షితముగ 'గర్వగరిష్ఠుండగునన్ను' అను 'ను' ప్రత్యయవిరహితరూపమును వలెనె. యుదాహరించెనని గ్రహించుటయుక్తము. ఇట్లగుటచే బ్రత్యయరాహిత్యమున యుష్మదర్థకమునకు "ఆర్తిహరుడవు నిన్ను....." అనుదానిని నస్తదర్థకమునకు "గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను" అనుదానిని సుదాహరించెనని తలంపనగును. మ.....

1098 అన్యయుష్మదస్త దర్థంబుల యుగపదు క్తిలోని విశేషములు [౨౬౪ II. వి. సం]

అను పద్యమునుండి తీసి “గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను” అనుదానిని సూరి యుదాహరించెను. అట్లే “ఆర్తిహరుడవు నినుఁగొల్తు నంబుజాక్ష” అను గీతివరణము నేదేని కవిపద్యమునుండియే తీసి యుదాహరించెనని విశ్వసంపనగును.

౩౫ సూత్రపువ్యాఖ్య:—క. జననత దమయంతియనగ జనియెడుదానన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౯౯.) ఆ-వె.....ఎవ్వరి | దాన వేమి పనికిఁ బూని యిప్పుడె (విరా. ౧. ఆ. ౩౧౨. ప్రాసగతము.)

అన్యయుష్మదస్త త్కార్యంబులం దుత్తరో త్తరంబు బలీ

బాలవ్యా. యంబు. ౩౬.

౨౬౪ II విష. వారును మీరును ధన్యులరు. మీరును మేమును ధన్యులము.

సంజీవని. ౨౬౪ II విష:—‘ఉభయార్థే విశేషే తు | భేదకాల్ స్యా స్తు వర్ణకః’ అను (౨౬౪ విష.) నధర్వణకారికలో యుష్మదస్త దర్థకములలో నస్త దర్థకము నకుఁ బ్రాబల్యమునంగీకరించి ‘ము’వర్ణకమును విధించినస్వార్థము నాశ్రయించి “లిజ్జయుష్మదస్తదాం యుగప దుక్తై.....యత్ పరం భవతి తదేవ స్యాత్..... (౨౬౪ విష.) అను సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధవిషయమును సూరిగారిట్లు సూత్రించిరి. అన్యమనఁగా యుష్మదస్తద్భిన్నము. పై సంస్కృతసూత్రములోని లిజ్జశబ్దమునకును యుష్మదస్తద్భిన్నమనియే యర్థము. లిజ్జయుష్మదర్థకముల యుగపదు క్తిలో యుష్మదర్థకమునకును లిజ్జయుష్మదస్త దర్థకములలో నస్త దర్థకమునకును సరియగు పురుషబోధక ప్రత్యయములు క్రియకును విధేయ విశేషణమునకును నగుననియు కర్తృబహుత్వ మూలకమగు బహువచనము గల్గిననియు గ్రహింపవలయును. ఉదా:—సమాపక క్రియకు:—రాముఁడును నీవును నేనును జదివితమి-విధేయవిశేషణమునకు:—రాముఁడు నీవు నేనును బండితులము, రాముఁడు నీవును బండితులరు-‘రాముఁడు నీవును జదివితమి’ అని క్రియాపక్షమునందలి యుదాహృతి. యుష్మదస్త దర్థకముల యుగపదు క్తి యందుఁ బెలుఁగున నుభయార్థక‘మన’ శబ్దమును దదనుసారి సమాపక క్రియయు విధేయవిశేషణమును బ్రయోక్తములగును. ఉదా:—నీవును నేనును ననఁగా మనము చదువుదము. నీవును నే ననఁగా మనము పండితులము. ఉభయార్థక కర్తృకస్థలమునఁ బై రీతిని విశేషరూపము గల్గుట “ఉభయార్థే భవే దత్త మర్థభేదే క్వచి న్న తత్” అను నధర్వణకారికచొప్పున నర్థవిశేషమందుమాత్రమే యనఁగా “ఉభయప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు” (బా. క్రి. ౩౦ సూ.) అను చొప్పున నుభయకర్తృక ప్రార్థనాదర్థకములందుమాత్రమేయని యెఱుంగునది,

తక్కినచోట్ల నిట్టివిశేషము లేదు. మనము లేక మేము చదువుదుము - చదివితిమి = చదువము. మొ.

వ్యవహితాశ్చ సర్వే స్యుః. (ఆం.చిం. అజం. ౧౮ కా. అహో. 3౧౬ పు.)

నన్నయా క్రియాయాస్తు ప్రయోగః స్యాత్ | త్కారకాద్యస్త
భాగయోః | మధ్యభాగే తత్ప్రయోగో | నసాధు
అఽగి విషయము. హృదయజ్ఞమః | (వికృ. అజం. ౮౨, కా. అహో. 3౧౬ పు.)

క్వచిత్కులకసంబంధోఽ | ప్యత్ర నాహితకృద్భవేత్ |
అథ్యాహరస్య సంయోగ | స్త్వత్ర నైవ సుఖా
వహః (వికృ. అజం. ౯౩ కారి. అహో. 3౭౨ పుట.)

కల్పతరు. అఽగి విషః—వ్యవహితా ఇతి. సర్వే = విశేషణ విశేష్యములే కాక వాక్యగతపదములెల్ల, వ్యవహితాశ్చ స్యుః = అన్వయక్రమముగా నుండక పరస్పరవ్యవధానముకల్గియు నుండవచ్చును. ఇట్లనుటచే నన్వయక్రమముగా నుండుట సహజమేయని తాత్పర్యము. “సర్వే = సర్వవిభక్తి విశేషణములును, వ్యవహితాశ్చ = విశేష్యముతో వ్యవధానము గల్గియును” (బాలస.) అని యిట్టి వ్యవధానాంగీకారము విశేషణ విశేష్యమాత్ర విషయకమే యని బాలసరస్వతులు వివరించినను “సర్వే శబ్దాః వ్యవహితాశ్చ భవేయుః చా దవ్యవహితాశ్చ. రాముః దలఁచెద సద్గుణారాము నెపుడు. రాము నభిరాము సద్గుణారాముః దలఁతు నిత్యా ద్యుదాహరణ” మ్మని యహోబలపతి వ్యాఖ్యానముచేసెను. “గీ. చను వ్యవహిత ముగసు విశేషణములెల్ల” (నారా. కార. ౨౮౭ కారి. ౮ పద్య.) అనురీతిగల బాలసరస్వతీయానుసారివ్యాఖ్యయు సరికాదు. “ఉ.....భ | గోరుతరోరుఁ జేసెద సుయోధను సుగ్రరణాంతరంబునన్” (సభా౨౪ ౨౮౯) అనురీతిని బహుళముగనున్న భట్టారకాది ప్రయోగము లీవ్యవధానాంగీకారము విశేషణ విశేష్యమాత్ర విషయ కముకాదని విశదీకరించుచున్నవి. భారతాదినున్న మొదటిశ్లోకము మొదలుకొని ‘చభుక్త్యా న్వయాభరణం ఉట్టులనియె గరుణతోడ’ (ఆది. ౧ ఆ. ౯ ప.) అనుదా నితో ముగిసిన యేకవాక్యము దీని కుదాహరణము కానోపును. ఈవ్యవధానాంగీ కారముచే వాక్యగతపదముల పూర్వోత్తరస్థితి వ్యత్యాసమునయిత ముక్తప్రాయ మగుచున్నది. వై సుదాహరించినవాక్యములో “కరుణతోడ నిట్టులనియె” అనుటకు

మాటుగా “ఇట్టులనియె గరుణతోడ” అని ప్రయోగింపబడెను. ఇట్టి వ్యవధానాంగీకారము ఛందోనురోధమునఁ సంభవించెనుగాన వచనములం దిట్టివ్యవధానము ప్రచురముకాదని యెఱుంగునది. అధర్వణుఁ డీసూత్రమును సవరించుచున్నాఁడు.

వ్యవధానంచేత్యాది:—వ్యవధానంచ = అంగీకృతమగు వాక్యగతపదముల పరస్పర వ్యవధానముసంఘతము, ప్రకృతార్థప్రకాశకమ్ = ప్రస్తుతవివక్షితార్థప్రకాశకమగునదే, సాధుస్యాత్ = సాధువగును - ఇట్లునుటచే “రాముఁడు దండెత్తి చంపెను లంకపై గపిసేనతో రావణుని” అనురీతివాక్యములు సాధువులుకావని విశదమగుచున్నది. ప్రకృతార్థప్రకాశకమగు వ్యవధానమున కీక్రిందిభట్టారకపద్యము నహోబలపతి యుదాహరించెను. “చ.....భవజ్ఞనకుఁ బరిక్షితున్ భుజగజాల్తుఁ డసహ్య విషాగ్రధూమకే । తన హతిఁజేసి చేసి నతిదాంతుఁ గృతాంతనికేతనాకెథిన్. ఇత్యాద్యా వాగనుశాసనానాం వాచః.” (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౪ అహో. ౩౧౬ పు.) క. అక్కొడుకు నబ్జనాభుం । డక్కజముగ నెత్తికొనుడు నందలు చూడన్ । గ్రక్కున నొక్కట నడఁగెను । మిక్కిలి చేతులును వాని మిక్కిలి కన్నున్ (సఖా. ౨ ఆ. ౫౭.) “అబ్జనాభుం డెత్తికొనుడు.....అక్కజముగ.....నడఁగెనని యన్వయక్రమమున నుండవలయును. ఉ. కర్తృఫలంబు నర్పితముగాఁ దగ నీశ్వరు నందుఁ జేత స । ధర్మము.....(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౪౯.) ఈశ్వరునం దర్పితముగాఁ జేత సద్ధర్మము.” అనునది యన్వయక్రమము. ఉ.....ఆసరో । జాసనుఁ దొట్టి వారితెఱఁ గారయ వచ్చి రమర్త్యు లందఱున్ (నిర్వ. ౫ ఆ. ౬౨ ప.) ఆసరో జాసనుఁదొట్టి యమర్త్యు లందఱును వారి తెఱఁ గారయ వచ్చిరని యన్వయక్రమము. సీ. వంశవృద్ధులు పుత్రవర్గవియుక్తులై, యున్నవా రేమిట నుమ్మలించురో యనువు యిలోట నాయుధిష్ఠిరుఁడు ద,మ్మలకును దగు నమూత్యులకు నిష్ట । భృత్యులకును “మీరు ప్రీతియు భక్తియు, నాంబికేయునిదేస నతిశయిల్ల । నారాజాపంచినయట్లచేసి చరింపుఁ, డతని నారాధించు టస్తదీయ. ఆ.వె. చిత్తమునకుఁ బ్రియమునేయుట యతనికి । మనసుగాని యట్టిపనియొనర్పు । టగ్గలంపుదుఃఖ మావహించుట”యని । యనుదినంబుఁ జెప్పు మనుజునాథ. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౧౦.) ఇట్టివాక్యాంతర గర్భిత వాక్యములును మహాకవిస్మృతములని యెఱుంగునది. (చూ. ప్రాథ.వాక్య. ౨౧సూ.)

క్రియాయాశ్చేత్యాది:—కారకాద్యస్తభాగయోః = తనతో నన్వయించుచున్న కారకముల కాదియందుఁగాని యస్తమందుఁగాని, క్రియాయోః = క్రియముక్కు ప్రయోగశ్చ = ప్రయోగమునైతము, స్యాత్ = సప్తుతమగును, మిథ్యభాగే = అట్టిస్వాన్వితకారకములనది మిథ్యభాగే = క్రియయొక్క ప్రయోగము

నసాధుహృదయజ్ఞమ! = మహాకవిసమ్మతముకాదు. దీని కహోబలపతి యీక్రిందిరీతి నుదాహరించెను. “నడచె నేరుగు గుట్టము, వీనుగు గుట్టమునడచెను. ఇత్యాది పూర్వార్థ ఉదాహరణమ్. వీనుగునడచెను గుట్టము ఇత్యాదిప్రయోగో న సాధు సమ్మతః.” (అహో. 30౬ పుట.) ఇట్టికారికచే “గాలివీచెను జల్లగా - చల్లగా పీచెనుగాలి” అను సూరిగారి యుదాహృతులు దుష్టములగుచున్నవనియు “అధర్వణోక్తి ననుసరించి యిందలి యైదా టుదాహరణము లసాధువులగుచున్నవి” (బా. సా. పే. 30౫ పుట.) అనియు వ్రాసినవ్రాత పొరపాటు. ఆవాక్యములలో నట్టి కారకముల నడుమఁ గ్రియ నిల్వలేదు. ‘గట్టిగా’ అనునది కారకముకాదు.

క్వచిదిత్యాది:—కులకసంబంధోఽపి = ఏకవాక్య గతానేకపద్య సంబంధము నైతము, అత్ర = ఈ తెల్లుభాషయందు, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, న - అహిత కృత్ = సమ్మతముకాకపోదు - దీని కహోబలపతి యీక్రిందిరీతి నుదాహరించెను. “ఉ.....తత్ఫలావభుల్|వారలకెల్లఁ బెట్టి యనవద్యుడు దానొకపండుచెచ్చెరన్” క. కొని వ్రచ్చుడు,.....(ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౯-౨౦౦ ప.) ఇత్యాచార్యస్య కులక మిష్టమేవ” (అహో. 32౨ పుట.) ఈ యహోబలపతి లక్ష్యములె గాణపత వివరణమున స్వీకరింపబడెను (గాణ. ప్రకీర్ణ. ౪౨౭ కారి. 2 ప.) త్రిలింగలక్షణ శేషకర్త పంపిషయములను వాక్య. ౨3 సూత్రమున వివరించెను. అహోబల పతి వైరీతి నిచట (32౨ పుటలో) వివరించయు ౪౧౧ పుటలో నీక్రిందిరీతిని వ్రాయుటవంత. “భాగవతే:—నృపకుమారులఁ జదివింప నేర్పుగలుగు. ఇతివిశేషణాంతత్వేన పద్యంసమాప్య - గురుజనంబులు విను మూడుకోట్లమీఁద” ఇతివిశేష్యాదిత్వేన పద్యోపక్రమః ప్రామాదిక ఇత్యవ ధేయమ్” (అహో. ౪౧౧ పు.) అని వ్రాయుట సరికాదనడగును. సంస్కృతమున నర్ధర్చాంతమునందును శ్లోకాంతము నందును సమానపదమును సమాసమును దెగిపోవలయునుగాని తెలుఁగున నట్టినియ మములేదు. ఉ. దైన్యముదక్కి దూతయుచితంబుగఁ బొందునృపాలుపాలు రాజన్య వరుండు ధర్మజుడు సమ్మతివేడెను నన్న లోకసామాన్యవిధిం దగంగ... (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౨ ప.) ఉ. శ్రీయన గౌరినాఁ బరఁగు చెల్వకుఁడిత్రము పల్లవింప భద్రాయితమూర్తి యై హరిహరంబగు రూపము దాల్చి విష్ణురూ | పాయ నమశ్చివాయయని పల్కెడు భక్తజనంబు వైదిక | ధ్యాయిత కీచ్చమెచ్చు పరతత్వముఁ గొల్పెద నష్టసిద్ధికిన్ (విరా. ౧ ఆ. ౧ ప.) ఉ.....మనోహర | ద్యోతకగోస్త నీఫలమథుద్రవగో ఘృతపాయస ప్రసా | రాతిరస ప్రసారుచిర ప్రసరంబుగ సారెసారెకున్ (శిషితా మహాని యంత్రలమాలిక. ౨౫-౨౬-౨౭ చరణములు.)

“ఛన్దోబద్ధపదంపద్యం । తే నై కేనచ ముక్తకమ్ । ద్వాభ్యాం తు యగ్గకం జ్ఞేయం । త్రిభిః శ్లోకై ర్విశేషకమ్ । కాలాఢకం చతుర్భిః స్యా । త్తదూర్థ్యం కులకం స్తృతమ్” (సాహిత్య. ౬ పరి. ౫౫౦ కారి.). “కులక - న. (కుల+అచ్ - సంజ్ఞాయాం కన్.) ఏకవాక్యతాపన్నే పఞ్చాదిక శ్లోకసముదాయే.....” (శబ్దస్తో.) అని చెప్పబడియున్నను వెనుకనుదాహరించిన యహోబలసతి యుదాహృతులచొప్పున శ్లోకద్వయసముదాయము నైతము కులకముగానె యిటు దలంపబడుచున్నది. లేదా యధర్వణకారికలోని కులకశబ్దము యుగ్గకాదులకును సుపలక్షణమని గ్రహింపనగును.

శ్లో. శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షో ముఖాజ్ఞేషు యే । లోకానాంస్థితి మావహత్వవిహతాం స్త్రీపుంసయోగోద్భవామ్ । తే వేదత్రయమూర్తయ స్త్రిపురుషాః సంపూజితా వ స్సురై । ర్భూయాసుః పురుషోత్తమామ్బుజభవ శ్రీకన్ధరాశ్చేయనే. (ఆది. ౧ ఆ. ౧.) అనునది మొదలు ౯ పద్యమువఱకు గులక మె, అట్లే ఆది, ౩ ఆశ్వా. ౮ వచనము “ఆవై శంపాయనుండు.....” అనునది మొదలు ౧౧ పద్యము శా.....నానావేదవేదాంత విద్యా । యుక్తంబగుదానిఁ జెప్పఁ దొడఁగెం దద్భారతాఖ్యానమున్” అనుదానివఱకు గులక మె, ఇట్టివి వెక్కుగలవు.

అథాభావోన్యత్యాదిః—అథాభావోన్యత్య = వాక్యమునఁ బ్రయుక్తములు కానిపదముల, సంయోగః = యోజన, అత్ర = ఈతెలుఁగునందు, నైవసుఖావహః = సమృతమైయుండదు. ఉదాః—వీఁడు దేవదత్తుఁడు - రాముఁడు బ్రాహ్మణుఁడు ఇది కర్తవ్యము - రాముఁడు వచ్చినవాఁడు - మున్నగువాక్యములలోఁ బీఁడు దేవదత్తుఁడై యున్నాఁడు - రాముఁడు బ్రాహ్మణుఁడగును - ఇది కర్తవ్యమగుచున్నది. రాముఁడు వచ్చినవాఁడై యున్నాఁడు మున్నగురీతిని సమాపక క్రియాభావోన్యత్యము తెలుఁగున హితముకాదని యెఱుంగునది. సుఖావహము కాదనుటచే ననఁగా నిషేధింపకుండుటచేతఁ గ్వాచిత్కముగా సుఖావహమగు నథాభావముండిన నుండుననునర్థము తోచుచున్నది. (విస్తర.) “సంస్కృతభాషాయామివాన్వయానుప పత్తిబలే నాత్రాథాభావోన్యత్య సంకల్పః సుఖావహో నైవభవతి” (అహో.

విస్తర. ౨౬౫ విషయము—సుఖావహములగు నథాభావములు కొన్ని ప్రతిగలక్షణశేషమునఁ జూపబడెను. “౧౧. కొన్నియెడలం దదాదులు విశేషణంబు. అథాభావోన్యత్యంబు లగు, క. కలకంఠకంఠి కన్నీ । రొలికిన సిరి యింట నుండ నొల్లదు సుమతీ (ఇంటన్ ౯ ఆయింట). క. పురుషుండు రెండు తెఱిగుల । ధర

32౨ పుట.) అని యహోబలపతి వ్రాసెనేకాని సంస్కృతమునందును నథ్యాహార విషయమున మతభేదములు గలవు. “కోరావః - కా సీతా. ఇదం జ్ఞాన మిత్యాదౌ ఉక్తార్థత్వాభావేపి ల్యర్థే (ప్రాతిపదికార్థే) ప్రీ. (ప్రథమా.). యేతు సర్వం హి వాక్యం క్రియయా పరిసమాప్యతే ఇతిన్యాయా దస్తీత్వా ద్యథ్యాహార ని తన్నతే

ను త్తముః ఉదాహరణం బరఃగు..... (రెండు తెఱఱగులన్ = ఈ క్రింది రెండు తెఱఱగుల చేత.) (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౧.). ౧౨ కొన్నియెడల సంబంధంబునం బూర్వవాక్యంబు నందలి పదం బథ్యాహార్యం బగు. ఉదా:- గొంతి సంతటపాటుఁ గోడలిబన్నంబు... .. (భార. భీష్మ. ౨ ఆ.) (గోడలిబన్నంబు = గొంతిగోడలిబన్నంబు.)..... దానవేశ్వరునకుఁ దమ్ములకును (నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౨.) (ఆతనితమ్ములకని యర్థము.). ౧౩ న్యూనవచోవాక్యంబునఁ దద్వచనంబు లథ్యాహార్యంబులగు. (న్యూనవచ నంబులు - ఐన - వీని - ఎ - ఓ - మొ. ఉదా:- ఎత్తెఱఱగున ధర్మక్రియఁ | జిత్తం బునఁ జేర్వవలయు..... (ఎత్తెఱఱగునన్ = ఎత్తెఱఱగుననైనను లేక ఎత్తెఱఱగుననేని.)..... కర్తములు మేలునిచ్చును (కర్తములు = కర్తములే.....).... .. ౧౪. కొన్నియెడలం గర్తృకర్తక్రియ లథ్యాహార్యంబు లగు. ఉదా:- కర్తకు:- నన్నుఁ జూచినగరె. (జనులు. కర్త. అథ్యాహార్యము) (భార. ఆర. ౨ ఆ.) చ. దవదహనం బుదగ్రతనుదాహము నేయుచు నున్నఁ జూచి..... (చూచి = దాహముచేయుటను జూచి-కర్త అథ్యాహార్యము) (భార. ఆర. ౨ ఆ.)” (ప్రాథ. వాక్య.). వీనిని గాణపతవివరణకర్త స్వీకరించెను (గాణ. ప్రకీ. ౪౨౭ కారి వివరణము. ౪౩౪-౪౩౫ సూ.). “ఒక్కొక్కచో సమాసగతపూర్వపదంబు వ్యవహితోత్తరపదం బొంటితోడను వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి. ఉదా:- రావలకంతము దెగి దేహము ధరణిఁ బడియె. (భార. ఆది. ౨ ఆ.) క. ఒక్కొక్క కన్నును జెవియును | జెక్కును..... | అక్కజముగ మనుజుశకల మపుడుద యించెన్ (సభా. ౧ ఆ.) క. పరులధనమునకు విద్యా | పరిణతికిం దేజమునకు బలమునకు మనం | బెరియఁగ..... (భార. ఉద్యో. ౨ ఆ.) క. నాయంటం బదిగడవల | నేయఁ బెరుంగుఁ బాలు ద్రావె..... (హరి. పూ. ౩ ఆ.) (ప్రాథ. సమా. ౩౪ సూ.)” దీనిని జాలవఱకు యథాస్థితముగ గాణపతవివరణకర్త స్వీకరించెను (గాణ. సమా. ౨౨౯ సూ.). పై వానిలోని “రావల - ఒక్కొక్క - పరుల - పదిగడవల -” అను సమాసపూర్వాయవములు వ్యస్తపదములతో నన్వయించు చున్నవనుటకంటె నవి యామాచోటులం దథ్యాహృతము లగుచున్నవనుట యుక్త మనితోఁచెడిని.

లక్ష్మిగ్రహణమ్ (ప్రాతిపదికార్థగ్రహణమ్). కృష్ణః - శ్రీః - జ్ఞానమిత్యాదౌ లక్ష్మిగ్రహణమాత్రప్రతీత్యాం శ్రీ (ప్రథమా) విధానార్థమ్” (ముగ్ధ. ౨౦౦ సూ. శ్రీరామ తర్కవాగీశవ్యాఖ్య. ౧౭౦ పుట.) (౨౩౪ విష. చూ.). “కోరామః = ఎవడు రాముడు? కా సీతా = ఎవతె సీత? ఇదం జ్ఞానమ్ = ఇది జ్ఞానమ్” మున్నగు వాక్యములలో ‘అస్తి - భవతీ’ త్యాది క్రియాధ్యాహారము చేయనివారిపక్షమునం దాఖ్యాతములేమింజేసి యుక్తార్థత్వములేకున్నను ప్రాతిపదికార్థప్రథమావిభక్తి - ‘కః - కా - ఇమే’ మున్నగుచోట్లఁ గలుగనియు - “అస్తి - భవతీ” త్యాద్యధ్యాహారపక్షమున ౨౩౪ విషయముచొప్పున నట్టియెడలఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ వచ్చుననియుఁ బై వ్యాఖ్యకుఁ దాత్పర్యము.

‘అస్తి - భవతీ’ త్యాద్యధ్యాహారపక్షమందును “అథ్యాతే వాక్య సమాప్తిః..... క్తవతు కృత్యైశ్చేత్యేకే ప్రాప్యః, కృత్యాస్తవ్యాదయః - తథాహి - రామేణ వనం గతమ్ - రామో రావణం హతవాన్ - సాధుభిః రామః స్వర్తవ్యః - ఏషు భవత్యాది క్రియాధ్యాహారో నాస్తి. రామో జగతాంకర్తా - రామో జగతాం సంహరకః - రామేణస్వర్గః సుగమః - ఇత్యాదౌ భవతీత్యాది క్రియాణా మథ్యాహారం వినా వాక్య సమాప్తి ర్నాస్తిత్వర్థః.” (ముగ్ధ. ౩౧౬ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పున - క్త ప్రత్యయాంతములయు ‘క్తవతు’ ప్రత్యయాంతములయు “తవ్య - ఆనీయ - య” మున్నగు కృత్యప్రత్యయాంతములయుఁ బ్రయోగమున “అస్తి - భవతీ” త్యాదుల యథ్యాహార మక్కఱ లేదనియుఁ దక్కిన తృనాదిప్రత్యయముల ప్రయోగమున ‘అస్తి - భవతీ’ త్యాదుల యథ్యాహార మావశ్యకమనియుఁ గొందఁ జిహ్వాప్రాయపడుచున్నారు. వింతలగు నథ్యాహారములును సంస్కృతమునఁ గలవు. “శ్లో. అనుభవతి శచీర్థం సాఘృతాచీ ముఖాభి । ర్న సహ సహచరీ భి ర్నన్దనాన్ద ముచైచ్చః । ఇతిమతి రుదయాసీ త్పక్షిణః ప్రేక్ష్య ఛై మిం । విపిన భువి సఖిభిః సార్థ మాబధధేలామ్.” (వైష. ౨ సర్గ. ౧౦౯ శ్లో.) అత్ర, దమయ స్తీం ప్రేక్ష్య పక్షిణః మతి రుదయాసీ దిత్యన్వయః. సఖులతోఁ గ్రిడించు దమయంతిని జూచి హంసకు శచీదేవియు నిట్టియానందము ననుభవింప లేదనుమతి యుదయించెననియర్థము. “ఛైమిమ్ = భీమనన్దినీం, దమయ స్తీ మిత్యర్థః, ప్రేక్ష్య = దృష్ట్యా; పక్షిణః = హంససమ్య-ప్రేక్ష్యేతి క్త్వ ప్రత్యయాస్తస్య అనన్తర క్రియయాసహ ఏకకర్తృకత్వనియమాత్ స్థితన్యేతి పక్షిణ ఇత్యస్య విశేషణ మథ్యాహార్యమ్” (జీవానందవిద్యాసాగర భట్టాచార్యవ్యాఖ్య) దమయంతిని

జూచి పక్షి కట్టి బుద్ధి కల్గెననుచో “దమయంతిని జూచియున్నట్టి పక్షి”నురీతిని ‘ఉన్నట్టి’ (స్థితస్థ) అనునది యథార్థమని వైవాఖ్యకుఁ దాత్పర్యము.

ఏకవాక్యంబునం దొకానొక్కండు దక్క సర్వపదంబులు గ్రమనిరపేక్షంబుగం బ్రయోగింపఁజను. 32.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. పూర్వమిది పరమిది యను నియమ మపేక్షింపక వాక్య మం దెల్ల పదంబులు వలచినట్లు ప్రయోగింపం దగును.

౨౬౫ I విషయము. ఏని. ప్రభృతిశబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబు లయియుండు. గాలి చల్లగా వీచెను. వీచెను జల్లగా గాలి. చల్లగా గాలి వీచెను. వీచెను గాలి చల్లగా. గాలి వీచెను జల్లగా. చల్లగా వీచెను గాలి.

ఇది కారకపరిచ్ఛేదము.

సంజీవని. ౨౬౫ I విషయము:—సూత్రములో “ఒకానొక్కండు దక్క” అను దానిని “ఏని ప్రభృతిశబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబులయి యుండు” అను వాక్యముతో సూరిగారే వివరించిరి. ‘ఏని ప్రభృతి’ అనుటచే - అగు - వలెను - పోలెను - పోని - వంటి - అట్లు - కరణి - మున్నగుశబ్దములు గ్రాహ్యములు. ఇట్టివి తమ సంబంధిపదముతోడి వ్యవధానమును సహింపవని గ్రహింపవలయును. ఉ. ‘రాముఁడేని కృష్ణుఁడేని వచ్చెను.’ అనుచో ‘ఏని రాముఁడు వచ్చెను’ మున్నగు రీతిని బ్రయోగింపరాదు. ఇట్లే తక్కినవానినిసయితము చూచుకొనవలెను.

పేటికావ్యాఖ్యాత యీసూరియుదాహృతులలోని “యైదా టుదాహరణ ము లసాధువులని వ్రాయుట (బా. సా. పే. 3౧౫ పుట.) సరికాదనియు నటుఁ గార కములనడుమ క్రియాప్రయోగము లేదనియుఁ గల్పితరువున విశదీకరింపఁబడెను.

సూరి తన సూత్రమునఁ బ్రకృతార్థప్రకాశకమగు వ్యత్యాసముండ నగునని యధర్వణవచనమును సంగ్రహింపకుండుట సరికాదు. ఏన్యాయలకేకాక యెల్లపద ములకును వివక్షితార్థప్రకాశనక్షమమగు స్థాననియమ ముండకతీరదు. ‘వలచి నట్లు’ అనెడి సూరివచనముచొప్పున “రాముఁడు దండెత్తిచంపెను లంకపైఁ గపి నేనతో రావణుని” అని వాక్యము నిల్పరాదుగదా. అట్టివాక్యము “రాముఁడు కపినేనతో లంకపై దండెత్తి రావణునిజంపెను” అనువాక్యము నర్థము నీయఁజాలదు గదా.

ఇది కారకపరిచ్ఛేదము = కారకపరిచ్ఛేద మింతటితో ముగిసినదని యర్థము.

కా ర క ప రి శి ష్ట ము

౨౬౫ II విషయము:—“భావార్థకాదులవ్యవధానేతు । భేద్యస్యనిఖిలం భవేత్” అనునధర్వణవచనముచు దానినివరణమే యనఁదగు “భవత్కర్తృత్వవహితంబులగు విశేషణంబులకుం బ్రథమ యగు.....చిద్యాశాలియగు పురుషుని.....” “భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమయగు.....రాముఁడు పట్టినప్రతిస వారింపం దరంబుగాదు.....”, (బాల. కార. ౨౮ మొ. ౩౨ వ). అను సూరి సూత్రములును నీడ్ధార్థానువాదములెకాని యపూర్వములు కావని యాయా విషయములలో వ్రాయఁబడెను. అధర్వణుఁడుద్దేశించిన భావార్థకములెల్లఁ గృదంత రూపములు:—అగు - ఆమెడు - అయ్యెడి - అపుచున్న - అయిన = ఐన - కాఁగల - కాని - అయి = ఐ - కాక - అగుచున్ - అయినన్ - కాన్ - అగుట - కామి - అను - అనెడు - అనెడి - అనఁగన్ - అనిన - అనన్ - నాన్ - మొ. సూరి పేర్కొన్నభవత్కర్తృత్వములు వైనివ్రాసిన భూభాతుకృదంతరూపములై, భావార్థ కాదులుసయితము వైనివ్రాసినకృదంతములతుదిని నిల్పియున్నకృత్ప్రత్యయములు మాత్రమే.

పయినివ్రాసిన కృత్తుల వ్యవధానమున విశేషణముపయిని బ్రథమావిభక్తి నిల్పునని భావార్థక ఇత్యాద్యధర్వణవచనమునకుఁ దాత్పర్యము. భావార్థక వ్యవధాన మనఁగా భావార్థకకృదంతములతోడి యన్వయమున విశేషణము ప్రథ మాంతమగునని యర్థము. అట్లే భావార్థకాదియోగమున ననఁగా భావార్థకాది కృత్తులతో నన్వయించుటచేతఁ గర్తృవాచకము ప్రథమాంతమగునని సూరి సూత్రమునకును దాత్పర్యము. వైవానిలో “న - చున్న - కల - ని - ఎడి - ఎడు - తల్లోపము” అను విశేషణతాఘటకములగు కృత్తులు కర్తృత్వము లనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. “కర్తరికృత్ (౩. ౪. ౬౭.) కృత్ ప్రత్యయః కర్తరిస్యాత్.” (సి. కౌ. ౨౮౩౨ సూ). అనుచొప్పున నవి కర్తృత్వము లనుటలో సందేహమేలేదు. రాముఁడు పట్టినప్రతిస మున్నగుచోటులందలి ‘పట్టిన’ అను క్తవదర్థక ‘స’ ప్రత్య యము కర్తృత్వమే యగుటచేత నట్టికృత్తుచే ‘రాముఁడు’ అనుకర్త యభిహితమగు టంజేసి కర్తృవాచకమగు ‘రాముఁడు’ అనునది తృతీయాంతము కానేరక ప్రాతి పదికార్థప్రథమాంతమయ్యెను. ఇట్లే భాతుజవిశేషణములెల్లఁ గర్తృత్వకృదంత

ములె యగుటచేత వానితో నన్వయించుకర్తృవాచకము ప్రథమాంత ఋగుననువిధి సిద్ధాంతానువాదమె యనుటలో సందియ మేమున్నది?

ఈవిషయమున సంస్కృతాంధ్రములకుఁ జాలభేదము గలదు. సంస్కృతమున సాధారణముగా విశేషణవిశేష్యములు సమాసలింగవిభక్తివచనకము లయి యుండుటయు నట్టివిశేషణము విశేష్యముతోనె యన్వయించుటయు సంప్రదాయము. తెల్లన నట్లుగాక విభక్త్యంతములగు విశేషణములు క్రియాజన్యవిశేషణాదులతో నన్వయించుటయు నట్టిక్రియాజన్యరూపములు విశేష్యములతోఁగాని క్రియాంతరములతోఁగాని యన్వయించుటయు విశేష్యవిశేషణములు భిన్నవిభక్తివచనకము లయియుండుటయు ననెడిపద్ధతిసయిత మతిప్రచురముగ నున్నది. సీ. గుణవంతులగుచున్న కొడుకులుగలవాఁడు.....(ఆది. ౮ ఆ. ౨౫) ఉ. తన కిష్టుఁడన్ సహాధ్యాయుఁడు నైనవాఁడు. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౫) క. దేవసములైన యనుజులతో (ఆర. ౨ ఆ. ౫ ప). ఇట్టి ప్రయోగము లంతముగాఁగలవు. విశేషణము ప్రత్యేకముగాఁ గ్రియతో నన్వయించుపద్ధతి సంస్కృతమున వివాదగ్రస్తమైనను (చూ. అనభిహితసూత్రభాష్యము) దెలుంగున భారాళముగా నున్నదని పయిరీతిగల ప్రయోగశతములు నిర్ణయించుచున్నవి. అట్లుగుటచేతఁ బయిప్రయోగములలోని “అగుచున్న - ఆయిన - విన” మున్నగు కర్తృర్థకథాతుజనిశేషణముల తుదినున్న ‘చున్న - న’ మున్నగుకృత్తులచేత “గుణవంతులు - సహాధ్యాయుఁడు” మున్నగుకర్తృ లభిహితములగుటంజేసి యట్టి కర్తృవాచకములు తృతీయాంతములు గానేరక ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతము లయియున్నవనుట యుక్తముగాని యవివాచనిక ప్రథమాంతములనుట యుక్తముకాదుగదా. ఇట్లై యనేకస్థలములందుఁ బ్రసిద్ధమయియున్న సామాన్యపద్ధతిచే లభించుచున్న ప్రథమను విధించుట సిద్ధాంతానువాదకమేకాని యపూర్వవిధి కానేరదుగదా.

ఇంక - ట - అమి - క్త్వా - మున్నగు భావార్థకకృత్తులచేఁ కర్తృత్వ మభిహితమయ్యె ననుట విరుద్ధమగుటంజేసి ‘రాముఁడువచ్చుట’ మున్నగుస్థలములందలి కర్తృవాచకప్రథమయైన వాచనిక మనకతీరదుగదాయని శంకింపరాదు. క్రియనిరాశ్రయమైయుండుట యసంభవమగుటంజేసి “రాముఁడువచ్చుట” అనుస్థలము నందలి గమనక్రియకాశ్రయఁడగు రాముఁడనుకర్తతో నన్వయించుచున్న ‘వచ్చుట’ అనుస్థలమందలి భావార్థక‘ట’ ప్రత్యయోదిస్థలములం దాభాసకర్తృత్వ మంగీకార్యమగుచున్నది. ‘రాముఁడు చంపిన రావణుఁడు - గోవు నెచ్చిన విప్రుఁడు’ మున్నగుచోటులందు ‘చంపిన - ఇచ్చిన’ మున్నగువానికి లేని విశేషణత్వము

నాభాసరూపముగా నంగీకరించి యట్టిస్థలములు “స్వా త్కర్తృధారయాభాసః కర్తృ త్వే కారకాక్రితే” అనుచొప్పున నాభాసకర్తృధారయములని యధర్వణాచార్యుఁ డంగీకరించియుండలేవా?

చ. అమలసువర్ణశృంగఖురమై కపిలం బగుగోశతంబును.....(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫) క. వినుఁ డేబుణ్యశ్లోకుం । డనఁగ సవాయజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ ధరిత్రిం । దన రిన నలుభార్యను స । జ్ఞననుత దమయంతి యనఁగఁ జనియెడు దానన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౯౯) మ. కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ సూచుచుండన్ మదో । ధురుడై ద్రాపది నట్లుచేసినఖలున్ దుశ్శాసనున్ లోకభీ । కరలీలన్ వధియించి తద్విపుల వక్షఃశైలరక్తాఘ్ని । ర్పుర ముర్వీపతి సూచుచుండ నని నాస్వాదింతు నుగ్రాకృతిన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩) మున్నగు ప్రయోగశతములందు “సువర్ణశృంగఖురమై - కపిలం బగు - పుణ్యశ్లోకుఁ డనఁగ - యజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ . దమయంతి యనఁగ - బాంధ వులు చూచుచుండఁగా - ఉర్వీపతి చూచుచుండన్” అనురీతిగలచోటులందెల్లఁ గ్రియలు నిరాశ్రయములనియు నచటి ప్రథమవాచనికమనియుఁ జెప్పుట యుక్తము కాదుగదా.

క. పదపడి దుస్తరమగు నీ । పదుమూడవయేడు కడవఁబడుట యరిది... (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯) మున్నగుచోటుందు “పడ్వ”నుబంధమనెడి నిపాతముచే గర్త యభిహితమయ్యెనుగానఁ గర్తృవాచి ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతమయ్యెనని యెఱుంగునది.

ఆంధ్ర

వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

స మా స ప రి చే డ ము

కల్పతరువు ౨౬౬ విషయము:—సమాసలక్షణము సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధమే యనుతలంపునంగావలయు నన్నయాధర్వణులు వచింపలేదు. “దైక్యం సోఽన్వయే. ద్వయో ర్భవచానాం వా దానా మైక్యం ససంజ్ఞం స్యాత్ (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ). (‘ద=పద; స=సమాస.’ అనునవి ముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు) రెండుపదముల యైక్యముకాని పెక్కుపదముల యైక్యముకాని సమాస మనబడును. పరస్పరాన్వయముగలపదములు సముదాయశక్తిచే నేకార్థబోధకంబులగుట సమాసమని యర్థము. ఇచటిపదములనంగా సుబంతములనియె యర్థము, కావున “వచ్చును+పోవును” మున్నగుస్థలములందు సమాసము కానేరదు. “దంపదమ్, తచ్చ స్యా (స్యా) ద్యన్తమేవ.....అన్యథా లిఖితచ పఠితచ ఇత్యాదావపి సమాసాపత్తిః స్యాత్. అతఏవ ‘నామ్నాం సమాసో యుక్తార్థః | సత్ స్థా లోప్యా విభక్తయ’ ఇతి సర్వవర్తా. ప్రణమతి, నిషేధతీత్యాదౌ సమాసస్తు ‘వ్యస్య గ్యనుకారేత్యాది విధ్యన్తరాత్.....” (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). నిషేధతి = నిషేధించు చున్నాడు మున్నగుచోట్ల సుబన్త తిజన్తముల సమాసము “వ్యస్య గ్యనుకారేత్యాది విశేషవిధిచే (ముగ్ధ. ౫౭౮ సూ). సంభవించునుగాన సామాన్యముగా సుబంతపదములకే సమాసమని యెఱుంగునది. (విస్తర). ‘రామునియొక్క+పుత్రుడు’ అనురీతి భిన్నభిన్నములగు పదములు సామర్థ్యముగలవై సముదాయశక్తిచే ‘రామసంబంధి పుత్రుడు’ అను నేకార్థమునుబోధించుచు ‘రామునిపుత్రుడు’ అనురీతి నేర్పడునని యెఱుంగవలెను.

విస్తర. ౨౬౬ విషయము:—సుబంతములు తిజంతములతో సమసించువిశేషవిధి—
“వ్యస్య గ్యనుకార డాచ్చి కిణేలంసన్తనోఽదోన్తః పురోఽసం తిరన్ కాఱిణో రాదీర్థా సః, వృత్తిః—“ఏషాం వ్యానాం (అవ్యయానామ్) థా (థాతౌ) పరదే

సామర్థ్యము రెండువిధములు. ౧ వ్యవేక్షాసామర్థ్యము. ౨ ఏకార్థి భావసామర్థ్యము. 'కాష్ఠములతో స్థాలియం దోదనమును వండుచున్నాడు' అనురీతివాక్యములలో నాకాంతౌవశమునఁ బదము లన్వితములయ్యుండుట వ్యవేక్షాలక్షణసామర్థ్యము. పృథగ్భూతములగు పదములుగల పదములు సముదాయశక్తిచే నేకార్థప్రతిపాదకములగుట యేకార్థిభావలక్షణసామర్థ్యము. ఇది సమాసములందే కల్గును. "సామర్థ్యం ద్వివిధమ్. వ్యవేక్షాలక్షణమ్ - ఏకార్థిభావ లక్షణంచ, తత్ర స్వార్థపర్యవసాయనాం పదానా మాకాంతౌదివశా ద్యః పరస్పరాన్వయః తత్ వ్యవేక్షారూపం సామర్థ్యమ్.....ఇదం రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాది వాక్యవచ భవతి.....ఏకార్థిభావలక్షణసామర్థ్యంతు ప్రక్రియాదశాయాం ప్రత్యేక మర్థవత్త్వేన పృథగ్భూతానాం పదానాం సముదాయశక్త్యా విశిష్టైకార్థప్రతిపాదక తారూపమ్.....ఇదంచ సామర్థ్యం రాజపురుష ఇత్యాది వృత్తావేప." (బాలమ. ౬౪౭ సూ. వ్యాఖ్య.). వాక్యగతపదములకును నన్వయముండునుగాని యందుఁ బరస్పరాకాంతౌ లేనివానికి సమాసము కలుగనేరదు. "కాష్టైః స్థాల్యా మోదనం పచతీత్యత్ర పచన క్రియాయాః కరణం కాష్ఠమ్ - ఏవం పచన క్రియాయా అధి కరణం స్థాలీ. పచన క్రియాయాః కర్తృ ఓదనః, తేన కాష్టైః స్థాల్యా మోదన మితి త్ర యాణాం పరస్పరాకాంతౌభావా న్న సమాసః." (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ. దుర్గా. వ్యా.)

(౬౪౭వదే) సఃస్యాత్ (సమాసః స్యాత్)" (ముగ్ధ. ౫౪౮ సూ.) దీనివ్యాఖ్యః—“అత్ర సమాసః ఏకవిధభావమాత్రమ్. ద్వంద్వదిసంజ్ఞాస్తు స్వాద్యంతానామేవ.....". ప్రాదులకును షటికొన్ని యవ్యయములకును (గి+అనుకార+డాచ్+చ్చి+కణే+ఆలమ్+ః+మనన్+అదన్+అస్తర్+పురన్+అస్తమ్+తిరన్+కారికా+ఊర్వాది) భాతువు కరమగుచుండగా సమాసంబగునని యర్థము. "ప్రణమతి - నిషేధతి - క్షత్యాదౌ వ్యస్య గ్యేత్యాదీనా సమాసేఽపి తిబాదే ర్న లోపః....." (ముగ్ధ. ౩౧౯ సూ. వ్యాఖ్య.).

"ప్రణమతి - నిషేధతి" అనునవి మున్నగునవి సమస్తపదములు కావనియు వ్యస్తములనియు నట్లు వ్యస్తములయినను వాసికట్టియొడలఁ బదాంతరవ్యవధాన ముండదనియుఁ బాణినీయుల సిద్ధాంతము. కాని యీపక్షమున "అనుభవించెను - ఉపసించెను" మున్నగు కరిణితి సంవృతి క్రియారూపములందలి "అను - ఉప" మున్నగుప్రాదులు తెల్లన వ్యస్తముగాఁ బ్రయుక్త మగుననుట సరికామింకేసి యిట్టివి వైతని సమస్తపదములనుటయొ యుక్తమనితోచుచున్నది.

సన్నయా సమాసయు గృహే దాద్య | ఆత్మాదిగ విభక్తిగః. (వికృ.
ధర్మణీయము. హలం. ౧౩ కారి. అహో. ౪౧౭ పు).
౨౬౬ I అభిన్నస్యాపి నాదేః స్యాద్భిన్నేనాపి సమన్వయః (వికృ.
హలం. ౨౫ కా. ఆహో. ౪౫౩ పు).

కల్పతరంగపు. ౨౬౬ I విష:—ఆత్మాది గ = 'తా' మున్నగుశబ్దములపై నిల్చిన, విభక్తిగః=విభక్తులతో నన్వయించునట్టి, ఆద్యః = సంస్కృతపదము, సమాసయుగ్మవేత్ = సిద్ధసమాసగతమగుటయుఁ గలదు. వ్యస్తములగు తనయొక్క - నీయొక్క - నాయొక్క మున్నగువానితో నన్వయించు సంస్కృతపదము సిద్ధసమాసాద్యవయవమగుటయుఁ గలదని యర్థము. ఉ. తన నామమహిమ, అభిన్నస్యాపి, నాదే = సమాసగతములగు నవర్ణకాంతాది విశేషణశబ్దములకు, భిన్నేనాపి సమన్వయః = వ్యస్తపదముతో సమన్వయము కలుగవచ్చును. ఉదా: నేనుజేసినపని - నేనుజేయని పని - మొ. ఇచట 'నేను' అనువ్యస్తపదము 'చేసిన' అను సమాసపూర్వాయముతో నన్వయించుచున్నది. దీని నేకదేశాన్వయ మందురు. "నీ. తనధర్మవిభవపు తతసంస్తవామోదపరిపూర్ణలైన భూసురులు గొలువ. ఇత్యాద్యాకారేణ సమాసో న కార్యః. వికారేతు, తతసంస్తవప్రీతిః బరిపూర్ణలైన. ఇత్యాద్యాకారేణ సమాస స్సాధురేవ" (అహో. ౪౧౭ పు). దీనినిబట్టి - తన - నీ - నా మున్నగువానితో సమాసముండునపుడు సమాసోత్తరపదము తన ప్రభృతులతో నన్వయించు నర్థసందర్భముండవలయునని యహోబలపతి తలంచినట్లగుచున్నది కాని యట్టినిర్బంధము కవిప్రయోగములలోఁ గానరాదు. సంస్కృతమందును నేకదేశాన్వయము గన్పట్టుచున్నది. సముదాయశక్తిచే నేకార్థబోధకములగు పదములలో నొకదానికి సమాసగతిలేనిచోఁ దక్కినవానికిని సమాసము గల్గినేరదు. "ఋగ్వేదస్య రాజ్ఞో మాతక్తా ఇత్యత్ర ఋగ్వేదస్య విశేషణస్య రాజ్ఞ ఇతి విశేష్యేణ సమాసాభావే రాజ్ఞ ఇతి పదస్య మాతక్తా ఇతిపదేన సమాసో నస్యాత్. తేన ఋగ్వేదస్య రాజమాతక్తా ఇతి నస్యాదితి. యత్ర ప్రతియోగిపద (ప్రతియోగః.....సంబంధః) (శబ్దా. చిం.) కారకపదయోరవేత్ వర్తతే తత్రస్యాదేవ. యథారామస్య నామమహిమా-కృష్ణమాశ్రితమనః - బాణేన భిన్నహృదయః - రామేణ హతభర్తృకా - విప్రాయ దత్తభూమిః - వ్యాఘ్రోల్లభభయః - సింహో నిమగ్నసర్వస్వ ఇత్యాది. తథాచ - ప్రతియోగిపదాదన్యత్ | యదన్య త్కారకాదపి | వృత్తిశబ్దైకదేశస్య | సంబంధ స్తేన నేష్యతే - ఇతి ప్రాళ్ళాః - ఏవం వృధస్య బాహో రపత్య మిత్యత్ర వృధస్య బాహవిరితి నస్యాత్ - వీరం పుత్ర మిచ్ఛతిత్యత్ర - వీరం పుత్రకామ్య తిత్వపి నస్యాత్"

(ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౦౭ సూ). శ్రీరామతర్కవాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నిల్లె యుదాహరించెను. “ప్రతియోగిపదా దన్య | ద్యదన్య త్కారకాదపి | వృత్తి శబ్దైకదేశస్య | సంబంధస్తేన నేష్యతే || యథా:—తథాజ్యో వృషలీభార్యః | ప్రవీరం పుత్రకామ్యతి | ఋగ్వేదస్య రాజమాతృజ్ఞా | ఇతి న స్యుః ప్రయుక్తయః || చైత్రస్య దాసభా ర్యేయం | లూనచక్రరథో మయా | శరైః శాతితపత్రోయం | వృక్షా దితి సతామృతమ్.....అసమానాధికరణ సాపేక్షస్య గమకత్వేన సాభ్యుపగమాత్ (సమాసాభ్యుపగమాత్) సమానాధికరణసాపేక్ష్య మసమర్థం భవతీతి కశ్చిత్. అన్యేతు “సమస్త స్యాసమస్తేన | నిత్యాపేక్షేణ సంగతిః” (ముగ్ధ. శ్రీరామ. వ్యాఖ్య. ౩౦౭ సూ). సిద్ధసమాసగతవిశేష్యమునకు విశేషణము వ్యస్తముగా నుండరాదనియు శేషవృత్త్యంతపదముగాని కారకపదముగాని వ్యస్తముగా నుండ వచ్చుననియుఁ బర్యవసానితార్థము. ఉదా:—ఋగ్వేదయిన రాజయొక్క మాతం గములనుచో ఋగ్వేదగు రాజమాతంగము లనరాదు. (ఋగ్వేదగు రాజు మాతం గము లనుట నిర్బాధము.) దేవదత్తుని యుపాధ్యాయుని కులమనుచో దేవదత్తుని యుపాధ్యాయకుల మనవచ్చును. రామునియొక్క నామముయొక్క మహిమ యనుచో రాముని నామమహిమ యనవచ్చును. బాణముచే భిన్నమగు హృద యము గలవాడనుచో బాణముచే భిన్నహృదయుఁ డనవచ్చును (విస్తర.)

విస్తర. ౨౬౬ I విష:—“కొన్నియెడల సిద్ధసమాసమధ్యగతపదంబులతోఁ దద్భిన్నపదంబుల కన్వయంబు చూపట్టెడి.....ఓకటిచే జనితాధరపీడయై..... (కళా. ౫ ఆ).” (ప్రాథ. సమా. ౩౫ సూ). వైసూత్రము నుదాహృతులలోఁ బ్రాథమ్యకర్త “వారి యస్తదీయోరు చమూసమూహములు (హరి. ఉ. ౨)” అనియుఁ బ్రామాదికముగా నుదాహరించెను. గాణపత వివరణకర్త యలవాటుచొప్పున నట్టి యుదాహృతిని స్వీకరించి “లాఁకిచో సహిత. మిందేకదేశాన్వయంబు చూప ట్టెడి” (గాణ. సమా. ౨౨౮ సూ). అని సూత్రించి యాప్రయోగమును దానితో పాటు మఱికొన్ని ప్రామాదికోదాహరణములను నొసంగెను. “వారి = వారి యొక్కయు, అస్తదీయ = మాయొక్కయు, ఉరుచమూసమూహములని యర్థ మనియు, ‘వారియొక్క’ అనువ్యస్తవృత్త్యంతము ‘చమూసమూహములు’ అను సమానైకదేశమగు నుత్తరపదముతో నన్వయించుచున్నదనియుఁ బై వారియాశ యము. ఇట్టి ద్వంద్వసమానైకదేశము వ్యస్తముగానుండుట కేవలము నసంభ వము. ఇది కవ్యభిప్రేతమునుగాదు. ఈవిషయము విశదపడుటకయి యిటు పద్యము పూర్తిగాఁ జూపఁబడుచున్నది. ఉ. వైరి యవధ్యుఁ డాతనికి వారక

ప్రయోగములు:—కా. “ఆరారామణసాంధవేయగుణమాహాత్మ్యముల జ్యోత్స్న (ఆది. 3 ఆ. ౨౧ ప). ఇత్యాదిచచనమాచార్యస్య” (అహో. ౪౧2 పు). అని నన్నయ ప్రయోగముచుజూపి వెరుకవ్రాసినరీతిని సిద్ధసమాసోత్తరపదము “తన - నీ - నా - ఆ - ఈ” అనురీతి శబ్దములతో నన్వయింపఁదగిన యర్థసందర్భము గల్గియుండ వలయునని యహోబలపండితుఁడు తలంచెనేకాని యట్టియర్థసందర్భములేని యేక దేశాన్యములు నన్నయప్రయోగములందును గన్పట్టుచున్నవి. సీ. ఆ. వె. అవసీశులెల్ల నీ | యరుజసిర్వ్యవిజితులయు (సఖా. ౧ ఆ. ౨౭౨). సీ...ఆ. వె. అతని కరతల ద్వయావదుర్దితములై | కందియును మహాసుగంధికుసుమ | తతులు..... (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౭). క. నా వీర్యప్రభువులైన నటువురుసుతులన్ (ఆది. ౮. ఆ. 3౦౧). తే. గీ. నా యథాశక్తిజేసి యన్యాయపథముఁ | బరిహరించి (సఖా. ౧ ఆ. ౫౭౨). చ...బహువేదఘోషములజేసి నిరస్తసరుస్తకీర్తిహో | త్కరులగు చున్న ధన్యులు.....(ఆర. ౧ ఆ. ౧౧). సీ. హరుచేత సంప్రాప్తవరుడయ్యె నరుఁ డని, యెఱిగి (ఆర. ౧ ఆ. 33౭). ఉ...ప్రధానవరులందు సమర్పితరాజ్య భారుడై (ఆర. 3 ఆ. ౨౦౦). క...ఇత్వాకుని | కులతిలకుఁడు.....(ఆర. 3 ఆ. 3౨౫). కా. నీ కంఠాద్వితకాలపాకము.....(భాస్కర. సుందర.) ద్వీపద. ఆ యగ్రహార మహాజనోత్తమని | కాయవూజిత పాదకమలద్వయుండు (బరవ. ౧ ఆ. ౫౬ ప. ఇట్టి విచట నయిదాటుచరణములుగలవు). ఆ మహాత్ముని సముద్య త్కృపావూరి | తామృత హస్తకృతావతారుండు (బరవ. ౧ ఆ. ౬౪ ప). ఇతని

యొన్నఁగఁ బెద్దనైన్యముల్; | సారబలోద్ధతిం దొడరి చంపుదుమేని ననేకవర్ష వి | స్తారములందునుం దెగవు; సంక్షయమొందును వాలి యస్తదీ | యోరుచమూ సమాహ; మిటులూరక యేటికి నిందుఁ జావఁగన్. (హరి. ఉభా. ౨ ఆ. ౧౦౫) వ్రాలుథాతురూపాంతరము వాలు. ‘వాలి’యనఁగా యుద్ధమునకు దిగియని యర్థము. యుద్ధమునకుఁగడగి నేనలు ఊయ మొందు ననెడి సముచితమైనయర్థము కవిప్రయుక్త మనఁదగియున్నది. గాణపతసూత్రవివరణకర్తయు నిట్లుదాహరించెను. “లస దగణ్యగుణౌఘ విచిత్రః డష్టుహాత్తు చరితంబులు. ఉత్కుల్లలోచనుఁ డా విష్ణుని మూర్తితో, (హరి. ఉ. ౫ ఆ). భుజాటోపభయంకరుఁ డర్జును ణోపానలము (భార. ఉద్యో. ౧ అ).” ఇవి యేకదేశాన్య యోదాహృతులుకావు. ఇందలి “మహాత్తు - విష్ణుని - అర్జును” అనునవి శేష పవ్యంతములై యనవచ్చును. (౨౬౨ విష). ప్రాథ వ్యాకర్తయు నిట్టివి యేకదేశాన్యయోదాహృతులని తలంపలేదు. కావుననే వీనిని వేటసూత్రముతో సమర్థించెను (ప్రాథ. కార. ౨౧ సూ).

పాదోదకాయత సిద్ధిగాదె. (బసవ. 3 ఆ. ౮౭౭). నీ. ఆ పర్వతాగ్రహేమైక శృంగంబునా | నమరు జటామకుటాది భాతి | ఆ తుంగశృంగ శిఖాపూర్ణ సరసీనాఁ బొంగారు..... | ఆ నిమ్మ సరసి విహారమరాళికాపంక్తినా..... | ఆ. వె. ఆ మహామరాళికాబద్ధిన్వాఃబొల్పు.....(నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౨ పు). క. అనిపలుక సంత నీలి, యా | ఘనవిద్యాకలితుఁడగుచుఁ గౌసల్యానం | దనుఁడు..... వెలిఁగె..... (భాస్కర. బాల. ౨౧౭ పు). నీ...తే. గీ. అరయ భూమి కుచాగ్రహారాభమైన | శ్రీతేనాల్యగ్రహారనిర్లేతపు (పాండు. ౧ ఆ. ౨౩). ‘అసమానాధికరణపాపేక్షస్య గ్రమకత్వేన సా (స = సమాస) భ్యుపగమా” త్రనుచొప్పునను (ముగ్ధ. 3౧౭ సూ. శ్రీరామ. వ్యా). ‘ఆత్మాదిగ విభక్తిగః’ అను నాధర్వణ విభక్తిదళ స్వారస్యమునను బయిరితిగల “ఆ రథాధియాధుఁడు” (ఆర. ౨ ఆ. ౧౮౩). మున్నగు సాధుసమానాధికరణ సమాసస్థలములు లక్షణసమ్మతములు కాకున్నను మహాకవిప్రయుక్తములగుటచే బ్రమితము లనకతీరదు.

కావున ద్వి-అచ్చుగాఁ దాఁ జొదఱాబ్బంబు గడచి (బసవ. ౧ ఆ. 3౪ పు.) ద్వి-అల్లవో బసవయ్య ముల్లోకవంద్య (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౭.) మున్నగు సోమనారాధ్య ప్రయుక్తములగు సాధ్యకర్త ధారయకలితములయిన “చొదఱాబ్బ - ముల్లోకవంద్య” ప్రభృతులును బ్రమితములైయనియు నవి బసవపురాణ పీఠికాకర్తగాఁ తలంచినట్లు (బస. పీ. F2. F౮ పు.) వైరిసమాసములని భ్రమింపరాదనియుఁ దెలియనగును. ఇట్టి వింకను నిందుఁగలవు. ద్వి. ముల్లోకనాథుని ముట్టఁగొల్పియును (బసవ. ౭ ఆ. ౭౬౮.) మొన్నబల్కించిన ముల్లోకనుతుఁడు (బస. ౨ ఆ. ౯౦.). మఱొకవిధ మగు నేకదేశాన్వయము:—ద్వి. కఱకంతు (టు) శ్రీపాదకమలాంతరంగ (బస. 3 ఆ. 3౧౩.) అనుచో “అతనికరతల ద్వయామర్శితములై (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౭.) నావీర్యప్రభవులు (ఆది. ౮ ఆ. 3౦౧.)” మున్నగు నన్నయాదిప్రయోగముల చొప్పునను లాక్షణిక సమ్మతిచొప్పునను “కఱకంతు (టు)” అను వ్యత్యంత వ్యస్త పదము సిద్ధసమాసగతపదములతో నన్వయిండుట సాధువైయుండును. “కఱకంత శ్రీపాదకమలాంతరంగ” అను వైరిసమాసచ్ఛందోభంగదోష దూషితపాతము ముద్రణసంస్కర్త ప్రమాదకృతమేకాని సోమనారాధ్య ప్రయుక్తముకాదని యెఱుఁగునది. పయిరితిని భట్టారకుఁడే పెక్కుచోట్ల బ్రయోగించియుండఁగాఁ జివ్వుకవి - తన నీ నా శబ్దముల స్థలములండుమాత్రమే యేకదేశాన్వయముగలదని వ్రాయుట సరికాదు. క. తన నా నీ యను పదముల | కొన. సంస్కృతశబ్దవితతిఁ గూర్చి సమాసం | బొనరింపఁజెల్లుఁ గృతులన్ | ధనపతిసన్నిత కరటివానపజైత్ర.

సీ. తనయశో విశదముక్తా సాధపాలికి, నంబుదాయనము వాతాయనముగ (వసుచరిత్ర) (పర్వల. ౨ ఆ. ౧౭ - ౧౮ ప.). కేతన యీ క్రిందిరీతి నొక్క 'సీ' శబ్దము చోటుమాత్రముచూపుట మఱియు వింత. "క. 'సీ' సంస్కృతంబుతోడ స. మాసించును సీ విమాత్మమణి నూపురశ. బ్రాసక్త చిత్తహంస. త్రాసకరాంబుదము నాగఁ దఱుచై యుగికిన్ (ఆం. భూ. ౧౩౪ ప.)

అభిన్నస్యాపి నాదే రిత్యాది కుదాహృతులు:—చ...వాడు దానవిఁ జేసిననెయ్యి మెటింగి.....(ఆది. ౩ ఆ. ౧౮౬.) చ...దానముచేసిన తత్ఫలంబు (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫.)

కల్ప. ౨౬౬ II విష:—సమాసము సాధారణముగా నైచ్ఛికము—సుగుణాభిరామునకు రామునకు వందనము = సుగుణాభిరామరామునకు వందనము. కొన్నియొడల సమాసముకల్గదు. ఉదా. సీత జానకి. కొన్నిట సమాసము నిత్యము. ఉదా:..నమస్కరించెను. నమస్కారము. "సర్వ సమసో వికల్పితః.....చత్వారో భుజా యస్య తస్మై నమః = చతుర్భుజాయ నమః. నీల ముత్పల మిదమ్=నీలోత్పల మిదమ్.....పృథ్వి ర్గోభిః క్రితోయ మశ్వః = పృథ్వి రశ్వః. కృష్ణ మధికృత్య కథా = అధికృష్ణం కథా ఇత్యాది. క్వచిన్నిత్యః - యథాకృష్ణసర్పః. లోహిత శాలిః ఇత్యాదౌ సమాసయోగ్యవాక్యం నతిష్ఠతీతి. క్వచిత్ సమాసో న స్యాత్ - తేన - రామో జామ దగ్న్యః, వ్యాసః పారాశర్యః.....తథా చ - నిత్యో ౭నిత్యో వికల్పశ్చ. సమాసః కర్తు రిచ్ఛయేతి ప్రాజ్ఞః" (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) "విభాషా. (౨. ౧. ౧౧.) అధికారో ౭యమ్. (దీనినే మహావిభాషాధికారమందురు) తతశ్చ ఉత్తరత్ర సమాసవిధిషు ఏతదనువర్తతే. ఇతిలభ్యతే" (సీ. కా. బాలము. ౬౬౫ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౬౬ III విష:—సంస్కృతమందువలెనే తెల్లనందును నలుక్కమాసములును గలవు. "ఇచ్చ విభక్త్యైమిష్య జేరలిచ" అను చింతామణిసూత్రజ్ఞాపకముచే "చేతాదులకు" లోపములేదు. నాచేతసొమ్ము - నీతోడిచెలిమి. వాని వలనిభయము. నాయందలికరుణ. పక్షి భవేద్ద్వివీత్యేత్యాది సూత్రసిద్ధద్వితీయకు లోపములేదు. ఉదా:—రామునిబాణము - గుణముల ప్రోక - మొ.

బాలవ్యాకరణ సమర్థంబులగు పదంబు లేకపదంబగుట సమాసంబు. ౧.

విపృతి. పృథగ్భూతంబులగు నర్థంబుల కేకార్థి భావంబు సామ

౨౬౬ IV విష. ర్థంబు. పృథక్ప్రసిద్ధార్థంబులగు పదంబుల కేకార్థము నందు వృత్తి సామర్థ్యము.

నంజీవని. ౨౬౬ IV విష:—రహస్యంబులగు = సామర్థ్యముగల, పదంబులకే పదంబగుట సమాసంబనంబడు. వేర్వేరుగఁ బ్రసిద్ధములగు నర్థములుగల పదము లేకార్థమునందు వర్తించుట సామర్థ్య మనఁబడును. దీనినె భంగ్యంతరముగ సూరి వచించెను. పృథగ్భూతంబులగు నర్థంబుల కేకార్థి భావంబు సామర్థ్యంబు. ‘రాజ యొక్క+పురుషుడు’ అని వేర్వేరుగఁ బ్రసిద్ధంబులగు నర్థంబులుగల యాపదంబులు ‘రాజపురుషుడు = రాజసంబంధిపురుషుడు’ అను నేకార్థమును బోధించుట సామర్థ్యము. ఇట్టి సమాసములందలి సామర్థ్య మేకార్థి భావసామర్థ్యమనఁబడును. ‘రాముడు రావణుని జంపె’ ననురీతివాక్యములందలి సామర్థ్యము వ్యవేక్షాలక్షణ సామర్థ్య మనఁబడును.

ప్రాథవాక్యకర్త “సమాసమనఁగా సంయోగదశయందుఁ గలిగెడు విభక్తి లోపాత్త కపదస్వరూప సంగ్రహము, ఇది లుక్ సమాసవిషయము” అని లక్షణము చూపెను. “వశ్యతోహరుడు” మున్నగుచోటులందు విభక్తి లోపరూపసంగ్ర హములేదుగాన నీలక్షణము “అలక్ష్”మాసములయొడ సరిపడదని యాతఁడు తెలంచెను.

నన్నయా కేవల వికృతిపదై ర్యః । సమాసకం తం బ్రువన్తి
భర్వణీయము. వాక్యజ్ఞాః । సంస్కృత వైకృత శబ్దై ర్మిశ్రసమాసస్య
౨౬౭ విషయము. ఏవ విజ్ఞేయః. (ఆం. చిం. గౌ కారి. ఆహా.
౪౪౮ పు.)

కల్పతరువు. ౨౬౭ విష:—కేవల వికృతిపదైః = అచ్చాంధ్రపదములతోఁ బరిష్పరముజరగు, యః = ఏసమాసముగలదో, తమ్ = దానిని, వాక్యజ్ఞాః = వైయాకరణులు, సమాసకమ్ = సమాసకమను సంజ్ఞగలదానినిగ, బ్రువన్తి = వచించుచున్నారు. ఉదా:—౧. ముక్కుంటి - ౨. అరపడిమోముల వేలుపు - మొ. సంస్కృత వైకృతశబ్దైః = సాంస్కృతికాద్భిక్తముల మిశ్రణముగాజరగు సమాసమేది గలదో, సవవ = అదియే, మిశ్రసమాసః = మిశ్రసమాసమని, విజ్ఞేయః = తెలియఁ దగినది. ఇంక కేవల సంస్కృతపదములతోఁ జరగుసమాసము సాంస్కృతికమని యర్థసిద్ధ మగుచున్నది. మిశ్రసమాసము రెండువిధములుగ నున్నది. ౧. శుద్ధ సంస్కృతవిభక్త్యంత మాచ్ఛికపదముతో సమసించునది. ఇది కవిప్రయుక్తరీతి గలది మాత్రమే సాధువు. ఉదా:—సిద్ధ+అన్న = సిద్ధన్న = సిద్ధన. - మొ. ౨. తత్సమ పద మాచ్ఛికముతో సమసించునది, తెల్లయశ్వము. సరసిపుమాట. ఇవియెల్ల సాధ్యసమాసములే. ఇంక సాంస్కృతికమును రెండువిధములే. ౧. సంస్కృత

వ్యాకరణముచొప్పున సంస్కృతమందే సిద్ధించునది. ఇయ్యది సిద్ధసమాసమనఁబడును. ౨. తెలుఁగువ్యాకరణపు విధులచొప్పున సాధింపఁదగినది. ఇది 'సాధ్యసాంస్కృతికము' అనఁబడును. ఉదా:—సాంస్కృతికము - సిద్ధము:— రాజపురుషుఁడు - సరసవచనము - మొ. సాంస్కృతికము సాధ్యము:— రాజపురుషుఁడు - సరసపువచనము - మొ.

సాంస్కృతికాచ్చిక మిశ్రభేదంబుచే సమాసంబు త్రివిధంబు. ౨.

సాంస్కృతికంబని యాచ్చికంబని మిశ్రంబని సమాసంబు త్రివిధంబు. అందు సాంస్కృతికంబు సిద్ధంబని సాధ్యంబని ద్వివిధంబు. కేవల సంస్కృతశబ్దంబుల సమాసంబు సిద్ధంబు నాఁబడు. రాజాజ్ఞ, తటాకోద వివరణము. కము. లక్ష్మీవల్లభుఁడు. సంస్కృతసమంబుల సమాసంబు సాధ్యంబు నాఁబడు. రాజాజ్ఞ - తటాకంబు నుదకము, లక్ష్మీవల్లభుఁడు. తక్కిన తెలుఁగుల సమాసంబు యాచ్చికంబనంబడు. తేనియానతి - చెఱువునీరు - నీరిచెఱువుఁడు. ఉభయంబులు గూడినది మిశ్రంబనంబడు. రాజముదల - చెఱువునుదకము. నీరివల్లభుఁడు.

సంజేవని. ౨౬౭ I విష:—సాంస్కృతికేత్వాది వాక్యమునకు "సాంస్కృతికంబని....."అను వాక్యముతో సూరిగారే వివరణము వ్రాసిరి. కేవల సంస్కృతశబ్దంబులనఁగా సంస్కృతవిభక్త్యంత శబ్దములని యర్థము. కావున "రాజాయొక్క+ఆజ్ఞ, రాజాజ్ఞ" మున్నగునవి సిద్ధసమాసములుకావనియు, "రాజ్ఞః+ఆజ్ఞ=రాజాజ్ఞ" (దీనితత్పరము రాజాజ్ఞ) అనునదిమున్నగురింటివే సిద్ధము లనిపించుకొనుననియుఁ దాత్పర్యము. అర్థభేదము లేకున్నను బదముల భేదములచే సిద్ధత్వ సాధ్యత్వ సాంస్కృతికత్వాదిభేదములు కలుటను సూరిగారు నిపుణముగా నుదాహరించిరి. 'రాజాజ్ఞ - తటాకోదకము - లక్ష్మీవల్లభుఁడు' అనునవి సంస్కృతవిభక్త్యంత విగ్రహములచే నేర్పడినవిగాన సిద్ధసమాసములని భావము - సమాసార్థబోధక వాక్యము విగ్రహమనఁబడును. రాజ్ఞః (రాజాయొక్క) ఆజ్ఞ (ఆజ్ఞ) 'రాజాజ్ఞ' ఇది సిద్ధసమాసరూపము. దీని తత్పరరూపము 'రాజాజ్ఞ' అనునది. వీని సాధ్యసమాసరూపములు 'రాజాజ్ఞ' మున్నగునవి. ఇవి యాంధ్రవిభక్త్యంతములయి

నను (రాజయోక్క+అజ్ఞ) సంస్కృతశబ్దములె యగుటచే సాంస్కృతికములె. 'తేనియోక్క+అనతి = తేనియానతి' మున్నగునవి మూడును గేవలాచ్చికపద ఘటితములగుటచే నాచ్చికసమాసము లనిపించుకొనును. ఇంక 'రాజయోక్క ముదల' అను రీతి విగ్రహములుగల 'రాజముదల' మున్నగు మూడును సంస్కృతాచ్చిక మిశ్రితములగుటచే నవి మిశ్రసమాసము లనబడును. సూరి చింతామణి వచించిన 'సమాసక'మను నాచ్చికసమాససంజ్ఞను వివరింపలేదు. విభక్తిలోపాదిక విషయమున సమాసకములకును సమాసములకునుగల కొన్ని భేదములను సూరిగ్రహించినట్లుగ పడదు. అవిషయములు మున్ముందు విశదీకరింపబడును. "సాధ్యములుగాని మిశ్రములుగాని తత్పురుషకర్తృభారయములె యయ్యెడిగాని యితరములుగాజాలవు" (బా. సా. వే. 3౧౮ పు.) అను వేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. ముల్లోకములు - మున్నగు ద్విగుసమాసములు సంయతము మిశ్రములగు సాధ్యములగుటలో విప్రతిపత్తి యేమున్నది? మఱియు నితడు 'సాధ్యములుగాని మిశ్రములుగాని' అనుట సరికాదు. మిశ్రములు సాధ్యములేకదా? ఇంతియకాక సాధ్యములు "ముక్కంటి - తల్లిదండ్రులు" అనునవి వరుసగా బహువ్రీహి ద్వంద్వము సంయమున్నవిగదా. తెలుగుపదముల విగ్రహమునుండి యేర్పడు సమాసము సాధ్యసమాసమనంబడును.

ద్విగుకర్తృభారయా త, త్పురుష ద్వన్ద్వా బహు
వ్రీహిః | అన్యేచ కేచి దుపమా; నోత్తర పదలోప రూప

సన్నయా కాఖ్యాద్యాః. పరిదృశ్యా ఇహ.....(ఆం. చిం.)

౨౬౮ విషయము. హలం. ౧౬ - ౧౭. కా.) (అహో ౪3౧).

పూర్వత్వ మపరత్వం స్యా | స్నామ్నాం నేతు
ప్రయోగతః. (వికృ. హలం. ౨౨ కా. అహో.
౪౪౪ పుట.)

కల్పితరువు. ౨౬౮ విషయము:—ద్విగు కర్తృభారయా = ద్విగుసమాసమును గర్తృభారయ సమాసమును, తత్పురుష ద్వన్ద్వా = తత్పురుషసమాసమును, ద్వన్ద్వసమాసమును, బహువ్రీహిః = బహువ్రీహిసమాసమును, అన్యే = ఇతరములైన, సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధములగు, ఉపమానోత్తరపదలోపరూప కాఖ్యాద్యాః = 'ఉపమితము, ఉత్తరపదలోపము, రూపకము' అను వేర్లుగలవి, ఆద్యాః = మొదలగు, కేచిత్ = మఱికొన్ని, సమాసములును, ఇహ = ఈ యాంధ్రభాష యందును, పరిదృశ్యాః = కనబడుచున్నవి. సిద్ధసమాసములెట్లును వెలయుచునే

యుండును. 'ఇహాచ' అను దశము స్వారస్యముచే నామాసమాసముల లక్షణములు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తములై ప్రాయోగముగా నిందును గ్రాహ్యములని విశదమగుచున్నది. ద్విగుప్రభృతులను జెప్పి యర్థయ్యాభావమును వచింపకుండుటచేఁ దెలుంగున నవ్యయాభావసమాసములేదని విశదమగుచున్నది. అట్లయినను సిద్ధసమాసములద్వారమున దానికిఁ దెల్లన బ్రయోగము గలదు. ఉదా:—ప్రతిదినము వచ్చును. (దినేదినే = ప్రతిదినమ్.)

నేతు = సమాసమందు, నామ్నామ్ = శబ్దములకు, ప్రయోగతః = కవి ప్రయోగానుసారముగ, పూర్వత్వమ్ = సమాసపూర్వాయవమగుటయు, అపరత్వమ్ = సమాసోత్తరావయవమగుటయు, స్యాత్ = అగును. సంస్కృతమందే పూర్వనిపాతాదిశాస్త్ర మనిత్యమని యంగీకరింపఁబడెనుగాన నట్లే యాభిక్ సమాసములందును సమాసపదముల పౌర్వాపర్యము కవిప్రయోగానుసారముగ నెన్నవలెను. (చూ. ౨౬౮ VII విష.)

కల్ప. ౨౬౮ I:—పయిరితిని ద్విగుప్రభృతినమాసములు తెల్లనఁ గలవనిమాత్రమే చెప్పఁబడెనుగాని యా ద్విగుప్రభృతుల లక్షణములు నన్నయాధర్వణీయమున వివరింపఁబడలేదు. “శాస్త్ర మపారద మద్యమ్.....” అను చింతామణి కారికచొప్పున నట్టిలక్షణములు సంస్కృతవ్యాకరణమునుండి తెలిసికొనవలసినదే యని నన్నయాధర్వణుల యాశయము. కావున వానిలక్షణముల నిట దిక్షాత్రముగా వివరించుచున్నాను.

“కృత్తద్ధిత సమా వైకశేష సనాద్యస్తథాతురూపాః పఞ్చ వృత్తయః - పరాధ్యాభిధానం వృత్తిః । వృత్త్యర్థావబోధకం వాక్యం విగ్రహః. సద్విధాః— లోకోఽలోకశ్చ. పరినిష్ఠితత్వా త్సాధు ల్లోకికః । ప్రయోగానర్హోఽసాధు రలోకికః- యథా - రాజ్ఞః పురుషః (ఇది లోకికవిగ్రహము). రాజన్ + జన్ + పురుష + సు, ఇతి (ఇది యలోకికవిగ్రహము) - అవిగ్రహో నిత్యసమాసః - అస్వపదవిగ్రహోవా” (సీ. కౌ. ౯:౯ సూత్రము తరువాయి. సర్వసమాసశేషప్రకరణము). “విగ్రహ వాక్యవయవపదార్థభ్యః పరః అన్యః యోయం విశిష్టైకార్థః తత్ ప్రతిపాదికా వృత్తిరిత్యర్థః (బాలమ. ౪౧౭ పుట.) వృత్త్యవయవ పదార్థములకంటె భిన్నమగు వర్థముతోఁ గూడిన స్వార్థమును (వృత్త్యవయవ పదార్థమును) బోధించునది వృత్తియని తాత్పర్యము. “కృద్వృత్తిః...భజన్త ఇతిభక్తాః.....తద్ధితవృత్తిః... ..అదితే ర పత్యాని పుమాంసః = అదితేయాః.....(సమాసవృత్తి ముందు వివరింపఁబడును) సనాద్యస్తథాతువృత్తిః..... వైరమాచ రతివైరాయతే.

ఏకశేషవృత్తిః.....చూతాచ పితాచ = పితరా." (సమాస కుసుమావళి.)
 కృద్యవృత్తియందు "భక్+క్త" భక్త అను ప్రాతిపదికమేర్పడును. తద్ధితవృత్తి
 యందు "అదితి+జన్+ఏయ=ఆదితేయ" అనుచో "సుసో ధాతు ప్రాతిపదికయోః"
 (సి. కౌ. ౬౫౦ సూ.) అనుచొప్పున 'జన్' అనుసుప్పు లోపించును. సనాద్యస్త
 ధాతువృత్తియందు "వైర+అమ్+య" అనుచో "అమ్ము" (ద్వితీయైకవచనము)
 "సుసోధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుచొప్పున లోపించును.

కృదాదివృత్తు లయిదిటియందును, వృత్త్యవయవశబ్దములలోఁ బ్రధానశబ్దము
 గాని యప్రధానశబ్దముగాని యవ్యతరశబ్దాన్తసంవలితమగు స్వాన్తమును బోధించు
 చుండుననియు గ్రహింపనగును. రాజపురుషశబ్దములలో నొక్కటే యితరశబ్దార్థ
 సంవలితస్వాన్తమును బోధించునని సంప్రదాయము. శబ్దసముదాయరూప సమాస
 మందలి యభిధాక్షియే వృత్తియనబడును. అట్టిశక్తికి లేదా వృత్తి కాశ్రయ
 మగుటచేత సమాసము వృత్తి యనబడుచున్నది. కాన వృత్త్యాశ్రయము సమాస
 మని ఫలితార్థము.

సమాసవృత్తి యింక వివరింపఁబడుచున్నది. "సమాస శ్చతుర్థేతి
 ప్రాయోవాదః. అన్యయాభావ - తత్పురుష బహువ్రీహి ద్వన్వాధికార
 బహిర్భూతానామపి 'సహసుసా' ఇతి (సి. కౌ. ౬౪౯ సూ.) విధానాత్. పూర్వ
 పదార్థప్రధానోఽన్యయా భావః. ఉత్తరపదార్థప్రధాన స్తత్పురుషః. అన్య
 పదార్థప్రధానో బహువ్రీహిః. ఉభయపదార్థప్రధానో ద్వన్వః." ఇత్యపి ప్రాయో
 వాదః = ప్రాయోభిప్రాయః. సూపప్రతి - ఉన్తత్తగజ్జ సూపస్య లేకః = సూప
 ప్రతి, (సి. కౌ. ౬౬౩ సూ.) ఉన్తత్తగజ్జాయస్మిన్ సదేశః = ఉన్తత్తగజ్జమ్ (సి.
 కౌ. ౬౭౫ సూ.) మిత్యాద్యయాభావే, అతిమూలాదా తత్పురుషే, ద్విత్వాః
 (ద్వావాత్రయోవా) ఇత్యాది బహువ్రీహా, దన్తోష్ఠమి (దస్తానామోష్ఠయోస్సు
 మాహారః) త్యాదిద్వన్వేచాభావాత్. (పూర్వపదార్థప్రధానాన్యాది లక్షణములు
 లేవనిభావము) తత్పురుషవిశేషఃకర్తృధారయః - తద్విశేషోద్విగుః - ఆనేకపదత్వం
 ద్వన్వ బహువ్రీహ్యోరేవ, తత్పురుషస్య క్వచిదేవేత్కుక్తమ్. (సి. కౌ. బాలమ.
 ౪౧౦ పుట.) (దేవే అహనీజాతస్య = ద్వ్యహజాతః - ఇట్టివి త్రిపద తత్పురుషము
 లరుదు.)

అన్యయా భావాదులు నాలుగే సమాసములగుటయుఁ బూర్వపదార్థ
 ప్రధానమన్యయా భావమనునది మొదలగువాని లక్షణములును బ్రాయోభి
 ప్రాయమునఁ బెద్దలచేఁజెప్పఁబడినవనియు నవి విమర్శసహములు కావనియు భట్టోజీ

దీక్షితులవారు వచించిరి. అట్లయినను నిందు సంక్షేపముగాఁ దెలుపఁదలంచి యుండుటచేత నిట నట్టి ప్రాయోవాదమే చూడఁబడుచున్నది. ఇట్లఁ బ్రాధాన్య మనఁగాఁ గ్రియాన్వయిత్యుని యెఱుంగునది. “యథాశక్తి వచించెను” అను నన్వయభావమునందుఁ బూర్వపదీభూత యథాశబ్దార్థము క్రియతో నన్వయించుచున్నది. కర్తృధారయమును దదంతర్భూతమగు ద్విగుప్రను దత్పురుషాంతర్భూతములై కావున నమ్మాఁటియందును—“రాజపురుషుఁడు - నీలోత్పలము - త్రిలోకములు” అను మూఁడిటియందును—ను త్తరపదము క్రియతో నన్వయించును. ఉదా:—తత్పు - రాజపురుషుఁడు వచ్చెను. కర్త - నీలోత్పలమును జూడుము. ద్విగు - త్రిలోకములు భేతిల్లెను - మొ. వ్యధికరణము తత్పురుషము. రాజత్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందును వ ర్తిల్లునుగాన నిది వ్యధికరణ సమాసము - కర్తృధారయము సమానాధికరణము. ‘నీలోత్పలము’ అనుచో నీలత్వమును నుత్పలత్వమును నుత్పలమునందే వ ర్తిల్లునుగాన నిది సమానాధికరణ సమాసము. ‘త్రిలోకములు’ అనుచోఁ ద్రిత్వమును లోకత్వమును లోకమందే వ ర్తిల్లునుగాన నిదియు సమానాధికరణ సమాసమే. సంఖ్యావాచకము మొదటఁ గల్గియుండుట కర్తృధారయముకన్న నిందలి విశేషము. బహుప్రహీయందు సమాస పదములలో నొకదానికిని ప్రాధాన్యముండదు. ‘పీతాంబరుఁడు వచ్చెను’ అనుచోఁ బచ్చని యంబరముగల ‘విష్ణువు’ అనునదే క్రియతో నన్వయించుచున్నది. ద్వంద్వ సమాసమున సమాసపదములన్నియుఁ గ్రియతో నన్వయించును. ‘బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులకు నమస్కరింతును’ అనుచో మూఁడుపదములును క్రియతో నన్వయించుచున్నవి. “హరిహరా విత్యాది ద్వంద్వేతు పరస్పరసాహిత్యమే వాన్వయః” (ముగ్ధ. 3౧౭ దుర్గా. వ్యా.) అనుచొప్పన సమాసగతపదార్థముల సాహిత్యమే ద్వంద్వసమాసమందలి యేకార్థి భావలక్షణసామర్థ్యమని గ్రహింపనగును.

“ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉఃస్వనమ్ (౧. ౨. ౪౩.) సమాసశాస్త్రే ప్రథమానిర్దిష్ట ముపస్థనసంజ్ఞం స్యాత్. ఉపస్థనం పూర్వమ్. (౨. ౨. ౩౦) సమానే ఉఃస్వనం ప్రాక్ ప్రయోజ్యమ్” (సి. కా. ౬౫౩ - ౬౫౪ సూ.). సమాసవిధాయక సూత్రములలోఁ బ్రథమావిధక్రితో నిర్దేశింపఁబడినది సమాసమునఁ బూర్వపదముగాఁ బ్రయోగింపఁదగును. “విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమ్” (౨. ౧. ౫౦) అనుచొప్పన నగు నీలోత్పలాదిస్థలములలో విశేషణము సమాసపూర్వావయవ మగుచున్నదిగదా.

“సుపాః థాతు ప్రాతిపదికయోః. (౨. ౪. ౭౧) ఏతయో రవయవస్య సుపా లుక్ స్యాత్.” (సి. కా. సమా. ౬౫౦ సూ.) అనుచొప్పన థాతువునకుఁగాని

ప్రాతిపదికమునకుఁగాని యవయవములగు సుబ్యభక్తులు లోపించును. “రాజన్ + జన్ + పురుష + సు” అను నలౌకిక ప్రక్రియావాక్యమున నేకాధిభావసామర్థ్యవివక్షచే సమాసము సంభవింపఁగా నట్టి సమాసరూపమగు (కృత్రద్ధిత సమాసాశ్చ - అనుచొప్పున) ప్రాతిపదికమున కవయవములగు సుబ్యభక్తులు లోపించునని వై యాకరణసంప్రదాయము. అట్లులోపింపఁగా ‘రాజపురుష’ అను ప్రాతిపదికము నిల్చును. “కృత్రద్ధితసమాసాశ్చ (౧-౨-౪౬) కృత్రద్ధితాన్తా సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః సుజ్ఞః (సి. కౌ. ౧౭౯ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున “రాజన్ + జన్ + పురుష + సు” అను సమాసమునకే ప్రాతిపదికసంజ్ఞకలుగునని గ్రహింపవలెను. ‘ఆత్తనః పుత్రమిచ్ఛతి’ అను నది మున్నగు నామధాతుస్థలములందు “పుత్ర + అమ్ + య” అను రీతిగలచోటులందు ధాత్యవయవమగు సుప్పలోపించి ‘పుత్రీయతి’ మున్నగురూపములు సిద్ధించును. “స్వాజనమాట్ ఛష్టాభ్యాంభిన్ జేభ్యాంభ్యన్ జిసిభ్యాంభ్యన్ జసోసాం జ్యోసుప్” (౪.౧. ౨) (సి. కౌ. ౧౮౩ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున నట్టి సమాసాదిరూప ప్రాతిపదికముపై సుబ్యభక్తులు నిల్చునని యెఱుంగునది.

అవ్యయిభావము

కల్పతరు. ౨౬౮ II వివః—“అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి..... (౨. ౧. ౬) అవ్యయం సమర్థేన సహ సమస్యతే. సోఽవ్యయిభావః.” (సి. కౌ. ౬౫౨) అను సూత్రముచొప్పున సప్రమాదిభక్త్యర్థమును, సమీప సాదృశ్య వీష్ణు పర్యంతాద్యర్థములును, గలయవ్యయము సామర్థ్యముగల పదముతో సమసించును. అట్టి సమాస మవ్యయిభావ మనిపించుకొనును. అందుఁ బ్రథమానిర్దిష్టమగుటంజేసి యవ్యయము సమాసమునఁ బూర్వావయవమగును. “దినేదినే = ప్రతిదినమ్ = ప్రతిదినము” దినదినమందును నని యర్థము. “అవ్యయిభావశ్చ (౨. ౪. ౧౮) అయం నపునకమ్ స్యాత్” (సి. కౌ. ౬౫౯ సూ.) అనుచొప్పున నవ్యయిభావ సమాసము నపునకమగును. “అవ్యయిభావశ్చ” (౧. ౧. ౪౧) (సి. కౌ. ౪౫౧ సూ.) “అవ్యయసుజ్ఞః స్యాది తిశేషః” (బాలమ. వ్యా.) అను సూత్రముచొప్పున నవ్యయిభావసమాస మవ్యయమే యగును గాన “అవ్యయా దాప్ సుపః (౨.౪.౮౨) అవ్యయా ద్విహిత స్యాపః సుపశ్చ లుక్ స్యాత్” (సి. కౌ. ౪౫౨ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున నవ్యయముమీఁది సుబ్యభక్తులు లోపించుటంజేసి దానికి నపునకత్వవిధాన మేలయని శంకింపరాదు. “అధిగోపమ్” మున్నగుస్థలములందుఁ బ్రాతిపదికదీర్ఘమునకు హ్రస్వమువచ్చు ప్రయోజనముగలదుగదా. (సి. కౌ. ౬౫౯ సూ.) “అవ్యయిభావశ్చ. (౨. ౪. ౧౮.) అయం నపునకంస్యాత్” “హస్సో

నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య.” (సి. కా. 30౮ సూ.) (గోపాశబ్దము ‘ఆ’కారాంతము - విశ్వసా శబ్దమువంటిది.) అనుచొప్పున హ్రస్వమయ్యెను.

అవ్యయీభావమందు హ్రస్వమువచ్చుడి వేటొకస్థలము:—“దిశయోర్త ధ్యే = ఆపదిశమ్” = అపదిశము = రెండుదిక్కుల నడిమిభాగము. విదిక్కునియర్థము. అపదిశమ్నుచో “గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య. (గ. ౨. ౪౮.) ఉపసర్జనం యో గోశబ్దః స్త్రీప్రత్యయంతంచ తదంతస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్” (సి. కా. ౬౫౬ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున ‘దిశా’ శబ్దమునకు హ్రస్వము వచ్చును. (విస్తర.) ఇటమథ్యార్థకమగు “అప” అను నవ్యయము సమసించినది.

పయిరీతి నవ్యయములగు నవ్యయీభావసమాసములు తత్సరుములగునపుడు వానిపై మరలఁ దెనుఁగువిభక్తులు నిల్చుటయుఁ గలదు. (గ౧౨ విష.) నాయథాశక్తిఁజేసి. (సభా. ౧ ఆ. ౫౭.) మొ. అవ్యయీభావసమాసము తుదిని ‘ఆ’ ప్రత్యయము సమాసాంత మగును. ఉదా:—“అఙ్ఞోః సమీపమ్ = సమీపమ్ (సమ్ + అఙ్ఞీన్ + ఆ) సమీపము (కన్నులయొడుట). సీసమీపమున మొదలగురీతి ప్రయోగముల నరయునది, సాధ్యసమాసము అవ్యయీభావము లుండనే యుండవు. సిద్ధసమాసములందును మహాకవి ప్రయుక్తములే ప్రయోజ్యములని యెఱుంగనగును.

కల్పతరు ౨౬౮ III తత్పురుషము. ఉత్తరపదము క్రియతో నన్వయించు చుండఁగాఁ బూర్వపదము విభక్త్యంతమగుచు నుత్తరపదముతో నన్వయించుట

విస్తర. ౨౬౮ II విష:—ఇట నుపసర్జనమనఁగా సాధారణముగా లోక ప్రసిద్ధమయిన యప్రధానరూపము కాదనియు విగ్రహవాక్యమున నియతవిభక్తి గలది యుపసర్జన మనఁబడుననియుఁ బాణినీయుల సిద్ధాంతము. (చూ. “ఏకవిభక్తిచా పూర్వనిపాతే. (గ. ౨. ౪౪.) విగ్రహే యన్నియత విభక్తికం త దుపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్. నతు తస్య పూర్వనిపాతః.” సి. కా. ౬౫౫ సూ.) బాల. వ్యాఖ్య:— “ప్రకృతేచ దిశయో ర్తధ్యక్షః మధ్యం మధ్యేవేత్యాది విగ్రహవాక్యేషు దిశా శబ్దస్య నియతవిభక్తికత్వాత్...”. ‘దిశయోర్త ధ్యే’ అనుచో దిశాశబ్దము నియత వ్యవ్యంతముగానే నిల్చును. కాని యీనిర్వచనముపై తము లోకసాధారణనిర్వచనమునకు సాధారణముగా సరిపడుచునేయుండును. ముగ్ధబోధవాక్యకరణమున నిట “అప్రధాన”రూపమేయని సూత్రింపఁబడెను. “గవా బాదే స్వోన్తే గౌణ్యేనీయ సః. (వృత్తి) అన్తే స్థితస్యగోః, ఆప-ఈప - ఉపసర్జనస్య (హ్రస్వః) స్యాత్. అప్రధానత్వేనీతి - నత్వీయసః” (ముగ్ధ. 330 సూ.)

సాధారణముగా నిందు సంభవించుచుండును. ఇందుఁ బూర్వోత్తరపదార్థములకు సామానాధికరణ్య ముండదు. కాన దీనిని వ్యధికరణసమాస మందురు. రాజపురుషుఁడు వచ్చుచున్నాఁడు. ఇట 'రాజయొక్క పురుషుఁడు' అన్నది పశ్చిమతత్పురుష (లౌకిక) విగ్రహము. రాజత్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందునే యుండును. కావున రాజత్వపురుషత్వములు సమానాధికరణములు కావు. విభిన్నాధికరణములు.

“ద్వితీయా శ్రితాతీత పతిత గతాత్యస్త ప్రాప్తాపన్నైః (౨-౧-౨౮) ద్వితీయాస్తం శ్రితాదిప్రకృతికైః సుబన్తైః సహ వా సమస్యతే. కృష్ణం శ్రితః=కృష్ణ శ్రితః (కృష్ణ నాశ్రయించినవాఁడు). దుఃఖ మతీతో దుఃఖాతీతః=(దుఃఖము నతిక్రమించినవాఁడు).....” (సి. కౌ. సమా. ౬౮౬ సూ.) సమాసవిధాయక సూత్రమున శ్రితాది శబ్దములు తృతీయాంతములుగ నుపదేశింపఁబడినవిగాన నవి సమాసమున నుత్తరపదములుగ నిల్చును. ద్వితీయాంతము సమాస పూర్వపదమై యుండును. ఇట్లే యంతటను బూర్వోత్తరస్థితి నరయుచుండునది. ఇంకను నీవిషయమునఁ బెక్కు సూత్రములున్నవి. విస్తరభీతి నొక్కొకటిమాత్రమే చూపెదను.

‘పూర్వ సదృశ సమోనార్థ కలహ నిపుణ మిశ్ర శ్లక్ష్యైః” (౨-౧-౩౧) తృతీయాస్త మేతైఃప్రాగ్వత్. మాసపూర్వః (మాసముచేఁ బూర్వుఁడు) ‘మాసేన + పూర్వః’ అని విగ్రహము. మాతృసదృశః, (మాత్రా + సదృశః = తల్లితో సదృశుఁడు)” “అవర సోఽపసంఖ్యానమ్ (వార్తి). మాసేన అవరో మాసావరః = (నెలచేతఁ జిన్నవాఁడు) (సి. కౌ. సమా. ౬౯౩ సూ.). ఇచట కారకసూత్రములచేఁ గొన్నియొడలఁ దృతీయకుఁ బ్రాప్తి లేకున్నను నీసూత్రవిధానమునఁ దృతీయ వచ్చును. మాసపూర్వుఁడు మొ. “అన్నేన వ్యజ్ఞానమ్. (౨-౧-౩౮) సంస్కారద్రవ్యవాచకం తృతీయాస్త మన్నేన ప్రాగ్వత్. దధ్నా + ఓదనః = (దధి + ఓదన) దధోదనః (దధ్నా = వెరుగు చేతఁ దడుపఁబడిన, ఓదనః = అన్నము) ఇహోన్తర్యుతోపనేకక్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్”=(దధోదనములకు నంతర్యుతమగు నుపనేకక్రియ మూలమున నేకార్థి భావసామర్థ్యమును గ్రహింపవలెను). (సి.కౌ. ౬౯౬ సూ.)

“చతుర్థీ తదధార్థ బలిహిత సుఖ రక్షితైః(౨-౧-౩౬)చతుర్థ్యన్తార్థాయ యత్ తద్వాచినా, అథాదిభిశ్చ చతుర్థ్యస్తం వా ప్రాగ్వత్యూపాయదారుః = యూపదారుః” (యూపస్తంభమునకై యగుదారువు). (సి.కౌ. ౬౯౮ సూ.) ఇచట యూపము కొరకగు దూలమని యర్థము. సూత్రమున బలి రక్షితశబ్దముల వృథ గ్రహణజ్ఞాపనముచే (‘భూతేభ్యో+బలిః’=భూతములకొరకు బలి, బలి, తదధార్థమే

గదా). తదర్థశబ్దమునఁ బ్రకృతివికృతిభావమును గ్రహింపవలయును. యూహము వికృతి - దారువు ప్రకృతి. ఇట్టి జ్ఞాపకముచేత 'రస్థనాయస్థాలీ' (వంటకొఱకగు గిన్నె యనుచోఁ బ్రకృతి వికృతిభావము లేమింజేసి చతుర్థితత్పురుషసమాసము కల్గ నేరదు. బలిరక్షితశబ్దములకుఁ బృథగ్విధానముచేత సమాసము గల్గును—'భూతే భ్యోబలిః = భూత బలిః' (భూతములకొఱకు బలి) మొ. "అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలింగతాచేతి వక్తవ్యమ్" (సి. కా. వార్తి. ౬౯౦ సూ.). చతుర్థిత్యాదిసూత్రములోని 'అర్థ' శబ్దముతోడి సమాసము నిత్యము - మహావిభాష దీనియందు వర్తింపదు. నిత్యసమాసములందలి విగ్రహము 'అస్వపదము'. అనఁగా సమాసగతపదములకన్న భిన్నమైనపదములును విగ్రహమున నిలుచును. మఱియు నిందు విశేష్యలింగము వర్తిల్లును. అనఁగా "పరవల్లిజ్ఞం ద్వద్వస్వ తత్పురుషయోః. (౨-౪-౨౬) ఏతయోః పరపదస్యైవ లిజ్ఞం స్యాత్" అనుచొప్పునఁ దత్పురుషసమాసమున నుత్తరపదలింగమే వర్తిల్లునన్న నియమముచొప్పున, నర్థశబ్దముతోడి సమాసమున నుత్తరపదీ భూతార్థశబ్దముయొక్క పులింగము నిలువదనియు విశేష్యలింగమే కల్గుననియు భావము. 'ద్విజాయ + ఆయమ్ = ద్వీజార్థః సూపః' = (సప్త) 'ద్విజాయ + ఇదమ్ = ద్వీజార్థమ్ పయః' = (పాలు) ఇచటఁ బయశ్శబ్ద నపుంసకత్వమే యర్థశబ్దమునకుఁ గల్గినది.

"పశ్చమీ భయేన (౨ - ౧-౩౭)" పశ్చమ్యంతము భయశబ్దముతో ననఁగా "భయ భీత భీతి భీ భిరితి వాచ్య" మ్మనుచొప్పున భయ - భీత - భీతి - భీశబ్దములతో సమసించు నని యర్థము. 'చోరాత్ + భయమ్ = చోరభయమ్.' (సి. కా. ౬౯౯ సూ. (ఇట్లే చోరభీతి మొ.). "అపేతా. పోథ - ముక్త-పతితాపత్రస్మై రల్పశః (౨-౧-౩౮) (అపేతాదిశబ్దములతోఁ బంచమ్యంతములు కొన్నిమాత్రమే సమసించును) సుఖాత్ + అపేతః = సుఖాపేతః" సుఖమునుండి తొలఁగినవాఁడు. కొన్నిపంచమ్యంతము లనుటచేతఁ బ్రాసాదపతితుఁడను సమాసము లేదు. (సి. కా. సమా. ౭౦౦ సూ.)

"షష్ఠీ" (౨-౨-౮) "షష్ఠ్యంతం సుబన్దేన సమస్యతే, సతత్పురుష ఇత్యర్థః. రాజ పురుషఇతి రాజన్ + జన్ + పురుష + సు-ఇత్యర్థాకివిగ్రహావాక్యే సమానేసతి సుబ్బలుకి అస్తర్వర్తినీం విభక్తిం ప్రత్యయలక్షణేన ఆశ్రిత్య నలోః (నకారలోపము)" (సి. కా. ౭౦౨ సూ. బాలము) అని షష్ఠీతత్పురుషవిధి. "పూర్వాపరాధరోత్తర మేక దేశి నై కాధికరణే. అవయ వినాసహ పూర్వాదయః సమస్యతే. ఏకత్వసంఖ్యా విశిష్టశ్చేదవయవీ. షష్ఠీసమాసాపవాదః-పూర్వం + కాయస్య = పూర్వకాయః..." "సర్వోవ్యేక దేశోఽహ్న సమస్యతే."...మథ్యాహ్నః (అహ్న మధ్యమ్). కేచిత్తు

సన్వవకదేశః కాలేన సమస్యతే-నత్వప్నావ...మధ్యరాత్రః (మధ్యం రాత్రేః)" (సి. కౌ. ౭౧౨ సూ.). ఏకత్వ సంఖ్యావిశిష్టమగు నవయవితో పూర్వాదులు సమసింఛును. పూర్వకాయము = శరీరపూర్వభాగమని యర్థము. 'అహన్' శబ్దముతో సమస్తములగు నేకదేశవాచకములు సమసింఛును. కొందఱు 'అహన్' శబ్దముతో నననేలః కాలవాచకముతో నేకదేశవాచి సమసింఛు నందురు. మధ్యాహ్నము = అహముయొక్క మధ్యభాగము. కాలమునకు:—మధ్యరాత్రము = రాత్రియొక్క మధ్యభాగము. ఈయేకదేశిసమాసము వష్టిసమాసమున కవవాద మనఁగా నిందు పశ్యంత ముత్తరపదమై యుండును. ప్రథమాంతమగు నేకదేశవాచకము సమాస పూర్వపదమై యుండును. ఇట్లుగుటచే నిది ప్రథమాతత్పురుషమనియు 'కృష్ణా శ్రితుఁడు' మున్నగునవి ద్వితీయాదితత్పురుషములనియు సమాస కుసుమావళి కారుఁడు వ్యవహరించెను. "తత్పురుషోఽప్యః ధోఽభూ | త్ప్రథమాదివిభక్తి సఖో కృతై ర్భేదైః...ప్రథమాతత్పురుషః...ఉత్తరః + కాయస్య = ఉత్తరకాయః..." (సమాసకుసుమావళి ౧౦౮ పుట.) ఇందు సమాసపూర్వపదము క్రియతో నన్వయించును. కావుననే "పూర్వపదార్థ ప్రధానోఽన్వయీభావః - ఉత్తరపదార్థ ప్రధానస్తత్పురుషః" ఇత్యాదిలక్షణములు ప్రాయికములని చెప్పఁబడెను. అహో బలపండితుఁ డిట్టివాని నేకదేశిసమాసములని వ్యవహరించెను. "అదిశబ్దేన - అరగన్ను - క్రేగన్ను - సామేను - కొనచేయి - పెడతల - ఇత్యాద్యా ఏకదేశిసమాసా గ్రాహ్యః" (అహో. ౮౮౮ పుట.)

"సప్తమికౌణ్డైః, సప్తమ్యస్తం కౌణ్డాదిభిః ప్రాగ్వద్వా - అక్షేష కౌణ్డః = అక్షకౌణ్డః = (పాచికలయాటయందు సమర్థుఁడు). ఇది సప్తమాతత్పురుషము. విభక్తి కొకటిరెండుసూత్రములుమాత్రము వై రీతిని దిక్షాత్రముగఁ జూపితినిగాని యిట్టివి పెక్కువిధులు గలవు.

కల్ప ౨౬౮ IV విషయః—కర్తృభారయము:—"తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్తృభారయః" (౧-౨-౪౨)(సి.కౌ ౭౪౫ సూ.). సమానమైన యాధారముగల పదార్థములు సమానాధికరణము లనిపించుకొనును. అట్టిపదములు సమసింఛు తత్పురుష మనఁగా సుత్తరపదార్థప్రాధాన్యము ప్రాయికముగాగల సమాసము కర్తృభారయ మనిపించుకొనును. ఉదా:—నీలోత్పలము. (నీలం చ తత్ ఉత్పలంచ=ఉత్పలమందు నీలత్వమును సుత్పలత్వమును నున్నవి.) 'నీలోత్పలము వికసించెను' అనుచో సుత్తర పదము క్రియతో నన్వయించుచున్నదిగదా. "విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమ్ (౨ - ౧ - ౫౭). భేదకం సమానాధికరణేనభేద్యేన బహుళం ప్రాగ్వత్ (సమస్యతే). నీలముత్పలమ్ = నీలోత్పలమ్. బహుళగ్రహణాత్ క్వచిన్నిత్యమ్ - కృష్ణసర్పః.

కవ్యచిన్న - రామో జామదగ్న్యః" (సి.కా. 231 సూ). కర్తృధారయమునఁ బ్రాయశః ముగా విశేషణము సమాసపూర్వావయవమై యుండు నటులకై యీవిధియందు విశేషణశబ్దము ప్రథమాంతముగ నిర్దేశింపఁబడెను. "పూర్వాపర ప్రథమ చరమ జఘన్య సమాస మధ్య మధ్యమ వీరాశ్చ (2-1 గీ). పూర్వనిపాతనియమాన్తమిదమ్. పూర్వవైయాకరణః.....అపరస్యాన్తే పశ్య భావో వక్తవ్యః (వార్తి. 3213). అపర శ్చాసా వర్తశ్చ=పశ్చార్థః. కథ మేకవీరశ్చితి.....బహుళగ్రహణా ద్భవిష్యతి" (సి.కా. 232 సూ). ఇట్లు కొన్ని కర్తృధారయములందు విశేషణము సమాసోత్తరపద మయి యుండుటయుఁ గలదు. ఇందు 'పూర్వా'దిశబ్దములు ప్రథమావిభక్తితో నిర్దేశింపఁబడుటచే వానికిఁ బూర్వనిపాతత్వము నియతమని తాత్పర్యము. వైయాకరణశబ్దము విశేషణముగా వివక్షితమయినను "వైయాకరణపూర్వః" అనరాదని తాత్పర్యము.

"శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః (2 - 1 - గీ). శ్రేణ్యాదిభు చ్యుత్తిఫవచనం కర్తవ్యమ్. (వార్తి. 1215). ఆశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః శ్రేణీకృతాః" "చ్యుప్రత్యయాన్తే భూతతద్భావే గమ్యే శ్రేణ్యాదీనాం సమాసోపక్తవ్య ఇత్యర్థః. శిల్పేన పణ్యేన వా జీవినాం సమాహారః శ్రేణయః....." (సి. కా. 233 సూ. బాలమ.) అభూతద్భావమనఁగా పూర్వమున లేకయుండఁ దగ్భూతఁ గల్గుట. అభూతతద్భావార్థమున "చ్యు" ప్రత్యయము తద్ధితప్రకరణమునఁ జెప్పఁబడును. పూర్వము శిల్పముచే జీవించుట కసమర్థు లిపుడు దానిచే జీవింప సమర్థులుగాఁ జేయఁ బడిరి యనునర్థమున "ఆశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః." అనువిగ్రహముగలదై "శ్రేణీకృతాః" అను సమాసము సిద్ధించునని భావము. ఇట శ్రేణీశబ్ద మికారాంతము. చ్యుప్రత్యయ మిట వచ్చినచో "చ్యుచ" అనుచొప్పున దీర్ఘమువచ్చును. 'శ్రేణీకృతాః' అను నిత్యసమాస మేర్పడును. (చూడు. "కు గతి ప్రాదయః" (2-2 10) (సి. కా 234 సూ).

"శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోప సోఽపరంభ్యానమ్ (వార్తి 1230 - 235 సూ)." "శాకః ప్రియః యస్యః శాకప్రియః..... శాకప్రియశ్చాసా పార్థివశ్చేతి విగ్రహే బహువ్రీహిగర్భో విశేషణసమాసః. తత్ర పూర్వఖణ్డే బహువ్రీహౌ ఉత్తరపదస్య ప్రియశబ్దస్యలోఽః. దేవబ్రాహ్మణశ్చితి. దేవాః ప్రియాః యస్య స దేవప్రియః, సచాసా బ్రాహ్మణశ్చేతి విగ్రహః. పూర్వస దుత్తరపదలోఽః. దేవపూజకో బ్రాహ్మణశ్చితి వా విగ్రహః" (సి. కా. 235 సూ. బాలమ.) శాకపార్థివుఁ డనఁగా శక్తి ప్రియ మైనదిగాఁగలరాజని యర్థము. ఇందు

ప్రియశబ్దము లోపించినది. దీని నుత్తరపదలోపసమాసమనియె నన్నయ వ్యవహరించెను. దీనిని మధ్యమపదలోప సమాసమనియు వాడుదురు. ఈసమాసము పెక్కుస్థలములం దుపచరింపవలసిన విస్తృతవ్యాప్తిగలది. “లోకశబ్దోఽత్ర లోక సముదాయపరః. త్ర్యవయవో లోక స్త్రిలోకఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏతచ్చ ‘ద్విగో ధ్లు గనపత్యే’ ఇతి సూత్రే భాష్యే సృష్టమ్. షోడశపదార్థానా మిత్యత్ర తు ‘షోడశస-భ్యాకాః పదార్థాఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాస ఇత్యలమ్” (సి.కా. ౭౨౭ సూ. బాలమ.) (విస్తర)

“ఉపమానాని సామాన్యవచనైః. (౨ - ౧ - ౫౫) ఘన ఇవ శ్యామో ఘన శ్యామః. ఇహ పూర్వపదం తత్పద్యతే లాక్షణిక మితి సూచయుతు లాకీవిగ్రహే ఇవశబ్దః ప్రయుజ్యతే. పూర్వనిపాత నియమార్థం సూత్రమ్” (సి.కా. ౭౩౪ సూ.)

విస్తర I ౨౬౮ IV విషయము:—“శాకపార్థివాద్యాః—శాకపార్థివాద్యా నిపాత్యన్తే. శాకః శక్తిః ప్రధానం యస్య సః శాకప్రధానః పార్థివః = శాకపార్థివః. మేరునామా మహీభృత్ = మేరుమహీభృత్. సుగ్రీవనామా కపిః = సుగ్రీవకపిః, శ్రీహర్షనామా నృపతిః = శ్రీహర్షనృపతిః, ముఖయుక్తా నాసికా = ముఖనాసికా, త్రిగుణీకృతా జగతి = త్రిగతి, అర్థావశిష్టం ఘృతమ్=అర్ధఘృతమ్. ఇత్యాది శాకపార్థివాది రాకృతిగణః” (ముద్గ. ౩౪౯ సూ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) “పక్షే శాకపార్థివాదిత్వా దధికపదస్య లోపే ద్విచత్వారింశత్. శాకపార్థివాది ర్యథాః—శాకప్రధాన శ్చాసౌ పార్థివశ్చేతి శాకపార్థివః, అత్ర ప్రధానశబ్దస్య లోపః. శాకః శక్తిః (అనుబంధ). ఏవం దత్వా మిశ్రితః ఓదనః=దధ్యోదన ఇత్యాది” (ముద్గ. ౩౫౧. సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) “ద్వి అధికా దశ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాత్ అధికశబ్దలోపే ద్వాద్యాదేశః. ఏవం ద్వావింశతిః - త్రయోవింశతిః - అష్టావింశతిః - ద్వాత్రింశత్ - త్రయస్త్రింశత్ - అష్టాత్రింశత్ - ద్వాచత్వారింశదిత్యాది...” (ముద్గ. ౩౫౧ సూ. శ్రీరామ. వ్యాఖ్య.) ఇక్ష్లే - శతాబ్దము మున్నగునవియు సాధ్యములగును - (చూడు. విస్తర. II ౨౯ IV.)

అనుబంధము-విస్తర I ౨౬౮ IV:—“జవ్యాదినెట్టి పచ్చళ్ళ బాడత మొదలైనవి యుత్తరపదలోపములు” (బాలసరస్వతీయ టీక. ద్విగుకర్తృధారయావిత్యాది కారిక). “జవ్యాదినెట్టి - పచ్చళ్ళ బాడత - గాజాలనెట్టి ఇత్యాద్యా ఉత్తరపదలోపాః...” (అహో. ౪౪౪ పుట.) మైవ్యాఖ్యలలోని ‘పచ్చళ్ళ బాడత’ అను నుదాహృతి నరయఁగా బాలసరస్వత్యహోబలపండితులు “శాకపార్థివుడ”నుదానికి “కూరలు ప్రియమైనవిగాఁగలవాడ”ని యర్థము చేసికొన్నట్లు తోచుచున్నది,

ఉపమానవాచిపదములు సాధారణధర్మవాచకపదములతో సమసించును, ప్రథమా నిర్దిష్టమగు నుపమానవాచిపదము సమాసపూర్వావయమై యుండును. 'ఘనః = మేఘము, శామ్యః = నల్లనివాడు' అనుభో నేకార్థిభావలక్షణ సామర్థ్యములేదు గావున నద్దాని నీర్థికై "ఘనసదృశుఁడు శామ్యుఁడు" అని యర్థము నెన్నవలెను. అనగా ఘనశబ్దము ఘనసదృశాధమును లక్షణాశక్తిచే నొసంగునని గ్రహింప వలెను. ఈవిషయమును విశదపఱచుటకే "ఘన ఇవ శామ్యః" అను లాకటివిగ్రహ మేర్పడినది. 'ఘనసదృశ - శామ్య' అను రెండిటిలో నొకటిమాత్రమే విశేషణమును టకు వినిగతుకము లేనందున నుపమానవాచిపదమునకుఁ బూర్వనిపాతనియమమును బ్రథమానిర్దేశముచే సూత్రకర్త విశదపఱచెను.

"ఉపమితం వ్యాఖ్యాదిభి స్సామాన్యైః ప్రయోగే. (అ - ౧ - ౫౬). ఉప మేయం వ్యాఖ్యాదిభి స్సహ ప్రాగ్భూత్ (వా సమస్యతే) సాధారణధర్మ స్యాఽ ప్రయోగేసతి. పూర్వనిపాతార్థం సూత్రమ్. పురుషవ్యాఘ్రః, నృసోమః, వ్యాఖ్యా ది రాకృతిగణః - సామాన్యైః ప్రయోగేకిమ్-పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ శూరః" (సి. కా. 234 సూ.) ఉపమితమనగా నుపమేయము. ఉపమానోపమేయ సమభివ్యాహార మున నుపమానమే విశేషణమగు నను నియమము చొప్పునను "విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమ్" అను విశేషణ సమాస విధాయకశాస్త్రముచొప్పునను "వ్యాఘ్రపురు షుఁడు" అను ననిష్ఠరూపము కలుగకుండుటకయి యీసూత్ర ముపదేశింపఁబడినది. కావునఁ బ్రథమానిర్దిష్టమగుటచే నుపమేయమే పూర్వపదమైయుండునని యెన్న నగును. వ్యాఘ్రశబ్దమునకు వ్యాఘ్రసదృశుఁడని యర్థము. 'శూరః' మున్నగు సాధారణధర్మవాచకము ప్రయోగింపఁబడునపుడు సమాసము కానేరదు. 'పురు షుఁడు వ్యాఘ్రమువలెఁ గ్రూరుఁడు' అనియే ప్రయోగింపవలయును.

'వ్యాఘ్రమువంటి పురుషుఁడు = వ్యాఘ్రపురుషుఁడు' అనురీతి సమాసము సాధువుకాదని యీసూత్రమే విశదపఱచుచున్నది. ఉపమానోపమేయ శబ్దము లకు సమాసముగల్గినపు డుపమేయవాచియే సమాస పూర్వపదమై యుండునని కదా ప్రకృతసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. (విస్తర II) "భాష్యాభిః క్వాతిగమ్భిర ఇతికై యట ప్రయోగస్తు మయూర వ్యంసకాదిత్వా త్సమాధేయః - భాష్యమే

విస్తర II ౨౬౮ IV విషయము:—కొందఁ తాంధ్రకవు లుపమాన పూర్వపదకర్త ధారయములను ప్రయోగించిరి. ద్విపద - బింబోష్ఠములు చంద్రబింబాననములు (రంగ. రా. యుద్ధ ౫33౪ పద్య. ౫౨౪ పు. ౬ పం. యు. ముద్ర). కం..... పసిడి కంబము లనగాఁ. గరమొప్పు నగతనూజకుఁ. గరభోరులుఁ బొలుచు

వాల్మీకి రూపకం వా.” (సి. కౌ. ౭౩౫ సూ. బాలము. వ్యాఖ్య). ‘అతిగంభీర మగు భాష్యాభియోచ్చట’ అని వై కై యటప్రయోగమున కర్థము. సాధారణ ధర్మప్రయోగ ముండుటచే నుపమితసమాసము కానేరదనియు మయూరవ్యంస కాదులలోఁజేర్చి సాధుత్వము నెన్ననగుననియుఁ దాత్పర్యము.

“మయూరవ్యంసకాదయశ్చ (౨ - ౧ - ౭౨). ఏతే నిసాత్యస్తే, మయూరౌ

మదనకరికరలీలన్. (నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౨౯౧). సీ. అలికేశి లక్ష్మకా ధరపాదతలములు నమృతాంశు ముఖశుక్తికాంఘ్రియుగము । కంబుకంఠర ప్రీహిగర్భాభ జంఘలు బిసహస్త రంభోరు లసితరుచియుఁ । బూర్ణకుంభస్తన పులిననితంబంబు హరిదుఢ్య వేదిమధ్యాభినుతియుఁ । గుంభికుంభనితంబ కోక స్తనములు కరభోరు మృదు లతా కరయుగంబు. ఆ. వె. కామశరధిజాను క్రముకకంఠంబును । గమతపాద వికచ కమలముఖముఁ । బల్ల వాంఘ్రితల సుబర్హిణాలకములు । నజనకై నఁ బొగడ నరిది గాదె. (నన్ని. కు. ౮. ఆ. ౧౮ ప). చ. సరసిజశస్త్ర హస్తములఁ జంద్రనిభాస్యముఁ గంబుకంఠమున్... గ్రసించిరి మాంసభక్షకుల్. (భాస్క. రా. ఆరణ్య. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప). పయివానిలోని “అలికేశి-అమృతాంశుముఖ-మున్నగు నుపమానపూర్వ పద బహువ్రీహులు నిర్దుష్టములు, అట్లే సరసిజశస్త్ర హస్తములు మున్నగు నుప మానసాధారణ ధర్మసమాసములును లక్షణసమంతిములే. ఇంక - రంభోరులు - కోకస్తనములు కంబుకంఠము మున్నగు నుపమానపూర్వపద కర్త ధారయములు లక్షణసమృతములు కానేరవు. ఇట్టిప్రయోగములు కవిత్రియమువారు నాచన సోముఁడు శ్రీనాథుఁడు మున్నగువారి గ్రంథములలోఁ గానరాలేదు కాని కాలి దానే యిట్టి ప్రయోగమును జేసియున్నాఁడు. “అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం । పుత్రీ కృతోసా వృషభధ్వజేన । యో హేమకుమ్భస్తన నిఃసృతానాం । స్కన్దస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః” ‘ఏ దేవదారువృక్షము పార్వతీదేవిచేతఁ బుత్రునిగాఁ చేయఁబడినదో యట్టిదాని నెదుటఁ జూచితివా’ యని తాత్పర్యము (రఘువంశము. ౨ సర్గము ౩౬ శ్లో.) (దేవదారువృక్షమునః—“హేమ్నః కుమ్భ ఏవ స్తనః తస్మాన్ని స్సృతానాం పయసా మమ్బూసాం రసజ్ఞః”. (స్కన్దవృక్షమున) “హేమకుమ్భ ఇవ స్తన ఇతి విగ్రహః పయసాం ఊరాణామ్.....స్కన్దసమానస్తే మాస్పద మితిభావః...” (మల్లినాథవ్యాఖ్య) ఇట్టియెడల “చంద్రసదృశం ముఖమ్” = చంద్రముఖము అను రీతిని మధ్యమలోపసమాసమును బై మహాకవు లంగీకరించిరా యని యాలోచింప వలసియున్నది.

వ్యంసకః=మయూరవ్యంసకః. వ్యంసకో ధూర్తః,..."(సి. కా. ౭౫౪ సూ). "వ్యంసక శ్చ సౌ మయూరశ్చ" అని విగ్రహము. ధూర్తమగు నెమిలి. విశేష్యమునకుః బూర్వనిపాతము సిద్ధించుటకయి సూత్ర ముపదేశింపబడెను. "ముఖమేవ పజ్జ జమ్ = ముఖపజ్జజమ్" = "ముఖపంకజము" అనుచో ముఖమువంటిపంకజమని విగ్రహము చేయరాదు. ఇంక, పంకజమువంటి ముఖమని యుపమితరూపకముననుగాని 'ముఖమనెడి పంకజము' అని రూపకసమాసముననుగాని గ్రహింపవలయును. ఆయాస్థలములందలి సందర్భమునుబట్టి యుపమితరూపకములను నిర్ణయించుకొనవలయును. (విస్తర III) 'మయూరవ్యంసకాదయశ్చ' అను ప్రకృతసూత్రమే రూపక సమాసవిధాయకశాస్త్రమును నని గ్రహింపవలయును.

"నా స్తి కించన యస్య సః=అకించనః, నా స్తి కుతో భయం యస్య సః=అకుతో భయః" అనునవి మొదలగు నన్యపదార్థప్రధానములు సంయతము బహువ్రీహి కపవా

విస్తర III, ౨౬౮ IV విషయము:—"ముఖచన్ద్రో పశ్యామి త్యత్ర కిం ముఖం చన్ద్రో ఇవే త్యుపమా. ఉత ముఖమేవేతి రూపక మితి సందేహః. సాధకబాధకయో ర్ద్వయో రేకతరస్య సద్భావే పునః న సందేహః. యథా 'ముఖచన్ద్రో చుమ్భతి' ఇత్యత్ర చుమ్భనం ముఖస్యానుకూల మిత్యుపమాయా సాసాధకమ్. చన్ద్రోస్య తు ప్రతికూలమితి రూపకస్య బాధకమ్. "ముఖచన్ద్రో ప్రకాశతే" ఇత్యత్ర ప్రకాశా భ్యో ధర్తః రూపకస్య సాధకో ముఖే ఉపచరితత్వేన సమ్భవతీతి నోపమాబాధకః... .. 'సుందరం వదనామ్బుజమ్' ఇత్యాదౌ సాధారణ ధర్తప్రయోగే 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి సామాన్యాప్రయోగే' ఇతి వచనాత్ ఉపమా సమాసో న సంభవ తీతి ఉపమాయా బాధకః - ఏవం చాత్ర మయూరవ్యంసకాదిత్వా రూపకసమాస ఏవ" (సాహిత్యదర్పణము ౧౦ పరి. ౭౫౭ కారిక. ౬౨౩ - ౬౨౪ పుటలు). పయిరితిని సాధకబాధకముల పరిశీలనమునకు వలనుపడకుండునట్లుగ నుపమారూపక ముల సాంకర్యమును మాఘకవి ప్రయోగించియున్నాడు—లిలజ్ఞయంతో లోకా | నలజ్ఞా నలఘీయసః | యాదవామ్భా నిధిన్ రుద్ధే! వేలేవ భవతః శూమా (శిశుపాలవధ. ౨ సర్గము. ౫౮ శ్లో). యాదవులనెడి సముద్రములను నీయోర్తి చెలియలికట్టవలె నరికట్టుచున్నదని యర్థము. "జలపూరణముచే లోకముల నాక్రమించునవి సముద్రములు. పరాక్రమముచే లోకముల నతిక్రమించునవి యాదవ వైస్యములు" అనురీతిగల సాధారణ ధర్తప్రయోగముచే నుపమితము బాధితము గాన యాదవులనెడి యంభోనిధులని రూపకసమాసమును గ్రహింపవలయును గాని "వేలేవ"=చెలియలికట్టవలె నను కంతో క్తమగు నుపమ నంగీకరింపకతీరదు "వస్తుతస్తు

సాధారణధర్మప్రయోగా తత్త రూపక మేవ. వేలేవే త్యుపమైవ.” (అహో రరగ పు) (అనుబంధం) “యాతవ్యపార్థిగ్రాహాది | మూలాయా మధికద్యుతిః | ఏకార్థతస్తు ప్రోతాయాం | నాయకో నాయకాయతే” (శిశు. ౨ స. ౯ 3 శ్లో) ఇందును ‘నాయకాయతే’ అనెడి యాచారార్థ క్షజ్ఞుచే నుపమను గ్రహించకతీరదు. ఏకార్థతస్తు ప్రోతాయా మ్మచుదానిచే మాలికయందే గ్రుచ్చుబడుట సరియగును గాన రూపకమున కనుకూలత గలదు. కాన నిందును రూపకోపమసంకరము చెప్పదగియున్నది. ద్వాదశరాజమండల మనెడి మాలికయందు విజిగీషువు నాయకమణివంటివాఁడని తాత్పర్యము. “ఏకార్థతన్విత్యత్ర రూపకత్వే అధిష్ఠాన తిరోధానేన ఆరోప్య మాణ తస్తుత్వస్యైవ ఉపాద్బలకత్వా త్ప్రోతత్వసిద్ధిః. తద్బలాదేవ పార్థిగ్రాహాది మూలాయామి త్యత్రాప్తిరూపకమేవ. నాయకాయత ఇత్యత్ర తూపమైవ. అన్యథాను శాసనవిరోధాత్.” (అహో. రరగ పు). (సి. కా. కృజ్విధి ౨౬౬గి సూ). ఇట్టి యెడల నరసింహసంకర మనఁదగు నని విన్నకోట పెద్దన వచించెను. “నరసింహ సంకరము,.....ను. పనితో దగ్గుడు విశ్వనాథుఁ డనిలోఁ బర్జన్యచందంబు నన్ | గనుపట్టున్ బటహారవంబు మొరయన్ గర్జోపమానోద్ధతిన్ | దనరించున్ రుధిరాపగా నికరముం దదోధిధబాహుభ్రమ | ధ్వజకోదండపయోధర ప్రవిగళ మ్మాదావలీవర్షముల్” (కావ్యాల. ౬ ఉల్లా. ౧౦ ప) రూపకోపమాసంకరము.

అనుబంధము. విస్తర III ౨౬౮ IV వివః—ఈక్రింద నుదాహరింపబడు యాతవ్యేత్యాది శ్లోకమందువలెనే యిందును నుపమారూపక సంకరమును మల్లిచా థుఁడు వ్రాయకుండుట సరికాదని యహోబలపతి చర్చించెను (అహో. రరగ పు).

ఇట్టియెడల శబ్దసాధర్మ్యమేకాని యర్థసాధర్మ్యము లేమింజేసి సాధారణ ధర్మప్రయోగము లేదనియే తలంచి యుపమిత సమాసము చేయనగునని వైయా కరణులు చెప్పుచున్నారు—“సాధారణధర్మస్యానుగామిత్య మేవేతిమతే, నాత్ర విశేషణ స్యానుగామిత్యమ్. ఏకత్ర లజ్ఞనం జఘ్రాణే నాక్రమిమ్. అన్యత్ర విజయ ఇత్యాద్యర్థభేదస్య విద్యమానత్వాత్. అత ఏవ భాష్యాభిః క్వాతిగమిభిః, క్వచాల్పవిషయా మతిరితి కైటాక్తా ఏకత్ర గాంభీర్యం దుష్ప్రవేశత్వమ్, అన్యత్ర దుర్విజ్ఞేయత్వమితి నానుగామిత్య విత్యభియుక్తై రుక్తమ్. మనోరమా యాంతు ‘అత్ర గామ్భిర్యేణ సాదృశ్యం న వివక్షితం. కంతు వితతమరవగాహ త్యాదినా, తస్య ప్రయోగోనాన్యేవేతి సమాసో నిర్బాధ ఏవేత్యుక్తమ్. అశ్రిత్య శబ్దమాత్రం సాధర్మ్య మిహాసి సంభవతీత్యాలోకారికయతమ్.....” (అహో రరగ పు).

దములగుచుఁ ద్రిపదతత్పురుషములనువేర దీనికి (మయూగవ్యంకాదిశాస్త్రమునకు) లక్ష్యములగుచున్నవి. “న బ్రాహ్మణోఽబ్రాహ్మణః” (బ్రాహ్మణుఁడు కానివాడు.) ‘న అశ్వః=అనశ్వః’=అశ్వము కానిది. ఇత్యాదులు సజ్జాతత్పురుషములు “అతి క్రాంతో మాలా మతి మాలః” మాల సతి క్రమించినవాడు. మున్నగునవియు (పూర్వపదార్థ ప్రధాన తత్పురుషములు) “ప్రగతః ఆచార్యః=ప్రాచార్యః” (ప్రాదిసమాసములు) మున్నగునవియు (కుగతిప్రాదయః. సి.కా. 2౬౧సూ.) దత్పురుషభేదములే. “పుంవత్కర్తృ భారయజాతీయదేశీయేషు (౬-3 ౪౨) కర్తృభారయే జాతీయదేశీయయోశ్చ పరతః భాషితపుంస్కాత్పరః ఊజభావోయస్తిం స్తథా భూతం పూర్వం పూర్వత్..... మహానవమీ (మహాతీ నవమీ) కృష్ణచతుర్దశీ (కృష్ణాచ సా చతుర్దశీ).” (సి. కా. 2౪౬) ఇత్యాదిసూత్రములచొప్పునఁ గర్తృభారయమునఁ బుంవద్భావమగును. మహచ్ఛబ్దతకారమునకు ‘ఆ’కారాదేశ మగును.

భాషితపుంస్క మనఁగాఁ బున్న పుంసకత్వములందుఁగాని పుంస్త్రీత్వములందుఁ గాని (తుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకము) యర్థభేదములేక వర్తించునది. (౨౬౪ IV. బహువ్రీహి). ఉదాః—“శుక్లః పురుషః - శుక్లాస్త్రీ. మృదుః పురుషః - మృదు వస్త్రమ్.” ఇట్లు శుక్ల - మృదు ప్రభృతిశబ్దములు భాషితపుంస్కములు. ‘శుక్లాచ సా తనుశ్చ = శుక్లతనుః. (శుక్లయగు తనువు = శుక్లతనువు) ఇందు స్త్రీలింగశుక్లా శబ్దము పుంలింగమువంటిరూపముతో నిల్చెను. ఇట్లే వైనుదాహరించిన “కృష చతుర్దశీ - మహానవమీ” అనుస్థలములందును పుంవద్భావము నరయునది. ఊజస్త్రమునకుఁ బుంవద్భావము రాదు. ఉదాః—“వామోరూభార్యః”=వామోరు వగు ననఁగా రమ్యమగు “ఊరు” వనఁగాఁ దొడగలభార్యగలవాఁడు=వామోరూ భార్యుఁడు. మొ. “రాజాహస్సుభిభ్యష్టచ్ఛ (౫-౪-౯౧) ఏతదంతాత్ తత్పురుషాట్టచ్ఛ స్యాత్ - పరమరాజః - అతిరాజః - కృష్ణసఖః (సి. కా. 2౪౪ సూ.)” ఇత్యాది విధులచొప్పునఁ దత్పురుషసమాసమున ననఁగాఁ దత్పురుష కర్తృభారయ ద్విగువుల సనేకములగు సమాసాంతప్రత్యయములు మున్నగునవి వచ్చును. విస్తరభీతిని వివరింపలేదు.

కల్ప. ౨౬౪ V విషః—ద్విగుసమాసముః—సమాసాధికరణతత్పురుషసమా సములలో సంఖ్యావాచక పూర్వపదకసమాసములు ద్విగుసమాసములు. ౧-తద్ధితార్థ ద్విగువు. ౨-ఉత్తరపదద్విగువు. 3-సమాహారద్విగువు.

“సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః (౨-౧-౫౨)తద్ధితార్థ (2౨౪ సూ.) ఇత్యత్ ప్రోక్తః త్రివిధః సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః స్యాత్.” “బాలమః—తద్ధితార్థే విషయే, ఉత్తరపదే

1134 ద్విగుత్రైవిధ్యమున సాంధ్రవైయాకరణవైమత్యము [౨౬౮ V వి. కల్ప.]

పరతః, సమాహారేచ వాచ్యే ఇత్యేవం త్రిప్రకారో యః సంఖ్యాపూర్వః సమాస ఉక్తః సద్విగురితియావత్.” (సి. కా. ౨౩౦ సూ.) “తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ” (౨-౧-౧౧) అనుసూత్రమునఁ, (సి. కా. ౨౨౮ సూ.) దద్ధిత ప్రత్యయార్థమువిషయ మగునపుడును నుత్తరపదము పరమగునపుడును సమాహారబంధును (సమాహము-మొత్తము) దిగ్వాచక సంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణపదముతోఁ సమసించునని చెప్పబడెను. అట్టి మూడువిధముల స్థలములందలి సంఖ్యాపూర్వపదస్థలములు ద్విగుసంజ్ఞగలవని యర్థము. ఉదాః—“పశ్చాభి ర్గోభిః శ్రీతః = పశ్చాగుః.” ఇది తద్ధితార్థద్విగుప్ర, ఇందు “శ్రీతః” అనునర్థమును ద్విగుసమాసము చెప్పచున్నది గానఁ దద్ధితప్రత్యయము నిల్వలేదు. (ఉక్తార్థానా మప్రయోగః). ఇంక నుత్తరపదపరక ద్విగుప్రః—“పంచ గావో ధనం యన్యేతి త్రిపదే బహువ్రీహా అవాస్తరతత్పురుషస్య వికల్పే ప్రాప్తే - ‘ద్వద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్యసమాసవచనమ్’ (వార్తి. ౧౨౮౭).....పశ్చాగవధనః” = పంచగవధనుడు = వికగోవులు ధనముగాఁ గలవాడు. ఈబహువ్రీహిలోని ‘పంచగవమ్’ అనునది తత్పురుషము. మహావిభాషచే నట్టితత్పురుషమునకు వైకల్పికత్వము కలుచుండఁగాఁ బైవార్తికము చొప్పున నిత్యత గల్గినది. కాఁగా నట్టి యుత్తరపదపరకమగు సమాస ముత్తరపద పరద్విగుప్రన కుదాహరణమగుచున్నది. సమాహారద్విగుప్రనకుః—“పశ్చానాంగవాం సమాహారః = పశ్చాగవమ్ = అయిదుగోవుల మొత్తమని యర్థము. “ద్విగురేక వచనమ్. (౨-౪-౧) ద్విగుర్ధ్వః సమాహారః ఏకవత్ స్యాత్” (సి. కా. ౨౩౧ సూ.). “స నపుంసకమ్. (౨-౪-౧౭) సమాహారే ద్విగు ర్ద్వద్వశ్చ నపుంసంస్యాత్. పరవల్లి జ్ఞాపవాదః - పశ్చాగవమ్.....” (సి. కా. ౨౨౧ సూ.) అనుసూత్రముల చొప్పున సమాహారద్విగుప్ర నపుంసకము నేకవచరాస్తము నగును. (విస్తర I) పశ్చా గవము=అయిదుగోవుల సమాహము. “అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రీయా మిష్టః” (వార్తి. ౧౧౧౬ ౨౨౧ సూ.) ద్విగుప్రలోని యుత్తరపదము ‘అ’కారాంత మగునపు డాద్విగుప్ర స్త్రీలింగమగును. “ద్విగోః. (౪-౧-౨౧) అదస్తా ద్విగోర్జీవ స్యాత్” (సి. కా. ౪౭౧ సూ.). స్త్రీత్వమునం దదంతద్విగుప్రనకు జీప్యత్వయము

విస్తర. I ౨౬౮ V విషయః—అంధ్రలాక్షణికులు వైమూడువిధములలోఁ జేరనిచోటులందును సంఖ్యాపూర్వపదకర్తృధారయమును (ముల్లోకములు) సంఖ్యా పూర్వపదమధ్యమపదలోపిసమాసములను నైతము (ముప్పది) ద్విగుప్రను నివ్యవహరింతురు. (విమ. ౨౮౩) “ద్విగోరమిశ్రతాయాంతు । ప్రాయ ఏకత్వ మిష్టతే । మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యాత్” (అధర్వణుడు). (చూ. ౨౮౪ విష).

వచ్చును. "త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ" = త్రిలోకములు "పఞ్చానాం వలానాం సమాహారః = పఞ్చునల = పఞ్చునలీ" "పాత్రాద్యస్తర్యన" (వా. ౧౫౫౯. సూ. ౮౨౧.), "బాలమః—పాత్రాదిర్దణః—తదస్తర్య సమాహారద్విగోః న స్త్రీత్వమితి వక్తవ్య మిత్థగ్ధః" (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.), పాత్రాదులగు 'అ' కారాంత శబ్దము లుత్తరపదములగునపు డాద్విగుపు స్త్రీలింగముకాదు. ఇంక నపుంసకమే యగును. ఉదాః—ద్విపాత్రము - త్రిపాత్రము - త్రిభువనము. మొ.

పయిరితినీ మువ్వధములగు స్థలములందే ద్విగుసమాస మంగీకరింపబడుట చేత చతుర్ద్యుగములు - త్రిపురములు - త్రిలోకములు - పంచపాండవులు - శతాబ్దములు మున్నగునవి ద్విగువులు కానేరవు. అయ్యవి తత్పురుష భేదములై (కర్తృభారయములై) యనవలయును. (విస్తర. II)

విస్తర. II ౨౬౮ V విషయము:—చతుర్ద్యుగములు మున్నగు సమాసములై యసాధువులని కొందఱు యాశయము, 'తద్ధికాంతోత్తరపద సమాహారేచ' (సి. కౌ. ౭౨౮ సూ.) అనుసూత్రమునఁ జెప్పబడిన మూడువిధములలోను బయివాని సమాస మేదియూ గాకుండుటచేత వానిద్విగుసమాసమునకే సాధుత్వము లేదని వారి యాశయము. "దిక్ సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్. (౨-౧-౫౦)" "బాలమః—దిక్ సంఖ్యే సమానాధికరణేన సుబత్తేన సమన్వేతే న తత్పురుష ఇత్థగ్ధః" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ.). అనుచొప్పున దిగ్వాచకములు సంఖ్యావాచకములును సంజ్ఞావాచిత్యమందే సమానాధికరణమగు సుబంతముతో సమసించునని చెప్పబడుటచేత నవి "సప్తర్షయః = సప్తర్షులు" అనుదానివలెనే సంజ్ఞావాచకములై యనఁదగును. (చతుర్ద్యుగములు = కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగములకే సంజ్ఞ). కాన వానిసమాసము సాధువనఁ దగును. చతుశ్రుతులు నేరికయున్నవి నాకు శక్యమే (నిర్వ. ౧ ఆ. ౧౮ ప.) ము.....వినరు నెవ్వారుం ద్రిలోకంబులన్. (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౬౨.) 'చ. కొను మిదె నీమనఃప్రియుని గోమలి వీడు చతుశ్శతాబ్దముల్ । మను నిటమీద..... (ఆర. ౭ ఆ. ౨౫౧.) 'చతుశ్శతాబ్దముల్' అనునది తక్కినవానివలె సంజ్ఞావాచికాదనక తీరదు. కాన నిట "చతుశ్శతసంఖ్యాః అబ్దాః" అనురీతి విగ్రహముగల యుత్తరపదలోప మనఁదగును. (చూడు. విస్తర II ౨౯ IV విషయము.) (౨౬౮ IV విషయము.) "పోడశపదార్థానా మిత్త్యత్ర తు పోడశసంఖ్యాకాః పదార్థా ఇతి మధ్యమ పదలోపీ సమాసః" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఇంక బాత్రాదుల లోనిదగు 'త్రిభువనమ్' అనుదానికి "త్రిభువనీ" అనురూప మెట్లు సిద్ధియగునని యాలోచింపవలసియున్నది. చ.....కలితప్రభవస్థితి సంహృతిక్రియా । నిరతి,

ఇవి సంజ్ఞావాచకములు కావు గాన “దిక్ సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్” (౨-౧-౫౦) సి. కా. ౨౨౭ సూ.) అనుసూత్రముచొప్పునః గర్త ధారయములు కానేరవనియు “త్రిసంఖ్యాకాః లోకాః త్రిలోకాః” అనురీతిని మధ్యమపదలోప సమాసము నంగీకరింపనగుననియుఁ బ్రామాణికుల యాశయము. “త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞా త్వాత్ త్ర్యవయవోలోకః ఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః” (సి. కా. ౨౨౭ సూ. బాలయ. వ్యాఖ్య.) ఇట్లు ‘శతాబ్దములు - శతాబ్దము’ అనురూపములును సాధువు లగుచున్నవి. “శతసంఖ్యాకాః అబ్దాః శతాబ్దాః = (శతాబ్దములు) శతావయవో అబ్దాః శతాబ్దాః = (శతాబ్దము)” దీనివలన ‘శతాబ్ది’ అనుసమాహారద్విగ్ధర్థము నిర్వహింపఁబడుచున్నది. “దిక్ సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్” అనుసూత్రముచేఁ కర్త ధారయసమాసము రాఁగా “త్రయశ్చ తే లోకాశ్చ | త్రిలోకాః-(త్రిలోకములు)..... అనురీతిని నీశబ్దములు పాణినీయముచేతనే సాధితములైనవి” అనెడి బ్ర॥ శ్రీ. పోతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్యకౌస్తిభాగారివ్రాత వైసందర్భమునుబట్టి సరికాదనుట స్పష్టము (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము, ౪౧ పు.).

కల్ప. ౨౬౮ VI. విమ. బహువ్రీహిసమాసముః—సమానాధికరణములగు పదముల కన్యపదార్థ బోధకత్వమునఁ గల్గునది బహువ్రీహిసమాసము. ఉదాః— “పీతమ్+అమృతమ్+యస్య సః=పీతామృతః” = (పీతాంబరుఁడు - పచ్చనివస్త్రముగల వాఁడు. ఇది తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహి యనఁబడును. పీతాంబరుఁడు వచ్చె ననుచోఁ పీతాంబరునితో నంబరము సంఘతము వచ్చును. “దృష్టః సాగరోయేనసః= దృష్టసాగరః” = దృష్టసాగరుఁడు = చూడఁబడిన సాగరముగలవాఁడు. ఇది యతద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహి యనఁబడును. దృష్టసాగరుఁడువచ్చె ననుచో దృష్ట సాగరుఁడు మాత్రమే వచ్చును. సాగరము రానేరదుగదా, బహువ్రీహిసమాసము సమానాధికరణములగు ప్రథమాంతములకే కల్గును. అయ్యవి ప్రథమేతరమగు ద్వితీయాదులయర్థమును జెందుచుండును. ద్వీపదబహువ్రీహి బహుపదబహు వివర్తితత్త్రిభువనీ మహనీయుని, వైత్యమర్ది.....(శల్య. ౧ ఆ. ౨౬౫). స్రగ్ధర. భువనీ చక్రావలేంద్రాంబుధి కుహరదిశావృత్తమై.....(భేరీరవ) (నన్నె. కు. ౧౧ ఆ. ౬౩౩). ఇట్లు భువనీశబ్దము వెలయుచుండుటచేత “త్రిసః భువనస్యః = త్రిభువస్యః - తాసు మహనీయః” అనురీతి నర్థము చేయనగును. మ. ధరణీనాథ.....ఈ! యరదం బెక్కి వధింపు మీవును మదీయస్ఫారసా రథస్థిని | ర్భరభంగిన్ దశకంధరుం ద్రిభువనీభంగోన్న మత్కంధరున్. (ఆర. ౭ ఆ. ౧౪౭ మ.)

వ్రీహీయు నుండును. ఉదా:—“ఆరూఢో వానరో యం సః = ఆరూఢవానరో వృక్షః.” (వానరము దేని నధిరోహించెనో యది యనఁగా నట్టివృక్షము “ఆరూఢ వానరము” అనిపించుకొనును. ఇట్లే తృతీయాగ్రమునందు;—“ఉఢో రథో యేన సః = ఉఢరథః = ” (ఉఢరథము వృషభము). దేనిచే రథము వహింపఁబడెనో యది యూఢరథ మనిపించుకొనును. ఇట్లు ద్వితీయాదివిభక్త్యంతాన్యపదార్థముల బహువ్రీహులు సంభవించునని పాణినీయుల యాశయము. కాని ప్రథమావిభక్త్యర్థ మందును బహువ్రీహిగలదని ముగ్ధబోధవ్యాకరణాశయము. “ద్వితీయాంతాదన్యపదార్థా బహువ్రీహయ ఇతి సర్వే మన్యస్తే. స్వమతేతు ప్రథమాంతాన్యపదార్థోపి, యథా సహ మాత్రా వర్తతే యోఽసౌ = సమాత్మకః = (ఎవఁడు తల్లితోఁ గలసి యున్నాఁడో వాఁడు సమాత్మకుఁడని పించుకొనును) ఏవం సమపక్షకః - సనా మకః” (ముగ్ధ. 3. 23. దుగ్ధా. వ్యాఖ్య). పాణినీయులమతమున వ్యధికరణ పద బహువ్రీహి సప్తతముకాదు. “సమానాధికరణానాం బహువ్రీహి ర్వక్తవ్యః. కింప్ర యోజనమ్. వ్యధికరణానాం మాఘాదితి. పఞ్చభిః భుక్త మస్త్యేతి” (మహా భాష్యము. 1. 1. 1. పా. 1. ఆహ్ని. ౪౫౦. పు.) . ‘సప్తమీ విశే షేణే బహువ్రీహా’ (1. 1. 3౫). “సప్తమ్యంతం విశేషణంచ బహువ్రీహా పూర్వం ప్రయోజ్యమ్. కణ్ఠేకాలః, అతఏవ జ్ఞాపకా ద్యధికరణపదో బహువ్రీహిః” (సి. కౌ. ౧౯౮. సూ). అను దీక్షితులవారివృత్తిచొప్పున వ్యధికరణపదబహు వ్రీహి పాణినీయసప్తతమే కాదా యని శంకింపరాదు. “సప్తమ్యుపమాన పూర్వ పద సోఽంతరపదలోపశ్చ. సప్తమ్యంతం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాంతరేణ సమాసః ఉత్తరపదలోపశ్చ భవతీత్యర్థః. కణ్ఠేః కాలః యస్య సః కణ్ఠేకాలః. ఉష్ణముఖమివ ముఖం యస్య సః ఉష్ణముఖః.....” (1. 1. 1. పా. 1. ఆహ్ని. ౪౫౦. పు. ప్రదీపాద్వ్యోతసహిత మహాభాష్యము). (బాలమనోరమాసహిత. సి.కౌ. అనేక మన్యపదార్థే. (1. 1. 2౪.) పుట. ౮౩౦. సూత్రమునొద్ద). అనుచొప్పునఁ బాణినీయు లట్టియొడల సామానాధికరణ్యమునే సంపాదించుచున్నారు. “యద్యపి కణ్ఠేఽంతరే ప్రథమాంత ఏవాత్ర బహువ్రీహా పూర్వపదమ్. తస్య కాలశబ్దేన సామానాధికరణ్య మస్త్యేవేతి (విస్తర I) కథం సప్తమీగ్రహణం వ్యధికరణపద బహువ్రీహి జ్ఞాపకమ్. కించ విశేషణత్వా దేవసిద్ధే కిం వా సప్తమీగ్రహణేన.”

విస్తర. I. 2౬౮. VI విష:—ఇట్టిస్థితిలో బ్రహ్మశ్రీ పోతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రిలుగారు “మనుమూర్త్యః” అనునది..... ‘ఉష్ణ’ముఖః’ అనుదానివలె సామానాధికరణబహువ్రీహిగానే సాధితమైనది. దీనిని శ్రీశాస్త్రిగారు వ్యధికరణ

(బాలయ. సి. కౌ. ౧౯౮. సూ. వ్యా.). పయిరితిని వ్యధికరణబహువ్రీహి నంగీ కరింప నక్కఱలేకున్నను బాణినియవ్యసూత్రములోని సప్తమీ గ్రహణము వ్యర్థము కావలసివచ్చు ననుభూతిచేత బాణినియవ్యసూత్రము వ్యధికరణబహువ్రీహినిసమంత మంగీకరించిరి. పాణినియవ్యసూత్రములోని సప్తమీశబ్దము సప్తమ్యంత

బహువ్రీహి యనుట ప్రమాదము. వ్యధికరణబహువ్రీహులు కంటే కాలాదులు.” (పాణినియము, కావ్యవాద్యము 3౯. పుట). అని యెట్లు వ్రాయగడంగిరో తెలియకున్నది. వెనుక నుదాహరించిన మహాభాష్యవాహరణములనుబట్టి “ఉష్ట్ర ముఖః” అనుదానివలెనే “కణ్ఠేష్ఠః కాలో యస్యసః కణ్ఠేకాలః” అనునదియు సమానాధి కరణబహువ్రీహియనుటలో విరోధమేమియుం గన్పట్టదు. ఇట్లు “సప్తమీ విశేషణే బహువ్రీహా” అను పాణినియవ్యసూత్రములో సప్తమీ గ్రహణమున సప్తమ్యంతపద ఘటితోపపదసమాసమునకే పూర్వనిపాతము విధింపబడెనని గ్రహింపవచ్చును. వ్యధికరణబహువ్రీహి జ్ఞాపిత మగుచున్నదని వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసేకాని ముని త్రయమువారు నచింపలేదు. ఇట్లు “ప్రహరణార్థేష్ఠః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా” (వార్తి. ౧౮౨౫). “(వాహితాగ్నాదిషు.” (౨. ౨. 32) అను సి. కౌ. ౯౦౦. సూత్రమునొద్దది. మున్నగుస్థలములందును “దణ్డః పాణిగతః యస్యసః దణ్డపాణిః” అనురీతిని విగ్రహము నంగీకరించి సామానాధికరణమును సంపాదించనగును. ఇట్టి వానినిబట్టి సప్తమ్యంతపదఘటితోపపదసమాసమునకుం బరనిపాతము జ్ఞాపితమగు చున్నదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. ఇట్టిస్థితిలో వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణి నీయసప్తతముకాదని నేను వ్రాయుటలో (చిం. వి. ప. ౧౧౫. పు. ౮౧. విష). నేమి విరోధ మున్నదో తెలియకున్నది.

ఇట్లుగలచేత నీక్రిందిరీతిని వ్రాసిన శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగారివాక్యములు సరికావని గ్రహింపవలెను. “శ్రీశాస్త్రీగారియొక్క మేమో నాకుం తెలియదు. పాణినియానుశాసకులగు ముద్దురు మహర్షులును నేకంతముగా వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినియసప్తతముని చెప్పియున్నారు.” (పాణినియము - కావ్యవాద్యము. 32 పుట.) మహాభాష్యకర్త సామానాధికరణమును జూపుచు వివరించిన “సప్త మ్యంతపద పూర్వపద స్థితైర్వర్తరపదలోపశ్చ” “సప్తమ్యంతం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాంతరేణ సమాసః ఉత్తరపదలోపశ్చ భవతీత్యర్థః. కణ్ఠేష్ఠః కాలో యస్యసః కణ్ఠే కాలః.....” (మహాభాష్యము. ౨ అ. ౨ పా ౨ ఆహ్వా. ౪౫౦ పుట. ప్రదీపాద్వైతసహితమహాభాష్యపుస్తకము.) అనుభాష్యపంక్తులను గొంత మార్చి స్వవాదానుకూలము లనుకొనుచు సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగా రుదాహరించుట వింతగ నున్నది. వీరి మఱికొన్ని యపసిద్ధాంతములు:—

“త్రిలోకీ - త్రిలోకాః - త్రిభువనమ్ - త్రిభువనీ - త్రిభువనాని” ఇవిల్ల మహాకవిప్రయుక్తములగునపుడు పాణినీయసూత్రములతో సమర్థించుటకయి యిట్టివెల్ల సంజ్ఞావాచకములని బ్రహ్మశ్రీ, సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రుగారు ధారాళముగా వచించిరి. (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము ౪౦ పు.) “త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞా త్యాత్” (బాలమ. వ్యా. సి. కా. ౭౨౭ సూ.) అని వాసుదేవదీక్షితులవారు చెప్పిరి. (చూ-విస్తర II ౨౬౮ V విష.) సామాన్యధర్మప్రయోగమునందును నుపమిత సమాసములు మహాకవిప్రయుక్తము లుండుటయు, నపాణినీయములగు కుంభస్తనములు మున్నగు నుపమానపూర్వపదకర్తృధారయములు మహాకవిప్రయుక్తము లగుటయు నీవఱకుఁ బ్రదర్శింపఁబడెను. (౨౬౮ IV విష. విస్తర II. III). శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రుగారు స్వవాదానుకూల్యమునకయి వింతవింతలు వ్రాసిరి: కావ్యకర్తలు ప్రమాదపడినపుడు శాస్త్రకర్తలు గౌరవార్థమై వానిని ఛాందసములు నార్పములు నని చెప్పుదురట! మహాకవిప్రయోగములను బ్రయోగశరణులగు వైయాకరణులు దశ్వులనిచెప్పుట యెట్లు పొసఁగును? (పాణి. కావ్య. ౬౮-౯౦-౯౧ పు.)

పాణినీయమునకు మంచివ్యాఖ్యలు పుట్టనికాలపుఁబ్రాచీనమహాకవులు సాధువులనుకొని కొన్నియవప్రయోగములను జేసిరట! (పాణి. కావ్య. ౪౬-౫౭ పుట.) సూత్రములను గల్పించి పిత్తులగు ప్రత్యయములను విధించి గాత్రనేత్రాదిశబ్దములను సాధించికొన్నచో జీప్సృత్యయము సుప్రాపమగునట! (పాణి. కావ్య. ౫౦-౫౧ పుటలు.) ఒక్కొక్కవ్యాఖ్యాత యొక్కొక్కరితె సూత్రములను సమన్వయించునపుడందు దేనిచేతఁ బ్రయోగము సరిపడినను సరిపడిన దనుకొననగునట! అందేదియు శాస్త్రవిరుద్ధ మనరాదట! దేనిచేఁ గుదిరినప్రయోగమును దానిచే సాధించుకొనవలసినదే. (పాణి. కావ్య. ౪౭ పుట.) పాణిని సంయోగోపధములకు జీప్సృత్యయము రాదని చెప్పి యైడిటికిమాత్రము వచ్చు ననెను. (ఓష్ఠ. జఙ్ఘ. దస్త. కర్ణ. శృఙ్ఘ. కాత్యాయనుడు పుచ్చశబ్దమునకును వచ్చు ననెను. ఇంకను “అణ్ - అన్త్ర - నేత్ర - గాత్ర - కణ్” అనునవి కొఱవడినవి. వైరితీని బాణినీచెప్పని యాటిటిని జేర్కొనునపుడు త్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్చి పుచ్చశబ్దమును నేను జేర్కొనఁగా “పుచ్చాపుచ్చ” అనునది వార్తికమని తెలియక వ్రాసినట్లుగ నిరసించిరి. అది కాశికాకారునిసూత్రమనియే నేను దలంచియున్నచో దానిని గాశికావాక్యములఁ జేర్చక వేఱుపంక్తిలోఁ ద్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్పుదునా? (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ పుట.) పాణినీసూత్రములు కానివాని నచటఁ బ్రదర్శించుటయే యచటి నాయుద్దేశము.

“పుపుతిత్రీయియిషివతి. (ముగ్ధ. ౮౫౯ సూ.) యనుదానివఁటి ప్రయోగములు లేవనుట యెట్లు? ఎచటఁ బ్రయోగింపఁబడెనో? చూచితిరా? సర్వవేదపారిషదంహీదంశాస్త్రమ్.....సప్తద్వీపావసుమతీ. త్రయోలోకాః, వాణోవాక్యమితిహాసః పురాణం వైద్యకమ్మని మహాభాష్యకర్త శాస్త్రమునకు విషయమును జూపెను. ఈనాఁడు వైదికవాఙ్మయమున బాహ్యచాదులలో నొక్కశాఖయైనను లభింపకున్నది. లోకవాఙ్మయమున నైనను సప్తద్వీపావసుమతీ యని యతఁడుదాహరించెను. సప్తద్వీపములలోని భాషమాట యటుండ సప్తద్వీపములలోని యొక్క ద్వీపమునైనను శ్రీశాస్త్రిగారు చూడలేదు. (వీరి యీ యభిప్రాయమును బట్టి పాణినీయసాధితశబ్దములను దెలిసికొనవలెనన్న దేశాంతరములను ద్వీపాంతరములను దిరుగుటయేకాక స్వర్గమునకుఁ జోవలయునని పర్యవసిత మగుచున్నది. అట్టి పండితుఁడు దుర్లభుఁడుగదా.) తుద కిప్పటికి సంస్కృతమునకుఁ జేరువడియున్న నేపాళకాశ్చీరాదిదేశములనైన వీరు చూచియుండరే. ఏయే దేశమున నెట్టిశబ్దములెట్టివ్యవహారమునఁ గలవో? ఎంత వాఙ్మయ మెక్కడ నెక్కడ దిగఁబడియున్నదో? శిథిలమైపోయిన వాఙ్మయ మెంతకలదో వీరి కెట్లు తెలియును?.....” (పాణి. కావ్య. ౧౩౦ పు.) అని వ్రాసిరి. ఇంకఁ బాణినీయసాధితరూపములకుఁ బెక్కిటికిఁ బ్రయోగములు లేవనుట తప్పుకాదా? ఇంక “మేకాధీశా శబ్దార్థ శతకోటి”లోని ప్రయోగములవిషయమున సయిత మప్రయుక్తతా శంకాంకురమునకైనఁ బ్రసక్తి యుండఁబోదు. దానిరీతి దిష్టాత్రముగఁ జూపెదను. “ధీశాః = అనుభవబుద్ధిమన్తః - వ్యా. లోమాదిత్యాత్‘శ’ప్రత్యయః” (౩ పుట.) “మూ. మేకాధీశా మేకాధీశా - పదచ్ఛేదముః—మేకా-ధీశాః, మేకాధీశ—ఆ. (మేకా ధీశేత్యస్య తన్త్రేణ ఆవృత్తిః). వ్యా. హేమేకాధీశ = మేకాపంశాధినాథ, ఆ = అనన్తః - ధీశాః = ధీశా ఇతి విభక్తిః, మేకా = ఋషిమీవిభక్తిః, అనుపదం వ్యాఖ్యాత మేతత్—మశ్చ+అశ్చ+ఈశ్చ = మయః, మదాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్సృత్యయాః; తే, ఏ = ఆజ్ఞణే, యస్మాప్సా = మేకా = మదాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్సృత్యయ పురస్సరా, మ+సు, ఆ+సు, ఈ+సు, ఇత్యలాకే విగ్రహే సుపాల్లికి, మే ఇతి జాతే తతః, మే+జన్, ఆ+జీ ఇతిస్థితే సుపాల్లికి పూర్వయావే శేషా ద్విభాషేతి కప్ - టాపి సుప్రత్యయే లుఁప - మేకా ఇతి రూపనిష్పత్తిః - యద్యవ్యత్రమదాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్సృత్యయ పురస్సరత్వం ఋషిమీవిభక్తౌ నాస్తి. పరం తు ఋషిమీ విభక్తిప్రతిపాదకఋషిమీపదే వర్తతే. తథాపి ద్వితీయో ధ్రుమర ఇతివత్ లక్షితలక్షణయా ఋషిమీపదప్రతిపాదక మేకాపదేన ఋషిమీవిభక్తి ర్లక్ష్యతే. ఏవంప ధీశానాం =

పదఘటితోపపదసమాసపదపరమని వారేల తలంపరైరో తెలియకున్నది. పయిరితిని వ్యధికరణబహువ్రీహి సంగీకరించుపక్షమునఁ బ్రథమాంతములకే బహువ్రీహియను తమసిద్ధాంతమును బాణినీయులు విడిచికొనవలసినదే. ఇంతమాత్రమే కాదు. వెనుక నుదాహరించినరీతినున్న “సమానాధికరణానాం బహువ్రీహి ర్వక్తవ్యః, కిం ప్రయోజనమ్, వ్యధికరణానాం మా భూదితి” (అ. అ. ౨. పా. ౨. ఆహ్వా. ౪౫౦. పుట. ప్రదీపాద్వ్యోతసహిత మహాభాష్య పుస్తకము). అను మహాభాష్యసిద్ధాంతమును నైతము విడిచికొనవలసినదే. ఈ క్రిందిరీతిని బాలమనోరమావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను. “తథాపి ‘స్థ’ పద మనాదృత్య కణ్ఠే ఇత్య స్యాధికరణత్వం. తస్యచ కాలయాపే ఉత్తరపదార్థే ఉపసంక్రమః. తదా కణ్ఠే ఇత్యస్య అప్రథమాంతత్వాత్ బహువ్రీహి రప్రసక్తేః తత్ర సప్తమ్యంతస్య పూర్వ నిపాతవిధి రభితివిత్త్రాయితః స్యాత్. తతశ్చ సప్తమీ గ్రహణాత్ అప్రథమాంతోపి బహువ్రీహిః క్వచిదస్తీతి విజ్ఞాయతే ఇతి యోజ్యమ్. తేన సచ్ఛాస్త్రజన్తాహి వివేకలాభః ఇత్యాది సిద్ధమ్” (బాలమ. సి. కౌ. ౮౯౮. సూ. వ్యాఖ్య). “సచ్ఛాస్త్రజన్తాహి వివేకలాభః” అనుచో నైతము “సచ్ఛాస్త్రగతమగు జన్తముగలది,” అనురీతిని సామానాధికరణ్యము సుఘటమే యగుచున్నది.

బహువ్రీహిసమాసమునందు భాషితపుంస్కములకుఁ (విశేష్యనిఘ్నశబ్దములకు)బుంవద్భావము వచ్చును. “స్త్రీయాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూజ్ సమానాధికరణే స్త్రీయా మపూరణీ ప్రియాదిషు. (౬-౩-౩౪) తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్తే యదుక్త పుంస్కం తస్మా త్పరః ఉజోఽభావో యత్ర తథా భూతస్య స్త్రీవాచకస్య పుంవాచకస్యేవ రూపం స్యాత్ సమానాధికరణే స్త్రీలింగే ఉత్తరపదే. న తు పూరణ్యాం ప్రియాదౌ చ పరతః” (సి. కౌ. ౮౩౧ సూ.) స్త్రీత్వమందును పుంస్త్వమందును దుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకమగునది (విశేష్యనిఘ్నము) భాషితపుంస్క మనఁబడును. (చూ. కర్తృధా.) ఏయర్థమునఁ బురుషుఁడు చెప్పుబడునో యాయర్థము

పణ్డీతానామ్, అః = భావః = ధీశాః = పాణ్డీత్యమ్, అకారః ప్రశ్నీవ్యతే - తస్మాత్ - ధీశాః=పాణ్డీత్యా దితి తదర్థః. హాహవత్ పశ్చమ్యంతమిదమ్. ఏవంచ న వ్యాకరణవిరోధ ఇతి తదాశయ ఇతి సిద్ధాంతః” (౧౧-౧౨ పుటలు.) “సూ. మేకాధీశా.” పదచ్ఛేదః—మా+ఇ+కా+ధీశి+అ. వ్యాః—ఇ ఇతి సంబోధనే. ధీశ = హేపణ్డీత, మా = మితిః = అనుమితిః, పూర్వోక్తా, మేకాః - ధీశాః - ధీశా. ఇత్యనుమితిః, కా = కథమ్ - అ = అదృతమ్. సాధ్యహేత్వోరైక్యా దియ మనుమితిః నోపపద్యత ఇత్యాశ్చర్యమితి” (౧౨ పు.)

భాషితపుంస్కపదార్థము. భాషితపుంస్కశబ్దమునకంటె బరమగు, “ఉష్” ప్రత్యయములేని స్త్రీవాచకశబ్దమునకుఁ బూరణీ ప్రియాది భిన్నమగు స్త్రీలింగశబ్దము పరమగుచుండఁగాఁ బులింగమునకువలె రూపము కల్గునని సూత్రార్థము. ఉదా:— “చిత్రాఃగావో యస్యసః (చిత్రవర్ణమగు గోవులుగలవాఁడు.) = చిత్రగుః,” ఇచటఁ జిత్రశబ్దము పుంస్త్వమందును స్త్రీత్వమందును (తుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకము) నర్థభేదము లేక వర్తించును గాన నది భాషితపుంస్కము. (చూ. అక్షర IV విష. కర్తృభా.) కాన నది పులింగమువంటి రూపముతో నిల్చెను. పిదప “గోస్త్రియోరుప నర్జనస్య. (౧-౨-౪౨) ఉపనర్జనం యో గో శబ్దః స్త్రీప్రత్యయాంతంచ తదస్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్” (సి. కౌ. ౬౫౬ సూ) (ఉపనర్జనత్వమున గోశబ్దమునకును స్త్రీప్రత్యయాంతమునకును హ్రస్వమగును. (ఓకారమునకు హ్రస్వము కారమే.) అనుసూత్రముచేఁ బైస్థలమున హ్రస్వము రాఁగా “చిత్రగు” (చిత్రగో) అనురూపము సిద్ధించినది. “రూపవతీ భార్యా యస్యసః=రూపవద్భార్యః” (రూపవతియగుభార్య గలవాఁడు.) ఇట్టి పుంపద్భావవిధులు పెక్కుగలవు.

సమాసాంత ప్రత్యయములును గలవు:—“నద్యౌతశ్చ. (౫-౪-౧౫౩) నద్యౌత్తరపదా దృదన్తోత్తరపదాచ్చ బహువ్రీహేః కప్స్యాత్” (సి. కౌ. ౮౩౩. సూ.). నదీసంజ్ఞగల (ఈదస్తములును ‘ఉష్’దస్తములును నగు నిత్యస్త్రీలింగశబ్దములు నదీసంజ్ఞగలవి.) శబ్దముత్తరపదముగాఁ గల్గినట్టియు ఋదస్తముత్తరపదముగాఁ గల్గినట్టియు బహువ్రీహికంటె బరమగా ‘కప్’ ప్రత్యయ మగును. “బహవః కర్తారః యస్యసః = బహుకర్తృకః (అనేకులగు కర్తలు గలది.) పూజితా గౌరీ యేన సః = పూజితగౌరీః. (పూజించఁబడిన గౌరగలవాఁడు.)” “సమాసాంతవిధిరనిత్యః. పూజితగౌరీః” (నిత్యముగా విధింపఁబడిన సమాసాంతప్రత్యయములు వైతము కొన్ని యెడల రాకుండుట గలదు.)

“శేషాద్విభాషా (౫-౪-౧౫౪). అనుక్రమాంతాచ్చేషాధికారస్థా ద్బహువ్రీహేః క బ్వా స్యాత్. మహాయశస్కుః మహాయశాః.....” (సి. కౌ. ౮౯౧. సూ. మహాయశస్కసమాసాంత ప్రత్యయము చెప్పఁబడనట్టియు శేషాధికారములలోని దగునట్టియు బహువ్రీహికంటె బరముగ ‘కప్’ప్రత్యయము వైకల్పికముగ నగును. ‘మహత్ + యశః + యస్యసః’ = అనుచో ‘మహాయశస్కుండు = మహాయశుండు’ అను ద్వివిధరూపములు గల్గును. (సమాసాధికరణసమాసములలో ‘మహత్’ అను దాని తకారము ‘ఆ’కార మగును.) ఇంక సమాసాంతములును ననేకములు గలవు.

‘దళానాం సమీపే’యే సత ఉపదళాః=పదిసమీపమున నుండు సుఖ్యలు-
 తొమ్మిది - లేదా పదునొకండని యర్థము. ‘ఆసన్నవింశాః’ = వింశతికి సమీపగత
 ములు. ‘ద్వా వా త్రయో వా ద్విత్తాః’ = రెండుగాని మూడుగాని. “చార్థే
 బహువ్రీహిః” (బాలమ. సి. కౌ. ౮౮౬. సూ). ఇట్టివానికి బహువ్రీహిసంజ్ఞ
 మాత్రముగలదు కాని యివి యన్యపదార్థ ప్రధానములుగావు. ‘దక్షిణస్యాశ్చ
 పూర్వస్యాశ్చ దిశో రస్తరాశం = దక్షిణపూర్వా.’ (ఆగ్నేయదిక్కు) సర్వనామము
 లకు వృత్తిమాత్రమునఁ బుంసద్భావము గల్గును గాన ‘దక్షిణాపూర్వా’ అని
 కానేరదు. “కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం తత్ కేశాకేశి -
 ద్దృష్టేషు ద్దృష్టేషు ప్రహృత్య ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం తత్ ద్దృష్టాదణ్డి,” ఇట్టివి. వ్యతీ
 హారబహువ్రీహులు, “ముష్టాముష్టి ఇతి పూర్వపదాంతస్య ఆత్వ మపాణినీయమ్”
 (సి. కౌ. ౮౮౬. సూ. బాలమ. వ్యా). ‘ముష్టిముష్టి’ అనురీతిని బూర్వస్వరదీర్ఘము
 మాత్రమే సాధువని తాత్పర్యము. కాని ముగ్ధబోధవ్యాకర్త “ముష్టాముష్టి” అను
 దానికిని సాధుత్వమును సూత్రించెను. “వ్యతీహారే చిః పూర్వో ధ్లోనః చ్యావా.
 (వృత్తి) వ్యతీహారే యో హః (బహువ్రీహిః) తస్మా చ్చిః స్యాత్. పూర్వస్య చ దీర్ఘః
 స్యాత్ - ఆ. వా, నత్వచి” (ముగ్ధ. ౩౮౯. సూ). “యుద్ధా దన్యత్రాపి దృశ్యతే.
 కర్ణాకర్ణి జపంతి హస్త నిభృతమితి మహానాటకే. పరస్పర మేకజాతీయ క్రియాకరణం
 వ్యతీహారః” (దుర్గా. వ్యాఖ్య). క. భీమాసుర వీరులము! ష్టాముష్టి రణచ్ఛటాచ్ఛటా
 శబ్దంబు ! ధ్దామందై.....(ఆర. 3. ఆ. 3౯౫. ప) “పుత్రేణ సహవర్తత ఇతి
 సపుత్రః (ఇందు సహశబ్దమునకు ‘స’ అనునది వికల్పముగ నాదేశమగును) సహ
 పుత్రః. అవిద్యమానః పుత్రో యస్య సః = అపుత్రః = అవిద్యమాన పుత్రః =
 (పుత్రులులేనివాడు) ప్రపతితం పర్ణం యస్తాత్ సః = ప్రపర్ణః = ప్రపతితపర్ణః”
 (రాలిన యాకు గలచెట్టు) అనురీతి వివిధబహువ్రీహులును గలవు. విస్తరభీతిని వాని
 లక్షణములను వివరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬౮ VII విషః—ద్వంద్వసమాసము:—“చార్థే ద్వంద్వః. (౨.
 ౨. ౨౯.)” (సి. కౌ. ౯౦౧. సూ). చార్థమందు వర్తించు సుబంతములకు వైకల్పిక
 ముగా సమాసము కల్గును. అది ద్వంద్వసంజ్ఞ గలదగును. సముచ్చ యాన్వాచ యేత
 రేతరయోగ సమాహారములు చార్థములు. పరస్పరనిరపేక్షములగు సనేకపదముల
 కొక క్రియయందువేర్వేలుగ నన్వయము సముచ్చయము. ఉదా:—‘ఈశ్వరం గురుంచ
 భజన్య’ అనుచో, ‘ఈశ్వరుని భజింపుము - గురునినైతము భజింపుము’ అని
 యర్థము. భజనక్రియయందు సహన్వయము లేదు ‘ఈశ్వరం గురుంచ’ అనువానికిఁ

1144 సాహిత్యము క్రియానిష్పత్తియందును లేకపోవచ్చును. [౨౬౮ VII. వి. కల్ప.]

బరస్పరాపేక్ష లేదు. భజనక్రియతోఁగర్హముగా 'ఈశ్వరమ్' అనునది యన్వయించిన పదమఁ గ్రియయొక్క యావృత్తిచే 'గురుమ్' అనునదియు నన్వయించును. కావుననే సముచ్చయమం దేక 'చ' శబ్ద ప్రయోగము మాత్ర ముండును. రెండువస్తువులలో నొకటి ప్రధానమై మఱొకటి యప్రధాన మగునపు డాచశబ్దార్థ మన్వాచయ మనఁబడును. (భిక్షా మట - గాం చారయ) భిక్ష కేగుము - గోవును నైతము తెచ్చు. ఇచట భిక్ష కేగు మనునదియే ప్రధానము. అట్లేగునపుడు మార్గమున లభించెనేని గోవును నైతము తెచ్చుని తాత్పర్యము. ఈసముచ్చయన్వాచయములు రెండిటియందును నేకార్థిభావలక్షణరూపసామర్థ్యము లేమింకెనీ సమాసము కానేరదు.

పరస్పరాపేక్షగల యనేకపదార్థముల కొకక్రియయం దన్వయ ముండునపుడు చార్థ మితరేతరయోగము. పరస్పరసాహిత్యసూచనమునకై యందు 'చ' శబ్ద ద్వయప్రయోగ ముండును. "ఇతరేతరయోగంలక్షయతి. మిళితానామితి పరస్పరాపేక్షితానాం సముదితానా మేకస్మిన్ క్రియాపదేన్వయో యత్ర, తలేతరరేతరయోగః. పరస్పరసాహచర్యం చార్థః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః. యథా భవశ్చ ఖదిరశ్చ భవఖదిరామితి. అత్ర పరస్పరసాహిత్యసూచనాయ చకారద్వయప్రయోగః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కా. ౯౦౧ సూ.) కొన్నియెడల ద్వంద్వఘటితపదార్థముల సాహిత్యము శాబ్దబోధమునందుమాత్రమే వర్తిల్లును. క్రియానిష్పత్తియం దద్దానికిఁ బ్రసక్తి లేకపోవచ్చును. "మాతాపిత్రోర్వృత్తేహసీతవ ద్బోధే సాహిత్యం న తు క్రియానిష్పత్తై" (వృద్ధిసూత్ర ప్రదీపోద్బోధితము.) ఇందు మాతాపితృమరణముల కేక కాలికత్వము వక్తృతాత్పర్యసిద్ధము కాదుగదా. శాబ్దబోధమందును సాహిత్యము కొన్నికవిప్రయోగములందుఁ బాటించఁబడలేదు. 'రామలక్ష్మణులు రావణేంద్రజిత్తులను వధించిరి.' అనువ్యవహారమున రావణేంద్రజిత్తుల హాసమున రామలక్ష్మణు లిద్దఱుకు సహవాహిపారము భాసిల్లుటచే రాముఁడు రావణుని లక్ష్మణుఁ డింద్రజిత్తును వధించిరను ప్రత్యేకార్థము లభింపనేరదు. భాష్యసమ్మతము కాకున్నను బ్రయోగానురోధమున యథాసంఖ్యాన్వయమును వేఱుగ వ్యాఖ్యానించుకొనవలసినదె యని యెఱుంగునది. ఇతరేతరద్వంద్వము బహుపదఘటితమును గావచ్చును. ఉదా:— 'రాముఁడును+లక్ష్మణుఁడును+భరతుఁడును+శత్రుఘ్నుఁడును=రామలక్ష్మణభరత శత్రుఘ్నులు.' ఇందు 'చ' శబ్దార్థము సమాసశక్తిచే బోధ్యమగునుగానె విగ్రహ వాక్యములోని చశబ్దములు సమాసమున లోపించును. సమాసఘటితపదార్థముల సంఖ్యనుబట్టి యందు వచన మేర్పడును. సమాసచరమావయవశబ్దముయొక్క

లింగము నిల్చును. “సీతాచ+రామశ్చ = సీతారామా” = సీతయు రాముడును = సీతారాములు, ద్వంద్వఘటితమున నిల్చుకట్టము ద్వంద్వఘటితపదము లన్నిటితోను బ్రత్యేకముగ సంబంధించును. ఉదా:—కృష్ణాద్భుత ప్రభావము వర్ణనాతీతము = కృష్ణప్రభావము నర్జునప్రభావమును వర్ణనాతీతములు. ద్వంద్వఘటితపదముల పౌర్వాపర్యము విషయమున వైయాకరణులు పెక్కునియమములను వచించిరి. కాని యవెల్లఁ బ్రాయఃకములు. అట్టినియమములకు విలక్షణములగు ప్రయోగములును గలవు. అట్లయినను వానిలోఁ గొన్ని యిటుఁ బ్రదర్శించఁబడుచున్నవి. “ద్వంద్వే ఘీ (౨-౨-౩౨) ద్వంద్వే ఘీ సంజ్ఞం పూర్వం స్యాత్ - హరిశ్చ+హరశ్చ = హరిహరా” (సీ. కా. ౯౦౩ సూ.) నదీసంజ్ఞికములు కాని (స్త్రీప్రత్యయంతములు కాని) యిదుదన్తములు ఘీసంజ్ఞగల వగును. సఖశబ్దమునకు ఘీసంజ్ఞ లేదు. రవి - హరి - గురు-విష్ణు - మొ. “అనేకస్తాప్తా వేకత్రనియమోఽనియమ శ్చేషే (వార్తి. ౧౮౧౦) హరిగురుహరాః - హరిహరగురవః” - పెక్కుఘీసంజ్ఞికము లున్నపు డొక్కచోటనే యీనియమము చెల్లునని వార్తికాధము. (సీ. కా. ౯౦౩ సూ.)

“అజా ద్భదన్తమ్ (౨-౨-౩౩) ఇదం ద్వంద్వే పూర్వం స్యాత్. ఈశకృష్ణే, బహుష్వనియమః, అశ్వరథేన్ద్రాః ఇన్ద్రాశ్వరథాః”. “ఘ్నన్తా దజాద్భదన్తం విప్రతిషేధేన (వార్తి. ౧౮౨౬) ఇన్ద్రాగ్నీ” (సీ. కా. ౯౦౪) అప్పు పదాదియందును ‘అ’కారము పదాంతమందును గలది యజాద్భదన్త మనిపించుకొనును. అట్టిది ద్వంద్వమునఁ బూర్వపద మగును. ఘ్నన్తముకన్నను నజాద్భదన్తము పూర్వపద మగును. ఈశకృష్ణులు - ఇంద్రాగ్నులు. “అల్పాచేతరం పూర్వమ్. (౨-౨-౩౪) (అల్పసంఖ్యాకస్వరములు గలది మొదట నిల్చును. శివకేశవులు.) శివకేశవా..... లఘుక్షరం పూర్వమ్ (వార్తి. ౧౮౧౩) కుశకాశమ్ - అభ్యర్హితం. (వార్తి. ౧౮౧౨) తాపససర్వతే (పూజార్హము = శ్రేష్ఠము = అభ్యర్హితము - కృష్ణాద్భుతములు) - (మాతాపితలు (గర్భధారణపోషాభ్యాం | పితృర్ధాతాగరిమసీ) (సీ. కా. ౯౦౫ సూ.) “మాతాపితరా విత్యుదాహరతా ప్రాయేణ ద్వంద్వే స్త్రీలిజన్యైవ పూర్వస్థితి రితి సూచితమ్. తేన.....వధూవరౌ ఇత్యాది. క్వచిన్న..... తేన “సోభవ ద్వరవధూ సమాగమః.....ఇతిరథా” (ముగ్ధ. ౩౨౧ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.)

కల్పతరు. ౨౬౮ VIII సమాహారద్వంద్వము:—సమాహార మనఁగా సమాహము. ద్వంద్వఘటితపదార్థముల సమాహము సమాహి ద్వారమునఁ గ్రియతో నన్వయించును. ప్రధానమగు సముదాయ మొక్కటే సమాసబోధ్య మగుటచే నిది

యేకవచనాంతమే యగును. “స నపుంసకమ్. (అ. ౪-౧౨) సమాహారే ద్విగుర్ద్వంద్వశ్చ నపుంసకం స్మార్త్ - ధర్వల్లి జ్ఞాపవాదః.” (సి. కౌ. ౪౨౧ సూ.) శయ్యసూత్రము చొప్పున సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతము నపుంసకలింగము నగును. “ద్వంద్వశ్చ ప్రాణితుర్య సేనాజ్ఞానామ్ (అ. ౪-౨) ఏషాం ద్వంద్వః ఏకవత్ స్మార్త్. పాణి పాదమ్.” “(పాణిః పాదయోశ్చ సమాహారః” అని విగ్రహము. ఇది ప్రాణిం గోదాహరణము) ‘మూర్ధ్నైకపాణివికమ్’ (ఇది తూర్వాజ్ఞోదాహరణము. ‘మూర్ధ్నైకపాణివికయో స్సమాహారః’ అని విగ్రహము. మృదంగవాదక పావ వాదకుల సమాహమని యర్థము) ‘రథికాశ్వారోహమ్’ (ఇది సేనాం గోదాహరణము. ‘రథికానామశ్వారోహశాం సమాహారః’ అని విగ్రహము. రథికులయు నశ్వారోహులయు సమాహమని యర్థము.) (సి. కౌ. ౯౦౬ సూ.) ఇట్లు ప్రాణింగ తూర్వాంగ సేరాంగముల కేవలద్భావ మనగా సమాహారద్వంద్వము నెన్నునగును. బహుపదసమాహారమును నుండును. రథగజతురగపాదాంతము. “సమాహార మేకరూపే కాన నచట నేకవద్భావము సిద్ధమగుచుండ సమాహార ద్వంద్వవిషయకమగునీ చక్రరణము నియమార్థ మగును. ప్రాణింగాదులకు సమాహారమందే సమాస మగునుగాని యితరేతరయోగమున లేదని నియమర్వరూపము” (కౌము. శర. ౩౪౨ పుట.) “విభాషా వృక్ష మృగ తృణ ధాన్య వృక్షానపశు శకు న్యశ్వ బడబ పూర్వాపరాధరోత్తరాణామ్. (అ. ౪-౧౨) వృక్షాదీనాం సప్తానాం ద్వంద్వః, ఆశ్వబడబేత్యాది ద్వంద్వత్రయంచ ప్రాగ్వద్వా (ప్రాగ్వత్ = సమాహారద్వంద్వః ఏకవత్ స్మార్త్).....ష్టక్షన్యగ్రోధమ్, షటన్యగ్రోధాః, (ష్టక్షశ్చ న్యగ్రోదాశ్చ అని విగ్రహము) (వృక్ష). రురువృషశేమ్ రురువృషతాః (మృగ). కుశ కాశమ్ - కుశ కాశాః (తృణ). వ్రీహీయవమ్ - వ్రీహీయవాః (ధాన్య). దధిఘృతమ్ - దధిఘృతే (వృక్షాన). గోమహిమమ్ - గోమహిమాః (పశు). శుకబకమ్ - శుకబకాః (శకుని)...” (సి. కౌ. ౯౦౬ సూ.) ఇట్టి యేకవద్భావవిధులు పెక్కుగలవు.

సమాసాస్తవిధులు-సమాసాశ్రయవిధులును నీద్వంద్వమందుఁ బెక్కు గలవు. “ఆనజ్ఞ్ముతో ద్వంద్వే (౬ - ౩ - ౨౪). విద్యా యోని సంబంధవాచినాం ఋదంతానాం ద్వంద్వే ఆనజ్ఞ్స్మార్త్ ఉత్తరపదే.....మాతాపితరా పితాపుత్రై. హోతృపోతృ నేష్టోదాతారః - హోతాపోతానేష్టోదాతారః” (పుత్రేన్యతరస్యామ్నసు సూత్రము నుండి ముందూకప్లుతచే పుత్రశబ్ద మనువర్తించును) (సి. కౌ. ౯౨౧. సూ.). విద్యా సంబంధవాచకములు యోనిసంబంధవాచకములు నయిన ఋదంతశబ్దములకు ద్వంద్వమం దట్టిసంబంధమేగల ఋదంతముగాని పుత్రశబ్దముగాని యుత్తరపద మగు

నపుడు 'అజ్ఞా'దేశ మగును. "మాతాచ పితాచ = మాతాపితరా" అనుచో, బుద్ధోత్పాదనమందు వానికి యోనికృతసంబంధము గలదు. 'అనజ్ఞ' అనునది బుద్ధశ్చ స్థానమున నాదేశమయ్యెను. జకార మిద్వంద్వము - అకార ముచ్చారణమునాచారము సమాసమున లోపించును. 'పితాచ పుత్రశ్చ = పితాపుత్ర' అనుచో వానికి జన్యజనకభావరూపమును యోనిసంబంధము గలదు గాన నానజ్ఞు వచ్చినది. 'హోతాచ+పాతాచ+నేష్టాచ+ఉద్ధాతాచ = హోతృపాతృనేష్టోద్ధాతారః' అనుచో వారి కేకశుజ్ఞమునందు విద్యాద్వారమున బుద్ధిగ్రూపసంబంధము గలదు గాన 'అనజ్ఞు' వచ్చినది. హోత = హోమముచేయువాడు - పాత = బుద్ధిజలలో నొకడు - నేష్ట = బుద్ధిజలలో నొకడు - ఉద్ధాత = బుద్ధిజలలో సామవేదకంఠము నడపువాడు. వీనిలో నుత్తరపదపరకత్వము. నేష్టశబ్దమునకే గలదు గాన దానికి మాత్రమే 'అనజ్ఞు' వచ్చినది. "హోతాచ+పాతాచ = హోతాపాతారా, నేష్టాచ+ఉద్ధాతాచ = నేష్టోద్ధాతారా, హోతాపాతారాచ + నేష్టోద్ధాతారాచ" అనుద్వంద్వ ద్వయగర్భముగు ద్వంద్వసమాసమున నన్నిటికిని నుత్తరపదపరకత్వము సంభవించునుగాన మూడుచోటులందును 'అనజ్ఞు' రాగా 'హోతాపాతానేష్టోద్ధాతారః' అనురూపము సిద్ధించును.

"దేవతాద్వంద్వేచ (౬ - 3 - ౨౩) (సి. కౌ. ౯౨౨). విద్యాయోనిసంబంధములు బుద్ధంతత్వము లేమింజేసి యీమాత్ర మారంభింపబడెను. వేదమందుగాని లోకమందుగాని సుప్రసిద్ధముగు సంబంధముగల దేవతావాచకద్వంద్వమందు నట్టి దేవతావాచియగు నుత్తరపదము పరమగుచుండగా 'అనజ్ఞు'వచ్చును. ఉదా: - 'మిత్రశ్చ+వరుణశ్చ = మిత్రావరుణౌ' 'సూర్యశ్చ+చన్ద్రమాశ్చ = సూర్యాచన్ద్రమసౌ' మొ. "మాతరపితరావ్రదీచామ్. (౬ - 3 - ౩౨). మాతరపితరా" (సి. కౌ. ౯౨౯). "మాతాచ+పితాచ" అనుద్వంద్వమున 'మాతరపితరా' అనియు రూపము గలదని తాత్పర్యము. అనజ్ఞువచ్చుటచే 'మాతాపితరా' అనురూపమును సిద్ధించుచున్నది.

"ద్వంద్వో చ్చుదషహస్తా త్సమాహారే (౫ - ౪ - ౧౦౬). (సి. కౌ. ౯౩౦.) చవర్గాంతములకన్నను దకార షకార హకారాంతములకన్నను సమాహార ద్వంద్వమున 'టచ్' ప్రత్యయ మగును. "వాక్చ+త్వక్చ తయోస్సమాహారః = వాక్ త్వచమ్. త్వక్చ+స్రక్చ - తయోస్సమాహారః = త్వక్స్రజమ్. శమీదృషదమ్ - ఛత్రోపానహమ్" మొ. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. అహోరాత్రము వాజ్ఞన సము - మొదలగునవి పెక్కుసమాసాంత ప్రత్యయాంతములు గలవు - విస్తరిభీతి నుదాహరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬౮ IX విషయము:—ఏకశేషవృత్తి:—ఏకశేషవృత్తి ద్వంద్వసంజ్ఞానము. ఏకశేషమునకు ద్వంద్వసంజ్ఞయు సమాససంజ్ఞయు లేవు. 'రామశ్చ+రామశ్చ' అనుచో 'రామరామా' అని కానేరదు. ఇంక 'రామా' అనియే రూప సిద్ధి కల్గును. అట్టి యేకశేషస్థలములు విశదీకరింపబడుచున్నవి. "సరూపాణా మేకశేష ఏకవిభక్తౌ (౧-౨-౬౮) ఏకవిభక్తౌ యాని సరూపాణ్యేవ దృష్టాని తేషా మేక ఏవ శిష్యతే.....రామా (రామశ్చ+రామశ్చ). (సి. కౌ. ౧౮౮ సూ.)" ఎల్ల విభక్తులందును సమానరూపమే కల శబ్దములలో నొకశబ్దమే మిగులును. "రామశ్చ+రామశ్చ=రామా" (రాముఁడును+రాముఁడును=రాములు) అని రూప మేర్పడును. కొన్ని విభక్తులందు రూపభేదము లేకున్నను నెందేని భేదమున్నచో నేకశేషము కానేరదు - "మాతాచ + (పరిచ్ఛేత్త) (కొలుచువాఁడు) మాతాచ (శిల్లి) మాతృ మాతరా" అని ద్వంద్వమే యగును. "మాతా - మాతరా - మాతరః" అని జననీవాచకత్వమందును 'మాతా - మాతారా - మాతరః' అని పరిచ్ఛేత్తవాచకత్వమందును బ్రథమావిభక్తియందు రూపభేదము వీరికి గన్పట్టుచున్నదిగదా. "మాతృశబ్దస్తావ జననీవాచీ. పరిచ్ఛేత్తవాచీవ, తత్ర మాతృభ్యా మితిభ్యామాదౌ క్వ చిత్సారూప్యే సత్యసి, ఔజసాదిషు మాతరా - మాతారావితీ వైరూప్యదర్శనాత్ నైకశేషః" (బాలము. వ్యా. సి. కౌ. ౧౮౮. సూ.) "పుమాన్ స్త్రియా (౧ - ౨ - ౬౮). స్త్రియా సహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే, తల్లక్షణ ఏవ విశేషశ్చేత్ - హంసీచ హంసశ్చ = హంసా" (సి. కౌ. ౯౩౩ సూ.) స్త్రీవాచకముతోడి సహోక్తి యందుఁ బుంవాచకము శేషించును. ఆరెండిటికిని బుంస్త్వస్త్రీత్వ భేదముమాత్రమే యున్నపుడె యట్లు సంభవించును. "హంసశ్చ వరటాచ - హంసవరటే" అనుచో నేకశేషము కానేరదు. వరట యనఁగా హంసి యనఁగా నాఁడుహంసము. "పితా మాత్రా. (౧ - ౨ - ౭౦). మాత్రా సహోక్తౌ పితా వా శిష్యతే - మాతాచ పితాచ = పితరా - మాతాపితరా" (సి. కౌ. ౯౩౬). మాతృశబ్దముతోడి సహోక్తి యందు పితృశబ్దము వైకల్పికముగా శేషించును. "పితరా = మాతాపితరా = మాతరపితరా" = తల్లిదండ్రులు. ఇచటి లింగవిశేషములనుగూర్చి ౨౫౯ విష. విస్తర II చూడవలెను. "గ్రామ్యపశుసంఘే వ్యతరుణేషు స్త్రీ (౧ - ౨ - ౭౩) ఏషు సహ వివతాయాం స్త్రీ శిష్యతే. పుమాన్ స్త్రియే త్య స్యాపవాదః. గావ ఇమూః" (సి. కౌ. ౯౩౯. సూ.) అనేకశబ్దములగు గ్రామ్యపశువుల సంఘములలో (లేతవి కానపుడు). పుంలింగములతోడి సహోక్తియందు స్త్రీలింగము శేషించును. "గావశ్చ (ఏడ్డులును) గావశ్చ (ఆవులును) గావః" అని యగును. అట్టి 'గావః' అనునది

స్త్రీలింగమని విశదీకరించుటకు 'ఇమాః' అనునది నిల్పబడెను. ఆశ్వము లేకశఫములు (ఒకడెక్కఁగఁవి) గాన నవి గ్రామ్యపశుసంఘములైనను నీవిధి వర్తింపదు. "అశ్వాశ్చ + (మగగుఱ్ఱములు) అశ్వాశ్చ = (ఆడుగుఱ్ఱములు) అశ్వా ఇమే" అని యగును. పుంలింగము శేషించెనని తెల్పుటకై 'ఇమే' అనునది నిల్పబడెను. "నపుంసక మనపుంసకే వైకవ చ్చాన్యతరస్యామ్. (౧ - ౨ - ౬౯)" (సి. కౌ. ౯౩౫ సూ.) నపుంసకమునకు నపుంసకేతరములతోడి సహవివక్షయందు నపుంసకమే శేషించును. ఇట్టి నపుంసకశిష్టత నిత్యమే యగును. ఆ శేషించినది యేకవచనాంతము వైకల్పికముగ నగును. వానికి లింగకృతమగు భేదముగూత్రము గల్గునపుడె యీవిధి వర్తిల్లును "శుక్లశ్చ + (పటము) శుక్లాచ + (పటి) శుక్లంచ = (పటమ్) శుక్లమ్—శుక్లాని" అని రెండువిధములుగాను శేషించును.

కల్పతరు. ౨౬౮ X విష:—ఆలుక్ సమాసములు కొన్నియెడల సమాస విభక్తికి "సుపోధాతు....." అను (౨౬౮ I విష.) సూత్రముచొప్పున లోపము కల్గకుండుటయుఁ గలదు. అలక్ సమాసవిధాయకసూత్రములు సుపోధాత్విత్వాది కపవాదములు. అట్టివి "అలక్ సమాసములు" అనబడును. అట్టివి తెల్లన "సీ. వనజేక్షణామనోధన పశ్యతో హరుండు" అనురీతిని బ్రయోగింపబడుచుండును.

"పుంసానుజో జనుషాన్థ ఇతిచ (వార్తి. 3౮౮౧.) యస్యాగ్రజః పుమాన్ సపుంసానుజః (పురుషునిచేత ననుజుఁడు = పురుషుఁ డగ్రజుఁడు గాఁగలవాఁడు) జనుషాన్థో = జాత్యన్థః" (జనుషా = జన్మముచేతనే, అన్థః = అంధుఁడు) (సి. కౌ. ౯౬౦ సూ.) "వైయాకరణాఖ్యాయాం చతుర్థ్యాః (౬-3-౭) ఆత్మనః. ఇత్యేవ ఆత్మనే పదమ్" (సి. కౌ. ౯౬౪ సూ.) "పరస్యచ (౬-3-౮) పరస్మై పదమ్....." (సి. కౌ. ౯౬౫.) "వాగ్దిక్ పశ్యద్భ్యః యుక్తిదండహరేషు. (వార్తి. 3౮౯౭) షష్ఠ్యాఅలక్. వాచోయుక్తిః (యుక్తియుక్తమగుమాట), దిశోదణ్డః (దిక్కుయొక్క దండము=దిక్కునందలి దణ్డము) పశ్యతోహరః" (పశ్యంత మనాదృత్య హరతీత్యర్థః) = (చూచుచున్నవానిని వంచించి దొంగిలించువాఁడు) (సి. కౌ. ౯౭౯ సూ.) "ఋతో విద్యాయోని సంబద్ధేభ్యః (౬-3-౨3)" (సి. కౌ. ౯౮౧ సూ.) ఋదంతములగు విద్యాయోనిసంబంధవాచకములకంటెఁ బరముగనున్న షష్ఠి విద్యాయోని సంబంధవాచకములు పరమగునపుడు లోపింపదు. "పితు రన్తేవాసీ (తండ్రికికిఁబుట్టెను). పితూః పుత్రః" (తండ్రికిఁగఁమారుఁడు), అన్యతరపరత్వ మంగీకృత మగుటచేత "హోతుః పుత్రః" (హోతయొక్క పుత్రుఁడు) అనియు నలక్ సమాసము సాధు

వగును. “భ్రాతృజాయా” మ్మను మేఘసందేశప్రయోగము ‘పితౄమహాః పితృపితౄ’ అనునమరోక్తియు వీని కన్యథాత్వమును జూపుచున్నవి. పితూఃస్వం (మేనత్త) చూతుః. స్వం (పినత్త) ‘పితృష్వం-మాత్వష్వం’ అనుసాక్షికరూపములును వైయాకరణసమ్మతములు. “ఇవేన సమాసోవిభక్త్యంతోపశ్చ (వార్తి. ౧౨౩౬ ౧౩౪౧) జీమాతస్యేవ” (మేఘమునకువలె) (సి. కౌ. ౬౫౦ సూ.) ఈసూత్రము వైఙ్ఞికునుట భాష్యము తము కావుననే ‘ఉద్బాహురివ వామనః’ (ఋషు. ౧ సర్గ.) అనుకాళివాస వ్యస్తప్రయోగము సాధువగుచున్నది. దేవాసాం ప్రియుఁడు = మూర్ఖుఁడు (బౌద్ధులవిరుద్ధము.) దాస్యాః పుత్రుఁడు = నిందుఁడు మొదలగునవియును వైయాకరణసమ్మతములు. “అమూర్ధ మస్తకాత్ స్వాజ్ఞాదకామే (౬-౩-౧౨) కణ్ఠేకాలః” (ఐతమున నల్పుగలవాఁడు = శివుఁడు) (సి. కౌ. ౯౭౦ సూ.) (విస్తర II. ౨౬౮ VI విమ.) మూర్ధమస్తకశబ్ధభిన్నములయిన స్వాంగవాచకములకంటెను బరమగు సప్తమికి గామశబ్దేతరము పరమగుచుండఁగా సంజ్ఞయందు లోపము కల్గదని సూత్రార్థము. కంటే కాలుఁడు. మొ. “హలదంతా త్సప్తమ్యా స్సంజ్ఞాయామ్. (౬-౩-౯)..... యుధిష్ఠిరః (యుధి+స్థిరః = యుద్ధమందు స్థిరుఁడు) హలస్తమునకంటెను ‘అ’దస్తము కంటెను బరమగు సప్తమికి సంజ్ఞయందు లోపము కల్గదని యర్థము. దివిజాలు - సరసే జము మున్నగు పెక్కులగు నలుక్కు లింకను గలవు. విస్తరభీతిని జూపలేదు.

కల్పతరు. ౨౬౮ XI విషః—సర్వసమాసాంతప్రకరణముః—ఆయాప్రకరణములం దాయాసమాసములందు వచ్చు సమాసాంతప్రత్యయము లీవఱకుఁ జూపఁబడెను. ఇందు సర్వసమాసముల తుదిని వచ్చు ప్రత్యయములు మిశ్రముగఁ జెప్పఁబడుచున్నవి. “ఋక్ పూర్వభూః పథా మానత్తే (౫-౪-౭౪) అ-అనత్తే ఇతి ఛేదః. ఋగాద్యస్తస్య (ఋక్-పూర్-అప్-ధూర్-ఇథిన్) సమాసస్య అప్రత్యయోఽన్తావయవః స్యాత్. అత్తేయాధూస్తదస్తస్య తు న. అర్ధర్షః... విమలాపం సరః.” (సి. కౌ. ౯౪౦ సూ.) “అర్ధ+ఋచ్+అ = అర్ధర్షః, (ఋక్కులో నగము) విమల+అప్+అ = విమలాపమ్ = (నిర్మలజలముగలది సరస్సు.) విష్ణు+పుర్+అ=విష్ణుపురమ్. రాజన్+ధూర్+అ = రాజధూరా (రాజ్యభారము) రమ్య్+పథిన్+అ = రమ్యపథః” అని రూపము లేర్పడును. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. “స్త్రీచ+పుమాంశ్చ = స్త్రీపుంసమ్-వాక్ చ+మనశ్చ = వాఙ్మనమ్ - పురషస్య+ఆయుస్=పురుషాయుషమ్” మున్నగు నిసాతములు నింకననేకవిశేషములునుగలవు. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬౮ XII విషః—సమాసాశ్రయవిధులుః—సమాసపదముల నడుమ జరిగెడి పెక్కుకార్యవిశేషములు సంస్కృతవ్యాకరణమున నుపదేశింపఁబడినవి. అట్టి విట దిక్ ప్రదర్శనముగఁ జూపఁబడుచున్నవి.

“ఇకో హ్రస్వోఽఙ్గో గాలవస్య (ఓ-3-౬౧) ఇగంత స్యాజ్యస్తస్య హ్రస్వో వాస్యాత్ ఉత్తరపదే. గ్రామణీపుత్రః - గ్రామణీపుత్రః” (సి. కౌ. ౯౯౯ సూ.) జ్యస్తము కాని యిక్ ప్రత్యాహారాంతముల (ఇ-ఉ-ఋ) కుత్తరపదము పరమగు చుండగా హ్రస్వము వైకల్పికముగ నగును. “గ్రామణి యగు పుత్రుఁడు లేదా గ్రామణియొక్క పుత్రుఁడు” అని కర్తృభారమునుగాని తత్పురుషముగాని గ్రహింప వలయును. గ్రామణీశబ్దములోనిది ‘సి’ ధాతువుయొక్క ‘ఈ’కారమేకాని జీప్రత్యయసంబంధి కాదు. “గ్రామణీః+పుత్రః = గ్రామణీపుత్రః” అని రూపము కల్గినది. “జ్యాపోః సంజ్ఞా ఛస్వసో ర్భవశమ్ (ఓ-3-౬౩) రేవతిపుత్రః - అజక్షీరమ్” (సి. కౌ. ౧౦౦౧ సూ.) జ్యస్తమునకు నాబంతమునకు కుత్తరపదము పరమగుచుండగా సంజ్ఞావాచిత్యమునను ఛందస్సునందును హ్రస్వము కల్గును. “రేవత్యాః+పుత్రః = రేవతిపుత్రః” అనుచొప్పున సిద్ధించిన రేవతిపుత్రః డనునది యొకనిపేరు. అజాయాః+క్షీరమ్ = అజక్షీర వ్యుత్పన్నది తైత్తిరీయమున సంజ్ఞగాఁ బ్రయోగింపబడెను. “జ్యోతిర్జనపదరాత్రినాభిరామగోత్రయాపస్థానవర్ణవయో వచనబద్ధం (ఓ-3-౨౫) ఏషు ద్వాదశ సూక్తరపదేషు సమానస్య సః స్యాత్. సజ్యోతిః” (సి. కౌ. ౧౦౧౩ సూ.) జ్యోతిః ప్రభృతులు పరమగునపుడు పూర్వపదమగు ‘సమాన’ అనుదానికి ‘స’ అనునది యాదేశమగును. “సమానం గోత్రం యస్య సః = సగోత్రః” = (సమాన గోత్రజాతుఁడు) “సమానం వయః యస్య సః సవయస్కః” (సమానమగువయస్సు గలవాఁడు.) అనురీతిని విగ్రహముల నెన్నునది. “విశ్వస్య వసురాటోః (ఓ-3-౧౨౨) విశ్వశబ్దస్య దీప్తోన్తాదేశః స్యా ద్యసౌ రాట్ శబ్దేచ పరే విశ్వం వసు యస్య సః = విశ్వావసుః.....విశ్వారాట్” (సి. కౌ. ౩౭౯ సూ.) విశ్వావసు వసువాఁ డొకగంధర్వుఁడ. విశ్వావసు వసున దొకసంవత్సరము “విశ్వారాజ్ విశ్వేషాం రాజని పరమేశ్వరేచ” (శబ్దస్తో) “మిత్రే చక్షా (ఓ-3-౧౩౦) విశ్వామిత్రః. ఋషాకిమ్ - విశ్వమిత్రోమాణవకః” (సి. కౌ. ౧౦౮౯ సూ.) మిత్రశబ్దము పరమగు చుండగా ఋషి యథమగుచుండగా బూర్వపదమగు విశ్వశబ్దమునకు దీప్తమగునని సూత్రార్థము. “పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. (ఓ-3-౧౦౯) పృషోదరప్రకారాణి శిష్టై ర్యథోచ్చారితాని తక్తైవ సాధూని స్యుః - పృషత్ + ఉదరమ్ (పృషోదరము) తలోఁఁ-వారివాహాకో వలాహకః - పూర్వపదస్యవః - ఉత్తరపదాదేశ్చ లత్వమ్...” (సి. కౌ. ౧౦౩౪ సూ.) పృషోదరశబ్దమువంటివి శిష్టప్రయాగమునుబట్టి యే సాధువు లగును. “పృషతః+ఉదరమ్ = పృషోదరమ్. వష్టీరమానే సుబ్లుకి తలోవే - ఆద్ధణః ఇతిభావః.” (బాలము.) అనురీతిని వీనిరూపసాధనప్రక్రియ నూహించుకొననగును.

సమాసాశ్రయవిధులు వ్యాకరణమున ననేకములు గలవు. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

పయిరీతి సిద్ధసమాసములు సంస్కృతవ్యాకరణమున సవిస్తరముగా విశదీకరింపబడెను. ఎంత చెప్పినను గొంత యుండక తీరదు “కృత్తులు - తద్గితములు - సమాసములు” అనువానిలక్షణము పూర్ణముగఁ జెప్ప శక్యముకాదు. “కృత్తద్గిత సమాసానా | మభిధానం నియాయకమ్ | లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం | తదభిజ్ఞాన సూచకమ్. ఇతి ప్రాశ్నః.” (ముగ్ధ. ౧౧౮౩ సూ. వివ.)

౨౬౮ XIII వివ:—కొన్ని సిద్ధసమాసాదివిశేష ప్రయోగములు.—తే-గీ. మున్న కొనివచ్చు గణికాసమూహితోడ. (నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౩౫౧.౧౦ ఆ. ౩౮౫-౩౮౬ ప.) ద్విపద - భక్తసమూహికి బసవయ్యమహిమ. (బసవ. ౨ ఆ. ౬౪౭ ప.) పనిఁగొని సకలభక్తసమూహి చూడ. (౭ ఆ. ౯౪౪ బసవ.) సమూహిశబ్దము దుష్టమగు వైరిపదమునంటి యసాధారణప్రయోగముగ బసవపురాణపీఠికలో నుదాహరింపబడెను. (బసవ. పీ. ౯౯ పు.) కాని యిది సాధువై యనందగును. “సు వ్యజాతౌ జిని ప్రాచ్ఛిల్లే. (౩-౨-౭౮) అజాత్యగ్ధే సుపి థాతోర్ణిని స్సృత్ - తాచ్ఛిల్లే వ్యోతేష్ఠి, ఉష్ణభోజి. (ఉష్ణం భోక్తుంశీల మర్హం).....ఇహ వృత్తి కారేణ ఉపసగ్ధిన్న ఏవ సుపి జిని రితి.....తచ్చ భాష్యవిరోధా దుపేక్ష్యమ్, ప్రసిద్ధ శ్చోపసగ్ధే జినిః-స బభూ వోపజీవినామ్, అనుయాయవర్గః, పత త్మధోధామ విసారి. నవశ్చానీయాః ప్రభవోనుజీవిభి ర్త్యాదా” (సి. కౌ. కృదంత. ౨౯౮౮ సూ.) “భాష్యవిరోధాదితి - సుబ్దగ్రహణ ముపసగ్ధగ్రహణానువృత్తి నివృత్త్యర్థమ్ - ఉపసగ్ధే అనుపసగ్ధేచ సుబన్తే ఉపపదే థాతోర్ణిని రిత్వేన భాష్యే ఉవాహృతత్వా దితిభావః” (బాలమ.) అనురీతిని ‘సమూహితుం పరస్పర మ్మేకీభవितుం శీలమస్య = సంఘస్య సమూహి’ అనువ్యుత్పత్తిచొప్పున సమూహిశబ్దము సిద్ధించుచున్నది. ఏకీభవించు శీలముగల సంఘ మని యర్థము. -

౨ ద్విపద. మఱియును విను బెజ్జ మహాదేవి యనంగ (బసవ. ౩ ఆ. ౩౧౩). ఇట్టిచోటులందలి మహాశబ్దము మహచ్ఛబ్దభవ మని (మాశబ్దమువలెనె) బసవ పురాణపీఠికలో వ్రాయబడెను. (బస. పీ. ౧౦౨ పు.) ఇది సరికాదు. మహాశబ్దము మహచ్ఛబ్దభవమైన స్త్రీసమైక్యమనచో ‘తెల్ల+వాడు’ మున్నగురీతిని ‘మహావాడు’ మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములు కావలసినప్పును. కావున ‘అ’కారంత మగు మహాశబ్ద మిట్టియెడల కవ్యభిప్రేతమని యెన్ననగును. “మహ - పు. (మహ+ ఘశ్రా క) ఉత్పదే సతతానందజనకవ్యాసారే. తేజరీ - యజ్ఞే.....” (శబ్దస్తో).

‘శ్లో. మహై ర్నన్దస్యన్ మమహన్దసాహి రయతే సాధాభిథా మన్వహమ్’ (వేంకట పతిరాయల కావనము.) “మహ = తేజో యుక్తయగు దేవి. లేదా ఆనందయుక్త యగుదేవి” అని మధ్యమపదలోపసమాసము నంగీకరింపనగును. ‘మాకేమి పట్టుము మహాలింగదేవ’ (బసవ, 2 ఆ. 4910) అని యట్లు పెక్కుచోట్ల దీనిని సోమ నారాధ్యుడు ప్రయోగించి యున్నాడు. పయిరితి మధ్యమపదలోపసమాసములును సోమనారాధ్యునకు సమ్యక్ములే. “అనురాగబిత్తుడు (బసవ, 1 ఆ. 1018-1019 ప.) ఆశ్చర్యహృదయుడై (గీ ఆ. 1610). సంతోషచిత్తుడై (గీ ఆ. 20). సంతాప బిత్తులై చయ్యవ నేగి (2 ఆ. 348) (2 ఆ. 283-282.)

3 ద్వి. ఇది సుమహాతత్వము.....(బస. 1 ఆ. 260), ఇట ‘సుమహా తత్వ’మని సవరింప వలెనుగాని సోమనారాధ్యునకు “మహత్” అనుదానిని గర్త ధారయమునఁ బ్రయోగించుట యభిలషితము. ద్వి. ‘ప్రార్థతసూత్రమహద్గు పుత్ర | మండలితో భవన్తహనాజ్ఞ....(పండితా). అని ప్రాసాదిస్థలములలోఁ బ్రయోగించినాడు (బస. పీ. 11 పు.). అట్లైన “ఆ న్నహతః సమానాధికరణజాతీయ యోః (1-3-86) మహతః ఆకారోఽన్తాచేశః స్వాత్ సమానాధికరణే ఉత్తర వదే, జాతీయేచ పరే.మహాదేవః.....” (సి. కా. ౮౦2 సూ.) అనుచొప్పున ‘మహాతత్వము - మహాగురుపుత్ర’ అనురీతిని నాకారాదేశము రావలదా యని శంకింపరాదు. ఇచటికి విపులస్పృహ దృగ్ధక మహచ్ఛబ్దము కాదు. ఇంకఁ బయిరుదాహరించిన యుత్సవతేజః ప్రభృత్యర్థక మహాశబ్దమునుండి యేర్పడిన యాచార్యకక్తిబంతనామ ధాతువుయొక్క శత్రంతరూపము. “సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్వి బ్వా వక్తవ్యః” (వార్తి. 10202) (సి. కా. 2667 సూత్రమునొద్ద) అనుచొప్పున “మహాశవాచరతి = మహతి = నిత్యానందివలె నొప్పుచున్నాడు. దీని శత్రంతరూపము. ‘మహత్’ అని యేర్పడును. నిత్యానందియగుచున్న యని యర్థము. తేజోవన్త మగుచున్న యనియు నర్థము చెప్పవచ్చును. ఇట్టి నిరవద్యములగు వింతప్రయోగములచేఁ బ్రతిపక్షులను వ్రమింపఁజేసి ధిక్కరించుట నీరజైవమతాచార్యుడగు సోమనారాధ్యున కభిలషితము. ఇట్టి యీతనిప్రయోగము లిం దనేకము లీనఱకుఁ జూపఁబడెను. ఇంకను జూపఁబడును. ఆచార్యక క్తిబంతనామధాతుప్రయోగములు:— “శ్లో. వాదీ మూకతి రజ్జుతి ఊతిపతి చైవ్యానర శీతతి | క్రోధీ కామ్యుతి దుర్జన స్సుజనతి ఊప్రానుగః ఖజ్జతి | గర్వి ఖర్వతి సర్వవిచ్చ జడతి త్వన్తప్తనాయన్త్రితః | శ్రీనిత్యే వనజన్తఖ ప్రతిదినంకల్యాణేతుభ్యంసమః” (ముగ్ధ. లిధు. ౮౮౮ సూ. దుర్గా. వ్యా.) మఱికొందఱు మహాకవులును నిట్టిప్రయోగము నంగీకరించి

యున్నారు. దళితాంభోరుహసప్తపత్ర సుమహత్కాశాననౌఘంబు.....
(నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౬౯ ప). సీ. దహనకుండోపమ మహదక్షి నివ
 హంబు (భాస్క. యుద్ధ. ౧౯౯౫ ప.) క. అక్షతపౌరుషనిధి హ | ర్యక్షపరాక్ర
 ముండు మహదహంకృతితోడన్. (భాస్క. యుద్ధ. ౨౦౩౧ ప.) క. కంతీరవముఖ
 వివరా | కుంతకతోరారవాతిఘూర్ణితనిహతో | త్కంఠేభదహనరుహదుప | కంతము
 వై దేహి దటిసి కళవళపడుచున్. (జై. అశ్వ. ౬ ఆ.)

౪. మ.....నా | దమో నా దిగ్బధిరీకృతం బగుచు నిత్యంబున్
 జెలగుం బురిన్. (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౯౬౨) క. మునితతి కరముకుళితులై | విను
 తించుచు(న్ని. కు. ౭ ఆ. ౯౧౪). చ.....శంఖకామాళా | దికినిన
 దంబు శైల్లు గడు దిగ్బధిరీకృతమై చెలంగఁగా. (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౨౪.) 'బనిరీకృత
 దిక్ష్మము - ముకుళితకరము' అనురీతిని 'క్ర'ప్రత్యయంతము బహువ్రీహిని బూర్వ
 పదమై యుండుట సామాన్యవిషయము. "వాహితాగ్నాద్విషు. (౨-౨-౩౭)"
 (సీ. కా. ౯౦౦ సూ.) అనుచోప్పన నది సమాసోత్తరపదమై 'అగ్నాహితః'
 అనున ట్లుండుట విశేషప్రయోగము. "అహితః = ఆధానేన సంస్కృతాః
 అగ్నేయః యేన సః = అగ్నాహితః = అహితాగ్నిః" అని ద్వివిధప్రయోగ
 ములును శాస్త్రసప్తతములె.

౫ మ. అభిధప్తిల్ల మృణాళహస్తః గమనీయావర్తనాభిన్ మహా | త్వల
 గంధిం గలహంసయాన విలసద్బంధూకరక్రోశ్చ ను | త్వలనేత్రం గమలాస్య నగజర
 సాంభః పూరం దత్వార్వతిన్ | జలజావాసముః జొచ్చి యాడక మనోజాతానలం
 బాటునే (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౮౨౪.) 'పార్వతిన్ జలజావాసమున్ = పార్వతియనెడి
 సరస్సును' అని వ్యస్తరూపకము నెన్నునది. ఇట 'పార్వతి జలజావాసము' అని
 రూపకసమాససాతము నంగీకరించి బ్రహ్మ. శ్రీ. మానవల్లి రామకృష్ణకవిగా రీక్రింది
 రీతిని టిప్పణమున వ్రాసిరి. "ఉపమానోపమేయవిపర్యయమును విశేషణవిశేష్య
 లింగభేదమును దోషములుగా గ్రహించి వానిఁ దొలఁగింపననికాఁజాలును తెన్నాలి
 రామలింగకవి తనకందర్పకేతువిలాసములో నిట్లు మార్చి పద్యమును గూర్చు
 కొనెను. మ. లలితాస్యాంబురుహంబు నీలకచరోలంబంబు నేత్రాసితో | త్వలముచ్చై
 స్తనకోక మోస్తవిలసద్బంధూక ముద్యత్కటి | పులిసం బుద్గతచిత్తజాతరసవా
 పూరంబు ప్రాణేశ్వరీ | బలజావాసము సొచ్చి యాడక మనోజాతానలంబాటునే||
 ఇది సరికాదు. టిప్పణకర్తగాదు టెంకణాదిత్వనిపద్యమున దోషము లున్నవని
 తలంచిరేకాని రామలింగకవి యట్లు తలంచియుండఁడు. అతఁడు రచనాభేదమున

నన్నిచోడునిపద్యము ననుకరించెను. మఱియుఁ డిప్పణకర్తగా రనకొన్నదోషములు వారంగీకరించిన 'పార్వతీజలజావాసము' అనెడిపాఠమున నున్నవి. నన్నిచోడుఁ డందు వ్యస్తరూపకము నంగీకరించెను. "అలిధమ్నిల్ల - మృణాల హస్త" మున్నగుచోటులందు "అళులవంటి ధమ్నిల్లముగలది. మృణాలమువంటి హస్తములుగలది" అనురీతి నుపమానపూర్వపదబహువ్రీహీ నన్నిచోడ కవిప్రయుక్తము. ఆపక్షమున దోషలేశమునులేదు. ఆయాస్థలములందలి యుపమానములనుండి యారోపితవస్తు సహౌధర్తము లుపచరితములు కాఁగలవు. టెంకణాదిత్యుని పద్యమున నుపమారూపకాలంకారములు రెండును వర్తిల్లును. రామలింగకవిపద్యమున రూపకాలంకారముమాత్రమే విలసిల్లును. "పార్వతీన్ = పార్వతిననెడి, జలజావాసమును," "అనుచో 'ఏవార్థిక' మధ్యాహ్నతమగునట్టె 'ఉమ=ఉమయనెడి, బోఁటి=స్త్రీ' అనుచో 'ఇత్యర్థిక' మధ్యాహ్నతమగును. ద్విపద. ఉమబోఁటి యాత్మలో నుత్తలిపడఁగ. (బసవ. 3 ఆ. ౨౭౪ ప.) (మా-౨౬౫ విష. దానివిస్తరము).

తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయీకంబుగ సంస్కృతతోక్తం బ యగు. 3.

తత్పురుషబహువ్రీహీద్వంద్వంబులని సమాసంబులెల్లం ద్రివిధంబు లయియుండు. అవి ప్రాయీకంబుగా నుత్తరానోఽభయపదార్థప్రథానంబు లయియుండు. అందుఁ దత్పురుషంబు వ్యధికరణంబని సమానాధికరణంబని ద్వివిధంబు. ద్వితీయాదులకు మీఁది పదంబుతోడ సమాసంబు వ్యధికరణంబు నాఁబడు. నెలతాల్పు - నెలతక్కువవాడు - దేవర మేలు - దొంగభయము. రామునిబాణము - మాటనేర్పరి. విశేషణంబునకు విశేష్యంబుతోడ సమాసంబు సమానాధికరణంబు నాఁబడు. ఇదియే కర్తృధారయంబు నాఁబడు. సరసపు వచనము - తెల్లగుఱ్ఱము - మంచిరాజు; ఇది సంఖ్యా పూర్వకంబు ద్విగుపునాఁబడు. ముజ్జగములు - ముల్లోకములు. హువ్రీహీ-ముక్కుంటి-చలివెలుగు. ద్వంద్వము - తల్లిదండ్రులు. అన్నదమ్ములు. ప్రాయీకంబుగా ననుటచే సంస్కృతలక్షణంబు తోడరని సమా

బాలవ్యాకరణ
వివరణము
౨౬౫ విషయము.

సంబం గలదని సూచింపబడియె. దానంజేసీ చిగురుఁ
 గేలు - జంటిమోవి యిత్యాదులయిన యుపమాన
 పూర్వపదకర్త ధారయంబులు గ్రాహ్యంబులు. ముఖ
 పద్ధము చరణకమలములు. ఇట్టియుపమానోత్తరపదం
 బులు గలవుగాని వికరీతంబులు సిద్ధంబులు లేవని
 యెఱుంగునది. సిద్ధంబు సర్వంబు గ్రాహ్యంబు. రాజ
 పురుషుఁడు - నీలోత్పలము - పీతాంబుఁడు - రామ
 లక్ష్మణులు. కేవలసంస్కృతశబ్దము వికృతశబ్దముతోడ
 సమసింపదు. దానంజేసీ యనేమాట లబ్ధండు
 లిత్యాదులు దుష్టములని తెలియునది.

సంజీవని. ౨౬౯, విష:—తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయశఃకంబుగ
 సంస్కృతోక్తం బనిచెప్పియు “సిద్ధంబు సర్వంబు గ్రాహ్యంబు” అనిచెప్పియు సూరి
 గారు సిద్ధములగు తత్పురుషాదులకు వరుసగ “రాజపురుషుఁడు - (తత్పు.) - నీలో
 త్పలము. (కర్త.) పీతాంబుఁడు (బహు.) రామలక్ష్మణులు (ద్వంద్వ.)” అని యుదాహ
 రించిరి. సిద్ధద్విగువునకు “త్రిలోక” అనియు నవ్యయ్యాభావమునకు ‘యథాశక్తి’
 అనియు నెల యుదాహరింపలేదో తెలియకున్నది. మఱియు “ద్విగుకర్త ధారయా”
 విత్యాదికారికలను భట్టారకుఁ డాచ్ఛికసమాసముల విషయమున నుపదేశించిన
 కాని తదితరసాధ్యసమాసముల విషయమున— ‘సాధ్యసాంస్కృతిక సమాసము -
 మిశ్రసమాసము’ అనువానివిషయమున—నుపదేశింపలేదు. సూరి యాకారికలను
 వివరించుచుద్దేశముతోనే ప్రకృతసూత్రమును దీనివివరణమును వ్రాయసాగెనుగాని
 యీసూత్ర వివరణములలో నాచ్ఛికములనేకాక “రామునిబాణము—సరసపువచ
 నము’ అను సాధ్యసాంస్కృతికములను “దొంగభయము - ముజ్జగములు - ముల్లోక
 ములు” అను మిశ్రసమాసములను నైత ముదాహరించినవాడయ్యెను. అవ్యయ్యా
 భావము నుజ్జగించుట యుపమారూపకాదులను బ్రసంగించుట మున్నగువానిబట్టి
 ద్విగుకర్త ధారయానిత్యాదికారికల ననుసరించియే యీసూత్రమును దీనివివరణ
 మును నుపదేశించిననుటలో సందియములేదు. తత్పురుషభేదముల నుదాహరించు
 టలో సూరి యహోబలపతినే యనుసరించెనుగాని యొకటిరెండుచోటులందు సవ
 రింపఁబోయి పొరవడెను. చింతామణియశయముచొప్పున ద్విగుకర్త ధారయా
 విత్యాదికారికల కాచ్ఛికసమాసములనే యుదాహరించుట యుక్తమగుటంజేసి
 యహోబలపతి యట్లే యుదాహరించెను. “పడగిలాల్పు - లేనెలిండి (పడగను

దాల్పునది - తేనెను తినునది) ఇత్యాదౌ ద్వితీయాతత్పురుషః - అత ఏవ ధరిత్రి
 చాచుగరుతాల్పినకేల నిత్యాదయః కపీరా ముక్తయః పంగచ్చస్తే. పట్టుపుట్టముతాల్పు
 ఇత్యాదౌ వలుద్వితీయాతత్పురుషః. (విస్తర I) ఉలితునుక-నెలత్కవ బిడ్డ ఇత్యాదౌ
 తృతీయాతత్పురుషః - '(ఉలిచేతః దునుక. నెలచేతః దక్కువ.' అని విగ్రహములు)
 దేవరమేలు ఇత్యాదౌ చతుర్థితత్పురుషః..... దొంగయలుకు
 ('దొంగవలనన్+అలుకు = భయము' అని విగ్రహము) ఇత్యాదౌ పంచమీతత్పు
 రుషః. దొరమాసిసి - తేటిపిల్ల - మల్లెపూవు - జాబిల్లి - వెన్నెల - గట్టుపట్టి - రాచ
 కొలము - నేతిముంత - హుటికుండ - ఇత్యాద్యాః షష్ఠీతత్పురుషః - మాటనేర్పరి
 ఇత్యాదౌ సప్తమీతత్పురుషః" (ఆహా ౪౩౪ పుట). ఇట్లంతటను నాచ్చికసమాస
 ములనే యహోబలపతి యుదాహరించెను - అట్టియహోబలపతి యుదాహృతులనే
 స్వీకరించి యుదాహరించుటలో సూరి యించుక సవరించెను. ముద్రితాహోబలపండి
 తీయమున 'దొంగయలుక ఇత్యాదౌ పంచమీతత్పురుషః' అని ప్రమాదముగఁ బడి
 నది. భద్రాద్రిశాస్త్రి గారిటీకయందును నల్లె యున్నది కాన సూరి చూచిన కశిరోధూష
 ణమునందును నల్లెయుండునని తోచెడిని. "అలుక = కోపము" అనుదాని కట్టి
 పంచమీతత్పురుషములో సుదర్భము లేనందున సవరించి "దొంగభయము" అను

విస్తర. I ౨౬౯ విషయము:—తిండిశబ్దమునకు "తినువాడు" అనునర్థము కాన
 రాదు. తినుట యనియే యర్థము కన్పట్టుచున్నది. కాన ద్వితీయావిభక్తి కిచటఁ
 బ్రసక్తిలేదు. "తేనెతిండి = తేనెతిండిగాఁగలది తుమ్మెద" అనువిగ్రహమున నది
 బహువ్రీహి యనవలెను. లేదా "తేనెతిండి = తేనెయొక్క+తిండి = తేనెతిండి" అని
 యర్థము చేసినచో షష్ఠీతత్పురుషము కావలెను. అట్లే "పట్టుపుట్టముతాల్పు" అనుచో
 'పట్టుపుట్టమును+తాల్పు = ధరించువాడు' అనినచో ద్వితీయ లోపించిన తత్పురు
 షమే యగును. అలుక్సమాసముకాదు. లేదా "పట్టుపుట్టముయొక్క+తాల్పు"
 అనినచో షష్ఠికాదేశముగావచ్చిన ద్వితీయావిభక్తిరూపము. లోపింపలేదనియు
 ద్రుతమాత్రము లోపించెననియుఁ జెప్పినచో నలుక్ షష్ఠీతత్పురుషమనుట
 యుక్తము. "పట్టుపుట్టముయొక్క+తాల్పు=(షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుష
 సఃస్థితా నామ్నామ్' అనుచొప్పున ద్వితీయాతుల్యరూప మాదేశము కాఁగా) "పట్టు
 పుట్టమునున్+తాల్పు" అగును. "నిరమో మహతాం లుక్చ స్యా" త్రనుచొప్పున 'ను'
 వర్ణకలోపమును "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమానేషు" అనుచొప్పున ద్రుతలోపమును
 రాఁగా "పట్టుపుట్టముతాల్పు" అని యేర్పడునుగాన ద్వితీయ లోపింపలే దనుట
 సరికాదు. షష్ఠి లోపింపలే దనవలెను.

దానిని సూరి నిల్పెనని విశ్వసించవలగును. సమాసకముల ననగా నాచ్ఛికసమాసములను మాత్రమే యీ కారికలచోట నుదాహరించుట యావశ్యకమని తలంపనివాడగుట చేతనే సూరి రామునిబాణము మున్నగువానిని సైత ముదాహరించినవాడయ్యెను. (విస్తర II).

సమానాధికరణాదుల స్వరూప మీవఱకు విశదీకరింపబడెను. (౨౬౯ IV విష.) 'చిగురుఁ గేలు' మున్నగువానివంటి యుపమానపూర్వపదకర్త ధారయములు సంస్కృతమున

విస్తర II ౨౬౯ విష:—చింతామణిపద్యములచొప్పున 'దొంగభయము' అను పంచమీతత్పురుషసమాసము సాధువు కాదు. సమాసకమునందుమాత్రమే సమాస విభక్తికి లోపమును జింతామణి యుద్దేశించినది. తక్కిన సాధ్యసాంస్కృతికములందును మిశ్రసమాసములందును సమాసవిభక్తిలోపమును జింతామణి యుద్దేశింపలేదు. తత్పురుషములలో షష్ఠీతత్పురుషమునుమాత్రమే సాధ్యసాంస్కృతికమిశ్రసమాసములలో "షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్య తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్" అను సూత్రమున నంగీకరించెను. ఎల్ల కారికములందును శేషషష్ఠీ వివక్ష నిర్బాధముగావున "దొంగయొక్క+భయము = దొంగనున్ = దొంగన్+భయము" అని యుండఁగ ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమానేషు" అనుచొప్పున ద్రుతలోపము రాగా 'దొంగభయము' అనుషష్ఠీతత్పురుషముమాత్రము సిద్ధించును. అచటి షష్ఠీ ద్వితీయాతుల్యరూపముతో నిల్చి లోపింపమింజెసి "అలుక్ షష్ఠీతత్పురుష" మనఁదగును. బాలవ్యాకరణకర్త యట్టి చింతామణియాశయమును గ్రహింపలేక "సమాసవిభక్తికి లోపంబగు లట్లునకుఁ గాదు" (బా. సమా. ౨౫ సూ.) అని యిట్లు సాధ్యసమాసముల విభక్తులకెల్ల లోపమును విధించెను. కావున "దొంగ వలనన్+భయము = దొంగభయము" అను సాధ్యమిశ్రపంచమీతత్పురుషము బాల వ్యాకరణపక్షమున సాధు వగుచున్నది. కాని యీసూరిరచనమునందు "నెలయ వరుఁడు (నెలచేతన్+అవరుఁడు) నెల ప్రభవుఁడు. (నెలవలనన్+ప్రభవుఁడు=బుధుఁడు) మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములగును. మఱియు "సమాసవిభక్తికి లోపంబగు....." (బా. సమా. ౨౫ సూ.) అనెడి సూరిసూత్రము నిర్మూలమగుటంజెసి యశాస్త్రీయము. "లోపశ్చ విభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్సమాసకాశ్చేషు" అని యిట్లు చింతామణి సమాసకములందే విభక్తిలోపమును వచించెనుగాని తక్కిన సాధ్యసమాసములలో విభక్తి లోపము నంగీకరింపలేదు. సమాసకవిభక్తి లోపము సైతము కవిప్రయుక్తములందే చెల్లును. ఈసందర్భమున నూతనపద్ధతి నవలంబించిన సూరిమూర్ఖము శేవల మమమూర్ఖమని ముందు నిరూపింపబడెను.

తమునందును బ్రయుక్తమయ్యెననియు నట్టి సిద్ధసమాసము లాంధ్రకవిప్రయుక్తములు గలవనియు నీవఱకు విశదీకరింపఁబడెను. (విస్తర. II ౨౬౮ IV విష.) కేవల సంస్కృతశబ్దము వికృతశబ్దముతోడ సమసింపఁ దనఁగా నాంధ్రవిభక్త్యాదుల నందని సంస్కృతశబ్ద మట్లు సమసింపదని యర్థము. కాన 'అనేకమాలులు' అనునది యసాధువు. 'అనేకముమాలులు' అను తత్పురుషముల సమాసము సాధువగును. ఇట్లే 'అల్పపుదండులు' అనురీతిని నైతము సాధువె యగును.

లోపశ్చ విభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్పుమాసకాజ్ఞేషు.

(ఆం. చిం. హలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౪౭ పు.)

షష్ఠీ భవే ద్వితీయా, తుల్యా తత్పురుష సంస్థితా నా మ్నామ్. (ఆం. చిం. ౧౩ కారి. అహో. ౪౧౭ పు.)

స్యా దుత్తరస్య లోపేషిద్వితీయా నియతా మతా ।

నన్నయా. అన్యత్రాపి తదిష్టి స్యాత్ । ప్రయోగ స్తత్ర కార
౨౭౦ విష. జమ్|| (వికృ. హలం. ౨౦ కారి. అహో. ౪౪౪ పు.)

క్వచిత్ ప్రత్యయయోగేవ । తథాత్వ మభిధీయతే.
(వికృ. సంధి. ౨౫ కారి. అహో. ౧౮౯ పు.)

క్వచి దన్యవిభక్త్యధే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే. (వికృ.
అజం. ౮౭ కారి. అహో. ౩౬౫ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౦ విష:—సమాసకాజ్ఞేషు = ఆచ్ఛికసమాసావయవములగు (సమాసక = ఆచ్ఛికసమాస) ననఁగా నాచ్ఛికసమాసరూపప్రాతిపదికమునకు నవయవ నములగు, విభక్త్యాదేః = సుబ్విభక్తులు-ఉత్తరపదములు మున్నగువానికి, లోపశ్చ= లోపముసయితము, స్యాత్ = అగును. చశబ్దముచే నీలోప మరుదగను బ్రయోగానుసారముగను గల్గును. ఈసూత్ర మిక్రిందిసంస్కృతవ్యాకరణవిషయముల నుద్దేశించుచున్నది. కావున నట్టిసంస్కృతపద్ధతిచే సమాసవిభక్తిలోపము నుత్తపదాది లోపమును జేయవలయునని దిక్షాత్రముగా నుపదేశింపఁబడెను.

“సుపో థాతు ప్రాతిపదికయోః. (౨-౪. ౭౧) (వృత్తి.) ఏతయో రవయవస్య సుపో టుక్ స్యాత్. (సి. కౌ. ౬౫౦.) శాకపాథివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోప సోఽస్యసంఖ్యానమ్. (వార్తి. ౧౩౧౦-౭౩౯ సూ.)” మున్నగుసూత్రములచేత సమాసోత్తరపదాదిలోపమును వచింపఁబడెను. అలౌకవిగ్రహమునందే సామానాధికరణ్యాదివివక్షచేత సమాససంజ్ఞ కల్గఁగా నట్టి సమాసమునకు “కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ (౧-౨-౪౬) కృత్తద్ధితాస్తా సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః స్యుః” (సి. కౌ. ౧౭౯ సూ.)

అనుసూత్రముచొప్పునఁ బ్రాతిపదిక సంజ్ఞ కల్లఁగా నట్టి ప్రాతిపదికమున కవయవ భూతములగు శబ్దములలోని సుబ్బిభక్త్యాదులు “సుపా థాతు ప్రాతిపదియోః” అను సూత్రముచొప్పున లోపించును. లోపింపఁగా మిగిలిన ప్రాతిపదికముపైని వాక్యాన్వయయోగ్యములగు సుబ్బిభక్తులు నిల్పును. ఇట్లే తద్ధితాదివృత్తులందును విభక్త్యాదిలోపము నరయునది. ఆచ్ఛికసమాసాదులందును బైరితినే ‘కృతద్ధితసమాసాశ్చ’ అనుచొప్పునఁ బ్రాతిపదికత్వము గల్గిన సమాసక తద్ధితాద్యవయవములగు శబ్దములందలి విభక్త్యాదులు ప్రకృతమగు “లోపశ్చవిభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్వాత్మ మాసక్తాజ్ఞేషు” అనుసూత్రముచే లోపించుటయు మిగిలిన ప్రాతిపదికసమాసశబ్దము పైని వాక్యాన్వయయోగ్యసుబ్బిభక్తులు నిల్పుటయు సంభవించును. వేల్పు+అమ్+దొర+సు = (వేల్పులయొక్కదొర) అనుచో సమాససమాసప్రాతిపదికావయవములగు ‘అమ్ సు’ అనునవి లోపింపఁగా “వేల్పుదొర” అనుప్రాతిపదికభాగము నిల్పును. దొంగ+భ్యన్+అలుకు+సు = (దొంగవలనియలుకు) అనుచో “దొంగయలుకు” అనుప్రాతిపదికభాగము లుప్తశేషమగును. మూడు+జన్+కన్ను+జన్ (మూడు కన్నులైనసింగలవో వాడు) ‘మూడుకన్ను = ముక్కన్ను +ంటి = ముక్కంటి’ అనుప్రాతిపదికము నిల్పును. ప్రయోగసిద్ధములగు గొన్నియాచ్ఛికసమాసకములందును గొన్నిజ్ఞాపకసిద్ధసమాసముల (శోకార్తపుటాడలులతో) యందును దప్పఁ దక్కినసాంస్కృతి కాచ్ఛిక మిశ్రసమాసములం దీసంస్కృతవాక్యకరణప్రసిద్ధ సమాససామాన్యపద్ధతి యుపచరింపదు. “రాజన్+జన్+ఆన+సు అనుచో “రాజయాన” అను ననిష్టరూప మేర్పడును. కావుననే యట్టిచోటులందు నన్న యాధర్వణులు “షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యేత్యాది చొప్పున మార్గాంతరమున రూపసిద్ధి నుపదేశించిరి.

లోపశ్చ విభక్త్యాదేరిత్యాది కాంక్షికరణమగు “లోపమును సమాసకగత మౌ పదములవయి విభక్తికి.....” అనుదానికి గాణపతవివరణకర్త “ఉత్తరార్థోదాహృతి.....తమ్మనికొడుకు - ననలదండ - వేల్పులదొర. విభక్తి పరమగునపుడు ప్రకృతికి విధింపఁబడిన. ‘ని-ల’లు విభక్తి సంబంధులుగాక ప్రకృత్యవయవములగుటచేసి వానికి లోపమురాదు” అని వివృతివ్రాసెను. (గాణ. 3౦౪ కారి. ౭ పద్య) ఇది సరికాదు. ఆలోకించిగ్రహవాక్యములోనె సమాససంజ్ఞ కల్లఁగా నట్టిసమాససమాసప్రాతిపదికమున కవయవములగు సుబ్బిభక్తులు లోపించుటచేత ‘ని-ల’లు వచ్చుటకుఁ బ్రసక్తిలేదు. ఋషియు గాణపతవివరణకర్త యిచ్చిన యుదాహృతులు “షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యే” త్యాదిసూత్రమునకు లక్ష్యములుగాని

[బా. సమా. 3-సూ.] సమాసకములందురు షష్ఠీభవేడిత్యాది వ ర్తిల్లును. 1161.

లోపశ్చ విభక్త్యాదే రిత్యాదిసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానేరవు. అలాకవిగ్రహమునందే సుబ్బిభక్తులు లోపించుటచే “తమ్ముకొడుకు - ననదండ - వేల్పుదొర” అనియే సిద్ధించును. ఇట్లే “కన్ను+ఓస్+కవ+సు” అనువిగ్రహమున సుబ్బిభక్తులు లోపింపగా “కన్నుగవ” అని సిద్ధించును. “ఉ.....మున్నుగొంటి మేవ న్నునదండ యొక్క మగవాఁ డిడ.....” (ఆము. ౧ ఆ. ౧౪), మథ్యా..... ఉవిద కన్నుంగవ మొగిచి తెఱవక యుండె భయమున, (ఆది. ౪ ఆ. ౨౫౪) ఉ... ..క । న్నుంగవ యాక్రమించుకొనునో ముఖచంద్రునటంచు.....(మను. ౨ ఆ. 3౨.)

సమాసకములం దిట్లు విభక్తిలోపము గల్గుసమాసములు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ నెప్పవలెను. “షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయా తుల్యేత్యాదిసూత్రము (చిం. హలం. ౧3 కా) చొప్పున నన్ననో సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములేకాక యాచ్చిక సమాసములును ధారాళముగా నేర్పడును. ఉదా:—తమ్మునికొడుకు - ననదండ-వేల్పులదొర - కన్నులకవ మొ. ఇట్టియొడల “కన్ను+ఓస్+కవ+సు” అనునపుడు షష్ఠీ భవే దిత్యాదిచొప్పున రూపసిద్ధి చికిర్నితమగునపుడు సమాసరూపప్రాతిపదికము యొక్క యవయవములోని “ఓస్” ప్రత్యయము లోపింపక దానిచో “ఔట్” ప్రత్యయరూపద్వితీయాకారము నిల్పును. కవ శబ్దముమీఁది సుప్రత్యయము మాత్రములోపించును - కాఁగా “కన్నులకవ” అని రూప మేర్పడును.

సమాసకేతరస్థలములందు “షష్ఠీ భవే”దిత్యాద్యుత్తరసూత్రసిద్ధ షష్ఠీతత్పురుషమునకుఁ దప్పఁ దక్కినతత్పురుషకర్తృధారయాదులకు సాంస్కృతికమిశ్రరూపసాధ్య సమాసస్థితి లేదని పయంసందర్భమువలనఁ తోచుచున్నను - “సరళే పరుషే చైవ... వికారాచ్చాపి కేవల” (౮౮. విష). “దారార్థేత ఉదపి రో మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే శృంఘా” (౯3. ౯౪. విష). “సామానాధికరణ్యేషు.....” (౯౧. విష). “ద్విగో రమిశ్రతాయాఁతు । ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే । మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా దన్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్ ” (౨౮౪. విష). “ఇచ్చ విభక్త్యన్తిరుస్య.....” (౧౦౫. విష). అనునవి మొదలగు విధులచేత నితరవిధములగు తత్పురుషకర్తృధారయ ద్వగువులకును నభ్యనుజ్ఞ తత్త్వద్విధానసామర్థ్యమున జ్ఞాపిత మగుచున్నది. కావున నట్టి జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములందుఁ దత్త్వద్విధుల కనుకూలముగాఁ దత్త్వద్విధుల ననుసరించి శాస్త్రకవిప్రయోగవిరోధము లేనిరీతిని విభక్తిలోపాదికమును “సుహాధాతుప్రాతిపదికయోః” (సి. కౌ. ౬౫౦. సూ). అనురీతిని ననుక్తనాన్యాయమునఁ

1162. సమాసకేతరస్థలములందును జ్ఞాపకసిద్ధములు చెల్లును. [౨౩౦ వి. కల్ప.]

గల్పించికొనవలయును. “సుపాఠాః ధాతు ప్రాతిపదికయోః” అనువానినే యుద్దేశించుచున్న “లోపశ్చ విభక్త్యాఃః.....” (చిం. హలం. ౧౭. కా) అనుసూత్రముపై రీతినమాసములందును “శోకార్తపుటాడలులతో-చేసిన తత్ఫలము” మున్నగు కవిప్రయోగజ్ఞాపకసిద్ధ సాంస్కృతికాచ్చిక మిశ్రసమాసములందునుమాత్రమే యుపయోగింపవగునుగాని యెల్లయెడలను నుపయోగింపరాదు. జ్ఞాపకసిద్ధములందు “రామ+జీ+భక్తి+సు” అనుచో ‘రామునందలిభక్తి’ అనునర్థమును వివక్షించునపుడు “జేరలిచ” అనుసూత్రపుజ్ఞాపకమున నందలి ‘జీ’ లోపింపదు. ‘సు’ప్రత్యయము లోపించును. జ్ఞాపకసిద్ధసమాస స్థలములం దిట్లాయా సూత్రముల ననుసరించి దీని నుపయోగించుకోవలెను. సీ. ఉల్లతెల్లని తురగోత్తము వాలంబు (ఆది. ౨. ఆ. ౩౪. ప). క. శోకార్తపుటాడలులతో (స్త్రీ. ౨. ఆ. ౧౨౪. ౪. ప). మున్నగు ప్రయోగములనుబట్టియు, “సామాసాధికరణ్యే ఘాదస్తానాం టుగాగ మోచి స్యాత్..... మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపు” మున్నగువిధులనుబట్టియు సాంస్కృతికమిశ్రరూప సాధ్య సమాసాధికరణ సమాసము లభ్యన్యజ్ఞాతము లగుచున్నవని యెఱుంగునది. సమాసకములందేకాక సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములందును విభానసామర్థ్యమున జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములు చెల్లును. వానిప్రక్రియను బయిరితినై గ్రహింపవలెను. శోకార్త+జన్+ఓడలు+జన్ = శోకార్త+జన్+ఓడలు = శోకార్తములు+ఓడలు = శోకార్తము+ఓడలు = శోకార్తపుటాడలు - శోకార్తపుటాడలులతో. ఆ+జీ+పురుష+జీ = ఆపురుష—ఆపురుషునందు = అప్పురుషునందు-మొ. పుంలింగములును బుంలింగసమములనగు సంస్కృతములు సమాసపూర్వావయములు కారాదు. శోకార్తమగడు’ అనరాదు. అట్టిప్రయోగములులేవు. వేల్పులదొర - కొమరుని పేర్ని మున్నగుచోటులందలి వృత్తి ద్వితీయాకారమున నిల్చియుండుటచే నట్టివి “అలక్ వృత్తీసమాసములే” అని చెప్పవగును. (౨౭౦. విషయము). వానితోడన్+ఇ+చెలిమి = వానితోడిచెలిమి. వీనియందున్+అలి+పేర్ని = వీనియందలి పేర్ని. (౧౦౫. విష). ఇట్టివి తృతీయాద్యలుక్ సమాసలు. “ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ” అనుచొప్పున (౨౬౮. విష). నుపమానవాచకములతోడి సమాసమున విభక్తిలోపాభావము సాధ్యసమాసములందును గలదు. “క... | తిరముగ వాక్య సమాసా | చరణంబుల ద్వివిధ యగుచు శ్రోతియుఁ దనరున్ (నరస. ౫. ఆ. ౧౦. పు. శా = నీదోఁబడ్డమహింద్రుడో యనడగు న్నిదివ్యతేజోభరం | బాదిత్యుండును జోలేఁ జొల్పు.....” (నరస. ౫. ఆ. ౧౮. ప). ఇటు బ్రథమావిభక్తి ‘ఇవార్థకము

తోడి, సమాసమున లోపింపలేదు. (విస్తర). తలన్ + పోయు + ప్రాలు = తలంబ్రాలు -
 ఓడిన్ + కట్టు + ప్రాలు = ఓడిబ్రాలు. ఊరన్ + తిరుగు + పంది = ఊరబంది. మొదలగు
 మధ్యమపదలోపి సమాసములందును (౨౭౦. విష) ద్వితీయాది ద్రుతము కొన్ని
 యెడల లోపింపక “అపరాస్త” ఇత్యాదిచే బిందువుకాగా ‘తలంబ్రాలు’ మున్నగు
 నలుకసమాసములు సిద్ధించును. (౮౨. III. ౮౭. ౯౦. ౯౦ I విష). సప్తమీ

విస్తర. ౨౭౦. విష:—వలె ప్రభృతిశబ్దములతోడ సమాసము గల్గునపుడు
 తెలుగునఁ గొన్నివిశేషములు గలవు. సంస్కృతమున ‘ఇవ’ శబ్దముతోడి ప్రయోగ
 మున నుపమానోపమేయములు సమానవిభక్తికములుగనె యుండును. “ముఖం
 చంద్ర ఇవ భాలి - ముఖస్య చంద్రస్యేవ విలాసః” అనురీతినే యుండును. తెల్లన
 నట్లుకాదు - ఉపమేయము ప్రథమేతరవిభక్తులతో నున్నపు డుపమానమును నట్టి
 విభక్తులతోనె యుండును. ఉపమేయము ప్రథమాంతమైయున్నపు డుపమాన
 మీక్రిందిరీతిని వ్యవహరింపబడునట్లుతో నుండును. సంస్కృతమునందు సదృశాదిశబ్ద
 ములతోడి సమాసమున నిట్టిభేద మె యుండును. “ముఖం చంద్రసదృశమ్ = చంద్రేణ
 సదృశమ్ = చంద్రస్య సదృశమ్” మొ. ఈవిషయమునఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త
 యీక్రిందిరీతిని సూత్రించియున్నాడు. “అట్లు - పోలె, బలె - వలె శబ్దంబు
 లివార్థకంబులు. ఉపమేయము ప్రథమాంతమగునపు డట్లు పరంబగుచో నుపమానం
 బులగు నామతదస్తద్యుష్టదాత్తార్థములకు వృత్తియు, పోలె బలె లు పరంబు
 లగుచో నామ తచ్చబ్ధార్థములకుఁ బ్రథమయు; నస్తదర్థప్రభృతులకు ద్వితీయయు,
 వలె పరంబగుచో నామతచ్చబ్ధార్థములకు వృత్తియు, నస్తదర్థాదలకు వృత్తిద్వితీయల
 యం దే దియే నొక్కటియు, గ్రమంబుగ నగు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంతమగు
 నపుడు పోలె ప్రభృతులు పరంబులగుచో నుపమానంబుల కుపమేయ విభక్తుల
 యగు. పోలినయెడఁ దచ్చబ్ధమే తదాదులకు నుపలక్షణముగా గ్రహించునది. అట్లు
 కరణ్యాదులకు గ్రాహకము” (ప్రాథ. సమా. ౩౮. సూ). ఉదా:—మీరు
 బకు నట్లు చత్తురు. మీరు బకునికరణిఁ జత్తురు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంత
 మగునపుడు ‘అట్లు-కరణి - మున్నగువాని వాడుక వీలుపడదు. ముఖము పద్మము
 వోలె (పద్మముబలె) నున్నది. నేను నినుంజోలె, (నినుంబలె) విన్నాను. ముఖము
 చంద్రునివలె నున్నది. వాడు నావలె (లేదా) నన్నువలె నున్నాడు. భీరులఁజోలె
 మమ్మునేల వెఱపించెడు. మొ.

“ప్రథమాంతములమీది పోలె - బలె - పోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకం
 బులు విభాషనగు”. (ప్రాథ. సమా. ౩౯. సూ). ఉదా:—నిధిఁ గన్న పేదయుఁ

బోలె. ఇది యాగముకాదనియు నర్థవిశేషబోధకమనియు నీవఱకు వ్రాయబడెను. (౮౪. I విష). పేదవోలె - పుణ్యజనాఖ్యముంబలె - పుణ్యజనాఖ్యబలె - మన్త ఘండునుంబోనివాని - వీండ్లును వాండ్లును బలె. మొ. “కొన్నియెడల నుపమానంబులు పెక్కులగుచో నివి కడదాని కొక్కటిగ చూపట్టెడి (ప్రాధ. సమా. ౪౦).”

“అట్టి - పోని - బోటి వంటి - శబ్దంబులు వదర్థకంబులు. బోటి దనంతః బ్రత్యయార్థంబునగు. అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతిపరకనామా దలకుంబలె; బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు, అందు బోటి వంటులు సమానంబులు. అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబులకుం బోలెఁ గార్యంబు. పోని పరంబగుచో డువర్ణకంబుమీఁద ద్రుతంబు నిత్యంబు”. (ప్రాధ. సమా. ౪౩. సూ). ఉదాః—రామునియట్టి - నీయట్టి; మన్తఘండునుంబోని వాని - దేవివోని - దేవియుంబోనిదాని - నన్నుబోని - తన్నుబోని - నిన్నుబోని వానికి - రామునిబోటి - రామునివంటి - వానిబోటి - వానివంటివానికి - నాబోటి - ననుబోటి - నీబోటి - నినుబోటివాఁడు. తనబోటివాఁడు - తనవంటివానికి (‘తన్ను వంటి’ అనరాదు). మముబోంట్లకు - పల్కులవంటి = పల్కుల్యవంటి (పాండు. ౧. ఆ. ౨౯. ప). వీనికిఁ బ్రమాణములగు కవిప్రయోగములు త్రిలింగలక్షణశేషంబున నాయాసూత్రంబులకడఁ జూపబడెను - ఈసూత్రము విషయము లుపమేయ మే విభక్తిలో నున్నను వర్తిల్లును - ఉదాః—“నాబోటివాఁడు. నాబోటివానికి - నాబోటివానిచే మొ. పోనిశబ్దము పోలనిశబ్దసంక్షేపరూపము కానోపును. కావు ననె దానికి ముందును’ శబ్దస్థితి యంతటను నిత్యమై యుండుట యావశ్యకముగ నుండును. మన్తఘండునుంబోనివాని = మన్తఘండు నైతము పోలఁజాలనివాని నని యర్థము. నాయకరత్నంబునుంబోని రాజమహేంద్రవరంబునన్ (ఆది. ౧. ఆ. ౮).

కొన్నివిశేషప్రయోగములుః—ఇవశబ్దముతోడి సమాసము సంస్కృతము నందె నిత్యముకామింజేసి (౨౬౮ X విష.) తెల్లునందును నివార్థకశబ్దములతోడి సమాసమున కనిత్యత సంగీకరించుట వింతకాదు. మఱియు ‘అదిత్యుండునుబోలె. మన్తఘండునుంబోనివాని’ మున్నగుచోటులందలి ద్రుతాగమము కాదనియు నర్థ విశేషబోధక నుశబ్ద మనియుఁ (౮౪ I విష.) జేసిన సిద్ధాంతము నైతము దీనివ్యస్త తను నిర్ణయింపఁజాలును. కావున నివార్థకములతోడి ప్రయోగములం దవధారణార్థక శబ్దప్రయోగమును దుష్టము కావేరదు. ‘నదివోలె’ మున్నగుచోటులందలి వాచేశ మును, నీవంటి వ్యస్తతను దెల్పును. క.....హిమమయాఖండ పోలెన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨౫.) చ.....వైశ్యులపోతె వశ్యులై. (సఖా. ౨ ఆ. ౯౬.) చ. అప

విని సూతసూనుడు భయం బెడఁ గూరినవాడైపోలే నై | వెనుక కొదింగి, (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౦౬.) మ.....అటంగల దీక్షమట్లతఁడు ముందుగాక (కర్ణ. 3 ఆ. ౪౯.) ('దీపమట్లు' అనుచో ఐక్ష్మీకమాస నుష్టు రాలేదు), క. అనిన.....అమృత ధారాపాతం | బునుబోలే నైన. (ఆర. ౨ ఆ. ౧౫.) (ను శబ్దము ప్రాసగతము) సీ. రంగదుత్తుంగతరంగహస్తంబుల నాడెడునదివోలే.....వటలేడునదివోలే తొడరెడునదివోలేనగియెడునదివోలేఓపనియది వోలే నుచ్చభీమ. (ఆ-వె.)-నినదమగుచునున్న నీరధియొద్దకు..... (ఆర. 3 ఆ. 3౮ ప.) 'అనుచో అగుచునున్న' అనుదానికర్త 'సూద్రము' అను నుపమేయము ప్రథమాంత మధ్యాహ్నత మగుచున్నదిగాన బాధలేదు. సీ. అనఘ సోమము లేని యధ్వరంబును శశి లేని రాత్రియు రవి లేని నభము | పుష్ప, సంపదలేని భూజమునుబోలే. (అను. ౨ ఆ. ౧౦౬.) ఇట్లు పెక్కిటి కొక్కవాచకమును బ్రయోగించుట గలదు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౪౯ ప.). క. వెనుమంట నుటుకు శలభం | బును బోలేన్.....(ద్రోణ. ౪ ఆ. ౧౧౬.) (ను శబ్దము ప్రాసగతము.) సీ. త్రాసులుంబోని చిత్తంబులతోడుత.....(శాంతి. ౨ ఆ. 3౭౪). మ....,విరావతం | బుచుబోలేన్. (నిర్వ. 2 ఆ. ౪౭.) చ.....మలపగనున్న కల్పలత, మన్మథునారి నమర్చునున్న కో | మలతరపుష్పబాణ మ,హిమద్యుతిః జూడఁగ నున్న పద్మకు | ట్టల, మలరంగనున్న మధుమంజరి, నా మధుజ్ఞంభితాంగదో | హలరుచి నొప్పె గౌరి... (నన్ని. కు. 3 ఆ. ౨౮3 ప.) (పెక్కిటికొక్కసాన్ శబ్దము) (ప్రౌఢ. క్రియా. 3౦ సూ. చూ.) తే-గీ. విగతజీవుడై పడియున్న వేదమూర్తి | యతనిచేత సంజీవితుడై వెలింగె | దనుజమంత్రి యుచ్చారణదక్షుచేత | నభిహితం బగుశబ్దంబు నట్లపోలే. (ఆది. 3 ఆ. ౧౨౭.) (వాచకద్యయ) ఆ-వె. అతనిమేను కుంతి యట్టుల కైవడి | యరయ నేను జూచి... (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౨ ప.) గీ. ఆర్తు డైనట్లు వోలే. (హరి. పూ. భా. ౫ ఆ. ౧౫౦.) 'ద్వి. వచ్చు వహిత్రంబు వడువునుబోలే.' (బసవ. ౨ ఆ. ౨౫౫.) కరమర్థి నందిచ్చుకరణియుబోలే. (బస. ౨ ఆ. ౨౭౦). ఆ-వె.....అర్చన లిచ్చుపగిదివోలే. (నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౪౯.) తే-గీ. బలసి కుల గిడులో కొలువున్న భంగివోలే. (నన్ని. కు. 3 ఆ. ౨౫౬.) శారద నీరద సమాహి చాడ్చునబోలేన్. (నన్ని. కు. ౧౦౮. 3౮౫.) సీ.....ఉదయించునడువవోలే |కరణివోలే |అట్లుపోలే | రమణవోలే |తెలుగు వోలే | (నన్ని. కు. 3 ఆ. ౨౭౨). అట్టిప్రభృతులకు:—ఉ. దైవిత వనంబు నట్టి ముఖవాగము గోవుల కెందు లేదు (ఆర. ౫ ఆ. 3౬౦). గీ. అనఘ

నవర్ణకము లోపింపని మధ్యమపదలోపిసమాసములును నలుక్సమాసములుగ నెన్నుదగును. ప్రాథవ్యాకరణమున నివి వేర్వేరువిధములుగ సూత్రంపఁబడినవి:—కొన్ని యొడల సప్తమితత్పురుషమునందు నవర్ణకంబునగు (అలుక్సమాసము) ఉదా:—కువలయంబునవారు మొ, కువలయంబునన్ + గల + వారు = కువలయంబునవారు. ఇట్లే వారాణావతంబునవారు, - చిత్తమునదుఃఖంబుల్ - మొ. (ప్రాథ. సమా. ౩౨. సూ). షష్ఠీతత్పురుషంబులందు నగాగమంబు విభాషనగు. ఉదా:—ఎలజ వ్యనంబున విలసనంబు (ప్రాథ - సమా. ౧. సూ) 'జవ్యనంబునన్ + కలుగు + విలసనంబు' అనురీతిని పీనిని సప్తమ్యలుక్కులుగానె సమర్థింపనగును. ఒకానొకచో మతు బర్ధంబున నవర్ణంబు చూపట్టెడి. ఉదా:—క. అనిజ.....ఇట్టి దివ్యతేజంబున వాఁ డధమాన్వయమునఁ బుట్టునె... (ప్రాథ తద్ధి. ౧౯. సూ). ఇట్టి వి నైతము నలుక్కులుగానె గ్రహింపనగును. దివ్యతేజంబునన్ + వెలుంగు + వాడు = దివ్యతేజంబునవాడు. ఇట్లే సీ. వర్ణత్రయంబునవలనను సప్తాంగములయందుఁ జిత్తంబు మెలఁగుచుండ..... (శాంతి. ౬. ఆ. ౨౦౦. ప). మున్నగు ప్రయోగాంతరము లందును నలుక్సమాసము నెన్నునగును. 'వర్ణత్రయంబునన్ + గల + వలనను' (వలను = నేర్పు). అనురీతిని సమర్థింపనగును.

షష్ఠీభవేదిత్యాది:—తత్పురుషసంస్థితా = తత్పురుషసమాసగతమగు, నా మ్నామ్ = ప్రాతిపదికములపయి సల్పియున్న, షష్ఠీ = షష్ఠీవిభక్తి, ద్వితీయాతుల్యా = ద్వితీయావిభక్తితుల్యమగు నాకారముగలది, భవేత్ = అగును. లోపశ్చ విభక్త్యా చేరిత్యాదిసూత్ర మూచ్చికసమాసమాత్రవిషయకము జ్ఞాపకసిద్ధసమాసవిషయకము నగుటచేతఁ దక్కినసాంస్కృతిక మిశ్రరూప సాధ్యసమాసముల విభక్తిలో పము చింతామణి సమ్మతముకాదు. అట్టియొడల సర్వకారకబాధకమగు శేషషష్ఠీ నంగీకరించి యట్టిసమాసముమాత్రము చేయనగుననియు నట్టి షష్ఠీ ద్వితీయాతుల్యా కారమునంది నిల్చుననియు, నట్టియొడల ద్వితీయకు లోపము ప్రకృతసమాసవిధిచే గల్గినేరదనియు నచ్చోటి ద్వితీయాసంబంధియగు తిజ్జధ్యశాస్త్రసిద్ధమగు ద్రుతము మాత్రము (౪౨ విష.) 'ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేష' (౮౭ విష.) అను

మాఖోటులకుఁ బ్రయంబై నవసకి. (ఆర. ౭ ఆ. ౩౬౮.) సీ.....తే.గీ. సిద్ధులకు ననుఁబొంట్లకుఁ జెప్పనేల. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧౩౯). తే.గీ. అలిగి జమునాలుకయుఁ బోని యతులశక్తి. (కర్ణ. ౩ ఆ. ౧౬౨ ప.) సీ. గిరిశృంగములఁబోని కరిశిరముల (కర్ణ. ౩ ఆ. ౧౭౬). ఆ.వె. 'తన్నపొనిదానిఁ దన్ని' అనుచో 'తన్నపొలుదానిఁ దన్ని'యని కవివ్రయుక్తమైయుండు. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౩౪.)

సూత్రముచొప్పున లోపించుననియు నెఱుంగనగును. ఉదా:—రామునియొక్క + బాణము = రామునిన్ + బాణము = రామునిబాణము. రాముయొక్క + బాణము = రామున్ + బాణము = రాముబాణము. రామునియొక్క + కొడుకు = రామునిన్ + కొడుకు = రామునికొడుకు. రాముయొక్క కొడుకు = రామున్ + కొడుకు = రాము కొడుకు. మొ. “లోపశ్చరిభక్త్యాదేః” అనునది స్వాత్రికముకాదు. సమాసకము లందు నైతము విభక్త్యాదిలోపము సార్వత్రికముకాదు. (౨౭౦ విష.) అయ్యది సమాసకములందును జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములందును బ్రయోగానుసారముగాఁ జెల్లును. ఉదా:—‘కొమరునియొక్కయునికి = కొమరయునికి’ అని యుండ నేరదు. ‘కొమరుని యునికి’ అనియే నిల్పుచు. కావున సమాసకములందును మిత్రాదిసమాసములందును నెల్లయెడల నీషష్ఠీభవేదిత్యాదిసూత్రము వర్తిల్లును.

సూత్రమునందలి ‘ద్వితీయాతుల్యా’ అనుదానికిఁ దంత్రముచే నావృత్తి నంగీకరించి, షష్ఠి, ద్వితీయాతుల్యాకారము గలదగునపుడే, ద్వితీయాతుల్యా = అట్టి ద్వితీయాంతమువంటి రూపముతో నిల్చునని వ్యాఖ్య చేసికొనవలయును. అనఁగా ‘యొక్క’ లోపించిన షష్ఠీరూపము తిచ్చభ్యసూత్రముచేత ద్రుతముచేరక ముందటి ద్వితీయాంతరూపమును బోలియున్నపుడే యీసూత్రము వర్తిల్లునని తాత్పర్యము. ఉదా:—సీతయొక్క + శక్తి = సీతనున్ + శక్తి = (పాక్షికనులోపము) సీతన్ + శక్తి = సీతశక్తి. ఇట్లే రూపసిద్ధి నంగీకరింపవలయునుగాని ‘సీతనుశక్తి’ మున్నగు ననిష్టరూపసిద్ధి నంగీకరింపరాదు. ‘సీతనున్’ అనుద్వితీయారూపములోని ‘ను’ అనునది “ఁక్చస్య” త్రను సూత్రముచొప్పున విభాషను లోపింపఁగా (చూడు. ౧౩౧ విష.) ‘సీతన్’ అనియేర్పడును. అట్టిరూపములోని తిచ్చభ్యసూత్రసిద్ధద్రుతము చేరక ముందటి ‘సీత’ అనునది ‘సీతయొక్క’ అనుదానిలోని ‘యొక్క’ లోపించినదానిని బోలియుండు నేకాని ‘సీతనున్’ అనుదానిలోని ద్రుతముచేరక ముందటి ‘సీతను’ అను నది యద్దానినిబోలి యుండదుగదా. కాన నిట్టి ద్వితీయాతుల్యాకారము (సీతనున్) నిల్వనేరదు. ఇట్లే సీ-నా-తా-మనశబ్దములయొక్క విభక్తి లోపించిన షష్ఠీరూపములు ‘సీ-నా-తా-మన’ అనునవి వానిద్వితీయారూపములను, ‘నిన్ను-నన్ను-తన్ను-మనల’ అను వానిని బోలియుండమిచేత ‘సీ-నా-తా-మన’ శబ్దములయెడల ప్రకృతమగు షష్ఠీ భవేదిత్యాదిసూత్రము వర్తిల్లనేరదు. మనలన్ - ద్వితీయ. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౭ ప.) మనయొక్క షష్ఠి. (ఆది. ౨ ఆ. ౩౪). (౨౧౯ I విష.) ఉదా:—నా-వాఁడు-మా-వాఁడు-తనమాట - తమమాట - మనవాఁడు - మనవినత. తక్కినసర్వరామములచోట ద్వితీయాతుల్యతయే గల్గును. ఉదా:—వానిమాట - వారిమాట, మొ. ‘నీయొక్క

పుత్రుడు' మున్నగుచోటులందలి షష్ఠీకి ద్వితీయాతౌల్యము లేనపుడు 'యొక్క'ను సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములలో లోప మెట్లు కలుగునని శంకింపరాదు. 'శబ్దభోక్త' యుష్టదాదిభ్య ఇత్యాది సూత్రము విశేషవిధిగ వానికి 'యొక్క'లోపము' కలుగు కథర్వణునిచే సూత్రింపబడెను. (౨౭౦ విష.) ఇట్టిచోట్ల 'యొక్క' చ శేషేషస్థి' అనుచోటి చకారముచేత "యొక్క" నిల్వదన్నను ననవచ్చును. కావున 'నీయొక్క' + పుత్రుడు = 'నీపుత్రుడు' మున్నగురూపములు నిర్బాధముగా సిద్ధించును. షష్ఠీ ద్వితీయాకారముతో నుండువానికే యీవిధి చెల్లునపు డింక ద్వితీయాతుల్యాకార విధానము చేయ నేల యని శంకింపరాదు. సాధ్యములగు సాంస్కృతికమిశ్ర సమాసములలో సమాసావయవపదముల విభక్తులకెల్ల సమాసకమందువలెనే లోపము నంగీకరించినచో 'రామునియొక్క+కొమారుడు' అనుచో రామకొమారుడు' అనురీతి ననిష్ఠరూపము లుద్భుతిల్లును. (విస్తర II ౨౬౯-౨౭౦-౨౭౧ విష.) యొక్కవిభక్తి వ్యస్తతలోను నిత్యముగా లోపించునుగాన రామునికొడుకు మున్నగురూపములకై షష్ఠీతత్పురుషమునుమాత్ర మంగీకరింపనేల యని శంకింపరాదు. రాజయొక్క+ఆజ్ఞ = రాజాజ్ఞ మున్నగుచోట్ల సామాసిక 'ను' మాగమము సమాసాంగీకారములేక సిద్ధింపనేరదుగదా. మఱియు నుత్తరపదలోప రూపకాదుల యర్థముల సిద్ధికి సమాసాంగీకార మత్యావశ్యకముగదా.

స్యా దుత్తరస్యేత్యాది:—ఉత్తరస్యలోపేపి = ఉత్తరపదలోపమందును సమాసపూర్వపదమునకు, ద్వితీయా అనియతా=ద్వితీయా తుల్యాకారము నియతము కానిదై యనగాఁ గొన్నియెడలమాత్ర మువచ్చునని యర్థము. మకా=సప్తతమగును. అన్యత్రాపి=ఉత్తరపదలోపేతరసమాసస్థలములందును, తదిష్టిఃస్యాత్ = ఆద్వితీయా తుల్యాకారస్థితి గొన్నియెడల సప్తతమగును. తత్ర=ఆవిషయమున, ప్రయోగః = మహాకవి ప్రయోగమే, కారణమ్=మూలము. ఉదా:—జవ్వాది యమ్మకపు నెట్టి = జవ్వాదిన్+నెట్టి = జవ్వాది నెట్టి. ఊరన్+తిరుగు+పంది = ఊరబంది. ఇట ద్వితీయారూపములేదు. రెండువేలధికమగు నలువది = రెండువేలన్+నలువది = రెండువేల నలువది. ఇట్టివి సైత ముత్తరపదలోపసమాసోదాహృతులే. మో మనెడి తమ్మి = మోముతమ్మి, తీగెవంటి కొను = తీగెకొను. వ్రేపల్లె యను వాడ = వ్రేపల్లెవాడ. ఇట్టివెల్ల 'అన్యత్రాపీత్యాది కువాహరణములు, క్వచిత్ప్రత్యయేత్యాదికారిక ౨౭౧ I విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. ఉదా:—షష్ఠీ ద్వితీయాకారముతోనె నిల్పుటకు:—దానియొక్క+కలరూపు = దానిన్+ది+కలరూపు = దానిదికలరూపు. వారియొక్క+నిశ్వాసములు = వారిన్+వి+నిశ్వాసములు = వారివి నిశ్వాసములు.

రామునియొక్క+శక్తి = రామునిన్+ది+శక్తి = రామునిది శక్తి. తథాత్వ మ్మనుట చేత “సీతనుదిశక్తి - నిన్నుదుశక్తి” మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గినేరవు. ‘సీత యొక్క+శక్తి = సీతన్+ది+శక్తి = సీతదిశక్తి’ అనురీతినిమాత్రమే రూపసిద్ధి కలుగు. నీ-నా-తా-మనశబ్దములచోటనైతము షష్ఠి ద్వితీయాకారముతో నిల్వదు. కాఁగా ‘యొక్క’ విభక్తివలెనే వానికి ‘దు’ ప్రత్యయము చేరును. ఉదా:— సీయొక్క+శక్తి = సీదుశక్తి - మీదుశక్తి. మొ.

కృచిదనన్యవిభక్త్యర్థ ఇత్యాదికారిక ౨౨౦ మొ ౨౨౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. ‘ఇరువది యధికమగు నొకటి’ అనువిగ్రహముగల యుత్తరపదలోపిసమాసమున షష్ఠిచోట ద్వితీయాకారము నిల్వక ప్రథమయొక్క యాకారము నిల్చును. ‘ఇరువదియొకటి’ అనియే యగును. ఇరువదిటియొకటి యని కానేరదు. ఈసూత్రము “స్యాదుత్తరస్య లోపేషి.....” అనుసూత్రమున కపవాదము. ఉత్తరపదలోపి సమాసమున షష్ఠి ద్వితీయాకారమున నిల్వక ప్రథమాకారమున నైతము నిల్చునని యర్థము.

బాలవ్యా. సమాసవిభక్తికి లోపం బగు లట్టునకుఁ గాదు. ౨౫.
 ౨౨౦ I రామునిబాణములు. సరసపువచనములు. వేచెలుఁగు.
 విషయము. గుణములప్రక.

సంజవని. ౨౨౦ I విష:—సమాసావయవపదముల విభక్తికి లోపంబుగలుగును. బా. తత్స. ౩౧ సూత్రముచే విభక్తికి లడాగమంబు విధింపఁబడుటచే ‘లట్టు’ నైతము విభక్తిగ గణింపఁబడునుగాన దానికిని లోపము ప్రకృతసూత్రముచే సూరిమతమునఁ బ్రాప్తించుచుండఁగా నట్టి లట్టునకు లోపంబు గలుగదని వచింపవలసెను. “రామునియొక్క+బాణములు” అనుచో ‘రాముని’ అనుదానియందలి ‘సీ’ అనునది బా. తత్స. ౨౩ సూత్రముచే బ్రకృతికి విధింపఁబడినది గాన నయ్యది లోపింపదని సూరి యాశయము. కాన ‘రామునిబాణములు’ అనుచో విభక్తులకు లోపము రాఁగా ‘రామునిబాణ’ అనుదానికిఁ బ్రాతిపదికత్వముకలిగి ప్రథమా విభక్తి రాఁగా ‘రామునిబాణములు’ అనురూపము సిద్ధించెనని సూరి తాత్పర్యము. ఇట్లే ‘సరసములు వచనములు’ అనుచో విభక్తిలోపము కల్లఁగా ‘సరసము వచనములు’ అని సిద్ధించెను. ముగాగదుము ప్రకృత్యవయవము గాన నయ్యది లోపింపదని సూరితలంపు. బా. సంధి. ౩౨ సూత్రము చొప్పున ముగాగదు, మువర్ణమునకు ‘పు’వర్ణాదేశము రాఁగా ‘సరసపువచనములు’ అనురూపము సిద్ధించెను. ‘వే+చెలుఁగులు (గలవాఁడు)’ అనుచో బహువ్రీహిని బ్రథమావిభక్తిలోపముకల్గి

ప్రాతిపదికత్వము కల్లఁగా ప్రథమావిభక్తి యుదయించి 'వేవెలుఁగు' అనురూపము సిద్ధించెను. 'గుణములయొక్క ప్రోక' అనుచోఁ బయిరితినె రూపసిద్ధి నెన్నునది. ప్రకృతసూత్రముచొప్పున లట్టునకు లోపము కల్గలేదని యెఱుంగనగును. సూరి 'ల' అనుదానినిఁ జింతామణిచొప్పున ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగా నంగీకరింప కుండుటచేతను 'టా'ది పరకత్వమునఁ బ్రకృత్యాగమముగా నంగీకరింపకుండుట చేతను 'పష్ఠీ భవే' ద్వితీయాతుల్యేత్యాదికమగు ప్రక్రియను మార్పుటచేతను బయిరితిని సూత్రించుకొనవలసినచ్చును. ఈమార్పులోని యనుసపత్తు లీవఱకే కొన్ని చూపఁబడినవి. (నిస్త. II. ౨౬౯-౨౭౦ విష.)

ఆలౌకికవిగ్రహవాక్యములోనే సమాససంజ్ఞకల్పి యట్టి సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికత్వము సిద్ధించి తదవయవీభూత సుబ్విభక్తిలోపము కల్లునపుడు 'లట్టునకుఁ బ్రాప్తి యొట్లు? "లట్టునకుఁ గాదు" అనువిధానము సామర్థముచేనది రాఁదగినచోటి విభక్తులు లోపింపవన్నచో నందును ననుపక్తులు తోఁచుచున్నవి. లట్టు లోపింప నపుడు దాని మూలములగు విభక్తులును లోపింప వనక తీరదుగదా. ఇంక లట్టు రానిస్థలముల సమాసవిభక్తులే లోపించునని సూత్రమున కర్థముచేయవలసినచ్చును. 'గుణములప్రోక' అను నుదాహరణమునుబట్టి విభక్తిప్రత్యయము లోపించి 'ల' మిగులు ననుట దుర్లుటము. 'ల' అనుదానితోఁగూడిన మొత్తము విభక్తియగునపు డందుఁ గొంతభాగము లోపించునను నర్థ మెట్లు లభించును. ఉదాహృతినిబట్టి యంగీ కరింతమన్నను 'గుణములప్రోకలతో' అనుచో "గుణములప్రోకల" అనుదానికే ప్రాతిపదికత్వము సిద్ధించి యనిష్టరూపాత్పత్తి దుర్వారమగును. సమాసపూర్వపద విభక్తి లోపముమాత్రమే సూరికి సమ్యతమన్నచో నుత్తరపదస్థ విభక్తితోఁ గూడిన భాగమునకే యనిష్టమగు సామాసికప్రాతిపదికత్వము సిద్ధింపవలసినచ్చును. సమాస మున నుత్తరపదస్థవిభక్తియే లోపింపదన్నచో సముదాయమున కేకపదీభావమే దుర్లుటమై సమాసమునకుఁ ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లేకపోవలసినచ్చును. మఱియు మధ్యమ పదలోపిసమాసమున నుత్తరపదలోపము నుపమానవాచకలోపము మున్నగునవి సిద్ధింపమింజేసి యనేకములగు కవిప్రయోగము లీసూరిమార్గమున సంగ్రహింపఁ బడలేరపు. కాన సీసూరిమార్గ మపమార్గ మనకతీరదు.

తత్పురుష కర్తృధారయ ద్విగు సమాసవిధులు.

అందుఁ దత్పురుషసమాసము.

శబ్దా త్తచ్ఛబ్దాతః. (ఆం. దిం. సంధి. ౪ కా. ఆఘో

౧౯౩ పుట)

నన్నయాభ. సంబంధే క్వఃదర్శః సాప్త | దసంబంధే విలక్షణః (విశ్వ.

౨౭౧.విష. సంధి. ౨౬. కారి. అహో. ౨౨౪. ౩౮౬. పు).

శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్యః | సమాసోపి గురు ర్భవేత్.

౩౭. (విశ్వ. ఆజా. ౧౯. కా. అహో. ౨౭౮. పు)

కల్పతరు. ౨౭౧ విష:—‘శబ్దాత్.....’ అను నన్నయకారికయు ‘సంబంధే.....’ అను వికృతివిశ్లేషకారికయు ౧౦౭ విషయమున వ్యాఖ్యాతములు. పద్మ్యంతపదములకుఁ దచ్చబ్ధార్థము లుత్తరపదములకునపు డట్టి తచ్చబ్ధార్థకములగు “అది - అవి” శబ్దములు స్వార్థమునె యనఁగా నచటి సంబంధార్థమునే బోధించుననియు వాని ‘అ’ కారము బహుళముగా లోపించుననియు నట్లే కొన్ని విశేషణములు తచ్చబ్ధార్థకములతో గర్తధారయ మగునపు డట్టివిశేషణములు విధేయకొటి నధిరోపించుననియు నట్టియొడల నైతము ‘అది - అవి’ శబ్దముల ‘అకారము’ వికల్పముగ లోపించుననియు “శబ్దాత్.....సంబంధే.....” అనుకారికలకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—రాముని+యొక్క+అది = రామునిది, తెల్ల+అది = తెల్లది మొ. ‘తెల్లది’ మున్నగునవి కర్తధారయాభాసములు. తెల్లది-తెల్లదానిన్ - తెల్లదానిచేన్ - చిన్నవి - చిన్నవానిచేన్. చదువుచున్నవాడు - చదువుచున్నవానిచేన్ - మొ. ఆ. వె.....స్వయం | వరము చేయుచున్నవాడు వాడు (ఆది. ౭. ఆ. ౩౬). “నల్లనివాడు.....నల్లనియది..... ఇత్యాద్యాః కర్తధారయాభాసాః”. (అహో. ౪౩౩: పు.) కడు మొదలగు కొన్ని విశేషణముల కిట్టి సమాసము చూపట్టలేదు.

శబ్దేభ్య ఇత్యాది:—యుష్మదాదిభ్యః = ‘నీ - నా - తా - మన’ అనెడి, శబ్దేభ్యః = శబ్దములకంటెఁ బరముగ నున్నశబ్దములకు, సమాసోపి = సమాసము నైతము, గురు ర్భవేత్ = సాధువగుచున్నది. యుష్మదాదిశబ్దముల పష్టి ద్వితీయాకారమున నుండదుగాన నీని పష్టిసమాసము “పష్టి భవే ద్వితీయాతుల్యా.....” అనువిధికి (౨౭౦. విష.) విషయము కాదు. సమాససామాన్యకర్తతచొప్పున నలొకివిగ్రహమునందే సమాససంజ్ఞ కల్గెడిపద్ధతి చొప్పునఁ బ్రక్రియ నడచినచో - మీయొక్క+ఆన - తమయొక్క+ఆన” మున్నగుచోటులందు “నీయాన - తాయాన” అనురీతి ననిష్ఠరూపములు గల్గవలసివచ్చును. మఱియు మిశ్రసమాసము నన్నయాధర్వణీయసమృతముకామించేనీ నీ యాజ్ఞ మున్నగునవి సాధువులు కాక పోవలసివచ్చును. కాఁగా వాని సమాస మిట్లు ప్రత్యేకముగ నుపదేశింపఁబడినది. ఇట్టి ప్రత్యేకవిధానజ్ఞాపకముచేత ‘నీయాన’మున్నగు సమాసకములే కాక ‘నీయాజ్ఞ’

మున్నగు మిశ్రసమాసములును సిద్ధించుచున్నవనియు, వీనియొడల సమాససామాన్య పద్ధతి సయితము వర్తిల్లనేరదనియు (వర్తిల్లినచో 'మియాజ్జ'యనుచోట 'నీయాజ్జ' అని యేర్పడవలసినప్పుడు) నిదియునొక జ్ఞాపకసిద్ధసమాసమే యనియు, వీని యీ సమాసవిధి యపి శబ్దముచే బాక్షికమనియు, నీసమాసవిధానము సప్రయోజన మగుటకై సమాసవిభక్తిలోపము మాత్రము జరగుననియు విశదమగుచున్నది. ఉదా:—నీయొక్క+అజ్జ = నీయాజ్జ. నీయొక్క+అస = నీయాస. మియొక్క+ అజ్జ = మియాజ్జ. మియొక్క+అస = మియాస, మొ. ఇట్టిసమాసము కలుగని పక్షమున 'నీయొక్కశక్తి = నీదశక్తి - నీశక్తి మిదుశక్తి - మిశక్తి మున్నగు వ్యస్తరూపములును సమ్యతములగును, వ్యస్తతయందును యొక్క విభక్తి లోపించుచుగాన 'నీశక్తి - మిశక్తి' మున్నగునవి వ్యస్తరూపములును నగుచున్నవి. ఇట్టిరూపములు సిద్ధించునపు డింక నేతత్సమాసవిధానకసూత్ర మేల యని శంకింపరాదు. వీనిసమాసమునే యుపదేశింపనిచో 'నీయొక్క+అది = నీది - మియొక్క+ అది = మిది - నాయొక్క+అవి = నావి మున్నగుస్థలములందు "శబ్దాత్తచ్చబ్దాతః" (౧౦౭ విష. ౨౭౦. ౩ష.) అనుసామాసికసంధిశాస్త్రము వర్తిల్లమింజేసి 'అది - అవి' శబ్దముల 'అ' కారమునకు లోపము సంభవింపకపోవలవచ్చును. మఱియు సంబంధే క్వచి దిత్వాదిచొప్పున నిష్టార్థసిద్ధియుఁ గల్గకపోవలసినప్పుడు. (విస్తర) వీనిసమాసము వైకల్పికముగాన సమాసాభావపక్షమునఁ బయి నుదాహరించిన

విస్తర. ౨౭౧విష:—ఆహోబలసండితుఁడు "శబ్దేభ్య" ఇత్యాదికారికయొక్క యుపయోగమును సరిగ గ్రహింపక దీనిని "విషయ నిమిత్తాది, జేత్యాది చింతామణి సూత్రసందర్భమున నుదాహరించెను. అట్లయినను 'నీ నా తా మన' శబ్దముల సమాసమునకు సాధుత్వ మెట్లని శంకించుకొని (షష్ఠీ భవే ద్విత్వీయాతుల్యేత్యాది చొప్పున ద్విత్వీయాతుల్యాకారము లేదు. సమాసక మనుటకు విభక్తిలోపము స్రాతి పదికము నిల్పుట మున్నగునవిలేవు.) నన్నయప్రయోగములనుబట్టి వానిసమాసము సాధువని యీ క్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "నీ నిమిత్తంబున నిత్యాది తత్పురుషసమాసోఽపి సాధుః సీ కారణంబునఁ జేసి సర్వజగంబులోఁగల భూపతుల్. తనకుల బ్రాహ్మణు. తమ తమకులముల్ ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాత్. సమాసస్య తత్పురుషత్వే వారల కారణమునఁ నెగ్గుపుట్టెఁ గౌరవులకున్. ఇత్యాద్యాచార్య ప్రయోగ ఏవ. ఆధర్వణాచార్యేణ తు. శబ్దేభ్యో యుష్పదాదిభ్యః సమాసోఽపి గుణభ్యే దిత్వక్తమ్" (ఆహో. ౨౭౦ పుట.) కవిజనమండనకర్త వైయహోబల సండితుఁడాత్మకమును సరిగఁ దెలిసికొనక మిక్కిలి యసంగతముగ వ్యాఖ్యచేసెను.

“నీశక్తి - మీశక్తి - నీదుశక్తి మీదుశక్తి” అనువానివలె “నీయది - నాయది - మీయది - మాయది - తమయది మున్నగురీతిని “శబ్దాత్తచ్ఛబ్దాతః” అనుసూత్రము (౧౦౭ విష.) చొప్పున ‘అ’ కారలోపము కల్గని రూపములు సిద్ధించును, నీదుశక్తి - మీదుశక్తి” అనునవి సమాసరూపములని భ్రమింపరాదనియు “నీశక్తి - మీశక్తి” అనురీతిని మాత్రమే సమాసరూపములన్న నవచ్చుననియుఁ బ్రకృతశబ్దభ్యుత్థితాత్మకమాత్రమే విశదీకరించుచున్నది. దువర్ణకాంతములు వ్యస్తములగుటచేతనే స్వరపరకసూత్రంలో “షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమ్ నేచ” అను సామాసిక నుష్టు రానేరదు. ఉదా:—నీదు+అజ్ఞ = నీదాజ్ఞ, నీదు నాజ్ఞ అని కానేరదు. చ.....నీదయ సమగ్రత యాపరిపాటి యేమనన్ (రాఘ. ౧ ఆ, ౪౪ ప.) ‘నీదు+అయసమగ్రత+ ఆపరిపాటి (అయ శ్శుభావహోవిధిః)’ అని భారతపక్షమున ఛేదము. ‘నీయొక్క+దయ యొక్క+సమగ్రత’ అని రామాయణపక్షమున వర్ణ మెన్నునది. మఱియు ‘ది.వి.దు’ ప్రత్యయములు ‘యొక్క’ విభక్తి పర్యాయములు గాన నివి సదా విశేష్యముతోనే యన్వయించును. క.....తనదుకీర్తి వెలుంగన్. (ఆది. ౫ ఆ, ౩౭.) నీ..... వారివ ధమ్మిల్ల భారావకలిత దివ్యామోద నవపుష్ప దామములయు!.....వారివవారివ (ఆది. ౩ ఆ, ౧౫౬.) ఇందు “వారి+వి+అ = వారివ” అనురీతి

“యుష్మదాదిశబ్దములకంటెఁ బరమైన సమాసమందును నిమిత్తపర్యాయపదంబులకు సర్వవిభక్తుల ప్రయోగము శ్రేష్ఠమగును. ఉదా:—నీ నిమిత్తంబునన్ - ఇచ్చటఁ దృతీయ - నీ! కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁ గలభూపతుల్ - ఇచ్చటఁ బంచమి. అలుక్సమాసమందును గలదు. వారల కారణమున నెగ్గు పుట్టెఁ గౌరవులకున్ - ఇత్యాదులు గ్రహింపవలయును.” అని యిట్లు శబ్దభోగ్యయుష్మదాదిభ్య ఇత్యాది కారికకు వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. (వికృ. అజం. ౧౯ కారితాత్మ.) నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకరణగాణపతవివరణకర్తలు పయ్యహోబలపండితీయపంక్తులనె యనుసరించిరి. “తే.గీ.....! సాధువు సమాసమున్ యుష్మదాదులవయి” వివృతి = ‘..... నీ! కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁ గలభూపతుల్. వారలకారణమున నెగ్గు పుట్టెఁ గౌరవులకున్’ యే. (నారా. గాణ. ౩౦౦ కారి. సమా. ౩ పద్య. ౨౬౦ పుట.) “వారలకారణమున.....” ఇత్యాదిపద్యభాగ మిట నహోబలపండి తీయమునఁ బడియున్నదని యొక్కింపఁబడెనేకాని దీని కిటఁ బ్రసక్తిలేదు. ‘వారలన్’ అనునది యుష్మదాదులలోఁ జేర్చుదగినది కాదు, దానిని ‘షష్ఠీ భవే ద్వితియే’త్యాది చొప్పున ‘వారలయొక్క+కారణము = వారలన్+కారణము = వారలకారణము’ అని పాఠింపవగును.

నవధారణార్థకశబ్దవ్యవధానము నైతము వీని వ్యస్తతను విశదీకరించుచున్నది. (చూడు, ౨౫౧ I విష.).

సర్వశబ్దంబులు సంబంధంబునందుఁ దచ్చబ్దంబుతోడ సమసించును. ౮.

నావాఁడు - నాయది. ఇంటివాఁడు - ఇంటిది, రాముని వాఁడు - రామునిది.

థాతుజవిశేషణంబులకు విభక్తి వివక్షించునపుడు తచ్చబ్దం బనుప్రయుక్తం బగు. ౯.

బాలవ్యాకరణ. వచ్చినవాఁడు - వచ్చినది. రానివాఁడు - రానియది.

వివరణము. ఎల్లయెడల థాతుజవిశేషణంబుల కట్టి యను పదంబు

౨౭౧ I విషయము. విభాష ననుప్రయుక్తంబగు. ౧౦.

వచ్చినట్టిరాముఁడు - వచ్చినరాముఁడు - వచ్చునట్టి వాఁడు - వచ్చువాఁడు.

యుష్ట దస్త దాత్తార్థకంబుల కుత్తరపదంబు పరంబగు నపుడు దుగాగమంబు విభాష నగు. ౧౧.

నీదుకరుణ - నీకరుణ - నాదు నేరిమి - నా నేరిమి.

తనదు రూపు - తనరూపు.

సంజీవని. ౨౭౧ I విష:—సమస్తపదములును సంబంధార్థమున తచ్చబ్దార్థములగు “అది - ఆవి - వాఁడు” మున్నగుపదములతో సమసించునని యర్థము. శేషవ్యవ్యంజనపదము సంబంధార్థకమై యగుచుండఁగా మరల నట్టి యర్థమందే తచ్చబ్దము సమసించు ననఁగా నట్టి తచ్చబ్ద మచట స్వార్థమునే బోధించునని తాత్పర్యము. ‘నాయొక్క+వాఁడు = నావాఁడు’ మున్నగు నుదాహరణలలో “సమాసవిభక్తికి లోపంబగు.....” (౨౭౦ I విష.) అను ౨౫ సూత్రముచే యొక్కవిభక్తి లోపమును జేయనగునని సూరి యాశయము. ‘ఇంటియొక్క+అది = ఇంటి+అది’ అని యేర్పడఁగా, బా. సంధి. ౪౫ సూత్రముచొప్పున ‘అది’ శబ్దాకార లోపము రాఁగా ‘ఇంటిది’ అనురూప మేర్పడును. ఇట్లే “రామునియొక్క+అది = రామునిది” అనియు నిద్ధించును. ఇంటిది మున్నగువానినుండి ‘ఇంటివి - ఇంటి వానిన్ - ఇంటిదానిచేతన్’ మున్నగురూపముల నూహించునది.

సూ.వ్యాఖ్య:—అచ్చికవిశేషణములకు విభక్తికర్తయోపభేదములుండవు. అవి స్త్రీసమములు గావ వానికే బ్రథమైకవచనలోపము కల్గి పదత్వము నిద్ధించును.

[బా.సూ.౮-౧౧సూ.] 'ఇట్టి-ఇది' శబ్దములయనుప్రయోగము, అట్టిఁడు. మొ. 1175

అట్టి విశేషణము విశేష్యముతోఁగర్హభారయముగ సమసించును, ఉదా:—చదివిన పుస్తకము, మొ. ఇట్లే ధాతుజవిశేషణములు తచ్చబద్ధార్థకములగు 'అది - అవి - వాఁడు' మున్నగువానితో సమసించును. కాని యంశలి తచ్చబద్ధార్థకమున కధవిశేష ముండదు. ఉదా:—వాఁడు వచ్చినవాఁడు = వాఁడు వచ్చినాఁడు. మొ. ఇంక నిట్టి తచ్చబద్ధార్థకముతోడి సమాసముమూలమున నట్టి ధాతుజవిశేషణమునకు విభక్తి యోగయోగ్యత వాక్యమున విధేయ మగుట మున్నగుప్రయోజనములు గల్గును. ఉదా:—వచ్చిన+అది = వచ్చినది. (బా. సంధి. ౪గి సూత్రముచే 'అ' కారలోపము) దీనినుండి 'వచ్చినవి - వచ్చినదానిన్ - వచ్చినదానికన్ - వచ్చినదాన్' మున్నగురూపము లేర్పడును. "అది వచ్చినది" అనుచో "అది వచ్చెను" అను రీతిని విధేయతయుఁ గల్గును. ఇట్లే 'రానివాఁడు - రాని యది' మున్నగువాని సరయునది. బా. సంధి. ౪గి సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దపు 'అ' కారము లోపింపనపుడు 'రాని యది' అనురూప మేర్పడును. సూత్రములోని "ధాతుజ విశేషణంబులకు" అనునది వెక్కువిశేషణంబుల కుపలక్షణము. ఉదా:—చిన్న+వాఁడు = చిన్న వాఁడు - చిన్న వానిన్. చిన్న+అది = చిన్నది-చిన్నదానిన్ - రెండ వది - రెండవదానిన్ - రెండవవాఁడు - రెండవవానిన్. మొ.

౧౦ సూ-వ్యా:—అట్టిశబ్దము తాదృశార్థకమగు విశేషణము, అయ్యది ధాతుజవిశేషణముల తుది నధవిశేషణోపసంధి లేకయే విభాషగ నిల్చునని యగ్ధము. ఉదా:—వచ్చినట్టివాఁడు - వచ్చినవాఁడు. వచ్చినట్టిది = వచ్చినది. సీ. అనవుడు నద్దేవి యాదరభరితయై బాలార్కబోధితపద్మజాతయైనట్టి దాన శ్రీమద లక్ష్మీ నా భూతి యనఁగ వెలుంగుదు. (కాంతి. ౫ ఆ. ౮ ప. సూ. రా. ని.), అట్టి - ఇట్టి- ఎట్టి శబ్దములు మహద్వాచకతచ్చబద్ధముతో సమసంపఁగాఁ దచ్చబద్ధలోపమున "అట్టిఁడు - అట్టిరు - ఇట్టిఁడు - ఇట్టిరు - ఎట్టిఁడు - ఎట్టిరు" అనురూపములు సిద్ధిం చును. (౨౧౦ VIII విష) 'అట్టిది' అనుదానినుండి 'అట్టియందు' ఇట్లే 'ఇట్టియందు' అని యేర్పడును. (౨౧౦ VIII విష.) ఉ.....దుష్టనిగ్రహము పూని జగంబులు గాచునట్టి తోఁబుట్టువు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౮.) ధాతుజవిశేషణములకు 'అట్టి' శబ్దమువలెనె "ఇట్టి" శబ్దమును 'అది' శబ్దమువలెనె 'ఇది' శబ్దమును ననుప్రయుక్తము లగుట గలదు. తే.గీ. అనఘ యూర్వశి యిచ్చిన యట్టిశాప | ము..... (ఆర. ౧ ఆ. 3౬౭.) సీ. ఒక్కకర్ణంబు నీలోత్పలశ్యామమై తనువెల్ల శశిహంసధవళమైన | యిట్టిగుఱ్ఱములు వే యిక్కనగ్ధకుంకుమ..... (ఆర. 3 ఆ. ౧౩౨.) క. ఏ నిన్ను మాను యనియెడు | దీనికిఁ దగ నిమ్ము భారతీకనన్ధిక (నిర్వ. ౧ ఆ. 3.) ప్రయోగ

ములు:—ధాతుజవిశేషములమీది తచ్చబ్దానుప్రయోగమునకు:—క.....
 వీని విడుపును | యని నోడినవాని హీనునయశోవీర్యున్. (ఆది. ౭ ఆ. ౪౭.) ('వీనిన్'
 అనునపుడు 'ఓడినవానిన్' అనుచోటి తచ్చబ్ద మర్థవంతము కానేరదుగదా) వ. వీరి
 నిందఱ రక్షించుట నీకుఁ బ్రియంబేని.....తే.గీ. వీరి సుఖసుప్తులై యున్న
 వారి నిద్ర | నెడఁగ బోధింపనోప.....(ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౯). ఉ.....వాఁ
 డిట వచ్చువాడో యే | నందుల కేగుదాననో.....(ఆర. ౨ ఆ. ౨౦౩.).
 విధేయకోటి నధిరోహించునపుడేకాక విశేషణ మగునపుడును దచ్చబ్దవకార
 లోపము గలదు. క. మున్నిట్టి భవదనుగ్రహ | మెప్పుడు గన్నరు గలరె యెవ్వ
 రలు.....(హరి. ఉ. భా. ౮ ఆ. ౫౪ ప.) క. ఎంత యెటుక గలవారును దు |
 ర్వారవికారముఁబొందెడు | వారు.....(ఆర. ౧ ఆ. ౩౨.) చ.....తీర్థ
 యాత్ర చనువాడు పరాశరుఁ డస్తునీంద్రుడు.....(ఆది. ౩ ఆ. ౩౬.) (చను
 పరాశరుఁ డని యర్థము.) విశేష్యమును దొలి నిలిపి కొంతవాక్యము నడువనిచ్చి
 విలంబాసహసమునఁ దద్విశేషణమును దద్ధర్మార్థకముగను దచ్చబ్దానుప్రయోగము
 గలదానిగనుఁ బ్రయోగించుట నన్నయసంప్రదాయము. "అయ్యుదంకుండు గురు
 కార్యధురంధరుండై గురుపత్నీనియోగంబునఁ బొప్పుడం డనురాజు దేవికుండలం
 బులఁ బ్రతిగ్రహించి తేరం బూని వనంబులో నొక్కరుండ చనువాఁ డెదుర.....
 నొక్కదివ్యపురుషుం గని.....(ఆది. ౧ ఆ. ౯౪. ఇట్టిదే ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౨
 పద్యమునఁ గలదు.) ఇతరులవాడుకలో నిచట చనువాఁ డనుచో 'చనుచు' నని
 ప్రయోగింపఁబడును. (ఇట్టి దింకను ఆది. ౭ ఆ. ౩౭. ఇందు రెండుస్థలములు
 గలవు.) సీ.....వ మరుదెంచు | వారము త్రైలోక్యవర్తి నంబుజభవప్రభవు
 నారదుఁ గని (ఆది. ౮ ఆ. ౧౬౧.) సీ.....ఆ.వె. కోమలాంగి యిపుడు
 గులుకొని పాంసూల | స్థలమునందు నిద్రతగిలినదియు. (ఆర. ౨ ఆ. ౭౭ ప.) (తగిలి
 నది=తగిలెనును) ఆ.వె. నీముఖంబు దీర్ఘ నిశ్వాసధూమసం | హతులఁజేసి కలుషమైన
 యదియు (సభా. ౨ ఆ. ౯౨) (కనుషమైన యదియు=కలుషమయ్యెనును.) విశేషణ
 ములకుఁ దచ్చబ్దానుప్రయోగము:—ఉ. ఒక్కొక్కవానివాకిట. (భాస్క. యుద్ధ.
 ౧౬ ప.) ఒక్కొక్కవాని (భాస్క. యుద్ధ. ౩౦౫ ప.) ఆ.వె. ఇట్టిదేని మనకు నిం
 దుండఁగా నేల (ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౪.) ఆ.వె. చెలఁగి లేవ నేడ్చు చిటుతుకదాని.
 (ఆది. ౮ ఆ. ౪౭.) ఉ. మానముకంటెఁ బ్రాణములు మంచివియే.....(ఉ. హరి.
 ౬ ఆ. ౧౩౭.) అదిశబ్దానుప్రయోగములేని విశేషణ ప్రయోగము మత్తకోకిలము:-
 ...పూజనీయులు వీరిలోఁ | బ్రీతి నెవ్వఁడు సద్దానంబులఁ బెద్ద యట్టి మహాత్ము...

[బా. సమా. ౮-౧౧ సూ.] 'నీదుకరుణ' 'దు'వర్ణకము పక్షి, సమాసముకాదు. 1177

(సభా. ౨ ఆ. ౪ ప.) క...పెద్దల | చరితం బల్లులకు నెలుగు శక్యమె యెందున్.
(సభా. ౨ ఆ. ౧౯ ప.) ఉ...సూర్యబాణమే | నేనీతి నిం ద్రుఁ దొట్టి సుర లెంతయు
సంతస మందఁగా జగ | త్రాసి తమిస్తరాశి నిహతంబుగ దిక్కులు తెల్లగా మహా
గ్రాసురు లాహవంబున భయంపడ మాతలి మెచ్చి యార్వఁగాన్. (ఆర. ౪ ఆ.
౭౨ ప.) (తెల్లగా = తెల్లవికాఁగా.)

౧౧ సూ-వాక్య:— యుష్మదన్యకాత్కారకంబుల కనఁగా నీ-నా-తాశబ్దంబుల
కు త్తరపకంబు వంబగునపు డనుట జేసి సమాసము దనునర్థము లభించుచున్నది.
సూరి యుష్మదన్యకాత్కారకంబులగు 'నీదుకరుణ = నీకరుణ' అని దుగాగమరహిత పాఠిక
సమాసరూప ముదాహృతమగుటయు దుగాగమము సమాసాశ్రయవిధియే యని
విశదపఱచుచున్నది. 'నీయొక్క+కరుణ' అనుచో బా. సమా. ౨౫ సూత్రము
చొప్పున 'యొక్క+విభక్తి లోపింపఁగా, యుష్మదన్యకాచ్ఛికశబ్దమునకు 'నీ' అనుదాని
కంత్యావ రుచముగా 'దు' అనునది యాగమముకాఁగా 'నీదుకరుణ' అని యగును.
దుగాగమాభావపక్షమున 'నీకరుణ' అని యేర్పడును. ఇట్లే 'నాదు నేరిమి' మున్నగు
తక్కినవాని ప్రక్రియ నెఱుఁగది.

'నీదుకరుణ' మున్నగు రూపములు సమాసములని సూరి తలంచుటసరికాదు.
'దు' అనునది యాగమమనుటయు సరికాదు. చింతామణి "దిః స్వాత్ సంబద్ధార్థే,
సర్వస్వా; ద్యుష్మ దస్త చాత్తభ్యః | ద్వితివర్ణకః" అని 'ది-దు' అనువానిని సంబంధార్థక
ప్రత్యయములుగా నుపదే శించెను. అధర్వణాచార్యుఁడును "ది-వి-వర్ణకా" అని
వీరిని ప్రత్యయములనియే వచించెను. కాఁగా నివి "యొక్క చ శేషే పక్షి"
అనుదాని కపవాదములగు ప్రత్యయములనుట స్పష్టము. కాన 'దు' అనునది సమా
సాశ్రయ విధికాదు. నీదు-నాదు మున్నగునవి పృథ్వీర్థకములగుటంజేసి యవి సమాస
గతములై యన్నచో "నీదు+అజ్ఞ" మున్నగుచోట్ల "పృథ్వా ఉతోచి నుమ్ నేచ"
అనుచొప్పున సుమ్మురాఁగా "నీదు నాజ్ఞ" అనురీతి ననిష్ఠరూపములు గలుగవలసి
వచ్చును. "చ.....నీదయ సమగ్రత యాపరిపాటి యేమనన్. (రాఘ. ౧ ఆ. ౪౪.)
"నీదయ+యొక్క+సమగ్రత" అని రామాయణార్థము. "నీదు+అయనమగ్రత"
అని భారతార్థము. (మా. ౨౫౧ I విష.) క. అదట నీ-నా-తనయును | చో
దుత్వము గలుగు పక్షి చూపెడు నెడలన్ | నాదు కళాసంపదయును | నీదు వివే
కంబుఁ దనదు నిపుణతయు ననన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౩౨ ప.) అని 'దు'
అనునది పక్షివిభక్తి యనియే పెద్దిరాజు వచించెను.

స్వస్వవిభక్తి వికారై | ర్భహవశ్చ యథాతథం సమ
స్యన్తే. (ఆం. చిం. హలం. ౧౯ కా. అహో. ౪౫౩ పు.)

సంస్కృతాన్ధ్రపదాన్యత్ర | సమస్యన్తే యథాతథమ్ |

సమ్యయా. శ్రుతిరజ్ఞాన మాదాయ | విభక్త్యుపవిభక్తిభిః. (విశ్వ.

౨౭౨ విషయము హలం. ౨౪-౨౫ అహో. ౪౫౩ పుట.)

పూర్వత్వ మపరత్వం స్యా | న్నామ్నాం నేతుప్రయో

గతః. (విశ్వ. హలం. ౨౨ కారి. అహో. ౪౪౪ పు.)

కల్పతరువు. ౨౭౨ విషయము:—బహవశ్చ = అనేకములయిన శబ్దములు, స్వస్వ
విభక్తివికారైః = తమతమ విభక్తులు మున్నగువాని వికారముతోఁ గూడినవై,
యథా తథమ్ = యథేచ్ఛముగా సంస్కృతము లాచిక్ష్ణములతోను నాచిక్ష్ణములు
సంస్కృతములతోను యథేచ్ఛముగ, సమస్యన్తే = సమసించుచున్నవి. అధర్వణుఁడు
దీనియర్థము విస్తరించి వివరించుచున్నాఁడు. సంస్కృతాన్ధ్రపదాని = తత్సరూచిక్ష్ణ
పదములు, అత్ర = ఈతెనుగుభాషయందు, విభక్త్యుపవిభక్తిభిః = సుబ్బిభక్తుల
తోడను నుపవిభక్తులతోడను సంకలితములై, శ్రుతిరజ్ఞాన మాదాయ = పండిత
కపీంద్ర సమృతముగ, యథాతథమ్ = యథార్హముగా, సమస్యన్తే = సమసించు
చున్నవి. సమాసగతపదముల పూర్వనిపాత (పరనిపాత). విషయము సంస్కృత
వ్యాకరణమందే నిర్ణయింపరాదయ్యెను గాన సాధ్యరమాసములందును బ్రయో
గానుసారముగా నిల్ప నగునని యధర్వణుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు. నేతు =
సమాసమందును, నామ్నామ్ = శబ్దములయొక్క, పూర్వత్వమ్ = పూర్వస్థితియు,
అపరత్వమ్ = ఉత్తరపదస్థితియు, ప్రయోగతః = పండితకపీంద్రప్రయోగానుసార
ముగ, స్యాత్ = అగును. ఉదా:— తటాకము నుదకము - తటాకమునీరు -
చెఱువు నుదకము - చెఱువునీరు - అంచల రాయఁడు - రాయంచ. మొ. (౨౬౭-౨౬౮
I విష.) (౨౬౮ I విష.) ఆంధ్రవిభక్త్యుపవిభక్తిచిహ్నితములు కాని శుద్ధసంస్కృత
పదము లాచిక్ష్ణములతో సాధారణముగ సమసంపన్నేర వని తాత్పర్యము. “బహ
వ శ్చానేకశబ్దాశ్చ యథా తథం వైకృతా స్సంస్కృతై స్సంస్కృతా వైకృతైశ్చ
స్వస్వవిభక్తిభి రాపవిభక్తివికారైశ్చ మిళిత్యా సమస్యన్తే. మేటిమునిరాజు-
బ్రహ్మదండపుఁ గైదువు - తెలితప్పికంటి గేహిని పుట్టినింటి సంపత్తివెంపు - కలువకంటి
కటాక్షంపు గుంపులు. ఇత్యాదయో జ్ఞేయాః, ఏతేన. పాపరాజో (పాములయొక్క+
రాజు)పాపవిషము (పాముయొక్క+విషము) వేటగంధము (వేముయొక్క+గంధము)
ఇత్యాది సమాసా అపి సాధవః” (అహో. ౪౫౩ పు.) “ప-ప-ంప” అను నౌపవిభక్తి

[బా. సమా. 300 సూ.] శుద్ధసంస్కృతేపదమాచ్ఛికముతో సమసింపడు. 1179

కములు సమాసమందే, వచ్చునని యీవఱకు వివరింపబడెను. ఇనుపముక్క - వేప చెట్టు - అంపశయ్య - ఎంపముక్క. మొ. (222 మొ. 233 వ. విష.)

సంస్కృతమునందువలెనే తెలుఁగుసమాసములందును ననేకవిధములగు సమాసాశ్రయవిధులు గలవు. పైని వివరింపబడిన వేపచెట్టు మున్నగుచోటులందు వచ్చు 'ప.ఁప.ం.ప' అనునవి సమాసాశ్రయకార్యములే. అట్లే ౮2 విషయమునందలి సామాసిక ద్రుతలోపము ౮౮ II విషయమునందలి 'సింగపుఁగొడగు' మున్నగు చోటులందువచ్చు ద్రుతాగమము, ౯౬ విషయమునందలి నుమ్ము, (రాజునాజ్ఞ) ౧౦౫ విషయమందలి 'ఇ'దాగమము 'అ'ల్యాగమము (నీతోడిచెలిమి) (నాయందలి కరుణ), ౧౦౭ విషయమునందలి తచ్చబ్బాకారలోపము (నాది), మున్నగునెల్ల తత్పురుషమున వచ్చు సమాసాశ్రయవిధులే యనఁదగును. ఇట్లే యాయాస్థలము లందలి సమాసాశ్రయవిధులు మున్ముందుఁ జూపబడును.

కేవల సంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ సమసింపడు. దానంజేసి యనేకమాటలు అల్పదం డిత్యాదులు దుష్టము లని తెలియునది. (బాల. సమా. 3 సూ. వివృతి.)

బాలవ్యాకరణ కొండొకచో సమాసంబులందు నామ్నాది కనుమ్నాదుల మువర్ణంబులు పజ్జవర్ణంబులగు. ౧౯.

22౨ I విషయము. నాఁపచేను - పాఁపతేడు, కనుపపులు - జనుపనార, నాము - పాము, ప్రేము - వేము, అమ్ము - ఎమ్ము. ఇవి నామ్నాదులు. కనుము - ఇనుము, ఉడుము, ఎనుము - జనుము - మినుము, ఇత్యాదులు కనుమ్నాదులు.

సంజీవని. 22౨ I విష:—కేవల సంస్కృతేత్యాదికము బా. సమా. 3 సూత్రము వివరణములోని వాక్యము. ఆయ్యది 2౬౯ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. ఆంధ్రవిభక్త్యాదిచిహ్నితము కాని శుద్ధసంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతో సమసించినచో దానిని వైరిపదమందురు. క. తుద వేటుచేసి మఱి చ। క్కడనపుఁ దెనుఁగున నమర్చి కలవఁబుజముల్ | పదియు ననక కల వంబుజపది యని కృతిఁ జెప్ప వైరిపద మనఁబరఁగున్. (కవిజనా. దోషా. 2౨ ప.) క. ఊరార్ణవకూతురు సుం | సారార్ణవయోడ శుభ మొసఁగు మీ కనఁగా | వైరిపదంబగుఁ దెనుఁగునఁ | గూరని సంస్కృతముఁ దెనుఁగుఁ గూర్చుటచేతన్. (కావ్యాం. ౯ ఉల్లా. ౧౩౫ ప.) క. దినకరకొడుకునకును సరి | యనిమిష మొదవునకు సాటి యని యిబ్బంగిన్ |

దెనిగింప సంస్కృతములం దెరుగులు సంధించిరేని దెగడుదు గాడ్మల్. (ఆం. భూ. ౧౩౧ ప.) ఇట్లు లాక్షణికులెల్ల వైరిపదదోషమును నిశాకరించియున్నారు. పాల్కురికి సోమనారాధ్యుడు తనపండితారాధ్యచరిత్రమున “ద్విపద, జట్టి పూర్వక మపశబ్ద ముక్తమము.....వైకల్య మత్కుక్తి వైరిపదంబు.....ప్రాభ ఛందోవిరుద్ధం బాదియగు న | లాభప్రలాపోక్తి లాఘవం బనక | వసి గూర్పు కృతులు...విలివి లిక్యతుల్ కృతులె” అని వైరిపదమును నిరసించియున్నాడు. ఇట్టి సోమనారాధ్యుడె తనబసవపురాణమున వైరిపదదోషదూషితప్రయోగములు చేసె నని బసవపురాణవీతి కాకర్తగా రిట్లు వ్రాసిరి. “సోమనారాధ్యుడు బసవపురాణ మున మాత్రము ప్రయోగించిన వైరిపదములఁ జూపుచున్నాడను. పుట ౬ దీప గంభంబులు. పుట ౧౫ చోదళాబ్జంబు. పు - ౨౬ ముల్లోకవంద్య - పుట ౩౦ ముల్లోకనుతుడు - పు - ౨౪౦ ముల్లోకనాథుని - పు - ౪౪ నిత్యనేమంబు పు. ౫౫ నిత్యపడి. పుట ౧౩౪ నిత్య; (ఇట్టివి మెక్కుమాల్లు) పు - ౫౫ పుడమిశ. పు - ౬౦-౬౩ సర్వాంగకచ్చడము - పు - ౧౨౪ భక్తకూటువలు. పు - ౧౭౪ మజ్జనబావి. పు - ౨౦౧ ఇతరవేల్పులు. పు - ౪౫-౨౦౫ తవనిధి. పు - ౨౪౦ తవరాజు. పు - ౧౫౪ తవరాజునల్లభుడు - పు - ౨౦౧ సీరిమహా దేవాదిసురలు - పు - ౧౪౦ గర్వకవిలె. ఇత్యాదులు.” (బసవ. వీతిక. ౯౭-౯౮ పుటలు.) సోమనారాధ్యునివఁటివాడు తాను నిరసించిన వైరిపదమును పలుచోటులఁ బ్రయోగించె ననుట విశ్వసనీయము కాదు. వై నుదాహరింపఁబడినవానిలో ‘దీపగంభము’ అనుచో గకారాదేశము ముద్రణ స్థానిత్యమనియు ‘కంభ’శబ్దము సంస్కృతమునఁ గలదనియు నీవఱకు వివరింపఁ బడెను. (విస్త. ౬౦ II విష.) నిత్యనేమము మున్నగుచోటులందలి ‘నిత్య’శబ్దము ‘నిత్య’శబ్దభవమగు నాచ్చికము. (కన్యాశబ్దము కన్య యయినట్లు) (విస్తర. ౬౦ III విష.) పుడమిశబ్దము సంస్కృతమని యీవఱకు నిరూపింపఁబడెను. (విస్తర. ౬౦ II విష.) ‘సర్వాంగకచ్చడము’ అనునది ముద్రణసంస్కారలోపకృతము - రెండు స్థలములందును వరుసగ ‘కచ్చట - కచ్చటిక’ అనునవి కవిప్రయుక్తము లననగును. “కచ్చా కచ్చటికా కక్షా పటి - కాపీన మిత్యపి” అని యమరము. (త్రి కాండశేషము). “కట్టితి సర్వాంగకచ్చట యనుచు” “అంతకుండగిన సర్వాంగకచ్చటిక” అని కవి ప్రయుక్తపాఠములు కానొపును. ‘భక్తకూటువలు’ ముద్రణసంస్కారలోప కృతము. ‘భక్తకూటుములు’ అని కవిప్రయుక్తము కానొపును. ‘మజ్జనబావి’ అను చోటి జకారము దంత్యమనినచో నది తద్భవమే యగును. ‘ఇతరవేల్పునకు’ అనుచో ‘ఇతర వేల్పునకు’ అనినయెడల వైరిపదదోషము తొలఁగును. ఇతరమతము

వాని వేల్పున కని యర్థము. “కాన కర్తల కర్త మానీలగభుండు” (బరవ. ౬ ఆ. 222 పు.) అని యిట్లు ‘తనవేల్పు - ఇతరునివేల్పు’ అనురీతి వాడుక కవి కభి మతము. ‘తవనిధి-తవరాజు - తవరాజవల్లభుండు’ అనురీతి వానిలో ‘తప’ అను సంస్కృతశబ్దమును దాని తదభవమగు ‘తవము’ అను శబ్దమును గ్రహించి సమర్థింప నగును. తపథాతువుమీద ‘పచాద్యచ్’ ప్రత్యయమును నిల్పినను “తప” శబ్దము మీఁద ‘అర్శ ఆద్యచ్’ ప్రత్యయమును నిల్పినను ‘తప’ అను ‘అ’ కారాంతశబ్ద మేర్పడును. కాన “తపనిధి - తపరాజవల్లభుండు - తపరాజు” అనునవి సుసాధము లగును. “భువి జను లెల్లను జొగడుచు నుండఁ దవనిధి తేడరదానయ్యకీడె. (బర. ౬ ఆ. ౮౯౮.) అను నీప్రాసస్థలమున ‘తపనిధి’ శబ్దభవము ‘తవనిధి’ యని సమర్థింప నగును. ‘తపస్వి’ అనుదానికిఁ దదభవము ‘తపసి’ అనియు ‘కపిల’ అనుదానికిఁ దదభవము ‘కపిల’ అనియు భట్టారకుండె ప్రయోగించెనుగదా. (౬3 III విష.) (తదభవశిక్పతులు. విస్తర. ౬౦ II విష. విస్తర. ౬౦ III విష. చూచునది.) ‘ధర్మ కవిత’ అనునది ముద్రణసూక్తారలోపకృతము. ‘ధర్మకపిల’ అని కవిప్రయుక్త మనం దగును. “మీదత్తి మీప్రాత మిధర్మకపిల” (బరవ. ౪ ఆ. ౧౦౨3 పు.) ధర్మార్థము విడిచిన (వృషోత్సర్జనము) కపిలధేనువు. దీని తదభవరూపము ‘దమ్మకపిల’. ‘అవుదల ల్వంచుచు నయ్య మీ దమ్మ! కపిలల ముచును గడుదైన్యపడుచు’ (బర. 2 ఆ. 3౯2.) ధర్మకపిల నెవ్వరును హింసింపరు. ‘దమ్మకపిల’ అనిచెప్పి ‘ధర్మముల చిట్టాపుస్తకము’ అనుటయు సురంగతముగా నుండదు. (విస్తర. IV ౬3 III విష.) ఇంక ‘చౌదశాబ్జంబు-ముల్లోకవంద్య - ముల్లోకనుతుండు - ముల్లోకనాథుని-నీరిమహా దేవాదిసురలు.’ మున్నగువానిలోని ‘చౌ - నీరి’ మున్నగునవి ‘చతుర్ - శ్రీ’ మున్నగువాని. వికృతిరూపములు - మూఁడు అనునది దేశ్యము. ఇవి సాధ్యసమా నాధికరణసమాసగతములయి నీధ్వసమాసపూర్వావయవముతో నన్వయించుచున్నవి. కాన వైరిపదదోషమునకుఁ బ్రసక్తి లేదు. ఇట్టివి సాధువులె యని నిర్ణయించు నేకదేశాన్వయవిషయ మీవటకు వివరింపఁబడెను. (౨౬౬ I విష.) పాల్కురికి సోమ నారాధ్యుని వైద్యము వర్ణనాతీతము. ఆతఁడు నియమోల్లంఘనము చేయువాఁ డని భ్రమింపరాదు. మతవిషయమునందువలెనె భాషావిషయమునందును నాతని పోకడలు వింతవింతలుగా నుండును. (చూ. విస్తర. ౬౨ II విష. విస్తర. ౬౦ III విష. తదభవములు. విస్తర. IV ౬3 III విష. మాటుమూలశబ్దములప్రయో గములు.)

బా. సమా. - ౧౯ సూ - వ్యాఖ్య:— నామ్యాది కనుమ్యాదులకు సమాసము లందుమాత్రము చూపట్టు పడ-ప-వర్ణకము లొపవిభక్తికములె యని నన్నయాధర్వ

జీయాశయము. (౨౨౭ మొ. ౨౩౩ వ. విష.) తక్కిన యాపవిభక్తికములవలె నిని విభక్తులకు ముందు నిలువవుగాన వీనివిధి సమాసాశ్రయవిధులలోని దనుటయే యుచితమని సూరి యాపవిభక్తిక ప్రకరణమున వీని నుపదేశింపక యిటు సమాస ప్రకరణమున వదించెను. నాము+చేను = నాచుచేను (లేతచేను) జీక్తుబిందు పూర్వక మగునుగాన నామ్యూదులకు వచ్చు పవర్ణము బిందుపూర్వకమైయుండును. 'నాచుచేను' అనుచో దీర్ఘపూర్వకమగుటచే పూర్ణపూర్వకత్వము లేదయ్యెను. ఇట్లు 'అమ్ము+శయ్య = అంపశయ్య. ఎమ్ము+ముక్క = ఎంపముక్క.' అనుచో మ్మువర్ణస్థానమున క్షజ్జురాఁగా నుడి తొలియచ్చుమీఁది దగుటంజేరి ఖండబిందువురాదయ్యెను. పూర్ణము రాఁగా 'అంపశయ్య' అని సిద్ధించెను. ఇట్లే యంటతనునెఱుంగునది. 'కనుము+పులు' అనుచో మువర్ణస్థానమున 'ప' అనునది నిల్వఁగా 'కనుపపులు' (రెల్లుగడ్డి) అని యేర్పడెను. ఇత్యాదులు కనుమ్యూదులనుటచే కనుమ్యూదు లాకృతి గణమని తెలియనగును. నామ్యూదులు కనుమ్యూదులు స్త్రీసరుములె యని తోచెడి. "నాము = దే-వి-జొన్న లోనగువాని-కొయ్యగాలునఁ జిగిరించిన మొలక. దీనిని పసులు తిన్నను మృతినొందును" "జనము. వై-వి-ఒకవిధమైవపైరు. 'ద్వి—జనము గలంగె రాజనము మలంగె. (విష్ణు. పూ. ౩ ఆ.) (దీనికట్టెలయందు నారతీయు దురు.)" (శ-ర) 'జనుము' అనునది కోశములందు లేదు. పైప్రయోగములోని శబ్దాలంకారనియమమునుబట్టియు శణశబ్దప్రకృతినిబట్టియు 'జనము' అనియే యుండవలయునని కోశకాండల యాశయము. పయి కారణములచే నిదిమాత్రము నపుంసకసమ మనవలసియున్నది. కాని "జనమ్ము - జనంబు" అనుప్రయోగములు కానరావు. "శణ-పు. (శణ-అచ్) స్వనామఖ్యాతే తుపభేదే" "తుప-పు (తు+ఒక్) ప్రాస్వశాఖాశిఫాయుక్తే శాఖోటాదిద్రుమే" (శబ్దస్తో) అనునొప్పున పొట్టికొమ్మలును నూడలును గలచెట్టు జనుము (జనము) కామింజేసి శణశబ్దభవము జేన మనుట విశ్వసనీయమై యుండలేదు. కాన 'జనుము' అని యుకారమధ్యమె యాశబ్ద మనియు నిదియు స్త్రీసమమె యనియుఁ దోచెడిని.

క ర్తృ ధా ర య ము

సంస్కృతపదేన పరిమిత, మాన్యప్రదం కర్తృధారయో భవతి. (ఆం. చిం. హలం. ౧౯ కారి. అహా. ౪౫౭ పుట.)

ద్యౌత్యరాధి చతుర్వర్ణ | పర్యవ్రజననామసు | లోపః

కన్నయా. స్యాద్ద్యాదివర్ణానాం | శబ్దే రా (యా) జాదికే పరే |

౨౭౩ విషయము. క్వచి దత్త్వం క్వచి ఛాత్త్వం | క్వచి దిత్త్వం క్వచి

తృతా । క్వచిన్తత్త్వం యథాయోగ । మన్యచ్ఛ వ్యవ
హారతః, (వికృ. అజం. ౧౦౮-౧౦౯-౧౧౦ కారి.
అహో. 32౬ పు.)

కల్పతరు. ౨23 వివః—పరిమితమ్ - అన్ధ్రపదమ్ = అల్పాక్షరములుగల
యాచ్ఛికపదము, సంస్కృతపదేన = అన్ధ్రవిభక్తివిహితముకాని శుద్ధసంస్కృత
పదముతో, కర్తృధారయో భవతి = కర్తృధారయముగ సమసించును. ఉత్తర
సూత్రమందలి “స్వస్వవిభక్తి వికారైః” అనుదాని స్వారస్యముచే నిందలి సంస్కృత
పద మాన్ధ్రవిభక్తిసంపర్కము లేని దనువ్యము లభించును. ఉదాః—రామః+సు+
అన+సు = రామన (ఁ = I విష.) భీమ+అన = భీమన. పరగెను దొల్లి శ్రీపతి పండి
తయ్య (పండితా) భక్తయ్య (బసవ. ౪ ఆ. ౧౦౪.). మొ. ‘అన్ధ్రపదమ్’ అనునది
యుపసర్జన సగజ్జకలదనియు సమాసపూర్వావయవము కావలెననియు నన్నయ
యుపదేశింపలేదు. అన-అయ్య మున్నగునవి పూజ్యతావాచకములు. రామన =
పూజ్యుడగు రాముడను. శ్రీపతి పండితయ్య = శ్రేష్ఠుడగు శ్రీపతిపండితుడను.
ఈసూత్రమున కహోబలపతి వేటువిధముగ వ్యాఖ్యచేసెను. అది సరికాదు.
“స్వల్పం కేవలవికృతిపదం సంస్కృతపదేన సమన్య కర్తృధారయసమాసో భవతి-వేడి
పయోధారలు - వాడిమయూఖములు - కలికి భుజంగకన్యకలు - వేల్పువీరభటు
వర్గము ఇత్యాది. కఱకు దర్భపూరితపులు. (అడి. 2 ఆ. ౨౨౬ పు) ఇత్యాచార్య
ప్రయోగే ‘దబ్బపూరితపులు’ ఇత్యేవ పాఠః - నాచులతలు ఇతి ప్రయోగే
షష్ఠీతత్పురుషేణ కథంచి తాన్ధుత్వ మున్నేయమ్.....స్వల్పత్వంచ షడ్వర్ణపరి
మిత మితి నిశ్చయః. అన్ధ్రం షడ్వర్ణపర్యంతం పదం స్యాత్కర్తృధారయే ఇత్యా
దర్శనవచనాత్. తేన - అతని దాకె, వేయమున్నులు దంతావళములు ఇత్యాది
అన్ధ్రవ్యాధికవిజనవచనాని సాధూని.” (అహో. ౪౫౨-౪౫3 పు.) ఈయపవ్యా
ఖ్యనే “బా.గు.ప్ర” వ్యాఖ్యాతయు (బా. గు. ప్ర. ౨౬౧ పు.) గాణపతవ్యాఖ్యా
తయు (3౦౮ కా. ౧౧ ప. సమా.) ననుసరించిరి. ఈయహోబలవ్యాఖ్య సరికాదు.
అహోబలపతి యాచ్ఛిన యుదాహృతులెల్ల నాన్ధ్రవిభక్తికార్యవిహిత సంస్కృతపద
ముల సమాసములె యగుటంజేసి యవెల్ల “స్వస్వవిభక్తివికారై ర్భవవశ్చ యథా
తథం సమన్యస్తే” (౨2౨ విష.) అను నుత్తర సూత్ర మునకును దానివివరణయగు
సంస్కృతాన్ధ్రపదాన్యత్ర సమన్యస్తే యథా తథమ్.....” ఇత్యా ద్యధర్వణకా
రికకును లక్ష్యము లయియున్నవి. “వాడి-వేడి” మున్నగునవియు మయూఖములు-
పయోధారలు మున్నగునవియు నాన్ధ్రవిభక్త్యంతములే. ఈసూత్రములోని

సంస్కృతపదశబ్దము తెనుగు విభక్తుల సంపర్కములేని శుద్ధసంస్కృతపరము. 'వేయి మున్నూట' అనునది మొదలగుములది గాన దాని సమాసము సాధు వననేల? 'తొమ్మిదివేల తొమ్మన్నూట యెనుబదిశ్లోకములు' (ఆది. ౧ ఆ. ౩౫.) "నాలుగువేల మున్నూట పదునొకొండు శ్లోకంబులు, (ఆది. ౧ ఆ. ౩౭.) ఇట్టి వీసందర్భమున ననేక యోగములు గలవు. ఇవియెల్ల సాధువులు కావా? 'కటికి చీకటి తిండి కరములు' అను కవిశివానుభవ యోగము సాధువుకాదా? మఱియు నాంధ్రవిభక్త్యంతముల సమాసములలో గర్భభావము మననేల? తత్పురుషద్విగువులు మాత్రము సాధువులు కాగా? వేయి మున్నూట దంతావళము లనెడిది ద్విగు సమాసమే? మునుదాహరించిన తొమ్మిదివేల తొమ్మన్నూట యెనుబదిశ్లోకంబులు మున్నగునెల్ల ద్విగువులేకదా? 'కుంటచెలిపట్టికూతు మహిమ' ఇత్యాదులగు శబ్దపురుషములు సాధువులు కావా? కావున సంస్కృతపదే నేత్యాదిసూత్రములోని సంస్కృతపదము తెల్లువిభక్తుల సంపర్కమునందని సంస్కృతపదముల పరమే యనుటలో సందేహములేదు (వి సగ.) అట్టిచో - రామనభీమన - సీతమ్మ - కృష్ణరాయుడు మున్నగునెల్ల యీసూత్రమునకు లక్ష్యములనియు నీ విశేషవిధిచేతనే యిట్టి సామాన్యశాస్త్రవిరుద్ధమగు శుద్ధసంస్కృతపదముతోడి మిశ్రసమాసము సాధువని విశేష మగుచున్నదనియు నెఱుంగవగును.

అధర్వణునిసవరణము:—ద్యృతరాది = రెండేడరములు మొదలొని, చతుర్వర్ణపర్వస్త = నాలువర్ణములవఱకుఁ బరిమితిగల, జననామసు = జనుల

విస్తర. I ౨౭౩ విషయ:—పేటికావ్యాఖ్యాత వైశిష్టాంతము నంగీకరించును నిటఁ బఠాంతరము యుక్తతర మనుచు నీ క్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "నిపుణముగఁ బరిశీలించ నన్నయ తాఁ బ్రయోగించిన 'కపిలకన్నులు - కపిలజడలు - కపిలగడ్డము' అను మొదలగు నాంధ్రవిభక్తి చిహ్నితములుకాని శుద్ధసంస్కృతపదములకుఁ దెనుగుపదములతో నైన కర్తృభారయసమాసములను సంగ్రహించి సాధుత్వ మొసంగ నీసూత్రము ప్రత్యేకించి యారంభించెనేమో యని యనుమానము గలిగెడి" (బా. సా. పే. ౩౨౬ పు.) ఇట్లనుమానించుట సరికాదు. ఇట్లంగీకరించినచో నింక శ్వేతకన్నులు - విభ్రలగడ్డము మున్నగు నసంతము లగు ననిష్ఠరూపములు దుర్వారము లగును. ఇంక వైరిపదము దోషమే కాదనవలసినవచ్చును. సంస్కృతపదేనే త్యాది నన్నయసూత్రములోని పరిమితశబ్దమే నిష్ఫల మగును. ఇంతకును నన్నయ కపిలకన్నులు మున్నగువానిని బ్రయోగింపనే లేదు. (౬౩ III విష.) అవి యనింద్య గ్రామ్యములు కావు. కేవలము నింద్య గ్రామ్యములు.

బిరుదచామములలోని, రాజా (యా?) దిక్ - శబ్దే = రాజు - రావు - రాయడు - అన్న - అన - అన్న - అమ - దేవి - శాస్త్రి - సెట్టి మున్నగు పూజ్యతను శ్రేష్ఠ్యమును దెలుపుకదము, పరే = పరమైయుండగా, ద్వాదివర్ణానామ్ = సుబ్బిభక్తులకు, లోపః = లోపము, స్వాత్ = కలుగును. (ద్వాదు లనునది మూలభూత సుప్పలకే వాచకము) వానిలోఁ బూర్ణపదము తుదిని - క్వచిత్ = కొన్నియెడల, అత్వమ్ = అత్వమును, క్వచిచ్చ = మఱికొన్నిచోటులందు, అత్వమ్ = ఆకారమును, క్వచి దిత్వమ్ = వేఱొక కొన్నియెడల 'ఇ'కారమును, క్వచిత్ = ఇంకొక కొన్నిచోటులందు, పతా = పవర్ణము, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, మత్వమ్ = మవర్ణమును, వ్యవహారతః = పండితవ్యవహారానుసారముగ, అన్యచ్చ = ఇతరకార్యజాతమును, యథాయోగమ్ = యథార్హముగ నగును. సంస్కృతపదేన పరిమిత మిత్యాది చింతామణిసూత్రసిద్ధ కర్తృధారయములు జననామములందె కన్పట్టుచుండుటచే నధర్మణుఁ డిట్లు వివరించెను. సామానాధికరణ్యే ప్లిత్యాదిసూత్రముచే సమానాధికరణ సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసము లభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నను (చూ. ౨౭౦-విష.) నితరశుద్ధసంస్కృతశబ్దము (తెల్లువిభక్తిసంపర్కము లేనిది) మహత్ పుంలింగముగాని మహత్ పుంలింగసమాచ్ఛిశబ్దముగాని కర్తృధారయసమాస పూర్వావయవముగ నిల్పు ప్రయోగములు లేమింజేసి యట్టి సమాసము లట్లు జ్ఞాపకసిద్ధములు కానేరవని యావఱకే వ్రాయఁబడెను. (చూ. ౨౭౦ విష.) "శ్లోకార్త+సు+సంగ+సు = శ్లోకార్తమగడు" అనరాదు. అట్టి కవి ప్రయోగములులేవు. ఇది వైదికపదసమాసములు. కాని బిరుదజనామములందట్టి వైరిపద సమాసములును కవిప్రయోగదృష్టము లగుటచే సాధువ్రతయని విశదపఱుచుటకై ప్రకృతసూత్ర మారంభింపఁబడెను. 'అ-ఆ-ఇ-ప-మ' మున్నగునవి యట్టిసమాసమునందలి పూర్వపదాంతమున నిల్పుననియు వచించెను. పురుషవాచకముల తుదిని 'అమ-అప' అనునవి నిర్వైసనుట సరికాదనియు, 'కృష్ణమరాజు' మున్నగురీతిని 'అమ' మున్నగువానిపై మరల 'రాజు' మున్నగునవి నిల్పుట సరికాదనియుఁ దలంచి కావలయు, పత్వ మత్వముల నుపదేశించినవాడయ్యెను. ఉదాః—రామ+సు+(రాముడు) ఆన+సు+= రామన. భీష+సు+అన+సు=భీషన. కృష్ణ+సు+రాయ+సు = కృష్ణరాయడు. సుబ్బ+సు+శాస్త్రిన్+సు = సుబ్బశాస్త్రి - సుబ్బాశాస్త్రి. రామ+సు+రెడ్డి+సు = రామరెడ్డి - రామారెడ్డి - రామిరెడ్డి. ఆప్ప+సు+నెట్టి+సు = ఆప్పినెట్టి. సుబ్బ+సు+నెట్టి+సు = సుబ్బినెట్టి - సుబ్బ+సు+రాయ+డు = సుబ్బారాయడు - సుబ్బరాయడు. శంకర

దాసు+సు+మ+అయ్య = శంకరదాసుయ్య. కృష్ణ+సు+మ+రాజు+సు = కృష్ణమరాజు. వెంక+సు+ర+కాస్త్రి+సు = వెంకటకాస్త్రి. మొ. వీర్. కట్టుగ్రలీల శంకరదాసుయ్య. (బసవ. ౪ ఆ. ౩౩౫.౪ ఆ. ౩౩౨.౬ ఆ. ౨౨౨.౫ ఆ. ౧౨౫.) కృష్ణమరాజు నున్నతన. (కళా. ౧ ఆ.). సడి సన్న శరణుండు శంకరదాసి. (బసవ. ౪ ఆ. ౨౭౩.) కాక శబ్దవచము కాకి యయినట్లే దాసశబ్దవచము 'దాసి' కానోపును. పిదప 'శంకర+సు+మ+దాసి+సు = శంకరదాసి' అనురీతిని సమాసము నెన్ననగును. లేదా 'కాలిదాసు' అనురీతిని 'శంకరదాసు' అను తత్సమరూపమునె (వృత్త-పంటిచె దాసు.) యంగీకరింపవచ్చును. (చిత్త II.) కర్తృభారయమునఁ బూర్వవచముగ మహాత్ములంగములు పులింగసమాచ్ఛికశబ్దములును నిల్పుట లాక్షణిక కవిసత్తుతముకామింజేసి యిట్టివానిసిద్ధికయి యిట్టి విశేషవిధి యత్యావశ్యమని యెఱుంగునది. 'నన్నచార్యుడు'. తిక్కనామాత్ముడు మున్నగునవి యాసూత్రములకు లక్ష్యములు కావు. అట్టియెడల 'నన్న+అప = నన్నప - తిక్క+అప=తిక్కన' అనువానిని సంస్కృతములుగ ననుకరించి 'నన్నప శ్వాసా వాక్యశ్చ - తిక్కన శ్వాసా వమాత్యశ్చ' అనురీతిని సిద్ధసమాసములుగ నంగీకరింపనగును. "లక్ష్యమావరతనయా" (పాండు. ౧ ఆ. ౨౪ ప.౧. పై సందర్భమునుబట్టి "అన్ధ్రం పడవర్ణపర్వస్తం | పదం స్యాత్కర్తృభారయే" ("అన్ధ్రః పడవర్ణ పర్వస్తం | సంస్కృతేన సమస్యతే" సాతాంతరము) అనుకారిక యధర్వణాభివ్రేత ప్రక్రియాలిలక్షణ మగుటంజేరియు ద్వ్యక్షరాదీత్యాదికాకము బుడకుత్తమె యచదగుటంజేనియు

చిత్త. II ౨౭౩ విషయములు బాలవ్యాకరణశాస్త్ర సంగ్రహింపకుండఁగాఁ బ్రాశస్త్యకర్త యాక్రిందిరీతిం సంగ్రహించెను.

౨ "కర్తృభారయంబు బిరుదాద్యుత్తరపదంబగునేని ద్వ్యక్షరాదంతస్త్రీపుం సంజ్ఞావాచకంబగు పూర్వపదంబు సంశ్యాత్కరంబున కంతట దీర్ఘంబు బహుళంబుగా నగు. అంతట నచగా సాంస్కృతికాదలు మూట నని యర్థము. ఉ. రామా కాస్త్రి - సుబ్బాకాస్త్రి. రామారెడ్డి - సుబ్బారెడ్డి."

౩ "ఇటు బూర్వపదంబు నత్వంబున కిత్వంబు బహుళంబుగ నగు. ఉ. సుబ్బి నాయుడు - ఎల్లి నెట్టి."

౪ "కొన్నియెడల సెచ్చో ననాపామాయాగమంబులగు. తిక్కన పోమయ్య."

..... "కర్తృభారయం బియ్యది మిశ్రంబు సిద్ధసమాసం బట్లయగు. కృష్ణరాయుడు. రామరావు. మొ." (ప్రథ. సమా.)

నధర్మణ ప్రోక్తము కాదనియు నధర్మణకారికలను సమగ్రముగా నెఱుంగనట్టియు నేవో హాస్యకారికలను బండితకంఠపూయతముగ వచ్చించానిని మాత్రమే యెఱింగి నట్టియు బాలసంస్కృత్యాదులచే బ్రక్షీప్తము చేయబడినదే యనియు గ్రహింప నలయు. (నూ. చిం. వి. ప. ౫౬ విష.). (విస్తర. II)

విస్తర. II. ౨౭౩ వివ:-అహోబలపండితుడు భిన్నమార్గముగా వున్న "ద్వ్యక్షరాదిత్యాది"కారిక "సంస్కృతపదేనైత్యాదికారికకు సవరణముని గ్రహింప లేను. మఱియు ద్వ్యక్షరాదిత్యాదికారికకు విరుద్ధామాక్షరవిషయములని గ్రహింపక సమాసపూర్వపదీభూత సంజ్ఞానామకరణములుగాఁ దలంచి యుదాహరించెను. "ద్వ్యక్షరాదిచతుర్వర్ణ!.....ద్వ్యక్షరేషు రామరాజు.....త్ర్యక్షరేషు బసరాజు.....బరసింఁడు.....చతుర్క్షరేషు - నరసింగరాజు....." (అహో. ౩౭౬-౩౭౭ పు.) ఈయహోబలపంక్తులె యన్యునానతిరిక్తముగ నారాయణీయగాణపతివివరణకర్తలచే స్వీకరింపబడెను. "తే.గీ. సంస్కృతపదం బుతోఁగూడ సాధ్వి పరిమి | తమగు నాంధ్రపదము కర్తృధారయ మగు | ఆట వ్రాలకు మీఱని యాంధ్రపదమి | తనకుఁ గావలె ననియె నధర్మణుండు. వివృతి - వేడిపయోధారలు - వాడిమయూఖములు - కలికిభుజంగకన్యలు. మొ. ఉత్తరార్థ - అతఁడె దాకె వేయి మున్నూట దంతావళములు బక్కచో నాటవ్రాలకు మీఱిన పూర్వపదములు గనుపట్టుచున్నవి. కటికిచీకటి తిండికరముల గిలింత..... (మను. ౧ ఆ.) పాలకడలి పట్టి రామణీయకము..." (నారా. గాణ. ౩౦౮ కారి. సమా. ౧౧ పద్య.) "తే.గీ. రాయఁడు మొదలైన నుడలో పరంబులైన | రెండు మొదలు నాల్గువఱకు నుండు.....వివ. రెండు లిపులుగల.....రామరాయఁడు.....మూఁడు లిపులు.....బసవ రాజు.....నాలుగు లిపులుగల:- నరసింగరాజు....." (నారా. గాణ. సమా. ౩౧౬ కారి. ౧౯ పద్య.) ఈయహోబలపత్యాదులవివరణముల చొప్పున నింక "వీరవేంకటనరసింగరాజు" మున్నగునవి లక్షణసమ్మతములు కావనవలసి వచ్చునుగదా !

ఆంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగా రిచటఁజేసిన విమర్శమెల్ల నపరిశీలనమూలకమై యని వైసందర్భమువల్ల విశదమగుచున్నది. వారి విమర్శవాక్యముల నిట మచ్చు నకై యెండు రెండు చూపెదను. "ఆంధ్రః షడ్వర్ణపర్యస్త" మనుకారిక యధర్మణునిగ్రంథములో నుండుట చింతామణి యాశయమునకు విరుద్ధమగుటకుఁ గారణ మేమి?.....కృష్ణరాయఁడు - అంచయాన - కఠకంఠుండు (కలగాయపులగ ముగ నుదాహరించిరి.)

ఆర్యామ్బావికశబ్దాః సుఖః | శ్రేష్ఠతావాచకా యతః |
తతస్తదంతశబ్దభోక్తః | నైవ శ్రేష్ఠత్వగోచరాః. (విశ్మ.
అజా. ౧౧౧ కా. అహో. ౩౭౭ పుట.)

సన్నయా. ముఖ్యాంతాదపి శబ్దాన్యః | ముఖ్యశబ్దః ప్రయజ్యతే.
౨౭౪ వి. (అహో. ౩౭౮ పుట.)

ఉపమానానువాచేతు | విధి రన్యన్య కష్టతః | స్యా
ద్విశేషనికాయాం | పునరుక్తిః క్విచిద్ధితా. (విశ్మ.
పాలం. ౧౯-౨౦ కా. అహో. ౪౪౦ పుట.)

కల్పతరు. ౨౭౪. వివి. — ఆర్యామ్బావికశబ్దాః = “అయ్య-అమ్మ” మున్నగు
శబ్దములు, యతః = ఏకావమునకుః బరముగానిల్చి శ్రేష్ఠతావాచకాః = శ్రేష్ఠత్వ
మును దెలుపునవి, సుఖః = అగుచున్నవో, తదంతశబ్దభోక్తః = అట్టి - “అయ్య - అయ
అన్న - అన - అమ్మ - అమ” మొదలగు శబ్దములు తుదివిగలశబ్దములకంటెః బర
ముగ, శ్రేష్ఠత్వగోచరాః = శ్రేష్ఠతావాచకములు, నైవ = మరలఁ బ్రయోజ్య
ములు కావు. ఉద్దాః—కోసాఅమ = కోసమ, దీనిని సంస్కృతముగా ననుకరించి
“అమ్మా” శబ్దమును జేర్చగా “కోసమామ్మా” అని యేర్పడును - ఇట్టివి ప్రాచీన
మహాకావ్యములలో లేవు. ఆర్యాచింపమహాకవు ట్టివానిని బ్రయోగించిరి. క. తేజ
మున రాఘవుని యంభోజేక్షణ తప్తమాంబు బోల్పందగునా (పాండు. ౧. ఆ. ౫౫.)
క..... శ్రీరంజితకొండమాంబ చిరపుణ్యముఁన్ (పాండు. ౧. ఆ. ౫౬). మొ. ప్రభు
శబ్దాదులు సంకేతము శ్రేష్ఠతావాచకములె యనుచు నహోబలపతి యిట్లు వ్రాసెను.
“రామయ ప్రభుఁడు-రామయమంత్రి-రామయ ప్రధానుఁడు - కోసమాంబ” ఇత్యాద
యో న ప్రయోగార్హాః శబ్దాః. కింతు-రామ ప్రభుఁడు కోసాంబ ఇత్యాద్యాకారేణ
ప్రయోగార్హాః.....” (అహో. ౩౭౮. పుట.) ఇది సరికాదు. ఈపక్షమున “సన్న
పాద్యుఁడు సన్నయభట్టు - తిక్కనామాత్యుఁడు మున్నగునవికూడ లక్షణవిరుద్ధ
ములె యవలసినవచ్చును. కావున, “సన్నయప—తిక్కనయ్య” మున్నగు సార్వా
మ్బావికశబ్ద పానరుక్త్యమాత్రమి సాధువు కాదని యధర్వణాశయమును గ్రహింప
వలయును. నీ..... అసఘలు కేతన, మల్లన సిద్ధనామాత్యవరుల (విరా. ౧.
ఆ. ౧౦. ౬) నీ.....గీ.....వన్న పాద్యు... (అది. ౧. ఆ. ౯ ను.)

ఆర్యాచింపమములు ‘సంస్కృతవైకృతకట్టైః.....’ అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁ
బడినవి మిత్రానామముల మితాచారములగును.” (అం. భా. చం. ౧౬౬౩ పుట.)

ముఖ్యాన్తాదపి శబ్దాచ్చ=ఉత్తమప్రధానాదిశబ్దములు తుదినిగల శబ్దములపై
 మరల - ముఖ్యశబ్దః = ఉత్తమప్రధానాదిశబ్దములు, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపఁ
 బడుచున్నది. ఉదా:—ఉత్తమోత్తమః—ఈకారికలోని ప్రయుజ్యతే అనునది
 యహోబలపండితీయమున లేదు, సందర్భమునుబట్టి నాచే జేర్పబడినది - “ముఖ్యాన్తాదపి శబ్దాచ్చ ముఖ్యశబ్ద ఇతివచనంతు సుస్మృతసీద్ధాన్తానువాదకమ్, ముఖ్యాన్తాత్ ముఖ్యాదిత్యైః, ఎట్టి యాపదవచ్చిన గట్టిపడుచు జిత్త ముండుట యత్యుత్తమోత్తమంబు ఇత్యుదాహరణమ్.....” (అహో. 3౭౮. పు.) ఇట్లుగుటం
 జేసి కవిజనమండన టీకాకర్త ప్రక్షిప్తముచేసిన “న ముఖ్యాన్తపదాద్యుక్తం కర్తృ
 (కర్తృమ్? = ప్రయోక్తమ్) ప్రభ్యాదికం సదా । ఏషా (గ) తి స్సదా గ్రాహ్య ।
 సావధానం విచక్షణైః” (విక్ర. ఆజా. ౧౧౨. కారి) అనుకారిక యాధర్వణముకాదని
 యెన్నునగును. ఈకారిక యహోబలపండితీయమున లేదు. విక్రమివివేకటీకాకర్త పయి
 యహోబలపండితీయ పంక్తులను వివరించుటకయి యిట్లు ప్రక్షేపించె ననియు,
 దోచుచున్నది. ఈప్రక్షిప్తకారిక యర్థవంతమును గాదు. న ముఖ్యాన్తేత్యాది
 పూర్వార్థము ముఖ్యాన్తాదపీత్యా ద్యధర్వణకారికకు విరుద్ధము కావుననే దానిని
 కవిజనమండనకర్త త్రోసిపుచ్చుచు సుత్తరార్థమును బ్రక్షేపించి యిట్లు దానికీ
 దాత్పర్యము వ్రాసెను. “ముఖ్యాన్తపదముకంటెః బరమందుః బ్రభ్యాదివాచక
 ప్రయోగము యుక్తమైనదిగాదు; ఈసంయోగము పండితులచేత నిమగ్నముగా
 గ్రహింపఁదగినది. ఉదా:—రామయప్రభుండు - రామాయప్రభుండు ఇత్యాదులు.
 సుస్మృతసీద్ధాన్తానువాదక ముఖ్యాన్తవాచకంబుకంటెః బరంబునఁ బ్రయోగింప
 వచ్చును. గీ. “ఎట్టి యాపదవచ్చిన గట్టిపడుచు । జిత్త ముండుట యత్యుత్తమోత్త
 మంబు” ఇత్యాదులు. రామప్రభుండు ఇత్యాదులు నిర్వివాదంబులు.....” (విక్ర.
 టీక. ౧౨౬, ౧౨౭. పుటలు). నారాయణీయగాణపతవివరణకర్త లీకవిజనమండనము
 లోని యవలక్షణములనెల్ల స్వీకరించి యీప్రక్షిప్తకారికను వివరించిరి. “తే-గీ.
 వలదు ముఖ్యాన్తముసయిః బ్రభ్యాదికకర్త । లిద్ది సావధానముగ గ్రహింపవలయు...
 ఉదా:—రామప్రభువు మొ. రామయప్రభువు ఇత్యాదులు తగవు. (ఇట్లు తగవని
 కవిజనమండనకర్త వ్రాయలేదు).....” (నారా. గాణ. సమా. 3౧౮. కారి.
 ౨౧. పద్యం.)

ఉపమానేత్యాది:—ప్రసక్తానుప్రసక్తముగ నిట యుపమానపానరుక్త్య
 విషయకముగు నధర్వణకారిక వివరింపబడుచున్నది. ఉపమానానువాదేతు = ఉప
 మానము ననువదించునపుడు, అన్యస్యవిధిః = మఱొకయుపమానమును బ్రయో

గించుట, సమ్యక్తః = సమ్యక్తమగును. ఉదా:—చంద్రుని నగు మోముతామరసీరులు (రాఘ. ౨. ౨. ౯. ౪.) మొ. (రామచంద్రు నగుమోము తామర. (రామాయ) తన చిన్ని రామ=మాధ్రి. చంద్రుని నగు మోము తామర. (భారతా) విశేషవివక్షాయామ్= గుణవిశేషమును వివక్షించుచున్నపుడు పునరుక్తిః = దానితోడనే మరలఁ బోల్పుట, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, హితా = సమ్యక్తమగును. ఉదా:—ప్రసన్నచంద్రునిఁబోలు నాపె ముఖచంద్రబింబము. ప్రసన్నత - చక్రలత్వము ననెడి సమానధర్మములభేదముచే నుండు బుచ్చుకొరెను—“నను నెత్తి ములతమ్ము లైన కనుదమ్ముల నిత్యాదేః కవిచన్దన్య పాపకర్మకర్తృత్వత్వాత్కథం సంగత్య మితీతే” ‘వివక్షానువాదేతు విధి రన్యన్య చ్ఛేదతః | స్యాద్విశేష వివక్షాయాం | పునరుక్తిః క్వచిద్ధితా’ ఇత్యధర్వణోక్త్యా తత్సాధుత్వ మవధేయమ్. విశేషవివక్షాయాం గుణవిశేషవివక్షాయా మితిర్విధిః. ప్రకృతే వై పుణ్యలక్షణగుణవిశేష వివక్షాయాం పునర్విశేషణ ప్రయోగ ఇతి న పానరుక్త్యమ్. తన చిన్ని రామచంద్రుని నగుమోము తామరసీరల్ ఇత్యాదికం (రాఘ. ౨. ౨. ౯). కవివచన మనువాద ఆన్ధ్రకవినామ్. ఉభయత్రాపి న సంస్కృతకవినా మస్వరూః. ముఖఃజ్జుజం భవతి చంద్రస్సన్నిభమ్..... ప్రసన్నేస్తుని భ స్రస్యా స్రవాసీ స్తుభవన్ద్రమా ఇత్యాది” (ఆహా. ౪౪౦. పు.)

భవే ద్విరుదశబ్దేషు | యథేచ్ఛం వర్ణకల్పనా | గ్రామ మానుష్య విరుద | శబ్దానామపి సో మతః | గ్రామ నామ్నః సమానేషు | వికారోపి క్వచిద్ధితః | క్వచిత్ స్యా దత ఈదిచ్చ | యణ్చాన్యస్తిన్ న యన్తతః |
 నన్నయా. స్వరూపత స్సమాస స్యాత్ | ద్వికారస్య శ్రుతావపి |
 ౨౭౫. వివక్షము. క్వచి దన్తిమవర్ణస్య | సమానే స్యా త్పరిగ్రహః |
 క్వచి దేదంతతాయాం తు | స్యాదవ్యయ సమస్థితిః |
 క్వచి దాన్ధ్రవికారస్తు | సమానే స్యా ద్విరోధకృత్ .
 (వికృ. హలం. ౯. మొ. ౧౩. కా. ఆహా. ౪౪౨. పు.)

కల్పితరు. ౨౭౫. విషయము—విరుదశబ్దము ప్రసిద్ధసంస్కృతకోశములలోఁ గాన రాదు—“గద్యపద్యమయీ రాజ | స్తు తి ర్విరుద ముచ్యతే.” (సాహి. ద. ౬. పరి. ౫౭౦. శ్లో) “వ. బయో రభేదః” అనుచోష్వాన ‘విరుద’ శబ్దము నంగీకరింపనగును. ‘విరుదము. సం. వి. ఆ. పుం. సామర్థ్యచిహ్నము” (శ. ౪) “విరుదు (వికృతి) - (శూరుడు సమర్థుడు - శూరచిహ్నము) విరుదః ప్రకృతి (వైకృతదీపిక.)” “విరుదు -

వై. వి. ౧. సామర్థ్యచిహ్నము.....౨. శౌర్యచిహ్నము.....విజ. ౧. సమర్థుడు - సమర్థము.....౩. శూరుడు....." (శ. ర.) బిరుదుశబ్దము నర్థములకు శబ్దతత్కరమున భారతప్రయోగములు చూపబడెను. "సీ. నవ్వెడు తలలను గ్రొవ్వారుచేతుల బిరుదులు వెట్టిన చరణములను (భార. కర్ణ. 3. అ)" (శ. ర.) మొ. కాని ప్రామాణిక సంస్కృతకోశములలో బిరుదశబ్దము కన్పట్టలేదు. "క. బిరుదశబ్దంబు విరోధో. త్కరము మహారాష్ట్రీభాషా దత్ప్రదబిధులన్. బిరుదములనఁజనువానిన్. ధర్ బిరుదావళి యొనర్పఁ దగు నంద్రు బుధుల్. ౨౫. చ. అతులకుల క్రమాగతములై, భుజవిక్రమసంభవంబులై. ప్రతిపదసాధకంబులయి పార్థివకర్ణకఠోరకంబులై వితరణశబ్దపూర్వపృథ్వీవరచిహ్నములై తనవ్వు నుద్యతబిరుదాళిచేత బిరుదాధము చెప్పుట యొప్పు నెప్పుడున్. ౨౬. క. వివయభుజవిక్రమక్రమ. భునవి తరణరణవిహారకరుణాదికళాజననస్థులులగు గుణములఁబెరుపొందఁగఁ జెప్పువలయు బిరుదావళికిన్. ౨౭." (కావ్యాలం. ౪. ఉల్లా.) ఇట్టి పెద్దిరాజువివరణమునుబట్టి బిరుదశబ్దమునకు విరోధమును బుట్టించునది యనఁగా నొకవీరుని శూరతాచిహ్నమునుగాని శూరతా ప్రతిపాదకశబ్దముగాని మఱొకవీరునకు హృదయభేదకమగుచు విరోధమును బుట్టించునది యని యర్థము విశద మగుచున్నది. కాఁగా 'వైరద (సం) = బిరుద (మహారాష్ట్రీప్రాకృత) = బిరుదు. (తె. తద్భవ)' అనురీతి నద్దానిచరిత్రము నరయఁదగునని తోచెడిని. ఇట్లుగుటనే యిది (బిరుద) ప్రసిద్ధ సంస్కృతకోశములలో లేదయ్యె ననియుఁ దోచుచున్నది. ఆస్ట్రీనిఘంటువున "విరుదః-దం. Proclaiming. 2. Crying aloud. 3. Panegyric laudatory poem; గద్యపద్యమయీ రాజ. స్తుతి ర్విరుద ముచ్యతే. (G. D. ౫౭౦.) నదన్తి మదదన్తిః పరిలసన్తి వాజిప్రజాః. పతన్తి విరుదావళీ మహితమన్దిరే వన్దినః. (R. G.)" అని యున్నది - ఈపక్షమున విపూర్వక'రుద్' ధాతువునుండి 'విరుద'శబ్ద మేర్పడినదనుట సరికాదు. 'రుదీర్' అశ్రువిమోచనే' (సీ. కా. తత్వ. అదాది. 3౭౯. పు) 'రుద రోదనే' (శబ్దస్తో) అనుచొప్పున 'రుద్' ధాతువుతోడి రూపము ప్రకృతార్థబోధనక్షమముగ నగపడదు. ఇంక 'వి' పూర్వక'రు' ధాతువునుండి 'విరు'అను క్విబస్త రూపమును సాధించి 'విరు+ద=విరుద'అనురీతి సమర్థింపవలసియున్నది. అపుడు "రు-ధ్వనా - అదా..." (శబ్దస్తో) అని'రు' ధాతువున కర్థమగుటంజేసి "రాజస్తుతిరూపధ్వనినిచ్చునది బిరుద మనునర్థము సంగతము కాఁగలదు. క్విబస్త విరుశబ్ద మప్రసిద్ధమగుటంజేరి వైని వివరించినరీతిని "వైరద"శబ్దమూలకత్వము సంగీకరించుటయే యుక్తమని యెన్నవగును.

భవేదిత్యాది:—విరుదశబ్దేషు = పౌరుషశామములం దనగా గ్రామ-మను
 ష్యాదుల సామ్యత్వాది స్తావక సంజ్ఞలందు, వర్ణకల్పనా = అక్షరములవ్యత్యాసము,
 యథేచ్ఛమ్ భవేత్ = వక్తయిచ్చానుసారముగ నిల్వనగును. అట్టి సంజ్ఞలయందు
 వృత్పత్తి పరిఃకమన్నను తీతిలేదని భావము. ఈసిద్ధాంతముచేతనే “అహోబలుడు
 అభర్వణుడు మున్నగునవి నిర్విచిత్రముగ గ్రాహ్యములని యెఱుంగనగును.
 గ్రామమానుష్యవిరుదశబ్దానామసి = అట్టి లక్షణాలిక్రమవర్ణవ్యత్యాసకలిత
 వృత్పత్తివిదూర విరుద భాషాంతరశబ్దములకును, సః - మతః = సిద్ధసమాసఫుటన
 కవిసమ్యతము. ఈసమాసములందును వైరిఃకమోషము లేదని తాత్పర్యము.
 ఉదా:—మనుమన్వపతి - మన్తభూపాలుడు తిక్షమలమహారాయాగ్రణి - సిరంగ
 రాయవసుధేంద్రుడు - చౌహత్తమల్లుడు - జగహృబ్బగండడు (జగదేశవీరుడు).
 జగదేశదండనాయకుడు (జనవ. ౭ ఆ. ౭౫౪ ప.) ‘గ్రామనామ్నః’ అనునదిమున్నగు
 వానితోడి సహచరితన్యాయమున నిచటి విరుదశబ్దము సంజ్ఞానామమాత్ర
 పరమును ననవచ్చును. సమాసేషు - సమాసములయందు, గ్రామనామ్నః = గ్రామ
 నామములకు, వికారోపి = ఆంధ్రవిభక్త్యుపవిభక్తిరూపవికారముసంయితము, క్వచిత్ =
 ఒకప్పుడు, హితః = సమ్యతమగును. ఇందలి గ్రామశబ్దము మనుష్యాదిశబ్దములకును
 నుపలక్షణము. భాషాంతరపక్ష లనుకృతములయి సంస్కృతమున వాడంబడునపు
 డట్టి గ్రామాదిశామములం దాంధ్రభాషాసహజములగు విభక్త్యుపవిభక్త్యాదుల
 సమ్మేళనము సిద్ధసమాసః లయందు గల్గెను గల్గవచ్చునని తాత్పర్యము. ఉదా:—
 మాగల్లుపురము - మాగంటిపురము. అట్టి విప్రతిని విస్తరించి చూపుచున్నాడు.
 క్వచిత్ = ఒకానొకచో, ఉతః = కామము తుదినున్న ‘ఉ’కారమునకు ఈత్ + ఇత్ +
 చ = ఈకారము - ఇకారమును, యణోచ = యణాదేశమును. స్వాత్ = అగును.
 ఉదా:—విరూరివేంద్రాద్రిపతి-మానూరీపురి. తెనాల్యగ్రహారము. మొ. అన్యస్తిన్ =
 ఆచ్ఛిపదాద్యచ్చ పరమగునపుడు, నయణ్ - మతః = యణాదేశము సమ్యతము
 కాదు. తెనాలి యనుపురము. తెనాల్యనుపుర మనరాదు. వికారస్య = ఆంధ్ర
 వికారముయొక్క, శ్రుతావపి = శ్రుతియందును, స్థలాంతరములం దాంధ్రవికారము
 ప్రయుక్తమైయున్నను, స్వరూపతః = ఆంధ్రవికారముచేరిని స్వస్వరూపముతో,
 సమాసః స్వాత్ = సమాసమగుటయు గలదు. ఉదా:—మాగంటిపురము =
 మాగల్లుపురము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, అంతిమవర్ణస్య = పదాంతమం
 దలిగ్గహః = లిగ్గహః = ప్రయోగమును, సమాసే =
 సమాసమునందు, స్వాత్ = సంధించును. ఉదా:—గుట్టమ్మవరము - బమ్మల

[బా. సమా. 3 ౧౯ సూ.] చిరుదాడిసమాసములందలి యాంధ్రవికారములు. 1193

వంశము. మొ. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు ఏద న్తతాయాంతు = ప్రాస్యమగు 'ఎ'కారము పరమందుఁ గల్గుట సంభవించుచుండఁగా, సంస్కృతమున 'ఎ' అను ప్రాస్యము లేమింజేసి 'ఏత్త' న్నను 'ఎ' అని యర్థముచేయు సూప్రదాయమును గలదు. 'ఏద న్తతా చ నామ్నామ్' అని నన్నయ వాడెను. అవ్యయసమస్థితిః=అవ్యయముతో సమానస్థితియు, స్థాత్ = అగును. అవ్యయమును యథాస్థితముగా నిల్పినట్లే దానిని వైతము 'ఏ' కారముగా మార్పక సిద్ధసమాసమందును 'ఎ'కారమే నిల్పఁబడునని తాత్పర్యము. వ్రేపల్లెవాడనగరి. తెనాల్యగ్రహారము. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు-సమానే = సిద్ధసమాసమున, ఆంధ్రవికారస్తు=ఆంధ్రభాషాసహజమగు వికారము, విరోధకృత్ = కవినస్తుతివిరుద్ధము, స్థాత్ = అగును. ఉదా:—'తిర్తలరాయఁడు వంశభూషణుఁడు' అనరాదు. 'తిర్తలరాయవంశభూషణుఁడు' అనవలయును. మొ. ప్రయోగములు:—శా.....విరూపిపట్టణపతిన్ వేదాద్రిమంత్రిశ్వరున్. (పాండు ౧ ఆ. ౧.) సీ.....తే-గీ..... | భద్రగుణసీరి విరురివేదాద్రిశౌరి (పాండు. ౧ ఆ. ౨౦ ప.) చ.....మన్తభూ | వరుఁడు దగంగ.....(నిర్వ. ౧ ఆ. ౨ ప.) ఎ-గీ.....మనుమన్తపతి. (నిర్వ. ౧ ఆ. ౪ ప.) శా.....సీ | తా భామాఽతి ప్రోచుతన్ దిరుమలేంద్ర శ్రీమహారాయునిన్. (వసు. ౧ ఆ. ౧.) 'తిరు - మల - రాయ' అనునవి యాచ్చికములై యెనను సంస్కృతములుగా ననుకరింపఁబడి సిద్ధసమాసగతములైనవి. మ.....తిర్తలమహారాయఁడమావల్లభున్. (వసు. ౧ ఆ. 3 ప.) బత్తిపాదిరాగములు (బసవ. 3 ఆ. ౯౧౬.) చ..... ఆరఘురాధనృపాలు కూర్చి సో | దరుఁడు సిరంగరాయ వసుధావరుఁ డాత్త..... (వసు. ౧ ఆ. 2౧ ప.) "మాగంటి పట్టణ మహేశమ్.....మానూరిపట్టణం గతః.....అధికొండవీడు రిపవః.....అగ్రహీత్ కొండవీడె.....జమ్ముల వంశపావనుఁడు. గుట్టమువంశపావనుఁడు.....రేపల్లెవాడనగరి....." (ఆహో. ౪౧3 పు). (ఆహోబలపండితీయోదాహృతకవిప్రయోగములు.).

సంస్కృతపదేనేత్యాదిసూత్రలక్ష్యములందువలెనె (౨23 విష.) యీచిరుదశబ్ద సమాసములందును వైరిఁదవోషములేదని వైసందర్భమునుబట్టి. పర్యవసితమగుచున్నది.

నన్నూ. హస్తోఽదీర్ఘసమానేపి | క్వచిన్ జీషః ప్రయోగతః.

౨2౬ విష. (వికృ. ఆజం. ౧౯ కారి. అహో. ౨౯౯ పు)

కల్పతరు. ౨2౬ విష:—అదీర్ఘసమానేపి = పొడుగయినదికాని సిద్ధసమాసమనఁగా పొట్టిసమాసమందును, జీషః = జీప్సిత్యయమునకు, (ఇది 'జీష్' మున్నగు

వానికి మహలక్ష్మణము కల్పచిత్రముగా, ప్రయోగతః = మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ, ప్రాస్థోఽపి = ప్రాశస్త్యమువచ్చుటయు సప్తతమగును. దీర్ఘకూసమందు శబ్దపి చేమి యని భావము. ఇట్లు నీర్ధపకూసాశ్రయవిధుల చాంధ్రైయోగము లుపదేశింపబడి విక్రీలి యగుదు. (చూ. ౨౮౬ విష.)

ఉదా. ౧౪. ౪౩ సుతగురు కల్లశల్కచాగపురీశుల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౬౪ ప.) ఈపద్యము కొన్ని తాళపత్రమూత్యకలలో లేవనియు “తరలః—పదిదినంబులు భీష్మం దానావభావకుండు.....” (ఆది. ౧ ఆ. ౬౮.) అరువూర్వపద్యమున కిది పునరుక్తి యగును నీది ప్రక్షిప్తమనియుః గొందలు కలంపించుచున్నారు. అది సరి కాదు. ఇది పునరుక్త మనుభాగింతిచే గొందలు తాళపత్రమూత్యకాలేఖకు దీనిని వ్రాయు మానియుండవచ్చునుగాని యిది ప్రక్షిప్తము కాదు. మహాకవు లుక్తార్థమున భంగ్యంతరముగా బహుక్రితేయుట సంప్రదాయమై యున్నది. “స్మృతేలిలే శస్తిత నిర్జితేష్టునాః | నిజాంశద్భక్తజ్జిత పద్మసంపదః | అతద్వర్ణయానిర్జితసన్ధరాన్తరే | న తన్మఖ్య ప్రతిచూ చరాచరే. సహృదహం తస్య దృశైవ నిర్జితం | జితాః స్త్రీతే నైవ విభోరసి త్రిమః | కుతః పరం భవ్య మహా మహీయసీ | తదానన సోఽపమితో దరిద్రతా” (శ్రీహర్ష. నైషధము ౧ పద్యము. ౨౩-౨౪ శ్లోకములు.)

తే.గీ. ఎంతయును సంతసంబునఁ గుంతిచేసి. (ఆది. ౬ ఆ. ౬ ప.) అని శేటాక నన్నయప్రయోగము కన్పట్టుచున్నదిగాని ప్రాస్థోకారాంత కుంతిశబ్దమును జూపట్టుచున్నది. “కున్తిః - స్త్రీ - యుధిష్ఠిరాదిపాణ్డవారాం మాతరి..... (శబ్దా. చి.) కున్తి.....యుధిష్ఠిరాది మాతరి-స్త్రీ - వాజీప్”..... (శబ్దస్తా) వనవాస క్లేశంబున కోపమ కుంతిచేసి..... (ఉభా. ౨ ఆ. ౨౮౧) ఇట్లయిన ప్రాస్థో దీర్ఘసమానే పితౄదికి మూలముగ నన్నయప్రయోగము శేటాకటి లేకపోలేదు. క..... | త్రిదశాలయమునకు మాన్రిదేవియుఁ దానున్. (ఆది. ౫ ఆ. ౧౫౪) సీ..... సింధు | వారకంకేలి ఖర్జూరకాల్పలిఘన, సారచంపకబీజపూరదేవ | దారు సల్లకిర వీర..... (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౬౫ ప.) “సల్లకి. స్త్రీ.....గౌరాదిత్వాత్ జీవ”..... (శబ్దస్తా) “సల్లకి. స్త్రీ.....గౌరాది (శబ్దా. చి.)” క..... గం | గానదీతరమునఁ గాంచె గౌరీవనమున్. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౪౪ ప.) దీనిని బట్టి నన్నిచోడుడు ‘పది సుతగురుకల్లశల్కైత్యాది పద్యభాగము నన్నయప్రయుక్తమని తలంచుచుండు నని తోచకమానదు. ఆ-వె. గౌరీవనమునందు గౌరీదేవి. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౪౬) “గౌరీదేవి - మాన్రిదేవి” మున్నగుచోటులందు “బాహుః స్పృహన్మన్మసో స్పృహన్మమ్. (ఉ-౩-౬౩)” (సి. కౌ. ౧౦౦౧ సూ.) అను

[బా. సమా. 3-౧౯ సూ.] సంస్కృతకోశ కారుల దూతిశబ్దకల్పనము సరికాదు. 1195

పాణినిసూత్రముచొప్పున ప్రాస్యము వచ్చునచుట సరికాదు. జీవితములగు గౌరీ - మాద్రీశబ్దములె సుజ్ఞావాచకములు. దేవీశబ్దముతోడి సమాసమున సంజ్ఞాత్వము కల్గలేదు. “వ్యాపాః - ఉత్తరపదే ప్రాస్యః స్యా దితిశేషః - రేవతిపుత్ర ఇతి - కన్య చి త్సంజ్ఞేయమ్.....” (బాలము. వ్యా.).....విషంఛిసమంచితము. (జై. ౧ ఆ.) ౬. భావజ్ఞులకుః బరావశ్యంతి జుధ్యమా.....(జై. ౧ ఆ. ౪ ప.) సీ..... తే.గీ. ప్రళయసంరంభశుభదారభటిపటిమ | భయదఫాలాక్షభాలసంభవదభంగ | దహనమహనీయదివ్యప్రతాపవిసర | దశమజయహారి నొడ్డయ యభ్యశౌరి. (కాశీ. ౧ ఆ. ౨౦ ప.) స్రగ్ధర. జంభా గాతీభశోభాచకచకనిభముల్ శాంభవియాట్టహాసా | రంభావప్తంభరేఖారభటిపటిమముల్.....యశః శ్రీనధూవిభ్రమంబుల్. (కాశీ. ౧ ఆ. ౪౬.) “ఆరభటి - స్త్రీ (ఆరభ్యతేనయా - ఆ+రభ+అటి+జీప్) నాత్యై - చచాభేదే” (శబ్దస్తో.).

సంస్కృతమునందే యిట్టి ప్రాస్యప్రయోగము కన్పట్టుచున్నది. “రతిదూతి పదేషు కోకిలాం | మధురాలాపనిసర్గమజ్ఞుళామ్. (కుమా. సం. ౪. స. ౧౬. శ్లో)” “జీబస్తస్యాపి దూతీశబ్దస్య ఛన్దోభజ్జభయా ధ్ధ్రస్యః - అపి మాషం మషం కుర్వాః ఛన్దోభజ్జం త్యజే ద్ధిరామ్ ఇతి కేచిత్ - ఉణాదయో బహుళమితి బహుళగ్రహణా ధ్ధ్రస్య ఇతి వల్లభః” (మల్లినాథసూరి సంజ్ఞాసనీవ్యాఖ్య) కాలిదాసు ఛందస్సు కుదురక ప్రాస్యప్రయోగము చేసె ననుట పరిహాసనీయము. ఉణాదుల బాహుళ్యము స్త్రీప్రత్యయపాక్షికతను ఘటించునా? సంస్కృతకోశకారులు కాలిదాసప్రయోగప్రామాణ్యమున ప్రాస్వాస్తమాతిశబ్దమును నైత మంగీకరించిరి. “దూతి (తీ) స్త్రీ. దూ+క్తిచ్, వాజీప్.....రతిదూతిపదేషు ఇతి కుమారః” (శబ్దస్తో) “దూతి - స్త్రీ...గౌరాది-జీప్” “దూతిః - స్త్రీ - దూతికాయామ్ (దూయతే - దూజ్ + క్తిచ్)” (శబ్దా చిం.) “షిద్ధా రాదిభ్యశ్చ” (౪ - ౧ - ౪౧) (౪౯౦. సూ) ‘అనుసూత్రము పాక్షికము కామింజేసి కోశకారాదుల ‘దూతి’ శబ్దకల్పనము సరియని తోచెడు. కావున నిట్టియెడల నధర్వణునిమూర్ఖమే సముచితమని యెన్నునగును. ఈవిషయమున నహోబలపతి యాక్రిందిరితని వ్రాసెను. “షిర్ఘాణాం ప్రాస్యః స్యాన్నచ దేశ్యపదే న చైకవర్ణేపి (ఆం. చిం.) వ్యాఖ్య.....అత్రేయంచింతాః—ప్రాస్యవిధాయకం శాస్త్రం (రమా = రమ - విశ్వపా = విశ్వప - మొ.) భిన్నవిషయకమేవ నతు సమా సవిషయకమపి. సమానే తాదృశప్రయోగ స్యాదృష్టత్వాత్, న చ గ్రామణిపుత్ర ఇత్యాది ప్రదివిషయ ఇతి వాచ్యమ్. ఇకో హ్రస్వ్యో జ్యో గాలవస్య. (జీప్రత్యయాంతము కానట్టి యింగంతమున కుత్తరపదము పరమగుచుండగా ప్రాస్యము వికల్ప

ముగా నగుచు, గ్రామణిపుత్రుఁడు గ్రామణిపుత్రుఁడు) (సి. కౌ. ౯౯౯ సూ. ౬. ౩. ౬౧ సూ.) ఇతి శాస్త్రేణ తత్ప్రధే.....తద్వి.౬ది సుతగురుకర్ణశల్యనాగపురీ శుల్. ఇత్యాదౌ కథం ప్రాస్య ఇతిచేత్ ప్రాస్యో దీర్ఘసమానేపి క్వచి స్థిః ప్రయోగతః - ఇత్యథవ్యతిక్రేః ప్రాస్యః - న చాత్ర ద్వితీయాతుల్యతా ప్రతిపాదకశాస్త్ర ప్రవృత్తిః-యత్ర సమాసాంతగతపద్య వ్యక్తనే నాన్వయ స్తత్రైవ తత్ప్రవృత్తేః. న చ జ్యాపో స్సంజ్ఞావ్యవస్థా వ్యవహార వితిసూత్ర (జ్యోతిషములకు, ఆబంతములకును సంజ్ఞాయందు ఛందస్సునందును నుత్తరవతము పరమగుచుండఁగా బహుళముగా ప్రాస్యమగును) మత్రవర్తతే. శబ్దపాఠ్యస్య సంజ్ఞాత్వేన రేవతిపుత్రాదివత్ ప్రాస్యవిషయత యాద్యప్రకృత్యాం వ్యవహారాభావాత్. అధర్వణవచసం చాత్ర మానమ్. ప్రయోగత ఇత్యనేన స్థితి నిర్వాహార్థమిదం వచనమ్ - నాపూర్వశబ్దకల్పశాస్త్ర మపీత్యయ మఙ్గోద్యోత్యతే. వాగనుశాసన పాఠ్యవ్యత్ర రుచిరస్తీతి జ్ఞాయతే ఆదిపర్వణి । చ - నలీనరజస్సుగంధియమునావృత్తితుంగతరంగసంగతా । నిలశికిరస్థశాంతరవినిర్మిత నిర్మలపార్వత్యరేఖిల్ ఇతి పాతశ్య బహుషపుస్తకేషు దర్శనాత్” (అహో. ౨౯౯. పు.) (ఈయాదిపర్వపద్యమున నేటిముద్రణములందు “యమునానవీతుంగ.....” అనుచో “యమునాప్రాదతుంగ” అని యున్నది (ఆది. ౮. ఆ. ౨౩౨. ప.) ఇట ‘నది’ అను ప్రాస్యప్రయోగము సరికాదని ముద్రణసంస్కర్తలు ‘ప్రాద’ అని ప్రక్షిప్తము చేసియుందురని విశ్వసింపనగును. (క. నది సుతగురుకర్ణ...ఆది ౧ ఆ ౬౯).

సంస్కృతమునందువలెనే తెలుఁగునందును సమాసాశ్రయవిధులు గలవు. (౨౭౨ విష) పురుషుదాహరించిన సామాసిక ప్రాస్యము మున్నగునవి సమాసాశ్రయ విధులె యనఁదగును. సంధిప్రకరణమునందలి సమాససంధికార్యములెల్ల సమాసాశ్రయవిధులె, యనఁదగును. ౯౬ విషయమునందలి నుక్కు (రాజు రాజ్ఞ) ౧౦౫ విషయమునందలి ‘ఇక్ - అలి’ అనునవి ౧౦౭ విషయమునందలి యది యవి శబ్దముల ‘అ’ కారలోపము (నీచేతిరక్షణము - నీవలనిరక్ష - నీతోడిబాంధవము-నాయందలి కరుణ - రామునది - రామునివి మొ.) తత్పురుషాశ్రయవిధులె.

ఆ - ఈ - ఏ - యను సర్వనామంబులు త్రికంబునాఁబడు. ౪.

బాహ్యకరణ కర్తృభారయంబు త్రికస్త్రీసమ ముగంత ధాతుజనితే విభజనము షణ్ణ పూర్వపదంబయి యుండు, ౫.

౨౭౩ విషయము. ఆచందము - ఈచందము - ఏబృందము, వాడినూట - ఖోడినూట - టెడిదభ్రుటడిదము, మడిసెనుదడములు.

ఈనియమముచే బల్లిడుడు - మల్లుడు - కావలుడు -
రావణుడు - ఇత్యాదుల సమాసంబులేదు.

సంజీవని ౨౭౭ విషయము:—‘ఆ - ఈ - ఏ’ అనుమూడు సర్వనామశబ్దములకుఁ ద్రికమని సంజ్ఞను సూరి కల్పించెను. కర్త ధారయసమాసమునందలి పూర్వపదము త్రికములో నొకటిగాని స్త్రీసమముగాని మువర్ణక ముగాగమాంతములలో నొకటిగాని క్రియాజన్యవిశేషముగాని కావలయును. తద్విన్నశబ్దము కర్త ధారయమునఁ బూర్వవయవమై యుండరాదని భావము. ఇట్లునుటచేతఁ బుంలింగసమాదికము పూర్వవయవము కారాదని తాత్పర్యము. ఈవిషయమునే “ఈనియమముచే” నిత్యాదివాక్యమున సూరియే వివరించెను. కావున ‘బల్లిడల్లుడు - కావల రావణుడు’ మున్నగునవి సాధువులు కావని తాత్పర్యము. త్రికపూర్వకత్వమునకు:— ఆచందము - ఈచిందము. ఏబృందము. స్త్రీసరుపూర్వకత్వమునకు:—వాడిమాట - పోడిమాట. (వాడి = తీక్షణము, పోడి = ఒప్పిదము) ముగ న్తపూర్వకత్వమునకు:—బెడిదము+అడిదము = బెడిదపుటడిదము. (సంధి. ౩౨, సూత్రముచొప్పున ‘పు’వర్ణాదేశము, సంధి ౨౮ సూత్రముచొప్పున ‘టు’గాగమము వచ్చెను) ఇవటిది మువర్ణకము. ‘బెడిదము+అడిదములు = బెడిదపుటడిదములు’ అనునది ముగన్తోదాహరణము - కావున సూత్రమునందలి ‘ముగంత’ శబ్దము ‘మువర్ణకాంతము’నకు నుపలక్షణము, ధాతుజవిశేషణపూర్వకత్వమునకు:—మడిసెడుదడములు. సూరిపక్షమున ధాతుజవిశేషణములు స్త్రీసమములు కావు కావుననే వేఱుగ సూత్రమునఁ జేర్కొనఁబడెను. ఇట్లుగుటంజేసియే (౮౮ IIవిష.) బా.-సంధి ౨౫ సూత్రముచొప్పున ‘మడిసెడుదడములు’ అనుచో నుక్కు రాలేదని యెఱుంగునది. ‘మడిసెడుదడములు’ అనునది యనిష్టరూపమని సూరి తలంపు. ౪. సూత్రములోని ‘ఆ - ఈ - ఏ’ అనువానికి సంధిచేసి హరికారికాకర్త “అయే”. అని వచించెను. (ఆ+ఈ = ఏ+ఏ = అయే) అతఁడు త్రికసంజ్ఞను గల్పింపలేదు. “ముగన్త, సర్వనామామయే, స్త్రీసదృగ్ధాతు భేదకైః | సపూర్వపదకః కర్త | ధారయోహ్యత్ర దృశ్యతే” అని తెలియించెను. (హరికా. సమా. ౩ కా. బా. గు. ప్ర. ౫౫౭ పు. ద్వి. ము.) ఈ స్థితినిబట్టి హరికారికావలియే మూలగ్రంథమనియు సూరి యిట్లు సవరించి తెలియించెననియు బా. గు. ప్రకర్త యొకదుర్బలముక్తిని జూపెను (బా. గు. ప్ర. ౫౨౨ పు. ద్వి. ము.) తత్త్వనిర్ణయమున కిది యొకయుక్తి యగునా? త్రికసంజ్ఞను సూరి మఱి రెండుచోటులందుమాత్రమే (బా. సమా. ౧౪, ౧౫. సూ.) యుపయోగించుకొనెను. ఈసూత్రమునకు నూతనసంజ్ఞావిధానగౌరవ మేల యని హరికారి

కాకర్తయవేషించుట యర్హముకాదా? “అచి శ్చ ధాతుభ్రవాం యోరియజుః
ఋజౌ. (౬. ౪. ౭౭) (సి. కౌ. ఆజన్త. ౨౭౧ సూ.) అను పాణినీమార్గము ననుస
రించి (క+డి = యు. దీని షష్ఠీద్విరచనము = యోః) యా త్రికమునకు సంధిని
ఘటించుట సుసంభవమేకదా.

ఈసూత్రద్వయమునకును నన్నయాభర్వణీయమూలము చూపట్టదు. ఇది
సూరిగారు కల్పించినదే. ఇం దయిదవసూత్రము (కర్తృభారయంబుత్రిక...) సరిగా
నున్నట్లగడదు. ఋదములకు సమాసము నస్తుతముకాని ‘ఆ-ఈ-ఏ’ అను ప్రాతిపది
కములకు సమించు నర్హతలేదుగదా. సూరిత్రికము విభక్త్యంతమని యెచ్చుటను
నిరూపించలేదు (౨౮౦ విష.). బా. తత్స ౪౧ సూత్రముచొప్పున మువర్ణకమున
కేదేని కార్యము విధించుటయు ; ట్రికార్యము ముగాగమమునకును నగుటయు
నర్హమై యుండఁగా బ్రకృతసూత్రమున ‘ముగంత’ము. నుపదేశించుట సరికాదు.
‘వాడి - పోడి’ మున్నగు విశేషణములతోపాటుగ ధాతుజవిశేషణములును
స్త్రీసమములే యైయుండఁగా వానిని వేరుగ వచించుటయు సరికాదు. మఱియుఁ
గర్తృభారయమే యననేల? మూఁడులోకములు, నాలుగువిధములు మున్నగు ద్విగు
వులు సంయత మిట్లుదాహరింపఁదగినవెదా, ఇంతియకాక సూరి యీసూత్రమున
కాచ్చికసమాసములనే యుదాహరించుటలో నభిప్రాయమేమో తెలియకున్నది. సరస
పుటలక (బా. సంధి. ౨౮ సూ.) సరసపువచనము (బా. సంధి. ౩౨. సూ.) మున్నగు
వానిని గర్తృభారయములుగ నీవట కుదాహరించియుండెనే. మఱియు ‘వాడి-పోడి’
మున్నగు విశేషణములు మాత్రమే స్త్రీసమములనుటయెట్లు? “విశ్రాంతోనర్వేశభ్రాః...
.....స్త్రీనర్త సుఖః స్త్రీసమాః” (౧౮౯ విష.) అనుచొప్పున ‘వాడి-పోడి’ అనురీతి
విశేషణములేకాక మడినెడు - మడియుచున్న మడిసిన మున్నగు ధాతుజవిశేషణ
ములు ఇది తుదికి చేసీ - చేయక - చేసినన్ మున్నగు లాక్షణికావ్యయ
ములు కటకట - అక్కట - ఔర - ఆహా మున్నగు ప్రతిపదోక్తావ్యయములును
స్త్రీసమములేకదా? వానికి స్త్రీసమత్వము నంగీకరించి స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచన
లోపముచేయనిచో నవి ఋదములే యనిపించుకొనక వాక్యప్రయోగార్హములే
కాకపోవును (౪౨ I విష. ౧౧౯ I విష.). ఇట్లుగుటంజేసి కర్తృభారయమున స్త్రీసమ
మాత్రము పూర్వాయవమై యుండనగుననుట సరికాదు. ఇంక సామానాధిక
రణ్యమునఁ గర్తృభారయ మగుననుటయొ యుక్తము కాఁగలదు. విశేషణములే
యగు ఋదములములు పూర్వపదములు కారాదన్నచో నట్లు విశేషవిధి నంగీక
రించుట యుక్తము.

నన్నయాధర్వణీయమున “లోపశ్చ విభక్త్యాచే, శ్శబ్దేషు స్యా త్సమాసకా
 జ్జేషు” అనుచొప్పున సమాసకములం దనగా నాచ్చికసమాసములందుమాత్రమే
 విభక్త్యాదిలోపము వచింపబడుటండేసి సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రసమాసముల స్థితి కవ
 కాశము లేకున్నది. అట్లునుచో “స్వస్వవిభక్తి వికారైః.....” “సంస్కృ
 తాన్ధ్రపదాన్ధ్రత్ర.....” అను (౨౭౨ విష.) విధులు నిర్విషయములు
 కావలసివచ్చునని శంకింపరాదు. “షష్ఠీ భవేద్ద్వితీయాతులేత్య” త్యాదిచే (౨౭౦
 విష.) సార్వత్రికముగా షష్ఠీతత్పురుష కుంగీకరింపబడుచుండుటచే సాధ్యసాం
 స్కృతిక మిశ్రషష్ఠీసమాసములు నైతము నన్నయాధర్వణాభ్యనుజ్ఞాతము లగు
 చున్నవి. “ఇద మద ఏత ద్ధ్యత్తచ్చబ్ధాః...” (౨౮౦ విష.) అనుసూత్రమును “నుమోచ్చ
 తః పరుషే సరళే వైవ | సమానే ను ముతో భవేత్.....స్వరసాత్.....
 వికారాచ్చాపి.....” అను (౨౮౨ విష.) సూత్రములును “దారాద్ధేత ఉద
 పిరో, మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపు” (౨౮౩-౨౮౪ విష.) అనువిధులును “సామా
 నాధికరణ్యే | షూదంతానాం టుగాగమోఽచిస్యాత్” (౨౮౫ విష.) అనువిధియు
 మిశ్రాదికర్తృధాయ సమాసస్థితి కభ్యనుజ్ఞా నొసగుచున్నవి. “ద్విగో రమిశ్రతా
 యాంతు | ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే | మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా | దన్యత్రాపి
 క్యచిద్భవేత్” (౨౮౬ విష.) అను సభర్వణకారిక మిశ్రద్విగువును గంతోక్తముగ
 సంగీకరించుచున్నది. “ఇచ్చ విభక్త్యన్తిమస్య | జే రలిచ” “అల్యా గమస్యా దం
 ద్విందోన్య | గృవే దిన్ జసిచేతయోః |” (౨౮౭ విష.) అనుసూత్రములచే
 నలుకొత్తతీయాదితత్పురుషములును మధ్యమపదలోపసమాసమును సాధ్యసాం
 స్కృతికమిశ్రసమాసములందు సయితము సభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవి. కావున
 ‘స్వస్వవిభక్తివికారై’ రిత్యాది (౨౭౨ విష.) సూత్రములు నిర్విషయములు
 కానేరవు. ఇంకను బయిరితి కర్తృధారయాభ్యనుజ్ఞా జ్ఞాపకసూత్రములు పెక్కు
 గలవు. (౨౭౮ విష. అభిన్నస్యాపీత్యాది. చూ.). మువగ్గ కాంతముల సమానాధి
 కరణసమాసములు చిక్కిరితము లగునపుడు సమాసావయవపదములను బ్రథమాంత
 ములుగా విగ్రహము నిల్పి సామానిక ప్రాతిపదికమును సంపాదించి పిదప దత్తద్వా
 క్యానుకూలవిభక్తివచనములతోడి రూపములను యథాసంభవముగా గ్రహింప
 వలయునని “మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపు” అను నన్నయవచనము జ్ఞాపకము
 చేయుచున్నది. అట్టి సమానాధికరణసమాసములో సమాసపూర్వపదవిభక్తి “సుపా
 థాతు ప్రాతిపదికయోః” అనుధానిరీతిగల “లోపశ్చ విభక్త్యాచే” రిత్యాది సూత్రము
 చొప్పున (౨౮౮ I విష.) లోపింపదనియు దానిచోట ‘ము’వర్గకమును దానిచోట

‘పుం-పు’ లును నాదేశము లగుననియు, “మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుం-పూ” అను ‘పుం-పు’ల విభాసము జ్ఞాపకముచేయుచున్నది. ఉదా:- “సరస+సు+వచన+సు” అను నలొకవిగ్రహమున సమాససంజ్ఞ కల్గి దానికి బ్రాతిపత్తితత్వము కల్లఁగా ‘లోకశ్చ విభక్త్యాచేరిక్త్యాదిసూత్రముచే సుత్తరపదప్రవిభక్తి లోపించి పూర్వపద విభక్తి-చోట మువర్ణకము దానిచోట “పు”వర్ణాదేశము రాఁగా “సరసపువచన” అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. దానినుండి సరసపువచనము - సరసపువచనములు - సరసపువచనముచే మున్నగురూపములు సిద్ధించును. ‘సరస+జన్+వచన+జన్’ మున్నగు నలొకవిగ్రహస్థలములందుఁ బూర్వపదవిభక్తికి “మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుం-పూ” అనుజ్ఞాపకముచొప్పున లోపము కల్గినేరదు. మఱియు ౨౬౦ విషయము చొప్పున బహువచనమున కేతత్వమును గల్గును. కాన ‘సరస+సు+వచన’ అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. కావున దానినుండి ‘సరసపువచనములచేన్’ ఇత్యాదిరూపములు సుసాధము లగును. ఇట్లే “శోకార్తపుటాడలులతో” (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧౨౪.) మున్నగుస్థలములందును రూపసిద్ధి నరయునది. ఇట్లే జ్ఞాపకసిద్ధములగు “మూఁడు లోకములు - ఆచోటులందు - ఆపురుషుఁడు - ఆపురుషులచే” మున్నగురూపములను సాధించికొనవలెను. పైచోట్ల “ఆ+సుప్+చోటు+సుప్” అనురీతి నలొకవిగ్రహమును, గల్పించికొనవలెను. గుణవంతురాండ్రు మున్నగుచోటులందు ‘గుణవంత+జన్+ఆలు+జన్’ అనురీతి నలొకవిగ్రహమును, గల్పింపవలెను. ఇట్లు సమానాధి కరణసమాసములు సాధ్యములగును. కాని యిట్టి కర్తృధారయములలో మహత్పుం లింగములు మహత్పుంలింగసమములు మున్నగునని కవిప్రయోగాభావముచే సమాసపూర్వపదములు కానేరవని గ్రహింపవలయును.

కర్తాదేః కర్తృత్వం, ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చ తద్యత్
స్యాత్ (ఆం. చిం. హలం. ౧౨ కా. అహో. ౪౦౬
పుట.)

నన్నునూ భూతార్థే ప్రతిషేధార్థే | నశ్చ నిశ్చ భవేత్కృ
భగవతీయము. మాత్ | కర్తాదికర్తృకాయాం చ | తాక్రియాచవిశే
౨౭౮ విషయము. వజమ్ | (విశ్వ. హలం. ౧౯ కారి. అహో. ౪౦౪ పు.)
స్యాత్ కర్తృధారయాభావః | కర్తృత్వే కారకా
క్రితే | (విశ్వ. హలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౩౩ పు.)
అభిన్నస్యాపి నాదేః స్యా | ద్భిన్నేనాపి సమన్వయః |
(విశ్వ. హలం. ౨౫ కారి. అహో. ౪౫౩ పు.)

[బా.సమా.౨౬సూ.] కర్తృత్వమనగా కర్తృగతక్రియాసామానాధికరణ్యము! 201

కల్పతరు. ౨౭౮ విష:—కర్తాదే: = కర్తాదికారకములకు, కర్తృత్వమ్ = ఆభాసకర్తృత్వమును, ప్రథమాచ = యథార్థమగు కర్తృవాచకమునకుఁ బ్రథమా విభక్తియును, తద్వత్ - నవర్ణకశ్చ - స్యాత్ = 'భూతార్థానాం తు నః క్రియాణాం స్యాత్' అనుపూర్వసూత్రముచొప్పున యథార్థముగాఁ గ్రియయొక్క కర్తకు విశేషణ మగునపుడు వచ్చు నవర్ణకమువలెనే (సామానాధికరణ్యేపి సమాసః సాధుః - తేన 'ఇంతుల నేచుసాతక మదింతటఁ బోవదు సుమ్ము పాంథలోకాంతక - దీనులఁ బ్రోచు పుణ్యము.....అహో, ౪౧౦. పు.) యీయాభాసకర్తకువిశేషణమగు క్రియకు నవర్ణకమును నగును. 'రాముఁడు రావణుని జంపెను' అనునపుడు మానన క్రియాశ్రితుఁడు రాముఁడుగాన "రావణుని జంపిన రాముఁడు" అని యిట్టియర్థమున న్యవహరించినను గర్తృత్వమునకును గ్రియకును సామానాధికరణ్యము సరిగనే యుండును. అట్టియెడలఁ గర్తృకారకము విశేష్యముగను గ్రియ విశేషణముగను నుండునట్లు "రాముఁడు చంపిన రావణుఁడు" అను రీతిని సైతము తెలుంగున వ్యవహరించుట ప్రసిద్ధము - ఏ రావణుని రాముఁడు చంపెనో యారావణుఁ డని యావాక్యమున కర్థము. అట్టియెడల నావాక్యమున విశేషణమగు క్రియకును విశేష్యమునకును సామానాధికరణ్యము సరిపడమింజేసి (చంపినరావణుఁడు—రావణుఁడు చంపలేదు గదా) యచటి విశేషణవిశేష్యభావ మాభాసరూపమే యనియు నచటి సమాసము కర్తృధారయాభాసరూపమే యనియు నట్లయినను సహజసామానాధికరణ్యముగల స్థలములందువలెనే యచట సైతము క్రియ భూతార్థక నవర్ణకాంతమగుననియుఁ దాత్పర్యము. కావున నిచట "కర్తాదే: కర్తృత్వ మిత్యాదिसూత్రములోని కర్తృత్వ మనగాఁ గర్తాదికారకములకుఁ గర్తృగతక్రియతో సమానాధికరణాన్వయము మాత్రమే యనఁగా విశేషణవిశేష్యభావము శాబ్దముమాత్రమే యని యర్థము. ఇచట సయితము గర్తృత్వము భూతార్థక ప్రత్యయముచే నభిహితమై కావునఁ గర్తకు దృతీయ రాక ప్రథమయే వచ్చునని తాత్పర్యము. ఇట్లే "ఎట్టి సాధ్వీలకును బుట్టినయిండ్లను బెద్దకాల మునికి తద్ద తగదు (ఆది. ౪ ఆ. ౬౬ ప.) అనుచోట "ఇంటఁ బుట్టిన సాధ్వీలు" అను సహజమగు సామానాధికరణ్యముగల స్థలమందు వలెనే యధికరణమునకు విశేష్యత్వము (కర్తృత్వము) గల్లునట్లు "సాధ్వీలు పుట్టిన యిండ్లను" అనుసామానాధికరణ్యాభాసముగలచోట (ఏయిండ్లను సాధ్వీలు పుట్టిరో యీయిండ్ల నని యర్థము) (కర్తృధారయాభాసస్థలమునందు) సైతము క్రియ 'నవర్ణకాంత విశేషణ మగుటయు నధికరణమునకుఁ గర్తృత్వము (విశేష్యత) గల్లుటయు' గర్తకు బ్రథమ వచ్చుటయు సంభవించునని యెఱుంగునది. ఇట్లే కర్తృత్వము

నందువచ్చు 'స'వర్ణకాంతస్థలములందే కాక, కర్తార్థమునవచ్చు 'స'వర్ణకాంత విశేషకస్థలములందును రూపసిద్ధి నెఱుంగువది, "రాముడు పశ్యములో నన్నము తినెను" అనుచోఁ గర్తర్థమున, "పశ్యములో నన్నము తినినవాడు" అను యథార్థముగు సామానాధికరణ్యము గల రూపమును "రాముఁ డన్నము తినిన పశ్యము (పశ్యములో నన్నము తినెనో యావశ్యమని యర్థము)" అనియు, "రాముడు పశ్యములోఁ దినిన యన్నము" అనియు గర్తధారయారూపములు వెలసి నట్టి కర్తార్థములకు "వాసిచే నన్నము రాముఁడ పశ్యము" "వాసిచే బల్యములోఁ దినిన యన్నము" అను నాభాసకర్త ధారయరూపములు వెలయుచుండును. అహో బల్యమునును నాభాసకర్త దీని కిట్లే వ్యాఖ్యింపఁబడు. "కర్తాకారకర్తాణాం కర్తర్థతాస్మాత్, కర్తార్థప్రకృత్యానా స్మృతీయూయః ప్రథమాదస్యాత్. తద్వద్భూతాస్తే న వర్ణకత్విస్యాత్. కర్తృతాయాం (ఇతి 'కర్తృతామ్' అని తప్పవడినది. 'భద్రాద్రిశాస్త్రిగా రాతప్పనకే టీక వ్రాసిరి) చ ద్వయం త్రయాణాం సముచ్చయద్యోతకమ్ (కర్తృత్వము ప్రథమవర్ణకము) ఇతరత్రతు ద్వయో స్సముచ్చయద్యోతకమ్. కర్తృత్వం చాత్ర కర్తృగతక్రియా ('వాచకక్రియా అని యిటు వధికముగాఁ జూరపాటు పడినది) సామానాధికరణ్యం వివక్షితమ్. నీచేత నుతింపబడిన రాజు ఇత్యాదయః కర్తార్థాః. ఆసిన్ గాధితనూజుచే నగము నేయం బడ్డ మిన్నేలు. ఇత్యాద్యాః కవీనాంవాచః, 'కర్త జ్యనుబధః స్యా త్పలిథాతు రితి సూత్రేణ 'పదు'ఇతి పలిథాత్కర్తజ్య కర్తజ్యనుబధతా. త్వయా రాజానుత ఇత్యాదౌ ప్రకృత్యా మావ్యాయాం యథా కర్తణిక్త విధానాత్ క్తప్రత్యయేన రాజాదిపద గతార్థ కర్తత్వేభిహితే కర్తృకరణయో స్మృతీయేతి తృతీయా 'ప్రతిపదికార్థేతి సూత్రేణ ప్రథమాచ భవతి తథాత్రాపి పదుథాతుగా కర్తత్వేభిహితే విభక్తి ద్వయమ్" (అహో. ౪౦౬ పు.). 'నీచేత' అనుచోఁ దృతీయయు-'రాజు' అనుచోఁ బ్రథమయు వచ్చెనని భావము. కర్తృర్థమునందలి "నీవు నుతించిన రాజు" అనురీతి యుదాహృతినిగాని యందువచ్చెడికర్తృత్వ ప్రథమా నవర్ణకముల వివరణముగాని యహోబలపతి చూపకుండుట మిక్కిలి వింతగానున్నది. మఱియు నీతఁడిచ్చిన ప్రయోగమునంతయు కర్తధారయారూపసామానాధికరణ్యము కాదు. సహజముగు సామానాధికరణ్యమే యందు వెలయుచున్నది.

చింతామణిలోని పూర్వసూత్రమందుఁ "ప్రతిషేధవాచినాం ని । రూపతార్థాణాం ని । క్రియాణాం స్యాత్" అని నవర్ణక నివర్ణకములు రెండు చెప్పబడి యున్నదిగా నొక్క నవర్ణకమునకే చెప్పవలయుని యధర్వణుడు 'స' వర్ణకస్థలము

లందును నిట్టికార్యములు గల్గునని పూరించుచున్నాడు. భూతార్థ ఇత్యాది:—
 భూతార్థే - ప్రతిషేధార్థే = భూతార్థమునందును వ్యతిరేకార్థమునందును,
 క్రమాత్ = వరుసగా, సశ్చ - నిశ్చ = సవర్ణకము నివర్ణకము నగునుగాన, కర్తాది
 కర్తృతాయాంచ = కర్తాదికారకములకుఁ గర్తృత్వదునఁగాఁ గర్తృగతక్రియా
 సామానాధికరణ్యముగల్గు నపుడు నైతము, తౌచ = ఆ సవర్ణక నివర్ణకములను
 'చ'కారముచే 'ఉన్న' మున్నగువానిని జూచి, క్రియా = క్రియ, విశేషణమ్ =
 విశేషణమగుటయు సంభవించును. కర్తాదికారకములకుఁ గ్రియ విశేషణమగుట
 శాబ్దమేకాని యర్థసిద్ధము కామింజేరి యట్టిచో వచ్చు సవర్ణక నివర్ణకములు పృథ
 గుక్తములు కావలసివచ్చెనని యెఱుంగునది.

అధర్వణుడు 'ఉన్న' అను వర్తమానార్థకము 'ఉండిన' అనుదానిరూపాం
 తరమే యనుచు 'క్వచిన్నవల్లే దేర్లోఁఁ | క్వచిడ్డోళ్ళ తథా భవేత్ | క్వచిత్తదర్థే
 డముగం | క్వచిన్నస్యేచ్చ లోపవాన్" (విక్ర. హల్. ౭-౨ కారి. అహో. ౪౦౨
 పుట. ౩౧౫:౩౪.) అని మున్ముందు వివరించును. తద్ధర్తార్థక విశేషణములను "దోళ్ళ
 భేదకతాపి స్యా" త్తని ముందు (విక్ర. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౪౦౭ పు.)
 (౩౧౬ విమ.) వివరింపనున్నాడు. 'కలుగు' అనుదాని రూపాంతరమే కలయును
 విశేషణము, కావున నిట్టి ధాతుజవిశేషములచోటులందెల్లఁ బ్రకృతసూత్రోక్త
 ప్రయోగవిశేషములు సంభవించును. అట్లగుటంజేరి వైయధర్వణకారికలోని సవర్ణక
 నివర్ణకములు తక్కిన ధాతుజవిశేషములకెల్ల నుపలక్షణములని యెఱుంగునది.
 "క్రియాజన్యవిశేషణే వ్యేవం ప్రయోగః - దానిం బుచ్చుకొనువిధంబు - సుతుల
 విద్యాప్రవీణతఁ జూచువేడ్క - ఇత్యాద్యాచార్యవచన ముత్ర మానమ్" (అహో. ౪౦౯ పు.)
 'క్రియాజన్యవిశేషణేపి' అనునది సరికాదు. సవర్ణక నివర్ణకాంతములు
 మాత్రము క్రియాజన్యవిశేషణములు కావా ?

"కర్తాదే" అనుటచే కర్తాదికారకస్థలములందేకాక వక్తృస్థలమునందు నిట్టి
 ప్రయోగము గలదు "క. తెక్కలు విటిగినపులుఁగులు.....ఇతి సవర్ణకే
 షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్" (అహో. ౪౦౭ పు.) "గీ. నీదుపదభక్తి లేని యన్నీ
 చమతికి.....ఇతి (నివర్ణకే) షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్." (అహో. ౪౦౯ పు.)
 తే.గీ. 'నీదు పదభక్తి లభియించు నిర్మలులకుఇతి (తద్ధర్మవిశేషణే)
 షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్?' (అహో ౪౧౦ పుట.).

ఇట్లు సామానాధికరణ్య మయధార్థమై శాబ్దమాత్ర మగుటచే నిది కేవలము
 కర్తృధారయ మనిపించుకొనదని యధర్వణుడు వచించుచున్నాడు - స్యాత్కర్తృధా

1:04 'నల్లవాడు' మొ. కేటువిధముగల కర్తృధారయాభాసములు [అది ౮ వి. కల్ప.]

రయేత్యాది:—కర్తృత్వే = కర్తృగతక్రియా సామానాధికరణ్యరూప కర్తృత్వము, కారకాశ్రితే = కర్తాది కారకగత మగుచుండగాఁ గ్రియకర్తాది కారకములకు విశేషణమగుచుండగానని యర్థము. కర్తృధారయాభాసః = కర్తృధారయ మాభాస రూపమైనది, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—‘నాఁ డన్నము తినిన పళ్ళము’ అనుచో ‘తినిన పళ్ళము’ అనేది పళ్లెరము తినుట యథార్థము కామింజేరి యచటి విశేషణ విశేష్యభావ మాభాస రూపమని తాత్పర్యము - అహోబల్యతి యిక్కాదిక సీమదన్యమున నుదాహరింపక స్థలాంతరమున నుదాహరించుట సరికాదు. “నల్లని వాడు - తచ్చర్మిత్ర పురుషవాచకః - నల్లనియది-బడిశబ్దః స్త్రాదిపరః. ఇత్యాద్యాః కర్తృధారయాభాసాః-స్యాత్ కర్తృధారయాభాసః । కర్తృత్వే కారకాశ్రిత ఇత్యధర్వణోక్తే” “కన్నులు మూడు గలవాడు ఇత్యాదౌ కర్తృధారయాభాస ఏవ” (అహో ౪౩౩-౪౩౬ పుట). ‘నల్లనివాడు, నల్లనియది’ మున్నగు చోటులందు “కర్తృత్వే కారకాశ్రితే” అనుదానికి సంగతియే లేమింజేరి యిటదీనిని బ్రమాణముగాఁ జూపుట కేవలము నసంగత మనకతీరదు. కాని యిట్టివియాభాసకర్తృధారయములు కావన రాదు, విశేషణములకు విభక్తియోగమును సంఘటించి విధేయతా సంపత్తిని గల్గించుటే యిచటి తచ్చబ్ధివిశేష్యతకు ఫలముగాన నివటి విశేణవిశేష్యభావ మా భాస రూప మనుటకు సందియములేదు. (అది ౧ విష) కావున ‘స్యాత్ కర్తృధారయాభాస ఇత్యాదికారిక యిట్టివాని కుపలక్షణ మనుట యుక్తము. సీ...ఆ. వె..... తత్స్వయం । వరము నేయుచున్నవాడు వాడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౩౬) ఇందలి రెండవ వాడుశబ్దము విశేష్యమగుటంజేరి మొదటిదగు ‘వాడు’ శబ్దము విశేష్యాభాసమే యన నగునుగదా. చ...సు । వ్రతుడయి తీర్థయాత్ర చేసెవాడు పరాశరుఁ డస్తునిందుఁ డ । య్యతివ (ఆది. ౩ ఆ. ౩౬) సీ...తత్ వినుచున్నవారల । కభిమత శుభకరం బయినదాని.....(ఇందిట్టి “అయినదాని” అనునవి పెక్కు) చ...విదితంబగుదాని సభాంతరంబులన్. కా...వేదాంతవి । ద్యాయుక్తం బగుదానిఁ జెప్పఁదొడఁగెన్ దద్భారతాభ్యాసమున్ (ఆది. ౩ ఆ. ౯-౧౦-౧౧ పద్య.)

అభిన్నస్యాదీత్యాది:—దీనికీపటకె- ౨౬౬ I విషయమున వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. కావునవిశేషణములు విశేష్యములతోఁ గర్తృధారయముగ సమసించుననియు నట్టిసమాసపూర్వాయవములతో వ్యస్తములగు పదము లన్వయింపనగుననియు (నీను అదివివరము - వాఁ డన్నము తినిన పళ్ళము మొ.) నీకారికకుఁ దాత్పర్యము - ఈకాణిచే సంకరింపబడిన సమాస మూర్చ్ఛిక మే కావలయుననుటకు

సూచనము లేమింజేసియు నీక్రింది నన్నయాది ప్రయోగములంజేసియు పాథ్యసాం
స్కృతిక విశ్రయాపకర్త ధారయమును క్షుత్తమగుచున్నది. ప్రయోగములు:- చ...
దానము చేసిన తత్ఫలంబు... (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫ ప). చ...వాఁడు దానవికీ జేసిన
నెయ్య మెఱింగి (ఆది. 3 ఆ ౧౮౬). ఆ. వె. ఎఱ్ఱిపాథ్యులకును బుట్టినయిండ్లను |
బెద్దకాల మునికి తద్ద తగదు (ఆది. ౪ ఆ. ౬౬). క.....ఎఱుగని నాఁడెల్లపాట
నెఱింగింపదగున్ (ఆది. ౪ ఆ. ౭౨) క. నా యెఱిగినట్ల యిన్నియు | నీ యిచ్చిన
వరము నెఱుగని (ఆది. ౪ ఆ. ౮౧) ఉ.....ఓడతోఁ | గట్టిన యోడవోలె
(సఖా. ౨ ఆ. ౪౦) నీ. అర్జును నోర్చెద ననిలోన నేనని, యతనితోఁ బలికిన ప్రతిస
నెఱప.....జమదగ్నిసుతు కృపాశ్రయమునఁ బడసిన విలువిద్య కలరూపు
వెలయఁజేయఁ ||ఆ-వె|| గనుట... (విరా. ౪ ఆ. ౨౦౫) క.....చేవ చెడిపోయి
నప్పుడు (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧). క. నిను నీర పొగడికొని కల్గిన పల్కులు వెక్కు
గలవు (విరా. ౫ ఆ. ౨౨) ఉ.....సుతులు చేరని చెందని యట్టిచోట...
(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౨౦ ప.)

కర్తాదులకుఁ బ్రాధాన్యవిషయందు ధాతుజ విశేష
బాలవ్యాకరణ జంబులు కర్తతోడంబోలె వానితోడ సమసించు. ౨౬,
వివరణము. రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు - రాముఁడు
౨౭౮. I విష. వాలి నేసిన బాణము, రాముఁడు గోవు నిచ్చిన
విప్రుఁడు రాముఁడు వెడలిన వనంబు. రాముఁడు
వసించిన పర్ణగృహము. రాముఁడు వసించిన చోటు.

సంజీవని. ౨౭౮ I విష:—వాక్యమునందుఁ గ్రియ ప్రధానము. తర్వాత నట్టి
క్రియతో నన్వయించునది ప్రధానము. ('ఉత్తరపదార్థ ప్రధానస్తత్పురుషః' ౨౬౮
I విష.) కాఁగాఁ గర్తాదికారకములు క్రియతో నన్వయించును గానఁ గర్తాదికారక
ముల యవేక్షచేఁ గ్రియయే ప్రాధాన్యము గలదగుచున్నది. అట్టిక్రియకన్నఁ గర్తాది
కారకములకే ప్రాధాన్యముండునట్లు వివక్షించుట యనఁగాఁ గర్తాదికారకములతోఁ
క్రియ యన్వయించునట్లు ప్రయోగించుట యని యర్థము. క్రియ విశేషణముగను
గారకము విశేష్యముగను నుండునట్లు ప్రయోగించుట యని పర్యవసీతార్థము.
అట్టిప్రయోగము తెల్లన సుప్రసిద్ధము - అట్టివివక్షయం దట్టిధాతుజవిశేషణములు
కర్తతోడంబోలె ననఁగాఁ గర్తతో సహజముగా నర్థవంతముగా సమసించినట్లై
వానితో ననఁగాఁ గారకములతో సయితము సమసించు ననియర్థము. ఉదా:-
'రాముఁడు భృత్యుని రక్షించెను' అనుచో 'భృత్యుని రక్షించిన రాముఁడు' అని

ప్రయోగించుటలో వింత లేదు - థాతుజవిశేషణ మిట్లు కర్తతో నన్వయించి సరు సిందినట్లే కారకములతో సమసించుట యీసూత్రమునఁ జెప్పబడిన విశేషము. కర్తకారకముతో సమసించునపుడు 'రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు' అనురూప మేర్పడును. ఇట్లు వాచనికమగు నన్వయము వెలసినను రక్షించినవాఁడు భృత్యుఁడు కామింజేసి యీవాక్యమందలి విశేషణ విశేష్యభావము కుదురుపడి యుండలేదు. (వి. పున) ఇట్లుగుటచేతనే యధర్వణాచార్యుఁ డిట్టిసమాసమును గర్తభారయా భావమని వచించెను. (౨౭౮ వి.సం.) సూరియట్లు నన్నయాధర్వణుల యాశయమును సూక్ష్మముగా వచించినేకాని నన్నయాధర్వణులు తలంచిన యీప్రయోగముల లోని యనుపపత్తులను గ్రహించినట్లగుపడదు, గ్రహించియున్నచో 'న'వర్ణకాదుల ప్రాప్తిని సయితము విధించియుండఁదా?

వి. సు. ౨౭౮ I విషయ:- బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాత కర్తృగతక్రియావ్యాపారము కర్తాదులం దారోపితమగుచున్న దనుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "కర్తముఖ్యముగా నెఱవేర్చునట్టి వ్యాపారంబు కర్తాదికారకంబులపై నారోపింపబడినచో థాతుజ విశేషణంబులు కర్తకుంబలఁ గర్తాదికారకములకును విశేషణంబగునని యర్థము." (బా. గు. ప్ర. ౨౮౫ పుట. ద్వి. ము.) వాచనికమగు విశేషణ విశేష్యభావ మా భాసరూపముగాఁ జెల్లునని నన్నయాధర్వణులు వచించిరేకాని క్రియావ్యాపార మారోపిత మగునని వచింపలేదు. 'రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు' మున్నగు వాక్యములం దారోపణము భాసిల్లలేదు. రాముఁ డేభృత్యుని రక్షించెనో యా భృత్యుఁడని యావాక్యమునకుఁ బ్రామాణికమహాకవి వివక్షితార్థమెకాని యందా రోగణ మేమియు లేదు. ఇట్లే 'రాముఁ డన్నము తినిన పల్లెరమ'ను వాక్యమునకు "రాముఁ డేపల్లెరమున నన్నముతినెనో యాపల్లెర మని యాంధ్ర వ్యవహారలు వివక్షించు నర్థము.

వేటికావ్యాఖ్యాత, బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యావిషయములను సూరి వాక్య ములను మూతగాఁ గొని ప్రాథాన్యశబ్దమునే యంతటను వాడుచువచ్చెను. అతఁ డీమందర్శమును సరిగా నవగాహించినట్లగుపడదు. "రాముఁడు వాలి నేసిన బాణము - రాముఁడు బాణముచే నేసిన వాలి యనునది సహజవాక్యము. ఇటు బాణముచే ము కరణమునకుఁ బ్రాథాన్యము వివక్షిత మయ్యె గాన బాణము ప్రథమాంతమై యేసిన యను థాతుజవిశేషణముతో సమసించుటంజేసి పయి ప్రయోగము గలిగవని గ్రహించునది" (బా. సా. వే. 3౫౭ పు.) "థాత్యర్థ వ్యాపారాక్రయకర్తా" అనుచోట్లను గర్తకుఁ దక్కి యాజన్య విశేషణము జేసక.

నవర్ణకాదే తద్ధర్మాత్ | క్వచిత్ స్యా ద్యవధానతా |
నిర్ధారణాదా మాత్రం స్యాత్ | క్వచిత్తాత్రాచ కథ్యతే.

నన్నయ. (వికృ. హలం. ౨౩ కారి. అహో. ౪౫౦ పు.)

౨౭౯ విష. విశేషణ సమాసోఽపి | క్వచి దిష్టో భవే త్తదు. (వికృ. అజం. ౭౪ కారి. అహో. ౩౫౬ పు.)

కల్పితయపు. ౨౭౯ విష. : - నవర్ణ కాదేః = భూతాగ్రక వర్ణకము మున్నగు దానికంటెను, తద్ధర్మాత్ = తద్ధర్మాత్ విశేషణముకంటెను, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, వ్యవధానతా = విశేష్యమునకు శబ్దాంతముతో వ్యవధానమునైతము, స్యాత్ = కలుగును. (సూ. విస్తర. ౨౭౯ విష. య) నిర్ధారణాదా = నిర్ధారణాద్యర్థములందు, మాత్రంస్యాత్ = మాత్రశబ్దము వర్ణనముచేయు, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, మాత్రాచ కథ్యతే = స్త్రీలింగమాత్రాశబ్దమును బ్రయుక్తమగును. ఉదా:- “ఎ. గీ. గగనమును రుద్రభూమి నేకతమ తరుగునదరు లుమినెను కొజవిదయ్యంబు వీడె (నైష. ౨ అ)” అనురీతి ప్రయోగము లభ్యమనిచాటికే వివర్ణములయొక్క నేమా యని యాలోచింపవలసియున్నది. “ఇచ్చినయంతమాత్రము..... ఇచ్చిన యంతమాత్రలోన్ - ఇచ్చుమాత్రలోన్..... తత్ క్షణమాత్రనే ముక్తజీవుడై - దీనిమాత్రము-ఒక్కమాత్రలోన్ ఇత్యాదయో వాగనుశాసనానాం వాచః” (అహో. ౪౫౦). ‘మాత్రచ్’ ప్రత్యయమేకాక (౨౯౩ విష). ‘మాత్రమ్ మాత్రా’ అను పదములును సఙ్కృతమునఁ గలవు. “మాత్రమ్-న ‘కార్తృస్త్వీయథా-జీవమాత్రం సహినేత’ అవధారణే - యథా - పయోమాత్రం భుజీక్తే.....” మాత్రా - స్త్రీ - కర్ణభూషణే - విత్తే - ద్రవ్యే - మానే - అక్షరావయవే. వాస్త్యశ్వాదౌ పరిచ్ఛదే - స్వల్పే.....” (శబ్దా - చిం).

మగునపుడు మాత్రమే సహజవాక్య మేర్పడును. కావున గర్తృభిన్నుడగు వారి విశేష్యుడు నపుడు సహజవాక్య మెట్లేర్పడును. ‘ఏనీన వాలి’ అనుచో నేనీన వాడు వాలి కాడుగదా. ఏనీనవాడు రాముడుగదా. అది సహజవాక్య మెట్లగును? మఱియు “బాణము ప్రథమాంతమై యేనీన యను థాతుజవిశేషణ ముతో సమీంచుటంజేసి” అనుట కేవలము పొరపాటు. బాణము ప్రథమాంతమేల కావలయు? ‘రాముడు వాలి నేనీన బాణమందు శక్తిగలదు’ మున్నగు రీతిని బ్రథమేతరవిభక్తులు తత్తద్వాక్యానుకూలముగా నుండుటలో బాధ యేమున్నది? “కర్తాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచేత్యాది చింతామణి. సూత్రములోని ప్రథమాశబ్ద మీతని కిట్టిభ్రాంతిని గల్గించియుండును. అచటఁ గర్తృకుఁ బ్రథమ వచ్చునని చెప్పబడెను గాని కర్తాది కారకములకుఁ బ్రథమవచ్చునని చెప్పబడలేదు,

విశేషణ సమాసోపపత్తి = విశేషణోభయపదకర్తృభారయము సముతము, కర్వచిత్ - కర్వచిత్తముగా - మరుచాకు (అభర్వణునకనుట.) ఇష్టః భవేత్ = సమ్యత మగును. ద్విగుకర్తృభారయా విత్యాదికాదికలోని 'రూపకాఖ్యాద్యాః' అనుచోటి యాద్యశబ్దముచేతనే యుక్తమున 'స్మాతానులిప్త' ఇత్యాదిఫలములందు బ్రసిద్ధ మయియున్న యీ విశేషణసమాసము సిద్ధించుచున్నను స్పష్టప్రతిపత్తికయి యథ ర్వణుః క్షిప్తు ప్రత్యేకముగ వచించెనది యెఱుంగునది "విశేషణసమాసోపి । కర్వచి దిష్టో భవేత్తమ. ఇత్యధర్వణవచనాత్ విశేషణసమాసః - మెత్తనివలుదపాదుంగు- విదన కనన మహిమలుచుంట్లుతఖామవిదో విశేషణస్యాపి విశేష్యత్వ వివక్షాయాం స్మాతానులిప్త ఇత్యాదౌ 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితిసమాస నిర్వాహాఇతి వదన్తి, సూరిచేతోరుచిరాబ్జబోధనరతుండగు దివ్య నిత్యాదౌ ప్రయోగా దాచార్య స్యాపి సమ్యతవచాయం సమాసః—" (అహో. 3౫౬ పు) (స్నాత = స్నానము చేసిన వాడు. అనులిప్త = చందనము పూసికొనినవాడు అని రెండును విశేషణములే) ప్రయోగములు:—క. హృదయరోచనములగు నేక్ ప । ర్వంబులను భీష్మపర్వము । (ఆది. ౧ ఆ. ౪౬) క...ద్రోణాభిషేక మాదిగఁగల య । య్మనిమిది పర్వములను... ..(ఆది. ౧ ఆ. ౪౮) ఆ.వె.....శల్యాదికములైన నాల్గుపర్వముల వివరఁగఁజాలి... (ఆది. ౧ ఆ. ౫౨). ఉ.....సుతులు చేరని చెందని యట్టిచోట... ..(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౨౦). ఉ.....కడుతియ్యని కమ్మని పండులు..... (ఆర. ౭ ఆ. ౧౧.) (విస్తర.)

విస్తర. ౨౭౯ వివ:—“అయాత్యాదిఘటితంబులు విశేషణోభయపదకర్తృభార యంబులు. ఉదా: అయా, నేరములు” (ప్రాథ. సమా. ౧౭ సూ). ఈ యా దేశం బన నేల (స్వా. ౧ ఆ.).....“కొన్నియెడల విశేషణోభయపదంబులు త్రిక క్రియా జర్యవిశేషణ ఘటితంబులు సందర్భయోగ్య పదవ్యవహితంబులుగు. క - ఈ కన్నులు తెఱచి శిశు । వేకీడొనరించె.....(భోజ. ౬ ఆ). నీ.....గీ..... నెఱులుగల మరుసీలంపు టురుల సీకల । నరులుగొనఁజాలి నరులను మరులు గొలుపు నిరులు గెలిచిన తుమ్మెద గఱులఁ దెగడు । కురుల సులివీర్చి విరులిడి కొప్పువెట్టి(భాగ. ౧౦ స్కం ఉ). ఎ - గీ - గగనమును రుద్రభూమి నేకతమ తిరుగు । నదరులు మిసెడు కొఱవిదయ్యంబు వీడె. (నై. ౨ ఆ) చ. బలిమి గుఱేరునిం గెలిచి బాగుగఁ గొన్న రవిప్రకాశమై । యలరుచునున్న పుష్పకమునంధు రమింపుము కొర్కులారఁగన్ (రా. ఆర. ౯౦. ౨ ఆ.).....క. చిక్కని చక్కని నున్నని । సుక్కని తోలూడ్వఁ బడని ఘట్టినెగలచే । కొక్కఁబడని దండంబులు । తక్కక యుపనయనవేళఁ దాల్చుగ

ఆకారంబున కామ్రేడితంబునకుం దదర్శంబున కయి
యాయి యను శబ్దములు విభాష నగు. ౨౧.

బాలవ్యా. వత్సమూణవిధిచేత నయి యను దాని కై కారాదే

వివరణము. శంబు నగు. ఆయంకాలము - ఆయాంకాలము.

౨౨౯ I విషయము. అయ్యయి కాలము - అయ్యయి కాలము - ఆయై
కాలము - అయ్యై కాలము - ఆయా కాలము - ఆయ
క్కాలము - అయ్యక్కాలము - అయ్యక్కాలము.

సంజీవని. ౨౨౯ I విషయము:—నిశేషణోభయపద కర్తృధారయమును నిరూపింప
కున్నను నేతత్సూత్రము విశేషణోభయపదకర్తృధారయ విషయకమే యనఁ
దగును. ఈసూత్రము మొదలు గర్తృధారయ సరూపాశ్రయవిధు లుపదేశింపఁబడు
చున్నవి. 'అ+అ+ఈ = ఆ యాయి' అనుదాని సంక్షేపరూపములే 'ఆ యాయి.
ఆయయి' అనురూపములని తోచెడిని. ఈ యా దేశంబననేల (స్వా. ౧ ఆ.)
మున్నగురీతి ప్రయోగములు గలవు. శా. ఆ యావేళల నాసరోజముఖి నా యా
లీలలం దేల్చి (పారి. ౧౩ ౪౦. సూ. రా.) ఆ యాయి విషయములు మున్నగు
వాడుకలునుగలవు. సూరి శబ్దస్థిత్యనుసారముగాఁ బ్రక్రియ చూపుచున్నాఁడు.
'అ+ఆ' అనుచో నామ్రేడిత తదర్థకము రెండవ 'ఆ' శబ్దము. దానిచోట
'అయి' అనియు, 'అయి' అనియుఁ బర్యాయముగా నాదేశములు వికల్పముగా
నగును. బా - క్రియా - ౧౦౩ సూత్రముచొప్పున 'అయి' అనుదానికి 'వి' అను
నాదేశము వైకల్పికముగా నగునని వత్సమూణవిధిచే నిత్యాదివాక్యమున సూరియే
వివరించెను. ఉదా:— 'ఆయాకాలము (తత్తత్కాలమని యర్థము). 'ఆయాంకాలము
కాలము - ఆయంకాలము - ఆయైకాలము' అనునవి ప్రకృతసూత్రముచే
సీద్ధించును. పిదప నంతటను బా - సమా - ౧౩-౧౪ సూత్రములచేత వేర్వేరుగఁ
ద్రీకస్వర పరహల్లునకు ద్విత్వమును ద్రికప్రాస్వమును రాఁగా 'ఆయాకాలము -
అయ్యక్కాలము - ఆయక్కాలము - అయ్యక్కాలము - అయ్యయి కాలము -
అయ్యయి కాలము - అయ్యై కాలము' అనురూపములు సీద్ధించును. (విస్తర.)

వలయున్ (విజ్ఞా. ఆచా) (శబ్దప్రయోగములు కవిత్వయమువారి గ్రంథముల
యందు దొరకినవికావు)" (ప్రాథ. సమా. ౧౮ సూ).

విస్తర. ౨౨౯ I విషయము:—త్రిలింగలక్షణశేషమునఁ గొన్ని కర్తృధారయ
విషయములు చూపఁబడినవి. (విస్తర. IV ౯౮ I విష. చూ.). క్రొత్తాదులు లుప్త
శేషంబులు దేశ్యంబులతోడంబలెఁ దత్సమంబులతోడం గొన్నియెడలఁ గర్తృ

ప్రయోగములు. ఉ.తపీ । యానుమతిం దగం బడసి యయ్యయిచోటుల నాచరింపరే (ఆను. ౨ ఆ. ౩౯౪.) క. అయ్యై కర్తంబులదెస । నెయ్యిం బెసలార... (ఆను. ౩ ఆ. ౩౦౬ ప.), ఆయా లోకంబులు. (కాశీ. ౩ ఆ. ౧౪౧.) కా. ఆయా దేశల నానరోజనుఖ నాయాలీలం దేల్చి. (పారి. ౧ ఆ. ౪౦ సూ. రా. ని.).

ఇద మద ఏత ద్యత్త । చ్చబ్బా శ్చబ్బాస్తరాన్వయే బహు శమ్ । ప్రాస్వం ప్రపద్య దీహ్వా । ద్విత్వ ముపర్యక్ష

నన్నమా. రస్య జనయన్తి (ఆం. చిం. హలం. ౯. కా. అహో.

అం విష. ౪౦౧ పు.)

ఉష్వరేఫాన్వినాద్విత్వ । మయుక్తస్య హలో మతమ్ ।

భారయంబగు. ఉదా:—కొంబులకలు. కొంబులకల్ జనించె సభకున్. (ఉ. రా. ౬ ఆ.) కొన్నారాచములు. క. కొన్నారాచములు మాడు గొని నుదురేయన్. (రా. ఆర. కాం. ౧ ఆ.) నెప్పనము చ. అనుకమయోగలీల నమృతాంబుధియం దుదయించు దేవు నె । మ్మనమున నావహించి.....(లక్ష్మీ. ౩ ఆ.) పెన్నగము. ఏడు పెన్నగములు సంపించె.....(రా. ఆర. కాం. ౨ ఆ.) ముంగోపము. ఆ-వె. మొగముఁ బొడువలేని ముంగోప మింక నెప్పుడు. (ఉ. రా. ౩ ఆ.) వింజా మరము. ఎ-గీ. రమణ శ్రీదేవి వింజామరంబు వీర. (శేష. ౫ ఆ.) ఇవి అం. విషయ మునఁ జేరఁదగినవె.....(ప్రాథ. సమా. ౨ సూ.). థాతుజవిశేషణంబులు తథార్థకావ్యయంబుతోడం గర్తభారయంబగు. ఉదా:.....చదువునట్లు..... (ప్రాథ. సమా. ౪ సూ.). ఇది యనావశ్యకము. 'అట్లు' అనునది యవ్యయము కాదు. అదియు విశేష్యమె. (అం. విష. దాని విస్తరము.). సమాసఘటితం బీశబ్దం బొక్కచో సూచనార్థకం బగు. ఉదా:—ఈయున్న పౌష్యపాలికే । బోయి (ఈయున్న = ఇదిగో నున్న యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౧ ఆ.). ఒకా నొకచో గుణవాచక థాతుజవిశేషణంబు లవయవవిశేష్య పూర్వకంబులై యవయవితో సమసించెడి. ఉదా:—ఒడలు తెల్లని తురగోత్తము వాలంబు. (ఒడలు తెల్లని = తెల్లని యొడలుగల యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౨ ఆ.). తనువు మీన్ పొల వల్పు జాలరిదాన(తనువు మీన్ పొల వల్పు=మీన్ పొల వల్పు తనువుగల యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౩ ఆ.). తమ్ముఁ గుట్టులు - చిలుక మొకరి యిత్యాదులు విశేష్యపూర్వ కుడ కర్తభారయంబులు. ఉదా:—తమ్ముఁ గుట్టులు నీవుఁ దగ విపినంబున । కరిగితిరి. (భార. ఆ. ౨ ఆ.) క. ప్రభావతి । మోదము.....చిలుక మొకరిం బలికెన్. (మో. ౨ ఆ.). (ప్రాథ. సమా. ౧౬ సూ.)

ఋకారంచ విముచ్యస్యా | త్ప్రణానాం ద్విత్వ
సంగతిః. (వికృ. హలం. ౬-౭ కా. అహో. ౪౦౧ పు)

కల్పతరువు. ౨౦౦ విష:—హలంతములగు నిద మాదిశబ్దముల కర్తృ ధారయ
రూప మిశ్రసమాసమున కభ్యనుజ్ఞ నొసఁగుచుఁ దదాశ్రితవిధుల నుపదేశించు
చున్నాఁడు. శబ్దాంతరాన్వయే = తత్పరు తద్భవదేశ్యములతో దేనితోనైనను సమా
నాధికరణ సమాసము నందునపుడు, ఇదమ్.....శబ్దాః = ఇదమాది సంస్కృత
శబ్దములకుఁ బర్యాయములగు 'ఆ. ఈ. ఏ' అను నాచ్చికశబ్దములు, దీర్ఘాః = దీర్ఘ
రూపములగు తమతమ ప్రాతిపదికరూపములతో ననఁగా 'ఆ. ఈ. ఏ' అను రూపములతో
సమాసపూర్వావయవములై నిల్చి, బహుళమ్ = బహుళముగా, ప్రాస్యం ప్రపద్య =
ప్రాస్యరూపమునంది, ఉపర్యక్షరస్య = ఉత్తరపదాది హల్లునకు, ద్విత్వమ్ = ద్విత్వ
మును, జనయన్తి=పుట్టించుచున్నవి. "శబ్దాంతరాన్వయే" అనుచు శబ్దమాత్రముతో
సమసించుపుడని వచించుటచేత సమాసకరందేశికాక మిశ్రసమాసమందును నిట్టివిధి
వర్తిల్లునని జ్ఞాపిత మగుచున్నది. 'ఇదమ్ - అదన్ - ఏతద్' అనుమూఁటికిని దెల్లున
నొక్క. 'ఈ'శబ్దమే పర్యాయముగలదని తెల్పుటకయి వానిమూఁటిని బేర్కొనెను.
ఇట్టి మిశ్రసమాసము సంగీకరించుట కీక్రిందిరీతి ప్రయోగములు ప్రమాణములగు
చున్నవి. క. ఈయన్ని దేవుడనురకు | | ఆయసుర నన్ను... (ఆది. ౧ ఆ.
౩౪ ప.) ౧. అపూరుషం డిం ద్రుఁ డయ్యుత్త మైరావతంబు... అయ్యార్జున॥ ఆ-వె॥
ఆ తురంగమగ్ని..... (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౯). ఇట్టియెడల "ఇతండు+అన్ని దేవుడు=
ఈయన్ని దేవుడు" అనురీతిని సమానాధికరణ విగ్రహము నెన్నునది.

బహుళశబ్దార్థము నధర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు. (విస్తర.) ఊష్ణరేఫాన్
వినా = రేఫఋకారములను శవసహలను విడువఁగా, అయ్యుక్తస్య హలః = హలం
తర సంయుక్తము కాని హల్లునకు, ద్విత్వమ్ = ద్విత్వము, మతమ్ = కవిసమ్మతము,

విస్తర. ౨౦౦ విష:—“బహుళగ్రహణా దేశాక్షరేషి ద్విత్వమ్. ఎద్ది అద్ది-
ఇద్ది - ఏది - ఇత్యాది” (అహో. ౪౦౧ పు.) అను కవిశిరోభూషణ వివరణము
సరికాదు. ప్రకృతసూత్రము త్రికసమాసవిషయకము మాత్రమే. 'ఆ+ది' మున్నగు
వానిలోని 'ది' వర్ణము ప్రత్యయము గాన 'శబ్దాంతరాన్వయే' అను భట్టారక
వచనమునకు విషయము కానేరదు. అద్ది మున్నగువానికే కాక 'అవ్వి-ఇవ్వి-ఎవ్వి'
మున్నగువానికిని, ఉయ్యేల = ఊయేల, ఆయన్ = అయ్యెన్, ఏలికము = ఎల్లి
దము. (బా. ప్రకీ. ౬ సూ.) మున్నగువానికిని “అద్విత్వంచ భవేద్ద్విత్వం | దీర్ఘాః
ప్రాస్యశ్చ కేచిత్.” (౨౦౧ విష.) అనునది గతియనుట యుక్తము.

ఋకారంఛ = ఋగ్వేదములను పైతము విడువఁగా, ప్రాణానామ్ = అచ్చుల కనఁగా సంధికానిచోట్ల నచ్చులకు ముందునిచ్చు లఘు యకారమునకును, ద్విత్వసంగతిః = ద్విత్వము, స్యాత్ = అగును. పూర్వస్థితద్రుతలోపాదుల విషయమున ఋగ్వేదములకు హల్లుల్యుత కవిప్రయోగసమ్మత మగుచున్నను, నీద్విత్వోపయమున హల్లుల్యుత లేదనియు ఋగ్వేదకర్తవ్యమున లఘు యకారాగమమే రాదనియు కేశవపతి చుట్టకై ఋకారంచేత్యాదిక ముపదేశింపబడెను. ఉదాః—ఆ+ముదితను = అమ్ముదితను. ఉ. అమ్ముదితన్ విభీతహరిణాక్షీ కలాపవిభాసి కేశభా | రమ్మన నున్నదాని (సఖా. ౨ ఆ. ౨౪౭.) ఆ+కమలాత్త = అయ్యమలాత్త. ఏ+అసి = ఎయ్యది. ఉ. అయ్యమలాత్తతోడఁ బవనాత్తజాఁ డిట్లు ధర్మపుత్రు నీ | వెయ్యది యుక్త హేతువుగ నిమ్మెయి బాసెను నీదు పన్నుం | గయ్యమునేసి భూపతి నికాయములం బరిమార్చె దల్లిని | కియ్యన లక్ష్మీనూఁది చరియింపక యిప్పుడు వాముఁ బాడియే. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౧౫౯.) క. అమ్మానిసి వ్రయ్యలు గని | యమ్ముదితలు వెఱచి వీని నాత్తజాడని నె | య్యమ్మన నెట్టులు చూపుదు | మిమ్మనుడేశ్వరున కనుచు నె.తయు లజ్జన్. (సఖా. ౧ ఆ. ౧౪౬.) ఉ. ఎజ్జగంబులన్. (విరా. ౧ ఆ. ౨౯౫.) మ. ఎక్కలము. (విరా. ౫ ఆ. ౨౪౭.) యల్ ప్రత్యాహార వర్ణములు ద్విరుక్తము లగునపుడు వానిలోని మొదటివర్ణమునకు జస్త్య చర్వ్యములుస్యాభావికముగఁ గల్గును. “యలాం జశ్ యశి. (౮-౪-౫౩) యలాం స్థానే జశ్ స్యాత్ యశివరతః. (నీ. శా. ౫౨ సూ.) ఖరిచ (౮-౪-౫౫) ఖరి యలాం చరః స్యుః. (నీ. శా. ౧౨౧ సూ.). క. వృద్ధి లోక లక్షయున్నను | బుద్ధియె యెవ్వరికెఁ వారిఁ బూజింపంగా | నిద్ధరణీశులలో గుణ | వృద్ధిని పూజించితిమి త్రివిక్రము భక్తిన్. (సఖా. ౨ ఆ. ౨౭.) ఈ+ధరణీశులలో = ఈ+ధ్ +ధరణీశులలో = ఈ+ద్ +ధరణీశులలో = ఇద్ధరణీశులలో. మొ. శా. అధీరాగ్రణి గెల్పు టుత్సవము నందయ్యన్. (ఆ. ము. ౪ ఆ ౬౪.) ఇట్టి భట్టారకాది ప్రయోగములను జూచినచో బా-సా-వే-వ్యాఖ్యాత “వర్ణద్వితీయములకును జతుర్థములకును సాధారణముగా ద్విత్వరాహిత్యమే శ్రావ్యమై గనుపట్టుటంజేసి వలసినయెడల నదియు బహుళఫలము క్రిందనే యాదరించుట తగును.” (బా. సా. వే. 3౩౯ పు.) అని వ్రాయుట పొరపాటు.

అసంయుక్త హల్లునకే యట్లు ద్విత్వము వచ్చుననుచు నధర్వణాఁడు వచించినను దర్వాణిపులు సంయుక్త హల్లునకును ద్విత్వమును బ్రయోగించిరి. కే.గి. వజ్రులు వచ్చుత సఖ్యాతి వర్ణితాతు | లప్పిగీప్తి నిట్లలరు నీవిప్పుభావ | .

మొందుఁ బెట్టని కోటగా నెరుగుచు.....(రాఘ. ౨ ఆ. ౧౦౪ ప.) ఇందు రామాయణార్థమున “నీ+విప్రభావము = విప్రత్వము = బ్రాహ్మణత్వము.” అని పదచ్ఛేదము. భారతార్థమున “నీవు+ఈ+ప్రభావము = నీవు+ఇవ్+ప్రభావము = నీవిప్రభావము” అని పదచ్ఛేదము. ‘ప్రభావము’ అనుచోటి పకారము రేఫ సంయుక్తమై యున్నను బ్రకృతసూత్రము చొప్పున ప్రాస్తద్విత్వములు వచ్చినవి. రామాయణార్థమున ‘విప్ర’ శబ్దములోని పకారమునకును దాని ప్రాసయతి స్థలమగు ‘అతులప్రదీప్తి’ అనుచోటి పకారమునకును ద్వితీయము ‘అనచిచ’ అను పాణినీయ సూత్రముచే లభించును. “అనచిచ (౮-౪-౪౭) అచః పఠస్య యరో ద్వే వాస్తో నత్వచి.” (నీ. కా. ౪౮ సూ.) లేదా ౧౯౯ I విషయము చొప్పునఁ ద్రికసంధిలో వచ్చిన ద్వితీయములోని యొకహల్లునకు లోపము నంగీకరించినైన నచటి యర్థాంతరమును సమర్థించుకొనఁనగును. ఉదా:—ఆ+ప్రమద = ఆ+ప్+ప్రమద = ఆప్ప్రమద = ఆప్రమద. మొ. ఇట్లు సంయుక్తాక్షరమునకు ద్వితీయము కల్గుట ద్వ్యర్థి కావ్యములందు మాత్రమే యని బా. సా. పే. వ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు. “ద్వ్యర్థి కావ్యప్రయోగములందు సంయుక్తము తొలిదానికిని ద్వితీయము త్రికము మీఁద నగపడెడి.” (బా. సా. పే. ౩౩౯ పు.) ద్వ్యర్థికావ్యములందే కాక స్థలాంతరములందును విమర్శకు లంగీకరించుచున్నారు. బసవపురాణమునందును సోమ నారాధ్యుఁడు ప్రయోగించెనని యిట్లు చూపఁబడెను. ద్వీపద. అక్షతధూప దీపాదులొనర్చి | యక్షజంబునఁ బంచభక్తుముల్ గుడిచి. (బస. ౧ ఆ. ౩౦౮ ప.) ఆ+క్షజంబునన్ = ఆ+క్+క్షజంబునన్ = అక్షజంబునన్. ఇందలి ‘క్ష’ అనుదాని ప్రాసస్థానమగు ‘అక్షత’ శబ్దములోని కకారమునకు ‘అనచిచ’ అనుపాణిని సూత్రముచే ద్వితీయముచేసి ప్రాసమును సమర్థించుకొనఁ నగును. ఇట్లే సోమనారాధ్యుఁడు స్థలాంతరమునందును బ్రయోగించెను. ద్వీ. అక్షజమాత్ర నెయ్యంబుతోఁ దనదు | వక్షంబుదెఱచి యా వరలింగ మూర్తి. (బస. ౬ ఆ. ౬౭౨.) శారదామూర్తియుఁ బ్రయోగించెను. “అనుచు నక్షత్రకులసిత” (హరిశ్చంద్ర. నలో. ౩ ఆ. ౨౬.) (హరిశ్చంద్ర. నక్షత్రకులసిత. నలో:—ఆ+క్షత్రకులసిత=ఆ+క్+క్షత్రకులసిత యని యర్థద్వయము నెన్నునది.) “అక్షత..... | ఆక్షజంబున” అని యిట్లు కవిప్రయోగించెనన్నను ఊతి కానరాదు. ఊర్ధ్వరేఖా నిర్వణేత్యాది చొప్పున ‘అశంభుఁడు - ఈ మండుఁడు - ఏ సాధువు - ఆ హయము - ఆ రాముఁడు - ఈ టెక్క - ఆ ఋషి’ అనురీతి స్థలము లందు ప్రాస్తద్విత్వములు రానేరవు. ఇచటి రేఫశబ్దముచే శకటమును గ్రహించు నగును.

ద్విగుక్తంబగు హల్లు పరంబగునపు డాచ్చికంబగు
క్షిప్తంబునకు ప్రాస్వంబగు. ౧౩.

త్రికంబుమీఁది యసంయుక్త హల్లునకు ద్విత్వంబు
బాలవ్యా. బహుళంబుగా నగు. ౧౪.

కాలము. ఆక్కనన్య. ఆకనన్య. ఇక్కాలము - ఈకాలము, ఎల్లో

అం I కాలము. కము - ఏలోకము, అయ్యశ్వము - ఆయశ్వము,
బాహుళకముచే నూష్టరేఫంబులకు ద్విత్వంబు గలు
గడ. ఆరూపము - ఈశబ్దము - ఏషండము. అను
కృతి - ఆహయము.

సంజీవని. అం I విష:—౧౩ సూ. వ్యాఖ్య:—త్రికసమాసస్థలములందే
కాక ముజ్జగములు ముల్లోకములు మున్నగుస్థలములందును, బా. ప్రకీ. ౬ సూత్రము
స్థలములగు - ఊయేల - ఊయేల = ఆయేన్ = అయ్యేన్ - ఏలికము = ఎల్లి
దము మున్నగు సమాసపదములందును నీప్రాస్వద్విత్వములు వచ్చునని విశేషపడుట
కయి మార్గాంతరముగ సూరి సూత్రించుచున్నాడు. ఆచ్చికక్షిప్తమునకు ప్రాస్వము
కల్గుననిమాత్రమే చెప్పటచేత మిశ్రసమాసమునందును ననగాఁ సంస్కృతసమశబ్దపు
హల్లుపరమైనను ప్రాస్వముకల్గుట నిర్బాధము - 'అక్కనన్య - ఇక్కాలము' అను
సూరి యుదాహృతులును బయివిషయమున కనుకూలముగ నున్నవి. ఈవిధి బహుళ
ముగాన 'ఆకనన్య'మున్నగు రూపములును నిల్చును.

౧౪. సూ-వ్యాఖ్య:—బా. సమా. ౪ సూత్రముచొప్పునఁ ద్రికమనగా—
'ఆ-ఈ-ఏ'. అనశబ్దములు. త్రికంబుమీఁది యసంయుక్తహల్లున కనగా సమా
నాధికరణ సమాసమందలి త్రికంబుమీఁది హల్లున కనియె యర్థము. సమానాధికరణ
సమాసేతరస్థలమునఁ ద్రికమునకుఁ బ్రయోగమే యుండదుగదా. సమానాధికరణ
సమాసమందును విశేష్య మవ్యవహితముగాఁ బరమగునపుడే ప్రాస్వద్విత్వములు
గల్గునుగాన "ఈ చంద్రుని నగు మోము" అనుచో "ఇచ్చంద్రుని నగు మోము" అని
కానేరదు. ఇట 'ఈ'శబ్దము 'మోము' అనుదానికి విశేషణము. కాని 'చంద్రుని'
అనుదానికి విశేషణము కాదుగాన 'చంద్రుని' అనుదానిలోని 'చ' కారము
యొ ద్విత్వము రానేరదు - ద్విత్వమే రానపుడు పూర్వస్థక్షిప్తమునకు ప్రాస్వ
ప్రసక్తియే లేదు. 'ఈ చంద్రుని నగు మోము' అనియే నిల్చును. (౨౭౯
విష. విస్తర). అకాదికబ్ధిరకత్వమున సంధిలోనిల్చు యకారమునకే ద్విత్వము
బ్ధి పూర్వస్థక్షిప్తమునకు ప్రాస్వము కల్గునని విశేషపడుచుటకయి 'ఆయశ్వము=అయ్య

శ్వము' అని సూరి యుదాహరించెను. ఈవిషయమునకే మూలమగు "అజాదిశబ్దా న్యయేతు లఘు యకారస్యైవ ద్విత్వమ్. అయ్యార్థ్యః....." (అహో. ౪౦౧ పు.) అను కవిశిరోభూషణపంక్తి కపాఢముచేసి బా - సా - వే - వ్యాఖ్యాత "సంధి వశముననైన యడాగమ యకారమునకే యిట్లు ద్విత్వమగునని యహో బలుడనుట విచార్యము" (బా. సా. వే. ౩౩౮ పు.) అని వ్రాయుట యుక్తముకాదు. 'ఆ + యత్తుః=అయ్యత్తుః' అనురీతిని నలఘు యకారమునకు ద్విత్వము రాదని యాయహోబల పంక్తి కర్థముకాదు.

సూరిగారి యీసహజమగు భాషాశాస్త్రసమృతమగు ప్రక్రియచే (విస్తర) ప్రకృతమగు త్రికసంధిరూపములేకాక ముల్లోకములు - ఉయ్యేల (ఉయ్యేల) మున్నగురూపములును సమర్థితములగుచున్న వి - కాని - వేన్నీళ్ళు - మూన్నాళ్ళు - నాన్నాళ్ళు (ప్రాథ. సంధి. ౧౫ సూ.) నీళ్ళు - త్రాళ్ళు - కాళ్ళు - నాళ్ళు - మున్నగు స్థలములందునుగల్గు ప్రాప్త్యమును వైయాకరణులు సమృతించును. అట్టియేడల ప్రాప్త్యమును నిర్ణయించు ప్రయోగము దుర్లభము. కాన సూరిగారి యీమార్గము బాధితమగుచున్నది. క. రులుడుడు లంత్యములైనన్ | బులనెనయు తదంత్య ములకు భృష్టగు బహుతన్ | బలుగోళ్ళును కొనవేళ్ళును గల గూళ్ళున్ తేళ్ళురాగఁ గ్రమమై యునికీన్. (ఆం. భూ. ౭౭ ప.) అనుచోప్పన 'ళ్ళు' నిల్వదు. (చూ. ౨౦౧ విష. ౧౯౯ విష.) "అద్విత్వంచ భవేద్ద్విత్వం | దీర్ఘో ప్రాప్త్యశ్చ కేఘచిత్" (౨౦౫ విష.) అని యిట్లు 'కేఘచిత్' అనుచు వచించిన యధర్వణవచసమే యర్హ మగుచున్న దనఁదగును. 'అడ - ఈడ - ఏడ' అనుస్థలములందుఁ బ్రకృతసూత్రముల చేత 'అడ్డ - ఇడ్డ - ఎడ్డ' అను నస్వరూపములు గల్గినని శ్రమింపరాదు. ఉత్తర పదాద్యుత్తర మా మూఁటియందును లోపించినది. సీ.....ఆ.వె.....అడ నీడ యేడ.....రాగ గ్రామ్య మయ్యే" (ఆం. భూ. ౨౫ ప.) అను కేతనవాక్య ము పరిశీలనమూలకము. తరువోజ, ఏనేడ నింద్రాదు లేడ వారలకు నెప్పుడు మ్రొక్కుదు నేను నీధనమ | భూనాథ.....(ఆర. ౨. ఆ. ౪౭. ప.) చ. అసమున మీఁదె టుంగక మహాఃగ్రహవృత్తి గడంగి చెచ్చెరన్ | బసులకుఁ గూయిగాఁ జనియెఁ

విస్తర. ౨౦౦ I విష.:—సమానపదమున నిట్టిప్రాప్త్యము కలుట ప్రాకృతమందును గలదు, "సంయోగే (౧. ౨. ౪౦): సంయోగేపరే పూర్వస్య ప్రాప్తో భవతి... (పుర్వ) = పువో..... (షడ్భా. ౨౧-౨౨ పుట.) (ఏకో = ఎకో, రాజ్యమ్ = రజ్జా. మొ.) ప్రాకృతమున ద్విత్వేతర సంయోగము నిల్వనేరదుగాన నీసూత్రములోని సంయోగశబ్దమునకు ద్విత్వమే యర్థము.

బాగుడు కారవనేన యేడ యొం । టిసనుట యేడ (విరా.గీ.ఆ.౨౩౪). ('అడ-ఈడ' అనువానికట్టి భారతప్రయోగములు లభింపలేదు) అ-వె. ప్రాకటముగఁ గృతుల రాకడ నీకడ ! యనుచుఁ బలుకుచోట నాడ నీడ । యనినవర్ణలోప మగు..... (సర్వల. ౧ ఆ. ౩ ప. ౮ పుట.) అను తిమ్మకవి పద్యము నుదాహరించి వాని సాధుత్వమునకుఁ బయి భారతపద్యములు బా-గు-ప్రవ్యాఖ్యాతచే నుదాహరింపఁబడెను. యిటుభారతపద్యములచే 'ఏడ' అనుశబ్దము సాధునని నిర్ణీతమగునుగాని మఱియే మియు నిష్కర్షణంబడదు. సూ-రా-నిఘంటువుచందును 'అడ - ఈడ - ఏడ' అను శబ్దములు 'అకడ - ఈకడ - ఏకడ' అనువాని సుత్రేపరూపములనియే చూపఁబడెను గాని 'అడ' మున్నగునవి 'అయెడ' మున్నగువాని సుత్రేపరూపములనుట యొక్కరుని తోచుచున్నది.

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యా చిత్ర స్వభావయక్
తచ్చిత్రతాను మంతవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే॥

పన్నమా. (వికృ. క్రియా. ౩౬ కారి = అహో ౫౧౩ పు.)

అంగ విష. భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః (వికృ అజం. ౯౪ కా. అహో. ౩౭౨ పు.)

కల్పతరువు. అంగ విష:—ఈకారికలకు ౮౮ I ౨౧౯ విషయములలో వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. కర్తృభారయాది సమాసాశ్రయవిధులు కొన్ని సూరిచే రీక్రిందిరీతిని జూపఁబడెను. అట్టివానికెల్లఁ బ్రయధర్వణకారికలె మూలమని మొటుంగునది.

కృతప్రాస్యంబగు త్రికంబుమీఁది చోటుశబ్దంబు
నోత్పంబున కత్వప్రాస్యంబులు విభాషనగు. ౧౫.

అచ్చోటు - అచ్చటు - అచ్చోటు, ఇచ్చోటు -

బాలవ్యా. ఇచ్చటు - ఇచ్చోటు, ఎచ్చోటు - ఎచ్చటు -

వివరణము. ఎచ్చోటు. వీని ద్విత్వంబునకు వక్ష్యమాణ విధిచే

అంగ I విషయము. బాక్షికంబుగ లోకంబగు. అచటు - అచోటు, ఇచటు -

ఇచోటు, ఎచటు - ఎచోటు, ముచ్చోటులు - ముచ్చ

టులు - ముచ్చోటులు - అనురూపంబులు ప్రయో

గంబులు గానంబడియెడి.

సుజీవని. అంగ విష:—కృతప్రాస్యంబగు:.....బా - సమా - ౧౩-౧౪ సూత్రముల చొప్పున ద్విత్వప్రాస్యములు గల్గిన పదమునందలి చోటు శబ్దపు 'చో

అనుదాని యోత్వము పోయి యచట “ఓత్వము” గాని ‘అ’త్వముగాని పర్యాయముగా వికల్పమున నిల్చునని యథము. హ్రస్వదునఁగా ‘ఓత్వము’ వచ్చునపుడు ‘అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు’ అగును. ‘అత్వము’ వచ్చునపుడు ‘అచ్చటు - ఇచ్చటు - ఎచ్చటు’ అని యేర్పడును. అత్వహ్రస్వములు రానిపక్షమున ‘అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు’ అను త్రికసమూహ సంధిరూపములై యథాస్థితముగ నిల్చును. పక్ష్యమాణవిధిచే ననఁగాఁ బ్రకీర్ణము ౮ సూత్రముచొప్పున జడ్డకుఁ బాక్షిక లోపము కల్లఁగా ‘అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు - అచ్చటు - ఇచ్చటు - ఎచ్చటు’ అనురూపము లేర్పడును. కృతహ్రస్వంబగు త్రికంబుమీఁది చోటు శబ్దంబుటచేఁ ద్రికమునకు హ్రస్వము కల్గని పక్షమందలి, ‘అచ్చోటు - ఈచ్చోటు - ఏచ్చోటు’ అనువాని చోటు శబ్దము నోత్వమున కత్వహ్రస్వములు రానేరవు గాన “అచ్చోటు - అచ్చటు” మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. “అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు” అను నత్వహ్రస్వములురాని రూపములు ‘అక్కటాదులలో’ జేరమిం జేసి ‘అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు’ అను ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. “మూఁడు+ చోటులు = ముచ్చోటులు = ముచ్చోటులు = ముచ్చటులు = ముచ్చట్లు” అనురూపములు ప్రయోగదృష్టము లగుచున్నవనుచు సూరివ్రాసినేకాని యట్టిప్రయోగములను జూపలేదు. త్రికముమీఁదనేకాక మూఁడుశబ్దముమీఁద నిల్చునపుడు నైతము-చోటు శబ్దము నోత్వమున కత్వహ్రస్వములు గలవని సూరి యాశయము. “హ్రస్వతః స్థానార్థా చ్చోటోః హ్రస్వః స్థాన్య ద్వాత్రిసంఖ్యార్థతః” అను సూరిగారి సంస్కృతసూత్రాంధ్రవ్యాకరణ సూత్రమున హ్రస్వము మాత్రమే విధింపఁబడెను. సూరిగారి యాంధ్రశబ్దానుశ్రావనమున “ముచ్చోటులు - ముచ్చోటులు - ముచ్చటులు” అను నిపాతసూత్రమున ‘ముచ్చటులు’ అనెడి “అత్వ” రూపము నైతము చేర్పఁబడెను. పరిశీలింపఁగా సూరిగారు వ్రాసికొనుచున్న యాంధ్రనిఘంటువును శిష్యులగు బ. సీతారామాచార్యులుగారు స్వీకరించి శబ్దరత్నాకరమును రచించిరను సూరిగారి చరిత్రము చొప్పున సంగ్రహించిన యీక్రిందిప్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ జేర్పఁబడెనని తోచెడిని. “ముచ్చట్లు. దే - వి - బ. (మూఁడు+చోట్లు) మూఁడుప్రదేశములు. తే. చరణములు కేళ్యగడిగి ముచ్చట్లు చఱచి । పీతమున నుండి కాళ్యుం దాఁ బృథివి మోపి । యర్థి నాపొశనమును బ్రాణాహుతులును । గొని గృహస్థుండు మానియై కుడువవలయు (ఇచట చఱచుటకు తుడుచుట యర్థము.) విజ్ఞా - ఆచా - కాం” (శ-ర). ఈశబ్దరత్నాకరోదాహృతి నై బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాత స్వీకరించి యుదాహరించి యుండును. (బా. గు. ప్ర. ౨౭౨ పు.) నై విజ్ఞానేశ్వరీయ

చక్కములోని 'ముచ్చట్లు' అనునది 'మూడుచోటులు' అనువాని సంక్షేపమని స్పష్టముగాఁ దోఁచుచుండుచేఁ గావలయు నదానిని బా - సా - వే - క ర్త స్వీకరింప లేదు. "చక్కములు కేళ్ళు గడిగి ముచ్చట్లుచేయి. (విజ్ఞా - ఆచా - కాం.) శుద్ధి యగు ముచ్చట్లచే. (విజ్ఞా - ఆచా - కాం - ౬౦.) ముచ్చాటులనియు నొకచోఁ జూపబడి. ము | చ్చాటులు చలనంగవలయు స్థగతిన్. (విజ్ఞా - ఆచా - కాం - ౭౯.)" (గాణ. సమా. ౨౪౪ సూ. వివ. ౨౭౭ పు.) ప్రయోగములు:—క. చోటు చోటనఁ బొడ పడ యొక్కటి యొక్కటి.....చోటు:—క. కటకట వేరిన పెన్నె | త్తుట బొత్తిలియున్న మోముతోడం గొడు కె | చ్చటఁ బడి యున్నాడో య | చ్చోటు మాపెడువారు లేరె చూచెద వానిన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౧ పు.) (భర్వల. ౨ ఆ. ౬౪-౬౫.) "మోముతోడఁ గొడుకే చ | క్కటిఁ బడి" అని నేటి ముద్రణముల పాఠము. బా - గు - ప్ర క ర్త యీ ప్రయోగమును జూపుటలో "మోముతోడం గొడు కె | చ్చటఁబడి" అని యుదాహరించుట నరయఁగా నతఁడు తిష్ఠవని ప్రయోగమును స్వీకరించెనని తోఁపకమానదు. క. సము | త్కట కాంచన రాసులు న | చ్చటఁ బొడమెన్ జూడ నక్కజంబగు భంగిన్. (అశ్వ. ౧ ఆ. ౨౩ పు.) చ. అచటన యండి లోకముల నన్నిటి.....అట్లుగాన నా | కచటు నివాసమయ్యె విను మనస్తలంబులు దానిఁ బోలునే. (ఆరు. ౪ ఆ. ౪౩౩). మ. ఇటకుం దోకొని రమ్మ నావును నతం డేలేంచి విచ్చేయు మ | చ్చొటికిన్ నిన్ను విభండు రమ్మనియె పంచుం జెప్ప నాశీర్వచ | స్ఫుటనాదంబులతో సుమిత్రకొడుకుం భూపుత్రియుం దాను నొక్కొటఁ దేరెక్కి నృపాల ఫాలముల మ్రొక్కుం గేలుదో యొప్పుగన్. (భాష్క. ఆయా. ౩౧ పు.) క.....యూరక | చను టధి పతి నరసి తా నిచటు గానక యా | తని (విరా. ౪ ఆ. ౨౫౯).

ఉత్తరపదంబగు చోట శబ్దము టాక్షరమునకు లోపంబు విభాష వగు. ౧౬.

కావ్యా. చోటు శబ్దం బొపవిభక్తికంబు గావున దాని యంతి

వివరము. మాక్షరంబు ప్రథమ్యాదేశమున యకారంబుతోడం

అంగ II వివరము. బాహీకంబుగ లోపించునని యర్థము. అచ్చో నున్నాడు - అచ్చోటు నున్నాడు. ఒకచో నుండె - ఒకచోట నుండె.

సంకీర్ణ. అంగ II వివ. 'ఉత్తరపదంబగు' అనుటచేతఁ ద్రికసమాస మాత్మకమున కాక యెల్లయెడలను సమాసమాత్రమం దుత్తరపదమయినం భాలు

నను నర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఒకచోన్ - ఎల్లచోన్ - వచ్చినచో. మొ. చోట శబ్ద మనుటచేత నౌపవిధక్షికములకు సప్తమియందు వచ్చు (ఆచ్చి. 3౮ సూ.) 'అత్వముతోఁ' గూడిన శబ్దమున కను నర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఆచోటన్ = ఆచోన్. మొ. టాక్షరమునకు లోపమనుటచేత సప్తి యత్వమునకును శబ్దగత టకారమునకును బాక్షికలోపము కల్గునని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—అచ్చోటన్ = అచ్చోన్ - ఇచ్చోటన్ = ఇచ్చోన్ - వచ్చినచోటన్ = వచ్చినచోన్ - ఆచోటన్ = ఆచోన్. మొ. చోట శబ్ద టాక్షరమునకు లోపమనుటచేత, "అచ్చోటన్ - అచ్చటన్" మున్నగు శబ్దములలోని టాక్షరములకు లోపమురాదని విశదమగు చున్నది. బా - ఆచ్చి - 3౮ సూత్రమునందలి 'అత్వము' తృతీయా సప్తములలో విధింపఁబడినను "ఊరు చోటు మేన్వాదులకుఁ దృతీయయం దత్వము ప్రయోగ దృష్టము కామింజేసి (౨33 విష.) సప్తమ్యాదేశమైన యకారంబని సూరి వివరించెను. భట్టారకునకును నీ టాక్షరలోపము సప్తతమే. ప్రయోగములు:—నీ.....ఆ-వె. అతని । యున్నచోన ప్రీతి నుండుద మిందుండ । నేలయనుచుఁ బారులెల్లఁ దెరలి. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౮3.) చ.....తా జరణ మెత్తె సభన్ సహ దేవుఁడట్టిచో । నుడిగి సఖాసదుల్ వలుకకుండిరి తద్దయు భీతచిత్తులై. (సఖా. ౨ ఆ. 3౦.) క. దేవతలకైన నొక్కొకచో వలయునకాదె శత్రుసూదనవిధి..... (విరా. ౧౮. ౫3.) ఉ. తా వెను జోవునపు బలదర్పసమగ్రుట పాండుపుత్రు లొచ్చో వసింపకున్నిక దనచూచినకార్య మతంఁడొనరె..... (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౦౦.) కా.....ఇ । చ్చోనుండన్ సమకూరునే మనకు నంచున్. (ఉ. హరి. ౮ ఆ. ౬౫ ప.) ద్విపద. ఆచ్చోన పోవిడ్చి యవల వైచుడును. (బస. ౮ ఆ. ౯౧౮.) చొచ్చె నగ్గుడియ తా నెచ్చోకొ యడఁగె. (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౮.) 'ఎచ్చనో యడఁగె' అనునది ముద్రణసంస్కర్త ప్రమాదకృతమగు తప్పుపాఠము.

నన్నయా. నివర్ణకః స్యాద్భహుళః । మదంతా ధ్వుణవాచకాత్.

౨౮౨ విష. (వికృ. అజం. ౬౯ కారి. అహో. 3౫3 పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౨ విష:—అదంతాత్ = అకారాంతమగు, గుణవాచకాత్ = గుణవాచకమగు శబ్దముకంటె బరముగా, బహుళమ్ = బహుళముగా, గర్త ధారయ సమాసమునందు, నివర్ణకః స్యాత్ = నివర్ణకమగును. ఉదా:—తెల్లని యశ్వము - తెల్లయశ్వము. మొ. "నివర్ణకః స్యాద్భహుళః । మదంతా ధ్వుణవాచకాత్ - కల్లనికలువ - కల్లకలువ, తెల్లనికలువ - తెల్లకలువ, తెల్లనితమ్మి - తెల్లతమ్మి, బహుళగ్రహణాత్ చక్కనివాడు ఇత్యేవ. ఉదంతాదపి క్షణిత్ - సపురనివాడు -

ఇతియామమ్. తత్ప్రకార స్వాత్వంన, ఆదంతా దిత్వంతే. వెలిదమ్మి - వెలిదామర - ఇత్యాదౌ న నివర్తకః" (అహో. 333 పు.) అని యిట్లహోబలపతి వివరించెను. దీని ననుసరించి యధునాతన వైయాకరణులు వెక్కురు "చక్కశబ్దముకంటె ని ప్ర త్యయము నిత్యమని వ్రాయసాగిరి. "బహుళ గ్రహణమువలన చక్కనివాఁ డిత్యాదుల నివర్తలోకంబు లేదు." (కవిజనమండనవ్యాఖ్య. ౯౬ పుట.) "బహుళంబని చెప్పుటచేత చక్క - చిక్క - ఇత్యాదిగుణవాచకంబుకంటె నిగాగమంబు నిత్యంబు." (బా. గు. ప్ర. ౨౬౯ పుట.) "బహుళ మనుటంజేసి యీ నిగాగమము చిక్క - చక్క మున్నగు గుణవాచకములకంటె నిత్యముగా నగుటయు....." (బా. సా. పే. 33౬ పు.) "బాహుళకముచేఁ జక్కనివాఁ డిత్యాదుల నివర్తకము నిత్యము" (గాణ. ౨౭౪-పుట) "బహుళమనుటచే చక్క శబ్దమునకు నిత్యము, చక్కనిమాట - చక్కనిమొగము." (ఆం. భా. అ. సమా. 33 సూ. వివ.) ఇట్లహోబలపతివ్రాత విస్తరించినది. కాని చక్క శబ్దమునకు 'ని'వర్తకరాహిత్యము కవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. "సీ. చక్క చాయఁ జరింప సమకూర కుండుట, నిడఁ బింగళను గాలి యొక్కు డిగ్గు. (కాశీ. ౨ ఆ. ౧౨౧), వ..... అప్పు డర్కుని రథంబు చక్కచాయ నడచె.....(కాశీ. ౨ ఆ. ౧౨౯) (సూ. రా. ని. చక్కశబ్దము). "నిగాగమమునందెడు గుణవాచకములకగు సమాసములు కర్తృధారయములుగాక కర్తృధారయాభాసములని 'స్వాత్వ కర్తృధారయాభాసః | కర్తృత్వే కారకాశ్రితః (తే!) అని యధర్వణుడు పేర్కొనుటను గమనించునది" (బా. సా. పే. 33౬ పు.) అను పేటికావ్యాఖ్య భాగ్రితిమూలకము - నల్లనిగుట్టము మున్నగునవి కర్తృధారయములే - అవి కర్తృధారయాభాసము లేంతమాత్రము కావు. పేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రింది యహోబలపండితీయ పంక్తులుచూచి సరిగా నర్థముచేసికొనక భ్రమించినట్లు తోచుచున్నది. "నల్లనివాడు తచ్చబ్బో త్ర పురుషవాచకః - నల్లనియది - అదిశబ్దః స్త్ర్యాదిపరః - ఇత్యాద్యాః కర్తృధారయాభాసః - స్వాత్ కర్తృధారయాభాసః | కర్తృత్వే కారకాశ్రితే ఇత్యధర్వణోక్తే" (అహో. ౪౩౩ పు.) నల్లనివాడు మున్నగునవి కర్తృధారయాభాసము లనఁదగును. ఇటు విశేషణములకు విభక్తి వివక్షించి తచ్చబ్బము ప్రయోగించబడెను గాన వాడు శబ్దము సరియగు విశేష్యము కానేరదు. కావున నిచటి కర్తృధారయ మాభాసరూప మనుట యొక్తము. (౨౭౧-౨౭౨ వివ.) పై కవిశిరోభూషణపంక్తులలోని కారకాశ్రిత ఇత్యుక్తే అనుచోట "కారకాశ్రితః" అని ప్రామాదికముగాఁ బదచ్ఛేదము చేసికొనుటయు, కేవలము పొరపాటు.

గుణవచనంబులగు నల్లాదులకుం గర్తధారయంబు

బాలవ్యాకరణ. నందు నిగాగమంబు బహుళంబుగా నగు. ౧౨.

వివరణము. నల్లనిగుట్టము - నల్లగుట్టము, నల్ల - తెల్ల - చచ్చ -

౨౨ I విషయము. ఎట్ట - చామ - తియ్య - కమ్మ - పుల్ల - విన్న - తిన్న -

అల్ల - ఇత్యాదులు నల్లాదులు.

సంజేపని. ౨౨ I విషయము:—అదనా ద్గుణవాచకాత్తని యుపదేశించినను “వెద్ద - చిన్న” మున్నగు కొన్ని యదంతగుణవాచకములకుం బరముగ నిగాగమము రావించేసి నల్లాదులనుచు సూరి యొక యాకృతిగణమునకు నిగాగమము వచ్చునని నేర్పుగా వివరించెను. ఇట్టి సూరి జాగ్రత్తను దెలిసికొనక గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త “మూలంబునందు నదంతగుణవచనంబులనుట యావశ్యకంబు-అందున. తెలిదమ్మి వెలిదామర ఇత్యాదులందు నిగాగమంబులేదు.” (బా. గు. ప్ర. ౨౬౯ పు.) అని వ్రాయుట సరికాదు.

బాలవ్యాకరణమున నల్లాదిగణము ప్రకృతసమాససూత్ర వివరణమందును దద్ధిత ప్రకరణమునందలి యాటవసూత్రపు వివరణమునందును బలింపబడెను. అహోబలపత్యాదులు చక్క శబ్దమునకు నిగాగమము నిత్యమని యుద్ఘోషించుచుండగా సూరి దానిని బ్రకృతసూత్రపుగణమునఁ జూపనేలేదు. ఇంక “ఇత్యాదులు” అను దానిచే దానిని సంగ్రహించికొనవలయును. ఇట్లే తద్ధితసూత్రపు నల్లాదిగణమున నుదాహృతములగు ‘చప్ప - బియ్య - తిమ్మ - ప్రేక’ శబ్దములును బ్రకృతసూత్రమునఁ జూపబడలేదు. చిక్క-గణమునె యిట్లు పరస్పర భిన్నముగాఁ బలింపుట వింత. చిక్క - నున్న మున్నగు మఱికొన్ని శబ్దములు రెండిటను జూపబడలేదు. వానినెల్ల నాది శబ్దముచే సంపాదించికొనవచ్చును. రెండుచోటులందును నల్లాది గణ మూకృతి గణముగనె సూరిచే జూపబడెను. “సపురు (సపురని) మనోజ్ఞము” అను నహోబలపత్యంగీకృతశబ్ద ముకారాంత మగుటచేతను సూరిపఠించిన వెల్ల నకారాంతములె యగుటచేతను నది సూరిచే నుపేక్షితమేమో? సూరిగారు తద్ధి. ౬ సూత్రమున నధికముగఁ బఠించిన ‘ఓయ్యన’ శబ్దము ప్రత్యాభ్యేయమే యనఁదగును. “ఓయ్య - ఓయ్యని” అను విశేషణరూపములుగాని ‘ఓయ్యన’ అను విశేష్యరూపముగాని ప్రయోగదృష్టముకాలేదు. ‘ఓయ్యన్ - ఓయ్యనన్’ అను క్రియావిశేషణరూపములు మాత్రమే ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. శబ్దరత్నాకరకర్త దీనిని విశేష్యమని పొరపాటుగా వ్రాసినను దానికి బ్రమాణముగాఁ జూపిన ప్రయోగము క్రియావిశేషణమనియే నిరూ

1222 'ప్రేక్షని' అసాధువు - నివర్ణకమునవర్ణకజన్మముకాదు. [౨౮౨ వి. సంజీ.]

పించును. కావుననే సూ - రా - నిఘంటువుల 'ఓయ్యన్ - ఓయ్యనన్' అను
 ధ్రువావిశేషణరూపములనే యనగా నవ్యయములనే చూపిరి. అట్లే 'ప్రేక్షన'
 అను దానిని యుత్తము తద్ధిత సూత్రోదాహృతులనుండి తొలగించుట యుక్తమని
 తోచెడిది. 'ప్రేక్ష' అను విశేషణరూపమే లేనపుడు దానిపై నిలువవలసిన నవర్ణక
 ములకు బ్రసక్తియెట్లు? 'ప్రేక్షము' అను విశేషణరూపమును, (ప్రేక్షపుగీడు. వై.
 ౧ ఆ. ౩-౪) ప్రేక్షన (ధృతికంటె ప్రేక్షనయగుదాని. ఆర. ౭ ఆ.) యను
 విశేష్యరూపమును ప్రేక్షగుభాతుజన్మము లుండుట విరుద్ధముకాదు. 'ప్రేక్షని బండి
 వానికిని - ప్రేక్షని మోపు' అని శబ్దరత్నాకరణమునఁ (తెప్పగొంటు శబ్దమునొద్ద)
 గోతనపద్యభాగముల నుదాహరించుట పొరపాటు. ఆరెండుచోటులందును 'చామన
 చాయ' అనురీతిని 'ప్రేక్షన' అను ప్రేక్ష గు భాతుకృదంతరూపము నంగీకరించుటయే
 యుక్తము. "ప్రేక్షనయొక్క+మోపు = ప్రేక్షనగలమోపు = ప్రేక్షనమోపు. చామన
 యొక్క+చాయ = చామనగలచాయ = చామనచాయ" అనురీతి నీరెండుచోటు
 లందును నాభాస బహువ్రీహి నంగీకరింపవగును. సూరిగారు సమాస తద్ధిత సూత్ర
 వివరణములు రెండింటను చామశబ్దము నుదాహరించిరేకాని 'నల్లనగు' అనునర్థము
 గల "చామ - చామని (చాయ)" అను విశేషణరూపములను నిర్వహించు
 ప్రయోగములుగాని ప్రామాణికలాక్షణికోదాహృతులుగాని లేవు. శబ్దరత్నాకర
 సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువులందును నట్టి విశేషణరూపములు లేవు. "చామన
 చాయ-వి. (చామన+చాయ) ౧ శ్యామవర్ణము - ఆకుబచ్చ" (పూ. రా. ని.)
 శబ్దరత్నాకరకర్త యీ నిగాగమవిషయమున - భిన్నమార్గమును బ్రదర్శించెను.
 "తియ్య - దే - విణ - మధురము....." (౩-౪) "తియ్యన - దే - వి - తియ్యఁ
 దనము, మాధుర్యము. (విశేషణమగుచో తియ్యనిపలుకులు. మొ. చూ. అలకన)"
 (౩-౪) "అలకన దే - వి - సూక్ష్మత - విణ - సూక్ష్మము. 'అలకనతెల్వి' వారి. ఉ.
 ౭ ఆ. 'అలకనీజీబు.' స్వా. ౬ ఆ. (విశేషణమైనప్పుడు సమాసమునందు కడపటి
 అకారమునకు ఇకారము వచ్చెడి.)" (౩-౪). ఈశబ్దరత్నాకరోదాహృతులనుబట్టి
 'తియ్య - తియ్యన - తియ్యని' అను క్రమము 'మధుర - మాధుర్య - మాధుర్యిన్'
 అనురీతిని స్ఫురింపఁ జేయుచున్నది. ఈశబ్దరత్నాకరమార్గము స్వరసము కామిం
 జేసియు యాధునిక వైయాకరణు లెవ్వరును దీని నంగీకరింపలేదు. తుదికి సూ - రా -
 నిఘంటుకర్తలును వధర్వణుని నిగాగమమార్గమునె యాదరించిరి. "తియ్య = తియ -
 తియ - విణ. (తీతీయం) ౧ మధురమైనది. (దీనికి కర్తృభారయమందు నిగాగమము
 ప్రాప్తియందు." పూ. రా. ని). ఇట్లు కర్తృభారయసమాసమున వచ్చు నొక

యాగమమే యీ 'ని' అనునదియని సర్వసమ్మతమైయున్నది. నివర్ణకస్థితికిఁ బ్రయోగములు:—క. కొని ప్రచ్చేడు లోపల నల్లని క్రిమియై.....(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౦ ప.) చ. అనయము.....ధర్మసూతి మే త్రనిపులి.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౮.) క.....వ | జ్ఞునికన్నులునై యశుచి | త్వనిరూఢుం డోకఁడు... (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౦౬.) మ. అని కోపంబున.....అ | ల్లని నవ్వాపుగ.... (శాంతి. ౩ ఆ. ౩౯౧.) క.....ప్ర | న్మనితలము చందమునఁ దోచిన నూయింబోలె.....(ఆను. ౪ ఆ. ౪౦౯.) క. చిక్కని చక్కని నున్నని | సుక్కని.....దండంబులు. (విజ్ఞా. ఆచా.) నివర్ణకము చేరనివియుఁ గలవు. సీ. పరపైన చెలువంబు గరగరియఁ దియ్యు తెలిసీరు గలిగిన దీర్ఘికలును. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯౩.) క.....ఆల్ల నవ్వునఁ | దనవదనము వింతచెన్ను దలకొనఁగా... హరి. ఉ. ౬ ఆ. ౧౦౯. (సూ. ౮. ని. ఆల్ల శబ్దమునొద్ద.) క. నరు: డలుక వొడమియును సు | స్థిరుడై తనయెఱ్ఱ నెరల చెలువున.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౩౨.) ఇట్టి 'ని' వర్ణకము ద్రుతమనియు "తెల్లని - నల్లని" మున్నగునవి వ్యస్తములగు ద్రుతప్రకృతికములైన విశేషణములనియు సమాసమున దీనికి లోపము గల్గుననియు నట్టిలోపము గల్గినను బరస్థిత పరుషములు సరళములుగా మాటుననియు "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమానేషు" అను సూత్రము ద్రుతలోపమునకు మూలమనియు నప్పకవి మిక్కిలి ప్రామాదికముగా నీక్రిందిరీతిని బ్రహంగించెను. "ద్రుతలోప సమాసములు:—సూ. సూ:—ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమానేషు. తే-గీ. వనధితనయేక యయినటువంటి యనుచుఁ | బరపదవిశేషణము తేటపఱచుకొనుచుఁ | తొలుతటి పదంబు కొననుండు ద్రుతముగూడియు | సకుసనమునందుఁ జెందలోపములు కృతుల. (అప్పక. ౫ ఆ. ౧౬౪.) పరపదము విశేష్యమనుట యుక్తముగాన "పరపద విశేష్యతను దేటపఱుకొటకు" అని ద్వితీయచరణపాఠముండుట గ్రంథకృదభిప్రేతమనఁదగును. క. కడపలిద్రుతమును గూడియును | బొడవడఁగినఁ బయిని బరుషములు సరళములౌఁ | జెడవుచెఱ హల్లులెల్లను | సడలక ప్రాణంబులెల్ల సంధులు గాంచున్. ౧౬౫. తే-గీ. జగతిఁ జప్పనికూరకుఁ జప్పకూర | చనుచు జక్కని చాయకుఁ జక్కజాయ | హెచ్చుపచ్చని టోపికిఁ బచ్చిఁజోపి | గరిమఁ గమ్మని తావికిఁ గమ్మదావి. ౧౬౬. ఆ-వె-చల్లగాలి తీయ విల్లు నా సరళ స్థిరాక్షరములు తొల్లి టట్ల నిలుచుఁ | బంచబాణజనక పచ్చావు నల్లావు | ననుచు నచ్చులెల్ల నడుకు నిట్లు. ౧౬౭. (అప్పక. ౫ ఆ. శ్రీ గిడుగువాడు సవరించిన ముద్రణము.) 'తెల్లని' మున్నగునవి వ్యస్తపదములనుట కేవలము తప్పు. 'తెల్ల - నల్ల' మున్నగు విశేషణ

ములకుఁ గర్తృభారమునఁ బాక్షికముగ వచ్చునది యీ 'ని' వర్ణకమని యధర్వణుఁడు
 వచించుచుండఁగా నప్పకవి యిట్లు వచించుట కేవలము పొరపాటు, వ్యస్తతలో 'ని'
 వర్ణకము నిల్వనే నిబ్బదు. "తెల్లనివస్త్రము" అనుదానికి బదచ్ఛేదము చేసినచో
 "తెల్ల+వస్త్రము" అని నిల్పుటయే యధర్వణాశయము. "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమా
 నేష" అను చింతామణిసూత్రమున కిట్టివి లక్ష్యములు కావు(చూడు. ౮౭-౯౦ విష.).
 ఇట్టి సమాసాశ్రయవిధి సిద్ధమగు 'ని' వర్ణకము ద్రుతమనుట యొకతప్ప. అదేశసరళ
 పరకత్వమందును ద్రుతలోపము గల్గెననుట రెండవతప్ప. "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్
 సమానేష" అనుచోప్పన నీ 'ని' వర్ణకము సమాసమున నిత్యముగా లోపించు
 ననుట మూడవతప్ప. 'చక్కజాయ' మున్నగురితిగల కళోపరిస్థగజడదబా దేశస్థితి
 నంగీకరించుట స్థాల్లవతప్ప. ఇట్టి ప్రమాదస్థితి యపుకవివంటివాని కెట్లుతోచెనో
 తెలియకున్నది. ప్రకృతసూత్రోక్త (౨౦౨ విష.) ని వర్ణకము యొక్కయు
 బా - తద్ధి ౬ సూత్రమున విధింపఁబడిన నవర్ణకముయొక్కయు స్వరమునకు లోపము
 క్వాచిత్కముగఁ గల్గుటయు నట్టియొడల ద్రుతకార్యములు గల్గుటయుఁ గలదు.
 (చూ. ౪౪-౮౨ III విష.) "గుణవాచకంబులు కొన్నింటి నిగాగమంబునకుఁ
 బరువంబులు పరంబులగునపుడు బిందువగు. ఉదా:-కమ్మంచేనె - కమ్మంచేనె.
 మ. మరువాలారు శరంబులం దొరఁగు కమ్మంచేనె.....(నైష. ౨ ఆ. ౯౯
 ప.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౩ సూ.) ఇట్లు నివర్ణకమునకు బిందువు గల్గురూపంబులు
 భారతమునఁ గన్పట్టలేదు. "గుణవాచకంబు క్రియావిశేషణం బగుచో నొక్కెడ
 నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియెడు. ఉదా:-మ. పశి చక్కంగఁ బ్రియంబు
 వర్తిలుటకై.....(కాశీ. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౪ సూ.) (చక్కన+కన్ =
 చక్కంగన్.) క....మాకుం గుడు మిం! డిదె మీరు ప్రక్క గొనుడని! చదు రడి
 చిన మనసుపాండు చక్కంబడునే (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) క. వారలంగొని! యే
 చక్కంబెట్టువాడ నే బాండవులన్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౫౦.) తెల్లంగన్ - నల్లం
 గన్" మున్నగు ప్రయోగములు భారతాదిప్రాచీన ప్రబంధములం దెందును గాన
 రావు. తెల్లంగ - తెల్లంగలువ - నల్లంగలువ - మున్నగురిని సయితము ప్రబంధము
 లందుఁ జూపట్టలేదు - తెల్లగన్ మున్నగునవి (తెల్ల = తెలుపు. నల్ల = నలుపు)
 మున్నగు విశేష్యములకు నుజ్యంతమగు నగు ధాతురూపము చేరుటచే నేర్పడెనని
 యెఱుంగునది.

సంచి. ౨౦౨ II విషయము:- ధ్వన్యనుకరణశబ్దములకు విశేషణత్వ వివక్ష చే
 నీ నిగాగమము వచ్చును గలదు. "ధ్వన్యనుకరణశబ్దంబులు కొన్నిటి కిందు నిగాగమం

బగు. (ఇందున్ = కర్తృధారయసమాసమందని యథము.) ఉదా:—గనగనని నిష్పలు. (స్వా. ౪ ఆ.) తళతళని తరణి మెలుగుల. (గీ ఆ.) నిగనిగని కుండనపు: దగడు. (౪ ఆ.) మొ.” (ప్రాథ. సమా. ౧౨ సూ.).

పంజునుదాహరించినవె కాక్సంధిప్రకరణమందును ననేకములుగు కర్తృధారయ సమాసాశ్రయవిధులు వివరింపబడెను.

౭౬ విష. ద్విగుక్త టకారవిధి, (కుట్టుసురు.) ౮౭ I విష - ద్రుతలోపవిధి, (ఇది సమాసాశ్రయవిధి యనఁదగును.) ౮౭ IV విష:—నుమాగమవిధి, ౯౧ విష - టుగాగమవిధి, ౯౩- విష - రుగాగమవిధి, ౯౪ విష:—పుంస్వాదేశవిధి, ౯౫ విష:—సంధినిషేధవిధి (నుగాగమవిధి), ౯౮ విష:—ప్రాతాదిపంధివిధి, మున్నగునెల్లఁ గర్తృధారయ సమాసాశ్రయవిధులె యని యెఱుంగునది.

ద్విగుసమాసము

అద్విత్వంచ భవే ద్విత్వం | ద్విహో హ్రస్వశ్చ కేషుచిత్.

నన్నయాభ. (విక్ర. అజం. ౩౭ కారి. అహో. ౩౧౦. పు.)

౨౮౩.విష. భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు | లోపవర్ణాగమశ్రుతిః |

(విక్ర. అజం . ౯౪. కారి. అహో. ౩౭౨. పు.)

కల్పతరువు ౨౮౩. విష:—ఈకారికలు ౮౮ I విషయమున వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను (౨౧౯. ౨౮౧. ౨౧౫. ౨౧౫ I విష. చూ.). వీనిచొప్పున మూడుశబ్ద మునకు సమానాధికరణమగు నుత్తరపదము పరమగునపుడు, బిందుపూర్వక దువర్ణ కమునకు లోపమును బరిశిష్టమగు‘మూ’ అనుదానికి హ్రస్వమును నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వమును బహుళముగ నగునని గ్రహింపనగును. ఉదా:—మూడు +లోకములు = ముల్లోకములు - మూడు + ఏడుమాలులు = ముయ్యేడుమాలులు - పక్షంబున మూడులోకములు - మొ - ఇట్టియెడల నేకదేశాన్వయము కవిప్రయుక్త మగుచున్నదని యీవఱకు వివరింపబడెను. (౨౭౨ I విష. ౨౬౬ I విష.) బహుళమను వ్యాఖ్యిచే - మిత్రతలో హ్రస్వద్విత్వములు కవిప్రయుక్తములు మాత్రమే సాధువులని యెన్నవలెను.

సమానాధికరణంబగు నుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు

బాలవ్యా. మూడుశబ్దము డ్విజ్వర్ణంబునకు లోపంబును మీఁది

౨౮౩ I హల్లునకు ద్విత్వంబు నగు. ౧౭.

విషయము. మూడు+జగములు = ముజ్జగములు, మూడు+లోకములు ముల్లోకములు.

సూరిని, అంకి I విషయము:—విశేషమును ను త్రవ్వదము పరమగుమండంగా విశేషమును మూడువర్ణములు మండవర్ణమున కనగా బిందుపూర్వక దుర్లభమునకు లోకమునుగనిము (వి శ్క.LII)ను త్రవ్వవాది హల్లునకు ద్విత్వము గల్గుననియు నర్థము. అట్టి ద్విత్వ క్రమాల్లు పరిమళనపుడు పూర్వస్థుడు 'మూ' అనువాని దీర్ఘమునకు బా - సమా - గతి సూత్రము చొప్పున ప్రాప్తము కల్గునని సూరి తెలంచిన ప్రక్రియ నరయు కది. ఉదా:—మూడు+జగములు - మూ+జ్+జగములు = ముజ్జగములు. ఇట్లే యంతటను ప్రక్రియ నెచ్చునది-సూరి యిట్లు ప్రాప్తము వచ్చుట సార్వత్రికమని సూత్రించినను వన్న మాభర్తృజేయకర్థతి చొప్పున బండితకవీద్ర లాక్షణిక ప్రసిద్ధ్యను సారముగ ప్రాప్తము కల్గునని యెఱుగునది. (సూ. అంకి. I విష-విస్తర. అంకి I విష.)

విస్తర I అంకి I విషయము:—“కొన్ని పాత్రంబులలో మూలసూత్రంబునందు “దుర్జ్వలంబుగను” అని పాతము గలదు. అయ్యది ప్రామాదికంబు. నకారాది మైన యుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు పూర్వపవాంతిమ డకారంబునకు నకారంబగు. ఉదా:—రెన్నాళ్ళు (రెండు+నాళ్ళు) మూన్నాళ్ళు (మూడు+నాళ్ళు).....” (బా. గు. ప్ర. సమా. ౧౭ సూ. వ్యాఖ్య.) (ఇట్లు ప్రాథ. సూ. ౧౭ సూత్రము స్వీకరింపబడెను.) “కొన్ని బాలవ్యాకరణప్రతులలో దుర్జ్వలమునకని పాత మగపడెడి. కాని త్రిలింగలక్షణశేషము ముందు చెప్పినరీతిని డకారమునకని యుతును (ప్రాథ. సంధి. ౧౭ సూ.).....దీనిని దుర్జ్వలముని ప్రథమైకవచన ప్రత్యయమునలె జేత్తుగా వ్యవహరింప నాధారములు లేవిని.....దుర్జ్వలమును టయే యుచితము.....ఏరో దిద్దియుందురు.....” (బా. సా. పే. సమా. ౧౭ సూ. వ్యాఖ్య. ౩౪౩ పు.) ఇట్టిద్రులు వ్యాఖ్యాతలును గ్రంథకృత్ ప్రయుక్త పాతమును దుర్జ్వలంబునకని దిద్దివేసిరి. ఏరోకొన్ని బాలవ్యాకరణప్రతులలో “దుర్జ్వల” మను పాతమున్నదననే? ఎల్లప్రతులలోను ‘దుర్జ్వల’మను పాతమే యున్నది. ఏరో యిట్లు దిద్దిగట సాహసము. అంధసాహిత్యపరిషత్తువారి యొద్దనున్నట్టియు సూరిగారి జీవితకాలములో ముద్రితమయినట్టియుఁ బ్రథమముద్రణములోను నాయొద్దనున్న ద్వితీయముద్రణములోను దుర్జ్వలమును పాతమైకలదు. ప్రథమైకవచనము దుర్జ్వలకము. ఇది దుర్జ్వలము. ఖండబిందుసహితముగ లోపించుటకై బా-తత్స-౧౯ సూ-జేత్తు బిందుపూర్వంబగునను బాలవ్యాకరణము ప్రదాయామహాలముగ సూరి దుర్జ్వలమనె యుపదేశించె ననుటయే సహజము - పర్యయము - నిర్బాధము.

ఆంధ్ర భాషానుశాసనమున “సంఖ్యావాచక శబ్దము పూర్వమందున్న కర్త ధారయము ద్విగుజనంబడును.” సప్తముద్రములు - ఏడులోకములు.....” (ఆం. భా. అ. సమా. 3౫. సూ.) అని సూత్రించినది “కర్త ధారయమున మూడు లోని డువర్ణమునకు లోపమును డాకారమునకు హ్రస్వమును మీదిహల్లునకు ద్విత్వమును బహుళముగా నగును. ముజ్జగములు.....” (ఆం. భా. అ. సమా. ౪౦. సూ.) అని సూత్రించుట సుసంగతముగాఁ గన్పట్టదు. సంస్కృతవ్యాకరణ సిద్ధాంతము చొప్పున సప్తముద్రములు మున్నగునవి కర్త ధారయ సమాసములె యనవలసి యున్నను “ఏడుసముద్రములు” మున్నగువానిని నాంధ్రవైయాకరణులు ద్విగువులెయని వ్యవహరింతురు. (విస్తర. I ౨౬౮ V విష.) (౨౬౮ V విష.). “ద్విగో రమి శ్రతాయాంతు | ప్రాయ ఏకత్వ పిష్యతే | మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా | దన్యత్రాపి క్విచిద్భవేత్” (౨౮౪ విష.) నుచ్యత్యైకాంశిక చొప్పున “ఏడుసముద్ర ములు - ముల్లోకములు” మున్నగు మిశ్రసమాసములు ద్విగువులని కంఠోక్తముగ సంగీకరింపబడిన వనకతీతము. సూరి యుపదేశింపకున్నను నీవిధి బహుళమే యనఁ

విస్తర II ౨౮౩ I విష:—“రెండు మొదలగు సంఖ్యలు బహుత్వబోధకము లగుటంజేసి.....ద్విగుసమాసమున నుత్తరపద మేకవచనాంతమే యగునని శాసింజుట ప్రసక్తమయ్యె.....” (బా. సా. పే. 3౪౩-3౪౪ పు.) అని యిట్లు వేటికావ్యాఖ్యాత యి సుదర్శమునఁ గొన్నిసంప్రదాయ విరుద్ధవిషయము లను వ్రాసెను. ‘ముచ్చిచ్చు’ మున్నగుచోట్లు సమాహారద్విగువులనియు, నక్కా రణమున నచట ‘మూడుచిచ్చుల మొత్తము’ అని విగ్రహమనియుఁ దలంపక ‘మూడుచిచ్చులు’ అని యర్థముచేసికొన్న వాడగుటచే నీతెడు పయిరితని వ్రాయ వలసినవాడయ్యెను. సంస్కృతభాషావాసనచే సమాహారద్విగువునందుఁ బ్రాచీన మహాకవులు “ద్విగు రేకవచనమ్.” (౨౬౮ V విష.) అను పాణినిసూత్రము చొప్పునఁ బ్రాయశముగ నేకవచనముగఁ బ్రయోగించుచువచ్చిరి. ప్రాచీనలాక్షణికు లట్లే యనుశాసించుచువచ్చిరి. మిశ్రద్విగువున సమాహారవిగ్రహము సుదర్శ పడమింజేసి యద్దాన బహువచనము సంగీకరించిరి. మహత్సంఖ్యావాచకములగు “మువ్వరు - నలువురు” మున్నగువానితొదినున్న ప్రథమాబహువచన రువర్ణకము లోపించుటయు “ద్విగు రేకవచనమ్” “స నపుంసఃమే” (౨౬౮ V విష.) అను ద్విగు సమాసలక్షణములు గల్గుటయు నసంభవమగుటంజేరి మహాకవిప్రయోగదృష్టము కాకుండుటచేత “ద్విగువు మహదర్థఘటితం బదృష్టంబు” (ప్రాథ ముక్తలక్షణవివేచ నము ౯౫ పు.) అని త్రిలింగలక్షణకేషమున సూత్రింపఁబడెను.

దగును. ప్రాప్తద్విత్వాదులు దులోపము రాకుండుటకు:—క.....ఉ । ద్వామభుజ
వీర్యంబుద । తోమాఁడుజగములు నోపుదురు సాధింపన్ (సఖా. ౧. ఆ. ౧౧౫)
తే.గీ. అఁగు యేము మువ్వరము మాఁడగులట్లు ।(సఖా. ౧ ఆ.
౧౨౬). చ..... । కమలహీతుండు నేనునయి కాచితి మొక్కట మాఁడువర్ష
ముల్ ।(ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౭). తే॥గీ మాఁడులోకంబులందు నెవ్వాఁడు
(విరా. ౨ ఆ. ౫౬). ద్విపద - మాఁడుదినంబులు ముక్కంటియచట । లేడొ...
లేమి...(బసవ ౬ ఆ. ౩౭). మఱియు - మ - పదుమాఁడేడులు నీవునుం దిరిగి రాఁ
జాలిపోవచ్చునే (శిష్యో. ౩ ఆ. ౯౩ ప.) ఇట్టిచోటులందు “పదుముయ్యేడులు”
అనురీతి రూపములు సమ్యతములు కావనియు నెన్నవగును. దులోపప్రాప్త ద్విత్వములు
వచ్చుటకు:—కా.ముల్లోకంబుల మార్తులన్ బటములన్ ముద్రించి—(ఉ.హరి. ౫.
ఆ. ౧౩౫). ఉ.....భీము కొంది ము । చ్చిచ్చును నేర్పునట్టులుగ (భీష్మ. ౨ ఆ.
౨౭౭) ఆ.వె. పార్వతుండు శక్తి బరగింప నలేడు ము । త్తునియఁ జేసె మఱియు
ద్రుపదసుతుడు (భీష్మ. ౨ ఆ. ౫౩ ప.) క.....పశువులు మున్నూ । అలఘు
యశోమహిత.....(ఆశ్వ. ౪. ఆ. ౧౦౧ ప.) ద్విపద - నల్లవో బసవయ్య
ముల్లోకవంద్య (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౭) (నల్లోవో = బెరా). ముప్పుట నిష్కార్యమునఁ
జరింపంగ (బసవ. ౬ ఆ. ౧౩ ప.). ఉ. దక్షిణ యిచ్చె ముజ్జగము దానగుణ ప్రవణుం
డతండు.....(కాశీ. ౪ ఆ. ౧౭౯).

ఈ దుడలోప ప్రాప్త ద్విత్వములు కొన్నియెడల నిత్యముగ వచ్చుటయుఁ
గలదు. “౧౬ ముయ్యేడ్వాదులందు ప్రాప్త ద్విత్వంబులు నిత్యంబులు. ఉదా:—
రాముఁ డలుకన్ ముయ్యేడుమాఱుల్ రణ । ప్రితిన్ వైరిధరాతలేశ్వరులఁ జంపెన్
బల్లరన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౭౯.) క. ముయ్యాఱుమార్గణంబుల (రా. యు. కాం.)
సీ. దీని ముష్టుడుగగు; గణము (ఆది. ౧ ఆ. ౪౧ ప.)” (ప్రాథ. సమా. ౧౦
పూ.) ముయ్యేడ్వాదులు మధ్యమపదలోపసమాసములు - మాఁటిచే గుణితమగు
నేడు = మాఁడు+ఏడు = ముయ్యేడు = ఇరువదియొకటి.

వస్తుయా ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు । ప్రాయ ఏకత్వ విష్యతే
ధర్మతయము. మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్థా । దన్యత్రాపి క్వచిద్భ
అర విషయము. వేత్ (విశ్మ. హలం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో.
౪౩౧ పు.)

కల్పితద్రు. అర విష:—ద్విగో: = సమాహారద్విగువునకు, ఆమిశ్ర
తాయామిశ్రత లేనపుడవగా నాచ్చికసమాసమందు - ప్రాయ: = తలుచుగా,

ఏకత్వమ్ = ఏకవచనము, ఇష్యతే = సమృద్ధిగఁగుచున్నది. సుస్కృతమునందలి “ద్విగు రేకవచనమ్” అను సూత్రముచొప్పున సమాహారద్విగువునఁ గల్గు నేకవచన మాచ్ఛికసమాసమందుఁ బ్రాయఃకముగఁ గల్గుననియుఁ బ్రాయఃకమగుట నాచ్ఛిక సమాసమందును గ్వచ్చితక్రముగా బహువచనము వచ్చుట గలదనియుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—ముచ్చిచ్చు - (మూఁడగునల సమాహారము) నల్లడ = నాలుగుదిక్కుల మొత్తము - నల్లడలనియుఁ గ్వచ్చితక్రముగాఁగలదని యెఱుంగునది. ఇట్టిది ద్విగుమాత్రమే. సమాహారము కానేరదు. ముచ్చిచ్చు మున్నగుచోటులందు, మూఁడశబ్దమునకు సబిందుక డులోపము, లుప్తశేషమునకు హ్రస్వము, పరహల్లు నకు ద్విత్వమును, (౨౮౩-౨౮౩ I విష.) (కవిప్రయుక్తస్థలములందు మిశ్రతలోఁ గల్గుచు) గల్గునని తెలియునది. మిశ్రతాయామ్ = మిశ్రద్విగువునందు, బహుత్వం స్యాత్ = బహువచనమే యగును. ఉదా:—ముల్లోకములు - మువ్విధములు - నాలుదిక్కులు - అన్యత్రాపి = సమాహారద్విగుసమానేతరమగు సమాహారద్వైత్వము నందును, క్వచిద్భవేత్ = క్వచ్చితక్రముగ నేకవచన మగును - ఉదా:—“తామ్రా డుసీరకై కాంచన మడిగి ఇత్యాదయ స్తీక్యజ్వాదికవిప్రయోగా స్సాననః” (అహో. ౪౩౨ పుట.) ప్రయోగములు:—ఆచ్ఛిక ద్విగువునందు:—మ...తూలశక లాకారంబులై వారిద | ప్రతతుల్ సాల్పడి నల్లడన్ జెదరఁగా.....(ఆది. ౨ ఆ. ౯౨.) ఇట సమాసాశ్రయవిధి సిద్ధము గనడదవాచేశము. (౭౮ IV. ౭౯ విష.) చ.....భూరిశిఖానలి ఖాండవంబు న | ల్లడఁ గడుఁ బర్యఁగాఁ బెరిగి కాల్యు దొడంగె (ఆది. ౮ ఆ. ౨౫౯.) ఉ. చిచ్చున నేయి వోసిన విశేషము దోచుగ భీము నొంచి ము | చ్చిచ్చును నేర్పునట్టులుగఁ జేసెఁ దదూర్జితనేన నంత.....(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౭౭.) చ...చక్కిజం | బుగ వెస మాగఁగుం దునిమె భూస్థలి నయ్యుగపీనుఁగుం బడన్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౦౯.) ఆ. వె. పార్వతుండు శక్తిఁ బరఁగింప నతిఁడు ము | త్తునియఁ జేసె.....(భీష్మ. ౨ ఆ. ౫౩ ప.) చ.....త్రిగర్తరా | భులు నిరుదెయఁ దద్రథముతో గదియించి.....(నిరా. ౩ ఆ. ౨౦౦) చ. అనుటయు భీతి వెడికొని యాపులు వేయును నెడ్డు లాటునూ | టును రథముల్ శతం బును.....దంతిసప్తకముం గొని శాంతిఁ జొందవె | యనినను మానఁడయ్యె... ..(కర్ణ. ౨ ఆ. ౯౦ ప.) (ప్రాసస్థలము.) క. నలుగాలివాన, బతుల | | పొలిచెం బకువులు మున్నూ | ఆలఘు యశోమహిత..... (అశ్వ. ౪ ఆ. ౧౮౧ ప.) ఉ.....నల్లెనఁ దూలి పాఱఁగన్ (హరి. ఉ. ౨ ఆ. ౧౨౮.) ఆచ్ఛికమునబహుత్వము:—చ.....గల్ | గడలను విస్ఫులింగ ములు గప్పఁగ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౫౦.) క. ఉటుముచు మెటుముచు బిడుగులు | వఱలఁ

గ నలుగడలఁ బడ నవరిత వృక్షులఁ గలుగొనఁ.....(ఆది. ౮ ఆ. ౨౭౦.)
 ౩. కెలయంగ నర్చేమేధం | బలు వేయును నొక్కసత్త్వమును నీరుగడలం | దులనిడి
 తూడగ.....(ఆది. ౮ ఆ. ౨౭౧.) మిశ్రద్విగువున బహుత్వమునకు:—శా. ఏడ
 టోహిను తెచ్చు బాండవబలం | బు.....(ఆ. ౧ ఆ. ౭౦.) తరల - పదిదినం
 బలు ధీబుః దాహవభారకుండు.....(ఆది. ౧ ఆ. ౬౮.) ఉ..... | ఆది
 పాదంగి మూడుకృతు లాంధ్రకవిత్వ విశారదండు వి | ద్యాదయితం దొనర్చె...
(పి.రా. ౧ ఆ. ౬౫) శా. ముల్లోకంబుల మూర్తులం బటముల న్నుద్రించి
 (ఉ. పారి. ౫ ఆ. ౧౩౫.) తే. గీ. అక్కుమాయండు నలుదిక్కులందుఁ గాంచు
 (ముప్పిళ్ళములు మొదలగుచోటులందువలెనె 'నాల్గు'నకు 'నలు'నిల్పెను) (నైష.
 ౩ ఆ. ౮౮.) (విస్తరిత). ౨౨౦ మొ. ౨౨౮ విషయపుఁ గల్పితపునఁ పదునొకండు -
 పండ్రెండు - పదుమూడు - పదునాలుగు - పదునేను - పదునాఱు - పదునేడు -
 పదునెనిమిది. పందొమ్మిది - ఇరువది - ముప్పది - నలువది - ఏబది - అఱువది -
 దెబ్బది - ఎనుబది - తొంబది - మున్నగు యధ్యక్షపదలోప (౨౬౮ IV విష.)
 పులములంబి సమాసాశ్రయవిధులు వివరింపబడెను. ఆంధ్రరాక్షసికుల పద్ధతి
 చొప్పున వీనినినైతము ద్విగువులనిన ననవచ్చునని తలచి యిచట బ్రసంగింపఁ
 బడెను.

విస్తర. అర వివ:— త్రిలింగలక్షణ శేషమునం దీ సందర్భమునఁ గొన్ని
 విశేషములు సూచింపబడెను:—“ఒక్కచో ద్విగువు మిశ్రం బేకవచనాంతంబునగు-
 క.....శివుడును.....న | క్షిక్కులిండిరిగి నిలిచి యాపురించుచు నుండెన్
 (ఉ. పారి. ౬ ఆ. ౧౬౮) ఉ.....అ | ప్రాసేజప్రభాములు సూపెడి గద్దియ
 మీఁద నెక్కి ముల్లోకము దాన యేలుగతి.....(పారి. ౧ ఆ.) ముమ్మువచార్త
 మునకు (శై. ౭ ఆ.)” (ప్రాథ. సమా. ౨౦ సూ.) “ప్రాదా లుక్కగ చజతదపము
 వామే. (౧. ౩. ౮) అసంయుక్తానా మనాదౌ వర్తమానా నామచః పరేషాం కా
 దీనాం ప్రాదా లుక్కగతే” (పద్యా. ౧౧. పుట.) అనుచొప్పునఁ గల్గెడి కకారాదుల
 లోపము ప్రాకృతములలోఁ బైశాచియందు “ప్రాదా లుక్కగి ఫల్షట్ ఫయ్యస్త
 సూత్రోక్తిమ్ (౩. ౨. ౬౩) ప్రాదా లుక్కగేతి సూత్ర మారభ్య ఫల్షట్ ఫ
 య్యస్త సూత్రపర్యంతం యే విధముః ప్రాకృతే తే వైశాచ్యాం నభవన్తి. (పద్యా.
 ౧౧౦. పు.) అనుచొప్పునఁ గల్గినేరదుగాన - లోకము జగము మున్నగునవి వైశాచీ
 ప్రాకృతపదములను నాచ్చికములై ముల్లోకములు ముజ్జగములు మున్నగువాని
 క్షిక్కులిండిరిగి నుండెనుగాన నాచ్చికసమాసమందుమాత్రమే ప్రాప్యద్వి

ద్విగుపుర కేకవచనంబు ప్రాయికంబుగా నగు, మిశ్రంబు
బాలవ్యా. నకుఁ గాదు. ౧౮.
౨౦౪ I వి. ముచ్చిచ్చు - ముక్కారు - ముప్పాతిక - ముత్తొర -
ముద్విధములు.

సంజీవని ౨౦౪ I విష:—ఆచ్ఛికద్విగు సమాసము ప్రాయికముగా నేకవచనాంత మగును. మిశ్రద్విగుసమాసము బహువచనాంత మగును. ముచ్చిచ్చు = మూడుగుల సమాహారము - ముక్కారు = మూడుకారుల మొత్తము. ముప్పాతిక = మూడుపాతికల సమాహారము. ముత్తొర = మూడుత్రోవల సమాహారము. (ముత్తొరవద్రిప్తురి = త్రికథగ) ఇవి యాచ్ఛిక ద్విగుపుర కుదాహృతులు - ముద్విధములు - ఇది మిశ్రద్విగుపుర కుదాహరణము. ఈ కుదాహరణము లన్నిటియందును సమాసపూర్వపదమగు మూడుశబ్దమువకు దుజ్జలోపము - లుప్త శేషమువకు హ్రస్వము నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వమును బా.రమా.౧౩-౧౪-౧౭. సూత్రములచొప్పున నయ్యెవని యెఱుంగునది.

బహువ్రీహి

స్యా దాభాస బహువ్రీహిః | ప్రథమాది ప్రయో
గతః (వికృ. హలం. ౧౯ కా. ఆహో. ౪౩౬).

తత్వములు గల్గునను తలంపునఁ గావలయు నహోబలపతి యీక్రీందిరితిని వ్రాసెను—
“ముల్లోకంబులు ముజ్జగంబులు ఇత్యత్ర అమిశ్ర సమాసత్వ మపి సూపపాదమ్. కథ మితిచేత్—వైశాచీ సమత్వేన భవతి తత్ - నచ ప్రాయో లుక్కుగ చజతదపయవా మితి ప్రాకృతసూత్ర స్థాత్ర మహిమా-న ప్రాయో లుక్కుగి ఛల్ పట్ ఛర్మస్త సూత్రోక్తమితి తన్నిషేధాత్” (ఆహో. ౪౩౨, పు.) ఇది సరికాదు. లోకము మున్నగు వికారలేకము లేని ప్రాకృతపదముల కాచ్ఛికత్వ మాంధ్రలాక్షణిక సమ్మతము కాదు. ‘జగము’ సంస్కృతేసమము - జేగము=తద్భము గాన ‘ముజ్జగము’ అనునది యాచ్ఛికసమాస మనుట సమ్మత మనఁదగును. “వారాధకంబు లద్విరుక్తంబులు తఱచుగ సంఖ్యాపూర్వకంబు లగు - ఉదా:—ఒకతడవ - ఒకతూరి, ఒకతేప - ఒక మాటు - రెండుతడవలు.....అద్విరుక్తంబు లనుటచే తేపతేపకు. తఱచుగ ననుటచే తడవకు ఇత్యాదు లెఱుంగునది.” (ప్రాధ. సమా. ౨౧. సూ.) ప్రాధ - సమా. ౨౨. మొ - ౨౬ వ - గల సూత్రములలోని సంఖ్యావాచకముల సమాసముల సాశ్రయించిన విధానములెల్ల విస్తరము ౨౨౨ విషయమున వివరింపఁబడెను.

కాకా దానిభక్తివ దస్తాదయశ్చ. (ఆ. చీ.

మూ. మాలం, ౧౬. కారి. అహో, రేగం. పుట.)

శ్రీమదాంబా పాదపద్మము పాదపద్మము తద్వైవాత్మ్యం । సమానే మతు బృహత్

(నిక్క. మాలం. ౨౧. కారి. అహో. రరర. పు.)

కృచి దన్తిమ వర్ణస్య । సమాసాంతత్వ మిష్యతే

(చిక్క, మాలం, ౨౨ కారి, అహో, ౪౪౬ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౫గీ విష:—ముక్కుంటి (మూడుకన్నులుగల శివుడు) వేవెలుగు (వేలు కిరణములుగల సూర్యుడు) మున్నగు సమానాధికరణ బహువ్రీహులును కన్వృతి (౨౫౮ I విష. చేతుల కవయందు వడిగల యర్జునుడు) మున్నగు క్వాచిత్కన్వృతికరణ బహువ్రీహులును సంస్కృతమందువలెనే యచ్చాంద్రము నందును గలవు. బహువ్రీహిఘటితపదములు సాధారణముగా స్త్రీసరుములె యై యుండును. “ఆనందపు రూపుని విష్ణుని” అనుదానివంటి సాధ్యసాంస్కృతిక బహువ్రీహు లుండనేరవు. ‘ఆనందపురూపము’ అనియే యచట ‘గవిప్రయుక్తము. (కాంతి. ౨ ఆ. ౩౦). అట్లే మిశ్రబహువ్రీహియు నుండనేరదు. ‘కఱకంటుడు ఇత్థిలమిశ్ర బహువ్రీహి’ (౪౩౬ అహో.) అను కవిశిరోభూషణవాక్యము. సరి కాదు. అందలి తకారమును నిర్వహించు ప్రయోగములేదు. “కఱకంటు - సంబోధనము - కఱకంటా” అను రూపములె యచట సాధువులుగ నంగీకరింప నగును (౬౩ I విష. చూడు.)

ఆభాసబహుప్రమాలు త్రివిధసాధ్యసమాసములు నుండవచ్చును. ఆభాస
బహుప్రమా సుపదేశించుచున్నాడు:—ప్రథమాది ప్రయోగతః = తత్పురుష
మున శేషషష్ఠీస్థానమున నిల్పు - ప్రథమా ద్వితీయాకార విభక్తుల
ప్రయోగము మూలమున (అదిం విష.), ఆభాసబహుప్రమాః = బహుప్రమాభాస
ము, స్యాత్ = అగును. బహుప్రమాభ్యర్థము లభించుననియు నది బహుప్రమాలక్షణ
లక్షితము కామింజేరి బహుప్రమాభాస మనిపించుకొనుననియుఁ దాత్పర్యము.
'షష్ఠీ భవే ద్వితీయా తుల్యా తత్పురుష సంస్థితా నామ్నామ్.....' క్వచి దన్య
విభక్త్యర్థే | ప్రథమాపి ప్రద్యుక్త్యతే" అనుకారికలవోప్యన (అదిం విష.) వచ్చు
ద్వితీయా - ప్రథమా విభక్తుల ప్రయోగమున బహుప్రమాభ్యర్థము భాసించు
టయుఁ గలదని పర్యవసితార్థము - ఉదా:— పీతాంబరముయొక్క +
కాయము = పీతాంబరమున్ + వాడు = పీతాంబరమువాడు = పీతాంబరము
గలవాడు, ఇరువదింటియొక + రెండు = ఇరువది + రెండు = (ఇట షష్ఠీ

ప్రథమాకారమున నిల్పినది.) ఇరువదిరెండు = ఇరువది యధికముగఁగల రెండు. మూడున్నలవాడు = (ముక్కంటి) మొ. ఇచ్చిచోటులందు వాడుమున్నగు తచ్చబాధకములకు స్వాధ్యాయముగా తాత్పర్యమునగా వ్యవస్థాయాససాబాధమె య్యమని యెఱుంగుచు. (మా. ౨౭౧ విష. ౨౭౧ I విష.) మ. నరుడీమానము వాడనంగవశమే (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౫౮) హర్ష్యనిమానసంహతులదాని (ఆర. ౧ ఆ. ౩౪౫). “త్రినేత్రః - పీతామ్బర ఇత్యాద్యనుసారేణ మూడుకన్నులవాడు - పీతాంబరమువాడు - పట్టుపుట్టముదొర-ఇత్యాద్యా ఆభాసబహువ్రీహయః పుంసీ. స్త్రీతేతేతు మూడుకన్నులమది - పట్టుపుట్టమునది - ఇత్యాద్యాః - స్యా దాభాస బహువ్రీహిః | ప్రథమాది ప్రయోగత ఇత్యధర్మః - ప్రథమాంత శ్చాత్ర తచ్చబ్బ ఇన్యశబ్దశ్చ. వేడివెలుగు ఇత్యాదావపి వ్యవస్థవివక్షాయాం ప్రథమాంత ప్రయోగ ఇష్టవీవ వేడివెలుగువాడు ఇత్యాది” (అహో. ౪౩౬). ఇందలి ‘ప్రథ మాంత శ్చాత్రేత్యాద్య ధర్మహోబలవాక్యములు స్త్రామాదికములు. ‘వాడు - అది’ మున్నగు తచ్చబాధకములుగాని యట్టివానివలె నిల్పిన యన్యశబ్దములుగాని ప్రథ మాంతములై యుండు ననుట సరికాదు. “పీతాంబరమువానిన్—పీతాంబరము దానిచేతన్ - పట్టుపుట్టము దొరకొనున్” మున్నగుచోటులందు మాత్రము బహువ్రీహ్యర్థ సిద్ధి లేకపోదుగదా - మఱియు వాక్యాన్వయయోగ్యముగ నుత్తర పదమం దేవిధక్తి నిల్పిన నేమి? దానిమూలమున బహువ్రీహ్యర్థ మచట లభించు చున్నదనుట కేవలము నసంగతముకాదా? అచటి కేవలప్రతి సమాసాను గ్రహమునఁ గదా బహువ్రీహ్యర్థసిద్ధి గలుగుచున్నది !

కార్యాఇత్యాదిః—బౌద్ధవిధక్తికవత్ - టి - ంటి - తి-ఇ-మున్నగు వానివంటి కార్యాః = కార్యములు, అన్తవిధయశ్చ = సమాసాంత ప్రత్యయములును నగు చున్నవి - టి ంట్యాదులు విధక్తులు పరమగునపుడు వచ్చుట - సమాసపూర్వపదము లందు నిల్పుట మాత్ర మేకాక సమాసాంత ప్రత్యయములును నగుచున్న వనితాత్పర్యము. ఉదాః—మూడు+కన్నులుగలవాడు = ముక్కంటి. (౨౮౩ విషయము చొప్పున నిచట నైతము మూడుశబ్ద డుక్ష్వర్ణలోపాది కార్యములు గల్గును). మూడు+కన్ను = ముక్కన్ను + ంటి = ముక్కంటి మొ.

‘బౌద్ధవిధక్తికసంజ్ఞాః.....తేహి విధక్తౌ సమానేచ’ (౨౨౭ మొ. ౨౩౩ వ. విషయ.) అను చింతామణిచొప్పున - “కంటిచేతన్” మున్నగుచోట్ల విధక్తిపరకత్వ మందును - “కంటిపార - వేపచెట్టు” మున్నగుచోట్ల సమాసపూర్వపదమందును నౌబద్ధక్తికస్థితి యుపదేశించబడెనుగానఁ బ్రకృతసూత్రముచే సమాసోత్తరపదము

కుని నిల్పు నాచి క్షిప్రమునంటి సమాసాంతప్రత్యయ ముద్దేశింపబడెనని తలుపనగును. ‘చౌదంతి’ అని ప్రాణకాభిప్రాయమున జెప్పబడినను నాచిభక్తిముల వంటిని కానట్టి సమాసాంతవిధులు గలవని యెఱుంగునది. “నాలుగు+వాలు = నలువా+అ = నలువ.” అనుచో ‘యి’ వర్ణములోపించినది. కిరణ మత్స్యర్థీయమగు ‘ఇత్వము’ నిల్పినది. ‘వేవెలు+గు’ చలివెలు+గు’ మున్నగు వానిలో సమాసాంత ప్రత్యయము నిల్పలేదు.

ఉత్వ మిత్వ మిత్యాది:—ఉత్వమ్ = ‘ఉ’ అనునదియు, ఇత్వమ్ = ‘ఇ’ అనునదియు, అత్వమ్ = ‘అ’ అనునదియు సమాసమునందు, మతుబర్థకమ్ = అస్త్యర్థకములుగాఁ దుది నిల్పును. అనగా ‘అ - ఇ - ఉ’ అనునవి మతుబర్థకములందు సమాసాంతమున నిల్పు ననియ్యదు. ఉదా:—అలరు+నిల్లుగాఁగలవాఁడు—అలరు+నిల్లు = అలరునిల్లు+తి+ఉ = అలరునిల్లుఁడు. కమ్మనిల్లుఁడు - పచ్చనిల్లుఁడు మొ. అలరునిల్లు కాఁడు మున్నగుచోటులు నిట్టివై యున్నను ననవచ్చును. సర్వధని మున్నగు సంస్కృతసమాసములందును నిట్లు మత్స్యర్థీయములు నిల్పుట గలదు. “చౌదంతి (చతుర్దశీ, సిద్ధావస్థయా నిష్పన్నం యావమ్. సుకేశీ - హిరణ్యకేశీ త్యాది భాష్య వచనాత్—సకర్తభారమాస్తత్స్యర్థీయౌ బహుప్రీహిరితి నిషేధో ననిత్యితి చతుర్దశీతి యావముపి సాధ్యితి వ్యాకరణపారీక్షాః. అతఏవ కోశీప్రీతిచకోర పారణపటుర్బోధిత్వతీ లోచనే ఇత్యాదీని మహాకవి (ముగారి) వచనాని సామం జస్యంలభంతే” (అహో. ౪౩౭) పయిరితిని ‘అలరునిల్లుఁడు’ మున్నగుచోటులందు సమానాధికరణ బహుప్రీహియందు ‘తి’ అనుసమాసాంత ప్రత్యయముమీఁద మతుబర్థకమగు ‘ఉ’ ప్రత్యయము నిల్పినది - తమ్మి+చూలు = (సద్దము జననమూలగర్భముగాఁ గలవాఁడు) ‘తమ్మిచూలు’ దీనిపై మత్స్యర్థీయమగు ‘ఇత్వము’ నిల్వగా ‘తమ్మిచూలి’ యని యేర్పడును - నాలుగు+వాలు = (నాలుగుముఖములు గలవాఁడు) నలువా+అ = నలువ. దీనిపై మత్స్యర్థీయమగు ‘అత్వము’ నిల్పినది. (నాలుగు = నలు - ౨౫౨ విష.)

క్వదిదిత్యాది - క్వదిత్ = హికానొకప్పుడు, అన్తిమవర్ణస్య = శబ్దముతుది వర్ణమునకే, సమాసాంతత్వమ్ = సమాసాంతమందునిల్పు మత్స్యర్థీయ ప్రత్యయ త్వము, ఇష్యతే = అంగీకృతమగుచున్నది. ఉదా:—‘చౌదంతి’ అనుశబ్దముతుది ‘ఇకారము’ సమాసాంతప్రత్యయమని రాత్పర్యము. “చౌదంతిత్యత్ర..... దంతి సిద్ధావస్థయా నిష్పన్నం యావమ్” (అహో. ౪౩౭ పుట.) ‘ఇట్లే—‘రాజభారి’ శబ్దభవమగు రాయభారి మున్నగునది దీనికి లక్ష్యములనందగును,

అహో బలపతి యీనందర్థమున భిన్నరీతిని వ్యాఖ్యచేసెను. “ఆక్షిణ్యేన తావి మొల్ల (తావి+ఇ = తావిగల మొల్ల) పువ్వునీళ్ళు (పువ్వు+ఉ = పువ్వుగలనీళ్ళు) ఇత్యాద్యా మతువ సమాసా గ్రాహ్య ఇతి సరస్వతోక్తిమ్. “ఉత్ప మిత్వం తథై వాత్వం । సమాసే మతుబర్థక మితి ఉకారాదే ర్మతు బర్థకతా సమాసే స్తీతి ద్వితీయాచార్య సిద్ధాంతాత్. తత్ర మతుబత్వేన సహ కర్తృభారయోబోధ్యః, రవ్వమానిసి ఇత్యాదిక మకారోదాహరణమ్ (రవ్వ+అ+మానిసి = రవ్వమానిసి=రవ్వగలమానిసి)” (అహో. ౪౪౪ పు.) “నడగుట్టుము ఇత్యాదా అకారాదేః మతుబత్వత్వేనవా నిర్వాహః (నడ+అ = నడకగల)” (అహో. ౪౪౫ పుట.) సమాసమధ్యమునఁ బూర్వపదాంతిమ వర్ణమునె ప్రత్యయముగాఁ గల్పించి యున్నరూపునే సాధించి దానికిమతుబర్థమును గల్పించుట యనావశ్యకము. అచట షష్ఠీ సమాసముతోనే యట్టియర్థమును సంపాదించవచ్చును. (౨౦౫ వి.) (౨౭౦ విష.) (౨౫౦ విష.). రవ్వయ్యై మానిసి = రవ్వగలమానిసి = రవ్వమానిసి. “కుసుమరసపక్షే పువ్వునీరు ఇత్యత్త షష్ఠీసమాసో బోధ్యః” అని యహోబలపతియే వచించెను. (అహో. ౪౪౪ పు.) సమాస పూర్వ పదాంతిమ సహజవర్ణమును సమాసాశ్రయవిధిసిద్ధప్రత్యయముగ బయ్యరితని వచించి నట్లే సమాసోత్తరపదాంతిమసహజవర్ణమునుసమాసాంత ప్రత్యయముగ, నీక్రిందిరీతి నసంగతముగ నుదాహరించి “క్వ చిదంతిమవర్ణసేవ్య”త్యాది కారికకు లక్ష్యములను గల్పించికొనెను. “వేడివెలుగు - ఉకార స్సమాసాంతః - క్వచి దన్తిమవర్ణస్య । సమాసాన్తత్వ మివ్యత ఇత్యధర్వణః” (అహో. ౪౪౬ పు.)

“ముజ్జగంబుల చూలిబొడ్డువాడు ఇత్యాదయః కవీనాంవాచః - ఉకారాంతపాలే త్విధర్వణ వచనానురోధేన ఉకారవవ (చూలుశబ్దముతుది ‘ఉకారమే’) సమాసాన్త ఇల ధ్యైమ్” (అహో. ౪౪౬ పు.) “రాయబారులు ఇత్య త్రాధర్వణోక్త మిత్వమ్” (అహో. ౪౫౬) అని వేటొకచో నహోబలపతి వ్రాసెను. (రాయబారుము+ ఇ = రాయబారి). ఔపవిభక్తిక ‘వదన్త విధయశ్చ’ అను చింతామణి సూత్రమున కుదాహరించుటలో నహోబలపతి “అలరువిలుడు ఇత్యత్త తకారః ముక్కుంటి త్యత్త బిన్దుపూర్వక ప్తికారః.....నెత్తమ్మి చూలిత్యాదా ఇకారః.....” (అహో. ౪౪౬ పు.) అనురీతి నుదాహరించెను - ఇందలి తకారమాకవిభక్తికము కాదు. ‘త’ అనునది యకాపవిభక్తికము. ఇట్లే మఱికొన్ని విధములగు నుదాహరణములు సంగతముగాఁ జూపబడెను.

బాలవ్యాకరణ స్త్రీసమఘటితంబ యొకానొకండు బహువ్రీహి
వివరణము. చూపబడెను. ౬.

౨౦౫ I విషయము. ముక్కుంటి - వేగంటి - చలవెలుగు - వేవెలుగు

మోటబరి, ఇత్యాదులు వ్యవహారసిద్ధులు
ప్రవాణులు.

సంజక్షి. ౨౦౫ I వివ:- ముక్కుంటి = మూడుండులు గలవాడు = శివః, వేగం = వేయిండులు గలవాడు = ఇంద్రుడు. (బా. సమా. ౨౦ సూత్రముచోక్షుత 'య'వర్ణలోఁబడు) చలివెలుగు=చల్లని కిరణములు గలవాడు = చంద్రుడు. వేవెలుగు = వేయి కిరణములు గలవాడు = సూర్యుడు. "మోట బరి. ప్రి - పి. బహుమోనెడియెద్దు". (శ - ర) ఇది ద్వయమనుటచే బరిశబ్దము భారి శబ్దభవమే యని శబ్దరత్నాకర శయము నెన్ననగును-కావున, "మోటయొక్క (పక్షుల గట్టి త్రోలుచు నీరెత్తెడి యంత్రవిశేషము) భారముగలది" యని వ్యధికరణ బహుశ్రీహి విగ్రహము సూరి కభిప్రేతమా యని యాలోచింపవలసియున్నది. (వి శ్కర.) మోటబరిశబ్దమునకు మహావిప్రయోగము కన్పట్టలేదు. పూర్వోత్తర పదములురెండునూ నాచ్చికములె స్త్రీసమములె యైనను నెల్లయెడల బహుశ్రీహి కానేరదు - ప్రయోగానుసారముగనే గ్రహింపవలయును. 'తెల్లకంటి' మున్నగు రీతిని యథేచ్ఛముగాఁ బ్రయోగింపరాదు. పూర్వపదము స్త్రీసమము కాకున్నను 'మచ్చెకంటి' మున్నగునవి ప్రయుక్తములగుచున్నవి. "మచ్చెకంటి - ద్వ - వి. (మచ్చెము+కన్ను) ౧ చేడలవంటి కన్నులుగల యాడుది. ౨ ఆడుది - మత్త - మచ్చెకంటి ముందుందలంతువె మానసంబున (కళా. ౩ ఆ.)" (శ - ర). క..... ఆనం | దపురూపుని విష్ణుఁ దలఁచెదను మోక్షాత్తున్ (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౦.) 'ఆనందపు రూపుని' అనునది (బహుశ్రీహి) ముద్రణ స్థానిత్యము. 'ఆనం | దపురూపము విష్ణుఁ దలఁచెదను' అనుపాఠము కవిప్రయుక్తమనదగును. ప్రయోగములు:-

విస్తర. ౨౦౫ I వివ:- "మోటగు బహు గలది యనుట. 'మోటు=బహు' బహుశబ్దమునందలి పువర్ణకము లుత్తమై స్త్రీసమంబై బహుశ్రీహిని బ్రవేశము నందె. కాన సీరెడును స్త్రీసమములె, సమాసాంతకార్య మివర్ణము తుదినిగల్గి మోటబరి యయ్యె, మోటుశబ్దమునందలి టువర్ణము సమాసమున టవర్ణమయ్యెను. లేదా 'మోట'యను వ్యవహారసిద్ధిశబ్దమనియేని యనఁదగును" (బా. పా. పే. ౩౨౭-౩౨౮ పు) (ఈ కల్పవృక్షమునకు బా. గు. ప్ర. ౨౬౪ పుటలోని గ్రంథము మూలము.) బహుశబ్దములోనిది పువర్ణకముకాదు. 'బహు' అనునది యే స్త్రీస మము. శబ్దరత్నాకరమున మోటశబ్దమునైతము కలదు. 'మోట - మోటు' అను రెండిటిని 'దుర్భరమయన'. యనువర్ణము కానరాదు. ఇవర్ణలోపాదికమునకు యొక్క కన్పట్టదు.

[బా. సమా. ౨౨-౨౩ సూ.] 'బౌద్ధవిభక్తికవత్' అనుదానిసూరివిడుచరాదు 1227

క. మంటి హరుదేహ మంటంగంటి నుమాధీశు నసురకంటకు హరు ము | క్కంటిఁ
గఱకంటుఁ జూడం | గంటిఁ గృతార్థుండ నైతిఁ గడుఁ బూర్వమునన్ (ఆర. ౧ ఆ.
33౪.) క. ఎటు కని యెటుఁగక | | కఱకంటా క్షయింపుము,
(ఆర. ౧ ఆ. 3౨౬.) తరల..... | విడిచి పుచ్చుమ యేను గృహ్లాడ వీడు
భీముడు వాడు గ | వృషి..... (సఖా. ౧ ఆ. ౧౯౨.)

బహువ్రీహిని సమాసాంత కార్యంబులు చూ

బాలవ్యా. పట్టెడి ౨౨.

ఆర్య II వి. ముక్కంటి - కడలిరాచూలి. నలువ - గట్టువిలు
తుండు.

సంజీవని ఆర్య II విషయము:—ముక్కంటి = శివుడు, కడలిరాచూలి = కడ
లిరా = సముద్రము, చూలు = జననస్థానమగు గర్భముగాఁగలవి = లక్ష్మి. నలువ =
నాలుగు వాతులు (నోరులు) గలవాడు = బ్రహ్మ. గట్టువిలుతుండు = గట్టు = మేరు
పర్వతము, విల్లు కాఁ గలవాడు = ఈశ్వరుడు.

చింతాభణిసూత్రములోని 'బౌద్ధవిభక్తికవత్' అనుదళమువేక్షితమయ్యెను.
కాని తెలుఁగున వచ్చు సమాసాంత ప్రత్యయములు ప్రాయీకముగా నౌపవిభక్తిక
వర్ణములవంటివే కాన నట్లువేక్షించుట సరికాదు - సూరి యట్లుగ నౌపవిభక్తికముల
వంటినను దళము నువేక్షించుటచేత 'ముక్కంటి' అనుచో "అచ్చికము 33 చే నా 'టి'
వర్ణమునకునుండు నిత్యముగ నిండుసున్నయగును" (బా. సా. పే. 3౪౦ పు.
బా. గు. ప్ర. ౨౭౦ పు. ద్వి. ము.) అని వ్యాఖ్యాత లిద్దఱును వ్రాసిన నిండుసున్న
లభింపనేరదు. బా. అచ్చి. 33 సూత్ర మాపవిభక్తిక టివర్ణ మాత్ర విషయకము.
అట్లేకానిచో 'అచటివారు' మున్నగుచోటులందును నిండుసున్న వచ్చి 'అచంటి
వారు' మున్నగు నసిష్టరూపములు గల్గును. కావున బాలవ్యాకరణ పక్షమున
'మూడు+కన్ను' అనుసమాసములో బిందుపూర్వక టివర్ణక మే సమాసాంత మనవల
యును. ఇట్లే - కడలిరాచూలి మున్నగుచోట్లను సమాసాంత కార్యముల ప్రక్రియ
నెన్నునది - "కడలిరాజే" అనుచోటి 'జు'వర్ణలోపమును, 'నాలుగు' అనుదానిచో
'నలు' అను వికృతియు మున్నగునవి (బా. సమా. ౨౦ సూ) 'నిక్కలాదులు.....
...' అనుదానిచే సాధింపనగును.

బహువ్రీహిని స్త్రీవాచ్యంబగుచో నుపమానంబు

బాలవ్యా. వి. మీఁది మేనునకు బోడి యగు. ౨౩.

ఆర్య III వి. అలరుబోడి - ననబోడి - పూబోడి - విరిబోడి.

సరిజీవి అంగ III విషయమునకు నన్నయాధర్వణీయమున
 మూలములేదు. “మెఱుగుఁబోడి కెఱ్ఱకంటి క్కత్యాద్యా ఉపమాన గర్భ బహు
 ప్రహయః” (అహం రకెక పుట.) అను కవిశిరోభూషణవాక్యమును “అలకు
 విలుతుఁడు కఱుఁడు మొదలైనవి ఒహుప్రహులు - మెఱుగుఁబోడి మచ్చె
 కంటి మొదలయినవి యుపమానములు” (బాలసర. రంగ పుట. ద్విగుకర్త ధారయా
 విత్త్యాదిసూత్ర వ్యాఖ్య - వావిళ్ళవారి ముద్రణము) అనుబాలసరస్వతీయ వాక్య
 మును సీసూతకల్పనమునకు మూలములు కానొప్పును. ‘మచ్చెకంటి’ అనుదాని సాహ
 చర్యమున “మెఱుగుఁబోడి” అనునదియు నుపమానగర్భ ఒహుప్రహియనియె
 బాలసరస్వతీయనైతము ఒహుప్రహి ప్రస్తావమున వ్రాసినట్లు విశదమగుచున్నది.
 అహంబలపతి దానినె విశిషిరించెను. సార్థబిందుకమగు ‘బోడి’ శబ్ద మప్రసిద్ధమగు
 టంజేసి బాలసరస్వతీయు నహంబలపండితుఁడను “పోడి” శబ్దమునె యచట నుద్దే
 శించిరినివిశ్వసించునగును. మెఱుగువంటి పోడి = (ఓప్పు)గలది యనఁగా మనోజ్ఞు
 రాలగు స్త్రీయనియ్యఁజును. “పోడి - దే - వి - ఒప్పు. ఉత్సాహ.....చచ్చియం
 బోడి దొఱుగకున్నయట్టి పొల్పునన్.....(స్త్రీ. ౨ ఆ. ౯౩) (ప్రాసస్థలము).
 విణ.ఓప్పదము. ఉ.....సప్తమెయన్ భవదగ్నిహోత్రముల్ | పోడిగవేల్వఁ
 గాఁబడియె (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౨)” (శ-ర) అనుశబ్దరత్నాకరము చొప్పున “పోడి”
 శబ్దమునకు విశేష్యత్వమున “ఒప్పు” అనియు విశేషణత్వమున “ఓప్పదమైనది”
 అనియు సర్థములు ప్రయోగదృష్టములయి యున్నవి. ఇందు విశేష్యత్వమున
 “మెఱుగుఁబోడి - ననబోడి - తీయబోడి - విరిబోడి” మున్నగు
 చోటులందు ఒహుప్రహియు విశేషణత్వమున నుపమానపూర్వపద కర్త ధారయి
 మును (మెఱుగువలె నొప్పదమైనది = స్త్రీ) పోడిశబ్దమునకు సందర్భపడు
 చున్నవి. కట్లు ప్రసిద్ధమగు ‘పోడి’శబ్దముతోడి సమాసము మూలముననే మెఱుగుఁ
 బోడితత్త్వము లిద్దించుచుఁడుటంజేసియే నన్నయాధర్వణులట్టివాని నీధికై ప్రత్యే
 కముగ సూత్రంపైరని యూహించునగును. అలరుఁబోడి - ననబోడి - తీయం
 బోడి - విరిబోడిత్యాది పూర్ణబింద.ఘటితరూపములు భారతాది ప్రాచీనకవి
 ప్రయోగదృష్టములు కామింజేసి కావలయు నట్లనమలలోని యుత్తరశబ్దము
 ‘బోడి’యన సూరలించెనని తొఁచుచున్నది. మిఱయు ‘బోడి’శబ్దమె యప్రసిద్ధ
 మగుటంజేసి యచట సందర్భపడుచున్న ‘మెను’శబ్దమున కిది యాదేశమనియు నుప
 దేశించియుండును. సూరగారి జీవితకాలములో ముద్రితమైన బాలవ్యాకరణ
 ప్రథమముద్రణమునందును దానికి సరియగు ద్వితీయముద్రణమునందును దర్శాతి

కొన్ని ముద్రాములందు “మేరువకు బోడియగు. అలగుబోడి. చనబోడి - పూబోడి - విరిబోడి” అనియె యునది. ‘అలగుబోడి’ శబ్దమునందు ‘అలగు’ అనునానితర్కాత ఖండబిందువు లేకుండుట నగమముగా “పూబోడి” శబ్దములలో “పూ” అనునానితర్కాతి ఖండబిందువు ముద్రాస్థానిత్యమనియు నెల్లయెడలను ‘బోడి’శబ్దమునకుఁ బూర్వమున ఖండబిందువు లేకుండుటచే చూరిగారికి సమ్యతమనియు నిశ్చయింపవచ్చును. కావున “ఒకకాలపు బాలవ్యాకరణము ద్రణము ననుసరించి మేరుశబ్దమున కాదేశమగునది ‘బోడి’ అనునదిగాని ‘పోడి’ అనునది కాదను నొకవివాదమును వెడలియున్నది.....ఏరో యననేల.....ముద్రణాలయములందలి సంస్కర్తలే ‘మేనునకుఁబోడి’ అనునపుడు ‘కు’వర్ణమునకుఁ దరువాత యర్థబిందువును దొలఁగించియుండును.....” (బా. సా. పే. ౩౫౧-౩౫౨ పు.) అనుపేటికావ్యాఖ్యాత వాక్యము కేవలము సత్యవిహారము. బాలవ్యాకరణ ప్రాచీనముద్రణములందందు ‘బోడి’శబ్దమునకుఁ బూర్వమున (ముద్రాస్థానిత్యముగఁబడిన పూబోడిశబ్దమునందక్క) ఖండబిందువు లేదు. అన్నియెడలను బోడిశబ్దమునకుఁ బూర్వమున ఖండబిందు వర్మాచీనులు ప్రక్షిప్తముచేసినదేకాని వేటుకాదు. పరుషసరళ పరకత్వమున వచ్చు నురూ (గా) గమము సుభవించుట ‘పోడి’ ‘బోడి’ అను రెండిటికిని దుల్యమే. రెండిటిలో నేది పరమైనను నుదంతములకు ద్రుతాగమము (౮౮ విష. ౮౮ II విష.) “సరళే పరుషే చైవే”త్యాద్యధర్వణసూత్రముచేతను “సమాసంబుల నుదంతంబులగు.....(బా. సంధి. ౨౫ సూ.)” అను బాలవ్యాకరణసూత్రముచేతను సిద్ధించును. ఉదంతేతరములకు రెండిటిచేతను లభింపదు. అచట బిందువు వలయునేని యుదంతేతరములకు రెండిటి యందును ద్రుతాగమ ముపలక్షితమగుచున్నదని వ్యాఖ్య చేసికొనకతీరదు. నిర్భిదకు ‘బోడి’శబ్దమశ్లీలతాస్ఫోరకమగు ముండితత్వాభోధకమగుటంజేసిసూరి(చక్కని స్త్రీని బోధించు సందర్భమున) యద్దాని నుజ్జగించి సబిందు ‘బోడి’శబ్దము నాదేశించెనని విశ్వసించునగును. ‘పోడి’శబ్దము నాదేశముగా నంగీకరించుపక్షమునకు సాధకములుగాఁ జేటికావ్యాఖ్యాత చూపిన “వాఙ్మయమున నెల్లయెడల నిట్టిసమాసముల బకారమున కిరువంకల నర్థబిందువు తోచుచుండుటయు.....” మున్నగు యుక్తులెల్ల నకించిత్కరము లగుటచే విచారసహములుకావు. “చిగురుఁ బోడి మితోదరాత్త” అను ద్వ్యర్థివాక్యము పేటికావ్యాఖ్యాతృ కల్పితమే కాని కవి ప్రయుక్తముకాదు. “పోడి - దే - వి - విణ - పోడియొక్క రూపాంతరము. ఎ, గీ. మేటి రతులకు సురతాణి మించుఁబోడి” (శకా. ౮ ఆ.)” (శ-ర) అను రీతిగల

'నాదేశించి' నున్న గురూపముల సాధనమునకు "పోడి" శబ్దము నాదేశించు నప్పుడే దాని రూపాంతరమును 'పోడి' శబ్దము విషయమునఁ బ్రకృతసూత్రకార్యములు తులనించుకొని యుక్తియు సరికాదు. 'పోడి' యను ప్రత్యేకప్రయోగ స్థితిగను పదమునకే పోడి యనుపదము రూపాంతరముగనుగాని "పోడి" యను నాదేశమునని రూపాంతరము కానేరదు. బాల ప్రక్రి. ౧౩ సూత్రమునందలి యడంగ్యదులలోనిది ప్రత్యేకప్రయోగ్యా ప్రసిద్ధి 'పోడి' శబ్దమేకాని యాదేశ రూప 'పోడి' శబ్దము కాదు. కాన నాదేశరూప 'పోడి' శబ్ద డకారము. ణకారము కానేరదు. మఱియుఁ బ్రసిద్ధి 'పోడి' శబ్దము వెలయుచుండఁగా నట్టిదానితో సమాసమును ఘటించుట యుక్తముగాని యట్టిరూపము నాదేశముగ విధించుట కేవలము నసంగతముగదా — 'రామలక్ష్మణులు'. అనుదానిని సాధించుటకయి రామ సౌమిత్రిులని నిర్వి యందలి మిత్రిశబ్దస్థానమున లక్ష్మణశబ్దము నాదేశించుట కేవలము నసంగతము గదా. కావున సూరిగారు తలచినట్లు 'పోడి' శబ్దము నాదేశముగా విధించుట కొంతమేలు. లేదా - బాలసర్వ త్యహోబలపత్యాదులు వ్రాసినట్లు "అలరువంటి పోడియనఁగా నొప్పిదముగలది యనుచోప్పన నుపకూనగర్భ బహువ్రీహి సంకీకరింపవచ్చును - లేదా 'అలరువలె నొప్పిద మైనది = యనఁగా మనోజ్ఞురాలగు స్త్రీ' అనురీతి నర్థము చేసికొని యీక్రింది త్రిలింగలక్షణశేషమార్గము నవలంబించుటయేచి యుక్తము. "అలరుఁబోడిత్యాదు లుపమానపూర్వపద కర్తృభారయంబులు. ఇటఁ బోడి పరంబగుచో నెల్లెడల నుమ్మగు. ఆకడఁబుచ్చే తియ్యఁబోడి - ననఁబోడి - విడిఁబోడి - ఇగురుఁబోడి - చిగురుఁ బోడి - తలిరుఁబోడి - పువ్వుఁబోడి - పూవుఁబోడి. పూఁబోడి యిత్యాదులు గ్రహ్యంబులు - (అలరు+పోడి) దీనిఁబువ్వువలె మనోజ్ఞురాలై నదని యర్థము. ఇట్లంతట నెఱుంగవలయు. ఉదా :—మ - చిగురుఁబోడి యెఱుంగుదే యదుపతి స్త్రీ లెవ్వరే నిందు లే! దుగదా (కళా. ౩ ఆ.) కా.....ద్రోవదన్ | తీయంబోడి పరిమఁగా వసుధకేతేజూచు నాదిత్యులో! (పాంచా. ౩ ఆ.) వేల్పుం బువ్వుంబోండ్లు (య. ౧ ఆ.) క. యశావనము కలిగినప్పుడ | పూవుంబోఁ దులకుఁ బతుల భోగంబులుగా | క..... (కళా. ౪ ఆ. మొ.)" (ప్రాథ. సమా. ౧౯ సూ.) ఇట్టి ప్రయోగములందు 'పోడి' శబ్దము పరమైనను ద్రుతాగమము రాఁగా - బా - సంధి - ౧౯ సూత్రముచొప్పునఁ బూర్ణబిందుస్థితి సుఖుటమే కాఁగలదు. ఖండబిందుస్థితిని నిర్వహించు కాకారము తెచ్చి యు లేవు. పూర్ణబిందు స్థితికైనైతము భారతాది ప్రాచీన ప్రయోగములు లభించలేదు. నైమిష వామనీత్రాది కావ్యముల ప్రయోగములు

మఱికొన్ని యుదాహరింపఁబడుచున్నవి. మ. ఆలసంబోడి.....నీకాంతాస్య
ముంబోలఁగా | వలదా యీశశికిన్ (నైష. ౮ ఆ. ౧౯౫. సూ. రా. ని.) మ.....
...ఆచిగురుటాకుంబోడి నీకే తగున్ (వసు. ౨. ఆ. ౫౨) కా. పూత్రాబోడిసుఖాశు
బింబసుషమా పూర్ణాభిషేక.....(వసు. 3 ఆ.)

ద్వంద్వసమాసము

ద్వన్ద్యః కేహంచి దిప్తః స్యాత్ | త్వాగ్ధశ్చేన కుత్ర చిత్ |

(వికృ. హలం.- ౧౮ కారి. అహో. ౪౩౫ పు.)

పరుషాణాం గసడదవాః స్యుః పదాద్ ద్వన్ద్యే (ఆం.

చిం. సంధి. ౧౦ కారి. అహో. ౨౨౨ పుట)

ఉర్ ద్వన్ద్యే రః (ఆం. చిం. అజం. ౧౬ కారి. అహో.

నన్నయా. 3౨౪ పుట.)

౨౮౬. విషయము. ఆనఁజు స్యా దృతో ద్వన్ద్యే | రేఫ శ్చౌరికవే ర్తతే

(వికృ. అజం. ౪౨ కారి. అహో. 3౨౪ పు.)

ద్వన్ద్యేతు స్త్రీవ దిప్తం స్యాత్ | భవే ద్రూపం మునా

పిచ (వికృ. అజం. ౮౫ కారి. అహో. 3౬౫ పు)

అవ్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్ (వికృ. హలం. ౧౨ కారి.

అహో. ౪౩౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౬ విషయము:—రంస్కృతమందువలెనె (౨౬౮ I విష. ౨౬౮
VII విష.) యచ్చ తెల్లనందును ‘చా’ర్థమున నితరేతరయోగ ద్వంద్వమును-సమా
హారద్వంద్వమును నగును, తెల్ల విగ్రహమున చ శబ్దార్థకమగు ‘ను’ శబ్దము నిలిచి
సమాసమున లోపించును - సాధారణముగా ద్వంద్వమునఁ బూర్వపద మాచ్చిక
స్త్రీసమపదము నుత్తరపద మాచ్చిక మాత్రమును నై యుండును. సాధ్యసాంస్కృ
తిక ద్వంద్వమును మిశ్రద్వంద్వమును నుండనేరవు. ఇతరేతర ‘యోగద్వంద్వమున
సమాసఘటిత పదార్థముల సంఖ్యనుబట్టి వచనము నిల్పు ననఁగా బహువచనాంతమే
యగును - సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతమే యగును - ఉదా:—తల్లియుఁ
దండ్రీయును (వచ్చిరి)=తల్లిదండ్రులు (వచ్చిరి), కూడును జీరలు ననువాని సమాహా
రము = కూడుజీర. “తన కూడు సీరకై కాంచన మడిగి ఇత్యాదయ స్తీక్తయశ్వాది
కవిప్రయోగా స్సాధవః” (అహో. ౪౩౨ పు.) సమాహార మనఁగా సమూహము
లింపున సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతమే యగును, ద్వంద్వఘటితపదములు భిన్న
గాగకములై యొనను నుత్తరపదలింగమే సమాసమున కగును - ద్వంద్వఘటితపదముల

1242 వచ్చురాములు.మున్నగుభావద్వంద్వములు సాధువులు [అలాఁ, వి. కల్ప.]

పార్థావర్యము సంస్కృతమందువలె నచ్చతెల్లువందును గ్రహింపనగును. (అల VII విష.) ఏకశేషపుత్రియు సంస్కృతమందువలెనె తెల్లున నూహింపనగును (అల IX విష.) ఉదా:—తల్లియు+తల్లియు=తల్లులు-ఇట “తల్లిదల్లి” లనరాదు. సమాహారద్వంద్వమును సంయతము సాధారణముగ సంస్కృతమార్గముననె యెన్ను నది (అల VIII విష.)

ద్వంద్వః కేమంచిదిత్వాది:—త్వాన్తశబ్దేన=భావాన్తక కృదంత శబ్దములతో (ఏకవచన మవినశ్చితము - లేదా “త్వాన్తశబ్దేన” అనుపాత మంగీకరింపనగును.)

ఘటితమగు ద్వంద్వసమాసము, కేమంచిదిప్తుః స్యాత్ = కొందఱు సమృతమై యుండును. త్వప్రత్యయము భావాన్తకతద్వితముగాననిట “త్వాన్తశబ్దము” భావాన్త మాత్రపరము. లేదా కవిశిరోభూషణములొని “త్వాన్తశబ్దేన” అనుపాతమునె యంగీకరించినను నవ్యయములగు కృత్తులు భావాన్తకములెకాన “త్వాన్తశబ్దేన” అనుదానికి భావాన్తకశబ్దముతో నని యర్థము నెన్ననగును. (చూ. 30౯ విష.) “టవర్ణకః క్రియాన్తే స్యాద్ | భావార్థే సాసమాసయోః” అని ముందువచింపఁ బడును. ఉదా:—అటపాటలు - వ్రాతకోతలు - రాకపోకలు - వచ్చురాములు. (ఇట్టిచోటులందుఁ బూర్వపదాంత్యవర్ణలొపము గల్గునని వ్యాఖ్యానించునది) వచ్చుటయు రామియు. బౌగాములు (బౌటము+కామియు) విని వినములు (విని కియు+వినమియు) మొ. ఈ తుది యుదాహృతులందవలెనె యుత్తరపదము వ్యతిరేకభావాన్తకముగనె యుండెడి భావాన్తక ద్వంద్వసమాస మీక్రిందిరీతిని ద్రిలింగ లక్షణశేషమున సూత్రింపఁబడెను - “భావద్వంద్వంబునం దొల్లదంబు టవర్ణకంబు నకు లోపంబగు. టవర్ణకం చిటఁ గృత్ప్రత్యయంబున కుపలక్షణంబు. ఉదా:— బౌగాములు (బౌట+కామి) (పర. 3 ఆ.) చెల్లుచెల్లుములు (చెల్లుట+చెల్లిమి) (వేం. పంచ. ౧ ఆ.) వచ్చురాములు - (వచ్చుట+రామి) (పాండు. ౪ ఆ.) వినివినములు (వినికి+వినమి) (సా. ౨ ఆ.) (వినికి = వినుట).” (ప్రాథ. సమా. 3౧ సూ.) కవిశిరో భూషణమునఁ బ్రకృతాధర్వణకారిక యీక్రిందిరీతి నుదాహరింపఁబడి యున్నది. “వచ్చిరాములు - చేసిచేయములు - చొచ్చిచొరములు - ఇత్యాదావశి ద్వంద్వ సమాసః సాధురేవ. ద్వంద్వః కేమంచిదిప్తుః స్యాత్ త్వాన్తశబ్దేన కుత్రచిత్. ఇత్యాధర్వణవచనాత్. వచ్చిరాని కుచంబులు ఇత్యాదా త్వాన్తపదస్య భిన్నత్వమేవ. వచ్చి రానికుచంబులు ఇతి ద్విప్లుప్రయోగస్తు న ప్రామాణికః” (అహో. ౪౩౫ పుట.) వై యహోబలోదాహృతులలో ద్వంద్వఘటితపదార్థముల కేకక్రియాన్వయముగాని పరస్పరసాహిత్యరూపమగు నేకార్థిభావరూపసామర్థ్యముగాని లేకుండుటంజేసి యట్టి

యెడల ద్వంద్వసమాసము దుర్బటమై యున్నది. “హరిహరావిత్వాది ద్వంద్వేతు పరస్పరసాహిత్య మేవాన్వయః (౨౬౮ I విష.)” “పరస్పరావేక్షితానాం సముదితానా మేకస్మిన్ క్రియాపదేన్వయో యత్రత్రేతరేతరయోగః-పరస్పరసాహచర్యం, చాఢ్యః, ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః, యథా ధవశ్చ ఖదిరశ్చ ధవఖదిరావితీ-అత్ర పరస్పర సాహిత్య సూచనాయ చ కారద్వయప్రయోగః” (౨౬౮ VII విష) అను నిట్టి ద్వంద్వ సమాసలక్షణములు పయి యహోబలపతి యిచ్చిన “వచ్చిరాములు-చేసీచేయములు చొచ్చిచొరములు” మున్నగువానియం దెంతమాత్రమును లేవు. వీనియందు సమాసమునకు విషయముకానట్టి వ్యవేక్షాలక్షణసామర్థ్యమే చూపట్టుచుండుటం జేసి “వచ్చిరాని కుచంబులు ఇత్యాదౌ క్షార్థపదస్య భిన్నత్వమేవ” (అహో. ౪౩౫ పు.) అనురీతి నవి వాక్యగతములగు భిన్నపదములుగ “వచ్చియురామి” అనురీతిని బ్రయోగింపఁదగినవె యననగును, లేదా వానియెడల “వచ్చుములు (వచ్చుటయు+రామియు) చేయుచేయములు (చేయుటయు+చేయమియు) చొచ్చుచొరములు” (చొచ్చుటయు+చొరమియు.)” అనురీతిని నిల్పనగును. అర్వాచీనులగు కవిజనమండనకారాదులెల్ల నీయహోబలపతిమార్గమునె యనుసరించిరి. “ఏకథాతునిష్పన్నములైన క్షార్థకవ్యతిరేక భావార్థకములు ద్వంద్వ మగును. ఉదాః—చేసీచేయములు - ౧ హంశమనుట భిన్నథాతునిష్పన్నములు ద్వంద్వము క్వాచిత్కమనుటకు - ఇచ్చిపుచ్చుకొనుటలు - మొ.” (ఆం. భా. అ. సమా. ౨౪ సూ.) ఇట్టిసమాసములు శాస్త్రవిరుద్ధములగుటచే నగ్రాహ్యములు - గాణపతవివరణకర్త క్షాంతమునకేట ప్రత్యయంతార్థమును జెప్పచు నీక్రిందిరీతిని వివరించెను. “శోభిల్లు నొక్కెడఁ గటప | యాభీష్టంబగుచు ద్వంద్వ మాక్షార్థముతో.” (నారా. ౩౨౮ కారి. ౩౦ పద్య-సమా.) “ఉదాః—వచ్చి రాములు(వచ్చుట రాకపోవుట) చేసీ చేయములు - చొచ్చిచొరములు - ఇచ్చిపుచ్చుకొనుటలు - చెల్లి చెల్లములు - వినివిగములు - మొ. ఈ యుదాహరణములందు వచ్చి ప్రభృతుల క్షార్థక ప్రత్యయము భావార్థకము.” (గాణ.) అవ్యయములగు కృత్తులు భావార్థకములనుటలో విరోధము లేకున్నను ‘ఇచ్చి’ మున్నగువానికి ‘ఇచ్చుట’ అను ‘ట’ ప్రత్యయంతార్థము కవిప్రయోగములం దెప్పుటను నప్రసిద్ధమగుటంజేసి యిట్లు క్షాంతమును నిల్పి సమన్వయంచుమార్గము గ్రాహ్యము కానేరదు. (విస్తర I).

విస్తర. 1 ౨౮౬ విష.—“ఒకెడ ననుటచే విగాములని యుండఁదగదు. బొగాము లనురూపముండును - వచ్చిరాని కుచంబులిత్యాదుల వచ్చి మొదలగునవి వ్యస్తములు - వచ్చిరాని కుచంబులను దీర్ఘరూపము ప్రామాణికముకాదని

గసడదవాః స్యు రిత్త్యాదికారిక ౭౯ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. ఉదా:—తల్లిదండ్రులు - బాగాములు - “కొన్నియెడల ద్వంద్వంబునం బదంబు మీఁది చతపలకు సదవలుగానంబడవు” (ప్రౌఢ. సంధి. ౬ సూ.) (౭౯ I విష.) రాకపోకలు - అందచందములు - మొ. ఇట్టియెడలనున్న ఋషములచుగాని, వాని చోట రాదగిన గసడదవలనుగాని నిర్వహించు ప్రాసాదిగతప్రయోగములు లభింప లేదు. (౭౯ విష. ౭౯ I విష.)

ఉర్ ద్వద్వే ర ఇత్త్యాది:—ద్వద్వే = ద్వద్వసమాసమునందు, ఉః = ఋకారమునకు, రః = రేఫాదేశము, వా = వికల్పముగా నగును. ఉః :—మాత్రపితలు (మాతృ+పితృ) ఈసూత్రమునర్థము సభర్వణఁడు స్పష్టపఱచుచున్నాఁడు.

ఆనఁజు స్యా దిత్త్యాది - ద్వద్వే = ఋదంతసర్వావయవ ద్వంద్వమునందు, ఋతః = పూర్వపవాంత్య ఋకారమున కాదేశముగా సంస్కృతవాక్యకరణములందు యహోబలపరివ్రాసెను. పూర్వకపుల ప్రయోగములుగలవు. చ నియమిత దుందుభి ధ్వని విసీవినమిన్ బురిలోని నైనిఖల్ (జైమిని. ౪ ఆ. ౧౧౬ ౪.) దుర్భాషణముల్ విసీ విననీ భంగిన్ (శృం. నై. ౬ ఆ. 33.) సమిధాసమృక్. (భారతాంతి. ౨ ఆ. 3౫౧ Edn. ౧౯౦౧.)” (గాణ. ౨౦౫ పుట.) అని గాణపతవివరణమున నవిమర్శితముగ వ్రాయఁబడెను. చేసీచేయములు సాధువనుటకును ‘విగాములు’ అసాధువనుటకును బ్రమాణమేమో తెలియకున్నది. ‘వచ్చీరాని కుచంబులు’ అనుచో ‘వచ్చిన్ రాని కుచంబులు’ (వచ్చిన్ = వచియున్) అనియు, ‘వీసీవినమిన్’ అనుచో విసిన్ వినమిన్ (విసిన్ = వినియున్ ౪౪ విష. ౪౪ I ౩౩. చూ.) అనియు, ‘విసీవిననీ’ అనుచో ‘విసిన్ విననీ’ (విసిన్ = వినియున్) అనియు ‘సమిధాసమృక్’ అనుచో ‘సమిన్ సమృక్’ (సమిన్ = సమియున్) అనియుఁ గవిప్రయుక్తిపాఠములనుటలోఁ బ్రతిబంధమేమో తెలియకున్నది. ఆంధ్రితలేఖకులయు ముద్రణసంస్కర్తలయు వ్యావహారికభాషా వాసనా ప్రక్షిప్తములను బ్రమాణీకరించుచుఁ బండితకపీండ్ర సమృత భాషాలక్షణముల నన్యథాకరించుట యుక్తమా? “క. నమ్మమి మృత్యువు పెద్దయు | నమ్మట యమృత్యువు వగుట నరపతిసమిధా | సమృక్ పనిగొనునది నిత్యమును సూక్ష్మమతిఁ దాను నరయఁగవలయున్. (కాంతి. ౨ ఆ. 3౫౧.) అను షడ్యమున ‘సమిధా’ అనుచోట “మిత్రున్ | సమిషనులుగొనునది అని పెక్కుప్రతులు” అనుచుఁ డిప్పణమున వ్రాయఁబడెనుగాని యీపాఠము ‘సమ్మట యమృత్యువు’ను దానికి విరుద్ధముగాన గ్రహ్యముకాదు. “సమిన్ | సమృక్ పనిగొనునది (సమిన్ = సమియున్)” అను పాఠమే సుసంగతమై కవిప్రయుక్తమని విశ్వసించఁదగియున్నది.

విధింపబడిన, ఆజః = ఆనజాదేశస్థానమున, రేఖః = రేఖాదేశము, శౌరిక పేర్తే = శౌరికవిమతమందనఁగా వైకల్పికత్వమున, స్వాత్ = అగును. ఉవాః— మాత్రపితలు . మాతాపితలు. (మాతృ+పితృ) సంస్కృతవ్యాకరణములం దానజాదేశము నిత్యమగుటచేత “మాత్రపితలు” మున్నగు నానజాదేశము లేని రూపము లసాధువులు కావలసినప్పు నను సుదేశముతో నట్టివాని సాధుత్వమున కయి నన్నయాధర్వణు లిట్లు సూత్రించినని యెఱుంగునది. (విస్తర. II) రేఖాదేశ మానజ్ సమాసస్థానికమని యధర్వణవివృతిః దాత్పర్యము.

సంస్కృతవ్యాకరణములం దానజాదేశవిషయమున నీక్రిందిరీతిని వ్రాముఁ బడెను. “ఆనజ్ బుతో ద్వన్ద్వే. (ఉ 3-29.) విద్యాయోని సంబంధవాచినాం బుదంతానాం ద్వన్ద్వే ఆనజ్ స్వా దుత్తర పదే పరే. హోతాపోతారా. హోతృ పోతృ నేష్టోద్ధాతారః. (యజ్ఞమునందలి బుత్విజులు) మాతాపితరా. పుత్రేన్య తరస్యామ్. (౯౦౦ సూ.) (ఉ-3-30.) ఇత్యతో షష్ట్యాకప్లక్త్యా పుత్రే ఇత్య నువృత్తేః - పితాపుత్రై” (సి. కౌ. ౯౨౧ సూ.) దీని బాలమనోరమావ్యాఖ్య. “బుదంతానామితి.....బుదంత సర్వావయవకానా మిత్యర్థః.....హోతృపో త్రితిః—అత్ర హోతృశబ్దస్య పోతృశబ్దస్యచ నానజ్. నేష్టుశబ్దేన వ్యవభానాత్. ఉత్తరపద పరకత్వభావాత్. తథాచ నేష్టుశబ్దస్యై వానజ్. ఉత్తరపదేన తు న పూర్వఃక మాక్షిప్యతే, సమర్థసూత్ర నేష్టుశబ్దస్యానజ్ దర్శనాత్. (విస్తర. III) అథ యోనిసంబంధ ముదాహరతి, మాతాపితరావీతి, పితృపితామహః ఇత్యాదౌతు నానజ్, బుదంతసర్వావయవక త్యాభావా దితిభావః.” (సి. కౌ. ౯౨౧ సూ.

విస్తర. II ౨౮౬ విష. ‘మాతరపితలు’ అనియుఁ బర్యాయరూపము గలదు. ‘మాతరపితరా వృదీచామ్ (ఉ-3-3౨) (సి. కౌ. ౯౨౯ సూ.) చ. వరములు గన్న మోదమున వచ్చి కుమారయుగంబు మున్ను మా । తర పితృవందనంబును బదం పడి.....(ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౭.) ఏకశేషవృత్తిపక్షమున ‘పితలు’ అనియు నానజాదేశపక్షమునందు ‘మాతాపితలు’ అనియు రూపములు గలవు.

విస్తర. III ౨౮౬ విషః—“హోతృపోతృనేష్టోద్ధాతారః. తర్హిన సీన్యస్త్రి. హోతాపోతానేష్టోద్ధాతార ఇతి (ఇత్యేవ) ప్రాప్నోతి” (సమర్థసూత్రమహా భాష్యము ౨-౧-౧.) దీని కైయటముః—“యదా బహునాం సమాస ప్రవా సర్వాన్తే ఉత్తరపదే పరత ఏకస్యై వానజ్ భగిష్యతి. ద్వయో ర్ద్వయోస్తు సమానే క్రియమాణే ఏకం (నాల్గవదానిని) వర్జయిత్వా సర్వేషా మానజా భాష్యమ్.”

వ్యాఖ్య) ద్వంద్వఘటితపదములు రెండను ఋదంతములమై యుండఁగా నారెండి టికిని విద్యసంబంధముగాని యోగసంబంధముగాని వెలయుచుండఁగా నట్టి ఋదన్తోత్తరఁడ పరకత్వమున ఋదన్తపూర్వపదీ భూత శబ్దముతుది ఋకారము స్థానమున నానాదేశము నిత్యముగా నగును. అట్టి యానఙ్ము స్థానమున వైకల్పికముగా రేఫాదేశము తెల్లనఁ గల్గునని వైయధర్వణవచనమునకు భావము. ఇట్టి యేర్పాటుచేత గీ. మాత్రపితలను నేమిచు పాత్రుడితఁడు” (కల్పితగీతిచరణము) మున్నగుచోటు లందుఁ బ్రయోగబాధ తొలఁగఁగనని నన్నయాధర్వణులు పయిరితిని సంస్కృతవ్యాకరణవిధిని సవరించిరి. ఇట్లు సవరింపనిచో “మాతాపితలు” అనియే నిత్యమగు నానాదేశరూపము గల్గి ప్రయోగబాధ గల్గునని గ్రహింపవలయును.

అహోబలపండితుఁడును జాలవఱ కీమార్గముననే వ్రాసెను. “ఋకారాంత ద్వంద్వే పూర్వపదసంబంధీ యో ఋకారః తస్య స్థానేః స్యాత్. మాత్రపితృబుద్ధి వై దేవాపుత్రః దలతు ఇత్యాది (విస్తర IV). క్వచిద్ గ్రహణ సోభయ త్రాన్వయే (ఉర్ ద్వంద్వే రః క్వచిద్గకారోవః) అనుచోటి క్వచి చ్చబ్దమున కని భావము) మాతా పితృబుద్ధి సీత మదిలో నెంతున్. ఇత్యాదిరూపాన్తరం సిద్ధతి. ఆనఙ్ స్యా దృతో ద్వంద్వే । రేఫ శ్చౌకవేర్తతే. ఇతివదద్భి రధర్వణాచారై రనైకమత్యంఛ సిద్ధతితి జ్ఞేయమ్. ఆనఙ్ ఋతో ద్వంద్వే ఇతిసూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాఙ్ ప్యతే. ఇతి మధ్యమపద స్యాస్యానఙ్. తేన హోతాపోతానే ఘోద్ధాతార ఇతి భాష్యకై యటాదౌ స్థితమ్. తత్రాపి రేఫప్రయోగే హోత్రపోత్ర వేష్టోద్ధాత లితి రూపం జ్ఞేయమ్. ఉత్రియవంశ్యులై జగతి నిత్యాదివర్స పద్యే చతుర్థపాదే మాం ధాతృపదస్య సంయుతాసంయుత ప్రాసత్వేన ఋకారాంతత్వమేవ. న స రేఫత్వమితిజ్ఞేయమ్. పితాపుత్రా విత్యత్రాపి రేఫే పిత్రపుత్రులు ఇత్యపి రూపం. సమంజస మేవ” (అహో. 3.౨౪-3.౨౫ పు.)

ఈవిధిరోభూషణచ్చయందుఁ గొన్ని విమర్శనీయాంశములు గలవు. “ఆనఙ్ ఋతో ద్వంద్వే ఇతిసూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాఙ్ ప్యతే ఇతి మధ్యమపదస్యా

విస్తర. IV ౨౦౬ వివ:-పుత్రశబ్ద మేకతకారకమును సాధువగుటచేత “మాత్రపితృబుద్ధి వై దేవాపుత్రః దలతు” అనుచో ప్రాసము నిర్బాధము. “పుత్ర (త్ర) పు. పుతి ప్రాయతే (పుత్ + త్రై + క) ‘పున్నామ్నా నరకా ద్యస్తా । త్పితరం త్రాయతే సుతః.....పూ + క్త - హ్రస్వశ్చ.....” (శబ్దస్తో.) “పుత్ర. (త్ర) పు.....పునాతి పిత్రాదీనతి. (పూ + క్త) ‘పునోహ్రస్వశ్చ’ (ఉణాది. ౪ అ. ౧౬౪.) ఇతిక్రైః. ధాతోః హ్రస్వత్వంఛ.” (శబ్దకల్పద్రుమకోశము.)

నజ్జ" అను నిందలి పంక్తులనుబట్టి యహోబలవతి 'హోతాచ+పోతాచ+నేష్టాచ+ ఉద్ధాతాచ' అనెడి బహుపదద్వంద్వవిగ్రహము నాశ్రయించె ననుట స్పష్టము. కా నట్టియొకల 'హోతృపోతృనేష్టోద్ధాతారః' అనుసమాసరూపమే సిద్ధించుచుగాని యీ క్రింద వివరింపఁబోవు ద్వంద్వద్వయగర్భ ద్వీపద ద్వంద్వవిగ్రహమును సిద్ధింపవలసిన 'హోతాపోతానేష్టోద్ధాతారః' అను సమాసరూపము సిద్ధింపనేరదు. కానఁ బలు కవిశిరోభూషణపంక్తులు ప్రామాదికములని తోచుచున్నది.

పాణినీయులమతమున నానన్జు బహుపదద్వంద్వమున మొదటిపదములకు రాకుండుటయు మూడవపదమునకు మాత్రము వచ్చుటయు (హోతృపోతృ నేష్టోద్ధాతారః) బలునుదాహరించిన కౌముదీ బాలమనోరమా గ్రంథములనుబట్టి విశదమగుచున్నను ద్వంద్వద్వయగర్భ ద్వీపద ద్వంద్వ విగ్రహక స్థలమున సమాసము లోని మూడవపదములకును నట్టి మానన్జువచ్చుట సమ్మతమయియున్నది. "ఆనోక్తేః హోతృపోతృనేష్టోద్ధాతారః. ద్వయో ద్వయో ద్వంద్వం కృత్వా పునర్ద్వంద్వేతు హోతాపోతానేష్టోద్ధాతారః" (సి.కా. "చార్థే ద్వంద్వః (2-2-28)" అను ౯౦౦ సూత్రపు వివరణము.) దీని బాలమనోరమా వ్యాఖ్యః— "ఆనోక్తే రితి..... హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ ఉద్ధాతాచ ఇతివిగ్రహే బహురామపి ద్వంద్వ మనేక గ్రహణ మితిభావః. అనన్జతో ద్వంద్వే ఇతి నేష్టృశబ్దస్యైవ ఉత్తరపదపరకత్వాత్ 'అనజ్జ' నతు హోతృపోతృశబ్దయోరపి, ఉత్తరపదస్య మధ్యమపద వ్యవహితత్వేన హోతృపోతృశబ్దయో రుత్తరపదపరకత్వాభావాత్. ననుత్త్వి హోతా పోతానేష్టోద్ధాతారః ఇతి కథ మిత్యత ఆహ, ద్వయోరితి:—హోతాచ పోతాచేతి ద్వయో ద్వంద్వః. హోతృశబ్దస్యాన్జ్. తతశ్చ. నేష్టాచ ఉద్ధాతాచేతి ద్వయో ద్వంద్వః. నేష్టృశబ్దస్య ఆనజ్, తతః హోతాపోతారాచ నేష్టోద్ధాతారాచేతి ద్వంద్వద్వయగర్భో ద్వంద్వః. తత్ర నేష్టోద్ధాతృశబ్దే ఉత్తరపదే హోతాపోతృశబ్దస్య ఆనజీత్యర్థః. ఆనజీ బకార ఇత్. జీత్వా దస్తాదేశః. అకార ఉచ్చారణార్థః. అస్త్యర్థిసిం విభక్తి మాశ్రిత్య పదత్వా న్నస్య లోపః" (బాలమ. సి.కా. ౯౦౦ సూ). (విస్తర V.)

విస్తర V 28౬ విషయము:—పయినందర్భమునుబట్టి బహుపదద్వంద్వ సమాస మధ్యమున నొక్కఋదంతపద మున్నను నట్టి ఋకారమునకు రేఫాదేశ మగు ననుచుఁ గవిసంశయవిచ్ఛేదమున నడిదము సూరకవి వ్రాయుట మిక్కిలి పొరపాటుచు టకు సందియము లేదు. ఇట్టి యపమార్గమునే గుప్తార్థప్రకాశికా కర్తయు ననుసరించెను - ఇందలి ప్రమాదముల నిటఁ జూపుచున్నాను.

తే.గీ. ధర ఋకారంత శబ్దంబు ద్వంద్వ మైన | రేఫమగుచుఁ బ్రవ ర్తిల్లు దృఢముగాను | పత్రి వరహాయవాగ్వధూనేత్రముఖసు | రాభినందితపాదాబ్జ యన్నయట్లు.

(ప్రక్తి వచనము = గరువాహనః + వాగ్విధూనేతా (తృ = బ్రహ్మ). ప్రయోగము. ఆపివర్ణము. నన్నయభట్టు. ఉ. త్తత్రియవంశ్యులై ధరణి గావగఁ బుట్టినవారు బ్రాహ్మణ ! త్తత్రియవైశ్యశూద్రులనఁగా నుతికెక్కిన నాలుగుజాతులన్ స్వచా । రిత్రము దప్పకుండఁగఁ బరిక్షితు కాచినయట్లు రాదుమాం । థాత్రరఘుక్షీతీశులు ముదంబునఁ గాచిరె యేయుగంబులన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౭౭) (కవిసం ౧ తరం-౧౩౨-౧౩౩ ప.). ఇట్లేతఁ డీరేఫాదేశమును నిత్యముగా విధించెను. ఈపక్షమునఁ బైకల్ప తరువులో నుదాహరింపఁబడిన ప్రయోగములెల్లఁ బ్రతిఘటించుచున్నవి. పై నన్నయ ప్రయోగ మహోబల పండితుఁడు వ్రాసినట్లు సంయుతాసంయుత ప్రాసముచే సమర్థిత మగుచుండఁగా నట్టి యలక్ష్యమును మూలముగాఁగొని పై నన్నయాది ప్రయోగ ములకును నన్నయాధర్వణ వచనములకును విలక్షణముగా సూరకవి యిట్లు లక్షణ సృష్టి చేయుట కేవలము పొరపాటు (చూడు. ౧౯౨౦ క్రీ. శ. రౌద్రిసంవత్సర జ్యైష్ఠాషాఢమాస సాహిత్యపరిషత్పత్రికలోని నారచించిన “ఆంధ్రచ్ఛందస్సు” అను వ్యాసము).

ఇట్టిసూరకవి యపసీద్ధాంతమును రాధాంతీకరించుచు బాలవ్యాకరణగుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యాక్రిందిరీతి నసంగతముగ వ్రాసెను. త్తత్రివంశ్యులై యను పద్యమునందలి ప్రాసములో ‘త్రి’ అనునది ద్విత్వకారకమను నిశ్చయముతో గుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యాక్రిందిరీతి నందు సంయుతా సంయుతప్రాస మనుట సరికాదని చర్చించెను. “ఆ-చె. క్రింద జడ్డలును బిటుండ బిందువులును । నూఁది ప్రాసములకు నుండేనేని । హ్రస్వ మొకటి నిడుదయక్కరం బొక్కటి । వానిమొదల నిలుపవచ్చు నెందు. (అప్పక. ౩ ఆ. ౨౮౪) అను లక్షణపద్యము ననుసరించి.....త్తత్రియ ఇత్యాదులందు హ్రస్వపూర్వకమైన సంయుక్తతకార ప్రాసంబునకు ‘మాంథాతృ’ అను నాల్గవపాదమందు సంయుక్తము కాని కేవల తకారప్రాసాబు దీర్ఘపూర్వకంబై ప్రతి భటంబుగా నెట్లు లుండఁజాలును?.....” (బా.గు.ప్ర. ప్రకీర్ణ. ౪౯౭ పు. ద్వి. ము.) ఈ గుప్తార్థప్రకాశికాచర్చ కేవలము నవిమర్శమూలకము. ప్రాసపూర్వాక్షర మొకయొడ గురువైనచోఁ దక్కినపాదంబులందును గురువే కావలయుననియు నొక యొడ లఘువైనచోఁ దక్కినచోట్లను లఘువే కావలయు ననియును సిద్ధాంతము. ఈసిద్ధాంతపువివరణమే పై నివ్రాసిన “క్రింద జడ్డలు” అను పద్యము. క. గురులఘువులలో నెయ్యది । మురహర తొలిచరణమునకు మొదల నిలుచు ని । ధర నాపై నిడు ప్రాసా । త్తరముల పూర్వమున నదియ కదియంప నగున్ । (అప్పక - ౩ ఆ. ౨౮౨ ప.) దీని మూలమే యనఁదగు ననంతని లక్షణము. క.ఆదిని గురులఘువులలో । నేది నిలిచె

నదియొ మొదల నిడి పాదములు । త్వాదింపవలయు నుపజా । త్యాదుల మిశ్రములు దక్క సంబుజనాథా (ఛందోద. ౧ ఆ. 3౦). ఇట్లుగుటచేత “శ్చత్రియవంశ్యులై... ..” అను నన్నయపద్యము సంయుతాసంయుత ప్రాసమునకు లక్ష్యమనుటలో విరోధమేమియు లేదు. కావుననే యీనన్నయపద్యమునఁ బ్రాసభంగములేకుండుటకై “మాంధాత్యరఘుక్షీతీకులు” అను రేఫాదేశపాతము సంగీకరించి శ్చత్రియశబ్దము ద్వితకారకమగుటచేఁ బ్రాసములందు ద్విత్వావృత్తినావశ్యకతా సిద్ధాంతమును నెలకొల్పక తీరదనెడి గుప్తార్థప్రకాశికా వాదమునకుఁ బ్రతిలేకున్నది. (బా. గు. ప్ర. ప్రకీర్ణ. ౪౯౭ పు. ద్వి. ము.) “శ్చతం నాశం శత్రుణాం రాతి దదా తీతి శ్చత్రమ్ = (శత్రులకు నాశమును గలిగించువాడు.) శ్చత్ + రా + క = శ్చత్ర” అను ప్రక్రియచొప్పున నేతకారక శ్చత్రశబ్దమును సాధింపవగును. (రా = దానే - గ్రహణేచ - అదాది... శబ్దస్తో). సర్వశబ్దసాఢాధినీ శబ్దరత్నాకరాది శోశములలో శ్చత్రశబ్ద మేకతకారకముగానె చూపఁబడి. ది ఇట్లయినను శ్చత్రశబ్దము ద్వితకారకమని ప్రామాణ్యము తలంచుచున్నారు. ‘శ్చత్ - పు. (క్షణ క్షిప్. శ్చత్) తత ప్రాయతే (శ్చత్ + త్రై) + క) శ్చత్రః. శ్చతా త్కల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః । శ్చత్రస్య శబ్దో భువ నేషు యాథః-ఇతిరఘుః’ (శబ్దస్తో). ఇట్లు శ్చత్రశబ్దము ద్వితకారకమే యన్న పక్షము నందును హలంతరసంయుక్తమగు ద్విత్వమునందలి యొకపాల్లు లోపించుననెడి (౧౯౯ I విమ.) పద్ధతిచొప్పున ‘శ్చత్ర’ అను నేతకారకరూపము సాధువగుచున్నది. మఱియు ద్వంద్వసమాసఘటితముకాని మాంధాత్యశబ్దము సయితము ‘శ్చత్రియ’ శబ్దపుప్రాసమున నీక్రిందిరితని గవిప్రయోగదృష్ట మగుచుండటచేత శ్చత్రియశబ్ద మేకతకార మగుటయుఁ గవిసప్తతమే యని నిశ్చితమగుచున్నది. గుప్తార్థప్రకాశికాసిద్ధాంతమును నున్మూలిత మగుచున్నది. క. శ్చత్రియధర్వంబున మాం । ధాత్యుడు రాజ్యంబు నీతిఁ దగఁ బాలించెన్ । (నందిసింగన బలరామ విజయములోని దని లక్షణ చూడామణియను నామాంతరము గల రంగరాట్ ఛందమునఁ దృతీయాంకమున సంయుతా సంయుతప్రాససందర్భములో నుదాహరింపఁబడినది).

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త సమాసపరిచ్ఛేదమునందలి ప్రకృతసూత్రమునకు వ్యాఖ్య చేయునపుటికి “శ్చత్రియవంశ్యులై యనుభారతాదిపర్వపద్యపుఁ జక్తుర్ధచరణమున ‘మాంధాత్య’ ‘మాంధాత్ర’ అను రెండుపాతములు నుండవచ్చునను తలంపుతో నుండి యేవేనో యశాస్త్రీయవిషయములను (౨౮౧. ౨౮౨. ద్వి. ము.) వ్రాసెను. తర్వాత గ్రంథాంతమునఁ (౪౯౭. ౪౯౮. పు. ద్వి. ము.) బయిరితీ నడిదముసూర కవిగారి “యడిదంబే బెడిదంబనుచు” నట్టి యపమార్గము ననుసరించి వ్రాసెను.

సమావేశమయిన నింకను ననేకములగు నశాస్త్రీయప్రసంగములు చేసెను. “దృష్ట్వై రాజాకే దీర్ఘా త్వరతోఽపి వికల్పః” అనెడి యొక నిర్దూల నిరాధార కారికాశ్రయించి “దీర్ఘబుతవచాత వచ్చు ఋకారంబునకు రేఫా దేశంబుకలుగునని చెప్పుటచేత ‘మాత్రపితృబుద్ధి నంభోధి పుత్రః గొలుతు’ ఇత్యాదికవిప్రయోగంబులు సాధువులయ్యె. హ్రస్వంబునకుఁ దరువాతవచ్చు ఋకారంబునకు నీసూత్రంబుచే రేఫా దేశంబుకలుగదు. అందున ‘పితృపుత్రులు’ అన్న యానజా దేశయుక్తరూపంబే సాధువగునుగాని ‘పితృపుత్రులు’ అని రేఫా దేశసంయుక్తరూపంబు శాస్త్రీయంబు కాదు..... కావుననే యాక్రిందిపద్యంబునఁ బితృశబ్దంబు రేఫా దేశాంతము కాలేదు. క. నామముల ‘బితృపితామహానామంబుల.....’ (౨౨౧ పుట, బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము.) అని యిట్లెన్నెన్నో యశాస్త్రీయప్రసంగములను నన్నయాధర్వణులకు సమ్మతములు కానివానిని బ్రసంగించెను. దీక్షము తర్వాత నున్నచో—‘మాత్ర పితామహంబు’—అనునదిసంయతము ఋకారాంతపదపరకము కాకున్ననుసాధు వేయని కదా యాయన యభిప్రాయము. సందియమే? “శాస్త్రంబునమాంధాతృ రఘుక్షితీశుల అన్నద్వంద్వంబులో రఘుక్షితీశశబ్దంబు సమాసచరమావయవంబు (కడపటిపదంబు) కాన దానికిఁ బూర్వంబునందున్న మాంధాతృశబ్దంబునకు రేఫా దేశంబు రావచ్చును.....” అని కంతోక్తముగనే వ్రాసిరి. (౨౨౨ పుట, బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము.) ఇట్టి వింకను నిట ననేకములగు నన్నయాధర్వణ సూత్ర విరుద్ధనిషయములు పెక్కు గలవు. విస్తరభీతిని జూపలేదు.

బా. సా. పే. వ్యాఖ్య (౧౯౩౭ క్రి. శ. ముద్రితమైనది.) లో ౧౯౨౦ సంవత్సరపు (క్రి.శ.) రాద్రిసంవత్సర జ్యేష్ఠాషాఢమాస పరివత్పత్రికలోఁ బ్రచురితమగు నా రచించిన “ఆంధ్రచ్ఛందస్సు” అనువ్యాసము ననుసరించి యీసందర్భము వ్రాయఁబడుటచే “కాన సిద్ధద్వంద్వమునం దానజా దేశమున కవకాశముతోఁచెడి స్థలములందలి ఋకారమునకు రేఫము వికల్పముగ నగునని సూత్రార్థము” (బా. సా. పే. ౩౪౩ పు.) అని యిట్లుగ నధర్వణసిద్ధాంతానుకూలముగ వ్రాయఁబడినను వ్యాఖ్యాత కానజ్ఞు వచ్చెడిస్థలము సరిగ బోధపడమింజేసి కావలయును కొన్ని యశాస్త్రీయ ప్రసంగములను వ్రాయఁబడెను. “బహుపదద్వంద్వమునను బూర్వ పూర్వములగు ఋకారములకే రేఫాబగును.....” (బా. సా. పే. ౩౪౩. పు.) అని వ్రాయఁబడెను. బహుపదద్వంద్వంబునఁ బూర్వపూర్వముల ఋకారమునకు రేఫా దేశముగాని యానజ్ఞుగాని రాదనుట యీవఱకు విశదీకరింపఁబడెను. ఈతఁడు గస్త్యార్థప్రకాశికను విమర్శించుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. “మఱియుఁ

ఇంక నీవిషయమునఁ బ్రయోగవిమర్శము చేయవలసియున్నది. క.....
 నిజ మా | తా పితృ పక్షప్రబల భ | యావహుః డాస్తీకుఁడు.....(ఆది. ౨౪.
 ౧౬౨.) క.....మూతాపితృ భా | వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన.....(శాంతి. 3
 ౪౩౩.) పయి పాణినీయసిద్ధాంతముచొప్పునఁ బయి ప్రయోగముల నొకరితని సమ
 ర్థించుకొననగును. తే-గీ. మాతృపితృహీన యైనను భ్రాతృరహిత | భావ మొందిన...
 (ఆరు. ౨౪. ౨౨౭.) ఇందుఁ బయిపద్ధతిచొప్పున “మూతాపితృహీన” అనినచో
 ఛందోభంగమగునుగాన “గీ. మాతృపితృహీన యైనను భ్రాతృరహిత” అని యిట్లు
 రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి సాయంతాసంయుత ప్రాసమూలమున సాధుత్వమును
 గల్పించుకొన నగును. ఈరీతినే యీక్రిందివానిని సమర్థించుకొనవచ్చును.
 తే-గీ. మాతృపితృదారపుత్రక భ్రాతృశత స | హస్రకంబులు.....(శాంతి. ౧
 ౮. ౨౧౮.) ఇందును “మాతృపితృదారపుత్రక భ్రాతృశత” అను పాఠము నంగీక
 రించి పయిరీతని సమర్థించుకొనవచ్చును. క. మృతుఁడయ్యెను భ్రాతృపుత్రమిత్ర
 యుతముగన్. (స్త్రీ. ౨౪. ౧౩౭.) ఋకారాంతమునకు ఋదంతము పరమయ
 నను బుత్రశబ్దము పరమైనను ఆనఙ్ముగాని రేఫాదేశముగాని రావచ్చునుగాన నిట్టి
 యెడలసయితము “భ్రాతృపుత్ర” అనురీతిని రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి సమ
 ర్థింపనగును. పయిదానిలోఁ గొన్ని ఋదంతసర్వావయవ ద్వంద్వములు కాకున్నను
 మొదటి రెండటికిని వేరుగ నొక ద్వంద్వమును దక్కినవానికి వేరుగ మఱొక
 ద్వంద్వమును నంగీకరించి యట్టి ద్వంద్వద్వయమునకును మరల ద్వంద్వమును
 ఘటించుటలోఁ బయిపాణినీయపద్ధతిచొప్పున వికారము కల్గలేదు. ఈరీతిని మొదటి
 వైదికసంస్కారములట్టి గడవడిఁదఱునకు ముందున్న ఋకారాంతసంబంధమైన
 ఋకారమునకే యీరేఫాదేశ మనియు, దీర్ఘకారాంతములుగా నుదాహరించిన
 ప్రయోగములెల్ల రేఫాదేశభావావశ్యతను సంస్కృతవ్యాకృతి సిద్ధులుగా నానజా
 దేశముచే వైనవనియు నిరూపింశక్యమగుచుండ.....” (బా. సా. పే.
 374౪ పు.) ఈవ్రాత తాను విరుద్ధించుచున్న గుప్తార్థప్రకాశికవాదము నవగాహ
 నముచేసికొని వ్రాసినట్లు తోచదు. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యుదాహరించిన
 “మాతృపితృగురులు” మున్నగుచోటులందు రేఫాదేశము సయితము రాదని
 కదా యాతఁ డుదాహరించెను. ఇట్టిస్థలములకుఁ దానేమియు సమాధానము
 వ్రాయలేదే. “దీర్ఘకారాంతములుగా నుదాహరించిన ప్రయోగములు” అని
 వ్రాసెను. అట్టిప్రయోగము నొక్కటినేని గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యుదాహ
 రింపనేలేదు.

ఋదంత సర్వావయవద్వంద్యము తర్వాత నెట్టివానితో నెట్టిసమాసమునందినను ఊతిలేదుగదా.

ఇంక నీక్రింది ప్రయోగములు పయిరితిగ సయితము కుదురుపడకున్నవి. క....నె | మ్మది నట్లుగఁ దలఁపఁగవల | వదె పితృపుత్రాది బంధువర్గమునధిపా. (కాంతి. ౪ ఆ. ౧౦.) నీ. పితృమాతృహీననై యతి నై చ్యవృత్తి నే, నెబ్బంగి (కాశీ. ౫ ఆ. ౩౧౧ ప.) వీనిలో మొదటిపద్యమున 'పితృపుత్రాది' అనియు రెండవపద్యమున 'పితృమాతృహీననై' అనియు సవరించినచో ఛందోభంగము వాటిల్లును, కాన నివి యానజ్ఞురాల దగిన స్థలములు గావని కవిబ్రహ్మ కవిసార్వభౌములు తలంచి రసకతీరదు. లేదా యీరెండు ప్రయోగములను నీక్రిందిరీతిని బాణి నీయపద్ధతిని కుదురుపాటు చేయవచ్చునేమో? "ధర్మధర్మిణో రభేదః" అను చొప్పున "మాతూః పితృశ్చ హైనన్యం యస్మా స్మా" అను త్రిపదబహువ్రీహియందు "ద్వంద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్య సమాసవచనమ్" అను (నీ. కా. తద్ధితార్థోత్తరపద సమాసోరేవ (౨-౧-౫౧.) అను ౭౨౦ సూత్రముక్రింద) వార్తికముచొప్పున మాతృహీనశబ్దములకు నిత్యమగు ద్వంద్వసమాససంజ్ఞ (యహా విభాష కపవాద) యున్నను నుత్తరపదపరకత్వాభావమున "ఆనజ్ఞు రానేరదు, కావున రేఫాదేశమును రాకు. ఇట్లే ఆనంద్ బుతో ద్వంద్వే" అను సూత్రమారంబు త్రశబ్దపరకత్వ ముపదే క్రిందపదేనుగాన పుత్రశబ్దము వచనృత్తచేతీ రాక్షసేదమున కర్వయించుటచేత నెట్టివిధి లక్ష్యముపాదముగ వర్తించునేకాని నాన్విత్రముకానేరదనెడి బాణియను పద్ధతిచొప్పున నిత్యమగుటంజేసి "పితృపుత్రాదిబంధువర్గము" అనుచోట "ఆనజ్ఞు" రాకున్న రాకపోవచ్చును, కాన రేఫాదేశము నెట్టిదేయనవచ్చును. అనియారీతిని సమర్థింపనగుననియు నాలోచింపనగును.

లేదా! యిట్టిమార్గములం దరుచిచేతనే కావలయు నీక్రిందిరీతి నీయానజ్ఞాదేశవిషయక పాణినీయ వ్యాఖ్యాతల మార్గములను శ్రీరామగంగాధర తత్కవాగీశ భట్టాచార్యుఁడును సంగీరింపలేదు. "హాతాచ పోతాచ నేష్టాచ హాతృ పోతృ నేష్టారః. ఇత్యత్ర నస్యాత్. నే (సమానే) సర్వాది దమ్ (ద = పద) ఆదిదమ్. సర్వాస్తద ముత్తరద మితి పూర్వాచార్యవ్యవస్థితమ్. అతః పోతృశబ్దేన వ్యవహిత త్యాత్. హాతృ పోతృ నేష్టారశ్చ ఉద్గాతాచ తే హాతృ పోతృ నేష్టోద్గాతారః ఇత్యత్రకు స్యాదేవ. సమస్తా సమస్త యోర్దయోః పునశ్చ ఇతి పూర్వోత్తర వ్యవస్థామా అనిరుద్ధత్యాత్" (ముగ్ధ సమాస. ౩౨౧ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈపక్షమున "ఋకారాస్తద్వంద్వే పూర్వపదసంబన్ధీయో ఋకారః....." అను నహాభిల

పండితవ్యాఖ్య చొప్పున ఋదంతోత్తరపద పరకత్వమున సమాస పూర్వకదీపూత ఋదంతశబ్దమునకే యానజాదేశము వచ్చునని యంగీకరింప నగుటచేత “మాతృ పితృభావనే”త్యాది సమాస స్థలములందు మాతృశబ్దమే పూర్వపదమును భావనా శబ్దమే యుత్తరపదమును నగుటచేత నట్టియొడల నానజాదేశము రానేరదని సమాస పూర్వక దోత్తరపద వ్యవస్థచొప్పునఁ జెప్పవలసి యున్నది. ‘మాతాపితరా - పితాపుత్ర’ మున్నగు ద్విపదద్వంద్వములందు మాత్రమే యానజాదేశము వచ్చు ననియు నట్టిద్వంద్వము సమాసాంతర ప్రవిప్లయగునపు డానజాదేశము రానేర దనియు నీమతమున నేర్పడుచున్నది. ఈపక్షమునఁ బైనుదాహరించిన నన్నయ తిక్కన ప్రయోగములలో “నిజమాతాపితృపక్ష ప్రబలభ | యా పహండు...” (ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౨.) “క.....మాతాపితృ భా | వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన...” (కాంతి. 3 ఆ. ౪33 ప.) అనుచోటులం దానజ్ఞున కెట్లు ప్రసక్తియని శంకింప రాదు. ఆప్రయోగములలో దానజ్ఞు రాజేవనియు, పచటి ‘మాతా’ శబ్దమూకా రాంత స్త్రీలింగమనియు నీపక్షమున నెన్నవగుచు. “మాతా-స్త్రీ. (మా+అతచ్) జనన్యామ్, విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతా మితిదుగ్ధాస్తవః” (శబ్దస్తా), “మాతా - ఆ - స్త్రీ, జననీ, యథా - విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతాం | చణ్డికాం ప్రణమామ్యహమితి శివగహస్యే దుగ్ధాస్తవదర్శనాత్” (సర్వశబ్దసంబోధిని.) ఇట్లే యహోబలపండితీ యోహహృతమగు ‘మాతాపితృబుద్ధి నీత మితి నోనోతున్’ అనుప్రయోగము నందును నాకాంత స్త్రీలింగ మాతాశబ్దమే ప్రయుక్త మయ్యెనని గ్రహింపవగును. ఇట్లే యందలి “మాతృపితృబుద్ధి వై దేహపుత్రఁ దలంతు” అనుచోట సముతము “మాతృపితృబుద్ధి” అను పాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమున సమర్థించికొనవగును.

ద్వంద్వేతు స్త్రీవదిత్యాదిః—ద్వంద్వేతు = వర్ణనిర్దేశవిషయమున, వర్ణములను బదములుగ నంగీకరించి ద్వంద్వసమాసము చేయునపుడు, స్త్రీనత్ - ఇష్టంశ్యాత్ = ద్వంద్వసమాసాంతవర్ణము స్త్రీసమరూపముతో నిల్పుటయు సప్తతమగును. అక్షర ము లమహత్తులుగాన మువర్ణ కాంతములు కావలసియున్నను స్త్రీసమరూపముతోఁ బ్రయోగింపఁబడుటయే తఱుచని తాత్పర్యము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు - మునాపిచ రూపమ్ = మువర్ణకము తోడిరూపమును గన్పట్టును. ఉదాః—చజలు = చకార జకారములు = చాయను జాయను = చజములు. మొ. దీర్ఘః స్యాద్వర్ణ నిర్దేశ ఇత్యాదికారికలపరిశిష్టము. (౨౯ I విష.) ప్రయోగములు:—క.ధర జజలను నీరెండ | క్షరములు..... | మరలలవములను నే న | క్షరములు.....

(కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౭౨ ప.) క. పోలంగ పుపుబుభులకు మా! పోలికవడి. (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౭౩ ప.) క. అ ఆలై బెలకు మఱి | ఇ ఈలు ఋకారసహిత మె వలకు నొ | ఉ ఊల్ దమలో నొడబడి | ఓ ఓలకు వళ్ళగున్ నయొన్నచరితా. (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౬౩ ప.) క. వలసినచో లళములు డళ | ములు మఱి ఋక్రాంప వల్లములు ప్రాసములై | (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౯౦ ప.) (ఇట్లు గణపగములైన యక్షరముల ద్వంద్వమునందును స్త్రీసమరూపములు మువర్ణ కాంతరూపములును బ్రయోగదృష్టము లగుచున్నవి. ఉ. భానుసమాన విన్ భరనభారలగంబులు గూడి.....(కవిజ. వృత్తాధి. ౧౦౨ ప.) చ.....నజభవాజులు రేఫముఁ గూర్చి సత్కవుల్. (అప్పక. ౪ ఆ. ౨౪౬.) పంచచామరము. కనద్యశా. జరంబుతో జకారమున్ రజంబులున్ | జనన్ గకారయుక్తిఁ బంచచామరంబగున్. (కవిజ. వృత్తాధి. ౮౨ ప.) 'ఆ.ఐ.బె'లకు' మున్నగు ద్వంద్వములలోని, విసంధులు. 'అ.ఆలు' మున్నగుచోటులందలి పూర్వాక్షరగౌరవములు మున్నగునవి కేవలము వింతప్రయోగములు.

అన్యత్రాపీత్యాది:—అన్యత్రాపి = సమాహార ద్విగుసమానేతరమగు సమాహారద్వంద్వసమాసమందును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఏకవచనము, భవేత్ = అగును. సమాహారద్వంద్వమున సంస్కృతపద్ధతి ననుసరించి ప్రాణితూర్యనేనాం గాదుల కేవలచన మెట్లును నగును. అదిగాక యితరస్థలములందును సమాహారద్వంద్వము న నేకత్వమగును. “అన్యత్రాపి క్వచి ద్భవే దిత్య నేన కాలు నేయి ఇత్యాదా వేకత్వ మితి జ్ఞేయమ్. వస్తువు ప్రాణ్యంగత్వే నై వాత్రైకత్వం సిద్ధమ్. (అం. VIII విష.) సూత్రారమృజతు ‘తన కూడు సీరకై కాంచన మడిగి’ (కాంతి. ౩ ఆ. ౧౬౪) ఇత్యాదయ స్తీక్తయజ్వాది కవిప్రయోగా స్సాధవః.” (అహో. ౪౩౨ పుట.) సంస్కృత సమాహారద్వంద్వపద్ధతులు అం. VIII విషయమున వివరింపబడెను. కాని యవి సాకల్యముగఁ దెలుగున సంగీరింపబడలేదు. సంస్కృతమున ప్రాణ్యంగాదుల సమాహారద్వంద్వస్థలములం దితరేతరయోగ ద్వంద్వము వర్తిల్లదు. తెలుగున నట్లుకాదు. “ద్వంద్వం బప్రాణివాచక. కృదంత శబ్ద ఘటితం బేకవచనాంతంబు నగు. ఉదా:—కూడు గుడ్డ. కూరగాయ (జై. ౪ ఆ.) దరిదాపు (భోజ. ౨ ఆ.) రేవగలు. (రామా. ౨ ఆ.) తాళుందగులు. (హరి. ఉ. ౫ ఆ.) ను శబ్దంబుచే కూరగాయ లిత్యాదులు బహువచనాంతంబులును నగునని యెఱుంగవలయు” (ప్రాథ. సమా. ౩౦ సూ.). ప్రయోగములు సీ. కూడు కూరలు ధోరణిల్పి.....(కాంతి. ౩ ఆ. ౧౭౭.) “.....ఉ.....కూర

[బా. సమా. 2 సూ.] బాలవ్యాకృతిలోని ద్వంద్వసమాసనియమములు. 1755

గాయలుం | గోయుచు..... (పన్ని. కు. సం. ౬ ఆ. ౬౬౨ ప.)” (పూ. రా. ని.)
 సీ.....ఆ-వె.....కూరగాయలును వంటకట్టియలును గడ్డి.....
 (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯౩ ప.) గీ. కూరగాయ కట్టియ విల్పి కొనగవలసి. (పారి. పూ.
 ౬ ఆ. ౫ ప. సూ. రా. ని. కూరశబ్దమునొద్ద) “కాలునే చూడుతఱియందు
 గదలవలయు” (కాశీఖండము. గా. ౨౨౨ పుట.) “కాలునేయ ఇద్యాదావేకత్వమ్.”
 (ఆహా. ౪౩౨.) కాలు+చేయ = కాలునేతులు. (బా. సంధి. ౧౫ సూ.) సీ. అడ
 వులఁ గొండలఁ బడి యాలుబిడ్డ ప; పైఱుఁగని వైరి థాత్రీశులందు. (నిర్వ. ౧ ఆ.
 ౩౭ ప.) ఆ-వె. ఆలుబిడ్డ లేని యట్టి త్రిమృతియగు. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౯.) పయిని
 జూపిన ప్రయోగములనుబట్టి ప్రాణ్యంగాదులకే సమాహారద్వంద్వ మనెడి
 సంకృతవ్యాకరణ నియమమును దెలుంగున లేదని విశదమగుచున్నది. “గీ. ఆత్త
 మామ నాఁగ నాలు మగండనఁ | గొడుకుగోడలనఁగఁ గొఱచుచేచు (కొఱచు =
 నాకిటుదు. చేను=కిటుదు.) నాఁగ రేయి పగలు నాఁగ నిట్టి సమాస. ములుచు గలుగుఁ
 గవులు దెలియవలయు”. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౪౧ ప.) ఆ-వె. తల్లిదండ్రు
 లన్నదమ్ములు గూఢూర | తెలమి నాలుబిడ్డ లేద్దుబండ్లు | బంటుజేడు లాటపాటలు
 నుభయప్ర | థానమునకు నివి యుదాహరణలు. (ఆ. భూ. ౧౧౭ ప.)

ఆచ్ఛికశబ్దబుతోడ స్త్రీసమంబు ప్రాయుకంబుగా ద్వం

బాలవ్యాకరణ ద్వంబగు. ౭.

వివరణము. అన్నదమ్ములు - తల్లిదండ్రులు - ఊరువల్లెలు - ఆలు

౨౦౬ I విషయము. మగలు. మగఁడును+బిడ్డలును, పల్లమును+కల్లె
 మును, ఇత్యాదులు సమసంపదని యీ నియమంబున
 నెఱుంగునది.

సంజేవని. ౨౦౬ I విషయము.—‘ఆచ్ఛికంబుతోడ’ అను తృతీయాంతప్రయో
 గమునంజేసి ద్వంద్వమున నుత్తరపద మాచ్ఛికమాత్రమయినం. జాలుననియు ‘స్త్రీ
 సమంబు’ అను ప్రథమాంతప్రయోగమునంజేసి ద్వంద్వమున మొదటిపదము స్త్రీ
 సమమగు నాచ్ఛికమే కావలయుననియు స్పష్టపడుచున్నది. ఇట్టి లక్షణములుగల
 యాచ్ఛికద్వంద్వసమాసకమును సిద్ధద్వంద్వసమాసము స్వము సాధువులనియుఁ
 దద్భిన్నములు సాధువులుకావనియుఁ దాత్పర్యము. ఈవిషయమున “మగఁ
 డును+బిడ్డలును” అనురీతి వుంలింగసమపూర్వపదకస్థలములును, ‘పల్లము+కల్లెము’
 అనురీతి నపుంసకసమస్థలములును ద్వంద్వసమాసయోగములుకావని సూరి వివరిం
 చెను. దీనినిబట్టి మిశ్రద్వంద్వసమాసములును సాశ్యసాంస్కృతిక ద్వంద్వములును

సాధువులు కానేరవని విశదమగుచున్నది. “స్త్రీసమములయిన తత్సమములు తత్సమములతోగలసి యొక్కొకచో ద్వంద్వములగును. ఉదా:—కర్త కర్త క్రియలు. మొ.....” (ప్రా. భా. అ. సమా. 29 సూ.) అను ననుశాసన సూత్రోదాహరణములు సాధువులుకానేరవు. ‘కర్త కర్త క్రియలు’ అనునది వ్యావహారిక రూపమేకాని కవిప్రయుక్తముకాదు. ఇట్టి లక్ష్యలక్షణములకుఁ బ్రామాణికకవి ప్రయోగముగాని ప్రామాణికలాక్షణిక సూత్రముగాని యాధారములేమింజేసి యవి గ్రాహ్యములుకావు. తల్లిదండ్రులు మున్నగుచోట్ల సంధి - ౧౫ సూ - చొప్పున గసడదవాదేశము నరయునది. ౪౦౦ బాలవ్యాకరణనియమములకు లొంగని కొన్నివిధములగు ద్వంద్వసమాసములు కవిప్రయోగదృష్టములు త్రిలింగ లక్షణశేషమునఁ జూపఁబడినవి. ‘ఓకానొకచో ద్వంద్వంబునం బూర్వపదంబు క్లిబసమంబగు. అగుచో నా మువర్ణకంబునకు లోపంబగు. ఉదా:—అందచందములు (అని. ౫ ఆ.) (అందము+చందము). వెచ్చసచ్చములు (వేం. పంచ. ౧ ఆ.)” (ప్రాథ. సమా. ౨౯ సూ.) (వెచ్చము+సచ్చము = చిల్లర రొక్కమచ్చ) నీ. చెల్లునెల్లముల కీఠింపవచ్చిన సొమ్ము మగుడ నీలేని కోమటిగులామ. చే నేత విశ్వసించినవారి వెచ్చసచ్చముల బేల్పఱుచు వైజాతితోండ (పంచ. వేం. ౧ ఆ.) (వైజాతితోండ శబ్దమునొద్ద. శ-ర.) (వైజాతితోండ = ఊసర వెల్లి - ఊసర వెల్లి వంటి వేసాలమారియని యర్థము.) (“అందచందము = విణ (అందము.) అంద మైనది. మనోహరము. గీ....అందచందమగుచు | నొనరు నుచ్చైశ్శ్రవణంబు నేత్రోత్సవముగ (దశా. ౨ ఆ. ౨౨౭.)” (సూ. రా. ని.) “ఓకానొకచో ద్వంద్వంబు మిశ్రంబును, అందలి పూర్వపదంబు క్లిబసమంబునుగఁ గానంబడియిడి. ఉదా:—ఆవసరమక్కఱలు. క. ఆవసరమక్కఱలం పై | దువు కర్ణములందు వేట డోడలయండన్ | దవులైన ప్రాతెవెంకల | మవుటన్ (రామా. ౨ ఆ.)” (ప్రాథ. సమా. 33 సూ.) ఇది యనింద్య గ్రామ్య మనఁదగును. కావున దీనికిమాత్రమే సాధుత్వ మెన్నునది. “కొన్నియెడల మహద్ద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్య స్వరంబునకు దీర్ఘంబును జూపఱుడు. ఉదా:—అన్నాదమ్ములు. (ఉ. హరి. ౪ ఆ.) అప్పాచెల్లెండు. (నిర్వ. 3 ఆ.) తల్లిదండ్రులు (భల్లా. ౪ ఆ.)” (ప్రాథ. సమా. ౨౮.) ఈప్రయోగములు కవిప్రయుక్తములని విశ్వసింపరాకున్నవి. క. సన్నిధి బన్నగఁగఁడు | పెన్నిధిగని పొంగుచున్న వేదలక్రియ న | య్యన్నాదమ్ములఁ గని మీ | కెన్నఁగ నేవరము లిచ్చ యిచ్చెద వానిన్. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౫ మ.) అను నీ సోమునిపద్యమున “అ | య్యన్నందమ్మునిగని” అని కవిప్రయుక్తమగుటలో

ఉతికానరాదు. నిర్వచనోత్తర రామాయణపద్యము:—“క. విను మున్నదితియు
దితియును | ననఁ గశ్యపుభార్య లిరువు రప్పుఁ జెలియ లి | ట్లనిమిషుల నసురగణముం |
గనిరి.....” అని తాళపత్రమాతృకలలో నున్నది. (విస్తర. ౭౯ I విష.)
ఇట్లే భల్లాణచరిత్ర పద్యమునందును “తల్లిదండ్రీయు” అని కవిప్రయుక్త మనుటలో
బాధకానరాదు.

తాలవ్యాకరణ ద్వంద్వంబునందు ఋకారంబునకు ర వర్ణంబు విభాష
వివరణము. నగు. ౨౪.

౨౦౬ II విష. మాత్రపితలు, మాతాపితలు, ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౦౬ II విష:—“ఉర్ ద్వన్వే రః” అను చింతామణి సరిగ
సూరిచే భాషాంతరికరింపఁబడినది. అధర్వణాహోబలపతి సమన్వయముల జాడ
(౨౦౬ విష.) యీసూత్రమందుఁ గానరాదు. కాని వారి సమన్వయముల కను
కూలముగ వారిచ్చిన యుదాహృతులె సూరిచే జూపఁబడినవి. అనఁగా రవర్ణాదేశ
మానజాదేశ సమాన స్థానిక మున్నట్లే ర వర్ణాదేశముతోను ‘అనజా’ దేశముతోను
నుదాహరింపఁబడెను.

కన్నకూ. క్వచిత్సమా సేత్తగస్య | శబ్ద స్యాదావపి స్థితిః. (విక్ర.)

౨౦౭ విష. హలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౩గి పు.)

కల్పతరువు. ౨౦౭ విష:—క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, సమాసే = (ద్వంద్వ)
సమాసాంతనమున, అత్తగస్య = తుదినున్న శబ్దముతో నన్వయింపఁదగినట్టి శబ్దస్య =
శబ్దమునకు, అదావపి = సమాసపూర్వపదమునందును, స్థితిః = ఉనికి యనఁగాఁ
బూర్వపదముతో నైత మన్వయించుట సమతమగునని తాత్పర్యము. ఈవిధి
ద్వంద్వరూపమున విశేషోభయపద కర్తృభారయమందును నుపచరించును. ఉదా:—
కాశ్నేయి వడఁకు, తోవదమ్మి విందు, పుట్టుగుంకు గట్లు - కన్న పెంచినవారు - విన్న
కన్నయది. మొ. “కన్న పెంచినవారు ఇత్యత్ర అంతగస్యాపి తచ్చబ్ధాన్తస్య పూర్వ
త్రాప్యన్వయః - క్వచిత్సమా సేత్తగస్య.....ఇత్యాద్యధర్వణవచనాత్” “కన్న
పెంచినవారు విన్నకన్నవారు ఇత్యాదౌ ద్వన్వసమాసః” (అహో. ౪౩గి పుట.)
‘కన్న పెంచినవారు’ ఇత్యాదులు విశేషోభయపద కర్తృభారయములనుట లెస్స.
(౨౭౯ విష.) (౨౭౧ విష. ౨౭౧ I విష.). “ద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్యావ
యవంబునకు లోపం బొండె నగు. ఉదా:—పుట్టుగుంకు గట్లు. (య. ౫ ఆ.) తోవ
దమ్మి విందు. (రామా. ౩ ఆ.) విన్నకన్నది. (వి. పు. ౨ ఆ.)” (ప్రాథ. సమా. ౩౨
158

1258 సామాసికవిషయములను బూర్తిగ నిరూపింపశక్యముకాదు [అర వి. కల్ప.]

సూ.) పుట్టు గ్రంథగట్లనగా పుట్టుగట్టు గ్రంథగట్టు = ఉదయాస్తాచలములని యర్థము.

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యాచిత్ర స్వభావయుక్ ।
తచ్చిత్ర తానుమస్తవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే
(వికృ. క్రియా. 3౬ కారి. అహో. ౫౧౩ పు.) భూయసీ

నన్నయా. దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః (వికృ. అజం.

అర విషయము. ౯౪ కా. అహో. 32౨ పు.)

తత్తత్పదం పరిగ్రహ్యం । యశ్య తస్మాదయే
హితమ్. (వికృ. అజం. ౯3 కారి. అహో. 32౧ పు.)

కల్పతరువు. అర విషయము:—ఈ కారిక లీఠఱకు వ్యాఖ్యాతములు. (అర I విష. అర౧ విషయ.)

సమాసములం దనేకవిధములగు లోపవర్ణాగమాదేశాదులు సంభవించు చుండును. అట్టివి మహాకవిప్రయోగముల మూలమునఁ దెలిసికొనవలయును. “కృతస్థిత సమాసానా । మభిధానం నిరూమకమ్ । లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం । తదభిజ్ఞానసూచకమ్” (ముగ్ధ. ౧౧౦౩ సూ. వివృతి.) అని సంస్కృతవైయాకరణులు సైతము సమాసవిషయములు దిజ్ఞాతప్రదర్శన యోగ్యమాత్రములై యని వచించి యున్నారు. “పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. (౬-3-౧౦౯.) పృషోదరప్రకారాణి శిష్టై ర్యథోచ్చారితాని తథైవ సాధూని స్యుః - పృషత్ + ఉదరమ్ = పృషోదరమ్ (తలోఁపి).” (సి. కా. సమాసాశ్ర. ౧౦౩౪ సూ.) ఉదా:—నలువది - అటువది - ఇరువది - ఎనుబది - డెబ్బది - ‘అలవడు’ మున్నగు శబ్దపల్లవములందలి కార్యములును నీట్టివై - అలవు + పడు = అలవడు - వెలుపల + పడు = వెలువడు - తలపు + పోయు = తలపోయు - తెల్లవాటు - మొ. కవ్వడి - (కవ + వడి) = రెండు చేతులందును వడిగలవాడు - నిక్కల (నిక్కము + కల) = నిజరుగుకల. మూడు + నాళ్ళు = మూన్నాళ్ళు - నాన్నాళ్ళు (నాలుగు + నాళ్ళు) అంత + దాఁక = అందాఁక. అవు + తోఁక = అదోఁక. సగము + పాలు = సగపాలు = సాఁబాలు. ప్రయోగములు:—చ. పిం । గళ నయసుం డుమేశ్వరుడు గవ్వడి డాయగ వచ్చెఁ జెచ్చెన్ (అర. ౧ ఆ. 3౦౧.) క. నాకల నిక్కల యయ్యెడు । శోకింపక మచ్చ (అర. ౬ ఆ. ౪౦౦.) సీ...తే...గీ...సు । థాంతులును వచ్చు మున్నూఁ యెటువదింట (శాంతి. ౫ ఆ. ౪౬.) క. ఎనుబదియొనిమిది వేవురు । దనుజుఁ కాధ్యుండు. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬.) ఏ + నాడు = ఎన్నడు. క. గు । చ్చినదైచ్చి యెన్నఁదో చ । చ్చినయట్లు (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౫౧౧.) మొ.

[బా. సమా. ౨౦ సూ.] సామాసికపుమాడ్పలు ప్రయోగైకవేద్యములు. 1259

బాలవ్యాకరణ నిక్కలాదులు యథాప్రయోగంబుగ గ్రహ్యం

వివరణము. బులు. ౨౦.

౨౦౮ I విషయము. నిక్కల - కవ్వడి - పువ్విలుకాడు - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౦౮ I విషయము:—నిక్కల = సత్త్వమైనకల. కవ్వడి = సవ్యసాచి. పువ్విలుకాడు = మన్వధుడు. ‘నిక్కము+కల = నిక్కల.’ అనుచో గతసూత్రములప్రకారము ‘నిక్కపుంగల’ అని యేర్పడును. ఇటు బ్రాతాదిసంధిచొప్పున ‘నిక్కల’ అని కానేరదు. “నిక్కము+కల = ని+కల” అనుచో లుప్తశేషమునకు బా. సంధి. 32 సూత్రముచొప్పున నుగాగమమురాగా ‘నింగల’ అను ననిష్ఠయాపము సిద్ధించును గావున ‘నిక్కల’ అనునది మహాకవిప్రయోగానుసారముగ సాధువని ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యము కావలసెను. ‘కవ+వడి’ = కవయందు (చేతులజంటయందు) వడి = బాణమువేయుటలోని వేగము గలవాడను విగ్రహముచొప్పున వ్యధికరణ బహువ్రీహిచే నర్థసిద్ధి గల్గుచున్నది. కాని యట్టియొక ‘కవవడి’ అనియే కావలసియుండును. అట్టి ప్రయోగములులేవు. ఇంక ‘కవ్వడి’ అనుయాపమే ప్రయుక్తమగుచున్నది గాన నిది ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. (౨౦౪I విష.) మఱియు వ్యధికరణ బహువ్రీహి స్వరసము కామింజేసి (విస్తర. II ౨౬౮ VI విష.) యిది ప్రయోగానురోధమున సాధువగుచు బ్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. “కవశబ్దం బాద్యక్షరశిష్టంబగుటయు ఉత్తరపద వకారంబుద్విత్యంబొందుటయు తద్ధితపరిచ్ఛేదంబులోని పదునొకండవ సూత్రంబుచేనయిన ‘కా’ ప్రత్యయంబు లోపించుటయుగలిగె.” (బా. గు. ప్ర. సమా. ౨౦ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౬౬ పుట. ద్వి. ము.) బహువ్రీహి సంగీకరించుటచే సిద్ధించుచుండగా, ‘కా’ ప్రత్యయము ఘటించనేల? దానికి లోపము చేయనేల? ‘పువ్వు+విలు+కాడు’ అనుచో ‘పువ్వు’ వర్ణలోపమును పువదాదిద్విత్యమును బ్రకృతసూత్రముచొప్పుననే సంభవించెనని యెఱుంగునది. బా - సంధి - 3౯ సూత్రముచొప్పున (అన్యంబులకు సహితము.....) నీ సూత్రపులక్ష్యములు మూఁటిని సాధింపరాదాయని శంకింపఁజనదు. అన్యంబుల కిత్యాదిసూత్రము నైతము ప్రయోగమూలకమే కావున నిది ప్రకృతసూత్రపు ప్రపంచమేయని గ్రహింపనగును. త్రిలింగలక్షణశేషమున నీసూత్రార్థమే పునరుక్తముగ నీక్రిందిరీతి నుపదేశింపఁబడెను. “అచ్చికిసమాసంబులం దటయగ వర్ణలోపాగమాదేశ వికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి. ఉదా:—అందాఁక (అంత+దాఁక) ఇట్లు ఇందాఁక - ఎందాఁక - అచ్చతెల్పు (అచ్చము+తెల్పు) ఆదోఁక

(అప్ర+తోక) ఆవల (అ+వలను) ఇట్లు ఈవల. ఇబ్బంది (ఇగు+పంది) = (అడవి వంకిని చూడబడిన బుట్టివంకి). ఇరునెవి (ఇరుగు+చెవి), ఉద్ధరి (ఉద్ధ+ధరి) = (వాటమై మిక్కిలి పొడవైన గట్టు) ఎడవంక (ఎడమ+వంక) ఇట్లు వలవంక. ఎగు దల (ఎగువ+తల), ఇట్లు - దిగుదల. ఏటవాలు (ఏటము+వాలు) కప్పురవీడెము (కప్పురము+వీడెము) కవర్గడి (కవ+వడి) కుటునూపు (కుటుచ+నూపు) గందవొడి (గందము+పొడి) గుండ్రకడుపు (గుండ్రము+కడుపు) గొబ్బండు (గొప్ప+పండు) చిత్తరబొమ్మ (చిత్తరువు+బొమ్మ) చిమ్మనగ్రోవి (చిమ్మనము+క్రోవి) చిటుచప్పుడు (చిటుత+చప్పుడు) చెంద్రకావి (చెంద్రము+కావి), ఇట్లు చందురకావి, చనుమఱి (చను + మఱి) చప్పరమంచము (చప్పరము + మంచము) చొక్కనగతులు (చొక్కము+నగతులు = గుట్టుము కల్లుముమీసని చక్కనైన తీగమోడివని). తెగుదారి (తెగువ+దారి) దట్టకెంపు (దట్టముకెంపు) దొంతర (దొంతి+తరంగ) నడురేయి (నడుము+రేయి) నాన్నాళ్ళు (నాలుగు+నాళ్ళు) నాటకసాల (నాట కము+సాల) నిక్కల (నిక్కము+కల) నిడుమోము (నిడుద+మోము) నెత్తపలక (నెత్తము+పలక) పసిపట్టు (పసిమి+పట్టు) పెండలుము (పెనుపు+తులుము) పెత్త నము (పెద్ద+తనము) పొంగట్టు (పొన్ను+గట్టు) బాపురె (బాపు+పురె) బెబ్బలి (పెద్ద+పులి) బెల్లమండెగ (బెల్లము+మండెగ) బొందళము (బొంత+దళము) బోన పుట్టిక (బోనము+పుట్టిక) మిండతపసి (మిండడు+తపసి) ముంగల (ముందు+కలను) ఇట్లు - చెనుకల. ముయ్యేడు (మూడు+ఏడు) ఇట్లు ముయ్యాలు (ఈరెండు శబ్దములు నీవఱకు సాధింపబడినవి. ప్రాథ. సమా. ౧౦ సూ. కాన నిటఁజేర్చుట సరికాదని తోచెడిని) మోసల (మొగ+సాల) వలిపవెన్నెల (వలిపము+వెన్నెల) వలచెవి (వలను+చెవి) వాలెఱి (వా+లెఱి) వాలురమ్మ (వాలు+అమ్మ) వేగురుఁ జొక్క (వేగు+చుక్క) సగపాలు (సగము+పాలు) సాఁబాలు (సాము+పాలు) సుంక సరకు (సుంకము+సరకు) ఇత్యాదు లూహ్యంబులు.....”(ప్రాథ. సమా. 3౬ సూ.)

ఇది సమాసపరిచ్ఛేదము = సమాసపరిచ్ఛేద వింతతో ముగిసెను.

ఆంధ్రవ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

తద్ధిత పరిచ్ఛేదము

త్యాగే తనశ్చ వికృతౌ, స్యాత్. (ఆం. చిం. హలం.

౧౦ కారి. అహో. ౪౦౪ పుట.)

క్వచి త్ప్రత్యయ యోగేచ । తథాత్వ మభిధీయతే.

నన్నయా. (వికృ. సంధి. ౨౫ కారి. అహో. ౧౦౯ పు.)

ఆర్థ విష. అన్యేచ కేచిదుపయోగోత్తర పదలోప రూపకాభ్యా

ద్యాః:.....లోపశ్చ విభక్త్యాదేః । శబ్దేషు స్యా

త్సమాస కాశ్లేషు. (ఆం. చిం. హలం. ౧౬-౧౭ కారి.

అహో. ౪౩౧-౪౪౭ పు.)

కల్పతరువు. ఆర్థ విష:—“తద్ధితః - పుం - వృత్తివిశేషే, తద్ధితా ఇత్యధి
కారవిహిత ప్రత్యయేషు. తేచ ద్వివిధాః - ప్రకృత్యర్థ భిన్నాద్ధాః - స్వార్థికాశ్చ,
తేభ్యః ప్రయోగేభ్యో హితః” (శబ్దా. చిం.) అనుశోశము చొప్పున నాయాయుర్థ
ములకుఁ బ్రకృత్యర్థ భిన్నార్థ స్వార్థములకు హితమైనవనఁగా నాయాయుర్థములను
దెల్పునవి తద్ధితములని యర్థము. “తస్యభావస్త్వతలా. (౫-౧-౧౧౯.) ప్రకృతి
జన్యబోధే ప్రకారో భావః, గో రాభివో గోత్వమ్, గోతా.” (సి. కౌ. తద్ధి. ౧౭౮౧
సూ.) “గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్తృణిచ. (౫-౧-౧౨౪.) గుణోపసర్జన ద్రవ్య
వాచిభ్యో బ్రాహ్మణాదిభ్యశ్చ వత్స్యస్తేభ్యో భావే కర్తృణి చార్థే పశ్య ఇత్యర్థః
(బాలమ.) జడస్య కర్తృ భావో వా జాడ్యమ్. మూఢస్య భావః కర్తృ వా మూఢ్యమ్,
బ్రాహ్మణ్యమ్.....” (సి. కౌ. తద్ధి. ౧౭౮౨.) మున్నగు సూత్రములచేత
భావాద్యర్థములందు సంస్కృతవ్యాకరణమున ‘త్వ’ ప్రత్యయాదు లనేకములు
విధింపఁబడినవి. అట్టి తద్ధిత ప్రత్యయంతములెల్లఁ దెనుఁగునఁ దత్సరుములుగ
వాడుకొనఁ బడుచున్నవి. ఉదా:—గోత్వము - గోత - జాడ్యము - జడత్వము =
జడత - మూఢ్యము - మూఢత్వము - మూఢత - బ్రాహ్మణ్యము - బ్రాహ్మణత్వము -
బ్రాహ్మణత. మొ. “యావాదిభ్యః కన్. (౫-౪-౨౯.) యావ ఏవ యావకః మణికః.”
(సి. కౌ. తద్ధి. ౨౦౯౭.) మున్నగు సూత్రములచేత స్వార్థిక కన్ ప్రత్యయాదులును

జెప్పబడియున్నవి. ఉదా:-యావము = యావకము. (లక్క). మొ. ఇట్లే స్వార్థికాది తద్ధిత ప్రత్యయములును ననేకములు గలవు. అట్టివెల్ల బహువిస్తృతము లగుటచే సంస్కృతవాక్యకరణములవలననే తెలిసికొనవచ్చును. ఇంక నాచ్చిక తద్ధిత ప్రత్యయములును విస్తృతములై యగుటచేత వానిలోఁజాతికొకటిగ భావార్థక స్వార్థిక ప్రత్యయములను దిక్ ప్రదర్శకముగా భట్టారకుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు. త్వార్థే = సంస్కృతభావార్థక 'త్వ' ప్రత్యయముయొక్క యర్థమందు, వికృతౌ = తెలుఁగున, తనశ్చ స్వాత్ = తనప్రత్యయమును నగును. చ శబ్దమహిమచే 'ఇమి' మున్నగు ప్రత్యయములును భావార్థమునఁ గల్గునని యెఱుంగునది. సమాసవృత్తియందు వలెనే తద్ధితవృత్తియందును దద్ధితవిగ్రహవాక్యమందలి ప్రాతిపదికమున కవయవము లగు సుబ్బిభక్తులు (౨౬౮ | ౩౪) సంస్కృతవాక్యకరణములోని "సుపాఠాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుచొప్పున లోపించును. అట్టి తద్ధితాంత ప్రాతిపదికముపైని వాక్యాన్వయ యోగ్యములగు సుబ్బిభక్తులు నిల్చును. ఈవిషయములకు లోఁక శ్చ విభక్త్యాదే రిత్యాది చింతామణిసూత్ర ముపలక్షణ మనఁదగును. ఇట్లే కృత్తులఁపయమునను నంగీకరింపవచ్చును. ఉ. బంటుయొక్క+భావము = బంటు తనము=భటత్వము. ఉ. బంటుతనఁబు మాటలకుఁ బాటకు (ఉద్యోగ. 3 ఆ. ౫౯.) "బాసనీడు - ద్వ - విణ - (బాసనము+ఈడు.) ఉ. బాసనీని నొకనిన్ (భా. ర. విరా. ౧ ఆ.)" (శ-ర) "జోదరి. జోజరి. విణ - జూదము+అరి. ౧ జూద మాడువాడు. మ. అరయం దప్పొకయింత నావలన లే దాధర్మపుత్రుండు జూ | దరి పెంటన్...(భా. ఉద్యో. 3 ఆ. 3౫3.) (శ-ర)" యి ప్రయోగములలో "బాస సము+ఈ+డు = బాసస+ఈ+డు = బాసనీడు ; జూదము+అరి = జూద+అరి = జూదరి" అని ప్రక్రియ నరయునది. శూరుడు ధర్మివాచకము. శూరత్వము ధర్మ వాచకము, శూరత్వ ధర్మముగలవాడు శూరుడు, శూరుని ధర్మము శూరత్వము. త్వప్రత్యయము వలెనే యీ తన ప్రత్యయమునైతము ధర్మివాచకములపైనే నిల్చును. కాన "బంటుతనము = భటత్వముగలవాడు = బంటు" అని యర్థము. ఇట్లుగనుటచే నీభావార్థక ప్రత్యయములు పోడిమి వాడిమి మున్నగు ధర్మవాచక ముల పయి నిలువనేరవు. పెద్దతనము = చిన్నతనము మున్నగుచోటులందు 'పెద్ద - చిన్న' మున్నగు ధర్మివాచకములు స్త్రీసమవిశేషణములుగాన వానిపయి షష్ఠీవిభక్తి నిలువనేరదు. కానఁ దద్ధితవృత్తి విగ్రహరచనకై వానికి విభక్తి వివక్షించునపుడు (౧౦౭-౨౭౧-౨౭౧ | ౩౪.) తచ్చబ్ధముతో నవి నమసించును గాన నట్టిరూప ముతో విగ్రహరచనము చేయవలయుననియుఁ దద్ధిత ప్రత్యయము నిల్చునపు డా

[బా. తథి. ౧ సూ.] తన ప్రత్యయ పరకత్వముందును షష్ఠి ద్వితీయవలెనిల్లును. 1263

విభక్తితోఁ దచ్చబ్దము పైతము లోపించి ప్రాతిపదికమే నిల్చుననియు నెఱుంగ నగును. ఉదా:—పెద్దదానియొక్క+తనము = పెద్దతనము. చిన్నదానియొక్క+తనము = చిన్నతనము. ఇట్లే ‘ఆకొన్నదానియొక్క+తనము = ఆకొన్నతనము’ మున్నగు క్రియాజన్యవిశేషణములును దన ప్రత్యయంతము లగునప్పటి ప్రక్రియను వర్ణింపనగును. తే.గీ. దుర్బుద్ధితనము మాని (కర్ణ. 3 ఆ ౮౯.) (దుర్బుద్ధివాని తనము.). సూరి యిట్లు వివరింపకున్నను గొప్పతనము మున్నగు నాతని యుదాహరణముల ప్రక్రియకు వేఱుమార్గము లేదు. ఇట్లు వీరి ప్రక్రియ నెన్ననగునని తెలిసికొనక ప్రాథవ్యాకర్త “తనవర్ణకంబు పగంబగునపుడు తచ్చబ్దార్థంబునకు లోపాబు విభాషనగు.....పెల్లాకొన్నతనాన” (భీమ. ౨ ఆ.) (ప్రాథ. తథి. ౨ సూ) అని పునరుక్తముగా సూత్రించెను. “తన. ప్ర. భావార్థమున వచ్చు తథిత ప్రత్యయము.కొన్నిచోట్ల క్రియాజన్యవిశేషణములహిడ విభక్తి నిమిత్తకమగు తచ్చబ్దము లేకుండగనే యియ్యది కలఁబడుచున్నది. ఉదా:—ఆకొన్నతనము - ఓర్వలేనతనము. మొ.” (సూ. రా. ని.) అని సూ - రా - నిఘంటువు పై ప్రాథవ్యాకరణ విషయములను స్వీకరించెను. ఇది గాణపతివరణమునందును స్వీకరింపఁబడెను. (గాణ. తథి. ౨౬౭ పుట.) క్వచి త్వప్రత్యయయోగే చేత్యాది కారిక యీ (౨౪౧ I విష. ౨౭౦ విష.) వఱకు వ్యాఖ్యాతము. ది-వి ప్రత్యయ పరకత్వమునందువలెనే (రామునిది శక్తి - దానిది కలయాపు - వారివ—విశ్వాసముల) యీ తన ప్రత్యయ పరకత్వమునందును షష్ఠి ద్వితీయాకారమునందును. ఉదా:—రామునియొక్క+తనము = రామునిన్+తనము = రామునితనము. సీతయొక్క+తనము = సీత తనము. “యొక్క లోపించినట్టి దుమంతేతరాచ్చిక రూపములు ప్రథమైకవచన తుల్యములై యుండును గాన నీప్రకరణమున నెల్లరూపములు ప్రథమైకవచనములుగనే నిర్దిష్టములగును” (బా. సా. వే. 3౬౦ పుట.) అను వేటికావ్యాఖ్య కేవలము భ్రాంతిమూలకము. ఎల్లయెడలను నీ తన ప్రత్యయము షష్ఠ్యంతమునకుఁ బరముగా భావార్థమున వచ్చును. కొన్ని స్త్రీ రదుశబ్దములకు వచ్చునపుడు మాత్రమే పయి నుదాహరించినరీతిని తన ప్రత్యయము చేరిన ప్రాతిపదికమున కవయవమగు షష్ఠీవిభక్తి లోపించినట్లు కనఁబడు. తక్కిన పూరింగ సమములకును నపుంసకలింగ సమములకును ‘పెద్ద’ మున్నగువానికిని దన ప్రత్యయ పరకత్వమున నట్టి ప్రక్రియ యుపచరింపదు. క్వచిత్ ప్రత్యయయోగే చేత్యాది కారిక చొప్పున ద్వితీయాకారముతోనే నిల్చుటయు నచటిద్రుతము ద్రుతస్య సర్వత్రేతి సూత్రముచే లోపించుటయు సంభవించును. తత్సమ శబ్దములకును నీ తన ప్రత్యయము వచ్చు

టయు నచ్చటి పష్టియు ద్వితీయాకారముననే నిల్పుటయు ద్రుతలోపము వచ్చుటయు సంభవించును. ఉదా:—మనుమనియొక్క+భావము (ధర్మము) మనమనిన్+తనము = మనుమనితనము - విలుకానితనము - రామునితనము - సీత తనము. మొ.
 “ఉ. సుందరకుండు నేనును నసూయతనంబున.....(దశకు. ౫ ఆ. ౮౫.)... ఇట్లు స్వార్థమున ‘తనము’ కనబడుచున్నది.” (సూ. రా. ని. తనము శబ్దమునొద్ద.) ఇట్టి ప్రయోగములు భారతమందుఁ గన్పట్టువు. ఉదంత స్త్రీసమములకును నదంత గుణవాచకములకును ‘తన’ వర్ణకపరకత్వమున నుమాగమము ద్రుతకార్యములు నగును. (౮౮-౯౨ I విష.) సొగసుందనము. తెల్లదనము - పరుసందనము. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౩.) ‘పరుస’ అను స్త్రీసమరూపమును గలదు. (చూ. శ. ర.) ప్రయోగములు:—క. నెట్టన సభలో నేవుర | కట్టెదుర నరాతితనము గాకెంతయు వా| రెట్టి తులువలో ద్రాపది | నట్టుల పటచెడిదె జూడమాడరె యొందున్. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౪౪.) తే.....మర్బుద్ధితనములు మాని.....(కర్ణ. 3 ఆ ౮౯.) (మర్బుద్ధి = దుష్టబుద్ధిగలవాడు.) క. అని కొలిచి యే బృహన్నల | యను నామముతోడఁ గన్య కాంతః పురవ | ర్తవ మొనరించుచు లాసిక|తనమున నిపుణుండనై యతని మెచ్చింతున్. (విరా. ౧ ఆ. ౮౯.) “లాసికా. స్త్రీ. (లస+ణ్వల్) నర్తక్యామ్. లాసకాఽన్యత్ర” (శబ్దస్తో.) క. వెఱ వెట్టిదియో యెన్నఁడు | నెఱుంగని నీయట్టివాని కెవ్వరొకో యీ | పిఱికితన మింత యలవడఁ | గఱపినవా రనుచు శౌరి కలకల నవ్వెన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౭.) ౯౨ I విషయమున ‘చెడుగుండనము-అల్లందనము-పరుసందనము - ఎఱుకుందనము’ అనువాని ప్రయోగములు గలవు.

తనవర్ణకంబు త్వార్థంబునం దగు. ౧. త్వార్థంబునఁగా
 బాలవ్యా. భావంబు. ప్రకృతిజన్యబోధంబునందుఁ బ్రకారంబు
 వివృతి. భావంబు. రామునితనము, మనుమనితనము, సీత
 అర్హ I విష. తనము - గొప్పతనము - కొఱతనము - నల్లదనము -
 పుల్లదనము.

సంజీవని. అర్హ I విష:—ప్రత్యయమునిల్పుటకుఁ బూర్వపుశబ్దము ప్రకృతి. రామునితన మనుచోటి ప్రకృతియగు ‘రామునియొక్క’ అనుదాని బోధమున - “రామత్వా వచ్చిన్నో రామః=” రామత్వమును ధర్మముతోఁగూడినవాడు రాముఁడు = రామునితనముతోఁ గూడినవాడు రాముఁడు - రామునితనమును ధర్మము (రామత్వధర్మము) ప్రకారమగుచున్నది యని తాత్పర్యము. ‘రామునియొక్క+భావము (ధర్మము)’ అనుచోటి యొక్క విభక్తి బా. సమా. ౨౫

సూత్రముచేత లోపించుననియు నా సూత్రములోని సమాసశబ్దము తథితవృత్తి నుపలక్షణమనియు లేదా “సమాసము మున్నగువాని, విభక్తికి = విభక్త్యాదులకు” అని యచట వ్యాఖ్యచేయవలయుననియు సూరియాశయము. కావున యొక్క విభక్తిలోపించగా “రామునితనము” అని రూపసిద్ధియగునని తాత్పర్యము. ఇట్లే - మనుమనితనము - సీతతనము - మున్నగుచోటులను సమన్వయించుకొను నది. గొప్పతనము మున్నగుచోటులందు ‘గొప్పదానియొక్క+తనము’ అను నిగ్రహమెన్ని విభక్త్యాదులకు లోప మను పై వ్యాఖ్యచొప్పునఁ దచ్చబౌద్ధాంతశబ్దము నకు విభక్తితోఁగూడ లోపముగల్గఁగా ‘గొప్పతనము’ మున్నగురూపముల సిద్ధి గల్గునని గ్రహింపవగును. త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యారీతిని గ్రహింపక “తథిత ప్రత్యయంబులు పరంబులగునపుడు పదంబుల దువర్ణకాదులకు లోపంబగు” (ప్రాథ. తథి. ౧ సూ.) అనిన “తనవర్ణంబు పరంబగునపుడు తచ్చబౌద్ధాంతంబునకు లోపంబు విభాషనగు.” (ప్రాథ. తథి. ౨ సూ.) అనియు సూత్రించెను. ఈమార్గముచే “ఆకొన్నతనము” మున్నగు క్రియాజన్య విశేషణస్థలములమాత్రమే కాక గొప్పతనము (గొప్పదానితనము) నల్లఁదనము (నల్లదానితనము) మున్నగునవి నైతము సిద్ధించునుగాని యందట్లు స్పష్టపఱుపఁబడలేదు. సూ. రా. నిఘంటు కర్త లీషిషములను స్వీకరించుటతోఁ గ్రియాజన్యవిశేషణస్థలములందు మాత్రమే యారీతి గల్గునని వివరించిరి. (సూ. రా. ని. ‘తన’ శబ్దము) (౨౦౯ విష.) కొఱతనము = అల్పత్వము. నల్ల+తనము - మున్నగుచోటులందు బా. సంధి. 371 సూత్రముచొప్పున నుగాగమమును ద్రుతకార్యములను నరయునది. ఈతన ప్రత్యయము సంస్కృత సమశబ్దములమీఁదనైతము నిల్పునని పంజాయదా హృతులె విశదీకరించుచున్నవి. అట్టి కవిప్రయోగము లీవఱకు ౨౦౯ విషయమునఁ బ్రదర్శింపఁబడెను.

ఇటు విశేషం బుత్సర్గంబునకు విభాషను బాధకంబగు.

౨ స్పష్టము.

బాలవ్యాకరణ చిన్నాదులకు టీకవర్ణకంబగు. 3. చిన్న టీకము.

వివరణము. కన్నె టీకము. చిన్న - కన్నె - చుట్టము - దొంగ -

౨౦౯ II విషయము వేద - మిండ - లంకె. ఇత్యాదులు చిన్నాదులు.

ఉత్పంబున కత్వంబు టీకము పరంబగునపు డగు. ౪

తోత్తఱికిము - వెడ్డఱికిము - వెజ్జఱికిము.

సంజీవని. ౨౦౯ II విషయము—ఇటవనఁగా సీతతథి ప్రకరణమున నుత్సర్గమున కనఁగా సామాన్యవిధికి విశేషంబు వైకల్పికముగా బాధకం బగును. విశేషవిధి

సామాన్యవిధికి నిత్యముగా బాధకము కావలసియున్నను నిచట వైకల్పికముగా మాత్రమే బాధకమగునని యర్థము. టీకాదిప్రత్యయములు భావార్థమున విశేషవిధులు విధింపఁబడునుగాని యవి వైకల్పికముగామాత్రమే యగుననియు వానివానిచోటులందు సామాన్యవిధుక్తమగు తన ప్రత్యయము ప్రయోగాను సామాన్యముగా నిల్చుచు నేడుండుననియుఁ దాత్పర్యము.

సూ. వ్యాఖ్య. చిన్న-కన్నె మున్నగుకబ్బములకు భావార్థమున టీకవర్ణకమువాఙ్మికముగా వచ్చును. టీకవర్ణకము రాసిపక్షమునఁ దనవర్ణకము నిల్చును. ఉదా:—చిన్నదానియొక్క+భావము (ధర్మము) చిన్న టీకము-చిన్న తనము. కన్నె టీకము - కన్నె తనము. చిన్నాదు లాకృతిగణమనుచు: గొన్నిటిని సూరియై వివరించెను. చుట్టముయొక్క+భావము (ధర్మము) చుట్ట టీకము-చుట్టముతనము. ఇట్టిచోటులందలి 'ము' అనుదానికి "పు-ంపు"లును బా. సంధి. 3౫ సూత్రముచోష్ఠ్యవ నిత్య ను గాగ మము రాఁగా 'చుట్టపుఃదనము' మున్నగురీతిని రూపముల సాధింపఁవలసియున్నది. కాని తనవర్ణకపరకత్వమున 'ము'వర్ణకమునకు 'పు-ంపు'లు వచ్చుటయు వానిపై నుగాగమమువచ్చుటయు లాక్షణిక మహాకవిప్రయోగసమ్మతములుకావు. అధర్వణ కారికకుఁ బొరపాటుగా సూరి యర్థముచేసికొనుటచే నాతఁడీవిధిని సూత్రములో నిల్పెనని యీవాఙ్మ ప్రాయఃబడెను. (౯౭ I విష. ౮౮ విష.) (చి స్తక.). కావున, 'చుట్టముతనము' అనియై యుండనగును - చుట్టపుఃదనము మున్నగురీతిరూపముల

విస్తరము. ౨౦౯ II విష:—“తద్ధితవృత్తియైనను 'తనవర్ణకంబు పరం బగుచోఁ దక్కిన ప్రత్యయంబులందుం బలె బ్రథమానిధక్తి మువర్ణకంబునకు లోపంబు సామాన్యంబుగా రాదు. ఈయర్థంబు సంధిపరిచ్ఛేదములోని ముప్పది యేనవసూత్రముచే 'తన' వర్ణకంబు పరంబగునపుడు 'పుంపు'లకు.....నుగా గమంబు విధించుటంజేసి యనుమేయింపఁబడుచున్నది.” (బా. గు. ప్ర. తద్ధి. 3 సూ. వ్యాఖ్య. ౨౦౯ పు. ద్వి. ము.) భావార్థక తనప్రత్యయము నిల్చునప్పటి విగ్రహములోఁ బూర్వపదము ప్రథమాంతమగుట యసంభవము. చుట్టముయొక్క భావము=తనము మున్నగుచోటులందలిది ప్రథమా 'ము'వర్ణకము కాదు. అది ముగాగమము. ఇతర తద్ధితములందును సంతటను బ్రథమాంతమే నిల్చుననుట పొర పాటు. “కుంచముయొక్క+పరిమాణము = ఎఁడు = కుంచెడు” మున్నగుచోటు లందును బూర్వపదము షష్ఠ్యంతమే యగును. సమాసవృత్తియందే సమాసము యొక బ్రతిపదికత్వము నంగీకరించి తదవయవములగు సుబ్విధ క్తులకెల్ల లోపము చేయు సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి నంగీకరింపక సమాస మధ్యగత విభక్తికి మాత్రము

నంగీకరించరాదు. ఆక ప్రత్యయప్రయోగములు:—గీ...బాల్యమగుఁ జిన్నజీక
మన.....(ఆం. భా. ౨-౧౦౭.) క... | కన్నెజీకపు రతియుఁబోలెఁ గడునిం
పొసఁగెన్ (మనుచ. 3 ఆ. ౧౦౭.) ద్వి. కఱపినవాడవో కన్నెర్క మిడఁగ -
(పండితా. పురా. ౧౧గి పొ.) గీ. పొండవులు థార్తరాష్ట్రులు పుండరిక | నేత్ర
చుట్టజీకంబున నీకు నొక్క | రూప (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౨౬.) సీ. కులములో వన్నె
తక్కువ యయ్యెనే గాధి, పట్టిక మేనక చుట్టజీకము (మనుచ. ౨౪. ౭3.) మ. దుర
ముం దుర్గము రాయబారము మజీన్ దొంగర్కమున్.....(కాళ. శ. ౧౧౧.)
(పయితీకప్రయోగములు. సూ. రా. ని. లోనివి.) క. కడు వేదజీకంబుకంటె
గవ్వము గలదే (విక్ర. ౨ ఆ. శ. ౮.) మిండజీకము = జారత్వము. ఎ-గీ.....
ఈ వి | భుండు పదియాలువే లాండ్ర పిండు నిండు | మిండజీకమున...(పాంచా.
౨ ఆ. శ. ౮.) ద్వి. ఎనుగ లంజెజీక మే నీరాత్రి సేత (బసవ. 3 ఆ. ౨౧౬.) రిక
మనియు నర్వాచీనలువాడిరి. “రికము - దే - అప.....చ. ఆరయఁగఁ దల్లి
కక్కనెలియండ్రకు దక్కును గల్గినట్టి చు | ట్టరికము వారికిన్.....” (ప్రభా.

ప్రత్యేకముగా లోపమును విధించుకొన్న సూరి ప్రక్రియలోఁ దద్ధితవృత్తిలోని
విభక్తి లోపించుననెడి సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి నుపయోగించుట యాతని యుద్దేశ
మని విశ్వసించరాదు. సూరి యీ తద్ధితవృత్తి విభక్తిలోప విషయమును స్మరింప
కయె విడిచెనని తోచెడిని. ఇంక - బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యపక్షమున “రాముని
తనము” మున్నగుచోటులయందు ‘స’ మున్నగువాని లోపాభావ మెట్లు పొసం
గును? ఇట్టియెడల నట్టిజ్ఞాపకములు లేవే. “చిన్నదానియొక్క+తనము” మున్నగు
చోటులందుఁ దచ్చబౌద్ధికలోప మెట్లు? అట్లు వృత్తిర్థకల్పనము చేయక సంప్రదాయ
విరుద్ధముగ బా - సా - వే - వ్యాఖ్యాతవలె “చిన్నయొక్కతనము = చిన్నజీకము -
తద్ధితవృత్తిని విభక్తిలోపము.” (బా. సా. వే. 3౬౧ పు.) అని వచింపరాదుగదా.
అచ్చికవిశేషణములపైఁ ‘యొక్క’ మున్నగు విభక్తులు నిల్పుట యాంధ్రవ్యాకరణ
కవిప్రయోగ విరుద్ధముగదా. ఇంక సూరిగారి నుగ్విధాన జ్ఞాపకముచే మువర్ణక
లోపాభావమును సాధించుకొందు మున్నచో విరోధములేదు గాని యట్టి నుగ్విధాన
మును దానికి మూలమగు పుంపులస్థితియుఁ దనవర్ణకపరకత్వమున నిరాధారములై
యగ్రాహ్యము లగుచుండటచేత (౯౭ I విష. ౮౮ విష.) చుట్టపుఁ దనము -
చుట్టంపుఁ దనము మున్నగురూపములు గ్రాహ్యములు కానేరవు. గుప్తార్థ
ప్రకాశికాకారులేని యట్టి ప్రయోగములు చూపకయె వాని నుదాహరించుట
యుక్తముకాదు. (బా. గు. ప్ర. తథి. ౨౮౯ పుట.)

౩ ఆ. శ-౨.) "జీకము - జే. అప.....క.....భక్తమునకుఁ జే । దజీక మొసఁగెనని యజ్ఞ సం । దలు దూలుట.....(భో. ౩ ఆ. శ-౨.) క. ఎటుఁ గమి చీకటి నీ పె । ద్దజీకంబు దలంప నేమి తప్పు కలిగినన్ ।(భిరా. ౫ ఆ. ౩౫౭.) అని తిక్కన శకటము ప్రయోగించెనుగాన నదియే ప్రాచీనరూపము. ఇట్లు పెద్దశబ్దమును "చిన్నా"దులలోఁ జేర్చినగును.

౪ సూ. వ్యాఖ్య:—జీకము పరంబగుచో ముందటి 'ఉ'కార మకార మగును. తొత్తు+జీకము = తొత్తజీకము = తొత్తుండనము = దాస్యము. పెద్ద జీకము = వంచన = కాపట్యము. పెజ్జజీకము = వైద్యము. వీనిస్థితి కాధారముగఁ బ్రయోగములు లభింపలేదు. 'తొత్తజీకము' అనుపానికి శబ్దరత్నాకరములోఁ జూపఁబడుటయే ప్రమాణముగ సూ. రా. నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. తిక్కన రెండును శబ్దరత్నాకరమునందునైతము చూపఁబడలేదు. అందు పెద్దశబ్దము ధర్మవాచకముగ శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రదర్శింపఁబడియున్నది. ఆపక్షమున జీకము నిల్చుటే సరికాదు. ఇంక సీసూత్రమున కాధారమేమో తెలియకున్నది.

బాలవ్యాకరణ పేర్వాదుల కిమి వర్ణకంబగు. ౫.

వివరణము. పేరిమి - కడిమి - పేరు - కడు - మ్రుచ్చు - మేలు -

౨౯ III విష. ఛెలి - పోడి - వాడి - వేడి - ఇత్యాదులు పేర్వాదులు.

సంజీవని. ౨౯ III విష:—పేరు మున్నగు శబ్దములకు భావార్థమున'ఇమి' అను ప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. తనవర్ణకమునుఁ బ్రయోగానుసారముగ నగును. అర్థములు:—పేరు = అధికము - పెద్దది, కడు=గొప్పది, మ్రుచ్చు = దొంగ, మేలు = శ్రేష్ఠము (మేలు = శుభము - శుభమైనది యని యిట్టిది యర్థవిశేషములలో ధర్మవాచకము - ధర్మవాచకము నయి యున్నది.) ఛెలి = మిత్తుఁడు పోడి = బిప్పదమైనది. ('బిప్ప' అను ధర్మవాచిత్యమును గలదు.) వాడి = నిశితము (నైశిత్యమును ధర్మవాచిత్యమును గలదు.) వేడి = ఉష్ణము ('బౌష్ణ్యము' అను ధర్మవాచిత్యము.) పేరు+ఇమి = పేరిమి = పేర్ని = అధిక్యము - గౌరవము. కడు+ఇమి = కడిమి = పరాక్రమము - బలము. ఈరెండుచోటులందును 'తన' ప్రత్యయ యోగము కానరాదు. 'పేరుతనము - కడుతనము' అనురీతిగల తనప్రత్యయాంతరూపములు లేవు. బలశబ్ద వికృతి బలిమి. కాన శంకాస్పదముకాదు. "కడిమి-యు - జే - వి. ౧ అతిశయము. గీ. కినిసి యాడటి కడిమి న య్యనిలసుతుఁడు. (ఉ. రా. ౫ ఆ. ౧౦౧.).....౩ పరాక్రమము అ.వె. నీలుఁ డంతఁ గఱకుఁ దేలు

వౌడుకల రా | కాసిబంటుఁ బొదివి కడిమి నొక్క | కడిమిఁ బెరికివైచెఁ గడిమి జేజేలు మి | న్నునఁ జెలంగి కన్గొనుచుఁ బొగడఁగఁ (అచ్చు. రా. యు.) (ఈ యర్థము ప్రశస్తముగాఁ దోచలేదు.)" (శ-ర) కడు శబ్ద భావార్థకరూపమగు కడిమి శబ్దమూ ధిక్యమును చెల్పుట సరికాని పరాక్రమము నెట్లు తెలుపునని శబ్దరత్నాకరకర్తయెట్లు తలంచెనో తెలియకున్నది. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు దీనిని మన్నింపక భట్టార కుండె పరాక్రమార్థమునఁ బ్రయోగించె ననుకొనుచు నిట్లువాహించిరి. "కడిమి (ద్వి)వి. (క్రడు-త - కడుమై) ౧ బలము - పరాక్రమము-శౌర్యము. గీ..... నాకడిమి వినుము.....ఉ. క్రచ్చుట నొక్క రక్కసుండ కాడు సురాసురు లెల్ల నొక్కఁడై | వచ్చిన నీవచూడఁగ నవార్జ్యబలోద్ధతిఁ జేసి వారలన్ | వచ్చి వధింతు.....(భార. ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౮-౧౯౯.) కాని యీ భట్టారక ప్రయో గమున 'నా కడిమి విను మనఁగా చాయాధిక్యము = నాగొప్పతనము=నిను మను నర్థము సుసంగతమై యున్నది. ఈ రెండర్థములకు నిట్టి సాన్నిధ్య ముండుట చేతనే యర్వాచీరులు పరాక్రమార్థమునందును బ్రయోగింపసాగిరిని యెన్ననగును. బా - సంధి - ౧౨ సూత్రము (౭౬ విష.) సమాస సంధి మాత్ర విషయక మగుటచేత 'కడు+ఇమి' అనుసంధిలో ద్వీరుక్త టకారము రావేరదు. "చెలి+ఇమి = చెలిమి" మున్నగుచోట్ల బా - సంధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున (౭౫ విష.) నవదాది స్వర సంధి నిత్యముగ వర్తిల్లును. కొన్ని ముఖ్యములగు ప్రయోగములు:— క. సత్యము | వలనన ములు సూపు గౌరవంబున వేర్తిన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౫.) సీ. జను లొక్క తటిఁ దొల్లి సమయంబుఁ దమలోనఁ జేసి క్రూరతయు మ్రుచ్చి మియు అంకు | సైఁక. (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౭ శ. ర.) చ.....పగకు మేలిమి లేమి ధ్రువంబు కేశవా.(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౧.) క. చెలిమియు సంభాషణమును | బలిమి.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౬.) చ.....ఘనముగఁ జెల్లి నేయుము... (ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౬.) తర్వాత. చెలితనంబున గంగచెల్వ పార్వతికి.....(హరి. ఉ. ౭ ఆ. ౭౫ సూ. రా. ని.) క. మూఁడత్తొహణు లిమ్మెయిం | బోడిమి సెడి పాటఁ బరసపుత్రుని యెదురన్ | వేడిమి సూచక నొకఁడున్ | వాడి మగఁడు లేడ యేమనఁ గల దధిపా. (కర్ణ. ౩ ఆ. ౩౫౭.) క. వేడికొని కృపణులై కను | పోడిమి యిదియేల రాజపుత్రులు దమమై | వాడిమి దప్పిన నిప్పుల | వేడిమి చెడినట్లు జనులు విని యులుకుదురే. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౯౭.)

నవర్ణకంబు గుణవచనంబులగు నల్లాదుల కగు. ౬.

చాలవ్యకరణ నల్లన - తెల్లన - నల్ల - తెల్ల - పచ్చ - ఎఱ్ఱ - చామ -

వికరణము. తియ్య - కమ్మ - పుల్ల - చప్ప - విన్న - తిన్న - అల్ల -

౨౦౯ IV విష. ఒయ్య - తిమ్మ - చక్క - ప్రేక - ఇత్యాదులు

నల్లాదులు.

సూచనని. ౨౦౯ IV విష:—గుణవాచకములగు నల్లాదులకు భావార్థంబు నందు న వర్ణకమగునని యర్థము. సామాన్య విధ్యుక్తమగు తనవర్ణకము నైతము పాక్షికముగా వీరికిని వచ్చునని యెఱుంగునది. అర్థములు. “విన్నన=వైవర్ణ్యము - అల్లన = ఒయ్యన = మెల్లన - తిన్నన. తిమ్మన = స్వాస్థ్యము - ప్రేకన = భారము.” (శ-ర). సమాసపరిచ్ఛేదమునందును నీ నల్లాదిగణము పేర్కొనఁబడినది. కాని యిందు ‘చప్ప - ఒయ్య - తిమ్మ - చక్క - ప్రేక’ శబ్దము లధికముగఁ జూపఁబడినవి. చక్క చిక్క నున్న మున్నగునవి పేర్కొనఁబడలేదు. ఆకృతిగణముగుటచే నిట్టి వ్యత్యాసము విరోధింపదు. అట్లయినను నీగణమునుండి “ఒయ్య - ప్రేక - చామ” శబ్దములు తొలగింపవలసి యుండునని సమాసపరిచ్ఛేదమున సరిమర్చుముగా నిరూపితమయ్యెను. (౨౦౨ I విష.). ‘చామనచాయ’ అనుచో ‘చామన’ శబ్దము శ్యామల శబ్దభవ మనఁదగును. బా - సంధి - 3౫ సూత్రము చొప్పున (౯౭-౯౭ I విష.) నదంతగుణవాచకములకు వచ్చు నుగాగమ మీ నల్లాదులలోని శబ్దములకు మాత్రమే వచ్చును. నల్ల+తనము = నల్ల+ను+తనము = నల్లదనము = నల్లందనము పెద్ద - చిన్న మున్నగువానికిరాదు. పెద్దతనము - చిన్నతనము. మొ.

“గుణవాచకంబు క్రియావిశేషణంబగుచో నొక్కెడ నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియేడి. ఉదా:—మ. సరీ చక్కంగఁ బ్రియుండు.....(కాశీ. ౨ ఆ.)” (ప్రాథ. సమా. ౧౪ సూ.) (చక్కన+కన్ = చక్కంగన్.) క. మనసు పొందు చక్కంబడునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౧౨.) క.....చక్కంబెట్టువాడ నేఁ బొంద వులన్. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౫౦.) తెల్లగన్ - నల్లగన్ మున్నగుచోట్ల ‘తెల్ల=తెలుపు’ మున్నగురీతిని విశేష్యములగు తెల్లాదులపై ‘కన్’ శబ్దము నిలువఁగా గసడదవా దేశమయ్యెనని యెఱుంగునది. సూ - రా - నిఘంటువునందు నల్లాదుల న వర్ణకరూప ములు విశేష్యములుగఁ జూపఁబడినవి కాని వానిప్రయోగములు చూపఁబడలేదు. కొన్నిటికి ఆంధ్రభాషార్థము ప్రమాణముగాఁ జూపఁబడెను. కొన్నిటికి శబ్దరత్నాకరము బ్రోణినిఘంటువును బ్రమాణములుగాఁ జూపఁబడెను. ఇక నీ న ప్రత్యయంతరూపములెల్ల విశేషణము లనఁగా ధర్మవాచకములుగాను నంగీకరింపఁబడినవి

[బా. తథి. ౬ సూ.] “సూ - రా - ని” నవర్ణకాంతము ధర్మివాచకమనరాదు. 1271

అట్టి విశేషణత్వమునకుఁ బ్రయోగములు బహుళముగాఁ జూపఁబడినవి. కాని యాప్రయోగములెల్ల నప్రత్యయంతముల విశేష్యతకే యనఁగా ధర్మవాచకత్వమునకే లక్ష్యములనియు సూ - రా - నిఘంటుకారుల ప్రమాదమున నవి విశేషణతాస్థాపకములుగా నుదాహృతము లయ్యెననియుఁ జెప్పుట సాహసముకాదు. నవర్ణకము ధర్మవాచకమనియు నివర్ణకము ధర్మివాచకమనియుఁ బ్రసిద్ధుడయియున్న సంప్రదాయముచు సూ - రా - నిఘంటుకారు లుల్లంఘించుట యుక్తముకాదు. “నల్లన. వి. (౮నల్లః) కృష్ణవర్ణము. సీ.....నల్లన నల్పు కప్పు కం దనఁగను నొప్పుఁ గృష్ణ । వర్ణఃబు.....(ఆం. భా. ౧-౧౦౮.) విణ - నల్లనిది గీ..... శ్రీహరి తద్విషంబు । ధీరుడై యారగించిన దేహమెల్ల । నల్లనయ్యెను వ్యాపించి నాటనుండి. (దశా. ౨ ఆ. ౨౨౦.) సీ. మేరుశృంగములపై మేఘముల్ దిగురీతి నాతి చూచుకములు నల్లనయ్యె. (ఉ. రా. ౨ ఆ. ౧౩౩)” (సూ. రా. ని.) ఇట్లే యంతటను వ్రాయఁబడెను. రెండుదాహృతులందును “నల్లన+అయ్యెన్ = నల్లని దయ్యెను. నల్లనివయ్యెను” అని పొరపాటుగా నర్థముచేసికొనుటచే నిట్లు వ్రాయవలసెను. అగు థాతువునకు ‘కలదియగు’ అనువర్థమున్నదని వీరు తలంపరైరి. “దేహము నల్లనయ్యె = దేహము నల్లఁదనముగల దయ్యెను.” “చూచుకములు నల్లనయ్యెను = చూచుకములు నల్లఁదనముగల వయ్యెను.” అని యచటి కవి వివక్షితార్థముల నెఱుంగును. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు పూర్వోత్తర సందర్భములను జూచికొనక విస్తరించిరేకాని పై యర్థ మగు థాతువునకు వీరే చూపి యున్నారు. “అగు = (పు) ఔ - అక్రి.....౧గి. కలదియగు - కలిగియుండు. క.....శంభుం । గనిసతి నివ్వెఱుగై ని । ల్పెను వడఁకుచు (నన్ని. కు. సం. ౭ ఆ. ౮౯౬.) క.....ప్రతి సై । న్యముదెర మొగమయ్యెఁ బటుగుణధ్వని చెలఁగన్. (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౧౧౨.) మ. ఖనీమీరన్ సురథాశి నిండుకొలువై. (హర. పీఠి ౨౨ ప.) గీ. ఆలుదుగఁడును నొకకుత్తు కై నఁగాక । యిట్టి ధర్మంబు మిన్నక యెట్టు కలుగు. (హర. ౨ ఆ. ౬౦.)” (సూ. రా. ని.) శబ్దరత్నాకరకర్తయీ నవర్ణకాంతములు విశేష్యములై యనఁగా ధర్మవాచకములై యనియు నవి ‘ఇ’ ప్రత్యయముతోఁ గూడి ధర్మివాచకము లనఁగా విశేషణములగుచుండు ననియు థారాళముగా వ్రాయుచువచ్చెను. “నల్లన - నై - వి. నలుపు. కృష్ణవర్ణము. (విశేషణమగుచో ఉ. నల్లనివాడు పద్మనయనంబులవాడు.....(భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (చూ అలకన) అలకన. దే. వి. సూక్ష్మత.....విణ - సూక్ష్మము. “అలకనితెల్ల” (హరి. ఉ. ౭ ఆ.) ‘అలకనిజీబు’ (స్వా. ౬ ఆ.) (విశేషణమైనప్పుడు

1272 “ఓమ్ము” ఓప్పిదమైనది” అని. ‘సూ-రా-ని’ వ్రాయవలెను [అర్థ వి. సుజీ.]

సమాసమునందు కడపటి అకారమునకు ఇకారము వచ్చెడి.” (శ-ర) ఇట్లే యంతటను వ్రాయబడియున్నది.

బాలవ్యా. ఇకవర్ణకం బగ్గలాదులకగు. ౭.

అర్థ V విషయము. అగ్గలిక. ఒమ్మిక - అగ్గలము - ఒమ్ము.

సుజీవని. అర్థ V విషయము:—అగ్గలము = అధికము, అగ్గలిక = అధికకము, ఒమ్ము = ఓప్పిదమైనది, ఒమ్మిక = ఒప్పు - పాలుపు. “అగ్గలము+ఇక=అగ్గలిక = అగ్గలమైనదాని భావము. (ధర్మము).” అనుచో ‘ము’ మున్నగు భాగము లోపించి ‘అగ్గల’ అను ప్రాతిపదికము నిల్చుగా. (అర్థ I విషయము) బా - సుధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున నవవాదిష్టర నిత్యసంధిచే “అగ్గలిక” అనురూపము సిద్ధించును. చ.....అ | గ్గలిక నెదిర్చి యిట్లుచిరి. (భీష్మ. ౨ ఆ. ౩౨౫.) అగ్గలికను నివృత్తంనకు సమరూపమును గలదు. సీ. శతగుణబలవతి సాంద్రతః గఽసిన యగ్గలికమునకు బెద్దదిలక. (వి. ౪ ఆ. ౬౭.) సీ. ఆర్పిన తేర్చిన యగ్గలికంబున నాసూత్రనందముఁ డతని సూతు. | జంకి కేకువు ద్రుంచి శాతశరంబుల నంగంబు నొప్పించె. (కర్ణ. ౨ ఆ. ౧౯౧.) “ఒమ్మిక - వి - (౬ - ఒమ్ము.) ౧ పాలుపు - అంగము - వ. శ్రీకారంబుల బోకయుఁ దొమ్మిదింటి లెక్కల యొమ్మికయు మోదుగు విరుల సిరులును పోసరించి వానివడయు శ్రుతిశాస్త్రము లికలును (పాండు. ౩ ఆ. ౧౭౯. ప్రబంధ. ౫౭.) (సూ. రా. ని.)” అని యిట్లొమ్మిక శబ్దమునకు ‘ఓమ్ము’ అను ధర్మివాచకము మూలమని యంగీకరించియు సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు ‘ఒమ్ము’ శబ్దమునకు ‘పాలుపై నని - అందమైనది’ అనునర్థము నీయకుండుట యుక్తముకాదు. “ఒమ్ము.....విణ - (హామ్ము) ఘోలము-వెద్ద.....క. కురులో యొప్పుగు తుమ్మెద | గలులో...” (సూ. రా. ని.) అనుపద్యమునఁ దుమ్మెదగలుల కొమ్మగు ననగా నొప్పిదమగు నను నర్థమే సుసంగతమై యుండును.

మగఁటిమ్మాదులు యథాప్రయోగంబు గ్రాహ్యంబులు. ౮.

మగఁటిమి - మగతనము - వేదటిమి - ఒజ్జనము -

బాలవ్యా. కోటరము - కోడంట్రము - కోడంట్రకము - కోడ

వివరము. టికము - కోడులికము - చెలికారము - తెలుపు -

అర్థ VI విషయము. ఎలుపు - పసుపు - నలుపు - టికాదులు రానిపక్ష

మందుఁ దన ప్రత్యయం బన్నింటి కగు. చిన్నతనము -

ముచ్చుదనము - నల్లదనము - అగ్గలంపుఁ దనము -

ఒజ్జతనము.

సంజీవని. ౨౮౯ VI విష:—మగంటిమి మున్నగు భావార్థకరూపములు సుసాధములు కామింజేసి మహాకవి ప్రయోగానుసారముగా వాని వాని రూపములను గ్రహింపవలయునని యర్థము. అట్టివానిలోఁ గొన్ని యిట సూరి ప్రదర్శించుచున్నాఁడు. మగంటిమి = మగతనము = పౌరుషము = శౌర్యము. (మగ+ఁ+ఇమి) నా | మగంటిమియు లావు మాన్పుట | తగవా గురునకు.....(ద్రోణ. ౨ ఆ. 3౫౯.) ఉ.....అర్జునుం! డే విడిపించు మేదిని గడింది మగంటిమి యుల్ల నీల్లఁగా |(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౬౭.) చ.....న | డైట నని నేయఁ బూనితిఁ గడింది మగంటిమి తోడు సాలదే. (ఉద్యో. ౨. ఆ. ౨౯౮.) “వేదటిమి - ద్వ - వి - గ దారిర్మము. (చూ. వేదర్తి.) ౨ పిటికితనము. తే. దండివై లెమ్ము మనసు వేదటిమి విడిచి. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౯౨.) వేదర్తి - ద్వ - వి. వేదటిమియొక్క రూపాంతరము.(దారిర్మమునకు. సీ. కష్టః బువ్వలుఁ బూత కల లోపలను లేక వేదర్తికతమునఁ బెండ్లి లేక. (సంచ. సా. ౫ ఆ.)” (శ-ర) బా - తధి-3 సూ - వేదటికము = వేదతనము. “ఓజ్జనము - వి - (ఽఓజ్జ) ఓజ్జతనము. సీ.....నావసాని | యొజ్జన మొనరింప నుచితక్రమంబునఁ బుణ్యాంగసల్ గడఁ బ్రోటంచొచ్చి. (కళా. ౭ ఆ. ౮3.)” (సూ. రా. ని.) ఓజ్జనము = ఉపాధ్యాయత్వము. బా - తధి - 3 సూత్రము చొప్పున టికప్రత్యయము వచ్చుటయుఁ గలదు. “ఓజ్జటికము = ఓజ్జతనము. ఉ. చిత్తరు చిత్తరుల్ నడ భజించి రనన్ జగి నీలి కానె దాల్చొత్తెడు పాత్ర కత్తియల కొజ్జటికంబు వహించి.....(చం. రా. 3 ఆ. ౬౮.)” (సూ. రా. ని.) కోట రము=కోడలితనము. చ.....చె | చెప్పరఁ జని కోటరంబు దగఁ జేయుదునో... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౨.) కోట్రమనియుఁ గలదు. “సీ. వైవాహిక క్రియావ్యసనంబు గొన్నేండ్లు గొన్నేండ్లు కోడండ్ర కోట్రములును.” (వి. పు. ౫ ఆ. ౧౮౭. సూ. రా. ని.) “కోడండ్రము. దే-వి - కోటటికము. క. ఓ | రమణీమణి నీకోడం | ట్రము నెఱుంగరు వారు యోగ రసనిశ్చలతన్. (కళా. ౭ ఆ. ౮౯.) కోడండ్రీకము. దే-వి- (కోడలితనము.) క. పకపక నగి దశకంతు డు | సకి నా తనుజునకు నీవు సతివై కోడం | ట్రిక మెపుడు చేసీతివి.....(ఉ. రా. ౮ ఆ. ౨౦౬.)” (శ-ర) “కోడటికము = కోడండ్రీకము. (కోడలు+టికము)......సీ. కోడండ్రమనఁగఁ గోడటిక మంచన స్తుషాత్వ ములరును. (ఆ. భా. ౨-౧౧౧.) కోటటికమనియుఁ గలదు. “కోటటికము = కోడండ్రీకము. వి (ఽకోడలు)......చ. పలుకుఁ బడంతియే యువిదఃజ్జలఁ గోటటికంబునే యు. (రామా. ౧ ఆ. ౨ ప. శ. ర. పా.)” (సూ. రా. ని.) ఈపద్యమున ‘కోడటికంబు’ అనియే కవిప్రయోగించి యుండు

1274 “బా-గు-ప్ర” నుడికారము భావ ప్రత్యయంతమనరాదు [అర్థ VI వి. సంజీ.

ననుటలో భాదయగపడదు. ఈపదమందలి టకారస్థితికి బలమైన ప్రమాణము కానరాదు. “కోమలికము. వి - (ఽకోమలి) సౌందర్యము - చక్కదనము. క. ఈ ము క్కీచెపు లీమొగ | మీ మేలిమి పాలుపుగలదె యే చెలువకు నీ | కోమలిక మెఱుంగుటకు నై | (భాస్క. రా. ఆర. ౧ ఆ. ౧౮౮.) నీ. మెఱుంగారు ముండియు మేని కోమలికంబు..... (కళా. ౪ ఆ. ౪౪.)” (సూ. రా. ని). కోమలశబ్దము సంస్కృతము. కోమలము = మృదువైనది. కోమలా - కోమల = మృదువైనది. దీని వైకృతము - కోమలి = మృదువైన శరీరముగల స్త్రీ. దీని భావార్థము. “కోమలికము = మార్దవము” అన్నను యుక్తమే. ఇట్టి స్థితిలో “కోమలి శబ్దంబువైఁగ ప్రత్యయంబు లేనా కోమలశబ్దంబువై ఇక ప్రత్యయము గలుగఁ గోమలిక మను రూపమయ్యెను” అని (బా. సా. పే. ౩౬౪ పు.) పేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు. సంస్కృత కోమలశబ్దమువై నాచ్చికమగు ‘ఇక’ ప్రత్యయ మగుటయు నటు నపదాది స్వరసంధి వర్తించుటయు నసంభవములు. కోమలి శబ్దంబువైఁగ ప్రత్యయం బనుపక్ష మీక్రింది యసంగతమగు బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్య మూలమున సంభవించియుండును. “కోమలిశబ్దంబువైఁగ ప్రత్యయంబు - ఆపదాదిస్వరసంధి. (చూ. సంధి. ౧౧ సూ.)” (బా. గు. ప్ర. ౨౦౭ పుట. ప్రథమ ముద్రణము. ౨౯౨ పుట. ద్వీ. ముద్ర.). హలాదిక ప్రత్యయవిధానమున నపదాది స్వరసంధి కేవలము నసంగతముకదా. “చెలికారము. వి. (చెలి+కారము) చెలిమి - స్నేహము. క. నెలకొను చుట్టఁజీకంబును | జెలికారము..... (యయా. ౩ ఆ. ౮౯.)” (సూ. రా. ని). బా - తద్ధి - యీ సూత్రముచొప్పున “చెలిమి = చెలి తనము” అని సిద్ధించును. ఇట్లు సూరి ‘చెలికారము’ అనురూపమును సాధించి యుండఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణకేవలకర్త దీనికిఁ బ్రత్యేకముగా సూత్రించుట (అర్థ V విస్తరము.) పునరుక్తమనఁదగును. “చెలికారము - చెలిశబ్దంబువై భావార్థంబునందు ‘కార’ ప్రత్యయంబు. ‘నయగారము (మృదుత్వము) నుడికారము, (మాట చమత్కృతి) కొలగారము’ ఇక్కాదులువై దానివలె గ్రహింపవలె.” (బా. గు. ప్ర. ౨౯౨ పుట. ద్వీ. ముద్ర.) అను గుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్య ప్రామాదికము. ‘చెలికారము - నయగారము’ అనునవి భావార్థకరూపములు. నుడికారములోని కారప్రత్యయము స్వార్థికము. (చూ. ప్రాథ. తద్ధి. ౧౩ సూ.). తెలుపు మున్నగునవి తెల్ల మున్నగువాని భావార్థకరూపములు. ఇవి తెల్ల మున్నగువాని స్వార్థికరూప ములుగ నైతము వెలయుచున్నవని సూ - రా - నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. శబ్దరత్నాకరమందు నట్లే చాలవఱకు వ్రాయఁబడెను. ‘ఎఱుపు’ అనుదానికి

మాత్రము రెండిటగు విశేషణార్థము చూపబడలేదు. “తెలుపు² (తెల్పు) వి. [తెల్లు) ౧ ధావళ్యము - తెల్లదనము. సీ. తెలుపును గప్పును వెలయంగ మెఱుంగెను తావకంబులఁ గల్గితనము దొడర. (విరా. ౧ ఆ. ౨౪౫.).....విణ - తెల్లనిది - ధవళము. క. తెలుపులగు చీరలను బూ. తలఁ బువ్వులను నొప్పి... (విరా. ౫ ఆ. 3౧౫)” ఇట్టియెడల సంతటను “అగు” ధాతువుకకుఁగల “కలదియగు- కలిగియుండు” (చూ. అగు. ౧౫ అర్థము. సూ. రా. ని.) అను నర్థము తత్తత్క వ్యభిప్రేత మనియు నక్కారణమున ‘తెలుపు’ మున్నగు పువర్ణకాతములు ‘తెల్ల’ మున్నగు ధర్మవాచకముల ధర్మమునె తెలుపుననియు (తెల్లన మున్నగు నప్రత్య యాంతములవలెనె) గ్రహింపఁగును. (ఆర్ IV పిషు.) కాని వాని ధర్మవాచక తను స్థాపించున వనఁదగు కొన్ని ప్రయోగములు కోశకారులచే నుదాహరింపబడి యున్నవి గీ. జ్యోత్స్న నాగఁ దపిస్త నా నుభయ భార్య | లుడు పతికి నందు నొకతె తె లోప్పిర్తు నలుపు | తాను వారికి మెచ్చుగాఁ దాల్చు బోలుఁ | దెలుపు నలుపును నగు మేను నెలఁత యితఁడు. (నైష. ౨ ఆ. ౧౨౪ సూ. రా. ని. తెలుపు శబ్దము నొద్ద.) ఇం ‘దొకతె తెలోప్పిర్తు నలుపు’ అనుచో ‘నొకతె తెల్లనిది యొకతె నల్లనిది’ యని కోశకారుల యర్థము. కాని యచట నొకతె ‘తెలువైనది - యొకతె నలువైశ్విది’ యనురీతి సంతర్భూతమై లోపించియున్న యగు ధాతురూపములచే ‘తెలుపుగలది - నలుపుగలది’ యను నర్థములు లభించును గాన నచటి తెలుపు నలుపు శబ్దములు ధర్మవాచకములుగనే కవ్యభిప్రేతములని తోచెడిని. పం పద్యము సుత్రార్థమున “తెలుపు - నలుపును నగుమేను” అని యగు ధాతువు తోనె ప్రయుక్తమగుటచే వివాదమే లేదు. గీ. కలయ జగమునఁ గల యట్టి నలుపులెల్లఁ | దెలుపులుగఁ జేసి నీడలు దెలుపు నేయఁ | గా వశముగామి..... (మనుచ. 3 ఆ. ౨౭ సూ. రా. ని. తెలుపు శబ్దము నొద్ద.) ఇందుఁ బూర్వార్థ మున ‘నలుపులు - తెలుపులు’ అను మొదటి రెండును భావార్థకములై యనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. ఇంక ‘నీడలు తెలుపు నేయఁగా’ అనుచో నీడలను దెల్ల నివిగాఁ జేయుటకను నర్థమును బట్టి యచటి తెలుపు శబ్దము ధర్మవాచకమనఁగా విశేషణమని కోశకారుల యాశయము. కాని యచటను సైతము ‘నీడలను దెలు పగునట్లు’గా నని యర్థము చేయవచ్చునుగదా. శబ్దప్రణాళినిబట్టి చూచినను ‘నల్లది - నల్లనిది’ అనునవి విశేషణము లనియు ‘నల్లన - నలుపు - నల్లదనము’ అనునవి విశేష్యములనియుఁ దోచుచున్నది. ‘అగ్గలంపుఁదనము’ అనుచో సూరి పక్షమున. “అగ్గలము+తనము = అగ్గలంపు+తనము = అగ్గలంపు+ను+తనము #

అగ్గలంపుదనము" అనురితిని దూరసిద్ధి - తా - సంధి - 3గి సూత్రము చొప్పున సంభవించును గాని తనవర్ణక పరకత్వమున సుగాగమును, దానిచే జ్ఞాపితమగు పు - ంపుల ఓధానమును కవిప్రయోగసిద్ధములు కావని యీపటకు నిరూపింపఁ బడెను. (౨౯ II విష.)

నామ్నః క వర్ణకః స్వాత్ । స్వార్థే స్వా ఉత్వమపి
పరే తస్మిన్. (ఆం. చిం. హలం. ౧౧ కారి. అహో.
౪౦౪ పుట.)

సన్నయా. భవే త్కః స్త్రీ సమా న్నామ్న । ఉత్వం తస్మిన్ పరే
౨౯౦ విష. భవేత్. (వికృ. క్రియా. ౨౧ అహో. ౫౦౨ పుట.)
అన్యేచ బహవో డేశ్య । వర్ణకా అర్థభేదకాః । క్వచి
దన్త్యస్య లోపః స్వాత్ । క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః.
(వికృ. ఆజం. ౫౨-౫౩ కారి. అహో. ౩౨౯ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౯౦ విష:—నామ్నః = ప్రాతిపదికమునక, స్వార్థే = స్వార్థ మందు, కవర్ణకః = కప్రత్యయము, స్వాత్ = అగును. పూర్వసూత్రము నుండి చ శబ్దానువృత్తిచే నిది వైకల్పిక మననగును. తస్మిన్ పరే=ఆ 'క' ప్రత్యయము పరమగు చుండఁగా, ఉత్వమపి = ముందటి 'అ' కారమునకు 'ఉ' కారము సంయతము. స్వాత్ = అగును. కొన్నియెడల 'ఇ' కారమునకును 'ఉ' త్వమగును. ఉదా:—వెలఁదుక - నాతుక. మొ. దీనిచే బ్రాతిపదికమునకెల్లఁ గప్రత్యయము గల్గు ననుకొనరా దనుచు నధర్వణుఁడు సన్నయాశయమును వివరించుచున్నాఁడు. స్త్రీసమాత్ - నామ్నః = స్త్రీసమ నామమునకంటె బరముగా నఁగా నాచ్ఛికమగు స్త్రీసమ ప్రాతిపదికమున కంటె బరముగా, కః, భవేత్ = కప్రత్యయము వైకల్పికముగ నగును. తస్మిన్ పరే = ఆకప్రత్యయము పరమగుచుండఁగా బూర్వమున, ఉత్వమే = ఉత్వము, భవేత్ = నిత్యముగా నగుటయుఁ గలదు. స్త్రీసమ ప్రాతిపదికముపైని 'క - ఉక' అను ప్రత్యయములు పాఠికముగా నిల్చునని పర్యవసీతార్థము. బియ్యము మున్నగు నపుంసక సమాదులపై నివి నిల్వనేరవని యెఱుంగునది. తద్ధితములలో స్వాధికములెల్లఁ బ్రాతిపదికముపై నిల్చును. భావార్థకాదులు సు బంతములపై నిల్చుట సంప్రదాయము. కావుననే సన్నయాధర్వణులు 'నామ్నః' అని స్వాధిక కప్రత్యయమును విధించిరి. ఉదా:—మంచుక - ఎముక - ఎమ్ముక - నిప్పుక - మెలిక - పొత్తిక - చిటుకు - నాతుక - వెలఁతుక - మెలఁతుక - మొలుతుక - ఓడఁతుక - మడఁతుక - పొలఁతుక - వెలఁదు. మొ. ఉత్వము వచ్చెనా నిత్యము

[బా.తద్ధి.సూ.] మెలుతుకమున్న గుక' ప్రత్యయంతములు - ప్రయోగములు. 1277

గానే వచ్చును. లేదా రానే రాదు. కాన, నెలతక - మడతక మున్న గురూపము లనిష్టములని యెఱుంగునది. అపిశబ్ద మహిమచే 'క' ప్రత్యయమును బాక్షికమని వ్యాఖ్య చేయనగును. మఱచు - ఎమ్ము - నిప్పు - మెలి - పొత్తి - చిటుత - నాతి - నెలత (మెలత) మెలుత - ఓడతి - మడతి - పొలతి - వెలది. మొ. "౨౧౭ II విష- ౨౨౧ విష-" అను వానిలో 'ఓకర్తు - ఓకర్తుక - ఎవత-ఎవతు' మున్నగునవి చూపబడెను. ప్రయోగములు. ఉ. మాలి శరంబు లొక్కమొగి మంచుక గప్పిన మాడ్కి. (నిర్వ. 3 ఆ. ౨౬.) ఎలమి దధీచిచే నెముకబలసి. (నరస. ౧ ఆ. ౧౧౬.) సీ. మొగిని దధీచి యెమ్మునఁ బుట్టదయ్యెనే, వాసవాయుధమైన వజ్రమదియు. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౯.) గీ. ఎమ్ముకలు చల్లినట్టి చో పెఱుగఁ డయ్యె. (కాశీ. ౫ ఆ. ౭౩) ద్వి. మలుఁడడ్డ నిప్పుక మాడ్కి నున్నాడు. (హరిశ్చం. ఉత్త. ౧౩౩ - ౩౩౪ ౪౦.) (సూ. రా. ని.) క.....కురిసెన్ | గ్ననగనగన మనుచు నిప్పుకలు గుప్పలుగన్. (పాండు. ౫ ఆ. శ. ౮.) క. నిప్పులఁ బొరలిన యట్లయి | చొప్పుడ దించుకయు నిద్ర శుద్ధవిచారా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯) చ. ఓకఁడు.....ని | ప్పుకలఁ బొంల్చినట్లు మదిపొక్కెడు. (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮౭) "పొత్తి-వై - వి - ౧ మెత్తని సన్నని ప్రాతవస్త్రము.....క. ఆత్తటి నరవీక్షల నా | పొత్తులలో శిశువు.....(కళా. ౫ ఆ.).....పొత్తిక - వై - వి - మెత్తని సన్నని చిన్న వస్త్రము. క. కురువీరుల గెలిచి తదం | బరములలోఁ జిత్రవర్ణ భాసురములుగా |... ..బొమ్మ పొత్తికలకుం దెండీ. (విరా. ౪ ఆ. ౪౭.)" (శ-ర). ఆ-వె. చిటుత వాని కింత తెఱుసంటి పలుకులు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౮.) ఆ-వె. చెలఁగి లేవనేడ్పు చిటుతుకదానిఁ గ్ర | వ్యాద భూరమృగము లశనబుద్ధి. (ఆది. ౪ ఆ. ౪౬.) క. ఇమ్ముగఁ దద్ధామా ఘా | ఇమ్మన గర్భములు దాల్చి నాతులు.....(ఆర. 3 ఆ. ౨౧౬.) "క. నను మన్ననఁ జేసి యనుచు నాతుక మ్రొక్కెన్. (కళా. ౧ ఆ. ౬౧.)" (సూ. రా. ని.) ఉ. ఆపురి మించటో వరుల నాడు మెలంతల గానమాధురిన్. హ. న. ౧ ఆ.) క.....ముని | లోకము నేరుటయు నమ్మెలుత యెలుఁ గెనుగన్. (ఆసు. 3 ఆ. ౨౨౧.) పం. యానుశాసనక ప్రయోగమునుబట్టి యంతటను 'ఉ'కారమధ్యముగ దిద్దుట యుక్తము. మెలుత - మెలుతుక. శబ్దరత్నాకరములోని 'అ'కార మధ్యత నిర్వాలము. క.-ఈ నెలత గన్న మన్నఁడు | డైన. (విరా. ౨ ఆ. ౨౮.) సీ. గంధర్వు లేవురు గెరని చెప్పె నన్నెలతుక మాటలు నిక్క మొక్కొ. (విరా. ౨ ఆ. ౨౯౫ శ. ౮.) క. వెలది జూదంబు పానంబు వెలు.....(ఉద్యో. ౨

౮. ౪౪.) “క. పే. పే. లింఁటం జేజే నవ. లా. లుండంగ నీకు నివ్వెలందుక కొఱయే.
(అచ్చు. కా. సుం.) (స్వాత్మున ఉక)” (శ-ర.) “స్త్రీ సమాత్ - స్త్రీ లింగా
వైకృతాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ స్వాత్థేక వర్ణకోపి స్వాత్.” (అహో. ౪౦౪ పు.)
అని యిట్లుగ నహోబలపతి వ్యాఖ్యచేయుటలో నాతని యభిప్రాయమేమో
తెలియకున్నది. స్త్రీలింగాత్తని వ్యాఖ్యచేసెనెకాని యట్టి సుస్కృత స్త్రీలింగ శబ్ద
ముల కప్రత్యయము సుదాహరింప నైన లేదు.

అన్యేచేతి (౨౦౭ I ౨౨౧ విష.) అన్యేచ = నన్నయాధర్వణులు ప్రత్యే
కించి పేర్కొన్నవే కాక, బహువః = అనేకములైన, దేశ్యవర్ణకాః = దేశ్యములగు
కృత్తద్ధిత ప్రత్యయములు, అర్థభేదకాః = అర్థవిశేష ములుగలవి, ప్రయోగ
దృష్టము లగుచున్నవి. భావార్థమున సూరి చూపిన టిక - ఇమి - న - ఇక - మున్నగు
ప్రత్యయములును ముం దుదాహరింపబోవు సూరి సంగ్రహించిన ప్రత్యయ
విశేషములును, ద్రిలింగ లక్షణశేషమున నుదాహరింపబడిన ప్రత్యయవిశేష
ములును నధర్వణోద్ధిష్టములె యని గ్రహింపనగును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు
దేశ్య తద్ధిత ప్రత్యయము పరమగుచుండగా, అన్యస్యలోపః స్వాత్ = ప్రకృతి
యొక్క తుదివర్ణమునకు లోపము గల్గును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, వర్ణాగమో
పతః = వర్ణవిశేష మొకమ మగుట సమ్యతమగును. ఉదాః—అంత్య వర్ణలోప
మునకు:—కోడలు+టికము = కోడటికము, ఒండు+టి = ఒంటి, చెలిమి+కాడు =
చెలికాడు. మొ. వర్ణాగమమునకు:—మగ+ఇమి = మగ+ట్+ఇమి = మగటిమి.
పేద+ట్+ఇమి=పేదటిమి. ఈసూత్ర మాదేశాదులకును సుపలక్షణము. తెల్ల+పు=
తెలుపు. కోడలు+ఇకము = కోడంటికము. అందము+కాడు = అందగాడు. మొ.
కవిశిరోభూషణమున నన్యేచేత్యాదికారికల కీ క్రిందిరీతి నుదాహరింపబడెను. “కల్లరి-
వెరవరి (అరి మత్స్వర్థియము) ముక్కిడి - వెరవిడి కట్టిడి - (ఇడి తదభావార్థకము.)
ఎడ్డడి. (ఎరపు+తడి = ఎడ్డడి నీటిదారిద్ర్యము.) (ఇందు దద్ధితప్రత్యయ మెట్టిదో
తెలియకున్నది.) చలిమిరి - వలిమిరి (మిరి. స్వారిక ప్రత్యయము) (శబ్దరత్నాకరమున
వలిమిరి శబ్దములేదు గాని వ లి శబ్దమునకును శైత్యమే యర్థము.) కన్నెటికము.
(టిక ప్రత్యయము భావార్థకము) ‘పలువరము - కనికరము - వేగిరము - తేజరము’
(వీనిలోని ప్రత్యయములు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడలేదు. ‘తేజరము’ అను
శబ్దమే చూపబడలేదు. ‘పలు+వా = పలువ = దుష్టుడు’ అని శబ్దరత్నాకరమున
నున్నది. పలుమాటలాడువాడని యర్థము చేయనగును. ‘అర’ ‘ఇర’ ప్రత్యయ
ములు స్వారికములని యహోబలపతి యాశయము కానోపును. ‘పలువరము. వై-

వి - ప్రలాపము - పలువరింత' అని శబ్దరత్నాకరమునఁ గలదు. 'కనియు = పరిపక్వ మగు' అను థాతువు కలదు. దీనికృదంతము 'కనిక = మెత్తఁదనము' కానోపును. కనికర మనఁగా మనసు మెత్తబడుటయేకదా. 'వేగ' అను తద్భవముగలదు. వేగ+ ఇరము = వేగిరము. తేజు+అరము = తేజరము = ప్రకాశము - తేజరిల్లు.) కోమ లికము (కోమలి+ఇకము - ఇక భావాగ్ధకము) దొరతనము ఇత్యాద్యా బహవో వ్యక్తాః - స్త్రీత్వే - ఒక్కతే - ఒకర్తు - ఓర్తు - ఎవ్వతే - అవ్వతే - ఇవ్వతే (ఈతుదివి ప్రయోగములందుఁ గానరావు) ఇత్యాద్యాః - చెలికాడు = చెలిమికాడు - గట్టివా తనము = గట్టివాయితనము. మిండగీడు ఇత్యాదా లోపాగమకార్యమ్." (మిండ+ గ్+ఈడు = మిండగీడు.) (ఆహా. 3౨౯ పు) ఈయహోబల పండితీయోదా హృతులనె మూలముగాఁ గొని సూరి కొన్ని తథ్తిప్రత్యయవిశేషములను సూచించె నని యెన్నవగును.

కాలవ్యా. అరమరాదులకు స్వార్థంబునం దిక వర్ణకం బగు. ౯.

వివరణము. అరమరిక - ఆమిక - అరమర - ఆము - అల్లి బిల్లి-గండి -

౨౯౦ I విషయము. నడనడి - నాడు - నివ్వాలి - పొత్తి - మాన - మెలి -

వాలు - ఇత్యాదు లరమరాదులు.

సంజేహని. ౨౯౦ I విషయము:—“అరమర. ద్వ-వి-(అర+మరలుట) సంజేహము. భేదము (అరమరము - తా మది నమ్మకున్నది విదర్భ నరేంద్ర తనూజ నిన్ను సు । త్రాముడ వంచు నీ యరమరంబునఁ బో మనసీకు నీకు.....(నైష. ౮ ఆ.౨౫.)” (శ-ర). “అరమరిక - ఆటమర - భేదము.....అరమరికయు లేక యందఱలోన । నిరవొంద సుగ్రీవు నిష్ఠుడై యుండె. (రంగ. రా. ఉ. ౯౭ పా. ౨౨ పం.)” (సూ. రా. ని.). ‘ఆటమర’ అనియుఁ గోశకారు లుదాహరించుచున్నారు. “ఆట మర - చ్వ-వి - (ఆట+మరలుట) ౧ సంజేహము. క. మఱియు నొకమాట యెవ్వరు । నెలు.గని యది దశరథునకు నేకాంతమునం । దఱమరలేక దృఢంబుగ । నెలుకవడం జెప్ప వింటి నే నొకరుండన్. (నిర్వ. ౯ ఆ. ౫౭.)” (శ-ర). “ఆము = ఆమి. వి. (సం - అహమ్.) మదము - గర్వము. సీ. ఆము తేజఁగు సామి ముద్దుల పట్టి.....(రసిక. ౧ ఆ. ౨.) ఆమిక = హామిక. వి. (సం - అహమహమికా.) గర్వము - మదము. సీ. గర్వంబు మేనులు గన్నట్టు లుండెడు దొరల యామిక లెందుఁ దొలగిపోయె. (విజ. వి. పీఠి. ౪౨.)” (సూ. రా. ని.) “అల్లిబిల్లి దే - వి - పెనఁకువ. ౨ ఒడ్దిక. గీ. అరిగి తనకూర్చి చెలులతో నల్లిబిల్లి । యగుచు..... (పర. 3 ఆ.౨౭౪.)” (శ-ర). ‘అల్లిబిల్లిక’ అనురూపమును గోశకారులు చూపలేదు

గాని 'అల్లిక బిల్లిక' అను దానిని జూపిరి. "ఉ..... | అల్లిక బిల్లికం దనరు...
(కృ. శకుం. ౨ ఆ. ౨౨౦ సూ. రా. ని.)" గండి=రంధ్రము - సందు. 'గండిక' శబ్దమునకు బ్రయోగము దొరకక కావలయు సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు "గండిక= గండి. (శ.-ర.)" అని వ్రాసిరి. నడవడి = నడక - ప్రవర్తనము - నడవడిక శబ్దమున కును బ్రయోగము లభింపక కావలయును "నడవడిక - వి.....(శ.-ర. చి. ని.)" అని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాసిరి. 'నాడు' శబ్దమీ గణములో నిర్బిందువు గానే బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ము ద్రణములందు పైతము వెలయుచున్నది. శబ్దరత్నాకరకొశమున కాలవాచక మగునపుడు 'నాడు' శబ్దము సబిందుకముగను దేశవాచకమగునపుడు నిర్బిందుకముగను జూపబడెను. సూ - రా - నిఘంటువున రెండ్రణములందును సబిందుక మనుట యుక్తమనియు, దేశవాచకమగునపుడు తత్స్వ నిష్టాయక ప్రయోగములు లేవనియు శాసనములలో స్థబిందువు గస్పట్టుచున్న దనియు వ్రాయబడెను. కావుననే 'నాడిక' అనురూపము పైతము సబిందుకము గానే చూపబడెను. "క. అన్నాతియ నొడనుడు నటు | అన్నారని నీవు కోస కరు దొచినచో | నన్న యన్నాడిక య | నన్నా యాగుకొనఁ జాలు నట్టిదె చెపుమా" (అచ్చ. రా. అయో. ౧౧౦ శ.-ర. నాడిక శబ్దమునొద్ద.) నివ్యాళి = నీరాజనము. శబ్దరత్నాకరమున నివ్యాళికయనియుఁ జూపబడెనుగాని "ద్వి. వనజ లోచనలు నివాళిక లొంగ. (రంగ. రా. బాల. ౭౫ పాఠట.)" (శ.-ర.) అని నివాళిక శబ్దమునకు మాత్రమే ప్రయోగము చూపబడెను. సూ - రా - నిఘంటువున "నివ్యాళిక" శబ్దమే చూపబడలేదు. నివ్యాళి శబ్దము సప్రయోగముగఁ జూపబడినది. పొత్తి = పొత్తిక=మెత్తని సన్ననివస్త్రము. "క. బొమ్మ పొత్తికలకుం దెడి. (విరా. ౪ ఆ. ౪౭) స్త్రీసమ 'మాన' శబ్దము శబ్దరత్నాకరమున కుడపార్థక ముగఁ జూపబడెను. ప్రయోగములేదు. కాని మానిక శబ్ద. మాచ్ఛికము మాన శబ్ద రూపాంతరముగఁ జూపబడలేదు. 'మాన' అను నాచ్ఛికపు స్త్రీసమశబ్దము సంస్కృత మానశబ్ద వైకృతమని వైకృతదీపికలో నున్నది. 'మానిక' అను సంస్కృత మానికా శబ్దము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడినది. "మానికా - ఆ - స్త్రీ. అజ్ఞలి ద్వయః కరిమాణమ్" మద్యమ్. తె. ౧ మానెడు" అని సర్వశబ్ద సంబోధిని కొశమునఁ గలదు. "మెలిక - వై - వి - మెలి = మెలుసు = పెన" అని యిట్లు శబ్దరత్నాకరమున 'మెలి = మెలిక' అనునవి రెండును జూపబడినవె కాని ప్రయోగము చూపబడలేదు. వాలు = వాలిక = దీర్ఘము "క. అకటకట యుత్తరుడు గొం | ధోక కాంభోజిండునుం గడుం బాలుడు వా | ల్లక కైదువు లాడిన నే | ల

[బా. తస్య. ౧౦ మొ. ౧౨ సూ.] ఉక - కాఁడు - గాఁడు. మొ. తస్థితములు 1281

కొఱఁగి యొప్పి రభిరున్ము లత్తఱుల క్రియన్. (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౮౪ ప.) గీ. వాలుగాఁ
వైవ్రాలు.....(రామా. ౧ ఆ.)" (శ.ర). శా. ఆవాలుం గనుదోయి యానగు
మొగం బాగుబ్బ పాలిండ్ల వెం | పావేణీ భరము.....(పి. శకుం. ౨ ఆ. ౧౮౮.)
(కళా. అప్పక. 3 ఆ. 32౪ ప.)

ఉక వర్ణకంబు చిటుతాదులకు స్వార్థంబునం దగు. ౧౦.

బాలవ్యాకరణ. చిటుతుక - నాతుక. చిటుత - నాతి - నెలత -

వివరణము. మెలత - పడఁతి - మడఁతి - పాలతి - వెలది -

౨౯౦ II విషయము. నిప్పు - ఎచ్చు - ఇత్యాదులు చిటుతాదులు.

సంజీవని. ౨౯౦ II విషయము:—“నిప్పు - ఎచ్చు” అను రెండిటిలో “ఉ”కార
మున్నను వేటుగ ‘క’ ప్రత్యయవిధాన మేలకుని తలఁచి సూరి వానికిని ‘ఉక’
ప్రత్యయమునె యుపదేశించెను. అంతటను బా - సంధి - ౧౧ సూత్రము చొప్పున
నవదాది స్వరసంధి నిత్యముగా నగును. పలు వానిలోఁ బెక్కిటి కీవఱకు విపుల
ముగా ౨౯౦ విషయమునఁ బ్రయోగములు చూపబడెను.

కాఁడు ధ్వాఁడు ర్భవే దీఁడుర స్త్రిత్వా దర్థభోధకాః |

నన్ను మా. ఏకత్వ వాచకా త్పుంసీ | స్యా దాఁడు స్త్యన్యథా

౨౯౧ విష. మతః | స్త్రియా మాఁడి ర్భవతుత్వే స్యాత్ | పుంసీ

ద్విర్హాన్ని రుచ్యతే. (వికృ. అజం. ౫౦-౫౧ కారి.

అహో. 3౨౯ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౯౧ విషయము:—ఈకారికలు ౧౯3 విషయమున వ్యాఖ్యాత
ములు:—ఏకవచనాం తాత్త్విక శబ్దములకుఁ బరముగ నస్త్యర్థమునందును
గొన్నియొడల స్వార్థమునందును మహత్త్వమున ‘కాఁడు’ అని కొన్నిటికిని
‘గాఁడు’ అని కొన్నిటికిని, ‘ఈఁడు’ అని కొన్నిటికిని వచ్చును. ఆఁడు
ప్రత్యయము ప్రథమా బహువచనమునకుఁ బరముగా వచ్చును. ఆబహు
వచన ప్రత్యయము లోపింపదు. మహతీత్వమున ‘ఆడి’ ప్రత్యయ మగును. అపు
డును లుప్రత్యయము లోపింపదు. ‘విల్లుకాఁడు - అందగాఁడు. కొండీఁడు - వగ
లాఁడు’ అనునవి పుంలింగ సమరూపములు. డుమంతరూపములు. ఇవి ఏకాదిగణము
లోనివి. ‘ద్విర్హాన్ని రుచ్యతే’ అనుటచేతఁ బయివిషయము స్పష్టపడుచున్నది. ‘వగ
లాడి’ అను రీతిగల రూపములు మాత్రము స్త్రీసమరూపములు. ఆడి ప్రత్యయవిధి
సందర్భమునకయి ‘కాఁడు’ ప్రభృతు లట్లు పేర్కొనఁబడినవి కాని యవి నిజముగా
‘కా - గా - ఈ - ఆ’ అను ప్రత్యయములె యని గ్రహింపనగును. మఱియు నీతది

తాంత ప్రాతిపదికముల దీర్ఘము హ్రస్వము కాదని విశదపఱచుటకును బ్రథమైక వచనాంత పరినిష్ఠితరూపములు వేర్కొనఁబడినవి. 'స్త్రీయా మాఁడిః' అని యుపదేశించియు నధర్వణుఁడు 'కతై - కత్తియ - గతై - గత్తియ' ప్రత్యయముల నుపదేశించుకొందుట నరయఁగా నవి 'కా-గా' ప్రత్యయములవై ('ఎవ్వతై - ఓక్కతై' మున్నగువానియందు వలెనె) 'తై' అను దానిని నిల్పి సాధించుకొనవలయు నని యాతఁడు తలంచినట్లు విశదమగుచున్నది. ౨౧౭ I విషయమునందును ౨౨౧ విషయమునందును జెప్పఁబడినరీతిగా 'వేటకా+త్ +ఎ = వేటకతై' "అందగా+త్ +ఎ = అందగతై" అని సాధించికొనవలయును. ౨౯౦ విషయమునఁ జెప్పఁబడిన రీతిని దధిత ప్రత్యయ పరకత్యమున వర్ణాగమాదులు ప్రయోగానుసారముగా నంగీకార్యము లగుటంజేసి కాప్రత్యయ దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును తకారద్వయాగమమును గల్లఁగా 'వేటకతై' అను రూపమేర్పడును. ఇట్లే గాప్రత్యయ దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును 'త'కారద్వయాగమమును గల్లఁగా 'అందగతై' అను రూపమేర్పడును. పిదప ౨౧౦ విషయము చొప్పున 'ఎ'కారమునకు 'ఇయ' అను రూపము గల్లఁగా (అంతై = అంతియ - ఇంతై = ఇంతియ) 'వేటకత్తియ - అందగత్తియ' అను రూపాంతరములును నీధించును. 'వేటకతై - వేటకత్తియ' మున్నగునవి స్త్రీసమరూపములు. తత్సమ ప్రకృతులమీఁద సయిత మీప్రత్యయములు గన్పట్టుచున్నట్లు శబ్దరత్నాకరమందును సూ - రా - నిఘంటువునందును వ్రాయఁబడెను. (౧౯౩ విష.) "ఓపకతై - మి - గ్రా - విణ - (ఓపము+కతై) ఓపముగలది. ఆడుది - "ఓపకాడు - మి - గ్రా - విణ - (ఓపము+కాడు) ఓపముగలవాడు." (శ-౪). "ఓపకతై. మి - విణ - (ఓపము+కతై) ఓపముగలది (స్త్రీ) సీ. సుక్షత్రియకులంబు నిక్షత్త్రముగఁ జేయు | కొడుకుఁ గాంచిన యట్టి ఓపకతై (క్రీడా. ౧౨౯.) ఓపగాడు. మి - విణ - (ఓపము+కాడు) ఓపముగలవాడు. గీ. నినుఁ గలయు భర్త ఓపగాఁ డనఁగవేల. (పారం. ౨ ఆ. ౧౧౫.) క. ద్వైపాయనముని వెడలం | ద్రోపించిన ఓపగాడు ధూజ్జటి..... (భీమ. ౪ ఆ. ౧౩.) గీ. అన్న మీతండ్రి ఓపగాఁ డానా కాఁడొ (కాశీ. ౪ ఆ. ౯౦). కార్యకాడు. మి - విణ - (కార్యము+కాడు) కార్యము నెఱవేర్చుకొనువాడు. ఆ-వె..... కార్యకాఁడొ యంకకాఁడొ నృపుఁడు. (ఆము. ౪ ఆ. ౨౬౩.)" (సూ. రా. ని.) (విస్తర.) పయి. ప్రయోగములలో 'ఓపకతై' అనుచో "ఓపకర్త" అనియు

విస్తర. ౨౯౧ విష.—'ఓపకతై' అనుచో 'క'కారమును "ఓపగాడు" అనుచో 'గ'కారమును విల్పుటలో యుక్తి యేమున్నది. ఇట్లే సూ - రా - నిఘంటు

‘కోపకాడు’ అనునెడల ‘కోపకుండు’ అనియు ‘కార్యకాడు’ అనుచో ‘కర్జకాడు’ అనియుఁ గవి ప్రయుక్త పాఠములు కానోపునని సమర్థింపనగును. (“కోపకుండు - సం-విణ - (అ. పికా. అ.) కోపించువాడు”) (సూ. రా. ని.), కాని తిక్కయజ్వయే తత్సవముపై ‘కా’ ప్రత్యయమును బ్రయోగించి యున్నాడు. “సీ..... గీ.....! ఆమిషము గాలకాని కెట్లట్ల.....(ఆను. ౫ ఆ. ౨౫౬.) (చూ. ౩౨౬ ! వివ.) ‘అంకకాడు’ అనునది యాచ్చికమే యనియు మిశ్రము కాదనియుఁ దలచుచు శబ్దరత్నాకరకర్త యొక్కకవి శ్లేష నిర్వహణమునకై ‘అంకకాడు’ శబ్దము మచ్చుగలవాడను మిశ్రస్థలముగాఁ బ్రయోగించెనని వ్రాసియుండఁగా సూ-రా-నిఘంటుకర్తలు ‘చలపాది’ అను నర్థముగల స్థలములందెల్ల నదిమిశ్రపదమే యని వ్రాసిరి. “అంకకాడు. దే - విణ - (అంకము + కాడు) చలముపట్టువాడు - చలపాది. గీ. ఎలసీ యేప్రాద్దుఁ గనువాండ నీక మరుడు | కలహమున కంకకాడయి కాలుద్రవ్వ. (ఆము. ౫ ఆ. ౮౮.) (అంకశబ్దమునకు వృత్తియందు చలమర్థమని యెఱుంగవలెను. ఇది యొకా నొక కవిచే శ్లేషయందు గుఱుతుగలవాడను నర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది. చ. హిమకరుఁ డంకకాడు మధు వెప్పుడు జాతి విరోధి.....(కవిక. ౩ ఆ. ౯౮.)” (శ-౨). “అంకకాడు. మి - విణ - (క - - అంకకాటు.) బ - అంకకాటు. అంకకాండు. ౧ మొనగాడు - ముఖ్యుడు - శూరుడు. ద్వి.....చండిత మల్లికార్జునప్రభువు | | గరడికెక్కిన యంకకాడును బోలె | నెడ విడిచిబడ్డ మత్తేభంబుఁ బోలె (చండితా. వాద. ౧౭౬ పా.) గీ. కలహమున కంకకాడయి కాలుద్రవ్వ. (ఆము. ౫ ఆ. ౮౮.) ౨ చలపాది. మాత్సర్యశీలుడు. ఆ.వె. కార్యకాణ్డో యంకకాణ్డో నృపుడు. (ఆము. ౮ ఆ. ౨౬౩.) మ.....ప్రాణంబు దా | యలు గాడ్పుల్ శశి యంకకాడు పిక మయ్యయ్యోగశ గ్రాహ.....(విజయనందన విలాసము ౨ ఆ. ౧౨౨.) చ. హిమకరుఁ డంకకాడు మధు వెప్పుడు జాతివిరోధి.....(కవిక. ౩ ఆ. ౯౮.) ఇట ‘అంకకాడు’ అనఁగా నొకపక్షమున ‘కళంకముగలవాడు’ అనియు ఓకపక్షమున ‘చలపాది’ అనియు నర్థము.” (సూ. రా. ని.) ‘అంక’ శబ్దము ‘చలమ’ను నర్థమున నాచ్చికమని వ్రాసిన శబ్దరత్నాకరకర్త యాశయమును మార్చి యెల్లయర్థము లందును నది సంస్కృతమే యని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాసి ‘అంకకాడు’ అనునది యెల్ల యర్థములందును మిశ్రపదమేయని నిరూపించిరి. అట్లే ‘అంక’ వున ‘కొండెక్కితై - కొండెకాఁ (గా)డు’ అని యొకచో ద్వివిధవర్ణములు సంగీకరింపఁ బడెను. ఇట్టి యనియమము నిరాధారముగ నేల పాటెంపవలయునో ?

శబ్దము పార్శ్వమును నర్థమున దేశ్యరుని వ్రాసిన శబ్దరత్నాకరపు వ్రాతయు నుపేక్షింపబడెను. పరిశీలింపఁగా “అంకము” అను తత్సమరూపమునకు ‘అంక’ అను స్త్రీసమరూపము తద్భవమనియు నక్కారణమున ‘అంక కాఁడు’ అనునది యెల్ల యర్థములందును శుద్ధమగు నాచ్చిక శబ్దమే యనియు నందు మిశ్రత లేదనియు నీమూర్తమున శబ్దరత్నాకరోదాహృతములగు ‘అంక - దేశ్యము’ ‘అంకించు - దేశ్యము’ మున్నగు స్థలములెల్ల నవిరుద్ధము లగుననియుఁ దోచుచున్నది. ఇంత యేల? సూ - ౩ - నిఘంటుకారులే “అంకించు” అను దేశ్యధాతువు నుదాహరించి దాని కనేకములగు నర్థవిశేషములను జూపిరి. అట్లే, అంకవన్నియ - అంకపాంక ములు - అంకాపాంకములు మున్నగు దేశ్యశబ్దములను నుదాహరించిరి. వానిని మిశ్రములన లేదు.

కా-క-త్తియ వర్ణకంబులు పుంస్త్య స్త్రీత్వంబుల మతు బర్ణంబునం దాటాదుల కగు. ౧౧.

కా ప్రత్యయంతంబునకు మగాది గణంబునంజేరి డుజ్జగు. ఆటకాఁడు - ఆటక-త్తియ. ఆట - అడపము - ఎమ్మె - ఓయారము - కటారి - కొల్ల - చెలిమి - చీరవ - చొరవ - జట్టి - జాజర - జూదము - తిండి - తేర - దొడ్ల - నీటు - నేస్తము - పేరము - వగ - విలు - వెచ్చము - సొగసు - ఇత్యాదులాటాదులు. కా క-త్తియల కకారంబునకు గకారంబు కొండొక చోఁ గానంబడియెడి. ౧౨.

అండ గాఁడు - అండగ-త్తియ - కొండె గాఁడు - కొండె గ-త్తియ - పేరగాఁడు - పేరగ-త్తియ - ఇత్యాదులు.

సుజీవని. ౨౯౧ I విష:—ఆట మొదలగు శబ్దములకుఁ బరముగ మతుబర్ణంబున మహదర్థము వాచ్య మగునపుడు కా ప్రత్యయంబును మహత్వార్థము వాచ్య మైనపుడు, క-త్తియ ప్రత్యయంబును నగును. ‘తదస్యాస్త్యస్తిస్మితి మతుప్’ (గీ.౨.౯౪) (సి. కౌ. ౧౮౯౪ సూ.) అనుపాఠిని సూత్రముచే వచ్చు మతుప్ప్రత్యయముయొక్క యర్థంబున ‘కా-క-త్తియ’ లగునని తాత్పర్యము. “అది దీనికిఁ గలదు లేదా - అది దీనియందుఁ గలదు.” అని మతుప్ప్రత్యయమున కర్థములు. “భూమ నిష్ఠా ప్రళంపాసు । నిత్యయాగే ౭తిశాయనే! సఃసర్గే ౭స్తి వివత్కాయాం । భవన్తి మతుభాదయః” (వార్హ. ౩౧౮౩.) అను శ్లోకరూప వార్తకము మతుబర్ణములను

[బా. తథి. ౧౧-౧౨ సూ.] కా - క తైలకు 'వాడు - అపి' పర్యాయములు 128౮

వివరించుచున్నది. 'తిండికాడు = తిండిగలవాడు' అనుచో నెల్లరును దిండి కలవారే యగుటచే నధికమగు తిండిగలవాడని యిచటి షతుష్పత్త్యయము భూమార్థమును బోధించును. 'జూదగాడు' నిందార్థము గలుగుచున్నది. 'సాగసు కాడు' అనుచోఁ బ్రశంసార్థము భాసీల్లుచున్నది. 'ఓమూరకాడు' అనుచో నిత్య యోగము భాసీల్లుచున్నది. బా - ఆచ్ఛి - ౨౩ సూత్రముచొప్పున (౨౧౦ విష.) 'ఇయ' అనువానికి 'ఎ'కారము రాగా 'అటకతై' యగును. ఎకారము రానపుడు 'అటకతైయ' అనియే యుండును. కాప్రత్యయము మగాదిగణములోని దగుట చేత బా - ఆచ్ఛి - ౪ సూత్రముచొప్పున (౧౯౧ I విష.) 'కా - ఈ - ఆ' అను ప్రత్యయములు తుపినిగల శబ్దములు డుమంతంబులగును. 'అటకానిన్' మున్నగు రీతిని వీనికి నిత్యముగా నిగాగమంబగును. 'అడపము+కాడు = అడపకాడు - జూదము+కాడు = జూదగాడు' మున్నగుస్థలములందు బా - సమా - ౨౫ సూత్రముచొప్పున (౨౭౦ విష.) మువర్ణకము లోపించును. (౨౮౯ I విష.) జూదగాడు, కొండెగాడు మున్నగు నలంకరితస్థలములందు 'కా' ప్రత్యయ కకార మునకుఁ బ్రకృతయగు బా - తథి - ౧౨ సూత్రముచే 'గ'కారమగును. కోశములలో 'జూదకాడు - జూదకతైయ' అని కకారముతోనె యుదాహరింపబడెను. ఇట్లే 'కొండెకాడు - వేరకాడు' అనియే చూపబడెను. సూ - రా - నిఘంటువునందలి యేతద్విషయకమగు నియమరాహిత్య మీవఱకు విస్తర ౨౯౧ విషయమునఁ జూపబడెను. శబ్దరత్నాకరమందును దఱుచుగా "కా - కతైయ"లే వ్రాయబడినను గొన్నియెడల 'అందగాడు - ఇబ్బందిగాడు.' మున్నగుచోట్ల 'గ'కారమును నిల్పు టలో యుక్తియేమియుఁ గానరాదు. ఈవిషయమును నిర్ణయింపఁజాలు ప్రాసాదిగత స్థలములు లభింపలేదు. అయినను నధర్వణుడు 'కాడు - గ్లాడుః' అని వచించుట చేతను నేటి వాడుకలో 'అందగాడు - కొండెగాడు' మున్నగుచోట్ల 'గ'కార మి వినబడుచుండుటచేతను సూరి యుదాహృతులు సరికావనుట యుక్తముకాదు. ప్రయోగములు:—గీ. అలరి తొలుకరి వేరిటి యాటకాడు |.....(అటవాడు= నర్తకుడు) (రామా. ౬ ఆ. శ. ర.) సూ - రా - నిఘంటువున నీపద్యమే "అలరి తొలుకరి వేరిటి యాటవాడు |....." అని యుదాహరింపబడెను. 'అట యొక్క+వాడు = అటవాడు' అను నాభాసబహువ్రీహి రూపమగు షష్ఠీ సమా సము 'కలవాడు' అను నర్థము నిచ్చును. కాన నెల్లయెడల "అటకాడు - అటకతై - వేటకాడు - వేటకతై" మున్నగుచోట్ల "అటవాడు - అటది - వేటవాడు - వేటద" మున్నగునవి పర్యాయము లగుననుటకు సందయములేదు. 'అ-వె' ఓరి

యాటకాడ యీరితి యటపులా' అను (ప్రభా. ౧ ఆ. ౧౦౬.) పద్యమున నాటకాడనగా దొమ్మరివాడు. అడపము = వక్కలాకులతిత్తి - మంగలతిత్తి. అడపము + కాడు = అడపకాడు = తాంబూలకరండవాహి. అడపకత్తె = తాంబూలకరండవాహిని. గీ. కప్పరపు. దావి చిలుకు బాగాలోసంగ | నడపకత్తెలు తెలనాకు మడుపులోసంగ. (వైజ. ౧ ఆ. ౧౦౩. సూ. రా. ని.). 'అడప = అడపకాడు' (దీ. తద్ధి. ౨౮ సూ.) దీనికొక్క ప్రయోగము శబ్దరత్నాకరమున గలదు. చ. కటికరాటరా జడప కప్పరవీడెము.....(నైష. ౬ ఆ. ౧౪౧.) (చూడు. ౨౯౫ I వివ.) ఇందలి 'అడప' అనుచో 'అపుడు' అని సర్వంశమావ్యాఖ్యాపాతము. ఆదియే సూ - రా - నిఘంటువుచే నాదరింపబడినది. 'అడప' శబ్దము మతుబంత మను పక్షమున దీనిమీఁది కాప్రత్యయము స్వార్థిక మనవలెను. ఎమ్మె=విలాసము - 'ఎమ్మె కత్తె' అనునది కోశద్వయమునందును జూపబడలేదు. ఎమ్మెకాడు = విలాస వంతుడు. నీ. అపమచ్చాయానిహార మందఁగఁ గల్గెఁ, జిమ్మచీకటి మింగు నెమ్మె కాని | కి.....(నరస. ౨ ఆ. ౯౨. సూ. రా. ని) ఓయారము = విలాసము. దీనిపైనిగాని దీనిరూపాంతరములగు 'ఓయ్యారము - ఓయారము' అనువాని మీఁదఁ గాని 'కా - కత్తియ' వర్ణకము లేకోశమందును జూపబడలేదు. "ఓయారి కాడు - ఓయ్యారికాడు - ఓయారికత్తె - ఓయ్యారికత్తె" అనురూపములు 'ఓయ్యారి' అను నర్థముగలవి లక్ష్మీనారాయణీయ కోశమున జూపబడియున్నవి. "చ.....ఓక్కొకతటిం బువుఁబొండ్లు కటారి కత్తియల్. (కళా. ౧ ఆ. ౩౧.) చ. బిరుదు కటారి కాండ్రు. (కళా. ౮ ఆ. ౧౦౧.) గీ. బల్లిదండయి చీకటి కొల్ల కాడ | వక్రవిక్రమగతి. (ఘటికా. ౨ ఆ. ౧౪౦.)" (సూ. రా. ని.) 'కొల్లకత్తియ' కలదనుటకు సూ - రా - నిఘంటువున, శబ్దరత్నాకరస్థితియై ప్రమాణముగఁ జూపబడెను. "క.....చెలిమికత్తెలు నగరే (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౬౩.) గీ..... చెలిమికత్తియలు గాఁగ (వాల్మీకిచ. ౧ ఆ. ౨.) క..... | గతకల్పపుతోడఁ జెలిమికాడై యుండెన్. (వేం. పంచ. ౨ ఆ. ౬౩.)" (సూ. రా. ని.) "చేరువ (రవ్వ) (చేరు).....క సేనాధిపతి. ద్వి.....ముప్పదిరెండుకొట్ల చేరువలు | నెమ్మి నందొక్కొక్కనికి వేయి వేయి. (రంగ. రా. యద్ధ. ౩౩౪ పా. ౨౭ పం)" అని సూ - రా - నిఘంటువులోఁ జూపబడెను గాని "చేరువకాడు = సేనాధిపతి" అనుచోటి కాప్రత్యయము స్వార్థికమే యనదగును. 'చేరువ = సమూహము' అను నర్థమును గలదు. గీ..... కలరు నాటిట్టి చేరువకాండ్రు చేవ. (రామా. ౭ ఆ. ౨౭, సూ. రా. ని.) 'చేరువకత్తె' అను శబ్దము కోశద్వయమునందును జూపబడెను.

బడలేదు. చొరవకత్తె కలదనుటకు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడుటే ప్రమాణముగ
 సూ - రా - నిఘంటువునఁ జూపబడెను. చొరవకాదు. విజ, (చొరవ+కాదు)
 ప్రవేశించువాడు. (చంద్రా. ౪ ఆ. ౬౧.) ౨ సాహసీకుడు. గీ.....సభలెక్కు
 చొరవకాండు. (ఆము. ౪ ఆ. ౬౧.) (సూ. రా. ని) (చొరవ = ప్రవేశము)
 'జట్టికత్తె' దీనికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము. "జట్టికాదు. విజ.....
 క్రేత = కొనువాడు. గీ. అనుచు రసమర్త సరసోక్తురాడునట్టి | జట్టికాండ్ర.....
 (వసు. ౧ ఆ. ౧౦౯.) ౨ వర్తకుడు. నీ.....ఆ.వె. జట్టికానికేది సంభవించె. (ఆరు.
 ౫ ఆ. ౭౫.) జాజర = జజ్జర = వంచన; కపటము. జజ్జరకత్తె - జాజరకత్తె అనువాని
 స్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము - 'జజ్జరకాడ నీ చనువ్రోవఁ జనుము.
 (ద్వి. హరిశ్చం. ఉ. ౬౭౦ పం.) గీ. నడుచు జాజరకాడు మన్నఁడువచ్చి. (పి.
 శకుం. ౩ ఆ. ౨౧౫.) (సాం. మాన. ౧౨.) (సూ. రా. ని). జాజము - జూదము =
 ద్యూతము - జూజకాడు - జూజకత్తియ యనునవి వేటుగఁ జూపబడలేదు.
 'జూదకత్తె' అనుదానిస్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము. 'జూదకాడు' (ఆం.
 భా. ౨-౩౦౪.) (సూ. రా. ని.). 'జూదరి' = (జూదకాడు) అనుదానికి భారత
 ప్రయోగములె ముందు చూపబడును. 'తిండికత్తె' అనుదానికి శబ్దరత్నాకర
 స్థితియే యాధారము. తిండికాడు = తిండిపోతు. దురాశావంతుడు. క. విను
 కొడుకు గొన్న వేడుట | కొని కొట్టిన తిండికాడు.....(ఉద్యో. ౧ ఆ. ౫౬)
 ఆ.వె..... | తీవుఁగోరి యుటుకు తిండికాడును బోలే |(స్త్రీ. ౧
 ఆ. ౧౯. సూ. రా. ని.) "తేరకత్తె.....అన్యురాలు. ఉ..... | ఇవ్వలఁ
 దేరకత్తె యగు. (ఆము. ౫ ఆ. ౫౬.) తేరకాడు.....అన్యుడు. క. ఉచు
 బాహుబలము కలిగియు | వెరవిడినై తేరకాని విధమున.....(భాస్క. యుద్ధ.
 ౧౩౯౫ ప.) ౨ క్రొత్తవాడు - అపరిచితుడు. నీ. ఆతడు వేటుకై యరిగివో
 వజ్ర; దిగ్భ్రాంతి పుట్టించి తేరకాడు | సనుకట్లు నేను. (ఆరు. ౧ ఆ. ౨౮౭.)
 దొడ్డకాడు.....గీ..... | దొడ్డకార్లచే బడిపోయె దూర్పుదిక్కు. (శి.
 హరి. ౩ ఆ. ౩౪.)" (సూ. రా. ని.). 'దొడ్డకత్తె' అనుదానికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే
 యాధారము. "నీటుకత్తియ.....విలాసముకల యాడుని - ఆడుది.....
 క.....మొ | క్కలపు దొరకరానీ నీటుకత్తియ యగుటన్. (కువల. ౨ ఆ. ౧౩౯.)
 నీటుకత్తియ = నీటగు ఖడ్గము అని చెండవయర్థము. నీటుకా (గా)డు.....
 అందగాడు.....ద్వి. కలికిమారుడు నీటుకాడనుటొకై. (ద్వి. నల ౧ ఆ.
 ౬౫౧.) గీ. నిక్కి నిక్కి నిరీక్షించు నీటుగాని | నందముల కెల్ల నెల్ల యా

నందగాని. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౧౩౬)" (సూ. రా. ని.). సూ - రా - నిఘంటువున 'అందగాడు' అనుచో 'గ'కార మంగీకరింపబడెను. దానితోడి యంత్యాను ప్రాసమున 'నీటుగాడు' అనుచో 'గ'కారము సమర్థిత మగుచున్నదని శోశకారుల యాశయము. ఈయెడల 'క-గ'ల సందేహమును నిర్వహించు ప్రయోగము ప్రాసాదిగత మొక్కటేని నెచ్చటేని జూపబడలేదు. పం॥ సమర్థనము కేవలము బలహీనమైనది. 'నేస్తకతై' శబ్దస్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము. గీ. కటికి చీ.కటి నెఱ నేస్తకాడు దాను. (శుక. ౨ ఆ. ౧౦౯. సూ. రా. ని.) 'బేరగాడు' అనుచోటి గకారము శబ్దరత్నాకరమునలేదు. 'బేరకాడు - బేరకతై' అనియే యుదాహరింపబడెను. ప్రయోగములు శబ్దరత్నాకరమున జూపబడలేదు. 'వగకాడు - వగకతై' అనువానికిని శబ్దరత్నాకరమున బ్రయోగములు చూపబడలేదు. "వగ = సంతాపము - శోకము - విలాసము." అనుదానికి బ్రయోగములు గలవు. 'విలుకతై - వెచ్చకతై' అనుదానికిని బ్రయోగములు చూపబడలేదు. క. అరిది విలుకాని యుజ్జ్వల | శరమొక్కని నొంచు.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౬.) (విలుకాడు = ధన్వి) వెచ్చకాడు.....విటుడు - మిక్కిలి వెచ్చము (వ్యయము) చేయువాడు. తే-గీ. సురల యాచటికూడు మ్రుచ్చులకుఁ గీడు | | లచ్చినైదోడు రేబోటి వెచ్చకాడు. (కవిజనరంజనము. ౩ ఆ.) సోగసుకతైకు బ్రయోగము శబ్దరత్నాకరమున జూపబడలేదు. చ.....వన్నెకాడవై | కలయ మెలంగు బల్ సోగసుకానికి నెత్తులు పెట్టలేము.....(చంద్రా. ౧ ఆ. శ-ర.) శోశద్యమునందును 'అందకతై - అందగాడు' అనురూపములు చూపబడెను. 'కతై' అనుచో 'గ'కారము రాకుండుటకును 'కాడు' - అనుచో వచ్చుటకును యుక్తిగాని కవిప్రయోగముగాని ప్రమాణము చూపబడలేదు. తే-గీ. అందముల కెల్ల నెల్లయా నందగాని. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౧౩౬.) 'అందకతై' అనుదానికి బ్రయోగము చూపబడలేదు. శబ్దరత్నాకరమునందు 'కొండెకాడు - కొండెకతై' అనియు సూ - రా - నిఘంటువున "కొండెకతై - కొండెకా(గా)డు" అనియు జూపబడెను. గకారస్థితి విషయమునందలి యిట్టి వ్యత్యాసమునకు బ్రమాణ ప్రదర్శనమెందునలేదు. 'కొండెకతై' అనుటకు బ్రయోగము చూపబడలేదు. నీ. కుమతియుఁ జొట్టంబుఁ గొండెకాడు ప్రియుండు | (రామలిం. ౧౦ ప. సూ. రా. ని.) ఆ-వె. కొండెగాడు చావఁ గొంప దనుకఁ బోవ | వంతుకింతెగా(?)ని వగువు లేదు. (వేమన. ౨-గీ. ఆ. భా. ౭-౧౩ సూ. రా. ని.) 'బేరకతై - బేరకాడు' అనియే శబ్దరత్నాకరమున జూపబడెను. ప్రయోగములు చూపబడలేదు. నాకి

యొక యేలినవాడని పూనికాడవై. (నన్ని. కు. సం. ౪ ఆ. ౪౧౨.) ఇందు 'పూనిక+వాడు = పూనికాడు' అని యొన్ననగును. వకారలోప మధర్వణవచనము చొప్పున నయ్యె ననడగును. అభిరూపకత్తై దానగుట నీవనుచు. (బరహ. ఆ.) అనుచో 'అభిరూపకత్తై దానగుట' అని కవిప్రయుక్తపాఠ మననగును. అయ్య గారు - అత్తగారు. (౨౧౧ IV విష.) గోపాలిగాడు. (౧౪౦ విష.) మున్నగు స్థలములందు 'గారు - ఇగాడు' మున్నగునవి వేటు. ఇచ్చటి 'కాడు - గాడు' అనునవి వేటు. "చ. పులియడు బూచిగాడు.....అను మంతిగాడు. (మను. ౪ ఆ. ౩౨ ప.) ఇయ్యవి శునకభేదములు....." (బా. గు. ప్ర. బా. తద్ధి. ౧౪ సూ. వ్యా.) అని యిట్లు 'బూచిగాడు - అనుమంతిగాడు' అనువానిని బా - తద్ధి - ౧౪ సూత్రమునకు లక్ష్యములుగా గుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్యాత చూపుట పొరపాటు.

కా - కత్తియలు కొండొక వానికి స్వాగ్ధంబునం
జూపట్టెడు. ౧౩.

బాల్యా. చెలికాడు - చెలికత్తియ, హెగ్గడికాడు - హెగ్గడి
వివరణము. కత్తియ.

౨౯౧ II విష. కావర్ణకంబు తిర్యక్కులకుం గానంబడియెడి. ౧౪.
ఇబ్బందిగాడు - ఒంటిగాడు - కొమ్ముకాడు - పరి
కాడు. ఇత్యాదులు మృగవిశేష వాచకంబులు.

సందేహని. ౨౯౧ II విష:—కొన్నియెడల నర్థవిశేషబోధము లేకుండగనే ప్రాతిపదికార్థమునందె 'కా - కత్తియ' ప్రత్యయములువచ్చును. చెలి = స్నేహితుడు స్నేహితురాలు. చెలుకాడు = స్నేహితుడు. చెలికత్తియ = స్నేహితురాలు. హెగ్గడి = అంతఃపురపు కావలివాడు - అంతఃపురపు కావలి యగుస్త్రీ. హెగ్గడికాడు = అంతఃపురపు కావలివాడు. హెగ్గడికత్తై = అంతఃపురపు కావలి యగుస్త్రీ. "సీ. చెలికత్తై నెలుంగెత్తి చీరు తొయ్యలిఁ దమ కులమని కోయిలల గుంపు గూడ. (ఉ. రా. ౬ ఆ. ౨౭.) క. అత్తటి మురిపపు నడఁ జెలి | కత్తియగమి గొలువ (మరుచ. ౬ ఆ. ౩౦.) తే.గీ. కట్టికమిటారి మొకరిచెల్కత్తై గములు (కువల. ౪ ఆ. ౧౩౯.) చ. అనవుడు నిట్లును న్నిదురుఁ డక్కట భర్తసుతుండు బాంధవుం | దును జెలికాడునున్.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౪ప)." (సూ. రా. ని). "ఉ.....సఖి! వారముతో రమారమణి వచ్చెను హెగ్గడికత్తై లెందఱే! గోరి భజింప (కళా. ౨ ఆ.)" (శ-ర).

౧౪ సూ.—తిర్థస్థులలో మగవానిని దెలుపుశబ్దములకుఁ బరముగా 'కా'ప్రత్యయము వచ్చును. ఉదా:—“ఇబ్బంది. దే - వి. (ఇరు+పంది) అడవిపంది కిని ఊరబందికిని పుట్టినపంది” (శ-ర). అనివ్రాసియు “ఇబ్బందిగాడు - దే - వి. (ఇబ్బంది+కాడు) బెబ్బలికిని చిటుతపులికిని పుట్టినపులి” (శ-ర). అని మాత్రము శబ్దరత్నాకరమున వ్రాయబడుట వింత. ఇబ్బందిశబ్దార్థమునుబట్టి 'ఇబ్బందిగాడు' అనువానికి సంకరజాతిపంది యనిస్తే త మర్థము వ్రాయుట యుక్తము. చిన్నయసూరి (వ్రాతప్రతి) నిఘంటువులో “ఇబ్బంది = పెద్దపులికిని జిటుతపులికిని బుట్టినపులి” అని యున్నదని సూ. రా. నిఘంటువున వ్రాయబడెను. దీనినిబట్టి సూరి బాలవ్యాకరణ మునఁ బైరీతినివ్రాయుట యోతయు సుసంగతమగుచున్నది. పంశబ్దరత్నాకరము లోని యసంగతి నరసియే సూ. రా. నిఘంటుకర్తలు 'ఇబ్బంది' శబ్దమునకు “సంకర జాతిమృగము” అని యర్థమును వ్రాసిరని యెన్నవగును. 'ఇబ్బంది - ఇబ్బందిగాడు' అనువానికిని గోశద్వయమునందును బ్రయోగము చూపబడలేదు. “ఓంటి = ఏకాకిత్వము” (శ-ర). ఓంటి+కాడు = ఏకాకిత్వముగలవాడు - అసహాయశూర త్వముగలది. “తే-గీ. క్రొవ్వి నడ గొండకై వడి గునుకు నొక్క యొటికాని మహీ నాథుఁ డొడిగి యేయ | (మనుచ. ౪ ఆ. ౪౭ ప). ఓంటికా (గా):డు = ఓంటరికా (గా):డు. నీ. క్రష్టి యెంటరిగాని దొష్టి నొంచు యశంబు.....(చంద్ర. ౧ ఆ. ౨౦).” (సూ. రా. ని). “కొమ్ము - దే - వి.....క. పందికోట. నీ. నీటిలో మునిగిన నేలచేడియఁ గొమ్ము కొన నుబ్బ నెత్తిన ఘోషి వీవ (పారి. ౧ ఆ. ౪౯). కొమ్ము+కాడు = కొమ్ముగలది = అడవిపంది. “కొమ్ముకాడు .దే - వి. ౧ వరా హము. అగపాలెవాడు. నీ. నరక హేతు హిరణ్యహరణవృత్తిఁ జరించు కొమ్ముకాని భజించు కొదవ తెల్ల (వసు. ౧ ఆ. ౬౨ ప).” (సూ. రా. ని). “పరి - దే - వి..... ౨ సమూహము. పరికాడు - దే - వి. తెగకు ముఖ్యమైన యేనుగు - యూధ పము. చ. దంతి ము | ట్టినఁ బరికాట మొత్తము వడిం పటలెంచిన మాడ్కి..... (భీష్మ. ౧ ఆ).

'క్వచి దమహతోఽపి డుజ్ఞే స్యాత్' అను చింతామణిసూత్రముచొప్పున (౧౯౧ విష). కాప్రత్యయాంతములిట్లు డుమంతములగునని యెఱుంగునది.

అటమటాదులకు మతుబర్ధంబునం దీవర్ణకంబు పుం స్త్ర్యంబునం దగు. ౧౫.

'ఈ,' ప్రత్యయాంతంబు మగాదిగణంబు, అటమ

బాలవ్యా. టీఁడు = కమ్మటీఁడు - అటమటము - కమ్మతము -
 వివరణము కన్నడము - కొండెము - బానసము - బూటకము -
 ౨౯౧ III వివ. మందడి - మన్నెము - సుంకము - ఉక్కివంబుసకు
 వలోపంబగు - ఉక్కిఁడు ఇత్యాదులు.
 ఈ ప్రత్యయంబు కొన్నింటికి స్వార్థంబునందగు. ౧౬.
 మొక్కలీఁడు - కల్లరీఁడు.

సంజీవని. ౨౯౧ III వివ:—అటమటాది శబ్దములపై మతుబర్థంబున మహా
 దర్థము వాచ్యమగునపుడు 'ఈ' ప్రత్యయం బగును, ఈ ప్రత్యయంబు మగాదిగణము
 లోనిది గాన బా - ఆచ్చి - ర సూత్రము చొప్పున (౧౯౧ I వివ.) 'ఈ' ప్రత్య
 యాంతంబులు డుమంతంబు లగును. అటమటము = అటమట = మాయ - వంచన,
 కమ్మతము = నేద్యము - కృషి, కన్నడము = కన్నడభాష, కర్ణాటదేశము.
 కొండెము = చేడి, పై శున్యము. బానసము = వంట, వంటసాల. బూటకము =
 మాయ, వంచన. మందడి = అశ్వశాల, మందుర. మన్నెము = సమ్మానించి యిచ్చిన
 భూమి, సుంకము = పన్ను, ఉక్కివము = కపటము, మార్థ్యము. మొక్కలము =
 ముష్కరత్వము, ధైర్యము. కల్లరి = అసత్యముచెప్పువాఁడు. అటమటము
 గలవాఁడు = అటమటము+ఈ+డు = అటమటీఁడు. ('అటమటకాఁడు - అటమట
 కత్తై' అనియు మత్స్వర్థీయరూపములు కోశములందుఁ జూపఁబడెను.) వంచకుఁడు -
 మోసగాఁడు. ఆ-వె. వాదులానితోడ..... | అటమటీనితోడ నడియరి
 (లోభి) తోడ ను | వెలకు నెత్తమాడ వెరవుగాదు. (ఉ. హరి. 3 ఆ. ౧౧౨.)
 నీ. శిలికంఠునకును నెచ్చలికాఁడు కాఁడొకో | యటమటీడైన యీ యక్షభర్త.
 (కాశీ. 2 ఆ. ౬౦.) కమ్మటీఁడు = కమ్మటీఁడు = నేద్యగాఁడు. ('కమ్మతగాఁడు = కమ్మత
 కాఁడు - కమతకాఁడు' అనియు యాపాంతరము లుదాహరింపఁబడెను.) నీ.....
 కల్పకంబుల పంట కమ్మటీఁడు. (మనుచ. ౫ ఆ. ౪౭.) తే-గీ. నష్టిక వసంతు డనువేరి
 కమ్మటీఁడు..... (రామూ. ౧ ఆ. ౧౬౮.) కన్నడీఁడు = ఉపేక్ష చేయువాఁడును
 నర్థమునందలి దీప్తికి శబ్దరత్నాకరమే యాధారము. కర్ణాటకుఁడు - కన్నడదేశపు
 వాఁడు. నీ. కన్నడీ డనఁగను గర్ణాటకుం డొప్పు. (ఆం. భా. ౨-౧౦౭.) నీ. ఆరెలు
 కన్నడీ లరవలుం దెలుఁగులు, తనవిరు దందియం దగిలి కొలువ. (ద్వా. ౧ ఆ. ౪౨.)
 కొండీఁడు = కొండెముచెప్పువాఁడు. నీ. కొండీని నాలుక రెండుగాఁ జీరెడు.....
 (మూర్ఖ. ౨ ఆ. ౯౫.) ('కొండెకాఁడు - కొండెగాఁడు - కొండెకత్తై - కొండెగీడు'
 అనురూపము లుదాహరింపఁబడెను. "కొండీయుఁడు" అని భారతమున పాడఁ

బడెను. ఉ. క్రూరుడు లోభియున్ శత్రుడు కొండియుడన్ జనుడున్ గృతఘ్నుఁ
డున్! జేసన నున్ని భూపతికిఁ జెట్టయొసర్చు సరేశ్వరోత్తమా.
(శాంతి. 3 ఆ. ౪౬౯.) (సూ. రా. ని.) (శబ్దరత్నాకరమందును గొండియుఁ డనియె
యున్నది. 'కొండియుమువాడు = కొండియడు' అనుట యుక్తమని తోచెడిని.)
బాసీడు = వంటవాడు. ఉ.....నన్ | మీఱగ బాసీని నొకనిం బురి
గాననియట్లు. (విరా. ౧ ఆ. 2౩.) బూటకీడు = మాయావి. ఆ-వె. బూటకీడు
పాటిపోయె నంద్రు. (బస. ౧ ఆ.) (బూటకుడనియుఁ గలదు. మందడిడు = గుట్టపు
వాడు. ఎ-గీ.....! మాటిమాటికిఁ బరికించి మందడిల | కెల్ల నూట యగుచు
వర్తిల్ల నేర్తు. (విరా. ౧ ఆ. ౯౫.) తే. అంతః దనపట్టి యగువాలి నడఁగఁజేసె |
నీకొమరుడంచు వేల్పు మన్నీడు ప్రాద్దు | నలమి ముట్ట వేయించె ననఁగమబ్బు |
తెగలు వడిఁ బర్యేచుక్కల తెరువునందు. (అచ్చ. రా. కిష్కిం.) సుంకీడు = పచ్చు
తీయవాడు. ('సుంకరి - సుంకరీడు' అనియు రూపము లుదాహరింపఁబడెను.)
(శ-ర) ('సుంకీడు' అనుటకుః బ్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు.
ఉక్కిడు = మూర్ఖుడు. ఉ.....ఉ! క్కిని మనంబు గీడు పరికించునె క్రొవ్వినఁ
జేటు దప్పునే. (విరా. 3 ఆ. 2 ప.) ఉ.....ఉ! క్కిలయి నేర్పు లేక తడుకించి
పయింబడి. (నిర్వ. 3 ఆ. ౧౧.) ఉక్కివుఁ డనియుఁ గలదు. 'మొక్కలి' యనఁగా
మూర్ఖుడని యర్థముగాన 'మొక్కలి.డ'ను కడఁబునందలి 'ఈ'ప్రత్యయము
స్వార్థికమే. "సీ. మంత్రి విద్వేషంబు మాన్య పరాభవంబుచు బ్రజాపీడనంబులును
గలిగి | మొక్కలీఁ డగుటయు. (అశ్వ. ౧ ఆ.) (మొక్కలికాఁ డనియు నుదాహ
రింపఁబడెను.)" (శ-ర). 'కల్లరి = అసత్యమాడువాడు' ఇట్లగుటచే "కల్లరీడు" అను
దానిలోని "ఈ"ప్రత్యయమును స్వార్థికమే యనందగును. (దీనికి సాంబనిఘంటువుఁ
ప్రమాణముగఁ జూపఁబడెను.) (సూ. రా. ని.)

అరివర్ణకంబు మతుబర్హంబున జాలామల కగు. ౧౭.

జాలవ్యాకరణ జాలరి - బిఱరరి. జాల - బిఱపు. కల్ల - చదువు.

వివరణము. జూదము - టక్కు - తగవు - తీరుపు - తెంపు -

౨౯౧ IV వివ. తెరువు - నేరుపు - మతకము - వెరవరి - వేట-

సిగ్గు - సుంకము. ఇత్యాదులు.

... సంజీవని. ౨౯౧ IV వివ:—'జాల'మున్నగు శబ్దములకుఁ బరముగా మతు
బర్హమందు 'అరి'అను ప్రత్యయమగును. ఇది స్త్రీసమరూపమగుటచేత, మహాన్త
సాత్యమహాదర్శంబులు ప్రయోగానుసారముగ వాచ్యములగుచుండును. ఉదా:—

“సీ. దొరలు గద్దెంపఁ గల్లరి వార్త నిజముని (శుక. ౧ ఆ. ౫౪). తనువు మీన్ పొ .
 వల్పు జాలరిదానఁడు (ఆది. 3 ఆ. ౪౦). క. అల్లదె తొటఁముని యెఱుఁ | కల్లరి
 కాకాసి (అచ్చ. రా. బాల. ౧౧౨ పు).” (సూ. రా. ని). తీర్పరి పలుకు. (అచ్చ.
 భా. ౧ ఆ. ౪). (అనుమాదర్థమువాచ్యము). జాల = చేపలచుట్టువల. ఒకపు =
 సౌందర్యము. కల్ల = అసత్యము. జూదము = ద్యూతము. చదువు = విద్య.
 టక్కు = మాయ. తగవు = న్యాయము. తీరుపు = న్యాయము - చక్కఁబాటు.
 తెంపు = తెగువ - సాహసము. తెరువు = దారి - మార్గము. నేరుపు = నేరిమి -
 సామర్థ్యము. మతకము = మాయ. వెరవు = ఉపాయము. వేట = మృగయ.
 సిగ్గు = లజ్జ. సుంకము = పన్ను - అరి - కరము. “జాలరి = కైవర్తుడు. క ,.....
 అంత వేడుక | కాలులు జాలరులు సొచ్చి క్రందు కొనఁగన్ (శాంతి. 3 ఆ. ౧౯౨).
 తరలము.....తనువు మీన్ పొల వల్పు జాలరిదాన (ఆది. 3 ఆ. ౪౦). ఒక
 పరి = సుందరుడు - విలాసి. చ. ఒకపరిఁ గన్నఁ గూడఁజరు.....జార థారణిన్
 (జై. 3 ఆ. ౨౮). కల్లరి = అసత్యమైనది - అసత్యమాడువాడు - దుష్టురాలు -
 దుష్టుడు. సీ. తచ్చఁగొండి పోతరకత్తె కల్లరి.....(చెన్న. ౨-౨౪).
 సీ. దొరలు గద్దెంపఁ గల్లరి వార్త నిజముగా నిర్వహింపనిచేటి నీటు కత్తె | (శుక. ౧
 ఆ. ౫౪). (ఇంద మహాదర్థము వాచ్య మగుచున్నది). క. కల్లరి తొలువేలుపు తేఁ |
 డల్లనఁ జెఱవట్టి.....(అచ్చ. రా. ఆర. ౬౬ పు). చదువరి = విద్యావంతుడు.
 తే-గీ. చదువరులు గాని విప్రులు చాల ముగ్ధులు.....(వారి. ఉ. ౧౦ ఆ. ౨౪౪).
 జూదరి = జూజ మాడువాడు. మ. అరయం దప్పొకయింత నావలన లే దాధర్మ
 పుత్రుండు జూ | దరి వెంటం దమకించి సొబలునిచేతం భూమి (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౫3).
 సీ. బొజఁగులాడి లడారి బొల్లి పల్లాకి జూదరి యెట్టెరాసి గాతలకొటారు. (చెన్న.
 ౨ ఆ. ౨౪). (‘జూదరికత్తె - జూదకత్తె - జూదకాడు - జూజకత్తె - జూజకాడు’
 అనియు రూపము లుదాహరింపఁబడియున్నవి). టక్కురి = మామూవి. ఉ. టక్కురు
 లుక్కివుల్ బలుతుటారులు క్రూరులు (సమీర. ౪ ఆ. ౨౨). (‘తక్కురి. తక్కు
 రీడు - టక్కురికాడు’ అనియు నుదాహరింపఁబడియున్నది). తగవరి = తీర్పరి =
 న్యాయాధిపతి. క. తగవరియగు తా నొంచినఁ | దగు దండము.....(విజ్ఞా.
 ప్రా. ౧౨౨). (‘తగవులాడు = తగవరి’ అనియు నుదాహరింపఁబడెను). “తీరువరి =
 తీర్పరి = ధర జ్ఞుడు. తే-గీ...ఒజ్జ, బాపనయ్యలు తీర్పరుల్ బలసికొలువ (నీలా.
 ౨ ఆ. ౪౬)..... 3 కార్యకర్త. సీ. రాజగ్ర సేనుడై రాజిల్లఁ దాను దీర్పరి
 తనందెంతయుఁ బ్రభుతతోడ | నడపువాడయ్యె.....(వారి. ఉ. ౨ ఆ.

౧౭౮౫ పు. ౫ మనోహరమైనది. క. జగదంపుఁ గూటి వేలుపు | తెగజడదారి గమి
కాని తీర్పురిపలుకుం | బొగడిత నుబ్బెడు సామికి.....(అచ్చు. భార ౧ ఆ. ౪).
(ఇచట నమహదర్థము వాచ్యమగుచున్నది). (సూ-రాసి) తెంపరి = సాహసికుడు.
సాహసికము. క.....చాపునకుం | దెంపరివై పదయవాని తెఱఃగునఁ గుమతీ (భాగ-
౭ స్కం. ౨౭౦). క. తెంపరిమాటలు పలికిని | నింపగునో.....(రుక్మా. ౫
ఆ. ౧౫౨). తెరువరి = బాటసారి. (తెర్వరి) క. కను బ్రమసిన తెరువరి తన | కన
పాయంబైన మార్గ మరసి.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౮౦). నేరువరి = నేర్పురి =
చతురుడు. క. అరిది విలుకాని యుజ్జ్వల | శరమొక్కనిఁ జంపుఁ దప్పి జనినం జను
నే | ర్పురియైనవాని నీతి | స్ఫురణము పగరాజు నతని భూమిం జెలుచున్ (ఉద్యో.
౨ ఆ. ౩౬). మతకరి = మాయావి. చ. మతకరి చాలుఁ జాలు నిక మాదెస రాకు
మటంచు నల్కతో | నతివ బొమల్ ముడించె (నరస. ౩ ఆ). చ. ...ఆ | మ్మ
తకరి వేలుపుం దపసి మమ్ముఁ దలంపఁగ నేల యచ్చటన్ (సా. రి. ౧ ఆ. ౮౪). వెరవరి =
ఉపాయశాలి. చ. వెరవరి గాక వీడు కురు వీరులకుం దల సూపువాడె (నిరా. ౪
ఆ. ౯౧). చ. బళిరె పురే యరే యరరె బాపురె యంచు వచింప వేటరుల్ (చంద్రా.
౨ ఆ. ౪-౫). "సిగ్గరి = లజ్జగలవాడు - లజ్జగలది - సిగ్గరిక త్రియ యనియుఁగలదు.
న. ఎట్టకేలకుం జిట్టకాలకుం జెవియొగ్గిన సిగ్గరిక త్రియలు (వసు. ౪ ఆ). (రూ. సిగ్గరి
కత్తె) (స్వార్థమున కత్తియ)" (శ-ర). "సుంకరి = సుంకరీడు = సుంకీడు. క. అడి
గినఁ బతితో నిట్లనుఁ | నడవాయెను సుంకరీడు తమ లెక్కలకై |(హంస.
౪ ఆ. స్వార్థమున. ఈడు). అడిశబ్దముచే బొంకరి. మొ. ఉ. నేరనివాడు బొంక
రియు.....(శాంతి. ౩ ఆ. ౪౬౯). ఉ. ఆ | బొంకరి దివ్యవాణియుఁ దపో
ధనులున్ మము నిట్లలంతురే (కర్ణ. ౩ ఆ. ౫౯ ప.) (విస్తర).

విస్తర. ౨౯౧ IV విషయము:—“అప్పకవి.....అకాశసీమనూలికలో గద్దటి
శబ్దంబు శకటరేఫయుక్తంబని వచించెను. ‘గద్దె (ఉన్నతపీఠము)+అరి’ ఇట్లుండ...
దిట్టతనంబు గలవాడని లాక్షణికార్థంబునందు నియ్యది గ్రమంబుగాఁ బ్రయో
గింపఁబడుచున్నదనియుఁ గొందఱ లాక్షణికుల మతంబు” (బా. గు. ప్ర. ౨౯౯ పు.
ద్వి. ము.) గద్దటిశబ్దము శకటరేఫయుక్తంబనుచు రేఫఘటితమగు ‘అరి’ ప్రత్య
యము నదికి వ్యుత్పత్తివ్రాయట యసంగతము. ‘గద్దటి’ శబ్ద మరి ప్రత్యయంత
మని యే శాశమునందును వ్రాయఁబడలేదు. అందు గద్దెశబ్దము ప్రకృతియనియు
నెవ్వరను దలంపలేదు. గద్దరిశబ్దమును నెందునులేదు. ఈగుప్తార్థప్రకాశికలోని
యసంగతవాక్యములను జూచి శబ్దరత్నాకరమును జూడకయే యందీప్రత్యయము

[బా. తది. ౧౮ సూ.] అస్త్యర్థకమగు 'ఇ' ప్రత్యయంతపు ప్రయోగములు 1295

ఇవర్ణకం బోయారాదులకు మతుబద్ధంబున దగు. ౧౮.
 ఓయారి - అక్కసి. ఓయారము - అక్కసము -
 బాలవ్యా. వి. కడలు - చాగము - బోగము - తమకము - తుటా
 ౨౯౧ V విష. రము - బండారము - బిత్తరము - బిటారము -
 బేహారము - మచ్చరము - మిటారము - విన్నాణము -
 వెక్కసము - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౯౧ V విష:—ఓయారాదిశబ్దంబుల కస్త్యర్థంబున 'ఇ'ప్రత్యయం బగును. సంస్కృతమునందును నిట్టి ప్రత్యయము గలదు. ఉవా:—'ధన-ధనిక్, గుణ-గుణిన్.' మొ. "శ్లో. ఉత్ప మిత్వం తథైవాత్వం । సమానే మతుబద్ధకమ్." (ఆం. విష.) అనునవి సమాసాంతమున నిల్చు ప్రత్యయములుగాన నవి భిన్నవిషయకములు. ఇప్రత్యయంతములును స్త్రీసమములయగును గాన నవి మహస్తహ త్యమహదర్థములను బ్రయోగానుసారముగ బోధించును. (చూ. ఓయారి.) ఓయారము = విలాసము. (ఓయ్యారిము - ఓయారము.). "అక్కసము. దే - వి - సంతాపము." (శ-ర.) (ఇది యాక్రోశశబ్దవచనమగుట లెస్స.) "కడలు = తరంగము. సీ. తూలెడు పయ్యెడ దుఃఖాంబునిధిలోనఁ గడలుచందంబునఁ గడలుకొనఁగ (హరి. పూ. ౯ ఆ.). చాగము = త్యాగము, బోగము = యోగము - తమకము = త్వర - మోహము. తుటారము = దిట్టతనము. బండారము = బొక్కసము, బిత్తరము = శృగారచేష్ట. (విలాసము). బిటారము = విలాసవిశేషము, బేహారము = వ్యవహారము - వర్తకము. మచ్చరము = మాత్సర్యము - చలము. మిటారము = నిక్కు. విన్నాణము = విజ్ఞానశబ్దవచనము = నేర్పు, వెక్కసము = దుర్బహత్వము." (శ-ర.) ప్రయోగములు:—ఓయారి = ఓయ్యారి = ఓయారి = విలసిని. విలాసి. క. ఆయంగన క్రేగన్నుల । యోయారపుఁ గలికిమాపు టుసులఁ బడి..... (విక్ర. ౫ ఆ. ౧౭౧.) శా.....మునీంద్ర మాకు నెపుడున్ జేతోభవుం గన్న యొయ్యారిన్ శౌరి పరించు వేడుకలు మల్లాడున్. (వరాహ. ౯ ఆ. ౨౦.) సీ. కలిమి యొయ్యారి నోముల ఫలంబు. (ఉ. రా. ౧ ఆ. ౮౦.) సీ. వేలుపుఁ బూఁబోండ్లఁ గేలిసేయు నొయారి చెలువలు..... (యయా. ౪ ఆ. ౧౫౯.) శా.....నావలనఁ దప్పేమి యొయారి యయో । నామీదం దయ లేదటే చెలి ననన్ మన్నింపవే కోమలీ. (సారంగ. ౨ ఆ. ౨౧౦.) శకటరేఫవంతముగ నున్నదనియు నతిప్రత్యయమనియు పేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాయుట కేవలము తప్పు. (బా. సా. పే. ౩౭౦.) అసత్యము.

సీ. చిన్ని క్రొన్నెల నెన్నునె న్నొసళ్ళ నొమారి యలతి కస్తురేక లనువుమీఱి.
(అచ్చ. రా. బా. ౮౭.) ఇ ట్లిట మహాన్తహత్య మహదర్థంబులు వాచ్యము
లగుచున్నవి. అక్కసీ = అక్కసుకాడు = ఆగ్రహముగలవాడు. కడలి = సము
ద్రము. సీ. కడలిమత్యంబవై నీవు కడలి నడుచు. (నై. ప. ౮ ఆ. ౧౨౦.) చాగి:—
ఉ. చాగులు పూజభాగులును శాశ్వతరాగులు.....(భాస్క. కిష్కిం. ౫౯౦ ప.)
బోగి = యోగి. (బోగము+ఇ = బోగి.) (బోగు+ఇ = బోగి = భిక్షుకుడు, శ-ర.)
క.....! బోగులము మేము మా కట | రానుడదు గాన రాజు రమ్మకు
డిటకున్. (ద్యా. ౧౨ ఆ. ౫౨.) ఆ.వె. రాచబోగి రిక్కరాయడ నీవు మా | నగరు
సేరు తెల్ల మిగులమేలు. (అచ్చ. రా. బా. ౯౦.) (ఇట్టిమేడల బోగి భిక్షుకుడు
గాడు.) తమకి = లోభి. క. పతి ధరణీప్రజ | మనికికి దగ నడచునది తమకి గా
కెపుడున్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౭౯.) తుటారి = దిట్టతనముగలవాడు. గీ. రాచ
పుడమి | వేలుపు తుటారి తాపసి వెంట నరుగు | మనుచు నీరాము నేరితిఁ బనుచు
వాడ. (చం. రా. ౨ ఆ. ౬౫.) దిట్టతనముగలది. సీ. చానల తలమిన్నఁ గానరు
గద గొర, వంకలార తుటారి జొకలార. (అచ్చ. రా. అర. ౮౬.) ఇట నమహదర్థము
వాచ్యము. చ. చిలుక తుటారి బోటియును. (నీలా. ౧ ఆ. ౬ ప.) తుటారి =
దుష్టుడు. ఉ. టక్కరు లుక్కిపుల్ బలు తుటారులు క్రూరులు.....(సమీర.
౪ ఆ. ౨౨.) (సూ. రా. ని.). "బండారి = బొక్కసమున కధికారి. ఎ.గీ. తనరు
చలమర్తి గండ ప్రతాపరుద్ర | మనుజునరునకు బండారియును మహాధి | కారియును
నాపుడును నయి.....(మార్క. ౧ ఆ.). బిత్తరి = విలాసిని - ఆడుది.
క. మరుజిత్రలిఖతుఁ గని బి | త్తరి వెఱవ.....(నరస. ౩ ఆ.) బిత్తరి వాలుఁ
జొపులున్. (రాజ. ౩ ఆ.) బిటారి = విలాసిని. ద్వి. రాజితైవాల రమ
ణీయ రోమ | రాణీలతల్ బిటారములు వాటింప. (విష్ణుమా. పూ. ౨ ఆ.) వేవారి=
వర్తకుడు. క. సరకమైదు వేవారులు | నరపతి సుంకరుల లెక్క నమ్మితోడన్ |
సరకమ్మిన పొమ్మనఁ దా | రిరువదియగుపాలు సుంక మీఁదగుఁ బ్రీతిన్.
(విజ్ఞా. ప్రా. కాం.) (వేవారి బెవారి యనియు రూపములు గలవు.) మచ్చరి=
చలపాది. చ. మదమున దేవదాసవులు మచ్చరులై కడుఁ బిచ్చలించి సం | పదలను
గోరి పోరునెడ.....(భాగ. ౬ స్కం.) మిటారి = నిక్కుగలది. "దే - వి -
మదముగల యాడుది. ౨ ఆడుది. (ప్రమద.) విజ. ౧. మదముగలది. 'మిటారి
తోత్తు' 'మిటారిచూపు' ౨ నిక్కుగలది 'మిటారిగుబ్బి' ౩ ఉన్నతి గలది. 'మిటారి
బల్ సిఱుదు' విన్నాణిసన్నాధి. ఆ.వె. వేదవిదునిచేత విన్నాణిచేతను | దపసిచేతఁ

విన్నవించేత | రాయబారిచేత రాయసుంకరులచేత | గూలి పుచ్చుకొనుట చాలఁ దప్ప. (విజ్ఞా. ప్రా. కాం.) విన్నాణి = నేర్పరి. మ. బహువర్షంబులు బ్రహ్మ తొల్లి జగ ముత్పాదించ విన్నాణి గాక. (భాగ. ౨ స్కం.) వెక్కసి. దే-విణ. (వెక్కసము + ఇ) దుస్సహచరుడు - దుస్సహచరాలు. మ.....గో గోపక గోపికా నికరముల్ విభ్రాంతిమై బిట్టు మేల్ | కనిచూడం జనుదెంచి రర్థకులకెల్లన్ వెక్కెసిన్ రక్కసిన్. (వి. పు. ౭ ఆ.)" (శ-ర.) ఇత్యాదులనుటచే 'జవ్వని' మున్నగువాని నెన్నునది. జవ్వనము + ఇ = జవ్వని = యువతి. చ. అనుసమ దివ్యమూర్తి దరహాస విలాస విభాతి నిండు జ! వ్వని సుశుమారి.....(నన్ని. కు. సు. ౮ ఆ. ౧౨౪.) సూ. రా - నిఘంటుకర్తలు "కై వారము + ఇ = కై వారి" అనుదానిని సయిత ముదాహరించిరి. "కై వారి = కయివారి. వి. (కై వారము + ఇ) (ఇది ఓమారి వంటిది) స్తోత్రచాతక్షణం.....మ. కమలాక్షస్వరఘ్నరాజ్ఞభవులుం గై వారులు...(హరి. పూ. ౧ ఆ. ౪.)"(సూ-రా-ని) క. నావుడు నిదియకా సంజయ! కై వారము నేనె దీవు కౌంతేముల.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౨౭.) అనియట్లు కై వార మనునది భారతమందును గలదు. కాని శబ్దరత్నాకరకర్త 'కై వారము' అనునది సంస్కృత సమమనుచు నీక్రింది ప్రయోగముం జూపెను. మ.....కై వార దుర్భాషణంబులకుం గాని యేతండు మెచ్చడు.....(నైష. ౭ ఆ. ౮౯.) ఇట్లు కై వారశబ్దము సంస్కృతమైనపు డస్త్యర్థకమగు 'ఇరి' ప్రత్యయముచే 'కై వారి' అను తత్సమరూపము సుసాధమగును. కావుననే శబ్దరత్నాకరకర్త 'కై వారము - కై వారి' అను రెండిటిని సంస్కృత సమములుగ నుదాహరించి వైలక్ష్యములనె చూపెను. మఱియు "లయగ్రాహి. రసాలములవేడ్కఁ గయివారములు నేయు చును ధీర ముకురాస్యల్. (భాను. ౨ ఆ.) అను ప్రయోగమును జూపి "కయి వారము = కై వారము" అను పదములను నైత మంగీకరించి 'కై వారము' అనునది 'దేశ్యము తత్సమము' నయి యుండుటచే 'ఉభయము' అని వేర్కొనెను. ఈసంద ర్భమున నీతఁడు త్రోక్కినమార్గము యుక్తతరముగనే యున్న దనఁదగును. కాని "కయివారము - కై వారము" అనునవి దేశ్యములనుట సరికాదనవలసి యున్నది. శబ్దార్థసామ్యము వూర్తిగా నుండుటచేత 'కయివాతము' అనునది తద్భవరూప మనుట యుక్తము. అట్లయినను 'కై వారము' అనునది యచ్చలెలుఁగుకావ్య ములలోఁ బ్రయుక్తమైయుండుట ("గీ. అనుచుఁ గైవార మొనరించు" నీలా. ౨౮, ౪౨ ప). చేతను దానిని దద్భవమనుట కందుఁ దత్సమముకన్న భేదమేమియుఁ బాపట్టించేతను నతఁ డద్దానిని దేశ్యముగ నంగీకరింపవలసినవాఁ డయ్యెనని

తోచుచున్నది. ఇట్లేల సంకోచపడవలెనో తెలియకున్నది. 'కయవారము' అను దానిని మాత్రము వైకృతముగా సంగీకరించి దాని స్థితిచే భ్రాంతియై కూచిమంచి తిమ్మకవి 'కై వారము'నియుఁ దన యచ్చిత్రెల్లు కావ్యములలోఁ బ్రయోగించెననుట యుక్తతరము కాదా? "భాషించినాడవు బహుదేశ బుధులతో విద్యాపరీక్షణ వేళలందు" (భీమ. ౧ ఆ.) అనుచొప్పున వేమారెడ్డిగారి యాస్థానమున విద్యా పరీక్షాధికారి పదవి నలంకరించిన కవిసార్వభౌముఁడు భ్రాంతిపడె ననుటకన్నఁ దిమ్మకవికి భ్రాంతినంగీకరించుట యుక్తతరము కాదా? "కై వార దుర్భాషాంబు లనుచో 'ము' లోపమును 'నైత్తపలక - చప్పరమంచము' ఇత్యాదులయందుంబోలె నొండె, రాహు త్తశబ్దమువలె కై వారశబ్దము సంస్కృతేతరమయ్యును సంస్కృత శ్రమచే సిద్ధసమాసమందు ఘటితమైనదనియు దానందేసి ములోపము కలిగినదనియు నొండె తలంపవలయును." (సర్వంకమావ్యాఖ్య. ౧౮౨ పు. నై. ౩. ౭ ఆ. ౧౯ ప. అని కీర్తిశేషులగు కళాప్రవృత్త వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు వ్రాయుట సరికాదని పైసందర్భమునుబట్టి చెప్పదగును. నైత్తపలక మున్నగునవి యాచ్చికసమాసములు. వానిపోలిక దీనికెట్లు పోసంగును. మఱియు నిటు కై వారశబ్దము భాషాంతరములలో నున్నదని వ్రాయఁబడెను. అదియొక విశేషముకాదు. హిందూదేశభాష లన్నిటి లోను సంస్కృతశబ్దములు విస్తరించి యున్నవని యెల్లరకును విధితమేకదా. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలును సర్వంకమామార్గమునె యనుసరించిరి. "శ్రీనాథుఁడకు సంస్కృత సమాసమున సంస్కృతేతరపదములఁ జేర్చు నలవాటు గలదు. ఇట్లే 'హేరాళపదమునుగూడఁ బ్రయోగించినాడు. క...చనియించున్' హేరాళ శ్రీదా సుచారిణి నూకాంబ భర్త జనరక్షణకై. (భీమ. ౧౩. ౧౦౦.)" (సూ-రా-ని) శబ్దరత్నా కరకర్త యీపద్యమునె ప్రమాణముగఁ జూపి హేరాళశబ్దము సంస్కృతమని నిరూపించెను. రాహు త్తశబ్దము కవివితామహునిచే సిద్ధసమాసమునఁ బ్రయో గింపఁబడెను. శా. ఓరాజన్య మహేంద్ర యోమణిగణ ప్రోతానీ వాతాశన । ప్రారజ్య త్కటిచక్ర యోముఖరశార్ణ్య హ్రురభావార్గళా । యోరుక్తాచలకల్ప యోకవిచితపూర్ణాంగ కావంగదే । యోరాహుత్త శిరోమణీ నిగవధి ప్రోద్య త్ప్రీతాపారణీ. (మనుచ, ౪ ఆ. ౭౧.) ఈమహాకవు లీశబ్దములను సంస్కృతకావ్య ములలో నరసియె యిట్లు ప్రయోగించిరని నానమ్మకము. "రాహుత్తః 'అ - శుం' అశ్వారోహకః" (సర్వశబ్దసంహితని). ఇట్లే యొకచో శ్రీనాథ కవివితామహప్రయ క్తములగు "పణినాపత్య - పణినసూనుశబ్దములు ప్రామాదికములని వేంకటరాయ శాస్త్రిలవారు శ్రమించి వ్రాసిరి. (చిం. వి. పరి. ౧౮ విష.) కై వారశబ్ద మాచ్చిక

[జా. తథి. ౧౮ సూ.] 'సర్వంకమా' 'సూ-కా-ని' వ్యాఖ్యలవాదము సరికాదు. 1249

మనుటకు వీరి కిందిరీతి యుక్తులను జూపుదురు. "కయివారము అను రూపాంతర ముండుటచేతను అచ్చ తెనుగు గ్రంథములలో (కై వారశబ్దము) నుండుటచేతను సంస్కృత నిఘంటువులలో (కై వారశబ్దము) లేకపోవుటచేతను దీని నాచ్చికముగా గ్రహించుటయే యుక్తము" (సూ. రా. ని. "కై వారము I" శబ్దమునొద్ద.). కయి వారమును రూపాంతరము గలదందురే కాని యట్టిరూపము భారతాది ప్రాచీన ప్రామాణిక గ్రంథములలోఁ జూపఁగల్గిరా? ఉన్నను నట్టి వైకృతరూప మేమి నిర్ణయింపఁగలదు? సామాన్యకవియగు తిమ్మకవిప్రయోగమునుబట్టి శ్రీనాథమహాకవికి భ్రాంతిని గల్పించుటగాని లక్షణస్థానిత్యమును గల్పించుటగాని యుచితమా? ఇంక సంస్కృతనిఘంటువులలో లేదందురే! ఎన్నిశబ్దములు వాచస్పత్యాదులలో లేనివి సంస్కృతమున నున్నవో పరిశీలింతురుగాక "ఏధి వహ్యో శ్చతుః. ఏథతుః = పురుషః. వహతు రనడాన్" (సి. కౌ. ఉణాది. ౭౮ సూ.) "అజ్ఞి మది మద్విభ్య ఆరన్...మహరో వరాహః...(ఉణా. ౮౧౮. సి. కౌ.) "కుడి కిమ్పోళ్ళ ర్న లోప శ్చ...కుడి ర్దేహః..."(సి. కౌ. ఉణా. ౫౮౩ సూ.) "భస్తి గమి నమి హని క్ష్యశాం వృద్ధిశ్చ.....గాస్త్రమ్ = శకటమ్, నాస్త్రమ్ = స్తోత్రమ్, హస్త్రమ్ = మరణమ్, వైష్ట్రమ్ = పిష్టపమ్, ఆష్ట్ర మాకాశమ్." (ఉణా. ౫౯౯ సూ. సి. కౌ.) "కృదరాద యశ్చ - కృదరః = కూసూలః - సృదరః = సర్పః." (సి. కౌ. ఉణాది. ౭౧౯ సూ.) ఈశబ్దములు వాచస్పత్యసార శబ్దస్తోమమహానిధిలో లేవు. ఇంకను బ్రసిద్ధము" లగు "ఆవళీ - ఆలోకన - లోకన - నిటల - ధారుణి - పారావార - కవన - మున్నగు నెన్నెన్నియో యిందు విస్తృతములయ్యెను. మఱియు కై వారశబ్ద మునకు మూలమును వ్యాకరణమునఁ గన్పట్టుచున్నది. "కేవ సేవే, కర్వ దర్వే" అని కవి కల్పద్రుమమున వాంతభాతువు కన్పట్టుచున్నది. "కేవ = సేవసే, భ్యాదిః ఆత్త - సక-సేట్ - కేవతే....."(శబ్దస్తో.) ఉణాదులలో ౮౧౮ మొదలు ౮౨౦ వఱకుఁగల సూత్రములందు ఆరన్ ప్రత్యయ ముపదేశింపఁబడెను. అందు "తుషారాదయశ్చ" (ఉణా. ౮౧౯.) అనుచొప్పునఁ దుషారాదులలోనిదిగా "కై వార" శబ్దము సుసాధ మగుచున్నది. "కుష్ఠే మృజిభ్యాం చిత్.....కుంజ్ఞా రో మయూరః - మూర్జారః" (సి. కౌ. ఉణా. ౮౧౭ సూ.) అను సూత్రము సందర్భము మృజ్ భాతువునకు వలెనె యీ 'కేవ' భాతువునకు వృద్ధి బ్రయోగాను సృతి సంగీకరింపవగును. కేవ+ఆర = కైవ+ఆర = 'కై వారి' అనురీతిని సాధింప నగును. "ఉణాదయో బహుః. (3.3.౧) ఏతే వర్తమానే సంజ్ఞాయాంచ బహులం స్యుః - కేచిదనిహితా ఆపూర్వాభ్యాః సంజ్ఞాను భాతరూపాణి | ప్రత్య

యాశ్చ తతః పరే । కార్యా ద్విద్యా దనూబధ్ధ । యేత చ్ఛాస్త్ర ముణాదిషు.' (భాష్యమ్)" (సి. కౌ. 3౧౬౯ సూ.) అని మహాభాష్యమునఁ జూపఁబడెను. స్తుతి పాఠకవంది నేవావిషయమని ధాత్యర్థమునకు సందర్భము నరయునది.

తవర్ణకంబు కులవాచకంబునకు స్త్రీ వాచ్యంబగునపు
డు మతుబధ్ధంబునం దగు. ౧౯.

బాలవ్యాకరణ కొఱవత - చాకిత - కొఱవ - చాకి - బోయ - వానె -

వివరణము. వ్రే - సాలె ఇత్యాదులు కులవాచకంబులు.

౨౯౧ VI విషయము. తవర్ణకంబు పరంబగుచో నొకానొకచో నెత్వంబు
చూపట్టెడు. ౨౦. చెంచెత - మాలెత.

యునతి - విటీ - రబస్వలలు గుబ్బెత - మిండత -

ముట్టుతలు నాఁ బడుదురు. ౨౧. స్పష్టము.

సంజీవని. ౨౯౧ VI విషయము:—కులవాచకశబ్దంబులకంటె: బరముగా 'త' ప్రత్యయంబు స్త్రీత్వము వాచ్య మగునపుడు వచ్చునని యర్థము. 'ఎవ్వత-ఓక్కత' అనుచోటులందువలెనె యిచ్చటి 'త' ప్రత్యయము స్త్రీ ప్రత్యయం బనడగును. నన్నయా భర్వణీయపక్షమున 'అ' ప్రత్యయంబు స్త్రీత్వవాచకంబనియు 'త' కార ముగమం బనియు గ్రహింపనగును. "కొఱవ = ఓకానొక తక్కువజాతి" (శ-౨). "కొఱవ = ఓకానొక కొండజాతి" (సూ. రా. ని). 'కొఱవ+త = కొఱవత = కొండజాతి స్త్రీ' ఇట్లే యంతటను లక్ష్యలక్షణసమన్వయము చేసికొనవలెను. ఇట సూరిమార్గము సరియని తోచదు. 'చాకి' అనునది చాకలజాతికి వాచకముకాదు. చాకి యనుటకు రజకుడను నర్థము ప్రయోగములఁ గన్నట్టుచున్నది. క...కృష్ణండు శి...ము తెగి పడఁ గొట్టెన్ । బొయల గుండెలు పగులఁగ । వీరోద్రేకిన్ మదావివేకిన్ జాకిన్ (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ. ౧౨౬౦ ప. సూ. రా. ని). "పుం యోగా దాఖ్యాయామ్ (ర-౧-౨౮). యా పుమాఖ్యా పుం యోగాత్ స్త్రీయాం వర్తతే (పుం యోగ మౌత్రిత్య లక్షణయా స్త్రీయాం వర్తతే) తతో జీవ్ స్యాత్" గోపన్య స్త్రీ గోపీ (సి. కౌ. స్త్రీ ప్రత్యయ. ౫౦౪ సూ) అనురీతిని దత్తజ్ఞాతి పురుషవాచకముకంటె: బరముగ 'త' ప్రత్యయము వచ్చు ననుట యుక్తము. ఉదా:—చాకియొక్క (చాకల వానియొక్క) స్త్రీ = త = చాకిత. ఇట్లే కొఱవ - బోయ మున్నగునవియును, 'కొఱవవాడు - బోయవాడు' మున్నగునవి పురుషులకును వాచకములై కాన వానినయి 'త' ప్రత్యయము వచ్చుచున్నదిని గ్రహింపవలయును. కొఱవయొక్క = (కొఱవవానియొక్క) స్త్రీ = కొఱవత. బోయయొక్క (బోయవానియొక్క) స్త్రీ =

జోయత. మొ. చాకల - కుమ్మర - మంగల-మున్నగునవి కొన్ని యోయా రాదుల లోనివిగాన నాజాతిగలవాడను నథమున నవి బా. తద్ధి. ౧౯ సూత్రముచొప్పున 'ఇ'ప్రత్యయాంతము లగును. చాకలి = రజకుండు. (చాకల+ఇ), కుమ్మరి = కులాలుడు (కుమ్మర+ఇ). మంగలి = తొరకుండు (మంగల+ఇ). ఇ ప్రత్యయ పరకత్వమున 'చాకల' శబ్దములోని 'ల'వర్ణమునకు లోపము విభాష నగును. దీనికి బ్రయోగము మీఁద జూపబడెను, చాకలి=(చాకల=చాక) చాకి, తే-గీ, వలయుఁ బ్రాప్తిభోదజ్ఞుత్వముల నొకటి | తారకంబులు దిగులును వారములును | జోస్యులెఱిగించినవి మేలు సుప్రతైక | శీల మంగలిపనికిని దైలమునకు. (ఆను. ౪ ఆ. ౧౨౧). క. తుడిఁ గుమ్మరి కొకయేండును | గుదికొక పెట్టన్న మాటకున్ సరిచెప్పన్ (కాశ. ౨ ఆ. ౯౯. సూ. రా. ని), సీ. ఇంక నాల్గవంబు లిడనైతిగా యంచుఁ గుమ్మరి నెప్పుడిఁ గుంపికొనగ (శుక. ౨ ఆ. ౫౬౩ - సూ. రా. ని). బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందుసయిత మీకులవాచకములలో 'కుమ్మర' శబ్దము కన్పట్టలేదు. బా. గు. ప్ర. వాఖ్యలో 'కుమ్మరి - గొల్ల' శబ్దంబులు రెండు చేర్పబడినవి. అందు 'కుమ్మరి' అని జాతివాచకము చూపబడుట సరికాదు. అట్లే బాల వ్యాకరణముచొప్పునఁ గులవాచకములకు 'త'ప్రత్యయము వచ్చునని నిశ్చయించుకొని సూ. రా. నిఘంటుకర్తలును శబ్దరత్నాకరకర్తయు "కుమ్మరత = కుమ్మరది" అని యుదాహరించుటయు సరికాదు. వారుచు "కుమ్మర = కుమ్మరజాతి" "కుమ్మరి = కులాలుడు" అనియే యుదాహరించిరి. పయినందర్భముచుబట్టి "కుమ్మరిత = కులాలస్త్రీ" అని వ్రాయుట యుక్తమయియున్నది. స్త్రీ ప్రత్యయాంతములోనిది 'ఇకారమో' 'అకారమో' నిర్ణయించు యతిస్థానగత ప్రయోగము లభింపలేదు. ఇట్లే 'కుమ్మరసాన - కుమ్మరసారె' మున్నగుచోటులందును 'అ'కార ఘటితరేఫము సూ. రా. నిఘంటువున (శబ్దరత్నాకరమునందును) సంగీకరింపబడుట సరికాదనియే చెప్పనగును. గీ. థాత్రి కుమ్మరి సారె విధమునఁ దిరిగె (శిష్యో. ౪ ఆ. ౧౧౬ సూ. రా. ని). 'మంగలిత - చాకలిత - కుమ్మరిత' అనువానికి బ్రయోగములు కోశద్వయమునందును జూపబడలేదు. ఆశబ్దములును జూపబడలేదు. 'చాకిత' అనువానికి సూ. రా. నిఘంటువునఁ జూపబడెను. "సీ. మితి లేని కూలి చాకిత కిచ్చి కైకొను.....(శుక. ౨-౪౩౪. భోజరా. ౪-౧౪౫ సూ. రా. ని), 'హొసత' (సూ. రా. ని). వానెత' అనుశబ్దములు శబ్దరత్నాకరమునకు నుదాహరింపబడెనే కాని వానికి బ్రయోగములు చూపబడలేదు. కాని 'వానె' శబ్దముసయితము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడెను. "వానె, వై. వి. వైశ్యకులవిశేషము. క...

.....ఆనందవనమునం దొక | వానె వణిజు నింటనుండి వై శుభ్రండు పదాధానయ
నార్థము.....(కాశీ. ౫ ఆ. శ. ౪). 'సాలెత' శబ్దమునైతము శబ్దరత్నాకర
మునఁ జూపబడలేదు. 'సాలె = సాలెకులము' అనిమాత్రమున్నది. బోయ,
బోయత = బోయెత = బోయవాని స్త్రీ. "బోయ - దే - వి. కి గాతుడు. తే గీ...
..... | అనఁగఁ గొందలు బోయలు విని కడంగి | యుటక మొటకులై.....
(సం. తతః కిరాతా స్తద్వృష్ట్యా.....) (ఉపోద్ఘ. ౨ ఆ)" (శ-ర). "బోయఁడు.
దే. వి. బోయవాడు. (బోయయొక్క రూపాంతరము" "బోయత - దే - వి.
బోయది = (బోయయొక్క స్త్రీ) ద్వి. తనువు జువ్వున బోయతను బిట్టు గదిసి.....
(విష్ణుకూయా. పూ. 3 ఆ)." బోయత - దే - వి. బోయతయొక్క రూపాం
తరము. చ. అతిసవపల్లవోజ్జ్వల తరాంబరయా తొలుసంజ గబ్బిబో | యెత తటి
వేచి వెంటఁ గడియించిన.....(హ-న. ౪ ఆ)." (శ-ర). వ్రేత. "వ్రేడు-దే-వి.
గొల్లవాడు - గోపకుడు" "వ్రేత - దే - వి - గొల్లది - గోపిక. ఉ. వ్రేతలఁ గూడి
యిట్లు వనవీధుల.....(వి. పు. 2 ఆ)." (శ-ర). (వ్రేనియొక్క స్త్రీ = వ్రేత).
ఇట్లె గొల్లని స్త్రీ = గొల్లత. "గొల్లత - వై - వి - గోపిక. గీ. అనఁగ వేటొక్క
గొల్లత, యవ్వవిచుము |"(హరి. పూ. ౫ ఆ. శ. ౪). "గొల్లత - వి.
(గొల్ల I + త) గొల్లది - గోపిక. ఉ. గొల్లతలన్ విరాళి తగఁ గొల్పెడు కృష్ణుడు.
(మొల్ల రా. పీఠి. 3 ప. హరి. పూ. ౫ ఆ. ౨౨౩." సూ. రా. ని). పాలుత =
పాలుని స్త్రీ - బ్రాహ్మణి - మొ.

బా. తద్ధి. ౨౦ సూ:—స్త్రీ ప్రత్యయమగు 'త'వర్ణకము పరమగునపుడు
ముందటి యచ్చునకు 'ఎ'త్వము కొన్నియొడలఁ గన్నట్లుచున్నదని యర్థము. 'బోయ
తకు రూపాంతరము బోయెత' అనునది సప్రయోగముగ మీఁదఁ జూపబడెను.
అయ్యది సూరిచే జూపబడలేదు. 'చెంచెత = చెంచిత' అను రెండురూపములును
సూ. రా. నిఘంటువున నఁగికరింపబడెను. శబ్దరత్నాకరమందును ద్రిలింగలక్షణ
శేషమునందును "చెంచిత" అను రూపముమాత్రమే గ్రాహ్యమని వ్రాయబడెను.
'ఇ-ఎ' అను రెండిటిని స్వరయతిచెల్లునగాన నీవిషయమును యతిస్థానగతప్రయోగ
ములనబట్టి నిర్ణయింపశక్యముకాదు. గీ. చెంచు నింటికిఁ బోయి చెంచెతకు
బ్రియము | చెప్పి నమ్మించి.....(కాశీ. ౫ ఆ. 2౧. సూ. రా. ని). ఇట్టిప్రయో
గము లేట గండేహసిర్ణాయకములు కాఁజాలవు. శబ్దరత్నాకరకర్త త్రిలింగలక్షణ
శేషమున నీక్రిందఁగిరిసి నిర్ణయించెను. "౪. మతబర్థబునం జెంచునకు దవర్ణ
కఁబు కరిఁబగచో నిత్యం బగు. ఉ. చెంచిత. క. చెంచితన్ బింఛపత్రచేలాంబి

[బా. తధి. ౨౦-౨౧ సూ.] 'గుబ్బెత' మున్నగు నిపాతముల ప్రయోగములు 1303

తలన్ (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ. 2౯3 ప). గ్రామ్యజనుల పాటలయందును జైవీత
యని యికారదీర్ఘంబ విసంబడియెడి" (ప్రాశ. తధి). ఈరెండు ముట్టులును మిక్కిలి
బలహీనములై యున్నవి. "చెంచెతలన్ బింభపత్ర చేలాంబితలన్" అనుపాతము
నందును సంత్యానుప్రాసమునకు భంగములేదు. ఇంక దాసరివాండ్ర పాటలనుబట్టి
గ్రాంథికభాషాశబ్ద నిర్ణయముచేయుట హాస్యాస్పదమైన విషయము. 'బోయెత -
మాలెత - గుబ్బెత' మున్నగుచోట్లఁ బ్రసిద్ధమయి యంగీకరింపబడుచున్న 'ఎత'
అనురూప మీయికిఁబిత్కర ప్రమాణములచే మార్పఁబడుట యుక్తముకాదు.
మాలెత = మాలనిస్త్రీ "క. త్రోయక విప్రుడు మాలెతఁ | గాయజ సుఖకేళిఁ
గలసి.....(విజ్ఞా. ప్రా. కాం. శ-ర.)

బా - తధి - ౨౧ సూ:—గుబ్బెతశబ్దము యువత్యర్థకముగను (యువతి =
యౌవనవతి.) మిండతశబ్దము విటీశబ్దార్థకముగను ముట్టుతశబ్దము రజస్వలార్థక
ముగను నీసూత్రముచే నిసరింపబడినవి. "నిజముగ నాలోచింప గుబ్బలుగలది
గుబ్బెత యనియు, మిండఁడుగలది మిండతయనియు, ముట్టుగలది ముట్టుతయనియు
నర్థము విశదమయ్యెడి" (బా. సా. పే. 32౧ పుట.) కుచములుగల దనఁగాఁ
గతిసములగు కుచములుగలది. ఇందలి మతుబర్థకము ప్రశంసార్థకమని యెఱుఁగవచ్చును.
"మిండత" (జారిణి) అనుచో 'మిండనియొక్కస్త్రీ' అని తధిత విగ్రహమునెన్నుట
యుక్తము. ముట్టుశబ్దమునకు శబ్దరత్నాకరమున 'రజస్సు' అనియు 'గజస్వల'యనియు
నర్థము వ్రాయఁబడెను. ముట్టుశబ్దమునకు సహజమైనయర్థము 'తాఁకుడు' అనునది
గాన రజస్సుయొక్క తాఁకుడు గలదియని యర్థముచేయుట యుక్తమని తోచెడిని.
ప్రయోగములు:— "గుబ్బ - కుచము. ఉ. కుప్పసముల్ వదల్చి పలిగుబ్బల
నొత్తిరి.....(ఆము. ౫ ఆ. ౧౦౪. సూ. రా. ని.) "గుబ్బెత=గుబ్బలాడి. వి.
(గుబ్బ+ఎత) యువతి. ఉ.....ఆ | గుబ్బెత రేపులెల్లఁ దఱిఁ గొంకు నిరంకుశ
లజ్జ పెంపునన్. (ప్రభా. ౫ ఆ. ౯౯. సూ. రా. ని.)" "మిండత - ద్వ - వి - (మిండఁ
డు+త) జారిణి. ద్వి. ధనమంతయును మిండతలకిచ్చె." (హరిశ్చ. ౨ భా.) శబ్దరత్నా
కరమున "ముట్టుత. దే - వి - ముట్టుది - రజస్వల" అని మాత్రము చూపఁబడెను.
ప్రయోగము చూపఁబడలేదు.

వగాదులకు బహువచనాంతంబులకు స్త్రీవాచ్యంబగు
నపుడు మత్వర్థంబునం దాడి వర్ణకంబగు. ౨౨.
వగలాడి, వగ - చిన్నె - కులుకు - వన్నె - దొమ్మి -
ఎమ్మె - ఇత్యాదులు వగాదులు.

బాలవ్యాకరణము. వగాదులకు బహువచనాంతంబులకుఁ బుంస్త్యంబున

వికరణము. మతుబంధం బాకారంబగు. ౨౩.

౨౯౧ VII వి. ఆప్రత్యయాంతంబు మగాదిగణంబు. వగలాడు - చిన్నెలాడు.

సంజీవని. ౨౯౧ VII వివ:- ఈసూత్రములకు మూలమగు నధర్వచనము ౨౯౧ విషయమున వివరింపబడెను. ఆప్రత్యయాంతములు మగాదిగణములోనివి గాన నవి డుమంతరూపముల నందును. వగలాడు - వగలానిన్. వగలాండు - వగలాండ్రన్. మొ. ఆడిప్రత్యయాంతములు స్త్రీసమములు - వగలాడి - వగలాడులు - వగలాడిని - వగలాడులను మొ. "వగలాడు - డే - విణ - (వగలు ఆడు) వగకాడు = విలాసవంతుడు." "వగలాడి - డే - విణ - (వగలు+ఆడి) డి. ఏవగ డ్రోసిన్ విడువ దీ వగలాడి బళారె.....(శశాం. ౩ ఆ.)" (శ-ర.) "చిన్నెలు+ఆడు = చిన్నెలాడు = విలాసి. చిన్నెలు+ఆడి = చిన్నెలాడి = విలాసవత్" వీకికి గోళద్యయమునందును బ్రయోగములు చూపబడలేదు. కులుకులు+ఆడి = కులుకులాడి = శృంగారపు కుదిలికలు గలది = విలాసము గలస్త్రీ. స్త్రీ. కులుకులాడు శబ్దము గోళద్యయమునందును జూపబడలేదు. "గీ.....సింగర మొలుక ముద్దుఁ జిలుకకడ నిల్వెఁ గోదుటి కులుకులాడి. (శుక. ౧ ఆ. ౧౪౮.) చ. అప్పులుకుల కుల్కులాడి నను భవ్య కవిత్వధురీణుఁ జేయుతన్. (భోజసుతా. ౧ ఆ. ౬.) వ.....చిలుకలవలె బలుక నేర్చిన కొందఱు కులుకులాడులు..... (డి. రా. ౫ ఆ. ౨౪౮.)" (సూ. రా. ని.) "వన్నెలాడి. ద్వ - విణ - (వన్నెలు+ఆడి) విలాసవత్" "వన్నెలాడు. ద్వ - విణ - (వన్నెలు+ఆడు) విలాసవంతుడు. సీ. కలికిరో యీతఁడే కులుకు బాయపు గొల్లకన్నెల వలపించు వన్నెలాడు. (రుక్మి. ౫ ఆ.)" (శ-ర) "దొమ్మలాడి - దొమ్మలాడు" అను శబ్దములు గోళద్యయము నందును జూపబడనేలేదు. ఎమ్మెలాడు శబ్దము శబ్దరత్నాకరమున లేదు. 'ఎమ్మెకాడు' శబ్దమును 'ఎమ్మెలాడి' శబ్దమును జూపబడినవి. సూ - రా - నిఘంటువునందును 'ఎమ్మెలాడు' శబ్దము చూపబడలేదు. "ఎమ్మెకాడు = అందగాడు - ఎమ్మెలాడి = విలాసిని" అను శబ్దములు సప్రయోగముగఁ జూపబడినవి. "సీ. అనుపమచ్ఛాయా విహార మందఁగఁ గల్గెఁ జిహ్నుచీకటిమ్రంగు నెమ్మెకాని । కి.....(నరస. ౨ ఆ. ౯౨.) సీ. ఘుషఘుమూర్ఖటితోడ ఘోషించు నద్దులైన, నీడి పోవ నిదేటి యెమ్మెలాడి. (హంస. ౧ ఆ. ౧౦౨. శుక. ౧ ఆ. ౫౫)" (సూ. రా. ని.) ఆదిశబ్దముచే "రజ్జలాడు-

రజ్జులాడి" మున్నగువానిని గ్రహించునది. (విస్తర.) ఉ.....వారి భూరి శౌ ।
రాయుధ నైపుణ క్రియలయందుఁ బదాటనపాలుఁ జోలఁడీ । వాయపు రజ్జులాడు
.....(ఆర. ౬ ఆ. ౬3 ప. శ-ర).

విస్తర. ఆంగ VII విష:—“మాయలాడు - మాయలాడి” అనియు శబ్ద
రత్నాకరమున నుదాహరింపఁబడియున్నది. వీనిలోఁ బ్రకృతిభూత మాయాశబ్దము
సంస్కృత మగుటచే దానిపై నీతద్ధితములు నిల్పననుట యుక్తము కాదు. నీ.....
...తే-గీ. మానుషంబులు నడచుంగ మాయకానిఁ । గాఁగ.....(ఆను. ౪ ఆ.
3౮౪ ప.) ఇట్టియొడల “మాయము+కాడు” అని తద్ధితవృత్తి విగ్రహము నంగీక
రించి మాయాశబ్దవైకృతమగు ‘మాయము’ అను తద్భవమును (శబ్దరత్నాకరకర్త
దీనిని దేశ్యమనెను) గ్రహించి తద్ధితవృత్తిలో ‘ము’ విభక్తిలోపమయ్యె ననఁ
దగును. “మాయము. దే-వి. మాయ. క. ఏమి యుపాయంబున నే । నీమాయపు
పుర్వు వెన జయించి తొలఁగుదున్. (హరి. పూ. 2 ఆ.) విణ - అదృశ్యము. వ.....
ఇతఁడెవ్వఁడొక్కొ నేత్రోత్సవంబై డాయం జరుడెంచె నంతటను మాయంబయ్యె.
(నైష. 3 ఆ.)” (శ-ర.) ‘మాయలాడు’ అనుదానికిఁ గవిప్రయోగంబు లగపడు
చుండుటచే వానిగతి యేమని యాలోచింపవలసియున్నది. “మాయలాడు. మి -
విణ. (మాయలు+ఆడు) మాయాశీలుడు - మాయావి. క. అనుడు దరహాసరస
మునఁ । దనవదన జరద్విధుండు దారుణ్యము నై । కొన మందాండోళన మే । శన
మున శిరమమర మాయలాఁ డిట్లనియెన్. (పాండు. ౫ ఆ.)” (శ-ర). మ. ఇవియొల్లం
గల మాయలాడు. (హరి. పూ. ౪ ఆ. ౬3.) ఉ. ఓరి నిశాచరాధముండ యుగ్ర
సముద్ధతి మాయలాడవై ।(భాస్క. యుద్ధ. ౧౭౧౩ ప.) అనియుఁ
బ్రయోగములు గలవు. కాని శబ్దరత్నాకరకర్త పయిరీతిని సంస్కృత సమములపై
నాచ్చిక ప్రత్యయములను నిల్పి మిశ్రపదములనుచు ననింద్య గ్రామ్యమనియైన వ్రాయ
కుండుట సరియై యుండలేదు. ఇట్టి మిశ్రపదము లసాధువులనక తీరదు. కావున నిట్టి
వాని సాధుత్వము వెనుక వ్రాసిన ౨౧౦ VIII విషయము చొప్పున “తచ్చబ్ధ వస్య
లోపః । స్యా” త్తనురీతిని వాడు శబ్దవకారలోపమునుజేసి సంపాదించి కవిప్రయోగ
విరోధమును వారింపిశాసనవలయును. (౧౯3 విష.). ‘మాయలాడు’ అనురీతి
ప్రయోగములు బాలవ్యాకరణ సాధ్యములు గానేరవు. (చూ. బా. క్రియా.
౧౧౭.) వైయాధర్వచనము చొప్పున సాధువులగుచున్నవి. కాని ‘వగలాడు -
వగలాడి’ అనువాని సామ్యభ్రమచే శబ్దరత్నాకరమున “మాయలాడు” అను
దానితోపాటు “మాయలాడి” అనుపదమును సాధువుగాఁ జూపుట పొరపాటు.

ముక్కులోనగువానికిం దదభావద్యోతకంబయి మతు

కాలవ్యాకరణ బర్థంబునం దిడి వర్ణకంబగు. ౨౪.

వివరణము. ముక్కిడి = ముక్కులేనివాడని యర్థము. ముక్కు-

౨౯౧ VIII వి. వాలు - సిగ్గు - ఇత్యాదులు ప్రయోగంబుల నెఱుంగునది.

సుజీనని. ౨౯౧ VIII విషయము:—తదభావద్యోతకంబయి మతుబర్థంబున ననగా, ముక్కు మొదలగువానియొక్క “లేమి గలివది” యనురీతి మతుబర్థమును సందర్భపఱచుకొనవలయును - తదభావవత్త్వ మిడి ప్రత్యయార్థము. ‘వాలు’ అనునది వాలశబ్దతదృశము. (శబ్దరత్నాకరమున దీనికి లాంగూలార్థము వ్రాయఁబడలేదుగాని శబ్దరత్నాకరకర్త వైకృతదీపికలో నిట్లువ్రాసెను. “వాలు = (కత్తి - తోడ - దీర్ఘము). వాలః” (వైకృతదీపిక). “ముక్కిడి ద్వ - విణ - (ముక్కు + ఇడి). ముక్కుపోయినవాడు - విగ్రహుడు” “వాలిడి. ద్వ - వి. (వాలు + ఇడి). తోడలేనితో. తోడలేనిది” “సిగ్గిడి. దే - విణ (సిగ్గు + ఇడి) లజ్జచెడినవాడు - లజ్జచెడినది” (శ-ర). వీనికిందుఁబ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. అహోబలపతి ‘ముక్కిడి - వెఱవిడి - కట్టిడి’ అనువాని నుదాహరించెను. (౨౯౦ విష.) “వెర విడి - దే - విణ - (వెరవు + ఇడి) ఉపాయహితుడు. చ. గురుని యుపేక్షకేసి తనకున్ సమరోద్ధతి నెల్ల దాని నీ | వెరవిడి గానలేడు దనవీరమకాఁ గొని విఱ్ఱవీఁ గెడున్ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౪౬).” (శ-ర). “కట్టిడి - దే - విణ. (కట్టు + ఇడి) కూరుడు. శా..... | కానం దెరువులు గట్టియేగు ప్రజలం గట్టిండియై దోచి... .. (పాండు. ౫ ఆ.)” (శ-ర). ఉ. నెట్టన యాషగా సుతుడు నేలకు వ్రాలె ననంగ విన్న నా | కట్టిడి వీనులు..... (భీష్మ. ౧ ఆ. ౬౫). “వేటిడి. దే - విణ. (వేటు + ఇడి) అవివేకి. ఉ. వేటిడియైన మానిసికి వెండి వివేకము గల్గనేర్చునే (ఉద్యో. 3

మాయాలాడి శబ్దము సాధువుకానేరదు. దానిని నిర్వహించు మహాకవిప్రయోగ మునులేదు. తే.గీ. మాయదైవమ యేనేమి నేయుదాన. (విరా. ౨ ఆ. ౬౨) చ. అలమటఁ బొందు మాయవిధియా యని దైవము దూఱు..... (విరా. ౨ ఆ. ౧౦౪ ప.) నీ.....మాయదైవంబని మఱుగువారు. (విరా. ౨ ఆ. ౧౪౬) ఇట్టియెడల మాయాశబ్ద శేషవ్యవర్తంతరూపమునకు నాభాసబహుప్రీహిచొప్పున నస్త్యర్థము లభించును గాన మాయగల దైవమని యర్థము చేయనగును. లేదా “మాయదైవము” అనురీతిని గవిప్రయుక్త మనఁదగును. “మాయా - పుం..... మాయావీని (సప్తమ్యంతము)” (శబ్దా. చిం.)

ఆ. ౧౦౭ పు. ఉ.వే । టిండితనంబుచేత” (ఉ. హ. ౪ ఆ. ౧౪౮).
 “వీటిడి - దే - వి. వేటిడియొక్కరూపాంతరము” (శ - ర). ముద్రణములలో
 ‘వీటిడి’ అనియున్నది. కాని ‘వీటు’ శబ్దమేని కన్పట్టదు. వేటు = భేదము =
 స్వ పరభేదము - లేదా మంచిచెడుగుల భేదముతెలియనిదని యవయవార్థము
 నూహింపనగును. “పరువు.....వై..... ౨ గౌరవము.” (శ-ర) ‘పరువిడి’
 శబ్దము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడలేదు. సీ. పరమేష్టి నీకంటఁ బరువిడియే
 శిర మొప్పించి నిత్యుండై యున్నవాఁడు.” (నన్ని. కు. సం. ౨ ఆ. ౧౬౪). పరువు+
 ఇడి = పరువిడి. గౌరవములేనివాఁడు. బ్రహ్మదేవుఁడు నీకంటఁ బరువిడియే =
 నీపాటి గొప్పతనములేనివాఁడా యని రతి మదనునితోఁ జెప్పిన సందర్భము.

మానార్థాన్నిత్య మేకత్వ! ఎఁడు: స్యాత్పరిమాణకే ।

(వికృ. సంధి. ౭ కారి. ఆహో. ౧౧౧ పుట.)

క్వచిన్నిత్యం క్వచి ద్వాస్యాత్ । క్వచి దేనేశ్చ పూర్వ
 తః । మానార్థా చ్చైసీ రత్ర స్యాద్భవే తోస్సై

నన్నయా.

విభాషయా । (వికృ. ౫౫ ఆజం. ఆహో. ౩౩౫ పు.)

ధర్వణీయము.

ప్రసృత్యాదే ర్లివర్ణస్య । లోపశ్చ పరిదృశ్యతే (వికృ.

౨౯౨ విషయము.

సంధి. ౭ కా. ఆహో. ? పుట.)

జనీచాత్ర భవే దేసి । రిత్యాహ మృదుభాషణః (వికృ.

అజం. ౩౮ కా. ఆహో. ౩౧౧ పు.)

కథితార్థాత్ క్వచి ణ్లు ర్ణః । క్వచి ణ్లు ర్నానవాచకాత్

(వికృ. అజం. ౫౪ కారి. ఆహో. ౩౩౫ పుట.)

కల్పితరువు. ౨౯౨ విష:—పరిమాణకే = పరిమాణార్థమునందు, మానా
 ర్థాత్ = కొలతచేయు నుపాధిని తెలుపుశబ్దముకంటఁ బరముగ, నిత్య మేకత్వే =
 సదా యేకవచనముమీఁదనే, ఎఁడు: స్యాత్ = ఎఁడువర్ణక మగును. ‘గంపయొక్క
 పరిమాణము = గంపెఁడు’ అనునట్లే. ‘గంపలయొక్క పరిమాణము = గంపెడు’
 అనియుఁ గావచ్చుననియుఁ దద్ధితవృత్తిలో విభక్తులు లోపించి ప్రాతిపదిక మే నిల్చు
 ననియుఁ తెలంప కుండుటకయి యిట్లు చెప్పబడెను. ‘నాలుగు గంపల పెసలు’ అనుచో
 ఎఁడు ప్రత్యయము రాదని తాత్పర్యము. “పరిమాణార్థంబునం బ్రథమైకవచనంబు
 నంద యెఁడు వర్ణకంబగు (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౬ సూ.).పుట్టెఁడు తవిదలకు...”
 అను ప్రౌఢవ్యాకరణ సవరణమును దీని నామోదించిన పేటికావ్యాఖ్యయు (బా.
 సా. పే. ౩౭౩ పు.) సుసంగతములుకావు. ఎఁడుప్రత్యయమునకుఁ బ్రకృతియగునది

బహువచనాంతము కాఁగూడఁదని మాత్రమే యాశయము. విశేష్యవిభక్తివచనములతో నెట్లును బ్రసక్తిలేదు. క్వచిన్నిత్యమ్ = అట్టి యెఁడు ప్రత్యయము, కొన్నియెడల నిత్యముగాను, క్వచి ద్వాస్యాత్ = కొన్నియెడల వైకల్పికముగాను నగును. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు - ఏనేళ్ళ పూర్వతః = ఏనీవర్ణకమునకు ముందుగాను నగును. ఏనీళ్ళ = ఏనీ ప్రత్యయము సముతము, మానార్థాత్ = పరిమాణార్థకశబ్దము నకుఁ బరముగ, అత్ర = ఈయాంధ్రభాషయందు, స్యాత్ = అగును. సోఽపి = ఆ యేనీ ప్రత్యయమునైతము, విభాషయా భవేత్ = వైకల్పికముగనగును. 'ఏనీ' వర్ణకము విభాగమందలి పరిమాణమును దెలుపును. ప్రస్ఫుత్యాదే!..... = 'పుడిశీలి' (అంజలి) పిడిశీలి' మున్నగువానియొక్క, లివర్ణస్య = లివర్ణమునకు, లోపశ్చ = లోపమును గల్గును (ఇది నిత్యముగ నె కల్గును) ప్రస్ఫుత్యా దేరిత్యాదివచన మహోబలపండితీయమునఁ గానరాలేదు. వికృతివివేకమునఁ గన్పట్టుచున్నది. కవిజన మండన టీకాకర్త కహోబలపండితీయమే మూలమగుటచే నాతని గ్రంథమున నిది యుండట యకించిత్కరము. కవిజనమండన టీకాకర్త యహోబలపండితీయము లోని కారికలను యథేష్టముగా మార్పుచుండట యనేకస్థలములందు చూపట్టుచున్నది. "అన్యేచ బహవోదేశ్యః | వర్ణకా అర్థభేదకాః | క్వచి దన్తస్య లోపస్యాత్ | క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః" (౨౯౦ విమ.) అని యధర్వణుఁడు వదించియే యున్నాఁడు కావున నీకారిక యధర్వణోక్తమని విశ్వసింపరాదు. ఉదాః..... బారెఁడు - మూరెఁడు - గంపెఁడు. బారెఁడుత్రాడు = బారత్రాడు. కోసెఁడు దూరము = కోసుదూరము. బారెఁడేసీత్రాడులు. నాలుగేసీ పుస్తకములు = ఒకొక్కరికి నాలుగుపుస్తకములు. పిడిశీలి+పెఁడు = పిడికెఁడు - దోసీలి+పెఁడు = దోసెఁడు - గుప్పెఁడు - పుడిసెఁడు - మొ. ఆమడదూరము, మున్నగుచోటు అందు 'పెఁడు' ప్రత్యయస్థితికానరాదు. ఇట్లే "పుక్కిలి - దోయిలి" మున్నగు చోటులందు లివర్ణలోపమును గానరాదు. పీనియం దెఁడు ప్రత్యయస్థితియు, గన్పట్టదు. 'జనీ చాత్ర భవే'దిత్యాదికారికయు 'కథితార్థా'దిత్యాదికారికయు ౨౦ర విషయమున వ్యాఖ్యాతములు. ప్రథమాబహువచనముమీఁద నేనీ వర్ణకము నిల్చుటయుఁ గలదు. ఉదాః—ఇంతలేనీ దొరలు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౫). ఇంతేనీ దొరలు. 'అంత - ఇంత' మున్నగుశబ్దములే పరిమాణవాచకములు. వానిపైని 'లు'ల వర్ణకములు మరలనిల్చుట గలదు. ఉదాః—అంతనేనీ - అంతలునేనీ - తమ యంతలవారితోడ చెలిమిచేయనగును - గోరంత - గోరంతలు - కొండంత - కొండంతలు - మొ. ఇట్టివి తగ్గితప్రత్యయము లనరాదు. ఇవి సుబ్బిభక్తులే. జనీ చాత్ర

భవే దేనిరిత్యాదిపాతమున కర్థమేలేదు. కావుననే “మృదుభాషణీయం యావంతు న ప్రసిద్ధమ్” అని యహోబలపతి వ్రాయవలసెను. (అహో. 3౧౧ పు). ప్రయోగములు:—౨౦౮ విషయమున నిందలి ‘అంత - ఇంత-లు - ల’ అనువానికి బ్రయోగములు చూపబడెను. “గీ. అతఁడు పుడిసెడు నీరన యప్పు డతనిఁ | దెలచి (అశ్వ. ౧ ఆ. ౮౪). చ. పిడికెడుకొనుఁ గొప్పు గని.....(ఆము. ౧ ఆ. ౮ ప). మ. కదిపెదేసి కొమాళ్ళఁ గూతులఁ దగన్ గన్నట్టి యిల్లాండ్రకున్ (కళా. ౭ ఆ. ౧౧౯ కదుపు = సంఘము). ఎఁడుప్రత్యయ మాపవిభక్తికముగ వ్యస్తముగాఁ బ్రయోగింపబడును. ద్వి. జేనెంట నొక్కొక శివమూర్తి గలదు | , మూరెంట నొక్కొక మునిషల్లె గలదు | | బారెంట నొక్కొక పర్వతంబలర | (పండితా. పర్వ. 3౮౪ పౌరట). చ. కెరలక క్రమతీంప నడుగెంటనె నిల్చు నొకింత నూకినన్ | (పాండు. ౧ ఆ. ౧౧౪). నీ. ఇది గాలి కనిన మాకవరాహదనుజేంద్రునైన జప్టెంటిలో నాఁగఁజాలు (మనుచ. ౪ ఆ. 3౧). జేనెంట జేనెంటన్ = జేనెడు జేనెడు దూరమందు. (కాశీ. 3 ఆ. ౧౦3).” (సూ. రా. ని). ద్వి. అందంద బారెంట సంత మూరెంట (బసవ. ౪ ఆ. ౮౫౭). వీనికి:—“ఆ-వె. కృష్ణుఁడెచ్చు నాలుగేసివీరలు కూర్చి | నింతులకును నాలుగేసి మణులు | తీవితోడ దోసెఁదేసిమాడలు కడు | నింపెసంగ గంపెదేసిసొమ్ము (కావ్య చింతామణి. అప్పక. 3 ఆ. ౨౨౦). క. ఆసమయంబునను దివో | దాసుఁడుఁ గాశీశ్వరుండుఁ దరుణికి నిన్ను | తేసి హయంబుల నిచ్చె మ | హాసత్త్వల సుతులఁ బడసి రధిక ప్రీతిన్ (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౧౭).” అను నీరెండుపద్యములు “వంతున” అను నర్థమున కుదాహృతులుగ సూ. రా. నిఘంటువునఁ జూపబడెను. ఇందలి ‘దోసెఁదేసి - గంపెదేసి’ అనునవి ‘ఎఁడు+వీసి’ అనుజంట కుదాహృతులె - ఇంక ‘నాలుగేసి - నూతేసి’ అనునవియు విభాగార్థమునకేకాక పరిమాణమునకును సుదాహృతులె యనఁదగును. కావుననే యిందలి యతి కప్పకవి ‘విభాగయతి’ యని వేరిడెను. క. తులనీభూషణ సంశ్రికుఁ | దెలుఁగునఁ బరిమాణసంజ్ఞ దెటుఁబడుచు ప | ట్టుల నేసి యనుపదమునకుఁ నలరు విభాగవడి యనఁగ నచ్చును హల్లున్ | (అప్పక. 3 ఆ. ౨౧౮ ప). మ. తలఁపంగూడునె యంతలేసి దొర లీదైనవ్యంబు (ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౫). (చూ. ౨౦౮ విష). వీసిలిమికి:—క. ఇంతలు పుట్టిన చోటను | శంతనునందన యహీనశాంతిపయందై | కౌంతేయాగ్రజుఁడాలము | పొంతంబో నొల్లఁ దనుము బుధు లియ్యకొనన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౭౫).

మానార్థంబున కేతన్వంబునం దెడు వర్ణకంబగు. ౨౫.

తూమెడు - ముంతెడు - ఎత్తెడు - వీసెడు -

బాలవ్యా. జేసెడు - మూరెడు - కుండెడు - గంపెడు.

౨౯౨ I విష. ఎడు వర్ణకంబు పరంబగునపుడు లివర్ణకంబు లోపించు. ౨౬.

కమికెడు - కొడిదెడు - దోసెడు - పిడికెడు - పుడి
సెడు - సందెడు.

సంజీవని. ౨౯౨ I విష:—ఎత్తు = రెండువీసెలు. “కమికిలి = వంపబడిన ప్రేళ్ళుగల పుడిసిలి.” (శ-ర). “కొడిదిలి = కొణిదిలి = జొట్టనప్రేలుగాక తక్కిన నాల్గుప్రేళ్ళును వంపగా నేర్పడిన చేర.” (సూ. రా. ని.). “దోసిలి = దోయిలి = వంపబడిన రెండుచేరల చేరిక = అంజలి.” “పిడికిలి = ముడువబడిన ప్రేళ్ళుగల ఆటచేయి = ముష్టి.” “పుడిసిలి = కుదియబట్టిన చేరలో సగము = ప్రస్ఫుతి.” (శ-ర). “సందిలి = దండచేయి ప్రగండము.” “ప్రగండము = మోచేతికి మీఠిభాగము = సందిలి.” (శ.ర) అని శబ్దరత్నాకరమున ‘సందిలి’ అనుదాని కర్థము వ్రాయబడినది. కాని యీయర్థమునఁ బరిమాణము పొసఁగదు. లోకమున “సందెడుగడ్డి” మున్నగు చోటులందు వ్యామగ్రహ్యపరిమాణ మను నర్థము ప్రసిద్ధమైయున్నది. వ్యామము = “తతయో రాబ్ధావ్యారస్తరాళ పరిమాణే”. “వ్యామగ్రహ్యస్తనీభిశ్చబర యవతేభిః” అని భట్టమురారి వ్యవహరించెను. ఇంచుకవంచి చాచిన రెండుచేతుల నడిమిప్రదేశము సందిలియనియు వ్యామమనియు గ్రహింపనగు. “వ్యామ = తిర్యక్ పార్శ్వతో విస్తృతయో రాబ్ధావ్యారస్తరాళ పరిమాణే” (శబ్దస్తో). త్రిలింగలక్షణకేవలకర్త యిచటచేసిన సవరణము సుసంగతము గాదని యీవఱకు వ్రాయబడినది. (౨౯౨ విష.). వీసె+ఎడు = వీసెడు. ఈసందర్భపు లక్ష్యములం దంతటను బా - సంధి - గి సూత్రముచొప్పున నపవాది స్వరపరకసంధి (౭గి విష.) నిత్యముగానె వర్తిల్లును. ప్రత్యయాచ్ పరకత్వమున నెకారమునకును బరరూప సంధి నిత్యముగానె వర్తిల్లును. ఇట్లే ‘దోసిలి+ఎడు’ మున్నగుస్థలములందును లివర్ణము లోపించుగాఁ బరరూపసంధి నిత్యముగా వర్తిల్లునని యెఱుంగునది.

నన్నయ. మాత్ర జర్థేతు బంట్యాది । స్తతః పూర్వత్ర నః

౨౯౩ విష. క్వచిత్, (వికృ. అజం. ౧౬ కారి. అహా. ౩౩గి పు.)

కల్పతరువు. ౨౯౩ విష:—మాత్ర జర్థేతు = మాత్రచ్ ప్రత్యయార్థమం దనఁగాఁ బరిమాణార్థమందు, బంట్యాదిః = బంటి మున్నగునవి యగును, తతః పూర్వత్ర = ఆ (బంటిమొ.) ప్రత్యయములకుఁ బూర్వమున, నః = ‘న’ అనునది, క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగ నిల్చును. నిర్ధారణాదౌ మాత్రం స్వాత్ । క్వచి న్నత్రాప

కథ్యతే. (౨౭౯ విష.) అనుదానిని స్మరింపక కవిజనముండున టీకాకర్త యీకారిక పాఠమును “మాత్రో దఘ్నీతు బంట్యాది । స్తతః పూర్వత్ర నః క్వచిత్.” (విక్స. అజం. ౫౬ కా.) ఆనురీతిగ మార్పుట కేవలము పొరపాటు. ‘మాత్రము’ అనునది సంస్కృతప్రత్యయము - సంస్కృతశబ్దమును నైయున్నది. ఆచ్చికప్రత్యయముగా దానికిఁ బ్రయోగములేదు. (౨౯౩ I విష.). మాత్రచ్ ప్రత్యయము సంయతము దఘ్నార్థకముగ నె సంస్కృతవాగ్వికరణమునఁ జెప్పబడెను. “పరిమాణే ద్వయసజ్ దఘ్నో మాత్రచః. (౫-౨-౩౭.) తదస్య ఇత్యనువర్తతే. ఊహా ప్రమాణమస్య - ఊహద్వయసజ్ - ఊహదఘ్నమ్ - ఊహమాత్రమ్.” (సి. కా. తదిత. పాశ్చమిక. ౧౦౩౦ సూ.) “ప్రథమశ్చ ద్వితీయశ్చ । ఊర్ధ్వమానే మతో మమ.” ఇతిభాష్యే ఉక్తమ్. ప్రమాణ మిహ పరిచ్ఛేదక మాత్రమ్ - తత్ర మాత్రచ్, ప్రస్థమాత్ర మూరుమాత్ర మిత్యాది. ఇతితైయటః” (బాలమనోరమ) “యద్యపి మాన మితి సామాన్యే నోక్తం తథాపి దఘ్నద్వయసా పూర్వమానే స్యాత్కామ్.” (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) ఇట్లు దఘ్నప్రత్యయ మూర్ధ్వమాన మాత్రవాచక మగుటచేత దఘ్నార్థకమున బంటి కొలది ప్రత్యయములను విధించుట యుక్తము కామింజేసి యధర్వణాచార్యులు దఘ్న ద్వయసముల నుపేక్షించి “మాత్రజర్థేతు బంట్యాదిః” అని సూత్రించినవాఁడయ్యెను. ‘బంట్యాదిః’ అనుచోటి యాది శబ్దముచే ‘కొలది’ ప్రత్యయమును సంగ్రహింపవలయును. ఉదాః—తొమ్మబంటి-తొమ్మకొలది, ముక్కుబంటి - ముక్కుకొలది, ముక్కునబంటి. మొ. “ఆదిశబ్దేన ముక్కుకొలది - మోఁకాలిబంటి - మోఁకాలికొలది ఇత్యాది శబ్దానాం సంగ్రహో బోధ్యః” (ఆహో. ౩౩౫ పు.) “బంటి. దే. అప. నీళ్ళకొలదిని దెలిపెడు ప్రత్యయము. (మోఁకాలిబంటి - మొలబంటి - పుక్కిటిబంటి - ఈతబంటి. మొ.)” (శ-ర.) ఇందలి మొలబంటి మున్నగుచోటులందలి బంటిప్రత్యయ మూర్ధ్వమానమును దెల్పుచున్నను ‘ఈతబంటి = ఈదుటకుఁ దగినలోతు’ అనుచో నధోమానమునె తెల్పుచున్నదిగదా. చ. మురపార పద్మజాదులకు ముక్కున బంటిగఁ గేరు లోకభీ । కరు.....(నన్ని. కు. సం. ౧౨ ఆ. ౯౭౭.) గీ. లస్తకంబున కొలదికి లక్ష్మణుండు । వెడడ యమ్మున.....(భీష్మ. ౨ ఆ. ౮౫.) ఉ. జేతికొలందిఁ గౌగిటను జేర్చిన కన్నియ (వెద్దన యుత్పలమాల). ఇట మూర్ధ్వమాన మనరాదుగదా. ఇట్లగుటచే బంటి కొలదులు దఘ్నార్థకము లనుటకన్న మాత్ర జర్థకములనుటయే యుక్తమగుచున్నది. మాత్రశబ్దము ప్రత్యయమగుటయే కాక “నిర్ధారణాదేమాత్రం స్యాత్ । క్వచి న్నాత్రాచ కథ్యతే” అను (౨౭౯ విష.) చొప్పునఁ బ్రత్యేకశబ్దమును

నగుచున్నట్లే బంటి కొలలదులును మాత్రశబ్దమువలెను 'అందు' శబ్దమువలెను
 ప్రత్యేకపదత్వమును నైత మందుచున్న యవస్థలో నున్నట్లగపడుచున్నది. కావుననే
 యీరెండును షష్ఠీసకూసోత్తర పదములవలె గన్పట్టును. ఉదా:—కొలదిశబ్దము
 ప్రత్యేకపదముగ నైతము ధారాశముగ నగపడుచున్నది. ఇట్లుగుటచేతనే మోకాలి
 బంటి మున్నగుచోటులందు బూర్వపదముమీద నౌపవిభక్తికి చిహ్నములును
 గన్పట్టును. కావుననే యివి తత్సమపదముల కుత్తరపదములయ్యెను జూపట్టును.
 ఉదా:—మోకాలిబంటి - మోకాలి కొలది - ఎంతబంటి - తొమ్మిదిబంటి - కటిబంటి -
 శక్తికొలది. మొ. ప్రయోగములు:—క. బలశశిహరభాషలకును | బొలుపుగ
 మితిలేమాడ్కి మొలబంటై తొమ్మిదిబంటై మెడబంటై | తలమునుకలు నయ్యె
 నరస ధరణిపుతీర్థల్. (నరస. ౫ ఆ. ౧౫ ప.) సీ. నరకాసురప్రాణ నాలోత్తరణకేళి
 రణకేళి వలకేళి రమణుజూపె |తే-గీ. వీర రససార కాసార విహరణంబు |
 విష్ణునకు నొప్పు నతనితో విగ్రహింపదొరకొనిన వచ్చు మనకు మద్దులు మునింగి |
 పాట వెంబళ్ళ తమకెంత బంటియనుట. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౨౪ ప.) “దఘ్నార్థం
 బునం దత్సమపదంబుల మీదను బంటి గానంబడియెడి. ఉ. కటిబంటి నెత్తురు
 కాలువల్. (రామా. ౮ ఆ.)” (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౭ సూ.) (ఇట 'బంటి' శబ్దము తద్ధిత
 ప్రత్యయమనుకొనుట పొరపాటు.) ద్వి. బలువిడిబాటు నేటుల నట్టనడుమ. | జలి
 కాలమెల్ల బుక్కిటిబంటి నిలిచి. (బగవ. ౧ ఆ. ౨౦౩ ప.) ఉ.పె | స్తోత్రకు
 భంగి మాంసములు ముక్కున బంటిగ మ్రింగుచుండు. (భోజరా. ౧ ఆ. ౧౧౫
 గాణపతవ్యాఖ్య. ౨౯౮ పు.) చ. మురహర పద్మబాడలకు ముక్కునబంటిగఁ గేరు
 లోక భీకరు (నన్ని. కు. ౧౨ ఆ. ౯౭౭ ప.) తే-గీ. లస్తకంబున కొలదికి లక్ష
 ణుండు | పెడదయమున నభిమన్యు విల్లు దునియ | నేసి యార్చిన. (భీష్మ. ౨
 ఆ. ౧౫.) స్రగ్ధర. ఖద్దీన్ జెండాడు మ్రాకుల్ కవుగిటికొలడల్ కత్తి నొక్కొక్క
 ఘాతన్ (మనుచ. ౪ ఆ. ౮ ప.) ఉ. చేతికొలంది గొంగిటను జేర్చిన కన్నియ
 చిన్ని బొన్ని పేల్ | మాతల చన్నుదొయివలె..... (అల్లసాని పెద్దనార్య
 నుత్పలమాల). కోశకారులు 'కొలది' శబ్దమును ప్రత్యయముగనే చూపలేదు.
 అదియొక ప్రత్యేకశబ్దముగనే చూపబడెను. “కొలది. దే-వి-పరిమితి. విణ-
 శక్యము:—ఇప్పుడు రాజకులంబులు కొలదికి మిగిలి నాకు భరియింపం గొలదిగాక
 యున్నయవి. (హరి. పూ. ౫ ఆ.)” (శ-ర.) “ఆ-వె. నిద్ర పెంపె, నిద్ర నిగ్రహిం
 చుటయును | గొలది : మీటు కడుపు గుడువమియును. (ఆను. ౫ ఆ. ౨౬౩.)
 క. తలయగ రిపులకు నెప్పుగు | కొలది గడచి వచ్చితిమి..... (విరా. ౪ ఆ.

[బా. తథి. ౨౭ సూ.] మయే ప్రత్యయార్థక 'మ-య' శబ్దమును గలదు 1313

౯౩ ప.) చ. కొలది యెటుంగ కిట్టి పలుకల్ వలుకందగుః గాదు నాక. (భార. అది. ౫ ఆ. ౨౦౩.) (సూ. రా. ని.)

సంస్కృతమయే ప్రత్యయార్థక మయశబ్దము నైతము ప్రత్యేకపదముగ నాంధ్రకవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడ సాగెనని చెప్పవగును. "మయదైతయో ర్భాషా యా మభత్యుచ్చాదనయోః. (౪-౩-౧౪౩.) ప్రకృతిమాత్రాత్ మయ ద్వా స్యాత్ వికారావయవయోః." (సి. కా. ౧౫౨౩ సూ.) "తత్ప్రకృతవచనే మయే." (౫-౪-౨౧) ప్రాచుర్యేణ ప్రకృతం ప్రస్తుతమ్ - తస్యవచనం ప్రతిపాదనమ్..... అన్నమయమ్ - అపూపమయః." (సి. కా. ౨౦౮౯ సూ.) ఇత్యాదిసూత్రములచే మయే ప్రత్యయ ముపదేశింపఁబడినది. "ప్రకృత మన్నమయమితి - ప్రచుర మన్న మిత్యర్థః..... అపూపమయఇతి - ప్రచురోపపూప ఇత్యర్థః." (బాలమ. వ్యా.). ఉత్సాహ. మానినీ జనంబు నేరి మగధనాథుడగు జయ | తేనుచుట్టు నేడ్వ నధికదీన నాదములకు నా | మానసంబు సాంద్ర కడఁజమయతః బొందె మోహనం | బైన యిట్టి యేడ్పు లెందు నంబుజాక్ష వింటిమే." (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧౪౧ ప.). ఈపద్యమందలి కరుణ శబ్దము రసపరమనుట పాసంగమింజేసి కారుణ్యపరము స్త్రీలింగ తత్సమ రూపము ననకతీరదు. కాఁగా "కరుణమయతన్ = కరుణామయత్వమును." అని యర్థమగుటంజేసి 'మయే' ప్రత్యయార్థక 'మయ' శబ్దము ప్రత్యేకపదముగాఁ బ్రయోగింపఁబడెనని యంగీకరింపవలసియున్నది. కాన "ప్రాచుర్యార్థంబునం దెనుఁగుపదంబులమీఁదను మయే ప్రత్యయముచూపబ్బెడుః—తనమయము..." (ప్రాథ. తథి. ౧౪ సూ.) అని త్రిలింగలక్షణశేషమునందు సూత్రింపఁబడుట సరికాదు. వైని వివరించినరీతిని 'మయము = ప్రచురము' అనునది ప్రత్యేకతత్సమ పదమని చెప్పుట యుక్తము. ప్రయోగములుః—"వ. విచ్చలవిడిని దనమయంబుగ గగనంబున నిగుడు నచ్చక్రిబుం గనుగొని. (హరి. ౩ ఆ.) తమమయము. ఎ-గీ.....చదలు తమమయంబు గాఁగ (నిర్వ. ౬ ఆ. ౪౮.) తే-గీ. ప్రథనభూమి మెదడు ప్రోవులమయమయ్యె మిక్కుటముగ. (హరి. ఉ. ౧౦ ఆ. ౫౮.)" (ప్రాథ. తథి. ౧౪ సూ.) ద్వి. ప్రదభుల లోకముల్ తమమయంబుగను. (బసవ. ౫ ఆ. ౧౩౭.)

బాలవ్యా. దఘ్నార్థంబున బంటి కొలదు లగు. ౨౭.

౨౯౩ I విషయము. మోకాలిబంటి - మోకాలికొలది - తొమ్ముబంటి -

తొమ్ముకొలది.

సంతని. ౨౯౩ I విషయము. మెనుక నుదాహరించిన పాణినీసూత్రముచొప్పున (౨౯౩ విషయము). దఘ్నార్థమనఁగా పరిభూజము. పరిమాణార్థమున 'బంటి' 'కొలది'

అను ప్రత్యయము లాచ్చిశబ్దములకంటె బరముగా నగునని యర్థము. ఉదా:—
 తొమ్మకొలది - తొమ్మబంటి - దఘ్న ప్రత్యయ మార్ధ్వమానమును దెల్పును
 గాన “మాత్ర” జ్ఞమునం దనుట యు క్తమనియు బంటి కొలదు లూర్ధ్వమానమందే
 కాక యథోమానమందును ‘సాయామా’ది పరిమాణమాత్రమందును వర్తిల్లు
 ననియు నీవఱకుఁ బైకల్పతరువులో వివరించియె యున్నాను. కోసుకొలది - ఈత
 బంటి - మొ. బంటికొలదులు ప్రత్యేకపదములుగాను “మాత్రశబ్దమువలె”
 ('అందు' ప్రత్యయమువలెనె) మహాకవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడుచున్న వనియు
 నీవఱకు సోదాహరణముగ వ్రాయఁబడెను. ఉదా:—మోకాలికొలది - మోకాలి
 బంటి = తొమ్మలబంటి - వేలకొలది - కౌగిటికొలది - కొలదికిమీఱి - మొ.
 ఇట్టివి వ్యస్తముగానైతము ప్రయోగింపఁదగిన వగుటచేతఁ దత్సమములమీఁద
 నిల్పుటయు వింతకాదు. ఉదా:—కటిబంటి - లస్తకంబునకొలది - మొ. కవి
 జనమండన టీకాకర్త యీసూత్రమునందలి సూరిపారపాటులకు మూలముగా
 నధర్వణకారికాపాఠమును మార్చి యసంగతవ్యాఖ్య చేయఁగా దాని ననుసరించి
 పేటికావ్యాఖ్యాత యంతకన్నను నసంగతముగ వ్రాసెను. “మాత్రో దఘ్నైతు
 బంట్యాదిః” అని పాఠమును మార్చి “దఘ్నార్థమున మాత్ర బంట్యాదిశబ్దము
 లగును.....కటిమాత్ర మిచ్చటి పుష్కరములు - ముక్కునబంటి - ముక్కు
 బంటి - ఆదిశబ్దమువలన ముక్కుకొలది.....” (వికృ. టీక. ౮౭ పుట.)
 ‘మాత్ర’ అనునది సంస్కృతప్రత్యయము. దీని నీతఁడు చెప్పవేల? “మాత్ర” అనునది
 సంస్కృతశబ్ద మన్నచో నిచటఁ బ్రత్యయములతోఁ జోడించి చెప్పవేల? మఱియు
 సందర్భాంతరమున “నిర్ధారణాదా మాత్రం స్యాత్.....” అని యీవఱకుఁ
 జెప్పఁబడిన విషయమును (౨౭౯ విష.) మరలఁ బునరుక్తము చేయవేల? “మాత్రో
 దఘ్నైతు బంట్యాది । స్తతః పూర్వత్ర నః క్వచిత్. అను నాధర్వణము నూతనగాఁ
 గొని యీసూత్రమును ప్రాధవ్యాకర్త రచించె ననుట స్పష్టము.” (బా. సా. పే.
 ౩౭౫ పు.) పేటికావ్యాఖ్యాత యాధర్వణమని చూపిన కారిక యర్థముగల
 సూత్రము ప్రాధవ్యాకరణమున లేదు. ఆ కారిక పూర్వార్థ మాధర్వణము కాదు.

నన్నయా. సమా నేవస్తు సర్వదా. (వికృ. అజం. ౮౯ కా.

౨౯౪ విష. అహో. ౩౬౫.)

కల్పతరువు. ౨౯౪ విష:—ఈకారిక. “౨౨౦ మొ. ౨౨౪” విషయమునందు
 వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. దీని బాలవ్యాకరణ వివరణమును ౨౨౪ విషయమున
 వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. సంఖ్యావాచకములపైని బూరణార్థమున ‘అవ’ ప్రత్య
 యము నిల్పును. ఉదా:—రెండవజాము, మొ,

కన్నయా. అన్యేచ బహవో దేశ్య | వర్ణ కా అర్థభేదకాః | క్వచి
౨౯౫ విష. దస్త్యస్య లోపః స్యాత్ | క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః
(వికృతి. అజం. ౫౨-౫౩ కారి. ఆహా. ౩౨౯ పుట).

కల్పతరువు. ౨౯౫ విష:—ఈకారికలు ౨౮౭ I - ౨౨౮ - ౨౯౦ విషయములందు వ్యాఖ్యాతములయ్యెను. సన్నయాధర్వణులు వచింపనివి యింకను ననేకము లాచ్చిక (దేశ్య) తద్ధితప్రత్యయములుగఁ బ్రయోగములందు వెలయుచున్నవనియు నట్టి ప్రత్యయములు పరమగునపు డాచ్చికప్రకృతులందు వర్ణాగమవర్ణలోప వర్ణాదేశాది వికారములు పెక్కువిధములు గల్గుననియుఁ బై కారికల యభిప్రాయము. అట్టి ప్రత్యయములే కొన్ని సూరిచే వివరింపబడెను. త్రిలింగలక్షణ శేషమున నింకను మఱికొన్ని చూపబడెను. ఎవరెన్ని చెప్పినను బరిపూర్ణత గల్గనేరదు. సంస్కృతవైయాకరణులె యది శక్యముకాదని యిట్లు వచించిరి. “కృత్తద్ధిత సమాసానా | మభిధానం నియామకమ్ | లక్షణం త్వనక్షణానాం | తదభిజ్ఞాన సూచకమ్” (ముగ్ధ. ౧౧౮౩ సూ. వివ.) (౨౬౮ XII విష.). కృత్తద్ధిత సమాసవిషయములను జెప్పట నియమార్థ మాత్రము. పూర్తిగఁ జెప్పశక్యము కాదు. అట్లయిన వ్యాకరణప్రయోజన మేమని శకింపరాదు. అభ్యాసకులకుఁ గృత్తద్ధితసమాసస్వరూపము సూచించుటకు మాత్రమే లక్షణ మనఁగా వ్యాకరణము ప్రవర్తించుచున్నదని కయియభియుక్తోక్తిఁ దాత్పర్యము.

అర్థవిశేషంబుల వర్ణకాంతరంబులును మహత్ప్రయోగంబుల నెఱుంగునది. ౨౮.

మంటమారి - తిండిపోతు - తాచ్చీల్యంబున మారి -

బాలవ్యాకరణ పోతు వర్ణకంబులు. అడప = తాంబూలకరండ

వివరణము. వాహి - మతుబర్థంబునం ద ప్రత్యయంబు. పెండ్లము=

౨౯౫ I విషయము. ఊధ - పెండ్లి శబ్దంబునకు మతుబర్థంబునం దము ప్రత్యయంబు. ఇత్యాదు లూహ్యంబులు.

ఇది తద్ధిత పరిచ్ఛేదము.

సంచేపని. ౨౯౫ I విష:—తద్ధితప్రత్యయములను బూర్ణముగ వివరించుట యశక్యమని తలచి సూరియు నీక్రిందిరీతి నుపదేశించుచున్నాఁడు. కొన్ని కొన్ని యర్థములందుఁ గొన్ని కొన్ని యాచ్చికతద్ధిత ప్రత్యయములు వచ్చుచుండుననియు నట్టివి మహాకవిప్రయోగైకవేద్యములనియు సూరిసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. అట్టివానిని గొన్నింటిని సూచించుచున్నాఁడు. తాచ్చీల్యంబున మారి, పోతు వర్ణ

1316 'అడప' అనువానికి నైషధప్రయోగమాత్ర మాఘారము [౨౯౫ I వి. సంజీ.]

కంబులగును. తాచ్ఛిల్య మనఁగాఁ దచ్ఛిలభావము = అట్టిశీలము గల్గియుండుటయని యర్థము. "మంటమారి - దే - విణ. ౧ జ్వలనశీలుఁడు. మ. రవిఁ దీవ్రద్యుతి యం ద్రు పావకుని నేతా (నిండైన) మంటమారిండు వా | రివిధంబుల పెనుపంజు (దిక్షిటీ) క్రిందిదివియల్ రేరాజ నిన్నెన్నుచో |(చంద్ర. నేతా శబ్దము నొద్ద) 2 కోపశీలుఁడు. తే.....మఱియు నమ్మంటమారి ' | గలయ నెక్కించు కొని వచ్చు మల యనఁగ' భు | జంగవిషదిగ్ధపవను వైజలము వొడమ (వసు. ౪౮.)" (శ-౨). "తిండిపోతు = దే - విణ - తిండికాఁడు = (తిరునట్టిర్వభావముగలవాఁడు) తిండికత్తై. (తిండిఁడనియుఁగలదు)" (శ-౨). ఆ-వె. తిండిపోత నీకు భండనం బేటికి | గడవఁజేరి మనసు కాంక్షదీటి | నోపుకొలఁది మ్రింగి యూరక నీవించికికడన యుండు మింక నడిచిపడక (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౨౩౯ ప). మతుబర్థంబునందు 'అ' ప్రత్యయంబు - అడపము+అ = (అడపము = తాంబూలకరండము) అడప = తాంబూలకరండవాహి = వక్కలాకులతిత్తిని బట్టుకొనువాఁడు. అట్టియాఁడుది యనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'అడపమువాఁడు - అడపకాఁడు - అడపకత్తై' అనునవి యీసందర్భమున నిర్వివాదములు. 'అడప = తాంబూలకరండవాహి - తాంబూలకరండవాహిని' అను మతు బర్థకమగు 'అ' ప్రత్యయమున కొక నైషధప్రయోగము గన్పట్టుచున్నది. అయ్యది వివాదగ్రస్తము. అయినను సూరిపక్షమే యుక్తము. (విస్తర I). మతుబర్థంబునందు 'అము' ప్రత్యయము. "పెండ్లము-దే-వి- (పెండ్లి+అము) వివాహమైనభార్య (దోఁడ). క. అడ్డముచెప్పక కడఁటి | బిడ్డఁడు రాముండు సుతులఁ బెండ్లము నచటన్ | గొడ్డంటం

విస్తర. I ౨౯౫ I విష:— "అడప. దే - వి - అడప ముంచుకొనియుండు ఆఁడుది. చ. కలికి వరాటరా జడప కప్పురవీడెము వెట్టై వంచనన్ | నలు నడపంబు వానికి ఫణాధరవల్లి దళాంతరంబునన్ | బలితపుఁ దేలు మైనమునఁ బన్ని; యతం డది సూచి భీతిఁ దిమ్ముల మిల నై చినన్నగిరి మూఁగిన రాజకుమారు లందఱున్ (నైష. ౬ ఆ. ౧౪౧ ప). "ఫణాధరవల్లి = నాగవల్లి). ఇందలి 'వరాటరా జడప' అనుచోట "వరాటరాజయొక్క+అడప (= తాంబూలకరండవాహిని = అడపకత్తై) అని శబ్ద రత్నాకరకారుల యాశయమైయుండును. అప్పుడు. 'వరాటరాజ+అడప' అనుచో ౯౬ II విషయముచొప్పున 'సుక్కు' రాకుండుట వింతకాదు. ఇంతవఱకు సూరి కనుకూలమై. ఈ నైషధపద్యమునకు మూలమగు సంస్కృతనైషధమున నిట్లున్నది. శ్లో. ముఖే సిథాయ క్రముకం నలానుగై | రథోద్ధి పర్ణాళి రవేక్ష్య వృశ్చికమ్ | దమార్పితాస్త ర్ముఖవాస నిర్మితం | భయావితైః సంభ్రమహానికాఖతైః (శ్రీహర్షనైష. ౧౬ సర్గ. ౧౦౯ శ్లో.) ఇందలి దమార్పితేత్యాదికి "దముఁడనువానిచే

నీయబడినట్టియుఁ బరిమళ ద్రవ్యముచే నిర్మింపఁబడినట్టియు వృశ్చికమును జూచి" అని విశేషణోభయపదకర్తృధారయముగా నర్థముచేసికొనుటచే దముఁడను వరాటరాజే మాయావృశ్చికకలిత కాంబూలము నిచ్చెననుట మూలానుసారియై యుండుననియు నక్కారణమున "కలికివరాటరా జపుడు" అను పాతమే యంగీకార్యమనియు రెండవ పక్షమువారి (సూ. రా. ని.) యాశయము. ఈపక్షమున 'అడప' అనుమతుబంత రూపము నిరాధారమై యగ్రాహ్యమగుచున్నది. 'దమునిచేనీయబడిన పరిమళ ద్రవ్యముచే నిర్మింపఁబడిన వృశ్చికమును' అని మూలమున కర్థముచేసినచోఁ (శ. ర. పక్షమున) దాంబూల మిచ్చినవాఁడు దముఁడు కాఁడను నర్థము లభింపఁగలదు సర్వం కషావ్యాఖ్యాత 'వరాటరా జడప' అనుపాతమును స్మరింపక "వరాటరా జపుడు" అను పాతమునే యంగీకరించి వ్యాఖ్యచేసెను. "వరాటరాజు = వరాట యువరాజు దముఁడు (కలికి = మనోజ్ఞము. ఇచ్చోట పెద్దరాజునకు ఈచేష్టలను ఆరోపించుట అనుచితముగాన, దానికిట 'చిన్న'యని లక్ష్యార్థమును చెప్పుకొనవలయు)." (నైష. సర్వంకష ౫౩౯ పుట.) సూ. రా. నిఘంటుకారులు చాలఁకాకీ సర్వంకషా వ్యాఖ్యనే యనుసరించిరికాని పద్యములో 'అడప' అనుచో 'అపుడు' అని నిల్పుట సత్యవిదూరమని కొంత సంకోచించిరి. "అడప అని కొన్ని పాతములును 'అపుడు' అని కొన్ని పాతములును గలవు. దీనికి (ఈనైషధపద్యమునకు) ముందటివచనము చివర 'అపుడు' అని అన్ని ప్రతులలోను ఉండుటచే 'చి. ని. శ-ర కర్త'లు 'అడప' అను పాతమును గ్రహించి యుందురు. కాని 'అపుడు' అను పాతమే మూలానుసార ముగానున్నది. శ్లో. దమూర్పితాంతర్దుఖవాసనిర్మితం. సం. నైష. ౧౬ స. ౧౧౦ శ్లో. ఇట దముఁడు = కలికివరాటరాజు. ఆపక్షమున పూర్వపువచనమందలి 'అపుడు' అను నది తీసివేయవలయును." (సూ. రా. ని. 'అడప' శబ్దమునొద్ద) పరిశీలింపఁగా "ఔచిత్యం బాదరించియు ననౌచిత్యంబు పరిహరించియు" (నైష. ౮ ఆ. ౨౦౨ వచ) అను తన నియమముచొప్పున శ్రీనాథుడు రాజడపకానితో హాస్యప్రచారము చేయుట యనుచితమని తలంచి వరాటరాజుగారి యడపకత్తై నలుని యడప కానితోఁ బరిహాసప్రచారము నడపెననుట యేంతయు నుచితముగను రసపోషకము గను నుండుననుచు నిట 'అడప' అను పాతమునె నిల్పి సవరించె ననుట మిక్కిలి యుక్తముగాఁ గన్పట్టుచున్నది. "పెద్దరాజునకు ఈచేష్టలను ఆరోపించుట అనుచితము" అని వ్రాసిన (చూడు. మీఁదు) సర్వంకషావ్యాఖ్యాతలు యువరాజునకు మాత్ర మిచ్చేష్టలు తగునా యనియు నందును నలు నడపకానితో వరాటయువ రాజు హాస్యప్రవర్తనము చేయుట తగునా? యనియు వివేకింపకుండుట చింత్యము.

దెగనడిచిన | జడ్డనఁ దలయూఁచి మెచ్చె జమదగ్ని మదిన్ (భాగ. ౯ స్కం.)” (శ-ర) ఇత్యాదు లూహ్యంబులనుటచే ‘చిచ్చుట - చిచ్చుట’ మున్నగుచోటులందలి మయట్ ప్రత్యయార్థకంబులగు ‘ఁట - ఊట’ మున్నగు ప్రత్యయముల నెన్ను నది. “చిచ్చుట - వై - విజ (చిచ్చు+ఁట) అగ్నిమయము. చ.....మండు చుండెఁ జి | చ్చుట పిడుగుల్ వడిం దొరఁగు చాడ్పున నంబర వీధి నుగ్రమై. (విరా. ౫౮ ౧౪౩).” (శ-ర). “చిచ్చుట - వై - విజ - (చిచ్చు ఊట). అగ్నిమయము. చ.....చి | చ్చుట పిడు గెట్టు లట్టడరి శూరుల గొత్తము నుగ్గు సేనెడన్ (విరా. ౪౮ ౮౩).” (శ-ర). ఇట్లే మఱికొన్ని తద్ధితప్రత్యయములు త్రిలింగలక్షణ శేషమునఁ జూపఁబడెను. (వి సర II)

సంజీవని:—ఇది తద్దితపరిచ్ఛేదము = తద్దితపరిచ్ఛేద మింతటితో ముగిసినది.

విస్తర. II ౨౯౫ I విషయము:—“3. మతుబర్థంబునం దరి వర్ణంబు పరంగునపుడు పూజ సొన్నముల కడ యచ్చునకు వైకల్పికముగాను నిత్యముగాను దీర్ఘంబగు. ఉదా:—పూజారి - పూజరి - సొన్నారి” (ప్రార్థ. తద్ధి). “పూజరి. ద్వ - వి - (పూజ+రి). అర్చకుడు. సీ. పూజరి బ్రాహ్మణపుత్రి యొక్క సు - గాత్రినా. బరంగెడు కాంత గలదు (కళా. ౪ ఆ). పూజారి. ద్వ - వి - పూజరియొక్క రూపాంతరము. ఉ.....పూ. జారి వధూటి వచ్చి జలజాతవిలోచనం జూచి యిట్లునున్ (విక్ర. ౬ ఆ) సొన్నారి. ద్వ - వి - (సొన్నము+రి) అగపాలెవాడు. మ. జత సొన్నారి తెలుగునం దనరె (చంద్రా. ౪ ఆ).” (శ-ర). “౫ చెడుగు - దుడుకు - నిడు పులకు: బుం స్త్రీంబున మతుబర్థం బకారంబగు. ఉదా:—చెడుగుడు - దుడుకడు - నిడుకుడు” (ప్రార్థ. తద్ధి). ఇయ్యవి మగాదిగణములో: శేర్పదగినవి - చెడుగనిన్ - దుడుకనిన్ - నిడుకునిన్ - మొ. “చెడుగుడు - దే - వి - (చెడుగు + అడు) క్రూరుడు. మ.....ఆ. చెడుగుం దుగ్రతం దద్వజంబు: జెనకున్..... (హరి. పూ. ౪ ఆ). దుడుకడు - వై - విణ - (దుడుకు+అడు) దుష్టుడు. క. ఉడుగుడు మధురిపుకథనము | | దుడుకని: జదివింప మాకు దుర్లభ మధిపా (భాగ. 2 స్కం).” (శ-ర) “నిడుకుడు. వి.....పాము. (చంద్రికా వర్ణనము) సీ. శశిమాలి తిరుపుచే జడజొట్టు నిడుకుడు.....(రా. వి. 3 ఆ. ౧౧).” (సూ. రా. ని) “౬. వేటన కడవర్ణకంబు స్వార్థంబునం దగు. ఉదా:—వేటడము” (ప్రార్థ. తద్ధి). “వేటడము - దే - వి. భేడము. క.....ఆం | ద్రకు మగలకు నిట్టి వేటడంబులు గలవే. (భో. ౬ ఆ).” (శ-ర). “౭ వెల్ల కడి పర్ణకంబు స్వార్థంబునం దగు. ఉ. వెల్లడి” (ప్రార్థ. తద్ధి). “వెల్లడి - వై - వి. ని. అయలు. ౨ ప్రసిద్ధి.” (శ-ర). ౮. “తెలివి, విరివి, వినికి - తెలు - రాపులకు

స్వార్థంబునం దిడి వల్లకంబగు. ఉదా:—తెలివిడి - విరివిడి - వినికిడి - లేమిడి - రాపిడి” (ప్రాథ. తద్ధి.). “తెలివిడి - వి - (ఽతెలియు) ౧ జ్ఞానము. గీ. తెలివియునఁగ నెఱుక యనఁ దెలివిడి యనఁ బరఁగు జ్ఞానంబు. (ఆం. భా. ౧ ఆ. ౧౦.౨.)” (సూ. రా. ని.). తెలివిడి పదమునకు ‘తెలివి’ అను ప్రాతిపదికము మూల మనుట యుక్తము. తెలియు థాతువు జనకపదమని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాయుటసరికాదు. “విరివిడి - దే - వి - (విరివి+ఇడి) విస్తృతి.....” “వినికిడి - దే - వి - (విడికి+ఇడి) వినికి...” “లేమిడి - దే - వి - (లేమి+ఇడి) దారిద్ర్యము” (శ-ర.). ‘వెల్లిడి - తెలివిడి - విరివిడి - వినికిడి’ అనువానికి శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. “రాపిడి - దే - వి - ఒరయిక (ఆప్రేడితమునందు రారాపిళ్ళు) కా. రారాపిళ్ళ భుజాంగదంబు మణుల్ రాలంగ (మను. ౪ ఆ.)” (శ-ర.). ౯. “ఇతవర్ణకం బింపు బిగి పోరులకు స్వార్థంబునం దగు. ఉదా:—ఇంతము - బిగితము - పోరితము” (ప్రాథ. తద్ధి.). ఇం దింత మనుదానికి సూ - రా - నిఘంటువునందు నైతము ప్రయోగము చూపఁ బడలేదు. “బిగితము - దే - వి - (బిగి+ఇతము) దృఢము. నీ. బిగితంపు ముష్టిఁ గంపితయైన యసిఠార విమత కరాఘట విఠిచి విఠిచి. (హరి. ఉ. 3 ఆ.)” “పోరి తము - దే - వి - (పోరు+ఇతము) కలహము. నీ. తనయులింకేభంగి ధనవిభాగ ములకై, పోరితంబులు లేక పాపఁగియుందురు. (కాశీ. 3 ఆ.) ౨ యుద్ధము. ఉ.....పోరితంబు లేకయ్యెడు కార్యసిద్ధి వెడఁగైనను నొల్లక యొందు నేయునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ.)” (శ-ర.). “౧౦. ఇదవర్ణకంబొప్పు తప్పు వెల్లులకు స్వార్థంబునందును క్రొవ్వు బెట్టులకు మఱుబర్థంబునందును నగు. ఉదా:—ఓప్పిదము - తప్పిదము - వెల్లిదము - క్రొవ్విదము - బెట్టిదము.” (ప్రాథ. తద్ధి.). “ఓప్పిదము. దే - వి - (ఓప్పు+ఇదము) ౧ అందము. నీ. కాళ్ళ యొప్పిద మాఁడు కట్ట నుజ్జ్వలము నేయంగ. (విరా. ౧ ఆ. ౨౨౮.). క్రొవ్విదము. దే - వి - (క్రొవ్వు+ఇదము) దుష్కారము. గీ.....క్రొవ్విదంబులు నేయఁ జొచ్చు టిచ్చగించి చూతురయ్య. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౯.)” (శ-ర.). “తప్పిదము. వి - (ఽతప్పు) ద్వి. తనయుండు నేసిన తప్పిదం బునకు।.....(ద్వి. శ-సా. ౧ ఆ. ౪౩ పొరట.)” (సూ. రా. ని.) “క. మంత్రం బున బెట్టిదముగఁ బడవైచిన యొప్పిదమున. (భీష్మ. ౨ ఆ.)” (శ-ర.). “వెల్లిదము. ద్వ - వి - (వెల్లు+ఇదము) వెల్లు - ఆతిశయము. క. ఒడవెడు తృష వెల్లిదమున । పదనము నలువట్లు వట్టె.....(విరా. ౨ ఆ.)” (శ-ర.). “౧౧. స్వార్థంబునం దిరి వర్ణకంబు వాఁపున కగు. ఉదా:—వాఁపిరి” (ప్రాథ. తద్ధి.). “వాఁపిరి. ద్వ - వి - (వాఁపు+ఇరి) ఏకరుట - ఏకట (మిక్కిలి యవేక్ష.)” (శ-ర.). “౧౨. అర వర్ణకంబు నాయఁకశబ్దంబునకు భావంబునం దగు. ఉదా:—నాయఁ కరము” (ప్రాథ. తద్ధి.). “నాయంకరము - ద్వ - వి - (నాయఁకుఁడు+కరము) ఆధి

ప్రత్యయము. గీ. దళవాయి నాయకరపు పట్టమున నిలిచి (పాండు. ౧ ఆ.)” (శ-ర).
 కర ప్రత్యయ పరకత్వమున “నాయక” అను నాచ్చిక ప్రకృతియొక్క కకారములోపి
 చినది. “నాయకుడు - వై - వి. ౧ అధిపతి. ఎ-గీ.....ఎఱుకురాయంకు
 డొక్కరుడు వచ్చి | పుడమిహవేల్పు రాయని కడను నిల్చి (చంద్ర. ౨ ఆ.)” (శ-ర).
 “౧౩ కార వర్ణకంబు చెలి నయములకు భావంబునందును, నుడి కొలతలకు స్వార్థంబు
 నందు నగు. ఈ కకారమునకు గొన్ని యెడల గకారంబగు, ఉదా:—చెలికారము-
 నయగారము, నుడికారము - కొలగారము.” (ప్రాథ. తద్గి). “చెలికారము. వి.
 (చెలి+కారము) చెలిమి - స్నేహము. క. నెలకొను చుట్టటికంబును | శెలికా
 రము.....(యయా. ౩ ఆ. ౮౯.)” “నయగారము - వి. (నయము+కారము)
 మనోజ్ఞత - ఒర్పు - అందము. (మృదుత్వము. శ-ర). క. ప్రియమై రమణీయమణి |
 మయమై యతిదిత్రభిత్తిమంజుమ నయమై | నయమైన చిలుకపలుకుల | నయగార
 మునం శెలంగిన, యగారమునన్ (పారంగ. ౧ ఆ. ౧౩౫).” “నుడికారము - వి...
(నుడి+కారము స్వార్థమున) ౧ పలుకు - మాట మాట మొదలగువాని
 యందలి చమత్కారము - సరసత.....ఉ.....నుడికారము సొంపెన
 లార భారతం | బెట్టు రచించి తీవు.....(కాశీ. ౭ ఆ. ౧౯౨). గీ..... |
 పలుకు నుడికారమున నాంధ్రభాషయందు | రు.....(భీమ. ౧ ఆ. ౧౫).”
 (సూ. రా. ని.). “కొలగారము - దే - వి - ధాన్యము కొలత కిచ్చెడు కూలి (శ-ర).
 “౧౪ చలికి మిరి వర్ణకంబు స్వార్థంబునం దగు ఉదా:—చలిమిరి” (ప్రాథ. తద్గి).
 “చలిమి (ల్లి) రి - వి (౮ చలి) చలువ - శైత్యము. నీ. మలయానిలుం డింత,
 చలిమిరితోఁ గ్రాలి నడపాడునోజ యెన్నుండొ పడనె (నన్ని. కు. సం. ౫ ఆ. ౬౦౦
 పు).” (సూ. రా. ని.). “౧౫ టివర్ణకం బొండు సంత్యవర్ణంబునకు భావంబునం దగు.
 ఉదా:—ఓంటి” (ప్రాథ. తద్గి). “ఓంటి - విణ (౮ - ఓండు).....ఏకాకి -
 ఓంటరి. చ.....కొరవనేనయేడ యొం | టి సనుట యేడ.....(విరా. ౫
 ఆ. ౨౩౪).....వి. ఏకాకిత్వము - ఓంటరితనము - అసహాయత్వము. క. ఓంటి
 మెయి దాక నా ము | క్కంటికి వశమగునె కృష్ణగాంధీపుల (కర్ణ. ౨ ఆ. ౮౫).”
 (సూ. రా. ని.). “౧౬ ఒకానొకచో మతుబర్థంబున నవర్ణకంబు చూపట్టెడి.
 ఉ. క.....ఇట్టి దివ్యతేజం | బున వాడధమాన్వయమునబుట్టునె చెపుమా.
 దివ్యతేజంబునవాడు=దివ్యతేజముగలవాడు (ఆది. ౬ ఆ.) ఇతరంబులు ప్రయోగ
 దృష్టంబులు గ్రాహ్యంబులు.” (ప్రాథ. తద్గి). ఇట్టిచోటులందలి ‘స’ అనునది యొక
 తద్గిత ప్రత్యయ మనుట సరికాదు. ఇది శృష్టమగు సప్తమివిభక్తి ప్రత్యయముగ
 గన్పట్టుచున్నది. ఇట్టివి మధ్యమపదలోపి సప్త మ్యులు క్షమాసములనుట
 యొక్కము. “దివ్యతేజంబునన్+వాడు = దివ్యతేజంబునం దుండువాడు = దివ్య
 తేజముగలవాడు” అని ప్రక్రియ నరయునది. (౨౭౦ విమ).

ఆంధ్రవ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

క్రియా పరిచ్ఛేదము

ఆంధ్రశబ్దచింతామణిలో సంస్కృతభాతువులనుండి యేర్పడు క్రియాపదముల రూపసిద్ధి మూత్రమే ప్రధానముగా మొదట సాధింపబడెను. కావున సంస్కృతభాతువులు తత్సమములగుచుఁ దెలుఁగులోనికి వచ్చురీతి మొట్టమొదట “ఉపకృతి పరిణతి సువృతి భేదా” దిత్వాదికారికచే నిరూపింపబడెను. అట్లు తుది ముట్టఁ దత్సమభాతు రూపసాధనమునె యుపదేశించి తుదిని “అత్త్వాది తత్సమా నామివ దేశ్యానాం క్రియా పదానాంచ” అని యిట్లుగ నాచ్ఛికభాతువులనుండి క్రియారూపములను నైత మి తత్సమ క్రియాసాధక సూత్రముల మూలముననె సాధించికొనవలెనని భట్టారకుఁడు వచించెను. చింతామణి సృజేచ్ఛాభిప్రాయముతో రచింపబడినదగుటంజేసియు నాచ్ఛికభాతురూపసాధనప్రక్రియ మిక్కిలి విస్తృతముగఁ జెప్పవలసి యుండుటంజేసియు నద్దాని నుపేక్షించి భట్టారకుఁడు వైరితని గ్రియా పరిచ్ఛేదమును నడివినవాడయ్యెను. ప్రకృతగ్రంథము విద్యార్థిలోకమున విద్యల్లోకమునఁ బ్రసిద్ధమైయున్న బాలవ్యాకరణపు వరుస ననుసరించి నడుపఁబడు చుండుటంజేసి యాంధ్రశబ్దచింతామణి క్రమమును వీడి బాలవ్యాకరణక్రమమున యథాపూర్వముగ సందర్భపఱుపఁబడుచున్నది. బాలవ్యాకరణమునఁ దత్సమాచ్ఛిక సాధారణముగా భూతాద్యర్థములును నట్టి క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములును నుపదేశింపబడుటంజేసి వానికి మూలమనఁ దగు నన్నయాధర్వణకారిక లిటఁ బ్రదర్శింపఁ బడుచున్నవి. ఆంధ్రశబ్దచింతామణిలోని క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములు మొదటఁ దత్సమభాతువులకె యుపదేశింపఁబడినను నత్త్వాది తత్సమానా మివ దేశ్యానా మిత్వాది సూత్రముచే నట్టి ప్రత్యయములు తత్సమాచ్ఛికభాతు సాధారణములె యనఁదగును. అట్టి నన్నయాధర్వణోపదిష్ట తద్ధర్మాద్యర్థములును గ్రియావిభక్తి ప్రత్యయములును నిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి.

తద్ధర్మ వర్తమా నాతీ తాగామ్యర్థకాః క్రియా
జ్ఞేయాః । తత్ర ద్వితీయ తుర్థ్యా । యా తౌస్తః
సానుబంధకా వేవ. (ఆం. చిం. క్రియా. 3 కారి.
అహో. ౪౫౯-౪౬౦ పు.)

వసతి రనుబధకః స్యా | ద్యత్ర లడధ్ధో వివక్షిత స్తత్ర |
 అస్తి రనుబధకః స్యా | ద్యత్ర లృడధ్ధో వివక్షితో
 ధాతోః. (ఆం. చిం. క్రి. ౪ కారి. అహో. ౪౬౧ పు)
 చురితి క్రియాపదానాం | సర్వేషాం వర్తమానకాలే
 స్యాత్. (ఆం. చిం. హలం. ౧౧ కారి. అహో. ౪౦౫ పు.)

సన్నయా. అత్వాది తత్సమారా | మివ దేశ్యానాం క్రియాపదా
 నాంచ. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౭ కారి. అహో. ౫౧౨ పుట.)

వ్యతిరేకాదా భావిని | చాత్ స్యాత్ క్వా భూత
 యోః క్రియాస్త స్యేత్. (ఆం. చిం. క్రియా. ౬
 కారి. అహో. ౪౭౩-౪౭౪ పు.)

దుతి వర్ణకా క్రమాత్ స్తో | నాద్య స్యాదా ద్వయో
 శ్చ భూతార్థే. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౧ కారి.
 అహో. ౪౮౨ పుట.)

పున రాగమః క్రియాణాం | పర్యాప్తో మస్తతే తు
 సక్ష్మేతః. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౪ కారి. అహో. ౪౯౪ పు.)

కల్పతరువు. ౨౯౬ విషః—క్రియాః = క్రియలు = ధాతువులు, తద్ధర్మ
 వర్తమా నాతీ తాగామ్యధికాః = ధాత్వర్థిభూతవ్యాపారము, వర్తమానవ్యాపా
 రము, భూతవ్యాపారము, భావివ్యాపారమును నర్థముగలవని, జ్ఞేయాః=తేలియఁ
 దగియున్నవి. వెనుకఁ గారకఁరిచ్చేదము ౨౩౪ విషయమున వివరించిన రీతిని జాతి
 వ్యక్తి లింగ సంఖ్యా కారకము లైదును బ్రాతిపదికాధములై యన్న ట్టిపట సంయతము
 “క్రియాత్వము-క్రియ-(వ్యాపారము) వచనము - కాలము - అన్వయము.” అను
 నైదిటికిని ధాతువుల వాచకములనియు లడాది ప్రత్యయములు ద్యోతకము
 లనియు నెఱుంగువది. (విస్తర. I) తత్ర = అట్టివానిలో, యా ద్వితీయ తుర్రో =

విస్తరము I. ౨౯౬ విషః—తద్ధర్మశబ్దార్థ విషయమునఁ జూతామణికిని బాల
 వ్యాకరణమునకును జాలభేదము గలదు. “తతే = ఆధాతువుయొక్క, ధర్మము =
 వ్యాపారము.” అని చింతామణి పక్షమునందలి యర్థము. తద్ధర్మ - తచ్చీలాద్యర్థ
 ములను దెలుపునది యని బాలవ్యాకరణ పక్షమున నర్థము. (చూ. బా. క్రి. ౨౨

[బా. క్రి. ౧ మొ. ౨౫ సూ.] 'బా-సా-పే' ప్రమాదములు. తద్ధర్మార్థవివృతి 1323

వర్తమానార్థక భవిష్యదర్థకము లేవిగలవా, తా = అవి=అథాతువులు, సానుబంధ కా పేవ = ఈక్రిందఁ జెప్పబడు ననుబంధములతోఁ గూడికొనియే, స్తః = ప్రయోగించబడును. తద్ధర్మ మనఁగా ధాన్యార్థమే. ధాతువులు వ్యాపారనూత్రార్థమందే క్రియానిభక్తులతోఁ గూడి పదములై వాక్యప్రయోగార్హము లగునని తాత్పర్యము. ధాతువు స్వాస్థ్యవ్యాపార మాత్రబోధకమగునపు డాయాస్థలములందలి సందర్భములబట్టి యాయా చోటులందు వర్తమాన భవిష్య దాద్యర్థములును దచ్చీల సంభావ నాశీరాద్యర్థములును గ్రాహ్యములగుచుండునని యెఱుంగునది. ఉదా:—వాడు రేపు వండున్ = భావ్యర్థకము. వాడిదె వచ్చున్ = వర్తమానార్థకము. అన నతఁ డిట్లుచున్ = ఇట్లునెన్ = భూతార్థకము. అగ్ని మండున్ = తచ్చీలార్థకము. నీకు శుభం బగున్ = ఆశీర్థకము. వాడు చెప్పి యుండున్ = సంభావనార్థకము. మొ. “భూతాద్యర్థత్రయ విలక్షణః కచ్చిదర్థ స్తద్ధర్మాఖ్య ఇత్యాచార్యై ర్వ్యవహరీయతే, వికృతా. వర్తమాన భవిష్యదర్థయోః క్రియాయా సానుబంధకత్వమ్. భూతార్థే ఏకత్వే ఏత్వమ్. ఒహుత్వే ఇత్యంచ వర్తతే. ఇత్యేతద భావాదస్య తత్త్రితయ విలక్షణత్వమ్, తత్రాచార్యైః కాల మవివక్షితై స్వ ధాత్వర్థ మాత్రే వివక్షాక్రియతే. అతఏవ తద్ధర్మ ఇత్యన్వర్థా సంజ్ఞా. తస్య ధాతోర్ధర్మః వాచ్యార్థ మాత్రమితి. ధర్మోత్తమ మధ్యమవ దిత్త్యత్ర తచ్చబ్రపరిత్యాగేన సోఠో నిర్దిష్ట సూత్ర కారణ, సవేవ నిర్దేశో ఒన్వర్థ సంజ్ఞాయాం మానమ్, కేవలసంజ్ఞాపక్షేతు తద

సూ. ౫ సూ.) ఇట్టి భేదమును గ్రహింపక వేటికావ్యాఖ్యాత పక్షద్వయ మిత్రణ కలుషితముగా వ్రాయుచు వచ్చెను. “తత్రాచార్యైః కాల మవివక్షితై స్వ” వేత్త్యాది కవికిరోభూషణం క్రుల (ఆహా. ౪౫౯ పు.) నుదాహరించి “ఒకానొక ధర్మముగల యొకానొక పదార్థమని భావము. ధాత్వర్థమాత్రమున నీలకార మగునని ఫలితము.” (బా. సా. పే. 3౮౦ పుట) నన్నయలడాదుల విధింపలేదు. దుజాది ప్రత్యయములు పురుషవచనాదిదోషితకములై కాని తద్ధర్మాదిదోషితక ములు కావు. ఇట్లే యీసందర్భమున మఱికొన్ని ప్రమాదములును గలవు. బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యనుండి స్వీకరించుటలోఁ గల్గినవి కొన్ని. “భూతకాలికపదార్థము దేవదత్తుడు” (బా. సా. పే. 3౭౯.), దేవదత్తుని వంటకము ముగినెనుగాని దేవదత్తుడు భ్యంసము నందిలేదుగదా. “జాతి వ్యక్తి లింగ సంఖ్యాకారకంబులేనును బ్రాతిపది కార్థములే గాన ధాతువు వర్తమాన కాలికపదార్థ వ్యాపారబోధక మగుట య విరుద్ధము.....” (ఇట్లే యిచటి ఛోరణి) (బా. సా. పే. 3౭౮) ఇందలి కార్యకారణభావ మసంగతము. ధాతువు ప్రాతిపదికము కాదుగదా.

యోగా దితి ధ్యేయమ్.” (అహో. ౮౫౯ పు.). ఈసందర్భమున నహోబలపండితుడు “ప్రథమ శ్లోత్రమైవైవేత్యా (23 విష.) ద్యధర్వణకారికలనుబట్టి యధర్వణ మతమున నుదస్తములు నాస్తములు నగు తద్ధర్మక్రియాపదములకు మాత్రమే తద్ధర్మసంజ్ఞ చెల్లునని వ్యాఖ్యచేయుట సరికాదు. “సస్యా తద్ధర్మోతః” అను సూత్రమునం (23 విష.) దలి తద్ధర్మశబ్దమునకు వివక్షించి యర్థము నచట యధర్వణుడు వివరించినేకాని యంతటను దద్ధర్మశబ్దమున కదియే యర్థమని యధర్వణాశయము కాదు. (23 విష.). అట్లే కానిచో ‘ఘటింతురు’ మున్నగు క్రియారూపముల కధర్వణమతమున సిద్ధి యెట్లు? అధర్వణుఁడట్టివాని రూపసిద్ధిని వేటుగ సాధింపలేదే! “తద్ధర్మప్రథమే స్యాతాం డు డి వర్ణాచ నాంతకా” అనుచోప్పన నాతఁడు (విశ్వ. క్రియా. ౯ కారి. ౨౯౬ I విష.) ‘డి’ వర్ణకమును దద్ధర్మప్రత్యయముగ నెట్లుగీకరించెను? కావున “ప్రథమైవచనాస్తయో రాస్తయోః పదయో రేవ తద్ధర్మ సంజ్ఞకత్వ ముక్తమ్.....తేన ‘చేనెనన్ - ఘటించెనన్’ ఇత్యాదౌ న తద్ధర్మ సంజ్ఞా. కింతు భావిక్రియా వ్యవహారవీర, ఘటింతు రిత్యాదౌ వపి నాస్తత్యా భావా న్న తద్ధర్మసంజ్ఞా. వాగనుశాసన మతే త్వేషాం తద్ధర్మార్థకత్వమేవేతి.” (అహో. ౮౫౯ పు.) అను కవిశిరోభూషణంకులు సరికావని గ్రహింపవలెను. (౮౨౧ పు. అహో. చూ.) అహోబలపతి వివేకింపక కొన్నియొడల నిట్లు నన్నయాధర్వణకారికలు వేర్వేలు గ్రంథములని భ్రమించుచుండును.

తద్ధర్మక్రియలవంటివి విస్తృతమగు సంస్కృతభాషయందు సముతము లేవు. సంస్కృతమునఁ దాచ్చీల్య సౌతత్యాదులందు లట్టునే వాడుదురు. ‘వర్తమానే లిట్’ అనుచోటి వర్తమానశబ్దమునకు భూతభావిని లక్షణత్వ మర్థమని వ్యాఖ్య చేయుదురు. ఇట్లే వ్యతిరేకార్థక క్రియలవంటి ప్రత్యేకపదములును సంస్కృతమున లేవు. సంస్కృతమున వ్యతిరేకార్థము ‘న’ శబ్దముచే సంపాదించవలసినదే. ఉదా:—(తె.) చదు వఁడు = (సం.) నఁతలి. (తె.) చదువకుము = (సం.) నఁత. (తె.) చదువమి = (సం.) అఁతనమ్. (తె.) చదువఁబడనిది (చదువనిది) = (సం.) అపతితమ్. (తె.) చదువక = (సం.) అపతిత్యా. మొ.

నన్నయాధర్వణులు తద్ధర్మశబ్దమున కిట్లర్థము చేసినను సూరి తద్ధర్మాద్యర్థము లందు లాట్టును విధించుటచే లాట్టు రూపములకుఁ దద్ధర్మాద్యర్థకములనెడి వ్యవహారము ప్రసిద్ధమయ్యెను. తద్ధర్మార్థకక్రియ యనఁగాఁ దద్ధర్మాద్యర్థబోధక క్రియయని తాలవ్యాకరణపక్షమున నర్థమునెన్నవలెను.

తెలుఁగునఁగల యీ యాసాధారణరూపవిశేషములను సరిగా గ్రహింపక యాంధ్రభాషాభూషణ కావ్యాలుకార చూడామణి కర్తలు ‘ద’ గాగమయుక్త

తద్ధర్మ రూపములను వర్తమానార్థకములుగను, 'దు'గాగమయుక్త తద్ధర్మ రూపములను భావ్యర్థకములుగను నుపదేశించిరి. మఱియు, జితామణ్యుక్త వర్తమానార్థక భావ్యర్థక రూపములు ప్రత్యేకసమానపదములుగాక శబ్దవ్యయభుతితములను తలంపుచు గావలయు వాని నుపేక్షించిరి. క. డుచు దరులొడులకు నెదిరికి. దనరంగా దు దవు దక్షలు తనకు దను దముల్ | చనునేకబహుచనములు | మనుసన్నిభ క్రియల వర్తమానార్థంబుల్. క. అడిగెడు నడిగెద రనగా |ఉనాహరణంబుల్ (ఆం. భూ. ౧౮౨-౧౮౩ పు). క. ఉచు దురులొడులకుఁ జెప్పను | దనరంగ దువు నురులెదిరికి దనకు దును దముల్ | దనరంగ నివి యేక బహుచ | చనములగు భవిష్యదర్థ సంసూచకముల్. క. పలుకును బలుకుదురనగా | (ఆం. భూ. ౧౮౪-౧౮౫ పు). క. అరిగెడు నరిగెద రనగా |వర్తమానఫణితార్థ మగున్. క. చేయుం జేయుదు రనగా.....భవిష్యదర్థముఁ జెప్పున్ (కావ్యాం. ౯ ఉల్లా. ౧౫౧-౧౫౫ పు) కేతనయుఁ బెద్దిరాజును వచించిన యీవిషయములు ప్రామాధికములనియు, దగాగమయుక్తరూపములు భావ్యర్థమును దుగాగమయుక్తరూపములు వర్తమానార్థమును రెండును భూతార్థమును దాచ్చీల్యాదులను బోధింప వచ్చుననియు నారచించిన చితామణివిషయ పరిశోధనమున సవిస్తరముగఁ జూపఁబడెను. (చి. వి. పరి. ౬౨-౬౩-౬౪ విష.) అధర్వణాచార్యుఁ డొకానొకసందర్భమున (ఎ) ద గాగమయుక్తరూపములు భావ్యర్థకములని వచించెను. "అధర్వణ గ్రంథేతు పోయెద నిత్యాదౌ 'భావిక్రియాసు యస్య స్యా | దేత్వ మేవ ప్రయోగతః".....' (అహో. ౧౫౩ పు.) అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁబడెను. 'ఎద' రూపము భవిష్యదర్థకమగుటః—నీ. పని యేమి పంచినఁ బదపడి చేసెద ననక త స్పంచిన యాక్షణంబ చేయుచు..... (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౦). చ.....నుతులార యీబిలము నొయ్యనఁ బోయి చొరండు దీని గ | పెద ఘనసాంసుజాలముల భీమశిఖావళి దాఁకుండగన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౩౦). "తతోఽహం పాంశునా చిద్ర మపిథాస్యామి పుత్రకాః (ఆది. ౨౫౬ ఆధ్యా. ౧౬ శ్లో.)

దుగాగమయుక్తరూపములు వర్తమానార్థకములగుటః—నీ. మీవంశమున నరదేవోత్తములదైన, సద్ధర్మచూర్ణంబు సలుపుదయ్య | ధర్మవిదుండవై ధర్మకామంబులొం, డొంటిని బాధింపకుండ నుచిత | కాలవిభక్తముల్ గాఁజేసి నేనింతె ధర్మవ్రతండుఁ జిత్తంబు నిలిపి | యిమ్ముల నపరరాత్రంబులం దెప్పుడుఁ జెలింతె నిజబుద్ధిఁ జేయఁదగిన. ఆ-వె. రాజకృత్యములు..... (సఖా. ౧ ఆ. ౨౬ పు). శ్లో. కచ్చివాచరితం పూర్వై | ర్నరదేవ పితామహైః | వర్తసే వృత్తి మత్తుద్రాం | ధర్మార్థ

సహితాం త్రిషు కచ్చి దధ్ధేనవా ధర్తం ధర్తేశార్థ మథాపిహ ఉభౌవా ప్రీతి
సారేణ న కామేన ప్రభాధనే కచ్చి దధ్ధంచ ధర్తంచ కమంచ జయతాం వర
విభజ్యకాలే కాలజ్ఞః సదా వరద నేవనే కచ్చి చ్చా పరతాత్రేషు చిన్తయ సర్వధ
ధర్తతో (భా. ౫ ఆధ్యా.)

దుగాగమరూపములు భూతార్థబోధకములగుటః—క. భూమి శ హంస డి
భకులు నామగధాధీశ్వరుండు నమ్మవ్వుచును ద్వామభుజవీర్యశంకర త్తో మూడు
జగలు నోపుచును సాధింఁగన్ (భా. ౧ ఆ. ౧౧౫.) (హంసోభకులూ నలుకు జచ్చిరి
గాన (౧౧౬-౧౧౭.) నీట 'ఓపుచురు - ఓవెడివారు' అని యర్థము. ఇది భావ్యార్థ
మెంతమాత్రమును గానరేడ.) చ. ఇది ముసకనయ్యయేని ఓటి యేలాకొయీ లలి
తాంగియందు నా హృదయము దద్దయుం దవలె నిప్పలు కింకను నమ్మనేరన
య్యెద విజితేంద్రియుం డనంగ నిమ్మని బాయక విందు నంచు దా నిది కల రూ
వెలుంగ నవనిపతి యుత్సకు డయ్యెనాత్మలో (ఆది. ౪ ఆ. 3౦ క.) ఇచట
'విందు'నను నది యెంతమాత్రమును భవిష్యదర్థము కాడగదా.

వసతి రనుబంధక ఇత్యాదిః—క్రియాలు సానుబంధకములయ్యెడి క్రియావి
భక్తుల నంది బ్రయోగింపఁబడునని యీనలుకు జెప్పెనుగాన నట్టి యనుబంధములను
జేర్చొనుచున్నాఁడు. యత్ర = ఎచట, లడర్థః = వర్తమానార్థము, వివక్షితః =
వివక్షింపఁబడునో, తత్ర = అచట, ధాతోః = ధాతువునకు, వసతిః = వస్థాత్పర్యంకముగు
(వస.సివాసే.) 'ఉండు' ధాతువు, అనుబంధకః = అనుబంధము, స్యాత్ = అగును. యత్ర =
ఎచట, లృడర్థః = భవిష్యదర్థము, వివక్షితః = వివక్షింపఁబడునో, తత్ర = అచట,
అస్తి = అస్థాత్పర్యంకముగు (అస్థ = భువి = విద్యమానతాయామ్) కలుగుధాతువు,
ధాతోః = ధాతువునకు, అనుబంధకః = అనుబంధము, స్యాత్ = అగును. వర్తమా
నార్థమందు 'ఉండు' ధాతురూపములను భవిష్యదర్థమందు 'కలుగు' ధాతురూప
ములను నెల్లధాతువులను జేరునని తాత్పర్యము. అస్థాత్పర్యంకము నివసించుట
యర్థము. అస్థాత్పర్యంకే 'కలుగు - ఉండు' అను రెండర్థములు గలవు. అట్లయి
నను బ్రయోగములచేతను, 'అస్థ' ధాతువునకు 'కలుగు' అనునర్థము నిచటఁ జెప్పఁ
దగియుండుటచేతను అస్థాత్పర్యంక వివక్షింపఁబడునని బ్రయోగానుసారముగా 'ఉండు' అను
నర్థము చెప్పవలయున్నది. ఇట్టి యనుబంధములగు 'ఉండు - కలుగు' ధాతువుల
మీఁదనే క్రియావిభక్త్యాదులు నీల్చును. వర్తమానార్థమున వచ్చు 'చు'వర్ణమును
కావినవచ్చు 'అత్వమును' అనుబంధకవరకత్వమున మూలధాతువులకుఁ ఒరముగ
వచ్చును. నప్పు యాచ్ఛిక క్రియారూపములను బ్రత్యేకించి సాధింపలేదుగాన

[బా. క్రి. ౧ మొ ౨౫ మా. చీ మురుగు నా.డు. మొ. సమాపక క్రిములు 1317

'ఉండు - కలుగు' థాతువుల శ్లేషరూపములు వర్తమాన భావస్థములలోఁ గవి ప్రయుక్తములయి యుండుచో యజ్ఞిరూపము లెల్ల థాతువులవైని నిల్పుటచే నాయూ థాతువుల వర్తమానభావిరూపము లగుచుండునని తాత్పర్యము. ఆధ్రశబ్దచింతా మణి నన్నయభట్ట ప్రణీతుగుటంజేసి యాశాఁడు వర్తమానభావస్థములలోఁ బ్రయోగించిన 'ఉండు - కలుగు' థాతురూపముల చేరికచే నెల్ల థాతువులును వర్త మానభావస్థము లగుచుండును. అట్లుగుటంజేసి "వర్ణాగమో విశేషః । పునశ్చ వ్యర్థేషు చాపి వచనేషు" అను చింతామణినచనముచొప్పున (3౨౨-3౨౩ విష.) వర్ణలోప వర్ణాగమ వర్ణాదేశాదులను గల్పించికొనుచు నాచ్చిక థాతువులనుండి కవి ప్రయుక్తరూపములను సాధించుకొనవలయునని యెఱుఁగునది. ఉదా:—వర్త మానము (రుహత్.) (ప్ర.)—వండుచున్న వాఁడు - వండుచున్న వారు. (మ.) వండు చున్న వాఁడవు - వండుచున్న వారను. (ఉ.) వండుచున్న వాఁడను - వండుచున్న వారము. (అమహత్) (ప్ర.) వండుచున్నది - వండుచున్నవి. తిర్వ్యగ్జడ కర్తృ కత్వమున మధ్యమోత్తమపురుషములు మహద్విపక్ష లేక సంభవింపనేరవుగాన నట్టి యెడల మహత్కర్తృ కతాపక్షరూపములై వర్తిల్లును. ఏకత్వమున 'దాన' అను దానితోడిరూపములు మహతీత్వమున నిల్చును. ఉదా:—నీవు చదువుచున్న దానవు - నేను - చదువుచున్నదానను - మొ. భవిష్యదర్థము:—(రుహత్.) (ప్ర.) వాఁడు చేయఁగలవాడు - వారు చేయఁగలవారు. (మ.) నీవు చేయఁగల వాఁడవు . మీరు చేయఁగలవారను - నేను - చేయఁగలవాఁడను - మేము చేయఁ గలవారము. (అమహత్) ప్ర. అది - చేయఁగలదు - అవి - చేయఁగలవు. తిర్వ్యగ్జడ కర్తృకత్వమున మధ్యమోత్తమపురుషములు మహద్విపక్ష లేక సంభవింపనేరవు. కాన నట్టియెడల మహత్ కర్తృకతాపక్షరూపములై నిల్చును. ఏకత్వమున 'దాన' అను దానితోడిరూపములు మహతీత్వమున నిల్చును. ఉదా:—నీవు చేయఁగల దానవు - నేను+చేయఁగలదానను - మొ. ఇట్లు సాధించిన క్రియారూపములు ౨౬౪ విషయమున సాధింపఁబడిన క్రియాజన్యవిశేషణమూలకరూపములై యగు చుండుట యొకవిరోధమని తలంపరాదు. (౨౯౯ విష.) అహోబలపండితాదులు ప్రామాదికముగా సాధించిన నన్న యానభిమతములగు నర్వాచీనరూపములందును నిట్టి యాకారసామ్యము వర్తిల్లుచునేయున్నది. (౨౯౯ విష.) ఉదా:—వండు+ చు+ఉండు+డుజ్ = వండు+చు+ఉన్న+వా+డుజ్ = వండుచున్న వాఁడు = వండు చున్నాడు. ఇట్లు సమాపక క్రియారూపసాధన ప్రక్రియ సరయునది. వండుచున్న + వాఁడు = వండుచున్న వాఁడు = వండుచున్నాడు. ఇట్లు విధేయవిశేషణరూప

సాధన ప్రక్రియ నరయునది. ఇట్లే యమహత్కర్తృకత్వమందును ద్వివిధరూపము లకును నేకాకారము సంభవించును. ఉదా:—వండు+చు+ఉండు+ది = వండు+చు+ఉన్న+ది = వండుచున్నది. ఇది సమాపకక్రియా ప్రక్రియ. వండుచున్న+అది = వండుచున్నది. ఇది విధేయవిశేషణరూపప్రక్రియ. ఇట్లే వండుచున్నవారు = వండుచున్నారు - మొదలగురూపములను సాధించుకొనునది. వర్తమానభవిష్యదర్థకములగు సమాపకక్రియలు ౨౬౪-౨౭౧-౨౭౧ I విషయములలో సాధించబడిన విధేయవిశేషణరూపములవలెనే యుండును. అట్టివానినె సమాపకక్రియలుగఁ బ్రక్రియాంతరమున సాధించికొనవలయుననితలంచినవాఁడగుచు భట్టారకుఁడు సమాపకక్రియావిభక్తి ప్రత్యయములనుగా వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డుజ్ స్వాదిత్యాది రీతి (అక్ష. I విష.) నుచదేశించినవాఁడయ్యెను. (అక్ష. విష.) (చిం. వి. పరి. ౧౧౩ విష.) పయిపద్ధతి భట్టారకసమ్మత మనుటకు విధేయవిశేషణరూపసాధనవిషయమున “ధర్మోత్తమమధ్యమవత్ - బహుషా న మధ్యవత్” అని యాతఁ డుపదేశించుట యొకని దగ్గన మనఁదగును. ఉండు థాతుభూతార్థక విశేషణమగు ‘ఉండిన’ అనుదాని రూపాంతరమే ‘ఉన్న’ అనునది యనుట నిజమై యైనను (చూ. ౩ ౧౫వి.) (ఉండినన్ = ఉన్నన్.) ‘ఉండిన’ అనురూపము భూతార్థకముగను ‘ఉన్న’ అనురూపము వర్తమానార్థకముగను బ్రయోగములందు—నన్నయ ప్రయోగములందు - గన్నట్టుచున్నది. ఉ.....అ | వ్యాయజ సవ్యసాచుల నవార్యబలోన్నతిః బోలుచున్న మా | ద్రేయులు,.....(ఆది. ౮ ఆ. ౪౭.) ఆ-వె. నేఁడు పుణ్యదివము నెమ్మితో రోహిణి | యుక్తుడయి శశాంకుఁ డున్నవాఁడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౮౨.) చ. అలఘులు కృష్ణపాథులు మహాత్ములు యాదవ కౌరవాన్వయం | బులు వెలిగించుచున్న నృప పూజ్యులు వీరల.....(ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭.) ఉ. ఆధృతరాష్ట్ర చేసిన యన్వరముణి ప్రకరానుబద్ధ శో | భాధృతి నొప్పుచున్న సభ.....చూచి.....(సభా. ౨ ఆ. ౧౬౨.) చ.....ఇప్పు గతగర్వమునన్ మగధేశ్వరుండు ని | శ్చయమతి నున్నవాఁడు.....(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౧.) తే-గీ. అయ్య యేము నీ పితరుల మధికనిష్ఠ ! బ్రహ్మచారివై నీవు తపంబు సేయు | చున్నవాఁడవు.....(ఆర. ౨ ఆ. ౩౨౫.) నీ. తపనతేజందైన కపిలుకోపంబున గతజీవులై పుణ్య గతులయందు | నిహతులై మత్పితామహు లున్నవారు.....(ఆర. ౩ ఆ. ౮౦.) ‘ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు’ అనురీతినె నన్నయ ప్రయోగించునుగాని ‘ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు’ అనురీతినె వకారలోపము నెన్నఁడును బ్రయోగింపఁడు. ఏథాతునయినను వర్తమానార్థక ‘చు’ వర్ణాంతమగుచు ‘ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు’ మున్నగురూపముల వర్తమానార్థక క్రియగా నేర్పడుచుండును.

[బా. క్రి. ౧ మొ. ౨౫ సూ.] “చేయనున్న - చేయబోవు” భావ్యర్థకములు 1329

భట్టారకుడు సూత్రింపలేదుగాని యేథాతువైనను ‘అన్’ అనుదానితోఁ గూడినపిదప ‘ఉన్న - ఉన్నవాడు - ఉన్నవారు మున్నగువాని చేరికవలన (పోవు థాతువు చేరికవలనను భావ్యర్థము వచ్చును. నేః జెప్పబోవుదానిని ముందే గ్రహించి తివి) భావ్యర్థక క్రియగా నేర్పడును. ఉదాః—చ.....రాజసూయ ము | న్నతి నొసరింపనున్న యమనందను యత్తు మెఱింగి. (సభా. ౧ ఆ. ౨౮౩.) నీ..... | మన చేత జితులైన మనుజేశులెల్లను.....ఆజి, వేచి ప్రాణములను విడువనున్న | వారు. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౬౯.) వ్యస్తతయందును నిట్టి ప్రయోగముగలదు. తరలము | | తివిరి యీతఁడు మత్ప్రియంబున దేవకార్యము దీర్పఁగా | సవినయస్థితి నున్నవాఁడు (ఆర. ౧ ఆ. ౩౨౪.) తరలము.....భవత్కృతదాధుణాబను వహ్ని నార్వఁగ నున్న య | క్కడిది వీరులు వీరల్పిలు..... (సభా. ౧ ఆ. ౧౯౩.) ఇట్టి ‘ఉన్న’ శబ్దమునకు సరియగురూపమే ‘కల’ యరు కలుగు థాతుజన్యరూపము. ‘కలవాడు - కలవారు’ మున్నగునవి ‘అ’న్నంతమగు నేథాతువుమీఁదనిల్పినను నది భావ్యర్థ క్రియఁగా నేర్పడును. (౩౦౧ విష. ౩౪౪ విష. ౨౧౦ VIII విష. చూడు.) ఉదాః—చ. అందులకుం బోవున మనినం గొడుకులెల్ల వల్లె యని మీఠించిన విధం బ చేయంగలవారమని యొడంబడి..... (ఆది. ౨ ఆ. ౩౨ వచ.) తే.గీ. అనఘ మామూమ శకుని నాకై కడంగి | జూద మాడెడి నీతోడఁ గాదు నాక | యీతఁడొడ్డిన ధనరాళు లెవ్వయైనఁ | బోడిగా నీకు నీగలవాడ నేను. (సభా. ౨ ఆ. ౧౨౪.) క.....మనుజులఁ | గావంగలవార మేము గౌరవయు క్తిన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౮౪.) నన్నయప్రయోగము లిట్లే యుండును వకారలోప ముండదు. ‘కావఁగలాఁడు’ అనురీతి రూపమును నన్నయ ప్రయోగింపఁడు. అట్టివి సోమయాజి ప్రయోగించెను. ఉ. ఎవ్వరు సూచినం జగము లిన్నియు గెల్వఁగలారు లావునన్. (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౧.) క. క్రేపులు దో రా దర్గతి | ప్రాపింపఁగలార..... (ఆను. ౩ ఆ. ౨౦.) ఎఱ్ఱా పైగడ ‘కలఁడు - కలరు’ అను తచ్చబ్బ వాకారలోపముగల (౨౧౦ VIII) వానిని నైతము భావ్యర్థకరూపములలోఁ బ్రయోగించెను. క. జపనియమస్వా థ్యాయ | ప్రపంచములు విడువఁగలరు బ్రాహ్మణులు జనా | ధిప శూద్రులు విపుల తపః | డపితులు గాఁగలరు వినవె కలికాలమునన్. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯౯.) ఆ-వె...సం | కరము నేయఁగలరు కలియుగమున. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯౮.) క..... ధరణీ | సురులు గడఁగి వాణిజ్యము | గరిసనమును జేయఁగలరు కలికాలమునన్. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯౩.)

నన్నయ తిక్కనల భారత భాగములలో నిట్టి భావ్యర్థకరూపములు కన్పట్టి లేదు గాని కలఁడు - కలరు - కలదు - కలవు మున్నగు ప్రత్యేకరూపము లస్త్యర్థక

1330 నన్నయ తచ్చబ్బ 'వ'లోపము చేయుడు, వాలోపము చేయుచు [౨౯౬ వి. కల్ప.]

ములు చూపట్టుచున్నవి. చ. ఉఱుడు సురేంద్రునైన బలియుండు హిసింబుడు
వాని ఘాతికిన్ | వెఱవని వారలుం గలరె. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౫.) క.....
అనిష్టుడగు తనూజుడు గలడే. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౭.) చ. బలయుతు లిట్టివారలకు
భవ్యుల కెందు నసాధ్య మెద్దియుం | గలదె చరాచరాఖిలజగంబులఁ బెద్దల కారె
సద్విజౌల్. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౪.) క.....శరణాగతుః జువఃగ నొడఁబడు
దు | ర్పతి కిహముం బరము గలదె మదిఁ బరికింపన్. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౪.) సీ.....
భోగముల్.....కలవు నీ కనుభవింప. (సఖా. ౨. ఆ. ౧౦౨.) ఇట్టివి
భావ్యర్థకములలో ననుబంధముగా నిల్వనీరవు. భావ్యర్థకములలో ననుబంధ
ముగా నిల్చునది ప్రాప్త్యర్థకమగు కలుగుభాతువు. సామర్థ్యార్థకములలో
నిట్టి యస్త్యర్థక కలుగుభాతు రూపములు నన్నయప్రయోగములందే కన్నట్లు
చున్నవి. క. అహితులు మద్భావంగదా | నిహతికి మార్కొనఁగఁ బోర నిలువం
గలరే. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౫౪.) క.....కార్డుకవిద్యం | దసరినవాడయి
దీనికి | మొననెం గా కన్యక డిట్లు మొనయంగలడే. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౧.) మధ్యాక్ష
రము. నడుమఁ బర్జన్యం డనుగ్రహింపని నాఁ డేమిసేయుం | గడఁగి చేయంగలదానిఁ
జేయునుగాక కర్షకుడు. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౩౫.) కలుగు భాతువునకుఁ బైరితి నస్త్యర్థ
కత్వమున నకర్షకత్వమును ప్రాప్త్యర్థమున సకర్షకత్వమును నన్నయ భారతభాగ
మునను గలవు. కలఁడు = కలవాడు. తే-గీ. ఎఱుక గలడేని మఱి శక్తుడేని...
(ఆది. ౭ ఆ. ౧౪౬.) ఎ-గీ.....ఎఱుక గలరె మగువ లెండు. (ఆది. ౨ ఆ. ౩౪.)
క.....ఎఱుక గలరె తరుణులు ధరణిన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౧౮౧ ప.) క.....
జ్ఞానము | గలడేనిన్ బాలుడయినఁ గడువృద్ధు మహిన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౨౪౮.)
ఇట్లు నన్నయ తచ్చబ్బ 'వా'కారలోపము (౨౧౦ VIII విష.) చేయునేకాని డలోప
రేఫ లోపములను జేయఁడు. అట్టిది నన్నయప్రయుక్తమని విశ్వసింపఁదగిన ప్రయోగ
మును లభింపలేదు. ఆ-వె. బలిముఖుండ దయయుఁ గలవేని.....సీమ | రూపుఁ
జూడవలతు. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౩౩.) ఇట 'దయయుఁ గలవేని' అనునది నన్నయ
ప్రయుక్తపాఠము కానోపును. ఆ-వె. చనునె నీకు నిట్టి సాహసక్రియఁ జేయ |
నెల్లవారికంటె నెఱుక గలవు. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౭౭.) ఇందును 'ఎఱుకగలదు' అనునదె
నన్నయప్రయుక్త పాఠ మనఁదగును. ఇట్లే "అంత యెఱుకలేనె." (ఆర. ౧ ఆ.
౨౩౧) (లేనె = లేనిదాననె.) అనునెడలను 'యెఱుక లేదె' అనియె నన్నయ
ప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును. ఇట్లే నన్నయ డకారరేఫలోపముగలవానినెకాక వకార
లోపము గలవానిని పైతము వాడఁడు. 'ఉన్నాను - ఉన్నాము - ఉన్నావు -

[బా. క్రీ. గమె. ౨౫ సూ.] నన్నయభావ్యర్థములందుఁదచ్చబ్బి 'వా'లోఁగమంగీకరింపఁడు

ఉన్నారు-ఉన్నాడు - ఉన్నారు' అనురూపములను నన్నయ ప్రయోగింపఁడు. నన్నయ భారతమున నస్త్యర్థకములగు 'కలఁడు - కలరు - అదికలదు - అవికలవు' అను రూపములు గన్పట్టునేకాని "కలను-కలము-కలవు" అనురూపములును గానిపింపవు. నన్నయ యస్త్యర్థక ప్రాప్త్యర్థక కలుగు ధాతురూపములగు 'కలఁడు - కలరు' అను వానిని బ్రయోగించువాఁడయినను గలుగు ధాత్వనుబంధముగల భవిష్యద్రూప ములలో నట్టి 'కలఁడు - కలరు' అనువాని నైత మాతఁడు ప్రయోగింపఁడు గాన 'ఘటింపఁగలఁడు - ఘటింపఁగలరు' అనునవి సయితము నన్నయ సమ్మతములు కానేరవు. "ఘటింపుచున్నాను - చేయుచున్నాను - ఘటింపఁగలను - చేయఁగలను." (అహో. ౪౮౦ పు.) "ఘటింపఁగలఁడు - చేయఁగలఁడు - ఘటింపుచున్నాఁడు." (అహో. ౪౮౬.) మున్నగురూపములు చింతామణి సమ్మతములు కానేరవని యెఱుంగనగును. అట్లయినను నట్టివి నేఁ డపాధువు లనరాదు. అర్వాచీన మహాకవు లట్టివానిని నైతము ప్రయోగించియున్నారు. ప్రాచీనాంధ్రమహాకవులు ప్రాప్త్యర్థక కలుగు ధాగురూపములనే భావ్యర్థరూపములలో ననుబంధములుగాఁ బ్రయోగించిరి ప్రాప్త్యర్థకములగు "కలఁడు - కలరు" అనునవి "కలవాఁడు - కలవారు" అనువాని సంక్షేపరూపములయినను "కలను - కలము - కలవు" అనునవి ప్రాప్త్యర్థకములైన "కలవాఁడను - కలవారము - కలవాఁడవు" అనువాని సంక్షేప రూపములు కావనియు నవియు "కలఁడు - కలరు" మున్నగునవియు నస్త్యర్థక కలుగు ధాతువునుండి యేర్పడిన ప్రత్యేకరూపములై యనియు గ్రహింపవలయును.

"వసతి రనుబద్ధకః స్వా" త్రనుచోటి "వసతిః" అనుదానికి 'ఉండు' ధాతువని యర్థమే కాని 'ఉన్న' అనునది యర్థముకాదు. అట్లే 'అస్తిరనుబద్ధకః స్వా' త్రను చోటి 'అస్తిః' అనుదానికి "కలుగు" ధాతువని యర్థమేకాని 'కల' అనునది యర్థము కాదు. (విస్తర.) కావున "ఉన్న - కల" అనునవి యర్థమనుచుఁ దప్పుగఁ బ్రక్రియను జూపిన యహోబలవ్యాఖ్యను బట్టి చింతామణి నవ్యమనెడి నేటి విమర్శకుల వాదము సరికాదు.

సంస్కృతవ్యాకరణమునందుఁ గ్రియార్థములను గ్రియావిభక్తులను నిరూపించుటలో పదినిధముల లకారములు "లట్ - లిట్ - లుట్ - లృట్ - లేట్ -

విస్తర. II ౨౯౬ విషయము:— "ఇక్ శి పౌ ధాతునిర్దేశే (వా. ౨౨౨౬.) పదః - పదతి." (సి. కా. ఉత్త. కృత్. ౩౨౫ సూత్రమునొద్ద.), "ధాతుస్వరూపే నిర్దేశ్యే 'ఇక్ - శి' పౌ వక్తవ్యా విత్యర్థః - ధాతుస్వరూప మేవ వాచ్యమితి ఫలితమ్." (మయివార్తికపు. బాలమ.)

లోట్ - లజ్ - లిజ్ - లుజ్ - లృజ్' ఏషు వచ్చుమో లకార శ్చన్తో మాత్రగోచరః." (లఘుకౌముది. ౪౦౪ సూ.) అనునవి యుపదేశింపబడెను. వానిలోని లకారముల కెల్ల "తిప్ - తన్ - డి, సిప్ - థన్ - థ, మిప్ - వన్ - మన్, (పరస్మైపదభాతు వులకు.) త - ఆతామ్ - య, థాన్ - ఆథామ్ - థ్వమ్, ఇట్ - వహి - మహిజ్." (ఆత్మనేపదములకు.) (3-౪-2౮.) (సి. కా. ౨౧౫౪ సూ.)" అను క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములు ప్రథమ మధ్యమమోత్తమ పురుషముల యేక ద్వి బహువచన ములం దాదేశింపబడినవి. వాని కాదేశాగమాది కార్యములను విధించుచు నాయా లకారముల సమాపక క్రియాయాసములను సాధించుకొనిరి. వానిలోని మొదటి 'తి' అనునది తుది యిద్వర్ణముగు జకారముతోఁ జేర్పగా 'తిజ్' అని క్రియావిభక్తి ప్రత్యయముల ప్రత్యాహార మేర్పడుచు గాన "తిజ్ఞు" అనఁగా సమాపక క్రియా ప్రత్యయములని యెఱుంగునది. అట్టి లకారముల కీక్రిందిరీతి నర్థముల వివరించిరి. లట్టు వర్తమానార్థకము. "౨౧౫౧ - వర్తమానే లట్ - (3-౨-౧౨3.)" (సి. కా.) వర్తమాన మనఁగా "ఆపతి కారంభింపబడి ముగియకున్నది." పతతి = చదువు చున్నాడు. అట్టి యర్థమందే కాక తెలుఁగునందలి తద్దర్శాద్యర్థములవంటి స్థలము లందును గొన్నిట నీ లట్టె సంస్కృతమున నుపయోగింపబడుచున్నది. ఉదాః— విహగా డయన్తే = పక్షు లెగురును. అగ్ని ర్జ్వలతి = అగ్ని మెండును. ఈశో రక్షతి = దేవుఁడు రక్షించును. మొ. కావుననే వర్తమానశబ్దమునకు "కాలస్యతు వర్తమా నత్వం అతీతా నాగత భిన్న కాలత్వమ్. భూతభవిష్యతోః ప్రతిదృష్టివి వర్తమానః కాల ఇతిభాష్యమ్." (బాలమ.) అని వ్యాఖ్యచేయబడెను. "ఆరభ్యాఽపరి సమాప్తి ర్వర్తమానః యథా మహాభారతం పతతి - సోఽపి చతుర్విధః - ప్రవృత్తోపర తశ్చైవ | వృత్తావిరత ఏవచ | నిత్యప్రవృత్తి స్సామీప్యో | వర్తమాన శ్చతుర్విధః. మాంసం న భాదతి - ఆదౌప్రవృత్తం మాంసభోజనం నివర్తయతీత్యర్థః. (మాంస భోజనమును మానుచున్నాడు.) ఇహ కుమారాః క్రీడన్తి - తదానీనన క్రీడనా భావేఽపి పూర్వక్రీడాయా బుద్ధౌ వర్తమానత్వాత్. (ఇట పిల్ల లాడుచుండురు.) పర్వతాస్త్రిష్ఠన్తి - నిత్యప్రవృత్తత్వాత్. (పర్వతములున్నవి). సామీప్యో ద్వివిధః - భూతసామీప్యో యథా 'కదాఽగతోఽసీతిప్రశ్నే అధ్వభేదాదే ర్వర్త మానత్వాత్ ఏహోఽహ ముగచ్ఛామితి ఆగతోఽపి వదతి - భవిష్యత్సామీప్యో యథా - కదా గమిష్యసీతి ప్రశ్నే ఏహోఽహం గచ్ఛామితి గమనాయక్రియ మూఱోద్యమోపి వదతి." (ముగ్ధ. ౯౩౩ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) లిట్ - లజ్ - లృజ్ఞులు భూతార్థకములు - భూతమనఁగా జరిగిపోయినది. సంస్కృతవ్యాకరణమున

[బా. క్రి. గ. మొ. ౨౫ సూ. ౧] పాణినీయోక్తపరోక్షానద్యతనాదులు పేక్ష్యములు 1333

భూతకాలమం దవాంతరభేదములు ఏవక్షితము లగుటచేత మూఁడు లకారములు పదేకపిఁబడినవి. “లుజ్ (3-౨-౧౦౦) భూతార్థవృత్తే ధాతోర్లుజ్ స్యాత్. (౨౨౧౦ సి. కా) అనద్యతనే లజ్ - (3-౨-౧౧౧) అనద్యతన భూతార్థవృత్తే ధాతోర్లుజ్ స్యాత్. (సి. కా. ౨౨౦౫) పరోక్షే లిట్ - (3-౨-౧౧౫) భూతాన ద్యతన పరోక్షార్థవృత్తే ధాతోర్లిట్ స్యాత్.” (సి. కా. ౨౧౭౧ సూ.) “అతీతరాత్రే రస్త్యయామేన ఆగామిరాత్రే రాద్యయామేన సహితో దివసః అద్యతన ఇతి లుజ్ సూత్రభాష్యే నై యశు స్థితమ్. పరోక్షత్వంతు వర్షశతవృత్తత్వ మిత్యేకే - వర్ష సహస్రవృత్తత్వ మిత్యవరే. ద్వ్యహవృత్తత్వం త్ర్యహవృత్తత్వం చేత్యనేత్ర - కుడ్య కటాద్యస్త రితత్వ మితీతరే. ఏతే ఐతా భాష్యే స్థితాః - తత్రప్రయోక్తు రింద్రియా ౭గోచరత్వం పరోక్షత్వ మిత్యేవ సర్వసమ్మత మిత్యలమ్.” (బాలమ. ౨౧౭౧ సూ. వ్యాఖ్య.) ఇట్టి భూతకాలములోని యవాంతరభేదములను (నేటి భూతము - అనద్యతనభూతము - పరోక్షభూతము) సంస్కృతమహాకవులు పాటించుచుండేరి ముగ్ధబోధకారాదు లిట్టిభేదముల నుపేక్షించిరి. “అభూన్ను పో విబుధసఖ ఇతిభట్టిః. స్వహస్తదత్తే ముని మాసనే ముని | క్షిరస్తన స్తావ దభిన్యవివిశ దితిమాఘః. ఇత్యాదా అనద్యతనే ౭పి ‘టీ’ (లుజ్. సంజ్ఞ) దర్శనాత్ (ఇట్టియెడల లఙ్ఘండవలయును). ఏవమ్ - ఆ ద్యావద ద్దశములై ర్దశకన్ధరో ౭సా ఇతి భట్టిః - ఇత్యాదా వద్యతనేపి ‘ఘీ’ (లజ్. సంజ్ఞ) దర్శనాత్ (ఇట్టియెడల లఙ్ఘండవలయును). ఏవఞ్చ - వ్యాతేనే కిరణావళీ ముదయన | స్సత్తర్కతేజో మయ్యామ్ - ఇత్యాచార్యః - ఇత్యాదా వపరోక్షే ౭పి ‘ఠి’ (లిట్టువకు సంజ్ఞ) దర్శనాత్. ఏతా న్యనేన (వోపదేవేన) ఉపేక్షితాని - తతశ్చ చిరాతీతే - నికటా తీతేవా, పరోక్షే అపరోక్షేవా ‘ఘీ’ (లజ్) టి (లుజ్) త్యః (లిట్) స్యురితి. ఏవ మద్యతన భవ్యే ‘డి’ (లుజ్) దూరభవ్యే ‘ఠి’ (లృజ్) ఇతి సంప్రదాయః” (ముగ్ధ. ౯౩౩ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య) భవిష్యదర్థక మనఁగా ముందు జరుగఁ బోవుదానిని చెల్పునది. లుట్ లృట్టులు భావ్యర్థకములు. భూతార్థమందు వలెనే భవిష్యదర్థమందును నవాంతరభేదములు సంస్కృతవాక్యకరణమున వచింపఁ బడెను. “అనద్యతనే లుట్ (3-3-౧౫) భవిష్య త్యనద్యతనే లుట్ స్యాత్. (సి. కా. ౨౧౦౫ సూ.). లృట్ శేషేచ (3-3-౧౩) భవిష్యదర్థా ధాతోర్లృట్ స్యాత్. (సి. కా. ౨౧౯౩).” వీని యవాంతరభేదమునైతము భూతార్థము నందువలెనే కవిసమ్మతిలేమిందేసి యుపేక్షణీయమై యనఁదగును. లృజ్ఞునైతము భావ్యర్థక మగుటయే కాక క్రియయొక్క యనిష్పత్తి గమ్యమానమగుట మున్నగు

1934 తత్సమ క్రియలకుఁ జెప్పబడిన 'అ'త్వాదు లాచ్చికములకు నగు [అక్షవికల్ప.]

విశేషము లిందుండును. "లిజ్జీమి త్తే లృజ్ క్రియాతిఃత్తే. (3-3-౧౩౯) హేతు హేతు మద్భావాది లిజ్జీమి త్తం తత్ర భవిష్య త్యర్థే లృజ్ స్యాత్ క్రియాయా అనిష్పత్తే గమ్యమానాయామ్." (సి. కా. ౨౨౨ సూ.). ఈలృజ్ఞు సూరిచే క్రియా. ౧౧౯ సూత్రమున నీషద్యేదముగా సంగ్రహింపబడెను. ఇంక సంస్కృతములో లిజ్ లోట్టులు విధ్యాద్యర్థములం దగును. "౨౨౦౮. విధి నిమస్త్రణా మస్త్రణాధిష్ట సంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిజ్ (3-3-౧౬౧). లోట్ చ. (3-3-౧౬౨). విధ్యాది వ్యర్థేషు థాతో ల్లోట్ స్యాత్." (సి. కా. ౨౧౯౪ సూ.) "అశిషి లిజ్ లోటా. (3-3-౧౩౩). (సి. కా. ౨౧౯౫ సూ.)" ఇట్టి లకారములలోనివే చింతామణికర్తచే బ్రకృతసూత్రమున "లడర్థః - లృడర్థః" అని వ్యవహరింపబడెను. అట్లే ముందును "వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డుజ్ స్యాత్" అని వ్యవహరింపబడును. సూరియు వీనిలోని 'లట్ - లిట్ - లృట్టులను వ్యవహరించెను (బా. క్రి. ౨-౩-౪ సూ.) సూరి వీనిలోని లిజ్ లోట్టులు రెండిటికి మాటుగా లూట్టును గల్పించెను. ఇట్లే యర్థవిశేషములందు 'లాట్టు - లజి' అనువానిని గల్పించెను.

చురితి క్రియాపదానా మిత్యాది:—వర్తమానకాలే = వర్తమానార్థ మందు, సర్వేషాం క్రియాపదానామ్ = ఎల్లవిధములగు క్రియలకును చురితి స్యాత్ = 'చు' అనునది నిల్చును. ఇది యనుబంధమునకుఁ బూర్వమున నిల్చును. ఉదా:—వచ్చు+చు+ఉండు+వా+డు=వచ్చుచున్నవాడు. వచ్చు+చు+ఉన్న = వచ్చుచున్న. వచ్చు+చున్ = వచ్చుచున్ బలికెను. (౬౬ I విష.) సర్వేషా మ్నుటచే వర్తమానార్థక సమావేశక్రియలందును, వర్తమానార్థక విశేషణము లందును శత్రర్థకమగు లాక్షణికావ్యయరూపమునందును 'చు' అనునది నిల్చునని యెఱుంగనగును. అందు శత్రర్థకము పదమగునుగాన 'కళాత్వము' లేమింజేసి ద్రుతప్రకృతిక మగును. వర్తమానార్థక విశేషణమునైతము "వచ్చుచున్నన్" అనురీతిని చింతామణిపక్షమున ద్రుతప్రకృతికమె యగును.

అత్వాదీత్యాది:—అత్వాది="వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్. స్యాత్" అను చింతామణికారిక మొదల్కొన్న క్రియాపరిచ్ఛేదకారికలలోఁ జెప్పబడిన 'అత్' మున్నగుకార్యములు, తత్సమానామివ = తత్సమథాతువులకువలెనె, దేశ్యానాం క్రియాపదానాంచ = దేశ్యథాతువులకును నగును. కావున నింక గ్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రము లాచ్చికథాతువులచోటను నుదాహరింపబడును. చింతామణికర్తచే చింతామణిలో మొదటి నాల్గపరిచ్ఛేదములందును దత్సమాచ్చికమి శ్రితముగా

వ్యాకరణకార్యములను వచించి క్రియాసరిచ్ఛేదమునందుమాత్రము కేవల తత్సరు ధాతువులకుగల్గు వ్యాకరణకార్యములనుమాత్ర ముపదేశించుట ప్రధానముగా నిరూపించి యవి యథాసంభవముగా దేశ్యక్రియలకును గల్గునని యీసూత్రమున వచించెను. చింతామణి తత్సరురూపసాధనము ప్రధానముగాఁజేసికొని యుపదేశించుననుట కీయొక్కనిదర్శనమే చాలును. (ఆం. భా. చ. ౧౬౭౭-౧౬౮౦ పుటలవిషయము దీనిచే నిరస్తము.) ఇట్లు తత్సరుక్రియారూపసాధన ప్రధానమగు నిందు నన్నయభారత భాగప్రయుక్త తత్సరుక్రియారూపములుమాత్రమే సాధింపఁబడినవి. కావుననే “రక్షించెడి (రాముఁడు) రక్షించెడు (రాముఁడు) రక్షించెడున్ = రక్షించుతన్” అను జాతిగల తత్సరురూపములు నన్నయభాగమునఁ బ్రయుక్తములు కానివి చింతామణిలో సాధింపఁబడలేదు. నన్నయభారతభాగమున నరుదుగ బ్రయుక్తములగు రక్షింపమి - అపేక్షించుడున్ - రక్షించెదనున్ - రక్షింతుము - రక్షింపకుము - రక్షింపక మున్నగునవిసయితము చింతామణిలో సాధింపఁ బడలేదు. అట్టివానిని సాధించుటకయి యీక్రింద వివరింపఁబడు “పునరాగమ” సూత్ర ముపదేశింపఁబడెను. చింతామణి నన్నయభారతభాగముల కిట్టి యాంతరంగిక సంబంధము వెక్కుచోట్లఁ గలదు. (౭౧ విష.) ఇవి వీని యేకకర్తృకత్వమునకుఁ బ్రబలనిదర్శనములు.

వ్యతిరేకాదావిత్వాది:—వ్యతిరేకాదౌ = వ్యతిరేకాద్యర్థక క్రియారూపములందును నాదిశబ్దముచే దుమర్థభావలక్షణాద్యర్థములందును, భావించ = భవిష్య దర్థకరూపములందును ధాతువు తుదిని, అత్ స్యాత్ = ‘అ’ వర్ణము నిల్పును. ఉదా:—చేయు+అ+ఁడు = చేయఁడు. చేయు+అ+కల్లు+వాఁడు = (పునరాగమః క్రియాణా మితిసూత్రముచే ‘అత్వము’నకుఁ దర్వాత నకారాగమము చేరఁగా) చేయఁగలవాఁడు. ‘భావించ’ అనుచోటి చ శబ్దముచే సామర్థ్యార్థమునందును ‘అత్’ అనునది నిల్పును. కలుగు ధాత్వసంబంధమును నుపలక్షితత్వమునఁ గల్గును. చేయఁగలఁడు - నిలువఁగలరే (ఆర. ౧ ఆ. ౨౫౪). మొనయంగలఁడే (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౧). చేయంగలదానిని జేయును. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౩౫). అహోబలపండి తుఁడు పైస్థలములందుఁ బైరీతిని “పునరాగమ” సూత్రముచే నకారమును సాధింపక “అన్యేద్రుత ప్రకృతయ” ఇత్యాదిసూత్రముచే సంపాదించుట పొరపాటు. “పోషింపఁగలఁడు ఇత్యాది. భావ్యర్థే ఏతాదృశస్థలేష సర్వత్ర అకళాత్వాద్ద్రుత ప్రకృతికకార్యమ్.” (అహో. ౪౭౩ పు.). విభక్త్యస్తముకానిదే పదము కానేరదు. పదములకే కళాద్రుతప్రకృతికత్వ విషయ కావునఁ బ్రక్రియారుద్యమున నకళాత్వ

1336 'ఇ.తి' భూతార్థవ్యోతకములు. 'దు' తద్ధర్మార్థవ్యోతకము [౨౯౬ వి. కల్ప.]

మూలక ద్రుత ప్రకృతికత్వము కల్గినదను. పరుషా ద్రుత ప్రకృతికా దిత్యాది సూత్రములలోని ద్రుత ప్రకృతికశబ్దము ద్రుతాంతములకును నుపలక్షణముగాన సరళాచేశాది ద్రుతకార్యములు గల్గును. వ్యతిరేకార్థకరూపములనుటచేత వ్యతిరేకార్థక సమాపక క్రియలందును, వ్యతిరేకార్థకములగు ససమాపక క్రియలయందును ధాతువు తుదిని 'అ'కారము నిల్పును. అట్లే యచటి యాదిశబ్దముచేత "కర్తార్థక తుమున్నా ద్యర్థకాదులందును నీయత్వము కల్గును. ఉదా:—చేయమి (చేయకుండుట.) చేయనిది - చేయక, మొ. చేయఁబడెన్ - చేయన్. మొ. తు మున్నాద్యర్థకాది స్థలమందుమాత్ర మయ్యది పదమగును గాన "అన్యే ద్రుత ప్రకృతయ ఇత్యాదిచే ద్రుత ప్రకృతిక మగును. 'చేయఁబడెన్' మున్నగుచోట్లఁ బునరాగమ సూత్రముచే నకారాగమము వచ్చును.

క్వా భూతయో రిత్యాది:—క్వా=క్వాగ్రమందును, భూతయోః = భూతార్థక రూపములందును, క్రియా స్తస్య = ధాతువుతుదిని, ఇత్ = ఇవర్ణము నిల్పును. ఉదా:—వండు+ఇ = వండి - క్వాగ్రకము. తిజ్జిధ్యశాస్త్రముచే నిది కిశయగుచున్నది. వండు+ఇ+తి+వి = వండితిని. భూతార్థసామాన్యమున కిత్వము విధించుటచే వండినది - వండినన్ మున్నగుస్థలములందును 'ఇ'త్వ మగును.

దుతివర్ణకా విత్యాది:—దుతివర్ణకా = 'దు - తి' అనునవి తద్ధర్మభూతార్థములందు, ('దాచోష్టక్ తద్ధర్మే-ప్రథమైక స్త్రై దృవేచ్ఛ భూతార్థే' అను పూర్వసూత్రములనుండి యవి వరుసగా ననువర్తించును.) క్రమాత్ = వరుసగా నాగమము లగును. తద్ధర్మార్థమందు 'దు' వర్ణకమును భూతార్థమందు 'తి' వర్ణకమును నగునని యర్థము. ఆద్యస్య = తద్ధర్మార్థకముయొక్క, ఆదౌ = ప్రథమపురుషైకవచనము పరమగుచుండఁగా, న = దువర్ణకము సలువదు. భూతార్థే = భూతార్థమందు, ద్వయోశ్చ = ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములు రెండును బరమగుచుండఁగా, న=తివర్ణకము నిలువదు. ఉదా:—చదువున్ - చదువుదురు, చదువుదువు - చదువుదురు, చదువుదునున్ - చదువుదుము, చదివెన్ - చదివిరి, చదివితిని - చదివితిరి, చదివితినిన్ - చదివితిమి. మొ.

పునరాగమేత్యాది:—క్రియాణామ్ = క్రియలకు, పునరాగమః = విశేషాగమమును బ్రయోగానుసారముగా నగును. సజ్జేతః = శబ్దార్థసీద్ధి, మస్తతే = నామతమందు, పర్యాప్తః = కవిప్రయోగప్రసీద్ధి చొప్పుననే సమ్యతమగును. చింతామణి కర్త క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ దాను భారతమున నరుదుగఁ బ్రయోగించిన కొన్ని తత్సమక్రియారూపములను సాధింపలేదు. అట్టివానిని దీని చొప్పునఁ బ్రయో

గానుసారముగవర్ణవిశేషాగమదేశాదులనుజేసి సాధించుకొనవలెనని తాత్పర్యము. 'చదువుదును' మున్నగుచోటులందలి 'దు' వర్ణముపైని దీనిచేఁ బూర్వమున 'ఎ' త్వము పరమున 'అ'త్వమును నాగమములుగాఁ జేసి 'ఎ+దు+అ = ఎద' అను దానిని సంపాదించి 'రక్షించెదనున్' మున్నగురూపములను సాధించుకొనవలెను. ఇట్లే యీ సూత్రముచే రక్షీంతము - రక్షీంపకుము - రక్షీంపమి - రక్షీంచుడున్ - రక్షీంపక - రక్షీంచు (విశేషణము) మున్నగు తత్సమక్రియారూపములను నట్టి యాచ్ఛిక క్రియారూపములను సాధించుకొనవలెను. చదివెదనున్ - చదివెదము - చదివెదపు - చదివెదరు - చదువున్ - చదివెదరు. (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ విష.). ఇట్టి 'ఎ'త్వమునె "భావిక్రియాసు యశ్య స్యా | దేత్వమేవ ప్రయోగతః" (౫౩ విష. ౨౯౬ I విష.) అనుకారికచే నధర్వణుఁ డనువదించెను. రక్షీంపక - (౩౧౦ విష.) రక్షీంపమి (౩౧౦ విష.) రక్షీంపకుము (౧౦౯-౩౦౭ విష.) రక్షీంతము (౩౦౬ విష.)" అను జాతిరూపములను జితామణి పక్షమున నీ పునరాగమ సూత్రముచేతనే సంగ్రహింపనగును గాని యట్టి రూపముల నధర్వణుఁడు సాధించియుండుటచేత వానిని విడిచి తక్కిన నన్నయాధర్వణసూత్ర సాధ్యములుకాని రూపములనే యీసూత్రముచేత సంగ్రహించికొననగును. కలుగు పదు థాత్యనుబంధములు పరమగునపుడు పూర్వస్థిత థాతువుమీఁది వ్యతిరేకాదా విత్యాది సూత్రసిద్ధమగు 'అ'త్వము పదాంతము కామింజేరి తిజ్జధ్యశాస్త్రసిద్ధ ద్రుతము కల్గినేరదు. కాన నచట ద్రుతాగమ మీ సూత్రముచేతనే సంభవించవలయును. ఉదా:—రక్షీంపఃబడెన్-రక్షీంపః గలఁడు. మొ. కలుగు థాతువునకు "త్రర్థశ త్రర్థములందు 'అ'త్వమును 'గు'లోపమును నీసూత్రముచేతనే కల్గవలెను. ఈసూత్రము సంస్కృత సమపరమే యనఁదగి యున్నను 'అత్వాదితత్సమానా' మిత్యాది సూత్రముచోప్పన దీనిని దేశ్యక్రియల విషయమునందును నుపయోగించుట విరుద్ధముకాదు. కేవల దేశ్యక్రియల విషయమున ననుక్తములగు వర్ణాగమములు "వర్ణాగమోవిశేషః....." మున్నగు సూత్రములచే సంపాదించఁదగును. ఎఱ్ఱెడు ప్రత్యయాంతములగు తద్ధర్మార్థక విశేషణముల నధర్వణుఁడు వదించినను (౩౧౬ విష.) 'రక్షీంచు' మున్నగురీతిగల 'ఉ' ప్రత్యయంత విశేషణములను సాధింపలేదు. కాన నట్టి 'ఉ' ప్రత్యయమును బ్రకృతసూత్రముచేతనే సంగ్రహింపనగును. ఇట్లే 'చేయుడు = చేయుట' అను రీతిగల భావాధ్యక దుప్రత్యయమును దీనిచేతనే సంపాదించనగును. క. కానలఁ బరిభ్రమించెద..... (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౫.) క.....మనుజులఁ | గావంగల వార మేము గౌవయుక్తిన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౮౪.) తే.గీ. పౌరు లట్లు నివర్తింపఁ

బడిరి. (ఆర. ౧ ఆ. ౯.) ఉ. థాత్రిః బరిభ్రమించు బలదర్ప పరాక్రమ దత్తుఁడు...
.....(ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౮.) క.....రక్షించు పురుషకారాన్నితులే.
(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭.) క. మడరత్ని ధనుర్ధరుఁ డె|య్యెడ నజితుఁడుగాన వాని
హీనుంగాఁ జే|యుడు వాకుఁ జతుర్నర్థము.....(ఆది. ౭ ఆ. ౧౬). మొ.

ప్రథమైకవచనలోప తద్ధర్మాతీతయోః క్రియాణాం
స్యాత్ (ఆం. చిం. క్రి. ౬ కా. అహో. ౪౭౬).

తద్ధర్మ ప్రథమే స్యాతాం | డు డి వర్ణాచ నాస్తకా |
(విశ్మ. క్రియా. ౯ కారి. ఆహో. ౪౮౭ పు).

ప్రథమైక వైష్ఠి ద్భవేచ్ఛ భూతార్థే (ఆం. చిం.
క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౪౮౨ పుట).

డు డ్యాదివర్ణే భూతార్థే | చాపి త వైష్ఠి ద్భవే త్సదా
(విశ్మ. సంజ్ఞా. ౨౩ కారి. అహో. ౧౫౧ పు). (తద్వ
ద్భవే త్సదా. అహో. ౪౮౭ పు).

నన్నయా. వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డుజ్ స్యాత్ | స్త్ర్యర్థే పునర్దు
౨౯౬ I విషయము. దీ భవతః (ఆం. చిం. క్రియా. ౭ కా. అహో. ౪౭౬).
తిర్యగ్దేవు కర్తృషు | బహువచనం చైకవచన మే
వ స్యాత్ | భూతే తద్ధర్మేచ (ఆం. చిం. క్రియా. ౮
కారి. అహో. ౪౭౮ పు).

య ద్యన్యసహయోగః స్యా | ద్రూప మేవం నవిద్యతే
(విశ్మ. క్రియా. ౬ కారి. అహో. ౪౭౮ పు).

అన్యత్ర పు వీ స్త్రీవ దేకవచనంతు (ఆం. చిం. క్రియా.
౮ కారి. అహో. ౪౭౯ పు).

దుదీతిర్యగ్దస్త్రీషు|తే వ్యర్థేష్వేకతాం గతౌ | (విశ్మ.
క్రియా. ౫ కారి. అహో. ౪౭౭ పుట).

ప్రథమైకేత్యాదిః—తద్ధర్మాతీతయోః = తద్ధర్మ మందును, భూతార్థముం
దును, క్రియాణామ్ = క్రియలకు, ప్రథమైకవచనలోపః = ప్రథమపురుషైకవచన
ప్రత్యయమునకు లోపము, స్యాత్ = అగును. సంస్కృత ప్రథమపురుషైకవచన
'తిప్' ప్రత్యయమునె నీల్పి దానికి లోపమును జేయవలెను. "ప్రథమైక వైష్ఠి ద్భ
వేచ్ఛ భూతార్థే" అనుచొప్పున 'ఎత్వము' భూతార్థమునందు వచ్చును. "అన్యే
దుతప్రకృతయః" అనుచొప్పున నీరెండును (తద్ధర్మ-భూత-క్రియలు)దుతప్రకృతి

[బా. క్రి. ౧ మొ. ౨౫ సూ.] వచ్చెన్ - మొ. అహోబలప్రక్రియ సరికాదు. 1389

కము లగును ఉదా:—వచ్చు+ఎ+తివ్ = వచ్చు+ఎ+న్ = వచ్చెన్. ఇది భూతార్థ కము. వచ్చు+తివ్ = వచ్చు+న్ = వచ్చెన్. మొ.

తద్ధర్మేత్యాది:—తద్ధర్మప్రథమే = తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమపురుషైకవచసము సంఘ, నాన్తకా - డు - డి - వర్ణాద = ద్రుతాంతములగు - డు - డి - వర్ణనములు వైకల్పికముగా, స్వాతామ్ = అగుచున్నది. ఇందు 'నాన్తకా' అనునది "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః" అను సూత్రముచే సిద్ధించు ద్రుతప్రకృతికత్వమున కనువాద మగుచున్నది. ప్రథమపురుషైకవచసములు 'డుజ్' వర్ణకాంతములై కళలగుట సహజమగుటచేత నిట నట్లుకాదని తెల్పుటకై యిట్లునువదింపబడెను.

ప్రథమైకస్యేత్యాది:—భూతార్థే = భూతార్థమందు ప్రథమైకస్య = ప్రథమ పురుషైకవచనాంతమునకుఁ దుదిన 'ఏత్ - భవేత్' = హ్రస్వమగు 'ఎకారము'నిల్చును (సంస్కృతమున హ్రస్వవక్రము లేమింజేసి 'ఏత్' అని పదచ్ఛేదము చేయవలెను). 'క్వా భూతయోః క్రియాన్తస్యేత్' అనుచొప్పున భూతార్థక ప్రథమపురుషైక వచనమున 'ఇత్వము' రాదనియు 'ఎత్వము' వచ్చుననియు నెఱుంగునది. (చూ. 3౨౦ విష). అధర్వణుడు సవరించుచున్నాడు.

డుద్యాదీత్యాది:—భూతార్థే = భూతార్థమందును, (ప్రథమైక స్యే ద్భవే త్తను నన్నయసూత్రమున కనువాదము) డుద్యాదివర్ణేఽపిచ = తద్ధర్మాద్యర్థకము లగు 'డు - డి' మున్నగునవి పరమగుఢములందును, తస్య = అట్టిక్రియకు సదా = నిత్యముగా, ఏత్ - భవేత్ = ఎత్వమగును. తద్వ ద్భవే త్తను పాతము పక్షమునను నిదె యర్థము. 'డు - ద్యాది' అనుచోటి యాదిశబ్దముచేత "పున రాగమః క్రియాణామ్" అను సూత్రముచొప్పున లభించు 'వచ్చెదను' మున్నగు రూపములందలి "ఎత్వమును" ననువదింపబడుచున్నది. ఉదా:—వచ్చు+ఎ+తివ్ = వచ్చు+ఎ+డున్ = వచ్చెడున్ - వచ్చు+ఎ+డిన్ = వచ్చెడిన్. వచ్చెడువాడు - వచ్చెడివాడు - వచ్చెదనున్ - మొ. డోస్తు భేదకతాపి స్వాత్మతనుచొప్పున థాతుజ విశేషణరూపములందును, డు - డి వర్ణకములగును (చూ. 3౧౬ I విష).

'వచ్చెన్' మున్నగువాని ప్రక్రియ నడుపునపుడు 'క్వా భూతయోః క్రియాన్తస్యే' త్తను చొప్పున 'ఇత్వము' చేసి మరిరూపసంధి నహోబలపతి వర్తిల్లఁ జేసెను. "డు ద్యాదివర్ణే భూతార్థే | చాపి తస్యై ద్భవే త్సదా ఇతి ఎత్వమ్... అచోఽచి కుత్ర చిల్లోపాః | బహుళం స్వాత్ ప్రయోగతః. ఇతి ఇకారతోః - చనన్ - ఇత్యాది." (అహో. ౧౫౧ పు.) ఈవిషయములు ప్రామాదికములు. (చూ. 3౨౦ విష.)

అహోబలఁతి డు - డ్యాదివర్ణ ఇత్యాది సూత్రమును బయిరితిగఁ ప్రకమైక
 డ్యే ద్భవే డిత్యాది చింతామణి సూత్రమునకు సవరణముగా సమన్వయించక “భావి
 క్రియాసు యస్య స్యా” డిత్యాది ద్యధర్వణకారికతరువాతి సూత్రముగా సమన్వ
 యించెను. “తద్ధర్వప్రథమే స్యాతాం | డు డివల్లాచ నాస్తకా | డోస్తు భేదకతాపి
 స్యా | డితి కేమాంచి దీరితమ్ | డు డ్యాదివల్లే భూతాద్ధే | చాపి తద్వ ద్భవే త్సదా,
 ఇతిచోక్తమ్. పాఠేడిన్. వచ్చెడున్. నపు రాతిల్లేడు మోమువాడు ఇత్యాది. తద్వ
 ద్భవే డిత్యస్య ఏత్వం భవే డిత్యర్థః. “భావిక్రియాసు యస్య స్యా | దేత్వ మేవ
 ప్రయోగతః ఇతి పూర్వసూత్రాత్.” (౨హా. ౪౦౭ పుట) ఈసమన్వయము సరి
 కాదు. తెనుఁగు పదములలోని యకారముమీఁది స్వరము “ఎత్వమా? అత్వమా?”
 అను సందేహమునఁ దత్వనిర్ణయమునకై యుపదేశింపఁబడిన (౫౩ విష.) ‘అద్యః
 క్రియాస్వి’త్యాది సూత్రమును సవరించుటకయి వచింపఁబడిన ‘భావిక్రియా స్వి’త్యాది
 ద్యధర్వణకారిక సందర్భమున దాని యను పదమందె డు డి వర్ణకములను విధించు
 నట్టియు (యకారాంతములకే కాక యెల్లథాతుపులకును) నవి పరమగునపుడు
 ‘ఎత్వము’ను విధించునట్టియు సూత్రములను సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదమున నధర్వణుఁ డుపదేశిం
 చిననుట కేవలవము నసంగతము. అది క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ బ్రథమపురుష
 ప్రత్యయమును విధించు చింతామణి సూత్రములకు సవరణముగా నుపదేశించుట
 యెంతయు సుసంగతమై యుండును. పయిరితి నుదాహరింపఁబడిన ‘వచ్చున్ -
 వచ్చెడున్ - వచ్చెడిన్ - వచ్చెన్’ మున్నగురూపములెల్ల ‘అన్యే ద్రుతప్రకృతయి’
 ఇత్యాది సూత్రముచే ద్రుతప్రకృతికము లయ్యెనని యొప్పునది.

వ్యతిరేకార్థ ఇత్యాదిః—భూత తద్ధర్వ ప్రథమపురుషైకవచన విషయము
 నుపదేశించి తక్కిన వ్యతిరేకాదు లందలి మహత్కర్తృక ప్రథమపురుషైకవచన
 విషయము నుపదేశించుచున్నాడు. వ్యతిరేకార్థే = వ్యతిరేకార్థమునందును,
 లృటి = భవిష్యదర్థమునందును, లటి = వర్తమానార్థమునందును, మహత్కర్తృక
 ప్రథమపురుషైక వచనమున, డుజ్ స్యాత్ = డుజ్ వర్ణకమగును. జిత్తుగాన బిందు
 పూర్వకమగును (౧౩౦ విష.). స్త్యర్థేపునః = మహతీకర్తృకత్వమునం దన్ననో,
 దు దీ భవతః = వ్యతిరేకభావ్యర్థములందు ‘దు’ వర్ణకమును వర్తమానార్థమున
 ‘ది’ వర్ణకమును నగును. “వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్” అను దానిని
 బట్టి “వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి” అనువాని లోని ‘లృటి’ అను దానిని “వ్యతిరే
 కార్థే” అను దానితో బోడించుట యుక్తమగుటచేతఁ బయిరితిని వ్యాఖ్యి చేయు
 బడిను, వ్యతిరేక భావ్యర్థములలో “వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్”ను

[బా. క్రి. ౧ మొ. ౨౫ సూ.] కర్త బహుతయందును నేకవచనప్రయోగము. 1341

చొప్పున (౨౯౬ విష.) అత్తైవము వచ్చును. భాష్యార్థమున “పునరాగమః క్రియాణామితి సూత్రముచే నష్టి ‘అ’త్తైవమునకుఁ దర్వాత నకారముచేయును. కావున వండు+అ+డు = వండడు. వండు+అ+న్+కలుగు = వండంగలుగు+డు = వండంగలవాడు. ఇట ‘అస్తి రనుబద్ధకః స్యాద్ద్యత్త లృడధో విపక్షితో ధాతోరితి సూత్రముచే ‘అన్’ ధాతురూపము నిలువవలెనుగాన “వర్ణాగమో విశేష ఇత్యాది చింతామణిసూత్రముచే నిట్టిరూపములను సాధించుకొనవలెను. (౨౯౬ విష.) ఇట్లే వండు+చు+ఉండు = వండుచుండు+డు = వండుచున్నవాడు. ఇచట సయితము పైని వ్రాసిన వర్ణాగమో విశేష ఇత్యాదిసూత్రముచేతనే రూప సాధనము చేసికొనవలెను. మహతీకర్తృకత్వమున - వ్యతిరేకమున - “వండు+అ+డు=వండడు” అనియు లృట్టు “వండు+అ+న్+కలుగు+డు=వండంగలడు” అనియు లట్టు “వండు+చు+ఉండు+ది = వండుచున్నది” అనియు రూపముల సాధింపనగును.

తద్ధర్మభూతార్థక ప్రథమపురుష బహువచనరూపముల సాధించుచున్నాడు. తిర్వ్యగ్జడే ప్విత్యాదిః—తిర్వ్యగ్జడేషు కర్తృషుః=తిర్వ్యక్కులు జడములును గర్తలగునపుడు, భూతే తద్ధర్మే = భూతతద్ధర్మార్థములలో, బహువచనం = బహువచనరూపము నైతము, ఏకవచనమేవ స్యాత్ = ఏకవచనరూపమే యగును. ఉదాః—భూత - పక్షులు వచ్చున్ (పక్షీ వచ్చున్). వృక్షములు కదలెన్ (వృక్షము కదలెన్). తద్ధర్మ-పక్షులు వచ్చున్ (పక్షీ వచ్చున్). వృక్షములు కదలున్ (వృక్షము కదలున్).

యద్యన్యేత్యాదిః—అన్య సహయోగః స్యాద్ద్యది = తిర్వ్యగ్జడేతరవాచకములతోడఁ దిర్వ్యగ్జడవాచకములును గర్తృవాచకములై యుండునపుడు, ఏవం రూపమ్ = ఇట్టిరూపము, న విద్యతే=కలుగదు. ఉదాః—యృగములును వేటకాఁడును జచ్చిరి. “కాంచిరి తామరయు నెలయు ఘన సుఖవృత్తుల్.” (అహో. ౪2౮ పుట). (నెల = చంద్రుడు - మహత్తు) “అనేక కర్తృకక్రియకు సమీప కర్తయొక్క లింగవచనంబులగు. ఉదాః—క. ఏవాని బంధుమిత్రులు । జీవధనంబులును డప్పిఁ జెందును గృశుని । గా వాని నెన్నఁగాఁ దగు (కాంతి. ౧ ఆ. ౫౨). క, సుర గంధర్వ ప్రభృతులు । ధరణీ శైలాపగార్థి ధాత్రీజాదుల్ । నరవర నీ కేయపకృతి । నరయఁగఁ గావించె జగములందు..... (రా. ఆర. కాం. ౨ ఆ. 3౪౨). తమ నేనలు వారును విశ్రమించిరి (ఉ. హరి. ౪ ఆ). వ. భూతంబులు దేవాసురులు వినాశగతులు కారె. (రా. ఆర. ౨ ఆ.) మొ.” (ప్రాథ. వాక్యపరి. ౧౫ సూ.) చ. ధరణియు సోముడున్ నభము ధాత్రియు గాడ్పును గాచుచుండెడున్. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౮౫.) తే-గీ. ధరణియును ఋక్షములుఁ బరాశరుడు గోస । మూహములు

వత్సములు గౌతమండుఁ గవులుఁ | దోయధియు నింత పుణ్యంబు నేయునే.....
(శాంతి. ౨ ఆ. ౯౮.) ఇట్టివిశేషములు ప్రథమపురుషస్థలమందు మాత్రమే.
 (చూ. ౨౬౪ వి.) మధ్యమోత్తమపురుషవిషయము ముందు చెప్పబడెను.

అన్యత్ర పు వీత్యాదిః—అన్యత్ర=భూతతద్ధర్మైతర స్థలములందఁగా వ్యతిరేక భావివర్తమానములందుఁ దిర్యగ్జడంబులు గర్తలగునపుడు - పు వీ=పువర్ణక వివర్ణకములగు ననఁగా వ్యతిరేక భావవర్ణకములందు 'పు' వర్ణకమును వర్తమానార్థమునందు వివర్ణకమును బహువచనమునం దగునని తాత్పర్యము. ఏకవచనంతు = తిర్యగ్జడకర్తృకత్వమున వ్యతిరేక భావివర్తమానార్థములం దేకవచనము, స్త్రీపతే = మహతీకర్తృకత్వ మందువలెనె యగును. అనఁగా “స్త్ర్యర్థే పున ర్దు దీభవతః” అను చొప్పున వ్యతిరేక భావవర్ణకములందు 'దు' వర్ణకమును వర్తమానార్థమున 'ది'వర్ణకమును నగునని యర్థము. “వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్” అను సూత్రము నందు జోడించుటయే యంతటను నారెండిటి యేకకర్తృకత్వమునకు సూచక మగుచున్నదని యీవఱకె వ్రాయబడెను. ‘స్త్ర్యర్థే పున ర్దు దీభవతః’ “స్త్రీనదేకవచనంతు” అను క్రింతామణి సూత్రములు సందర్భభేదముల నుపదిష్టము లగుటచేత స్పష్టప్రతిపత్తియి యారెంటిని జోడించి యధర్వణుఁడు సూత్రించుచున్నాఁడు.

దుదీత్యాదిః—తిర్యగ్జడకర్తృకత్వం = తిర్యగ్జడమహత్కర్తృకములు కర్తలగునపుడు తేవ్యర్థేషు = వ్యతిరేక భావివర్తమానార్థములందు, దు దీ = 'దు-ది'వర్ణకములు, ఏకశాంగతా = ఏకవచనద్యోతకము లగుచున్నవి. ఉదాః—ఆస్త్రీ పలుకదు - పలుకఁగలదు - పలుకుచున్నది; ఆపతీ పలుకదు - పలుకఁగలదు - పలుకుచున్నది. తిర్యగ్జడకర్తృకత్వమున భూతతద్ధర్మాధములం దేకవచనరూపమే బహుత్వమును బోధించును. మహతీకర్తృకత్వమున నట్లు బోధింపదు. ఉదాః—ఆపతీ పలికెను - ఆపతులు పలికెను - ఆస్త్రీ పలికెను - ఆస్త్రీలు పలికిరి - ఆపతీ పలుకును - ఆపతులు పలుకును - ఆస్త్రీ పలుకును - ఆస్త్రీలు పలుకుదురు. మొ. సమాపక క్రియా ప్రత్యయములు సాధారణముగా సర్వనామశబ్దముల సంక్షేపరూపములై యనఁగా వాని తుదివర్ణములై యనఁదగియున్నవి. మహతీవాచకసర్వనామముయొక్క యమహ దేకవచనరూపములగు దు-ది అనునవి వ్యతిరేక భావివర్తమానార్థక సమాపక క్రియలందు మాత్రమే భాసించుచున్నవి. (౨౨౫-౨౨౫ I వి.) 'అదు-అపు' శబ్దములు 'అది-అవి' శబ్దములకుఁ బర్యాయములుగఁ బ్రాచీనకాలపు వ్యవహారమున వెలయుచుండెడివి. అయ్యవి వ్యవహారమున నశించినను వాని మూలమునఁ గల్గిన క్రియారూపములు నేటిని బైరీతిని నిల్చి యున్నవని యెఱుంగునది.

ఉత్పయ్యుతో వ న కారా । స్వాతాం మధోత్తమైక
వచనానామ్ । సర్వేషాం బహువచనే రు ఇతి స్వా ।

నన్నయా దుత్త మస్యతు భవేత్సుః. (ఆం. చిం. క్రి. ౯ సూ.

ధర్వణీమము. అహో. రహం. రహం పు.)

౨౯౬ II విషయము భూతా దుతాం పరేషా మిత్. (ఆం. చిం. క్రి. ౧౧

కారి. అహో. రహం పు.)

కల్పతరువు. ౨౯౬ II విషయము:—ఉత్పయ్యుతో, వ న కారా = ఉత్కారముతోఁ గూడిన వ కార న కారములనఁగా ‘వు-ను’ అనునవి, మధోత్తమైక వచనానామ్ = మధ్యమపురుషైక వచనమునకును సుత్తమపురుషైక వచనమునకును వరుసగా, స్వాతామ్ = అగును. ఉత్తమపురుషైక వచనమునకు ‘ను’ ప్రత్యయమును, మధ్యమపురుషైక వచనమునకు ‘వు’ ప్రత్యయమును నగునని తాత్పర్యము. సర్వేషామ్, బహువచనే = అన్ని పురుషముల బహువచనములందును, రు ఇతి = ‘రు’ అనునది, స్వాత్ = అగును, ఉత్తమస్యతు = ఉత్తమపురుషముయొక్క బహువచనమున నన్ననో, ముః=మువర్ణకము. భవేత్ = అగును, ఉత్తమపురుష బహువచనమున ‘ము’ ప్రత్యయమును, ప్రథమోత్తమ పురుషముల బహువచనమున ‘రు’ ప్రత్యయమును నగునని యర్థము.

భూతాదిత్యాది:—భూతాత్ పరేషామ్ = భూతకాలి క్రియకంఠేఁ బరముగనున్న, ఉతామ్ ప్రత్యయముల తుది ‘ఉ’ కారములకు, ఇత్ = ‘ఇ’ కార మగును. ఇట్లేర్పడిన ప్రత్యయములలో ‘వు-రు-ము’ అనునవి “తిజ్జధ్యక్షేష షష్ఠీ త్యాది సూత్రము చొప్పునఁ దిజ్జధ్యములు గానఁ (౮౨ విష.) గళలగుచున్నవి. ‘ను’ ప్రత్యయము మాత్రము “అన్యేద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాది సూత్రము చొప్పున ద్రుతప్రకృతిక మగుచున్నది. (౮౨ విష.). ఉదా:—భూతకాలము:— వండు + తి + నున్ = వండు + ఇ + తి + ను+ఇ+న్ = వండితిసిన్. దుతి వర్ణకావిత్వాదిచే (౨౯౬ విష.) ‘తి’ అనునది వచ్చును. క్వా భూతయో రిత్వాది సూత్రముచే (౨౯౬ విష.) థాతువు తుదిని ‘ఇ’ వర్ణమునిల్పెను. భూతా దుతా మిత్వాది సూత్రముచే (౨౯౬ II విష.) బ్రత్యయముల మీఁది ‘ఉ’ కార మి కార మగును. ఇట్లే “వండితిమి - వండితివి - వండితిరి.” అను రూపముల ప్రక్రియ నడుపునది. “ద్యయోశ్చ భూతార్థే” (౨౯౬ విష.) అను చొప్పున భూతప్రథమపురుషమున ‘తి’ అనునది రాదుగాన భూతప్రథమపురుష బహువచనము ‘వండిరి’ అనియే యేర్పడును. భూతప్రథమపురుషైక వచనరూప

ములు (వండెన్ మొదలగునవి.) ౨౯౬ I విషయమున సాధించబడెను. వర్తమానః—ప్ర - వండుచున్నవారు, మ - వండుచున్నవాడవు - వండుచున్నవారరు, ఉ - వండుచున్నవాడనున్ - వండుచున్నవారము. వండు+చు+ఉండు+ము = వండుచున్నవారము. ఇట్టియొడలఁ గల్గు చింతామణ్యునుక్త వర్ణాగమాదులు “వర్ణాగమోవిశేషః । పురుషే వ్యర్థేషు చాపి వచనేషు (3౨౨-3౨౮ విష.) అను చింతామణి సూత్రము చొప్పున సంపాదించదగును. భవిష్యద్ధర్మకరూపములుః—వండు+అ+కలుగు+నున్=వండఁగలవాడనున్ - వండఁగలవారము, వండఁగలవాడవు, వండఁగలవారరు, వండఁగలవారు (ఇది ప్రథమపురుష బహువచన క్రియ.) ఈరూపములందును జింతామణ్యునుక్త వర్ణాగమాదులను “వర్ణాగమోవిశేష ఇత్యాది సూత్రము చొప్పున (3౨౨-3౨౮ విష.) సంపాదించఁ దగినవె. తద్ధర్మార్థకరూపములుః—ఉత్త - వండు+డు+చున్=వండుడునున్—వండుదుము. మ. వండుదువు - వండుదురు, ప్ర - బ - వండుదురు. రూపాంతరముః—వండు+ఎ+దు+అ+నున్ = వండెదనున్. ఇట్లే వండెదము - వండెదవు - వండెదరు. మొ. ఇందలి ‘ఏత్వా త్వములు’ పునరాగమ ఇత్యాది సూత్రముచే (౨౯౬ విష.) సంపాదించదగినవి. వ్యతిరేకార్థకరూపములుః—ఉత్త - వండు+అ+నున్ = వండనున్ - వండము - మ - వండవు - వండరు - ప్ర - బ - వండరు. వైవానిలో - వర్తమాన భావ్యర్థములందనుబంధములుగాఁ జేప ‘ఉండు - కలుగు’ ధాతువులరూపము లాచ్ఛికము లగుటంజేసి పునరాగమ సూత్ర సాధ్యములుకావు. ఆచ్ఛిక క్రియల సాధించునపుడు క్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రానుక్త విషయములు “వర్ణాగమోవిశేషం ఇత్యాది సూత్రముచే సంపాదించదగును. తత్సరురూపములను సాధించునపుడు క్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రానుక్త విషయములను “పునరాగమ” ఇత్యాది సూత్రముచే సంపాదించగును. (విస్తర.) (చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష.)

విస్తర. ౨౯౬ II విషః—పము నుదాహరించిన సమాసక క్రియారూపములు పయిరితినీ నన్నయాధర్వణీయ సమృతములని విశదపడుచుండఁగా నాంధ్ర భాషాచరిత్రకర్తగా రాంధ్రశబ్దచింతామణిని బరిహసించు నభినివేశముతోఁ జింతామణిసూత్రముల చొప్పున “రక్షింపుపుండునున్ - రక్షింపుపుండువు - రక్షించుపుండువు - రక్షింపుచుండువు - రక్షించుచున్నను. (వర్తమానోత్తమ పురుషైకవచనము.) రక్షించుచున్నము - రక్షించుపున్నము - రక్షింపుపున్నము - రక్షింపకలుగువు - రక్షింపకలుగురు.” మున్నగు క్రియారూపములు సిద్ధించుచున్నవనుచుఁ గొన్ని యవకతవక క్రియారూపముల పట్టికల నుదాహరించిరి. (ఆం. భా.

అహోబలపండితుడు - పండెదనున్ మున్నగువానిని పయిని వ్రాసినరీతిని బునరాగముసూత్రముచే సంపాదించక భట్టారకుని ప్రయోగములు గలవు గాన నవి సాధువులని వ్రాసెను. "పోయెదన్ - వచ్చెదన్ - ఇత్యాది ప్రయోగాత్ దువర్ణక స్యాత్వం : తస్మిన్ పరే వత్సమ్—వతదేత్వ మత్వం చాచార్య ప్రబంధేష దేశ్య క్రియా స్వేన ప్రాయశః స్మృయతే. వై చెదువు ఇత్యాది రూపమపి తదిష్టమేవ. వై చెదువు ఇత్యత్వంహితం గూఢం త్యాధర్వణమ్. 'క్వచి ద్వవర్ణకే చాపి । కేచిత్త స్యాన్తితాఃజనుః త్యాధర్వణం వచనమ్. తచ్చబ్దేనాత్వ ముచ్యతే. ఉభయాన్తే భవే దత్వ వితి పూర్వసూత్రాత్." (అహో. ౪౦౫ పు.). 'వై చెదువు' అను 'ఉ'త్వ ఘటిత దకారరూపము వై తము నన్నయ సమృత మనుట సరికాదు. వువర్ణక వరకత్వ మున 'దకారముమీఁది 'ఉ'త్వమును నిర్వహించు ప్రయోగము నన్నయ భారత భాగమందె కాక మహాకవి ప్రబంధములం దెచ్చటను లేదు. 'వై చెదు' అనురూప మును బట్టి 'వై చెదువు' అని యుండునని యహోబలపతి భ్రమించినట్లు కన్పట్టు చున్నది. (3౦౩ విష.) మఱియు 'వై చెదువు' అనుచోటి దకారముమీఁది 'అత్వము' క్వచి ద్వవర్ణకే చాపీ త్యాధర్వణ సూత్ర సిద్ధమనుటయు సరికాదు. ఈవిషయము ముందు విశదీకరింపబడును. (3౦౩ విష.).

ధా తు వు న కు. ౧.

ఇది యధికార సూత్రంబు. ఇంక నెయ్యది యపక్ర వింపంబడు నయ్యది ధాతువున కగునని యెఱుంగునది.

వ ర్తమానంబున లట్టగు. ౨.

బాలవ్యా. వ ర్తమాన క్రియావృత్తియగు ధాతువునకు లడ్వ్య
వివృతి. ర్ణకం బగు. వ ర్తమానంబునాఁ బ్రారభౌ ౭పరిసమా
౨౯౭ విష. త్తంబు. అప్పటికి ముగియకుండునది.

భూతంబున లిట్టగు. ౩.

భూతక్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు లిడ్వర్ణకం
బగు. భూతంబు నా విద్యమాన ధ్వంసప్రతియోగి.
ముందుండి యప్పటికి లేకుండునది.

చ. ౧౬౭౨ A. ౧౬౭౨ B. మొ. పుటలు.) హాస్యరసావేశమున వ్రాసిన విషయము విమర్శనయోగ్యములు కావుగదా. "పట్టికలందు వివరించిన యనేకరూపములకు నన్నయ భారతమునఁ బ్రయోగములు కానరావు." (ఆ. భా. చ. ౧౬౭౫ పు.) అని వ్రాసిరి. మఱియే గ్రంథముననైన నట్టిరూపములున్నవా? ఉండురా? నన్నయ భారతమున లేవనలే?

భావిని లృట్టగు. ౪.

బాల్యా. భావిక్రియా వృత్తియగు భాతువునకు లృడ్వర్ణకం
వివరణము. బగు. భావి నా విద్యమాన ప్రాగభావ ప్రతియోగి.
౨౯౭ వివరణము. అప్పటికి బుట్టకండునది.

తద్ధర్మాదులందు లాట్టగు. ౫.

తద్ధర్మాది క్రియా వృత్తియగు భాతువునకు లాడ్వర్ణ
ర్ణకంబగు. తచ్చీల - సంభావనా - సంప్రశ్న - సా
తత్య - వర్తమాన భావ్యాశీరాదు లాదిపదగ్ర
హ్యంబులు.

అశీ శ్చాప సంప్రార్థన విధులందు లూట్టగు. ౬.

అశీరాదులందు భాతువునకు లూడ్వర్ణకంబగు.

వ్యతిరేకంబు న లజి యగు. ౭.

వ్యతిరేక విశిష్ట క్రియా వృత్తియగు భాతువునకు
లజి వర్ణకంబగు.

సంజీవని. ౨౯౭ వివరణ:—౧ సూ - వ్యాఖ్య:—క్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రము
లందుఁ గృదంతపరిచ్ఛేద సూత్రములందును వలసినపుడెల్ల 'భాతువునకు' అనుపద
మను వృత్త మగుచుండునని సూరిగారి వివరణమున కభిప్రాయము. ఇయ్యది గంగా
ప్రవాహ న్యాయమున నెల్లెడలను ననువృత్తియగును గాన దీనికి గంగాస్తోత మను
సంజ్ఞ గలదు. "అధికారః - పుం.....వ్యాకరణమతే పూర్వసూత్ర స్థితపదర్య
పరసూత్రే షూన్యస్థితో = అనువృత్తే, స త్రివిధో యథా:—శ్లో. సింహావలోకి
తాఖ్యశ్చ | మజ్ఞాక ప్లుతి రేవచ | గజాస్తోత ఇతి ఖ్యాత | అధికారా స్త్రయో
మతా ఇతి" (శబ్దా. చిం.).

౨ సూ - వ్యాఖ్య:—ప్రవర్తమాన వ్యాపారమును బోధించుచున్న భాతు
వున కనఁగాఁ బ్రకృతికిఁ బరముగ లట్టు నిల్పునని యర్థము. 'లట్' అనునది
సంస్కృతవ్యాకరణ ప్రసిద్ధసంజ్ఞయని యీవఱకు వివరింపఁబడెను. (౨౯౬ వివ.)
కాలవచనాదులు భాత్వర్థములె యనియు నట్టి యర్థములకుఁ బ్రత్యయములు దోష్ట
తకములనియుఁ బయిని గల్పతరువున వివరింపఁబడెను. (౨౯౬ వివ.). ప్రార్థనా ౭పరి
సమాప్తంబు = అవఱకే యారంభింపఁబడి యప్పటికి ముగియకుండున దని యర్థము.
అప్పటి కనఁగా వాక్య ప్రయోగ కాలమున కని యర్థము. ఉదా:—చదువు
చున్నాడు = అవఱ కెప్పుడో చదువసారంభించి యింకను జదువుచున్నాడని

యర్థము. ఇచటి బా - సా - వే . వ్యాఖ్య విమర్శనము ౨౯౬ విషయపు విస్తరమునఁ బ్రదర్శింపఁబడెను.

౩ సూ - వ్యాఖ్య:—జరిగిపోయిన వ్యాపారమును బోధించు క్రియకుఁ బరముగా లిట్లు నిల్చును. విద్యమాన ధ్వంసప్రతియోగి = అప్పటికున్న వస్తు ప్రధ్వంసాభావమునకుఁ బ్రతియోగి భూతమని యర్థము. అభావమునకు ననుయోగి యనియు వస్తు స్థితికిఁ బ్రతియోగి యనియు వ్యవహారము. ప్రతియోగి యనగాఁ బ్రతిద్వంధ్యి. అభావమునకుఁ బ్రతియోగి వస్తు స్థితి. అభావములు నాల్గువిధములు. ౧ ప్రాభాగవము. ౨ ప్రధ్వంసాభావము. ౩ అనోన్మాన్యాభావము. ౪ అత్యంతాభావము. ఇంక “ఘటము పుట్టఁగలదు” అను ప్రతీతికాలములో నుండెడి పుట్టనున్న ఘటముయొక్క ‘అభావము’ ప్రాగభావము. ఘటము ధ్వస్తమయ్యెనను ప్రతీతికాలముం దుండెడి ధ్వస్తమగు ఘటముయొక్క అభావము ప్రధ్వంసాభావము. ‘ఘటము పటముకాదు - పటము ఘటముకాదు’ అను ప్రతీతిలో నుండెడి ఘటమందలి పటత్వాభావమును బటమందలి ఘటత్వాభావమును ననోన్మాన్యాభావములు. “వంధ్యాపుత్రుఁడులేడు - శశవిషాణములేదు - గగనారవిందములేదు” అను ప్రతీతులలోని వంధ్యాపుత్రాద్యభావ మత్యంతాభావము. ఉదా:—‘వాడు చదువఁగలవాడు = చదువనున్నవాడు’ అను ప్రతీతులలో నప్పటికి వాడు చదువనారంభింపలేదు గావున నప్పుడున్న తననాభావము ప్రాగభావము. దానికిఁ బ్రతియోగి భవిష్యత్పతనక్రియ. తననప్రాగభావ నిష్ఠానుయోగితా నిరూపిత ప్రతియోగితా శాలి భావిపతనక్రియ యని నిష్కృష్టార్థము నెన్నునది. ‘వాడు చదివెన్’ అను ప్రతీతిలో నప్పటికిఁ బతనక్రియలేదు. ఇంకఁ బతన ప్రధ్వంసాభావమే కలదు. దానికిఁ బ్రతియోగి యతీతపతనక్రియ. వర్తమాన పతన ప్రధ్వంసాభావ నిష్ఠానుయోగితా నిరూపిత ప్రతియోగితాశాలి యతీత పతనక్రియ యని నిష్కృష్టార్థము. లిట్లునకు సంస్కృతవ్యాకరణమున ననద్యతన పరోక్ష భూతమే యర్థమైనను నది సంస్కృతమహాకవులచే సయిత మువేషితమై యర్వాచీన వ్యాకరణకర్తలచే నువేషితమగుటచే భూత మాత్రమే యర్థమను (౨౯౬ విష.) సిద్ధాంతము నాశ్రయించి సూరి భూతంబున లిట్లగునని సూత్రించిన వాడయ్యెను. ఉదా:—వాడు నిన్ను చదివెన్. మొ.

౪ సూ - వ్యాఖ్య:—భావిక్రియా వృత్తియగు థాతువున కనఁగా జరుగ నున్న వ్యాపారమును దెల్పు థాతువునకుఁ బరముగా లుట్టు నిల్చునని యర్థము. థాతువునందుఁగల యట్టి భావిత్వమునకు లుట్టు దోష్టతకమగునని తాత్పర్యము.

ప్రాగభావ ప్రతియోగి యనుదాని యష్టము పూర్వసూత్రవ్యాఖ్యలో విశదీకృత మయ్యెను. ఉదా:—వాడు తేపు చదువగలవాడు = చదువనున్నవాడు.

౫ సూ:—తద్ధర్మ తచ్ఛీలాదులు తద్ధర్మాదులని సూరియే వివరించెను. తద్ధర్మ మన = ఆవస్తువుయొక్క లేదా ఆతనియొక్క వృత్తి మొదలగునవి. కులాలుడు కుండలు వానును. తచ్ఛీలము=ఆవస్తువుయొక్క స్వభావము - జ్వలనజ్వాల లుప్పురం చెగయును. (చూ. బా. క్రి. ౨౨ సూ. వివృతి.) సంభావన=ఊహము - వాడెచ్చటి కీపాటికి జేయన్. సంప్రశ్నము - నీవు చదువుచువా? సాతత్యము = సర్వదా వర్తిల్లుట. పర్వతము చలింపకయుండున్. వర్తమానము - నే నిప్పుడు వచ్చెదను. భావి - నేను రేపు వచ్చెదన్. ఆశీరాదులు - నీకు మంగళంబగున్. మొ. లా ట్టుచు నది సూరిచే గల్పితమగు లకారము - సంస్కృతమున నిట్టి యర్థములను దెల్పు లకార మొక్కటి లేమింజేసి దీని కప్రసీద్ధ లకార కల్పనమే యుచితము.

౬ సూ - వ్యాఖ్య:—ఆశీస్సు = ఆశీర్వాదించుట, శాపము = శపించుట. సంప్రాప్తనము = ప్రార్థించుట, విధి = ఆజ్ఞాపించుట. ఇట్టి యర్థములందు థాతు వునకు లూట్టుగును. లూట్టునకు లేని యర్థములు కొన్ని సంస్కృతపు లిజ్ లోట్టు లకుఁ గలవు. లూట్టున కాదేశములగు 'ఎడున్ - తన్' అనునవి సర్వపురుషవచన సాధారణములు. మఱియు లూట్టున కాదేశమగు 'అదీ' వర్ణకము విధ్యర్థక మాత్రమే. ముడుజ్జులు మధ్యమపురుష మాత్రముననే వచ్చును. కావున లూట్టు సైతము లిజ్ లోట్టులకంటెఁ గొంత వైలక్షణ్యముగలదె యన నగును గాన దీనికిని లూట్టును నప్రసీద్ధ లకార కల్పన ముచితమే యన నగును. ఉదా:—నీకు మంగళంబయ్యెడున్-వానికి రాక్షసత్వ మగుతన్-వాడు నా చెప్పినపని చేయునది - నీవు నను గఱింపుము - మీరు పొండు. మొ.

౭ సూ - వ్యాఖ్య:—వ్యతిరేక విశిష్టక్రియావృత్తి = ధాత్వర్థవిరుద్ధక్రియా వృత్తియగు థాతువునకు లజియగును. ఉదా:—వాడు వండెడు - వీరు చదువరు. మొ.ఇట్టి లకారము సంస్కృతమున లేదు గాన దీనికిని నప్రసీద్ధ లకారసంజ్ఞ యుచితమే యనఁదగును. ఈసందర్భమున బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత “లజీ” అను జీత్వకల్పనముచేయుట సరికాదని చేసిన యాక్షేప మీవఱకే నిరాకృత మయ్యెను. (౧౨౭ విష. విస్తర I - ౧౨౭ విష. చూ.) ఇట్లే సూరి యానూతన లకారములను గల్పించుటచే నితనికి సంస్కృతములోని లకారములు తెలియవనుట యొక దవ్వాలమున నీతని గ్రంథము మూలము కాదనుటయు మున్నగు విషయ ములు కేవలము నసంగతములు. (బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము. ౫౨౪ మొ. పుటలు.)

[బా. క్రి. ౯-౧౦-౧౧ సూ.] 'బా సా-పే' వ్యాఖ్య యపరిశీలనమూలకము. 1343

“మూలము-‘తద్ధర్మ వర్తమా నాతీతా గామ్యుర్థకాః క్రియా జ్ఞేయాః’ అని నాలుగర్థములనే వివక్షించి ప్రక్రియను నడపెను. అనునను సూరి బహుప్రయోగ దృష్టింజేసి లూట్టు లజీమను మఱిరెంటిని గ్రొత్తగ నంగీకరించి.....” (బా. సా. పే. 3౮౨ పు.) అని వ్రాయుట యపరిశీలన మూలకము. “వ్యతిరేకాదా భావని చాత్ స్యాత్.....వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డజ్ స్యాత్.....” అనునవి యాదిగాఁగల సూత్రములచే సూరిగారి లజీమాపములను జింతాడుని సాధించియే యున్నది. “ప్రార్థనార్థే ము రేక త్వే.....ప్రార్థనే ము ఘ్ను డజ్ స్థితిః..... తద్ధర్మ ప్రథమైకత్వే | వాచకాద్ధి క్రియా క్రియాపదాత్ | అనిశబ్దప్రయోగః స్యాద్ ద్విశేషార్థే నిరీక్షితే.....దుమ కాతా కావుతాద్యాః.....” మున్నగు కారికలను నధర్వణుఁడు సూరి చెప్పిన లూట్టునకు మూలముగా వచించియే యున్నాఁడు. ఇంకను విస్తరించి యహోబలపండితుఁడు కవిశిరోధరాక్షణమున ననేక విషయముల నుదాహరించియు నున్నాఁడు.

లకారంబునకు డు - రు - పు - రు - ను ముఖ్యులు. ౮.
 లడాది లకారంబులం దొక్కొక్కటికి డుబాదు లాదే
 శంబులగు. ఇందు ఖకారంబు ప్రత్యాహారార్థంబు.
 అందు వరుసను రెండేసి ప్రథమ మధ్యమోత్తమంబు

బాలవ్యాకరణ. లనంబడు. ౯

వివరణము. డుజ్ - రు ప్రథమము, పు - రు - మధ్యమము, ను -

౨౯౮ విషయము. ము, ఉత్తమము.

వానిలో రు - ము లు బహువచనంబులు - వెఱ లేక
 వచనంబులు. ౧౦

నామ యుష్మ దస్త దర్థంబులందుం బ్రథమ మధ్య
 మోత్తమంబు లగు. ౧౧

సంజీవని. ౨౯౮ విషయము:—౮ సూ - వ్యాఖ్య:—ఎట్ - లిట్ - లృట్ - లాట్ -
 లూట్ - లజీ’ అనెడి యాటిటిలోని లకారములలో నొక్కొక్కదానికి ‘డుజ్ -
 రు, పు - రు, ను - ముఖ్య’ అనునవి యాదేశములగును. లడాదులలోని లకారే
 తరము లిద్వర్ణములు. సంస్కృతవ్యాకరణ వాసనచే బ్రక్రియోపదేశ సౌలభ్య
 మునకయి సంస్కృతవ్యాకరణ రీతినె లడాదులు పేర్కొనఁబడినవి. సంస్కృతమున
 లడాదులకుఁ దిజ్విభక్తు లాదేశింపఁబడినట్లే యిందు డుఖ్యిభక్తు లాదేశింపఁబడినవి.
 సంస్కృతమున బరస్తైపదులకు వేలుగను నాత్తనేపదులకు వేలుగను గ్రియావిభక్తి

ప్రత్యయములున్నట్లు తెలుగునలేవు. తెలుగున నాత్మనేపదికి 'కొను' థాతు వను బంధముగాఁ జేపట మాత్రమే కలదు. డుష్టులోని జకార మివ్వల్ల మగుటచే బా - తత్వ - ౧౯ సూత్రముచొప్పున 'డు' వర్ణకము బిందుపూర్వక మగును. 'ముఖ్' అను దానిలోని ఇకారము ప్రత్యాహార ఘటనకయి యిదవర్ణముగాఁ జేర్పబడెను. (విస్తర. I. ౫ II ౩౪. ౧౨౨ విష.) కాన 'డుఖ్' అను ప్రత్యాహారముచే 'డుజ్' రు - వు రు - ను ము' అను ప్రత్యయములు చెప్పబడును. ఇట్లే 'పుఖ్' అనుదానిచే 'పు రు - ను ము' అను ప్రత్యయములు చెప్పబడును. ఇందలి నుప్రత్యయము ద్రుతాంతమని సూరి వచింపలేదు. కాన నట్టి 'ను' ప్రత్యయమే ద్రుతస్వరూప మనియు దానికి స్వరలోపము గల్గెగా 'న్' అను వ్యంజనరూపము నందుననియు (చదువఁగలను = చదువఁగలన్ - చదువుదును = చదువుదున్. మొ.) సూరి యాశయము. ద్రుతప్రకృతికముల ద్రుతమును సూరి కంతోక్తముగ వచించెను. బా - సంజ్ఞ - ౧౧-౧౨-౧౩ సూత్రముల చొప్పున వానికి ద్రుత మంతమందు చేడట బాలవ్యాకరణ సంప్రదాయము కాదు. కావుననే "లూట్టు డుష్టున కెడు త వర్ణంబులు ద్రుతాంతంబు లగు." (బా. క్రి. ౨౬ సూ.) అని యిట్లు సూరి వచించు చునే యుండును. ఇట్టి ప్రక్రియ చింతామణికి విలక్షణము. (౧౨౦ విష.) చింతా మణిలో నుత్తమ పురుషైకవచనమున విధింపబడిన (ఉత్తయంతో వనకారా న్యతాం మధ్యోత్తమైక వచనానామ్.) 'ను' ప్రత్యయము 'అన్యేద్రుతప్రకృతయః' అనుచొప్పున ద్రుతప్రకృతిక మగును గానఁ జింతామణి ప్రక్రియ చొప్పున చేయఁ గలనున్ - చేయుదునున్ - చేయనున్ - చేశీతినిన్ మున్నగురూపములు నీర్ధించును. తే.గీ. ఏను నీయింతియును గాని యెఱుంగ రన్యులు.....తే.గీ. అన్యు లెఱుంగమిఁజేరి లోకావవాద | భీతి నెఱిఁగియు నిత్తన్విఁ బ్రీతిః దప్పి | యెఱుంగ నంటిని నిందఱు కిప్పు డెఱుంగఁ | శెప్పె నాకాశవాణి యచ్చెరువుగాఁగ. (ఆది. ౪ ఆ. ౧౦౮ ప.) 'అంటినిన్' అనుచోటి నకారము ద్రుతమాత్రమే కాని యర్థవిశేష బోధక 'ను' శబ్దముకాదు. (ఆం. భా. చ. ౧.౬౦౨ పుట.) 'ఎఱిఁగియున్' అనుచో 'చా'ర్థక 'ను' శబ్ద ముండుటచేత 'అంటినిన్' అనుచోట 'ను' శబ్దస్థితి సుప్రసక్తము కానేరదు. లూట్టుచోట నీప్రత్యయములెల్ల నిలువవు. లూట్టు ముష్టున కెడు త లాదేశింపబడును. (బా. క్రి. ౨౬ సూ.)

౯ సూ - వ్యాఖ్య:...ముష్టునందలి ప్రత్యయము లాటిటిలోను వరుసగా రెండేసి ప్రథమ మధ్యమోత్తమ పురుషము లనంబడును. మొదటి 'డుజ్ - రు' అను రెండును బ్రథమ పురుష ప్రత్యయములు. తరువాతి 'పు - రు' అను రెండును

పుణ్యమ పురుష ప్రత్యయములు. తుది రెండును 'ను - ము' అనునవి యుత్తమ పురుష ప్రత్యయములు.

౧౦ సూ - వ్యాఖ్య:—అట్టి ద్వికములు మూడిటిలోను మొదటి దేశ కవచము - రెండవది బహువచనము. కాఁగా 'డుజ్ - వు - ను' అనునవి యేకవచన ప్రత్యయములు. 'రు - రు - ము' అనునవి బహువచన ప్రత్యయములు. ఈవిషయనే సూరి నిపుణముగా సూత్రించెను.

౧౧ సూ - వ్యాఖ్య:—నామ మనఁగా యుష్ట దస్త ద్విన్నము. అస్తదర్థము కర్తగాఁగల క్రియ తమరుషమగును. యుష్టదర్థము కర్తగాఁగల క్రియ మధ్యమ పురుషము. తక్కిన యేది కర్తయై యున్నను గ్రియ ప్రథమపురుష మగును. ఉదా:—నేను వండుచున్నాను - మేము వండుచున్నాము - నీవువండుచున్నావు - మీరు వండుచున్నారు - వాడు వండుచున్నాడు - వారు వండుచున్నారు - రాముడు వండుచున్నాడు - రాములు వండుచున్నారు. మొ.

అమహదర్థంబునందు దుశ్శులకు దువు లగు నున్నాను
బంధంబు మీఁద దివి యగు. ౧౨.

ఉదంతంబునకు లట్టు పరంబగునపు డున్నానుబంధం
బగు. ౧౩.

ఉదంతంబున థాతువునకు లట్టు పరంబగునపుడు

బాలవ్యా. 'ఉన్న' అను శబ్దం బనుప్రయుక్తం బగు.

వివరణము. ఉన్న శబ్దంబు పరంబగునపుడు చు వర్ణకంబగు. ౧౪.

ఆర్థ విష. ది వీతరంబగు డుష్టు పరంబగునపు డున్నానుబంధంబు
నకు దీర్ఘంబగు. ౧గి.

ప్రథమము - వాడు వండుచున్నాడు - వారు వండు
చున్నారు - అది వండుచున్నది - అవి వండుచున్నవి -
మధ్యమము - నీవు వండుచున్నావు - మీరు వండు
చున్నారు. ఉత్తమము - నేను వండుచున్నాను. మేము
వండుచున్నాము.

సూచివని. ఆర్థ విష:—౧౨ సూ - వ్యాఖ్య:—డుష్ట ప్రత్యాహారము లోని ప్రత్యయములయందలి 'డుజ్ - రు' అను ప్రథమపురుష ప్రత్యయము ల మహత్కర్తృక క్రియలపైని నిలువవు. కావున వాని విషయమున సూత్రించు చున్నాడు. అమహదర్థంబునందు = అమహదర్థము వివక్షిత మగుచుండఁగా ననఁగా

నమహత్కర్తృక స్థలములందని యర్థము. 'డుజ్ - రు' లకు 'దు - వు' లాదేశము లగును. ఉన్నానుబంధంబు మీఁది 'డుజ్ - రు'లకు 'ది - వి' అనునవి వరుసగా నాదేశము లగును. ఉదా:—అది వండంగలదు - అవి వండంగలవు - అది వండదు - అవి వండవు. ఉన్నానుబంధంబు మీఁద - అది వండుచున్నది - అవి వండుచున్నవి. మొ.దుష్టాచారగా సమాపక క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములు, అవి పురుషబోధక సర్వనామ ముల సంగ్రహరూపములై యాచార్యులు వాని తుని వర్ణములై యనఁదగును. ఉదా:— అది - న, వాని - రు, నీవు - వు, మీరు - రు, నేను - ను, మేము - ము, అను - దు, అవు - వు అది - ది, అది - వి. 'అది - అవి' అనువానికిఁ బర్యాయములగ "అదు - అవు" అనునవి పురాతనకాలమునందుఁ దెలుఁగు దేశమున నైతము వ్యవహరింపఁబడుచుండెడివి. నేటికిని కర్ణాటములో నవియే తచ్చబృథార్థ కామహాద్రుపములయి యున్నవి. అమహత్కర్తృకత్వమునందును మధ్య మోత్తమ పురుష ప్రత్యయములు మహత్కర్తృకత్వమునందలివై నిల్చును. మహత్తమ త్యమహాదర్థములు మూఁటను నీ నా శబ్దరూపము లొక్కతీరుననే యుండును గాని వానికి భేదము లేదుగదా. అమహత్తులకు మహద్వివక్ష లేనిదే యుష్ట దస్త దస్త వ్యవహారము సంభవింపదుగదా.

౧౩ సూ - వ్యాఖ్య:—థాతువులెల్ల సాధారణముగఁ దెలుఁగున నుదంత ములై. "సంస్కృతంబున కంగలాదుల కించుక్కగు." (బా. క్రి. ౬౩ సూ.) అను చొప్పున "అంగల-అడక" మున్నగు థాతువు లుదంతములు కాకున్నను నవి స్వార్థేంచుక్కుతోఁ గూడి 'ఉ'దంతములై యగును. ఇట్లే "అప్పాదులకు నజీ యగు." (బా. కృదంత. ౧౩ సూ.) అను సూత్రమునఁ జేర్కొనఁబడిన 'అప్ప' మున్నగు థాతువులును సంగలాదులలోనివై కాన స్వార్థేంచుక్కుతోఁ గూడి యుదంత థాతువులై యగుచున్నవి. ఉదా:—అంగలించు - అడకించు - అప్పించు - అప్ప గించు. మొ. ఇంక "కలుగున" కస్త్యర్థంబునందు లట్టు పరంబగునపుడు కలయగు. (బా. క్రి. ౧౦౪ సూ.) అనుచొప్పున నాదేశభూతమగు 'కల' అను నుదంతమునకు "ఉన్నా"నుబంధమును వారింతుట యీసూత్రములోని "ఉదంతంబునకు" అనుదశ మునకుఁ బ్రయోజనము కన్పట్టుచున్నది.

౧౪ సూ - వ్యాఖ్య:—ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపుడు థాతువునకు 'చు' వర్ణకం బగును. ఉన్నానుబంధ మనక "ఉన్నశబ్దంబు" అనుటచేత ఉన్న కలజీ న వర్ణకంబులు భవద్భావి శతృ క్తవదర్థంబులం దగు." (బా. క్రి. ౪౬ సూ.) అను సూత్రము చొప్పున వచ్చు 'ఉన్న' అనునది పరమగునపుడును 'చు' వర్ణక మగునని

[బా. క్రి. ౧౫ సూ.] వండుచున్నాడు' మొ. మూడువిధముల సాధింపనగును. 1353

యొలుగునది. ఉదా:—వండు+లట్ = వండు+చు+ఉన్న+డు = వండుచున్నాడు. వండు+(భవచ్ఛత్రధక) ఉన్న = వండు+చు+ఉన్న = వండుచున్న (రాముడు.) మొ.

౧౫ సూ - వ్యాఖ్య:—అనుహత్కర్తృకత్వమున 'డు' బ్రుల' కాదేశ మయిన (బా. క్రి. ౧౨ సూ.) 'ది-వి' అనునవి తప్ప దక్కిన డుష్టు పరమగునపు డున్నానుబంధమునకు దీర్ఘము వచ్చును. డుష్టులోని 'డు' బ్రుల' కాదేశము లగుటచేత 'ది-వి' అనునవియును 'డుష్టు' లోనివె యనఁదగి యుండుటంజేసి వానిని బృథక్కరింపవలసెనని యొలుగునది. వాడు వండుచున్నాడు:—వండు+లట్ = వండు+డుజ్ = వండు+ఉన్న+డు = వండు+చు+ఉన్న+డు = వండుచున్నాడు ప్రకృతసూత్రముచే 'ఉన్నా'నుబంధమునకు దీర్ఘమయ్యెనని యొలుగునది. ఇట్లే తక్కిన "వండుచున్నారు - వండుచున్నావు - వండుచున్నారు. - వండుచున్నాను - వండుచున్నాము." అను రూపముల ప్రక్రియ నెన్నునది. అది వండుచున్నది:— వండు+లట్ = వండు+డుజ్ = వండు+ఉన్న+ది = వండు+చు+ఉన్న+ది = వండుచున్నది. ప్రకృతసూత్రమున "ది వీతరంబగు డుష్టు"నుటచేత 'ది' వర్ణక పరకత్వమున 'ఉన్న' అనుదాని తుదిస్వరము దీర్ఘము కాదయ్యెనని గ్రహింపవలెను. (ఈరూపక క్రియలతో సూరిగారు నడపిన ప్రక్రియాంతరము చొప్పున సిద్ధించు ఉండు థాతు రూపము (బా. క్రి. ౫౬) లేకాకారము గలవె. (వండు+చున్+ఉన్నాను.) కానివానికి భిన్నములు గావనుబుద్ధి నొదవించుచున్నవి. (౨౯౬ విష.) ఉదా:—ఉండు+లట్ = ఉండు+ఉన్న+డుజ్. (బా. క్రి. ౧౩ సూ. చొప్పున ఉన్నానుబంధము.) "ఉన్న శబ్దంబు పరంబగునపు డుండు థాతువునకు లోపంబగు." (బా. క్రి. ౫౬ సూ.) అను సూత్రము చొప్పున 'ఉండు' థాతువు లోపించుటంజేసి బా - క్రి - ౧౪ సూత్రము చొప్పున 'చు'వర్ణకము రాకపోగా 'ఉన్నాడు' (బా. క్రి. ౧౫ సూత్రముచే 'ఉన్నా'నుబంధమునకు దీర్ఘము.) అని సిద్ధించును. ఇట్లే "ఉన్నారు - ఉన్నావు - ఉన్నారు - ఉన్నాను - ఉన్నాము." అను రూపములును సిద్ధించును. (ఈసూరిగారి ప్రక్రియను ఖటచి కావలయు ననేకస్థలములందు 'ఉండుచున్న' మున్నగు రూపములను బా - గు - ప్ర వ్యాఖ్యాత ప్రయోగించెను. "వర్తమాన కాలంబునందు దాని భ్వంసము ఉండుచున్నట్లు" "వస్తూత్పత్తికి ముందుండుచున్న యభావము." "వాక్యప్రయోగకాలంబునం దుండుచున్నట్లు." (బా. గు. ప్ర. ప్రథమముద్ర. ౨౧౮ పు. ౩౦౮. పుట. ద్వి. ము.) ఇట్లు వెక్కుచోట్ల ప్రయోగించెను.) పైరీతి నేర్పడిన 'ఉన్నాను-ఉన్నది' మున్నగురూపములెల్ల థాతువుల శత్ర

ర్థక చువర్ణకాంత శబ్దములతోఁ గూడి యా యా ధాతువుల వర్తమాన లట్టు రూపముల కహ్మనానతిరక్తాకారములు గలవగుచున్నవి. ఇట్లే 'ఉండు' ధాతువు యొక్క భవచ్ఛత్రమున బా - క్రి - రక్ష సూత్రము చొప్పున వచ్చు 'ఉన్న' వర్ణకము పరమగునపుడు బా - క్రి - గీల సూత్రముచేత 'ఉండు' - ధాతువు లోపింపఁగా నేర్పడిన 'ఉన్న' అను క్రియాజన్యవిశేషణము బా - సమా - స సూత్రము చొప్పున విభక్తి వివక్షయందుఁ దచ్చబ్రాంతమై 'ఉన్నవాడు - ఉన్నవారు' మున్నగు రూపముల నొదవింపఁగా బా - క్రి - ౧౧౭ సూత్రము చొప్పునఁ దచ్చబ్ర వకారలోపమువచ్చి 'ఉన్నాడు - ఉన్నారు' (ఉన్న + అది = ఉన్నది. ఉన్న + అవి = ఉన్నవి.) మున్నగు రూపములు గల్గును. అట్టివాని మూలమున నైతము 'వండుచున్ + ఉన్న వాడు = వండుచున్ + ఉన్నాడు = వండుచున్నాడు.' మున్నగు రూపము లేర్పడును.

సూరి యిట్లుగ బాలసరస్వ త్యహోబలపండితులు వడిన ప్రమాదమార్గముననె పోయి కయిరీతిగల "ఉన్నాను" మున్నగు రూపములను సాధించినవాఁడయ్యెను. "వస నివాసే ఇతి ధాత్వర్థోనుబద్ధకః 'ఉన్న' ఇతి, ఆపరత్ర అస భవీతి ధాత్వర్థోనుబద్ధకః కలఇతి 'భవతి క్రియాపదాశమ్.' (ఆహో. ౪౬౧ పు.) "వర్తమానార్థ వివక్షయా వసతి రనుబంధః - ఇంచుగాగమః - పాదేశః - చు రితి క్రియా పదానా మితిమః - వ్యతిరేకార్థ ఇత్యాది వక్ష్యమాణ సూత్రేణ దుష్ - అనుక్త న్యాయేన సానుసానికోచ్ఛారణం జీత్. నుతింపుచున్నాడు - పోషింపుచున్నాడు." (ఆహో. ౪౬౩ పు.) "పునరాగమః క్రియాశామ్.....ఘటింపుచున్నాడు ఇత్యత్ర దీర్ఘో ప్యనేనైవ సిద్ధ్యతీతి." (ఆహో. ౪౯౪ పు.) "ఘటింపుచున్నావు.....ఘటింపుచున్నాను - చేయుచున్నాను." (ఆహో. ౪౯౦ పు.) బాలసరస్వ త్యహోబల పండితులను సూరిని ననుసరించి యర్వాచీరులెల్ల నీరూపములనె సాధింపసాగిరి. ఇతరుల మాట యట్లుండఁగా నారాయణీయాంధ్రీకర్త యక్కారికల నాంధ్రీకరించుటలోఁ గవిజవాంజసములో నుదాహరింపఁబడిన వనుచు రెండు ప్రక్షిప్తకారికల నుదాహరించి వాని నాధర్వణములుగా విశ్వసించి యాంధ్రీకరించెను. వానికి గాణపతవివరణకర్త వ్యాఖ్యచేసి యాధునిక ప్రయోగములను బెక్కిటని జూపెను. (రారా. క్రియా. ౩౫౫-౩౫౬ కారి. ౨౧-౨౨ ప.) ఇది సరికాదు. (విస్తర.). నన్నయధర్వణ సూత్రముల నిర్వహించుటకు వారి

విస్తర. ౨౯౯ వివః—కవిజవాంజస కారికలు:—శ్లో. లఘుపూర్వ సకారాత్త. ధ్వజోపరి భవేచ్ఛ యః|ధూతార్థ నైకవచనే| ప్రథమాయా మితిరితః|

త్వేస్యై స్త్యైత్వంచ రిత్వంచ | స్తో భూతే ప్రథమాద్వయోః | తత్ర నాఽద్వాదికం
భూతే | సర్వేషా మితికేచన.” వీని యాంధ్రీకృతిః—క. కని మొదలైన లఘూ
పథ | క న కారాంతముల క్షార్థకంబుల మీఁదన్ | జను యత్వము ప్రథమపురుష |
మున నేకవచనమునందు భూతార్థములోన్. ౨౧. 3౫౬. క. క్షేత్వైత్వంబునకంటె
నెత్వము | రిత్వము భూతమున నగుచు రెండిటఁ బ్రథమై | కత్వాదుల నన్నిటికిన్ |
సత్వగుణా, యొక్క రంధ్ర నాఽద్వాదికమున్. ౨౨. (నారా. క్రియా.) పంఞ్చకారిక
లాధర్వణములు కావు. అహోబలపండితీయమున నివి లేవు. ప్రథమపురుషార్థమునఁ
'ప్రథమాయామ్' అని స్త్రీలింగశబ్దమును బ్రయోగించుటచేత సయితము తత్క
రికాకర్త యధర్వణాచార్యుఁడు కాఁడని నిశ్చయింపనగును. ప్రథమపురుషము
విషయమున నన్నయభట్టు “నాన్యస్య” అని ‘దు టి’ వర్ణకా విత్యాది కారికలోఁ
బ్రయోగించెను. ‘కనియెన్ = కనెన్ - కనిరి’ మున్నగురూపములను సాధించుట
కంఠ యధర్వణుఁడు “ఇత్ స్యాత్ భూత బహుత్వేతు | దేశ్యే తూభయతో
భవేత్ | యః స్యా ద్దేశ్య క్రియా నైతు | భూత ఏకత్వ వాచకే | ఇత ఏవ పరః
స స్యాత్” దిత్యాది కారికల నుపదేశించియే యున్నాఁడు. అట్టి కారికలు కవిశిరో
భూషణమున నుదాహరింపఁబడి యున్నవి. అట్టి కారికల నాంధ్రీకరించియుఁ బున
రుక్తములగు కవిజనాంజన ప్రక్షిప్తకారిక లాధర్వణములని నారాయణీయాంధ్ర
వ్యాకరణకర్త యొట్లు విశ్వసించెనో తెలియకున్నది. మఱియు నట్టి ప్రక్షిప్తకారికల
ప్రక్రియయు కేవలము నవ్యుత్పన్నకృతముగాఁ గన్పట్టుచున్నది. క్షార్థకరూప
పదమును బ్రకృతిగా నిల్పి దానినుండి ‘కనియెన్’ అనురీతి భూతార్థరూపములను
సాధించుట కేవలము సంప్రదాయవిరద్ధము. “క్షా భూతయోః క్రియా నైత్యే”.
త్తని ప్రత్యేకముగా భట్టారకుఁడు సూత్రించి యుండెనుగదా. ‘ఇత ఏవ. పరః
స స్యాత్త’ని కదా యధర్వణుఁడు వచించెను. ఇట్లా కారిక లుపేక్షణీయములై
యైనను రెండవ శ్లోకము నుత్తరార్థమునకై వీనిని నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకరణ
కర్తగారు వీడఁజాలరైరి. కాని యందలి నాఽద్వాదుల నధర్వణుఁ డుపదేశించె
ననుట విశ్వసనీయము కాదని భావింపరైరి. ‘నాఁడు - నారు, నావు - నారు,
నాను - నాము’ అనునవి నాఽద్వాదులు. నన్నయ ‘వచ్చినవాఁడను’ అని వకారిము
తోనె ప్రయోగించును. అందు వకారలోపముగల ‘నాఁడను - నారము, నాఁడవు -
నారరు = నారు, నాఁడు - నారు.’ అనురీతిగలవి తిక్కయజ్ఞుచేఁ బ్రయోగింపఁ
బడినవి. అందలి ‘డ-ర’ వర్ణముల లోపముగల ‘నాను - నాము, నావు.’ అను
రూపములు ప్రాచీనప్రామాణిక కవిసమ్మతములు కావు. అట్టి ధూర్జటి మొద

లోన్న మహాకవులచే నంగీకరింపబడినవి. ప్రాచీనకావ్యములలోని రంగనాథ రామాయణమునం దట్టి ప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. కాని యాకాలపు మహాకవులును దర్వాతి ప్రాచీనమహాకవులును నట్టి ప్రయోగముల నాదరింపలేదు. రంగనాథరామాయణ ప్రయోగములకు బట్టి యాకాలమున నట్టిని వ్యావహారిక రూపములై యుండెడివని (నేడు వీనికి బ్రాహ్మయములై మహాకవులచే నాదరింపఁ బడని, చేశాను = చేసేను, చేశావు = చేసేవు, మున్నగువానివలెనె.) తోచు చున్నది. రంగనాథరామాయణపు యూనివర్సిటీ ముద్రణసంస్కర్తలు వానిలోఁ బెక్కిటిని దిద్దివేసిరి. ఒకచో నట్లు దిద్దఁబోగాఁ బ్రమాదమున యతిఃప్రశ్నమైనది, నెమ్మది నున్నావు నీకిది తగునె. (వావి. ము. ౧౭౬ పు.) నెమ్మది నున్నాడ విడి నీకుఁ దగునె. (యూని. ము. ౨౦౧ పు.) (చూ. విస్తర. IV ౬౩ III విష.) యూనివర్సిటీ ముద్రణమందు నైత మింకను గొన్ని సంస్కర్తల ప్రమాదమున మిగిలియున్నవి. “చిరకాల మమరేంద్రః జెఱఁబెట్టిరావు । । నాకంటె విక్రమోన్నతి మించినావు. (యూని. ము. ౩౦౭ పు.) ఎప్పుడు సూచినా నీధూము లెల్ల. (యూని. ము. ౨౬౧ పు.) వితత విక్రము నైనన్య విభుఁ జేసినావె. (యూని. ము. ౧౫౫ పుట.) అర్వాచీన మహాకవులు వీనిని ధారాళముగాఁ బ్రయోగించిరి. ‘ఇట్లె నాను - నాము - నామృతములున్ను శిష్టవ్యవహారమందున్నందున కవులు ప్రయోగించినారు. రంగనాథరామాయణములో.....మునుపఁగా గడి దుర్గముల నుంచినావె.....అనిన్ని పిడుపర్తి సోమన బరవపురాణములో ‘జరిగినావు’ (పుట. ౬౪.) ధూర్జటి కాళహస్తిమాహాత్మ్యములో ‘ఒనరించినాను’ (III ౨౧౮.) కోట శివరామయ సానందోపాఖ్యానములో ‘తలంచినాను’ (౩౭ పు.) వెళ్ళినాను. (౮౪ పు.) మొల్లరామాయణములో నేర్పినాను. (౧ ఆ. ౧౨.) తెరలి రామయ్య ఘటికాచలమాహాత్మ్యములో ‘ఒనరించినాను.’ (౨ ఆ. ౧౫౮.) సవరందిన నారాయణ కువలయాశ్వచరిత్ర - చదువుకొన్నాము. (౨ ఆ. ౭౯.) మల్లారెడ్డి షట్పక్రవర్తి చరిత్రలో చూపించినాను. (౩ ఆ. ౧౨౭.) శంకర కవి హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానములో ‘మోదినావు’ (౨ ఆ. ౧౪౭.) రుద్రకవి నిరంకుశోపాఖ్యానములో ఒక్క సీసపద్యములోనే ‘పట్టినావు - కోరినావు - నడచినావు - పడినావు - కాచినావు’ (౩ ఆ. ౨౯.)కుందుర్తి వేంకటాచలకవి మిత్రవిందాపరిణయములో ‘చదవినావు-రచించినావు-ఘటించినావు-చాటించినావు-ఆలరినావు.’ (కవులచరిత్ర. ౪౪౩ పు.) అప్పకవి-దాచినావు. (౨ ఆ. ౩౦.) ఇచ్చినావు. (౪౪. ౪౧౩-౪౧౪-౪౧౫ప.) కూచిమంచి తిమ్మకవి రాజశేఖరనిలాసములో ‘చాలినావు’ (౨ఆ. ౭.)కృష్ణయ ఇందుమతీపరి

[బా. క్రి. ౧౨ మొ. ౧౫ సూ.] సమాపక క్రియలు విధేయ విశేషణములు నేకాకారములు.

కాలములోని ప్రామాణిక కవి ప్రయోగములను జూపుట యావశ్యకము. “ఉన్నాను - ఉన్నావు - ఉన్నాము - చేయుచున్నాను - చేయుచున్నాము - చేయుచున్నావు.” అను రీతిగల ప్రయోగములు నన్నయ భారత భాగమందేకాక తిక్కన శ్రీనాథాదుల గ్రంథములందును లేవు. అవి ప్రాచీన ప్రామాణిక కవిప్రయుక్తములు కావు. వీనిని సూ. విడిచి తిక్కనవానిని సాధించు టుచితము.

ఇంక ౨౯౬-౨౯౯ విషయములలో సాధింపబడిన సమాపక క్రియారూపములును ౨౬౪-౨౭౧-౨౭౧ I విషయములలో సాధింపబడిన విధేయ విశేషణ రూపములు నేకాకారము లగుట విరుద్ధముకాదు. విధేయ విశేషణముల నొక రీతిని సమాపక క్రియల నొకరీతిని సాధించుకొనుట సంప్రదాయము. విధేయ విశేషణములు వైతము సమాపక క్రియలవలెనై వాక్య సమాప్తిని జేయునవై యుండును. కాన వాని యందలి తచ్చబ్బ వకారలోపము గలిగి స్వరసంధి జరిగిన స్థలమందు సంయత మఖండపదమందు వలెనై ప్రాణి యతని మహాకవులు ప్రయోగించిరి. ఉ.....కొల్వఁబూని యు | న్నా రటుగాక మీ కది మనంబున క ప్రియమేని. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౮౪.) గీ. ఆబల నీమంత్రబలమున నరుగుదెంచి | నాడ నీవాడనైతి మనః ప్రియంబు | (ఆర. ౭ ఆ. ౨౬౦.) సీ.....కల్పించి, నాడఁ గావున నీమనంబునందు | (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౭౦.) తే-గీ. నాకు దక్షి

ణయములో ‘నేర్పినావు’ (౩ ఆ. ౪.) పాపకవి చెన్నబహుపురాణములో ‘తలంచి నావు’ (౧౨౭ పుట.) పుష్పగిరి తిమ్మన సమీరకురూరవిజయములో ‘పలికినాను’ (౩ ఆ. ౧౦౪.) వ్రాల్పినావు. (౪ ఆ. ౨౨౫.) దిట్టకవి నారాయణ రంగరాయ చరిత్రములో ‘నడచినాము - పంచినావు’ (౨ ఆ. ౧౭౧.) కంకంటి పాపరాజు ఉత్తర రామాయణములో ‘హసించినావు’ (౮౨ పు.) వచ్చినావు. (౧౮౭ పు.) వచ్చినాను (౧౨౦ పు.) ఇట్లు ౧౬-౧౭-౧౮ శతాబ్దములలో అనేక కవులు.....ప్రయోగించినారు.” (బాలక. ౨౨౭-౨౨౮ పు.). “నన్నయ తిక్కన నన్నిచోడుడు ఎర్రన-జిక్కన - మూరన శ్రీనాథుడు మొదలు పూర్వాంధ్రకవులు ఇవి ఏవీ వాడలేదు.” (బాలక. ౨౩౦ పు.) గాణపత వివరణకర్త చూపినవి చాలవఱి కీ ప్రయోగముల లోనివె. “చూచినావు” (శుక. ౧ ఆ. ౧౭.) ‘కనుపట్టుకున్నావు’ ‘తక్కువయినాను’ (పార్వ. ౩ ఆ. ౭౯-౮౦.) శా. కానీరా.....వి | న్నా నేనున్. (శకాంక. ౩ ఆ. ౬౯.) అనునవి చేర్పబడినవి. (గాణ. ౩౧౪ పు.) ఇట్టి రూపముల నర్వాచీన కవులు ప్రయోగించుటచే నివి నేటి వైయాకరణులు సంగ్రహించు టుచితమై కాని యధర్వాణుడు వీని నుపదేశించె ననుట సరికాదు.

౧౩౫ నిచ్చినాడ వింక. (శాంతి. ౨ ఆ. ౮౭.) తే - గీ.....చెంది ।
 నాడ లోభాదు లొందవు నన్ను నింక. (శాంతి. ౪ ఆ. ౫౨.) గీ, నన్ను గనలించి
 బ్రతుకక గన్నాడు లేదు. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬౦ ప.) భట్టారకుడు “చదువుచున్న
 వాడను” మున్నగువాని వంటి రూపములను విశేషణరూపములుగనె కాక సమా
 క క్రియా రూపములుగను బ్రయోగించుచు వచ్చెను. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి యట్టి
 రూపములనె సమాసక క్రియలుగ సాధించుచున్నది. తరువాతఁ దిక్క యజ్ఞ
 మొదలొక్కన్న మహాకవులు ‘చదువుచున్నవాడను - చదువుచున్నాడను. చదువు
 చున్నవాడు - చదువుచున్నాడు.’ అను రీతిగల వకార ఘటిత రూపములు లుప్త
 వకారక రూపములను విశేషణములుగను సమాసక క్రియలుగను బ్రయో
 గించిరి. కావున వారి కాలము వాడగు నధర్వణుడు తచ్చబ్ధి వకార
 పాఠిక లోపము నుపదేశించినవా డయ్యెను. (౨౧౦ VIII విష.) పిదప ధూర్జటి
 మొదలొక్కన్న మహాకవులు డకార రేఫ లోప ఘటిత రూపములను నైతము—
 చదువుచున్నాను - చదువుచున్నాము మున్నగు వానిని నైతము—ప్రయోగించిరి.
 నేటి కాలపు సూరి యట్టి వానిని (బా. క్రి. ౫౬ సూ.) సంగ్రహించుట యుక్తమే
 కాని సూరి ప్రాచీన మహాకావ్యభాషను మాత్రమే సంగ్రహింప నుద్యమించినవా
 డగుటంజేసి యట్టి రూపములను సాధించుట సరికాదనక తీరదు. (చూ. ౨ విష.)
 ఇట్టి రూపములు చింతామణి సాధితము లనెడి భ్రాంతి బాలసరస్వ త్యహోబల
 పండితులు చేసిన యపవ్యాఖ్యల మూలమున (ఆర్. విష.) సూరికి సంభవించుటచే
 సూరి యట్టి పొరపాటునకు లోనయ్యెను. ప్రయోగములు:—నన్నయ:—
 ఆ-వె.....కృష్ణ యనగఁ బంకజాక్షి ।యుద్భవిల్లెఁ బెరుగుచున్నది తత్స్వయం ।
 వరము నేయుచున్నవాడు వాడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౩౬ ప.) సీ. విషయోపభోగా
 భిలషణ మింకను నాకు వదలక పెరుగుచున్నదియుఁ గాన । (ఆది. ౩
 ఆ. ౯౫.) సీ.....ధృతరాష్ట్ర నందనుల్.....ఆ-వె. నిద్రలేక తమకు
 నిలుచు నుపాయంబు । లొండు దక్కి వెదకుచున్నవారు. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౮౧.)
 (ఇచటి స్వరయతిచే నిది సమానపదము కాదని శంకింపరాదు. తే-గీ. అనఘ
 మా మామ శకుని నాకై కడంగి. (సఖా. ౨ ఆ. ౧౭౪.) సీ.....ప్రజాపతు । లం
 దదంత్యాత్మకుండైన యట్టి. (ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) ఇట్టివెల్ల—నాకై - ప్రజాపతు
 లందున్—సమానపదములు కావనఁ జాలముగదా.) వ.....అట బకా
 నురుండును ఆ-వె. ప్రాద్దు నేడు పెద్ద వోయె నిత్యము నిట । తెచ్చి యిచ్చు
 బలియుఁ దెచ్చి యాగ । నొల్ల కెలుగు లిచ్చుచున్నవా డవ్వును । జాధముండు

[బా. ౧౨ మొ. ౧౫ సూ.] చేయుచునున్నాడు - మొ. వ్యస్తహాపములు. 1859

మెచ్చు డయ్యె ననుచు. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౯౨-౨౯౩.) ఈవర్తమాన రూపములు వ్యస్తముగాఁ బ్రయోగింపఁ బడుటయుఁ గలదు. మథ్యాక్షరము.....తపము । మానుగాఁ జేయుచు నున్నవాఁ డేల మసలెనో రాక । (ఆర. ౧ ఆ. 3౯౨.) చేయుచున్నవాడు మున్నగు సమాపక క్రియలందు “చేయుచు+ఉన్న” మున్నగు రీతిని నపదాది నిత్యస్వరసంధియని యెఱుంగునది. ‘చేయుచు నున్నవాడు - చేయుచునుండె - చేయుచునున్న’ మున్నగు చోటులందు శత్రుత్వ చువర్ణక పాక్షికసంధ్యభావమని యెన్ననగును. ‘ఉన్నవాడు’ అనునది సమాపక క్రియ యన్నను ననవచ్చును. సీ.....ఆ-వె.....కందర్ప బాధిత యగుచు నున్నయది ధరాధినాథ. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬.) ఇవట నైతము ‘అగుచున్’ అనునది వ్యస్తమే యనియు ‘ఉన్నయది’ అనునది విధేయ విశేషణమనియు గ్రహింపవలయును. మత్త. భూరి సత్తులు సర్వలోక విభుల్ విభూతి సమృద్ధి లి । ధోరు తేజాలు నిన్నుఁ గోరుచు నున్నవా రమరోత్తముల్. (ఆర. ౨ ఆ. ౪౯.) చ.....నిన్ను నీ సహో । దరులు నిరంతరంబుచు ముదంబునఁ జూడఁగఁ గోరు చున్నవా । రరిమదభేది.....(ఆర. ౪ ఆ. ౮౮ ప). సీ.....ఆ-వె..... । మునివరేణ్య శాపమునఁ జేసి యిప్పాట । నవయు చున్నవాడ, నా.టఁ గోలె. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౧౯.) వ.....నీవు నధర్మ ప్రవృత్తుండవై..... కౌరవుల కాపద యాపాదించుచున్నవాడవు. (సఖా. ౨ ఆ. ౪౪ గద్యము.) ఇట్టివి సమాపక క్రియ లనుటలో బాధయేమియులేదు.

తిక్కనాదుల వాడకలు:—క. కరముత్సహించుచున్నాఁ । డరయ నతని వచన రచన నంతయుఁ దెలిసెన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౮౯.) తే-గీ. భీమతనయుండు మాయభుఁ బెనకువలను । గడ్డ నొప్పించుచున్నాడు.....(ద్రోణ. ౫ ఆ. ౨౧౨.) క. లక్కలు గాలినది మొద । లక్కట మాతల్లి మాకునై నెవ్వగతోఁ । బెక్కిడు మలఁ బడుచున్నది.....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧3౬.) తే-గీ.....ఆ.డుఁ । బుట్టువులతోడ నీవును బుట్టినాడ । వు.....(విరా. ౨ ఆ. ౫౦.) (పుట్టినాడవు = పుట్టితివి.) క. గోవులకు వెనుకయై వెనుఁ । బోవుచు నున్నార..... (త్రిగర్తలు కర్త) (విరా. 3 ఆ. ౧3౮.) క.....ఉ । న్నారమని పలుకుదురు నిజ । మారయ.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౬ ప.) సీ. దేవలోకంబున నీవిష్ణు డెవ్వత.....లోలాత్తఁగాఁ జేయుచున్నాడవు.....(స్త్రీ. ౨ ఆ. ౮౧.) మ.....కౌతూహలం । బెలయంగాఁ బ్రియకామిని సహితుడై యేతెంచు చున్నాడు.....(ఆరణ్య. ౫ ఆ. 3౮3.) చ. అనఘుండు మిమ్ముఁ జూచుటకునై

1360 పలికినాడు మున్నగునవి విధేయవిశేషజరూపములును [ఆర్. వి. సంజీ.]

యిట వచ్చుచుచున్నవాడు.....(ఆర. ౪ ఆ. ౧౫౦.) (ఎత్తొప్పెగడ.)
గీ. మఱియు నినుఁ జూచుచున్నాడు మగువ వాడె | దీప్తభుజుడైన కాలింగదేశ
విభుడు. (ఆర. ౬ ఆ. ౧౫౪.) ఉన్న కల న వర్ణముల మీఁది వకారము లోపిం
పఁగా నేర్పడిన శబ్దములు వైరీతిగల సమాపక క్రియల వంటి యాకారముతోనె
యుండి వాక్య సమాప్తి నొదవించును. సంస్కృతము నందును నిట్టియెడల “అస్తి
భవతీత్యాది క్రియా థ్యాహారము వైత మక్కఱలేదని చెప్పబడెను. “అఖ్యా
తాస్తిబాదయః - తేహంచ ప్రధానత్వం వాక్య సమాపకత్వాత్ - అతఏవా
ఖ్యాతే వాక్య సమాప్తిః.....క్త - క్తనతు - కృత్యైశ్చే త్యేకే ప్రాఖ్యః -
కృత్యాస్తవ్యాదయః - తథాహి రామేణ వనం గతమ్, రామో రావణం హత
వాన్-సాధుభిః రామః స్తర్తవ్యః - ఏష భవత్యాది క్రియా థ్యాహారో నాస్తి.”
(ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. 3౧౬ సూ. వ్యాఖ్య.)

పయ్యరీతిగల వానిని విశేషములుగా వాడుటయుఁ గలదు. సీ.....
కాలుఁడు చావ నేరి కెద్ది తే-గీ. తఱి యతండ్రు తెగటార్చు దాని నీవు | చేసినాఁ
డవుగా మదిఁ జింత సొనిపి | యుదుకు టొక వెట్టి. (కాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౨.)
తే-గీ.....రూప విహీనులు దారు రూపు | గలిగి తొలుమేనఁ గొనటులఁ
బడినారు. (కొనటి = కురూపి.) (ఆను. ౫ ఆ. ౯౩.) ‘పలి!నారు’ అనునది విశేషజమె.
ఇది సమాపక క్రియ వంటిది కాదు. (ఎవరు తొలుమేనఁ గురూపుల (కొనటుల)ను
పెక్కిరించిరో వారు రూపహీనులు.) చ. జ్వరమున గుల్మపీడ నతి సారమునన్
బలు పుండులన్ మహా! | దరమున వాత పితృ కఫదారుణ రోగములన్ నిరంతరా |
తురు లగు వారు నిర్దయతఁ దొల్లి వినోదము గాఁగ జీవులం | దరమిడి చంపినారు
గురుఁ దల్లడ పెట్టినవారుఁ బార్వతీ. (ఆను. ౫ ఆ. ౧౦౩.) (ఇందు ‘చంపినారు’
అనునది సమాపక క్రియా స్థానమున నిల్చినది కాదు. జీవులను దొలుమేన నిర్దయ
ముగాఁ జంపినవారును, గురుని దల్లడ పెట్టినవారును రోగములచే నిరంతరాతురు
లగుదురని యర్థము.) ఈందర్భమున నిట్టి ప్రయోగములు పెక్కు సోమయాజిచే
బ్రయోగింపబడెను. “పై పద్యములలో ‘పలికినారు’ ఉద్దేశ్యము. ‘రూపహీనులు’
విధేయము. అట్లే ‘చంపినారు’ ‘తల్లడపెట్టినవారు’ అనునవి యుద్దేశ్యములు.
‘అతురులగువారు’ విధేయము.” అను విషయము పై యానుశాసనిక పర్వపందర్భ
మును బట్టి యంగీకరింపకతీరద.

లిడ్లాట్టుల దుజ్జున కెను - ను-వర్ణంబు లగు. ౧. ౬.

లిడాదేశంబగు దుజ్జునకు - ఎను - అనునదియు

లాదాదేశంబగు డుజ్జునకు - ను - అనునదియు నాదేశ
శబ్దములగు.

బాలవ్యాకరణ భూతంబునం దిగాగమం బగు. ౧౭.

వివరణము. భూతార్థవృత్తియగు థాతువున కిగాగమంబగు.

౩౦౦ విష. లిట్టు వుజ్జు పరంబగునపుడు తివ్వకం బగు. ౧౮.

ఇకారంబు మీఁది కు-ను-వు-క్రియావిభక్తుల
యను సూత్రముచే రుజ్జున కిత్వంబు. ప్ర. వండెను -
వండిరి. మ. వండితిని - వండితిరి. ఉ. వండితిని -
వండితిమి.

సంజీవని. ౩౦౦ విష.—౧౬ సూ - వ్యాఖ్య:—భూతార్థమునందును
దర్శనాద్యర్థము లందును ప్రథమపురుషైక వచనమున డుజ్జు నిలువదు. కాన లిట్టున
కాదేశమగు డుజ్జునకు ‘ఎను’ అనునదియు లాట్టున కాదేశమగు డుజ్జునకు ‘ను’
అనునదియు నాదేశము లగునని సూరి సూత్రించెను. బా - క్రి - ౩ సూత్రముచే
లిట్టును, ౫ సూత్రముచే లాట్టును విధింపబడెననియు నట్టి లిడ్లాట్టుల ప్రథమ
పురుషైక వచనమున ‘డుజ్జు’ బా - క్రి - ౮ సూత్రమున విధింపబడెననియు నట్టి
‘డుజ్జునకే’ ప్రకృత సూత్రముచే ‘ఎను - ను’ వర్ణకము లాదేశము లయ్యెననియు
నెఱుంగునది. బాలవ్యాకరణము పక్షమున ద్రుతము ను స్వరూపము గాన ‘ఎను-ను’
వర్ణకములలోని ‘ను’ ద్రుతస్వరూపము. చింతామణి పక్షమున నిట్టి రూపములు
సాధువులు కావు. ‘చదివెన్ - చదువుదున్’ అని రూపసిద్ధికల్గును. నన్నయ భారత
భాగమున “చదివెను - చదువును” అను ‘ను’ స్వరూప ఘటిత ప్రయోగ మెచ్చటను
లేదు. (చిం. వి. పరి. ౧౩౪-౧౩౫-౧౩౬ విష.)

యవర్ణము వచ్చు థాతువుల భూతార్థ ప్రథమైక వచనములగు ‘ఆయెన్ -
పోయెన్’ మున్నగు వాని లోని ‘యె’ అనునది వ్యవహారమున నపభ్రంశమై ‘య’
అనునదిగా వినబడుటయుఁ గలదు. ఇట్టి యెడల ‘అ’త్వ ముండరాదని “అద్యః
క్రియాసు భూతార్థద్యోతిన మాద్యగం వినా సర్వః” అను చింతామణి వచనము
విశదపఱుచుచునే యున్నది. అట్లయినను నట్టివాఁడుక యాముక్తమాల్యదాకారు
నిచే నాదరింపబడినది. చ.వసంతుఁడు దా దయచేసెఁగాక యా | యలె
నిజశక్తి నా యనుచు నా పసకుం గొదవెట్టె నీసునన్. (ఆము. ౫ ఆ. ౧౩౩.) ఇట్లు
యొకరిని జూచి యొకరు వాడసాగిరి. “శా. అయ్యో నీసుతు గ్రద్ద తన్నుకొని
పోయెన్. (పంచ. ౧ ఆ.) (వేంకటనాథకవి.) మ, అని శాపావధి చెప్పి ముగ్ధులుఁడు

పోయ్ బోవ నాలోన. (పూచ. ౪ ఆ.) ఇ. అయ్యె న్నాలవజాము చొచ్చె దడ వాయ్ వచ్చి.....(పూచ. ౪ ఆ.) ఇయ్యవి ప్రామాదికంబులు." (బా. గు. ప్ర. 3౧3 పు. ద్వి. ము.) కవు లిట్లు విశ్రమస్థానమున బుద్ధిపూర్వకముగఁ బ్రయోగించుటచే వీనికి సాధుశ్వుము నాధునిక వైయాకరణులు ప్రసాదించుట యుక్తమని తోచెడిని. ఇందు 'ఆయలే' అను నాముక్తమాల్యదా ప్రయోగమును ద్రోసి వేయఁ జాలక శబ్దరత్నాకరకర్త యీక్రిందిరీతిని మార్గాంతరమున సమర్థించెను, "ఆయలే. దే - అవ్య. (ఆ+అ+లేమ్ము.) అనాదరమును దెలిపిడిని. చ.....ఆ | యలే నిజశక్తి నా.....(ఆము. ౫ ఆ.)" (శ-ర), కవులు కోరి చేసిన ప్రయోగము నిట్లన్యథాకరించుట సరికాదని తలఁచికావలయు సూ - రా - నిఘంటుకర్త లిట్లు వ్రాసిరి, "ఆయలే (లే) అవ్య (ఽ. అగు. ఆయెన్+లే = అయినదిలే. ఇది క్రమముగా భ్రష్టమై 'ఆయలే - ఆయలే' అని యై యుండును. ('ఆ+అ+లేమ్ము' - అని - శ - ర.) ఆనాదరమును దెలుపును. చ.....ఆ | యలే నిజశక్తి నా... ..(ఆము. ౫ ఆ. ౧33.)....." (సూ. రా. ని.).

౧౭ సూ - వ్యాఖ్య:—భూతార్థవృత్తియగు థాతువున కిగాగమం బగునని భూత సాధారణముగా వచ్చించుటం జేసి 'వచ్చితిని' మున్నగు సమాపక క్రియలందే కాక "వచ్చినది - వచ్చినన్" మున్నగు భూతార్థక విశేషణ చేదాద్యర్థకములందు వైతము 'ఇ' గాగమం బగునని యెఱుంగునది. 'ఇక్' అని కిత్తుగా నుపదేశించుట చేత థాతువునకుఁ దుదిని నిల్పునని గ్రహింపనగును. క్తార్థమందు వచ్చు 'ఇ' అనునది (బా. క్రి. 3౮ సూ.) ప్రత్యయ మగుటంజేరి వేలుగఁ జెప్పఁబడెను.

౧౮ సూ - వ్యాఖ్య:—లిట్టున కాదేశమగు 'వుళ్లు' అనఁగా 'వు - రు, ను - ము' అను వుళ్ ప్రత్యాహారము. ఈ ప్రత్యయములలో నేది పరమైనను థాతువునకు 'తి'వర్ణకము చేరును. 'వుళ్లు' పరమగునపు డనుటచేతఁ బ్రథమపురుషైక వచన బహువచనములు పరమగునపుడు 'తి'వర్ణకము రానేరదని యెఱుంగునది. ప్ర. వండు+ఇ+ఎను = వండెను. అపదాది స్వరనిత్యసంధి (బా. సంధి. ౧౧ సూ.) యయ్యెను. వండు+ఇ+రు = వండిరి. ఇట, బా - తత్వ - ౨౬ సూత్రమగు "ఇకారంబు మీఁది కు - ను - వు - క్రియావిభక్తుల యుత్వంబున కిత్వంబగు." అను సూత్రముచేఁ బ్రథమపురుష బహువచన రుప్రత్యయోకార మికారమయ్యెను. ఇట్టి యుత్వము 'రుళ్లు' పరంబగునపు డనఁగా 'రు.వు.గు.ను.ము' అను రుళ్ ప్రత్యాహార ప్రత్యయములలో నేది పరమైనను వచ్చునని సూరియే వివరించెను. ము-వండు+ఇ+తి+వు = వండితివి. ఇట్లే తక్కినవాని ప్రక్రియ నరయునది. ఉత్తమ

[బా.క్రి.౧౬ మొ.౧౮ సూ.] వింతవింతభూతకాలరూపముల ప్రయోగములు. 1363

పురుషైకవచన 'ను' ప్రత్యయము ద్రుతస్వరూప మగుటచే వాని యుత్వమున కిత్వము వచ్చిన 'వండితిని' మున్నగు వాని లోని 'ని' అనునదియు ద్రుతస్వత్వ రూపమే యని గ్రహింపవలెను. కావున బా - సంధి - ౨౦ సూత్రము చొప్పున 'వండితిన్ - వండితి' అను రూపములును లభించును. చింతామణి పక్షమున ద్రుతము నకార స్వరూపమే యున్నను 'వండితినిన్' అనునది చింతామణి సమ్యతరూపముగానఁ దత్పక్షమునందు 'వండితినిన్ - వండితిని - వండితిన్ - వండితి.' అను రూపములు నీర్ధించునని యెఱుంగనగును. ప్రయోగములు:—చ. ఉరుతర.....కాం | చిత్తి నవసౌరభ.....(సఖా. ౧ ఆ. ౧౭౩). క.....మదో | ధృతిమైఁ బరాజితులఁ జే | సిత్తి వారల కిట్లు.....(సఖా. ౨ ఆ. ౧౮౬.) ఉ.....ధాదుణీతలం | బెల్లను నొడ్డి యెటువడియెన్.....(సఖా. ౨ ఆ. ౧౯౪.) క. తెల్లము నేసితిరి బ్రదికితిమి మిఁకరుణన్. (విరా. ౧ ఆ. ౧౪౨.) క.....అతి నిర్మల సఖ్యము చేసితి బ్రహ్మాదులును...(శాంతి. ౬ ఆ. ౪౫౪.) భావిని వివక్షించు భూతము:— క. మానవమతి నన్నెక్కడి | దానవు నీవనియెనేని ద్రాపదికడ స | వ్త్వాగమ్ము వడసి మెలఁగుదు | నా నగరుల సృత్యగురువ ననఁగలవాడన్. (విరా. ౧ ఆ. ౯౦.) సీ.....సిద్ధుఁ డమరుండు మీయేడ్పు, లాలించి దయ బాలు నసువు లొసఁగె ఆ-వె. నేని మేలకాదె యిది యేల పోయెద | రనిన.....(శాంతి. ౩ ఆ. ౩౭౭ గృధ్రజంబుకో పాఖ్యానములోనిది.) కొన్ని వింతభూతములు:—క..... వంశహీనత మమ్ముం | జేరక యుండఁగఁ దగఁ బరిహారము నేసి తది యేల యవగుణ మయ్యెన్.(అది యేల యవగుణ మగును' అని వాడఁదగిన స్థలము.) (ఆను. ౨ ఆ. ౨౧౬) క. నెయ్యము నెడినను మాటల | తియ్యఁ దనము వట్టి పగ మదిన్ మఱచినఁ జా | వయ్యెం జేటయ్యెం గలఁ|యయ్యె నొకటి మూడుగాక యది మేలగునే. (శాంతి. ౩ ఆ. ౨౫౬.) (ఇటఁ జావుగాని చేటుగాని కలఁకగాని యొకటి మూడు (సంభవించును) నని యర్థము.) ఆ-వె. ఎవట మెలఁగె నేమి! యెట్లుండ నేమి! దా | నేమి నేననేమి యెల్ల సంగ | ములును విడిచెఁ గుడుపువలన నియతి గల్గు | యతికి మోక్ష వీధి యాట పట్టు. (ఆను. ౫ ఆ. ౪౩.) (ఎవట మెలఁగుఁ గాక - ఏమిచేయుఁ గాక..... ఏమిలోపము. సుఖానుభవమున నియతిగల మునికి మోక్షము సులభమని యర్థము.) సీ..... | ఎంత కోపించిరో యేమని వగచిరో, తృప్తనెట్లు తూలిరో దిక్కు మాలి | రి.....(భాస్కర. అయో. ౧౮౧ ప.) (దశరథ బాణ హతుఁడై పలవించు బ్రాహ్మణకుమారుని వాక్యములు. ఆతని తలిదండ్రు లింకను వగచుచునే యుండురు గాన నిట వర్తమాన క్రియలు ప్రయోజ్యములు.) వర్తమానమున

భూతము:—శా.....వీడె వ | చెప్పి గుంటీసుత మధ్యముండు.....(విరా. ౪ ఆ. ౯౫.) “కొన్నియెడలఁ ద్వరితార్థ సూచకంబు భావినీ భూతంబు చూపజ్ఞుడి. ఉదా: ఉ.....తా | వచ్చె సుదర్శనాయుధుండు.....(భాగ. ౧౦ స్క. ప్రాథ. క్రియా. ౭ సూ.)”. యత్తచ్చబ్రాహ్మయ భూతము:—ఈమంత్రంబునని వెయ్యేని నొక్క వెల్పు నారాధించి తవ్వేల్పు నీ కోరిన యట్టి పుత్రకుల నిచ్చు. (ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౪ ప.) నీ.....! ద్రోణ గాంగేయులు దురిత విదూరులు ని న్నెద్ది గఱసిరి నెమ్మిత్తోడ | దానిన చేయుట ధర్మపు.....(ఆది. ౪ ఆ. ౪౩.) ఆ.వె. ఇందు లక్ష్య మెవ్వఁడేనె నాతని వరి | యింపు నెమ్మిత్తోడ నిందువదన. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౭౨.) నీ....., కమలాక్షి యెవ్వరి, యింటఁ దానుండె నయ్యింటి వలనఁ | బెటవారు చనకుండ.....(ఆది. ౪ ఆ. ౧౧౫.) తే-గీ. వీర లిరువురు మాన్యులు వీరితోడి | కయ్యమున కిప్పు మనమంత గాలుద్రవ్వ | వలవ దెచ్చోట నెదురుగా మెలఁగి రచట | మనరథం బల్లనల్లన చనఁగ నిమ్ము. (విరా. ౫ ఆ. ౧౦.) క. ధృతరాష్ట్రుం డిట మీఁదను | సుతులును శత్రునియును సూత సుతుఁ డును దను నే | గతి నడపించిరి వారల | మతమె యనుష్ఠించుఁ గాక మరలం బడునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౭.) చ.....నీగురువు.....ఎట్లు నె | పై నటుల భక్తిమై నడవు (ము)పెంపెసలార..... (విరా. ౧ ఆ. ౨౫౨.) చ.....ధీరతయున్ వెరవుం జలంబు నె | వ్వరి దెసఁ గాంచి తెక్కుడుగ వారి సుతింపుము.....(కర్ణ. ౨ ఆ. ౨౪.) ఎ-గీ.....అచ్యుతుండు | నెట్లు దనకు రుచించె దానట్లు నేయు. (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౭౯.) క. మన సంవాదం బెవ్వరు | విసిరి నియతి నజ్ఞులకు విభవము.....కల్లు సుత్పలనయనా. (ఆను. ౫ ఆ. ౩౦౪.) తే-గీ.....అహంస డిభకు లే నాట నేది | నడపి రది చెల్లుఁగాక వర్ణములకెల్ల. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౦౩ ప.)

భాతువుల భూతార్థక విశేషణ రూపములు సయితము విధేయతా వివక్ష యందుఁ దచ్చబుంబుతోఁ గూడినవై భూతార్థక సమావేశ క్రియల స్థానము నధిరో పించును. అయ్యవి విశేషణ మాత్రములుగను నుండవచ్చును. ఉ. ఆదిజాఁడైన బ్రహ్మ యుదయంబున కాస్పద మైనవాడు వే | దాది సమస్త వాఙ్మయములందుఁ బ్రశంసితుఁ డైనవాడు.....(సఖా. ౨ ఆ. ౧౪.) తే-గీ.....అడుఁ | బుట్టువులతోడ నీవును బుట్టినాడ | వట్లు. (విరా. ౨ ఆ. ౫౦.) తే-గీ. నీతనూజల నిక్కమ నిగ్రహింపఁ | దలఁచినాఁ డవ్వుహత్తుండు.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౧౪.) నీ. సంప్రీతి నొసంగంగ జన్పించినాడవు. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౫౯.) చ.....ఇమ్మ

[భా. క్రి. ౧౯ మొ. ౨౧ సూ.] “ఆం-భా-అ” లోని ప్రామాదికరూపములు. 1366

హీన్ | జననము నొందినారరు.....(ఆర. ౪ ఆ. ౧౦౧.) నీ.....కల్పించి |
 నాడఁ గావున నీమనంబునందు.....(ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౭౦.) విశేషముగాఁ
 బ్రయోగించుట:—క. జనపతులు రాజసూయం | బొనరించినవారు శక్రనొద్దన్
 సురపూ | జ లొందుచుండుదురు. (సభా. ౧ ఆ. ౮౮.) నీ.....తే.గీ.....
 దాని నీవు | చేసినాడవుగా మది: జింతసొనిపి యుడుకుట. (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౨.)

కల జన్మనుబంధంబు లృట్టు పరంబగునపు డగు. ౧౯.

లృట్టు పరంబగునపుడు ధాతునపుకు ‘కలజి’ అనునది
 యను ప్రయుక్తంబగు.

బాలవ్యా. జీత్తు పరంబగునపు డుత్త్యంబున కత్వంబగు. ౨౦.

వివరణము. జీత్తు పరంబగునపుడు ధాతువు నుత్త్యంబున కత్వంబగు.

౩౦౧ విషయము కలజి పడజులు పరంబు లగునపుడు నుగాగమం
 బగు. ౨౧.

ద్రుతకార్యంబు, ప్ర. వండఁగలఁడు - వండఁగలరు.

వండఁగలదు - వండఁగలవు, మ. వండఁగలవు - వండఁ

గలరు, ఊ. వండఁగలను - వండఁగలము.

సంజీవని. ౩౦౧ విషయము:—౧౯ మొ. ౨౧ సూ:—లృట్టు పరంబగునపుడు
 ధాతువునకు ‘కలజి’ అనునది యను ప్రయుక్తమగును. వర్తమానార్థమునందు ‘ఉన్న’
 అనునది చేరునట్లే భవిష్యదర్థమున ధాతువు తుదిని ‘కల’ అనునది చేరును. జీత్తు
 పరంబగునపుడు ధాతువు తుది నున్న ‘ఉ’కార మకార మగును. (విస్తర.) భవిష్య

విస్తర. ౩౦౧ విషయము:—ఆంధ్రభాషానుశాసనమున నీ జీత్తులగు ప్రత్యయము
 లెల్ల ‘అ’కారాక్షరముగ నె యుపదేశింపఁబడెను. అట్లగుటచేత పత్వ వత్వాది విధులు
 “అకారాది ప్రత్యయములును మధ్యమపురుష ము డు వర్ణకములును పరమగు
 నపుడు యే - ఇంచేల చేకారమునకును తలఁచే మున్నగు కొన్ని ధాతువుల చేకార
 మునకును పకారము బహుళముగా నాదేశమగును.” (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౭౬ సూ.)
 అనురీతి నుపదేశింపఁబడెను. కాని యీ చేసిన మార్పు ననేక స్థలము
 లందు గ్రంథకర్త మఱచుటచే “చొరుక - చూడుక - తేరుక - (క్రియా. ౭౭ సూ.)
 వీలేయక - (క్రి. ౭౮ సూ.) చాయక నోయక” (క్రియా. ౮౫.) మున్నగు
 ననిష్టరూపములు దుర్వారము లగుచున్నవి. “అకారాది ప్రత్యయములు పరమగు
 నపుడు అగు - వచ్చు - చొచ్చు - చూచు - ఇచ్చు - తెచ్చులకుఁ గ్రమముగా
 కా - రా - చొరు - చూడు - ఈ - తే - తేరు - లగును. అగుచోఁ బ్రత్యయ

దర్థమునందలి 'కలజీ' యనునదియుఁ గర్తార్థమునందలి 'ఁడుజీ' అనునదియుఁ బరంబు
 లగునపుడు వైసూత్రము చొప్పున వచ్చిన 'అ'త్వమునకుఁ దర్వాత 'ను' అనునది
 యాగమంబగును. 'ను' అనునది ద్రుతస్వరూపము గాన బా - సంధి - ౧౬-౨౭
 సూత్రముల చొప్పున 'కలా'నుబంధ కకారము గకారమగుటయు దానికి ముందున్న
 ద్రుతమునకు ఖండపూర్ణ బిందుసంక్లేషములు పర్యాయమున వచ్చుటయు సంభవిం
 చును. ఉదా:- వండు+అ+ను+కల+డు=(బా. క్రి. ౪-౮-౧౨ సూ.) వండఁగలఁడు.
 వండఁగలఁడు-చండన్గలఁడు. మొ. ఇట్లే తక్కిన పురుషవచన రూపముల ప్రక్రియ
 నరయునది. జీ+ఇత్=జీత్=జీత్తు. జకార మిత్తుగాఁగలది బిందుపూర్వకంబగు. (బా.
 తత్ప్ర. ౧౯ సూ.). 'జీ' అనునది యిద్వర్ణముగాఁగలది పరమగునపుడు ముందటి 'ఉ'
 కారము 'అ'కారమగును. (౧౨౭ విష. చూ.) తిర్భిగ్జడ కర్తృకత్వమున - వండు+
 అ+ను+కల+డు (బా. క్రి. ౧౨ సూ.) = వండఁగలదు. ఇట్లే 'వండఁగలవు' అనురీతి
 రూపములను సాధింపనగును. మహాతీకర్తృకత్వమున నేకవచనమందు 'వండఁగలదు'
 అనియు, బహువచనమునందు 'వండఁగలరు' (బా. ఆన్ధి. ౨౬ సూ.) అనియును
 రూపములను సాధించుకొనునది. "ఈ నుగాగమవిధాన మనాశ్శక్తిక మనియు

ముల మొదటి యచ్చు లోపించును." (ఆం. భా. అ. క్రి. ౭౭ సూ.) "ఏతెంచు
 మున్నగు వాని లోని తెంచునకుచు - తే - తేరులగును." (ఆం. భా. అ. క్రి.
 ౭౮ సూ.) ౭౭ సూత్రము నందువలె ౭౮ సూత్రమునఁ బ్రత్యయాది స్వరలోప
 మిందు విధింపబడలేదు. అనువృత్తి చేయుదు మందురేమో? అనువృత్తి చేసి
 నచో "ఏతేరుక" అను ననిష్టరూప ముప్పతిల్లును. అనువృత్తి చేయనిచో 'ఏతేయక'
 అను రూపము సిద్ధింపకతీరదు. ఇట్లే యీసందిర్భమెల్లఁ జెడినది. "అకారాది
 ప్రత్యయములు ము - డు వర్ణకములును పరమగునపుడు - చచ్చు - నొచ్చులకుఁ
 గ్రమముగా 'చా (చావు - ముద్రణ భ్రష్టము కాఁబోలును.) నో, నోవు' బహుళ
 ముగా నాదేశములగును." (ఆం. భా. అ. క్రి. ౮౫ సూ.) ఇందును ప్రత్యయాది
 స్వరలోపము విధింపబడలేదు గాన 'చాయక - నోయక' అను ననిష్టరూపములు
 గల్గుచున్నవి. ప్రత్యయాది స్వరలోపము చెప్పినచో "నోవుక - చావుక" అను
 ననిష్టరూపములు గల్గుచున్నవి. బాలవ్యాకరణ సూత్రములకుఁ దలవిఱుపులుపెట్టి
 స్వీకరించునపుడు జాగ్రత్త యధికముగా నుండవలయును. ఈవిషయమును సంబం
 ధించిన పెక్కు స్థలము లీట్లే దూషితము లయినవి. ఇట్లే ౮౬ సూత్రమునందును
 'నాయక = నాయమి' మున్నగు ననిష్టరూపములగు. సూరి ప్రక్రియ కిట్టి చిక్కు
 లెంతమాత్రమును గల్గనరవు.

బా. క్రి. ౧౯ మొ. ౨౧ సూ] 'బా.సా.పే' వ్యాఖ్య ప్రామాదిక ప్రచుంగము. 1367

సుజ్యోతముల మీఁదఁ గలఁ డిత్యాది కలుగు థాతురూపములు చేరుటం జేసి వైరూపములు గలిగెననియు ముందె యుక్తము." (బా. సా. పే. 3౯౧ పు). ముందె యుక్తమనఁగా 3౮౬ పుటలోఁ జెప్పబడినని యాశయము. కాని పేటికా కర్త 3౮౬ పుటలో నీరూపము లనావశ్యకములని చెప్పలేదు. "శత్రు చువర్ణ భావ లక్షణ సుజులకు వర్తమాన భావికాల స్పష్టికరణశక్తి లక్షణము ననుసరించి కలవని చెప్ప నవకాశము లేమింజేసి లక్షణకర్త యిష్టార్థము ననుసరించెనని తోచెడి." (బా. సా. పే. 3౮౬.) అని వ్రాసెను. శత్రుక చువర్ణకాంతములతో నుండు థాతు లద్రూపములు చేరునపుడు వర్తమానార్థ స్పష్టికరణము సంభవింపదనుట సత్యముకాదు. భావలక్షణార్థక సుజ్యోతముతోఁ గలుగు థాతు లద్రూపములు చేర భావస్వర్థము తోచునని తలంచుటయు నసంగతమే. "భావలక్షణము - చైత్రంఘ వండ నతిథి వచ్చెను." (బా. క్రి. ౮౦ సూ. వి.) అనురీతిగల భావలక్షణార్థక సుజ్యోతముతోఁ గలుగు థాతు లద్రూపములు చేరుననుట కేవలము నసంగతము. భావలక్షణార్థమన నేమో వివేకింపక పేటికాకర్త యట్లు భ్రమించెను.

కలుగు థాతుజన్యరూపములు - కలడు - కలరు మున్నగునవి ప్రత్యేక ప్రయోగార్హము లయి వెలయుచున్నను నందు "కలను - కలము - కలవు" అను రూపములు భవిష్యదర్థక క్రియలలో నిల్చుట ప్రాచీనమహాకవి సమ్మతముకాదు.

"కలుగున కస్త్యర్థంబునందు లట్టు పరంబగునపుడు కల యగు. ౧౦౮సూ. ప్ర. కలడు. కలరు. కలదు. కలవు. మ.కలవు. కలరు. డి. కలను - కలము". (బాల. క్రియా). "త్రర్థంబునంగలాదేశంబు విభాషనగు. ౧౦౯ సూ. ఎడి యెడుల లోపంబిట నిత్యంబు. కలవాడు - కలుగువాడు." (బా. క్రి. ౧౦౮-౧౦౯ సూ). ఈకలా దేశము కలుగుథాతువున కస్త్యర్థకత్వమందును బ్రాప్త్యర్థకత్వమందును లట్ పర కత్వమున నిత్యముగాఁ గల్గును. అస్త్యర్థకమగు నకర్తక కలుగుథాతురూపములు కలాదేశకలితములు:—"(వాడు) కలడు - (వారు) కలరు - (అది) కలదు - (అది) కలవు - (నీవు) కలవు - (మీరు) కలరు - (నేను) కలను - (మేము) కలము" అను నవి ప్రత్యేకప్రయోగార్హములై మాత్రమే కన్పట్టుచున్నవి. అందు "కలను కలము కలవు" అనునవి నన్నయభారతభాగమునఁ జూపట్టలేదు. ఇంకఁ బ్రాప్త్యర్థక కలుగుథాతుజన్య కలాదేశకలితరూపములు:—"కలవాడను - కలవారము - కలాడను - కలారము - కలవాడవు - కలవారు - కలాడవు - కలారరు - కలడు - కలరు - కలవాడు - కలాడు - కలవారు - కలారు" అనునవి ప్రత్యేకప్రయోగార్హములగుచును భవిష్యదర్థక క్రియానుబంధములగుచును మహాకవులగ్రంథము

లందు వెలయుచున్నవి. భవిష్యద్ధక్రియలలో “కలరు - కలము - కలవు”, అను తచ్చబ్బరేఫ డకార లోపకలితరూపములను నన్నయటిక్కవలేకాక ప్రాచీన మహాకవు లెవ్వరును బ్రయోగింపరు. అట్టి ‘చేయఁగలరు - చేయఁగలము చేయఁ గలవు’ అనియెడు భవిష్యద్ధక్ర సమాపక్రియారూపములను బ్రాచీర భాషాను శాసనతత్పురుషుడు సూరి సాధించుట యుక్తముకా దనకతీరదు. అట్టి రూపములు చింతామణిచే సాధింపఁబడుచున్నట్లుగ బాలసరస్వత్యహోబలపండితులు చేసిన చింతా మణిసూత్రముల, యపవ్యాఖ్యలే సూరిగారి యిట్టిరచనకు మూలమని గ్రహింప నగును. (296 విష). “ఘటింపఁగలవు - చేయఁగలవు -ఘట్టింపఁగలరు - చేయఁగలరు.....ఇత్యాది”. (అహో. ౪౦౦పుట). సోమయాజినైతము భవిష్యద్ధక్రియలను బ్రయోగించునపుడు నన్నయరీతిని దచ్చబ్బవకారఘటితరూప ములను మఱియు లుప్తవకారకరూపములను వాడనేకాని రేఫ డకారలోపరూప ములను (చేయఁగలను. చేయఁగలము. చేయఁగలవు) దచ్చబ్బవాకార లోపరూపము లను (చేయఁగలఁడు. చేయఁగలరు) వాడలేదు. ఎఱ్ఱానైగడ వాకారలోపరూపము లను వాడినను రేఫ డకారలోపరూపములను వాడలేదు. ఇట్లని “చేయఁగలను - చేయఁగలము-చేయఁగలవు” అనురీతి రూపములు నేడసాధువు లనరాదు. అట్టివి సయిత మగ్నాచీనకవులచే బ్రయుక్తములయి యున్నవి.

ప్రయోగములు:—నన్నయ—వ.....మీపంచిన విధంబ చేయంగల వారము. (ఆది. 2 ఆ. 32 వచ). తే.గీ. ఈతఁ డొడ్డిన ధనరాశు లెవ్వయెనుఁ | జోడిగా నీకు నీఁగలవాడ నేను (సఖా. 2 ఆ. ౧2౪ ప). క.....మనుజులఁ | గావంగలవార మేము గౌరవయుక్తిన్. (ఆర. 3 ఆ. 3౮౪). తిక్కన:—క... మానవపతి నన్నెక్కడి | దానవు నీ వనియెనేని ద్రావడికడ స | వ్హానంబు వడసి మెలగుదు | నానగరుల సృత్యగురువ ననఁగలవాడన్ (విరా. ౧ ఆ. ౯౦). వ. అయుర్విశ్వగుండు శుతూర్వ వృత్తం బడిగె నేనియు ధర్మపుత్రుతోడి మైత్రిం దగిలి యతని పాల వసీయింతు ననఁగలవాడ. (విరా. ౧ ఆ. 23 వచ.) వ..... అష్టహీనతి నీ వెవ్వరివాడవని యడిగెనేనిఁ బాండవాగ్రజునకు బానసంబు నేయుదు ననంగలవాడ. (విరా. ౧ ఆ. ౮౪.) ఏవ్వరైనను మనవార్త లడిగిరేని ద్వైతవనంబున మమ్ము విడిచిపోయి రట యెఱుంగ మనఁగలవారు (విరా. ౧ ఆ. ౧౧4 వచ). మ.....డి | న్నతఁ డొందంగలవారమై యునికి కృష్ణా నేడుగా వచ్చెనే (ఉద్యో. 3 ఆ. ౮౦). చ. జనులు వినంగ రాజ్యమున సాము గొనంగలవార మన్న. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౪౨). క. కయ్యము నేయక తగు పా | హాయ్యము నేయఁగలవాడ

నని పలికితి (భీష్మ. 3 ఆ. ౨౮౬). మ.....వీతత్కూరతా ఘోశే | ప్తలు
 మానంగలవాడఁ బక్షి గురువై సుధించె సద్బోధమున్ (శాంతి. 3 ఆ. 3౨౫).
 ఉ. ఎవ్వరు సూచినఁ జగము లిన్నియు గెల్గుగలాస లాపునన్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౧).
 క. క్రేపులు, దో, రా దుర్గతి | ప్రాపిశుగలాడు (ఆను. 3 ఆ. 2౦). ఆ.వె. సు !
 కరము నేయఁగలరు గలియుగమున (ఆర. ౪ ఆ. ౨౮౨). క. జపనియఁపస్వా
 థ్యాయ | ప్రపంచములు విడువఁగలరు బ్రాహ్మణులు జనా | ధిప శూద్రులు విపు
 లతపః | ఊపితులు గాఁగలరు వినవె కలికాలమునన్. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౮౯).
 క.....ధరణీ | సురులు గడఁగి వాణిజ్యము | గరిసనమును జేయఁగలరు గలి
 కాలమునన్ | (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯3). మ. ధరణీరక్షణ మాచరింపక స్వపుల్ దర్పం
 బునం బశ్యతో | హరులై సాధులఁ ద్రోచి చేకులు తడియ న్నీధనక్షేత్రముల్ | హరి
 యింపంగలవారు. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯౯). ఇట్టిరూపములను జూచి భ్రమించికా
 వలయు నర్వాచీనకపులు రేఫడ కారలోపకలుషితరూపములను బ్రయోగించిరి.
 “కలఁడు మున్నగురూపముల మధ్యస్వరము దీర్ఘ మగుటయుఁ గలదు. ౧౨.....
 వై త్యారికాఁబోలు నీ | యన గాకున్నఁ గలావె యనుకలకు నీ యంచత్పృథావోన్న
 తుల్. (ఉ. రా. ౧౨౨ పుట). సకలమహిమలు నీదు పట్టికిని జేకు | అంగలా వంగ
 లార్వఁ గురంగనయన.....కలాను (సమీర. ౨ ౧2౧; ౪-౪౦; 3-౨౫౪;
 ౫ ౧2౯)”. (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౧౨ సూ). “కలాను ప్రభృతిరూపంబులుం
 గొన్నియెడలఁ జూపట్టెడి. ఉదా:-ఈ నీ మొక్కింత గలాదోలేదో? (మల్లభూ. నీతి
 ౨౨).....ఇటువంటి ఛాందసము లెన్నెనం గలాపు (దశా. 3 ఆ. ౬౬)...
వియోగ వేదనం జిక్కఁగలానె. (దశా. ౨ ఆ. ౮౪). ఇవి ప్రాథప్రయోగ
 ములు” (గాణ. క్రియా. 3౪2 సూ. వివ). ఇట్టివి ప్రాథప్రయోగము లనుట
 కంటె నప్రాథప్రయోగము లనుట లెస్స.

ప్రాచీనులు ప్రాప్త్యర్థక కలుగు థాతు రూపములను “కలఁడు=కలవాడు”
 అనురీతిని బ్రత్యేకముగాను బ్రయోగించిరి. క. మగఁటిమి కలఁడనియెడు న | మ్మిగఁ
 జూచుచునుండు విషము మ్రింగిన యేన్. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౧౫.) నీ.....
 మహితవిభవ | ఖనియగు శిశుపాల తన యుండు దోర్దర్ప భుర్యుండు భృష్టకేతుండు
 సమర. తే-గీ. లంపటుండు శిఖండియు లాపు తెంపు | గలరు నీయెడ ననురక్తి గలరు
 సాలఁబెంపు గల రుక్మముట్టిన తెంపు గలరు | కోరి పతులుగఁ జేయు ముఖోపా
 ణులకు. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౧౦౯.) ఉ. పాడియు సత్యముం గలరు పాండు తనూ
 జులు.....(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౬౦). అస్త్యర్థమునందలి “కలఁడు - కలరు - కలవు”

మున్నగు వానికి సముతము ప్రత్యేక ప్రయోగము గలదు గాని “కలవు . కలను . కలము” అను వానికి భవిష్యదర్థక సమాపక క్రియలలో ననుబంధరూపముగు ప్రయోగము లేదు. క.....భూవరులెల్లను నొక్కట | ద్రోవదికై తొడరి యత నితోఁ బెనఁగి కడుం | జేవ నెడి పోవునప్పుడు | నీ వచ్చటఁ గలవొ లేవొ నిక్కము చెపుమా. (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧.) ఆ-వె. ఎచట నున్నవాడ వేమైతిఁ బ్రాణానఁ గలవె యేను నిన్నుఁ గాన కునికి. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౬౨.) క. వసుదేవసుతుం | డా సేనఁ గలఁడు దత్తము | నీసేనం జూపుమా నరేశ్వర నాకున్. (ఉద్యో. ౨ ఆ. 30౮.) క.....దు | ర్తతి కిహముం బరము గలదె.....(ఆది. ౬ ఆ. ౨2౪.) చ.....వాని ఘాతికిన్ | వెఱవని వారునుం గలరె. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౫.) (చూ. ౨౯౬ విష. ౨౧౦ VIII విష. 3౪౪ విష.)

లాట్టు రుక్మ పరంబగునపుడు దుగాగమం బగు. ౨౨.
ప్ర. వండును - వండుదురు. మ. వండుదువు - వండుదురు. ఉ. వండుదును - వండుదుము. లాడర్థంబుల యంవోలి నుపాహరణంబులు వక్కాణించెద - తద్దర్శంబు:—కులాలుఁడు కుండలు వానును. తచ్చీలంబు - జ్వలనజ్వాలంబు లుప్పురం బెగయును. సంభావన:—ఇప్పుడు వాఁడింట నుండును. సుప్రశ్నము:—శిండు నా? పోదునా? సాతత్యము:—సర్వంబునం దీశ్వరుండుండును. సర్వం బీశ్వరునియం దుండును. వర్తమానంబు:—మేన నిప్పుడుం బులకలు వొడ మెడును. వత్సమాణవిధిచే బ్రాయశంబుగ వర్తమానంబు నం దెడుగా ద్యాగమంబులగు - భావి - తేవువచ్చును. ఆశీస్సు - శుభం బగును. వచ్యర్థంబుల కొకా నొకచో భూతంబున లాట్టు గానంబడియెడును.

బాలవ్యా.
30౨ విషయము.

లాట్టు రుక్మ పరంబగునపు డెదగాగమంబును బ్రథమ ‘ను’ వర్ణకంబు పరంబగునపు డెదు గెడి గాగమంబులును బహుళంబుగా నగు. ౨3.

ప్ర. వందెడును - వందెడిని - వందెదరు. మ. వందెదవు - వందెదరు. ఉ. వందెదను - వందెదము.

తిర్యగ్గడంబులు వాచ్యంబు లగునపుడు లిట్లాట్టుల

ప్రథమ బహువచనంబున కేకవచనంబగు, ౨౫.

చిలుకలు పలికెను - చిలుకలు పలుకును - చిలుకలు

వలికెడును. మేఘములు గర్జిలెను. మేఘములు గర్జి

ల్లును. మేఘములు గర్జిలెడును.

సంజేవని. 3౦౨ విష:—౨౨ సూ - వ్యాఖ్య:—'దుజ్ రు వు రు ను ముఖ్య' అను వానిలో (బా. క్రి. ౨ సూ.) డుజ్జునకుఁ దర్వాతి 'రు' అనునది తుది ఇకార ముతోఁ గూడి 'రుజ్' ప్రత్యాహారమగుచున్నది. కాన రుజ్జునఁగాఁ బ్రథమపురుషైక వచనేతరములగు పురుషబోధక ప్రత్యయములని ను ము. అవి పరమగునపుడు థాతువునకు దుగాగమం బగునని యర్థము. దుక్కు కిత్తుగాన థాతువు తుదిని జేరును. వండు+దు+రు = వండుదురు. మొ. 'వండు+దుజ్' అనుచో బా - క్రి - ౧౬ సూత్రము చొప్పున 'డుజ్జునకు' 'ను' అనునది యాదేశము కాఁగా 'ఎండును' అని యేర్పడు. ఇది చింతామణి సమ్యతరూపము కాదు. చింతామణిచే 'వండున్' అనియే యేర్పడును. నన్నయ భారతభాగమున నెచ్చటను 'వండును' అను ను స్వరూపమును నిర్వహింపఁజాలు ప్రయోగము లేదు. (చూ. 3౦౦ విష. చి. వి. పరి. ౧3౪-౧3౫-౧3౬ విష.) వండు+దు+వు = వండుదువు. ఇట్లే తక్కిన వాని ప్రక్రియ నరయునది. ఉత్తమ పురుషైక వచనమున 'వండుదునున్' అనురూపము చింతామణి చొప్పున నేర్పడును. (చూ. ౨౯౬ II విష.) బాలవ్యాకరణ పక్షమున 'వండు దును' అని మాత్రమే సిద్ధించును. తిర్వ్యగ్ద కర్తృకత్వమున లాట్టునందలి ప్రథమ పురుష బహువచన మేకవచన రూపముతోనే యుండును గాన (బా. క్రి. ౨౫ సూ.) "చిలుకలు పలికెను మేఘములు గర్జిలెను" అని యుండును. బా - క్రియా - ౨3 సూత్రము చొప్పునఁ బ్రథమ పురుషైక వచనమున 'ఎడు గెడి' గాగమంబు లగును గాన 'చిలుక పలికెడును - చిలుకలు పలికెడును - మేఘము గర్జిలెడును - మేఘములు గర్జిలెడును' మున్నగు రూపములును గల్గును. లాడర్థంబులయం దనఁగా బా - క్రి - ౫ సూత్రమున నుదాహరింపఁబడిన తద్ధర్మాద్యర్థములం దోలి ననఁగా వరుసగా నుదాహరించుచున్నానని యర్థము. వరుసగా ననఁగా నట్టి ౫ సూత్రమునఁ జేర్చినఁబడిన తద్ధర్మ తచ్ఛీల సంభావనా సంప్రశ్న సాతత్య వర్త మాన భావ్యాశీరాదు లనెడి వానిని వరుసగా నుదాహరించుచున్నానని యర్థము. తద్ధర్మంబు:—కులాలుండు = కుమ్రరవాడు. కుండలను వానుట కుమ్రరికి ధర్మము = విహితకృత్యము = వృత్తిగాన నీది తద్ధర్మమున కుదాహరణ మని భావము. తచ్ఛీలంబు = దాని స్వభావము. జ్వలన జ్వాలంబులు = అగ్నిజ్వాలలు, ఉప్పరంబు=

ఆకాశమునందు, ఎగయును. “ప్రసిద్ధ మార్థవ్యజ్ఞలనం హవిర్భుజః.” (భారవి.)
 అగ్నిజ్వాలలు మీడికి లేచుట స్వభావము. సంభావన = ఊహము. ఇప్పుడు వాఁ
 డింట నుండును. సంప్రశ్నము = ప్రశ్నించుట. ఉండునా? పోదునా? సాతత్వము =
 సతతత్వము = సదావ ర్తిల్లుటః—సర్వంబు నందీశ్వరుం డుండును. సర్వం బీశ్వరునియం
 దుండును. వర్తమానము = మేన నిప్పుడుం బులకలు వొడమెడును = శరీరమునం
 దిప్పుడు సైతము గగుర్పాటు గలుగుచున్నది. బా - క్రి - 23 సూత్రము చొప్పున
 ‘ఎడు’ గాగమము వచ్చిన తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమ పురుషైక వచన రూపము.
 పొడము+ఎడు+ను = పొడమెడును = అంకురించుచున్నవి. వక్ష్యమాణవిధిచే
 ననగా బా - క్రి - 23 సూత్రముచేఁ బ్రాయశఃంబుగ వర్తమానంబునం దెడు
 గాద్యాగమంబు లగునని సూరి వివరించెను. కాని ఎడు గెడి గాగమంబులు వర్త
 మానమందె కాక యర్థాంతరము లందును బ్రయుక్తము లయి యున్నవి. క. వన
 వాస పరిక్షేపం | బున కోర్వదు కుంతిదేవి భోజాత్తజ గా | వున నాగృహమున
 నుండెడు | ననవరతము భక్తితో మదభ్యర్చితయై. (సఖా. 2 ఆ. 20౧.)
 తరలము.....యాదవ సైన్య స | న్నహనదుండుభిరావముల్
 గగనంబు దిక్కులు నిండ దు | స్సహము లయ్యెడు ధార్తరాష్ట్రుల సైన్యవీర
 భటాళికిన్. మ.....మదీయాస్త్రాఘమున్ ధార్తరా | ష్ట్రునికాయోత్తమ
 కాయఖండన పటిష్ఠం బయ్యెడుం బోరిలోన్. (ఆర. 3 ఆ. ౧౬౬. ౧౬౭ ప.)
 ఈ తుది పద్యములు రెండును బలదేవ సాత్యకి ప్రభతులు కౌరవులవై దాడి
 చేయ యత్నించు సందర్భములోనివి. భావ్యర్థము లాద్రూపములకుః—వాడు
 తేపు వచ్చును=రాగలడు. ఆశీస్సు - శుభంబగును = శుభంబగుఁగాక. వచ్యర్థంబు
 లనగా ‘అను - చెప్పు - పలుకు - ఆడు’ మున్నగు ధాతువులు. ఇట్టి ధాతువుల
 లాట్టు రూపము లొకానొకచో భూతంబునఁ బ్రయోగింపఁబడునని సూరి వివరణ
 మున కాశయము. ఆశీరాదు లనుచోటి యాదిశబ్దమున కిట్టి స్థలము సూరిచే
 జాపఁబడెను. క.....తైలతనయ.....ఈశా | న్నునితో మృదురీతి నిట్లనుం
 గమలేశా. (అను. ౫ ఆ. ౨౦౪.) (ఇట్లునున్ = ఇట్లు పలికెను.) (యతిస్థలము), ఒకా
 నొకచో నననేల? ఇట్టిరీతినే తలుచుగాఁ బ్రయోగింపఁబడును. ‘అనెన్’ అను
 రూపము ప్రాచీనమహాకవి సమృతము కామింజేసి ‘అన నతఁ డిట్లునున్’ అను రీతినె
 ప్రయోగింపఁబడుచుండును. వచ్యర్థ స్థలములందే కాక పెక్కు స్థలముల భూత
 ముందును లాట్టు రూపములు గన్పట్టుచున్నవి. బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యాత
 పచ్యర్థంబుల లాట్టునకు భూతార్థ ప్రయోగమున కీ క్రిందిరీతి నుదాహరించెను.

తే-గీ. సర్వతీర్థాభి గమనంబు సర్వవేద | సమధిగమము సత్యంబుతో సమముః
గావు | ఎఱుగు మెల్ల ధర్మంబులకెల్లఁ జెడ్డ | యండు సత్యంబు ధర్మజ్ఞులైన
మునులు. (భార. ఆది. ౪ ఆ.) ఇట్టివే 'అండు' అనునవి మఱికొన్ని యుదాహరింపఁ
బడెను. పిదప "పై నుదాహరింపబడిన 'అండు' ఇత్యాది లాటప్రత్యయాంతంబు
లకు 'అగిరి' అని భూతకాల మర్థము." (బా. గు. ప్ర. ౩౧౮ పుట, ద్వి. ము.)
అని వ్రాయబడెను. అట్టి సత్యాది ధర్మంబు లుత్పత్త్యములని యప్పుటి పెద్దలే
కాదు, తర్వాతి పెద్దలును జెప్పుచునే యుందురు గాన నచటి లాట్టు భూతార్థక
మనుట సరికాదు. మునులు చెప్పుదురని శకుంతల పలుకుట భూతవ్యాపారము
గాని పెద్ద లట్లు చెప్పుట భూతవ్యాపారము కానేరదు. ఇట్టి ప్రయోగము లనేక
ములు గలవు. ఇట్టివే భూతార్థ విషయమున లక్ష్యము లగునపుడు సూరి
"వచస్పర్థంబుల కొకానొకచో భూతంబున లాట్టు గానంబడియెడును." అని
వివరించుట యసంభవము కాదా? 'ఒకానొకప్పుడు గానంబడియెడి' అని ప్రకాశికా
కర్తయు వ్యాఖ్యి చేసెను.

౨౩ సూ. - వ్యాఖ్య:—ఇచటను 'రుజ్జు'ను ప్రత్యాహారము మొదటి రువర్ణ
ముతోనే ఘటంపఁబడెనని గ్రహింపవలెను. కాన - ప్ర - బ - రు ప్రత్యయము మధ్య
మోతమ పురుషైకవచన బహువచన ప్రత్యయములును బరమగు నపుడును
ధాతువునకు ఎదగాగమంబు బహుళంబుగా నగునని యెన్నునది. ఎదగాగమము
కిత్తు గాన ధాతువు తుదిని నిల్పును. బా - క్రి - ౧౬ సూత్రముచే నాదేశింపఁబడిన
ప్రథమపురుషైకవచనమునందలి 'ను' ప్రత్యయము పరమగునపుడని విశదపఁడుట
కయి ప్రథమ 'ను' వర్ణకంబని సూరి వచించెను. లేనిచో నుత్తమైకవచనద్యోతక
'ను' ప్రత్యయ పరకత్వమునం దనెడి యపార్థము స్ఫురించునుగదా. ప్రథమ 'ను'
వర్ణక పరకత్వమున "ఎడుక్ - ఎడిక్" అనెడి యాగమములు రెండును బహుళ
ముగా నగును. ఈసూత్రమునందలి విధులకు బహుళత్వమును వదించుట లోని
ప్రయోజన మంతగాఁ గన్పట్టకున్నది. నన్నయేతర కవుల ప్రయోగములం దివి
వైకల్పికముగనే ప్రయోగింపఁ బడుచున్నవి. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి యందు వివరింపఁ
బడలేదని కావలయు సూరి వీనిని బహుళమని సూత్రించెను. భట్టారకుడు తన
భారత భాగమునఁ దత్సమ ధాతువుల పైని 'ఎద' గాగమమును మిక్కిలి యరు
దుగఁ బ్రయోగించెను. ఎడు గెడి గాగమములను దత్సమ ధాతువుల పైని నిల్పి
ప్రయోగింపనేలేదు. (చిం. వి. పరి. ౫౮ విష. ౧౦౧ విష.) (నిస్తర.) తిక్కనాదులు

దుగాగమయుక్త రూపములతోపాటుగ 'ఎడ' గాగమయుక్తి తత్సమ థాతు రూపములను, 'ఎడు గెడి' గాగమయుక్త తత్సమ థాతురూపములను థారాళ ముగాఁ బ్రయోగించియున్నారు. పయివిషయములను సరిగాఁ బరిశీలించక యాంధ్ర భాషాభూషణకర్తయుఁ గావ్యాలంకార చూడామణికర్తయు దుగాగమయుక్త రూపములు కేవల భావ్యర్థకములనియు 'ఎడ' గాగమయుక్త రూపములును 'ఎడు' గాగమయుక్త రూపములును గేవల వర్తమానార్థకము లనియు వ్రాబసిరి. అట్టి వ్రాత కేవలము సరిశీలన మూలకమని యీవఱకు ౨౯౬ విషయమున సోదాహరణముగ విశదీకరింపఁబడెను. (ఈవిషయము నా రచించిన చింతామణి విషయ పరిశోధనమునందు విశదపఱుఁబడెను. ౬౨-౬౩-౬౪ విష.)

ప్రకృత సూత్రమున సూరి 'ఎడు గెడి' గాగమములు వర్తమానార్థకములని వచింపకున్నను బూర్వ సూత్ర వివృతిలో నట్టి యభిప్రాయమును జూపెను. అది సరికాదనియు నీ 'ఎడు గెడి' గాగమములు వర్తమానేతరార్థములందును బ్రయోగింపఁబడిన వనియు నచట కొంత విమర్శింపఁబడెను. ఈవిషయము ముందు ప్రయోగ ప్రదర్శన సందర్భమున నింకను విఫులముగఁ జూపఁబడెను.

౨౫ సూ - వ్యాఖ్య:—తిర్వ్యగ్ద కర్తృకత్వమున, భూత, తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమపురుష బహువచన మేకవచన రూపముతోనె యుండునని యర్థము. అనఁగాఁ దిర్వ్యగ్ద కర్తృకత్వమున బా - క్రి - ౧౬ సూత్రము చొప్పున నాదిష్ట మగు 'ఎను' వర్ణకమే భూతార్థక ప్రథమపురుషైకవచన బహువచన రూపములందు నిల్చుననియు, నట్లే యా సూత్రముననె డుజ్జ్వలకమున కాదేశింపఁబడిన 'ను'వర్ణ పరిశోధనమును జూచియుఁ దడఁబడి యీక్రిందిరీతిని వ్రాయుట వింత! "తత్సమ థాతువు లేదు గెడిగాగమములతోడను దుగాగమము తోడను నన్నయ భారత భాగమునఁ జూడట్లు టరుదు." (బా. పా. పే. 3౯౫ పు.) ఎడు గెడిగాగమముల తోడి తత్సమ థాతువు లరుదుగా మాత్రము నన్నయ భారత భాగమునఁ గలవా? ఓక్కఱేని మచ్చునకైనఁ గానరాదే! ఇంక దుగాగమముతోడి తత్సమ థాతు రూపములు నన్నయ భారతమునఁ థారాళముగా వెలయుచుండఁగా నరుదనుట కేవలము పొరపాటు. ఇంకను ఎడగాగమయుక్త తత్సమ థాతురూపముల నన్నయ మిక్కిలి యరుదుగా వాడె ననుట యుక్తము. నేవెంతె - చింతె - రక్షింతె - వర్తింతురయ్య - పాలింతె - వీక్షింతె - ఉత్సహింతె, (సభా. ౧ ఆ. ౨౬-౨౮-౩౩-౪౨-౪౯-౫౪ పు.) కీర్తింతువు - నిందింతువు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮.) అతి క్షుంతురే. (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౪.) అస్వాదింతున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩.) మొ.

కమి తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములందు నిల్పుననియుఁ గ్రహింపవలెను. భూతః—చిలుక పలికెను - చిలుకలు పలికెను. తద్ధర్మః—చిలుక పలుకును - చిలుకలు పకులును. ఇవి తిక్కన-త్వకత్వోవాహృతులు. ఇంక జడక-త్వ కత్వమునందలి భూతః—మేఘము గర్జిల్లెను - మేఘములు గర్జిల్లెను. తద్ధర్మః— మేఘము గర్జిల్లును - మేఘములు గర్జిల్లును. బా - గు - ప్ర. వ్యాఖ్యాత 'పలికెను' అనుదాని రూపసాధన ప్రక్రియలో "పలుకు+రు, ఇట్లుండః బ్రకృత సూత్రంబున నేకవచన దుజ్జురా 'పలుకు+డు' అయ్యెను. పదునాఱవ సూత్రంబున 'ఎను' వర్ణకంబు గలిగి 'పలుకు+ఎను' అయ్యెను. అపదాది స్వర నిత్యసంధియు, ఎనుబది యైదవ సూత్రంబుచే లకారంబు యొక్క 'ఉ'త్వంబున కిత్వంబును గలిగి 'పలికెను' అయ్యెను" అని చూపెను. (బా. గు. ప్ర. 3౨౦ పు. ద్వి. ము.) కాని "భూతంబునం దిగా గమంబగు" (బా. క్రి. ౧౭ సూ.) అను సూత్రము చొప్పున థాతువు తుడిసి జేరు 'ఇ'గాగమము నేల చూపలేక తేలియకున్నది. "పలుకు+ఇ+ఎను" అనురీతిని బ్రక్రియ చూపి యపదాది స్వర నిత్యసంధిని జేయుట యావ్యక్తము. 'పలికిరి' మున్నగు చోటు లన్నిటను వచ్చెడి "ఇ"గాగమంబు ప్రథమపురుషైక వచనమున మాత్రము రాకుండునా? కొన్ని థాతువులకుః బ్రథమపురుషైక వచనమునందును నీ 'ఇ'గాగమము (అనియెను - పడియెను. మొ.) వచ్చి నిల్పుచునే యున్నదిగదా. (చూ. 3౨౦ విష.) "చిలుకలు పలుకును" అనుచో "పలుకు+లాట్ = పలుకు+రు= పలుకు+హజ్ = పలుకు+రు = పలుకును" అని ప్రక్రియ నరయునది.

౨౨-౨౩-౨౫ సూత్రముల విధులకుః బ్రయోగములు:—క..... భుజవీర్య సంపద | త్రో మూడు జగములు నోవుదురు సాధింపన్. (సఖా. ౧ ఆ. ౧౧౧) ఇందలి దుక్కు యతి స్థానగతము. ఓవుదురు సమర్థులగుదురు. తరలము. ఇది కుజేరు వనంబు దీనికి నెవ్వరుం జరుచేర నో | దుదురు నీవిట వచ్చి యేల కడుం బ్రమాదముఁ జేసి తిం | దు.....(ఆర. 3 ఆ. 3౬౦.) దీనిని బట్టి 'ఉదు' కాదు 'దు' అని విదితమగును. క. దమయంతి రోయిగా జూ | దము నీతో నాడఁ గడగెదను ధరణీ రా | జ్యము.....(ఆర. ౨ ఆ. ౨౨౨.) 'ఎద' లోని 'ద' యతి స్థానగతము. ఇందలి 'ఎద'రూపము భావ్యర్థకము. చ. ఇదె ప్రళయాగ్నివోలె దెసలెల్లను గప్పఁగ విస్ఫులింగముల్ | వదలక వాయు సారధి జవంబునఁ దానిట వచ్చె నేమి నే | యుదు సుతులార యాచిలము నొయ్యన పోయి చొరుండు దీనిఁ గ | పైద ఘనపాంసు జాలముల భీమశిఖావళి దాఁక కుండఁగన్. (ఆది. ౮ ఆ. 3౦౫) ఇందు 'ఎ'దగాగమ దుగాగమ దకారములు ప్రాసగతములు. ఎదగా

గమము నందలి 'ఎ'కార ఘటిత ద్విత్వకారము ప్రాణి యతి స్థానగతము. కష్టేద
 ననునది భవిష్యదర్థకము. ఏమిచేయును ననునది యశ క్తతను బరితాపమును దెల్పు
 చున్నది. క. పరమాన్న భక్ష్య భిక్షా । పరిపూర్ణ తరంబులైన పాత్రముల య్యే ।
 వ్రు నిత్యంబు నివేదిం । తురు దల్లికిః గరము భక్తితో వినయమునన్. (ఆది. ౬ ఆ.
 ౨౪౦ ప.) 'నివేదించుదురు' అను దానినుండి యేర్పడిన 'నివేదింతురు' అను దాని
 లోని 'తు' యతి స్థానగతము నివేదింతురు = నివేదించుచుండెడివారు. (భూత
 వ్యాపారమే) చ.....విజితేంద్రియుం డనగ నిష్ఠునిఁ బాయక విందు
 నంచు..... (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦.) (విందున్ = వినుచున్నాను).
 తే-గీ. పాండుపుత్రులకెప్పుడుఁ బక్షపాతి । విదురుఁ డనిచెప్పఁ దొల్లియు
 విందు.....(సభా. ౨ ఆ. ౧౨౬). విందున్ = వింటిని - భూతార్థకము.
 క.....జూదం । బునకుం బ్రియుండవు దతుండ । వన విందుము నిన్నుఁ బ్రీతి
 నక్షజ్జలచేన్ (సభా. ౨ ఆ. ౧౬౪). విందుము = వినుచున్నాము. వర్తమానా
 ర్థకము. సీ. వివిధోపభోగముల్ దివిజేతునకుఁగల యట్టుల కలవు నీకనుభవింప ।
 సకలభూతములుఁ బాయక భక్తియుక్తులై యొలసి నీపనుపునేయుదురు వేర్చి ।.....
 ... (సభా. ౨ ఆ. ౧౦౨). చేయుదురు = చేయుచున్నారు. సీ. పరులగుణంబులు
 పలుమారుఁ గీర్తింతు పక్షంబ పలుకుదుపాండవులకు । ధార్తరాష్ట్రుల సంతతంబు
 నిందింతువు.....(సభా. ౨ ఆ. ౧౦౪). దుర్యోధనుఁడు విదురుని నిరసించు
 సందర్భములోనిది. ఇందలి విదురునిగుణము లాతనిధర్మములుగాఁ జెప్పఁబడెను
 గాన నిందలి దుగాగమ ఘటితరూపములు తద్ధర్మార్థకములు. తాచ్ఛీల్యమును
 బోధించుచున్నవన్నను ననవచ్చును. క. అన్న సహదేవ నీవును । నన్నలతో నరిగె
 దయ్య యట యడవుల కీ । వున్నను సుతులందఱు నిం । దున్నట్టుల నాకుఁ జిత్త
 మూఱడి యుండున్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౦౪). అరిగెదు+అయ్య = అరిగెదవా =
 పోవుచున్నావా ? చిత్తమూడియుండున్ = ప్రత్యాకాత్మక సంభావనార్థకము.
 చ. అమలచరిత్ర నిట్లు దమయంతిఁ బతివ్రతఁ బల్కుచే నృపా । తమ.....
 (ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౭). పల్కుదువు+వ = పల్కుదు+వ = పల్కుచే = పల్కుదగునా?
 సంప్రశ్నార్థకము - పల్కురాదను వ్యతిరేకవ్యంజకప్రశ్నార్థకము. చ. ఇతనికిఁ
 గూర్తురేని ధన మిత్తు రభీష్టుములైన కార్యముల్ । మతి నొనరింతు రిప్పుడని మంతురు
 గాక.....(సభా. ౨ ఆ. ౧౦ ప.) గూర్తురేని = ప్రియపడుదురేని. ధనమిత్తురు
 గాక = ఇచ్చుట యుక్తము. "ఎదక్కు - దుక్కును" సందర్భమునుబట్టి కాలత్రయ
 దోష్టరకములగునని యీవఱి కుదాహరణములు వెక్కు (౨౯౬ విష.) భట్టారక

[బా.క్రి. ౨౨-౨౩-౨౪ హా.] 'ఎక-ఎకు-ఎకి' అను ప్రయోగములవిమర్శము. 187

ప్రయుక్తములు చూపబడెను. ఎకగాగమయుక్తరూపములు తత్సమముల మిక్కిలిమరుదుగా భట్టారకునిచే బ్రయోగింపబడెను. క..... | కానల బరిభ్రమించెదఁ | గానరె మీరు.....(ఆర. ౨ ఆ. ౧౦౪ ప.) క. త్ర్యంబ! నాకు ననభీష్ట వ | రంబుఁ బ్రసాదించెదేని.....(ఆర. ౧ ఆ. ౩౨౨ ప. వచనములలో మఱి నాల్గు గానములు చున్నవి. రచించెద. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౦ వచ.) వివరించెద (ఆది. ౩ ఆ. ౭౩ గద్య.) ధరించెద (ఆర. ౩ ఆ. ౮౧ గద్య.) జీవించెద (ఆది. ౭ ఆ. ౪౧ వచ) ఎదు గెడి గాగమంబుల రూపంబులు తత్సమంబులు నన్నయప్రయుక్తములు గానంబడలేదు.

తర్వాతికవులు ధారాళముగా 'ఎక'గాగమ ఘటితతత్సమరూపములను 'ఎదు'గాగమ యుక్తరూపములను వ్యవహరించిరి. నేవించెదను - కీర్తించెదను - విస్తరించెద. (నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౧౪-౧౫-౧౬). ఉ.....పద్యముల గద్యములన్ రచించెదం గృతుల్. (విరా. ౧ ఆ. ౩౦). క. నృపధర్మములన్నియు నీ | కుపదేశించెద.....(శాంతి. ౨ ఆ. ౧౬౪). క.....కొలిచి వ | ర్తిల్లెడు తెఱంగులెంతయుఁ | దెల్లము.....(విరా. ౧ ఆ. ౧౪౨). మ.....నిర్దోషత్వమున్ రాజరం | బును శోభిల్లెడు నెవ్వడే నొకజగత్ పూజ్యుండు... (విరా. ౧ ఆ. ౨౩౧). క. చని వెడ వికసిల్లెడు నా | ననపద్మముతోడ... (విరా. ౨ ఆ. ౨౭౦). ఇట్లు విశేషణములుగను సమాపకక్రియలుగను దత్సమక్రియలు "ఎదు గెడి" గాగమయుక్తరూపములును నన్నయేతర ప్రాచీనకవుల గ్రంథములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. ఎదు గెడి గాగమములు వర్తమానకాలద్యోతకములేకాక భూతభావ్యర్థకములును గలవు. ఈ విషయమునందలి నన్నయప్రయోగము - లీవఱకుఁ జూపబడెను. క. మనమొక యేవుర మీయం | గనయుం దో నరుగుదేరఁగా నెయ్యెడఁ బో | యిన నెఱుఁగకుండుదురె యి | ద్దినములు గడవంగ నెద్ది దెఱుఁగయ్యెడినో. (విరా. ౧ ఆ. ౬౦). ఈదినములు గడచుట కేది యుపాయము కాఁగలదోయని యర్థము. చ. తడఁబడె దివ్యబాణముల తంత్రము మంత్రము దప్పెడున్ గడున్ | వడఁకెడుఁ జూపదండము మనంబును నాకు వశంబు గాదు వీ | డ్యడియెడు చెయ్యి లంగము గడంక దొఱంగెడు నేటిభంగిఁ గ | వ్యడి దనపూన్కి దీర్చుట భ్రమంబని బుద్ధి జవించె బుత్రకా. (భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౪౧). తనకు జరిగిన తడఁబాటులను ద్రోణుండు కొడుకుతో జెప్పిన సందర్భముగాన నిందలి 'ఎదు గెడి' గాగమ ఘటితరూపములు భూతార్థకము లనఁదగును. ఇంక వర్తమానార్థక ప్రయోగములు:—చ.....ఈ | కొడు కిటు వోకకున్ మనము కుందెడు

నిన్నని యూగడిశ్శెడున్. (విరా. 2 ఆ. 203). కుందెడున్ = సహచేవుఁ డరణ్యా
వాపమున కేగుటచే దనమనసు కుందుచున్నదనియు సంక్షిప్తము ద్రాపది యుండు
టచే నూరడిల్లుచున్నదనియుఁ గుంతి పల్కినవాక్యము. చ. మనుజులు నేయ నెవ్వరు
సమస్తము సిశ్వరు వాఙ్మఁ జెల్లెడున్ (శాంతి. 1 ఆ. 222). చ. మునివర్గవాహనుఁ
డవై చనుదెప్పుచు మంత దీతెడున్ (ఉద్యో. 1 ఆ. 121). తీతెడున్ = చక్కఁబడఁ
గలదు. (ఉద్యో. 1 ఆ. 121) మ. అదే కౌరవ్య లక్షద్వంద్వత నేయంబూని పైఁ బాటఁ
జూచెద రమైఁ దమచేతఁ దీటునె జయశ్రీ కాంతు దై త్యాంతకున్ బాదువన్.....
(ఉద్యో. 3 ఆ. 344). చూచెదరు = చూచుచున్నారు. చ.....వినాశము
పొందెద రేమి నేయుదున్ (ఉద్యో. 3 ఆ. 403). (పొందెదరు = పొందఁగలరు -
ఏమిచేయుదున్ = ఏమిచేయఁగలరు). నీ, అదయుఁ | డని పల్కుదురు కొంద ఆ
ప్పార్థుఁ జేరి గాం, గేయునిఁ ద్రోలుని గెడయఁ బాదువ ఆ.వె. బనుప నెట్లు నేర్పి తని
పల్కుదురు కొంద | అతఁడు మోము వాంచి యరుగుచుండ. (స్త్రీ. 1 ఆ. 121).
(యుద్ధానంతరమున యుద్ధభూమి కేఁగిన ధర్మజునిఁ గురుకాంతలు తిట్టినసందర్భము.)
(పల్కుదురు = పల్కిరి). ఉ. బకపుంగవుఁ డెట్లుగు నొక్కొదై వమా (శాంతి. 3 ఆ.
702). (ఎట్లుగునొక్కొ = ఏమయ్యెనొక్కొ). శా. తానున్ భార్యయు వేఁగుఁ
జేరదవికిన్ దానొక్కడైనం జనున్ |వానప్రస్థధర్మములు. అడవికిఁ
జనుట మున్నగునవి వానప్రస్థాశ్రమధర్మములు. ఇట్టిక్రియ లీరుందర్భమునఁ
బెక్కు గలవు. మ. హరిఫాలంబునఁ బుట్టి ధర్మమున కాలై యృదున్ పుత్రకున్ |
సిరిగాంచెన్ దగవారు మువ్వరును సున్దేమొన్నతన్ సంశ్రయిం | తురు భూపాలకు
.....(శాంతి. 2 ఆ. 202). (ఆ మువ్వరును సతతుమును రాజు నాశ్రయిం
తురు. సాతత్వాధికము). నీ.....పాండునందను లాంచికేయు | నెడ భక్తి
వినయంబు లెరుగంగ వర్తింతురు..... | తే.గీ. అతఁడును నాదరంబు | గాఢవత్స
లత్వంబును గలిగియుండు. (ఆశ్ర. 1 ఆ. 1 ప.). (వర్తింతురు = వర్తించిరి =
వర్తించుచుండెడివారు. ఉండును = ఉండెను = ఉండెడివాడు). (యుద్ధానంతర
మునందలి భృతగాష్ట్రపాండవుల వర్తనము). కం. వాదున నీ హరి వేధయుఁ | గా
దే యురు లింగమూర్తి కడగానక యే | డాదిగ వెదకెద రట్టి మ | హాదేవుఁడ
పూజ్యుఁ డనగ నగునే నీకున్ (నన్ని. కు. 1. ఆ. 127) (వెదకెదరు = వెదకిరి).
(ఈశ్వరశరీరము పాడవును బ్రహ్మవిష్ణులు తెలియ. యత్నించి యసమర్థులైన
పురాణగాథ గలదు).

బా.క్రి. 201 మూత్రము ప్రయోగములు, మాలిని. సురపతి సభఁ జూడం
జూడ పంగారవృష్టుల్ | గురిసెఁ గులిశభారల్ గుంతింబయ్యె దిక్కుం | భర

[బా. క్రి. ౨౫ సూ.] తిక్కదండ బహుకర్తృక క్రియ కేవలచన ప్రయోగములు. 1379

మదము లడంగెన్ సర్వదిక్పాలకాంతః | కరణములు భయోద్వేగంబునన్ సంచ
లింకెన్. (ఆది. ౨ ఆ. ౮౨.) సీ. కృతరాష్ట్ర విభుని మందిరమున నటచుచు బటచె
గోమాయపుల్.....విద్యుత్ సహస్రముల్ విలకిల్లె.....(సభా. ౨
ఆ. 300.) క. మానె నభోమణి నక్కలు | కూనెన్ గలయంగ దెసలకుం బలు
చాయల్ | నేనె బటమొయిలు లడరి | మ్రొనెం దమయంతః దూర్యము లపథ్య
నులై. క. ఇగ్గజములు మిన్నకయును | మ్రొగ్గెడు నుత్తమ తురంగములు బాష్ప
జలం | బగ్గలము విడుచుచున్నవి | దగ్గెడు గారణము లేక తడఁబడి యడగల్.
(విరా. ౮ ఆ. ౮౬-౮౭ ప.) ఈవిషయ మాచ్చిక పరిచ్ఛేదమున విస్తరింపబడెను.
(౨౧౦ XII విష.) త్రిలింగ లక్షణ కేషమున “మహద్భహుకర్తృక క్రియకు నేక
వచనంబు విభాషనగు. ఉదా:—క. తన యెఱిగిన యర్థం బొరు. | డనఘా యిది
యెట్లు చెప్పుమని యడిగిన జె | పుని వాడును సత్యము నె | పుని వాడును
ఘోర నరక పంకమున బడున్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧32.) ఓక్షమున. క బలవంతుఁడు
వై నెత్తిన | బలహీనుఁడు ధనము కోలుపడిన యతఁడు మ్రు | చ్చిల పేగు నతఁడు
కామా | కుల చిత్తుఁడు నిద్ర లేక కుందుడు రధిపా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౧.) మొ.”
అని సూత్రోదాహృతులు వ్రాయబడెను. కాని ‘తనయెఱిగిన’ యను పద్యమున
“చె | పుని నాఁడును సత్యము నె | పుని నాఁడును ఘోరనరక పంకమున బడున్”
అని ముద్రణసంస్కర్తలు సవరించిరి. కాని యట్లు సవరించుట సరికాదు. ఇట్టియెడల
‘పడున్’ అను క్రియకు బ్రత్యేకాస్వయమును ఖటించి భిన్నవాక్యములుగా నమ
ర్థించుకొనుట యుక్తము. నన్నయ స్థలాంతరమునందును నిట్లు ప్రయోగించెను.
అట సంస్కర్తలు సవరింపను లేదు. క. కులము గలవాఁడు కౌర్యము | గలవాఁడును
నధికనేన గలవాఁడును భూ | తలమున రాజును నామము | విలసిల్లఁగఁ దాల్చు
మూఁడు విధముల వేర్చిన్. (ఆది. ౬ ఆ. ౮౭ ప.) ద్వి. ఆరామ విభునకీ యంగనా
మణియు | నీరామ కారామ నృపతియుఁ దగును. (రంగ. రా. సుందర. యూ. ము.
౨౮౬ పు. ౮ పం.). పురుషభేదము లేనపు డిట్టి భిన్నవాక్య కల్పనము సంస్కృత
మున మిక్కిలి ప్రచురముగఁ గలదు. “పాశ్చజన్యం హృషీకేశో | దేవదత్తం
ధనశ్శయః | పౌణ్డ్రం దధ్ధా మహాశక్తిం | భీమ కర్తా వృకోదరః. (మహాభార. భీష్మ.
భగవద్గీత. ౧ అధ్యాయ.) (చూ. బా. గు. ప్ర. కారక. 3౬ సూ. వ్యా. ౨౮౭ పు.)
ఇట్టి భిన్నవాక్య కల్పనమునందు బహుకర్తృకత్వమే క్రియకు సంభవింప నేరదు
గాన వై త్రిలింగలక్షణ కేష సూత్రము గ్రాహ్యము కాదని యెఱుంగునది.

నన్నయ. భూతే తయో ర్వికల్పత్వ | మితి కేచి ద్భభాషితే |

303 విష. క్వచి ద్వివర్ణకే చాపి | కేచిత్త స్మాస్తికే ం జగుః.

(విశ్వ. క్రియా. ౮ కా. అహో. ౮౮౬-౮౮౭ పుటలు.)

కల్పతరువు. 303 విష:—భూతే = భూతార్థమునందు, తయోః = ఆరెండిటికిని ననగా 'ఉత్వయతో' / వనకారా' విత్పాదీ సూత్రోక్తములగు 'ను-పు' అను వాని యుత్వమున కిత్వము వచ్చిన (భూతా దుతాం పరేషా మిత్.) 'ని-వి' అను రెండిటికిని, వికల్పత్వమ్ = వైకల్పికత్వ మగును. ఇతి - అని, కేచిద్భభాషిరే = కొందఱు చెప్పిరి. ఉదా:—పండితీనిన్ = పండితీన్, పండితీని - పండితి. మొ. 'పండితీనిన్' అను దానినుండి, 'పండితీన్' అను రూప మేర్పడుట 'కవిభల్లట' సూత్రముచేతనే సంభవించును. (అం II విష.) ఈమధర్వణ వచనము నందలి 'ని'వర్ణకలోపకథన మనువాద మాత్ర మే యని యెన్నునది. 'పండెదనున్ - పండు దునున్' మున్నగు రూపములనుండి, 'పండెదన్ - పండుదున్' మున్నగు రూపములు కవి భల్లట సూత్రముచే (అం II విష.) సిద్ధించునట్లే, 'పండితీనిన్' అను రూపము నుండి, 'పండితీన్' అను రూపము లభించునటు కేవలము యుక్తముకదా. 'ప'వర్ణక లోపకథన సందర్భమున 'ని'వర్ణకమునకుఁ గల్గుచున్న లోపమును సయిత మను వదించుట సుసంగతమని యధర్వణుఁడు తలంచి యట్లు సూత్రించెనని యెఱుంగ నగును.

క్వచి ద్భవర్ణక ఇత్యాది:—క్వచిత్ = ఒక కొన్నియెడలను, పువర్ణకేచాపి = పువర్ణక విషయమునందును, తస్య = ఆ వికల్పస్థితికి, అస్తితామ్ = అస్తిత్వమును (పువర్ణకము నిల్పుట - పాఠికముగా లోపించుట.) కేచిత్ = కొందఱు, జగుః = చెప్పిరి, కొన్నియెడల పువర్ణస్థితికిని పాఠికత్వము కలదని భావము. ఉదా:—పండు దుపు = పండుదు, చదువుదుపు = చదువుదు, రక్షింతుపు = రక్షింతు. మొ. ఇట్టి పులోపము క్వచిత్తనఁగాఁ దద్ధర్మ క్రియలయందు మాత్ర మే సంభవించునని మహా కవిప్రయోగములను బట్టి వ్యాఖ్యి చేయవచ్చును. తద్ధర్మ క్రియల యందును పులో పము గల్గుతఱిని "పునరాగమ సూత్రము చోప్పన, 'పండెదపు' 'రక్షించెదపు' మొదలగు చోటులందు వచ్చు 'ప'త్వాత్వములలో అత్వము రానేరదనియుఁ బ్రయోగములను బట్టి వ్యాఖ్యి చేసికొనవలయును. ఉదా:—పండుదుపు = పండుదు, పండెదపు = పండెదు. రక్షింతుపు = రక్షింతు, రక్షించెదపు = రక్షించెదు. మొ. పులోపపాఠికస్థితి తద్ధర్మ క్రియలందు మాత్ర మే కల్లు ననుటచేత "పండె గలపు - పండెపు" మున్నగు చోట్ల పువర్ణకము నిత్యముగనే నిల్పునని యెఱుంగు నది. ఇట్లు సమన్వయించికొనక యహోబలపండితుఁడు 'పండెదు' మున్నగు రూప ముల స్థితికై "పండెదపు" మున్నగు రూపములు కూడ సమ్యతములై యని నిరా ధారముగా ననఁగాఁ బ్రయోగవిరుద్ధముగా వ్రాయుటయు, 'క్వచి ద్భవర్ణకే చాపి

త్యాది ప్రకృతాధర్వణ వచనమునందలి 'తస్య' అను దానికి 'అత్వమునకు' అని యర్థముచేసి "చేసెదవు" అను రూప మూధర్వణ మనుటయు సమీచీములు కానేరవు. 'చేసెదవు' అనుచోటి 'అత్వము' క్వచి ద్వ్యవర్ణకే చాపిత్యాది వచనముచే సంపాదించునపుడు 'ఎత్వము'ను సంపాదించు నధ్వణ వచనమెద్ది? ఎత్వము పురరాగమసూత్ర సంపాద్యమై చింతామణిచే నీర్ధించునన్నచో 'అత్వము' మాత్రమేల తత్సంపాద్యము కారాదు. ఒక్కరూపమును సాధించుటలో 'నసంపూర్తిగా' ఎత్వమును మాత్రము సంపాదించినెంచి "అత్వము"ను స్వరిపక చింతామణిక్ర విడిచె ననుట విశ్వసనీయ మగునా? మఱియు "క్వచి ద్వ్యవర్ణకేచాపి" అను ప్రకృత సూత్రముచే 'వండెదవు' అను మధ్యమ పువర్ణక పరకస్థలమును మాత్ర మధర్వణుడు సాధించి "వండెదనున్ - వండెదము - వండెదరు - (మధ్యమపురుషము) వండెదరు. (ప్ర - పు.)" అనురీతిగల తక్కిన పురుషవచనముల రూపములన్ని సాధింపక యుపేక్షించె ననుట మిక్కిలి యసంభావ్యము కాదా? అట్లు మధ్యమ పువర్ణకమాత్ర పరకత్వమునందు మాత్రము 'అత్వము'ను విధించుటచే 'వండెదనున్ - వండెదము - వండెదరు' మున్నగు ప్రయోగ విరుద్ధములగు ననిష్ట రూప పరంపర దుర్వారము కాదా? వై సందర్భమును బట్టి యీక్రింది కవిశిరోభూషణ పంక్తులు గ్రాహ్యములు కావనకతీరదు. "వైచెదవు ఇత్యాది రూపమపి తదిష్టమేవ, వైచెదవు ఇత్యత్వసహితం రూపం త్యాధర్వణమ్. 'క్వచి ద్వ్యవర్ణకేచాపి కేచిత్తస్యాస్తితాం జగుః' ఇత్యాధర్వణం వచనమ్. తచ్చజ్ఞే నాత్వ ముచ్ఛతే. ఉభయార్థే భవేదత్వమితి పూర్వసూత్రాత్. ఘటియించెదవు - ఘటియించెదవు - ఘటియించెదన్ ఇతి తత్సమ రూపాణితు ద్వితీయాచార్యర్య సామాన్య వచనేన జ్ఞేయాని." (అహో, ౪౦౫-౪౦౬ పు.) ఇట్లే యహోబలపండితుడు ౪౦౫ పుటలో వ్రాసిన 'తలంపుదయ్య - నేవించె.....ఇత్యాద్యాచార్య వచరాత్' అను వ్రాతయుఁ బ్రామాదిక మె. 'ఘటియించెదవు' అనునది యపశబ్దము. 'తలంపుదయ్య' అనునది నన్నయ సమ్మతమనుట కేవలము సూరపాటు. అట్టి దానికి సరియగు నన్నయ సమ్మత రూపము 'తలంతయ్య' అనునది. (దో చోర్లు క్త తద్ధర్మే. బిందువర్ణములు కా రోదోః స్యాత్. 33౨. విష.) 'తలంపుదువు' అను దాని లోని పత్వమునుగాని చుదు' అను వాని స్థితిని గాని నిర్వహించు ప్రయోగము భట్టారక భారత భాగమున మచ్చున కేని లేదు.

ప్రయోగములు:—భూతమునందలి 'వి' లేకుండుటకు:—క. ఆ మతభుజ
నీవు తాల్చి తగ్గిది క్తుడవై (ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౨). (తాల్చితివి = తాల్చితి+అభిషిక్తుః

1332 భూతతధర్మ మధ్యమ 'పు - వి' లోపప్రయోగములు [303 I వి. సంజ్ఞ.]

డవై). క.....కుంతులఁగా । నొనరించితై కార్యసంప్రయోగముపొంతున్.
(సఖా. ౧ ఆ. ౨౭). నీ. ఋత్విజుండని విచారించి పూజించితే ద్వైపాయనుండు
డధర్మయుక్తి (సఖా. ౨ ఆ. ౧౧). గీ. నీవివేకంబు నాప్తియు నెఱపి తీవు । తల్లి
దండ్రుల మాడ్కి హితంబు సెప్పి । తేను నారాక కెఱుగెల్ల నేర్పడంగఁ । జెప్ప...
.....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨3౬). 'పు'లేకుంటకు:—కం.....దామో । దర
దూతెదుగాని తగవు తలచవు కంటే. (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౫౬). తే-గీ.....
చెప్పవయ్య వాని । నెఱుగుదేని మాపడియెడు నీయవస్థ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౪౫).
(ఎఱుగుదువు = ఎఱుగుదు+వని). నీ.....పథర్మమార్గంబు సలుపునయ్య ।
.....సేవితే.....చింతితే నిజబుద్ధిఁ జేయఁదగిన ।(సఖా. ౧
ఆ. ౨. ౬). (చలుపు+దు + వు = చలుపుదు+అయ్య; సేవించువు = సేవించు+వు;
చింతించువు = చింతించు+వు). ఉ.....జీవితఁబులా । యత్తముసేసి యితై...
.....(ఇచ్చు+దు+వు = ఇతై). చ. వినుము కిరీటి దివ్యశరవేదివి నాఁ జను దేవు
లేనిచో । టను.....పాండురా । జనకు జనించితేనిఁ దెగి చూపుము శౌర్య
ము సత్ప్రవీర్యమున్ (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౯౫).

లిడ్లాట్టుల వకారంబునకు లోపంబు విభాష నగు. ౨౪.
వండితి - వండితివి. వండుదు - వండుదువు, వండెదు -

1 బాలవ్యా. వండెదవు.

303 I విషయము. 30 సూ. వివృతి:—జీత్తుపరంబగునపు డుత్వంబున
కత్వం బగునను సూత్రముచే లజీ పరంబగునపు డుత్వం
బు:—ప్ర - వండఁడు - వండరు - వండదు-వండవు ;
మ. వండవు-వండరు; ఉ. వండను - వండము.

సంజీవని. 303 I విష. ౨౪ సూ. వాఖ్య:—లిడాదేశ ప్రత్యయముల
లోని 'వి'వర్ణకముయొక్కయు లాడాదేశ ప్రత్యయములలోని 'పు'వర్ణకము
యొక్కయు వకారరూపవ్యంజనమునకు ప్రత్యయ వికల్పముగా నగును. అట్టి వకార
వ్యంజనము లోపించుగా దానిమీఁదియచ్చుతోఁ బూర్వస్వరమునకు నవదాదిస్వర
నిత్యసంధి కల్గును. ఉదా:—వండితి+వ్+ఇ = వండితి+ఇ = వండితి = వండితివి.
వండుదు+వ్+ఉ = వండుదు+ఉ = వండుదు = వండుదువు. వండెదు + వ్ + ఉ =
వండెదు+ఉ = వండెదు = వండెదవు. ఆహోబలకతి "వండెదువు" మున్నగు ననిష్ట
రూపములను వెనుక వ్రాసిసరితి సంగీకరించినను (303 విషయ) మహాకవిప్రయోగము
లు చట్టిరూపములు మృగ్యము లగుటంజేసి సూరి యట్టివాని నుపేక్షించెను. "వండి

[బా. క్రి. ౨౪ సూ] ఆర్యాద్యర్థ పరక తద్ధర్మక్రియాప్రయోగవిశేషములు. 1333

తివి - వఁడుమవు" అను రొడుస్థలములందును 'వి - వు' వర్ణములకు స్వరసహితముగా లోపమువిధించిన రూపనిష్పత్తిలోను భేదముకల్పదుగాని, 'వండెదవు' అనుచో 'వు'వర్ణమునకు స్వరసహితముగా లోపముకల్గెనేని 'వండెద' అను ననిష్టరూపముకల్పవలసివచ్చును. కావునఁ బ్రక్రియాతౌల్యమునకై వకారవ్యంజనమునకు మాత్రమే యన్నిటను లోపము విధింపఁబడెను. వండెదను - వండెదము - వండెదవు - వండెదరు మున్నగువానిని సాధించుటలో నన్నయాధర్వణీయమునకును బాలవ్యాకరణమునకు మార్గభేదముండుటచేత నన్నయాధర్వణీయమున నీరూపములలోని స్వరసహితవకారమునకు స్థితిలేదని (పాక్షికముగ) చెప్పుటలో విరోధములేదయ్యెను. (విస్తర I). తద్ధర్మ ప్రథమపురుషైకవచనమగు 'చనున్' అనుదానికిః బర్యాయముగ 'చక్' అని నన్నయ ప్రయోగించెను. (౨౧౦ II విష.) ఆ-వె.

విస్తర. 3౦౩ I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ దద్ధర్మక్రియల ప్రయోగవిశేషములను గొన్నిటిని సూత్రించెను. "౩ సూ-తద్ధర్మభూతక్రియ లార్యాద్యర్థపరకఁబలు యి ప్రశ్నార్థకంబులగు. ఉదా:—నీ. మీవంశమున నర | దేవోత్తములదైన సద్ధర్మమార్గంబు పలుపుదయ్యు | (సభా. ౧ ఆ. ౨౬). క. సన్తానితులయి వర్తింతురయ్య నీదైవజ్ఞుల్ (సభా. ౧ ఆ. 33). ర. సూ-ఓహ్మికచోఁ దద్ధర్మక్రియ యార్యాద్యర్థపరకంబయి వ్యతిరేకవ్యంజక ప్రశ్నార్థకంబగు. ఉదా:—చ. తనయుఁడు తండ్రి యగ్రజుఁడు తమ్ముఁడనం జనునయ్య రాజ్యముం | గొనునెడ.....(నిర్వ. 3 ఆ.) ఉ.....సురాంగనల్లె నిట్టి నీ | చేతకు మెత్తురమ్మ (స్వా. 3 ఆ.) గి. సూ-ఆర్యాద్యర్థ మొకచో నటుశబ్దపూర్వకంబు నగు. ఉదా:—చెల్లునటయ్య - చెల్లునటమ్మ. ఉ.....దయసేయక తిన్ననిమేనువెన్నెలన్ | వేతురటమ్మ యిత కనువేదురు నెల్లునటమ్మ యింతికిన్. (స్వా. 3 ఆ.) మొ." ర సూత్రమునకు భారతప్రయోగములును గలవు. ఉ.....అంతః బో | కేచిన సూతు లీ యొడలి కింత యపాయ మొనర్తురమ్మ (విరా. 3 ఆ. ౪౫). (ఓనర్తురమ్మ = ఓనర్పదగదనిభావము). చ.....ఇట్లనఁదగునయ్య యే నిచట నైనది యేటిది యింత యేటికిన్. (విరా. 3 ఆ. ౨౨౬). (అనఁదగునయ్య = అనరాను). చ. తులువలుగాక యిట్టిదొర దుర్లయవృత్తికిఁ జొత్తురయ్య.....(ఉపో. 3 ఆ. 33౧). (చొత్తురయ్య = చొరరు). తద్ధర్మక్రియలెకాక భూతక్రియలును వ్యతిరేకవ్యంజకము లగును. వ్యతిరేకక్రియలును నార్యాద్యర్థపరకములై వ్యతిరేకవిశిష్టక్రియావ్యతిరేకము ననగా స్వార్థమును బోధించును. (ద్వా నఞ్చా స్వార్థం ఘటయతః). నీ.....శరస్తంబ జన్మఁడు గాఁడె భర్తవిదుడు తే-గి. గృపుడు,

విప్రసతికి నూలు వేడఁ జన్ వరములు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬3). దీనినిజూచికాలవయుఁ బాల్కురికి పోమనారాధ్యుఁ డనుప్రయుక్తమగు 'కొనున్' అనుదానికిఁ బర్యాయముగ 'కొన్' అనుదానిని వ్యవహరించెను. ద్వి. అద్దుకొన్ వీరెవ్వరయ్యరో యనుచు. (బరవ. 3 ఆ. 3౪౬). (అద్దుకొన్ = అద్దుకొనును). ఇట్టిరూపములను బట్టియె, "చన్+ఎ = చన్నె" దొరకొన్+ఎ = దొరకొన్నె" మున్నగురూపములు బయల్పడలినవి. ప్రయోగములు:—ఆ.వె. విప్రసతికి నూలు వేడఁ జన్ వరములు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬3). ద్వి. అద్దుకొన్ వీరెవ్వరయ్యరో యనుచు. (బరవ. 3 ఆ. 3౪౬). క.....ధర్మక్రియలకు | బాధ యగున్ గ్రోధిగాఁ దపస్వికిఁ జన్నె (ఆది. ౨ ఆ. ౧౭౪). చ.....ఁబం | డొరులమొగంబు చూచి నగుచుండఁగ జన్నె యుపాయహీనతన్ (ఆది. ౫ ఆ. ౨౧౦). ఆ-వె. చిటుతవాని కింత తలుపంటి పలుకులు | సన్నె వృద్ధజనము లున్నచోట (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౮). ఎ-గీ. నాపనుపు నేయకుండఁ జనునె నీకు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౦౨). ఉ. మునీంద్ర నీకుఁ జ | న్నే నలి నాక్షులందు మతి నిల్చుగ నంచు.....(ఆది. ౮ ఆ. ౧౭౯). ఉ..... అహితమున్ భయమున్ దొరకొన్నె నాకు నాపుత్రులకున్.....(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౩). క. నన్నెఱిగి యెఱిగి యిట్లనఁ | జన్నె.....(కర్ణ. 3 ఆ. ౮౭). ఉ.....నన్నెడఁబాయ నీకుఁ జ | న్నే యనుఁ దల్లి నేఁపఁ జనునేయను..... (ద్రో. ౨ ఆ. ౨౪౨). ద్వి. ముక్కంటి ముట్టెనే మూర్కొన్నె చెపురు (బరవ. 3 ఆ. ౪౬౫). 'మూర్కొనెనె' అనుదాని పరిణామ మనుట సరికాదని కావలయు 'మూర్కొనెనె' అను ఛందోభంగపాఠ మీఁబడెను. 'మూర్కొనునె' యనుదాని పరిణామమె యని యంగీకరించి యచటి తద్ధర్మక్రియ భూతార్థమందు వాడఁబడె ననుట యుక్తము.

పంజు నుదాహరించిన విశేషరూపములలోఁ గొన్ని త్రిలింగలక్షణశేషకర్తచే నీక్రిందిరీతిని జూపఁబడెను. "ఒకానొకచోఁ దధర్థార్థకంబులగు నుండు చను చేసు కొనులు ప్రశ్నార్థకై కారపరకంబు లగునపుడు వాని కడయచ్చులకు లోపంబు ఘటసంభవుడగుఁడె కీర్తిపరుడు | వరుడు ద్రోణుండు, విభ్రులవలనఁ బుట్ట | రైరె సత్ కత్రియప్రభు లవనిఁ గావఁ | గడఁగి, మీజన్మములు నిట్ల కావె వినగ (ఆది. ౬ ఆ. ౬౦). (కాఁడె = అగును. పుట్టరైరె = పుట్టిరి). కొన్నియెడల నామములపైని 'ఎ'దాడలునిల్చి వ్యతిరేకవ్యంజకములగును. ఉ.....వారి మూర్కొనుట కోర్చితి నేనొక బ్రాహ్మణుండనే. (ద్రో. ౫ ఆ. 3౨). (బ్రాహ్మణుండనే = బ్రాహ్మణుడను గాను).

[బా. క్రి. 30 సూ. వివృతి.] వ్యతిరేకక్రియ కాలత్రయబోధకము. 1335

విభాషనగు. అగుచో నుండు డకారంబునకు సకారంబగు. చేరుకొను అకారము నను ప్రయుక్తమగు కొను థాతువని యర్థము. (ప్రాథ. క్రియా. 1 సూ.)

303 II విష. 30 సూ. వ్యాఖ్య. మూడు పురుషములందును బూర్ణము గా గతసూత్రములచేతనే సిద్ధించుచుండుటచేత లజిరూపములు సూరిగారి వరుస తప్పించి ముందుగాఁ జూపుచున్నాను. చింతామణియందును నిట్టివరుసయే యనుసరింపఁబడెను. లజి జీత్తుగాన నయ్యది పరమగునపుడు థాతువు తుది 'ఉ'కారమునకు 'అ'కార మాదేశ మగును. (బా. క్రి. 10 సూ.) బా-క్రి-౮-౧౨ సూత్రములచొప్పున నాదేశములగు పురుషవచన ప్రత్యయములను జేర్పఁగా వండఁడు మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ఉదా:—నండు+అ+డు = వండఁడు-మొ-ప్రథమపురుషమున మహత్కర్తృకత్వమునందు 'వండఁడు - వండరు' అను రూపములును సమహత్కర్తృకత్వమున 'వండడు - వండవు' అను రూపములును వరుసగా నేకవచన బహువచనములందగుచున్నవని యెఱుంగునది. లజిఁ గాలవిషయముపదేశింపఁబడమిచే నయ్యది కాలత్రయ థాత్వర్థాది వ్యతిరేకములను బోధించునను నభిప్రాయము విశదమగుచున్నది, (విస్తర), ప్రయోగములు:—నీ..... ఆ.వె. ఎఱిగి యెఱిగి వారి నేటికి వారింపురిట్టి గోత్రకలహ మేల పుట్టె (ఆది. 3 ఆ. 74 ప.) (వారింపరు = వారింపలేదు). మత్తకోకిలము.....అన్యలు | ర్విత లేశ్వర దీనిఁ జేయరు.....(ఆది. 1 ఆ. 10౮). (చేయరు = చేసినవారుకారు = చేయలేదు.) ఉ.....కచుండు నేనియున్ | రాడు.....(ఆది. 3 ఆ. ౧౧౨) (రాడు = రాలేదు.) ఉ.....పార్థుడు వైరివాహినీ | వ్రాహ్మము వచ్చు చోట మఘవుండును వానికి మార్కొనంగ ను | త్సాహము నేయఁడు (ఆది. ౮ ఆ.

విస్తర. 303 II విష:—ఈవిషయమునె త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యిట్లు వివరించెను. “వ్యతిరేకక్రియ యర్థత్రయ బోధకంబగు. అర్థత్రయము = వర్తమాన భూత భవిష్యదర్థములు:—ఉదా:—వర్తమానమునకు:—ఉ. పాఱఁడులేచి దిక్కులకు (భాగ. ౮ స్కం.) (పాఱఁడు = పాలుచున్నవాఁడుకాఁడు.) పలుకదు సఖులతో లలితాంగి. (ఆర. 1 ఆ.) (పలుకదు = పలుకుచున్నది కాదు). భూతమునకు:—క. నలుఁ గాన మివ్వనంబున (ఆర. 1 ఆ.) (కానము=కనినవారముకాము.) త్రొక్కలు రావు పిల్లలకు (భాగ. 2 స్కం.) (రావు = వచ్చినవి కావు). భవిష్యత్తునకు:—వాసుదేవుఁడున్ రాడను (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (రాడు = రాగలవాఁడు కాఁడు). నలున కాని నలినదళనేత్ర వరియింప, దట్టె. (ఆర. 1 ఆ.) (వరియింపదు = వరియించునదికాదు), ఇత్యాదులెఱుంగునది” (ప్రాథ. క్రియా. ౮ సూ.)

౪౬). (చేయఁడు = చేయఁజాలఁడు, చేయఁదలఁపఁడు). క. ధరణీధరు. చక్రము
నకుఁ । బురుహుచాతతనూజా బాణముల కని లోనె । వ్యరు మార్కొన నోపర (ఆది.
౪ ఆ. ౨౪౪). (మార్కొననోపర = మార్కొనఁజాలరైరి. ఖాండవదహన సంద
ర్భము.) చ.....శూరులైన దీ । నిని మది మెచ్చు రీబలము నీదెసఁ దేటియుఁ
జూడ దింతకున్ । మును భయహేతువైనవిధముం దగఁ జెప్పుము నాకు నిత్యతీన్,
(విరా. ౪ ఆ. ౬౧). (ఉత్తరుఁడు దూరమునఁ గౌరవనైనన్యముఁ జూచి వెంటి పాటు
నప్పటి యర్జునవాక్యములు). (శూరులు మెచ్చుట స్వభావము కాదు, తేటియుఁ
జూడదు = నీవైపు చూడనైన లేదు). ఉ. కావలివారిఁ దోలి యెసకంబున గోవులఁ
బట్టికొంటి నం । చీ వెడ మాటలేల ? ధరణీశ్వర యంతకు మున్న వీటికిం । బోవపు
శత్రు నేట్రడిపి పోయెడు వాడవుకావు, నీవు నై । న్యాయలియైనఁ జేడ్పడక యాతల
కెదుట లేదు నేనియున్ (విరా. ౪ ఆ. ౧౯౨). (వీటికిం బోవపు = సీపురికిఁబోలేదు.
పోయినవాడవుకావు. పోయెడు వాడవుకావు = బోవుచున్న వాడవు కావు).
చ. సవినయవృత్తిఁ గొల్వ విటఁ జన్దనంబుల.....(విరా. ౫ ఆ. 3౫౧).
(కొల్వము-కొల్వలేదు). చ. అన విని నవ్వి యొక్కఁడు మదస్త్రబలంబున కోర్కఁడు
.....(భీష్మ. ౨ ఆ. 3౨౭). (ఓర్వఁడు = ఓర్వఁజాలఁడు.) క. భూనాథుఁడు
బొంకఁడు విను । మేనును ధర్మంబు దప్పను.....(ద్రోణ. ౫ ఆ. 3౬3).
(బొంకఁడు = బొంక లేదు, తప్పను = తప్పలేదు). గీ. ఒరుల యున్నతి నైరింప నోపఁ
డధిక । బలుఁడు.....గాన వైరంబు విడువఁడు కౌరవేంద్ర (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౭౯).
(నైరింపఁడు = నైఁచు స్వభావముగలవాఁడుకాఁడు - విడువఁడు = విడువలేదు).
చ.....తారకాసురున్ । గెలువఁడు పోరిలో.....(నన్ని. కు. ౪ ఆ.
3౪౬). (గెలువఁడు = గెలువఁజాలఁడు).

దుమ కాతౌ కావు తాద్యా । ఆశీరఙ్గేతు సమృతాః ।

(వికృ. అజం. ౬౬ కా. అహో. 3౫3).

నిబన్ధనేషు ప్రాచాం చే । చ్చబ్ధోన్యః పరిదృశ్యతే ।

సూత్రస్థితాద్యశబ్దేన । గ్రాహ్యః సంఖ్యావదు త్తమైః ।

కన్నయా.

30౪ విషయము.

(అహో. ౧౭౧ పు). (వికృతివిచేకమున నిదిలేదు).

క్వచి ధర్మక్రియామాత్ర । మాల్యై రత్ర ప్రయు
జ్యతే । (వికృ. అజం. ౬౬ కారి. అహో. 3౫3).

తద్ధర్మప్రథమైకత్వ । వాచకాద్ధి క్రియాపదాత్ । అది

శబ్దప్రయోగః స్యాద్ । విశేషార్థే సిరిషీతే । (వికృ.

క్రియా. ౧౪-౧౯ కారి. అహో. ౪౯౬ పు).

[బా. క్రి. ౨౬ మొ. ౨౮ సూ.] నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకర్త ప్రమాదములు. 1387

కల్పతరువు. 30౮ విషయము:—దుమ కాతా = 'దుమ' అనునదియు, 'కాతన్' అనునదియు, కాపుతాద్యాః = 'కాపుతన్' మున్నగునవియు, ఆశీర్వాదైత్య సమస్తాః = ఆశీర్వాదార్థకములుగ సమస్తములగుచున్నవి. 'ఆద్యాః' అనుటచేతః చేయుతన్ (కళా. ౧ ఆ. ౧). (రాజు. ౧ ఆ. ౨) మున్నగునవి గ్రాహ్యములగుచున్నవి. 'దుమ' అనునది థాతువులపైని నిల్చు ప్రత్యయము. "కాతన్ కాపుతన్" అనునవి ప్రత్యేకశబ్దములు. 'కాపుతన్ - కాతన్' అనునవి యాశీర్వాదక 'త' ప్రత్యయంతములగు 'అగు' థాతురూపము లనఁదగును. వీనినిబట్టియే కాలక్రమమునఁ జేయుతన్ - మున్నగు 'త' ప్రత్యయంతరూపములు వెలసిన వనఁదగును. ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్తుదిత బాలసర్వస్వతీయోపేత చింతామణియందును దదనుసారి నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకరణమునందును "ఆశిషి కాపుత కాతా | వెడుతేత్యాద్యా భవన్తి కాకశ్చ" (బాలస. ౬౬ పుట. నారా. క్రియా. 32౬ కారి. ౪౨ పద్య). అనునది భట్టారకకృతముగాఁ జూపఁబడెను. వివరణములును వ్రాయఁబడెను. అయ్యది ప్రక్షిప్తమని "దుమ కాతా" విత్యాది ప్రకృతాధర్వణసూత్రమే విశదీకరింపఁజాలును. చింతామణిలోనె కాత కాపుతాదులు చెప్పఁబడియున్నచో నీయధర్వణకారిక యారంభింపఁబడనేరదుగదా. పరిషత్తువారు మాతృకాంతరమునఁ గలదనుచుఁ జూపినం జూపుదురుగాక. నన్నయాధర్వణకారికల సంబంధము నరసిన నారాయణీయకర్తయెట్లు దీనిని నన్నయకృతమని తలంచెనో తెలియకున్నది. మఱియు నీతఁడు "దుమ కాతా విత్యాది ప్రకృతసూత్రములోని 'దుమ' ప్రత్యయమును బరిశీలింపక యీకారికను "దుమ్మ కారా కాపుతాద్యాః" అనురీతిని దిద్దివేసి "322.....దుమ్మ కాపుత ప్రభృతులు.....౪3" (నారా. క్రియా.) అని తెల్లించెను. దుమ్మలను జింతామణికర్తయే వచించియుండఁగా నధర్వణుఁడు మరల వాని నేల చెప్పననియైనఁ దలంపకుండుట వింత! "ఈ దుమ్మలు మధ్యమ పురుషమునందలి వని తెలియునది" అని గాణపతివివరణమున వ్రాయఁబడెను. (గాణ. 3౨౫ పు).

నిబద్ధనే ప్విత్యాది:—ప్రాచాం నిబద్ధనేషు = ప్రాచీనమహాకవుల ప్రబంధములందు, అన్యః శబ్దః పరిదృశ్యతేచేత్ = కళగా మఱేదేని శబ్దము కనఁబడినచో, సూత్రస్థితాద్య శబ్దేన = తిజ్జగ్ధ్యసూత్రములోని యాద్యశబ్దగ్రహణముచేత, సంఖ్యావదుత్తమైః = సంఖ్యతేజస్సులచే, గ్రాహ్యః = కళాశబ్దముగా గ్రహింపఁ దగినది. ఈకారికను వికృతివివేక టీకాకర్త చూచికొని గ్రహింపలేడు. ఈపద్ధతి చొప్పున "దుమ - అది" అనునవి (ఆశీర్వాదార్థసందర్భములోనివి) కళలని యెన్ను

ఆశీర్వాదక 'దుమ' ప్రత్యయము. 'కాతన్' మొనకారము మకారముకాదు [308 వి. కల్ప.]

నది. ఇంకేవేనిఁ గవిప్రయుక్తములై యున్నచో వానిని గళలనుగా భావించునది. తక్కిన 'కావుత - కాత' - అనునవి 'అన్యేద్రుతప్రకృతయః' అనుచొప్పున ద్రుతప్రకృతికములనియుఁ బ్రయోగానుసారముగ గ్రహింపవగును. డు డ్యాదివర్ణే ఇత్యాదిసూత్రములోని యాదిశబ్దముచే (26 I విష). 'దుమ' పరకత్యమున థాతువు తుదిని 'ఎ' త్యము నిల్పును. ఉదా:—పొందెడు మంచు. (ఆది. 2 ఆ. ౧౮౨). ఉ. శాంబరీ ! భిల్లుడు కృష్ణరాయల కభీష్ట శుభ ప్రతిపాది కావుతన్ (మనుచ. ౧ ఆ. ౨). 'దుము' = అని కొన్నియెడలఁ దాళపత్రమాతృకలలోఁ గన్పట్టుచున్నది.

క్వచిదిత్యాది - క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, అత్ర = ఈయాశీర్వాదార్థమందు, ధర్మక్రియామాత్రమ్ = తద్ధర్మక్రియామాత్రమే, ఆరైక్యః = పూజ్యులగు కవులచే, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపబడుచున్నది. ఉదా:—చ. వాసుకి మాకుఁ బ్రసన్నుడయ్యెడున్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౬), ఇట్లే. ౧౦౫-౧౦౭-౧౦౮ పద్యములలోనూతము ప్రయుక్తమయ్యెను. శా. రా ! జీవాక్షుండు గృతార్థుఁడేయు శుభదృష్టిం గృష్ణరాయాధిపున్. (మనుచ. ౧ ఆ. ౧ ప). (చేయున్ - ఆశీర్వాదము - తద్ధర్మక్రియ).

సూరిగారు 'ఎడు - త' - ల ద్రుతమున కచ్చుపరంబగునపుడు మకారంబగు (బా. క్రి. ౨ సూ). అని సూత్రించిరి. 'ఎడన్ - తన్ - కాతన్ - కావుతన్' అనున వెల్ల ద్రుతప్రకృతికములై యనియు నట్టిద్రుతము స్వరపరక మగునపుడు మకార మగుననియు సూరిగారి యాశయము. అధర్వణుడు వీనిని వచించుటలో 'దుమ' అనుదానినిమాత్రమే 'మ'వర్ణఘటితముగఁ జేర్కొని తక్కినవాని నట్లు చేర్కొన కుండటచే "డు" మేతరములందు మనర్హస్థితి లేదని తోచుచున్నది. వీనిలో నెద్దాని యందును మకారస్థితిని నిర్వహింపఁజాలు ప్రామాణిక కవిప్రయోగము కానరాదు. కాని ముద్రగములందేకాక తాళపత్రమాతృకలందును వీనిలో మకారస్థితి కన్పట్టుచున్నది. 'దుమ' లోని మకారమునుబట్టి సామ్యభ్రమచేఁ దక్కిన 'కావుతాదు' లందును స్వరసంధిలో మకారస్థితి యర్వాచీనులచేఁ బ్రక్షిప్తమగుచువచ్చెనని తోచుచున్నది. తద్ధర్మక్రియల కాశీర్వాదకత్యము సర్వసమ్మతమగుటచే "ఇష్టసిద్ధులఁ జేయు నెల్లప్పు డీశ్వరుడు" మున్నగుచోటులందువలెనె, 'చేనెడున్ - చేనెడిన్' మున్నగువానియందును స్వరసంధిలో మకారాభావము న్యాయ్యము. ఇట్లుగుట చేతనేకదా 'దుమ' అని మకారఘటితము నధర్వణుడు విధింపవలెను. కాబట్టి 'కావుతాదు'ల ద్రుతమునకును స్వరపరకత్యమున మకారాదేశము రానేరదనుట యుక్తము.

[బా. క్రి. ౧౬ మొ. ౨౦ నూ.] 'ఎడమ' అశీరధ్ధకము 'ఆం-భా-అ'. ఇది నిరాధారము. 1834

తద్ధర్మప్రథమైక త్వేత్వాది:—విశేషార్థే = అర్థవిశేషము, నిరీక్షితే = కనుఁ
బడుచుండఁగా, తద్ధర్మప్రథమైకత్వ వాచకాత్ క్రియాపదాత్ = తద్ధర్మప్రథమ
పురుషైక వచనరూపముకంటెఁ బరముగ, అది శబ్దప్రయోగః = 'అది' అనుదాని
ప్రయోగము, స్యాత్ = అగును. ఉవా:—చేయున్ + అది = చేయునది = తప్పక
చేయవలయునను విధివాచ్య మగుచున్నది. 'తద్ధర్మ' అనుటచేత 'చేసెడునది' మున్నగు
రూపములును సాధువులె యననగును గాని యట్టి కవిప్రయోగములు లభింపలేదు.
దుమాదులక:—ను.....తత్కర్మసంసిద్ధి ను | త్తముఁడై పొందెడు మంచు
నుండిరి.....(ఆది. 2 ఆ. ౧౮౨ ప). వ. నీకు లగ్గయ్యెడుమని (సభా. ౨ ఆ.
౨౬౪ వచనము). వ. మిమ్ము చంద్రాదిత్యులు.....రక్షించుచుండెడు మెల్ల
కార్యములయందును.....భవత్పునర్ద్వార మయ్యెడు మరుగుండు.....
(సభా. ౨ ఆ. ౨౮౩ వచనము). నీ.....ఇష్ట ! సంసిద్ధి యయ్యెడు సర్వవిఘ్న
ములును శాంతిఁ బొందెడుమని (ఆర. ౧ ఆ. ౨౮౩). క.....పు | ట్టువు
కాకుండెడు.....బ్రాహ్మణకులమునంద యయ్యెడు నాకున్ (ఆర. ౧ ఆ. ౨౮౪).
చ.....నభము ధాత్రియుఁ గాడ్పును గాచుచుండెడున్ (ఆర. ౧ ఆ. ౨౮౫).
(ఇవెల్ల ద్రావదీవాక్యములు). నీ.....ధర్మనందనుఁడు. ఆ. వె.....ఓనరించు |
చుండుఁ గావుతమ యఖండితముగ (ఆది. ౮ ఆ. ౬౩ ప). 'ఓనరించు | చుండుఁ గావు
తన్నఖండితముగ' అని కవిప్రయుక్త మనఁదగు. వెనుక వ్రాసినరీతిని 'కావుతా' డుల
లోని మకారస్థితి విశ్వసనీయముకాదు. క. దీవెన లగునెడఁ గాతయుఁ | గావు
తయుం దెనుఁగుకవుల కబ్బంబులలో | శ్రీవెలిగెడు నధిపుడు మే | ల్లావించుంగాత
మేలుగావుత యనఁగన్ (ఆం. భూ. ౧౬౦). (విస్తర). (ఇందు 'యనఁగన్' అనుట

విస్తర 30౪ వివ:—“ఎడమ - తము - ఇవి ప్రాచీనరూపములు, క. 'దీవెన
కెడమయుఁ గాతయుఁ | గావుతమును దెలుఁగులందుఁ గల వండ్రు మహిన్ |
శ్రీ వెలుగెడ మధిపుడు మే | ల్లావించునుగాత, మేలుగావుత మనఁగన్' అను కేత
నార్థుని లక్షణము ముద్రణములో మాటిపోయినది. 'అయ్యెడమ - కావుతము'
అనురూపములు పూర్వశాసన రాశిపత్రగ్రంథములఁ గనవచ్చుచున్నవి.....”
(ఆం. భా. అ. క్రియా. ౨౩౪ పు. తృతీయముద్రణము). విమర్శకులు చూచు
కొనుట కనువుఁడునట్లు వైప్రమాణములు గల స్థలముల ననుశాసనకర్తగారు నిర్దే
శింపరైరి. ఆశాసనములేవో? ఆరాశిపత్రమాతృక లేచటివో? ఆకేతనపద్యము
గల మాతృక యెచటివో? తెలియదయ్యె - మఱియు నధర్వణకారికనుబట్టియు
భారతప్రయోగములనుబట్టియు 'ఎడమ' అనుస్థితి సరియైయున్నట్లు తోచెడు.
'ఎడమ' అనుదానినిబట్టి 'ఎడమ' అనునదియె నిజరూపమనియుఁ దోచుచున్నది.

యచ్చుత పునకతీరదు. “కావుత ననగన్ లేదా కావుత మనగన్” అని యుండ నలెను. ఈపద్యము ధోరణినిబట్టి ‘కాత - కావుత’ల తుదిని స్వరసంధిలో మకార స్థితిని బ్రాచీనుడగు కేతనయు నుద్దేశింపలేదనుట స్పష్టము. కావున ‘మీలు కావుత ననగన్’ అనునదియే కవిప్రయుక్త మనఁదగును, విన్నకోట పెద్దిరాజును ‘కాత’ అను దానితుదిని మకారస్థితి నుద్దేశింపలేదు. ఆ-వె. ఉను - దురు - లకు - మీఁద నొగిఁ గాత యున్న నా । శీర్షచనమునకును జెల్లు నదియు । శివము చేయుఁగాత శివుఁడు శోభనము చే । యదురుగాత మీకుఁ దిదళు లనఁగ (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౫౮ ౪). తద్ధర్మ క్రియలమీఁదనేకాక ప్రత్యేకముగను “కాత - కావుతలు” ప్రయోగింపఁబడును. సీ. నీబుద్ధి ధర్మైకనిష్ఠ గావు తమ । సమగ్రదక్షిణ..... (ఆను. ౫ ఆ. ౪౪౨). (కావుతను అని కవిప్రయుక్తమనఁదగును). చ. వైవము తోడుపాటును । గలిగెడుఁగాక.....(కర్ణ. ౧ ఆ. ౪౯). అనురీతిని ‘కాక’ శబ్దముసంఘతము తద్ధర్మక్రియలపై నిల్చి యాశీర్థమును బోధించును. ‘డుమ’ అనునది యట్టిదికాదు. అయ్యది థాతువువై నిల్చు ప్రత్యయము. సీ..... జిహ్వస్ఫూర్తిలేక, రసాలివివేక మెడలి (తే-గీ.) యుండెడుమ కప్పలు..... (కావము) (ఆను. 3 ఆ. ౧౪3). డుమలోని మకార మిట్లు తాళపత్రమాతృక లందును వెలయుచున్నది. కొన్నియెడలఁ గొన్ని తాళపత్రమాతృకలో ‘ఉండెడు ము కప్పలు’ అనియున్నది. ఇట్టివానినిబట్టి యీప్రత్యయము ‘డుమ’ అనియో ‘డుము’ అనియో నిర్ణయింపరాకున్నది.

తే-గీ.....వార । లొక్కమొగి వింటిగోనయంబు పెక్కు తునియ । లయ్యెడుమ యనవుడు నది యట్లయయ్యె (సౌప్తి. ౨ ఆ. ౧౨౪). తే-గీ. కలుగ కుండెడు మెల్లలోకముల నని శ । పించె శక్తికర్త. (శాంతి. ౧ ఆ. ౪౧). తే-గీ...విష్ణుఁడు । ఇష్టదాని ప్రసన్నుఁ డయ్యెడుమ నాకు (శాంతి. ౪ ఆ. ౨౨౨). తే-గీ. వైభవము నయ్యెడుమ నీకు.....(ఆను. ౨ ఆ. ౨౮2). చ..... గోసము । త్కరమును నన్ను నెప్పు గనుఁ గావుత మంచెద గోవులం దలం । తురు (ఆను. 3 ఆ. 3౪). (‘కనుఁగావుతనంచెద’ అని కవిప్రయుక్త మనఁదగును). పంపు ప్రయోగములందెల్ల ‘మ’కార ఘటితపాఠములై తాళపత్రమాతృకలందును గలవు. సీ.....ఇచ్చుచుండుఁ । గాత మివ్వసుమతి యీతెఱంగు (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౧౨౪). (“ఇచ్చుచుండుఁగాత నివ్వసుమతి” అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును). తద్ధర్మక్రియమీఁది. ‘అది’ శబ్దప్రయోగము:—క..... । ధర్మన తాత్పర్య ముగా । నిర్మలమతి నెగడునది వినీతాత్మలరై (ఆది. 2 ఆ. 3౫). వ్యాసుఁడు

[బా. క్రి. ౨౬ మొ. ౨౮ సూ.] సూరి 'చేయునది' మొ. విధ్యర్థక మాత్రములన కాదు. 1891

పాండవులతోఁ బల్కినమాట, ఇది విధి యన్న ననవచ్చును. సూరి దీనిని విధ్యర్థక మనెనెకాని వివిధములగు నర్థములు వీరియందు చిలస్థిలమని చెప్పలేదు. అది పొర పాటు. యయాతిపూరునకుఁ దనపుత్రునకుఁజేసిన సదుపదేశములు:—క. ఎఱుకగల వారిచరితలు । గఱచుచు సజ్జనులగోష్ఠి గడలక ధర్మం । బెఱుగుచు నెఱిఁగినదానిని । మఱవ కనుష్ఠించునది సమంజసబుద్ధిన్. (ఆ. 3 ఆ. ౨౦3). క. ఇచ్చునది ధనము పాత్రున । కచ్చుగ నొరువేడకుండునది యభిముఖులై । వచ్చిన యాశాఢ్యుల వృథ । పుచ్చక చేయునది సర్వభూతప్రీతిన్. (ఆది. 3 ఆ. ౨౦౪). ఇట్టి వీరందర్భమునఁ బెక్కు గలవు. ప్రార్థనార్థమందు:—క. ద్వారవతి నుండియును నిట । యారసి యుండు నది దానవాంతక.....(సభా. ౨ ఆ. ౮౨). సమ్మతిని దెల్పుట:—క. ఇమ్ముని వరునకు నన్నుఁ బ్రి । యమ్మున నిమ్మునది మీకు నతిచింతాభా । రమ్మేల..... (౨౪. ౨ ఆ. 33౨). హితము తెల్పుట. నీ..... । శాపంబు నీకిచ్చె..... ఆ-వె..... । మంత్రతంత్రవిధు లమర్చి యేమఱుకుండునది. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౮౧). పెద్దలు పిన్నవానిని వేడుట:—తే-గీ. కడఁగి నీకెగ్గు నేనె నా కొడుకు దీని । మఱచు నది నీకు నేనొండ్లు గఱపనేల (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౫). ఇట్టి యర్థవిశేషము లింకను ననేకములుగలవు. కాన దీనిని సూరివలె విధ్యర్థక మనుటకంటె నర్థవిశేష దోషితక మని యధర్వణుండు వచించుట యెంతయు సమంజసముగనున్నది. ఈరీతి నే 'ఉండునది' అనునది 'ఉన్నది' అనురీతిగఁ బరిణమించుట కింక విషయమునఁ బ్రదర్శింపఁబడెను. (ఆది. 3 ఆ. ౨౦౬-౬ ఆ. ౨౭౦ శాంతి. 3 ఆ. ౨3౯. పద్యములు చూపఁబడెను.) నీ. ధనములు నెడిన బాంధవులు సచ్చివఁ దదీ, యములగు గుణములయందు మనసు । పెట్టక యున్నది యెట్టన్న వగఁగిన, దాపంబువొందుట దక్క నొండు । గలుగునే సుఖము.....(ఆను. ౫ ఆ. ౨3౦). వలయాద్విశిష్టములతోను నిట్టియర్థములు ప్రకాశితముల గును. నీవు నాచెప్పినపని చేయునది = నీవు నాచెప్పినపని చేయ వలయును.

లూట్టు దుష్టున కెడు - త - వర్ణంబులు ద్రుతాంతంబు

బాలవ్యాకరణ లగు, ౨౬,

వివరణము. ఆశీస్సు - మీకు మేలుగలిగెడును - మీకు మేలు

3౦౪ I విషయము. గలుగుతను, శాపంబు-నీకు రాక్షసత్వంబు గలిగెడును.

నీకు రాక్షసత్వంబు గలుగుతను. సంప్రార్థనంబు - హరి

ననుఁ గృపఁ గాంచెడును. హరిననుఁ గృపఁ గాంచు

తను. విధిమందు లూట్టువకు మాటుగ నది యను
 తచ్చబ్బంబును ముందు నుగాగమంబు నగు. ౨౭.
 మైత్రుండు నా నిర్దిష్ట కార్యంబు చేయునది. వానికి నీవు
 బాసటయై యుండునది.
 ఎడు తల ద్రుతంబున కచ్చుపరంబగునపుడు మకారం
 బగు. ౨౮.
 నీకు మేలు గలిగెడు మనియెను. నీకు మేలు గలుగుత
 మనియెను.

సంజీవని. 308 I విష:—౨౬ సూ:—విధ్యర్థమునందలి లూట్టు డుష్టు
 కు స్థరసూత్రముచే 'అది' శబ్దము నాదేశింపనున్నాడుగాన నీసూత్ర మాశీశ్వాస
 సంప్రాధాన మాత్రవిషయకమని (బా. క్రి. ౬ సూ. ఆ శీశ్వాససంప్రాధానవిధులు
 లూడర్థములు) సూరిగారియాశయము. ఆశీశ్వాస సంప్రాధానార్థములందు థాతు
 పువకు 'ఎడున్-తన్' అను రెండు ప్రత్యయములుమాత్రమే వచ్చునని తాత్పర్యము.
 సూరి నన్నయాధర్వణీయ విలక్షణముగ లూడాదేశము లగు డుజాది పురుషబోధక
 ప్రత్యయము లన్నిటికిని నాదేశముగా "ఎడు - త - అది" అనువానిని విధించుటచేత
 నయ్యవి పురుషత్రయమునందును బ్రయోగింప నర్హములను నపార్థము సూరి
 పక్షమున దుర్వార మగుచున్నది. సూరిగారి యుదాహరణ స్వారస్యమునుబట్టి
 ప్రథమపురుషమునందు మాత్రమే యేకత్వ బహుత్వభేదములేక 'ఎడు - త'
 లు వచ్చుననియు ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము, ప్రథమ మధ్యమపురుషము
 లందుమాత్రమే వచ్చుననియు 'ఎడు - త' లాశీశ్వాస సంప్రాధానములందు వచ్చు
 ననియు ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము విధ్యర్థమందుమాత్రము వచ్చుననియు
 సూరి తలంచినట్లు తోచుచున్నది. కాని 'ఎడు - త' లాశీశ్వాసములందు మాత్రమే
 ప్రథమపురుషమునందుమాత్రమే వచ్చుటయు ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము
 విధ్యర్థమందేకాక ప్రార్థనాద్యర్థవిశేషములందును మధ్యమపురుషమందుమాత్రమే
 వచ్చుటయు మహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. (విస్తర). సంప్రాస
 మందలి 'ఎడు - త' లకు సూరిగారు "హరిననుఁ గృపఁగాంచెడురు - హరిననుఁ

విస్తర. 308 I విష:—“(౧) అతండు శుభప్రతిపాదిగావుతన్. (౨) వారు
 శుభప్రతిపాదులుగావుతన్. (3) నీవు శుభప్రతిపాదివిగావుతన్. (౪) మీరలు
 శుభప్రతిపాదులరుగావుతన్. (౫) నేను శుభప్రతిపాదినిగావుతన్. (౬) మేము
 శుభప్రతిపాదులుగావుతన్...”సంస్కృతభాషలోఁగూడ సమానప్రత్యయంతమైన

[బా. క్రి. ౨౬ మొ. ౨౫ సూ.] ఆశీర్వాదమునకు మోక్షములు గలవను 'బాగు. ప్ర. తప్ప' గృహ గాంచుతను" అని యుదాహరించిరేకాని యవియును నాశీర్వాదాహృతులై యనఁదగియున్నవి. 'హరి నన్ను దయతోఁ గాంచుఁగాక' అను నాత్మాశీర్వాదమే యందుఁ దోచుచున్నదిగాని ప్రాథనాథస్ఫూర్తి కానరాలేదు. యుష్మదృశ్యశబ్దము కర్తగా లేనపుడు ప్రాథనాథ మెట్లు పాసఁగును? సూరిగారి యుత్తరసూత్రము విధ్యర్థమాత్ర విషయకము కాదనియు నయ్యది విధి ప్రాథనాద్యర్థ విశేషవిషయక మనియు విశదపడునట్లు పూర్వవిషయంబున ననే కోదాహరణంబులు ప్రాచీనకావ్య ములనుండి (30౪ విష.) ప్రదర్శింపఁబడెను, కాన నుత్తరసూత్రము విధ్యర్థమాత్ర విషయకమనుట పొరపాటు. ప్రకృతసూత్రమున 'మీకు మేలు గలిగెడును' అను నది యాశీరుదాహృతియు రాక్షసత్వము గలిగెడుననునది శాపమనియు స్పష్టమగుటచే విస్తరించి వివరింప నక్కఱలేదు. 'కలిగెడున్' మున్నగురూపములు లాట్లు ప్రథమపురుషైక వచనరూపములై యగుటచేతను (బా. క్రి. ౨3 సూ). లాఢ్యములలో నాశీర్వాద మొకటి యగుటచేతను సూరి ప్రకృతసూత్రమునం దుపదేశించిన 'ఎదున్' అనునది పునరుక్తమని శంకింపరాదు. 'నీకు బహుపుత్రులు కలిగెడున్' అనురీతి వాక్యములందలి 'కలిగెడున్' మున్నగునవి లాఢ్యరూపములని సమర్థింపరాదు గదా. మహాత్ కర్తృక బహువచనమున 'కలుగుదురు' మున్నగురీతి నుండవలెను

శబ్దంబుల యర్థంబులకు యుష్మదస్తదాది శబ్దార్థంబులతోడి సంబంధంబు గానంబడుచుండు...కాఁబట్టి సర్వపురుషంబులయందును నాశీరాద్యర్థవిషయంబున ద్రుతాంతమైన యెడు - త వర్ణంబులును విధ్యర్థవిషయంబున నది శబ్దంబును నిరాతంకముగాఁ బ్రవర్తిల్లవచ్చును...పూర్వకవిప్రయోగంబులలోఁ బ్రథమపురుషక్రియలయందుం బలె మధ్యమోత్తమపురుషక్రియలయందు 'ఎడు త'వర్ణంబులు గానంబడ వందురేని...కవిప్రయోగంబులు గనుంగొనఁజాలని స్వదార్బల్యబోషంబును శాస్త్రంబునం దాశోపించుట యుక్తంబుగాదు గావున నిబ్బహుళాంధ్రోక్తిమయ ప్రపంచంబునఁ బండితపుంగవులు పరమశ్రద్ధాపూర్వకఁబుగాఁ గవిప్రయోగంబుల గవేషింతురు గాక!" (బా. గు. ప్ర. 3౫౯ పు. మొ. 3౯౪ పు. వఱకు. ద్వి. ము.) సంస్కృత భాషలోని భావార్థక ప్రథమపురుషైకవచనసామ్యము పట్టుచున్నదిగాన నీపద్ధతి నిరాతంకముగను నప్రతిహతముగను వర్తిల్లవలసినదేయట! ఈపద్ధతి యుత్తమ పురుషాదులందు వర్తిల్లేడి ప్రయోగములు లేవన్నచో బహుళాంధ్రోక్తిమయ ప్రపంచములో పెదకికోవలెనట. లేనిదానిని పెదకిన ప్రయోజనమేమి? చేతనయి నచోఁ దానట్టి ప్రయోగములను జూపి నిర్వహించుట యుక్తముకాని లేనివానిని పెదకికొమ్మనుట యుక్తమా?

గదా. ఇట్లు సూరిగ్రంథము సురుంగతమగుచున్నను "నీకు బహుపుస్త్రులు కలిగెడున్" అనురీతి వాక్యములు నన్ను యాధర్వణీయసమ్మతములు కామింజేసియు నట్టి మహాకవి ప్రయోగములు లేమింజేసియు నవి సాధువులుకానేరవు. అట్టియెడల "నీకు బహుపుస్త్రులు కల్గెడురు" అని ప్రయోగింపవగునని డుమకాతా విత్త్యా ద్యధర్వణవచనముచొప్పున గ్రహింపవగును. "వ.....మిమ్ము భూమియు గాడ్పును జంద్రాదిత్తులు నెల్ల కాలము రక్షించుచుండెడు మెల్ల కార్యంబులయందును నప్రమత్తులరయి వర్తిల్లునది. భవత్పునర్దగ్ధమయ్యెడు మరుగుండని కఱపిన....." (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౩). తాళపత్రమాతృకయందును 'డుమ' అనునదియే యున్నది. కావున లాట్రావేతరమగు 'కలిగెడున్' అను బాలవ్యాకరణ సమ్మతమగు లూట్రాపము నన్ను యాధర్వణీయ విరుద్ధమగుటజేసి యసాధువని యొన్ననగును. ప్రకృత సూత్రోపదిష్టములగు "ఎడు - త"ల లో "త" ప్రత్యయముచే సిద్ధించు "కాపుత - కాత" అను 'అగు' థాతుజన్యరూపములు 308 విషయమున విపులముగా నుదాహరింపబడెను. తక్కినచోటులందలి 'త' ప్రత్యయాంతరూపములకు భారతమునఁ బ్రయోగములు లభింపలేదు. కాన నర్వాచీరుల ప్రయోగము లుదాహరింపబడుచున్నవి. శా.....నం । ద్యాల శ్రీసరసింహకృష్ణవిభు నిత్య శ్రీయుతుంజేయుతన్ (కళా. ౧ ఆ. ౧ ప). శా.....కృష్ణమేఘము జగత్ ప్రీతిం గడుంజేయుతన్. (రాఘ. ౧ ఆ. ౨ ప). "ఈపుత - ద్రు - ఇచ్చుథాతువుయొక్క ఆశీర్వాదరూపము. 'ఇచ్చుతన్' అనుదానికి రూపాంతరము. చ. సరస్వతీశ్వరుఁ డుదారత మాక్షఁ జిరాయు వీపుతన్ (ఉ. రా. ౧ ఆ. ౫)" (సూ. రా. ని.) 'ఈపుతన్' అనునది సాధువనుటకు మార్గముకన్పట్టదు. అందలి "చకారము వకారమగుట మున్నగునది శాస్త్ర విరుద్ధము - ప్రయోగవిరుద్ధము. "చిరాయు విచ్చుతన్" అనియే కవి ప్రయుక్త మనఁదగినది. ఇట్లే నేటిముద్రణములలోని 'ప్రాపుతన్' మున్నగునవియు నసాధువులే. 'ఈవెడున్ - ప్రావెడున్' అనియు సూ- రా. నిఘంటుకారు లంగీకరింతురు కాబోలును ?

౨౭ సూ: వ్యాఖ్య:—విధ్వంసమున లూడాదేశములగు డుజాదులస్థానమున ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము నిల్చునని యర్థము. ఉవా:—మైత్రుండు నానిర్దిష్టకార్యము చేయునది = మైత్రుండు నేను జెప్పినకార్యము చేయవలయును. ఇట్లు మధ్యమపురుషేతరస్థలములందు దీనివాడుక మహాకవి ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టలేదు. "దేవదత్తా నీవు నానిర్దిష్టకార్యము చేయునది" అనురీతి నే ప్రయోగములు మధ్యమపురుషమునందే వెలయుచున్నవి. 'నీవు వానికి బాసటయై యుండు

నది' అను సూరియు దాహృతి యిట్టిదే. ఇది విధ్యుత్తమందేకాఁ ప్రాధ్వనాద్యుత్తమిశేషములందును బ్రయుక్తమగుచున్నది. ఇట్టి యుద్ధవిశేషములందలి ప్రయోగములు 308 విషయమున ననేకములు ప్రదర్శింపబడెను. ద్రుతఃకథానము లేమింజేసి 'అవి' శబ్దాంతక్రియ కళయని యెఱుంగునది.

౨౯ సూ. వ్యాఖ్య:—బా. క్రి. ౨౯ సూత్రమున విధింపబడిన 'ఏడు-త'లు ద్రుతాంతములుగ నుపదేశింపబడినవి. అట్టి ద్రుతమునకు హల్లుపరమగునపుడును నపసానమునందును ద్రుతకార్యములు గల్గుననియు నచ్చు పరమగునపు డాద్రుతము మకారముగాఁ బరిణమించుననియుఁ బ్రకృతసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:— నీకు మేలు గలిగెడున్+అనియెను=నీకు మేలు గలిగెడు మనియెను. నీకు మేలు గలుగుతన్+అనియెను = నీకు మేలు గలుగుత మనియెను. "పాండెడుమంచు" (ఆది. 2 ఆ. ౧౨౨). మున్నగు నన్నయ తిక్కనల ప్రయోగముల నరసియు సూరి "దుమకాతా విత్యాది" కారికను సరిగ గ్రహించిమింజేసి యట్టి మకారస్థితిని సమర్థించుటకయి ప్రకృతసూత్రము నుపదేశించెనని యెన్నునగును. "పాండెడుమంచు" అనురీతిగల నన్నయాదుల ప్రయోగములలో "పాండెడున్+అంచున్" అని సూరి పక్షమందుఁ బదచ్ఛేదమనియు, 'పాండెడుమ+అంచున్' అని నన్నయాధర్వణీయ పక్షమునఁ బదచ్ఛేదమనియు నెఱుంగునది. ఇంగలి సూరిపక్షము నన్నయాధర్వణీయ విరుద్ధమగుటంజేసి నిర్హలమని చెప్పనగును. ఈక్రింది మహాకవిప్రయోగములును సూరిపక్షమును విరోధించుచున్నవి. తే-గీ.....వార | లొక్క మొగి వింటి గొనయంబు వెక్కుతునీయ | య్యెడుమయనవుడు నది యట్ల యయ్యె | (సౌ. పి. ౨ ఆ. ౧౨౪ పు) తే-గీ..... | ఇష్టదాయ ప్రసన్నుడయ్యెడుమ నీకు (కాంతి. ౪ ఆ. ౨౨౨). తే - గీ. వైభవము నయ్యెడుమ నీకు.....(ఆను. ౨ ఆ. ౨౦౭). ఇట్టి ప్రయోగము లధర్వణవచన సమ్మతములగుచుండఁగా సూరికై వీనిని సవరించి యన్యథాకరించుట యుక్తముకాదుగదా. ఈప్రయోగములన్నిటను దాశపత్రమూర్త్యకలందు 'మ'కారస్థితి నియతముగఁ గన్పట్టుచున్నది.

ఏకత్వే ౭భ ఏహుత్వే, ము డుజౌ సంప్రార్థనార్థకే
మస్తః. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో.

నన్నయా ర౦౨ పు.)

ధర్వణీయము. ప్రార్థనార్థే ము రేకత్వే | కథ్యతే మధ్యమార్థకః |
3౦౫ విషయము. విభాషాతో వదన్యేకే | న ప్రాణేతు కదాపిచ. (వికృ.
క్రి. 2 కా. అహో. ర౦౪ పుట.)

1326 స్వరపరకత్వమందును 'ము'లోపము. తిక్కనాదులువాచిరి [30౫ I వి. సంజీ.]

కల్పతరువు. 30౫ విష:—ఈ కారికలకు ౧౦౯ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. 'సంప్రార్థనార్థకేఘ' అను బహువచన స్వారస్యముచే ప్రార్థనార్థమందే కాక యాశీర్వాద విధ్యాద్యర్థములందును మధ్యమపురుషమున నేకత్వమున 'ము' వర్ణకమును బహుత్వమున 'డుజ్' వర్ణకమును నగుననియు జీత్వముచే 'డు' వర్ణకము బిందుపూర్వక మగుననియుఁ జింతామణి కారికకుఁ దాత్పర్యము. అందలి మువర్ణకము హల్వరకత్వమందును నవసానమునందును వైకల్పికమనియు స్వరపర కత్వమున నిత్యమనియు నధర్వణుఁడు సవరించెను. స్వరపరకత్వమునందును 'ము' వర్ణకలోపమును దిక్కనాదులు ప్రయోగించిరి. (౧౦౯ I విష.) ఉదా:—నీవు నన్ను రక్షింపుము - రక్షింపు. మీరు రక్షింపుడు - రక్షింపుడు. రక్షింపు నన్ను - రక్షింపుము నన్ను. మొ. ప్రయోగములు:—క. తక్షకుఁ డతిభీతుండై | యాక్షణ మున నరిగె సురగణాధిప నన్నున్ | రక్షింపుమ రక్షింపుమ | రక్షింపురు యనుచు నప్పురందరు కడకున్. (అసి. ౨ ఆ. ౨౧౭ ప.) క. పుట్టిన విధమెట్లు చెప్పు, పాబు పుగ నాకున్. (సఖా. ౧ ఆ. ౧3౪ ప.) ఆ-వె. ప్రియము హితఁబును | నాత్మఁ గోరు వారి నడిగి చూడు. (ఉద్యోగ్య. ౧ ఆ. 3౦౦.) (క.....మ | త్సాయక ముల నినుఁ గూల్చెదఁ | జూ యెవ్వత నైతి నేని చూచెదు నన్నున్. (భీష్మ. 3 ఆ. 3౨౫.) ఉ. ఆ డిదె నీదు పందెము. (కళా. ౬ ఆ.) (ప్రార్థ. సంధి. ౧౦ సూ.) వీనిలో స్వరపరక ము లోపము. చూడు—(౧౦౯-౧౦౯ I విష.) మ..... మోహంధుండు భీష్ముండుఁ గే | శవ నీవుం గడఁగుండు నాకు నెదురై సంగ్రామ రంగంబునన్. (సఖా. ౨ ఆ. ౬3.) మత్తకోకిలము.....ఈతని బుద్ధి మీ | రేవగింపక చేకొనుం డిది.....(సఖా. ౨ ఆ. ౨3౬.).

లూణ్ణధ్యమ పురులకు ము డుజ్జు లగు. ౨౯.

ఆశీస్సు - దీర్ఘాయు వగుము - దీర్ఘాయుల రగుడు.

కాలవ్యాకరణ. శాంబు - రాక్షసుడ వగుము - రాక్షసుల రగుడు.

30౫ I విష. సంప్రార్థనంబు - నన్ను రక్షింపుము-నన్ను రక్షింపుడు.

విధి - నా చెప్పినపని చేయుము - నా చెప్పినపని చేయుడు.

సంజీవని. 30౫ I విష:—లూణ్ణధ్యమ పు రులకు = లూట్ + మధ్యమ + పు- రు లకు: బా - క్రియా - ర సూత్రము చొప్పున నాదేశింపఁబడిన లూణ్ణ మధ్యమ పురుష 'పు-రు' లకు వరుసగా 'ము డుజ్జు' లాదేశమగు ననగా 'పు' అనుదానికి 'ము' అనియు, 'రు' అనుదానికి 'డుజ్' అనియు నాదేశము లగునని తాత్పర్యము.

ఇట్టి ప్రక్రియ చొప్పున లూకధర్మములగు నాశీశ్వాప సంప్రార్థన విధులయందు, మధ్యమపురుషమున 'ము డుజ్జు' లగునని పర్యవసిత మగుచున్నది. సూరియే వరుసగ నుదాహరించుచున్నాడు. ఆశీస్సు:—దీర్ఘాయుప్ర+అగు+ప్ర = దీర్ఘాయుప్ర+అ+ము = దీర్ఘాయువగుము. ఇచట బా - కార - 33-3౪ సూత్రముల చొప్పున 'దీర్ఘాయుప్ర వగుము' అను రూపము సిద్ధింపవలసియున్నను వాని వివరణములోని "మీరలు పెద్దలు ఇత్యాదులు ప్రాయిక గ్రహణముచే రక్షితంబులయ్యె" అను చొప్పున 'ప్ర' ప్రత్యయము రాకపోవుటచేత నట్టి రూపము కలుగలేదు. బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందు నైతము "దీర్ఘాయువ వగుము" అను రూపములేదు గాన నట్లు సవరింపరాదు. ఇయిని జూపిన ప్రక్రియ చొప్పుననే "దీర్ఘాయుల రగుడు" మున్నగు వాని ముడుజ్జు రూపములను సాధించుకొన వలయును. బా - క్రి - ౨2 సూత్రము చొప్పున, ద్రుతపూర్వకమగు 'అపి' శబ్దమును, బ్రకృతసూత్రము చొప్పున 'ము డు'జ్జులును విధ్యాద్యధర్మములం దగునని యెఱుంగునది. ఉదా:—నీవు నా చెప్పినపని చేయునది = చేయుము. మీరు నా చెప్పినపని చేయునది = చేయుడు. మొ. సూరి ప్రక్రియ చొప్పున "ఎడు తలును ము డుజ్జులకుఁ బర్యాయములుగ వచ్చునని చెప్పవలసియున్నను నట్టి స్థితికి మహాశివి ప్రయోగ ప్రామాణ్యము గాని నన్నయాధర్వణీయ మూలకత్వము గాని లేమింజేసి యుపేక్షణీయ మనదగును. కాన "ఆశీశ్వాప సంప్రార్థనంబులందు "ఎడు-త-వర్ణంబులు ఇరువదియైవ సూత్రంబుచే విధింపబడఁగా "నీవు దీర్ఘాయు వయ్యెడున్ - నీవు దీర్ఘాయువగుతన్" ఇత్యాదికమైన రూపంబులును..... అగునని తెలిసికొనునది." (బా. గు. ప్ర. 3.౨3 పు. ద్వి. ము.). "ఆశీశ్వాప సంప్రార్థనముల, నెడు - త, వర్ణములును గలుగ నగుననియుఁ గాన "నీవు దీర్ఘాయు వయ్యెడున్ - నీవు దీర్ఘాయువగుతన్" అను మొదలగు రూపములును నుండునని గ్రహించునది." (బా. సా. పే. ౪౦౦ పుట.) అను వ్యాఖ్యలు సరికావని గ్రహింపనగును.

"కాతన్" అను రూపములోని 'త' వర్ణము లోపించిన 'కాన్' అను రూపమును నాశీశ్వాపార్థములం దర్వాచీనకవులు ప్రయోగించుట గలదు. అట్లే "కలియన్ తన్" మున్నగు వానిలోని వ్యంజన తకారలోపము చేసి "కలియన్" మున్నగు వాని నాశీశ్వాపార్థములం దర్వాచీనులు ప్రయోగించుటయుఁ గలదు. ఉదా:— నీవడి ధూళి పాలు గాను. నీచేతివిల్లు మంటఁ గలియ. ఇట్టి వాడుకలు వ్యావహారికాంధ్రమున ధారాళముగా నున్నవి. "నీవెట్టి బంగారుగాను ఇత్యాదీనాం

గ్రామ్యత్వేపి ప్రయోగాత్వతేతి సరస్వత్యాశయో వర్ణనీయః." (అహో. ౧౭౭ పుట.) అను కవిశిరోభూషణ పంక్తుల చొప్పున "నీయల్లు బంగారుగాను నీమొగాన పసుపు కుంకము పెట్టు." మున్నగురితి నాశీర్దమందును నిట్టి వ్యావహారిక ప్రయోగములు పెక్కు గలవని గ్రహింపనగును. "కేవల తుమున్నంతంబు చేతను గూడ శాపార్థమును బ్రకటించుట వసుచరిత్ర కాలమునుండియుఁ జూపబట్టెడి 'ధూళిపాలు గాన్ = ధూళిపా లగుఁగాక = అగుత = అయ్యెడి అని దీని యర్థము." (బా. సా. పే. ౪౦౦ పుట.) వేటికాక ర్త యీక్రింది బా - గు - ప్ర. వ్యాఖ్యను స్వీకరించుటలోఁ బ్రమాదపడి "వసుచరిత్ర కాలమునుండి" అని వ్రాసెనే కాని వసుచరిత్రలో నిట్టి ప్రయోగము కానరాదు. బా - గు - ప్ర. వ్యాఖ్యాత ప్రమాదవశమునఁ జూపిన వసుచరిత్ర పద్యములోని నుజ్జ్యంతమున కిట్టి యర్థము కాదు. మఱియు 'తు' మున్నంతమునకు శాపార్థము గల్గుననుటయు నసంగతమే. ఇదియు బా - గు - ప్ర. వ్యాఖ్యను స్వీకరించుటలోఁ గల్గిన ప్రమాదమే. "కేవల తుమున్నంతముచేతను వైతము శాపార్థము తెలుపబడు.....చ.....పవమాన.....నీవడి ధూళిపాలుగాన్. (కవి. ౨ ఆ.)తే-గీ. నీరజారాతి నినుఁ దన నెలవు గూల నేల సృజించె విధి సృజించుఁ గాక । యేల జైవాత్మకునిఁ జేసె. (వసు. ౪ ఆ. 3౫ ప.) (ఇది యిట లక్ష్యముగఁ జూపబడుట పొరపాటు. ఇందు "తననెలవు గూలన్" అను దానికి "నెలవుకూలుంగా" అని యర్థముకాదు. తననెలవు గూలిపోవునట్లుగా నీరజారాతి నిను నేల సృజించెనని యర్థము.) తే-గీ.....ముగుదలఁ దెరువదులను । బూని యేతువె నీ పూన్నిబుగ్గిగాను ।(నీలా. 3 ఆ.) క..... । మరుఁడా నీచేతివిల్లు మంటం గలియన్. (నీలా. 3 ఆ.) (ఇట్టి విచట నీలా సుందరీ పరిణయములోనివె పెక్కు చూపబడినవి)." (బా. గు. ప్ర. 3౨3-3౨౪ పుటలు. ద్వి. ముద్ర.). కేవలతుమున్నర్థకమున కిట్టి శాపార్థము లభించుననుట సరికాదు. కావుననె వైరితిని 'తన్' ప్రత్యయంత సంక్షేపరూపముగాఁ జూపబడెను. లేదా తుమున్నంతమున కనక 'నుజ్జ్యంత రూపమునకే యాశీర్వాదార్థములు కవిప్రయోగాదులందు గలవన్నను విరోధములేదు. (చూ. ౨౧౫ II విష.)

"ఇంద(ము) ఆవ్య. (త-ఇంద) 'ఇదిగో పుచ్చుకొమ్మ' అను భావము దెలుపును.. గీ. కొమ్మ పొత్తిక లడిగితి కొమ్మ యింద । మనుచు నిచ్చుఁ దాఁ దెచ్చిన యంబరములు. (భార. విరా. ౫ ఆ. 3౦౪.) ఆ.వె..... । శార్ఙ్గమింద నీవు సమరంబై కోరుదు ।(ఉ. హరి. ౧ ఆ. ౧౫౫.)" (స్థూ. రా. ని.). ఇందలి

[బా. క్రి. 30 సూ.] అర్థవిశేషములలో 'దు'వర్ణకముపై 'అత్వము'నిల్వదు. 1399

'ము' ప్రత్యయ తల్లిపముల నరయఁగా నివి 'ఇ' అను ధాతువుయొక్క లూఢ్యధ్య మైకవచన రూపములనుట యు క్కమని తోచెడిది "సదృశం బ్రిషు లిక్లేషు : సర్వాసుచ విభక్తిషు । వచనేషుచ సర్వేషు । య న్న వ్యేతి త దవ్యయ మ్మ"ను రితిగల యవ్యయ లక్షణ మిందు జూపట్టలేదు.

నన్నయ. ఉభయార్థే భవే దత్వ । మృతేదే క్వచి న్న తత్.

30 = విష. (విశ్వా. క్రి. ౬ కారి. అహా. రూర పు.)

కల్పతరువు. 30౬ విష:—బాలవ్యాకరణపు వరుస చొప్పున నన్నయ ధర్మణ సూత్రములు చూపఁబడుచుండుటచే నీసూత్ర మిటు జూపవలసెను, గాని దీనిని "దు తి వర్ణకా క్రమాత్ స్త్రీ । నాద్య స్థాదేః" అను దాని యొద్ద జూపుట యుక్తము. వండుదము' మున్నగు 'అ'త్వఘటిత రూపము లుభయకర్తృక ప్రాథ నార్థకములుగా సూరిచే నుద్దేశింపఁబడుటచే నాతఁ డీ ప్రాథనార్థకరూప ప్రకరణ మున నిట్టి రూపముల ప్రక్రియను బ్రదర్శించెను. నన్నయధర్మణులు "మనము వండుదము" అనురీతి రూపములను దధర్శక్రియలను గానె తలంచిరి. అట్లగుట చేతనే యీ రూపములందు "దు"ఘ్ననకుఁ బ్రసక్తి కలెను.

ఉభయార్థే = యుష్మదస్త్య దుభయకర్తృకత్వమున; అత్వమ్ = దు తి వర్ణకా విత్యాది చింతామణిసూత్రముచే విధింపఁబడిన 'దు'వర్ణకముయొక్క 'ఉ'కారము నకు 'అ'కారము, భవేత్ = అగును. క్వచిత్ = కొన్నియెడల, అథేదే = అర్థ విశేషమునందు, తత్ = ఆ 'అ'త్వము, న = కాదు. నన్నయధర్మణులదుతమునఁ దధర్శమునఁగా ధాత్యర్థమాత్ర మే యగుటచేతను (౨౯౬ విష) సందర్భవశమున నట్టియెడల దచ్చీలసంఖాపనా సంప్రశ్నసాతత్య వర్తమాన భావ్యాశీరాదర్శము లను గల్పించుకొనవలసియుండుటచేతను 'మనము వండుదము - మనము వండు దము' మున్నగువాక్యములలోని యర్థవిశేషములు కల్పించుకొనఁదగినవై యుండును. ఉత్తమపురుష బహువచన క్రియలకు సందర్భవశమున, 'మేము-మనము' అనువాని లో నేదేని కర్తృవాచకము కావచ్చును. ౧. మనకు వండవలసియున్నదని తెలిసి యున్నచో మన మపుడే వండుదము. ౨. తరుణి మన కీకాపము గల్గియుండనిచో నీదినములలో మనము భోగసక్తులమై యుండుదము. ౩. ట్లుభయకర్తృకత్వమున 'దు'గాగదు ఘటితదధర్శక్రియలును నిలువవచ్చును. 3. మనము వండుదము. ఈవాక్యమున యుష్మదస్త్యచ్చబ్ధవాచ్యు లిరువురును గలసి పచనవ్యాపారము జరపి కొనుట కభ్యనుజ్ఞ మాత్రమే బోధ్యమగుచున్నది. ౪. మనము వీనిని రక్షింతము. ఈవాక్యమున రక్షణక్రియలో యుష్మచ్చబ్ధవాచ్యుని సాహ్యము నస్తచ్చబ్ధ

వాచ్యుడు ప్రాధించుచున్నట్లు బోధ్య మగుచున్నది. ఇట్టిస్థలములనే సూరి యుభయకర్త ప్రాప్తనాథకములుగాఁ జేర్కొనెను. పరిశీలించఁగా నిట్టిస్థలములం దెల్లఁ బ్రార్థన మంతగాఁ గన్పట్టదు. అస్తచ్ఛబ్దవాచ్యుడు యుష్టచ్ఛబ్దవాచ్యుని జేరించుటమాత్రమే తలుచుగాఁ దోచుచుండును. ఇట్టి యర్థవిశేషముగల తద్ధర్మక్రియలందలి 'దు'వర్ణకముయొక్క 'ఉ'త్వమునకే 'అ'త్వమును బ్రకృతసూత్రము విధించుచున్నది. ఇట్టివాడుకలకు విలక్షణములగు పైని జూపినస్థలములవంటివాని యందలి (మొదటి. ౧-౨ వాక్యములవంటి స్థలములందలి) దువర్ణకోత్వమున కత్వము కల్గును. ఈవిషయమున "అర్థభేదే క్వచి" న్న తత్తను వచనము చెప్పుచున్నది. ఇట్లే "మనము వండుదము" మున్నగు సుభయకర్తక ప్రార్థనస్థలములందెల్ల 'అ'త్వము కల్గుచుండునని యెఱుంగునది. ఉదా:—మనము వండుదము = (వండు+దు+అ+ము = వండుదము). ఇందలి "ము" ప్రత్యయము త్తమపురుష బహువచన సుబంధియని యెఱుంగునది. (౨౬౪ II విష). ఇట్లే వర్తమానాదులలో నైతము మనశబ్దవాచ్యకర్తకత్వమున మనము వచ్చుచున్నాము - మనము వచ్చితిమి - మనము రాగలము - మనము వచ్చెదము మనమురాము మున్నగురీతిని ముప్రత్యయ మస్తత్కర్తకత్వమందువలెనే వచ్చును. దుగాగమము వచ్చు తద్ధర్మక్రియ లందుమాత్రమే వెనుక నుదాహరించినరీతి నర్థవిశేషములనుబట్టి 'అత్వ - తదభావములు (౧-౨-౩-౪ వాక్యములు - వండుదుము - ఉండుదుము - వండుదము - రక్షింతము) వచ్చుచుండును. అహోబలపండితుఁడు దుగాగమమున కత్వము నన్నయప్రయోగములనుబట్టి చింతామణిపక్షమున "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యా" త్తనుచొప్పునఁ జేయవలెనని వ్రాసెను. "తద్ధర్మేతు (మనము) ఘటింతము - రంజిల్లుదము ఇతి విశేషః. 'సలుపుద మీ నిదాఘడివసంబులు నీవును నేను' (ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౨). 'ఇత్తరుణే బరిగ్రహింతము' (ఆది. ౭ ఆ. ౨౧౫). ఇత్యాచార్య ప్రయోగాత్ వ్యతిరేకాదా ఇత్యనేన అత్వమ్. అధర్వణేనతు 'ఉభయార్థే భవే దత్వ | మర్థభేదే క్వచి న్న తత్' ఇత్యుక్తమ్. గీ. భూమినందన సాకేతపురము నందు | మిగుల దీపించు కనకపుమేడలోన | దారుతర పుష్పరుయమైన శయ్య మీఁదఁ | బవ్వలింతుము మనము సంభ్రమముమీఱ. ఇత్యాదా వర్థభేదః (విస్తర)

విస్తర. 30౬ విష:—కవిశిరోభూషణమున 'పవ్వలింతము మనము' అని తప్పుగ ముద్రితమై యొనెను. 'పవ్వలింతము మనము సంభ్రమము మీఱ-ఇత్యాదా వర్థభేదః' అను నహోబలపతివాక్యమే 'అర్థభేదే క్వచి న్న త' త్తనుచొప్పున 'అ' త్వము రాలేదని విశదీకరించుచుండుటచేత "పవ్వలింతము" అను పాఠము తప్పు.

‘ఇపుడు మన మొనరింతుమె యిట్టిపనులు’ ఇత్యాదౌ వ్యతిరేకార్థా విశేషత్యే క్య చిత్. ఇపుడు మనమొనరింతుమె ఇత్యాదౌతు ప్రశ్నమాత్రం ప్రతీయతే” (అహో. ౪౦౪ పు). “వ్యతిరేకాదౌ భావినీ చాత్ స్వాత్త”ను చింతామణి సూత్రముచే థాతువులతుది సత్వము నిలుపుట మాత్రమే విధింపబడెను గాన నీట దుష్కళోత్పత్తిమున కత్వమును వేటుగ విధించుటయే యుక్తమని తలచి యధర్వ ణుడు ప్రశ్నేకముగ సూత్రించెను. మఱి యుఁ జింతామణిపక్షమున ‘వండుదము’ మున్నగు సుభయకర్తృక ప్రాథనాదర్శకక్రియలయందలి ‘అ’త్వము పునరాగమ సూత్రముచేత (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ విష) సంపాదించనగును (౨౯౬ విష). కాని పునరాగమసూత్ర మగతికగతి స్థలమగుటచేత సధర్వణుడు వేటుగ సుపదేశించుట పునరుక్తము కానేరదు. మఱి యుఁ జింతామణిక్రియాపరిచ్ఛేదము సంస్కృతసమ క్రియల రూపసాధనమే ప్రధానముగా రచింపబడిన దగుటచేతను నట్టి యుభయ కర్తృకప్రాథనాదర్శక తత్సమక్రియలు నన్నయభారతమున మిక్కిలి యరుదగుటచేతను చింతామణియందు వాని రూపసాధనప్రక్రియ సువిస్తరముగాఁ జూపబడదయ్యెను. నన్నయతిక్కనాడల భారతాదులలో నాచ్చికములగు నీయుభయకర్తృక ప్రాథ నాదర్శకక్రియలు ప్రచురప్రయుక్తములై యుండుటచేత నట్టివాని రూపసాధన ప్రక్రియ సువిస్తరముగఁ బ్రత్యేకించి చూపబడుట యత్యావశ్యకమగుటచే సధర్వ ణుడు వేటుగ సూత్రించెనని యెఱుంగునది. ప్రయోగములు:—చ. జలరుహ నాభ రమ్యగిరిసానువనంబుల వేటలాడుచున్ | జలుపుద మీ నిదాఘడివనంబుల నీవును నేను.....(ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౨). నీ. జనమేజయునిచేయు సర్పయాగ మునకు విఘ్నమందఱము గావించెము.....అడుగుద మీ క్రతు వుడుగు మనియుదోషంబులని హేతువులు సూపి యుడిగింతము.....ఆ-వె..... ...వెఱపింతము.....(ఆది. ౨ ఆ. ౧౩౧). ఇందుఁ గొందఱు నాగకుమారులు దక్కినవారిని బ్రేరించుట మాత్రమే తోచును. క.....ఇ | తరుణిని.బరి గ్రహింతము |(ఆది. ౭ ఆ. ౨౧౫). ఇందు ధర్మజుడు తన నిశ్చయ మును వచించెనుగాని ప్రార్థింపలేదు. పరిగ్రహించుటలోని ప్రేరణము మాత్రమే కలదు. ఉ. వీడొక మంత్రసిద్ధుడు.....ఇతనిం జని చూతమ యంచు..... ...భూసురులాదిగ వచ్చిచూచిరి (ఆది. ౬ ఆ. ౩౦౯). ఇందొకరి నొక రాహ్వనింప నైనలేదు. వీని చూత మనుకొనుచు వచ్చి చూచిరి. మానసోద్దిష్టప్రేరణము ఇది విచారింపక గాణపతవివరణకర్త ‘ఎవ్వలింతము’ అను తప్పు పాఠమునె యాదరిం చుట చింత్యము (గాణ. క్రియా. ౩౬౨ కారి. ౩౪ పద్యపు వివరణము).

మాత్రము తోచుచున్నది. "పారులెల్ల.....సీ.....లోభి దుర్యోధనుండు | రాజుగా నీతని రాజ్యంబునం దెట్లు | లుండంగ నేర్తు మీయ్యునింక | నేదిధర్మపు.....పాండుసుతుల | యరిగినచోటిక యరుగుదమని..... (ఆర. ౧ ఆ. ౫ ప). ఇందును బోరులు పాండవులవెంట నరుగుటకు భావించికొనుటలో మానసోద్దిష్టప్రేరణముమాత్రమే తోచుచున్నది. మత్తకోకిలము - వీరభోజ్యమునుష్టు రాజ్యము వింటె నీవును నేను దు | ర్వాకృతి రథంబులెక్కి యవంశ్యవిక్రమ మేర్పడన్ | భూరి వీరరణం బొనర్తము..... (ఆర. ౨ ఆ. ౨౨౩). నలుడు విరోధియగు పుష్కరునితో జేసిన ప్రసంగమియ్యది. ఇందుఁ బ్రాథమమునకుఁ బ్రసక్తిలేదుగదా, డీ గొనుటలోని ప్రేరణము గలదనిన, ననవచ్చును. క. భీరమతి విడుదుతోడ వి | చారింతము..... (సఖా. ౨ ఆ. ౧౨౪). ధృతరాష్ట్రుడు దుర్యోధనునితో బల్కినవాక్యము కాపున నిందుఁ బ్రాథమ మున్నదనవచ్చును. క. విను నీ వదితిసుతుండవు | వినతకొడుక నేను విజ్ఞప్తిగెడు మనకున్ | జనకుడు కశ్యపుఁ డొక్కడ | దనుజుల శోధించి చంపుదమ యరువురమున్ (ఉద్యో. 3. ఆ. ౨౯౫). (అత్యధునికత 'ద'వర్ణము యతిస్థానగతము).

ఈసందర్భమున బయల్పడలిన వింత యొకటి యిటుఁ బ్రదర్శింపబడుచున్నది. పోవు ఖాతువునకు దుక్కు ముత్తును బరమగునపుడు వు వర్ణలోపము కవిప్రయోగ సిద్ధమైనది. క. మేదిని నిలుతురె క్రమమునఁ | బోదురుగా కెల్లజరులుఁ బోవు తెరువునన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౯౮.) సీ.....ఆ-వె. పాదలలోన డాగి పాదసూప కిట్లేల | యున్నవాడ విట్టి యుగ్రభావ | మేల నీకు వలనె నెటవోదు నింకెట్లు | గాంతు నిన్ను సుగ్రకాననమున. (ఆర. ౨ ఆ. ౮౨.) ఇట్టి వులోప ము భయకర్తృక స్థలములందును బ్రయుక్తమయి యున్నది. చ. వలనదు వీని యింటు గుడువన్ మనకున్ భన మిచ్చునేని ని | మ్ములఁ గొనిపోద మిప్పుడని..... (ఆర. ౨ ఆ. 3౪౪.) క. అతులతపో వీర్యబలో | న్నలిఁ బోదము గంధమాదనంబునకు... (ఆర. 3 ఆ. ౨౮౮.) క. మనదేశమునకుఁ బోదము | మనమల్లన తెరువు వట్టి..... (విరా. ౫ ఆ. ౨౨౦.) ఇట్టి 'పాదము' అను నుభయకర్తృక రూపమునకు సంక్షేప రూపమనెడు భ్రాంతి నొదవించుచున్న "పాదము - పదము" అను రూపము లద్ధవిశేష బోధకము లగుచు మధ్యమపురుషైక వచనములుగాఁ దిక్కయజ్వచే బ్రయోగింపఁబడినవి. క. పలువురకుఁ బుట్టి నిచ్చులుఁ | గలుఁ ద్రావునుఁ బెరిగి యెట్లు గఱతురు శీలం | బులు నుచితములగు భాషణ | ములు నీ విమ్మాట లుడిగి పాదపాద మనికీన్. (కర్ణ. ౨ ఆ. ౪౮.) క. పదపదఁ డంచు దిశలు

[బా. క్రి. 30 సూ.] 'పాదము - పాదఁడు' అనువాని యర్థవిశేషములు. 1403

గ్రక్కత్తః గ.....(నిర్వ. ౬ ఆ. ౯౨.) (పాదము+పాదము = పాద పాదము. పాదఁడు+పాదఁడు = పాద పాదఁడు. చూ. ౧౧౧ I విష.) పాదము = మన విద్వజ్జను కలసి పోవుదము. పాదము=నీవు వెళ్ళుము. నీవెంట నేనును వచ్చెదను. 'పాద' మనునది యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థ కోత్యమపురుష బహువచన రూపము. "పాదము = పదము" అనునవి ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుషైక వచన రూపములు. (పదమూ యెల దోఁటఁ జరింప కిటికిన్. మనుచ. 3 ఆ. 3౪.) ఇవి "పోవుము = పొమ్ము" అను వానికి రూపాంతరము లనుటకురు వలనుపడదు. "పోవుము = పొమ్ము" అనుటకు 'నీవు వెళ్ళుము' అని మాత్రమే యర్థము. "పాదము = పదము" అను వానికి "నీవు వెళ్ళుము నేను నీవెంట వచ్చెదను" అని యర్థము. ఇట్టివి (పదము - పాదము) యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థక రూపములు ('పాదము' అను దానివలె) కాకున్నను గేవల ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుషైక వచనములై యైనను 'నేను నీవెంట వచ్చెద' నను నస్తదర్థ సహావస్థానములు నైతము బోధింపఁ జాలియున్నవి. అట్లే వీని బహువచన రూపములగు "పాదఁడు=పదఁడు" అనునవి సయితము "మీరు వెళ్ళుఁడు. మీవెంట నేనును వచ్చెదను" అను నర్థమును బోధించుచున్నవి. ఇట్లుగుటచేత నివి సయితము "పాదము = పోవుదము" అను వానివంటి యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థ కోత్యమపురుష బహువచన రూపములుకాక ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుష బహువచన మాత్రములై యగుచున్నవి. ఇట్టివి మధ్యమపురుష క్రియలై యైనను వీనియందున్న "అత్య"సహిత దుగ్ధకార మహిమచే నివి "మీరు పదండు మీవెంట నేనును వచ్చెదను" అను నస్తదర్థ సాహిత్యమును బోధింపఁ గల్గుచున్నవి. ఇంతమాత్రమున వీని నుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థక క్రియలని వచింతురు. ఈరీతిని సోమయాజి "పాదము=పదము. పాదఁడు=పాదండు =పదఁడు = పదండు" అను రూపముల నంగీకరింపఁగా సోమనారాధ్యాదులగు నితర కవులు వీని సామ్యమున "వెదకుదండు-చూతండు-చెప్పుదండు." మున్నగు రూపములను బ్రయోగింపసాగిరి. కాని "పాదము - పదము" అను వాని వంటి యేకవచన రూప విశేషముల నెవ్వరును బ్రయోగింపలేదు. "వెదకుము-చూడుము-చెప్పుము" మున్నగునవి వాని యేకవచన రూపము లనరాదు. "వెదకుదండు" అను బహువచన రూపమునకు "మీరు వెదకుఁడు - మీవెంట నేనును వెదకెదను" అను నర్థవిశేష మున్నట్లు 'వెదకుము' అను నేకవచన రూపమునకు "నీవు వెదకుము - నీవెంట నేనును వెదకెదను" అను నర్థవిశేషము లేదుగదా. ఈవిషయములను సరిగాఁ బరిశీలించక సూరి యీక్రిందిరీతిని సూత్రించెను. "పోవునకు దుబ్బుత్తులు,

ముజ్జు, బరంబగునపుడు వ్రులోపంబుం బొద పదలును విభాష నగు. పోదుడు - పోవుదుడు; పోడు - పోవడు, పొదము - పదము - పొమ్ము." (బా. క్రి. ౯౮ సూ.). ఇందు ముజ్జు పరమగునపుడు - పొద పదల నాదేశించుటయు, 'పొదము - పదము' అనునవి 'పొమ్ము' అను దానికిః బ్రాజ్యమును లనుటయు సరి కాదనక తీరదు. "పొమ్ము = నీవు వెళ్ళుము. పొదము = నీవు వెళ్ళుము. నీవెంట నేనును వచ్చెదను" అని యర్థమగుటచేత నివి వేర్వేరు జాతుల రూపములై కాని పర్యాయములు కావు. 'పొద - పద' - ల లోని యుభయార్థ బోధకమగు 'అ'త్వ సహిత దుగ్ధకారపు మహిమచే వీనియం దస్తదర్థ సాహిత్య రూపార్థవిశేషము వెలయుచున్నది. ఈతిక్కన ప్రయోగములందలి రహస్యమును గనిపెట్టి యసాధారణ పాండిత్య ప్రతిభాశాలియగు పాల్కురికి సోమనారాధ్యుడు "పదండు = పొదండు" అను వాని సామ్యమును మూలముగాఁ గొనియే కావలయును "పోదండు - చూతండు - చెఱుపుదండు" మున్నగు వానిని బ్రయోగించెను. తర్వాతి కవులును దదనుపారముగ పెదకుదండు మున్నగు వానిని బ్రయోగించిరి. తిక్కన ప్రయోగించిన 'పొదండు' అను దానికి "పోదండు" అనునది పూర్వరూపమని సోమనారాధ్యుడు తలంచుచుండును. పోదండు పదండు పొదండుల యేకవచన రూపములు 'పొదము పదము' అనునవి వెలసినట్లు "చూతండు" మున్నగు వాని కేకవచన రూపములు వ్యవహారమున లేమింజేసియు "చూతము - చెఱుపుదము" మున్నగునవి యుభయ కర్తృక ప్రాథనాద్యర్థకోత్తమ పురుష బహువచనములుగ వ్యవహారమందును (చూతాము చెఱుపుదాము. మొ.) గవిప్రయోగములందును బ్రసిద్ధములయి యుండుటం జేసియు నట్టి యేకవచన రూపముల కల్పనమునకు సాహసింపఁ డయ్యెను. ఇట్లగుటచేతనే యుభయకర్తృక ప్రాథనాద్యర్థకములందలి యుత్తమ పురుష బహువచన 'ము' ప్రత్యయమునకును గేవల ప్రాథనాద్యర్థక మధ్యమ పురుషైకవచన 'ము' ప్రత్యయమునకును భేదము పాటింపక కవులు శ్రమించిరిని శబ్దతత్వశాస్త్రజ్ఞులు వచించుటకు సాహసింపరాదు. పంపి విషయములను సరిగా గ్రహింపక బహుపురాణ వీతికాకర్త యీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "యుష్మదస్త త్సమా హార సంప్రాథనాద్యర్థక క్రియః—పు. ౧౧౦ చెప్పదండు. పు. ౧౧౪ చెఱుపుదండు. పు. ౧౧౯ పోదండుగాక. పు. ౨౧౫ చూతండు. పండితారాధ్యచరిత్ర. ౨ వ. ప్రకరణమున - పడుదండు - ఉండుదండు - తీర్తండు - ఇత్యాదులు పెక్కులు. ఇవి యితరకవుల కృతులలో - చెప్పదము - చెఱుపుదము - పోదము - పొదము-పదము-పదండు - చూతము - పడుదము - ఉండుదము - తీర్తము, అను రూపములతో

వ్యవహృతము లగుచున్నది. ఒక్క 'పోవు' థాతువునకు మాత్ర మీ కవి ప్రయోగించిన పోదండు - పోదండు - పోదరు - రూపము లితరకవులును ప్రయోగించిరి. తక్కిన థాతువులపై నాటిటి రూపములు శివకవుల కృతులలోనే తక్కువైన నెక్కడను గానరాలేదు. ఈరూపములు క్రొత్తగానున్నవి." (బసవపురాణ పీఠిక. ౧౦౨ - ౧౦౩ పుటలు.), 'చెప్పదండు' మున్నగునవి 'చెప్పదము' మున్నగు వానికి రూపాంతరము లనుట సరికాదు. "చెప్పదండు" మున్నగు వాని లోని 'డు' మధ్యమ పురుష బహువచన ప్రత్యయము. 'చెప్పదము' మున్నగు వాని లోని 'ము' అనునది యుభయార్థకోత్తమపురుష బహువచన ప్రత్యయము. మఱియు 'పోదండు' అనువానికి 'పోదము - పదము' అనునవి వైతము రూపాంతరము లనుట కేవలము భ్రాంతిమూలకము. 'పోదండు' అను వాని లోని డు మధ్యమపురుష బహువచన ప్రత్యయము. 'పోదము - పదము' అను వాని లోని 'ము' అనునది మధ్యమ పురుషైకవచన ప్రత్యయము. పోవు థాతువు సంబంధమయిన సోమనారాధ్యుడు ప్రయోగించిన 'పోదరు' అనునది ఇతరకవులు ప్రయోగించినది వ్రాసేరే కాని యిట్టి ప్రయోగమును జూపరైరి. అట్టి 'పోదరు' శబ్ద మశ్రుతచరము. యుష్మదస్త్యరూపాదీ సప్తానాద్యర్థక క్రియలు "శివకవుల కృతులలోనే తక్కువైన నెక్కడను గానరాలేదు"నియు వ్రాసిరి. ఇదియు సత్యముకాదు. చ. అరయంగ నుండకోవు గమలాకరమందు జలంబు ద్రావి వే! ధరణి తనూభవన్ వెదకుదండు పదండు కపింద్రులార యం | చరిగి.....(భాస్కర. కిష్కిం. ౬౪౧ ప.) క... .. | పోవుఁ జూచి పలకవ్రాయ్ పోదండనినన్. (ఉత్తరహరి. 3 ఆ. ౧౩౯.) వావిళ్లవారి ముద్రణమున 'పోదండనినన్' అనుచోట "పోద పోదండనినన్" అని సవరింపఁబడియున్నది. బసవపురాణ ప్రయోగములు:—ద్విపద. కల్పవృక్షం బీగి ఘన మందమేని | యల్పభోగమ కాక యపవర్గ మెద్ది | చింతామణుల యాగి చెప్పదండేని | చింతింప శాశ్వత సిద్ధియం దెద్ది. (బసవ. ౫ ఆ. ౨౧౩ ప. ౧౫౦ పుట.) (ఇట్టి ప్రయోగములె 'అందము' మున్నగు వాని వలెనే 'చెప్పదండు' మున్నగునవియు నుభయార్థకోత్తమ పురుష బహువచన రూపాంతరములనెడి భ్రమ నొదవించుచుండును.). జనసమయలు దీని జెలుపుదఁ డనుచుఁ | గనుగొని పెక్కువిఘ్నములు గావింప. (బసవ. ౬ ఆ. ౧౦౮ పద్య. ౧౭౪ పుట.) (నాకులభించిన రెండు తాళపత్రమాతృకల లోను 'చెలుపుదండు' అనియే యున్నది.) చచ్చు | నా, దీనఁ దప్పేమి పోదండు గాక. (బసవ. ౬ ఆ. ౨౫౦.) (తాళపత్రమాతృకలు రెంటును 'పోదండు' అనియే యున్నది.) ఉంపుడు బండి పోకుండఁ జూతండు. (బసవ. ౭ ఆ. ౨౦౩-౨౦౪ పుట.)

ఉభయ ప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు. 30.

బాలవ్యా. మనము వండుదము. (బాలవ్యాకరణమున నిచట

వివరణము. వ్రాయఁబడిన లజి రూపముల యుదాహృతి యీ

30౬ I విషయము. వఱకు 303 I విషయమునఁ జేర్చఁబడెను గాన నిట

మరల వ్రాయలేదు.)

సంజేవని. 30౬ I విషయము:—ఉభయ ప్రార్థనంబున=మున్నదన్న దుభయాకర్తృక ప్రార్థనార్థమున మన శబ్దము ('నీవు చేసు' అని కాని 'మీరు చేయు' అని కాని యర్థము) కర్తగా నుండునపుడు దాని సమాపక క్రియలోని "దుక్కు" చోట 'ద' వర్ణము నిల్చునని తాత్పర్యము. ఉదా:—మనము వండుదు+ము = మనము వండుదము. సూరి లాడర్థములలోఁ బ్రార్థనార్థమును జేర్చినలేదు. లాడ్రూపముల కట్టి యర్థము నుదాహరింపనులేదు. చింతామణికర్తవలె సూరి తద్దర్శనమును భాత్వర్థ పరముగా వ్యవహరింపమింజేరి తద్దర్శకక్రియకు సందర్భపశమునఁ బ్రార్థనార్థమును గల్పించుట కవకాశములేదు. మఱియు లూడర్థములలోఁ బ్రార్థనార్థమును జేర్చెను. కాని లూట్టు పరమగునపుడు భాతువునకు దుగాగమమును విధింపలేదు. ఇట్టి స్థితిలో 'ఉభయ ప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు'ననుట యెట్లు పాసఁగునో తెలియకున్నది. వేటికాకర్త "సంప్రార్థనము లాడర్థములలో నొకటి యని ముందే యుక్తము." (బా. సా. పే. ౪౦౦ పుట.) అనుట సత్యవిదూరము. ఇంక సంస్కృత వ్యాకరణ వ్యాఖ్యల పద్ధతి ననుసరించి ప్రార్థనమున దుక్కున కత్వమును విధించిన సామర్థ్యముచే, "అత ఏవ దుక్" అనురీతి నుభయ ప్రార్థనార్థమున "దుక్కు"ను ఘటించికొనవలయును. మనము వండు+దు+అ+ము = మనము వండుదము. బా. కార - 3౬ సూత్రము చొప్పున దీనియున్న దన్న దర్థములలో నన్నదర్థము బలీయము గాన నుత్తమపురఃపబహుత్వము నందలి "ము" నిల్చెను.

నన్నయా. వ్యతిరేకే ప్రార్థనార్థే । కుః స్యాత్తు ప్ర పరశ్చ సః.

302 విషయము. (వికృ. క్రి. ౯ కారి. అహో. ౪౦౬ పుట.)

కల్పతరువు. 302 విషయము:—౧౦౯ విషయమున నిది వ్యాఖ్యాతము. ప్రార్థనార్థే - వ్యతిరేకే = ప్రార్థనార్థ వ్యతిరేకమునందు, కుః స్యాత్ = (ముడుజ్ పరకత్వమున) భాతువు తుచిని 'కు' అనునది నిల్చును. సః = ఆ 'కు' అనునది ముప్రపరశ్చ = మువర్ణక పరమే కాక మువర్ణక పరమును నగును. ప్రార్థనార్థమున "ఏత్యే ౭భ బహుత్వే । ముడుజ్. సంప్రార్థనార్థకేషు స్తః" అను చింతామణి చొప్పున నెట్లును 'ముడుజ్' వర్ణకములగును. అట్లయినను "ము ప్రపరశ్చ సః" అను ప్రత్యేక విభాన

ముచే నేకత్వమున ము వర్ణకమే కాక పు వర్ణకము పైతము నిల్చును. చ శబ్దముచే నందలి 'పు' వర్ణకము కవిప్రయోగ ప్రామాణ్యమున "ఎ - వ" శబ్దములతోఁ గూడియే యుండునని వ్యాఖ్యానము చేసికొనవలయును. "చేయకుము" అనురీతిని 'చేయకుపు' అని ప్రయోగింపరాదనియు 'చేయకువే చేయకువె' అనురీతి నెత్తన హితముగ మాత్రమే ప్రయోగింప నగుననియుఁ దాత్పర్యము. ము డుష్టులపైని 300 విషయము చొప్పున 'అ-ఆ ఈ-ఉ' అను స్వరములు స్వార్థమున నిల్చును. "వ్యతిరేకాదా భావని చాత్ స్నాత్" అను చితామణి సూత్రము చొప్పున 'కు' వర్ణపరకత్వమున ధాతువు తుదిని 'అ' త్వము నిల్చును. డుష్టు జీర్ణుగాన బిందు పూర్వక మగును. (౧30 విష.). ఉదా:—చేయకుము - చేయకువె-చేయకుఁడు - చేయకుదు - చేయకుమా - చేయకుమీ - చేయకుము. 'సంప్రార్థనార్థకేషు' అను బహువచన స్వారస్యముచేత విధ్యాద్యర్థ విశేషములందును నీరూపములు వర్తిల్లును. విధి - నీవు చేయకుము - మీరు చేయకుఁడు. మొ. హల్పరకత్వమందును నవసానమందును నీ 'ము' వర్ణకస్థితియుఁ బాఠికమే. ఉదా:—చదువకుము+దానిని = చదువకుము దానిని - చదువకు దానిని. దానిని జదువకుము - దానిని జదువకు, చదువకుమిప్పుడు. 'చదువకిప్పుడు' అనునదియు భారతేతర కవిసమ్మతము. నన్నయాధర్వణ సమ్మతము గాదు. (చూ. ౧౦౯-౧౦౯ I-౧౧౦ విష.) వ్యతిరేక ప్రార్థనార్థ కువర్ణక పరకత్వమున "మఱవకుము" అను రూపము "మఱాకుము" అను రూపముగాఁ బరిణమించుటయు మహాకవి ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. చ. అనుపమ సత్య విస్ఫురణ నాడిన మాట మఱాకుమన్న.....(ఉద్యోగ. ౪౪.2౦ప.) ద్విపద. నన్ని పోయెదము సుమ్ము మఱాకు । మమ్మ. (బసవ. 3 ఆ. ౪౦2 ప.) ఉ. బాంధవ మెల్ల ప్రాద్దుఁ దలఁపందగు నాత్మ మఱాకు మింక. (భాస్కర. యుద్ధ. ౧22౦ ప.) క. అమరంగ నెప్పుడును మఱవకయ్య ముకుందా. (హరి. ఉ. భా. ౯ ఆ. ౨౫7.) 'అమరంగ నెప్పుడు మఱాకుమయ్య ముకుందా' అని పాఠాంతరము. "యమరంగ నెప్పుడును మరకుమయ్య ముకుందా" (తాళపత్రమాతృక) "వ్యతిరేక ప్రార్థనార్థే । కుః స్వాస్తి పు పరస్తు సః ఇతి తేనైవ(అధర్వణేనైవ)కు వర్ణకో విహితః. కుః ప్రార్థనార్థవ్యతిరేకే మువర్ణక పూర్వః వ్యతిరేకమాత్రే పువర్ణక. పూర్వ ఇత్యర్థః. ము పు పర ఇత్యత్ర బహువ్రీహి సమాసః. 'ము పు' వర్ణకయో రుపలక్షణత్వేన 'డుజ్-రు' వర్ణకయో ర్బహువచనయోరపి గ్రహణమ్. ఘటింపకుము - ఘటింప కుఁడు. అలుగకువే ఇత్యాది" (ఆహో. ౪౦౬ పు.) అని యిట్లహోబలపతి యీ సందర్భమున నపమార్గమున వ్యాఖ్యచేసెను. ఈ యపమార్గమే కవిజనమండన

సారాయణీయాంధ్ర, వ్యాకరణముల ప్రమాదములకు మూలమయ్యెను. 30౮ I విషయమునఁ జూపఁబడు సూరి గారి తప్పుదారులకును మూలమయ్యెను. (వికృ. క్రియా. ౯ కారి. వ్యాఖ్య. నారా. 3౨౦ పుట. క్రియా. 3౬౮ కారి. 3౪ ప.) వ్రవర్ణకమును మువర్ణక తుల్య కోటికముగా నహోబలపతి వ్యాఖ్యచేసెనే కాని ఎ.వలతోఁ గూడునపుడే 'వు' వర్ణకము ప్రార్థనాద్యర్థక సుశబ్దము (చేయకువె) కౌగలదు. ము వర్ణకము 'ఎ - వీ'లతోఁ గూడెనేని యశ్రుతచరమగు వింతయైన (చేయమే, మువర్ణకమును. ప్రార్థనాద్యర్థక బహువచన మనుటచేతనే సిద్ధించిన డుజ్ వర్ణకమును లక్షణాశక్తి మూలమున సంపాదించుటే? అట్టి డుజ్ వర్ణక మునకుఁ బర్యాయముగా 'దు' వర్ణకము నుపలక్షణ మూలమున సంగ్రహించుటంజేసి లోకమండఁగాని వాఙ్మయమందుగాని యెన్నఁడును వినఁబడని "చేయకుడు=(చేయ కుడు)" మున్నగు రీతిగల యువర్ణకపరంపర యవతరింపవలసి వచ్చెను. అహోబలపతి యుదాహరింపకున్న 'అలుగకువే' (అహో. ౪౫౬ పు.) అను నుదాహృతి సామ్య మున చేయకురె=(చేయకుడు) అలుగకురె (=అలుగకుడు)మున్నగునవి యహోబల పత్యభిప్రేతములని యందమన్నను నట్టిరూపములకు నైతము ప్రాచీన ప్రామాణిక ప్రయోగ ప్రామాణ్యముగాని ప్రామాణిక లక్షణగ్రంథ సమ్మతిగాని లేమింజేసి యట్టి శబ్దములు నైతము కేవలము నపశబ్దము లనుటకు సందేహములేదు. ఇట్టి నిర్దుల రూపములను లక్షణాశక్తిచే సంగ్రహించుటేమి? ప్రాచీన ప్రామాణిక ప్రయోగ ముండియు వ్యాకరణము సాధింపఁజాల నపుడుగదా యుపలక్షణత్వ కల్పనమునకుఁ బ్రసక్తి.

ప్రయోగములు:—క.....పరా । శరుఁ గని యందలుఁ బ్రార్థిం । చిరి రాక్షసమారణంబు సేయకు ముచుచున్. (ఆది. 2 ఆ. ౧౫౪). క. బహురథగజవాహన భట । సహితులు బలవంతులని విచారింపకు నీ । యహితులు.....(ఆర. ౧ ఆ. ౨౫౪). కం.....అట్టిది । యే చెప్పకు తద్విధాతి హీనవచనముల్ (విరా. ౧ ఆ. 3౨2). ఉ. ఎన్నఁడు నిట్టిసాహసము లింక నొనర్పకుమయ్య..... । సన్నుత దీనికొండొక విషాదముఁబొందకుమీ మనంబునన్ (ఆర. ౫ ఆ. ౪3౪). ఏశబ్ద సహిత వ్రవర్ణస్థితికి:—కం.....చా । సావేశము లేదు దీని కడ్డపడకువే.(శాంతి. 3 ఆ. ౨౯2)—చ.....విచారహీనవయి కంపము నొందకువే తలోదరి (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౮2). (కాగితపువ్రాత ప్రతిలో సయిత మిట్లేయున్నది). మానిని. అంత మదింపకువే యని పల్కిన నంత మదింపకువే యనుచున్.(కళా. 3 ఆ. ౧౯౫). డుజ్ వర్ణకమునకు:—క.....ఓడకుఁ డోడకుఁ । డని పలుకుచుఁ దాఁకఁ గర్ణుఁ

డమరేంద్రసుతున్ (ద్రోణ. ౧ ఆ. 3౮2), చ. దిగక్షుడు వాహనంబులు గడింది
మగంజిమి గోలుపోవ మీ ! రు గడక వక్తి పెట్టుకుడు రూపతి నాయుధముల్
(ద్రోణ. ౫ ఆ. 3౮౧).

పాదవ్యాకరణ. మధ్యమ ము డుజ్జులు ముజ్జు నాబడు. 3౧.

వివరము. వ్యతిరేకంబున ముజ్జు పరంబగునపుడు కుజీ

3౦2 I విషయము. యగు. 3౨.నీవు వండకుము. మీరు వండకుడు.

సంజీవని. 3౦2 I విషయము.—3౧ సూ. వ్యాఖ్య. ‘ము - డుజ్’ అను రెండును
‘ముజ్’ అను సంజ్ఞ గలవని యర్థము. బా. క్రి. ౨౯ సూత్రమున విధింపబడిన
‘ము - డుజ్’ అనువానిలోని ‘ము’ అనునది ‘డుజ్’ అనువానిలోని యిద్వర్ణమగు
జకారముతోగూడి ‘ముజ్’ అను ప్రత్యాహారముగ నేర్పడుచుగాన నది ‘ము -
డుజ్’ అను రెండిటికిని సంజ్ఞయగుచున్నదని తాత్పర్యము.

3౨ సూ. వ్యాఖ్య.—బా. క్రి. ౨౯ సూత్రముచొప్పున ముజ్జు ప్రార్థనా
ద్యర్థక మనుట స్పష్టము. వ్యతిరేకార్థమున నట్టి ముజ్జు పరమగునపుడు ‘కుజీ’
యాగమ మగును. బా. క్రి. ౨౦ సూత్రముచొప్పున జీత్తగు కుజీ పరమగు
చుండగా ధాతువుతుది ‘ఉ’కార మకార మగును. వండు+అ+కు+ము = వండ
కుము. వండు+అ+కు+డుజ్ = వండకుడు - వండకుండు. డుజ్జు జీత్తుగాన
బిందుపూర్వక మగుచున్నది. పయిరితిని జీత్త్వ - జీత్త్వములు రెండిటికిని పేర్వేటి
ఫలద్యయము నరయునది. (విస్తర. I ౧౨2 విష. చూ). “వ్యతిరేకమున ననగా
లజ్జీయందు.....వండుధాతువులకు లజ్జి మధ్యమపురుషైవచనమున ౨౯ చే
మువర్ణకమును నది పరముగా నీవిధిచే కుజీయు.....వైరూపము సిద్ధించె
(వండకుము). ఇట్లే ‘వండకుడు’ అనురూపము ప్రక్రియ నరయునది” (బా. సా.
పే. క్రియా. 3౨ సూ. వ్యాఖ్య. ౪౦౧ పుట). ఇది కేవలము పొరపాటు. ‘వండ
కుము-వండకుడు’ అనునవి లజ్జి వ్యతిరేకరూపములు గావు. అవి లూడ్ వ్యతిరేక
రూపములు. బా. క్రి. ౨౯ సూత్రము లూట్టు పురులకే ముజ్జును విధించుచున్నది.

సంప్రార్థనార్థకాదీ, చోచ్చదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః॥

నన్నయా. ఏవోతౌ వ్యతిరేకా, దపి సంప్రార్థనపరౌ క్రియా

భవజీయము. కాంత్య. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౫ కారి. అహా.

3౦౮ విషయము. ౪౯౫ పుట).

అచ్చతుష్కం భవేత్ ప్రాణి | స్థితం ప్రశ్నాదివాచ

కమ్ | త త్రాదిచ్చ భవేద్దీర్ఘ | ఏవోతౌ పుభయా

త్తకా । క్వచి దూచ్చ భవే దర్థ । విశేష ఇతి కేచన.

(వికృ. అజం. ౨౨-౨౪ కా. అహో. ౩౫౪ పుట).

ఆర్యాదిశబ్దో యుక్తః స్యా । దసంబన్ధార్థ బోధనే

(వికృ. క్రియా. ౧౫ కారి. అహో. ౪౯౬ పు).

కల్పతరువు. 30౦ విష:—౨౧౦ XII విషయమున నీకారికలు వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను. సంప్రదానాద్యర్థక క్రియలమీద “ఈ-ఉ - ఆ - ఆ” శబ్దములు స్వార్థబోధకములై యగుచు నిల్చును. ఇవి ఆయ్య - అమ్మ - అన్న - మున్నగువాని కిని నుపలక్షణములు. ఉదా:—చేయుము+ఈ - చేయుమీ, చేయుము+ఉ - చేయుము, ‘ఉ’ శబ్దవిధానముచే “ఈ - ఆ-ఆ” అనువాని పాఠీకత్వము విశదపడుచున్నది. చేయుము+అ = చేయుమ, చేయుము+ఆ = చేయుమా, ఇవిమాత్రము చేరుననెడి యీవిధానముచే దక్కినస్వరము లీ క్రియలపై నిల్చుట సమ్యతముకాదని విశదపడుచున్నది. చేయుము+అయ్య = చేయుమయ్య. కలుగుము+అమ్మ = కలుగుమమ్మ - మొ. ఎ - ఏ - ఒ - ఓ - లు వ్యతిరేక క్రియలపయిని (వ్యతిరేక మధ్యమ పురుష)నిలిచి ప్రశ్నార్థకములగుచు బ్రాహ్మనాద్యర్థములను చెల్పును. ఉదా:—చెప్పచె = చెప్పచే = చెప్పుము. చెప్పవో = చెప్పవో = చెప్పుము. ఇట్లే - చెప్పరె = చెప్పరే = చెప్పరొ = చెప్పరో = చెప్పుడు - మొ.

అచ్చతుష్కమిత్యాది:—చింతామణికారికలోఁ బ్రసంగింపఁబడిన (ఆ. ఇ. ఉ. ఎ. ఓ.)స్వరము లైదిటిలోను ‘ఉ’కారమునుగుఱించి వేఱుగ నుత్తరకారికలోఁ జెప్పుచున్నాడు గాన నిందు “అచ్చతుష్క”మనుట సుసంగతమగుచున్నది. అచ్చతుష్కమనఁగా ‘అ-ఇ-ఎ-ఓ’ అనునవి. ప్రాస్వదీర్ఘములగు, నట్టి యచ్చులు—‘అ - ఆ - ఇ - ఈ - ఎ - ఏ - ఒ - ఓ’ అనునవి సుప్తిజుతపదముల తుదిహల్లులపై నిల్చి ప్రశ్నాద్యర్థవిశేషములను బోధించును. ఉదా:—చెప్పితివ - చెప్పితివా - చెప్పుమి - చెప్పుమీ - చెప్పితివె - చెప్పితివే - చెప్పితివో - చెప్పితివో - ఇది పుస్తకమె - పుస్తకమా - నేనొక బ్రాహ్మణుండనే - ఏడి - ఏడి (రాముడు). మొ, ఇవి కవి ప్రయోగానుసారముగ గ్రహింపవలెను. (౨౧౦ XII విష.) ఒకానొకప్పుడు ఉకారమును నర్థవిశేష బోధకమగును. ఉదా:—ఎట్టూ. మొ, ఆయ్య - అమ్మ అన్న మున్నగునవి నైతము ముడుజ్జులపై స్వార్థమున నిల్చును. ఉదా:—చెప్పమయ్య. మొ, మఱియు నయ్యవి సుప్తి జుతపదముల తుదిని నిల్చి వ్యతిరేకార్థమును బోధించును. ఉదా:—ఇది పుస్తకమయ్య = పుస్తకముకాదు. నీవు వండితుండవయ్య = వండితుండవు కావు. చెప్పితివయ్య = చెప్పలేదు. చెప్పవయ్య =

[బా. క్రి. 33-34 సూ.] సంప్రార్థనార్థకాదిత్యాది కారకా పాతవిదుర్భము. 1411

చెప్పుము = చెప్పరయ్యి = చెప్పుడు. 'అచ్చతుష్క' మిత్యాది కారికలును "ఆర్యాది శబ్ద" ఇత్యాది కారికయు నెల్ల సుపేతిజస్త సాధారణములు గాన నివియు నట్టి యర్థ విశేషములలో నొక టనడగు ప్రార్థనార్థమును నైతము బోధింపనగుటచే నిట నివి సుసంగతములని యొన్నవగును. సుప్రార్థనార్థకా దిత్యాది చింతామణి కారిక కేవల ప్రార్థనాద్యర్థ విషయకమే. అట్టి దానిని సవరించుటలో నధర్వణుడు చింతామణి పేర్కొన్న స్వరములై కాక మఱికొన్ని స్వరములు శబ్దములును బ్రార్థనాద్యర్థము లనే కాక యనేకములగు నర్థవిశేషములను నైతము బోధించునని వచించెను. సంప్రార్థనార్థకా దిత్యాది చింతామణి కారికకు వివిధములగు సాతాంతరములు గలవు. అట్లె నా రచించిన బాలసరస్వతీయ వీతికయందు విపులముగ విమర్శింపబడెను. (చూ. బాలస. వీతి. ౨౯ మొ. 3౨ విష.) (విస్తర.). ప్రస్తుతమగు ప్రార్థనాద్యర్థ

విస్తర. 30౮ విష:—సంప్రార్థనార్థకా దిత్యాది చింతామణి కారిక పాత ఖేదముల విషయమునందలి చర్చ సంతోషముగా నిటఁ జూపబడుచున్నది. సుప్రార్థనార్థకా దిత్యాదికారిక ప్రార్థనాద్యర్థ బోధకక్రియల ప్రపంచమును విశదపఱచుటకు భట్టారకునిచే నుపదేశింపబడెను. ఏకత్వేభ బహుత్వే ము దుజా విత్యాది కారికనఁ బ్రార్థనాద్యర్థక క్రియా ప్రత్యయముల నుపదేశించి యట్టి క్రియలపై స్వార్థమాత్రమందు నిల్చు స్వరాది శబ్దములను, వ్యతిరేక క్రియలపై నిలిచి ప్రార్థనార్థము బోధించు స్వరాది శబ్దములను, ని క్కారికతో నుపదేశించుచున్నాడు. పాత ఖేదముల నెల్లఁ బరిశీలించి యుక్తమని తోచిన పాతమే పైని మూలముగాఁ జూపబడెను. సంప్రార్థనార్థకా దీ చో దాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః । ఏదోతౌ వ్యతిరేకా । దపి సంప్రార్థన పరౌ క్రియాణాంస్తః. దీనిని నిర్వహించు తాళపత్ర మాతృకా పాతములు:—“సంప్రార్థనార్థకా ధీశో దాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః । ఏదోతౌ వ్యతిరేకా । దపి సంప్రార్థన పరౌ క్రియాణాంస్తః. ప్రార్థనార్థకమైన ప్రత్యయము మొదలను ఈతే = ఈకారము వచ్చును. రక్షింపుమీ - పొందింపుమీ - పొందుమీ - ఘటించుడి - ఘటించింపుడి - దేశ్యక్రియలకు నేయుమీ - నేయింపుమీ - ఉదాతౌ = ఉకార ఆకారములు, ప్రశ్నలక్షణౌ = ప్రశ్నార్థ సూచకములు, భవతః = అవును. శేవింపుడు - పోషింపుడు - పోషింపుమా - అనుసరింపుమా - అనుభవింపుడా - ఏదోతౌ = ఏకార ఓకారాలు, వ్యతిరేకాదపి = వ్యతిరేక ప్రత్యయములమీద, సంప్రార్థనపరౌ = యాచ్ఛార్థపరములైన, క్రియాణాం = క్రియలకు. స్తః = అవును. రక్షింపవే - రక్షింపవో - హరింపవే - హరింపవో - భజింపవే - భజింపవో.” (విజయనగర మాతృక. బాలసరస్వతీయ టీక రచి రాటాకు. కరకవలసమాతృకా పాతమును బైరిలిన్ యున్నది.)

“నేనింపుడు+ఉ = నేనింపుడు, పోషింపుడు+ఉ = పోషింపుడు, పోషింపుము+ఆ = పోషింపుమా.” అను నుదాహృతులలోఁ బ్రశ్నార్థభాసము లేమింజేసి ‘ప్రశ్నలక్షణౌభవతః’ అను దానిని ‘ఉదాతా’ అను దానితోఁ జేర్చి యన్వయించుట సరికాదు. ‘ఉదాతా’ అను దానిని “ఈత్” అను దానితో జోడించి, ‘ప్రశ్నలక్షణౌభవతః’ అను దానిని “ఏవోతా వ్యతిరేకా దపిక్త్యా ద్యుత్తరార్థములోఁ జేర్చి సమన్వయించుట యుక్తము. ఆపక్షమున ‘ఈ’ శబ్దమువలెనే “ఉత్ + అ + ఆత్ = ఉదాతా” అను శబ్దములును బ్రాథమ్యార్థక్రియలమీఁద స్వార్థమునఁ జేరునుటయు, వ్యతిరేక క్రియలమీఁద “ఏవోత్తు”లు చేరి ప్రశ్నార్థకములగుచుఁ బ్రాథమ్యార్థమును బోధించు ననుటయు సుపంగతములై యుండును. ఉదాః—
చేయుమీ - చేయుమ - చేయుమా. చేయవు+ఏ = చేయవే = చేయుము. చేయవు+ఉ = చేయవో = చేయుము. ‘చేయుము - చేయుమ - చేయుమా’ అను స్థలముందుఁ బ్రశ్నార్థభాస మెంతమాత్రము లేదు. “ఉత్” అని వచించుటచే “ఈత్ + అ + ఆత్” అను వాని యోగము నిత్యము కాదని విశదమగుచున్నది. ‘ఆత్’ అనువో ‘అ+ఆత్’ అని ‘అ’ కార ప్రశ్నేషము విరుద్ధముకాదు. “రక్షింపురు - రక్షింపురు - రక్షింపుమ” (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౭.) అను భట్టారక ప్రయోగ ముట్టి ప్రశ్నేషమునకు మూల మగుచున్నది. ‘చేయవు+ఏ = చేయవే’ మున్నగు చోటులందు వ్యతిరేక క్రియలవైఁ బ్రశ్నార్థక స్వరము చేరుటచేఁ బ్రాథమ్యార్థభాసము స్పష్టమే యిది. బాలసరస్వతీయు నిట్లే సమన్వయించి యున్నను ‘అర్థసూత్రమునకు సూత్రము లెగవలయునని తలఁచి వైరితిని లేఖక పాతకాదులు సవరించిరో బాలసరస్వతీయే యట్లు పొరపాటుగా వ్యాఖ్యచేసెనో తెలియకున్నది.

బాలసరస్వతీయములోని తప్పుపాతము సరికాదని తలఁచి కావలయు సహాబలపండితుఁడు “ఉదాతా ప్రశ్నలక్షణౌభవతః” అనువో “సంప్రథనార్థకాదీ । ఉదాతా ప్రశ్నలక్షణౌభవతః” అని సవరించెను. “చేసితివే? చెప్పితివా?” మున్నగు ప్రశ్నార్థక స్థలములు దీని కుదాహృతులగును గాన నిది సుపంగతమువలె స్థూల దృష్టికిఁ బోవుచును గాని ప్రాథమ్యార్థక రూపావదేశ సందర్భమునఁ బ్రశ్నార్థక రూపావదేశము కేవలము నప్రసక్తము కాదా? పూర్వోత్తర సూత్రములు రెండును [I-సంప్రథనార్థకాదీత్ - చేయుమీ ; II ఏదాతా ప్రశ్నలక్షణౌభవతః - చేసితివే? చెప్పితివా? ; III ఏవోతా వ్యతిరేకా । దపి సంప్రథనపరా క్రియాణాంతః - చేయువే = చేయుము - చేయవో = చేయుము] బ్రాథమ్యార్థక రూపములను సాధించునవై యుండఁగా వాని నడిమి సూత్రము ప్రాథమ్యార్థక రూపముల కంత

మాత్రము సంబంధింపని కేవల ప్రశ్నార్థక రూప సాధకమయి యుండునా? “చేయుమే” అనురూపము నెవ్వరును సమ్మతించు జాలరుగదా. మఱియు నిట్టి పాతమే చింతామణిలో నున్నచో నధర్వణుడు “అచ్చతుష్కమి” త్యాది కారికలలో ‘ఏదాత్తులను’ బ్రశ్నార్థకములుగాఁ బూరించి పునరుక్తముచేసి యుండఁడుగదా.

అహోబలపండితీయములోని పై యసంగత పాతముల వ్యాఖ్య యిటు చూపఁ బడుచున్నది. “సంప్రార్థనార్థకాదీత్ - వ్యాఖ్య:—సంప్రార్థనార్థక ముడు జ్వర కాంతాత్ క్రియాపదా దీత్ స్యాత్. నను రక్షింశ్రమి.....రండీ. నాయం నిత్యోచిధి: - వివాహ మొనర్పు మిత్యావ్యాచార్య వచనాత్. (‘ఉదాతా’ అనుపాతమును విడిచి కొనుటచే నిట్టి వ్యాఖ్యకుఁ బ్రసక్తి కల్గెను.) ‘అచ్చతుష్కం భవేత్ ప్రాణిస్థితం ప్రశ్నాదివాచకమ్’ ఇత్యాద్యధర్వణ సామాన్యోక్తి మహిమ్నా ఏడీ నీపాటి-వరీనీ పాటివారు - ఏడీ - వరీ ఇతి రూపాణి సిద్ధాని” (అహో. ౪౯౫ పు.) “ఏదాతా ప్రశ్నలక్షణో భవతః-వ్యాఖ్య:—ఏదాతా ప్రశ్నార్థకా భవతః - కాచితివే మమ్ము నిపుడు కమలకళాత్ - ప్రోదితివా మమ్ము నిపుడు భువనాధీశ ఇత్యాది..... వ్యతిరేకేతు సుబంతా దపీత్యుక్తే రథస్తాత్ - పల్కవిదేటికే వధూమణి - ఏమే బాల శిరిషగాత్రి - ఇత్యాది.” (అహో. ౪౯౬ పుట.) “ఏదోతా వ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనరూ క్రిణాంస్త-వ్యాఖ్య:—వ్యతిరేకాదపి క్రియా పదా దేదోతా సంప్రార్థనార్థకౌస్త: - నన్ను రక్షింపవో రామ నలిన నయన, ప్రోవవే నన్ను.....” (అహో. ౪౯౬ పుట.). ఇట్టి కవిశిరోభూషణ వ్యాఖ్య వెలసిన పదప - బాలసరస్వతీయ మాతృకలందును నీపాతమే విస్తరిల్ల సాగెను. ఇంకను విచిత్రముగా నహోబల వ్యాఖ్యాన పంక్తులతోడి పాతాంతరము నైతము వెలసెను. అట్టి పాతాంతర మసంగతమని యుపేక్షింపక యాంధ్రసాహిత్య పరిషత్తుదిత బాలసరస్వతీయ పుస్తకములోఁ బాతవిశేషముగఁ జూపఁబడెను. “సంప్రార్థనార్థకము డు | జ్వరద్యంతాత్ క్రియాపదా దీత్ స్యాత్ | వ్యతిరేకేతు సుబంతా | దేదాతా ప్రశ్నలక్షణో భవతః” (పరిషత్తుదిత. బాలస. 3 పుట.). కవిశిరోభూషణ వ్యాఖ్యాన పంక్తులలోని “వ్యతిరేకేతు సుబంతా దపీత్యుక్తే.” అను వాక్యము నైతము చింతామణి కారికా భాగముగా నీప్రక్షిప్త పాతకర్త భ్రమించెను. అవాక్యము ‘అచ్చతుష్క మిత్యాద్యధర్వణ కారికార్థము నహోబలపతి ప్రదర్శించిన వాక్యములలోనిదే కాని చింతామణి కారికా భాగముకాదు. మఱియుఁ బైరితిని జితామణి కారికలో లేని వాక్యములను జితామణి కారికా భాగములనుగాఁ గవిత్వము చెప్పుటచేఁ బ్రక్షిప్త కారికాకర్త చింతామణిలోని నిజమైన కారిక యుత్తరార్థమగు “ఏదోతా వ్యతిరేకా |

విషయకములగు ప్రయోగములు:—క.....కనుగొను | మీ నీవును బంధు
లును సమీకృతములై. (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౨౫.) (యతిస్థలగతములు) మ.....బిదిగినం
దై న్యంబు వచ్చుం జుమ్మి. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౧ ప.) ఉ.....| సన్నుత దీని
కొండొక విషాదముఁ బొందకుమీ మనంబునన్. (ఆర. ౫ ఆ. ౪౩౪.) చ.....
హితముఁ జుమ్మి. (ఆర. ౬ ఆ. ౬౪.) క.....| మనకొక్కటి నిశ్చయింపుమా
తగు బుద్ధిన్. (ఆర. ౭ ఆ. ౪౪.) ఉ.....ని | ధారణ నేయుండా హితము
భర్తము.....(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౯౦.) క.....| ఎఱివోయెదో పాము
మానుమీ వలవని త్రు | భృత.....(కాంతి. ౪ ఆ. ౩౯౮.) క. నీకట్టి
మైల గట్ట నేర్తునె చెపుమా. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౩౫.) క.....పుట్టునె చెపుమా.
(ఆది. ౬ ఆ. ౫౯ ప.) క.....సురగణాధిప నన్నున్ | రక్షింపుమ రక్షింపుమ |
రక్షింపుమ యనుచు నప్పురందరు కడకున్. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౭.) క.....
పాండవాగ్రజుఁ డయ్యుండు జూచి వీని విడువుమ | యని నోడిన వాని హిను
నయశో వీరున్. (ఆది. ౭ ఆ. ౪౭.) క. తన తన మదినున్న తెఱఁగు తథ్యమ
చెపుడా. (విరా. ౧ ఆ. ౬౫.) క.....దై నంబు కతం | బున నాకు నొక్క
చందం | బునవై యున్నయది దీని నొండా దనుండా. (విరా. ౧ ఆ. ౮౬ ప.)
క. సుందరి మాయద్వజలో | నిందెవ్వరి వలతు చెప్పమీ యనవుడు బూ | ధ్రేందు
ముఖ సూచి మీలో | నం దెవ్వడు పొడిచి యొడిచె నతనిన వలతున్. (ఆది. ౮
దపి సంప్రార్థన పరౌ క్రియాణాంస్తః” అనునది వేటొక కారికయొక్క పూర్వార్థ
ముగ నంగీకరింపవలసి వచ్చెను. (చూ. నా రచించిన బాలసరస్వతీయ పీఠిక. ౨౯
విష. ౫౭-౫౮ పుటలు, వావిళ్లవారి ముద్రణము.) ఇట్టి ప్రక్షిప్తపాఠము చెన్న
పురి ప్రాచ్యక్షేత్ర పుస్తక భాండాగారములోని ‘౧౧-౧౨-౫’ నెంబరుగల బాల
సరస్వతీయ మాతృకలోను ౩-౨౨ నెంబరుగల కవిజనాంజనమును పేరితో ముద్రింపఁ
బడిన బాలసరస్వతీయ టీకా భాగములోను ‘కీ-కే-రావుసాహేబు - కళా
ప్రపూర్ణ - గిడుగు రామమూర్తి పంతులుగారు నాకొసంగిన బాలసరస్వతీయ
మాతృకలోను వేటొక కాకినాడ మాతృకలోను నున్నది. పరిషత్తుద్రణమున దీనిని
పాఠాంతరముగఁ జూపుటలో “ఏదోతా వ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనపరౌ క్రియా
ణాంస్తః” అను నర్థము ముపేక్షింపఁబడెను. ఈయర్థము వ్యతిరేక క్రియలు ప్రార్థ
నార్థమును బోధించుట కుపదేశింపఁబడిన (చేయవే = చేయుము. మొ.) యీసందర్భ
ములోని చింతామణి గ్రంథమునకు ముఖ్యవిషయమని సంస్కృత వివేకింపకుండుట
శోచనీయము !

ఆ. ౧౧౦.) వావిళ్ల వారి ముద్రణమున నిది పాఠాంతరముగాను “అందెవ్వరి వలతు చెప్పుమా” అనునది గ్రంథముస్థగాను బ్రదర్శింపబడెను. తిలోత్తమయు సుందోప సుందులును సమీపస్థులయి హస్త నిర్దేశ యోగ్యులుగా నుండుటచే నిట “ఇందెవ్వరి.” అను పాఠమే యర్హము. పరోక్షస్థల ప్రయోజ్యమగు “అందెవ్వరి” అనునది సంగతముకాదు. ఉత్తరా మున “అందెవ్వడు” అనునదే యర్హము. అందు = ఆయుధ సందర్శ మందని యర్థము.

వ్యతిరేక క్రియలు ప్రార్థనాద్యర్థముల నిచ్చుటకు:—తరలము..... పితామహ వీరి కిచ్చుటఁ జిత్తశాంతి యొనర్పవే. (సఖా. ౨ ఆ. 34 ప.) చ. వ్యపగత మైన జీవమిది వచ్చు నుపాయమునేయరొక్కొక్క (ఆది. ౧ ఆ. ౧40). ఆ-వె. నన్నుఁ జూచి నగరె నలినాక్షి నాకేలవిప్రయోగమేల వినవె తొల్లి. (ఆర. ౨ ఆ. ౧32). ‘నగరె’ అనుచోట (నవ్వుదురు జనులు) ‘ఎ’ శబ్దము వ్యతిరేక వ్యంజక ప్రకృత్యర్థ కము. ‘వినవె’ అనుచో “ఓ జీవలుఁడా వినుము” అని యర్థము. (వినవు+ఎ = వినవె). క.....మత్పదముఁ గైకొనవే (విరా. 3 ఆ. ౨౨3). క. విన వలతుం జెప్పవే వివేకనిరూఢా (స్త్రీ. ౧ ఆ. 40). అయ్యాదులు ముడుజ్జుల మీఁద నిల్పుటకును:—అయ్యాదులయోగమున వ్యతిరేక క్రియలు ప్రార్థనార్థకము లగుటకును:—చ. అమలచరిత్రయేల చెప్తమయ్య విసంగడు వేడ్కయయ్యెడున్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౨). తే. గీ.....చెప్ప | మయ్య తపతి కపత్తులమైనకెటఁగు. (ఆది. 2 ఆ. ౬౬ ప.) తే. గీ. | ఆ జరత్కారుఁగని చెప్పవయ్య వాని | నెలుఁగు దేని మాపడియెడు నీయవస్థ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౪4). చ.....పడసె వారి రుహాయతనేత్రఁ గృష్ట నీ | ధరణి సురావ్యయోత్రముఁడు ధర్మవిధిం జెల్పఁడయ్య యింక నె | వ్వరికిని జన్నె వీని ననవద్యపరాక్రము నాక్రమింపఁగా (ఆది. 2 ఆ. ౨౦2). నీ..... | ఆ-వె..... | కరుణ గలుగుదుమ్మ కమలనేత్ర. (ఆది. ౪ ఆ. ౪ ప.) ఆ-వె.....చేయకుమయ్య యిట్టి చెయ్యు లనఘ యింక (ఆర. 3 ఆ. 322). ఉ. వెన్నుఁడు ప్రీతిఁజెప్పిన సవిస్తరవాక్ ప్రచయంబుతోవఁ జో | వన్నకుమార.....(ఉద్యో. 3 ఆ. 3౪౪). చ. అనుపమ సత్యవిస్ఫు రణ నాడినమాట మతాకుమన్న (ఉద్యో. ౪ ఆ. 20 ప.) క. నాచిత్తము వసు దేవునిఁ | జూచుటఁ గోరియును నీవు సుమనోవృత్తిఁజూచి యనుమతి యొనర్పుట | వేచినయది నన్ను బుచ్చవే ద్వారకకున్. (యతిస్థలము.) (అశ్వ. 3 ఆ. 3 ప.) క. వినుమయ్య శమధనాగ్రణి | వనగతులను వేటలాడవల దెప్పాటన్ | (హరి. ౧౨. ౨ ఆ. 3౬). (వినుము+అయ్య = వినుమయ్య - శమధనాగ్రణి - నలకథాపక్షము.

వినుము+అ+అశమధనాగ్రణి = విను మ య్యశమధనాగ్రణి - హరిశ్చంద్ర కథా పతము. క.....పురుషోత్తమ నీ | వీ జన్మంబున సన్తుని | రాజికి వెఱంగగు తపశ్చరణ మొందవనా (అను. ౪ ఆ. 33౫ ఇట్టివివెక్కు). అచ్చతుష్కమిత్యాదికి ౨౧౦ XII విషయమున ననేకప్రయోగములు చూపబడెను. నీ.....వీను శంతను సుతుండు | గురుడును విదురుండు గూర్కొని కూర్కొని చెవులఁ బోయ మె సవిశేషకార్య (తే-గీ.) వచనములు సంజయఁడు వెక్కవరుస లుభయ | బల విధంబులు తెలియఁగఁ బలుకఁడెట్లు |(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౪౨). పోయమె = పోసీతిమి - పలుకఁడెట్లు = పలికెను. ఆ-వె. నన్నుఁ జూచి నగరె.....(ఆర. ౨ ఆ. ౧32). (నగరె = నవ్వుదురు). క..... | నీ వచ్చటఁ గలవా లేవాని క్కమ చెపునూ (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧). "అపిశబ్దాత్ క్వచి దన్యత్రాపి. ఉ. వచ్చునో రాఁడో వాఁడనుచు.....నీ. వెలది యైరావతక్షిప్త కుంభకుచకుంభ సంభార, హరిదదీశ్వరుని వలతో. ఇత్యాదివచనాని సాధూని....."(అహా. ౪౯౬ పు.) మొ.

సంప్రార్థనంబుల ముఱ్ఱున కదాదులు విభాష నను ప్రయుక్తంబు లగు. 33.

వండుమ - వండుమా - వండుమి - వండుమీ -

కాలవ్యాకరణ వండుండ - వండుండా - వండుండి - వండుండి, ఆ-

వివరణము. ఆ - ఇ - ఈ - ఎ - ఏ - ఒ - ఓ - అష్ట-అయ్య ఇత్యాదు ల

30౮ I విషయము. దాదులు.

ఎదాదు లను ప్రయుక్తంబు లగునపుడు ముఱ్ఱునకు వుజీ- రజీ యగు. 3౪.

వినవె - వినవే - వినరె - వినరే - వినకువె - విన

కువే - వినకురె - వినకురే.

సంజీవని. 30౮ I విషయము.—(౨౧౦ XIII విషయము చూడు). 'సంప్రార్థనం బులన్' అను బహువచనమునకు సూరిప్రయోజనమును వివరింపలేదు. చింతా మణియందువలెనే యిందును బ్రార్థనాదర్శకములందని సూరియశయము కానో పును. అదాదులను సూరియే వివరించెను. ఇత్యాదు లనుటచేత 'అన్న' మున్నగు వానిని గ్రహింపనగును. అదాదులలోని 'ఇ' శబ్దమును నిర్వహించు ప్రబల ప్రయోగము కానరాదు. నన్నయ 'సంప్రార్థనార్థకా దీ' త్తని వచించుటచేత 'ఇ' శబ్దమిటు నన్నయకు సమ్యక్తముకాదని తోచుచున్నది. అదాదులలోని 'ఎ' శబ్దము.

[బా. క్రి. 33-34 సూ.] 'బా-గు-ప్ర' వ్యాఖ్యానానికి ప్రక్షిప్తదాహృతులు 1417

మొదలగు నున్నవి "ఎదాదులని" యుత్తరసూత్రముచే విశదమగుచున్నది. కాన 'అదా'ద్యంతర్గతము 'ఎదాదు'లని యెన్ననగును. అదాదులెల్లఁ బ్రాప్తనాద్యర్థకము దుష్టులపై స్వార్థమందె నిల్చు ననఁదగును. అదాదులలోని "ఎదాదులు" చేరిన రూపములు నిలువవు. వానికి నిత్యముగా నుత్తరసూత్రము 'పుజి రుజు'లను విధించుచున్నది. కాన - ము దుష్టులపై - అ. ఆ. ఇ. ఈ శబ్దములుచేరిన రూపములై నిల్చి యుండునని తెలియనగును. 'అయ్య - అయ్య' అనువాని నదాదులలోఁ బఠించెనేకాని సూరి వానితోడిరూపముల నుదాహరింపలేదు. అయ్యాదు లెదాదులలోనివి గాన నవి పరమగునపుడు "పుజి రుజులు" వచ్చుననియే సూరియాశయమనక తీరదు గాని యుత్తరసూత్రములో సయితము వానితోడి రూపములను సూరి యుదాహరింపలేదు. బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యాత "అయ్యా"దులు పరమగునపుడు "పుజి రుజు"లు వచ్చినరూపముల నుత్తరసూత్రమునందలి మూలములోఁ బ్రక్షిప్తము చేసెను. బాలవ్యాకరణ ముద్రణములం దెందును "వినవమ్మ - వినరమ్మ - వినవయ్య - వినరయ్య" అను సుదాహృతులు లేవు. వీనినిబట్టి యీతఁడు "వినకువమ్మ - వినకురమ్మ - వినకువయ్య - వినకురయ్య" అనురూపములు నైత ముత్తరసూత్రమునకు లక్ష్యములని చెప్పుటకు వెరుదీయఁడని చెప్పనగును. వేటికావ్యాఖ్యాత "అయ్య - అయ్య" అనునవి యేగణమునందును జేరవని యీక్రిందిరీతినివ్రాసెను. "అదాదు లెదాదు లనువిభాగ మచ్ఛులకు సఁబంధించినదేగాని యయ్య - యయ్య - యప్ప - యన్న మొదలగు పూర్వార్థకము లందుఁ జేరవనియు దాన నదాదులు (అ. ఆ. ఇ. ఈ.) నాలుగనియు నెదాదులు (ఎ. ఏ. ఓ. ఊ.) నాలుగనియు గ్రహించి పై నాలుగచ్ఛులు పరమగునపుడె యీవిధి వర్తించునుగాని యయ్య మున్నగునవి పరమగునపుడు గాదనియు గ్రహించుట యుక్తమని తోచుచున్నది. ఆపక్షమున 'వినవమ్మ - వినవయ్య - వినరమ్మ - వినరయ్య' అనురీతిరూపములు కుదురవని శంకింప నగుం గానివాని నష్టాదుల యోగముగల వ్యతిరేక క్రియారూపములనుండి సాధింప నగును....." (బా. సా. పే. ౪౦౩ పు.) ఇట్టితఁడు "అయ్య - అయ్య" అనువానిని సూరియుదాహరించిన గణములనుండి ప్రత్యాఖ్యానము చేసెనేకాని యీ 33-34 సూత్రములు రెండిటిని నేల ప్రత్యాఖ్యానము చేయఁడయ్యెనో తెలియకున్నది. "వినవమ్మ - వినరయ్య" మున్నగునవి వ్యతిరేక క్రియలనుండి సాధింపనగునపుడు "వినవె - వినవే - వినరె - వినరే - వినవా" మున్నగు రూపములుమాత్ర మేల వ్యతిరేక క్రియలనుండి సాధింపరాదు? నన్నయాధర్వణీయ మార్గ మదియేకదా. సూరి యట్టి యుక్తమార్గము నుపేక్షించి యీయపమార్గమున

1418 బాలవ్యాకరణ పక్షము మహాకవిప్రయోగవిరుద్ధము [30౨ I వి. ౪౦౬.]

నేల పడవలనెచో తెలియరాదు. ఈసూరిపక్షమును “వినురుయ్య శమధచాగ్రణి”
 (హ.న. ౨ ఆ. 3౬), మతాపరున్న (ఉపో. ౪ ఆ. 2౦) ద్వి.....చుతాప |
 మున్న.....(బసవ. 3 ఆ. ౪౦2). క.....చుతాపరుయ్య ముకుందా
 (హరి. ఉభా. ౯ ఆ. ౨౪౫ ప.) చెప్తుయ్య (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౮; 2 ఆ. ౬౬).
 చెపుడయ్య (ఆది. 2 ఆ. ౨౦2). కలుగురున్న (ఆది. ౮ ఆ. ౪ ప). చేయకు
 మయ్య (ఆ. 3 ఆ. 322), మున్నగు వెనుక నుదాహరించిన (302-30౮ విష.)
 నన్నయతిక్కనాది మహాకవిప్రయోగములెల్ల విరోధించును. ఇంక నహోబల
 పండితీయము ననుసరించి ‘వినకురె వినకురయ్య - వినకురమ్మ’ మున్నగురూపములును
 సాధువులె యనుకొని వానిసాధనమునకయి సూరి యిట్టి యపమార్గమునఁ బడవలనె
 నని తోచుచున్నది. “ముపు వర్ణకయో రుపలక్షణత్వేన డుజ్జు వర్ణకయో ర్భవం
 వచనయోరపి గ్రహణమ్” (అహో. ౪౮౬ పు.) (302 విష.). మఱియు-‘వినకురె’
 అను నేకవచనరూపము సాధువైనపుడు ‘వినకురె’ అను బహువచనరూప మేల
 సాధువుకాదని తోచునుగాని యట్టి బహువచనరూపముల సాధుత్వమును నిర్వ
 హించు ప్రామాణిక కవిప్రయోగములుగాని ప్రాచీన ప్రామాణిక లాక్షణికసమ్మతి
 గాని లేదు. ‘వినకురె’ అను నేకవచనరూపమునకు మహాకవిప్రయోగములెకాక
 “ముపు పరశ్చ సః” అను నధర్వణాచార్య సమ్మతియు నాధార మగుచున్నది. ఏక
 వచనమందును “వినకురయ్య - వినకురమ్మ” అనురీతిగల ప్రయోగములు లేమింజేసి
 ‘పు’వర్ణకము ‘ఎ - ఏ’ లతోఁ గూడిమాత్ర మే సాధు వగుచున్నదని వ్యాఖ్యచేయఁ
 బడెను. (302 విష.). అయ్యాదు లేకవచనాంతములయినను డుజ్జు పైనినైతము
 ‘అ-ఆ’ మున్నగుస్వరములవలెనై నిలువనగును. వ. వారలఁ జూచి కృష్ణుం డిట్లనియె.
 చ.....పడనె వారి రుహాయతనేత్రఁ గృష్ణ నీ | ధరణి సురాస్వయోత్తముఁడు
 ధర్మవిధిం జెపుడయ్య యింక నె | వ్వరికిని జన్మె వీని ననవద్యపరాక్రము నాక్ర
 మింపఁగా. (ఆది. 2 ఆ. ౨౦౬-౨౦2 ప.) వ. వలన దుడుగుండు.....(ఆది. 2
 ఆ. ౨౦౮, క..... | అనువై యున్నయది దీని నొక గాదనుఁదా? (విరా. ౧
 ఆ. ౮౬). సూరిపక్షము “వినవె - వినరె - వినకురె - వినకురె - వినవయ్య”
 మున్నగుచోటులందు “వినుము+ఎ = వినవె; వినకుము+ఎ = వినకురె; వినుఁడు+
 ఎ = వినరె - వినకుఁడు+ఎ = వినకురె - వినుము+అయ్య = వినవయ్య” అనురీతిని
 బడచేసెదము నరయునది. ఇదియెంతయు నస్వాభావికము - నసత్యము ననుటకు
 సందియములేదు.

చు ద్వైశో మధ్యమార్థే స్యాత్ | ప్రార్థనే ము మ్ము
 నన్నయా. డుజ్ స్థితిః | ఏతి వాన్తో హ్రస్వ దీర్ఘః | ద్విత్వ మ్మా
 30౮ II విష. దత్తతా క్వచిత్. (వికృతి. క్రియా. ౧౬-౧౭ కారి.
 అహో. ౮౯౬ పుట.)

కల్పతరపు. 30౮ II విష:—చుః = 'చు' అనెడి నిశ్చయదర్శనవిశేషబోధక
 శబ్దము, దేశ్యః = దేశ్యము, మధ్యమార్థే - ప్రార్థనే = ప్రార్థనాదర్శక మధ్యమ
 పురుషమున, స్యాత్ = ప్రయుక్తమగును. అట్టియెడల మధ్యమపురుషమున,
 ముమ్ముడుజ్ స్థితిః = ఏకత్వమున 'ము-మ్ము' అను ప్రత్యయములును, బహుత్వమున
 డుజ్జ్వల్లకమును నగును. ఉదా:—చుము - చుమ్ము - చుడు - చుండు - చేసెదను
 జుమ్మి = చేసెదనుజుమ్మి - చేసెదనుజుడీ - చేసెదపుసుమ్మి - చేసెదపుసుమ్మి -
 చేసెదరుసుడీ - చేసెదరుసుడీ - (చేయవలదను ప్రార్థనము వ్యక్తమగును). ఏతి =
 'ఎ-ఏ' అనునవి పరమగునపుడు, వాన్తః - హ్రస్వదీర్ఘః స్యాత్ = 'చు' శబ్దము వకా
 రాంతమై, హ్రస్వరూపము దీర్ఘరూపము గలదగును. ద్విత్వం స్యాత్ = ప్రయో
 గౌచిత్యమునుబట్టి హ్రస్వముగా నుండు నపు డా వకారము ద్విరుక్తమగును.
 ఉదా:—చువ్వై = చూవె. వకారము రేఫమునకు నుపలక్షణము గాన 'మారె'
 అని బహువచన రూప మెన్నునది. వెళ్ళెదను జూరె - వెళ్ళెదపుసువ్వై - వెళ్ళెదపు
 సూవె - వెళ్ళెదరుసూరె, గసడదావాః స్యు రిక్యాది సూత్రము చొప్పున (౭౭
 విష.) చకారము సకారమగును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఉదంతతా = చు
 శబ్దమున కూకారాంతత్వమును గల్గును. ఉదా:—చూ - కూల్చెదం జూ - చేయు
 దువు సూ. మొ.

ఈయధర్వణ ప్రదర్శిత ప్రక్రియనుబట్టి 'చూ' అను దాని దీర్ఘము 'ము'
 వర్ణకలోప మూలకము కాదనియు 'చూ' అనునది ప్రత్యేకముగాఁ బైరీతిని
 సాధింపనగుననియు నిట్లు వెనుక నుదాహరించిన భారత ప్రయోగమున స్వరపరక
 'ము' వర్ణకలోపము లేదనియు సఙ్కరించుట కవకాశము గోచరించుచున్నది. కాని
 'మధ్యమార్థే - ప్రార్థనే' అని యధర్వణుడు వచించుటచేతను, 'ము - మ్ము - డుజ్'
 అను ప్రార్థనార్థక మధ్యమపురుష ప్రత్యయములును విధించుటచేతను నిట స్వర
 పరక ము లోపమున 'చూ' అను రూపము కల్గలేదనుట సరికాదని తోచుచున్నది.

కవిజనమండనకర్త కవిశిరోభూషణమును సరిగాఁ జూచికొనక "ఏతి = పొందు
 చున్నది." అని టిక వ్రాసెను. "ఏతి = ఏకారేఽర ఇత్యర్థః - ద్విత్వపక్షే హ్రస్వః -
 తదభావే దీర్ఘ ఇత్యర్థః." (అహో. ౮౯౭ పు.) శబ్దతత్త్వమునుబట్టి పరిశీలించు

నపుడు చుష్టు - చూవె మున్నగునవి 'చూడు' థాతు ప్రాథనాద్యర్థక మధ్యమ పురుష రూప మూలకములని తోచును. ఉదా:-చూడుము = చూ+ము = చుష్టు - చూడుడు = చూ+డుడ్ = చుడు. చూడవె = చూవె = చూడరె = చూరె. ఈరూపములందు మాత్రమే చూడు 'డు' లోపము కన్పట్టును. 'చూడుము = చుష్టు.' మున్నగు వాని కర్థమునం దించుకంత భేదస్ఫూర్తి కన్పట్టు చున్నది. ప్రయోగములు:-క.....నిర్గత | శోకస్థితి నున్నదానఁ జూవె ఖగేంద్రా. (ఆది. ౨ ఆ. ౫౧.) క.....బన్నము వడి యొడఁ | దలఁపక యున్న తడ చూవె తత్వజ్ఞఁ డిలన్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౮౭.) చ. సురల వరప్రసాదమునఁ జూరె సుపుత్రులఁ బొందురాజు భా | సురముగఁ గాంచె.....(ఆది. ౫ ఆ. ౧౫౦) క.....భా | సురతేజః డుపేంద్రసఖుఁడు సువ్వె మునీంద్రా. (ఆర. ౧ ఆ. 3౭3.) ఉ. భావిపురాతనాద్యతన.....వఁ | జూవె సహింప నోపక కృతుండ వివర్ణుడ నైతి నెంతయున్. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧౮.) మ..... ఒదిగిఁగ దైన్యంబు వచ్చుం జుమి. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౧.) క.....నాదగు | పలుకు వినఁగదయ్య హితము కథ్యముఁ జుమ్మి. (ఆర. ౬ ఆ. ౬౮.) క.....సం భా | షాతరళత నొందమి సూ | రే తెరపు విమోక్ష సుఖగర్విష్టత వడయన్. (శాంతి. ౬ ఆ. 3౧౮.) క. ప్రజ్ఞయ నాకం బనంగఁ బ్రజ్ఞయ చువ్వే. (శాంతి. ౮ ఆ. ౬౮.) క. నావుడు సాత్యకి.....వచ్చుం | జూవె. (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮౭.) ద్వి. నమ్మి పోయెదము సు వ్తువ్వు మతాకు | మమ్మ.....(బరవ. 3 ఆ. ౮౦౭.) బాల వ్యాకరణ పక్షమున 'చూవె' అనుచో 'చుష్టు+ఎ' = చువ్వె - చూవె అనియు 'చూరె' అనుచో "చుడు+ఎ" అనియు బడచ్చేద మసంగతముగఁ జెప్పవలసి యుండును. సూరి యీక్రింది వానిని సంగ్రహింపలేదు.

రయగం మధ్యమైకత్వే | క్వచి దర్థే ప్రయుజ్యతే |
 దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ తత్రస్యా | దేశోపకర్త విశేషదః.
 మధ్యమస్తే క్రియార్థేతు | నిత్య మత్వ మిహేష్యతే |
 నన్నయా. నైకవర్ణస్యతు తథా | రయోగస్య తథా గతేః.
 30౮ III వి. అన్యత్రాపి త దిష్టః స్యా | త్సద్వాక్యస్య తథా గతేః.
 (వికృ. క్రియా. ౨౬-౨౭-౨౮-౨౯ కా. అహో.
 ౫౦౭ పు.).

కల్పతరువు. 30౮ III విష:-మధ్యమపురుషైక వచనమునందు; రయ గమ్ = అత్వవిశిష్ట రేఫద్వయము, క్వచిదర్థే = ఆర్థవిశేషమందు, సీచత్వము భక్తి

మైత్రి మున్నగు నర్థవిశేషములందు, ప్రయజ్యతే = ప్రయోగింపఁబడును. దీర్ఘో
 హ్రస్వశ్చ = ఆ రయగములలో రెండవది 'అ'కారవంతము 'ఆ'కారవంతమును నగును.
 (చూడు. క్రి. ౨౫౫ కా. 30౮ V విష. ప్రత్యయార్థే ఇత్యాది.) తత్ర = రద్వయ
 మున, ఏకోపి = ఒక్కటి సైతము, అర్థవిశేషదః = అర్థవిశేషము నిచ్చునది, స్యాత్ =
 అగును. ఉదా:—రారా, = రార, = రా = రమ్ము. ఒక్కటి ప్రత్యేకముగాఁ
 బ్రయుక్తమగునపుడు హ్రస్వాకారముండదు. “ర = రమ్ము” అని వాడరాదు.
 క్రియార్థే మధ్యమస్థేతు = అట్టి యేకరా శబ్దము ర శబ్దమును వేటొక మధ్యమ
 పురుషక్రియ తుదియక్షరము మీఁద నిల్పినచో, ఇహ = ఈసందర్భమున, అత్వం,
 నిత్యమ్, ఇష్యతే = పూర్వస్థిత క్రియాంత్య వర్ణమునకు, 'అ'త్వము సమ్యతమగు
 చున్నది. ప్రాప్తనాప్తమున మధ్యమ 'ము' వర్ణకము లోపించునపుడే క్రియాంత్యము
 రా శబ్దపరకమగుచుండఁ బూర్వస్థిత స్వరమునకు 'అ'కారాదేశ మగును. ఉదా:—
 పాలింపుము+రా = పాలింపు+అ+రా = పాలింపరా = పాలింపుము. మువర్ణక
 లోపము లేనపుడు ర శబ్దపరకత్వమున ముప్రత్యయోకార మకారము
 కానేరదు. ఉదా:—చ. జననముఁ దెల్పియే బిలువ సత్యము సుమ్మర కుంతి
 భాషణం | బని.....(శాంతి. ౧ ఆ. 3౯.) ఇట్లుంటచేతనే మధ్యమ
 పురుషక్రియల మీఁద 'అ'కారవంతము గాని 'ఆ'కారవంతము గాని రేఫము
 నిల్పుట గలదని వ్యక్తమగుచున్నది. ఏకవర్ణస్యతు = ఏకాక్షరకమగు క్రియ ర శబ్ద
 పరకమగునపుడు పూర్వ స్వరమునకు 'అ'కారాదేశము, న = కాదు. రయోగస్య
 తథా గతేః = ర శబ్దయోగ మట్లు కవిప్రయోగ సిద్ధమగుటవలన నట్లు చెప్పఁబడె
 నని యర్థము. “ప్రయోగస్య తథా గతేః” అను పాఠము యుక్తతరము. ఉదా:—
 బోరా - లేరా - లేరా. మొ. అన్యత్రాపి = మధ్యమపురుష క్రియేతర పదముల
 మీఁద సైతము, తదిప్తః స్యాత్ = అద్వివిధ ర శబ్దప్రయోగమును సమ్యతమగును.
 సద్వాక్యస్య తథా గతేః = కవిప్రయోగము లట్లుండుటవల్ల నని తాత్పర్యము.
 ఉదా:—నే నా పని చేసితినిరా - వాడు వెళ్లెనురా, ఏమిర కర్ణ. (ద్రోణ. ౮
 ఆ. ౨౮౮.) ప్రయోగములు:—చ. జననము దెల్పియే బిలువ సత్యము సుమ్మర
 కుంతి భాషణం | బని తనుజత్వ జాతకృప నంబుజ మిత్రుఁడు వల్కె.....
 (శాంతి. ౧ ఆ. 3౯.) ఉ. ఏమిర కర్ణ భీము నటు లేటికిఁ దిట్టి తతఁడు దోల సి | గ్గే
 మియులేక.....(ద్రోణ. ౮ ఆ. ౨౮౮.) శా. అక్షయ్యంబుగ పాంపరాయని
 తెలుంగాధీశ కస్తూరికా | భిక్షా దానము నేయరా సుకవిరాడ్ బృందారక శ్రేణి
 క్కన్ |కవుల చరిత్రలోఁ బృందారకస్వామిన్ (శ్రీనాథుఁడు) అను పాఠ

మంగీకరింపఁబడెను. షటియు నందు రెండుచోటులం దీపద్య ముదాహృత మయ్యెను. రెండిటను ‘చేయురా’ అని యకార ముత్సఘటితముగాఁ బడియుండుట సరికాదు. (కవులచరిత్ర. రివైజ్డ్ ఎడిషను 3౪౪-3౫2-౪౯౧-౫౧౦ పు.) మ...
కస్తూరికా । ఘన సారాది సుగంధి వస్తువుల వేగం బిచ్చి లాలింపరా, (కవు. రివై. 3౪3 పు.) ఉ. ఏలర యీ చలం బుడిగి యేలర బాల రసాల మూలతీ జాలములో.....(మనుచ. 3 ఆ. ౯3 ప.) ఇందలి శబ్దాలంకారము “ఏలు ము+రా = ఏలు+ర = ఏలు+అ+ర = ఏలర” అను చోటి ‘అ’త్వమునకుఁ బ్రమాణ మగుచున్నది.

శబ్దతత్వమును బరిశీలించినచో వచ్చు థాతు ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమ పురుషైకవచన రూపమగు ‘రమ్ము’ అను దాని లోని ‘ము’ వర్ణకము పాక్షికముగా లోపింపఁగా మిగిలిన రూపము ‘రా’ అని యేర్పడుననియు దానినుండి యేర్పడినదే ‘ర’ అనునది యనియు (చూ. 30౮ V విష. ప్రత్యయార్థ ఇత్యాది) నట్టి రెండు శబ్దములును (రా - ర) వ్యవహారవశమున నర్థమునందును బరిణామము నంది వివిధస్థలములందుఁ బ్రయుక్తములగుచు వచ్చెననియుఁ దోచుచున్నది. ఇట్లు శక్తి మాటుటచే నధర్వణాచార్యుఁడు ర శబ్దవరకత్వమున థాతూకారమునకు ‘అ’కారాదేశము చేసెనె కాని పరిశీలింపఁగా “ఏలున్+ర = ఏలుట నిమిత్తము రమ్ము” అనురీతి నత్యస్థలములం దెల్ల నుజ్యంత థాతు రూపము వెలయుచున్నదని తోచక మానదు. అర్థశక్తి మాటుటచేత నచట ‘రమ్ము’ అను నర్థమునకు స్ఫూర్తి బాగుగఁ దోచకున్నను సూక్ష్మముగ నరసినచోఁ గొంత వ్యక్తము కాకపోలేదు. కాలక్రమ మున నట్టి ‘అ’త్వ మేదో పాఠపాటనుకొని కొందఱు సామాన్య గ్రంథకర్తలును ముద్రణ సంస్కర్తలును నట్టియెడల ‘ఏలుర’ అనురీతి నుకార ఘటిత లకారాదులనే నిల్పుచున్నారు. అధర్వణాచార్య వచనమునైన స్మరింపకున్నారు. కవులచరిత్రము నందు 3౪3-3౪౪-3౫2-౪౯౧-౫౧౦ పుటలలో ‘చేయురా’ అనునది పడియున్నదని వైనివివరించియే యున్నాను. ఇట్లర్థమందుఁ బరిణామము గల్గుటచేతనే ‘రా’ శబ్ద మవ్యయము నపదము ‘అపద’ మనఁగాఁ బ్రత్యయాదికము) నని శబ్దరత్నాకరమున నీ క్రిందిరీతిని వ్రాయఁబడెను. “ర.....దే - ఆప - ౧ నీచ మిత్రోద్దేశముల యందు ఉద్దేశ్య వాచకమునకు ఏకత్వంబున అంతాగమంబగును. (నీచోద్దేశ మునకు:— ఉ. వంచన రాము దేవిఁగొని వచ్చిన యట్టులు గాదు రోరి న। క్రం దర.....(రా. యు. కాం.) మిత్రోద్దేశమునకు:— “ఏలర యీచలం బుడిగి యేలర, (పా. 3 ఆ.) అవ్య-ప్రశంసార్థక శబ్దమున కనుప్రయుక్తమగును. (బౌర.

బభిర. మొ.)" (శ-ర). 'బౌను+ర - బౌర' అనుచోటి "బౌను" శబ్దము ప్రశంసార్థకము కాదు. రయోగమున నది ప్రశంసార్థక మయ్యెను. "రా - యు - దే - అప - ర అను దాని యొక్క రూపాంతరము. నీచోద్దేశమునకు:—'కానీరా' అము. ౬ ఆ. (కానీ = కానిమ్ము+రా.) మిత్రోద్దేశమునకు:—రారా నందకుమారక - ప్రశంసార్థక శబ్దములకు అనుప్రయుక్తమగుటకు:—'బౌరా వలరాచ పేగిరము' ఉ. హరి. ౫ ఆ.)" (శ-ర). ఇంకను బ్రయోగములు:—“మ. బభిరా సత్కవి వాడు...(కళా. ౧ ఆ. ౪౪.) శా. ఏరా తమ్ముడ నన్నుఁ జూడఁ జరుదే వెన్నాళ్ళనో యుండి..... (పాండు. 3 ఆ. 33.) “ఏరా = ఏర. అన్య. (ఏమి+రా.) మైత్రికోపాదులతో చేయు సుబోధనమం దుపయుక్తము.....” (సూ. రా. ని.) “ఏర = ఏరా - శివధ ౧ ఆ ౧౦3” (సూ. రా. ని.) “క్వచిదర్థే - హీనత్వాదర్థే - ప్రియత్వాదర్థే - రారా శ్రీరామ మమ్మ రక్షింపన్ - రారా ప్రల్లదము లేల రణ మొనరింపన్..... రార దాసుల రక్షింప రామచంద్ర.....రాయకఁ బ్రల్లదము లేల రణ మొనరింపన్.....” (అహో. ౫౦౭ పుట.) బాలవ్యాకరణమున నీవిషయములు సూత్రము సంగ్రహింపఁబడలేదు.

ప్రార్థనార్థే భవేన్నాన్తా । త్కదేత్కర్థ విశేషదః ।

అన్యతశ్చాపి స భవేత్ । క్వచి దర్థ విశేషదః । ఉత్త

నన్నయా మాదావపి భవే । త్ప్రార్థనాదర్థ విశేషదః । (వికృ.

ధర్వణీమము. క్రియా. ౧౪-౧౫ కారి. అహో. ౪౯౬).

3౦౮ IV విష. ఆర్యాదిశబ్దో యుక్తః స్యా । దసంబద్ధోర్థబోధనే ।

(వికృ. క్రియా. ౧౫ కారి. అహో. ౪౯౬).

కిలాథా దుభయోర్లోగో । నోభయోపరి వర్ణకః ।

(వికృ. క్రియా. ౧౬ కారి. అహో. ౪౯౬).

కల్పతరువు, 3౦౮ IV విష:—ప్రార్థనార్థే = ప్రార్థనార్థమునందు, నాన్తాత్ = సుజ్యోతముకంటె: బరముగ, కదేతి = 'కద' అనుశబ్దము, భవేత్ = అగును. అర్థ విశేషదః = అర్థవిశేషబోధకమును నగును. ఉదా:—ననుఁ గావగదే = కావుము. సః = ఆ 'కద' శబ్దము, క్వచి దర్థవిశేషదః = ఒకప్పు డర్థవిశేషము నిచ్చునదై. అన్యతశ్చాపి = సుజ్యోతేతరములకంటె: బరముగను, భవేత్ = అగును. ఉదా:—ఆపనిచేరికదా రావలయును. అనిచేసినంగదా ఫలము గల్గును. దయాభిగదా. లే.తగదమ్మ (యను. 3 ఆ.) మొ. సః = ఆకదశబ్దము, ప్రార్థనాదర్థ విశేషదః = ప్రార్థనాదర్థవిశేషముల నిచ్చునదై - ఉత్తమాదావపి భవేత్ =

ఉత్తరుపురుషాదిక్రియలకంటె: బరముగాను నిల్చును. ఉదా:—నేను జేసి తినిగదా, నీవు చేసితివా? వాడుచేసెనుగదా, నీవేలచేయలేదు? మొ. ఇంకను వివిధములగు నగ్రవిశేషములు దీని వాడుకయందు గన్పట్టును. వాడుకరాడుగదా, ఏమిచేయనగును? వీడువచ్చునుగదా; ఇంక నెవరురారు. ('కాదు+అ = కాదా = కదా = కద' అనురీతి నీశబ్దము వ్యుత్పత్తి నరయనగును). అర్థబోధనే, అసంబంధము = జనకాదిసంబంధార్థకముకాని, ఆర్యాదిశబ్దము = అయ్య - అన్న మున్నగుశబ్దములు, యుక్తఃపాఠ్యత్ = అగ్రవిశేషములందు బ్రయుక్తములగును. ఉదా:—చెప్పన్+కద+అయ్య = చెప్పగదయ్య = చెప్పుము. చెప్పన్+కదా+అ = చెప్పగదె = చెప్పుము. వచ్చితివిగదయ్య - వచ్చితివిగదయ్య - మొ. "ఆర్యశబ్దభవః ఆయ్యేతిశబ్దః ఏకా రాది స్వరసంబంధరహితః. అగ్రవిశేషే ప్రయుజ్యతే = ప్రోవవయ్య - రావయ్య - నను మఱియవయ్య - వినవయ్య - వినరయ్య ఇత్యాది - వీ రెవ్వరయ్య ద్రుపదమహా రాజులె ఇత్యాచార్యవచనమ్" (ఆహో. ౪౯౭ పు) 'అసంబంధము' అనుదాని కేకారాదిసంబంధరహితమని యహోబలపతి యర్థముచేసెను. "అయ్య+ఏ=ఆయ్యే" మున్నగునవి కేవలము నప్రసిద్ధములుకాన వానిని నిషేధించువ్యాఖ్య యప్ర సక్తిము. ఆర్యాదిశబ్దములతోఁగూడిన కదేతి శబ్దము నాంతక్రియలపై నిచ్చి ప్రాప్త నాద్యర్థకమగునని పర్యవసీతార్థము. 'కద' అను శబ్దము "కాదు+అ = కాదా = కదా = కద" అని యేర్పడినదేయని యీవఱకుఁజెప్పఁబడెను. "రక్షింపగదయ్య = రక్షింపన్+కాదు+అ+అయ్య = రక్షించుటకాదయ్య = రక్షించుటజరగదయ్య = రక్షింపుము" అని యచటి యర్థక్రమము నరయనగును. (చూ. 30౦ V విష. ప్రత్యయార్థ ఇత్యాది). కిలాథాత్ = కిలశబ్దార్థవాచకమగు 'అట' శబ్దము నకుఁ బరముగ, ఉభయో ర్లోకః = 'కద - అయ్యాదులు' అను రెండిటియోగము గల్గును. ఉదా:—వచ్చితివటకద - వచ్చితివటయ్య - వచ్చితివటయ్య - వచ్చితి వటయ్య. మొ. 'వచ్చితివిగదయ్య' అను రీతిహాసములు "ఆర్యాదిశబ్ద" ఇత్యాది సూత్రముచేతనే ('చెప్పగదయ్య' అనుదానిరీతి) సిద్ధించును. ఉభయోపరి = "కిలాథకము (అట) మీఁదను, "కద" అనుదానిమీఁదను, వర్ణకః = మధ్యమ 'పు'వర్ణకముకాని మధ్యమ 'దు'వర్ణకముకాని, న = నిల్వదు. ఉదా:—'వచ్చితివటయ్య, వచ్చితివిగదె వచ్చితిరటయ్య - వచ్చితిరిగదె' అనియే యుండునుగాని 'వచ్చితివటయ్య - వచ్చితివిగదయ్య - వచ్చితిరటయ్య - వచ్చితిరిగదయ్య' అనురీతిని దు - పు.ప్రత్యయంతము లుండనేరవని తాత్పర్యము. "మొదటి యు భయశబ్దముచే 'కద'శబ్దమును, అయ్యా ద్రులును, జెప్పఁబడును. రెండవ యుభయశబ్దముచే "అట, కద" అనునవి చెప్పఁ

[బా. క్రి. 33-34 సూ.] కదవె-కదరె-మొ, అర్హాచీ కవిప్రయుక్తములు. 1425

బడును. “అచటికి వచ్చితివటకద, వనితివటయ్య, వచ్చితివటచ్చ; పరస్పరం
యోగోపి - వచ్చితివిగదయ్య ఇతి ఉపయశజ్ఞేన కవా కిల్థాకౌ గృహ్లాతే.
తయో రుపరి వైశ్చిత్ ‘పు-రు’ వల్లకౌ ప్రయుజ్యేతే. వచ్చుగదవె - కదరె,
వచ్చునటవె - వచ్చునటరె ఇతి-శాదృశం రూప మసమంజసమితి నిరాచస్టే, నోభ
యోపరివల్లక ఇతి. తత్ర వచ్చుంగదె ఇత్థాద్యేన రూపం సమంజసమ్” (అహో.
౪౯౭ పుట). అధర్వణునినాటి కిట్లు ‘కదవె - కదరె’ “అటవె - అటరె” అను
రూపములు లేమింజేరి యాతః డట్లు వచ్చిచెను. కాని తర్వాతికపులక్ష్టి యధర్వణ
నిరాకృతరూపములను బ్రయోగించిరి. అధర్వణుః డట్టివారిని, నిరసించుట నర
యఁగా నాతనికాలమునకె యట్టివి వ్యవహారమున నుండెడివని తోచుచున్నది.
ఉ.....పురఁబుఁ జేర నిం । కెన్నిధిఁ గాంతుఁ దెల్పఁగదవే తెరువెన్ది శుభంబు
నీకగున్ (మనుచ, ౨ ఆ. 3౯). “కదవె (కదవే) = కద. I ప్రార్థనమునకు, నీ...
.....చిటువత్సవ్వఁగదవె, (రసీక. ౫ ఆ. ౧౪౨). శా.....తెల్పఁగదవే
యేతత్పురావృత్తమున్ (దశా. ౧ ఆ. ౨౨౭)” (సూ. రా. ని). “ఉ. వీయపురాల
వైతిగదవే యిపుడు. (విజయ. 3 ఆ.)” (ప్రార్థ. క్రి. ౨౯ సూ.) “కదవయ్య -
(య్యా) = కద. I ప్రార్థనమునకు, గీ. కావఁగదవయ్య యథాకల్పశాఖి (నైష.
౧ ఆ. ౧౦౭). మ.....ఆ । యదురుల్ నీకెమరే జయింపఁగదవయ్యా.....
(ఉ. రా. ౧ ఆ. ౭౮).” (సూ. రా. ని). “కదవమ్మ (మ్మా) = కద. I సంతాపము
నకు, గీ. కమ్మవిలుకానితూపులఁ గ్రమ్మకాక । ముమ్మరంబయ్యెఁ గదవమ్మ ముద్దు
గుమ్మ (ఇందు. 3 ఆ. ౯ పు).” (సూ. రా. ని). “కదరె. చే. అవ్య. (కద+రె)
సంతాపమును దెలివెడి.....గీ.....ఎంత బడలెనొ కదరె యయ్యెమ్మైకాఁడు
(రసీక. ౪ ఆ. ౧౭౭). (రూ. కదరే. శా. ఈ । వ్యాజస్వాంతుఁడు రుక్తి యుబ్బు
గదరే (రుక్తి. ౨ ఆ. ౭౩).” (శ - ర). (“కద+ర+ఎ” అని ఛేదము చూపుట
యుక్తము). “కదరయ్య - (య్యా) = కద. I ప్రార్థనమునకు, గీ.....మా
పద్మగంధిఁ దోడైచ్చి నన్ను । గూర్పఁగదరయ్య మిము వేడుకొనెదఁగాక(సారంగ.
౨ ఆ. ౧౭౦).” (సూ. రా. ని). “కదరమ్మ - (మ్మా) = కద. I సంతాపమునకు,
గీ.....ఎంత । వంత నడలెనొ కదరమ్మ యింతులార (రసీక. ౪ ఆ. ౪౪).”
(సూ. రా. ని). ‘అటవె - అటరె’ అనువానికిఁ బయిరితిని గోశములలోఁ బ్రయో
గములు చూపఁబడలేదు. కవిజనమండనకర్త ‘కదవే’ మున్నగునవి యధర్వణ
నిరాకృతములు కావనియు, “నోభయోపరి వల్లకః” అనుటచే “చదివితివట కదవె”
అనురీతిని “అటకద”ల యుభయముమీఁద ‘పు’వల్లకము నిల్వదని యధర్వణాశయ

మనియు వ్రాసెను. (విశ్వ. క్రియా. ౧౬ కారి. టీక). త్రిలింగలక్షణశేషమున
 “ప్రార్థనంబునం దన్నిత్యయాంతక్రియలమీదఁ గద కదపు పూర్వకంబులన్నాదు
 లనుప్రయుక్తంబు లగు” (ప్రార్థ. క్రియా. ౯ సూ). “తటచుగం గ్రియలమీది
 కద - కదపుల కన్నాదులు పర్యాయంబున ననుప్రయుక్తంబులగు.....తటచుగ
 ననుటచే లేత గదపు. (మరుచ. 3 ఆ.) దయాంబు కాశివి గదపు (భాగ. ౧౦
 స్కం. పూ.) ఇత్యాదు లూహ్యంబులు (అనఁగాఁ గ్రియలమీదనేకాక నామముల
 మీదను కద కదపులు నిల్చును)” (ప్రార్థ. క్రియా. ౨౯ సూ). అని సూత్రింపఁ
 బడెను. నాంతక్రియలమీద అయ్యాదిశబ్దములతోఁగూడిన కదశబ్దము ప్రార్థ
 నార్థ మిచ్చుటకుః క.....భవ | చ్చరణంబులు గనుఁగొనం బ్రసాదింపఁగదే
 (ఉపో. 3 ఆ. ౪౦౮). ప్రసాదింపఁగదే = ప్రసాదింపుము. క.....పాండ
 వులం | గలనీ మనవయ్య నాదగు | పలుకు వినఁగదయ్య హితము పథ్యముఁ జూపి
 (ఆ. ౬ ఆ. ౬౪). ప్రార్థనాద్యర్థకక్రియల విశేషరూపములుగాఁ ద్రిలింగలక్షణ
 శేషమున నీక్రిందివి సూత్రింపబడెను. “ప్రార్థనాదులం దన్నిత్యయాంతక్రియల
 మీది యిప్పు కికారంబు విభావనగు. నీ. ఓర్పుమై నుప్పిండి యుపవాసముండ
 నీ | మగనాలి సరిపోల్పఁదగదు విధవ. (ఉప్పిండి = ఉప్పిండిగ) (కాశీ. ౨ ఆ)...
” (ప్రార్థ. క్రియా. ౧౦ సూ). “ఎత జడుఁడైనంగాని కానిప్పు ఇత్యన్తి
 న్నర్థే కానీశబ్దః.....ఇత్యాదిశబ్దా అన్యశబ్దేన గ్రాహ్యః.” (అహో. ౪౯౭ పు).
 అని యహోబలపతి వై రీతిశబ్దములను ‘అన్యే పృథవిశేషే స్యుః | రస్తే శ్రుతి మనో
 హరాః’ (30౮ V విష). అను నధర్మణకారికకు లక్ష్యములనుగా నుదాహరించెను.
 ఇట్టివి ప్రత్యయాధ (30౮ V విష) ఇత్యాదిలక్ష్యములనుట యుక్తము. “ఇప్పు = ఈ -
 కానిప్పు = కానీ” మున్నగునవి ప్రార్థనాద్యర్థక మువర్ణకతోపముననే (౧౦౯-
 ౧౦౯ I విష). తెప్పు = తే - పొప్పు = పో - రప్పు = గా మున్నగువానివలెనే
 సమర్థింపఁదగినవి. ఇంక నిట నొక్కవిశేషము గలదు. ‘కానిప్పు = కానీ’ శబ్దమే
 ‘కానీ’ అనురూపముతోఁ బ్రయోగింపబడుచున్నది. తే-గీ, ఏను నీయింతయును
 గావి యెఱుగ రన్యు | లు.....(ఆది. ౪ ఆ. ౧౦౭ పు). “ఓకానొకచో రండు
 పొండులకు రాపొండని రూపంబు గానంబడియెడి. క. నిండుదలంపునఁ దగ
 రా | పొండను గౌరవములేని.....(యయా. 3 ఆ).” (ప్రార్థ. క్రియా. ౧౧
 సూ). బాలవ్యాకరణమున నీవిషయములు నైతము సంగ్రహింపబడలేదు.

నన్నయా.

ప్రత్యయాధేఽవిశేషేఽపిక్వచి ద్దేశ్యపదం మతమ్ |
 30౮ V విష. అన్యే పృథవిశేషే స్యుః | రస్తే శ్రుతి మనోహరాః.
 (విశ్వ. క్రియా. ౧౭-౧౮ కా. అహో. ౪౯౬).

శబ్దము ద్రుతప్రకృతిక మనుటను నివ్వహించు ప్రయోగము లెవ్వఁడు జూపఁబడలేదు. కాన నిట్టిచోటులందలి 'కా' శబ్దమునైతియు కదాధిక కళాశబ్దమే యనియు నిత్యర్థ మధ్యాహ్నము నునియు సంగీతము యుక్తమనతోఁచెడిని. "ఎంత జడుఁడైనఁగానీ - కానియు ఇత్యస్తిన్నరే కానీశబ్దః. అవధరింపుము ఇత్యస్తిన్నరే. అవధారు దేవీతి - చేయరాక్షా - చేయునొక్క - వచ్చులేవాఁడు - తనవె పో నేరములు-తనదె కా భక్తి - ఇత్యాదౌ ఒక్కో ఇత్యాదిశబ్దః అన్యశబ్దేన గ్రాహ్యః" (అహో. ౮౯౭ పు). అని యహోబలపతి ప్రకృతసూత్రమును వివరించెను. ప్రాధికారము మువర్ణకపరకత్వమున ముందటిదీర్ఘమునకు హ్రస్వమును మువర్ణకమునకు మాముడియు నగును. మువర్ణకలోపమున నట్టి ము నిమిత్తక హ్రస్వద్విత్వములు పోయి యెప్పటిదీర్ఘమే నిల్చును. ఉదా:- లెమ్ము = లే. పొమ్ము = పో. తెమ్ము = తే. మొ. ఇట్టి క్రియల రూపసాధనము బాలవ్యాకరణ క్రియాపరిచ్ఛేదమున ౬౧ సూత్రమున సంగ్రహింపఁబడెను. "అవధారు - అవధరింపుము" అను శబ్దము "అనింద్య గ్రామ్యము" అని బాలవ్యాకరణపక్షమున గ్రహింపనగును. ఇట్లాచ్చిక సమాపక క్రియల రూపములను వివరించి యసమాపక క్రియల వివరింప నారంభించుచున్నాఁడు.

భావే ట వర్ణకో నై । సర్వేషాంచ క్రియాపదానాం
స్యాత్. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౬ కారి. అహో. ౮౯౯ పు.)

టవర్ణకః క్రియా నై స్యాద్భావాధే సాసమాసయోః।
నన్నయా పూర్వస్య న వికారో నో । స్తస్తిన్ లోఽశ్చ కస్యచిత్
ధర్వణీయము. విభక్తిమాత్రం సర్వత్ర । మహితం స్యాట్టవర్ణకాత్
3౦౯ విషయము. ప్రతిక్రియ మదాస్తత్వం । ప్రతీతంతు న గీయతే ।
క్వచి దింప్యస్తతాం కేచి । దూచిరే నహి మే రుచిః
(వికృ. క్రియా. ౧౯-౨౦ కారి. అజం. ౯౮ కారి. అహో. ౮౯౯ పు. 3౭౫ పు).
కేచిన్నానైచ్చ గుర్వాదే । ర్ధ్వక్షరా త్పట్టి మూచిరే
(వికృ. క్రియా. ౨౦ కారి. అహో. ౮౯౯ పుట).
వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్ (ఆం. చిం. క్రి. ౬ కా. అహో. ౮౭3 పు).

కల్పతరు. 3౦౯ విష:- క్రియాప్రకరణమునందు సమాపక క్రియల రూపములను సాధించుటమాత్రమే సంప్రదాయము, చేయట మున్నగు భావారకాది

[బా. క్రి. 34 మొ. 32-౧౨౨సూ.] అసమాపకముల నిటజెప్పుట యసంగతము కాదు.

రూపంబులు కృదంతములు. అట్టి కృత్ప్రశ్నయములు “కృదంత ప్రకరణమునందె చెప్పదగును. కాని నన్నయాధర్వణీయమునఁ గృదంతపరిచ్ఛేద మనునది వేటుగ లేదు. మఱియు నీ ‘ట’వర్ణ కా ద్యసమాపక క్రియాసాధక ప్రత్యయములు సమాపక క్రియా ప్రత్యయములవలెనే ప్రతిభాతువునకును, సాధారణముగా వచ్చున వగుటంజేసియు ననఁగాఁ దత్సమభాతువులపై ని సయితము నిల్చున వగుటంజేసియు వీనియర్థమునందు ధాత్యర్థవ్యాపారస్ఫూర్తి స్పష్టముగా సమాపక క్రియలందువలెనే భాసిల్లుచుండుటంజేసియు నీ ప్రత్యయములు నన్నయాధర్వణీయమందును బాలవ్యాకరణ మందును క్రియాప్రకరణముననే యుపదేశింపఁబడెను. బాలవ్యాకరణమునఁ గృదంతపరిచ్ఛేదము వేటుగ నున్నను గృత్తులు కేవల భిన్నవిషయములు. కృదంత శబ్దముల యర్థమునం దిట్లు వ్యాపారయాపార్థము సాధారణముగ స్ఫురింపమింజేసి యవి వీనికంటె విభిన్నస్వభావము గలవనటలో విప్రతిపత్తి లేదు. ఉదా:—‘చేయు+ఇ=చేయి=హస్తము’ పదులు చేయునదిగాన హస్తము ‘చేయి’ అయ్యెను. చేయిశబ్దము నకు “హస్తము” అనునర్థము స్ఫురించునుగాని ‘చేయుట’ అనుదానికివలె వ్యాపారార్థము స్ఫురింపదు. అట్లే “ఎడు+అ = ఎడ - తడివాని నెండించునది.” ఎడ శబ్దమున కాలప మనునర్థము స్ఫురించునేకాని ‘ఎండించుట’ అను వ్యాపారము స్ఫురింపదు. కావున చేయుభాతువుపై నిల్చిన ‘ఇ’ ప్రత్యయము, ‘ఎడు’ భాతువుపై నిల్చిన ‘అ’ ప్రత్యయము మున్నగునవి కృత్తులు. ‘వ్రాత - కోత’ మున్నగునవి నైతము “వ్రాయుట - కోయుట” మున్నగువానివలెనే భావార్థక తజ్ప్రత్యయాంతములగుచు వ్యాపారార్థస్ఫూర్తిగలవె యగుచున్నను నట్టి తజ్ప్రత్యయ మెల్లభాతువులకును ‘ట’ ప్రత్యయమువలె వచ్చునది కాదు. కావున ‘తజ్’ ప్రత్యయము ‘ట’ ప్రత్యయాదికమువలె: క్రియాప్రకరణమునఁ బ్రసంగింపఁబడదయ్యె. (విస్తర I). క్రియాప్రకరణమునందలి యసమాపక క్రియలెల్ల సమాపక క్రియలవలెనే వ్యాపారార్థభావము గలవె యైయుండును. సమాపక క్రియ యనఁగా వాక్యసమా

విస్తర I. 30౯ విష:—ఇట్టి భావార్థక కృదంతములు మఱికొన్నిగలవు. తే-గీ. భవ్యసంభాషణము నేత, (ఆను. ౧౨.౧౬౨), క. నకులము నులూకమును బో | కకు సంతస మంది.....(కాంతి. 3 ఆ. ౨౧౦), ఉ. శత్రుల నాజి నోర్చుటయు... ..కాచుటయున్....., | పాత్రుల కర్థ మిగియును..... | క్షత్రియ ధర్మముల్.....(ఆర. ౧ ఆ. ౨౪౭), ఉ. కర్మఫలంబు నర్పితముగాఁ దగ సీశ్వరునందుఁ జేత (కాంతి. ౧ ఆ. ౧౪౯), చ. క్రమముననైన శాస్త్రపుల..... చావఁ జేత ధ. ర్మము.....సంధి నేత దో | మము (కాంతి. ౧ ఆ. ౧౭౮).

పి. జే. క్రియ. ఆరమామిక్రియ లోకంగా వాక్యసమాప్తి చేయఁజాలని క్రియ. ఉదా : సమాపః—వాడు పాతమును జడువుచున్నాడు. అసమాపః—వాడు పాతమును జడువఁగా నేను వింటిని. మొ.

భావే టవర్ణక ఇత్యాదిః—భావే = భావార్థమునందు, అన్తే = ధాతువు తుదిని, టవర్ణకః = ట ప్రత్యయము, సర్వేషాంచ క్రియాపదానామ్ = సమస్త ధాతువులవను, స్యాత్ = అగును. భావ మనఁగా ధాత్వర్థము. ఉదాః— రక్షించు+ట = రక్షిండుట. రక్షింపించుట - రక్షించికొనుట. చదువు+ట = చదువుట. చదువుధాతువునకు “చదువుట” యని యర్థము. అధర్వణః డీసూత్రమును సవరించుచున్నాఁడు. క్రియాన్తే = ధాతువు తుదిని, టవర్ణకః = ట ప్రత్యయము, భావార్థే = భావార్థమందు, సాసమాసయోః = (సశ్చ+అసమాసశ్చ = సాసమాసా-తయోః) సమాసమందును నసమాసమందనఁగా వ్యస్తమందును, స్యాత్ = నిల్చును. ఉదాః—అసమాసః - వచ్చుట - పోవుట - మొ. సమాస. ఔగాములు = (ఔట - కామి). (చూ. ౨౦౬ విష). ఆటపాటలు (ఆడుట = ఆట. పాడుట = పాట.) నాచేయుట (నాయొక్క+చేయుట = నేను జేయుట). ఈ టవర్ణకమును సూరి క్రియాపరిచ్ఛేదమందును (37 సూ.) కృత్తులందును (2 సూ) వేత్వేణుగాఁ జేర్చినను. నన్నయాధర్వణీయమునఁ గృత్ప్రకరణము వేటుగ లేమింజేసి యిచ్చుటనే ద్వివిధములును నుపదేశింపఁబడెను. “సాసమాసయోః.....అతఁడు వచ్చుట - మిమ్ము రక్షించుట - సమాసే.సాటివచ్చుట ఇత్యాది”. (అహో. ౪౯౯). అను కవిశిరోభూషణవివరణము. సరిగా నుండమింజేసి కావలయుఁ గవిజనమండన కర్త ప్రకృతకారికను మార్చి “ఉవర్ణకః క్రియాన్తే స్యాత్ | ద్భావార్థే స్యాత్ టవర్ణకః.....తా...క్రియాంతమం దుకారమును భావార్థమందు టకారము నగును. ఉదాః—కను - చూచు - పోషించు - ఇత్యాదులు. కనుట - చూచుట - పోషించుట - ఇత్యాదులు” (విశ్వ. క్రియా. ౨౦ కారి. తా.). ‘కను - చూచు - పోషించు’ ఇత్యాదులు కృదంతనామములనుట కేవలము పొరపాటు. అట్టి వ్రాత నిర్హాలము. భావార్థక కృదంతములు సమాసపూర్వావయవముగా నుండునని యావతి కుపదేశించియున్నాఁడు. (చూ. ౨౦౬ విష). కావున దానిచొప్పునఁ బ్రకృతసూత్రమునకు “ఔగాములు. (ఔటయు+కామియు) వచ్చురాములు (వచ్చుటయు+రామియు)” మున్నగునవి యుదాహృతులు.

పూర్వస్యేత్యాదిః—తస్మిన్ = ఆటవర్ణకము పరమయ్యుండఁగా, పూర్వస్య-నోః = పూర్వస్థితమగు ‘ను’వర్ణకమునకు, వికారః = అనుస్వార రూపవికారము,

[బా. క్రి. 32 మొ. 32.౧౨౨ సూ.] అంటు-మొ. నన్నయాధర్వణసమ్యతములుకావు.

న = సాధువు : దు. కష్టవిత్ = జీవానావస్థకమునకు (దు - మున్నగువానికి)
 లోపశ్చ = లోపమునైతము కల్గును. ఇవా:—‘అంటు - వింటు - కంటు’ (ఇట్టి
 యెడల ‘అంటు - వింటు - కంటు’ ఇత్యాది కూపములు నన్నయ్యయుక్తములు కామిం
 జేసి తనకును సమ్యతములు కావని భావము. పూర్వాక్షరలోపమునకు:—అంటు =
 అంటు, పాడుంటు = పాటు. మండుంటు = మంటు, పండుంటు = పంటు, తేరుంటు = తేటు.
 డొంటుంటు = డొంటు. డుండుంటు = డుంటు. మొ. (బా. కృ. ౧౨౨ 2 సూ). ఆ-చె...
ఇ | ప్నాచకర్తు గుటిచి పాడితెఱుగు | తేటు వడఁగ మాటు లాటు దా నేల
 మీ | రెక్కుఁ డరదముల మహిళులార (శల్య. ౨ ఆ. 3౨3 ప). (మాటులు+
 అంటు = అంటు). ఉ. బంటుతనంబు మాటులకు.....అడ్డమాడ రా | కుంట
 యెఱుంగవే మును సుయోధను.....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౯). ఉ. మంటముఁ
 బోని శాత్రవ.....యా | వంటలవానిచేసిన.....(విరా. 3 ఆ. ౨౨౯).
 అధర్వణ సమ్యకాలికకవులు ‘అంటు - వింటు - తింటు’ మున్నగువానిని బ్రయోగించి
 యుండ నన్నయ ప్రయోగింపమింజేసి యధర్వణుఁ డట్టికూపములను నిరసించెరో?
 అట్టివానినిబ్రయోగించిన తిక్కనాదుల కధర్వణుఁ డించుకపూర్వుఁ డగుటనో?
 కాని తిక్కనాదులు ‘అంటు - వింటు’ ప్రభృతులను, బాహ్యముగాఁ బ్రయో
 గించియున్నారు. “పూర్వస్య న వికారో నో రిత్యనేన “అంటు-వింటు-కంటు’ ఇత్యాది
 ప్రయోగస్య భావార్థే న సాధుత్వమ్, కింతు అనుట’ ఇత్యాదిరేవ - ఏతేన “మధు
 కైటభారతి మఱుది రస్తువి విప్లి | పనిఁగొంట నీకుఁ బ్రాభవముగాదె” ఇత్యాది
 వచనస్య ప్రామాదికత్వ మేవే త్యవధేయమ్.” (అహో. ౪౯౯ పు) నన్నయాధర్వణు
 లువేక్షించినను (విస్తర. II) నీక్రిందిరీతిని గేతన తిక్కనాదు లాదరించిన ‘ను’వర్ణాను

విస్తర. II 3౦౯ విష:—‘ఉంటు - అంటు - వింటు’ మున్నగురీతిప్రయోగ
 ములు నన్నయభారతభాగమున నెంతమాత్రమును లేవు. అధర్వణునినాటి కట్టి
 కూపములు బయల్పడెదలినను నాతఁడు తనకును నట్టికూపములు సమ్యతములుకామిం
 జేసి “పూర్వస్య న వికారో నో:.....” అని వానిని నిరసించియుండును.
 తర్వాత నట్టికూపములు ధారాళముగాఁ గవులచే బ్రయోగింపఁబడినవి. నన్నయా
 ధర్వణు లంగీకరింపని యెన్నెన్నో ప్రయోగములు తిక్కనాదులచే సంగీకృతము
 లయి ప్రయోగింపఁబడుటయు నవి సాధువులుగా సంగీకరింపఁబడుచుండుటయుఁ
 గొత్తవిషయము కాదు. (చూ. విస్తర. I ౬3 I విష). ఇంతమాత్రమునఁ దిక్క
 నాదులప్రయోగములను జూపి శరణ్యకర్త యేదో గొప్పభిద్రము దొరకినట్లు ప్రగ
 ళ్గించి యీక్రిందిరీతి నధర్వణుని నిరసించుట యుక్తము కాదు. “ఏమయినట్లు అధ

1432 తిక్కనకేతనాదులనవ్వుండగు నహోబలపతి నిరసింపరాదు [3౦౯ వి. కల్ప]

స్వార వికారమును నవ్వుండగు నహోబలపతి యపాధువనుట సరికాదు. (విస్తర. III).
 క. తినుటకును దింట యగు మఱి. గొనుటకుఁ గొంట యగుఁ గనుటకుం గంట
 యగున్ | తినుటకు వింట యగుం దా | ననుటకు నంటయగు వలసినప్పుడు గృతులన్
 (ఆం. భూ. ౧౫౮ ప). ప్రయోగములు:—ఉ.....చాండువృషాలు పాలుఁగై |
 కొంటయ చాలు నన్న నృపకుంజరుమాటకు నడ్డచూడ రా | కుంట యెఱుంగవే
(ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౯ ప). కం. పంటకలను పొలికల నిది | గంట నిధా
 నంబు గంటకాదే మనకున్ (భీష్మ. ౧ ఆ. ౯౯) ఉ. మిశ్రుల చెయ్యలన్ సుఖము
 మేకొను నంటయుఁ జెందు దుఃఖముల్ | శత్రులచెయ్యి నంటయును.....(శాంతి.
 ౧ ఆ. ౨౦౭). (శల్య. ౨ ఆ. ౧౧౫). (ఆను. ౧ ఆ. ౨౮-౨౨3. ఆను. ౫ ఆ. ౬). మొ.

విభక్తిమాత్ర మిత్యాది:—సర్వత్ర = అంతటను టవర్ణకాత్ = ఈ 'ట'
 ప్రత్యయమునకుఁ బగముగ, విభక్తిమాత్రమ్ = ప్రథమాదివిభక్తులు నిల్పుట
 మాత్రమే, మహితమ్ = సాధువైనది, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—చదువుట
 చేతన్ - చదువుటకొఱకున్ - చదువుటకంటె - మొ. ఇట్లుచెప్పుటచేత నీక్రిందిరీతి
 గల టవర్ణకలోప విధాన ప్రక్రియ గ్రాహ్యము కాదనియు “చేయుకంటె” మున్నగు
 ర్వణాచార్యులంతవారు చెప్పినకారక ?” (బాలక. ౫౭ పుట). “అధర్వణుని
 అప్రమాదిత్యము ఎట్టిదో తెలిసినదికదా.” (బాలక. ౬౧ పుట).

“అధర్వణుఁడు కేతనలక్షణము తప్పని ఎందుకుచెప్పినాడు ? - అంటే, ఆతఁడు
 తిక్కనకు పూర్వండు అని కొందఱు చెప్పవచ్చినారు” (బాలక. ౫౯ పుట). అని యిట్లు
 వ్రాసి యధర్వణుఁ డాధునికుఁ డనుటకుఁ గొన్ని హేత్వాభాసములను శరణ్యకర్త
 గారు చూపిరిగాని తుదికి “పోనీ తిక్కనకు పూర్వంఁడే అయినా అధర్వణుని.....
 ...అధర్వణుఁడు ఎప్పటివాడో తెలియకపోయినా ?” (బాలక. ౫౯ పు). అని
 యిట్లు తునికట్టి వాదమునుండి మరలిరిగావున నిటఁ దద్విషయమును విస్తర భీతి
 నువేక్షించితిని.

విస్తర. III 3౦౯ విష:—త్రిలింగలక్షణకేషమునందు భావార్థక ప్రత్యయ
 విశేషములు కొన్ని వివరింపబడెను. ఆ. వె. పొగడికోలుఁ బ్రచ్చికోలు (సభా.
 ౨ ఆ. ౮౯). ఉ.....విచ్చికోలు (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౧). “౧3. భావంబునం
 దనుప్రయుక్తంబగు కొనునకుం గోలు విభాషనగు. ఉదా:—ఇచ్చుకోలు = ఇచ్చు
 కొనుట.....(ప్రాథ. క్రియా).” క. నరు నప్పటి యెత్తికోలునకు (విరా. ౫
 ఆ. ౬౪). చ.....ఎ | క్కటి దివి చూఱకోల్ ప్రియమ కాకిది యప్రియమే
 తలంకుగా (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౭).

[భా. క్రి. 34 మొ. 35-౧౨౨ సూ.] అహోబలపతి భాస్కరాదుల నిరసంపరాదు.

రూపములు మూర్ధాంతరమున సమర్థింప నగుననియు నెఱుఁగునది. “కొఱకు-
కంటె లు పరంబులగునపుడు భావార్థక టవర్ణకంబునకు లోపంబు విభాషనగు.
ఉదా:-క. దానిఁ జూపుకొఱకునె కాదే । యీయయ్యఁ బట్టి తెచ్చుట (కళా. 3
ఆ). తే. భూమి పాలించుకొఱకునై పుట్టిరాడ (వి. పు. ౧ ఆ). క. పతి కలుగుకంటె
సౌఖ్యము । సతులకు నొండొకటి కలదె.....(విక్ర. ౬ ఆ). క. ఏపగిదిని
బ్రతుకరాదె యిటు చెడుకంటెన్ (హరి. పూ. 94 ఆ. ౨౨౦).....మొ.
పక్షంబున చూపుటకొఱకు - కలుగుటకంటె - పట్టుటపొంటె - మొ.” (ప్రాథ.
క్రియా. ౧౪ సూ). ఈ ప్రాథవ్యాకరణసూత్ర మీక్రింది కవిశిరోభూషణమును
బట్టి యవతరించి యుండును. “సర్వత్ర టవర్ణకాదేవ విభక్తయః”. ఏనంధితే.
‘సతులఁ గనియెడుకొఱకు (భాస్క. బాల. కాం. ౪౧). నీవు ఘటించుకంటె, ఇత్యా
దీరాం భాస్కర తిక్కయజ్ఞాది కవివచనానాం కిం మూల మితి వయం న విద్యః’.
(అహో. 94౦౦ పుట). ఈ యహోబలపంక్తులు కేవలము ప్రామాదికములు -
పయి భాస్కర తిక్కయజ్ఞాది కవిప్రయోగముల మీక్రింది భట్టారక ప్రయోగములె
మూలము. క..... । కరుణను శరణాగతులగు । పురుషుల రక్షించుకంటెః
బుణ్యము గలదే. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౯౧ ప). తే..... । ఎలుకచే జచ్చుకంటె
నీజ్వలన శిఖలః । గ్రాగి పుణ్యలోకంబులఁ గాంతు మేము (ఆది. ౮ ఆ. 3౦౮ ప).
ఇట్టి భట్టార ప్రయోగముల మూలముగాఁ గొనియే సోమయాజి యిట్టిరూపముల
నీక్రిందిరీతిని భారాళముగఁ బ్రయోగించెను. చ.....అంబుజనాభునిఁ బ్రీతుఁ
జేయుకం । తెను హితమైన కృత్య మొకటిం గలదే (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧74౮). ఆ. వె.
పాండవులకుఁ దగిన పాలు మేడినిఁ బంచి । యిచ్చుకంటెః గార్జ్య మెద్ది గలదు
(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౭4). కం..... । చేరం జనుకంటె నొప్పు చెప్పం గలదే (ద్రోణ.
౧ ఆ. 3౬). ఆ-వె. సత్యరక్షణంబు సలుపుపొంటె (కర్ణ. 3 ఆ. 2౪). నీ..... ।
ఆ. వె.....అధర్మంబునఁ । జుపుకంటె.....(శాంతి. ౨ ఆ. ౪౨౦). కం...
.....సం । జాత మనోదుఃఖభారసహంః డగుకంటెన్ (శాంతి. 3 ఆ. ౪౬౪).
ఇట్లయిన నింక “విభక్తిమూత్రం సర్వత్ర । మహితం స్యా ట్టవర్ణ కాత్రను నధర్వణ
కారిక విరోధింపదా యని శంకింపరాదు. భావార్థక టవర్ణకలోపము ప్రామాణిక
సమృతము కాదు. “రక్షించుకంటె” మున్నగుచోటులందెల్ల ‘రక్షించుదానికంటె’
మున్నగువానిలోని తచ్చబ్ధము “తచ్చబ్ధవస్య లోప స్స్యా” త్రను నధర్వణసూత్రముచే
లోపించుచున్నదని సమర్థించుకొననగును. (౨౧౦ VIII విష). ప్రాథవ్యాకర్త
దదనయాం నారాయణీ యాంధ్రవ్యాకరణకర్త మున్నగువారిట్లు టకారలో

1434 సూరిగారి 'అనంతశాస్త్రక దుష్కర్త కేవల మనావశ్యకము [30౯ వి. కల్ప.]

కము నిట సూరిగారిచేత వర్ణించబడిన విధానమును ప్రతిపాదింపగల ప్రయోగములకును యుపదేశించునొక తీర్మానమునుగదా. (ప్రాథ. క్రి. ౨౧ సూ. నానా, గాణ. క్రియా. ౩౦౫-౩౦౬ సూ). క. ముఖము గలియెడుకొటనును | గలివడ హయమేధ మేను గామితుడగన్ (భాస్కర. భాల. ౪౧ పు. నీ.....తే. గి. కంటి తననొల నిన్నుకంటె కొప్పి | ముందుకును వారు.....(ఆశ్ర. ౨ ఆ. ౧౩౧). ద్వి. ఇజ్జగో బలము చేరినట్లు (బరవ. ౨ ఆ. ౧౧). ద్వి పుట్టినమొకలును బోకయుఁ బొగయు | (బరవ. ౨ ఆ. ౯౨౯). నీ.....తే. గి. ఇతడు పుట్టినోలెను నెసఁమెదగ (విరా. ౧ ఆ. ౨౪). నీ. ఈవారు తన్ను దా నెఱిగినోలె (నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౩౪౫).

చింతామణిసూత్రములోని "సర్వేషాం శ్రీయాపదానామ్" అనుదాని స్వారస్యముచే గొన్ని యంతఃకాతుప్రలతుని భావాధ్యయందు "మ" ప్రత్యయ దికము నిల్పుట ముం గలదు ఇందు వ్యక్తమగుచున్నది. ఇట్టి భావాధ్యక దుప్రత్యయము మహాకవులచే బ్రహ్మగింపబడినది మున్నది. క. మడరత్తి భనుర్ధరుడె | యొడ నజితుఁడు గాన నాని హీనుంగాఁ జే | యుడు నాకుఁ జతుర్నర్థము | వడయుట యని పృథక్పఠముచేడు ప్రాప్తించె మునిన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౬ ప). (చేయుడు = చేయుట - దుశ్శక్తము, భావాధ్యము - ప్రాసగతము - నుశబ్దముతోఁ జేరఁపి.) ఇట్లుగనె - కేవలముగ నన్నీచో యుడును బ్రయోగించెను. చ. వడిఁ ద్రిదళాలి నోద్దు ద్వాపవావిరి వీరముగాఁగ రజ్జుచెప్పుడు నది నీవుచేసిన తపోవిభవంబున నబ్జగర్భచే | బడసిన నిదృశాక నిజబాహుబలం బని చూతె..... (నన్ని. కు ౧౦ ఆ. ౫౧౬ ప). ఇంకలి 'చెప్పుడున్' అనుదాని కానంతశాస్త్రకర్త విశేషములు లేవు. రజ్జు చెప్పుడున్ = రజ్జులు చెప్పుటయు నొక బాహుబలమేనాయని యగ్రము. కాన సీప్రాసగతప్రయోగము కేవలభావాధ్యకమే యనఁదగును. భావాధ్యకములు చాఢక 'ను' శబ్దాంతములై కొన్నియెడల నానంతశాస్త్రక బోధకములగును. "కొన్నియెడల భావాధ్యయము 'ను'శబ్దపరకంబు యానంతశాస్త్రకంబయ్యెడి." (ప్రాథ. క్రియా. ౧౨ సూ.) వ. దుర్యోధనుండు.....ధర్మజరాజ సూయంబు దన కసూయాజనకం బగుటయు.....తత్పభాలక్ష్మి దన మనోనయనంబుల కగ్నిజ్వాలయుంబోలె మహాదాహంబు నేయుటయు సంతప్తుండై..... (సఖా. ౨ ఆ. ౮౮ వ).చ. అనుటయుఁ బిన్ననవ్వు నగి యంబుజనాభుఁడు వల్కు.... (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౫౨ ప). ఉ. ఆముని యల్లి చూచుడును నాక్షణమాత్రన గోత్రధారుణీ | క్రమ్ములు వ్రయున్.....(ఆది. ౪ ఆ. ౩౮). కా. ఆదుర్యో

[బా. క్రి. 3 గే. మొ. 3౬-౧౨౨ సూ.] భావార్థక ఉత్పత్తయము, ఉత్పత్తయ మనదు.

ధనుః ఉద్యువిల్లుడురుఁ గ్రవ్యాభారంబుల్ | (ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬).
ఉ. అంబుజవిత్తంఁ డంబురలవాంతరితుఁ డనుడుఁ దపియితే | జాబు జోజ్జుకంబు
లకు శక్యమై కన్పంగ..... (ఆది. 2 ఆ. ౨౨౧). ('అగుడున్' = అయినమాత్ర
మున నని యర్థము. కాన నిది యానంతర్యమై కాక యర్థసిరేపములను నైతము
బోధించును. క..... 'అచ్చుమీఁడు పూజితుఁ డనుడున్' | 'జమున జగత్త్రిత
యముఁ | బూజితము తృప్తిబొందుఁ బూజనముద్ధిన్' (సభా. ౨ ఆ. ౨౮ ప).
(పూజితుఁ డనుడున్ = పూజితుఁ డయినంతమాత్రమున), సుస్మృతమునందును
'చ' శబ్దయోగమున భావార్థక శబ్ద మిట్లా సత్యమును బోధించుట గలదు. "శ్లో.
విషాదులు ప్ర ప్రతిపత్తినిస్థితం | కుమారనైర్వృం సవది స్థితం చ తత్ | వశిష్ట ధేనుశ్చ
యదృచ్ఛయా గతా | శ్రుతప్రభావా దదృశేఽథ నందినీ" (రఘు. 3 సర్గ. ౪౦ శ్లో).
"ద్వాచకావా వివిధవిసూచకా". (మట్టివాణవాణ్యు). స్థితంచ దదృశేఽవిషాద
విస్థితమై నిల్పితోడనే గందిరి కనఃబడెను నని యర్థము ("వాదెబ్బ తగలడమున్ను
పడిపోయెను" అని వాడుకలోనైతము గలదు). సూరి పయికిషయములను బుశీ
లింపక "ఆనంతర్యంబున డు వర్ణకంబు ద్రుతాంతంబగు" (బా. క్రియా. ౪౨ సూ).
అని ప్రత్యేకించి సూత్రించుట పొరపాటు. (చూ. చిం. వి. ప. ౧32 విష. ౧౧౧
విష). 'అనుడున్' = నావుడున్ - అనవుడున్' అనువానిలోని 'డు'వర్ణమునైతము
భావార్థక 'డు' వర్ణకమైయై 'ను' శబ్దకలితమై యానంతర్యమును బోధించుచున్నదని
యెఱుంగునది. క..... ఈతమం బెఁ | దొడఁగెద ననవుడుచు నయ్యధోముఖ
విపుల్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౪౨ ప). సోమయాజిప్రయోగములు. ఉ.....
వేరునుం | బుట్టువు మాలియప్పడిటు బుంగుడు పాటును బొందఁ జూచి.....
(విరా. ౨౨. ౧౯౨౬). కం. వీయుచు బొడుచుడు వ్రేయుచు | డాయుచు నుద్యుత్తి
దటుముటయుఁ బొడి సేసెన్ | వాయుసుతుఁడు రథముల నిరు | వేయిటి రథిరథ్య
మాత వితథంబులుగాన్ (విరా. 3 ఆ. ౨౧3). క. బుడేమియు లేదు విరా | ట్లుం
డాత్తతనూజా బొగడుడున్ దర్దమ దో | ర్దండత..... (విరా. ౫ ఆ. 3౦౮).
(యతిస్థానగతములు నాల్గు) క.....తో | డ్కొని రమ్మని విదురుఁ బనుచు డుడుం
జని యతుఁడున్. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౪౦౧). చ..... బె | ట్టుగఁ దురగంబులం దునుము
డున్ (భీష్మ. ౨ ఆ. 33౧). ఉ..... సా | టోత డిగ్గి వే కవియుడున్ (ద్రోణ. ౨
ఆ. ౯౫). ఇట్లు 'ను' శబ్దముతోఁగూడియే భావార్థక 'డు' ప్రత్యయము తలుచుగఁ
బ్రయుక్త మగుచుండును. కేవలభావార్థక 'డు'వర్ణక ప్రయోగము కయి నుదాహ
రించినరీతి నరుదుగ నుండును. నన్నిచోడ కుమారసంభవమునమాత్రము ముద్రణసం

1436 'అహో'. అదాంతములేల్ల గ్రామ్యములగుట పోరపాటు [30౯ వి. కల్ప.

స్కర్త భావార్థ 'డు' ప్రత్యయములను దఱచుగా నిల్పుచువచ్చెను. చ. వడిఁ ద్రిద
శాలినోర్పు డొకవాఁరి బీరము.....(నన్ని. కు. ౧౦ ఆ. ౫౧౬). "ఓర్పుటొక
వాఁరిబీరము" అన్నను తతి లేదుగదా.

సుశబ్దయోగమునం దానంతర్యాద్యర్థ విశేషములు దోచుట నిత్యము కాదు.
చ. కటుగతి నా శిని ప్రవరు బాహువు దోమకపీడితంబు నే! యుటయుచుగాక
తుంచె ధను పుగ్రకృపాణము వైచి.....(ద్రోణ. ౪ ఆ. 3౮).

ప్రతిక్రియమిత్యాది:—ప్రతిక్రియమ్ = సర్వభాతు సాధారణముగా, అదా
ంత్యమ్ = అడప్రత్యయాంతత్యము భావార్థమున విశేషించున్నది (వ్యవహార
మున) గాని, ప్రతీతఃతు = కవిప్రయోగములందట్లు ప్రసిద్ధముగా ననఁగాఁ దఱచు
చుగా, సగీయతే = వచించఁబడ లేదు. అలంతిభాతువులుమాత్రమే కవిప్రయోగము
లందు 'అడ' ప్రత్యయాంతభావార్థకములు గప్పట్టుచున్నవని తాత్పర్యము. అడ
ప్రత్యయాంతము నపుంసకసమము. ట ప్రత్యయాంతము - డు ప్రత్యయాంతమును
స్త్రీలింగసమములు - ట ప్రత్యయసమాన న్యాయమున నివి తత్సమభాతువుల పయిని
వైతము నిలుచును. ఉదా:—రక్షించడము - పోషించడము - రక్షింపు - బోధింపు.
మొ. కేరుట - కేరుడు - కేరుడము. మొ. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఇంప్వస్త
తామ్ = భావార్థకమగు 'ఇంపు' ప్రత్యయాంతమును - కేఁతీ = కొండలు, ఊచిరే =
వచించిరి - మే = నాకు, రుచిః, నహి = అది రుచింపకున్నది. ఉదా:—రాణింపు -
రక్షింపు - ఆరగింపు - మొ. అడ ప్రత్యయాంతములు సయితము ప్రయోగార్హ
ములు గావనియే కవిశిరోభూషణమున వ్రాయఁబడెను. "అందడము - పొందడము -
విడువడము - నిలువడము - విఱగడము ఇత్యాదయోఽదాంత్యాః శబ్దాః ప్రతీయంతే
సర్వత్ర. తథాపి తత్ర గానం నసంభవతి-తేషాం గ్రామ్యత్వాన్న ప్రయోగార్హతే
త్యర్థః....." (అహో. 327). అహోబలఁతి యిట్లుగ 'అడ' ప్రత్యయాంత
ములనెల్ల నిరాకరించుట సరికాదు. అడ ప్రత్యయాంతములు కొన్నిటికే గవి
ప్రయోగములు గలవు. కవిప్రయుక్తముల సాధుత్వము నిర్వివాద మనక తీరదు
గదా! ఆ. వె. అనిన బాష్ఠికాదులగు కురువృద్ధుల | నాత్మజనకుఁ గృష్ణు నాదరింప |
కతఁడు రాజసమున నప్పుడు దిగ్గన | లేచి పోయె సంచలించెఁ గొలువు. తే-గీ. అతని
వెనుకన కట్టండు ననుజ గణము | శకునియును వారి పొందె న జనపతులును |
బోయి రమ్మెయఁ జని యొక్క ప్రోవు గట్టి | వేఱ యంతంత నుండిరి గోఱడమున
(ఉద్యో. 3. ఆ. 323-32౪ ప.) (గోఱడము = ప్రాతీకూల్యము). "గోఱడము. వి. ౧
క్రోధము. కోపము. ౨ క్రౌర్యము. 3 ప్రతీకూలవచనము" (సూ. రా. ని). ఈ

[బా. క్రి. 3గి మొ. 3౬-౧౨౨ సూ], ఆడప్రత్యయాంతకవిప్రయోగములు. 1487

కోశమున 'కోఱు' ధాతువు వేర్కొనబడలేదు. ఈ భారతపద్యము కోశద్వయము నందును జూపబడలేదు. పరిశీలించగా "కోఱు = ప్రతిఘటించు" అను ధాతువు నంగీకరింపవలయునని తోచుచున్నది. క్రోడాడు ధాతుపర్యాయ మనుచుఁ గోరాడు ధాతువు గోశద్వయమునందును జూపబడియున్నది. అందలి రేఫమును (లఘువు) నిర్ణయించు ప్రామాణిక ప్రయోగము కన్పట్టదు. "కోఱాడు" ధాతువు నంగీకరించుటే యుక్తమని తోచెడిని. దంష్ట్రారక 'కోఱు' శబ్దము సర్వసమ్మతమేకదా. క. ఈనడములుఁ గోఱడములు | గానఁబీరలు నైన కట్టిడివల్కుల్ (కావ్యాలంకారాది. ౨౦). ఉ. నావుడు నవ్వుటాల కనినం బవనాత్మజ యంత యేటికిన్ | గేవల యోధవే పరుల కిల్పించుముల్ దలపోయ కిమ్మెయిం | జావడమైనఁ జూచి యిది చందము గాదని యంటిఁగాక.....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౬౧ ప). (చావడము = చచ్చుట = నిస్తేజమగుట) వ్యవహారమున నిది చచ్చుటకుఁ బర్యాయమై ధారాళముగా వాడఁబడుచున్నది. కాని, శబ్దరత్నాకరమునందును సూ. రా. నిఘంటువునందును సీశబ్దమే చూపబడలేదు. అప్రధాతువునుండి 'కాపుట' అని యేర్పడినట్లు చచ్చుధాతువు నుండి 'చావడము' అని యేర్పడుటలో విరోధము కన్పట్టదు. చ.....సిద్ధము కాపు పెఱింగి.....(ఆసి. ౧ ఆ. ౧౩౮). చావటము - రావటము - పోవటము మున్నగురీతిని సర్వధాతు సాధారణముగ గోదావర్యాది మండములందును, చావడము - రావడము - పోవడము మున్నగురీతిని సర్వధాతు సాధారణముగా విశాఖ పట్టణాది మండలములందును నాగరక జనవ్యావహారికభాషలోఁ బ్రయోగములు గన్పట్టుచున్నవి.

"కేరడము - వి (✓కేరు).....పరిహాసము.....గీ. తప్పు గల భర్త మ్రొల సోత్పాసఫణితి | కేరడము లాడు సతి మధ్యధీన.....(నరస. ౨ ఆ. ౨౯)సీ..... | అద్దేవు మరుమని నద్దిరా యెటుచూతు, ననక కేరడ మెవ్వఁ డలనరించె (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮౨).....సీ.....గీ. మువ్వరను గేరడము సేయ నవ్విధంబు | నైచులేక.....(హరి. పూ. ౧ ఆ. ౧౭౭ ప)." (సూ. రా. ని). సీ.....వెలుచదనంబులు ప్రేడములు | | కేరడంబులు పాళగింపులు కిల్పిషక్రీడనంబులు నడకించువగలు |లే-గీ.....ఇవి యాదియైన | దుర్గుణంబుల ప్రోవులు..... | వారకాంతలఁ దడవిన వచ్చుఁ గీడు (పాండు. 3 ఆ. ౪౩ ప). 'కేరడము - ప్రేడము' అను నడప్రత్యయాంతములే కాక "పాళగింపులు" (= ఓడలు చాచుటలు) అను నిఘంటమును బ్రయుక్త మయ్యెను. (పాళగింపుశబ్దమును దానికి మూల మనఁదగు 'పాళగించు' ధాతువును

శబ్దరత్నాకరమున లేవు. "నీ, తరుణచూపులు నెల్లత్రాడబలుల బ్రోచు (నెల్లత్రాడ డము = వెన్నెలపులు = చూపులు) (హ. న. ౪ ఆ. ౪౩). 'మొర త్రిప్పడములలరం గేలి కనునదెచ్చి' (పార్వతీ. ౫౭)." అని గాణపతి వివరణమునకు జూపబడెను గాని, సూ.రా. నిఘంటువున "త్రిప్పటము" అను మాట నుంగీరింపబడెను. "త్రిప్ప డము" అనునది చూపుడలేదు. పై సాంస్కృతికవిజ్ఞానము 'డ' వాడమును నిష్క హింపజాలదు. ఇత్యుతములు కేర ప్రాచీనగ్రంథములం దగుపడవు. "అరగింపు = అర గింత - వి. (౧ అరగించు) భోజనము.....గి. వైష్ణవ సహస్రమునకు సద్భక్తి నార | గింపు నేమిది కాని భుజుప నొల్లం | డ (పరి. ౪ ఆ. ౧౯౯)." (సూ. రా. ని). "అడ్డగింపు - వి. (౧ అడ్డగించు) అపట్టట. నీ, అడ్డగింపులకు లోనైరి మడత్తులు..... (జి. రా. ౧ ఆ. ౨౨౫). చాటింపు - వి. (౧ తా టించు).....నీ. కలికావిభుని చాళి తాటి పులకములు చేరననాటి కుముద హితుడు (పి. శకుం. ౧ ఆ. ౩౯). (కములు = కందు)." (సూ. రా. ని).

కేచిన్నానాచ్చేశ క్త్యః-౧౩౫ III విషయమునందును విస్తృత. ౨౫౦ విషయము నందును నీకారిక వివరింపబడెను. 'కేచిన్నానాచ్చు. గుర్వాద్యేర్వ్యక్ష రా త్పట్టి మూచిరే' అని యీకారిక రెండు సూత్రములుగా పంచిపబడెను. కేచిత్ = కొందఱు, నానాచ్చు = వలయాదిపరక నుబ్బిస్తమునుండియు భావార్థము దోచునని తలంతురు. గుర్వా దే-ద్యవ్యక్ష రాత్ = గుర్వక్షర మాదినిగల ద్యవ్యక్ష రాత్ = రెండక్షరములుగలయట్టి నా న్నాత్ = నుబ్బంతమునకుఁ బరముగ, పట్టివ్ = 'పట్టి' అను పంచమీవిభక్తి ప్రత్యయమును మాత్రము, ఊచిరే = నిల్పువానినిఁగా వచించిరి. 'వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యా' త్రను సూత్రముచొప్పున (౩౧౩ ౩౪.) నాదిశబ్దమహిమచే భావార్థమున 'అత్త్వము' రాగా 'తద్భక్త్య.....అన్యే ద్రుత ప్రకృతయః' అనుచొప్పున నయ్యది ద్రుత ప్రకృతిక మగుటచే నది నాంతక్రియ యగుచున్నది. చేయు + వలయును = చేయు + అ + న్ + వలయు = చేయవలయున్ = చేయుట వలయునని యర్థము. భావార్థకమగు టచే 'చేయుట' మున్నగువానివలెనే యిదియును ('చేయ' అనునదియు) బ్రాతిపదిక మనియు సంధర్భయోగ్య సుబ్విభక్తి నందునుగాన 'చేయవలయున్' అనుచోటి 'చేయన్' అనునది ప్రథమాంతమనియుఁ దలంపరాదు. అట్లే యైనచో 'పట్టి' విభక్తినిఁ బ్రత్యేకిముగా నిధింపవలసిన ప్రసక్తి యుండదుగదా. కాన 'గుర్వాద్యేర్వ్యక్ష రా త్పట్టి మూచిరే' అను 'పట్టి' విధాయక సూత్రసామర్థ్యమున నీనాంతక్రియ పట్టితరవిభక్తి యోగియోగ్యముగాక నిపాతరూపమైయుండుననియుఁ కేవలపదత్యే విధియై బానిపైని స్త్రీసమత్వాంగీకారమున సుప్రత్యయముగిల్చి లోపించుననియు

[బా. క్రి. 37 మొ. 3౬-౧౨౨౫.] 'అన్' ప్రత్యయంతముపై 'పట్టి' మాత్రమునిల్చును

సంతమాత్రమున దానికి బ్రథమాంతర్వర్ధిమన కళాత్వము కల్గినదనియు గ్రహీతవలయును (చూ. ౪౨ I విష. ౧౦౯ I విష). వలయున్ - కూడున్ - తగున్ - అగున్ - కూడదు - తగదు - మున్నగునవి వలయునగులు. ఈ నాంత క్రిమి లట్టివానితో నన్యమును, ద్వ్యక్షరకములు గుర్తిక్షరాదికములు నగు నీనాంతములమీద 'పట్టి' నిష్కరిమాత్రము కవిప్రయోగము లుడుటచే నది (పట్టి) నిల్చునది యెఱుంగునది ఉదా:—చేమన్+పట్టి = చేయబట్టి = చేయుట బట్టి యని యర్థము. ప్రాచీన విప్రయోగములనుబట్టి ద్వ్యక్షరకక్రియలకు మాత్రమే యి వచింపబడెనుగాని త్రిక్షరకాది థాతువుల భావార్థకనాంతముల మీదఁ బట్టి నిల్చుట నుం గాలక్రమమునఁ బ్రయుక్త మగుచువచ్చెను. ఉదా:విడు వబట్టి చదునబట్టి - మొ. వలయాదియోగమునకుఁ బ్రయోగములు:—క. లోకో చేర్చముఁ గర్త | వ్యాకులతయుఁగాక యుండవలయుటకై ను | స్లోకా..... (శాంతి. ౬ ఆ. ౨౭౮). ఆ. బె. అంఘ నీడుబుద్ధి యతిలోకమగుటయుఁ | దెలిసి కొనఁగ నాకు వలయునట్టి | ధర్మకోటి నీర తఁగ జెప్ప వినవల | యుటయుఁ జెప్పె నంబుబోదరుడు (శాంతి. ౨౨. ౧౬౧). పట్టి:—ను. గతవిద్యేషుడు ధర్మనందనుడు గల్గంబట్టి యిచ్చుట దు | ర్గతికిదప్పి (ఆర. ౬ ఆ. ౬౧). తే.గీ. ఈత్ర గల్గంగఁబట్టి గా కిడువదన (కాశీ. 3 ఆ. ౪౪). (విస్తర. ౨౫౦ విష).

టవర్ణకంబు భావంబున దగు. 37.

భావంబునగా థాత్వంబు. వండుట - వండుట. వినుట - కనుట.

కజీర్ణకంబు పురార్థయోగంబున విభాషను భావంబు నందగు. 3౮.

వండకమునుపు = వండుటకుమునుపు = చేయకమునుపు = చేయుటకుమునుపు - ముందు - మున్ను - తొల్లి.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. వలయాదిక్రియలకుం గర్త మగు భావంబునందు నుజీయగు. ౧౨౨.

3౦౯ I విషయము. వలయాదిక్రియలకుం గర్త భూతక్రియావృత్తి యగు థాతువునకు నుజీవర్ణకంబగు. వాడు చూడ వలయు - వారలు చూడఁగావలయు - నీవు చూడ వలయు - మీరు చూడవలయు - నేను జూడవలయు. - మేము చూడవలయు - మనము చూడవలయు.

వలయును - వలదు - కూడును - కూడదు - చెల్లును -
 చెల్లదు - తగును - తగదు - ఇత్యాదులు వలయు
 దులు.

సంజీవని. 3౦౯ I విషయము:—“భావ-పురి-.....భూ ఘోష-సాధ్యరూపే
 సిద్ధరూపే వాక్రియారూపే థాతో రన్ధ్రే.....” (శబ్దరత్నా) అనుచోప్పున స్వత
 సిద్ధఫలకమగునట్టికాని, ఫలమును సాధించునట్టికాని వ్యాపారము భావ మనిపించు
 కొనును. సిద్ధరూపవ్యాపారమునకు:—వర్షము కురిసెను. సాధ్యరూప:—దేవ
 దత్తుడు వంటకమును వండెను. కురిసెను = కురియుట సంభవించెను - వండెను =
 వంటను వ్యాపారమును జేసెను. ఇట్టి వ్యాపారము స్వరూపముగాఁగల థాత్వ
 ర్థము టప్రత్యయముచే దోష్ట్యమగునని యర్థము.

“భావశబ్దము జీజుతంతైన భూథాతువుకంటె.....అచ్చ ప్రత్యయము
 రాఁగా నిష్పన్నమైనది.....కాబట్టి ప్రేరణార్థక జీజుతంతైన భావశబ్దంబునకు
 ‘కావించుట’ అని యర్థంబగును.....‘కావించుట చేయుట’ అనునవి పర్యాయ
 పదంబులు.....ఉదా:—వండుట వంటచేయుట. ‘నడచుట’ అనఁగా నుత్తర
 దేశసంయోగమును జేయుట.....ఫలంబులు భిన్నంబులై యుండునుగాని
 వ్యాపారంబునూత్రము సర్వథాతువులకు సామాన్యార్థంబే యగును.” (బా. గు.
 ప్ర. 3౨౭-3౨౮ పు. ద్వి. ముద్ర). ఈవ్రాతయెల్ల సాధ్యరూపవ్యాపారమున
 సందర్భపడునేకాని “వర్షము కురిసెను - చీకటి క్రమైను” మున్నగు సిద్ధరూప
 వ్యాపారస్థలములందు సందర్భపడనేరదు. పేటికావ్యాఖ్యాత బా. గు. ప్ర.
 వ్యాఖ్యానికవియముల నెక్కించుటలో “పండుటయనఁ బండఁజేయుట, యనియు-
 వినుటయన వినునట్లొనర్చుటయనియు నర్థము లూహించునది” (బా. సా. పే. ౪౦౫
 పుట). అని యిట్లు ‘పండుట - వినుట’ అనువానికిఁ బ్రేరణార్థములను బ్రామాదిక
 ముగ వ్యాఖ్యానించెను. ఇట్టి పొరపాటు గుస్తార్థప్రకాశికాకర్త చేయలేదు.
 పండుటయనఁగా ఫలించుట యర్థముగాని “పండఁజేయుట” కాదు. ‘వినుట’యనఁగా
 నాలకించుట యర్థముగాని వినునట్లుచేయుట కాదు.

3౬ సూ. వ్యాఖ్య:—ముందు - మున్ను - మునుపు - తొల్లి - మున్నగు
 నవి పురార్థకములని సూరియె వివరించెను. అట్టివానితో నన్వయము కల్గునపుడు
 భావార్థమునందు థాతువునకు “కజీ” వర్ణకంబు విభాష నగునని యర్థము ‘కజీ’ వర్ణ
 కము జీత్తుగాన థాతువుకుది ‘ఉత్తు’నకు ‘అత్వము’కల్గును (బా. క్రి. ౨౦ సూ).
 వండు+అ+క = వండకమునుపు = వండుటకు ముందనియర్థము. భావార్థకము

[బా. శ్రీ. 37 మొ. 35-౧౨౨ సూ.] బా.సా.పే. అపవ్యాఖ్య: సూరికపరికాదు.

వ్యవస్థితమయ్యె పురాణకములతో నన్వయించుట సంభవించును. కాన “వండ్లక మునుపు” అనుదానిలోని ‘వండ్లక’ శబ్దమునకు “వండుటకు” అనియే యర్థము. వేటికావ్యాఖ్యాత “వంటచే చుటగుముందు వంటచేయుకుండుటయే యుండెడిగానె బురాణకముల యోగమున వ్యతిరేకరూప్రయోగమే తోచుట సహజము. వండ్లకమునుపు” (బా. సా. పే. ౪౦౫-౪౦౬ పుటలు). అని యిట్లు కేవలము పొరపాటుగా వ్రాసెను. ‘వండ్లక మునుపు’ అనుదానిలోని ‘వండ్లక’ శబ్దము భావార్థ కమేకాని వ్యతిరేకార్థకముకాదు. ఈ సూత్రమునందలి ‘కజీ’ భావార్థమున విధింపబడనేకాని భావవ్యతిరేకమున విధింపబడలేదు. పురాణకశబ్దముతో నన్వయించినపిదప వ్యతిరేకార్థ స్ఫూర్తి గల్గిన గల్గినగుచుగాని పురాణకశబ్దము వేటి నిల్పి యుండెగా థాత్పర్యమునకు వ్యతిరేకార్థస్ఫూర్తి యెట్లు కలుగు? వేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాసిన వైరీతిగలవ్రాత ప్రామాదికము. మఱియు నీ పురాణకయోగ ప్రయోగములందలి ‘కజీ’ ని భావార్థకముగాఁ బ్రత్యేకించి సూరివిధించుట సరికాదనియు నట్టిప్రయోగములు మార్గాంతరమున సమర్థించుట యనగా నట్టి ప్రయోగముల లోని ‘కజీ’ని వ్యతిరేకత్వార్థక ‘కజీ’ గానె యంగీకరించి యయ్యది ‘ఉండు’ అను నథ్యాహార్య థాతుజవిశేషణముతో నన్వయించునట్లు సమన్వయించికొని సమర్థిం చుట యుక్తమనియుఁ దోచెడిది. ఇట్టి యభిప్రాయము కలవాడగుటచేతనే కావలయు నధర్వణాచార్యుఁడు వేటుగ దీని నుపదేశింపఁడయ్యె. అధర్వణా చార్యుడేకాక ప్రాచీనులెవ్వరును నిట్లు సూరిపద్ధతి నుపదేశింపలేదు. సాతలంచిన రీతిని ‘ఉండు’ థాతుజవిశేషణాదికము నథ్యాహారముచేయుటయే (వ్యతిరేకత్వార్థ మున కిట్టిరీతినె సమానకర్తృకత్వము కుదురును. 3౧౧-3౧౨ విష.) కవిసమ్మతమని యీక్రింది సోమయాజి ప్రభృతుల ప్రయోగములు నిర్ణయింపఁజాలియున్నవి. చ. తునుముదు నెల్లి నైంధవునిఁ దోయజమిత్తుఁడు గ్రుంకకుండుము । న్న నర వరేశ్య.....(ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౮౧). ఉ. పొన్నలు పూచెఁ బొన్నలొగిఁ బూవకముండఱఁ బూచె గోఁగు లా । పొన్నలుఁ గొండగోఁగులును బూవకముం దఱఁ బూచె బూరువుల్ । పొన్నలు గొండగోఁగులును బూరువులున్ మొగిఁ బూవకుండఁగా । మున్నవనంబునం గలయ మోదుగు లొప్పుగఁ బూచె నామనిన్. (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౪౭ పు). మహాకవు లీరీతిగా ‘ఉండు’ థాతుజవిశేషణాదికమును వీడియుఁ బ్రయోగించుటచేఁ గావలయుఁ దర్వాతి మహాకవు లెల్ల నట్లే ప్రయోగింపసాగిరి. అట్లు ‘ఉండు’ థాతుజవిశేషణాదికము నథ్యాహార్యముగాఁ దలఁచి కవులు దానిఁ బ్రయోగింపలేదని గ్రహింపక సూరి యీ భావార్థక ‘కజీ’ వర్ణకమును

సూత్రించెనని తోచుచున్నది. 'ఉండు' శబ్దమును వీడిన ప్రయోగములు:—
 తే.గీ. వారు గావక ముందట తేరు దోలు | కొని రయంబు యి కరుగుటయ నీతి
 (విరా. ౪ ఆ. ౬౪), ద్వి. పుట్టక యట మున్న పుట్టె మచ్చింత (బసవ. ౧ ఆ. ౧౯౮),
 నీ. పొడిదగ్గు కంఠంబు పొరిపుచ్చకయ మున్న తల ప్రకంపంబు పొందకయ మున్న |
 బొమలు కన్నులమీఁదఁ బొదివి వ్రాలకమున్న పొర నేత్రముల కడ్డు చొరకమున్న |
 శ్రుతిపుటంబుల శక్తి సురిగి పోవకమున్న వళి లాననమునఁ బర్వకయ మున్న | హృద
 యంబులోఁ జేగ పడను దప్పకమున్న గాత్రంబు శిథిలంబు గాకమున్న | గీ. పండ్లు
 వేర్వారి కదలు చూపకయ మున్న | కాకి కడకంటిపైఁ జూపు రాకమున్న | కాలు
 నేయాడు తటియంద కదలవలయుఁ | దీగ్గనేవకు దేహ మస్థిరముగాన (కాళీ. 3 ఆ.
 ౮౪ పు). ఉ. కూఁకటివేడితోఁ గురులుకూడకమున్న కుచప్రరోహముల్ | పోఁల
 తోడి సామ్యమును బొందకమున్న నితంబ నీదుకున్ | ప్రేక్షకదనం బొకింత ప్రభవింపక
 మున్న ప్రసూనబాణుఁ డ | త్తాఁకలఁ బెట్టె దా నటవసామెత బాలికకై పిటాళికిన్
 (కళా. ౧ ఆ. ౨౬ పు). ఉ. ఇనుండు పశ్చిమాం | భోనిధిలోనఁ గ్రుంగ
 కయ మున్న రయంబున హవ్యవాహనా (మనుచ. ౨ ఆ. ౭౬).

౧.౨ సూ. వ్యాఖ్య:—(౨౬3 I విష. చూడు.) బా. క్రియా. ౪౦ సూత్ర
 మున నుపదేశింపఁబడు 'నుజి' తుమర్థక మగుటజేసి యట్టి తాదర్థ్యార్థక నుజ్యంతము
 వలయాద్వలకుఁ గర్తయై యన్వయింపనేరదు. కావునఁ బ్రకృతసూత్రముచే నట్లు
 కర్తయై నిల్చుట కర్తమగు భావార్థకము సాధింపఁబడుచున్నది. ఈ సూత్రముచే
 నుపదేశింపఁబడిన భావార్థక నుజ్యంతక్రియ వలయాద్విక్రియలకుఁ గర్తయగు
 చుండును. (చూ. ౨౬3 I విష). నుజి జీత్తుగాన బా. క్రియా. ౨౦
 సూ. చొప్పున ధాతువుతుది యుకార ముకారమగును. ఉదా:—చేయు+అ+ను+
 వలయును = చేయవలయును = చేయుటవలయునని యర్థము. చేయుట యావ.
 శ్యకమని పర్యవసీతార్థము. ఈ నుజ్యంతముతో జంటగా వలయాద్వలు ప్రయో
 గింపఁబడుట తఱుచయ్యను నిది భావార్థకము వ్యస్తము నగుటజేసి వలయాద్వ
 లకుఁ దర్వాత సంతుము ప్రయుక్త మగుచుండును. తర్వాతనే యవ్యవహితముగ
 నుండవలసినఁ బ్రసక్తియులేదు. సందర్భయోగ్యముగ వాక్యములోని స్థలాంతర
 మందును బ్రయుక్తము కావచ్చును. వలయాద్విక్రియలయందలి యాఖ్యాతముచే
 నీకర్త యభిహితమగును గాన నియ్యది ప్రథమాంత మనఁదగును. "కర్తయగు
 భావంబునందు నుజీయగు" నని సూత్రించుటచే నిది కర్తగనే యుండునను నియమ
 మేర్పడుచుండుటంజేసి దీనిపయ నితరవిభక్తులు నిల్వనేరవు. ఈ నుజ్యంతము ప్రథ

[బా. క్రి. 37 మొ. 34-౧౨౨ సూ.] భట్టారకుఁ డిట్టియెడల షష్ఠిని బ్రయోగించును.

మైకవచనముగ నె యుండును. ఇది స్త్రీ సమముగాన వీసివై 'ను' ప్రత్యయము నిల్పి లోపించునని సూరిపక్షముండును బ్రక్రియ నెన్నవచ్చును. (బా. తత్వ. ౫౭ సూ. ౧౬౧ I విష). ఉదా:- నీ వీపనిఁ జేక్షవలయును. ఇటఁ 'జేయన్' అనువానికిఁ గర్తయగు 'నీవు' అనుచోఁ బ్రథమ వచ్చెను. (నూ. ౨౬౩ I విష. బా. కార. 3౨ సూ) (ప్రాథ. క్రియా. ౨౭ సూ. చూడు). చేయుట వలయును - చేయుట వలదు - చదువుట కూడును - చదువుట కూడదు మున్నగురీతిని భావార్థక స్త్రోత్యము నరయు నది. ఇట్లు వలయ్యాదులకుఁ గర్తయగు భావార్థమునందు ధాతువునకు 'నుజీ' సంయతము ప్రాయశముగా నగును. ఉదా:- నీవు చేయుట వలయును = నీవు చేయవలయును. 'చేయు+నుజీ వలయును.' అనుచో బా. క్రి. ౨౦ సూత్రము చొప్పున నుజీ పరక ధాతుకారమునకు 'అ'త్వము "రాఁగా చేయును+వలయును = చేయవలయు" ననియగును. బా. సంధి. ౧౮ సూత్రముచొప్పున ద్రుతసంధిలో ద్రుతలోపము వచ్చె నని యెఱుంగునది. సూరిపక్షమునందలి సుశ్లేషరూపము చేయన్ వలయునని యుండును. న. జ్యోతమునకుఁ బరముగా బా. క్రి. ౧౧౫-౧౧౬ సూత్రములచొప్పున 'బాక్షికముగా - 'కాను-కను' శబ్దము లనుప్రయుక్తము కాఁగా, 'చేయఁగావలయు, చేయఁగవలయు' అను రూపములు సిద్ధించును. ఈ నుజీ జీత్తుగాన బా. క్రి. ౮౬ సూత్రముచొప్పున ముత్తగుచున్నది. కాబట్టి యిది పరమగునపుడు బా. క్రి. ౯౧ సూత్రముచేత చూచుధాతువునకు 'చూడు' అను నాదేశము గల్గునుగాన - వాడు చూడవలయును - వారు చూడఁగావలయును మున్నగురూపములు సిద్ధించును. నీవు చూడవలయును మీము చూడఁగావలయును మున్నగురీతి నియ్యవి మూఁడుపురుషములందును నొక్కరీతినే యుండుటను సూరి యుదాహరించెను. ఇట్లే వాడుచూడవలదు - వారు చూడవలదు - నీవుచూడవలదు - నీవుచూడఁగూడును - మీరుచూడఁగూడదు - వాడుచూడఁజెల్లును - మీముచూడఁజెల్లదు - నీవుచూడఁదగును - వాడుచూడఁదగదు - మున్నగురూపముల నెఱుంగునది. ఇత్యాదులు వలయ్యాదు లను నాదిశబ్దముచేత "అగును - కాదు - వచ్చును - రాదు - చను - పోలు" మున్నగు వానిని సంయతము గ్రహింపవలెను. నీవుచేయనగును - వారుచదువఁగాదు - మీరు చూడవచ్చును - నేనుజూడరాదు - మొ. 'నీ కిపని చేయవలయును' అనురీతి షష్ఠిని భట్టారకుఁ డిట్టియెడలఁ బ్రయోగించుచుండును. వలయ్యాదులు సాధారణముగాఁ దద్ధర్తార్థక ప్రథమపురుషైకవచనమున నుండును. 'వలసెను' అనురీతిని భూతార్థక ప్రథమైకవచనమును గలదు. అసమాపకముగాఁ బ్రయుక్తమగునపుడు 'ట' ప్రత్యయాయంతముగను 'న' ప్రత్యయాయంతాది ధాతుజవిశేషముగను గన్పట్టును. తే. శ్రి.

శ్రుతము గరునిఁ బరిజ్ఞానయుతునిఁ జేయు ।కాన శ్రుతవంతుఁ డగుట
వలయు” (ఆను. ౫ ఆ. ౧౪౮). అనురీతిని “వలయు” అనుదానికిఁ గర్తృభావార్థము
యగుట సహజము. ఇట్టి భావార్థక ‘ట’ ప్రత్యయమునకుఁ బర్యాయముగ “ను”
జ్యంతము ప్రయోగింపఁబడునని ప్రకృతసూత్రార్థము. తే.గీ. బలసి నీపుత్రులెల్ల
నొండొరులతోడ । నెట్లాడఁబడియుండుదు రట్లచేయ । వలయు..... (సఖా.
౨ ఆ. ౧౩౧). ‘వలయు’ అనునది ముందునిల్పుటకు:—క. వెలయ విధిదృష్టయ
మున । వలయుఁ బరాక్రమము నేయ వసుధేశ్వరయ । గలమగు బుద్ధియుఁ గడఁ
కయుఁ । గల పురుషుల కిదియ చూచె కర్తవ్యమిలన్ (సఖా. ౧ ఆ. ౧౩౧). వాక్య
మున నెచ్చటనేని యుండుట కుదా:—క. పితృసంకల్పము నేయఁగ । సుతుల కవశ్య
మును వలయు.....(సఖా. ౧ ఆ. ౯౪). క. అనఘా మద్విషనిహతుల కగు
నే బ్రదుకన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౯౯౦). ఆ-వె. కాన యొక వేడఁ గాదు నాకు (సఖా. ౨
ఆ. ౨౬౩). చ.....ఇంక పలుకన్ వలనెన్.....(సఖా. ౨ ఆ. ౨౪).
ఇంక నాకుఁ బలుకుట వలనెనని యర్థము. సూరి ప్రథమాంతములను మాత్రమె
యుదాహరించినను సంతటను నన్నయ భావార్థకక్రియకుఁ గర్తృయగుదాని ప్రథ
మాంతము సభ్యాహార్యముఁజేసి యద్దాని షష్ట్యంతము వలయాదులతో నన్వ
యించురీతిగఁ బ్రయోగించుచుండును. అట్లని యట్టికర్తకుఁ బ్రథమాంతప్రయో
గము లేదనరాదు. తిక్కనాదులు ద్వివిధముగను బ్రయోగించుచువచ్చిరి. ప్రథమ:—
ఉ.....దైవము తోడ్పడన్ వలయు. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౭౩). క.....
నాకు నీ జేమియుఁ జె । ప్పను వలవదు సంజయ (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౪). క. వినవలయు
వాని నెల్లను । జననాయక వింటి వీవు.....(ఆశ్వ. ౧ ఆ. ౮౪). వలయు
భాతు వీసందర్భమున ‘ట’వర్ణ కాంతముగ గయితము ప్రయుక్తమగును. ఆ-వె. అనఘ
నీదు బుద్ధి యలిలోక మగుటయుఁ । తెలిసికొనఁగ నాకు వలయునట్టి । ధర్మకోటి
నీవ తగఁజెప్ప వినవల । యుటయుఁ జెప్పె నంబుజోదరుండు (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౬౧).
క. లోకోచ్చేదముఁ గర్త । వ్యాకులతయుఁ గాక యుండ వలయుటకై ను । స్తోత్రా...
.....(శాంతి. ౬ ఆ. ౨౭౮). వలయును - వలదు - కూడును - కూడదు -
చెల్లును - చెల్లదు - తగును - తగదు. ఇత్యాదులు వలయాదులని సూరి
యుదాహరించెను. ఆదిశబ్దముచే, వలవదు - వచ్చును - చనును - రాదు - కాదు -
అగును - పోలును - మున్నగువాని నెన్నునది. మఱికొన్ని ప్రయోగములు:—
క. చనువె యధర్మద్యూతం । బున సిట్టులు పాండురాజపుత్రులఁ బ్రభులన్ । వనఁ
గఁగొనిఁ జేయ దుర్యోధన్ । ధన భృతరాష్ట్రులకు విగతదయహృదయులకున్ (ఆర. ౧ ఆ.

[బా. క్రి. ౩౫ మొ. ౩౬-౧౨౨ సూ.] వలయ్యాదియొగ కవిప్రయోగములు. 1446

౩ పు). మ.....మహోగ్ర కాననాం | తరముల నుండకుండ సతివారుణ
దుర్మగసంగమంబునం | జొరయక యుండఁగా మనకు బోలు నమందమనః ప్రియం
బుగాన్. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౪౨). ఆ-వె. ఆతః డెవ్వఁడొక్కొ యమ్మహాత్మునిఁ గనుం |
గొనఁగఁ గౌఁగిలింప విషయమొప్పు | నష్టపాద్యవిధుల నచ్చొన భక్తి సు | యుక్తి
నెపుడు గొలిచియుండ వలయు. ఇట్టులాక్క వలయ్యాదిధాతువుతో ననేక సుజ్యం
తము లన్వయించుటయు సమ్మతమె, ఉ.....దైవము తోడ్పడన్ వలయు
(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౩). ఇందు సుజ్యంతక్రియయొక్క కర్త ప్రథమాంతము. సుశ్లేష
సంధియఁగలదు. (౨౬౩ I విష. బా. క్రి. ౩౨ సూ). చ.....ఎట్టులైనఁ
జం | పన తగు (భీష్మ. ౩ ఆ ౩౧౦). (చంపన తగు = చంపుటయే తగును). సీ. అనిన
మరుత్తుఁ డయ్యమర గురుండు నాయాగంబు నడపుట కాత్తరొసే | రాకున్న సంవర్త
బ్రాధించి తెచ్చితి నింక నట్టులు సేయ నెట్లు వచ్చు.....(ఆశ్వ. ౧ ఆ. ౯౦).
(ఎట్టులు సంవర్తని విడుచుటలు) ('ఎట్టులు సేయ నెట్లు' అను ముద్రణము తప్పు.
అనన్వితము. నాయొద్దనున్న తాళపత్రమాతృకలు రెంటును 'చేయ నెట్లు' అనియె
యున్నది.) ఇందలి వచ్చుధాతువున కాగమన మర్థము కాదు. "వచ్చున్ = తగును =
వలనుపడును" అని యర్థము. ఇట్లే వలయ్యాదులలోని 'రాదు' అనుదానికిని
'వలనుపడదు - తగదు' అనియె యర్థము. తే-గీ. తేజీచూడను రాకున్కి తెల్ల
మధిప (శల్య. ౧ ఆ. ౪౮). చ.....తప మాచరించి నిగమాధ్యయనం జొన
రించి కానరా | దనఘ మదీయ దివ్యపరమాకృతి (భీష్మ. ౧ ఆ. ౨౨౦). ఆ-వె. అగ్ని
శిఖయుఁ బోలె నంటను డాయను | జూడరాని యట్టి శుభచరిత్ర. (ఆర. ౨ ఆ. ౯౧)
(చూడరాని=చూచుట వలనుపడని) క. నకుఁడును సాత్యకియు వృకో | దరుండును
మనసేనఁ గలఁచెదరు నైంధవుఁ జే | రిరి నీకుఁ దగునె నరునిం | జొరనిచ్చితయేరి వారిఁ
జొరనీ ననఘ. (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౧౬౩). (చొరసీన్+చొరనిచ్చుట, తగునె). క. వెగ
డొంది యట్లు పలుకఁగ | నగునే పగతురు ప్రమోద మందఁగ.....(విరా. ౪
ఆ. ౬౬). తే..... | అనెడు సప్తవ్యసనములఁ జనదు తగుల (ఉద్యో. ౨ ఆ.
౪౪). క. క్షీరోదకవృత్తి మనము | వారలునుంగలసి బ్రదుక వలదే నెమ్మిన్ (ఉద్యో.
౧ ఆ. ౨౬౩). మ. మన కీకుండఁగ వచ్చునే.....(ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౬౬).
ఆ-వె. కాన యింక వేడఁ గాదు నాకుఁ (౪భా. ౨ ఆ. ౨౬౩). సీ.....ఆ-వె.
కాన గాలము సేమనఁ గాదు తండ్రి (కాంతి. ౪ ఆ. ౨౩). ఆ-వె. నమ్మదగనివారి
నమ్మక యున్నది | తగినవారి నైనఁ దద్ద నమ్మి | యుండఁదగదు.....(కాంతి. ౩ ఆ.
౨౩౯). మ. తలఁపం గూడునె యంతలేనీ దొర లీ దై న్యంబు (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౫).

చ. ఆషలిన తారకాసముదముంబుల నెన్నను సర్వవేద శా | స్త్రముల యశేష
 పారము ముదంబునఁ బొందను బుద్ధిబాహు వి | క్రమమున దుర్గమార్థజలగౌరవ
 భారత భారతీ సము | ద్రము దరిఁగంగ నీఁదను విధాతృశక్తైనను నేరఁబోలునే
 (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯). నేరఁబోలునే = నేర్పుట పోలునే = నేర్పుట వీలుకడుచా.
 ఇందలి 'ఎన్నన్ - పొందన్ - ఈఁదన్' అనునవి తుమర్థకములె కాని భావార్థక
 ములుకావు. "ఎన్నుటకును - పొందుటకును - ఈఁడుటకును - నేర్పుట" అని
 యర్థమగుటంజేసియు భావార్థక నుజ్యంతము చతుర్థ్యర్థక షష్ఠ్యంతమగుట సమ్యతము
 కామింజేసియుఁ 'తుమ్' ప్రత్యయము తాదర్థ్యార్థకమగుటచే నట్టి షష్ఠ్యర్థక నుజ్యం
 తములు తుమర్థకములనుట యుక్తమగుటంజేసియు నవి భావార్థక నుజ్యంతములు
 కానేర వనఁదగును. ఇట్లే యీక్రింది ప్రయోగములందలి నుజ్యంతములు భావా
 ర్థకములు కావనియుఁ దుమర్థకములనియు గ్రహింపవగును. ఆ-వె..... |
 ఏమి నేయనేర్తు రిందుకులుఁడ. (సభా. ౨ ఆ. 3౧3) (చేయనేర్తురు = చేయుటకు
 నేర్తురు = చేయుటకు నేర్తురు). సీ.....కుక్క | లిభకుంభదళన మహిష్ట స్థి
 రసఖ మఖుఁడగు హరిమీఁద మొఱిఁగిఁదేమి. ఆ. వె. నేయనోపు.....
 (సభా. ౨ ఆ 3౧౪) (చేయనోపున్ = చేయుటకు సమర్థమగును). సీ.....
 ఆ-వె.....అ | ట్లయినఁగాని చాల వతనిఁ బొగడ (సభా. ౨ ఆ. ౪౧). ఇట్టి
 యెడల నొక్కొకప్పుడు తాదర్థ్య చతుర్థ్యర్థక షష్ఠియే ప్రయోగింపఁబడుటయుఁ
 గలదు. చ.....పరలోకసౌఖ్యముల్ | గనుటకు నేర రిక్కడి సుఖంబులు...
(ఆర. ౪ ఆ. ౧౭౬). ఇట్లే శత్రుత్వాది యోగమందును తాదర్థ్య చతుర్థ్య
 ర్థక షష్ఠిస్థానమందే దుమర్థక నుజే నెన్నఁదగును గాని భావార్థక నుజే నెన్నరాదు.
 క.....బ్రాహ్మణులకుఁగా | క.....ఓరుల కలవియె.....(ఆర. ౪ ఆ.
 ౧౭౭). దీనిచొప్పుననే నుజ్యంతమును దుమర్థకమె యని యెన్నవగును. క. మన
 నేనల నొక్కెత్తునఁ | గొనఁదలచి కడంగి వచ్చు గురుపుత్తుని మా | రొక్కన దృష్ట
 దృశ్యమునిఁ గా | వను శక్యమె సీకు నిచటివారికి నధిపా. (ద్రోణ. ౫ ఆ. 3౫౫ ప).
 చ. విశ్వసం | హరు నుజ కెత్తిపోయి కలహంబున నోర్వంగ నీయలంతియే (నన్ని.
 కు. ౪ ఆ. ౪3౨). మ...విశ్వసం | హరు వర్తించు మహా వ్రతోపహతి నేయం బూన
 నీప్రాప్తియే (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪33). ఉ. చావఁగ నేయ నెవ్వఁడును జాలఁడు
 (భీష్మ. 3 ఆ. 3౧3). ఉ. వింతయె కాముశక్తి యుడివింపఁగ శక్యమె యొట్టి వారికిన్
 (ఆది. 2 ఆ. ౫౯ ప). వలయాదుల కర్థవిశేషములందుఁ బృథక్ ప్రయోగమును
 ప్రభువుమైకవచనాదీతరస్థల ప్రయోగములును గలవు. క. నరునత్యద్భుతవిక్రమ!

పరిణతి సూడఁ గనుదోయి పదిజేల్ వలయున్ (శ్లో. ౨ ఆ. ౨౦౩) (నూడు. శ. ర. వలయుశబ్దము). ఆ.వె. ఇట్టి వర్తనముల నెఱాడు పాండవులకుఁ దగిలి ప్రీతిసేయఁ దగితిఁ గాని (ఆర. ౫ ఆ. 3౦౯) (ఇచట 'చేయన్' అనునది భావార్థకము కాదు. తుమర్థక నుద్యంతము. ఉ. నా భుజవీర్య విక్రమగుణంబులకుఁ దగుచున్న యా ధనుఁ డ్లాభము (సభా- ౧ ఆ. ౧౨౮). పర్వకవృత్తము - కొడుకుపల్కు విని కూడదు నాక దురాత్ముడై (ఆది. ౬ ఆ. ౨3౦). క. తగునిది తగదని యెవలో! వగవక.....(ఆది. ౧ ఆ. ౮౬ ప). క.....నీకు దురాగ్రహ మగునే (ఉద్యో. 3 ఆ. 33౦). (అగునే = తగునా!)

భవే త్కః స్త్రీసమా న్నామ్ను । ఉత్సవ తస్మిన్ పరే
నన్నయా. భవేత్ । త్వార్థే చ వ్యతిరేకార్థే । థాతో స్తత్రైవ
3౧౦ విషయము. మి ర్భవేత్. (విశ్వ. క్రియా. ౨౧ కారి. అహో.
౫౦౨ పుట).

కల్పతరువు. 3౧౦ విషయము:—భవే త్కః ఇత్యాది పూర్వార్థమునకు ౨౯౦ విషయమున వ్యాఖ్యి చేయఁబడెను. కవర్ణక ప్రస్తావమున వ్యతిరేకత్వాల్లక 'క' ప్రత్యయమును నట్టి వ్యతిరేకార్థక ప్రస్తావమున వ్యతిరేకభావార్థక 'మి' ప్రత్యయమును నుపదేశింపఁబడుచున్నది. వ్యతిరేకార్థే త్వార్థే చ=వ్యతిరేక త్వార్థమున, థాతోః= థాతువునకు, కః = 'క' ప్రత్యయ మగును - చశబ్దమహిమచే బూర్వార్థమునుండి 'కః' అనునది యాకృష్ట మగుచున్నది. "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్" అను చొప్పున థాతువుతుదిని "అత్త్యము" నిల్పును. ఉదా:—చేయు+అ+క = చేయక = 'అకృత్వా' అని యర్థము. తత్రైవ = ఆవ్యతిరేకార్థమునందె, థాతోః = థాతువునకు, స్వార్థే = థాత్వార్థమునందు, మిః = 'మి' ప్రత్యయము, భవేత్ = అగును. 'స్వార్థే' అనునది 'నామ్నుః కవర్ణకః స్వార్థే । స్వార్థే' అను మూలభూతచింతామణి సూత్రమునుండి యను వృత్తమగుచున్నది. "థాతో స్వార్థే వ్యతిరేకార్థే" అనఁగా వ్యతిరేకవిశిష్ట థాత్వార్థమునం దనునర్థము లభించుచున్నది. వ్యతిరేక విశిష్టభావార్థమున థాతువుతుదిని 'మి' ప్రత్యయము నిల్పునని పర్యవసితమగుచున్నది. "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్" అను చింతామణిసూత్రముచొప్పున థాతువుతుదిని 'మి' ప్రత్యయమునకుఁ బూర్వమున 'అత్త్యము' నిల్పును. ఉదా:—చేయు+అ+మి = చేయమి = 'చేయకుండుట - చేయకపోవుట' అనియర్థము. ఇట్లే - వండమి - చదువమి - తినమి-మొ. వ్యతిరేకత్వాల్లము ముందు విస్తరింపఁబడును. (విష. 3౧౨). ఆంధ్రశబ్దచింతామణి "పునరాగమః క్రియాణామ్" అనుసూత్రముచే

సాధించురూపములనే యధర్వణుఁ డిట్లు వివరించెను. (చిం. వి. ప. 000 విష), ప్రయోగములు:—క. సమరవిముఖత్వమును రణ | విముఖులఁ జంపుటయు శరణు వేడిన రక్షిం | పమియును యాదవవంశో | త్తములం దివి గలవె చెపుమ దారుక తనయా (ఆర. 0 ఆ. 020). (రక్షింపమి = రక్షింపకుండుట 'రక్షించుట' అను దానికి వ్యతిరేకార్థము. 'మి' ప్రాసస్థలగతము). క.....తనవా | క్యము లంఘింపమికి బ్రస | న్నమనస్కుండై.....(ఆర. 3 ఆ. 0ర3), సీ. త్రేతాగ్ను లెల్లను దేజరిల్లమి: జేసీ.....(ఆది. 0 ఆ. 0ర0), క. త్తమియింపవలయు నొకఁ డెఱుంగమి నేమే నన్నంతఁ గటకటఁబడి.....(విరా. 0 ఆ. 099) ('మి' ప్రాస స్థానగతము). క. ...దైత్యాన్వయ | మృత్యువయై యెరఁగు నొప్పమికి మితిగలదే. (హరివం. పూ. భా. 0 ఆ. 0౬3) (వి. యతిస్థానగతము) క. త్తమియించువారిఁ గని చా | లమి వెట్టుదు రై ననుం దలంప ననూన | త్తమయ కడు మెఱయు..... ... (ఉద్యో. 0 ఆ. 00).

కాలవ్యా. వ్యతిరేకభావంబున మిజీయగు. 32.

300 I విషయము. వ్యతిరేక విశిష్టక్రియాభిధాన ధాతువునకు మిజీ యగు - వండమి - పండమి.

సంజీవని. 300 I విష:—వ్యతిరేకభావాన్ధమనఁగా వ్యతిరేకముతోఁగూడిన ధాత్వర్థము. ఈవిషయమునె సూరి వివరించుచున్నాఁడు. వ్యతిరేకముతోఁ గూడిన వ్యాపారమును దెల్పు ధాతువునకు మిజీప్రత్యయ మగునని యర్థము. మిజీ జీత్తు గాన బా. క్రియా. 00 సూత్రముచొప్పున ధాతు కారమున కాదేశముగా 'ఆ' కారమువచ్చును. వండు+ఆ+మి = వండమి = వండకుండుట. ఇట్లే - పండు+ఆ+ మి = పండమి = పండకుండుట. కల్పతరువున దీనికిఁ గవిప్రయోగములు యతిప్రాస స్థానగతములు చూడఁబడెను.

నన్నయ. క్త్యాభూతయో: క్రియాస్త స్యేత్. (ఆం. చిం.

300 విషయము. క్రియా. ౬ కారి. అహో. 020 పు).

కల్పతరువు. 300 విష:—0౯౬ విషయమున నీసూత్రము వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. క్త్యాభూతయందును భూక్త్యాభూతయందును క్రియ తుదిన 'ఇ' వర్ణకము నిల్పు వని యర్థము. క్త్యాభూతయందనఁగా సంస్కృతమున "క్త్యా" ప్రత్యయము వచ్చునర్థము నందని యర్థము. "3300. సమానకర్తృకయో: పూర్వకాలే (3-౪-00) సమాన కర్తృకయో: ధాత్వర్థయో: పూర్వకాలే విద్యమానాద్ధాతో: క్త్యాస్యేత్. భుక్త్యా ప్రజి, ద్వివచన మత న్నమ్. భుక్త్యా పీత్వా-ప్రజతి....." (సి. కా. ఉత్తర

కృదప్ర ఓకక ర్త యనేకవ్యాపారములను జేయునపు డందలి తుది వ్యాపారమునకుఁ బూర్వమందు జరపినక్రియలను దెలుపుధాతువులకుని సంస్కృతమున “క్వా” ప్రత్యయము వచ్చును - తెల్లన ‘ఇ’ ప్రత్యయ మగును. భుక్వా వ్రజతి = భుజించి వెళ్ళుచున్నాఁడు. “సమానకర్తృకయోః” అనుచోటి ద్వివచనము లెక్కించునది కాదు. భుజించి త్రాగి వెళ్ళుచున్నాఁడనియు నిట్లు క్వా ప్రత్యయ మనేకధాతువులకు రావచ్చును.

ఇట్లు పాణినీయమునఁ జెప్పఁబడియున్నను నిందులకు విరుద్ధమగు ప్రయోగములు మహాకవుల కావ్యములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. “శ్లో. అనుభవతి శచీత్థం సా ఘృతాచీముఖాభి | ర్న సహ సహచరీభి ర్నన్దనాన్ద ముచ్చైః | ఇతి మతి రుదయా సీ త్పక్షిణః ప్రేక్ష్య తైమిరివిపినభువి సఖిభి స్సార్థ మాబద్ధభేరామ్” (నైష. ౨౪౪. ౧౦౯ శ్లో.) ఉద్యానమునఁ జెలులతోఁగూడి క్రిడించు దమయంతిని జూచి ఘృతాచి మున్నగు నప్పరసలతోఁగూడి నందనవనమునఁ గ్రిడించు శచీ కిట్టి యానందము గల్గలేదను బుద్ధి హంస కుదయించెనని పై శ్లోకమున కర్థము. ఇందు ‘దమయంతిని జూచి హంసకు బుద్ధి యుదయించెనను వాక్యమున భిన్నకర్తృకత్వమునందును ‘క్వా’ ప్రత్యయము వచ్చుట సంభవించి యున్నది. చూచుటకుఁ గర్త హంస; ఉదయించుటకుఁ గర్త బుద్ధి. ఇట్టియొడల ‘స్థితస్య=ఉన్నట్టి’ అను పద మధ్యాహృత మగుచున్నదనియు దమయంతిని జూచి యున్నట్టి హంసకు బుద్ధి యుదయించె నని యన్వయించినచో వ్యాకరణవిరోధము తొలంగుననియుఁ బండితులు సమర్థించుచున్నారు. అట్టి యన్వయమునఁ ‘దమయంతిని జూచియున్నట్టి’ అనుచోఁ జూచుటకును నుండుటకును గర్త హంస యొక్కటే యగునుగాన సమానకర్తృకత్వమునకు భంగము లేదని తాత్పర్యము. “ప్రేక్ష్యతి క్వా ప్రత్యయాన్తస్య ఆనన్తరక్రియయాసహ ఏకకర్తృత్వనియమాత్ స్థితస్యేతి పక్షిణ ఇత్యస్య విశేషణ మధ్యాహర్యమ్” (జీవానన్దవ్యాఖ్య). “ఏకకర్తృకత్వా భావాత్ క్వా ప్రత్యయాయపవతై స్థితస్యేత్యధ్యాహర్యమితి” (ప్రేమచంద్రన్యాయరత్న విరచితాన్వయబోధినీవ్యాఖ్య) “అత్ర క్రియాణామేక కర్తృత్వ ఏవక్వాచ్ స్యాత్ - తేన గురౌ గతే శిష్యో భుజ్ కే ఇత్యాదౌ న స్యాత్ - కిన్తు పుత్రం దృష్ట్వా సుఖా భవతి - శత్రుం దృష్ట్వా దుఃఖం భవతీత్యాదౌ స్థితస్యేత్యధ్యాహరౌ దేకకర్తృకత్వే క్వాచ్” (ముద్గ. ౧౧౬౬ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య). ఇట్టి ప్రయోగములు సంస్కృతమున ననేకములు గలవు. శ్లో. యద్దృష్ట్వా నాఽపరం దృశ్యం | య ద్భూత్వా న పునర్భవః | యజ్ఞత్వా నాఽపరం జ్ఞయం | తద్ బ్రహ్మ త్యవధారయేత్ (శ్రీమచ్ఛంకర భగవద్గీతాపద్యకృత

బోధము. ౫౫ శ్లో.) 'యద్ - జ్ఞాత్వా స్థితస్య అపరం దృశ్యం న భవతి' అనురీతి నిందును 'స్థితస్య' అనువాని యధ్యాహార మావశ్యకమే. ఇట్లే నోయ తెఱచినాని పరుండెను మున్నగుచోటులందు సమానకర్తృకక్రియలలోని పూర్వకాలి కర్తృము వివక్షాధీనమనియు గ్రహింపవలయును. "యద్యపి కంసపతనాన స్తరమేవ యునత్కారో భవతి తథాపి యనదితి కృత్వా కంసః పతతి ఇత్యాదౌ యునత్కారస్య పూర్వకాల వివక్షయా క్త్వాచ్ స్థితీ. ఏవం ముఖం వ్యాదాయ ని ద్రాతీత్యాది" (ముద్గ. ౧౧౬౬ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.)

పయి నుదాహరించిన యుద్దేశముతోనే కావలయు నీక్రిందిరీతి నాంధ్రమహా కవులును బ్రయోగించియున్నారు. క. అమరారిమగ్ధుడు చ | క్రము గ్రక్కు న నేయ రాహుకంతము దెగి దే | హము ధరణిఁ బడియె.....(ఆది. ౨ ఆ. ౧౯) ఇచట 'కంతము దెగియున్న దేహము' అనురీతిని 'ఉన్న' (స్థితస్య) అను పద మధ్యా హార్యము తెగుటకు నుండుటకును గర్త కంతమే యగుటచే సమానకర్తృకత్వము సిద్ధించుచున్నది. నీ. ఈవెండ్రుకలు పట్టి యాడ్చిన యాచేయ.....రూ | పటి యున్నఁ గని యుడు కాటుఁగాక.....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౭). ఇచట "కని = చూచియున్న నాకు" అని యన్వయము. 'నాకున్' అనునది యెట్లు నధ్యాహార్యము కావలసినదె. సమానకర్తృకత్వసిద్ధికయి 'ఉన్న' (స్థితస్య) అనునది యధ్యాహార్యము. "ఆ-వె.....అత్తటి నాకల | కల మెటింగి కీచక వ్రజంబు "చ. కడు వెన వచ్చి రూపఱిన కాయము నున్న తెఱంగుఁ జూచి బి | ట్టడలు మనంబునం గదిరి హా యనువారును.....పలవించువారునై (విరా. 3 ఆ. ౫ ప.) ఇచట 'కదిరి = కదిరియుండన్' అని యన్వయముగాన 'ఉండన్' అనునది యధ్యాహార్యము. నీ.....భీము గదాహతి భూమిఁ గూలి | యాతనిచేత సర్వాంగంబులందును, గలుగు క్రొన్నెత్తురు కాంక్షఁ ద్రావఁ | బడి మఱి తెగటారి పడి యున్నవాడు దు శ్చాసనుఁ డీతఁడు.....(స్త్రీ...౨ ఆ. ౫౫ ప). ఇచట "త్రావఁబడి యుండఁగా" అని యర్థముగాన 'ఉండన్' అను పద మధ్యాహార్యము. ఇట్లే యంతటను నధ్యా హారముచేసి యేకకర్తృకత్వమును ఘటంపఁజేయవలయును. ద్విపద. ఎనయంగ నార్నూలు నేఁబదియేడ్లుగనయె నీ విట వచ్చి గుంయమివర్య (బసవ. 3 ఆ. ౧౧౫౯) నీ. వెఱపులు వైకొని.....కామ ములరి.....చింతలు విజృంభించి..... విముగ్ధతలు బలసి.....ఎ-గీ. గోవిందునిఁ దగిలెరి.....గోపకాంతలు... (హరి. పూర్వ. ౮ ఆ. ౧౮౮ ప). ఇట క్త్వార్థకము లన్నిటిచోటులందును 'ఉండన్' అనునదియే యధ్యాహార్యము.

సమానాశ్రయంబులు బూర్వకాలంబునఁ దివ్యకృ
బగు. 3౮.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ఏకాశ్రయంబులగు క్రియలలోపల నెయ్యిది పూర్వ
కాలికంబగుం దద్వాచియగు థాతువున కి వర్ణకంబగు.

3౧౧ I వివరణము. ఇదియె క్త్వార్థంబు నాఁబడు. వండి - పండి - విని - కని.
సమానకర్తృకంబు లనక సమానాశ్రయంబు లనుటం
జేసి చైత్రునిచేత మైత్రుండు కొట్టుబడి మడిసె
నిత్యాది సిద్ధంబయ్యె.

సంజేవని. 3౧౧ I వివరణము.—సమానాశ్రయంబు లనగా నేకాశ్రయంబులని
సూరియే వివరించెను. ఒకకర్త నాశ్రయించియున్న క్రియలలో బూర్వకాలమును
బోధించు థాతులకు 'ఇ' ప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. ఉదా:— రాముఁ డన్న
మును వండి దాని భుజించి కొంతసేపు విశ్రమించి వచ్చెను. అనుచో 'అన్నమును
వండట భుజించట విశ్రమించట' అను క్రియలు మూడును వచ్చుటకు బూర్వ
కాలికములె. నాలుగు క్రియలకును రాముఁడే కర్త. నాలుగు క్రియలను రామునె
యాశ్రయించియున్నవి. ఇదియె క్త్వార్థక మనఁగా నీ 'ఇ' ప్రత్యయమె క్త్వార్థక మని
వ్యవహరింపఁబడుచున్న దని తాత్పర్యము. క్త్వార్థకమనఁగా సంస్కృతమునందలి
క్త్వాప్రత్యయముయొక్క యర్థము గలదనిభావము. పాణినీయమున "సమానకర్తృ
కయోః పూర్వకాలే" అని చెప్పఁబడియున్నను కల్లుచెప్పట యాంధ్రవ హాకివి
ప్రయోగానుకూలము కాదనియు సమానాశ్రయముల కని తెలుంగును. జెప్పకొనుట
యావశ్యకమనియు సూరి "సమానకర్తృకంబు లనక సమానాశ్రయంబులనుటంజేసి
చైత్రునిచేత మైత్రుండు కొట్టుబడి మడిసె నిత్యాది సిద్ధంబయ్యె" అను వాక్యముచే
విశదపఱచెను. సూరి యుదాహరించిన వాక్యమునఁ గొట్టుటకు గర్త చైత్రుండు,
మడియుటకు గర్త మైత్రుండు. ఇట్టివాక్యమున "కొట్టుట, మడియుట" అను
రెండు క్రియలను విడిన్నకర్తృకములగుటంజేసి సంస్కృతకర్థిని క్త్వాప్రత్యయము
రాజాలదనియు దాను జెప్పినరీతిని, "కొట్టుబడుట యను క్రియాఘమును మడియు
టయు మైత్రు నొక్కనినే యాశ్రయించి యుండుటచే నవి సమానాశ్రితములగుటం
జేసి క్త్వాప్రత్యయము వచ్చుట కవకాశము కల్గెననియు సూరి యాశయము.
"సంస్కృతంబులో నీ వాక్యంబు తెలుంగునందువలె క్త్వార్థకంబుతో వడింప వలను
పడదు. 'చైత్రేణ హతో మైత్రో మమార' అని కర్తార్థక క్త్వ ప్రత్యయంతంబుతో
రచింపఁబడెను, భావల చైత్రుడేసి వాక్యంబులు తాత్పర్యంబులొ నేకంబైనను

రచనఁజేసి భిన్నంబు లగును" (బా. గు. ప్ర. 330 పుట; ద్వి. ము.) అని గుప్తార్థ ప్రకాశికా వ్యాఖ్యాత వివరించెను. ఈ వివరణము బా. సా. పే. వ్యాఖ్యాత స్వీకరించి యెక్కించెను. బాలవ్యాకర్తగాని తద్వ్యాఖ్యాతలుగాని వెనుకఁ గల్గు తరువులో (300 విష.) జూపఁబడినరీతిని సంస్కృతమందును నిట్టిమొడల క్వాప్రత్యయముతోడి ప్రయోగము సమ్యతమెయని గ్రహింపరైరి. మఱియుఁ జైత్రునిచేతఁ గొట్టఁబడఁగా మైత్రుండు మడిసె ననురీతిని సమానాశ్రయంబులం బూర్వకాలంబు నందు భావలక్షణార్థక నుజీవచ్ఛుటయుఁ బ్రసిద్ధమెరుగుటజేసి (బా. క్రి. 80 సూ.) సూరిలక్షణ మతివ్యాప్త మగుచున్నది. అట్లే చైత్రునిచేతఁ గొట్టఁబడుటచే మైత్రుండు మడిసె ననురీతిని భావార్థక ట ప్రత్యయఘటితస్థలములందు నద్దాని కతివ్యాప్తి దుర్వార మగుచున్నది. కావున నేకకర్తృకత్వదశమును వీడరాదు. ఈవిషయమునే దుర్గాదాసపండితుం డీక్రిందిరీతిని వక్కాణించెను. "అత్ర క్రియాణా మేకకర్తృకత్వే ఏవక్వాచ స్యాత్. తేన గురౌ గతే శిష్యో భుజ్జే ఇత్యాదౌ నస్యాత్." (ముగ్ధబోధ వ్యాకరణము. 005 సూ. వ్యా.) ఇంతియకాక సూరి సూత్రము "రాహుకంతము తెగి దేహము ధరణిఁ బడియె" (ఆసి. 2 ఆ. 09). మున్నగు ప్రయోగములం దవ్యాప్తమును నగుచుండుటచేతఁ బ్రాధవ్యాకరణకర్త "ఒక్కొకచో భూతార్థ కాసమాపక క్రియ హేత్వర్థకంబు నగు" (ప్రాధ. క్రియా. 01 సూ.) అని సూత్రించి "రాహుకంతము దెగి....." మున్నగు నుదాహృతులను జూపెను. దేహము ధరణిఁ బడుటకుఁ గంతము తెగుట హేతువగు చున్నది గాన "తెగి" అనుచోట "ఇ" ప్రత్యయము హేత్వర్థమున వచ్చెనని తాత్పర్యము. ఇట్టి స్థలములుపైతము వెనుక ప్రాసిన (300 విష.) ముగ్ధబోధవ్యాఖ్యాత వ్రాతవొప్పన కంతము 'తెగియున్న దేహము ధరణిఁ బడియె' అనురీతిని 'ఉన్న' శబ్దాధ్యాహారముచే సమర్థితమగుచున్నది. ఇది యట్లుండఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేష సూత్రముపైత మంతటను గార్యకారి కాలేదు. వెనుక నుదాహరించిన (300 విష.) ప్రయోగములు కొన్నిటిలో హేత్వర్థకత్వముపైతము కానరాదు. "ద్విపద. ఎనయంగ నార్నాటు నేఁబది యేండ్లు | సనియె నీ విట వచ్చి సంయమివర్య" (బసవ. 3 ఆ. 009). ఇట సంయమివర్యుండు వచ్చుటచేత నార్నాటు నేఁబదియేండ్లు పవలేదుగదా. ఇట్లే యచటి తిక్కయజ్ఞప్రయోగమునందును హేత్వర్థకత్వము కుదురుపడలేదు. నీ.....భీము గదాహతి భూమిఁ గూలి | యాతనిచేత సర్వం గలుగులందును, గలుగు ంన్నెత్తురు కాంక్షఁ ద్రావఁబడి మఱి తెగటారి పడియున్న బాదుడు, క్షాత్రునుఁ డీతడు..... (స్త్రీ. 2 ఆ. 011 ప.) ఇందు "కూలుట,

[బా. క్రి. 30 సూ.] ఉండు ధాతుజరూపాధ్యాహారమున నర్థవిశేషసంగ్రహము.

తేగటారుట, పండియుండుట” అను క్రియలకుఁ గర్త దుష్కారండు. త్రాగుటకుఁ గర్త భీముండు. పానక్రియాఫలాశ్రయము రక్తమగుటచే సమానాశ్రయత్వమును లేదు. దుష్కారముండు భీముగదాహతిచేఁ గూలి పడియున్నవాడని చెప్పఁబడుటచే, బడియుండుటకు రక్తము త్రాగఁబడుట హేతువు కానేరదు. గదాహతి చేఁబడి యున్నపిమ్మటనే యాతనిరక్తము భీమునిచేఁ ద్రాగబడెను. ఇచటసయితము, “భీమునిచే రక్తము త్రాగఁబడి యుండఁగాఁ దెగటారి పడియున్నవాడు దుష్కార నుండు” అనురీతిని ‘ఉండఁగా’ అనుదాని యధ్యాహారముచే సమానకర్తృత్వము సుఘటిత మగుచున్నది. త్రాగుటకును నుండుటకును గర్త భీముడనియు, గూలుట కును దెగటారుటకును బడియుండుటకును గర్త దుష్కారముండును నగుటచేత సమాన కర్తృకత్వము కుదురుపడుచున్నది. ఇట్లుండు ధాతురూపాధ్యాహారముచే “సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే” అను పాణినీయమందలి క్వాప్రత్యయలక్షణము నిర్బాధ మగుచున్నదనియు సంస్కృతభాషారీతిని బాగుగఁ జూచికొనక సూరి ప్రభృతులు చేసిన సవరణములు సరికావనియు గ్రహింపవలెను. ఇట్లే “క్వార్థకంబు కొన్నియెడల విశేషార్థకంబు నగు. (గాణ. క్రియా. 302 సూ.) ఉదాః—ఇచటి కిమ్మునివరేణ్యః । డేతేర దొరకొని యెన్నియో నాశ్శయ్యో.....కళా. ౨ ఆ. 30. (దొరకొని = మొదలుకొనుట).....మఱి యిట్టటేగి యెటుంగవు (ఏగి = ఏగుట) (కళా. 3 ఆ. ౧౨౯).....అనుభవించి యెటుంగ (అనుభంవి = అనుభవించుట) పిలిచి పుచ్చనలయు (ఉవోష్ఠి. ౧ ఆ. 32). (పిలిచి = పిలుచుటకు).....” అనుగాణపత వివరణకర్త చూపిన ప్రయోగములుసయితము “ఏగియెటుంగవు = ఏగియుండుట యెటుంగవు” అనురీతినె యుండుధాతుజ రూపాధ్యాహారముచేతనే సమర్థితములు కానోవును.

సంస్కృతమున “సమానే ౭నఞ్ పూర్వే క్త్వో ల్యప్ (2-౧-32) అవ్యయ పూర్వపదే ౭నఞ్ సమానే క్త్వో ల్య బాదేశః స్యాత్. తుక్ - ప్రకృత్య (నిషీయ మ్మొ.) అనఞ్ కిమ్ - అకృత్వా.....” (సి. కౌ. 333౨ సూ.) అనుచొప్పున క్వాప్రత్యయస్థానమున ల్యప్ప వచ్చుటయుఁ గలదు. కావున నీ ‘ఇ’ ప్రత్యయ మును “ల్యబర్థక” మనియు వ్యవహరింపనగును. “గ్రహించి = గృహీత్వా - సంగ్రహించి = సంగృహ్య” అని యిట్లవ్యయపూర్వకత్వమున సంస్కృతమునఁ గల్గుభేదము తెలుంగున గల్గుదు.

“మిక్కిలు. దే. ఆ - క్రి. మీటు - అలికయించు” (శ-ర). అనుచొప్పున ‘మిక్కిలు ధాతు క్త్వార్థకరూపము ‘మిక్కిలి’ యగును. క. తలఁదలతోఁ దాటిం

చినఁ | దల మీఱున్ గాలు గాలు దాటించిన మి | క్కిలు.....(ఉ. హరి. ౬ ఆ. శ. ౮). అట్లయినను “మిక్కిలి = అధికమైనది” అనురీతిని విశేషణమును గలదు. క. గ్రక్కున నొక్కట నడఁగెను | మిక్కిలి చేతులును వాని మిక్కిలి కన్నుల్ (సభా. ౨ ఆ. ౫౭ ప). క. పాండవుల విభవ మది యా | ఖండలు విభవంబుకంటె గడు మిక్కిలియై |(సభా. ౨ ఆ. ౧౦౮). నీ.....ధేనువు మిక్కిలి మానవులకు (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧). ద్విపద. కరమర్థి మిక్కిలి కన్నుచ్చుటయును (బసవ. ౮ ఆ. 3౦౮.) (మిక్కిలి కన్ను = ఈశుని మూఁడవకన్ను)

“ఎత్తుకొని=ఎత్తుక=ఎత్తుకు” అనురీతి నను ప్రయుక్తమగు కొనుభాతువు క్షార్థక రూపము ‘క-కు’ అను నాకారములతో నర్వాచీకపులచే బ్రయుక్తమగుచున్నది. నన్నయాధర్వణీయ సమ్మతిగాని భారతాది ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగసమ్మతిగాని యుట్టిదానికే గానరాదు. ‘శబ్దరత్నాకరములోని ‘చీకిలిండు’ అనే శబ్దము క్రింద కాశీఖండములోని ‘చీకిలిండుక యుండు’ అనేపద్యము నుదాహరించినారు..... కాని వ్రాతప్రతులలో ‘చీకిలిండుకొనియుండు’ అనియున్నది” (బాలక. ౧౭౯ పు). ఆముక్తమాల్యదాదులలోని ‘పట్టుక - పట్టుకు’ అనురూపములు పెక్కు బాలకవిశరణ్యమున నుదాహరింపఁబడెను (౧౮3 మొ. ౧౯౦ పుటలు) కాని ‘పట్టు’ క’ - అనియో? ‘(పట్టు) కు’ అనియో నిర్ణయింపఁజాలు యతిస్థానగత ప్రయోగ మొక్కటేని చూపఁబడలేదు. వాడుకలో ‘పట్టుకు - తీసుకు’ అనురీతి నుకారము వినఁబడుచున్నది.

నన్నయా భవే త్కః స్త్రీసమా న్నామ్న | ఉత్త్యం తస్మిన్ పరే
ధర్వణీయము. భవేత్ | క్షార్థరే చ వ్యతిరేకార్థే | (విశ్వ. క్రియా
3౧౨ విషయము. ౨౧ కారి. ఆహా ౫౦౨ పుట.)

కల్పతరువు. 3౧౨ విషయము. ఈకారికలకు 3౧౦ విషయమున వ్యాఖ్యచేయఁ బడెను. వ్యతిరేకార్థే క్షార్థరేచ = వ్యతిరేక క్షార్థమునందును, కః=క ప్రత్యయము, భవేత్=అగును. ‘వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్’ అను చొప్పున (౨౯౬ విష.) భాతువుతుదిని ‘ఉత్త్యము’ నిల్పును. చేయ+అ+క = చేయక = ‘అకృత్వా’ అని యర్థము. “పునరాగమః క్రియాణామ్” అను సాంధ్రశబ్ద చింతామణి సూత్రమున సాధింపఁబడు రూపములనే యిట్లధర్వణుఁడు విశదీకరించుచు వచ్చెను. (చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష.) ఇది క్షార్థమునకు వ్యతిరేకమాత్రమే యగుటంజేసి యుండును సమాన కర్తృకత్వాదినియమము లావశ్యకములే యని యెఱుంగునది. ఉదా:-వాడు జడవక నడచెను. జడవుటకును జెడటకును ‘వాడు’ అనునదే కర్త. అట్టి కర్తృక

క్రియలలోఁ బూర్వకాలికమగు చదువుటను దెల్పు చదువుభాతువునకు 'క' ప్రత్యయము వ్యతిరేకార్థమున వచ్చెను. ప్రయోగములు:—క. సకలక్షత్త్రభయంకరు | నకు బార్హద్రధికి నని మొనన్ మార్కొననో | సక వలియం బాఱఁడె యీ | ముకుందుడు భూమిరేకమునఁ బది మాఱుల్ (భా. ౨ ఆ. ౪౬ ప. భట్టారక ప్రయోగము-ప్రాసగతము). సీ. వినవచ్చు తృణముష్టిఁ గొని వాఁడు వీచుఁడు, నందగ్ని యుదయించి యతనివంటలమరు నంతకు నింధనము లపేక్షింపక యుడుగక ముడుచు నుండు మఱియు (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౭) ఆ-వె-చదువకయును నాకు సర్వవేదంబులు | సర్వశాస్త్రములును సంభవిల్ల | వలయు నని తలచి వదలక నిష్ఠతో | నుగ్రతపముఁ జేయుచున్నవాడ (ఆర. ౩ ఆ. ౨౫౪). ఈపద్యమునందు, చదువకుండుటకు నన్తదర్థకమగు నేను (యవక్రీతుఁడు) కర్త. సంభవిల్లుటకు సర్వవేదములు శాస్త్రములును కర్తలు. ఇట్లు సమానకర్తృత్వము లేదు. కావున “చదువకయున్న నాకు సర్వవేదములు సంభవిల్లవలయు” అనురీతిని ‘ఉన్న’ అను దాని యధ్యాహార మావశ్యకము. ఇట్లైయంతటను నెఱుఁగునది, (3౦౯-3౦౯ I విష.). ఇట్టియెడల సూరిగారి సమానాశ్రయత్వముగాని ప్రాధవ్యాకర్త హేత్వముగాని సమన్తింపఁ జాలవు గదా. ‘వారక - ఉఱక, వారని - ఉఱఁడు’ మున్నగురీతిని “వారు - ఉఱు” భాతువులకు వ్యతిరేకార్థకత్వమందె ప్రయోగము మహాకవిసప్తతము. క. అడవికిఁ బువ్వులు దేరఁగ | వడి నరిగిన కచునిఁ జంపి వారక దనుజుల్ | (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౪). క. కడు ననురక్తియు జేర్చును | గడఁడయుఁ గలవారి నుఱక కడవఁగ నెగ్గుల్ | నొడి వెడు వివేకశూన్యులకడ నుండెడు నంతకంటెఁ గష్టము గలదే (ఆది. ౩ ఆ. ౧౪౯). చ. ఉఱఁడు సురేంద్రు నైన బలియుండు హిడింబుఁడు..... (ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౫. ఉఱఁడు - ఉఱుభాతువ్యతిరేక ప్రథమపురుషైకవచనము). క. వారని యలజడి పడియెడు | వారల చూ యేడుగడయు వారికి నధిపా (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౭౬. వారని వ్యతిరేకార్థకవిశేషణము). “ఉఱు....స-క్రి-లక్ష్యపెట్టు.....(దీనికి వ్యతిరేకము నంద ప్రయోగము కానఁబడుచున్నది) (శ-ర). “వారు...వై-ఆ-క్రి-ఉడుగు... (దీనికి వ్యతిరేకత్వార్థమందును, వ్యతిరేకార్థక విశేషణమునందును మాత్రము ప్రయోగములు కానఁబడెడి)” (శ-ర).

బాలవ్యా. కజీ వ్యతిరేక క్షార్థంబునం దగు. ౩౯

3౦౨ I విష. వండక - పండక - కొట్టక - తిట్టక.

నందేవని. - 3౧౨ I విష:—కజీ జీత్తుగాన బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రము చొప్పున భాతువుతుది ‘ఉ’ కారమునకు ‘అ’ కారాదేశమగును. వండు+అ+క = వండక. ఇట్లై తక్కినరూపముల రూపసాధనప్రక్రియ నరయునది,

వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్. (ఆం. చిం.

నన్నయాధర్వ క్రియా. ౬ కారి. అహో. ౪౭౩ పుట).

303 వి. తుమున్నర్థక నాన్తేన | మి సమాసః క్వచి ద్భవేత్

(వికృ. క్రియా. ౨౨ కారి. అహో. ౫౦౨ పు.)

కల్పతరువు. 303 విష:—పైచింతామణి సూత్రమునకు ౨౯౬ విషయమున వ్యాఖ్య చేయబడెను. వ్యతిరేకాద్యర్థక క్రియాహాపములందును భవిష్యదర్థక క్రియలందును ధాతువుతుదిని 'అత్త్వము' నిల్పునని యర్థము. కావున నాదిశబ్ద గ్రాహ్యములగు తుమర్థ భావలక్షణార్థములందును ధాతువు తుదిని 'అత్త్వము' నిల్పును. అన్యే ద్రుత ప్రకృతయ ఇత్యాదిసూత్రముచే నది ద్రుత ప్రకృతిక మగును ఉదా:—చదువు+అ+న్ = చదువన్ = చదువుట నిమిత్తము. చదువగన్. వాడు చదువ వచ్చెను = వాడు చదవుటకొరకు వచ్చెను (చూ. 30౯ I విష). వాడు చదువ నేను వింటిని=వాడు చదువగా నేను వింటిని=వాడు చదువగ నేను వింటిని అహోబలవతియు నీరూపముల నిల్లె సాధించెను. "వ్యతిరేకాద్యర్థరేచ అస్త్వనుబద్ధే వరేచ క్రియాస్త్వవర్ణ స్యాకారాదేశః స్యాత్. ఘటింపడు-ఘటింపింపడు. చేయిం పక-ఆదిశబ్దేన ఘటింపలేడు - ఘటింపరాడు - ఘటింపవచ్చు - ఘటింపనయ్యె - ఘటింపగన్ - ఇత్యాది ధ్వా: - (తుమాద్యధ్వా), నన్ను వర్తిలజేసెన్ - నన్ను ఘటింపజేసెన్ ఇత్యాది జిజర్థవివరణవాక్యమ్. నా | రాయణభట్టు వాఙ్మయధు రంధరుడున్.....నిర్వహింపగన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౨౫ ప.) ఇత్యాదయ స్మృత్యధా దయశ్చ గ్రాహ్యః...అకళాత్వా ద్ద్రుత ప్రకృతికకార్యమ్" (అహో. ౪౭౩ పు). సంస్కృతమునందలి 'తుమున్' ప్రత్యయముయొక్క యర్థమునందును, భావలక్షణార్థమునందును 'అన్' ప్రత్యయ మగునని తాత్పర్యము. భావలక్షణార్థ మీపఱకు వివరింపబడెను. (౨౫౩ విష.) అన్యక్రియకు లక్షణభూతంబగు క్రియ భావ లక్షణం బనబడునని సూరియు నీట వివరించును. ఇంక తుమున్నర్థము వివరింపబడు చున్నది. "తుమున్ ఋతౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్ (3-3-౧౦). క్రియార్థాయాం క్రియాయా ముపపదే భవిష్యదర్థే ధాతో రేతా స్తః-మాస్తత్వా దవ్యయ త్వమ్. కృష్ణం ద్రష్టుం యాతి. కృష్ణం దర్శకో యాతి....." (సి. కా. ఉత్తర కృత్ 3౧౭౫). క్రియాంతరము ప్రయోజనముగాగల క్రియ యుపపదమయి యుండగా నని యర్థము. "క్రియోద్దేశ్యభూత క్రియావృత్తి ధాతో ఉపపదే ఇత్యర్థః.....కృష్ణకర్తృక భవిష్య ద్దర్శవార్థం యాన మిత్యర్థః. అత్ర యాతీత్యుప పదమ్"(బాలమ.-వాఙ్మ). దర్శనక్రియ కుద్దేశ్యము యానము 'యాతి' అనునది యుప

పదము, యోనము కృష్ణకర్తకభవిష్యద్దర్శనాథమని యర్థము. ఇట్టి తుమర్థమందుఁ దెలుస 'అన్' ప్రత్యయ మగును. కృష్ణ దర్శింప నేఁగుచున్నాఁడు. (దర్శించు+అన్ = దర్శించన్ = దర్శింపన్) = కృష్ణఁ జూడ నేఁగుచున్నాఁడు. 'ఏఁగుచున్నాఁడు' అను నది యుపపదము. 'తిన వాంఛించుచున్నాఁడు' మున్నగు నిచ్చార్థక థాతువు లుప పదము లగునపుడు 'ఇచ్చ భోజన విషయక మగుచుగాని భోజనప్రయోజనికము కాదు. క్రియాంతర ప్రయోజనికత్వము లేదు. అట్లయినను నచట "తుమ్" ప్రత్యయము వచ్చునుగాన నెట్లెడలను వ రించునట్లు సూత్రించుచున్నాఁడు. "సమానకర్తృ కేషు తుమున్ (3-3-౧౫౮). అక్రియాద్ధోపపదార్థ మేతత్. ఇచ్చార్థే ష్యేకకర్తృ కే షూపపదేషు థాతో స్తుమున్ స్యాత్. ఇచ్చతి భోక్తుమ్....." (సి. కా. 3౧౭౬ సూ). "అత్ర ఇచ్చతీ త్యుపపదార్థస్య ఇచ్చాయాః భోజనోద్దేశ్య త్యా భావేసి తుమున్" (బాలమ. వ్యా). "పాణిన్యాదౌ ఇచ్చార్థేషు థాతుషు ఉప పదేషు ఏకకర్తృకత్వ మభిహితమ్. (సా. 3-3-౧౫౮). ప్రాథమభోరమాదాతు ఏకకర్తృత్వాభావే క్రియాధాయాః క్రియాః ఆసంభవాత్ సర్వత్రైవ తుమున్ ప్రయోగే ఏకకర్తృకత్వ ముక్తమ్" (గిరిశచంద్రవిద్యారత్నకృత (ఓప్పణి) ముగ్ధ. వ్యా. ౧౧౬౪ సూ). "తాదర్థ్యే చతుమ్ ధోః. (వృత్తి) (థాతోః) చతుమ్ స్యాత్ తాదర్థ్యే, కృష్ణం ద్రష్టం యాతి." (ముగ్ధ. వ్యా. ౧౧౬౪ సూ). "యస్య థాతో ర్థః అన్యథాత్వార్థస్య ప్రయోజనం భవతి తస్మా ద్ధాతో ర్భావే భవిష్య త్కారే చతుమ్ స్యా దిత్వార్థః...అత్ర క్రియయో రేకకర్తృత్వే సత్వేవ చతుమ్ స్యాత్. తేన విప్ర మన్నం భోక్తుం నిమత్తయతే ఇతి నస్యాత్ - అన్నభోజనాయ విప్రం నిమత్తయతే ఇత్వేవ స్యాత్" (దుర్గా. వ్యా). తాదర్థ్యార్థమునఁ గ్రియల కేకకర్తృ కత్వమందు 'తుమ్' ప్రత్యయ మగునని యర్థము. ఇట్టియెడల 'తుమ్' ప్రత్యయ మును దాదర్థ్యచతుర్థియుఁ బాక్షిముగ్ధ రావచ్చును. కృష్ణఁడు భుజింప నేఁగు చున్నాఁడు=కృష్ణఁడు భోజనముకొని కేఁగుచున్నాఁడు. భుజించుటకును నేఁగుటకును గృష్ణఁడే కర్త. సంస్కృతమున నిట్టిరియమ మున్నను దెలుంగున లేదు. "కృష్ణఁడు విప్రని నన్నమును భుజింప నిమంత్రించుచున్నాఁడు" అని యి ట్లేకకర్తృకత్వా భావమందును "తుమర్థః"మగు 'అన్' ప్రత్యయము తెలుంగున రావచ్చును. ఇట్టి యేకకర్తృకత్వాభావము తుమున్నంత క్రియలతో నీక్రిందిరితిగల వ్యతిరేకార్థక సంక్షేపవాక్యము లన్వయించు పట్టులందుఁ గనపట్టుచున్నది. ఈవిషయము నభర్వ ణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు.

తుమున్నర్థక నాస్తేనేత్యాదిః—తుమున్నర్థకనాస్తేన = తుమర్థకమగు 'అన్' ప్రత్యయము తుదిని గలశబ్దముతో, మిసమాసః = వ్యతిరేకార్థక సంక్షేపవాక్య

మదుకుట, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, భవేత్ = అగును. 'మి' ప్రత్యయము వ్యతిరేకభావార్థకము. (చూ. 300 విష.). సమాసశబ్దమునకు సంక్షేపార్థమును గలదు. కాన మిసమాస మనఁగా వ్యతిరేకసంక్షేపము. "సమాస. పు. (సమ్, అన్, ఘో) సంక్షేపే - సమర్థనే - సమాహారే - వ్యాకరణోక్తే ద్వ్యాధిపదానా మేకపదతాసంపాదకే....." (శబ్దస్తో). ఉదా:—క.....ధారుణీప్రజ | కొక నిమిషంబయినఁ బ్రకృతి నుండఁగ లావే (ఆది. ౪ ఆ. ౨౪౯). (ఉండుటకుఁ బ్రజ కర్త. లావే = లావుగలదా' అనుచో, లావుకర్త). ప్రకృతి నుండఁగన్ = ప్రకృతితోనుండుటకు, లావే = శక్తిగలదా; ఉండదని యర్థము. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. నీ..... విభ్రా నలుకయు విధికృతంబు | ఆ-వె, గ్రష్టతీంప లావె..... (ఆది. ౪ ఆ. ౧౬౧) తరువాత.....కర్తవిపాకంబుఁ గడవంగ, లావె (ఆది. ౬ ఆ. ౨౫౦). క..... విధికృతము కడవనేరఁగ లావే (ఆది. ౪ ఆ. 30౪). ఉ.....వారలన్ | లావె రణంబులో మన కలఁఘ్నబలాఘ్నల నింక నోర్వఁగా. (సఖా. ౨ ఆ. ౨౭3). క. అన నీతల సామ్రాజ్యో | త్వచమునకును యోగ్యమైన సతి ద్రౌపది పాం | డవ ధర్మపత్ని నీకం | తవమానము సేయ నేమి యనపాశ్రయయే (సఖా. ౨ ఆ. ౨౦3). తర్వాతి కవులును బ్రయోగించిరి. ద్వి. నెట్టవ శరణుల నిలుకడ లరసి | పట్టి చూడంగ నీప్రాప్తియే చెపుదు (బసవ. ౪ ఆ. ౨౯౦). (బసవ. 2 ఆ. ౫౦). మ..... విశ్వసం | హరు వర్తించు మహావ్రతోపహతి నేయం బూన నీప్రాప్తియే (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪33). చ.....విశ్వసం | హరు నుట కెత్తిపోయి కలహంబున నోర్వఁగ నీ యలంతియే (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪3౨). క.....గురుపుత్రుని మా | ర్కొన భృష్టద్యుమ్నునిఁ గా | వను శక్యమె నీకు నిచటివారికి నధిపా (ద్రోణ. ౫ ఆ. 3౫౫ ప). ఉ. వింతయే కాము శక్తి యుడివింపఁగ శక్యమె యెట్టివారికిన్ (ఆది. 2 ఆ. ౫౯). అహోబలపండితుఁడు 'తుమున్నర్థక నాన్తేనేత్యాది సూత్రమునకు వేటువిధముగ వ్యాఖ్య చేసెను. కవిజనమండన గాణపతవివరణాదులు దానినె యనుసరించెను. గాణ. క్రి. ౪౦౪ కా. ౪౦౪) "ఘటింపమి-చేయమి... సమాసే 'నానేరమి' ఇత్యాది. 'తుమున్నర్థకనాన్తేనమి సమాసః క్వచి ద్భవేత్' ఇత్యుక్తత్వాత్ వానిఁ జూడఁజాలమి ఇత్యాదిసిద్ధమ్. వానిఁ జూపాపమి ఇత్యాదిరూప సిద్ధిస్తు 'క్వచి ద్రూఢ్యాపి సాధుత్వం | దృశ్యతే కవిభాషితే' ఇత్యుక్తే ర్థేయా" (అహో. ౫౦౨ పు). ఇది కరికాదు. "చూడన్ = చూచుటకు, చాలమి = సమర్థముకాకుండుట" అని యిట్లు మఱియిది గలవాని కర్థమగుటంజేసి యేకార్థిభావ యోగ్యమర్థము లేమింజేసియు మఱి యే సమాసలక్షణములును లేమింజేసియు

[బా. క్రి. ౧౨౨ సూ.] 'అ' త్వమువచ్చుచోటులు - వలయాదులు - మొ. 1459

సట్టివి సమాసము లనిపించుకొనవు. అవి వ్యతిరేకములు. "చూపోవు. ద్వ. అ. క్రి. చూడసహించు. క.....భూపాలుడు ధనము గలుగు పురుషుల నీరి దా. | జూపోషక కొనడగదు. (శాంతి. ౨ ఆ. 3౯౬ శ. ౮)" అని యిట్లు కోశములం దిది శబ్దపల్లవముగాఁ జూపబడినది. ఒక్క మి ప్రత్యయముతోనేకాక వ్యతిరేకార్థకము లన్నిటితోను దీనికిః బ్రయోగములు గలవు (చూ. సూ. రా.ని). కొన్నియెడల మి సమాస మనఁగా వ్యతిరేకసంక్షేపవాక్యము లేకున్నను భిన్నకర్తృక స్థలములందుఁ దుమున్నప్రత్యయము వచ్చుట కలదు. ఆ-వె. కరుణతోడ నాకు వరము ప్రసాదించు | బుద్ధియేని లోకపూజితుండు మనునిభుండు ధర్మతనయుండు దాస్యంబు | వలనఁ బాయవలయు వసుమతీశ. (సభా. ౨ ఆ. ౨౫౯). 'వరము ప్రసాదించన్' అనుటకు నీవు కర్త. 'బుద్ధియేని = బుద్ధికల్గునేని' అనుచో బుద్ధికర్త.

చదువఁజేసెన్ మున్నగుప్రేరణార్థక స్థలములందును 'చదువన్' మున్నగునవి తుమర్థకములేయని యెన్నునగును. ఇవియు భిన్నకర్తృకస్థలగత తుమ్ వర్ణకస్థలములే చ. మదమడఁగించి భూపతి సమాజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజేయుదు ననిపూని... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౮౦౮.) చ...భీష్ముని నెసకొల్పి నేనలకు ముఖ్యుడవీవని యబ్బుఁ జేసి...ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౦౭౮.) 'చైత్రుడు మైత్రునిఁ జదువఁజేసెను' = చైత్రుడు మైత్రునిఁ జదివించెను.' అనుచో 'చదువన్' అనుదానికి మైత్రుడు కర్త. "చేసెను = పేరించెను = పేరిణముచేసెను" అనుదానికిఁ జైత్రుడు కర్త. ఇట్టిచోటులు భావ లక్షణార్థస్థలములు కానేరవు. (చూ. ౨౫3 విష.).

వలయాదియోగము గల భావార్థమందును వ్యతిరేకాదౌ భావించిత్యాది ప్రకృతసూత్రముచే నాదిశబ్దమహిమంజేసి 'అత్వము' వచ్చును. ఇది పదాస్తస్థల మగుటచే అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాదిచొప్పున ద్రుతప్రకృతిక మగును. చేయు+ అ+న్+వలయున్ = చేయవలయున్ = చేయుట వలయునని యర్థము. ఈవిషయ మే కేచి న్నాన్తాచ్చేత్యాది సూత్రమున ననువదింపఁబడెను. (చూ. 3౦౯ విష.) తే-గీ. ఒలసి నీపుత్తులెల్ల నొండొరులతోడ | నెట్లొడంబడి యుండుదు రట్ల చేయ | వలయు... (సభా. ౨ ఆ. ౧3౧). క. వెలయ విధిదృష్టనయమున | వలయుఁ బరా క్రమము సేయ వసుధేశ్వర..... (సభా. ౧ ఆ. ౧3౧). ఈవిషయమున విపుల ప్రయోగప్రదర్శన పూర్వకముగ వెనుక వివరింపఁబడెను. (3౦౯ I విష.).

కర్తార్థమందును భవిష్యదర్థమందును నీ 'అ' త్వము కల్గును. వానిలోనిది పదమధ్యగత మగుటంజేసి "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః" అనుచొప్పున ద్రుతప్రకృతి కత్వము కల్గదు. పునరాగమః క్రియాణా మిత్యాదిచే నకారవర్ణాగమము కల్గును.

(౨౯౬ విష). “సర్వత్ర ఆకళాత్వా ద్ద్విత ప్రకృతిక కార్యమ్” అను నహోబలపతి యభిప్రాయము సరి కాదు (అహో. ౪౭౩ పు. ౨౯౬ విష.). చేయు+అ+న్+పడు = చేయబడు మొ. చాలుధాతుజమగు ‘అన్’ ప్రత్యయాంతము విశేషణముగఁ గన్పట్టుచున్నది. క. నాలవదినంబు పతిమృతికాలంబని మది నెఱింగి కడునిష్ఠ మెయిం జాల భరంబుగఁ బూనెన్ | బాల త్రిరాత్రోపవాస పరమవ్రతమున్ (ఆర. ౭౮. ౨౦౦) తే.గీ. ఇది చాల నబల దీని | కలుగఁజనదు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౨౦) ‘ఇది బాల య బల’ అని పాఠాంతరము వాచిభృవారి ముద్రణమునఁ జూపబడెను. నాయెద్దనున్న తాళపత్ర మాతృకలయందును ‘బాల’ అని యున్నది. ద్విపద-చాల మే లండు సజ్జన విరోధంబు (హరి ౭ ఆ. ౭౪౬ ప). కా-చాలన్ గౌరవ మొంద... (హరి. పూ. ౬ ఆ. ౧౪౭).

తుమర్థ భావలక్షణంబులందు నుజి యగు. ౪౦.
 భావలక్షణంబు నా నన్యక్రియకు లక్షణభూతంబగు
 క్రియ. తుమర్థంబందును భావలక్షణంబునందును నుజి
 బాలవ్యాకరణ వర్ణకంబగు. తుమర్థంబు-చైత్రుండు వండను బోయెను.
 వివరణము. పాక క్రియార్థము పోయె ననియర్థము. భావలక్షణము-
 3౧3 I విషయము. చైత్రుండు వండ నతిథి వచ్చెను. ఇచట వండుట
 లక్షణము. వచ్చుట లక్ష్యము. (3౦౯ I విషయమున
 బా. క్రి. ౧౨౨ సూత్ర ముదాహరింపబడెను.)

సంజీవని, 3౧3 I విష:—తుమర్థ మందనఁగాఁ దాదృశ్యార్థమునందును భావలక్షణార్థమందనఁగా నతిసప్తమ్యార్థము నందును ‘నుజి’ వర్ణక మగును. చైత్రుండు వండను బోయెనని తుమర్థోదాహరణము. చైత్రుండు వండుట కొఱకుఁ బోయెనను తాదర్థ్యచతుర్థిఘటిత వాక్యమే పై తుమర్థ ఘటితవాక్యమునకుఁ బర్యాయము. చైత్రుండు వండ నతిథివచ్చె ననునది భావలక్షణార్థోదాహరణము. ‘చైత్రే’ ఖచతి సతి అతిథి రాజగమ’అనురీతిని సంస్కృతమున నుండు దానికి సరిగఁ జైత్రుండు వండుచుండ నతిథి వచ్చెనని తెల్లవాక్యము ప్రయుక్తమగును. (చూ. ౨౫౩ విష.) భావమనఁగా “క్రియ”యని యర్థము. ఏవ్యాపారముచేత వ్యాపారాంతరము లక్షిత మగునో యనఁగఁ దెల్పబడునో యట్టి వ్యాపారమును దెల్పు ధాతువువైని భావలక్షణార్థక ‘నుజి’ వర్ణకము నిల్చునని తాత్పర్యము. అతిథి వచ్చుట చైత్రుండు వండు కాలమందనియర్థము. చైత్రునిచే వండబడుచుండఁగా నతిథి వచ్చెననునది కర్తార్థమునందలి యుదాహృతి.

౩౦౯ I విషయమున 'తు' యర్థోదాహృతులు చూపబడెను. అందే భావలక్షణాన్తక నుజ్యుదాహరణములును విపులముగఁ జూపబడెను. మ. అతులోర్వి సురముఖ్య మంత్రహతమాహత్వ్యంబునన్ వాసవః పృథ్వితుండై ముందరతక్షకుడురువిషాచ్ఛులో మూల వాత్యాంరయోద్ధతి నుద్ధూతవిసర్థితాయత బృహద్దావాగ్నివోలెన్ విచేష్టి తుండై మేఘ పథంబునం దిరుగుచుండెన్ విస్తీర్ణుల్ గా జనుల్ (ఆది. ౨ ఆ. ౨౩౪ ప.) సీ. ఈతని వృద్ధని యెఱిగి పూజించితే ననుచేవుఁ డుండంగ వసుమతీశ ! ఋక్విజౌషణి విచారించి పూజించితే ద్వైపాయనుం డుండ ధర్మయుక్తీ ! నాచార్యుడని వినయ మునఁ బూజించితే కృతమతుల్ ద్రోణుండుఁ గృపుడు నుండ... (సభా. ౨ ఆ. ౧౧౪.) ఇట్టివి యనంతముగాఁ గలవు. ఇట్టివాని యందెల్ల సూరి యుపదేశించిన లక్ష్యలక్షణ భాషము నుపచరింపఁజేసికొనవలయును.

నన్నయ చు రితి క్రియా పదానాం సర్వేషాం వర్తమానకాతే
 ౩౧౪ విష. స్వాత్ (ఆ. చిం. హలం. ౧౧ కారి. అహో ౪౦గ్ పుట.)

కల్పతరువు, ౩౧౪ విష:— ఈకారిక కీవఱకు ౨౯౬ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. ఎల్లవిధములగు క్రియాపదములకును వర్తమానకాలార్థమున 'చు'వర్ణము చేరును. "సర్వేషా" మ్మనుదాని మహిమచే వర్తమానార్థకవిధేయ విశేషణాభిన్న సమాపక క్రియారూపములందును వర్తమానార్థక ధాతుజవిశేషణము లందును వర్తమానార్థక లాక్షణికావ్యయములందును నీ 'చు'వర్ణము నిల్పునని యర్థము, 'వసతి రనుబద్ధకః స్వా ద్యత్త లడధో వివక్షిత స్తత్ర' అని యిట్లు 'లట్టు' యొక్క యర్థము వివక్షిత మగునపుడే 'ఉండు' ధాతుజరూపము లనుబంధముగా నిల్పుననుటచేత వర్తమానార్థక లాక్షణికావ్యయమునందు "ఉండు" ధాతుజరూపము బంధము నిలువనేరదు. వర్తమానార్థక సమాపక క్రియయందును లడధక మి యగు శత్రుప్రత్యయార్థ విశేషణమునందును మాత్రమే 'ఉండు' ధాతుజరూప మను బంధముగా నిల్పును. సంస్కృతమందలి శత్రుప్రత్యయంతము విధేయ విశేషణమే యగుచుఁ గ్రియతోనె యన్వయించునని సంస్కృతవ్యాకరణపండితుల యాశయము (చూ. ౩౧౪ II విష). 'గుణవంతులగుచున్న కొడుకులు గలవాఁడు..... (ఆది. ౮ ఆ. ౨౪). చ. అలఘులు కృష్ణపార్థులు మహాత్ములు యాదవకౌరవాన్వయం ! బులు వెలిగించుచున్న నృపపూజ్యులు..... (ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭) మున్నగు ప్రయోగము లట్టియాశయమును విరోధించుచున్నవి. కావునఁ దెలుంగున లడధకమగు శత్రంతము నామాన్వయియై యనకతీరదు. తెలుంగునందలి 'చు'వర్ణ కాంత లాక్షణికావ్యయమువంటి రూపము సంస్కృతమున లేనేలేదు. 'వచ్చుచున్న

వాఁడు'-అనుదానిని జింతావ జిహ్వామున వర్తమానార్థక సమాపకక్రియ, లేదా వర్తమానార్థక విధేయవిశేషణము ననవచ్చును. 'చదువుచున్న పాఠము' అనుదానిలోని 'చదువుచున్న' అనునది వర్తమానార్థక విశేషణము. "వాఁడు చదువుచుం బోవుచున్నాఁడు. అనుదానిలోని "చదువుచు" అనునది వర్తమానార్థక లాక్షణికావ్యయము. (చూ. 307 II విష). సూరి: 'చు'వర్ణమును లఘుప్రసాధనమున వర్తమానార్థద్యోతకముగా విధింపక "ఉదంతంబునకు లట్టుపరంబగునపు డున్నానుబంధంబగు. 03. ఉన్న శబ్దంబు పరంబగునపుడు చువర్ణకంబగు. 08" అని (బాల. క్రియా.) యపమార్గమున విధించుకొన్న వాఁడయ్యెను. చువర్ణకము వర్తమానార్థకమనియు దానికిఁ బరముగా "ఉండు" థాతురూపము నిల్పుననియుఁ బ్రక్రియఁజూపుట యుక్తముగదా.

చువర్ణకంబు ద్రుతాంతంబు క్రియాన్వయంబున

బాల్యా. శత్రర్థంబునం దగు. ౮3.

308 I విష. చూచుచుం బోవుచున్నాఁడు. చూచుచుం బోయెను.

చూచుచుం బోవఁగలఁడు.

సంజీవని. 308 I విష:—'చువర్ణకంబు ద్రుతాంతంబు అనఁగా 'చున్' ప్రత్యయము శత్రర్థమునం దనఁగా వర్తమానార్థమునఁ గ్రియాన్వయము గల్గుచుండఁగా థాతువున కగునని యర్థము. 'చూచుచున్' అనుపదము 'పోవుచున్నాఁడు' అను క్రియతో నన్వయించుచున్నది. ఇట్లే యంతటను నెఱుంగునది. "పోయెను. పోవఁగలఁడు" అను క్రియలు వరుసగా భూతార్థమును భావ్యర్థమును బోధించుచున్నను బోవునప్పటి యతఃక్రియ వర్తమానకాలిక మగుటలో విరోధములేదని సూరి యాశయము నెన్నునది. (విస్తర) (చూ. 307 II విష.) బా. క్రి. 08 సూత్రముచే విధింపఁబడిన చువర్ణకము 'ఉన్న' శబ్దపరకత్వమున వచ్చును. ప్రకృత

విస్తర. 308 I విష:—ప్రముసూరి యాశయము సరికాదు. "చూచుం బోయెను." మున్నగుచోటులందలి 'చు' వర్ణకము వర్తమానార్థకము కాదు. ప్రధానక్రియ యనఁగా సమాపకక్రియ భూతార్థకమగు నపుడావాక్యములోని గౌణక్రియ యనఁగా దానితో నన్వయించు నసమాపకక్రియయు భూతార్థకమే యగుననుట వైయాకరణ సంప్రదాయము. "థాతుసంబంధే ప్రత్యయా: (3-౮-౧). థాత్వర్థానాం సంబంధే యత్ర కాలే ప్రత్యయా ఉక్తాస్తతో ౭న్యత్రాపి స్యుః. తిజస్తవాచ్య క్రియాయా: ప్రాధాన్యాత్తదనురోధేన గుణభూత క్రియావాచిభ్య: ప్రత్యయా: వసన్ దదర్శ-భూతే లట్. అతీతవాసకర్తృకం దర్శన మర్థ:..." (సి. కా. ౨౦౨౪ ఖా.). "వసన్ దదర్శేత్యత్ర లడాదేశ: శత్రప్రత్యయా భూతకాలే ఇతి సిద్ధం" (బాల్య. వ్యాఖ్య).

సూత్రమున విధింపబడిన 'చు' వర్ణకమునకు 'ఉన్న' శబ్దపరకత్వ ముండదు-మఱియు నది 'చు' వర్ణకము. ఇది 'చుక' వర్ణకము. ఇది క్రియాస్వయి. అది క్రియతో నస్వయింపదు.

బాలవ్యా. ఆనంతర్యంబున డు వర్ణకంబు ద్రుతాంతం బగు. ౪.౨

3౧౪ II విష. జాబిలి తోఁతెంచుడుం గువలయంబులు వికసిల్లె.

సంజీవని. 3౧౪ II విష:—ఆనంతర్యము—అంతర మనఁగా నెడము - అది లేనిది 'ఆనంతరము' దాని భావార్థకరూపము - ఆనంతర్యము = వెంటనే-తోడ్పాట. జాబిలి తోఁతెంచుడున్=చంద్రుఁ డుదయింపఁగానే = ఉదయించినతోడనే, కువలయంబులు వికసిల్లెను=కలువలు వికసించెను. దీని ప్రయోగమునఁ గార్యకారణ భావ ముండునని బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత వ్రాయఁగా. బా. సా.పే. వ్యాఖ్యలో నది యొక్కింపఁబడెను. (బా. గు. ప్ర. 333 పు. ద్వి. ము) (బా. సా. పే. ౪౧౨ పు). సూరి యిచ్చిన యుదాహృతియందుఁ గార్య కారణభావము కుదిరినను నది సార్వత్రికము గాదు. ఉ. అంబుజమిత్రుఁడంబుడ లవాంతరితుండగుడుం దదీయతేజంబు జగజ్జనంబులకు శక్యమె కప్పఁగ.....(ఆది. 2౨.౨౨౧) (ఇచట-అగుడున్=అయినంత మాత్రముచే ననియర్థము) కాననిట్టిది యానంతర్యమునేకాక యర్థవిశేషములను బోధించునని యెఱుంగనగును.

సూరి యిట్లు సూత్రించుట సరికాదనియు నిందలి 'డు' అనునది భావార్థక మనియు 'ట' ప్రత్యయమువంటిదె యనియు 'ట' ప్రత్యయమునైతము 'చార్థకమగు 'ఉను' శబ్దముతోఁగూడి యానంతర్యమును బోధించుననియు 3౦౯ విషయమున విఫలముగా విమర్శితమయ్యెను.

భూతార్థానాం తు నః క్రియాణాం స్వాత్ (ఆం.చిం.

నన్నయా ౧౨ కా. అహో. ౪౦౫ పు).

భర్వణీయము. క్వచి న్నవర్ణే డే ధ్లోః క్వచి డ్లోశ్చ త థా భవేత్ ।

3౧౫ విషయము. క్వచి త్తదర్థే డ యుగం । క్వచి న్నస్యేచ్ఛ లోపవాన్

(నికృ. హలం. 2 కారి. అహో. ౪౦౮ పు).

కల్పతరువు. 3౧౫ విష:—భూతార్థానాం క్రియాణామ్ = భూతార్థక క్రియలకు, నః = నవర్ణకము, స్వాత్ = అగును. భూతార్థకముల కని సామాన్యముగా బహువచనమున నిర్దేశించుటచేత, భూతార్థకక్రియాజర్య విశేషణము లందును, చేదాద్యర్థక లాక్షణికావ్యయములందును నీ 'న'వర్ణకము వచ్చును. క్త్వా భూతయోః క్రియాంత్య స్మైత్తనుచొప్పున (౨౯౬ విష) నీ నవర్ణకమునకుఁ బూర్వ

ముగ 'ఇ'త్వము కలుగును. అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాది సూత్రముచొప్పున నిది ద్రుతప్రకృతిక మగును.

సంస్కృతమున “చేత్ = యది” అనుశబ్దములు వాడునప్పుడు గల్గెడియర్థ మందును, ‘అపి’ అనునది వాడునప్పటి యర్థమందును, నింకను భూతార్థమందలి భావలక్షణార్థమునందును క్తవదగ్ధమందును (భూతార్థకవి శేషణార్థమునందు) నీరీతి గల ‘ఇనన్’ అను ప్రత్యయము నిల్చును. చేదగ్ధమునఁ గార్యగారణభావము భాసిల్లును. చేదగ్ధవ్యవహారమునఁ గ్రియాద్యయమును భావ్యగ్ధకములై యై యుండుట సహజము. అట్లయినను గార్యభూతక్రియాపేక్షచే గారణభూతక్రియ పూర్వకాలికమై యుండునుగాన నట్టిది భూతకాలిక క్రియగ నైతము ప్రయోగింపఁబడును. ఈవిషయమునే సూరి “చేదగ్ధయోగంబున లృప్తునకు లిట్టగు. (బాల. క్రి. ౧౧౯ సూ). భూతార్థకములపై నవ్యర్థము నిల్చునపుడు ‘సన్ = ఇనన్’ ప్రత్యయము వచ్చును. చేదగ్ధః—చ.....ఉత్తమద్విజులు పూజ్యులు వారల కెగ్గు నేసినం । తెడు నిహముం బరంబు.....(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). అవ్యర్థయోగమునకుః—చ. అడిచినఁ దిట్టిన న్నటి మహాఁకరుషంబులు ఇల్కి యల్కతోఁ । బొడిచిన నుత్తమ ద్విజులు పూజ్యులు (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). భావలక్షణః—క. అనినవిని రోమహర్షణ! తనయుండు (ఆది. ౧ ఆ. ౨౬). వండిన యన్నము. ఇది భూతార్థకవిశేషణము. ఇట్టివానిని ధాతుజవిశేషణములు క్రియాజన్యవిశేషణములు నని వ్యవహరింతురు. నవర్ణకము క్రియాజన్యవిశేషణమగునప్పటి వ్యాకరణకార్యవిశేషము లీవఱకు వివరింపఁబడెను (౨౭౮-౨౭౯ విష). ఇయి నుదాహరించిన నాల్గువిధముల రూపములును భూతార్థకములై. మహాకవి ప్రయోగములనుబట్టి నాల్గువిధములుగాఁ జూపఁబడినవి.

కృచి దిత్వాదిః—చింతామణి యం దాచ్చికక్రియల రూపసాధన ప్రక్రియ యుపదేశింపఁబడలేదు. అత్వాది తత్సమానా మివేత్వాది సూత్రముచొప్పునఁ దత్సరు క్రియారూపసాధన విధులచే యథాసంభవముగ నాచ్చికక్రియల రూపములను సాధించుకొనుచు యథావసరముగ వర్ణలోపాగమాదేశములను గల్పించుకొను చుండవలయునని “వర్ణాగమో విశేషః; పురుషే వ్యర్థేషు చాపి వచనేషు” అను గ్రంథాంతసూత్రము వక్కాణించుచున్నది. అట్టివర్ణలోపాగమాదేశాదివిధులు కొన్నిటి నధర్వణుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు:—నవర్ణే=భూతార్థక విశేషణాదుల ‘క’ వర్ణకము. పఠమగుచుండఁగా, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, దేర్లోపః = పూర్వస్థిత దిత్వాదులతో సము సంగఁగించును. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు, డోశ్చ=పూర్వస్థిత ‘డు’

[బా. క్రి. ౪౦ సూ.] ఉండినన్ - ఉన్నన్ - మొ. భూతార్థ 'న' వర్ణకోదాహృతులు.

వర్ణమునకును లోపము కల్గును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, తదర్థే = ఆనవర్ణ కారితశబ్ద మందు, డయుగమ్ = ద్వితీయ డవర్ణము చూపట్టును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, నస్య- ఇచ్ఛ = నవర్ణము మీది 'ఇ' వర్ణము, లోపవాన్ = లోపము కలదగును. ఉదా:— డిలోపము:—ఉండినన్ = ఉం+నన్ = ఉన్నన్ (నకారపరకానుస్వారము నకారముగఁ బరిణమించెనని యెఱుంగునది) = ఉండినచోన్ (చేదర్థకము). ఉండినప్పటికిని (అప్యర్థకము). వాడున్నన్ వీడు వెడలెను (భావలక్షణార్థకము). ఉన్నవాడు (వర్తమానార్థక విశేషణము). ఇది భూతార్థకమే కావలసియున్నను వర్ణ లోపాది వికార మందినదిగాన నన్నయాది మహాకవులు దీనిని వర్తమానార్థకముగా వాడిరి. 'ఉండినవాడు' అనునది భూతార్థక విశేషణము. పూర్వక్షణమున ముగిసినది భూతము. ఈక్షణమున నున్నచో నది వర్తమానకాలిక మగును. “వసతి రనుబద్ధకః ప్యాద్యత్ర లడగ్ధో వివక్షితస్తత్ర” (౨౯౬ విష.) అనుచొప్పున నితరభాతువుల వర్త మానార్థకరూపములందు 'ఉండు' భాతు వసుబంధముగా నుండునుగాన వర్తమానా ర్థక విశేషణరూప ముత్పన్న మగునపుడు భాతువు తుదిని, “చురితి క్రియాపదానా” మిత్యాది చొప్పున (౨౯౬ విష.) చువర్ణపూర్వకమయి యీ 'ఉన్న' శబ్దము నిల్పి యాయాభాతువుల వర్తమానార్థక విశేషణరూపము లేర్పడును. ఉదా:— చదువు+చు+ఉన్న = చదువుచున్న పాఠము. ఇట్లే నన్నయాది మహాకవులెల్ల వర్త మానార్థక విశేషణములందు నియతముగ 'ఉన్న' అను నీరూపమునే ప్రయోగిం చుచు వచ్చుటంజేరి (౨౯౬ విష. ౧౪ పుట) 'ఉండిన' అనుదాని రూపాంతర మే యయ్యు 'ఉన్న' అనునది వర్తమానార్థక విశేషణమే యని విశదమగుచున్నది. (౨౯౬-౨౯౯ విష.) 'ఉన్న' అనుదానికి భూతార్థకత్వమునఁ బ్రయోగములులేవు. ఉ లోపమునకు:—ఉండునె=ఉన్నె. (ఇందును నకారపరకానుస్వారము నకారముగఁ బరిణమించెనని యెఱుంగునది.) క. పరిపూర్ణములై । కరమొప్పుచున్నె చెఱువులు... (నభా. ౧ ఆ. ౪౩) సీ. దుర్జనయోధవరులకడ నుండకున్నది కరుణ యార్జవము... నిల్పునది, శత్రుషడ్వర్గ జయ మందునది. (ఆది. ౩ ఆ. ౨౦౬) ఉండకున్నది = ఉండ కుండునది ఉ.....మేలుగాఁ బడసి యూశ్యచు నున్నది.....(ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౦) (ఉన్నది=ఉండునది). ఆ-వె. నమ్మ దగనివారి నమ్మక యున్నది....(శాంతి. ౩ఆ. ౨౩౯) (ఉన్నది=ఉండునది). గీ. కాని తెరువున నడుచుచున్నేని గురుని । నైన శాసింపఁగాఁ దగు.....(శాంతి. ౩ ఆ. ౨౭౧) (ఉన్నేని=ఉండునేని) సీ.....రహస్యంబుగాక । యున్నేనిఁ జెప్పవే యన్న నడ్డేవుండు (ఆను ౪ ఆ. ౪౨౨). డయుగమునకు:—పడి నన్ = పడ్డన్ = పడ్డచోన్ (చేదర్థకము). పడినప్పటికిని (అప్యర్థకము). నీపుడడ్డన్ వాడు

వెడలెను (భావలక్షణార్థకము). పడ్డవాడు=గమునేయంబడ్డ మిన్నేలు (నైష.)
 (భూతార్థక విశేషము) ఇట్లై-ఇడిన్=ఇడ్డన్, చెడినన్=చెడ్డన్, మొ. దీర్ఘముమీద
 నిట్టిరూపము కల్గనేరదు. 'సన్నేచ్చ లోపవాన్' అనుచోటి చ శబ్దపు మహిమచే
 "తగినన్=తగ్గన్" అనియు నుడుగుని యెఱుంగువది. నకారోపరి గతేకారలోపము
 నకు:—వినినన్ = విన్నన్. విన్నన్ = వినినచోన్ (చేదర్థకము). విన్నప్పటికిని (అపకర్థ
 కము; నీపు విన్నన్ వాడు పల్కెను. భావలక్షణార్థకము). విన్న వాడు=భూతార్థక
 విశేషము. ఇట్లై=అను-కను-కొను-తిను-చను-మొ. దీర్ఘపూర్వక స్థలములలో 'ఇ'
 లోపమురాదు. ఉదా:—మానినన్-ఊనినన్-మొ. (విస్తర) ప్రయోగములు:—
 చ. అడిచినఁ దిట్టినన్ మఱి మహాపరుషంబులు వల్కి యల్కతోఁబొడిచిన నుత్తమ
 ద్విజులు పూజ్యులు వారల కెగ్గునేసినన్ । జెడు నిహముం బరంబు.....(ఆది.
 ౧ ఆ. ౧౩౯). అడిచినన్ = అడిచినప్పటికిని, తిట్టినన్ = తిట్టినప్పటికిని, పొడిచినన్=
 పొడిచినప్పటికిని, ఇవి 'అపకర్థకములు'. ఎగ్గుచేసినన్ = కీడుచేసినచోన్, కీడుచేసిన
 యెడల, ఇది చేదర్థకము. చ. అవని విదీర్ఘమైనను హిమాద్రి చలించుటగల్గినన్ మహా
 ర్థవజలమింకినం దివసనాథుడు.....తేజమేదినన్ । । కువలయనాథ
 నీకు నొకకుత్సితభావము గల్గనేర్చునే (). ఇంక భావలక్షణార్థ
 మునకు:—క. అనిన విని రోమహర్షణ । తనయుండు.....(ఆది. ౧ ఆ. ౭౬).
 అనినన్ = అనఁగా, విని. ఉ.....పయోధి రిక్తమై । నందిమి కూర్చకర్కటక
 నక్ర.....కాలకేయులు బయల్పడి తోచిరి. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౯). (నన్. యతి
 ప్రాసస్థానగతము). క.....భారతీకన్యక నా । కీ నర్హుడ వగుదనినన్ । భూనా

విస్తర. 3౧౫ విష:—ఇయి యధర్వణకారికలోని పూర్వార్థమును
 సూరి సంగ్రహింపమిచ్చే ద్రిలింగలక్షణశేషమున సంగ్రహింపబడెను. "ఓకా
 నొకచోఁ దద్ధర్మార్థకంబులగు 'ఉండు - చను - చేరుకొనులు' ప్రక్కార్థ కై కారపర
 కంబు లగునపుడు వానికడ యచ్చులకు లోపంబు విభాషనగు. అగుచో 'ఉండు'
 డకారంబునకు నకారంబగు. (ఉండులోని సున్న స్థిత నకారపరకత్వంబున లోపించు
 నని చెప్పబడినది. 'వేసఁగి = వేసని' ఇత్యాదులలో నరసున్న లోపించుచున్నది
 గదా). 'చేరుకొను' అనఁగా నను ప్రయుక్తంబగు కొనుభాతువని యర్థము.
 ఉదా:—క.....పురుషార్థంబునకు హాని పుట్టక యున్నే (భార. విరా. ౧ ఆ).
 ఉ.....మునీంద్ర నీకుఁ జన్నే నలిసాక్షులందు మది నిల్వఁగ (భార. ఆది. ౮
 ఆ). ఉ.....అహితమున్ భయమున్ దొరకొన్నె నాకు పుత్రులకున్ (భార.
 సభా. ౨ ఆ). మఱియును ఉండునే, మొ." (ప్రాథ. క్రియా. ౨ సూ).

భా. క్రీ. ౪౧ సూ.] 'నన్' అనుదానికేబడలుగ 'ఏసి' మొ. ప్రయోగించుట. 1467

యకుపల్కు చిత్తమున కింపగుడున్ (నిర్వ. ౧ ఆ.). ఉ...ఇది యెయ్యెడ నెమ్మెయిఁ బుట్టెనన్నున్...తండ్రి కిట్లనున్ (నిర్వ. ౨ ఆ. ౨౪). (అన్ననున్ = అనఁ గాన్ - భావలక్షణ). క. తనచేతి పుష్పములఁ జ | ల్లిన నంతటఁ జెదరి యవి యళి ప్రకరనిమే | వన మొప్పు.....(ఆర. 3 ఆ. ౧౦౯). 'ఇనన్' 'ఇ' యతిస్థాన గతము ప్రాణియతి). క. దయమాలి పోవ నేటికి | | ప్రియ మెసఁగ బ్రదుకు బ్రదుకం | డయినను మఱి పోవరాదె యని చెప్పుటయున్ (శాంతి. 3 ఆ. 3౭3). బ్రదుకందైనన్ = బ్రదుకనిచోన్ (ఇది వ్యతిరేకచేదాద్యర్థకము.

సంస్కృతమునఁ జేదర్థము నవ్యర్థము భావలక్షణార్థమును నిచ్చు నిట్టిప్రత్య యములేదు. భూతార్థక విశేషణరూపములును (3౧౪ I విష). (క్త - క్తవతు ప్రత్యయంతములు) వర్తమానార్థక విశేషణరూపములు (శతృ. శానచ్ ప్రత్య యంతములు) మాత్రము సంస్కృతమునఁ గలవు, సంస్కృతమున నిట్టి చేదాద్యర్థక ప్రత్యయము లేమింజేసియే యట్టియర్థము సుప్తిజంతపదములవైని (భాతుజవిశేష ణములవైని సమాక క్రియలవైని) "చేత్ = యది, ఆపి" మున్నగుశబ్దములను జేర్చి చేదర్థమును నవ్యర్థమును సంపాదించుకొందురు. ఇంక సతిసప్తమ్యాదులచే ననఁగా భావలక్షణార్థక సప్తమ్యాదులచే దెనుఁగులోని భావలక్షణార్థక ప్రత్యయముల యర్థమును సంస్కృతమున సంపాదించుకొందురు. వై సంప్రదాయముచొప్పుననే నన్నయాది మహాకవులును దెనుఁగున నీచేదాద్యర్థక ప్రత్యయార్థములను 'ఏసిన్' మున్నగుశబ్దములను జేర్చి నిర్వహింపసాగిరి. ఇవి సుబంతములఁయిని సంతము నిల్చును. తే-గీ. హితములగు నాదువచనంబు లిపుడు వినని | వాడవై తేని నప్పుడు వారు వడిరి | వీరు వడిరను డల్కులు విందుగాక | శకుని కర్ణదుశ్శృంగుల సమ్మతింప (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫౫). (విననివాడవై తేనిన్ = విన నప్పటికిని, వ్యతిరేకమునందలి యవ్యర్థకము) చేదాద్యర్థాతిశయ ద్యోతనమునకయి యిట్టియెడల 'చార్థకమగు నున్ శబ్దమునై తము చేరుచుండును. క. ఆయరువురు నొకతలయై | యాయోధన మునకు నడచునట్టిద యేసిన్ | వేయేల మనమ కా దెదు | రై యే దైః దాఁక హరు నై నను వశమే (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫౧). క. సారథియు రథియునై యొక | తేరం గృష్ణు లతిఘోం కేజస్సార | స్ఫారతఁ దోచిన నై నను | ధీరత వాటించి చూచి తెలి నెదవు బలే (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫౨). (తోచిననై నన్ = తోచినచో నై నను) = కొన్ని యెడల సముచ్చితస్థలములందును 'చార్థకశబ్దము నిల్వకుండుటయొక గలదు. క. వినినఁ జెందిన వ్రాసినఁ | గోయాడిన దురితేవీడకుం దొలగి (శాంతి. 3 ఆ. 3౮౨). (చూ. ౮౪ I విష). ఏన్యాదిశబ్దములతోఁ జేదాద్యర్థ నిర్వహణము:—ఇందు

1468 'సన్' ప్రత్యయమునకు మాటుగా 'ఏని-నాడు'మొ. నిల్పుట [3౧౫ వి. కల్ప.]

'నాడు' శబ్దము ధాతుజనిశేషముమీదను 'ఏని' సుప్తిజంతములమీదను నిల్పును. క. గుఱుకొని కార్యాకార్యము | లెఱుగక దుశ్చరితుడై యహితుడగునేనిన్ | షఱవక గురునైనను జను | లెఱుగఁగ శాసించునది షహిశుడు బుద్ధిన్ (ఆది. ౬ ఆ. ౧౦౩) (అగునేనిన్ = అయినన్ = అగుచోన్) (స్వాచ్ఛేత్) (గురునైననున్ = గురునినైనప్పటికిని). ఉ.....అట్లు కానినాఁ | డేల గృహస్థవృత్తి..... (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౦). (కానినాడు = కానిచో). నీ..... | నేడు పోవని నాడు నిష్ఫలం బిష్టువా, యత్నమంతయు.....(ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౫). (పోవని నాడు = పోవనిచో). క. కడుఁ గ్రూరుడవయి నృపతుల | విడువనినాఁ డాజిఁ బాండ వేయులు..... | విడిపింతురు.....(సభా. ౧ ఆ. ౧౯౪). ఉ..... ప్రాద్దును బోయఁ గ చుండునేనియున్ | రాఁడు వనంబులోన మృగరాక్షస పన్నగ బాధ నొందెనో (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౨). (కచుండునేనియున్ = కచుండన్ననో రాఁడు). క. తనయెఱిగిన యర్థం బొరుఁ | డనఘా యిది యెట్లు చెప్పు మనియడిగినఁ జెప్పని నాడును సత్యముఁ జె | ప్పసినాడును ఘోరనరకపంకమునఁ బడున్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭). ఇట్లుగుటచే "షహద్భహం కర్తృకక్రియకు నేకవచనంబు విభాషనగు. ఉదా:—క. తనయెఱిగిన యర్థం బొరుఁ డనఘా యిది యెట్లు....." (ప్రాథ. క్రియా. ౬సూ). అను త్రిలింగలక్షణసూత్రము నిరాధార మగుటంజేసి యగ్రాహ్యమని గ్రహింపవలయును. ఉ. ఇంతులగోష్ఠి నున్న యతః డెంత వివేకము గల్గెనేని య | త్యంత మదాభిభూతుడగు (ఆది. ౭ ఆ. ౫౯). వచనము. నాకు సంజీవని పని సేయదయ్యెనేని నాచేత నుపదేశంబు గొన్నవారికిఁ బని సేయుంగాక..... (ఆది. ౩ ఆ. ౧౩౨). చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధన మిత్తురుగాక (సభా. ౨ ఆ. ౧౦). తే.గి. కడఁగి సమబుద్ధి వీనికిఁ గల్గెనేనిఁ | గాదు శాపఫలం బట్లుగాక బుద్ధి | హినుడై గర్వితుం డగునేని శాప | వావ్యవాహఫలంబు వీఁ డనుభవించు (ఆర. ౧ ఆ. ౧౦౩). (చూ. చేదర్థయోగంబున లృట్టునకు లిట్టగు. బా. క్రి. ౧౧౯ సూ). క. ధర్మసుత, ధార్తరాష్ట్ర) ల | ధార్మికులై వెఱిగిరేనిఁ దడయక, విధిచే | నిర్హులితు లగుదురు... (ఆర. ౨ ఆ. ౩౧౪). ఆ-వె. నాకు విహితభక్షణం బిది యిప్పక్షిఁ బూని శావ సీకు బుద్ధియేని |(ఆర. ౩ ఆ. ౨౩౪). (బుద్ధియేనిన్ = బుద్ధి కల్గినచోన్.) ఏసశబ్దముచోట నిట్టియెడల 'ఏమి'శబ్దమును దిక్కున యొకచోఁ బ్రయోగించెను. ఆ-వె. ఎచట మెలఁగనేమి యెట్లుండనేమి దా | నేమి నేనెనేమి యెల్ల సంగ | ముఱును విడిచెఁ గుడుపువలన నియతి గల్గు | యతికి మోక్షవిధి యాట పట్టు (అను. ౫ ఆ. ౪౩ వ). (ఎచట మెలఁగనేమి = ఎచట మెలఁగిననేమి ? మొ). ఇందు 'ఏమి'శబ్దమును విల్పినచో సన్వయము కుదురదు.

చేదర్థంబునందు, వృత్తంబగు భావలక్షణంబునందు
న వర్ణకంబు ద్రుతాంతం బగు. ౪౧.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. వానలు కురిసినం బంటలు పండును, వాడు రమ్మనినఁ
బోయితిని.

3౧౫ I విషయము. చేదర్థయోగంబున లృట్టునకు లిట్టగు. ౧౧౯.

ఆ ఋషీశ్వరుండు వచ్చెనా ఫలించుఁ గార్యముల్.
వాడు తేవు వచ్చెనేని నీవు కార్యంబు దొరఁగొనుము.

సంజీవని. 3౧౫ I విషయము:—౪౧ సూ. వ్యాఖ్య:—సూరిపక్షమున ద్రుతము
'ను' స్వరూపము. చేదర్థంబునందు, = 'చేత్' అనెడి సుస్కృతశబ్దముయొక్క యర్థమం
దును, వృత్తంబగు భావలక్షణంబునందుకా=భూతార్థకమగు భావలక్షణార్థంబునందును
'నను' అనెడి ద్రుతాంత న వర్ణక మగునని యర్థము. "చేదర్థంబునందున్నట్టి భావలక్ష
ణంబునందు ద్రుతాంతంబైన న ప్రత్యయంబు వచ్చుచు"(బా.గు.ప్ర. 333 పుట. ద్వి.
ము) అని ప్రామాదికముగా గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త వ్యాఖ్య చేసెను. సత్తమ్యంతము
లగు రెండు ప్రత్యేకదళములతో సూత్రించి రెండిటికిని వేర్వేరి వరుసగా రెండుదా
హరణములు చూపిన సూరిచూత్రమున కిట్లుగ వేకార్థవిశేషణ సహాసముగ నన్వ
యించుట గ్రంథకృదభిప్రేతము కాదనుటకు సందేహములేదు. మఱియు రెండిటికిని
నైక్యము దర్శింపబడును. భావలక్షణార్థమునందుఁ జేదర్థ మెట్లు వర్తించును, 'వాడు రమ్మ
నినఁ నేఁ బోయితిని' అనుచో యద్యర్థ(చేదర్థ)మునకుఁ బ్రసక్తియే లేదుగదా. మఱియుఁ
చేదర్థము వర్తించునపుడు కార్యభూతక్రియ నియతముగా భావ్యర్థకమయి యుం
డును. 'పోయితిని' అను భూతార్థ మెట్లు పాసఁగును? కావున 'వానలు కురిసినం
బంటలు పండును' అనునది మాత్రమే చేదర్థకమున కుదాహరణము కానోపును.
పోవుటకు రమ్మనుట లక్షణ మగుటంజేసి 'వాడు రమ్మనినన్.....' ఇత్యాదికము
భావలక్షణోదాహరణము. (సూ. 3౧3-3౧3 I విషయము). 'వానలు కురిసినన్.....'
అను వాక్యమునకు నైతము చేదర్థమును విడిచి "వానలు కురిసినన్ = వానలు కురి
యఁగా" అని యర్థముచేసినచో నదియు భావలక్షణోదాహరణమే యగును. కాని
సూరి 'చేదర్థమునందని వక్కాణించుటచే"వానలు కురిసినన్=వర్షములుకురిసినచోన్=
వర్షములు కురిసినయొడలన్ (వర్షపతనం స్యాద్యది - వర్షపతనం స్యాచ్ఛేత్). అని
చేదర్థకథన మావశ్యకమై యున్నది. భావలక్షణార్థమున నట్టి చేదర్థమునకుఁ బ్రసక్తి
లేదు. వేటికావ్యాఖ్యాతయు నీ బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్య సరికాదనియొ ప్రాసెను.
బాలకవిశరణకర్త యీ బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్య ననుసరించుటచే గావలయు

1470 “బాలక-శర” కర్త, చేదర్థక ‘సన్’ వాడేడునన్నయ, యనరాదు. [3071Iవి.సంజ్ఞ

“చిన్నయ సూరికి ఇది (వి?) చేదర్థకములని తోచి ఉండును. ‘వాడు రమ్మనిన నే బోయితిని’ అనే వాక్యమున సంస్కృతమందుగాని ఇంగ్లీషునందుగాని అనువదిస్తే చేదర్థకము ప్రయోజ్యమా?” (బాలక. ౨౦౮ పు). అని వ్రాయుట తటస్థించెను. పాపము! వా రనుకొన్నట్లు సూరికిని దోచలేదే? సూరి యీ వాక్యమును చేదర్థమున కుదాహరింపలేదే. దీనిని భావలక్షణ న వర్ణకమునకుమాత్రమే సూరి యుదాహరించెను. శరణ్యకర్త యింకను సాహసముగా నన్నయవాడుకలో నీ ‘సన్ = ఇనన్’ ప్రత్యయమునకుఁ జేదర్థమే లేదని వ్రాసెను. “తెలుఁగులో చేదార్థర్థకముగా నన్నయాదులు సమాపక్రియాకూపమునకు ‘ఏని’ చేర్చేవారు. నేను జేసితి నేని.....” (బాలక. ౨౦౭ పుట). “చిన్నయసూరి మొదలయినలాక్షణికులు ఈరూపములు ఉపేక్షించినారు. బాలవ్యాకరణము (క్రియా). సూ. ౪౦ లో కురిసీనన్ - రమ్మనినన్ - మొ. రూపములు చేదర్థకములని ఉన్నది. గాని కావు... ..” (బాలక. ౨౦౮ పు). వీనిలో ‘రమ్మనినన్’ అనునది చేదర్థకముగా సూరిచే నుదాహరింపబడలేదని పైని వివరించుచున్నాను. ‘కురిసీనన్’ అనునది చేదర్థకముగా నుదాహరింపబడెను. “వానలు కురిసినం బంటలు పండును (బా. క్రి. ౪౦ సూ). ‘రమ్మనినన్’ అనునదియు నీ క్రిందిరీతిని వాడినచోఁ జేదర్థకము కావచ్చును. ‘నీవు రమ్మనిన నీటకు నే వచ్చెదను’ (నీవురమ్మనినన్ = నీవురమ్మన్నచో). ‘సన్’ ప్రత్యయము చేదర్థకముగా నన్నయచే వాడబడలేదను వీరియభిప్రాయము పరిశీలన రాహిత్యకృతము. ఛ.....ఉత్తమద్విజులు పూజ్యులు వారల కెగ్గు నేసినం । జెను నిహముం బరంబు..... (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). ఉ.....భారతీయ భా । రత్య మరాఘగౌఢము నిరంతరసంతత పుణ్యసంపద । న్నత్యభివృద్ధి నేయు వినినం గొని యాడిన నెల్ల వారికిన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౭౩) తే-గీ. అమృతాశ్వంబు ధవళ దేహంబునందు । నల్లగల్గిన నీవిప్రు నాకు దాసి । వగుము మఱియందు నల్లలేడయ్యెనేని । నీకు నే దాసి నగుదుఁ బన్నదము సతిము (ఆది. ౨ ఆ. ౩౨ ప). సోమయాజియు బహుళముగఁ బ్రయోగించెను. ఉ. అక్కట భీముడైన మనయర్జునడైనను మాద్రిపుత్రులం । దొక్కరుడైన నీమగఱ నుక్కడఁగింపరె యొక్క వ్రేల్చిడిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౦౭) (అయినన్ = ఐనన్ = ఉండినన్ = ఉండినచోన్.) “అగు...౧౮ ఉండు” (సూ. రా. ౧౨). ‘ఐనన్’ అనుచో ‘ఏని’ శబ్దము నిల్పుదుమనుటకు పలనుపడదు. అట్టి యెడ ‘ఉండు’ అనునర్థము రానేరదు. ఉ.....ఆ । తండును నేము నైన విబుధ ప్రకరంబును మాకు నడ్డమే (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౪). క. వినినఁ బఠించిన వ్రాసేఁ । గొనియాడిన దురితపీడకుం దొలఁగి (శాంతి. ౩ ఆ. ౩౮౨).

[బా. క్రి. ౪౦ సూ.] శరణ్యకర్త ననుసరించి 'బా-సా-పే' కర్త మోసపోవుట. 1471

సంస్కృతమందలి 'చేత్ = యది' అనువానికిఁ దెల్లుగ 'ఏన్యా'దులు పర్యా యములు. ఇవి సమాపక క్రియారూపములైన నిల్వి చేదర్థకము లగును. ఇట్లు ప్రయోగింపగాదని సూక్ష్మప్రభృతులు చెప్పలేదు. "చిన్నయసూరి మొదలగున లాక్షణికులు ఈరూపములు ఉపేక్షించిగారు (బాలక. ౨౧౨)." అని శరణ్యకర్త వ్రాయుట సాహ సము. "చేదర్థయోగంబున లృట్టునకు లిట్టకు. ఆయుషీశ్వరుండు వచ్చెనా ఫలించుఁ గార్యముల్. వాడు తోపు వచ్చెన్చే నీవు కార్యంబు దొరఁగొనుము" (బా. క్రియా. ౧౧౯ సూ). అని యిట్లు సూరి యుద్ఘోషించుచుండఁగా నాతఁడు సమాపక క్రియా ప్రయోగ ముపేక్షించెనని వ్రాయుట సరికాదు. ఇంత వారే యిట్లువ్రాసిన నింక వెనుదీయనేల? యని పేటికావ్యాఖ్యాతయు నిట్లు శరణ్యంగ్రథమును స్వీకరించెను. "నన్నయకాలమున నిట్టిది (నన్ = ఇనన్) చేదర్థకమై ప్రయుక్తమై నట్లగపడదు. సమాపక క్రియారూపముల కేవి పదముఁ గూర్చి చేదర్థమును సూచిం చుట గాననగును..... కాన నీ నవర్ణకరూపసాధన ప్రక్రియ 'చేస్తే - చెప్పితే' అను నవీనవ్యావహారికరూప సంస్కారముచబట్టి యేర్పడిన దనఁదగును" (బా. సా. పే. ౪౦౧ పుట).

ఈచేదర్థము నర్వాచీరులు 'చోన్ - (చోటన్) - ఎడన్ - ఎడలన్' అను రూపములను భూతార్థకవిశేషమునకుఁ జేర్చినరూపములతోఁ దెల్పుచున్నారు. వాడుచెప్పినన్ నేనువత్తును = వాడుచెప్పినచో నేను వత్తును. ఇట్లే 'చెప్పినయెడ - చెప్పినయెడలన్' అనువానిని సంయతము చేర్చి యాధునికరూపముల నెప్పునది. "ఇప్పుడు గ్రాంథికభాషలో తదుభావములు తెలియఁజేసేవారు చేదర్థకముగా 'చో - ఎడ' ప్రయోగిస్తున్నారు. నన్నయ వీటిని ఏ అర్థమందువాడెనో తెలియదు కాఁజోలు....." (బాలక. ౨౧౯ పు). అని శరణ్యకర్తగారు వ్రాయుట సరి కాదు. నన్నయవాడుకలకు విలక్షణముగ నెన్నెన్ని పండితకవి సమ్మతములై యాధునిక కావ్యములలో వాడఁబడలేదు. అంతమాత్రమున నింత గొప్పవిషయ మును వారికిఁ దెలియ దనవలెనా? వీరియాక్షేపముఁ జూడ నొకచరిత్ర స్వరణాతిథి యగుచున్నది "శ్రీజగన్నాథమున నొకపండితుండు మట్టియాకుల విస్తరి కుట్టుచుండె నట. అంత నొకమత్స్యభుక్కు పండాబ్రాహ్మణుండు వచ్చి 'స్వామి వటపత్రశాయకదా. ఇచట మట్టియాకుల విస్తరిపై భుజింపనగునా' అనెనట. అంతట నాపండి తుండు "మీరవతారములనే భుజింతురే! "స్వామి పరుండు వటపత్రమున భుజింప రాదా?" అని పల్కినట." "చెప్పినచోన్ - చెప్పినయెడన్" మున్నగుపండితకవి సమ్మతరూపములు "చెప్తే - చెబితే - చెప్పితే - వస్తే - వొస్తే - బస్తే - వాడొస్తే

నేనొస్తాను" అనురీతిగల "భాషాదేవి చాలాకాలము కష్టపడి కనిన" (బాలక. 202 పుట) రూపములవంటివి కాకపోయినా? ఈ 'తే' ప్రత్యయపుచరిత్రము మిక్కిలి విస్తృతమైనది. "నీవు చెప్పితివేని = నీవు చెప్పిలేని = నీవు చెప్పిలేన్ = నీవు చెప్పిలే" అని యాట్లు మధ్యమపుషువైకవచనమందు మాత్రమిది వైయాకరణసమ్మతమై యుండును. తక్కిన పురుషవచనములలో నెందును దీనికి శబ్దసిద్ధిమగు సాధుత్వము లేదు. ఎల్ల పురుషములందు నెల్లవచనములందును దీనికి బంధితవ్యవహారమందును బ్రసిద్ధివెలసి యున్నది. ఇట్లే అప్యర్థకము వ్యవహారమున "ఎంత చెప్పినా వినడు - ఎంత చెప్పిననూ వినడు" మున్నగురీతిని వెలసియున్నది.

౧౧౯ సూ. వ్యాఖ్య:—చేదర్థయోగంబునన్ = చేదర్థము దోచునపుడు లృట్టునకు భవిష్యదర్థక సమాపకక్రియచోట భూతార్థకసమాపకక్రియ నిలుచును. ఉదా:—ఆ ఋషీశ్వరుండు వచ్చెనా కార్యములు ఫలించును = ఆ ఋషీశ్వరుండు భావిని వచ్చునేని కార్యము లాపిదప ఫలించునని యర్థము. ఇందు రెండుచుభావ్యర్థకములై యైనను ఫలించునను దానియవేక్షచే 'వచ్చుట' పూర్వభావి గావునఁ జేదర్థ ప్రయోగమునఁ బూర్వక్రియ లిడంతముగా నుండుట విరుద్ధముకాదు. సూరి యిట్టి లిడంతత్వము నిత్యమని సూత్రించుట సరికాదు. రెండుక్రియలును భావ్యర్థకములైనం గావచ్చును. గీ. కడఁగి సమబుద్ధి వీనికిఁ గల్గెనేని । కాదు శాపఫలం బట్లు గాక బుద్ధి । హినుడై గర్వితుండగునేని శాపఁ । హవ్యవాహఫలంబు వీఁ డనుభవించు (ఆర. ౧ ఆ. ౧౦౩). ఇట్టియెడలఁ జేదర్థక ప్రత్యయము నిల్చినను నిలువవచ్చును. ఆ ఋషీశ్వరుండువచ్చినం గార్యంబులు ఫలించును. వాఁడు తేవువచ్చినం గార్యంబునకు నీవు దొరఁగొనుము. మొ. చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధన మిత్తురుగాక (సభా. ౨ ఆ. ౧౦). ఇతనికిఁ గూర్చినం ధనమిత్తురుగాకయనియుఁ జెప్పనగును. అప్యర్థము నందును నిట్టి సమాపకక్రియా ప్రయోగములు గలవు. "నీవచనంబున సంజీవని నాకుఁ బనిసేయదయ్యెనేని నాచేత నుపదేశంబు గొన్నవారికిఁ బనిసేయుఁగాక (ఆది. 3 ఆ. ౧౩౨ వచనము). తే-గీ. వనమునందుఁ బండ్రెండు సంవత్సరంబు । లుండ నేర్పితి మేనియు నొరులెటుంగ । కుండ నజ్ఞాతచర్య యందొక్కడివస । మైన నుండంగ నేర మెట్లనిన వినుము (ఆర. ౧ ఆ. ౨౬౫). ఉ. ఇంతుల గోష్ఠి నున్న యతఁ డెంతవివేకము గల్గెనేని య । త్యంత మదాభిఘాతుండగు..... (ఆది. 2 ఆ. ౫౯). "కొన్ని యెడలఁ ద్వరితార్థసూచకంబయి భావిని భూతంబు చూపట్టెడ. ఉదా:—రావచ్చె మునకాయుధుండు (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) మొ." (ప్రాథ. క్రి. 2 సూ). ఈ ఇదే ప్రత్యయాగ్నివోత.....వాయుసారథి జనంబునఁ దా నిట వచ్చె.....

[బా. క్రి. ౧౬ సూ.] బాలవ్యాకృతిలోని. 'ఉన్న-కల-న' వర్ణకములసాధనము. 1473

...(ఆది. ౮ ఆ. 3౦౫). కా.....కాంతారనివాస ఖిష్టమతి నప్తత్యేననై
వీడె వ | చెప్పం గుంటిమతమభ్యముండు. (విరా. ౮ ఆ. ౯౫).

ఉన్న - కలజీ - నవర్ణకంబులు భవ ద్భావి శత్రుత్వ
దర్శకంబులం దగు. ౧౬.

బాలవ్యాకరణ ఉన్న వర్ణకంబు వర్తమానార్థక శత్రుత్వంబులం దగు -

వివరణము. కలజీ వర్ణకంబు భవిష్యదర్థక శత్రుత్వంబులం దగు-నవర్ణ

3౦౫ II విషయము. కంబు క్తవదర్థంబులం దగు. ఇవి సత్వాభిధానంబులం
దగునని యెఱుంగునది. సుబంతవాచ్యంబు సత్త్వంబు
నాఁబడు. వండుచున్నవాఁడు - వండఁగలవాఁడు -
వండినవాఁడు.

సంజీవని. 3౦౫ II విషయము:—“ద్వంద్వ నై హ్రమమాణః సర్వత్ర సంబధ్యతే”
అనుచొప్పున ‘శత్రు’ అనునది ద్వంద్వఘటితపదములు రెండిటితోడను సంబంధించును.
కాన ‘భవ ద్భావి శత్రు’ అనగా ‘భవచ్ఛత్రు - భావిశత్రు’ అని యర్థము. ‘భవతో’
అనునది భూధాతువర్తమాన శత్రుత్వరూపము. కావున ‘భవతో’ అనుదానిచే వర్త
మానార్థకత్వము చెప్పబడును. అట్లుగుటంజేసి ‘భవచ్ఛత్రు’ అనగా వర్తమానార్థక
శత్రుప్రత్యయముని యర్థము. ‘భావిశత్రు’ అనగా భవిష్యదర్థక శత్రుప్రత్యయముని
యర్థము. కావున, వర్తమానార్థక శత్రుప్రత్యయార్థమున ‘ఉన్న’ ప్రత్యయమును,
భవిష్యదర్థక శత్రుప్రత్యయార్థమున ‘కలజీ’ ప్రత్యయమును సంస్కృతమునందలి క్త
వతు ప్రత్యయము నర్థంబున వనగా భూతార్థమున ‘న’వర్ణకంబులను నకునని సూత్రా
ర్థము. ఈవిషయమున “ఉన్నవర్ణకంబు” మున్నగువాక్యముచే సూరి వివరించెను.
ఉదా:—వండుచున్నవాఁడు - వండఁగలవాఁడు - వండినవాఁడు. వర్తమాన శత్రు
ర్థమున ‘ఉన్న’వర్ణకము వచ్చునపుడు, “ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపుడు చువర్ణకం
బగు” (బా. క్రి. ౧౮ సూ). అనుచొప్పున ధాతువుతుదిని ‘చు’వర్ణకము నిల్పును.
“ధాతుజనిశేషణంబులకు విభక్తి వివక్షించునపుడు తచ్చబ్దం బనుప్రయుక్తంబగు”
(బా. సూ. ౯ సూ). అనుచొప్పున ‘వాఁడు’ అనునది యనుప్రయుక్తమగును.
కాఁగా ‘వండు+చు+ఉన్న+వాఁడు = వండుచున్నవాఁడు’ అనురూపము వర్తమాన
శత్రుర్థమునందు సిద్ధించును. భావిశత్రుర్థమున బ్రకృతసూత్రముచే ‘కలజీ’ ప్రత్య
యంబు రాఁగా ‘కలజీ’ జీత్తుగాన ‘జీత్తు పరంబగునపు డుత్సంబున కత్వంబగు’ (బా.
క్రి. ౨౦ సూ). అనుచొప్పున ధాతువు తుది ‘ఉ’కారమున కత్వమును, ‘కలజీపడు
బులు పరంబగునపుడు నుగాగమంబగు’ (బా. క్రి. ౨౧ సూ). అనుచొప్పున నుగా

గమంబును వచ్చుచు. పై మదాహరించినట్టివి బా. సమా. ౯ సూత్రమువొప్పున 'వాఁడు' శబ్ద మనుక్రయము క్తమగుచు. కాఁగా 'వండు+అ+ను+కల+వాడు = వండుఁగలవాఁడు' అను రూపము భావికత్వమున సిద్ధించును. భూతార్థమునఁ బ్రకృతసూత్రంబుచే, 'స'వర్ణకము కాఁగా "భూతంబులం దిగాగమంబగు" (బా. క్రి. ౧౭ సూ.), అనువొప్పున 'ఇ'గాగమం బగుచు. పై రీతినె బా. సమా. ౯ సూత్రము వొప్పున 'వాఁడు' అను తచ్చబ్ద మనుక్రయము క్తమగుచు. కాన 'వండు+ఇ+న+వాఁడు = వండినవాఁడు' అను రూపము క్తనదర్థంబులం దనఁగా భూతార్థమున సిద్ధించును. సత్వ మనఁగా ద్రవ్యము. ఇవి=ఈ థాతుజనిశేషములు, సత్వాభిధానంబునం దనఁగా ద్రవ్యమును బోధించునపుడె యగుననియు, సత్వమనఁగా సుబంతవాచ్యమనియు, సూరి వివరించెను. ఈథాతుజనిశేషములు నామాకాంక్షములె యగునని తాత్పర్యము. అనఁగా నీప్రత్యయములు తుది గలశబ్దములు విశేషణములె యగుచు విశేష్యభూత సుబంతమునె యాకాంక్షించునని పర్యవసీత మగుచున్నది. "క్షత్తవతూ నిష్ఠా (౧-౧-౨౬) ఏతా నిష్ఠా సుక్షాప్తః." (సి. కా. కృదంత. 30౧౨ సూ). "నిష్ఠా. (3-౨-౧౦౨) భూతార్థవృత్తే ధాతోః నిష్ఠా ప్యాత్. (నిష్ఠా = క్షత్తవతు)" (సి. కా. కృదంత. 30౧౩ సూ). అను పాణినిసూత్రములవొప్పున 'క్షవతు' ప్రత్యయము భూతార్థకమని విశదమగుచున్నది. "విష్ణు ర్విశ్వం కృతవాన్ (= విష్ణువు ప్రపంచమును జేసినవాఁడు) అని యిట్లు క్తవదంత ముదాహరింపబడెను. (సి. కా. కృదంత. 30౧౩ సూ). "వర్తమానే. లట్. (3-౨-౧౨౩) వర్తమానక్రియావృత్తే ధాతోర్లట్ ప్యాత్." (సి. కా. భాషి. ౨౧౫౧ సూ). "లట శ్శత్రు శానచా వ ప్రథమాసమానాధికరణే (3-౨-౧౨౪). అప్రథమాస్తే సామానాధికరణ్యే సతీ త్కీర్ణః.....నచర్తా చైత్రిం వశ్శ" (వ. ఉచుచ్చ చైత్రుం జూమము)" (సి. కా. కృదంత. 30౧౦ సూ). "వర్తమానే లట్" ఇతి పూర్వసూత్రవిహితవైయవ ఏతా శత్రుశానచా...వచస్త మితి, పాకానుశూలవ్యాపారాశ్రయ విశ్శక్తః. 'క్రియా. ప్రధాన మాఖ్యాతమ్. సర్వప్రధానాని నామాని, ఇతిసిద్ధాంతాత్." (బాలమ. వ్యా). అను పాణినిసూత్రములవొప్పున 'వర్తమానశత్రుప్రత్యయము నెఱుంగునది. ఈ సందర్భమునుబట్టి "పచత్ - పచన్ - చైత్రః = వండుచున్న చైత్రుఁడు" అనుట పాణిని సమ్మతము కాదని (ప్రథమాసామానాధికరణ్య మున్నదిగాన) చెప్పవలసి యున్నది, కాని "ల డిత్యనువర్తమానే పువర్లడ్ గ్రహణ మధికవిధానార్థమ్. తేన ప్రథమాసామానాధికరణ్యే లపి క్వచిత్ - సన్ (సత్. శత్రంతము) బ్రాహ్మణః (= ఉన్న బ్రాహ్మణుఁడు)" (సి. కా. కృదంత. 30౧౦ సూ. వివరణము), అను భట్టో

[తా. శ్రీ. ౨౬ సూ.] ప్రథమాసామానాధికరణ్యశక్త్య సంస్కృతకవిప్రయోగములు.

జీవితీతులవారి స్మృతిచోక్షున స్మృతి మనుకవత్త లేదు. ప్రయోగములు:—
 “శ్లో. తథాపి జిహ్వా స్పృభఃజ్వలించయా; తనోతి శుక్రం గుణ సంపదా యశః |
 సమున్నయన్ భూతి మనార్యఋగమా | ద్వారం విరోధోపి సదుం మహత్తృభిః
 (భారవి). శ్లో. స్తర త్యవో దాశరథి ర్భువన్ భవా | నముం తనాన్తా ద్వని
 తాపహరిణమ్ |(మూఘము) శ్లో. శ్రీయఃపతి శ్రీమతి శాసితం
 జగ | జగన్నివాసో వసుచేవసద్దని | వసన్ దద రావతరస్త మమృరా | ధిరణ్య
 గర్భాన్త భువం మునిం వారిః (మూఘము. ౧ స. ౧) I శ్లో:—ఈ - దుర్యోధనః
 భూతింసమున్నయన్ = విశ్వర్వము నభివృద్ధిచేయుచున్నవాడై, యశః - తనోతి.
 II శ్లో. భవాన్=నీవు, దాశరథిః=భువన్=దశరథపుత్రుడవగుచున్నవాడవై. III శ్లో.
 జగన్ని వాసః=కృష్ణుడు, వసుచేవసద్దని=వసుచేవునింట, వసన్=వసించుచున్నవాడై)
 “శా. శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షో ముఖాజ్ఞేషు యే...” అని భట్టా
 రకుడుచు ప్రయోగించెను. “యే = ఏ త్రిమూర్తులు, శ్రీవాణీగిరిజాః = లక్ష్మీపర
 స్వతీపార్వతులను, వక్షోముఖాజ్ఞేషు = వక్షమున, ముఖమున, నభ్రాంగమున,
 దధతః = ధరించుచున్నవారగుచున్నారో” అని యర్థమునెఱుంగునది. భట్టోజీపండి
 తులు “కృచిత్ర” అని చెప్పిరేకాని సంస్కృతమున నిట్టివి పెక్కుగలవు.

“తానత్ (3-౨-౧౨౭) తా శతృశానచా ‘నత్’ సఃజ్ఞాస్తః” (సి. కా. కృదస్త. 3౧౦౬ సూ). “లృట స్ ద్వా. (3-3-౧౪) వ్యవస్థిత విభాషేయమ్.....ప్రథమాసామానాధికరణ్యే ౭పి క్వడిత్ - కరిష్యతీతి కరిష్యన్.” (సి. కా. కృదస్త. 3౧౦౭ సూ). “ఇదంచ ‘లృట్ కేషేచ’ ఇతి భవిష్యదధికారవిహితే లృట్యవప్రవర్తతే.....” (బాలమ. వ్యా). అను పాణినిసూత్రములచే భవిష్యచ్ఛతృప్రత్యయము నెఱుంగునది.

పయిరితని వర్తమానార్థక శతృ - శానచ్ ప్రత్యయములును భావ్యర్థక శతృ శానచ్ ప్రత్యయములును బ్రథమాసామానాధికరణ్యమునందును వచ్చుట సమృతమగుటచేతనే వోపదేవుడు ‘అప్రథమా సమానాధికరణే’ అను పాణినియ దశమును వేడించెను. “కీ ఋషత్ శతృశాన” (ముగ్ధ. క్షాది. ౧౧౦౦ సూ). (కీ = వర్తమాన - ప = పః స్తైకద - మ = ఆత్మనేషద - ముగ్ధబోధసంజ్ఞలు). “వర్తమానకాలే కర్తరి ఋస్తైకదిభ్యః శతృ-ఆత్మనేకదిభ్యః శానః - ఉభయ పదిభ్యో ద్వయం స్యాత్ - ఏవం వర్తమానే కర్తణి సకర్తకేభ్యః, భావే త్యకర్తకేభ్యః శానః స్యాత్ ఇత్యర్థః” (ఋ ముగ్ధబోధ సూత్రపు దుర్గాదాసవ్యాఖ్య) తెనుగున థాతువులకుః దిజ్యోభక్తులు చేరుటలో ఋస్తైకదాత్మనేకబోధపద భేదములులేవు గాన సంతటచు

‘శత్రుత్వము’ అనుదానినే వ్యవహారముగా నాంధ్రవైయాకరణము వ్యవహరింతురు.

ఈశత్రుప్రత్యయము విషయమున సంస్కృతాంధ్రపండితుల కింకను జాలభేదముగలదు.

‘దుష్కార్యమును జేయుచున్న పురుషుడు నిందుఁడగుచు.’ అనురీతిని “దుష్కార్యం కుర్వన్ పురుషః సిద్ధ్యో భవతి” అని యిట్లు ద్వైత్యకోటిలోని దగుచు ‘కుర్వన్’ అనునది పురుషశబ్దమునకు విశేషణముగట సంస్కృత సుప్రదాయము కాదు. ‘దుష్కార్యమును జేయుచుఁ బురుషుడు నిందుఁడగును’ అనురీతిని “చేయుచున్” (బా. క్రియా. ౪౩ సూ). అని యిట్లు లాక్షణికావ్యయముగాఁ బ్రయోగింపబడుటయు సంస్కృతసుప్రదాయముకాదు. ‘చేయుచున్’ మున్నగువానివంటి లాక్షణికావ్యయరూపములే సంస్కృతమున లేవు. ‘పురుషః దుష్కార్యం కుర్వన్ సిద్ధ్యో భవతి’ అనురీతిని “కుర్వన్” అనునది పురుషశబ్దమునకు విధేయవిశేషణముగాఁ బ్రయోగింపబడుట సంస్కృతసుప్రదాయము. “పురుషుడు దుష్కార్యముఁ జేయుచున్నవాడు నిందుఁడగును. పురుషుడు దుష్కార్యమును జేయుచున్నవాడయి నిందుఁడగును” అనువాక్యములు పంపిసంస్కృతవాక్యమునకు సరిమై యుండును. ఇట్టి విధేయవిశేషణస్థలములందు సాధారణముగ శత్రుత్వక చు వర్ణక ప్రయోగమే తెల్లనఁ బ్రచురమైయున్నది. సీ. నిజరహితుండలప్రజఁ బ్రీతిఁ బెంచుచుఁ బరమండలఁబుల ధరిణిపతుల | నదిమి కప్పంబుల ముదముతోఁ గొనుచును, ఒలిమి నీయని భూమిపలయపతుల | నుక్కడఁగించుచు దిక్కులఁ దనయాజ్ఞ. వెలిఁ గించుచును విప్రకులము నెల్ల | బ్రోచుచు శరణాన్నిఁ గాచుచు కీతుల, నగ్రజన్తులకు ననుగ్రహమునఁ | ఆ-వె, జాకుతర మహాగ్రహారంబు లిచ్చుచు | దేవభోగముల మహా విభూతఁ | దనరఁజేయు ఓట్లు మనుమాన్గఁడగు విష్ణు | ఎర్థినుండు వంశవర్ధనుండు. (ఆది. ౧ ఆ. ౭). ఇందలి ‘పెంచుచున్ - కొనుచున్’ మున్నగు లాక్షణికావ్యయ శత్రుత్వ చువర్ణకస్థలములందెల్ల సంస్కృతమున శత్రుతరూపములనే విధేయ విశేషణములనుగాఁ బ్రయోగింపవలసినదే కాని యాభాషయం దీలాక్షణికావ్యయ రూపమే లేదుగదా. శ్లో. లతాకుఞ్చం గుఞ్జన్ మదవదలిపుఞ్చం చపలయన్ | సమాలిక్త న్నగ్గం ద్రుతతర మనగ్గం ప్రబలయన్ | మరు న్నన్దం మన్దం దలితి మరవిన్దం తరళయన్ | రజోబృన్దం విన్దన్ కిరతి మకరన్దం దిశిదిశి. (సాహిత్యదర్పణ) లతా కుంజములందు భ్యనించుచుఁ దుమ్మెదలఁ జలంపఁజేయుచు నంగము నాలింగించుచు మదమువిఁ బ్రబలఁజేయుచు వికసించిన పద్మమును గదల్చుచుఁ బుష్పాదినందుచు

[బా. క్రి. ౪౬ సూ.] “ఉన్న-న” అను ప్రత్యయములు పెండును భిన్నములు. 11.7
 మారుతము మెల్ల మెల్లగా మకందము సంకలనము జల్లుచున్నదని చుక్కచూ. ‘గుడ్డచే’
 మున్నగునట్లు శత్రుంతవిశేషణములై

ఇట్టి లాక్షణికావ్యయ శత్రుత్వ చుక్క కాంతస్థలములలోఁ దధర్థాత్మక విధేయ
 (తదర్థక్రియలకు వర్తమానార్థబోధము సయితము విరుద్ధము కామింజేసి) విశేషణ
 ములవాడుక యగపడుచున్నది. అయ్యుండంకుడు.....ఒక్కరుండ చనువాఁ
 డెదుర.....ఒక్క దివ్యపురుషుం గని (ఆది. ౧ ఆ. ౯౪ వచ). ఇట్టియెడల
 ‘ఉదంకుడు చనుచు నెదుర దివ్యపురుషుం గని’ అనురీతిని బ్రయోగించుటే తఱుచు.
 (ఉదబ్బుః గచ్ఛన్ పురతః దివ్యపురుష ముపశ్యత్). “ఉదంకుడు సంతోషించి చను
 వాఁ డెదుర నొక్కజలాశయంబు గని (ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౨) ఇట్లుచ్చటచ్చటఁ గన్పట్టును.

ఈసూత్రములోని భూతార్థక విశేషణరూపమందలి ‘స’వర్ణకమును, వర్త
 మానార్థక విశేషణరూపములోని ‘ఉన్న’ వర్ణకరూప ‘స’వర్ణకమును, బా. క్రియా.
 ౪౧-౫౭ సూత్రములచే సిద్ధించు చేదాద్యర్థక రూపములందలి ‘సన్’ ప్రత్యయ
 మును, బా. క్రియా. ౧౩-౧౪-౧౫ సూత్రములచేతను, బా. క్రియా. ౫౬
 సూత్రముచేతను సాధింపఁబడు ‘ఉన్నాడు - ఉన్నారు - ఉన్నవాడు - ఉన్న
 వారు’ మున్నగురూపములందలి “ఉన్న” అనుదాని ‘స’వర్ణకమును నన్నయాధర్వ
 ణీయమునందలి “భూతార్థానాం తు సః క్రియాణాం స్యాత్” (ఆం. చి) “క్వచి
 న్న వల్లే డే ర్లోపః.....” (విక్ర.) (౩౧౫ విష) అను సూత్రములచే సిద్ధించు నవర్ణ
 కమునకు భిన్నములు కావు. ‘ఉండిన’ అను భూతార్థక విశేషణమునందలి ‘డి’ వర్ణము
 నకు లోపము గల్గఁగా నేర్పడు ‘ఉన్న’ అను విశేషణము వర్తమానార్థకముగా మహా
 కవిప్రయోగానురోధమున సంగీకరింపవలెనని యీవఱకె వ్రాయఁబడెను. (౩౧౫
 విష) అట్లే “వసతి రనుబంధకః స్యా దిత్యాది సూత్రముచొప్పున ‘ఉండు’ థాతు
 భిన్నములగు థాతువులనుండి వర్తమానార్థక విశేషణములను సాధించునపుడును
 నాయాథాతువులకు “చు”వర్ణపూర్వకముగ నీవర్తమానార్థకముగు ‘ఉండు’ థాతుజ
 విశేషణరూపమైన ‘ఉన్న’ అనునది చేరుననియు నీవఱకే (౩౧౫ విష) వ్రాయఁ
 బడెను. అట్లే యితరథాతువుల వర్తమానార్థక సమాపకక్రియలను సాధించునపుడు
 “వసతి రనుబంధకః స్యా దిత్యాది సూత్రముచొప్పున నాయాథాతువుల కుండు థాతు
 రూపములు చువర్ణకపూర్వకములై చేరుననియు నీవఱకె వ్రాయఁబడెను. (౩౯౬
 విష). సూరి యీసందర్భమున మార్గాంతరమును ద్రొక్కుటచేత నసహజములగు
 బా. క్రి. ౪౬-౫౬-౧౩-౧౪-౧౫ సూత్రములలోని విధులచొప్పునఁ బ్రక్రియ నడుప
 వలసినవాడయ్యెను. (చూ. బా. క్రియా. ౫౬ సూ. ౩౧౫ III విష).

ఉన్న - కలజీ - నవస్థకముల ప్రయోగములు:— ఉన్న:— చ. అల
 ఘలు కృష్ణస్థానము మహాస్థలు యాదవకౌవార్యము | బులు వెలిగించుచున్న
 నృః పూజ్యలు కీరల..... (ఆది. ౮ ఆ. ౨౨౨). చ..... ఇట్లు గతగర్వము
 నన్ మగధేశ్వరుడు నిశ్చయమతి నున్నవాడు (ఉభా. ౧ ఆ. ౧౬౧). 'ఉన్నవాడు'
 అనునది చింతామణిపక్షమున 'ఉండిన' అనువానిలోని 'డి' లోపముచే నేర్పడి కవి
 ప్రయోగాన సారముగ వర్తమానకాలవాచక మయ్యెను. బాలవ్యాకరణపక్షమునః
 బ్రకృతసూత్రముచే 'ఉన్న' ప్రత్యయము వర్తమానార్థమునకాగా నుండుభాతువు
 బా. క్రి. ౧౬ సూత్రముచే లోపించుటజేసి యేర్పడిన 'ఉండు' భాతువు
 యొక్క వర్తమానార్థక విశేషణరూపము "ఉన్న" అగును. ఆ - వె.
 నేడు పూర్వదినము నెన్నితో రోహిణి | యుక్తుడై శకాంకుఁ డున్నవాడు. (ఆది.
 ౨ ఆ. ౨౮౨). తే-గీ. అయ్య యేము నీపితరుల మధికనిష్ఠ | బ్రహ్మచారివై నీవు
 తపంబు నేయు | చున్నవాడవు (ఆర. ౨ ఆ. ౩౨౫). (చూ. ౨౯౬ విష)
 ఇట్లు వెక్కుచోట్ల నిది వర్తమానార్థకమే యని నిస్సంశయముగాఁ దోచుచున్నను
 గొన్నియెడల దీనికి (ఉన్నయనుదానికి) భూతార్థకత్వమును గలదేమో యను సందే
 హము పొడముచుండును. సీ..... | గుణవంతులగుచున్న కొడుకులు గలవాడు
 పాంచాలుఁ డేల యప్పాండుసుతుల | వినయసంపన్నుల విడుచువాడగు.....
 (ఆది. ౮ ఆ. ౨౫౬). ఇందుఁ గొడుకులు గుణవంతులగుట నేటికిని నున్నదనఁదగును
 గాన నిందు భూతార్థకత్వము గలదని భ్రమింపరాదు. తే-గీ. పురమువెలి మాఁ
 డహారాత్రములు వసించి | యన్న నలుపాలి కెవ్వరు నోడి రయగి (ఆర. ౨౫. ౬౬)
 జను లరుగ నోడుసమయమునకు నైతము నలుడు పురము వెలినున్నవాడె కావున
 నిచట భూతార్థము చెప్పక తీరదని వచింపరాదు. ఈవర్తమానాద్యర్థము లాపేక్షిక
 ములు-వైవక్షికములును. కావున "అరుగ నోడిర"న్నది భూతార్థకమే యైనను నట్ల
 రుగ నోడునపు డుండుట వర్తమానార్థకముగ వివక్షింపఁబడుట విరుద్ధము కానేరదు.
 మహాకవిప్రయోగములలో - 'ఉండిన' అనునది భూతార్థకమగుట నిస్సందేహమయి
 యుండుటచేతను గొన్ని ప్రయోగములందు 'ఉన్న' అనునది వర్తమానార్థకమేయ
 గుట నిస్సందేహమైయుండుటచేతను బైరీతిగలచోటులందలి 'ఉన్న' అనునదియుఁ
 బైరీతిని వర్తమానార్థకమే యనుట యుక్తము. కలజీ భావ్యర్థకమగుటకు:—
 తే-గీ. ఈతఁ డొడ్డిన భవరాకు లెవ్వయైనఁ | బోడిగా నీకు నీగలవాడ నేను
 (ఉభా. ౨ ఆ. ౧౨౪) మ..... ఆరంగల దీపము ట్లతఁడు ముండుంగాక యే
 నార్పదన్ (కర్ణ. ౩ ఆ. ౪౯) ఇట్టివి ౨౯౬-౩౦౧ విషయములలో విప్రులముగా

[బా. క్రి. ౫౬-౫౭ సూ.] ఉన్నశబ్దపరకత్వమున 'ఉండు' ధాతువోపము. 1479

సువాహరింపబడెను. "ఈ:గల+వా:డు+అ+రు = ఈ:గలవా:డను" అనునీ నిష్టి వానిని విధేయ విశేషణములగుగా నెన్నవగును. 'చేయరున్న వా:డు - వండురున్న వా:డు' మున్నగునవియు భావ్యర్థక విశేషణరూపములై యనఁదగును. (మా. ౨౯౬ విష). భూతార్థక నవర్ణకము:—క. తనయొజ్జిగిన యర్థంబు..... (ఆసి. ౧ ఆ. ౧౩౭). చ.....దానము చేసినవత్సలంబు (ఆసి. ౧ ఆ. ౧౫). చ. అనయము పుట్టె జూదమున యప్పుడ యొతయు: జిచ్చువెట్టి కా | ల్చిరయది నీయుపేక్షయ వశీకృతచిత్తు:డు ధర్మసూతి.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౪ ప).

ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపు డుండు ధాతువునకు లోపంబగు. ౫౬.

బాలవ్యాకరణ ప్ర - ఉన్నా:డు - ఉన్నారు, ఉన్నది - ఉన్నవి,
వివరణము. మ - ఉన్నావు. ఉన్నారు, ఉ - ఉన్నాను - ఉన్నాము.

౩౧౫ III విష. ఉన్న వా:డు.

చేదాద్యర్థనాంతంబైన యుండున కున్నాచేశంబు విభాషనగు. ౫౭.

ఉన్నను - ఉండినను.

సంజీవని. ౩౧౫ III విష:—౫౬ సూ. వ్యాఖ్య:—ఉన్నశబ్దంబు = I- బాల. క్రియా. ౧౩ సూత్రముచే విధింపబడిన "ఉన్న" అనెడి యరుబాధము, II - బా. క్రియా. ౪౬ సూత్రముచే విధింపబడిన 'ఉన్న' అనెడి భవచ్ఛత్రర్థక (వర్తమానార్థక విశేషణ) ప్రత్యయము. ఇట్టియర్థములు లభించుటకే సూరి దీనిని 'ఉన్నశబ్దము' అని వ్యవహరించెను. ఇట్లై బా. క్రియా. ౧౪ సూత్రమునందును ము రెండుస్థలము లందును 'చు' వర్ణప్రాప్తికియి "ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపుడు 'చు' వర్ణకంబగు" నని యుపదేశించెను. అట్లే ప్రకృతసూత్రమునందును "ఉన్నా"ను బంధము పరంబగు నపుడును భవచ్ఛత్రర్థకంబగు 'ఉన్న' ప్రత్యయంబు పరంబగునపుడును 'ఉండు' ధాతువు లోపించున నెడియర్థము లభించుచున్నది. ఉవా:—ఉండు+అల్ = ఉండు+చు+ఉన్న+ను = ఉన్నాను, ఇట: బ్రకృతసూత్రముచే 'ఉండు' ధాతువు లోపించుటచే దానితుదిని నిల్వవలసిన 'చు'వర్ణమును లోపించినది. ఏతత్సమాన న్యాయమున 'ఉన్న' అనెడి యనుబంధమునయితము (బా. క్రియా. ౧౩ సూ). లోపింప వలసియేయున్నను నేతత్సూత్రవిధాన సామర్థ్యమున నట్టిలోపము కలుగదని సూరి యాశయము. బా. క్రియా. ౧౫ సూత్రముచొప్పున ది వీతరంబగు 'డు' ధాతు పరమగు టచే 'ఉ'న్నాను బంధము తుది 'అ' కారమునకు దీర్ఘము రాగా 'ఉన్నాను' అను

రూపము స్థిరమైనది. ఇట్లు తక్కిన వర్తమానార్థక పునఃపవనరూపములను సాధించుకొని, పయిరితిని భవచ్చ త్రమునందు 'ఉండు' థాతువును బా. క్రియా. ౧౬ సూత్రముచొప్పున 'ఉన్న' ప్రత్యయమును బా. క్రియా. ౧౮ సూత్రముచొప్పున 'చు' వర్ణకమును బా. చరమా. ౯ సూత్రముచొప్పున దచ్చబాను ప్రయోగమును గల్గించగా "ఉండు+చు+ఉన్న+వాడు = ఉండుచున్నవాడు" అని యేర్పడవలసి యుండగాఁ బ్రకృతసూత్రముచే 'ఉండు' థాతువును దానినిజేరవలసిన 'చు'వర్ణకమును లోపించుచుగా 'ఉన్నవాడు' అను రూపమేర్పడును. బా. క్రియా. ౧౧౭ సూత్రముచొప్పున దచ్చబవకారము పాఠికముగా లోపించుగా 'ఉన్నాడు' అను రూపమేర్పడు ౩ యి పాఠి యవబడుటజేరి యిది యుండు థాతుభవచ్చ త్రక విశేషణరూపమని యెర్పవలయును. పయిరితిని బ్రథమపురుషైకవచన 'డు' ప్రత్యయమునునిల్పి సాధించిన 'ఉన్నాడు' అను రూపమును వర్తమానార్థక ప్రథమపురుషైకవచనమునుగా నెర్పవలయును. "ఉన్నవాడు = ఉన్నాడు" అను భవచ్చ త్రక విశేషణరూపములనుండి బా. కార. 33-3౪ సూత్రములచొప్పున 'ఉన్న వాడును = ఉన్నాడును' అను విధేయవిశేషణరూపములను సాధింపనగును. 'ఉన్నాడును' అనుదానిలోని 'డు'వర్ణలోపముగల్గిన "ఉన్నాను" మున్నగురూపములు ప్రాచీన మహాకవిసమ్మతములు కామించేరి నన్నయాధర్వణీయము సాధింపలేదు. "ఉన్నాను - ఉన్నాము - ఉన్నావు" అను రూపములను నన్నయగాకున్నను దిక్కిన యెవఁ బ్రయోగింపలేదు. అట్లేటజేరి వానిని బ్రాచీనాంధ్రభాషాస్వరూపమును నిరూపించుదలచిన సూరిపాధిచుట యుక్తముకాదు. వాని నశ్వాచీరమహాకవులు ప్రయోగించి యుండుచేరి ముగ్ధావ్యాసములుగాను. కావున వానిని ప్రాశస్త్యాకర్త సాధించుటచితము. (చూ. ౨౯౯ విష. విస్తర. ౨౯౯ పేజు).

సహజముగా చించుకొనుటసూక్ష్మము ననుసరించి లడఁగము వివక్షితమగునపుడు 'ఉండు' థాతురూపము లితఁ థాతువుల కనుబంధములగుననియు 'ఉండిన' అనుదానిలోని 'డి'వర్ణలోపమున 'ఉన్న' శబ్దమేర్పడెననియు నట్టి వికృతిచే దానిభూతార్థము పోయి వర్తమానార్థము గల్గెననియుఁ నట్లుగుటచేతనే దానికి మరల లడఁగమున వసత్యనుబంధ ముక్కురఁలేదయ్యెననియుఁ బ్రయోగానురోధమునఁ బ్రక్రియను చూపకుండుటచే సూరి 'ఉన్న' అనునది యేదో శబ్దవిశేషమనునట్లు సమాపక క్రియారూపములలో ననుబంధముగాను వర్తమానార్థక విశేషణప్రత్యయముగాను వచ్చుననియు పది పదముగనపుడు 'ఉండు' థాతువే లోపించుననియు నిట్లనహజముగాఁ బ్రక్రియాకల్పనము చేసికొనవలసివచ్చెను. ఎక్కువసంఖ్యగల సూత్రముల నుపదేశింపవలసి

[బా. క్రి. ౫౧ సూ.] పడిన = పడ్డ. కొనిన = కొన్న. తగిన = తగ్గ. మొ. 1431

వచ్చెను. అట్లే 'ఉండినన్' అను చేదాద్యర్థకమునకు 'ఉన్నన్' అనునది సాక్షికముగ నాదేశమగునని వేటొకసూత్రము నుపదేశింపవలసెను.

౫౨ సూ. వ్యాఖ్య:—చేదాద్యర్థకమగు 'నను' ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౪౧ సూ). 'ఉండు' థాతువుపై నిలువఁగా "ఉండు+ఇ+నను = ఉండినను" అని యేర్పడును. బా. క్రి. ౧౨ సూత్రముచొప్పున 'ఇ' గాగమము వచ్చెనని యెఱుంగు నది. అట్టి 'నను' అనెడి ప్రత్యయములో బూర్వభాగమగు 'న' అనుదానితోఁ గూడిన 'ఉండు' థాతువునకు 'ఉన్న' అను నాదేశమును బ్రకృతసూత్రము విధించు చున్నది. అట్టి యాదేశము 'ను' అను ద్రుతముతోఁగూడి 'ఉన్న ను' అనురూపము నందుచున్నది. ఉండినను = ఉన్నను = ఉన్నయెడల, ఉన్నప్పటికిని. మొ. ప్రయోగములు - చేదర్థ:—చ. దొరకొనునే ఫలంబు తఱితోఁ దగు వర్షము లేక యున్న..... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౮౨ ప). క. కడుఁ బెద్దకాల | ఒడఁబడి యిందెంతకాల మున్నను మనక యె్యెడు లాభమేమి.....(ఆది. 2 ఆ. ౨౯). 'ఉన్నన్+బిన్ = ఉన్ననైనన్'. అవ్యర్థ:—ఆ.వె. ఎచటనున్ననైన నెల్లప్పుడును నిన్నుఁ | గన్నులారఁ జూడఁ గాంచుఁ గాన (ఆర. 2 ఆ. 3౪౦ ప).

పద్మాదుల న వర్ణకంబున కత్వంబును గడహల్లునకు

బాలవ్యా. ద్విత్వంబును విభాషనగు. ౫౧.

3౧౫ IV విష. పడ్డ - పడిన - పడ్డను - పడినను. పడు - ఇడు - చెడు - తగు - అను - కను - కొను - తిను - మను - విను - చను - ఇవి పద్మాదులు-

సంజీవని. 3౧౫ IV విష:—'క్వచి తదర్థే డయుగంక్వచి న్న స్యేచ్ఛ లోప వాన్' అను సర్ధర్పమునకు వివరణ మిసూత్రము - పద్మాదుల న వర్ణకం బనఁగాఁ బద్మాదులపై నిల్చిన భూతార్థకవిశేషణ 'న' ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౪౬ సూ), చేదాద్యర్థక ద్రుతాంత న ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౪౧ సూ.) నని యర్థము. పద్మాదులలోని 'పడు' అనునది, పతనార్థక ప్రాప్తిర్థక పడు థాతువును, గర్హార్థమున వచ్చు పడు బన్ధుబంధము నని యెఱుంగునది. ఉదా:—క్రవదర్థకమగు 'న' ప్రత్యయమును, బా. క్రియా. ౧౨ సూత్రముచొప్పున 'ఇ' గాగమమును - పతనాద్యర్థక పడుథాతువుపై నిల్వఁగా 'పడు+ఇ+న = పడిన' అని యేర్పడును. ప్రకృతసూత్రముచే నందలి 'న' ప్రత్యయమునకు 'అ' అను నాదేశమును డకారమునకు ద్విత్వమును రాఁగా 'పడ్డి+అ' అని నిల్చును. బా. సంధి. ౧౧ సూత్రముచొప్పున నిత్యమగు

1482 'బా.గు.ప్ర' "తగ్గవాడు" కలదనుట సరికాదు. [307 IV వి. సూ.3.]

సపదాదిప్రసంగి జరుగఁగా 'పడ్డ' అను భూతార్థక విశేషముచేర్చుదును. ప్రకృత సూత్రవిధి వైభాషికమగుటచేత 'అత్వద్విత్వములు' రానిసత్తుమున 'పడిన' అను రూపమే నిల్చును. ఇతనార్థ:—చెట్టునుండి పడినవాడు - చెట్టునుండి పడ్డవాడు. ప్రాప్త్యర్థ:—భయపడిన రాముడు-భయపడ్డ రాముడు-కర్తార్థక పడు జన్మనుబంధ:— రామునిచే జంపబడిన రావణుడు - రామునిచే జంపబడ్డ రావణుడు. 'పడిన వాడు' అనుచో బా. క్రి. ౧౧౭ సూత్రముచొప్పునఁ దచ్చబ్జవకారము లోపిం పఁగా "పడిరాడు" అని సిద్ధించును. ప్రకృతసూత్రముచే నిడు 'అత్వద్విత్వ ములు' కల్లఁగా 'పడ్డాడు' అనురూపము జనించును - లేదా 'పడ్డవాడు' అనువాని లోని 'అ'త్వము న వక్షక స్థానీయమగుటచేత దానివై నున్న తచ్చబ్జ వకారము బా. క్రి. ౧౧౭ సూత్రముచొప్పున లోపించుటచే 'పడ్డాడు' అను రూపము సిద్ధించు నన్ను ననవచ్చును. ఇట్లే 'చెడు' మున్నగువానినుండియు 'చెడినవాడు = చెడ్డ వాడు = చెడ్డాడు' మున్నగురూపముల నరయునది. ఈరీతినే చేదాద్యర్థక మగు 'నను' ప్రత్యయముగల రూపములందును. "పడినను = పడినన్ = పడ్డను = పడ్డన్" = మున్నగునవి సిద్ధించునని యెఱుఁగునది. ఇట్లే నువర్ణాంతములగు 'అను - విను' మున్నగు థాతువులందును 'అత్వద్విత్వములు' రాఁగా 'అనినన్ = అన్నన్, అనినవాడు=అన్నవాడు=అనినాడు=అన్నాడు' మున్నగురూపములు సిద్ధించును. ప్రకృతసూత్రమునందలి విభాష వ్యవస్థిత విభాష యగుటచేతను దీనికి మూలమగు "క్వచి న్న స్యేచ్చ లోపవాన్" అను వికృతివివేకకారికలోని క్వచి చ్చబ్జ మహిమ చేతను వీర్లు పూర్వోత్థలములందీ 'అత్వ-ద్విత్వములు' కల్గనేరవని గ్రహింపనగును. ఉ. పాడినన్ - మాసినన్ - డోనినన్ - మొ. మూలమునలేని "తగు" థాతువును గవి జనముడనమునుండి సంగ్రహించి (వికృ. హలం. ౭ కా. వ్యా). సూరి పద్మాదు లలోఁ జేర్చెనుగాని 'తగ్గవని - చంపదగ్గవాడు' మున్నగు వ్యవహారములలో నిట్టిరూపము లగపడుచున్న వేళాని మహాకవిప్రయోగములం దిట్టివి కన్పట్టలేదు. 'తగి నన్' అను చేదర్థకమునకు 'తగ్గన్' అను రూపాంతరము వ్యవహారమునందుపైతము వినఁబడలేదు. కావునఁ బ్రాచీనాంధ్రభాషా స్వరూపప్రదర్శన తత్పరుడగు సూరి 'తగు' థాతువును 'పద్మా'దులలోఁ జేర్చుట సరికాదు. కాన 'తగినవాడు' అను రూపం బునకు 'తగ్గవాడు' అను రూపాంతరముండునుగాని 'తగ్గాడు' అనునది యనభిభా నంబుననుండదు" (బా.గు. ప్ర. 3౪౪ పు. ద్వి. ము. బా. సా. పే. ౪౨7 పుట). అనువ్యాఖ్యలును నిరాధారములే. బా. సంధి. ౪౬ సూత్రమునఁ జేర్కొనఁబడిన పద్మాదులు, వేట. ప్రకృతసూత్రములోని (బా. క్రి. ౧౧౭ సూ) పద్మాదులు వేట. కాన

[బా. క్రి. ౪౪-౪౫ సూ.] తద్ధర్మార్థకమగు “ఎడు” ప్రత్యయంత విశేషణము. 1435

నిందోకచోట నాగణములలోని ధాత్యంతమును గణాదిగా వచించుట యుక్తము.
 ప్రయోగములు:—నీ.....విప్రులమునెల్లఁ | బ్రోచుచు శరణార్థుఁ గాచుచు
 భీతుల.....(ఆది. ౧ ఆ. ౭ పు). చ. అనుజుఁడు పడ్డ శంఖుఁడు.....(భీష్మ.
 ౧ ఆ. ౨౮౬). ఉ.....పతి లేడనఁజడ్డ కాంత.....(కర్ణ. ౩ ఆ. ౨౨౪).
 నీ. పేద వడ్డాడవు ప్రియజనంబును బరి, వారంబులేదు.....(శాంతి. ౪ ఆ.
 ౪౧౨). శా. కింకందా నొకరుండు గెల్చు కడిమిం గీర్తింపఁబడ్డాఁడు (హరి. ఉ. భా.
 ౫ ఆ. ౧౨౭). చ. తన మురుడడ్డ బన్నములు.....(ఉద్యోగ. ౩ ఆ. ౧౦౨).
 నీ. తనయులఁ గన్నాఁడు త న్నెల్లవారుచు వినుతింప మన్నాఁడు దన మనమున
 (శాంతి. ౬ ఆ. ౫౪౭). (మన్నాఁడు = మనినాఁడు) చ.....కిన్న మాను
 మ | న్న వచనవృత్తి నాదగు మనంబున.....(ఆశ్వ. ౪ ఆ. ౬). కం. కొన్ని...
వెసు | జన్న వెనుకొనుటయున్ మీ | యున్నెడ కేసపుడు.....
 (విరా. ౨ ఆ. ౧౭౪). నీ.....దుడద | తనయ గాననమునఁ గొని చన్ననాడ
 తాఁ | దెగినాఁడు గాదె (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౯౫). మ.....వ | గలిఁ జన్నం జననిచ్చెఁ
 గాని.....(శాంతి. ౧ ఆ. ౪౬). నీ.....తే-గి. అన్నరేంద్ర చంద్రం
 డును జన్నవాడ (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౪౨). ద్విపద. ఎత్తికొన్నాఁ డిఁక నిటమీఁద
 నెంత (బస-గీ ఆ. ౩౬౩). శా. ఆదిం గాధి తనూజుచే సగము నేయంబడ్డ మిన్నేలు
 (శృం. నై. ౨ ఆ. ౪౧).

నన్నయా. డోస్తు భేదకతాపి స్యా | దితి కేషాంచిదీరణా (వికృ).

౩౧౬ విషయము. క్రియా. ౧౦ కా. ఆహో. ౪౮౭ పు).

కల్పతరువు. ౩౧౬ విషయము:—నన్నయ డు ప్రత్యయంత తత్సమ థాతు
 రూపములు బ్రయోగింపఁడు. ఆధర్వణు డద్దాని నుపదేశించుచున్నాడు. “తద్ధర్మప్రథ
 మే స్యాతాండు డివర్ణాచ నాస్త కా | డోస్తు భేదకతాపి స్యాత్.....” అను
 కారికలోని (౨౯౬ I విషయ) యుత్తరార్థము ప్రకృతసూత్రమై యున్నది. కాన ‘డోస్తు’
 అనుదానికి ‘ఆ డు డి వర్ణకములలో నొకటగు ‘డున్’ అను ప్రత్యయమున కనియర్థ
 ము, భేదకతాపి = విశేషణత్వమునైతము, స్యాత్ = అగును. నాస్తములగు డు డి
 వర్ణకములు తద్ధర్మార్థక ప్రథమపురుషమున వచ్చుటే కాక యందలి ‘డున్’ అనునది
 తద్ధర్మార్థక విశేషణమగుటయుఁ గలదని యర్థము. ఇతి = ఇట్లునీ, కేషాంచిదీరణా =
 కొందఱిపలుకు గలదు. కేషాంచి త్రనుటచేత నీది రాకుండుటయు ననఁగాఁ చద్ధర్మ
 ప్రథమపురుషైకవచనమువంటి (చదవున్ మొ) యాకారముతో నీ విశేషణము
 నిల్చుట నైతము గలదను నర్థము లభించుచున్నది. చింతామణిచొప్పునఁ బునరాగమ

1484 'పోయెడిది' మొ. 'ఎడి' ప్రత్యయాంత విశేషణమునుగలదు [30౬ వి. కల్ప.]

సూత్రముచే "ఉ" ప్రత్యయము వచ్చి తద్ధర్మాధిక విశేషణరూప మేర్పడనగును గాన నట్టియెడల నిట్టి 'డు' ప్రత్యయాంతరూపమును బాహికముగ నిల్పునని తాత్పర్యము (చూ. ౨౯౬ విష. చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష). డుడ్యాదివర్ణే భూతార్థే । చాపీత్యాది సూత్రముచొప్పున (౨౯౬ I విష). డువర్ణకము పరమగునపుడు 'ఎ'త్వము కల్గును. "అన్యే ద్రుత ప్రకృతయః....." అనుచొప్పున నెట్టును నిది ద్రుత ప్రకృతిక మగును. అట్టి ద్రుతమునె "డు డి వర్ణాచ నా న్తకా" అను వాక్యముతో నధర్వణుఁ డనువదించెను. "రక్షించున్ + వాడు = రక్షించువాడు" అనియుఁ బ్రకృతసూత్రముచే 'డు' ప్రత్యయమును 'ఎ'త్వమును రాగా "రక్షించు + ఎ + డున్ + వాడు = రక్షించెడువాడు" అనియు రూపద్వయము సిద్ధించును. తద్ధర్మ ప్రథమపురుషైకవచనమున వచ్చు 'డు - డి' వర్ణకములలో నొకటగు 'డు' అను దానిని మాత్ర మే యధర్వణుడు 'డోస్తు' అని వక్కాణించుటచే 'డి' ప్రత్యయ మధర్వణసమృతము కాదని విశదమగుచున్నది. క.....ప్ర । సైదు రవమును దిగ్విలయము । గడుఁగొని.....(ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౬). క.....ఇందెంత కాలమున్నను మనక । యెడు లాభమేమి.....(ఆది. ౭ ఆ. ౨౯). క. కడఁగి మదీయాస్త్రము లని । యెడు పటుమంత్రముల.....(ఆది. ౭ ఆ. ౧౯౩). క.....చే । పైదువారుఁ గాక నీకున్ । మడవక.....(సఖా. ౨ ఆ. ౧౯౦) ఇట్లు నన్నయప్రయోగములలో బ్రాసస్థలగతము 'డు' వర్ణకమే యని యధర్వణ వచనమునుబట్టి నిర్ణయింపనగును. 'డి' వర్ణకస్థితిని నిర్వహింపఁజాలు ప్రయోగము లభింపలేదు. కాని యీక్రింది సోమయాజి ప్రయోగములచే 'డి' వర్ణకము సయితము - గ్రాహ్యమే యనకతీతదు. క.....ద్రాపది । నట్టులు పటిచెడిదె, (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౪౪). క. నీ యట్టివాడు నిస్సీ । పోయెడిదే యిట్లు పోకు పోకు మనుడు.....(విరా. ౫ ఆ. ౨౦౬). ఇవట 'డు' ప్రత్యయమును నిల్పి సవరించుచో "నస్యై తద్ధర్మోతః" (౭౩.౯౫ I విష). అనుచొప్పున "పటిచెడు నదె - పోయెడునదె" అని రూపము లేర్పడి ఛందోభంగము కావలసివచ్చును. కాన నవట 'డి' ప్రత్యయమే నిల్పినదనియు "శబ్దా త్త చ్చబ్దాతః" అనుచొప్పున (౧౦౭ విష. ౧౦౭ I విష). "పటిచెడిది - పోయెడిది" అను రూపములే కవి ప్రయుక్తములనియు (నిర్ణయింపక తప్పదు. ఇట్టిప్రయోగము లింకను గలవు. క. పనిఁ గొనఁదలచిన నేలేడి । దనుమానము గలిగెనేని నరిగెద నధిపా (విరా. ౧ ఆ. ౨౭౦). క. ద్వీరదము లొరగెడివియు నె । త్తురు.....కూలేడివి.....పడియెడివిపోలేడివి (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౧౩). ఉ. చెప్పెడిదేమి నాకుఁగల జీవన

[బా. క్రి. ౪౪-౪౫ సూ.] “ఎడి-ఎడు” అను ప్రత్యయములు - తల్లోపము. 1455

మంతయు నీకుఁగూర్చి.....(వసు. ౨ ఆ. ౧౩౦). ముడి ప్రత్యయములు రాక కేవలము ‘డి’ ప్రత్యయముతో నిల్చునూపముల ప్రయోగములు:—ఉ...
.....ధాత్రిఁ బరిభ్రమించు బలదర్పపరాక్రమ.....(ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౮ ప).
క. శరణనినవారిఁ గరుణా | కరులయి రక్షించు పురుషకార్యాన్నితులే.....
(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭). చ.....గొంతి ముద్దునే | యుకొడుకు మేను లేతదన
యుల్లము మెత్తన.....(విరా. ౧ ఆ. ౯౮).

తృవర్ణ కాథంబునం దెడియెడు వన్నియ లగు. ౪౪.

తాలవ్యాకరణ ప్రహరించెడివాడు - ప్రహరించెడువాడు-ప్రహర్త
వివరణము. యని యర్థము.

౩౧౬ I విషయము. వానికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు. ౪౫.

ప్రహరించువాడు - ప్రహర్తయని యర్థము.

సంజీవని. ౩౧౬ I విషయము:—౪౪ సూ. వ్యాఖ్య:—తృవర్ణ కాథంబునన్ = సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ బ్రసిద్ధమగు ‘తృచ్’ ప్రత్యయముయొక్క యర్థమునందు, ఎడి, యెడు వన్నియలు = ‘ఎడి - ఎడు’ అను ప్రత్యయములు, అగును = (‘వన్నియ’ అనునది వర్ణశబ్దభవము.) ధాతువుతుదిని నిల్చును. ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణము లందు సయిత మెడి యెడు వన్నియలనియె యున్నది.

ప్రహరించు + ఎడి + వాడు = ప్రహరించెడివాడు. ప్రహరించు+ఎడు+ వాడు = ప్రహరించెడువాడు. రెండుదాహృతులందులను బా. సమా. ౯ సూత్రముచొప్పునఁ దచ్చబ్దము ‘వాడు’ అనునది యనుప్రయుక్తమయ్యెను. ఇట్లే ప్రహరించు + ఎడి + ఆది = ప్రహరించెడిది. ఇట బా. సంధి. ౪౫ సూత్రము చొప్పున ననుప్రయుక్తమగు ‘ఆది’ శబ్దముయొక్క ‘అ’ కారము నిత్యముగా లోపించెను. ప్రహరించు+ఎడు+ఆది = ప్రహరించెడునది. ఇట బా. సంధి. ౪౫ సూత్రముచొప్పున ‘ఆది’ శబ్దముయొక్క ‘అ’ కారమునకు లోపాభావము నిత్యమని యెఱుంగునది. ‘ప్రహరించువాడు’ అనఁగా ప్రహరించుటకుఁ గర్తయనఁగా ప్రహరించుటయను వ్యాపారము చేయువాడని యర్థము. ఇట్టి యభిప్రాయముతోనే పూరిగారు కర్తృత్వ తృచ్ ప్రత్యయంత సంస్కృతశబ్దమును ‘ప్రహర్త’ అనుదానిని బర్యాయముగాఁ జూపిరి.

“ఐ్యల్ తృచా (౩-౧-౧౩౩) ధాతో రేతాస్తః.....శర్తృధే.....”
(సి.కౌ. కృదంత. ౨౮౯౫ సూ.) “అనయోర్వర్తమానకాలా దన్యత్ర న ప్రయోగ

ఇతి భాష్యమ్” (బాలమ, వ్యాఖ్య.) త్ర్యంశులకుఁ దెలుఁగున నిట్టి నియమ మున్నట్లు కన్పట్టును. క. కడుఁ బెద్దకాల ముండితి | మొడఁబడి యిందె. తకాల మున్నను మన క | య్యెడు లాభమేమి.....” (ఆది. 2 ఆ. ౨౯) కావుననే యధర్వణుఁడు తద్ధర్మాద్యర్థముల ‘డు’ ప్రత్యయమును విధించినవాఁడయ్యెను - కానః తద్ధర్మాద్యర్థములలో వర్తమానార్థమును బరిగణింపఁబడుటచేత వర్తమానార్థకస్థలములం దీ ప్రత్యయములు వచ్చినను రావచ్చును. సంస్కృతమునందు నైతము తృచ్ ప్రత్యయము తద్ధర్మాద్యర్థములయందును వచ్చునని చెప్పఁబడియున్నది. “తచ్ఛీల తద్ధర్మ తత్సాధు కారిణ్యపి కర్తరి తృన్స్యాత్. అధికంతు ప్రవిప్లం నతు తద్ధాని రితి న్స్యాయాత్” (ముగ్ధ. వ్యా. ౯౯౦ సూ. దుగ్ధాదాసవ్యాఖ్య). “అర్హే కృత్య తృచశ్చ (3-3-౧౬౯)” (సి. కౌ. ౨౮౨౨ సూ.) “యోగ్యే కర్తరి గమ్యే కృత్యాః - తృచ్ - లిజ్ చేత్యర్థః” (బాలమ, వ్యా.) “వోఢు షర్హో వోఢా = (వహింపఁదగిన వాడు) (సి. కౌ. ౨౮౯౫ సూ. వివరణము) ఇట్లు పాణినీయులును వచించి యున్నారు.

౪౫ సూ. వ్యాఖ్యః—వానికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు ననఁగా నట్టి “ఎడి - ఎడు” అను ప్రత్యయములకు బహుళముగా లోపంబు కలుగునని యర్థము. ‘ప్రహరించెడువాడు’ అనుదానిలో ‘ఎడు’ లోపింపఁగా ‘ప్రహరించువాడు’ అని యేర్పడును. ఎడి లోపించినను నిట్టి రూపమే నిల్చును. తచ్చబ్ధానుప్రయోగము లేనపుడు ప్రహరించు రాముఁడు ప్రహరించెడు రాముఁడు. మొ. తద్ధర్మాద్యర్థబోధక విశేషణ ప్రయుక్తవాక్యమునఁ గాలనిర్ణాయక శబ్దవిశేషప్రయోగము లేనపు డయ్యది కాలత్రయమునందును నైచ్చికముగ వర్తించునను విషయము నీక్రింది రీతిని ప్రాథవ్యాకర్త సూత్రించెను. “తద్ధర్మార్థక విశేషణం బసహాయతం త్రికాల వాచి యగు. ఉదాః—సీ. వారి యనువయించు | సితకృష్ణతంతు రాజితతంత్రమది. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౯ ప). (అనువయించు = అనువయించుచున్న = నేయుచున్న) వ. నానేర్పువిధంబున. (నేర్పు = నేర్చిన) (భార. ఆది. ౧ ఆ.) నాఁడుప్రయాసము లూరక పోకయుండ (కళా. ౪ ఆ.) (ఁడు = పడిన). ఆ.వె. ద్రుపదు వీటిలోన డొప్పికయ్యమురేచె | బసులఁ బట్టె విరటు పట్టణమున | మఱియు నెన్ని లేపు మూర్తాండతనయుండు | తొడరి మనకుఁ జేయు దుండగములు (జైమి. ౧ ఆ.) (చేయు = చేసిన). సీ. జనపేజయుని చేయు సర్పయాగమునకు (ఆది. ౨ ఆ. ౧౩౧) (చేయు = చేయఁగల).” (ప్రాథ. క్రియా. ౧ సూ)

కన్నయా. ప్రతిషేధవాచినాం నిః (ఆం. చిం. హలం. ౧౨ కా.
3౧౭ విషయము. అహో. ౪౦౫ పుట).

కల్పితరువు. 3౧౭ విషయము:—ప్రతిషేధవాచినామ్ = వ్యతిరేక తర్కార్థక విశేషణవాచక క్రియలకు, నిః = ని ప్రత్యయ మగును. “వ్యతిరేకాదౌభావిని చాత్ స్వాత్” అను చొప్పున ని ప్రత్యయ పరకత్వమున ధాతువుతుదిని ‘అ’త్వము నిల్పును. చదువు+అ+ని+వాడు = చదువనివాడు. ఇట్లే చదువనిది (చదువు+అ+ని+అది). మొదలగురూపములు నీర్ధించును. చదువనిపాఠము - చదువని చైత్రుడు - మొ. ౨౭౪ విషయముచొప్పున, ‘అన్నముతినని విస్తరి’ మున్నగు కర్త ధారయాభాసరూపములును గ్రహింపవలెను.

ప్రయోగములు:—క. ధర లబ్ధుల మ్రుచ్చులఁ గూ | ర్పనివారలఁ బగఱ వలనివారల ధృతి చా | ల్పనివారల దుర్జనులం | బనుపపుగా రాచకార్యభారము దాల్చన్ (సభా. ౧ ఆ. ౪౧) (‘ని’ ప్రాసగతము). క. దనుజాహిత నీ కాహవ | మున నేదిరి ఋహో గ్రదహనమునఁ బడియును గా | ల్పని మిడితవోలె నతిశో | పనుడు జరాసంధుఁ డెట్లు బ్రదుకఁగ నేర్చున్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౩౩). (‘ని’ ప్రాసగతము). క. తన యెఱిగినయర్థం బొరుఁడనఘా యిదియెట్లు చెప్పు మనియడిగింజ జె | ప్పని నాడును సత్యము చె | ప్పనినాడును ఘోరనరకపంకమునఁ బడున్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭). (‘ని’ ప్రాసగతము). నీ..... | నేడు పోవనినాడు నిచ్చలం బిచ్చువా | యత్నమంతయు నని యధికచింత | (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౫). ఇట్టి ‘ని’ ప్రత్యయార్థమును వ్యతిరేక సమాపక క్రియతో ఘటించుటయుఁ గలదు. చ..... శరంబులన్ సురా | సురులకుఁ గట్టరాదవుట.....(భాస్క. సుందర. ౪౩౭ ప). (కట్టరాదవుటక=కట్టరానిదగుటచేత)

బాలవ్యాకరణ వ్యతిరేక తృవర్ణ కార్థంబున నిజీయగు. ౪౭.

వివరణము. వండనివాడు. ఎడి ప్రభృతివర్ణ కాంతంబు లేడును
3౧౭ I విషయము. ధాతుజనిశేషణంబు లని ప్రాచీనులు వ్యవహరితురు.

సంజీవని. 3౧౭ I విషయము:—తృవర్ణ కార్థము లీవఱకు వివరింపబడెను. వాని వ్యతిరేక మర్థ మగునపుడు నివర్ణక మగునని యర్థము. వండనివాడు = పచన వ్యాపారము జరపనివాడు. (వండు+అ+ని+వాడు). బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రముచొప్పున ధాతువుతుదిని ‘అ’త్వము నిల్పును. ప్రకృతసూత్రముచే ‘ని’ వర్ణకమువచ్చును. బా. సమా. ౯ సూత్రముచొప్పున తచ్చబ్ధానుప్రయోగము గల్గును. విభక్తి వివక్షింపనపుడు - వండని రాముడు - వండనియన్నము - మొ.

పాప ౨+౧+౨ = ౫౩౩ = ౫౩౩, బా. సూ. ౪. ౪౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దాకారలోపము పాతీకముగ నయ్యెనని యెఱుంగునది. ఎడి ప్రభృతి వర్ణకాంతంబులు:—బాల. క్రి. యా. ౪౪-౪౫ సూత్రములచే విధింపబడిన త్ర్యంశములగు 'రక్షించెడి - రక్షించెడు - రక్షించు' అనురీతివి మూడును, బా. క్రి. ౪౬ సూత్రముచే విధింపబడిన 'రక్షించుచున్న - రక్షింపగల - రక్షించి' అనురీతివి మూడును, బా. క్రి. ౪౭ సూత్రముచే విధింపబడిన 'రక్షింపని' అనురీతి దొకటియుం గలిడి—ఏడును ధాతుజనిశేషంబులని వ్యవహరింపబడుననుచు సూరి వివరించెను. ధాతుజనిశేషములనంగా ధాతువునూడిపుట్టిన విశేషణములని యర్థము. ఇట్లు వీనిని గ్రియాజన్యవిశేషణములనియు వాడుదురు. ఇవి నామపదముతో నన్వయించు నవిగాన వీనిని నామాకాంతౌ ౭సమాపకములనియు వ్యవహరింతురు. ఏతత్సమాన న్యాయమున 'క్షార్థకము - వ్యతిరేకక్షార్థకము - శత్రు-తు-మానంతర్య-చే దాద్యర్థకములును ననెడి యాట'ను గ్రియాపదముతోనె యన్వయించునుగాన వానిని గ్రియాకాంతౌ ౭సమాపకములని వాడుదురు.

లః కర్తృణిచ భావే చాకర్త కేభ్యః. (3-౪-౬౯)లకారాః

నస్తుయా కకర్త కేభ్యః కర్తృణి, కర్తరిచ, స్యురకర్త కేభ్యో భావే భర్తృణియము. కర్తరిచ (సి. కా. భాషి, ౨౧౫౨ సూ.)

3౧౮ విషయము. అకర్తణ స్సకర్త త్వమకర్త త్వం స కర్తణః (క్రియా. ౧౧ కారి. అహో. ౪౯౧ పు.)

కల్పతరువు. 3౧౮ విషయము:—అనుక్త మనన్య శబ్దానుశాసనవత్తనున్యాయము రీతి నధర్వణుడు వచించిన “త దనుక్తస్య కార్యస్య | వక్తాభవతి పాణినిః” (౧ V విష. విశ్వా. సుజ్ఞా. ౬ కారి). అను సూత్రముచొప్పున లడాదులగు సమాపక క్రియాప్రత్యయములు సకర్త ధాతువులకుఁ గర్తృమందును గర్తార్థమందును నగును. అకర్తకధాతువులకుఁ గర్తృమందును భావార్థమందును నగు నను పాణినుక్తి కవిషయ మిచట మూలముగఁ జూపబడెను. అకర్తకధాతువులకుఁ గర్తార్థత్వము లేదు. తెల్లన భావార్థక సమాపక క్రియలకుఁ బ్రయోగమే లేదు. సంస్కృతమున సకర్తక క్రియలకు భావార్థమున లడాదులు వచ్చును. అవి వచ్చునపుడు ప్రథమపురుషైక వచనమందుమాత్రమే వానికీఁ బ్రయోగ ముండును. అకర్తకధాతువులకుమాత్రమే భావార్థమున నట్లు వచ్చును. “భావో - భావనా = ఉత్పాదనా - క్రియా యుష్ట దస్తద్భ్యాం సామానాధికరణ్యాఽభావా త్ప్రథమపురుషః. తిజ్యా చ్యభావనాయా అసత్వయాపత్వేన ద్విత్వా ద్యప్రతీతేర్న ద్వివచనాది. కిం త్వైక

వచనమేన. తస్మాత్ప్రకృత్యేన సంఖ్యానపేక్షాత్.....త్వయా, మయా, అన్యైశ్చ భూయతే.” “సత్యం ద్రవ్యం లింగసంఖ్యాన్యాయోగ్యమ్” (బాలము. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౨౨:౨ సూ.) (నీచేతిను నాచేతను నితరులచేతను గాఢమును తెల్లనఁ బ్రయోగము చూపఁబడుటకయి గత్యంతరములేక ‘కాఢము’ అను నచ శబ్దము (వ్యావహారికము) వాడఁబడెను. అకర్తకథాతువులకు “పడు” జ్యను బంధము బా. క్రియా. ౪౯ సూత్రముచే రానేరదు. సకర్తకములకు భావార్థక త్వము లేనపుడు పచనము = పాకము = వండుట - వంట మున్నగు భావార్థక రూపములకు సాధుత్వమెట్లని శంకింపరాదు. తిజ్జుల కనఁగా సమాపక్రియలకుఁ జెప్పిన నిషేధము కృత్తులకుఁ జెల్లనేరదు. కానఁ దెల్లనందును సకర్తకములకుఁ గర్తృకర్తార్థములందును సకర్తకములకుఁ గర్తృగ్రహమాత్రమందును భావార్థక ట ప్రత్యయోదికృత్తులు వచ్చుట నిర్బాధము. ఇచటి కర్తృత్వ మాభాసరూపము. (చూడు. ౨౬: II విను.) “అకర్తకాద్ధాతో లేవ భావే త్యాది (తిబాది) విభక్తయః స్యుః. నతు సకర్తకాత్. కృత్ప్రత్యయస్తు సకర్తకా దకర్తకాచ్చ భావే స్యుః - తేన కాం ది శం గస్తవ్యమ్, సఖాంవాన ప్రవేష్టవ్యమ్. ఛాత్రేణ గ్రంథస్య పాఠః - ఇశి శ్చయ న మిత్యాది.” (ముగ్ధ. ౯౨:౧ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య). ఇట్లైనచోఁ గృత్తులకు భావార్థక ట ప్రత్యయాదులు సమాపక్రియా ప్రకరణమునఁ జెప్పఁబడనేల యని శంకింపరాదు. ట ప్రత్యయోదికృత్తులు తక్కిన కృత్తులవలెఁగాక ప్రతిధాతువునకును వచ్చును. మఱియు ‘ట’ ప్రత్యయోద్యస్తములందుఁ దక్కిన కృదంతములందువలెఁ గాక నియతముగాఁ గ్రియాగ్ర మనఁగా వ్యాపారరూపార్థము స్ఫురించుచునే యుండును. తక్కిన కృదంతములందట్లు వ్యాపారార్థము భాసిల్లదు. చేయు+ఇ = చేయి = హస్తము - ఎందు+అ = ఎండ = సూర్యాతపము. (3౦౯ వి.)

లః కర్తృణీత్యాదిః—లకారాః = లడాది లకారము లనఁగా సమాపక్రియా ప్రత్యయములు, సకర్తకేభ్యః = సకర్తకథాతువులకంటె: బరముగా, కర్తృణీ - కర్త రిచ = కర్తార్థమందును గర్తృత్వమందును స్యుః = అగును. అకర్తకేభ్యః = అకర్తక థాతువులకంటె: బరముగ, భావే, కర్తరిచ = భావార్థమందును గర్తృత్వమునందును నగును. రామః రావణం హన్తి = రామేణ రావణోహన్యతే. త్వం భవసి - త్వయా భూయతే. సంస్కృతమునందు వైతము భావార్థమున నన్నిటను బ్రథమపురుషైక వచనముమాత్రమే నిల్చునని వైని వివరింపఁబడెను. తెల్లన భావార్థక సమాపక్రియా ప్రయోగమే సమ్యతముకాదు. ఉదా:—రాముడు రావణుని జంపును. రామునిచే రావణుడు చంపఁబడును - నీ వుంటిని - మొ. “నీచే నుండఁబడెను”

అని తల్లిను బ్రయోగింపరాదు. ఇట్లే నీచేత కాబడెను - నీచేతఁ గాబడెను మున్నగునవి యపాధువులు.

అకర్తణ ఇత్యాది:—అకర్తణః = అకర్తక ధాతువునకు, సకర్తత్వమ్ = కర్తా కాంక్షగల్గుటయు, సకర్తణః = సకర్తక ధాతువునకు, అకర్తత్వమ్ = కర్తా కాంక్షారహితత్వమును, మహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. వివక్షావశమునఁగాని, ధాతువుయొక్క యర్థమందు మార్పుగల్గుట మున్నగు కారణములచేతఁగాని యట్టి వైపరీత్యము గల్గును. ఉదా:—కన్ను మూయరు నామక (ఆర. ౧ ఆ. ౨౭౦ పు). జయతు జయ త్వార్యః = ఆర్యుఁడు సర్వోత్కర్షమున వర్తించుఁగాక. వాఁడు రిపులను జయించెను. (విస్తర.) ఇట 'జ' ధాత్వస్థపు మార్పువలన సకర్తక మకర్తక మగుచున్నది. 'హితా న్న యః సంశ్రుణుతే స కింప్రభుః' = హితముచూడి యొనఁడు విఁడో వాఁడు చెడ్డప్రభువు' (గాణ. 33౦ పు. ఇట కర్తత్వము వివక్షింపబడలేదు. అపాదానము వివక్షిత మయ్యెను. రామునకు నదుర్గురించి - రాముని

విస్తర. 307 విష:—అహోబలపతి 'జ' ధాతు వకర్తకమనుచు "క్వచి ద కర్తణస్య కర్తత్వమ్ - జయించె రిపుల....." (అహో. ౪౯౧ పుట). అని యిట్లు వ్రాయుట సరికాదు. "జ - జయే - భ్యా - పర - సకర్తక - అనిట్ - జయతి - అజై షీత్" (శబ్దస్తో.) అనుచొప్పున 'జ' ధాతువు సకర్తకమే. "స జయ త్యరిపాన్ధస్థాః కి | కృతనామా కిల భీమభూపతిః" (నైష. ౨ సర్గ.) ఇత్యాదులం దధభేదమున నది యకర్తకముగా వాడఁబడును. గాణపత వివరణకర్త సంస్కృతమున సకర్తకము తెల్లన సకర్తకమగునని యర్థముచేసెను. అదియు సరికాదు. ఉత్కర్షప్రాప్త్యర్థక మగునపుడు 'జ' ధాతువు సంస్కృతాంధ్రములు రెంటును సకర్తకమే, "శత్రులను జయించెను" అను రీతిగల స్థలములం దది సంస్కృతాంధ్రములు రెంటును సకర్తకమే. సత్కర్తము పాపమును హరించును. వాఁడుద్యానమున విహరించెను. ఉప సర్గవశమున నీట హృథాత్కర్తము మాటుటచే సకర్తక మకర్తక మయ్యెను. అహో బలపతి "క్వచి దధవిశేషే సకర్తకత్వం చింతింతు రాము నెప్పుడు - క్వచి దధవిశేషే అకర్తకత్వం చింతిల్లె దేల యిప్పుడు" (అహో. ౪౯౧ పు). అని యుదాహరించుట సరికాదు. "నతు తౌ భవేద్భు లోపాన్యార్థే యో వర్తతే పరే తస్మిన్" అను చింతా మణిచొప్పునఁ దెలుఁగొన "చింతించు" ప్రేరణార్థకము. 'చింతిల్లు' అప్రేరణార్థక మనఁగా స్ఫూర్తికము. గాణపత వివరణకర్తయు నీయహోబల పండితమార్గమునె యనుసరించెను (గాణ. క్రియా. 3౦౫ కారి. ౫౧ పద్య. వివరణము). "చిత - వ్యక్త - చ. ఉభ. సక....." (శబ్దస్తో.)

[బా. క్రి. రం. సూ.] తిజ్జులు, 'ట' ప్రత్యయములు కర్తృకర్తృత్వములవచ్చుట. 1491

నమర్చురించి. (అరగి I విష). "వేటఁ బోయిరి (భా. ర. ఆర. ౬ ఆ). అన్నియును పాల మేఁగెను. (వి. పు. 2 ఆ) చ. అడవికి వేటకైయరిగి (పాండు. ౫ ఆ)" (ప్రే. భ. కార. ౧3 సూ. విష). (విస్తర. I అరర I విష). ఇట నకర్తృకమగు 'ఏగు' ధాతువు సకర్తృకముగ వాడఁబడెను. అకర్తృకముల పట్టిక ౨3౬ విషయమున వివరింపఁబడెను. కొన్ని సకర్తృకము లకర్తృకము లగునని సంస్కృత వైయాకరణులును వచించిరి. "తథావ - గేయీచస్త్రిః - ధాతో రథావ్రతే వృత్తే - ధాత్వేథే నోపసంగ్రహాత్ | ప్రసిద్ధే రవివక్షతః | కర్తిణోఽక ర్తికా క్రియేతి. ధాత్వేథేన సహ కర్తృణ ఉపసంగ్రహే దిత్వర్థః. క్రమే ణోదాహరణాః:—నదీ వహతి - ఉరతీత్యర్థః. అఘయతి వ్యాఘ్రః. భవతి ఘటః - ఆహతే జనః - తపస్యతి మునిః" (ముగ్ధ. ౯3౨ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య).

లకారాదులు సకర్తృకంబునకుం గర్తృకర్తృంబులందును

బాలవ్యా. లాఁటికిం గర్తయందు నగు. రర.

3౧౮ I విషయము. సకర్తృకంబు నాఁ గర్తాకాంక్షోత్థాపకంబు. అకర్తృకం బునాఁ గర్తాకాంక్షానుత్థాపకంబు.

సంజీవని. 3౧౮ I విషయము:—లకారాదులు 'లట్టు - లిట్టు - మున్నగు సమాహక క్రియా ప్రత్యయములును, నాదిశబ్దముచే - భావార్థకాదులనఁగా - "ట" ప్రత్యయము మున్నగు (బా. క్రి. 3౫ సూ. మొ. ౪3 సూ. వ). ససమాహక క్రియా ప్రత్యయములును బా. క్రి. ౧౨౨ సూత్రముచే విధింపఁబడిన భావార్థక సజీ ప్రత్యయమును సకర్తృకధాతువులకుఁ గర్తృత్వమునందును గర్తృత్వమునందునువచ్చును. అకర్తృకధాతువులకుఁ గర్తృత్వమందుమాత్రము వచ్చును. అకర్తృకక్రియలకుఁ గర్తృత్వక ప్రయోగము లేదు. కర్తాకాంక్షోత్థాపక మనఁగాఁ గర్తాకాంక్షను బుట్టించునది. కర్తాకాంక్షానుత్థాపక మనఁగాఁ గర్తాకాంక్షను బుట్టించునది. ఆకాంక్ష యనఁగా 'కోరిక'. అన్వయయోగ్యతకై కదము పదాంతరమును గోరట. "అకాజ్ఞా. స్త్రీ. (అ+కాజ్ఞా+అజ్).....స్వామయతే వాక్యార్థజ్ఞాన హేతో. యత్పదం వినా యత్పద స్వానన్వయస్తత్పదే తత్పదవత్త్వ రూపే సంబంధే....." (శబ్దనిర్ణీ). "అకాజ్ఞా-స్త్రీ.....వాక్యార్థజ్ఞాన హేతో పదస్య పదాంతర వ్యతిరేక ప్రయుక్తా న్వయాభావే. అకాజ్ఞా హితం వాక్యం న ప్రమాణమ్. యథా గౌరవశ్చః పురుషో హస్తీతి న ప్రమాణ మాకాజ్ఞావిరహాత్. స్వామయతే యత్పదమృతే యత్పదా న్వయబోధో నభవతి తత్పదే తత్పద వత్తేతి. ప్రతీతి పర్యవసాన విరవా ఇత్యాల జ్ఞాపికాః" (శబ్దా. చిం). 'రాముడు రావణునిఁ జంపెను' అనువాక్యమునఁ జంపె

ననువదము 'రావణునిన్' అను కర్తృపదము నన్వయబోధమునకయి యాకాంక్షించు చున్న దనగాఁ గోరుచున్నది. కౌనఁ గర్తృము నాకాంక్షించుచున్న 'చంపెను' అను నది సకర్తకము. 'రాముఁడు వచ్చెను' అనునపు డిట్టి యాకాంక్ష 'వచ్చెను' అను దానికి లేదు గాన నది యకర్తము. ఉదా:—సకర్తకమునకుఁ గర్తృత్వమున లకారములు వచ్చుటకు:—రాముఁడు పాతమును జరిపెను, రాముఁడు పాతమును జదువుచున్నాఁడు, రాముఁడు పాతమును జదువఁగలడు-రాముఁడు పాతమును జదువుచు. రాముఁడు పాతమును జదువఁడు, రాముఁడా పాతమును జదువుచు. రాముఁడా పాతమును జదువకుము - మొ, సకర్తకమునకుఁ గర్తృత్వమున లకారములు వచ్చుటకు:—రామునిచే బాతము చదువఁబడెను - రామునిచే బాతము చదువఁబడుచున్నది. రామునిచే బాతము చదువఁబడఁగలదు, రామునిచే బాతము చదువఁబడును. రామునిచే బాతము చదువఁబడదు, ఓదేవా నాచే గొలువఁబడుము, ఓదేవా నాచే గొలువఁబడకుము - మొ. అకర్తకమునకుఁ గర్తృత్వమున లకారములు వచ్చుటకు:—రాముఁడువచ్చెను - రాముఁడు వచ్చుచున్నాఁడు - రాముఁడు రాఁగలడు - రాముఁడు వచ్చుచు - రాముఁడు రాఁడు - రామూ రమ్మ - రామూ రాకుము-మొ. అసమాపకక్రియ లనగా వాక్యసమాప్తిని జేయఁజాలని క్రియలు. ఉదా:—'బాలుఁడు పాతమునుజదువుట యింపుగానున్నది' ఈవాక్యము 'చదవుట' అనుదానితో ముగియలేదు. చదవుట యొట్లున్నదో తెలుపునట్టి యింపుగా నున్న దనునది లేనిచో నన్వయము కుదురుడలేదు. వాక్యము ముగియలేదు. కావున 'చదవుట' అనునది యసమాపకక్రియ. ఇట్లే "బాలుఁడు పాతమును జదివి నిద్రించెను. బాలుఁడు చదవుచున్న పాతము నెద్దది." మున్నగు వాక్యములలోను "చదివి - చదవుచున్న" మున్నగునవి యసమాపకక్రియలు. ఇట్టి క్రియలయందలి 'ట - ఇ - చున్న' మున్నగు ప్రత్యయములుసంతము సకర్తకములకుఁ గర్తృత్వము నందును గర్తృత్వమునందును వచ్చును. అకర్తకములకుఁ గర్తృత్వమునందు మాత్రము వచ్చును. ఉదా:—రాముఁడు రావణుని జంపుట లోకహిత మయ్యెను. రామునిచే రావణుఁడు చంపఁబడట లోకహిత మయ్యెను - రాముఁ డడవి కేగుట లోకహిత మయ్యెను - మొ. పయివాక్యములలో మొదటివాక్యమున 'చంపుట' అనుదాని లోని 'ట' ప్రత్యయము కర్తృత్వక మగుటచేతనే 'రాముఁడు' అను కర్తృపదము కర్తృత్వక తృతీయాంతము కాదయ్యెను. ఇంకఁ బ్రాతిపదికార్థక ప్రథమాంత మయ్యెను. భావార్థములందలి కర్తృత్వకత్వ మాభాసరూపము (చూ. ౨౬౫ II విభ.) (చూడు. బా.కారక. 3౨ సూ. ౨౬3 I విభ) బా. క్రియా. ౧౨౨

సూత్రముచొప్పున వచ్చు భావార్థక నుజీకి నుదాహృతులు:—వీవు పాతమును జడువవలెను - నీచే బాతము చడువబడవలెను. ఇవి సకర్తకోదాహృతులు. 'రాముడు రావలయును' అనునది యకర్తకోదాహరణము. 'రాబడవలయును' అనురీతి రూపము లసాధ్యులు.

సంస్కృతమున ధాతువులనుండి యర్థవిశేషబోధక ప్రత్యయముల చేరికచేత ననేకములగు ధాత్వంతరము లేర్పడును. "సనాద్యన్తా ధాతవః. (3-౧-3౨). సనాదయః కమే ర్లిజన్తాః ప్రత్యయాః అన్తే యేషాంతే ధాతుసంజ్ఞాః స్యుః. ధాతుత్వాల్లడాదయః" (సి. కా. ౨3౦౪ సూ.) "శ్లో. ౧౯ క్యచ్ కాయుచ్ - క్యజ్ క్యపో ౭థా ౭ | చారక్విప్ జిజ్ యజౌ తథా | యగాయ ఈరుజ్ జిజ్ చేతి | ద్వారకామీ సనాదయః" (బాలమ. వ్యా). సన్నన్త - జిగీషతి (జయంపఁ గోరుచున్నాడు) జిజన్త - కారయతి (చేయించుచున్నాడు). యజన్త - జేగీయతే (అర్ఘ్యంతము మూటి మూటికి గీర్తించుచున్నాడు). ఆచారక్విన్ - విజయతి (అర్జునునివలె నావరించుచున్నాడు). యగన్త - క్రియతే = (చేయబడుచున్నది).

ఇట్లు తెల్లునందును నొక్కొక్క ధాతువునుండి పెక్కు ధాతువు లేర్పడి లభింపదుల నందుచుండును. ఉదా:—చదువుధాతువు—ఆత్మ నేపదార్థమున ధాతువునకు 'కొను' అనునది చేరును. చదువుకొనెను. ప్రేరణార్థమున ధాతువునకు 'ఇంచు' మున్నగునవి చేరును. చదివించెను. కర్తార్థమున ధాతువునకు 'పడు' అనునది చేరును. చడువబడెను. ప్రేరణాత్మ నేపదార్థకము - చదివించుకొనెను. ప్రేరణకర్తార్థకము. చదివింపబడెను. ప్రేరణాత్మ నేపదకర్తార్థకము - చదివించికొనబడెను. మొ. ఇందు ప్రేరణార్థకరూపములు 3౨౬ VI విషయమునందును నాత్మ నేపదార్థకరూపములు 3౨౧ I విషయమునందును నిరూపింపబడును. ప్రకృతమునఁ గర్తార్థకరూపములు నిరూపింపబడుచున్నవి.

నన్నయా. కర్త జ్యనుబంధః స్యాత్ | త్వలిధాతుః కర్తృవచ్చ తద్వి
3౧౯ విష. ధయః. (౨౦. చిం. క్రియా. ౧౬ కా. ఆహో. ౫౦౨
పుట).

కల్పితరువు. 3౧౯ విష:—కర్తణి - కర్తార్థకత్వమునందు ధాతువునకు, పలి ధాతుః = 'పడు' అనునది, అనుబంధః స్యాత్ = అనుబంధముగాఁ దుదిని నిల్పును. తద్విధయః = ఆకర్తార్థకత్వమందలి వ్యాకరణవిధానములు, కర్తృవచ్చ = కర్తృత్వ ముండువలెనే, యగును. పద్వద్వనుబంధము పరమగునపుడు "వ్యతిరేకాదా భావని చాత్ స్యాత్" అను సూత్రమునందలి యాదిశబ్దముచేత 'అత్త్వమును' "పునరా

గమః క్రియాణామ్ను దానిచోప్పున నకారాగమమును నగును. (౨౯౬-౩౧౩ విమ). చదువు+అ+న్+ఁడు = చదువఁబడు. దీనినుండి కర్తృగ్రహించువలెనె - చదువఁ బడెన్ - చదువఁబడున్ - చదువఁబడుచున్నది, మొదలగు సమాసక క్రియారూపములను, చదువఁబడుట - చదువఁబడమి - చదువఁబడన్ - చదువఁబడి - చదువఁ బడక - చదువఁబడుచున్ - చదువఁబడినన్ - మున్నగు ససమాసక క్రియారూపములను సాధించనగును. ఇట్లే చదువఁబడవలయును మున్నగు వలయాదియోగభావార్థక సజ్యంతరూపములను గర్తార్థమున సాధించుకొననగును. అకర్తక థాతువులకుఁ గర్తార్థకత్వము లేద. "రషణీ నీకతమున మాకు రాబడె నిటకున్ ఇత్యాదౌ ఁడుథాతోర్లుటక క్రియాత్వమేవ, యథా మాకు రావయ్యెన్-పోవయ్యెన్ ఇత్యాదౌ భావి భాతునామ్" (అహో, ౫౦౩ పు) అని కవిశిరోభూషణమున నువాహరింపఁబడెను. మాకు రాబడె ననఁగా మాకువచ్చుట సంభవించెనని యర్థము గాన నట్టిప్రయోగమున 'ఁడు' థాతువు కర్తార్థకము కాదనియు ఘటనార్థకమనియుఁ బయి కవిశిరోభూషణపంక్తులకుఁ దాల్పర్యము. రాబడె ననుచోటి 'రాన్' అనునది వచ్చు థాతు భావార్థకరూపమనియు నచటి ఁడుథాతువు వలయాదులలోనిదనియు గ్రహింపవలయును (బా. క్రి. ౧౨౨ సూ). సూరి స్వార్థికములని వివరించిన (భా. క్రియా. ౧౦౯ సూ) చొరఁబడు - నిలువఁబడు - కూడఁబడు మున్నగుచోలులందలి 'ఁడు' థాతువునైత మిట్టిదే యనుట యుక్తము. చొరఁబడెను = చొచ్చుట సంభవించెను - మొ. సకర్తక థాతువులందును నిట్టి ఘటనార్థకత్వము కన్పట్టుచున్నది. క.....అన్య ని । న్నాడఁబు జనంబులకుఁ జెనఁబడ కుండన్ (సభా. ౧౮. ౨౯౨౪). ఇట్టి ప్రయోగములయొడలఁ బయిరితిని ఘటనార్థకత్వము నంగీకరింపవలసినదే(విసన్=వినుట ఁడకుండన్=సంభవించుండ). "అత్ర తృతీయా వష్టిచవిభక్తి సమృతే డథే ఇత్యధర్వణ వచనాత్ విభక్తిద్వయమ్. మాచే ఘటంపఁబడియెన్, మాకిది ఘటంపఁబడియె నిట" (అహో, ౫౦౩ పు). అను ఁహోబలపంక్తులచోప్పునఁ గర్తార్థక ప్రయోగస్థలము లందుఁ గర్తకుఁ దృతీయ రాకుండుటయు వష్టి వచ్చుటయు సమృత మని శ్రమింపరాదు. అహోబలపతి చూపిన కర్తార్థకోదహృతి వాక్యద్వయమును నేకరీతిది కాదు. (౨౩౭ విమ. దీని విస్తరమును జూచుఁది). 'మాకిది ఘటంపఁబడియె' అనుదానిలోని ఁడు థాతువు ఘటనార్థకము. తక్కినవాక్యములోనిది కర్తార్థకము. ఁడు థాతు ఁనుబంధముగాఁ బ్రయోగించఁబడుట కర్తార్థక ప్రయోగమందుమాత్ర మే యని యహోబలపతియే వదించెను. "అనుబంధకీర్తేతు నీచే రావించఁబడితివి. ఇతిర్థమి" (అహో, ౫౦౩ పు) వచ్చు థాతు సకర్తకమై యైనను ప్రేరణార్థమున

నది సకర్తకముగను గాన నట్టియొకటి నది కర్తావ్యకృత్యములయొక్కములై పక్షములు భము నొందుచున్నదని తాత్పర్యము.

కర్తావ్యకృత్యములయొక్కములయొక్కములు సహజము కాదనియు నది సుస్మృతభాషా వాసనచే లభించెననియు నట్టికర్తావ్యకృత్యముల భారతమున లేదనియు: గొందఱాఘ నికులు వచింతురు. అది సరికాదు. భారతమున కర్తావ్యకృత్యములయొక్కములు వెక్కు గలవు:—“కొన్నిచోట్ల నుచితముగా నున్నను బెక్కుచోట్ల కర్తావ్యకృత్యములయొక్కములయొక్కములు గాదు. ఉదా:—నన్నయార్యునిచే భారతము తెలిసింపబడియె. ఇది శ్రావ్యముగనుగాని నాచే భారతము చదువబడినది. నేను వానిచే జూడబడితిని. మొదలగుకర్తావ్యకృత్యములయొక్కములు శ్రావ్యము గావు” (ఆం. భా. ఆ. కార. ౮ సూ. ౧౮౩ పు. తృ. ము.) ఉదాహృతవాక్యములందలి శ్రావ్యతకు నశ్రావ్యతకు వినిగమక మేమియుఁ గానరాదు. ఈక్రిందికర్తావ్యకృత్యములను జూచునపు డిట్టి వాక్యములు సత్యవిదూరములని తోచకమానదు. సీ.....ఆ-వె. దానములను బహువిధ క్రతుహిత జప | బ్రహ్మచర్యములను బడయబడిన | పుణ్యఫలము (ఆది. ౧ ఆ. ౭౧). క. తనముండు దల్లిదండ్రులు | పరిచినపని నేయఁడేని పలుకెడలో జే | కొనఁడేని వాడు తనయుం | డనబడునే పితృధనమున కర్హుం డగునే (ఆది. ౩ ఆ. ౧౯౯.) క. పురుషులచే ధర్మస్థితి | బరిగ్రహింపంగబడిన భార్యలకు..... (ఆది. ౫ ఆ. ౮౭). తే-గీ. భర్తచేత నియోగింపబడక సతికి | నెద్దియును జేయఁగా దగ దెద్దియైన | భర్తచేత నియోగింపబడినదాని | జేయకునికి దోషంబని చెప్పె మనువు. (ఆది. ౫ ఆ. ౮౮). క. పిలువంగబడక సభలకు | బలిమిం జరి..... (ఆది. ౬ ఆ. ౩౬). మ.....గర్వముం దాల్పువాఁ | డనఘా సత్సభలందు మెచ్చబడునే హాసాస్పదీహూతుడై (ఆది. ౭ ఆ. ౫౦ ప). క..... | భారుణి నట్టి యపూర్వ సభారచనలు వినఁగఁ జూడఁ బడ వెవ్వరిచేన్. (సభా. ౨ ఆ. ౧౩౯) క. చరమసుఖోపాయంబునఁ | బ్రసంపద నేకొనంగబడునేని..... (సభా. ౨ ఆ. ౧౪౨) (యతిస్థల). క. బలవద్ధూర్జితార్థముగాఁ | బిలువంబడిరి మగుడనగునె (సభా. ౨ ఆ. ౧౪౨). తే. ప్రావల్యము నివర్తింపబడి (యతిస్థలగతము). (ఆర. ౧ ఆ. ౯). చ. తడయక ఘోరదర్శన సుదర్శనపాపకుచే దహింపఁగాఁ | బడి పరమేశ్వరోగ్రశరపావక దగ్ధపురత్రయాభమై | యెడరి ధరి త్రిమూడఁ బడియెం జెడి సౌంధికంబు..... (ఆర. ౧ ఆ. ౧౯౮) (ప్రాసగతము). ‘కాన్ - కన్’ అనునవి వైరితని గర్తావ్యకృత్యములందలి నుక్కునకుఁ దర్వాతనైత మనుప్రయోగములు కన్ప ట్టును. (బా. క్రియా. ౧౧౫-౧౧౬ సూ.) క. గురుముఖమునఁ బడయక దు |

ష్కరతపమునఁజేసి పడఁడుఁగాఁబడు విద్యల్ (ఆర. 3 ఆ. ౨౫౬ ప). (కా ననునది యతిష్ఠలగతము). క.....త్రిశూలా । కారములై పంకజములు కానంగఁ బడున్. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౫౨ ప). తే-గీ.....పట్టు । వడియె నలుచేత విడువంగఁ బడిన హంస (ఆర. ౨ ఆ. ౧౭). క. దుస్తరమగు నీ । పదుమూడవయేడు గడవఁ బడుట యరిది.....ఉద్యో. ౧ ఆ.౯ ప). ఉ.....పతి లేడనఁబడ్డ కాంత(కర్ణ. 3 ఆ. ౨౨౪ ప). క. వినఁ జూడం బడునం దె । ల్లను..... (కాంతి. ౬ ఆ ౨౦౫). ఇట్లు రెండుమూడిటికి నొక్కటే పడ్వనుబంధము నిల్పం బడుటయుఁ గలదు. ఆ-వె. దానఁజేసి మీరు నేనును బ్రయుక్త బా । పంబు లేక వెడలఁబడితిమి.....(ప్రయ్యోగ+ఉను = ప్రయ్యును). (మాస. ౧ ఆ. ౨౦౧). ఇందు 'వెడలు' థాతు వక్తృకముగాన దానికిఁ గర్తార్థకత్వము దుష్టురుకావున "వెడలన్+వెడలునట్లుగా, పడితిమి = ఇటఁబడినారము." అని యర్థముచేసికొనవల యును. నీ.....తే-గీ..... । విడువు మీశునకము దీని విడువఁబడుట । నాకలోకసౌఖ్యంబు నొనర్చు నీకు (మహా. ౧ ఆ. ౫౫). ఇట "నీవు దీనియొక్క విడుచుట" అను కర్తృత్వమునకు సరియగు "నీచేత దీనియొక్క విడువఁబడుట" అను కర్తార్థమందుఁ గర్త మవివక్షితమై యట శేషపక్షి వివక్షితమయ్యెనని యెఱుంగునది. వివక్షావశమునఁ గదా కారకములు సంభవించును. ఆ-వె.....రాజుఁ బెద్ద దొరలుఁ । జీర లొలువఁబడిరి.....(విరా. ౫ ఆ. ౨౨౨). "రాజును పెద్దదొర లను జీరలను నొలిచితిమి" అనునది దీనికర్తృకవాక్యము. ఇందు గర్తములు రెండును సభిహితములై ప్రథమాంతములయ్యెను. సంస్కృతమున నిట్లుకాదు. ముఖ్యకర్తము కొన్ని థాతువులందును గౌణకర్తము కొన్ని థాతువులందును దిజ్ఞుచే జెప్పఁబడును. "గొడే కర్తజి దుహ్యదేః । ప్రథానే నీ హృ కృష్యహమ్ । బుద్ధి భూర్థయో శృబ్ధ । కర్తణాం చ నిజేచ్ఛయా । ప్రయోజ్యకర్త జ్యనైశ్చమాం । జ్యస్తానాం లాదయో మతాః గౌర్ధవ్యాతే పయః (గోవుపాలను గొల్లనిచే చిమకఁబడెను.) అజా గ్రామం నీయతే (గొల్లనిచే మేక గ్రామమును బొందింపఁబడెను)" (నీ.కా. భావకర్త తి జ్ ప్రకరణము. ౨౭౬౫ సూత్రముతరువాత. ౧౦౯౦-౧౦౯౫ వార్తి).

- కాలవ్యాకరణ పదు జ్యనబంధంబు కర్తంబునం దగు. ౪౯.
- వివరణము. కొట్టఁబడుచున్నాడు - కొట్టఁబడుచున్నది. కొట్టః
- 3౧౯ I విష. బడుట - కొట్టఁబడనివాడు.

సంకీర్షన. 3౧౯ I విష:—కర్తార్థమువందు థాతువునకు "పడుజి" అనెడి భావమునకు వచ్చును. బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రముచొప్పున 'జి'వర్ణ మిత్తుగాఁ

[బా. క్రి. ౧౯ సూ.] ఆంధ్రభాషానుశాసనాదుల యపమార్గపు విమర్శము. 149

గల 'పడుజీ' పరమగునపుడు ధాతువుతుది 'ఉ'కారమున కత్వము వచ్చును. బా. క్రి. ౨౧ సూత్రముచొప్పున 'పడుజీ' పరమగునపుడు ధాతువుచకు నుగాగమమున ద్రుతకార్యములు నగును. (చూ. ౨౯౬ విష). ఉదా:—కొట్టు+అ+ను+పడు = కొట్టుబడుచున్నాడు. అమహత్కర్తృకత్వమునఁ గొట్టుబడుచున్నది - కర్తార్థప్రయోగమునందును భావార్థకాదులు వచ్చును - కొట్టుబడుట - కొట్టుబడనివాడు. మొ. బా. క్రియా. ౧౮ సూత్రమునందలి లకారాదులనెడి యాదిశబ్దముచే భావార్థకాదులును గర్తార్థమునఁ బ్రయోజ్యములెయని సూరివచించియొప్పున్నాడు. భావార్థకాదులలో మొదటిదగు 'ట' ప్రత్యయమును దుదిదగు 'నిజీ'యును సూరిచే నుదాహరింపబడెనుగాని కర్తార్థమున బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రముచొప్పున వచ్చు 'నుజీ'యఁ బ్రయోజ్యము కానోపును. ఉదా:—కొట్టుబడవలయును - కొట్టుబడనగును - మొ. "ఈసూత్రముచే సాధ్యములగు క్రియారూపములనెల్ల నుజ్యంతములమీఁదఁ గల్గిన యాయా పడుధాతురూపములుగ నిరూపింప నవకాశ మగపడుచుండుటను నది భాషాసహజమార్గముగఁ దోచుచుండుటను వీనిని వేరుగ సాధింప సూత్రించుట యనావశ్యక మనఁదగును..." (బా. సా. పే. ౧౧౯ పు). అనివాసి వేటికాకర్త మరల 'కర్తార్థము నుజ్యంతముచే రాదేమోయని సంకోచించెను. కాని యనుశాసనకర్త తుమున్నంతరూపములనుండియే యీకర్తార్థకరూపములు మున్నగు వెక్కువితములగు క్రియలరూపములను సాధించెను:—“సకర్తకముల తుమున్నంతరూపములపైఁ గర్తార్థమందు 'పడు' అనుప్రయుక్తమగును. ౫౫,.....నాచే నన్నము తినబడెను' అని.....ప్రయోగింపరాదు" (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౫౫ సూ). "కొన్ని తుమున్నంతరూపములపై భావార్థమందు 'పడు' చేయను. ౫౬, అది కనబడదు. నీమాట నాకు వినబడదు....." (ఆం. భా. అ. క్రి. ౫౬ సూ). "తుమున్నర్థకావ్యయములమీఁది 'ఇమ్ము' నకు 'ఈ' వైకల్పికముగ నగును. ౧౨౪. చేయనీ - చేయనిమ్ము" (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౧౨౪ సూ). మొ. ఈవిషయము చాలవంతగ నున్నది. తుమున్నర్థకరూపముపై "పడు" అనునది యనుప్రయుక్తమగునపుడు తు మర్థమే కల్గునుగాని కర్తార్థకత్వ మెట్లు సంభవించును ? 'పడు' అను ననుప్రయుక్తశబ్దముతోఁ గూడిన తు మర్థకముపై మరల లడాదుల ప్రత్యయము లెట్లు నిల్చును. అవి ధాతువుపై నిల్చునేకాని తుమర్థక పదము పయి నిలువనేరవుగదా ? అట్లే తుమర్థకముపైఁ బడు శబ్దము చేరుటచే భావార్థ మెట్లు లభించును ? భావ మనఁగా ధాత్వర్థముగదా ? తుమర్థకమునుండి యట్టియర్థ మెట్లు పొందును ? అట్లే - 'చేయనిమ్ము' అనుదానినుండి వీరిరచనచొప్పున

“వేదాంతానిస్తే విష్ణు” అను ననిష్టము గల్గదా? ఇంతియకాక “నాచే నన్నము విష్ణుకాక” అను వర్ణాక్షరరూపము నేల ప్రయోగింపరాదు?

అట్లేకాక్షర పూర్వ. క్రియానిమి స్యానయో భవే
ది ద్యా. (ఆం. డిం. క్రియా. ౧౨ కారి. అహో. రరూ పు).

వ. ప్రాచ్యవ్యయ సంబంధ. స్తన్నమేధే ప్రయోజకః.
(విక్ర. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. రరూ పు).
320. వచిఃపద్య. ఇన్ స్యా ద్భూతబహుత్వేతు. దేశ్యే తూభయతో
భవత్. యః స్యా ద్దేశ్యక్రియా నైతు. భూత
ఏకత్వవాచకే. ఇతేవ పర స్స స్యా. ది ద్భవే
న్నాస్తకాత్ పరః (విక్ర. క్రి. ౪-౫ కారి. అహో.
౧౫౧-౪౭౫ పు).

వివరము. 320 విషయము—వీరిలో లక్ష్యకాక్షరేకాక్షరకారికలు “ఇంచు గాగమ.”? ఫలము బ్రహ్మింజినవిష్ణుటను, “ఇత్ స్యా” దిత్యాక్షరకారికలు భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచన రూపసాధన సందర్భమునందును నిల్పబడినవయ్యును నీ గ్రంథము బాంధ్యాక్షరకారిక సూత్రముల వరుస ననుసరించి సందర్భపలుచుచూడుటం జేసి యాచరింపబడినవి.

అనయః = అన్ పరిణతి లేనట్టియు, (యాంతములు కానట్టి యన నగును) లఘుః = లఘురగునట్టియు (విస్తర. I. 30, IV విషయము). ఏకాక్షర = ఏకాక్షరమగునట్టియు, పూర్వక్రియా = సమాసోత్తరపదము కానట్టియు, థాతువుయొక్క, అన్తిమస్య = తుల్యయక్షరమునకుం బరముగా నించుగాగమము నిల్పి యున్నపుడు, ఇద్వా = హ్రస్వ మగు ‘ఇ’కారము వికల్పముగా నగును. ఉదాః—వచ్+ఇ+ఇంచు = వచియించు - మొ. ఇదాగమ విధానసామర్థ్యముచేత నిట నపదాదిస్వరసంధి. (2౫ విషయము) వర్తిల్ల నేరదు. అంధ్రశబ్దబింతామణి - అందును క్రియాపరిచ్ఛేదము - తత్సమక్రియా రూపముల సాధించుటకై ముఖ్యముగ నుపదేశించబడుటంజేసియు సంస్కృతథాతు పులు తత్సమములుగఁ దెల్లనఁ జేరుట కించుగాగమము నిత్యముగాఁ జేరవలయుటం జేసియు నిందు “ఇంచుగాగమ పరకత్వమున” అని వేటుగఁ జెప్పుబడనక్కఱ నేరదు.

విషయము “అనయః” అనుటచే “కయియించు జయియించు” మున్నగు ననిష్టరూపములను జనింపనేరవు. ‘లఘు’ అనటచేత “యాచించు రక్షించు” మున్నగుచోట్ల

[భా. క్రి. ౫౦ మా.] 'సుతియించు' మొ. నన్నయాధర్వణ గమ్యశములు కావు. 14.0

'ఇదాగమము' రానేరదు. 'యాచియించు' మున్నగు ననిష్ఠరూపములు అర్హములు. 'ఏకాక్షర' అనుటచేత 'అర్థిందు శయనించు' మున్నగుచోటులందు 'అర్థియించు శయనియించు' మున్నగు ననిష్ఠరూపములు సంభవింపనేరవు. క. ఆగమ స్తవఘ్న ద్వ్యక్షర । అసితములగు తత్సమంబులం జెప్పెడిచోఁ । బొసఁగు నియించుటయున్ గ్రియ । అసదృశ, యించుటయె క్రియల నగుఁ బెరియెడలన్, క. వరియించుటయు వరించుట । తిరముగ నుతియించుటయు నుతించుట బలిమిన్ । బహు భండించుటయును సుం । వరించుటయు వరుసతో నుదాహరణంబుల్. (ఆం. భూ. ౧౫౧-౧౫౨). ఇట్లు కేతన ద్వ్యక్షర ధాతువులకును, 'ఇదాగమము'ను వచించినను "వరించుట, నుతించుట" అనువానిని లక్ష్యములుగ నొసఁగుటచేత నేకాచ్ఛధాతువులే యుద్దేశింపఁబడెనని విశేషముగచున్నది. 'వరించు' అనునది 'వృ' ధాతురూపము. 'నుతించు' అనునది "ను" ధాతురూపము కాని చింతామణిమతమున 'నుత' అనునది యుపకృతి సంజ్ఞగల ధాతువగుటచేత నేకాచ్ఛము కానేరదు. కేతన నాటి క్టిఠ్ఠిధాతువులకును 'ఇదాగమము' రాదొడంగెను. ఇట్టి వాసనచేతనే కొన్ని నన్నయగద్యములలో 'స్తుతియించు' అనునది ముద్రణసంస్కర్త ప్రభృతులచేః బ్రక్షిప్తమయి యున్నది. ".....హరిహర పరణ్యగర్భవద్దో మావాణీవతుల స్తుతియించి....." (ఆది. ౧ ఆ. ౨ గద్యము). నాగవతులనెల్ల స్తుతియించి (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౮ గద్యము) ధర్మరాజు ధర్మనిత్యతను స్తుతియించి (ఉభా. ౨ ఆ. ౨ గద్య). 'నుతి - స్తుతి' మున్నగునవి యుపకృతిత్వమున ద్వ్యక్షరకములై యైనను 'ను - స్తు' మున్నగు ధాతువు లేకాక్షరకములై కాన వీనికి సముతము 'ఇ'దాగమము వచ్చుట చింతామణి సమ్మతమై యనరాదాయని శంకింపఁజనదు. ఆపక్షమున 'పోష' మొదలగునవి యుపకృతిత్వమున గుర్వక్షరకములై యైనను 'పుష్' మున్నగుధాతువులు లఘుక్షరకములై యగుటచేత నట్టివానికిని "ఇ"దాగమము వచ్చుటచే 'పోషియించు' మున్నగు నపశబ్దములును జింతామణిసమ్మతములై యనవలసినవచ్చునుగదా. కేతన వచించినట్లే నుతియించు మున్నగువానికి భారతేతర గ్రంథములందుఁ బ్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. అయగ్రాహి. కాలధరు నుజ్జ్వల కపాలధరు సన్నికెత శూలధరు నీశ్వరు దయాళు. నుతియంతున్. (నన్ని. పు. ౨ ఆ. ౨౩౨). ఇట్టి సందర్భమున నయిదు పద్యములతుది నీ ప్రయోగము ముకుటముగాఁ బ్రయుక్తమయి యున్నది. ద్వి. స్తుతి యింపఁ గనుఁగొనఁ జొప్పడె నేడు (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౫ ప). "నుతి (య)ంచు. సం. సు. క్రి. పొగడు.....నీ. రతి నైపుణముచూచి నుతియించువిధమున..... ... (వరాహ. ౪ ఆ. ౧౬౩ ప.)" (సూ. రా. ని).

వచ్ - ఘట్ (వచించు, ఘటించు) మున్నగువానిలోని - వ - ఘ - మున్నగు నవి వ్యంజనపరకములగుటచేత (మా. విస్త. I. 3౦ IV విష). గురువు లనఁదగి యున్నను సంస్కృత సంప్రదాయముచొప్పున నవి లఘువు లనుటయే యుక్తము. వచ్ - ఘట్ - మున్నగు సంస్కృతభాతులందలి గురుత్వ లఘుత్వములను సంస్కృత సంప్రదాయముచొప్పున నిర్ణయించుటయే యుక్తముగదా.

లఘ్వేకాక్ష రేత్యాదిసూత్రమున “పూర్వక్రియా” అనుటచేత సంస్కరించు మున్నగుచోటులందు సంస్కరియించు మున్నగు ననిష్టరూపములు సంభవింపనేరవు. ఈయభిప్రాయముతోనే కేతన ‘సంహరించుట’ అను ప్రత్యుదాహరణము నొసంగెను.

అధర్వణుని సవరణము:—ప్రాద్యవ్యయ సంబంధః = ప్ర - ప్రతి - మొదలగు నవ్యయముల సంబంధము, తన్ని షేధేపూర్వక్రియేతి నన్నయ సూత్రనియమముచే నగు ‘ఇదాగమ’ నిషేధమునందు, నప్రయోజకః = ప్రయోజకముకాదు. ఉదా:— ఉత్తరియించు - ప్రతివసియించు - సంభరియించు - మొ. ఇట్టి ప్రయోగములు భారతమునఁ గన్పట్టలేదు. కవిజనమండనకర్త యీక్రింది యహోబలపండితీయ గ్రంథమును జూచి “ఉత్తరియించు” అను నొక్కకవిప్రయోగమే కలదని భ్రమించి కావలయును నీప్రకృతాధర్వణకారికను విడిచికొని “ఉ దిత్వవ్యయ సంబంధః | స్తన్ని షేధే ప్రయోజకః” అనుపాతము నంగీకరించి యుదాహరించెను. “న ప్రాద్యవ్యయ సంబంధః | స్తన్ని షేధే ప్రయోజక ఇత్యధర్వణవచనాత్ విఘటియించు నిత్యా దీని రూపాణి నిర్వాణాని, ఏతేన ‘చదలేటు పాతెను జాడ యుత్తరియించి’ ఇత్యాదీని శ్రీనాథాది కవీనాం వచనాని ప్రామాణికా నీత్యవగ్రహవ్యమ్” (అహో. ౪౮౮ పు). ప్రాద్యవ్యయ సమాసమందలి ‘ఇదాగమ’మునకుఁ బ్రయోగములు:—ప్రతివసి యించు (కాశీ. ౨ ఆ. ౧౮). గీ. భక్తిసంభరియంతు రో పద్మబంధు..... (కాశీ 3 ఆ. ౧౭౪ పు). క. పారావారంబుతోడఁ బ్రతిఘటియించెన్ (శృం. వై. ౪ ఆ. ౯౬).

బాలసరస్వతీ యాహోబలపండితీయములందు లఘ్వేకాక్షరేత్యాది చింతా మణికారికకు వేటువిధముగ వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. “అసయః = అయ్ పరిణతిలేని, లఘ్వేకాక్షర పూర్వక్రియాన్తిమస్య = లఘువైన యేకాక్షరము పూర్వమందుఁ గల, క్రియయొక్కతుదను, ఇత్ = ఇకారము, వా = వికల్పమున వచ్చును” (బాలస. క్రియా. ౧౨ కారి. టీక).

“లఘు ఏకాక్షరం పూర్వం యస్యాన్తి మాక్షరాత్తస్మాదయన్త క్రియా జ్ఞాతాత్ క్రియాపదా దిత్వం వాస్యాత్” (అహో. ౪౮౮ పు).

[బా. క్రి. ౧౦ సూ.] సూరి ద్విస్వరథాతువుల 'ఇ'దాగమవిధి నిర్ణయము. 1501

పయిరితిగల వ్యాఖ్యల పక్షమున గ్రియ యుత్తరకవల కారాదను నియమము తప్పిపోవునుగాన "న ప్రాద్యవ్యయపంబథ ఇత్యాద్యధర్వణ కాఠికకుః బ్రసక్తియే లేకపోవును. కావున నాచేసినవ్యాఖ్యయే యధర్వణ సమ్మత మనఁదగును. క. అసమస్త లఘు ద్వ్యక్షర । లసితములగు తత్సయములం జెప్పెడిచో । పాసగు నియించుటయున్ గ్రియ । లసవృశ, యించుటయే క్రియల నగుఁ బెరియెడలన్ (ఆం. భూ. ౧౧౧ ప). అని యిట్లు ప్రాచీనుఁడగు కేతనయు సమాసఘటిత క్రియలలో 'ఇదాగమము' రాదనియే వచించెను. ఈపక్షమున నీక్రింది నన్నయప్రయోగము విరోధించుచున్నది. నీ. పత్నితోఁ దన పరిభ్రమియించుటయు నప్పు దలఁచి శోకించి (ఆర. ౨ ఆ. ౭౭ ప). ఇట్టిప్రయోగము నన్నయభారత భాగమందే కాక విశాలమగు తిక్కనభారతభాగమందునైతము మఱొక్కటి గన్పట్టమింజేరియు నధర్వణాభ్యనుజ్ఞంజేరియుఁ బయి చింతామణ్యాంధ్రభాషా భూషణముల వచనములంజేరియుఁ బయి నన్నయసీసమున "పత్నితోఁ దనదగు భ్రమియించుటయు" అని నన్నయప్రయంకపాతమై యుండునని విశ్వసింపనగును. లఘ్వేకాక్షర పూర్వ క్రియేత్యాది చింతామణికారికకు బాలసరస్వతీ యాహాబుపఁడితీయ వ్యాఖ్యలచొప్పున నర్థమునంగీకరించినచోఁ బయి నన్నయసీసము విరోధిపనేరదు కాని ప్రాచీనులగు నన్నయాధర్వణ కేతనల యభిప్రాయమునకు విలక్షణముగా నిట్టియర్థము చేయుటకుఁ బయి నన్నయ సీసప్రయోగ మంత బలవత్తరమైనది కాదు. అధర్వణుని నాటికె కల్గినమార్పుయొక్క వాసనచే నర్వాచీను లట్టి "పరిభ్రమియించు" అనుపాతమును బ్రక్షిప్తము చేసియుండు రనఁదగును. కేతన ద్విస్వరథాతువులందును 'ఇయించుట' అనురూప ముండునని చెప్పినను నట్టియునికి తత్సమక్రియల యందే యని వచించెను. దేశ్యద్విస్వరథాతువుల కట్టిరూపము కన్పట్టదు. సూరి 'నగియించు' అను రూపమును సాధించినకాని యట్టిరూపమును నిర్వహింపఁజాలు మహాకవి ప్రయోగము కన్పట్టలేదు. సూ. రా. నిఘంటువునందును నట్టిరూపము చూపఁబడెనేకాని దానిని నిర్వహించు ప్రయోగము చూపఁబడలేదు. క. । అప్పుడు నగుపించె నచటి యబలాజనమున్' (విరా. ౪ ఆ. ౩౯). అను పద్యము టిప్పణమున 'నగియించె' అనెడి పాతాతరము చూపఁబడెను. కాశపత్రమాతృక లందునైతము 'నగుపించె' అను పాతమే చూపట్టుచున్నది. సూ. రా. నిఘంటువునందును "నగుపించె" అను పాతమే యాసందర్భమున నుదాహరింపఁబడెను. "ఉ. ఎంతకు నేర రంత తెగియించినవారది యున్నదేకదా" (కుక. ౪ ఆ. ౨౮ ప). అను సర్వాచీన సామాన్యకవిప్రయోగము సూ. రా. నిఘంటువున "తెగియించు" అను

శబ్దమునొద్దఁ జూపఁబడెను. మ. నిరవద్య స్థితోడననుఁగానీ శంభుఁగానీ రమే । శ్వరుఁగానీ గుఱియించి యొవ్వగుట యీసారస్తనంబు జపిం । తురు.....
(కాశీ ౨ ఆ. ౮ ప). ఇందు 'గుఱియించి' అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును.

పూరితిని దేశ్యద్విషయభావవలందు 'ఇయ' దాగమమును నిర్వహించు మహాకవిప్రయోగములు లభింపఁజేసి సూరి "గురువిరహితంబులయి యయాం తంబులయిన యేకస్వర ద్వస్వరంబుల యించు గ్వక్రంబుల కియుదాగమంబు విభాష నగు" అను సూత్రమునకు 'నగియించు' అను నుదాహృతి నొసంగుట సరికాదని చెప్పక తీరకున్నది.

లఘ్వైకాక్ష రేత్యాదికిఁ బ్రయోగములు:—చ.....వీని నశేషధారు డీ । శ్వర నికరాపరాధు నతిసాహసికున్ వధియించి.....(రభా. ౧ ఆ. ౨౦౮ ప). నీ.....ప్రమత్తు । లయమున్నవారల నదయఁడై వధియించె..... (రభా. ౨ ఆ. ౬౫). చ.....మానధనాధ్యుడైన భూ । పతి సహియింప నోపునె సపత్నుల వృద్ధియు శాస్త్ర హానియున్. (రభా. ౨ ఆ. ౯౮). క. క్షమియింప వలయు నొకఁ డెఱుఁ । గమి నేమే నన్న.....(విరా. ౮ ఆ. ౨౨౫). క. శ్రమి యెఱుఁతురు జను లతిదు । ర్గమగిరి.....(ఆర. ౮ ఆ. 3౦౮ ప). నీ. కొల నక్క జంబుగ నలుఁగుల మొన ఘటి, యించి యెవ్వల దానికిల్లు గట్టి (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౬౮ ప). (యతిస్థలము). క్రిక్కిఱియించుచున్ (విరా. ౫ ఆ. ౨౦౫). (క్రిక్కిఱియుం ఇంచు). ఇది లక్ష్యముకావేరదు.

ఇత స్యాదిత్యాది:—ప్రథమైక వైశ్య దృవేచ్ఛ భూతార్థే అనుదానిని వివ రించుచుఁ బ్రథమపురుషైకవచనమున వచ్చు 'ఏ'త్వముసయితము 'ఇ'దాగమపూర్వక మగుచు దేశ్యక్రియలం భండునని చెప్పెడిరందర్భములోని దీసూత్రము. భూతార్థ క్రియలందు నిల్చు నీ 'ఇ'దాగమము వేటు. లఘ్వైకాక్షరేతి సూత్రసిద్ధమగు 'ఇ' దాగమము వేటు. ఇట్టి విభిన్నవిషయకములను సూరి కలుపుటచే నిట్లిచట రెండిటిని జోడింపవలసెను. 'భూతబహుత్వేతు=భూతార్థక ప్రథమపురుష బహువచనమునందు మాత్రమే, ఇత స్యాత్ = సంస్కృతభావపు తుదిని 'ఇదాగమము' నిల్పును. ఇట్లు నుటచేతఁ బ్రథమపురుషైకవచనమున నియ్యది నిలువనేరదని విశదపడుచున్నది. "క్వా భూతయోః క్రియా నైశ్య" తను దానివెంటెన "ప్రథమైకవచనలోపః" అని ప్రథమపురుషైకవచనలోపము విధింపఁబడుచున్నదిగాన నద్దానినుండి ప్రథమపురుష మునకే యాయధర్వణుని సవరణముని గ్రహింపవలయును. కావున "రక్షించితిని - రక్షించితిని, రక్షించితిన్ - రక్షించితిమి" మున్నగు మధ్యమోత్తమ పురుషైక

వచన బహువచనములలో “ఇ వాగమము” వచ్చుట నిర్బాధమగుచున్నది. ఉదా:—
 రక్షించు+తిప్ = రక్షించు+ఎ+న్ = రక్షించెన్. ప్రథమైకవచనలోప ఇత్యాది
 సూత్రముచే “తిప్సనకు” లోపమును బ్రకృతాధర్వణసూత్రముచే “ఇవాగమ”
 నిషేధమును, “ప్రథమైక స్త్యే ద్భవే” దిత్వాదిచే “ఎ”త్వమును వచ్చెనని యెఱుంగు
 నది. రక్షించు+ఇ+రు = రక్షించిరి. భూతాదుతాం పరేషా మి దితి సూత్రముచే
 దుది “ఉ”కార మికార మయ్యెను. రక్షించు+ఇ+తి+పు = రక్షించితివి. రక్షించి
 తిరి - రక్షించితినిన్ - రక్షించితిమి - మొ. దేశ్యేతు = దేశ్యక్రియలయందన్ననో,
 ఉభయతో భవేత్ = ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములు రెండిటను “క్వా
 భూతయో క్రియాస్త స్యేదితి సూత్రోక్తమగు ‘ఇవాగమము’ తక్కిన పురుషము
 లందువలెనె వచ్చును. ఇట్లు భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచనమునందును “ఇదా
 గమము”వచ్చుట యుత్తరసూత్రమగు “ఇ ద్భవే స్నాంతకాత్ పరః” అనుచొప్పున
 ను వర్ణాంత క్రియలకును దదుపలక్షితములగు ‘డు’వర్ణాంత ‘గు’వర్ణాంతాదులకును
 మాత్రమే యగునని గ్రహింపవలయును. (కనియెన్ - పడియెన్ - మొ) ఇట్లుంటచే
 దక్కినదేశ్యక్రియల ప్రథమపురుషైకవచనమున రానేరదని గ్రహింపవలెను. (గెలు
 చు+ఎ+న్ = గెలిచెన్ - మొ.) భూత ఏకత్వవాచకే దేశ్యక్రియాస్తేతు=భూతకాలిక
 ప్రథమపురుషైకవచనమునందు దేశ్యక్రియలతుని, అనగా ‘ఇ’వాగమమువచ్చు
 దేశ్యక్రియల భూతార్థప్రథమ పురుషైకవచనమునందని యర్థము. యః స్యాత్ =
 “య”అనునది, వచ్చును. సః=ఆయవర్ణము, ఇతః పరేషవ స్యాత్=అట్టి ‘ఇవాగమము
 నకుఁ బరమందే నిల్చును. ఇత్ = ఆ ‘ఇ’వాగమము, నాస్తకాత్=నువర్ణాంతథాతువు
 లకుఁ బరముగా మాత్రమే భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచనమునందు, వచ్చును.
 ‘నాస్తకాత్పరః’ అనునది ‘డు’వర్ణాంతాదులకును నుపలక్షణమగుచున్నది. కాన మహా
 కవిప్రయోగానుసారముగా, డువర్ణాంతథాతువులకును, గువర్ణాంతథాతువులకును
 ‘ను’ వర్ణాంతములకువలెనె. పయికార్యము లగుననియు, నువర్ణాంతాదులు లఘు
 ద్వ్యక్షరథాతువులై యట్టికార్యముల నందుననియుఁ దద్ధర్తార్థక్రియలందును ‘ఎ’ వర్ణ
 మాదిగాఁగల ప్రత్యయము పరమగునపుడుచు బైకార్యములు గల్గుననియు నెఱుంగు
 నది. ఉదా:—కను+ఇ+య+ఎ+న్ = కనియెన్. పడు+ఇ+య+ఎ+న్ = పడియెన్.
 తగు+ఇ+య+ఎ+న్ = తగియెన్. ఇట్లై - వినియెన్ - చెడియెన్ - మొ. తే-గీ.....
 వీడుకొనియె నవ్యాసప్రండు (శాంతి. ౪ ఆ. 3౮౭), క. అనవుడు ననిమిషపతి యే ।
 యనువున నీశాంతి నీకు నగపడియె మహా । జనపూజ్యు చెప్పవే నా । కని యడిగిన
 నిట్టులనియె నతఁడతనితో (శాంతి, ౪ ఆ. 3౮౭ ప). ఇట్లు శబ్దములవాదులలోని

1504 అహోబలపతి 'కనెన్' మొ. నన్నయసమృతము లనరాదు. [3౨౦ వి. కల్ప.]

ద్విస్వరథాతువులకును 'ఇ'దాగమము వచ్చునని యెఱుంగునది. తే-గీ.....
 దివ్య. | పదవి యే వర్తనమునఁ జొప్పడియె నీకు. (ఆను. ౪ ఆ. 3౫౬). క.....
 మూర్ఖ మునుఁగుచుం బడియె ధరన్ (ఆను. ౨ ఆ. ౪౪౮). క..... | చనియె
(ఆను. ౫ ఆ. 3౯౯). ఇట్టివి పెక్కుగలవు. ఇట్లే తద్ధర్మక్రియలందును
 బ్రక్రియ నడపవలయును. కను+ఇ+య+ఎడున్ = కనియెడున్; కను+ఇ+య+
 ఎ+ద+న్ = కనియెదన్; కను+ఇ+య+ఎ+డు+వాడు = కనియెడువాడు - మొ.

పై ప్రక్రియతో స్వరసంధి చేయనపుడు “యశ్రుతి మార్గా” ఇత్యాది
 సూత్రముచే బంహితలో యకార మెట్లును నిల్పుచుండఁగా సభర్వణాచార్యుఁడు
 “యః స్యా”దిత్యాది సూత్రముచే య వర్ణాగమము నేల పునరుక్తకముగ విధింప
 వలయునని శంకింపరాదు. పయస్థలము లన్నిటను నపదాదిస్వరసంధి (2౫-2౫ I విష),
 నిత్యముగా వచ్చినచో “కను+ఇ+ఎ+న్ = కనెన్” మున్నగు ననిష్టరూపముల
 ప్రాప్తియు, “కనియెన్ - పడియెన్ - తగియెన్ - కనియెడున్ - కనియెదన్ - కనియెడు
 వాడు” మున్నగు సాధురూపములు సిద్ధింపకుండుటయు సంభవించును. ఇట్లుగుటచేత
 “అచోఽచి కుత్రచి ణ్లోపః | బహుళం స్యా త్ప్రయోగతః ఇతి ఎకారలోపః-‘చనెన్’
 ఇత్యాది” (అహో. ౧౫౧ పుట), అనురీతిని “చనెన్ - వినెన్ - కనెన్” మున్నగు
 రూపముల నహోబలపతి సాధించుట నన్నయాధర్వణ సమృతముకాదని విశదమగు
 చున్నది. ‘చనెన్ - వినెన్ - కనెన్’ అనురీతిగలరూపములు నన్నయభారతభాగము
 నం దెచ్చుటకు లేవు. తరువాతి కవు లట్టిరూపములను బ్రయోగించిరి. కాని సూరి
 యట్టిరూపముల నేల సంగ్రహింపఁడయ్యెనో? ప్రాథవ్యాకరయైన నేల సంగ్ర
 హింపలేదో తెలియకున్నది.

“కనియె ననవలసిన భూతాద్యర్థక్రియాపదైకవచనంబునందు వర్ణలోపము
 చేసి కనెనట యని గ్రామ్యపదముగా వాగనుశాసనులు ప్రయోగించినారు.....
 ఆదిపర్వమునందు. క. వనకనన్యకయెట నేనట | వనమున గాంధర్వమున వివాహం
 బట నం | దనుఁ గనెనట ముఱచితి నట | వినఁగూడునె యిట్టిభంగి వివరితోక్తుల్”
 (అచ్చక. ౧ ఆ. ౧౨౯-౧3౦). అని యప్పకవి వ్రాసెను. “ఈపద్యము (‘వనకనన్యక
 యట.....’ అనుకందము) పికవీరభద్రుని శృంగారకాకుంఠలమునందుఁ గనఁ
 బడునుగాని (చూ. పు. ౯౫ శృం. ౯) ఆదిపర్వమునందుఁ గనఁబడదు.” అని
 యప్పకవీయముర్రణ సంస్కర్తలు టిప్పుణమున వ్రాసిరి. నన్నయభారతములోని
 యాదిపర్వ చతుర్థాశ్వాసమందలి శకుంఠల వృత్తాంతము సందర్భమున నిట్లున్నది.
 పికవీరభద్రుని శకుంఠలంబు | యే వెన్నఁడుఁ దొల్లిచూచి యెఱుంగను నిన్నున్ |

మూనిను లసత్వవచనలు ! నా నిష్ఠు లసత్వభాషణం బుచితంచే (ఆది. ౪ అ. ౧౦౦ పు). పిని టిప్పణమున ముద్రాపంపుత్తలు "వనకన్యకయఃట నేరఃట వరమున గాంధర్వమున వివాహంబఃట నం ! దయః గనెరఃట మఱచితి ! నఃట విరఃసూడునె యిట్టిభంగి విపరీతోక్తుల్. ఈపద్యమూది పర్వమున నున్నదని అప్పకవి వ్రాసి యున్నాడు. అయినచో నిచ్చోన యుండఁజోలు" అని వ్రాసిరి. అహోబలపండితుః డీయప్పకవివాక్యములను విమర్శించుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "అప్పకవిరాపి 'విసెన్ - కనెన్ - చనెన్' ఇత్యాదిశబ్దాలం గ్రామ్యత్వేఽపి మహాకవిప్రయోగరూఢత్వా త్సాధుత్వ మిత్యుక్తమ్ - తన్న - చనె నిత్యాది శబ్దానాం శాస్త్రరూఢత్వేన అద్యః క్రియాస్మితి సూత్ర ఉక్తత్వాత్. 'నం ! దయః గనెరఃట మఱచితి' నిత్యాది ప్రయో గా దాచార్య స్యాప్యేతాదృశ ప్రయోగో పీష్టవః" (అహో. ౧౭౭ పుట). కవి శిరోభూషణములోని పయి తుదివాక్యమునుబట్టి "వనకన్యకయఃట" మున్నగు కందపద్యము భారతాదిపర్వములోనిదని యహోబలపండితుఁడును సంగీకరించు చున్నాడు. కనెన్ - విసెన్ - చనెన్ మున్నగురూపములు నన్నయభర్తృణ సమృత ములుకావని యప్పకవి వచింపఁగా దానిని నిరపించుచు నహోబలపండితుఁ డీక్రింది రీతిని 'అద్యః క్రియాస్మి' త్యాది సూత్రవ్యాఖ్యానసందర్భమున నష్టిరూపములకు వ్యాకరణరూఢత్వమును వివరించెను. "చనియెన్ - కనియెన్ - ఇత్యాద్యుదా హరణమ్ - తత్రక్రియాసూం క్త్యాభూతయోః క్రియాస్తస్యే దితీత్యమ్. వర్ణాగ మోవిశేష ఇతి యత్వమ్. ప్రథమైక స్త్యే ధృవేచ్ఛ భూతాథే ఇతి ఎత్వమ్. చనెన్ - విసెన్ - కనెన్ ఇత్యాది క్రియాప్రయోగోఽపి ప్రబంధేషు వర్తతే. తత్ర 'ఏదస్త తాచ నామ్నా । మన్యతరస్యా మియాన్తానా మితిసూత్రం నప్రవర్తతే. నామ్నా మితి నామసూత్రస్యైవ గ్రహణాత్. కింతు వికృతి వివేకసూత్రేణ తన్నిర్వాహః. యఃస్యా ద్వేశ్య క్రియాస్తేతు । భూత ఏకత్వవాచక ఇతి యః. ఇత్స్యా ద్భూత బహుత్వేపి । దేశ్యే తూభయతో భవేదితి ఇత్వమ్. ఉదాహరితవర్ణే భూతాథే । చాపి తస్యై ధృవే త్సదా ఇతి ఎత్వమ్. చనియెన్ - కనియెన్ - వినియెన్ - ఇత్యాది. ఇయాన్తా స్సాధవ శ్శబ్దాః । క్వచి దేదస్తతాపివా ఇతివా ఎత్వమ్. అచోఽచి కుత్ర చి ల్లోపో । బహుళం స్యాత్ ప్రయోగతః । ఇతి ఎకారలోపః. చనెన్ ఇత్యాది" (అహో. ౧౫౦-౧౫౧ పు). "కనియెన్" మున్నగువానిలోని "ఇయ" అనుభాగము నకు "ఎత్వము" చేరుఁగా "కనెన్" అను రూప మేర్పడునని యొకమార్గము నహో బలపతి చూపెను. ఈమార్గమున "ఏదస్తతాచ నామ్నా" మిత్యాది చింతామణిసూత్ర మున నామ్నామ్యనియుండుటచే నది వర్తిల్ల నేరదనియు "ఇయాన్తాస్సాధవ శ్శబ్దాః ।

కవి "కన్యకాక్షిచ" అను సభాసంగీతముచే "కనియెన్ = కనెన్" అను రెండు రూపములు పాదువులగుననిగాను సహాబలపతి యాశయము. అవగా "కను+ఇ+ను+ఎ+న్ =" అను ప్రక్రియలో "ఇయన్తా స్సాపవ ఇత్యాదిచే 'ఇయ' అను భాగమునకు, "ఎత్తము" కాగా "కను+ఎ+ఎన్" అని యేర్పడుననియు 'అచోఽచీ' త్యాది సూత్రముచే మొదటి "ఎ"వర్ణము లోపింపగా "కనెన్" అను రూప మేర్పడుననియు సహాబలపతి యాశయము. కానఁ బై యహోబలపతి తుదివాక్యములో "ఇకారలోపః" అనునది ముద్రణప్రమాదమనియు నచట "ఎకారలోపః" అనియే యండవలయు ననుతలంపుతో నట్లు దిద్దినది పై నుదాహరింపఁబడెననియు గ్రహింపవగును. అట్లు సవరింపనిచో నచటి గ్రంథము సమన్వితమే కానేరదు. ఇట్టి యచ్చుతప్పును జూచికొనకయే గాణపత వివరకర్త "చనెన్ (చని+ఎన్)" అని (గాణ. క్రియా. 374ర కారి. 20 ప) 'ఇ'కారమునె చూపి ప్రక్రియ నడపుటకేవలము భ్రాంతిమూలకము. "ఇయన్" "ఎకారము" వచ్చునపు డింకను "ఇ"కార మెదట నున్నదని తలంచినో తెలియకున్నది.

అనెన్ - చనెన్ - కనెన్ మున్నగురీతిగల రూపములు భారతమునందును నరుడుగఁగన్నట్లుచున్నవందురుగాని కవిప్రయుక్తములని విశ్వసింపఁదగిన యతిస్థాన ఘటితములు కన్నట్టలేదు. క. సురసారధి ననుఁగానక । హరినందన యెందుఁ బోయి తనఁ గడభీతిన్ (ఆర. ౪ ఆ. ౬౯ నన్నయభాగము). "ఎందుఁ బోయి తనియెన్ భీతిన్" అని తాళపత్రమాతృకలో నున్నది. క.....ముదం । బున వచ్చితి ననె జనకుని । మన మానందరస పూర్ణమయతం బొందన్ (ఆను. 2 ఆ. ౪౬2 ప). 'ముదం । బున వచ్చితి ననియె జనకు । మనము.....' అని తాళపత్రమాతృకలో నున్నది. చ. నడప మదాత్త యగ్నియయి నావదనంబున నిర్దమించి యె । క్కుడు వడి పద్మగర్భకడకుం జనె నమృహితుండు మన్మథుం । గొడుకుగఁ బంచి....." (ఆను. ౪ ఆ. ౪0౮). "చ..... ఎ । క్కుడు వడి పద్మగర్భకడకుం జన నమృహితుండు మన్మథుం । గొడుకుగఁ బంచి....." అని తాటాకుమాతృకలో నున్నది. అర్వాచీన కవి గ్రంథముల నివి ధారాళముగా వెలయుచున్నవి. వెనుక నుదాహరించిన "క. వన కన్యక యట నేనట । వనమున గాంధర్వమున వివాహంబట నం । దనుఁ గనెనట మఱదితినట । వినఁగూడునె యట్టిభంగి విపరీతోక్తుల్" (పినవీర. శృం. శా. ౯71 పుట). అనుపద్యము శృంగారశాకుంతలమున నిర్వివాదముగా వెలయుచున్నది.

తద్ధర్మాద్యర్థక క్రియలందును వక్రపరకర్తవ్యమున వచ్చు "ఇ"దాగమమునకుఁ బ్రయోగములు—చ. ఎడపక యర్హ్య ముచ్చుతున కిచ్చితి మిచ్చినదాని కిందొడం ।

[బా. క్రి. ౫౦ సూ.] తద్ధర్మాధ్యక్షములందలి 'ఇ'దాగమము ప్రయోగములు. 1507

బడమని దుష్టనత్వమునకు బలై యువారల ముక్తకంబువై | నిశ్చయేన కంచుఁ దాఁ జరగా
మెత్తె సభన్ సహదేవుఁ డట్టిచో | (సభా. ౨ ఆ. ౩౦ ప). క. కడఁగి
మదీయాస్త్రము లని | యెడు టటుమంత్రముల నిప్పు పీ వృపురిపులన్ | కడిది విషా
హుల దర్పం | బుడిగించెదఁ దొలఁగి చూచుచుండుడు మీరల్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౩
ప). (యతి ప్రాసస్థలగతము). సీ..... | భూనాథుఁ డనియెడు బుద్ధి బూజితే
..... (సభా. ౨ ఆ. ౧౧ ప). క.....తగియెడు | వరు రోయుచునుండె
సుతకు వైదర్భుండున్ (ఆర. ౨ ఆ. ౩౨౭). సీ..... భ్రువఫేనవితతుల, నగి
యెడునదివోలె..... (ఆర. ౩ ఆ. ౩౮౪). క. ఇల నగ్ధరాత్రమును సంధ్యలు
రెండును భూతయక్షదానవ గంధ | ర్వుల త్రిమృతియెడు ప్రాద్దులు | వెలయఁగ నింక
వనిచరులు వెఱతురు నడవన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౩౮). ('గంధ | ర్వులు స్రుమృతియెడు
ప్రాద్దులు' అని పాఠాంతరము). వ. ఇవ్వేళలయందుఁ స్రుమృతియెడువారి నెంత బల
వంతులనైనను..... (ఆది. ౨ ఆ. ౩౯ గద్యము). 'స్రుమృతు - త్రిమృతు' అను
నవి లఘుమంతములు కావు. ద్విస్వరకములును గావు. ఇట్టివానిని వాళబ్జవ్యవస్థా
వాచిత్యమున సంగ్రహింపవలయును. క.....అధికం | బునఁ దగియెడు దాన
మెద్ది యన్నిటిలోనన్ (ఆను. ౨ ఆ. ౩౮౮ ప). క. కవదొనలును గాండివము |
నవల నిడం బనుపు ముంద రరదము డిగు మే | ను విదప డిగియెద..... (శల్య.
౨ ఆ. ౩౩౩). మొ.

“లఘుపూర్వ నకారాస్త | క్త్వార్థోఽరి భవేచ్చ యః | భూతార్థ స్త్యైకవచనే |
ప్రథమాయా వితీరితః || క్షేత్వ స్త్యేత్వంచ రిత్వంచ | స్తో భూతే ప్రథమాద్వయోః
.....” మున్నగుకారికలు కవిజనాంజన టికోదాహృతము లనుచు నాధర్వణ
ములుగా నారాయణీయవ్యాకర్త తెల్లించుట యవిదుర్భూతము. ఆకారికలు
కేవలము ప్రక్షిప్తములు - పునరుక్తిదూషితములు - సంప్రదాయవిరుద్ధములు.
క్త్వార్థకరూపము వై యకారము నీల్చి సమాపకక్రియ యగుట కేవల మసంభవము
గదా.

గురువిరహితంబులయి యయాంతంబులయిన యేకస్వర
ద్విస్వరంబుల యంచ గ్వక్రంబుల కియుడాగమంబు
విభాషనగు. ౫౦.

ఏకస్వర థాతు ద్విస్వర థాతుల మీఁది యంచ గ్వ
క్రంబుల కియుడాగమంబు విభాష'నగు. గురుమంతం
బగు థాతువునకును యాంతంబగు థాతువునకును

మీఁదియించు గ్వక్రబుల కియు డాగమంబు రాదు.

భుజ్ - ఇయ - ఇంచు = భుజియించు - పఠంబున -

బాలవ్యాకరణ భుజించు. గుణ - ఇయ - ఇంచు = గుణియించు -

వివరణము. గుణించు. ఇంచు గ్వక్రవధానంబునంజేసి సంస్కృత

3౨౦ I విషయము. ధాతువులు వక్రపరకంబులు లేవని యెఱుంగునది.

యాచ్ - అర్థ - ఇత్యాదులు గురుమంతంబులు.

వ్యయ - ఇదియంతము. యాచించు - అర్థించు -

వ్యయించు. జి - ఇంచు - అనుచో నిత్యంబగుటంజేసి

యయుగాగమంబురాగా యాంతంబగుటంజేసి యి

య డాగమంబు లేదని యెఱుంగునది. కృతాకృత

ప్రసంగి నిత్యంబు నాఁబడు. నగు - ఇయ - ఇంచు =

నగియించు - నగించు. నగు - ఇయ - ఎను = నగి

యెను - నగెను. పడు - ఇయ - ఎను = పడియెను -

పడెను. ఇత్యాదులెఱుంగునది.

సంజీవని. 3౨౦ I వివ:—‘ఏకస్వర ద్విస్వరంబుల’ అనుదానికి ‘ఏకస్వరధాతు ద్విస్వరధాతువుల మీఁది’ అని వివరించుట చేత నుపసర్గముచే నధికసంఖ్యాకస్వరవంత మయినను ఊతిలేదనియు ధాతుమాత్ర మేకస్వరకముద్విస్వరకమునైయుండినం జాలు ననియునర్థముచేయనగునుగాని సూరియూవిషయమును వివరించి యుదాహరింపలేదు. కాన ‘ఇంచుగాగమయోగమున ధాతువున కధికసంఖ్యాక స్వరవత్త్వము గల్గినను ఊతిలేదని మాత్రమే సూరి యుద్దేశించియుండునని తోచుచున్నది. గురుత్వ లఘుత్వ వివరణము 3౦ IV విషయమునఁ జేయఁబడియున్నది. ఆంధ్రలాక్షణిక మహాకవి సంప్రదాయముచొప్పున వ్యంజనపరకము గురుకేయైనను సంస్కృతచ్ఛందస్సంప్రదాయమున “తత్ - వచ్” మున్నగువానిలోని ‘త-వ’ మున్నగునవి లఘువులై యగుచున్నవి. ఇచట సంస్కృతధాతుగత వర్ణ గౌరవలాఘవములు పరిశీలంపవలయును గావున సంస్కృత సంప్రదాయ మవలంబింపఁబడెనని తోచెడిది. సంస్కృతమందు మాత్రము “సర్వవ్యాపీ సర్వధారి ! ఖాతిభాసయకేఖిలమ్” మున్నగు స్థలములందు చరణము తుదనున్న ‘ల’ మున్నగునవి గురువులు కావాయని శంకించికొనరాదు. అచటిగురుత్వము వ్యంజనపరకత్వమునఁ గల్గ లేదనియుఁ బాదాంతస్థితిచే గల్గెననియు సంస్కృతచ్ఛందసీతల యాశయము. యాంతత్వము ధాతువునకు సహజమైనను వ్యాకరణకార్య జన్యమైనను నియు డాగమప్రతిబంధక మగునని యెఱుంగునది.

వ్యయ - శయ - మున్నగు ధాతువులలోని యకారము సహజము. జ - జయ
 నీ - నయ - మున్నగువానిలోనిది వ్యాకరణకార్యజన్యము. “ఇంచుక్కు” స్వాధ్యైక
 మైనను బ్రేరణార్థకమైనను నియుడాగమనిమిత్తమే కాగలదు. వక్రమనగా
 ‘ఎ - ఏ - ఒ - ఓ’ అను స్వరములలో నొకటియని యథముకాని యిచ్చట బ్రయో
 గానుసారముగా “ఎ” అనునదిమాత్రమే యుద్దేశింపబడెనని యెఱుంగునది.
 “ఇయట్టు” టిత్తు గాన నించు గ్వక్రములకుఁ బూర్వార్థమగుచును. అనగా
 “ఇయ్ + ఇంచు = ఇయించు, ఇయ్ + ఎన్ = ఇయెన్” అనురీతి నేర్పడునని భావము.
 ఏకస్వరద్విస్వరంబుల యించు గ్వక్రంబుల కనుచోఁ గ్రమాన్వయమునెన్నరాదనియు
 నేకస్వరము లకించు గ్వక్రములలో నేది పరమైయున్నను ద్విస్వరములకును నించు
 గ్వక్రములలో నేది పరమైయున్నను నియుడాగమం బగుననియే సూరి యుద్దేశిం
 చెనని “నగియించు. నగించు, నగియెను. నగెను” అనునాతని యుదాహరణములే
 విశదీకరించుచున్నవి. అట్లయినను నేకస్వర ద్విస్వర సంస్కృతధాతువులకుమాత్ర
 మించుక్కు పరమగునపుడును ద్విస్వరములగు నలంతియాచ్ఛిక ధాతువులకు
 మాత్రము వక్రము పరమగునపుడును నియుడాగమము వచ్చుట ప్రయోగ.
 దృష్టమగుచున్నది. ఏకస్వరాచ్ఛికధాతువులు లేనేలేవు. సంస్కృత ధాతు
 వుల కిండు గ్వ్యవధానముచే వక్రపరకత్వము సంభవింపనేరదు. ద్విస్వరాచ్ఛిక
 ధాతువులమీఁది యించుక్కున కియుడాగమ ప్రయోగము కానంబడదని ముందు
 విశదీకరింపబడును. సంస్కృత ధాతువుల కిండు గ్వ్యవధానంబున వక్రపరకత్వమ
 సంభవమని సూరియు ‘ఇంచు గ్వ్యవధానంబునంజేసీ’ త్యాదివాక్యముచే వివరించెను.
 ‘భుజ్’ అనునది యేకస్వర సంస్కృతధాతువు. కాన ‘భుజ్ + ఇయ్ + ఇంచు = భుజి
 యించు - భుజించు’ అను రూపద్వయము లభించును. “గుణ” అనునది “అదంత”
 మగు సంస్కృతధాతువు. కావున నది ద్విస్వరధాతువుగా నుదాహరింపబడినది.
 “గుణయతి” మున్నగు సంస్కృతరూపములలో దాని “అదంతత్వము” ప్రసిద్ధమై
 యున్నది. “గుణ + ఇయ్ + ఇంచు” అనుచో నపదాదిస్వరసంధి. (2౫-2౫ 1 విష).
 కల్లగా “గుణియించు-గుణించు” అను రూపద్వయము కల్గును. ‘అర్థ’ అనుదానిలో
 నిది వర్గచతుర్థ ధకారము కాదనియే తోచుచున్నది. వర్గచతుర్థ ధకారము
 గల ‘అర్థ’ శబ్దము ధాతువుకాకున్నను “అర్థించు=సగముచేయు” అను నామధాతువు
 కలదు. వర్గద్వితీయమగు ధకారముతోడిది “అర్థత్కజ్ యాచన్” (కవికల్పద్రు
 మము) అను ధాతువే కలదు. బాలవ్యాకరణ ముద్రణములలో వర్గద్వితీయ ఘటిత
 రూపమే కన్పటుచున్నది. “యాచ్ - అర్థ” అనుధాతువులు గురుపంతములగుట

1510 'బా.సా.పే' 'పడించు' అవశబ్దము. సూరి 'నగించు' లేదు [3౨౦ I వి. సుజీ.]

చేత వానికి "ఇయుట్టు" రానేరదని సూరియే యువాహరించెను. ఇట్లే 'వ్యయించు' అనునది యాంతమగుటచే 'ఇయుట్టు'రాదు. యాచించు - ఆర్థించు - వ్యయించు. మొ. 'జి' ధాతువునకు 'బా. క్రి. ౬౮ సూత్రముచొప్పున 'అయుక్కు' రాగా 'జం' అని యేర్పడును. అయ్యది యాంతమగుటచే 'ఇయుట్టు' రానేరదుగాన 'జయించు' అని మాత్రమే యేర్పడును. "అయుక్కు - ఇయుట్టు" అను రెండిటిలో "అయుక్కు" పరకాస్త్రము నిత్యకాస్త్రము నగుటచేత నట్టి "అ" యుగాగమమును ముందుగఁ జేయవలసెను. పరకాస్త్రమగుటచేతనే 'అ' యుగాగమము ముందుగఁ జేయఁదగు ననుచు "పరనిత్యాస్త్రజ్ఞాపవాదానా ముత్తరోత్తరం బలీయః" అను చొప్పున వచింపవలసియండఁగా "జి+ఇంచు అనుచో నిత్యంబగుటండేసి....., ..." అను వాక్యముచే సూరి నిత్యత్వమునఁటకుఁ బోనేలయని శంకించుకొని గుప్తాప్తప్రకాశికాకర్త "ద్వి ర్బద్ధం సుబద్ధం భవతి" అను న్యాయము నాశ్రయించి దాధ్యైతిశయార్థముగా సూరి నిత్యత్వపర్యం తానుభావనము చేసెనని విస్తరించి వ్రాసెను (బా. గు. ప్ర. 3౮౮ పుట, ద్వి. ము). కృతాకృత ప్రసంగి నిత్యంబు నాఁ బడు ననఁగా, నియుడాగమముచేసినను జేయకున్నను నయుగాగమము వచ్చుటకుఁ బ్రతిబంధములేదు. అయుగాగమము చేసినచో నియుడాగమము రానేరదు. కాన నయుగాగమము నిత్య మనిపించుకొనును. ఒక్కచో సంభవించువిధులు రెండిటిలో నేది చేసినను జేయకున్నను రెండవది ప్రసక్తమగునో యది నిత్యమనిపించుకొనునని యర్థము. సూరి "నగించు - నగించు" అని యువాహరించెనేకాని 'నగించు' అను రీతి గల కవిప్రయోగము కన్పట్టలేదు. ఇంచు క్షరకత్వమున నాచ్ఛికధాతువు ల కియుడాగమము వచ్చుటకుఁ బ్రామాణిక ప్రబలప్రయోగము మృగ్యము. "నగించు - నగుపించు" అను రూపములుమాత్రమే ప్రయోగదృష్టము లగు చున్నవని కల్పితరువులో వివరింపఁబడెను. సూరి నగు ధాతువునకు "నగించు నగించు," అను రూపములను జూపియు "పడు" ధాతువున కట్లు చూపకుండుట కొంత యనుకొని కావలయును బా. సా. పే. వ్యాఖ్యాత . "నగించు - పడించు అను నియుడాగమము గలుగని, రూపములకుఁ గ్రమముగ నవ్వించుట - పడించేయట యర్థము లనియు నెఱుంగునది" (బా. సా. పే. ౮౨3 పుట). అని ప్రామాదికముగా వ్రాసెను. పడు ధాతు ప్రేరణరూపము బా. క్రి. ౮౨౩-౮౩ సూత్రములచొప్పున 'పడుచు - వెలువరించు - వెలువఱుచు' మున్నగురీతి నేర్పడుననియు "పడించు- పడించు" అనురూపములు సాధువులు కావనియు స్పరింపకుండుట శోచనీయము. అచ్ఛిక ద్విక్షరధాతువులకు వక్రక్షరకత్వమున "నగియెను = నగెను. పడియెను =

పదేను" అను సూరి యుదాహృతులు నిర్వాణములు. సూరి యుదాహరించలేదు గాని తత్పరకము లనుటచే "నగియెదను - నగియెడిని - నగియెడువాఁడు" మున్నగు పాక్షికుములగు నియుదాగదు ఘటితరూపములు బాలవ్యాకరణ పక్షమునందును సంగ్రహింపఁబడుచున్నవని గ్రహింపకలెను. "చను - తగు - ఆటు" మున్నగు కొన్ని యాచ్చికభాతువులకు 'చనించు - తగించు ఆటించు' మున్నగు ప్రేరణరూపములు కన్పట్టలేదు గాన నట్టివానికి "ఇయుట్టు" వచ్చునా? రాదా? యని చర్చింపవలసిన ప్రసక్తియే లేదు.

నన్నయా చో రాత్తనే పదేర్థే | గృహ్లాతా వాగమస్య వేత్త్యం
3౨౧ విషయము. స్యాత్! (ఆం. చిం. క్రి. ౧౩ కారి. ఆహా.
రూఁ పు).

కల్పతరువు. 321 విషయము:—ఆత్మనే పదేర్థే = ఆత్మనే పదార్థముగల, గృహ్లాతా = కొను ధాతువు పరమగుచుండగా, ఆగమస్య = ఇంచుగాగమము యొక్క, చోః = చువర్ణమునకు, వా = వికల్పముగా, ఇత్త్యమ్ = ఇదాగమము, స్యాత్ = అగును. ఏతత్సూత్రార్థ స్వారస్యముచేతనే యాత్మ నేపదార్థమునఁ దెల్లవ "కొను" ధాతువు, ధాతువుకుదిని నిల్పు ననునర్థము జ్ఞాపితమగుచున్నది. క్రియా ఫలము కర్తను బొందు నర్థమున నాత్మ నేపదము ప్రయుక్తమగునని భావము. "స్వరి తఞ్జితః కర్తృభిప్రాయే క్రియాఫలే. (౧-3-2౨) స్వరితేతో ఞ్జితశ్చ ధాతో రాత్తనే పదం స్యాత్ కర్తృగామిని క్రియాఫలే" (సి. కౌ. ౨౧౫౮ సూ). దీని బాలమనో రనూవ్యాఖ్య:— "కర్తృగామి నీతి - ఏవంచ హోతా యజ్ఞయా యజతీత్యాదా యాగఫలస్య స్వర్గస్య యజమానగామిత్యేన హోతృగామిత్యాభావాత్ నాత్మనే పదమ్. తథా వేతనేన యజ్ఞదత్తభృతః దేవదత్తః పవతీత్యత్ర పాకఫలస్య భోజనస్య పక్షగామిత్యాభావాత్ నాత్మనేపదమ్. దక్షిణాదిలాభస్తు నఫలమ్. లోకతో వేదతోవా యదుద్దేశేన క్రియాప్రవృత్తిః తస్యై వాత్ర క్రియాఫలశబ్దేన వివక్షితత్వాత్ (౨3౫-౨3౫ I విషయములలోఁ జెప్పఁబడినరీతి నిచటి ఫలశబ్దార్థము నెన్నరాదు) కర్తృగామి ఫలక క్రియావృత్తే ధాతో రిత్కర్థః. ఆత్మ నేపదంతు ధాత్యర్థఫలస్య కర్తృగామిత్వం త్యోతయతి". "దేవదత్తుడు పచించుకొనెన్" అనుచో పచనక్రియాఫలమగు భోజనము కర్తయగు దేవదత్తునకె యనునర్థము లభించుచున్నదిగాన నది యాత్మ నేపదార్థక మనఁబడును. దేవదత్తుడు పచించుచున్నాఁడనుచో నట్టియర్థము రానేరదుగాన నది యాత్మ నేపదార్థక మనఁబడదు. కాని యట్టిదానిని సంస్కృతమందువలెఁ బరస్మై పదార్థకమనుట తెల్లం ప్రదాయము

కాదు. సుస్కృతమున నాత్మనేపదార్థ ద్యోతనముచేయు తిజ్ ప్రత్యయములు వేఱురీతిగను పరస్పైపదార్థ ద్యోతనముచేయు తిజ్ ప్రత్యయములు వేఱురీతిగను నుండును. తెల్లన నట్టిపద్ధతియే లేదు. ఆత్మనేపదార్థకత్వమున ధాతువు తుదిని "కొను" ధాతువు నిల్పుట మాత్రమే తెలుగుసంప్రదాయము. ఉభయపదులలోఁ గ్రియాఫలము కర్తృగామియగునపుడే యాత్మనేపద మనెడి పాణినీయుల నియమము సంస్కృతకవులచేఁ బాటించబడలేదు. "అకరో దచిరేశ్వరః ఊతో | ద్విషవారమ్భ ఫలాని భస్మసాదితః - తనోతి శుభ్రం గుణంబదాయశః (భారవి) ఇత్యాదౌ ఫల వత్కర్తరి పరస్పైపదమ్. ఫలం విశ్వోపకారాయ | ధత్తే పర్వణి పర్వణితి. కమల వనోద్భూటనం కుర్వతే యే (సూర్యస్య రత్నయః) ఇత్యాదౌ అఫలవత్కర్తర్యాత్తనే పదమ్" (ముగ్ధ. ౯౦౯ సూ. దుగ్ధా. వ్యా). ఇంచుగాగమ 'చు'వర్ణకమున కని చెప్పటచేత స్వార్థేంచుక్కు చువర్ణమునకేకాక ప్రేరణేంచుక్కుచువర్ణకమునకును 'ఇ'త్వముకల్గును - వాడు తన్ను రక్షించికొనుచున్నవాడు - రక్షించుకొను చున్నవాడు. (ఇది స్వార్థేంచు గుదాహృతి). వాడు రక్షింపించికొనుచున్నవాడు. రక్షింపించుకొనుచున్నవాడు. (ఇది ప్రేరణేంచు గుదాహృతి). అత్వాది తత్సమా నామివ దేశ్యానా మ్మనుచొప్పున నాచ్ఛికధాతువుల యించుక్కు చువర్ణమునకును 'ఇ'త్వము పాఠికముగాఁ గల్గును. ఉదా:—వండించికొనెన్ - వండించుకొనెన్ - మొ. ఆచ్ఛికధాతువులకుఁ బ్రేరణమున నించుక్కేకాక చుగాగమమును వచ్చును కావున నద్దానికిని 'ఇ'త్వము వచ్చును - మాన్పుకొనెన్ - మాన్పుకొనెన్. - మొ. సూత్రములోని వాశబ్దము వ్యవస్థావాచి యగుటచేత నించుగాగమ చువర్ణకమునకే కాక యాచ్ఛికధాతుమాత్రము తుదిని నైత మాత్మనేపదార్థమున 'కొను' ధాతువు నిల్పుటయు నట్టి ధాతువునకును "కొను" పరకత్వమున బహుళముగా "ఇ"త్వము కల్గుటయుఁ గలదు. ఉదా:—వండుకొనెన్ - వండికొనెన్ - గెల్చికొనెన్ - గెల్చు కొనెన్ - మొ. బహుళమగుటచే యాంతధాతువులయాకు సకారాదేశ మగుటయు నట్టియెడల 'ఇ'త్వము నిత్యముగా నగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—చేసికొనెన్ - వ్రాసికొనెన్ - మొ.

"ఇంచు గభావేఽపి - నేర్చుకొని - నేర్చికొని, అందుకొని - అందికొని, ఇత్యాదౌ విత్త్వం భవత్వేవ. అత్వాది తత్సమానా మిత్యుక్తే. అత ఏవ - నగి యించెన్ - తెగియించెన్ - ముగియించెన్ - ఇత్యాదిరూపమపి సమంజసమితి భ్యేయమ్" (అహో. ౮౯౦ పుట). అహోబలపతి యిట్లుగ నాత్మనేపదార్థక ధాతువిషయమున "ఇ"త్వవిధాయక శాస్త్రమునుండి యించు క్పరకత్వమునందలి

[బా. క్రి. ౧౨-౧౩-౧౦౯ సూ.] ఇత్వమురాని యతిస్థానగతములు ప్రాచీనములే.

‘ఇ’ త్వమును సాధించుట కేవలము నసంగత మనందగును. మఱియు “నగియించు - తెగియించు - ముగియించు” అనుతీగల రూపములు కవిత్వయశస్త్రములు కావని యావళికె వివరింపబడెను (3౨౦-3౨౦ I విష. చూ).

ప్రయోగములు:—చ.....చ । ధ్వజానుట: గోరి తివ్విధము దైష్ట్య మెంతయు.....(ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧౦౯ ప). సీ.....చిత్తంబు దీనిఁ బుచ్చి కొని నిన్ను (ఆశ్వ. ౪ ఆ. ౨౩౭). సీ.....గీ. అచ్చటికి వచ్చి కృత్తిక లార్దురును మ । దీయ పుత్రకుఁ డనుచు నెత్తికొని రనఘ (ఆను. 3 ఆ. ౧౫౦). (చూ: డిటియందును ‘ఇ’ త్వము యతిస్థానగతము. ఇత్వము రాని యతిస్థానగత ప్రయోగము లభింపలేదు). ఆ-వె.తప్పించు । కొను తెఱంగెఱింగికొనుట మేలు (కాంతి. ౨ ఆ. ౨౮౨). వ.....కుండలంబులు.....మద్యచనంబున వాని నిప్పించుకొమ్ము (ఆది. ౧ ఆ. ౯౬ వచనము) (ఇప్పించుకొమ్ము = ఇచ్చునట్లుచేసి కొమ్ము = పుచ్చుకొమ్ము) ఆ-వె. ఆతని నాశ్రయించి యెవ్వర విప్పించి! కొనిన మేలు పొందు ననియె.....(కాంతి. 3 ఆ. ౧౩౫ ప). (ఇప్పించికొను = పుచ్చుకొను = పొందు). క. అనిన విని యెఱిగిగొని.....(విరా. ౪ ఆ. ౯౨ ప). (ఎఱిగి కొని = తెలిసికొని). కొన్నియెడల ‘కొను’ శబ్దప్రయోగము లేకున్నను నాత్మ నేపదార్థము భాసిల్లును. “.....సగరుం డనురాజు..... క. దక్షమఖిక్షయకరు.....ప్ర । త్యక్షము గావించె నుగ్రతపమున పేర్చిన్ (ఆర. 3 ఆ ౪౮. ౪౯). (ప్రత్యక్షముగావించెను = ప్రత్యక్షము కావించికొనెను). సీ. జను లొక్కతఱిఁ దొల్చి సమయంబు దమలోనఁ । జేసి.....మర్జను నందలును గూడి శాసించువారుగా.....(కాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౭). (చేసి = చేసికొని). అకర్షకథాతువుల కాత్మ నేపదప్రయోగము తెల్లన లేదు. (బా. క్రి. ౧౨౪ సూ. విప్రులి). కవిప్రయోగములం దట్టిథాతువుల తుదిని గొను థాత్వనుప్రయోగము చూపఁజేసేది యది స్వార్థికమెకాని యాత్మ నేపదార్థము కాదని యెఱుంగునది. ఉదా:—పండెను = పరుండెను. పందుకొనెను = పరుండెను. మొ.

క్రియాఫలంబు కర్తృగామి యగుచోఁ గొనుథాతు వనుప్రయుక్తం బగు. ౫౨.

బాలవ్యాకరణ ఇదియె యాత్మ నేపదార్థంబని వ్యవహరింతురు. పండు వివరణము. కొనుచున్నాడు.

3౨౧ I విషయము. కొనుథాతువు పరంబగునపు డిగాగమంబు బహుళం బుగా నగు. ౫౩.

పండికొనియె - వండుకొనియె. బహుళం బయటచే
యాంతంబునకు నిత్యంబు. చేసికొనియె.

పదుజి కొను లొకాకాకచో స్వాత్మంబునందచు ప్రయు
క్తంబు లగు. ౧౦౯.

చొచ్చు - చొరబడు, నిలుచు - నిలువబడు, కూడు -
కూడబడు, పండు - పండుకొను.

సంజీవని. 3-౨౧ I విష:—౫౨ సూ:—క్రియాఫలంబు = క్రియాప్రవృత్తి
ఫలము, కర్తృగామియగుచో = కర్తను జెందునపుడు ధాతువునకు 'కొను' ధాతు
వనుప్రయుక్తమగునని యర్థము. ఇట్టి స్థితిగల ధాతువునే యాత్మనేపదార్థకమందు
రని సూరివివరణమున కభిప్రాయము. ఉదా:—'దేవదత్తుడు' వండుకొనెను
అనుచో దేవదత్తుని పంచక్రియాప్రవృత్తిఫల మగునట్టి వంటకపుభోజనము కర్త
యగు దేవదత్తుడే యనునర్థము లభించుచున్నది. ఇట్లే సంస్కృతమున నుభయ
పది ధాతువులకు ఫలవత్ కర్తృకత్వమునందే యాత్మనేపద ప్రత్యయయోగము
కల్గునని పాణినీయుల సిద్ధాంతము. 'దేవదత్తుడు' వండెను' అనునపుడు పై రీతిగల
యర్థవిశేషము లభింపనేరదు.

౫౩ సూ:—కొనుధాతువు పరంబగునపుడు = ఆత్మనే పదార్థకత్వమునందలి
కొనుధాతువు పరంబగునపుడు ధాతువునకు బహుళముగా 'ఇ'గాగమం బగును.
ఈయోగము కిత్తుగాన ధాతువుతుదిని నిల్పును. ఉదా:—వండు+ఇ+కొను =
వండికొను - వండికొనియె - ఇగాగమాభావపక్షమున:—వండుకొనియె. బహుళ
మగుటచేత యకారాంతధాతువులకు 'ఇ'గాగమము నిత్యముగా వచ్చునని సూరి
గారు వివరించిరి. చేయు+ఇ+కొను = చేసికొను - చేసికొనియె. 'చేసుకొనియె'
అనురీతిగల 'ఇ'గాగమాభావరూపము సాధువుకాదని తాత్పర్యము. "చేసికొనియె"
అనునపు డుత్తరసూత్రముచే (బా. క్రి. ౫౪ సూ). యాకు నిత్య సకారాదేశము
కల్గెనని యెఱుంగునది. ఆత్మనేపదార్థక కొనుధాతువు పరమగునపు డనుటచేత
"వండుకొను - " మున్నగుచోటులం దిగాగమము రానేరదని యెఱుంగు
నది. "యువర్జాంతములకు ఇకారాదేశము (ఆదేశముకాదు. ఆగమము). నిత్య
మని చిన్నయసూరి చెప్పెనుగాని పూర్వగ్రంథములందు ఉకారముతోడి రూప
ములు గనవచ్చుచున్నవి. (ప్ర. సూ. ౨౭)". (ఆం. భా. అ. క్రి. ౫౩. సూ). అని
యనుకొననకర్తగాను వ్రాసిరికాని 'ప్రయోగవిశేష ప్రకరణమునందలి ౨౭
సూత్రములోని ప్రయోగములలో నొక్కటేని ప్రాచీనప్రామాణిక కవిప్రయో

[బా. క్రి. ౫౨-౫౩ సూ.] 'ఆం-భా-ఆ' కలసునో సామాన్య కవిప్రయోగము. 1515

గము కాద. క్రి. బలతోలు కుళ్ళాయి నై నిన్నగొల్పును, ఇట్టి జంబెంబు వేస్తుకొని విల్లు :(రంగ. ౪౦). క. ఆరవమును నడువడిగాం : పోసుకొని యచ టికిః దాం బ్రముదమున వచ్చెన్ (కవిజన చకోరచంద్రోదయము. ౪ ఆ. ౫౩). ఇట్టి ప్రయోగములు చూడబడెను. ఇందును సీరెండవ ప్రయోగముపండివానిలో 'పోసికొని' అనురీతిని గవిప్రయోగించె నన్నను నవవచ్చును. ఇకారపరకత్వమున ధాతువు తుదియాకు సకారమువచ్చుటకు మహాకవిప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. సీ. వేసవివడగాలి నోసినలేదీగ, కొక్కానుగని మవ్వమెక్కునట్లు (నన్ని. కుమా. ౭ ఆ. ౮౯? ప). (నోయు = నొచ్చు). క. నోసినడెందము పగులంగ | నానతి...(భాస్క. సుంద. ౨౨౪ ప). ఉకారపరకత్వమున యాకు సకారాదేశము వచ్చుటకుః బ్రామాణిక ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగము లుపలభ్యము కాలేదు. "బహుళ మనుట యీసకారాదేశము - ట - ను - పరమగునపుడుగూడఁ బూర్వ కావ్యములఁ గనవచ్చుచున్నదనుటకు." (ఆం. భా. ఆ. క్రి. ౫౩ సూ. వివృతి) అనియు ననుశాసనకర్తగారు వ్రాసిరి. కాని యందులకును బ్రామాణిక పూర్వకావ్య ప్రయోగమును జూపలేదు. "సుందరుఁ డింపుతోడఁ గలసుం బలసూదన భోగ భాగ్యుడై (ద్రౌపదీపరిణయము - అల్లమరాజు రామకృష్ణకవి). డి. వ్రాసుటకుం జతుర్భుజవిరాసము పూనిన వేల్పు సత్కృపోల్లాస మెల్లర్చు ప్రోచు శుభలక్షణ...(రాజరాజాభిషేకము. అంగర నృసింహకవి. ౫౦౦ పు). (ఆం. భా. ఆ. ప్రయోగవిశేష ప్రకరణము. ౨౭ సూ)." అనునవి మొదలగు సామాన్య కవిప్రయోగములు మాత్రమే చూడబడినవి. ప్రయోగపంచయ సంపాదకులగు కళాప్రపూర్ణ గిడుగు వేంకటరామమూర్తిపంతులుగారిట్టి ప్రయోగము లెల్ల నుత్తరాంధ్రకవులవే యని యీక్రిందిరీతిని వ్రాసిరి (చూ. బాలకవిశరణ్యము. ౨౦౦ పుటమీఁది యాటు పంక్తులు). "యుకారాంత క్రియలకు ఉత్తరాంధ్రములో ఇట్టిరూపములు వీర్పడ్డవి. గాని ప్రాచీనాంధ్రమందు లేవు" (బాలక. ౨౪౦ పు). "తెలుసును మొ. నవి అసాధువులని విడిచిపెట్టరాదు. ఇవి ఇంచుమించుగా ౩౦౦ సంవత్సరములయొ వాడుకలో నెలకొనియున్నవి" (బాలక. ౨౪౦ b). అని వ్రాసిరి. ఇట్టివానిని సూరి సంగ్రహింపకుండుట వింతకాదుగదా. ఇట్టివానిని ప్రాథవ్యాకర్తయేని సంగ్రహింపడయ్యెను.

"అనుప్రయుక్తమైన కొను ధాతువు క్ష్యాంధకరూపమునను - ౩ - కు - అనుని వైకల్పికముగా నాదేశములగును. అగుచో పూర్వమందున్న ఉకారము ఇకారముగా కాదు, ఉదా:- ఎత్తుకి - ఎత్తుకు, ఎత్తుకొని - ఎత్తికొని, తీసుకి - తీసుకు, తీసు

1516 'రక్షించుక-రక్షించుకు' మొ. ప్రాచీనకవిప్రయుక్తములుకావు [3-౨౧ I వి.సంక్ష.]

కొని - తీసికొని, మొ. చండగతి నేగి యీడ్చుకు రండిప్పుడు కడగి (మార్కం. వ్రాతప్రతి). ఉత్తరస్థ కొనో ధాతాః కం బుధాః కేచి దూచిరే (హరికా) చేసుక. చదువుక - మొదలగురూపము లెల్లడఁ గలవు. చిన్నయసూరి యనుశాసనము చేయకున్నను ఇవి దుష్టములుకావు" (ఆం. భా. ఆ. క్రి. ౫౪ సూ). ప్రయోగ సంచయకర్తగారగు (బాలకవిశరణ్యము. ౨౦౦ పుట. మొదటి యాటుపంక్తులు చూచునది). కళాప్రపూర్ణ గిడుగు వేంకటరామమూర్తిపంతులుగారు 'కొ' అను దానిని సయితము చేర్చియున్నారు "అనుబంధముగా ఉండే 'కొని'..... ఉచ్చారణలో బలము లేనిదై అందులోని అంత్యవర్ణమైన 'ని' లోపించడమేకాక, కవర్ణము పైనున్న అచ్చుకూడా అస్పష్టముగానో వివిధముగానో ఉంటుంది. అందుచేత, పట్టుకొ పోయెను - పట్టుకు పోయెను - పట్టుకపోయెను..... అనే రూపములు వినఁబడుతున్నవి" (బాలక. ౧౭౮ పుట). ఈపందర్భమున వీరు నలు వది ప్రయోగములకుఁ బైఁగాఁ జూపిరిగాని యొక్కటైన 'కొ - కు - క' అను వానిలో నొకటిని నిర్ణయింపఁజాలు యతి ప్రాసాదిగతము కాదు. ఈప్రయోగము లలోఁ గొన్ని ప్రామాణికకవుల ప్రయోగములున్నవి గావున వీనిని సూరికాకున్నను ద్రోణవ్యాకర్తయేని సుగ్రహింపకుండుటకుఁ గారణము తోఁపకున్నది. ఇట్టి ప్రయో గములు ప్రాచీన ప్రామాణికకవులవి కాకుండుటచే సూరి యుపేక్షించిన నుపేక్షించుఁ గాక. "ఈరూపములు కవిత్వయమువారి గ్రంథములలో మాకు కనబడలేదు... ..పిల్లలమర్రి పినవీరభద్రుని కాలముఁజూచు ఈసుగ్రహరూపములు కవులు తరుచుగా వాడినట్లు కనఁబడదు..... శబ్దరత్నాకరములో 'చీకీలించు' అనేశబ్దము క్రింద కాశీఖండములోని 'చీకీలించుక యుండు' అనేపద్యము ఉదాహరించినారు. అచ్చుప్రతులలో ఈపాఠమే కనబడుతున్నది; గాని వ్రాతప్రతులలో 'చీకీలించుకొని యుండు' అని ఉన్నది....." (బాలక. ౧౭౮-౧౭౯ పు) అనివ్రాసి శరణ్య కర్తగా రీక్రింది పెక్కుప్రయోగములను జూపిరి. బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాదు లందును బెక్కుప్రయోగములు చూపఁబడెను. (బా. గు. ప్ర. ౩౪౬ పు. ద్వి. ము). (నారా. గాణ- క్రి. ౩౯౧ కారి. ౫౭ ప. ౩౩౭ పు), క. సారిది క్ష. కారము గూడుక | సరి నేఁబది యయ్యె వర్ణసంఖ్య ధరిత్రిన్ (అనంతఛందో) ఉత్కలిక. అరద మెక్కుక పూని పురికి వచ్చినవాని (అప్పక. ౪ ఆ. ౩౧౬). క.....పొల్ల టకా | రము పెట్టుక సంధిఁ జెందుఁ బ్రాణముతోడన్ (అప్పక. ౫ ఆ. ౯౧ పు). క. చండగతి నేగి యీడ్చుక | రం డిప్పుడు..... (మార్కం. ౩౫౮పు). మ.... .. | అరయంగా మెడఁ బెట్టు కొయ్యఁ దిరుగన్ హరంబులే భావినుల్ (శకుంత

౮౦ పు). ఉ. అందుక యుగ్రతుండమున.....(తారాశకాంక. ౫ ఆ. ౩౧). ఉ.....! పట్టుక వచ్చి ఘట్టికడఁ బ్రాణముఁ దీసెఁగదయ్య భాస్కరా (భాస్కర శతకము). క. తప్పించుక తిరుగువాఁడు ధన్యుఁడు సుమతీ (సుమ). ఉ..... వి! క్రొంతుని నన్నుఁ గావలు దిసంతులు గొట్టుచు మోచు కేగుచోన్ (ఆము. ౬౭. ౮౪). ఉ. వించినవేడ్క రక్కసులు మీసలు వీటుచు విక్కుడుంగముల్ | చించుక పాట నార్చుచు (కాశ. మా. ౨ ఆ. ౧౫౫). ఉ. ఉక్కున వాని తేరు వివి కుప్పర మెత్తుక పోవ నేసినన్ (జైమిని. ౫ ఆ. ౬౨ ప). నీ..... క్రింద నంటుక సంత రించుకొనియె (హర. ౨ ఆ. ౧౧౫ ప) ఇట్టి ప్రయోగములందెల్ల 'క' అనుచో 'చున్' అనెడి శత్రుధక చువల్లకము కవిప్రయుక్తమైయుండఁగా వ్యావహారికవాసనచే లేఖకాదు లీయాపమును బ్రక్షేపించిరా యని యాలోచింపవలసి యున్నది. (విస్తర.) కాని యనేకస్థలములందు విస్తరించియున్న యీ ప్రయోగము కవిప్రయుక్తమై యనుట విశ్వసనీయమై యున్నది. ప్రామాణిక కవులగ్రంథములలో సందేహానిష్టా యక యతిప్రాసాదిస్థలగత ప్రయోగములు లేమింజేసి యర్వాచీనగ్రంథములలో "కొన్ - కొ - కు - క - కన్" అని వివిధగతుల నీసంగ్రహరూపములు కన్పట్టు చున్నవి. క. ఇచ్చిన మచ్చికఁ బుచ్చుక | యచ్చెలి మెచ్చుచు ముసీంద్రుఁ డౌదలఁ దాల్చెన్ (దశా. ౮౫ పు). చ.....పొమ్మనినఁ దల్లిరి పుత్రిని వెంటఁబెట్టుకన్ (పట్టాభి. ౨ ఆ. ౮౫ పు). ఉ. క్రోధము గల్గి చెల్లెలిని గొబ్బునఁ బుత్రిని వెంటఁ

విస్తర. ౩౨౧ 1 విషయము:—హరికారికావళికర్త ప్రకీర్ణపరిచ్ఛేదాంతమున "సర్వ త్ర న ద్రుతః క్వార్థేవ్యతిరేకేతు వాభవేత్ | ఉత్తరస్య కౌనోద్ధాతోఃకం బుధాః కేచి దూచిరే. ఓర్వకనుండె - ఓర్వకుండె ఊరడక నడవిలో వేటాడె - ఊరడ కడవిలో వేటాడె....." (బా. గు. ప్ర. ౫౬౭ పుట. ద్వి. ము). అని చేర్చెను. బాలవ్యాకరణ ముత్తరగ్రంథ మగుటచేత దీనిని సమ్మతించక విడిచెనని, బా. గు. ప్ర. కర్త పదునాల్గవ యుక్తిచూసి చర్చించెను. (బా. గు. ప్ర. ప్రకీర్ణ. ౫౩౧ పు. ద్వి. ము). ఇదియు విక్సీలి బలహీనమైన యుక్తియే. ప్రాధవ్యాకర్త యేని సమ్మతించని పయ్యరెండువిషయములను భారతాది ప్రాచీనమహాకవిసమ్మతి లేమింజేసి సూరి యుపేక్షింపఁగా హరికారికావళికర్త సూరిగ్రంథమును సంస్కృతీక రించునపుడు చేర్చెనని యేల చెప్పరాదు? హరికారికావళికర్త క్రొత్తగాఁ జేప్పుట చేతనే పై కారిక క్రిందఁ గవిప్రయోగములను సయితము చూపవలసినవాడయ్యెను. అందలి భారతప్రయోగము "ఊరడక నడవిలో" అనునది ద్రుతప్రకృతికతా నిర్వాహకము కాఁజాలదని యీవఱకె విమర్శిత మయ్యెను (విస్తర. ౪౭ II విషయ).

బెట్టుకన్ | బాధలు.....(శకచే. ౪౩ పు). సీ. సకలంబు నాక్రమించుక నొక్క
 రూపమై.....(శ్రీ. ప్ర. వేం. వి. ౬౪పు). బాలక. ౧౦౩-౧౯౦ పు) (వైప్రయోగ
 ములలో 'కన్' అనుచో 'కొన్' అనుదానిని శరణ్య కర్తగారునిల్పి యుదాహరించిన
 లెప్పుయొయుండు. శరణ్యమున సుదాహరింపబడిన ప్రయోగములలో నొకరెండు
 ప్రాసగతములుగలప్ర. క. అకటకటాయను హరుఁ జు | ట్టుక చుట్టుక తిరుగు శ్రమ
 నిలునటును మదిలో :(పిడకర్తి. సోమన. బసవ. ౧౧౦౪ పు). క. ఒకతెవతె
 నాడి యాడి | చుకొనుటనే యిరుగుపొరుగు చూచెకొకొ యు | ప్పకు జప్పకు
 గానను జూ | చుక నడుచుగవలెఁ గులీర శుకసల్లాపలో (విరంకు. ౨ ఆ. ౫౨౦ పు).
 ఇట్లుగ ననుప్రయుక్తకొను ధాతుపరకత్వమున 'ఇ'త్వము గాని ప్రయోగము ప్రాచీన
 ప్రామాణిక గ్రంథములలోనిది లభింపలేదు.

ఆత్మనేపదార్థక చరిత్రమును బ్రదర్శించుటలో బాలకవి శరణ్య కర్తగారు
 ధాతువుల క్షార్థకరూపములవైని "కొను" ధాతువు నిల్పుచువచ్చె ననియు నట్టి
 క్షార్థకరూపములు ప్రాచీనకాలమున 'ఇ' ప్రత్యయరూపముననేకాక 'ఉ' ప్రత్య
 యరూపమున సయితము వెలయుచుండెవనియుఁ దమిళ కన్నడభాషల సామ్యమును
 జూపుచు వివరించి యట్టి చరిత్రనుబట్టియే యనుప్రయుక్త కొనుధాతుపరకత్వమున
 'ఇ'త్వము బాహుళికమని వైయాకరణులు చెప్పుచున్నారనియు విస్తరించి వ్రాసిరి.
 'కొను' ధాత్వనుబంధము ధాతువుపై నిల్పుటచే నాత్మ నేపదార్థబోధము కలుగుగాని
 క్షార్థకముపై నిల్పుటచే నెట్లుగల్గును? "క్షార్థకరూపములు అరవములోను కన్న
 డములోను, కొండాడు(కొనియాడు)అనే తెలుగుభాషలోని క్రియారూపములోను
 తరుచుగా ఉకారాంతముగానే ఉండడంచేత 'కొని' అనుబంధమునకు పూర్వమందున్న
 క్రియారూపములు ఉకారాంతములయినా అవి క్షార్థకరూపములే అనిన్ని"
 (బాలక. ౧౦౨ పు). "పట్టుకొని - చేసికొని మొదలయినరూపములలో అనుబంధ
 ముగా ఉన్న కొనికి పూర్వమందుండే క్రియారూపము వాస్తవముగా క్షార్థక
 రూపము.....పట్టుకొని - వండుకొని - తెచ్చుకొని - మొదలైనరూపములలో
 పట్టు - వండు - తెచ్చు - మొదలైన క్రియారూపములు క్షార్థకములంటే నేటి
 తెలువారికి వింతగా తోచకమానదు. కాని సజాతీయమైన కన్నడభాషలోను అరవ
 భాషలోను ఉకారాంతముగా ఉన్న క్షార్థకరూపములు చూచినయెడల ప్రాచీ
 నాంధ్రములోకూడా క్షార్థకములు ఉకారాంతముగానే ఉండియుండవచ్చునని
 తోచకమానదు. కన్నడభాషలో.....ఇత్తు (ఇచ్చి) ఈడు (ఈని) కొండు
 (కొని) బండు (వచ్చి).....ఇకారాంత క్షార్థకరూపములు.....చాలా

తక్కునగా ఉన్నవి. అగి (అడు) హోగి (హోయి). అరణ్యములో పండు (వచ్చి)నెట్లు (చేసి)....." (బాలక. ౧౦౦ ౧౦౧ పు). ఈవ్రాత సరికాదు. తమిళ కన్నడ ములను నెఱింగి వ్రాసినది కాదు. భూతార్థవోక్తఃమగు ద(త)కారము గాని 'ఇ'కారముగాని చేరకయే "పట్టు - తెచ్చు" మున్నగునవి భూతార్థకర్తృ ప్రత్యయార్థము నెఱ్ఱిసంగఁగల్గును? తమిళ కన్నడములలోని భూతార్థక కర్తృమున 'దు' అనునదియు దాని పరిణామములగు 'తు' మున్నగునవియుఁ బ్రత్యయములు తలుచుగాను, 'ఇ' ప్రత్యయ మరుచుగాను వచ్చును. అట్టి 'దు' ప్రత్యయముమీఁద మఱియొన్ని ప్రత్యయములు నిల్చి భూతార్థక సమాపక క్రియ లేర్పడును. అట్టి 'దు' ప్రత్యయములోని 'ఉ'కార ముచ్చార్ణార్థము చేరినది. తెల్లన నన్ననో కర్తృమున 'ఇ' ప్రత్యయము మాత్రమే నిల్చును. భూతార్థక సమాపక క్రియలలో 'ఇ' 'తి' అనునవి రెండును నిల్చును. కావునఁ దమిళ కన్నడ ములలోఁగాని తెల్లనఁగాని ద (త)కారముతోఁగూడకయే 'ఉ'కారమాత్రముతోఁ గూడిన క్రియారూపము కర్తృకమగుననుట కేవలము భ్రాంతిమూలకము.

కాల్టవెల్లుదొరగారి వ్రావిడవ్యాకరణము మొదటిముద్రణము ౪౯౭ పుట ౩ పేరాలోని గ్రంథమునకుఁ దెలుఁగుతాత్పర్యము:—“1. కన్నడభూత కాలము - కన్నడమునఁ బ్రాయికముగ ధాతువునకు శ్రుతి సుభాష్టమై 'దు' అను 'ఉ'కారాంతరూపమునందిన 'ద'కారమును జేర్చుటవలన సహజముగ భూతకాల మేర్పడుచున్నది. దకారమేళనమున కర్తృకమేర్పడుచున్నది. ఉదా:—కన్నడ - ఇళిదు (దిగి) నుడిదు (పలికి). ఈరూపములకుఁ బురుషబోధక ప్రత్యయములను జేర్చుటవలన భూతార్థక సమాపక క్రియ లేర్పడును. ఉదా:—కన్న - ఇళిదెను (దిగితిని) నుడిది (నీవు చెప్పితివి).....వీనియందుకలుగు వ్యత్యాసమెల్ల దకార పరిణామమును సంబంధించినదిమాత్రమే. కాఁగా 'ద'కారము 'త'కారమగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—అఱితను (ఎగిరెను). తమిళమున దీనికి సరియగురూపము 'అఱి న్దాన్' అనునది. కొన్నియెడల భూతార్థక దకారము ధాతువు తుదిహల్లుతోఁ గలిసి “ద్ద”అనియు “త్త” అనియు మాటును. ఉదా:—ఇద్దను (ఉండెను).....దీనికి సరియగు తమిళరూపము 'ఇరుద్దాన్' అనునది. ఎళుదు=ఎద్దు(లేచి). దీనికి సరియగు తమిళ రూపము “ఎలున్దు” అనునది.....”. పయిసందర్భమునుబట్టి దకారయోగములేని 'ఉ'కారాంత క్రియారూపము కర్తృంతమనుట శబ్దచరిత్ర సంప్రదాయవిరుద్ధమని విశదమగుచున్నది. అది యట్లుండఁగాఁ బ్రాచీనశబ్ద చరిత్రమునుబట్టి “తీసుకొని - చేసుకొని” మున్నగు నాధునికరూపము లేర్పడెననుట మఱియు నసంభవము,

ప్రాచీనశబ్దచరిత్రము ననుసరించి యేర్పడినరూపములు ప్రాచీనకవిప్రయోగములలో మచ్చునకేని లేకుండగా నట్టి చరిత్రశాస్త్రగంధమునైన నాహ్వానింపని పదునేనవ శతాబ్దపుఁ గవులగ్రంథములలో నవతరించెననుట మతియు నసంభవముగదా! ఈయనుప్రయుక్త కొను ధాతువునకు (ముత్తువరంబగునపుడు), “కొ” అను నాదే శమువచ్చునని మున్నందు సూరిగారు వివరింతురు. (బా. క్రి. ౬౦ సూ.).

౧౦౯ సూ. వ్యాఖ్య:—పదుజ్యనుబంధమును ‘కొను’ ధాత్వను ప్రయోగమును స్వార్థమునం దగుట ప్రయోగదృష్టమగుచున్నదని తాత్పర్యము. చొచ్చు నిలుచు - మున్నగుధాతువు లకర్థకములగుటచేత వానికిఁ గర్తార్థకత్వము దుర్లుటముగాన “చొరఁబడు - నిలఁబడు” మున్నగుస్థలములలోని “పడు” అనునది కర్తార్థకము కాదనియు స్వార్థమందె నిల్చినదనియుఁ దాత్పర్యము (చూడు. 3౧౯ విష). అట్లే “పండు = నిద్రించు” అను ధాతువునంత మకర్తకమే కావున నాత్మనే పదార్థకము కానేరదు. (బా. క్రి. ౧౨౪ సూ.). మతియు “పండుకొను = పండు = నిద్రించు” అను ధాతువులోని “కొను” ధాతువున కర్థవిశేషము లేమింజేసి యది స్వార్థికమే (ధాత్వర్థమాత్మబోధకమే) యనుట స్పష్టము. పదుజ్యనుబంధము విషయ మీవఱకు 3౧౯ విషయమున వివరింపఁబడెను. ముందు (బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రము) వలయాద్విసూత్రమునొద్ద నింకను విమర్శింపఁబడును. ‘చొచ్చు+పడు’ అనుచో, బా. క్రి. ౪౯ సూత్రముచొప్పునఁ గర్తార్థమందు ‘పడుజీ’ రాఁగా, బా. క్రి. ౨౦-౨౧ సూత్రములచొప్పున ‘అ’త్వము నుగాగమమును రాఁగా బా. క్రి. ౯౧ సూత్రముచొప్పున ‘చొ’ర్వాదేశమును ద్రుతకార్యములును రాఁగా “చొరు+అ+ను+పడు = చొరఁబడు” అను రూపమేర్పడును. ఇట్లే తక్కినరూపముల ప్రక్రియను నరయనది. “పండుకొను” అనుచో నాత్మనేపదార్థకము కామింజేసి ‘ఇ’త్వమురాదని యెఱుంగునది. ‘చేకొను - వైకొను - మేలుకొను - ఇయ్యకొను - ఆకొను’ మున్నగుచోటులందలి కొనుధాతు వాత్మనే పదార్థకము కాదు, స్వార్థికమును గాదు. ఇంక బా. క్రి. ౧౧౮ సూత్రముచొప్పున నేర్పడిన శబ్ద పల్లవములోని యుత్తరావయవమని గ్రహింపవలెను.

అత్వాది తత్సమానా | మివ దేశ్యానాం క్రియాపదా

నన్నయా నాంచ | వర్ణాగమో విశేషః | పురుషే వ్యర్థేఘ చాపి

భర్వణీయము. వచనేఘ, (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౭ కారి. అహో.

3.౨౨ విషయము. ౪౪౨-౪౪౩ పు).

భాషేయ మమితా తత్ర ! చేత్వాచిత్త స్వభావముక్ !
 తచ్చిత్త తానుమద్రవాన్ ! పూజ్యపాద సుభాషితే.
 (విక్ర. క్రియా. 3౬ కారి. అహో. ౫౦౩ పు).
 భూయసీ చేత్య శబ్దేషు ! లోపవర్ణాగమప్రతిః. (విక్ర.
 అజం. ౯౪ కారి. అహో. ౩౭౬).
 తస్తత్పదం పరిగ్రహ్యం : యద్య త్పహ్యదయే హి
 తమ్. (విక్ర. అజం. ౯౩ కారి. అహో. ౩౭౦ పు).

కల్పితరుపు. ౩౨౨ విష:—వీనిలో, 'అత్తా'చిత్తానికి ౨౯౬ విషయము నందును, 'భాషేయ'మిత్యానికి, 'తచ్చిత్తతే'త్తానికిని, ౮౮ I విష. ౨౦౧ వి. ౨౮౮ విషయమునందును 'భూయసీ'త్తానికి ౮౮ I. ౨౦౯-౨౦౧-౨౦౩-౨౦౮ విషయములందును, 'తత్తత్ప'దమిత్యానికి. ౮౮ I. ౨౩౩ V - ౨౮౮ విషయము లందును వ్యాఖ్యచేయబడెను. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి క్రియాబరిచ్చేనమున శబ్ద శాసనుడు సంస్కృత సమక్రియారూపసాధన క్రియను "వ్యతిరేకాదా భావని చాత్ స్యాదిత్తాది సూత్రములచే వివరించి యట్టి సూత్రములనెల్ల నాచ్యుక క్రియల విషయమున యథాసంభవముగా నుపయోగించుకొనవలయునని యుపదేశించి యట్టి యాచ్యుక క్రియల రూపములు దనంతములగు వర్ణాదేశాది వికారములు గల్గును గాన నట్టి కార్యవిశేషలనెల్ల మహాకవిప్రయోగానుసారముగాఁ గల్పించుకొన వలయుననుచు వర్ణాగమో విశేష ఇత్తాదిసూత్రము నుపదేశించినవాడయ్యెను.

వర్ణాగమ ఇతాది:—పురుషేషు=తి త్రమపురుషాదులందును, పచనేషు = ఏక త్యాదిపచనములందును, అధేషు చాపి = తద్ధర్మాద్యర్థములందును. వర్ణాగమ: = (ఇది యాదేశాదులకును నుపలక్షణము) వర్ణాగమ వర్ణాదేశాదికార్యములు, విశేష: = చింతామణిలో జెప్పబడిన సామాన్యవిధులకు విశేషవిధులగుచు వర్తిల్లును. ఈవిషయములనే భాషేయ మమితా తత్రేత్తా ద్యధర్మణకారికలు విస్తరించి చెప్పుచున్నవి. కాని యట్టికార్యజాతము సంతగాఁ బ్రత్యేకించి ద్వితీయాచార్యుడును వివరింపడయ్యె. బాలవ్యాకరణమున నట్టికార్యములు కొన్ని వివరింపబడినవి. అట్టివిషయములనెల్ల బాలవ్యాకరణాదులనుండి గ్రహింపనగును.

ఇకారవక్రంబు లుక్తంబులందలిని పరంబులగుచో

బాలవ్యా. యాకు సకారంబగు. గీత.

౩౨౨ I విష. చేయు - చేసిరి - చేసి - చేసికొను - చేసెను - చేసెడిని - ఇత్యాదులెఱుంగునది.

సంజీవని. 3.22 I విష:—కల్పతరువులో 3.22 విషయమునఁ జెప్పబడిన రీతిగా సూ. గాదు విచరించిన యాచ్చిక క్రియారూపసాధనవిషయక విధులలో నిది యొకటి:—ఉక్తంబులందలివి = బాలవాక్యకరణమున నీసూత్రమువలనఁ జెప్పబడిన ప్రత్యయముగ మాచేశాదుల మొదటచున్న ఇద్వక్రంబులు = ఇకారమును 'ఎ-ఏ' లును (ఇకారసాహచర్యమునఁ దాలవ్యములుకాని 'ఓ-ఓ'లకు గ్రహణములేదని యొప్పునది). బరంబులగునపుడు పూర్వస్థితథాతువు తుదినున్న యకారమునకు సకారాదేశంబగును. ఉదా:—చేయు+ఇ+రి = చేసిరి. ఇందలి 'ఇ' అనునది బా. క్రి. ౧౭ సూత్రమున విధింపబడిన "ఇ"గాగమము. చేయు+ ఇ = చేసి. ఇందలి 'ఇ' అనునది బా. క్రి. ౩౮ సూత్రమున విధింపబడిన 'ఇ' ప్రత్యయము. చేయు+ ఇ+కొను = చేసికొను. ఇందలి 'ఇ' అనునది బా. క్రి. ౫౩ సూత్రమున విధింపబడిన 'ఇ'గాగమము. చేయు+ఎ+ను = చేసెను. ఇందలి 'ఎ' అనునది బా. క్రి. ౧౬ సూత్రమున విధింపబడిన డుజ్జున కాదేశమైనది. చేయు+ఎడి+ని = చేసెడిని. ఇందలి 'ఎ' అనునది బా. క్రి. ౨౩ సూత్రమున విధింపబడిన "ఎడి" గాగమ సంబంధమైనది. ఆదిశబ్దముచే బా. క్రియా. ౧౭-౨౩-౨౬-౪౪ సూత్రములచే సాధింపబడిన చేసినవాడు - చేసినకా - చేసెడును (తద్ధర్తార్థక) - చేసెదను - చేసెడున్ - (అశీర్వక్త) చేసెడివాడు - చేసెడువాడు మున్నగుచోటులందును సకారాదేశంబగునని యొప్పునది. ఉక్తంబులందలివి యనుటచేతఁ బ్రకృతసూత్రమునకుఁ దర్వాత బా. క్రియా. ౭౦ సూత్రమున విధింపబడిన ప్రేరణించుగాగమ సంబంధియగు 'ఇ'కారము పరమగునపుడు సకారాదేశము రానేరదు. ఉదా:—చేయు+ ఇంచు = చేయించు - వ్రాయించు - మొ. ఇట్లే - అరయు+ఇక = అరయిక (బా. కృ. ౧౨ సూ). అలయు+ఇక = అలయిక. చేయు+ ఇ = (బా. కృ. ౨౨ సూ). చేయు. మున్నగుచోటులందును సకారాదేశము యాకుఁ గలుగదని యెఱుంగనగును. ప్రయోగములు:—క.చే | నీతి వారలకిట్లు నికృతి నేయుట లగ్నే (సఖా. ౨ ఆ. ౧౮౬ ప). క. ఊ | ర్జితుడయి దానిచుట్టు విడిసెన్ (ఆర. ౧ ఆ. ౧౫౧). క. చే సమరికొంచు బొడువగ | దానినఁ దద్భజముతోడ.....(ఆది. ౬ ఆ. ౨౦౬ ప). క. చేసె నఘము తత్ఫలముం | జేసేతం గుడిచెగాని శిశువు నెడన్ నా | చేసిన క్రావ్యములే దే | జేసితి మాతొందుగిడు నెందదు నన్నున్ (శాంతి. 3 ఆ. ౨౫౧). శా. చేసేతం బృథివీకు లందికొనఁగా శ్రీ పుణ్యతోయంబులం | జేసెన్ మజ్జన.....(నిర్వ. ౧ ఆ. ౨౬). నీ. వేస్తవి వడగాలి నోసినలే దీగ క్రొక్కారుఁ గని మవ్వ మెక్కునట్లు (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౮౯౭ ప). (నోయు+ఇన = నోసిన).

[బా. క్రి. ౧౧౧ సూ. చున్ - చున్న - చున్నాడు - ము. రూపములు. 1923

క. నోసిన డెందము పగులంగ | నాదతి.....(బా. ౧౧౧. సుంక. ౨౩౪). (ప్రయోగములెల్ల యతిప్రారంభములు).

నన్నయ. శత్రుర్థే తూత శ్చ, నోస్త్యస్య స్యాచ్చ పూర్ణవిద్వరపి

3౨౩ విషయము. (అం. చిం. సంధి. 3 కారి. అహో. ౧౯౫-౧౯౬ పు).

కల్పతరువు. 3౨3 విష:—వీని కీవఱకు ౨౧౦ X విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

చువర్ణకంబు పరంబగునపు డన్వారల కుత్సలోపంఢే

బాలవ్యా. ని నుస్థానంబున విందువేని విభాష నగు. ౧౧౧.

3౨3 I విషయము. అనున్నాడు - అంచున్నాడు - అనుచున్నాడు -

అన్నును - అంచును - అనుచును. అను - కను -

కొను - తిను - మను - విను. ఇవి యన్వారలు.

సంజీవని. 3౨3 I విష:—వీని కీవఱకు ౨౧౦ X II విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. సూత్రములో “చువర్ణకము” అనుటచేత బా. క్రి. ౧౪ సూత్రమున విధింపబడిన ‘చు’వర్ణకమును, బా. క్రి. ౪౩ సూత్రమున విధింపబడిన ‘చున్’ వర్ణకమును గ్రహింపబడుచున్నవి. కావుననే సూరి ‘అంచును - అంచున్నాడు.’ అను ద్వివిధములగు నుదాహృతుల నిచ్చెను. చింతామణిపక్షమున నిట్టి ద్వైవిధ్యము లేదు. “చురితి క్రియాపదానాం సర్వేషాం వర్తమానకాలే స్యాత్” (౨౯౬-౩౦౪ విష). అని యందు విధింపబడెను. అ.వె. అంచు: ప్రీతిః గౌఁగి లించుకొనియె (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౧ పు). కా. ప్రాచద్యాహ.....వై | యంచుల్.....శ్రీహరి | యంచున్.....పా | మంచుం ద్రోచె..... (మను. ౨ ఆ. ౬౮ పు). మున్నగు ప్రయోగములు ౨౧౦ X విషయమునఁ జూపఁబడెను.

బాలవ్యాకరణమందలి యీసంవర్ణములోని “౧౧౬. ఉన్నశబ్దంబు పరంబగు నపుడు.....” “౧౧౭. చేదాద్యర్థనాంతంబయిన యుండునకు.....” అను సూత్రము లీవఱకు ౩౧౧ III విషయమున నుదాహరింపబడినవి. అచటనే వీనికి వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

టవర్ణకః క్రియానై స్యా | ద్భావార్థే సాసమాస

నన్నయభర్య. యోః | పూర్వస్య న వికారో నో | సస్తిన్ లోపశ్చ

3౨౪ విషయము. కస్యచిత్. (వికృ. క్రియా. ౧౯-౨౦ కారి. అహో.

౪౯౯ పు).

నా మృత్యు క్షేపేద్దశ్యః | దాదేశో వా రు వర్ణకే(వికృ).

క్రియా. 32 ౧౦. అహో. ౫౦౮-౫౧౧ పు).

అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానామ్. (అం. చిం.

౧౩ కా. సంధి. అహో. ౨౩౭).

కల్పితమర్థ. 320 విష:—మూలకాలలో “టవర్ణకః.....కస్యచిత్”

అను కాలక కేవలకే 30౯ విషయమున వ్యాఖ్య చేయబడెను. అన్యేషాంచేత్యాదికి ౨౧౦ X విషయమున వ్యాఖ్య చేయబడెను. వికృతినిచేకకర్త మార్చిన ‘ఉవర్ణకః క్రియాదై స్యా’త్తరు సాతము సరికాదనియు 30౯ విషయమునందే విమర్శించబడెను. “పూర్వార్థక నికాకో నోః” అనుచొప్పున ‘అంట-వింట - తింట - ప్రభృతులు కన్నయాభ్యుదయములు కానున్నను వికృత శ్రీనాథాది మహా కవులచే సంకీర్తములయిన ధారాళముగా బ్రయోగించబడి యుండుటచేత సూరి యట్టివాని నీట సంగ్రహించుచున్నాము. (బా. క్రి. ౫౦౮-౫౧౧ సూ). “తస్మిన్ లోపశ్చ కస్య చి”త్తనుటచేత “ఉండుట = ఉంటు, ముండుట = మంట, పండుట = పంట” మొదలగునవి పర్యవర్తములగుటచే వానినిసంయతము సూరిగా రిచట నుపదేశించుచున్నారు. (బా. క్రి. ౫౦౮-౫౧౧ సూ).

నాత్ పరస్యేత్యాది:—రువర్ణకే = రువర్ణక పరకత్వమున, నాత్ పరస్య - దస్య = అను - కను - విను మున్నగు ధాతువులలోని నకారమునకంటె: బరమైన దకారమునకు, దాదేశకః = డకారాదేశము, వా = వికల్పముగా నగును. అనుదురు మున్నగు ‘ను’వర్ణాంత ధాతురూపములలోని నకార దకారములకు నడుమ నున్న ‘ఉ’ కారము ‘నాత్పరస్యేతి విధానసామర్థ్యమునగాని “అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానామ్” అనుచొప్పునగాని (౨౧౦ X విష) వికల్పముగాలోపించును. అందలి నకారము నిండుసున్నవైకల్పికముగ నగును. ఉ. అందు. అందు. దాదేశాభావ పక్షమున నెల్లెడలను “అన్యేషాంచే”త్యాది సూత్రముచేతనే (౨౧౦ X విష). పాక్షికోల్లోపము కల్గుచుండును. తే.గీ. అమర లోకనివాసుల యందు విబుధు | లా కురుక్షేత్రవాసుల.....(ఆర. ౨ ఆ. ౨౫). తే.గీ. ఎటుఁగు మెల్లధర్మములకు నెందుఁబెద్ద | యందు సత్యంబు ధర్మజ్ఞులైన మునులు. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౬ ప). చ.....నీ | కరుణయ వేచి మందు (ఆది. ౨ ఆ. ౪౭). ఉల్లోపము కల్గగా మిగిలిన నకారము నెఱుసున్న యగుటకును దానిమీఁది దకారము డకారమగుట కును బ్రాసగత నన్నయప్రయోగము లభింపలేదుగాని భాషాస్వభావమునుబట్టి యట్టి బుప్రోకారక నకారము నెఱుసున్న యగునని యెన్ననగును. ప్రాసగతములు

[బా. క్రి. ౧౮-౧౯-౨౦ నూ. నన్ను మ'డిందు' మొ. 'దు' లోపమువాడెను. ౨౦౨

కామింజేసి నైచోట్ల దాదేశము నన్నయప్రయుక్తమని నిష్కయింపరాదు గాని
 “నాత్మరస్య భవేద్దర్శనః | దాదేశో వా ‘దు’వర్ణకే” అను సభర్తృజనచరమునుబట్టి
 దాదేశమును నన్నయ ప్రయోగించెనని యభిప్రాయము విశ్వసించె ననుటలో సందే
 హములేదు. రువర్ణక పరకత్వమందే కాక తిత్ ప్రత్యయమెట్టి పరమైనను ‘దు - తి’
 వర్ణకములకు ముందున్న ‘ను’వర్ణకముచోట వికల్పముగా నెఱుసున్నను భట్టారకుడు
 ప్రయోగించెనని యీక్రింది ప్రయోగములచే విశదమగుచున్నది. మఱియు నట్టి
 యెడల నున్న బిందువుమీఁది ‘తి’ వర్ణకము నిత్యముగా ‘తి’ వర్ణ మగుననియు విశద
 మగుచున్నది. ఉ.....క్రోహులై యెదిరి చత్తురొ ముందు మానవేశ్వరా
 (ఆది. ౮ ఆ. ౪౬ ప). చ.....ఉ | త్వలదళనేత్ర విందుమ, యపత్యము మేలని
 (ఆది. ౧౩ ఆ. ౯౦). క.....మీ మహాగుణములు ని | త్యము విందు నారద...
(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬). కుఠ్యాక్షరము..... | ఆతత తేజోధికుండు
 నా విందును. (ఆర. ౨ ఆ. ౩౨౦). ఆ-వె.....ఆరెంజిః జే | కొందురయ్య
 యెట్టి కుమతులైన (ఆది. ౩ ఆ. ౧౯౩). క. మంటి హరు దేహ మంటం | గంటి
 నుమాధీశు ననురకంట్లకు హరు ము | క్కంటిః గఱకంటుఁ జూడం | గంటిః గృతా
 ధండ నైతిః గడుఁ బాణ్యమునన్ (ఆర. ౧ ఆ. ౩౩౪).

తిక్కయజ్వ పయి నన్నయాభర్తృజా సప్తతరూపముల తుల్యవ్యాయమున
 రువర్ణ కేతరవర్ణక పరకత్వమందును ‘దు’ వర్ణక ‘ద’కారమునకు దాదేశమును వికల్ప
 ముగాఁ బ్రయోగించెను. అట్లే ‘ఉండు’ ధాతువునందును “దు”వర్ణక పరకత్వమునఁ
 బాఠిక ‘దు’వర్ణ లోపమును (రువర్ణక పరకత్వమునందువలెనే చూ. ౩౦౯ విష).
 నట్టియెడల నిల్పు నెఱుసున్నమీఁది ‘దు’వర్ణక దకారమునకుఁ బాఠిక దాదేశమును
 సోమయాజి ప్రయోగించెను. మఱియు నన్నయ ప్రయోగించినరీతినే యీసుదర్శ
 ములోని నువర్ణాంతధాతులందలి నెఱుసున్నమీఁది ‘తి’వర్ణక తకారమునకు ‘ట’త్వి
 మును దిక్కనాదులును నిత్యముగానే ప్రయోగించిరి.

భట్టారకుఁ డెచ్చటను “ఉండు” ధాతు ‘దు’వర్ణమును “దు - తి” వర్ణక
 పరకత్వమునఁ లోపింపజేసి యంతమాత్రమును ప్రయోగింపలేదు. “ఉండుదును -
 ఉండితిని” అనురీతినే ప్రయోగించుచువచ్చెను. అట్లే రువర్ణ కేతర పరకత్వమున
 ‘దు’వర్ణకమునకు డత్వమును నైతము నన్నయ ప్రయోగింపలేదు. ఆ ‘కొండును’
 మున్నగువానికిఁ బర్యాయముగ ‘అకొండును’ అనురీతి ప్రయోగము నన్నయ
 భారతభాగమున ముచ్చుకేని లేదు.

ప్రయోగములు:—ఉ. ఎండకు వాన కోర్పి తనయిల్లు ప్రవాసపుఁజోటు నాక
 యాఁ | కొండు నలంగితి న్నిదురకుం దటి దప్పె.....అనక.....(విరా. ౧

1526 'విండును' మొ. డత్వము తిక్కన ప్రాసములలోఁ గలదు [3.౨౪ వి. కల్ప.]

ఆ. ౧౩౫). (ఆఁకలి+కొందున్ = ఆఁ కొందున్). గిడుగువారు సంస్కరించిన యప్పకవీయ ము ద్రణమున నీపద్యము “భ = భ. ద = భ” మున్నగువానివంటి వర్ణప్రాస సందర్భమున “ఆఁ కొంటి నలంగితిన్” అను పాఠముతో నుదాహరించుట యవిమర్శనమూలకము. తాళపత్ర మాతృకలలో నిట ‘ఆఁ | కొందు’ అని ప్రాసభంగముతో లేఖక ప్రమాదమునఁ బడియున్నది. క. గాండీవధన్వ నాహవ | పాండిత్యముఁ దలఁప నతని భండనమున మా | కొందునని యొకఁడు గడఁగుట | గొండంగని తగదు దాఁకఁ గోరుట గాదే (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౩౭). క. దండము గామాయంబును | ముండితయుఁ గమండలువును మోక్ష మొసంగ వె | ట్లండేని లింగ ములకు న | ఖండజ్ఞాన ప్రదత్వకలనము గలదే (శాంతి. ౬ ఆ. ౧౭౮). తే.గీ. విండు నారాయణ పరాయణుండు పాత | కములు గెలిచి వెలుంగుటె కాదు తన్ను | నాశ్ర యించినవారికి నతులమైన | వెలుంగు నొసఁగంగఁ జాలుట వేధచేత. (ఆను. ౪ ఆ. ౩౭౪ ప). (‘వేధచేత’ అనుచో ‘వేదచరిత’ అని తాళపత్ర మాతృకలు). క. కృతా | ధ్మండనయి పెంపుతేజముఁ | గండును (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౫౮). నీ.....ఆ-వె... ..స్వదేశవర్తులమై చూచి | కొండ మెల్లపనియు రండు వేగ (మాస. ౧ ఆ. ౧౭౩). చ. అనుటయుఁ గ్రీడి యిట్టులను నాద్రుపదాత్తజు జన్మ మాపగా | తన యవధార్థ మం ద్రుడియుఁ దప్ప దతండును వాని నేయఁడేని నతని నేయుచందమున నూల్కొని యన్యుల నేయుచుండు; వాఁడనితర వధ్యకాయుడగు నాయనఁ దాఁ జడనేయు నుగ్రతన్ (భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౧౧ ప). (నేను ఏయుచుందున్ = ఏయుచుండు దను.) ఇచట - ఏను = అర్జునుండు, వాఁడు = కిశిడి. ఆయన = భీష్ముండు. వావిళ్ళ వారి ముద్రణమున ‘ఏయుచుండు’ అనియే యున్నది. ఇట ‘ఏయుచుండువాడన్’ అనుపాఠము నంగీకరించినచో భీష్మ డితర వధ్యకాయుఁ డనవలసివచ్చును. ‘ఏయు చుండున్’ అను పాఠము తాళపత్ర మాతృకాగతమగుటచే నది గ్రాహ్యమని బాల కవిశరణ్య కర్తగారి యాశయము (బాలక. ౭౫ పు. టిప్పణము). ఆపక్షము నందును “ఉండును” అను రూపమునుండియేకదా ‘ఉండును’ (నేను) అనుదాని డత్వమును సాధించికొనవలయును. నీ..... | ఉండురు విదుర యుయుత్సు సంజయులు (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౩ ప). (ఉండు రన్నను తుతిలేదు). (విస్తర.)

విస్తర. ౩.౨౪ వివ:—శ్లోకములనెల్ల “ఉండు” డులొపముగల్గిన ‘ఉండును’ మున్నగురూపముల నంగీకరించినపిమ్మటనేకదా యందలి సున్నమిడి ‘ద’వర్ణమునకు డత్వము గల్గునని చెప్పవలయును. అందును - విండును మున్నగుచోటులలో “నా త్పురస్థ భవే ద్దస్థి | డాదేశోవా ‘రు’వర్ణకే” అనుదాని సమాసస్వాయముననే

కదా సున్నమింది 'దా'కు 'దా'వచ్చు నవలమును. 'ఉండు' మున్నగు పదముల
 మూలముల క్రితముఁ బయ్యప్రక్రియకు మూల మనదగును. సోమయాజి 'ఉండు -
 ఉండు' అను ద్వివిధరూపములను వాచివప్రయోగములు కల్పితమవునఁ జూపఁ
 బడెను. రంగనాథరామాయణమున నట్టివి ప్రాసస్థలమునఁ గలవు. ద్విపద. ఉండులే
 యందుకై యుగ్రభావమున | సంక్షేపమేటికి సామిత్రి యిటకు | (రంగనా. కిష్కిం.
 ౨౫౪ పు. యూ. ము). అందు వై గంధర్వలచ్చులలో సురలు | నుండు కాచోటుల
 నోడక వెదకి (రంగనా. కిష్కిం. ౨౫౯ పు. యూ. ము). ప్రాసేతరములగు వెక్కు
 చోటులందు రంగనాథరామాయణమున 'ఉండు' అనునది చూపట్టుచున్నది.
 ఇట్టిస్థితిలో బాలకవి శరణ్యకర్తగా నీక్రిందిరీతి వ్రాయుట (ఎవరుచూతురని?)
 మిక్కిలి సాహసము. "ఏటిలో విశేష మేమి టంటే-నన్నయకాలము మొదలుకొని
 మూడు నాలుగువందల సంవత్సరములవరకు 'ఉండు' - ఉండుము - ఉండువు -
 ఉండురు' అనేరూపములు కవులెవరూ వాడలేదు....." (బాలక. ౭౫ పుట).
 ప్రాచీనగ్రంథముల ముద్రణములలో 'ఉండు' అనురూప మెచ్చటనైనఁ బడియుండి
 నచో నది సరికాదనియు నచట 'నేను ఉండును' అనురీతి నే సరియగుపాఠమని యెన్నఁ
 దగుననియు నీక్రిందిరీతిని నొక్కి వక్కాణించినారు. "అచ్చుపుస్తకములలో తప్పి
 దారి ఎక్కడనయినా కొద్దిరూపము కనబడితే తాటాకుపుస్తకాలలో ఆపాఠము
 అట్లా ఉండదనే మాకు నమ్మకము. మేము లెస్సగా పరిశీలించి మరి చెప్పుతున్నాము"
 దీని టిప్పణము:— "అచ్చుభారతము భీష్మ II 3౧౧ లో 'ఏయుచుండు వ్రాత
 ప్రతిలో 'ఏయుచుండు' శాంతి. V ౧౮౧ లో 'ఉండు' వ్రాతప్రతిలో 'ఉండు'
 ఇట్లే తక్కినచోట్ల" (బాలక. ౭౫ పుట).

బాలకవి శరణ్యకర్తగాను స్థాంతరమున 'ఉండు' థాతువు నంగీకరించి యీ
 క్రిందిరీతిని వ్రాసిరి. "నన్నయతిక్కనలు అక్కడక్కడ 'ఉన్నే' అనేరూపము వాడి
 నారు. ఏమిరూపము ఇది? ప్రశ్నార్థకమైన ఏకారము తీసివేస్తే 'ఉన్ను' నిలు
 చును. ఇది 'ఉండు' యొక్క ఏకారము. తద్ధర్మాత్మక ప్రథమపురుషైకవచనము.
 థాతువు 'ఉండు' కావలెను. విను - తిను వంటిది. ఉండుదును - ఉండుదుము. ఉం
 దువు - ఉండుదురు. ఉండును - ఉండుదురు - తద్ధర్మ; ఉనితిని - ఉనితిమి, ఉనితివి - ఉని
 తిరి, ఉనినను (?) ఉనిరి (?) భూత; ఉండుచు - ప్రేరణ - ఉనికి (కృదం)" (బాలక. ౭౪-
 ౭౫ పు). ఇట్లు 'ఉండు' థాతువునే అంగీకరించునపుడు "ఉండుదురు = ఉండురు" అను
 రూపములు "నా త్వరస్య భవేద్దస్య | దాదేశో వ్తారు వర్ణకే" అను ప్రకృతాధర్వణ
 కారికచొప్పున పాఠీకమగు 'ఉండురు' అనురూప మధర్వణసమ్మతమే యనకతీరదే!
 'ఉండురు' ప్రాచీనరూపము కాదని వీరెట్లు చెప్పనగును?

నీ.....తమ్ములందఱు, సుఖ ముందురే నీదు సఖులు సుఖులై (ఆశ్ర. ౨ ఆ. ౪౭). ఇట్ల 'సుఖముందురే' అని కాని 'సుఖముందురే' అని కాని పఠింపనగును. నన్నయ యిట్టి 'ఉండు' థాతు 'డు' లోపము నెచ్చటను బ్రయోగింపఁడు. ఉండు థాతుభావాద్ధకరూపమును 'ఉంట' అను 'డు' లోపముతోఁ బ్రాసస్థలమున సోమ యాజి ప్రయోగించెనేకాని నన్నయ యెచ్చటను బ్రయోగింపలేదు. (3౦౯ విష. చూ). క. హరియును గీరిటియును.....చలుపుచుండుదు రందఁ | య్యిరువురు నేకాత్ములు.....(సభా. ౨ ఆ. ౧౧౨ ప). తే.గీ..... | త్రిదశలకు బాధ నేయుచుండుదురు వారు |(ఆర, ౪ ఆ. ౫౫ నన్నయదే) (ప్రాస యతికతము). క. నాయొద్ద నుండుదేని మ | దీయ రథాశ్వములకు.....(ఆర. ౨ ఆ. ౧౩౧ ప). ఇట్లే "ఉంటిని" మున్నగురూపములను నన్నయప్రయోగింపఁడు. 'ఉండితినిన్' అనురీతినే ప్రయోగించును. క. మీ రిందుల కందఱుఁ జను | దేరఁ గ నే నంద యుండితిని సభఁ జూడన్ |(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౯). క. కడుఁ బెద్దకాల ముండితి | మొడఁబడి.....(ఆది. ౭ ఆ. ౨౯). తిక్కనాదు లిట్టియెడల 'ఉంటిని - ఉండితిని' అనురీతిని ద్వివిధముగాను బ్రయోగింతురని నేటి పెక్కు పండితుల యాశయము. నీ.....తే.గీ. ఆడ కుండితి భీష్ముండు నస్త్రగురుండు(ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౨౧), తే.గీ.....శోక | వనధిఁ దేలుచు నుంటి వివ్వనటఁ గంటి |(ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౩౧ తాళపత్ర మాతృక) తేలుచుండితివ్వనట(వావిళ్ల వారిప్రతి). నీ. నీవరయంగ సుఖావాప్తి గొఱఁత లేకుంటినిఁ జనవును..... (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౨౫. తాటాకుప్రతి) 'లేకుండితి' వావిళ్ళవారి ముద్రణము. 'ఉంటిని' అనుదాని 'టి'వల్లము ప్రాసస్థానగత మయియున్న ప్రయోగము తిక్కనభారతభాగ మందును గన్పట్టలేదు. నువర్ణాంత థాతువులందుకూత్రమె యట్టివానిని సోమయాజి ప్రాసస్థలములందుఁ బ్రయోగించెను. కం. వింటే..... | కంటే..... | అంటం గట్ట దగునే (ఆను. ౧ ఆ. ౨౮). ఉ.....ఈ | వంటలవానిచేసిన యవార్యపరా క్రమ మొందుచోటులం | గంటిమె వింటిమె.....(విరా. ౩ ఆ. ౨౨౯). క. మంటలఆ | కొంటిం గంటే.....(ఉ. హరి. ౩ ఆ. ౧౩౨). ఉండుథాతు 'డు'లోపము చేయని రూపమును దిక్కుయజ్ఞ ప్రాసమునఁ బ్రయోగించెను. క. ఓండోరులకు రక్షకులై | యుండుదు రట్లుండ.....(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౦౦). క. అని మునిపతి.....ఆతని | వినితిమి యింక నొకటి వినఁగ వేడుక యనుచున్. (నిర్వ. ౭ ఆ. ౯౭ ప). ఉ. ఉండితిరే సహింపఁ గని యున్న విధంబున నుండ కిప్పుడీ | కొండుకవాని నమ్మి.....(నన్ని. ౧౦ ఆ. ౫౨౮). గీ.....ఆతనిఁ | జంపి

కా కే నయోధ్యకుః జనితేనేని । (భాష్క. యుద్ధ. ౧౮౨ వ). ద్వీపద. వండినఁ దిన నెట్టివాడైన శత్రువు! టండంగఁ బార కై కొందుచే యిట్లు (బసవ. ౪ ఆ. ౮౯౭). దీర్ఘపూర్వక నువన్ణాంత థాతువులకును 'చను' మున్నగు థాతువులకును 'ను' స్థాన మున విందువుగాని 'దు.తి' వర్ణకములకు 'దు.టి' అను నాచేశములుగాని నానేరవు. చనితిని - అనితిని - పూనితిని - నూనితిని. చనుదును - చనుదుము - పూనుదును - పూనుదుము మొ.

తి - దు - టలు పరంబులగునపు డన్యాదుల 'ను' స్థానం

తాలవ్యాకరణ బున సున్నయు నుండు డు లోపంబును విభాష నగు.

వివరణము. ౧౮.

౩౨౪ I విషయము. అందురు - అంట, ఉందురు - ఉంట, పక్షంబున అను

దురు - అనుట, ఉండుదురు - ఉండుట - ఇత్యాది.

సంజేషని. ౩౨౪ I విషయము:—'అను - కను - కొను - తిను - మను - విను' ఇవి యన్యాదులని సూరి బా. క్రియా. ౧౭౭ సూత్రపు వివరణమున వ్రాసియున్నాడు. బా. క్రి. ౧౮ సూత్రముచే విధింపఁబడిన 'తి'వర్ణకమును, బా. క్రి. ౨౨ సూత్ర మున విధింపఁబడిన 'దు'వర్ణకమును, బా. క్రి. ౩౧ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'ట'వర్ణకమును బరం బగునపుడు 'అను' మొదలగు థాతువులకు 'ను'వర్ణముచోటఁ బూర్ణబిందువు నిల్పును. అట్లే 'ఉండు' థాతు 'దు' వర్ణము లోపించును. పై వాని లోని 'దు'వర్ణకమే, బా. క్రి. ౩౦ సూత్రముచొప్పున 'ద' వర్ణకముగఁ బరిణామించును గాన నయ్యది పరమగునపుడును పై కార్యములు గల్గునని యెఱుంగునది. అన్యాదిగణము పతిగణ మగుటంజేసి 'చను - పూను' మున్నగు థాతువులందుఁ బయుకార్యములు జరుగుచు యని సూచేహింప నక్కఱలేదు. కల్పితరువున నుదాహరించిన ప్రయోగములచొప్పున నేకత్వాత్రత్రయీ (౧౮-౧౯-౬౨ సూ). సాధిత రూపములన్నియుఁ బ్రాచీనములే యని గ్రహింపవలయును.

'అను+కు+రు' అనుచోఁ బ్రకృతసూత్రముచే దువర్ణక పరకత్వమునఁ బూర్ణానుస్వారము నిల్వఁగా 'అందురు' అనురూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లే 'అను+ట' అనుచో భావార్థక 'ట'వర్ణక పరకత్వమున థాతువుతుది నువర్ణకము చోట నెఱుసున్ననిల్వఁగా 'అంట' అనురూపము లభించుచున్నది. ఇట్లే 'దు - ట' వర్ణకములు పరమగునపుడు 'ఉండు' థాతువునకు 'దు' వర్ణలోపము కల్గఁగా "ఉందురు, ఉంట" అను రూపము లేర్పడును. ఇట్లే తక్కిన 'అందును - అందుము - ఉందును - ఉందుము' మున్నగురూపములను సాధించుకొననగును. ఈసూత్ర

ముచే వచ్చు నెఱసున్న వైభాషికము గాన నయ్యది రాసిపక్షమున 'అనుదురు - అనుట - ఉండుదురు - ఉండుట' మున్నగురూపములు నిల్పును. 'తి'వర్ణకము పరమగునపుడు కార్యవిశేషము నుత్తరసూత్రమున విధింపవలసియుండుటంజేసి యిటు నుదాహరింపలేదు.

ఇట బిందువుమీఁది త ద ల కు నిత్య వైకల్పికంబు

బాలవ్యా. లయి ట డ లగు, ౫౯.

౩.౨౪ II విషయము. అంటివి - అనితివి, అండురు - అందురు, ఉంటివి -

ఉండితివి, ఉండురు - ఉందురు.

సంజీవని. 3.౨౪ II విషయము:—ఇట = పూర్వసూత్రముచేత సిద్ధించిన, బిందువు మీఁది = పూర్ణబిందువునకుఁ బరమముగా నిల్చిన, త - దలకు = తకార దకారములకు, నిత్య వైకల్పికంబులయి = వరుసగా నొకట నిత్యముగను, నొకట వైకల్పికముగను, 'ట - డ' లగున్ = 'టకార, డకారము' లగును. నెఱసున్నమీఁది తకారమునకు 'ట'కారము నిత్యముగా నగుననియు నట్టి నెఱసున్నమీఁది దకారమునకు వైకల్పికముగా డకారమగుననియుఁ దాత్పర్యము. డకారాదేశము పాక్షికము గాన డత్యాభావపక్షమందలి యథాస్థిత దకారమునకుఁ బూర్వసూత్రమున నుదాహృతు లీయఁబడెను. ప్రకృతసూత్రములోని "ఇట" అను శబ్దపు స్వారసన్యముచేఁ బూర్వసూత్రముచే విధింపఁబడిన నెఱసున్నమీఁదమాత్రమే యిట్టి 'ట - డ' ల యాదేశము కల్గు నను నర్థము నెన్నునది. కావున "పంతము, అందము" మున్నగు చోటులం దిట్టి 'ట - డ' ల యాదేశము కల్గనేరదని గ్రహింపవలెను. "బిందువు సోకున నీమూర్పు జరుగుట సహజమగుట సరళాదేశాది ద్రుతకార్య ప్రక్రియంబట్టి విశదంబ" (బా. సా. పే. ౪౩౩ పుట). ఈ పేటిక వ్రాత సరికాదు. ఇచ్చటి 'ట-డ'ల యాదేశము సరళాదేశమువంటిది కాదు. పరుషమగు (బిందుపూర్వక) తకారము చోట (బిందుపూర్వక) పరుష టకారమే నిల్పుచున్నది. అట్లే సరళమగు దకారము చోట సరళమే యగు డకారము నిల్పుచున్నది. యిట్టియు "పంతము - అందము" మున్నగుచోట్ల సున్నసోకున నిట్టి యాదేశము రానేరదు గాన నిది కేవలము సహజముకానేరదు. ఉదా:—'అను+తి+వి' = అనుచోఁ బూర్వసూత్రముచొప్పున 'ను' వర్ణముచోట నెఱసున్న నిల్వఁగా 'అంతివి' అను రూప మేర్పడును. అందలి సున్న మీఁది తకారరూపహలంశమునకు టకారాదేశము రాఁగా "అంతి+త్+ఇ+వి=అంతి+త్+ఇ+వి=అంటివి" అను రూపమేర్పడెను. సూత్రములోని త ద ల కనఁగా 'తకార దకారము' లనెడి హలంశములకు 'ట - డ' లగు ననఁగా "టకార-డకారము" లనెడి

హలంతముల కారము లగునని తాత్పర్యము. "త - ద - లు - ట - డ - లు" అగు స్థలముల లోని 'త' కారము చ్ఛాందశాధికమని యెఱుంగవగును. పూర్వసూత్రముచొప్పున నెఱుఁగ్గు వచ్చుట వైభాషిక మగుటచేసి సున్నరానిపక్షమునఁ బ్రకృతసూత్రము నకుఁ బ్రసక్తియే యుండదుగాన 'అనితిని' అనురూపమే యథాస్థితముగా నిల్చి పోవునని భావము. పాఠికముగు నెఱుఁగ్గు వచ్చినపిమ్మట 'ట' కారాదేశము నిత్యము గాన 'అనితిని' అను రూపముసూత్రము సిద్ధించును. డకారాదేశము వైభాషికముగాన 'అందురు. అందురు' అను రూపద్వయము లభించును. నెఱుఁగ్గునయే రానిపక్షమున రెంటును యథాస్థితముగా 'అనితిని - అనుదురు' అను రూపములే నిల్చిపోవును.

రువర్ణకంబు వరంబగునపుడు సున్నమిఁది త - ద - డ -

బాలవ్యా ల యుత్పలంబునకు లోపంబు విభాషనగు. ౬౨.

౩౨౪ III విష. పోషింతు - పోషింతురు, కొందు - కొందురు -

కొందు - కొందురు.

సూచన. ౩౨౪ III విష:—ప్రథమ మధ్యమ పురుష బహువచన 'రు' ప్రత్యయంబు వరంబగునపుడు పూర్వస్థితములగు 'తు - దు - డు' అనువానిమిఁది 'ఉ' కారము వైకల్పికముగా లోపించునని సూత్రార్థము. త - ద - డల యుత్పలమునఁగా తకార దకార డకారములమిఁద సున్న 'ఉ'కారం బని యర్థము. ఈ బాలవ్యాకరణసూత్రము 'అన్యేషాంచ ప్రయోగ మహితానామ్' అను చింతామణిసూత్రమునకు వివరణము, ౨౧౦ X విషయమున వ్రాయఁబడెను. ప్రయోగములును జూపఁబడెను. సీ.....కే-గీ. కొందు భూపతి లేకున్న మంద్రజనము | లధిప (కాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౫). ఇందు 'కొందు - మందు' అని కఠించినను త్పతిలేదు. ఆ-వె. తగిలి జరయు రుజయు దైవవశంబున | నయ్యెన్నేని వాని ననుభవింతు | గాక.....(ఆది. ౩ ఆ. ౧౯౩). గీ. "ఉందు రందురు కందురు కొందు రనఁగ | మందు రెంతురు తగ భుజియుంతు రనఁగ | దగు క్రియలమిఁది రేఫలు దాఁచులిదెన | యక్కరముతోడ శ్లిష్టమై యలరు నభవ. (౧౩౦). ఉందురు:—గీ. మమ్ము రఱింది తని యేల మాటి మాటి | కభినుతింపంగ దక్షవాటాధినాథ | తల్లిదండ్రులు రఱింపఁ దలఁప మంద్రై | (విస్తర). ప్రజల భీమేశ బహువిధోప

విస్తర. ౩౨౪ III విష:—ఇందు "తలఁపకుండ్రై" అని ముద్రణ ప్రమాదమున సర్వలక్షణసార సంగ్రహమునఁ బడియున్నది. దానినిజూచియే కాబోలును నథునాతన లాక్షణికులెల్ల "ఉండ్రై" అని శ్రీనాథుఁడు ప్రయోగించెనని వ్రాయ

ద్రవముల । (౧౩౧). (భీమఖండము). అందుకః—శీ. వట మండ్రు గొండలు వట
మేని యూడలు... (౧౩౨) (కవికర్ణరసాయనము). అనుభవించురు:—ఆ-వె. తగిలి
.....అనుభవించు । (౧౩౩) (ఆదిపర్వము). తే-గీ. బలముగలవానిఁ
బలువురు బలవిహీను । లొక్కపై కూడి నిర్జింప నుత్సహించు । మధువుఁ గొన నుత్స
హించిన మనుజుఁబట్టి । కుట్టి నిర్జించు మధుకరకులము నట్లు (౧౩౪) (అరణ్య
పర్వము).” (సర్వల. ౧ ఆ. ౨౯ పుట). బా. ప్రకీ. ౧౭-౧౮ సూత్రములు విభక్తి
ప్రత్యయ షరత్వమునందలి స్వరలోపమును విధించునవి కావించేసి (౨౧౦ X)
సూరి యట నీసూత్రము నుపదేశించినవాడయ్యెను.

ముఝ పరంబగు నపుడు కో శబ్దంబు కొనునకు బహు

బాలవ్యాకరణ శంబుగా నగు. ౬౦.

వివృతి. బహుళం బనుటచేత దీనికి నొకానొకచో సతిచారం

3-౨౫ విషయము. బని యెఱుంగునది.

సాగిరి. తిమ్మకవి యాపద్యమును ‘ఉండురు = ఉండురు’ అనుదాని కుదాహరించు
చున్నానని వ్రాసినవ్రాతను సైతము పాటింపరైరి. సాధారణముగాఁ బూర్వ
పూర్వ లుదాహరించిన ప్రయోగములను స్వీకరించుచుఁ దలపిలుపులువెట్టి లక్షణ
గ్రంథములను వ్రాయుట యలవాటుగుటచే నీట్టి ప్రమాదములు ప్రబలుచున్నవి.
‘ఉండ్రయనుటకుఁ తల్లిదండ్రులు రక్షింపఁదలఁపకుండ్ర. భీమ.’ (ఆం. భా. అ.
౧౦౦ సూ. వివృతి. ౨౬౫ పు. తృ. ము). “పెరియచ్చులయెడఁ బ్రయోగ । విధ
మెఱుగఁదగున్” “(అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానామ్) అనుటచే (ఇకారము
నకును లోపము గల్గుచు. మమ్ము రక్షింతు వని యేల మాటిమాటి । కభినులింపఁగ
దక్షవాటాధినాథ । తల్లిదండ్రుల రక్షింపఁ దలంపకుండ్ర. అను నీ భీమఖండ
ప్రయోగము నిర్దుష్టము.” (నారా. గాణ. 3౯౮ కారి, ౬౫ పద్య. క్రియా. 3౪౭
పుట). ఈగాణపత వివరణకర్త ‘తల్లిదండ్రుల’ అనిదిద్ది యవధారణార్థక శబ్దమును
జూనిపి యచటి గ్రంథకృద్వివక్షితార్థము నడఁగింప యత్నించెను. “ఈశ్వరుడా
నీవు రక్షించుచున్నావని మాటిమాటికి జ్ఞాపింపనేల ? తల్లిదండ్రులు బిడ్డల రక్షింప
కుందురా. ఈశుడు తండ్రివలె రక్షించునని భావము.” అనునది గ్రంథకృద్వివక్షిత
ార్థము. “నీవు రక్షింతు వని తలఁచి తల్లిదండ్రులె రక్షింపకుండిరి” అను సపార్థము
నీతఁడు బలపఱిచెను. బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యలో ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములు
రెంటు “ఉండ్ర” అనియే పడియున్నది. కాని పై వారివలె నీతఁడు బయలుపడలేదు.

[బా. క్రి. ౬౦-౬౧ సూ.] 'బా-గు ప్ర' లోని యతిచారకత్వాత్తము సరికాదు. 1533

ముజ్జు పరంబగునపుడు దీర్ఘమును హ్రస్వమును

మువర్జకలబుకతు మాముడియు నగు. ౬౧.

కొమ్ము - కొనుము, కొండు - కొనుడు.

సంజీవని. 3౨౫ విష:—3౨౨ విషయమునఁ జూపఁబడిన భాషేయ మమితా తత్రైత్యా ద్యధర్వణకారికలను వివరించుచు సూరి బాలవ్యాకరణమున ననేకము లగు నాచ్చిక క్రియారూపవిశేషములను వివరించెను. అట్టివానిలో నిది యొక విషయము. 'ము - డుజ్' అనేది ప్రాథవాద్యర్థక మధ్యమపురుష ప్రత్యయముల ప్రత్యాహారమే 'ముజ్' అనునది యని చెప్పిన జాలును. అట్లయినను సూరి యట్టి విషయమునె బా. క్రి. 3౧ సూత్రమున "మధ్యమ ము డుజ్జులు ముజ్జువాఁబడు" అని స్పష్టార్థముగా వచించెను. అట్టి ముజ్జు పరంబగునపుడు 'కొను' థాతువునకు 'కొ' అను నాదేశంబు బహుళంబుగా నగునని సూత్రార్థము. బహుళ మనుటచేత 'కొ' అను నాదేశమున కతిచారంబును గలదని సూరియే వివరించెను. అతిచార మనఁగా నతివ్యాప్తియని యర్థము. (విస్తర). "అలక్ష్యే లక్షణ ప్రవృత్తి రతి వ్యాప్తిః" అని యతివ్యాప్తిశబ్దమున కర్థము. అనఁగా ముజ్జు పరమగునపుడేకాక తదితరములగు వ్యతిరేకార్థకాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడును 'కొ' అను నాదేశము క్యాచిత్కముగాఁ గల్గునని యభిప్రాయము. ఉదా:—కొను+ము = కొనుము. ఇటఁ బ్రకృతసూత్రముచొప్పున 'కొ+ము' అని యేర్పడఁగా 'ము'వర్ణ కమునకు మాముడియు 'కొ' అనుదానికి హ్రస్వమును నుత్తరసూత్రముచొప్పునఁ గల్గఁగా "కొమ్ము" అను పాక్షికరూపము సిద్ధించును. ఇట్లే 'కొను+డుజ్' = 'కొనుడు' అనుచోట సంఘతము 'కొ+డుజ్' అని ప్రకృతసూత్రముచొప్పున నేర్పడఁగా నుత్తర సూత్రముచొప్పున 'కొ' అనుదానికి హ్రస్వము కల్గఁగా 'కొ+డుజ్' అని యేర్పడును. జీత్తు బిందుపూర్వంబగు నను (బా. ౬౧౨. ౧౯ సూ). చొప్పున బిందువు రాఁగా 'కొండు' అనురూపము సిద్ధించును. బా. సంధి. ౨౨ సూత్రముచొప్పున నుడితోలి హ్రస్వముమీఁదిది గాన 'కొండు' అను సార్థబిందుకరూపము కల్గినేరదు. ఇట్లే యాత్మ నేపదార్థకస్థలములందును, శబ్దపల్లవస్థలములందును "చదివికొనుము =

విస్తర. 3౨౫ విష:—జ్యోతిశ్శాస్త్ర ప్రసిద్ధమగు కుజాదిగ్రహ పంచకము నకుఁ గల్గు శీఘ్రగమన మర్థమని బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యలో (బా. గు. ప్ర. 3౫3 పు. ద్వి. ము.) విస్తరింపఁబడెను. కాని యట్టియర్థ మిచటఁ బొసఁగియుండలేదు. 'అతిచారః. పుం - అతిశయేన చారః - అతిక్రమ్య వా చారః - అతిశయతగమనే జ్యోతిశ్శాస్త్ర ప్రసిద్ధే మజ్జలాది గ్రహభృకస్య.....(శబ్దస్తో).

5184 నారాయణీయములోని 'గృహ్యతే...' ఆధర్వణముకాదు. 3౨౫౨వి. సంజీ

చదివికొమ్ము - చదివికొండ = చదివికొండు, కైకొనుము = కైకొమ్ము - కైకొనుడు = కైకొండు" మున్నగురూపములు నేర్పడును. "కొ" అనునాదేశమున కతిచారము గల్గునపుడు - చదివికొంగలడు - (చదివికొనంగలడు) చదివికొండు (చదివికొనడు) - చదివికొన్ (చదివికొనన్) మున్నగురూపములు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ గ్రాహ్యములగును. కవిత్వయము వారిభారతమునం దెచ్చుటను నీ "కొ" అనునాదేశపు రూపములు చూపట్టలేదు. "మ, తుదిరాజ్యంబు సగంబు గొన్నడవియందుం బేరువంచించియున్.....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౭)" అనుపద్యమున ముదితపుస్తకములలో "తుదిరాజ్యమ్ము సగమ్ము గొన్నడవియందున్" అనుపాఠమే కన్పట్టుచున్నది. పొమ్ము - రమ్ము మున్నగువాని సామ్యమునను శబ్దాలంకారోత్సృకత్వమునను నిట్టి పాఠమేర్పడెనని విశ్వసించనగును. 'కొ' అనునాదేశమును ముఱ్ఱపరమగునపుడునైతము భారతకవులు ప్రయోగించిరని విశ్వసించగిన ప్రాసాదిఫలగత ప్రయోగ మొక్కటేని లభింపలేదు. నన్నయాధర్వణీయమున నట్టి విధానమును లేదు. భారతేతరకవుల కావ్యములలో మాత్రమే యట్టిప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి. నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణమునఁ గవిజనాంజనములోనిదనుచు నీ క్రిందికారిక యాంధ్రీకరింపఁబడినది. '3౯౨.గృహ్యతే వికృతే యత్ర । ప్రతిషేధవిశేషణే । లుజ్జుకారస్య కో ర్ద్విస్త్రోక్తం పూర్వసూరిభిః. = క. కొనుక్రియ వ్యతిరేక విశే । షణమగు నెడఁ దొంటిబుధులు సాధ్వీమణి, చాఁ । పును బొనరించి కొకారం । బునకున్, దుదివిషి లోపముం బొనరితుర్ (నారా. క్రియా. ౫౮ ప). బాలవ్యాకరణ ప్రసిద్ధమగు 'ముత్తు'నందెల్ల నీకార్య మర్వాచీన కవులగ్రంథములలోఁ గన్పట్టుచున్నది. భారతమునం దెచ్చుటనులేదు. ఇట్టిస్థితిలో ఆధర్వణునివంటివాఁడు ముజ్ పరకత్వమందైన విధింపక వ్యతిరేక విశేషణస్థలమందుమాత్రము విధించునని విశ్వసించఁగి యుండలేదు గాన నీకారిక ప్రక్షిప్తమనుటలో సుదియము లేదు. "కొనుథాతువునకును, ౫౭చే నాత్తనే పదార్థమున నైన 'కొను' అనుదానికిని 'కొ' అనునది బహుళముగా నాదేశమగునని సూత్రార్థము" (బా. సా. పే. ౪౩౪ పుట). ఇట్లనుటచేత, కైకొమ్ము - చేకొమ్ము - కైకొండు - చేకొండు - మున్నగుచోట్ల రాదను నపార్థము గల్గదా? సూరి 'కొను, నకు' అని చెప్పియుండఁగా నిట్టివ్యాఖ్య యర్హమగునా? "కాని యాయతిచారము మాత్ర మనుప్రయుక్తమగు కొనునకేగాని సహజమగు కొను థాతువునకుఁ గాదని గ్రహించునది" (బా. సా. పే. ౪౩౪ పు). ఇది సరికాదని విశదమగునట్లు గాణపతవివరణమున నీక్రిందిరీతి నున్నది "ఇది వ్యస్తముగను బ్రయో

గింపఁబడినది. 'కాముం జీరికిఁ గోక క్రోధము నహంకారము' (హరవిలా. ౪ ఆ. 3౨) 'జవ్వనం బిచ్చి ముడిమి కోఁ జాల మనుచు' (విష్ణు. ౬ ఆ. ౧౭౭ పు.) (గాణ. క్రియా. ౩౯౨ కారి. ౫౮ ప. వివరణము). ఉ. కొండని వేడ్కతోఁ బసిఁడికొండ భవాత్థలకెల్లఁ బంచి యీ! కుండుట (నైష. ౧ ఆ. ౫౧. సూ. రా. ని. 'కొను' శబ్దముకొద్ద. ౫౦౫పు). తే సీ . మనసు మ్రుచ్చిలి సొచ్చిన మత్తికాఁడు! వీఁడు గొమ్మని చేసాచి వెలఁచి యపుడు! (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౪౯ పు). దీనినిబట్టి-మువళ్లక లోపమునఁ గలిగిన "అదిగో - అదిగో" మున్నగు కళాపూర్ణోదయాది ప్రయోగ ములును (౨౧౫ II విష. చూ) 'కొ' ఆదేశమునకుఁ బ్రమాణములై యగు చున్నవి. (౧౦౯ విష. చూ). ఇంకను బ్రయోగములు:—ద్విపద. కర్తంబు త్రాళ్ళు దాఁ గట్టుకొఁ దగునె (బసవ. ౧ ఆ. ౪౩౫). ద్వి. అదిగో మ్మనుచుఁ జల్లి నందందు నెగయు! సదమలోదక కణజాల మంతయును (బసవ. ౪ ఆ. ౨౪౦). ద్వి. ఓప్పుకో రాజ్యంబు తప్పేమి యనుడు (బసవ. ౫ ఆ. ౮౦ పు). ద్వి. అదిగో మహారాజ యంతటఁ బోక (బసవ. ౭ ఆ. ౧౮). ద్వి. నీవ కొ విషములు దేవున కిచ్చి! చావకున్నను దత్ప్రసాదంబు మీర! చేకొండు (బసవ. ౭ ఆ. ౫౯౭). "గీ. వాని మార్పునఁ బేర్కొని మానవతియు! (శృం. నైష. ౧ ఆ. ౬౨). మ..... నిమేషవ్యాప్తిఁ గైకొని దృక్! సరసీజమ్ములు..... (శృం. నైష. ౫ ఆ. ౧౮౨) ఏను బ్రాప్తింపఁ గైకొక యిట్టివాని (కళా. ౪ ఆ. ౪౯).....కా.....తలపై నెక్కించుకో జాహ్నవీ (విజయ). పయోధి లోఁతు గైకో నెరకొల్పెనో (పాండు. ౩ ఆ. ౧౪౪)..... ఇట్టివి పెక్కుప్రయోగములు గాణపతవివరణమునఁ జూపఁబడినవి.

కొనుభాతువునకు వ్యతిరేక ప్రాథనాథక ము డుజ్జులు పరమగునపుడిట్టి "కొ" అనునాదేశము కల్గినేరదు. ఉదా:—కొనకుము - కొనకుడు - చేకొనకుము - చేకొనకుడు - చదివికొనకుము - చదివికొనకుడు - మొ. "కొ"కుము" మున్నగు నవి సాధువులు కానేరవని యెఱుంగునది, అట్టి ప్రయోగములును లేవు.

౬౧ సూ. వ్యాఖ్య:—ము డుజ్జులు పరంబులగునపుడు పూర్వసూత్రోక్త మగు 'కొ' అనుదాని దీర్ఘమునకు హ్రస్వముచు 'ము'వర్ణకమునకు మాముడియు నగునని యర్థము. ఉదా:—కొను+ము - కొ+ము = కొమ్ము. కొ+దుజ్ = కొ+దుజ్ = కొండు. 'కొ' అనునాదేశము రానిపక్షమున, 'కొనుము - కొనుడు' అగును. బాల. సమా. ౧౩ సూత్రముచొప్పున ద్విరుక్తమకార పరకత్వమున హ్రస్వము సిద్ధించునుగాని 'డుజ్జు' పరంబగునపుడు హ్రస్వము వచ్చుట కీసూత్ర

మావశ్యక మగుటచే మువళ్లక పరకత్వమునందలి ప్రాస్వవిధాన మనువాదమని యెఱుంగునది. 'ముడుజు' లలో 'డుజ్' పరకత్వమునందుమాత్రమే ప్రాస్వము వచ్చు ననునది మొదలగు నపార్థములు కల్గకుండుటకై యట్టియనువాదమును నావశ్యకమే యనఁదగును.

కొనుధాతువును సంబంధించు రూపసాధనప్రక్రియయుఁ దద్విషయక మహా కవిప్రయోగములును బూర్వసూత్ర వ్యాఖ్యలో విస్తరింపఁబడెను. ఇంకఁ బ్రకృత సూత్రము రచ్చు - రంఘ, పొమ్ము - పొండు, తెమ్ము - తెండు, కమ్ము - కండు, లెమ్ము - లెండు మున్నగు పెక్కుస్థలములకు సాధకమైయున్నది. అట్టి యుపయోగ మాయావిషయముల సందర్భమునఁ బ్రదర్శింపఁబడును.

ఉపకృతి పరిణతి సంవృతి । భేదా త్రివిధా క్రియా
పుష జ్యాదిః । ఉపకృతి రథ భూ జ్యాదిః । పరిణతి
రస్యా తు రఙ్గి వస్యాదిః । స్యా దుపకృతిః కృదంతా ।
సా పరిణతి రయ వ రన్విలైవ భవేత్ । సంవృతి రహ
తాకారాః । జ్ఞేయం త్రివిధాను చ క్రియా స్వేవమ్ ।
(ఆం-చిం. క్రి. ౧-౨ సూ.) (ఆహో. ౪౫౭-౪౫౮ పు).

సన్నయా స్యా త్సంవృతే రుపకృతే । రప్యభేదః క్వచి న్నతః ।
భగ్వణీయము. స యథా శాస్త్ర మున్నేయ । స్యా శబ్దజ్ఞాన దక్షిణైః
3౨౬ విష. (వికృ. క్రి. ౧ కా. ఆహో. ౪౬౬).

యథాప్రసిద్ధి ధాతునాం । ప్రయోగ సృష్టితో
భవేత్ । ఏవోప పదభాజః స్యుః । సాధవో భ్యాదయః
క్రియాః (వికృ. క్రి. ౨ కా. ఆహో. ౪౬౮).

భవతి క్రియాపదానాం । త్రివిధానా మింఛ గాగమో
ణేశ్చ (ఆం. చిం. క్రి. ౫ కారి. ఆహో. ౪౬౯).

కేచిత్తు ణిచ మిచ్చన్తిధాతో రే వాశ్రుతాగమాత్
(వికృ. క్రి. ౧౪ కా. ఆహో. ౪౭౩ పు).

అన్యస్తా చ్చాథాతో । ధాతుత్వ వివక్షయైవ భవ
తీంచుక్ (ఆం. చిం. క్రి. ౭ కా. ఆహో. ౪౭౭ పు).

పుగాదిక విశేషస్య । సంగ్రహోపి క్వచి న్నతః (వికృ.
క్రి. ౩ కా. ఆహో. ౪౮౦ పు).

కల్పతరువు. 3౨౬ విషః—ఉపకృతి - పరిణతి - సంవృతి-భేదాత్ = ఉపకృతి= ఉపకృతియు, పరిణతి=పరిణతియు, సంవృతి = సంవృతియు వనెడి, భేదాత్ = భేదము

[బా. క్రి. ౬౩ మొ. ౭౦వ. ౧౨౧ సూ.] 'అహా' కృదంతమే యుపకృతి ధాతువననాదు.

వలన, క్రియా = సంస్కృత సమధాతువు, త్రివిధా = మూడువిధములు గలది యగుచున్నది. పుషణ్వాదిః = పుష - ణ - మొదలుగాఁగల ధాతువు, ఉపకృతిః = ఉపకృతియను సంజ్ఞగలది. అథ = పిమ్మట, భూ - జ్ఞాదిః = భూ - జి - మొదలుగాఁగల ధాతువు, పరిణతిః = పరిణతి సంజ్ఞగలది. రజ్జే వస్థాదిః = రజ్జే - వన్ మొదలుగాఁగలది (చూ. విస్త. II ౨౯౬) అన్యాతు = తక్కిన సంవృతి యను సంజ్ఞ గలది యగును. ఉపకృతిః = ఉప ప్రభృతి ధాతువు, కృదంతా = కృత్ ప్రత్యయంతమువంటి యాకారము గలది, స్థాత్ = అగును. సా పరిణతిః = పరిణతి సంజ్ఞగల "భూ" ప్రభృతి ధాతువు, ఆ య వ రన్విలైవ భవేత్ = 'అయ్ - ఆవ్ - ఆర్' అనువానిలో నొకదాని పరిణామముతోఁ గూడినదె యగును. సంవృతిః = సంవృతి సంజ్ఞగలధాతువు, అహతాకారా = ఆకారమందు కూర్పు లేనిదగుచు ననగా సంస్కృతధాతు పాఠమున నుపదేశింపబడిన యాకారము గలదే యగుచు, దత్సమధాతువుగా నేర్పడునని యర్థము. త్రివిధాను = మూడువిధములగు ధాతువులందును, ఏవమ్ = ఈవిధమగు వ్యవస్థ, జ్ఞేయమ్ = తెలియదగినది. బాలవరస్య త్యహోబలపండితులును దదనుయాయీ కవిజనమండన నారాయణీయకారాదులును, గృత్ప్రత్యయాస్తములగు రూపములె (ప్రాతిపదికములె) యుపకృతి ధాతువులుగ నేర్పడునని వ్యాఖ్యచేసిరి. ఇది సరికాదు. ప్రాతిపదికములు ధాతువులెట్లుగను? ప్రాతిపదికములపై సుప్టలు నిల్చునేకాని విజ్ఞులు నిలువనేరవుగదా. కావున సుఖంతప్త క్రియా సందర్భమున సంస్కృతజాతి ప్రాతిపదికములె తత్సమ ప్రాతిపదికములగు నేర్పడుననియు వారిగత ప్రాతిపదికములు ప్రథమైవచరాంతాది సదృశ రూపమునఁ దత్సమత్య విషయమున నేర్పడుననియు నుపదేశించినట్లే (౧౬౯ విషయ) యీపట్టున సయితము సంవృతులు సంస్కృతధాతు పాఠోపదిష్టధాతువులె తత్సమధాతువులుగ నేర్పడుననియు నుపకృతులు కృదంత ప్రాతిపదికములవంటి యాకారముతోఁ దత్సమధాతువులుగ నేర్పడుననియుఁ జింతామణికర్త యుపదేశించె ననుట విశ్వరసీయమై యుండునుగదా. "ఉపకృతి క్రియా కృత్ప్రత్యయాన్తా స్థాత్.....సంవృతి క్రియా.....ఉపదేశకాలే యత్ స్వరూపం తేనైవ తిష్ఠతీత్యర్థః" (అహా. ౪౫౦ పు). "ఏవంచ సంజ్ఞాత్రయ మన్వర్థకమ్ - ఉప = సమీచే - అన్తే ఇత్యర్థః, కృతిః = కృత్ ప్రత్యయవిధానం యస్యాః సా=ఉపకృతి. అయాద్యన్తత్యేన పరిణమత ఇతి పరిణతిః.....సమ్యక్ వృతిః = వరణం నైయత్యేన స్వరూపస్య ప్రాప్తి ర్యస్యాః నేతి....." (అహా. ౪౬౩ పుట). ఇట్టి వివరణము సరికాదనియుఁ గృదంత ప్రాతిపదికమువంటి యాకారముతో నుపకృతి ధాతు

వేర్పడుననియుఁ జెప్పుటయే యుక్తము. పరిశీలింపఁగా నట్టియర్థము వాచ్యమగు నట్లు “స్వాదుపకృతిః కృదన్తాభా పరిణతి రయవరన్నితై వ భవేత్” అనునది శృదన్తాభా = కృదంత ప్రాతిపదికమువంటిది = కృదన్త+ఆభా) గ్రంథకృత్ప్రయుక్త పాఠమేమోయని యాలోచింపవలెను. అందు “సా” అనునది నిరర్థకముగను గన్పట్టుచున్నది.

కృత్ప్రత్యయములు ధాతువునకుఁ బరమగునపుడు సంభవించు మూర్పులలో నీ క్రిందిది ప్రధానమై యున్నది. “పుగన్త ౨ ఘూపధస్యచ. (2-3-౮౬) పుగన్తస్య ఘూపధస్య చార్థస్య ఇతః గుణః స్వాత్ - సార్వధాతు కాన్ధధాతుకయోః.” (సి. కా. భాష్య. ౩౦౮౯ సూ). అను సూత్రముచొప్పున ధాతువుయొక్క యావధాభూతములదా యున్న లఘువులగు “ఇ - ఉ - ఋ” అను నచ్చులకు గుణాదేశ మగుట శాస్త్రీత్యయ పరకత్యమందు సంభవించును. “అదేచ్ గుణః. (౧-౧-౨) అత్ - ఏచ్ చ గుణ సంజ్ఞః స్వాత్” (సి. కా. సంజ్ఞ. ౧౭ సూ). “ఉరణ్ రుదః. (౧-౧-౫౧) ఋఇతి త్రిశత స్సంజ్ఞేత్యుక్తమ్. తత్ స్థానేయోఽణ్ స ర పర స్సన్నేవ ప్రవర్తతే. తత్రాస్తరతమ్యాత్ కృష్ణర్థి రిత్యత్ర (ఋనర్ణవిషయమున) ఆర్. తవల్కార ఇత్యత్ర (ఐనర్ణవిషయమున) ఆల్.....” (సి. కా. ఆచ్ సూధి. ౭౦ సూ) అను సూత్రములచొప్పున ‘ఇ’ కారమునకు ‘ఏ’ కారము, ‘ఉ’ కారము నకు ‘ఋ’ కారము, ‘ఋ’ కారమునకు ‘ఆ’ అనునదియు గుణములని గ్రహింపవలెను. ఉదా:-పుష్+ఘర్ష = పుష్+అ = పోష్+అ=పోష. ద్విష్+ఘర్ష = ద్విష్+అ = ద్వేష్+అ = ద్వేష. ధృష్+ఘర్ష = ధృష్+అ = ధర్ష+అ = ధర్ష - మ్. ఇట్లే కృదంతములవంటి యాకారమే లేల్లన నుపకృతిధాతు వనిపించుకొనును గాన వీనిపై “భవతి క్రియాపదానాం । త్రివిధానా మించు గాగమః” అను చింతామణి సూత్రముచొప్పున స్వాధ్యేంచుక్కు నిల్వఁగా ‘పోషించు - ద్వేషించు - ధర్షించు’ అను రూపములేర్పడును. (విస్తర I).

విస్తర I 3౨౬ విషయ:- ఘృణన్త పోషాది కృదంత శబ్దములు పోషణాది శబ్దములవలె సుప్రసిద్ధములు గాకున్నను వ్యాకరణసిద్ధములగునట్టి కృదంతరూపములవంటి వానిని నుపకృతిధాతువులుగ నెన్నవగునని విశదపఱచుటకై సుప్రసిద్ధ కృదంతశబ్దములు పరశ్శతము లున్నను ‘పుష’ ధాతు కృదన్త పోషశబ్ద సదృశరూపముపకృతి కానోపునని గ్రంథకర్త వచించెను. అట్లే ‘నుతి’ శబ్దమే గ్రాహ్యమనియు ‘నవించు’ అనునది గ్రాహ్యము కాదనియు విశదపఱచుటకై ను ధాతు పుషకృతి యని యుపదేశించెను.

[బా. క్రి. ౬౩ మొ. ౭౦ వ. ౧౨౧ సూ.] ఉపకృత్యాదిరూపసాధన ప్రక్రియ. 1539

ఉ - ఊ, ఋ - ఋ' అను నచ్చులు తుదిసిగల ధాతువులకుదిని 'అయ్ - ఆవ్ - ఆర్' అను పరిణామము గల్గును. అట్టి పరిణామము నందు నట్టిధాతువులె పరిణతిసంజ్ఞ గలవని యెఱుంగునది. "సార్వధాతు కార్థధాతుకయోః. (౭-౩-౮౪) అనయోః పరయో రిగస్తస్యాజ్ఞస్య గుణః స్యాత్." (సి. కా. భాష్య. ౨౭౬౮ సూ). అను సూత్రముచొప్పున ధాతువుతుదినున్న 'ఇ - ఈ, ఉ - ఊ, ఋ - ఋ' అనుచ్చరము లకుఁ గృత్ ప్రత్యయపరకత్వమున గుణాదేశ మగును. అనగా నట్టి 'ఇ - ఈ' లకు 'ఏ' అనియు, 'ఉ - ఊ' లకు 'ఓ' అనియు, 'ఋ - ఋ' లకు 'అర్' అనియు నాదేశములగును. అట్టి 'ఏ - ఓ - అర్' అనువాని కజాదికృత్ ప్రత్యయము పరమగు నపు డీక్రిందిరిగల స్వరసంధి కల్గును. "ఏచోఽయవాయావః. (౬-౧-౭౮) ఏచోః క్రమాత్ 'అయ్ - ఆవ్ - ఆయ్ - ఆవ్' ఏతే స్మృరచి." (సి. కా. ఆచ్ స్థి. ౬౧ సూ). ఏ - ఓ - ఐ - ఔ లకు నచ్చురమగుచుండఁగా 'అయ్ - ఆవ్ - ఆయ్ - ఆవ్' అనునవి యాదేశములగునని యర్థము. దీనిచొప్పున ధాతువుతుదినున్న 'ఇ - ఈ' లకాదేశముగవచ్చిన 'ఏ' కారమునకు 'అయ్' అను నాకార మేర్పడును, ధాతువుతుదినున్న 'ఉ - ఊ' లకాదేశముగా వచ్చిన 'ఓ' కారమునకు 'అవ్' అను నాకారము గల్గును. ధాతువుతుదుదినున్న 'ఋ - ఋ'ల కాదేశముగా 'అర్' అనునదియే నిల్పును. ఇట్టి ప్రక్రియచొప్పున జేర్పడిన 'అయ్ - ఆవ్ - ఆర్' అను పరిణామములుగల సంస్కృతధాతువులె పరిణతిసంజ్ఞగలవని యెఱుంగునది. ఇవి కృదంతములు కావు. కృత్ప్రత్యయయోగ సందర్భమునందుఁ గల్గు పరిణామములతోఁ గూడు సంస్కృతధాతుమాత్రములే. వీనిపైని స్వార్థికమగు నించుగాగమము నిల్పును. ఉదాః—('జయ - పు - జి - భావే - అచ్' శబ్దస్తో). జి = జయ్ + ఇంచు = జయించు; ('అనుభవ - పు - అను + భూ + అప్' శబ్దస్తో) అనుభూ = అనుభవ్ + ఇంచు = అనుభవించు; (తరి. (రీ) స్త్రీ. త్యా + ఇ + (వాజీష్) - శబ్దస్తో) త్యా - తర్ + ఇంచు = తరించు. మొ. "ఐస్తుతౌ - ఐ = ను + తన (ల్యుట్) = నో + తన = నవ్ + తన = నవన." అనుచొప్పున 'ను' ధాతువునుండి "ను = నో = నవ్ + ఇంచు = నవించు" అను పరిణతిధాతురూపము కల్గినేరదు. "పుష్ణ త్యాది రుపకృతిః" అను చింతామణిసూత్రముచే నయ్యది క్రి ప్రత్యయాంతమగు కృదంత ప్రాతిపదికమువంటి యాకారముతోనె తత్సమధాతువగుచు 'ఇంచు' గాగమము నెనయునని యెన్నునగును. "స్త్రీయాంక్తిన్. (౩-౩-౯౪) స్త్రీలిక్లే భావాదౌక్తిన్ స్యాత్ - ఘణోఽపవాదః.....కృతిః....." (సి. కా. ౩౨౭౨ సూ). ఈ క్తిన్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు లఘువులు నుపధాభూతములు నగు 'ఇ - ఉ - ఋ' అను

1540 కొన్నియుపకృతులే సంవృతులు కొన్నిటఁ పరిణతులునగును [3-26 వి. కల్ప.]

వానికి అక్షరమురాదు. అట్లే థాతువుతుదినున్న 'ఇ - ఈ - ఉ - ఊ - ఋ - ౠ' అక్షరవానికిని పరిణము రాదు. "కొక జీతచ. (౧-౧-౫). గిత్ - కిత్ - జిన్నిమి త్రే ఇట్లులే గుణవృద్ధి వస్తు" (సి. క. భాష్య. ౨౨౦౭ పా). దీనిచొప్పున - నుతి - ప్రితి - భూతి - ముక్త్యుచోటు - ను నునాచితము రాదని యెఱుంగునది. ఇట్లుగా అక్షరము - ముక్త్యుని నుపకృతిభాషియాపములు సిద్ధించుచున్నవి.

సాక్షి స్పృవృతే రిత్యాది:—సంవృతే = సంవృతిథాతువునకును, ఉపకృతే = ఉపకృతిథాతువునకును, అభేదోపి = భేదములేకుండుటయు, స్యాత్ = కొన్నియెడల సంభవించుచు. సః = ఆముభేదము, సౌశబ్దజ్ఞాన దక్షిణైః = సుశబ్దతాజ్ఞానమందు దాక్షిణ్య మనఁగా సమర్థత గలవారిచేత, యథాశాస్త్రమ్ = సంస్కృతవాగ్ధికరణ శాస్త్ర నుసారముగా, ఉన్నేయః = తెలిసికొనఁదగినది. ఉదా—'నినాదము - నినదము' మున్నగు ద్వివిధ కృదంతరూపములును బ్రసిద్ధములయ్యుచున్నవి. అట్టియెడల 'నినదించు' అనునది యుపకృతియు, సంవృతియుఁగా నోవుచు. 'నద్' (ఇద అవ్యక్తే శబ్దే) అను థాతువుముక్క కృదంతరూపము 'నినద' అని యేర్పడును - దానివంటి యాకారముగల 'నినద' అను నుపకృతిథాతువుపై నించుగాగమము చేరఁగా నపదాది స్వరసంధి నిత్యముగాన (౭౫ విష.) "నినదించు" అను నుపకృతిథాతు వేర్పడును. 'నద్' అనుథాతువునందు మార్చేమియు లేమింజేసి యది సంవృతి యనిపించుకొనునుగాన "ని+నద్+ఇంచు = నినదించు" అను సంవృతి థాతురూప మేర్పడును. ఇట్లుపకృతి సంవృతి థాతువుల కభేదము నరయునది. ఈ సూత్ర ముపలక్షణమగుటంజేసి యుపకృతి పరిణతులకును గొన్నియెడల భేదములేః పోవచ్చునని యెఱుంగనగును. "ప్రభవ....ప్ర+భూ - భావే అప్ = పరాక్రమే జన్తనిచ" (శబ్దస్తో) అనుచొప్పున 'ప్రభవ' శబ్దము కృదంతము గలదు. దానివంటి యాకారముగల 'ప్రభవ' అను నుపకృతిథాతువునుండి "ప్రభవ+ఇంచు = ప్రభవించు" అను నుపకృతిథాతు వేర్పడనగును. 'ప్ర+భూ' అనుథాతువు "ప్ర+భో = ప్రభవ్" అను పరిణామమందునుగాన 'అప్' పరిణతిగల 'ప్రభవ్' అను పరిణతిథాతువుపై నించుగాగమముచేరఁగా 'ప్రభవ్+ఇంచు = ప్రభవించు' అను పరిణతి తత్సనుథాతు వేర్పడును. ఇట్లు కొన్నియెడల నుపకృతి పరిణతిథాతువుల కును నభేదము సంభవించుచుండునని యెఱుంగునది. పయివిషయముల నహోబల ముడితుఁ డీ క్రిందిరీతిని వ్రాసెను.

"నినాదాద్యా విరావాంతా శృబ్దా నామలిజ్ఞానుకాననోక్తా, అస్లావాష్ట పవగ్రాహకగ్రహ ప్రమాద ప్రమదాద్యాః, నిక్వాణాద్యా నిక్వణా

[బా. క్రి. ౬౩-౭౦-౧౨౦ మా.] ఉపకృత్యాదులు ప్రయోగాసారముగ నై గ్రహ్యములు

దయశ్చాత్ర విజ్ఞేయః.” “నాత్మనః పృతే దుఃకృతే! కృత్యభేదః కృచిన్వతః । సయ
థాశాస్త్ర మున్నేయ । సాన్తశిజ్ఞజ్ఞాన దక్షిణే.” (అహో. ౪౬౬ పు). “ప్రవో -
ఇన్ద్రదౌ యరిణ త్కుచకృత్యోన్మితభేదో విజ్ఞేయః” (అహో. ౪౬౬ పు). “అగ్ర
హాపిషు సంకృత్య పృతౌత్త తస్మిన్మాం జ్ఞేయమ్” (అహో. ౪౬౭ పు).

యథాప్రసిద్ధిః—యథాప్రసిద్ధి = కవిప్రయోగప్రసిద్ధి సతి ప్రమింపకుండు
నట్లుగ, థాతూరామ్ = ఉపకృత్యాది త్రివిధథాతువులయొక్కయు, ప్రయోగః =
ప్రయోగము, సమృతః = సమృతమైనది, భవేత్ = అగును. అసంఖ్యములగు కృదంత
తములు సంస్కృతభాషలో వెలయుచున్నవనుచు నట్టి కృదంత సదృశములకెల్ల
నించుగాగమము చేర్చి ప్రయోగింపనగుననికాని యట్లే యరిణతి సువృతు లనుచు
నాయాథాతువులను యథేచ్ఛముగఁ బ్రయోగింపనగుననికాని తలంపరాదు. మహా
కవు లేయేథాతువుల నేయేయాకారములతోఁ బ్రయోగింతురో యట్టిరూపములతో
మాత్రమే ప్రయోగింపవలయునని తాత్పర్యము. ‘ను’ థాతువును బరిణతిగఁ
బ్రయోగింపరాదనియు నుపకృతిగా మాత్రమే ప్రయోగింపవలయుననియు నీవ
అకు వ్రాయఁబడెను. ఇట్లే, ‘రమ్’ (క్రిదాయామ్) థాతువుయొక్క ‘క’ ప్రత్య
యాంత కృదంతమగు ‘రామ్’ శబ్దమువంటి రూపముపయి నించుగాగమమును నిల్పి
‘రామించు’ అని యుపకృతిగాఁ బ్రయోగింపరాదు. ఇంక నట్లానిని ‘రమించు’
అనెడి సువృతిరూపముతోనె కవిప్రయోగానుసారముగఁ బ్రయోగింపనగును.
‘శీజ్’ (శయనే) అను థాతువున కుపకృతిగాను బరిణతిగాను బ్రయోగములు
వెలయుచుండుటచే ద్వివిధప్రయోగములును సాధువులని తలంపవలయును. శీ =
శే = శయ్+ఇంచు = శయించు. (ఇది యరిణతిథాతురూపము); శీ+అన (ల్యుట్) =
శే+అన = శయ్+అన=శయన+ఇంచు = శయనించు, (ఇది యుపకృతిథాతురూపము),
దీనిని నామథాతువుగా సూరివ్రాయుట (బా. క్రి. ౬౫ సూ) సరికాదు. “శయ
నమ్ - న - శయ్యాయామ్ - నిద్రాయామ్-శీజో భావే ల్యుట్.....” (శబ్దా.
చిం) అనుచోప్పున శయనశబ్దము కృదంతము గాన తత్సదృశథాతువు ‘ఉపకృతి’
యనఁదగును. నామథాతువు కానేరదు. (3౨౬ III విష), కవిశిరోధూషణము
వుం దుపకృత్యాదులు మిక్కిలి విపులముగా నుదాహరింపఁబడెను. “సంస్తుతిం -
ప్రస్తుతిం. (ప్రజ్ఞో స్తుతౌ). అనుమతిం - సమృతిం - (మన అవబోధనే). సంతోషిం -
సంతోషిల్లుచున్నాఁడు ఇతి ప్రాకృత సమం రూపమ్-మోస్స ఇతి సాదేశాత్. సంతసించు
ఇతి సంస్కృతభవమ్. (తుషతుష్టే). రోషిం (రుష రోషే).....” అని యారీ
తిగా ననేకములగు నుపకృతిథాతువులు చూపఁబడెను. (అహో. ౪౬౪-౪౬౫ పు).

ఇట్లు చూపుటలో “స్తుతిం - రోషిం” మున్నగురీతిని ధాతువులతుదిసి ‘ఇం’ అను దానిఁ జేర్చియే యహః బలపండితుఁ డుదాహరించెను. అట్లే సంవృతధాతువుల నన్నిటిని ‘ఇం’ అనుదానిని జేర్చియే యుదాహరించెను. పరిణతిధాతులకు మాత్ర మట్లు చేర్చక ‘క్షయ్’ మున్నగురీతి నుదాహరించెను. దీనినిబట్టి ‘ఇంచు’ అనుదానిలోని పూర్వభాగముమాత్రము సంక్షేపాభిప్రాయమునఁ జేర్చెననియు, బరిణతులందు సంస్కృత ప్రకృతులకంటె: గొంతవైలక్షణ్య (అయ్. అవ్. ఆర్. పరిణామము) ముండుటచే వానికి ‘ఇం’ అని చేర్చుకున్నను భేదము తెలియునని వానికిఁ జేర్పలేదనియుఁ దోచుచున్నది. ఉపకృతి సంవృతుల కట్లు చేర్చనిచో నవి సంస్కృత ప్రకృతులే (ప్రాతిపదిక. ధాతు) యను భ్రాంతి కలుగని తలంచుచుండును. “క్షయ్. (క్షి - క్షయే), పరాజయ్ (జి - జయే) సంశ్రయ్ (శ్రి - శ్రయే)” అనురీతిని ననేకములగు పరిణతిధాతువులు చూపబడెను. (ఆహా. ౮౬౬). “అర్థిం - (అర్థ యాజ్ఞా యామ్) ఖచిం (ఖచ. బన్ధనే)” అనురీతిని బెక్కుసంవృతిధాతువులు చూపబడెను. (ఆహా. ౮౬౭ పు). ఇట్లుదాహరించుటలోఁ గొన్ని పొరపాటు లున్నట్లు కన్పట్టుచున్నది. “వచిం (వచ సంభాషే) ప్రణమిల్లుచున్ (ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే). అనువర్తిం - వర్తిం (వృత్ వర్తనే) చుష్పిం (చుబి. చుమ్పనే)” అనురీతిగలవి కొన్ని యుపకృతిధాతువుల పట్టికలో నుదాహృతములయ్యెను. “వచ - ప్రణమ - అను వర్త - చుమ్ప” మున్నగు కృదంతశబ్దములు కేవలము నప్రసిద్ధములు. కొశములందు లేవు. ఇట్టివానిని సంవృతిధాతుపట్టికలోఁ జేర్చుట యుక్తమని తోచెడిని. “ఆగ్రహాదిషు సంవృ త్యుపకృత్యో రభిన్నం రూపమ్” (ఆహా. ౮౬౭ పు) అను రీతిని బయివానివిషయమునందును నుపకృతుల పట్టికలో వ్రాయనైనలేదు. “ప్రజ్యలిం సంవృతిరూపంవా” (ఆహా. ౮౬౮ పు). అనురీతి నుపకృతుల పట్టికలోఁ గొన్నిటియొద్దమాత్రమే వ్రాయబడెను. మఱియు ‘ప్రజ్యల’ అను కృదంతశబ్ద మప్రసిద్ధ మగుటచే దీనిని కేవలసంవృతిగానే యుదాహరించుట యుక్త మనఁదగును.

ఏవోపపదేత్యాది:—భావదయః క్రియాః = ‘భూ - కృ - సృ’ మున్నగు కొన్ని ధాతువులు, ఉపపద భాజవవ = ఉపపద సమాసగతములయి యున్నపుడు మాత్రమే, సాధవః = తెలుఁగునఁ దత్సమములై ప్రయోగార్హములగును. ఇట్లు నుటచేత ‘భవించు - కరించు - సరించు’ మున్నగురీతి నియ్యిది రక్షించు, పోషించు మున్నగువానివలె: కేవలరూపముతోఁ ప్రయోగార్హములు కానేరవని భావము. ఇంక నట్టి కఠియధాతువులు, గతిసమాసగతములగుచునే తెలుఁగునఁ బ్రయోగార్హము లగునని యెఱుంగునది. ప్రకృతసూత్రములోని ‘ఉపపద’ శబ్దము గతి

[బా. క్రి. ౬౩ మొ. ౭౦ వ. ౧౨౧ సూ.] 'భూ-కృ' మొ. గతిసమాసమందె వాడుక.

సంజ్ఞాకశబ్దపరమని యెఱుంగునది. (విస్తర II). ఉపపదశబ్దమునకు వ్యాకరణ ప్రసిద్ధ మగు "తత్రోపపదం సప్తమీధమ్ (3-౧-౯౨)" (సి. కా. తత్పు. ౭౦౧ సూ.) అను సూత్రమునఁ జెప్పబడిన యథామేకాక వైరీతి నప్తముచేయుటకును బ్రమాణము గలదు "ఉపపదమ్ - న - కదస్య సమీప పదే - సమీపోచ్చాసితే పదే - వ్యావర్త కే యథానామోత్తరే శర్తవర్తాది - లేకే - సమభివ్యాహృత సార్థ పోషక పదే యథా ప్రహారాదా ప్రాది - ఉపోచ్చాసితం పదమ్" (శబ్దా. చిం). సంస్కృత వ్యాకరణమున గతిసంజ్ఞయు దాని సమాసము విషయమున స్పష్టించిరిని సూత్రింపబడెను.

"ఉపసర్గాః క్రియాదౌగే (౧-౪-౫౯). గతిశ్చ (౧-౪-౬౦). ప్రాదయః క్రియాదౌగే ఉపసర్గ సంజ్ఞా గతి సంజ్ఞాశ్చ సుఖః - క్ - చరా-అప - సమ్ - అను - అప - నిస్ - నిర్ - దస్ - దర్ - వి - ఆచ్ - ని - ఆధి - ఆపి - ఆతి - సు - ఉత్ - ఆభి - ప్రతి - పరి - ఉప - ఏతే ప్రాదయః". (సి. కా. సంజ్ఞా. ౨౨-౨౩ సూ). (విస్తర III). "కుగతిప్రాదయః (౨-౨-౧౦). ఏతే సహజేన నిత్యం సమర్థున్".

విస్తర. II ౩౨౬ వి:—"తత్రోపపదం సప్తమీధమ్ (3-౧-౯౨) సప్తమ్యస్తే పదే 'కర్తజి'—(సూ. ౨౯౧౩) ఇత్యాదౌ వాచ్యత్వేన స్థితం కుమూపి తద్వాచకం పద ముపపద సంజ్ఞం స్థాత్ - తస్మింశ్చ సత్వేన వాచ్యమానః ప్రత్యయః స్థాన్." (సి. కా. తత్పు. ౭౦౧ సూ). "ఉపపద - న.....వ్యాకరణే ప్రత్యయాది విధాయక సూత్రే సప్తమ్యస్తపదేన నిధిశ్యమానే పదే (చ) యథా - కర్తణ్యజ్ ఇత్యాదౌ కర్తజీతి సప్తమ్యస్తం పదమ్ ఆన్ ప్రత్యయవిధానే ఉపపదమ్" (శబ్దస్తో). (కుంభం కరోతీత్యాది స్థలములందు కుంభాదిపదము లుపపద సంజ్ఞ గలవి). గతిసంజ్ఞాకములును నుపపదములు కావచ్చును. "వస్తుతస్తు (వాక్యభ్రుకృష్టస్తలే) ఆజో భూ శబ్దే నోపపద సమాసః. 'ఆతశ్చోపసరే' 'ఇతి సప్తమీ నిర్దేశాత్ - వేస్తు ఆభూ శబ్దేన గతినమాస ఇతి" (బాలను. వ్యా. ఉపపదమతిజ్జీతి సూత్ర (౭౦౨ సూ). వ్యాఖ్య). మఱియు సప్తమీనిర్దేశస్థలములందెల్ల నిష్టి యుపపదము స్థితి సంభవిం పదు. "ధః కర్తజి వ్రన్. భవోభావే. ఇత్యాదౌ సప్తమ్యస్త మ్థనిర్దేశకమేవ, వ్యాఖ్యానాదితి భాష్య కై యటాదిషు స్పష్టమ్" (బాలను. తత్రోపపద మిత్యాది సూత్ర (౭౦౧ సూ.) వ్యాఖ్య). ఇట్లగుటచేతనే యుపపదశబ్దమునకుఁ బైరీతిని శబ్దార్థచింతామణ్యుక్తరీతి నర్థము చేయబడెను.

విస్తర. III ౩౨౬ విష:—"ఉపసర్గ బలా ధాతునా మనేకాథత్వమ్. తదుక్త మభియుక్తైః—ఉపసర్గేణ థాత్వ్యోః । బలా దన్యః ప్రతీయతే । ప్రహారాహార సు

(సి. కా. తత్పు. ౭౮౧ సూ). (విస్తర IV).....“గతిశ్చ (౨౩ సూ). ఇత్య నువర్తమానే. ఊర్వాది చ్వి డాచశ్చ. (౧-౪-౬౧). ఏతే క్రియాద్యోగే గతి సంజ్ఞాః స్యుః - ఊరీకృత్య (ఊరీకరించు = ఆంగీకరించు) శుక్లీకృత్య (శుక్లీకరించు = తెల్లనిదిగాజేయు) పటపటాకృత్య (పటపటాకరించు = పటపటయను శబ్దముచేయు).....ఊరీ - ఊరీ - ఆవిన్ - ఆదరానాదరయోః సదసతీ (౧-౪-౬౩) సత్కృత్య (సత్కరించు) అసత్కృత్య.....భూషణేలమ్ (౧-౪-౬౪). ఆలంకృత్య (ఆలంకరించు).....పురోఽవ్యయమ్ (౧-౪-౬౭) పురస్కృత్య (పురస్కరించు).....తిరోన్తర్థా (౧-౪-౭౧) తిరోభూయ. విభాషాకృశీ. (౧-౪-౭౨) తిరస్కృత్య (తిరస్కరించు). సాక్షాత్ప్రభృతీనిచ (౧-౪-౭౪) కృశీ వా గతి సంజ్ఞాని స్యుః. చ్యుర్థ ఇతి వాచ్యమ్ (వా. ౧౧౪౨) సాక్షాత్కృత్య సాక్షాత్కృత్యా”. (సి. కా. తత్పు. ౭౬౧ మొ. ౭౭౫ వ. సూ). “సాక్షాత్ - ప్రాదున్ - నమన్”. మొ. ప్రార్థుర్భవించు - నమస్కరించు - మొ.

పయిరితిని గతిసంజ్ఞగలవానితో సమసించియున్నపుడే భూ. కృ. సృ మున్నగు థాతువులకుఁ దెల్లనఁ దత్సమరూప ప్రయోగము గల్గును. వీనికి వ్యస్తముగఁ బ్రయోగమాలేదు. భవించు - కరించు - సరించు మున్నగునవి యసాధువులు. హార | విహార సరిహారవత్. ఇతి - కైశ్చి త్తూపసర్గసంబంధ మనవేత్త్యైవ థాతూనా మజేకార్థత్వ ముక్తమ్ - క్రియావాచిత్వ మాఖ్యాతుం | ప్రసిద్ధార్థః ప్రదర్శితః | ప్రయోగతో ఽనుమత్తచ్ఛా | ఆజేకార్థా హి థాతవ ఇతి. అతఏవ సాదా కుర్విత్యాదా వ్యాకరణ భాష్యే కరోతే రానార్థకత్వం ప్రకశితమ్” (అహో. ౪౬౮ పు).

విస్తర. IV 3౨౬ వివః—‘కుగతిప్రాదయః’ అను సూత్రమున యోగ విభాగముచేసి యగమును గ్రహింపవలయును. ‘కుప్రాదయః - గతిః’ అని రెండు సూత్రములనుగా విభజింపవలయును. “కుప్రాదయః - ఇతి, గతిః ఇతిచ యోగో విభజ్యతే. కుప్రాదయః సుబన్దేన సమస్యన్తే. గతిస్తు సమర్థేన సమస్యతే. అతి జన్తశ్చ సమాస ఇతి వ్యాఖ్యేయమితి యావత్ గతికార శోషపదానాం కృదన్తై స్సహ సుబుత్పత్తేః ప్రాక్ సమాసో వక్తవ్యః.....గతిసమాస ముదా హరతి - వ్యాఘ్రీతి - వ్యాజిఘ్రీతీతి వ్యాఘ్రః - వ్యాజ్ పూర్వాత్ ఘ్రాథాతోః ‘అతశ్శోషనర్థే’ ఇతికః.....అజోఘ్రాశ్చ జ్ఞేన గతిసమాసః. ఆఘ్రీకజ్ఞేన వేః గతి సమాసః.” (సి. కా. బాలమ. వ్యా. ఉపపద మతిజ్ఞీతి సూత్ర (౭౮౨ సూ) వ్యాఖ్యి.

చింతాదుకేసూత్రములోని “భ్యాదభిః” అనుదానికి “భాదభిదాచీ జాహోత్వాది । ద్వివాది స్స్యాది కేవలః । తుదాదిశ్చ రుథాదిశ్చ । తన త్రాక్షిణి చుకాదయః” అను దానిలోఁ జెప్పబడిన భ్యాదిగణముని యర్థముచేయరాదు. ‘భూ-పు’ అనునవి భ్యాదులలోనివి. ‘కృ’ అనునది తన్వాదులలోనిది. (భూకత్రాయామ్ - సృగతౌ మకృణ్ కరణే).

భవతి క్రియాపదానా మిత్యాదిః—త్రివిధానామ్ = ఉపకృత్యాదులగు మూడువిధములైన, క్రియాపదానామ్ = ధాతువులకును, ఇంచుగాగమః = ‘ఇంచుక్’ అనేది యాగమము, భవతి = అగును. జేశ్వ = జిజ్ఞాసునకును ననగాఁ బ్రేరణార్థమునకు ధాతువునకు ‘ఇంచుక్’ అనేది యగును. ‘పోష-భవ్-వన్-’ మున్నగు త్రివిధములగు ధాతువులపైని “ఇంచుక్” అనునది యాగమముగ నిల్పును. ఇది స్వార్థమందే వచ్చుచుగాన నిది చేరుటవలన నర్థవిశేష మేమియుం గల్గదు. ఇట్టి స్వార్థమందున్న చేరినవిప్రులనే వానివయిని ‘తీజ్ఞులు’ నిల్పును. ఇంకఁ బ్రేరణార్థమున నెల్ల ధాతువులకును ననగా నించుగాగమాఃతములగు సుపకృత్యాది ధాతువులకును నించుగంతములగు నంగలాదిధాతువులకును నించుగంతములగు నామధాతువులకును వండు మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులకును ‘ఇంచుక్’ అనునది వేరనిల్పును. ఇది యర్థవంతముగాన దీనిని బ్రత్యక్షమనియు వ్యవహరింపవచ్చును. కిత్తగుచు వర్ణవృద్ధిరూపమునఁ జేరుటచే దీని నాగమమని వ్యవహరించుటలో విరోధములేదు. కిత్తుగాన సంత్యావయవముగ నిల్పును. ఉదాః—పోష+ఇంచు = పోషించు - అను+భవ్+ఇంచు = అనుభవించు, వన్+ఇంచు = వసించు. ఇట్టి ధాతువులపై లడాదుల కాదేశములగు తీజ్ఞులు నిల్చి సమాపక క్రియలును, టాది ప్రత్యయములు నిల్చి యసమాపక క్రియలును నేర్పడును. పయికితగల యిండుగా గమాంత ధాతువులకును ‘వండు’ మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులకును దుడిచి ప్రేరణార్థమున ‘ఇంచు’ అనునది నిల్పినపిదప దానిపైఁ దిజ్ఞులును ‘టా’ది ప్రత్యయము లును నిల్పుటచేఁ బ్రేరణార్థకములగు సమాప కాసమాపక్రయ లేర్పడును. వాక్య సమాప్తిని జేయు క్రియలు సమాకములు. వాక్యసమాప్తిని జేయుఁజాలనివి యసమా పక క్రియలు. ఉదాః—పోషించెన్ - అనుభవించెన్ - వసించెన్. పోషించుచున్న వాడు - అనుభవించుచున్న వాడు - వసించుచున్న వాడు - మొ. జిజ్ఞాసములకుః— పోషింపించెన్ - అనుభవింపించెన్ - వసింపించెన్ - చదివించెన్ - వండించెన్ - మొ. వీనిరూపసాధన ప్రక్రియ ముందు విశదీకరింపఁబడును.

సంస్కృతవాక్యకరణమునఁ బ్రేరణార్థమందు ‘జిచ్’ అను ప్రత్యయము విధింపఁ బడెను. కాన “జేశ్వ” అనుదానికిఁ బ్రేరణార్థమునకని వ్యాఖ్యచేయఁబడెను.

“తస్య యోజకో హేతుశ్చ. (1-8-21) కర్తుః ప్రయోజకో హేతుసంజ్ఞః - కర్తృసంజ్ఞశ్చ స్మాత్” “హేతుమతివ. (3-1-26) ప్రయోజకవ్యాపారే ప్రేషణాదా వాచ్ఛేధాతోః ‘జిచ్’ స్మాత్ - భవంతం ప్రేరయతి = భావయతి.....” (సి. కా. జిచ్ ప్ర. 2121-2122 సూ). “తస్య కర్తుః ప్రయోజకః ప్రవర్తయితా = తత్ప్రేరకః.....భవంతమితి:—చేవదత్తో యజ్ఞా భవతి - తం ప్రేరయతి యాజకః. ఇత్యాద్యర్థే భూభాత్కృత్య భవనస్య ముఖ్యకర్తా యజ్ఞా - తస్య నుజ్యభవనే ప్రవర్తయితా యాజకాదిః ప్రయోజకః.....” (బాలచ. వ్యా). ‘రాముడు వనవాసమును జేసెను’ అనుటతో రాముడు కర్త. ‘కైక రామునిచే వనవాసమును జేయించెన్’ అనునపుడు రాముని వనవాసము చేయుటను ప్రేరించినది కైక కావున వనవాసకరణమునందు రాముడు ముఖ్యకర్త. ప్రయోజ్యకర్తయనిన ననవచ్చును. కైక ప్రయోజకకర్త.

కేచిత్తు ఇచ మిత్యాది:—కేచిత్తు = కొందఱు, అశ్రుతాగమాత్ = ఇంచుగా మముచు జేసినట్టియే, ధాతోః = ధాతువుయొద్దే. ఇచమ్ = ఇజ్ఞాముచు, ఇచ్చన్తి = తలంచుచున్నారు. ఉదా:—కురిము = కురియించు, మెఱయు = మెఱయించెయు, ఆగు = ఆగునట్లు చేయు - య. క.....శితశర | పరంపరలు గురి నెనుగ్రబుధురగతులన్ (విరా. 2 ఆ. 1021). ఆ.వె..... | కలయఁ బెరసి నపుడు కలితఁబు | మెఱయుదురు.....(విరా. 8 ఆ. 23). మెఱయు = మెఱయించు. క. దవ్వల విఱిగినఁ బొరులు | నవ్వుదురటె మేలుమేలు నను నాఁగకు(ఆగు = ఆచు) (విరా. 8 ఆ. 20). గీ. కుసుమబాణుని బాణముల్ గూడ నైదు | కరగి నేరిమి పాటించి కరువు గట్టి (కరగి = కరగించి) (విరా. 2 ఆ. 22). “కరఁగు తలఁగు మెఱయ్యాదు లంతర్భాసిత ప్రేరణంబులు” (ప్రౌఢ. క్రి. 38 సూ).

అన్యస్థా చ్చాధాతో రిత్యాది:—అధాతోః=ధాతువు కానట్టి, అన్యస్థాత్ + చ = ఇతరశబ్దముకంటెను, ధాతుత్వ వివక్షయైన = ధాతువునుగా వివక్షించుట చేతనే, ఇంచుక్ = ఇంచుగాగమము, భవతి = అగుచున్నది. ఈయించుక్కుసయిత మర్థ విశేషబోధకము కాదు. స్వార్థమందే యనఁగా నామార్థమునుబట్టి యర్థముగా వివక్షించిన యర్థమందే యగును. ఇదియు ‘కిత్రే’ గాన ధాతువుగా వివక్షింపఁబడిన శబ్దమునకుం దుదినే నిల్చును. ఇది యిట్లు స్వార్థిక మనఁగా నప్రేరణ ధాతువే యగునుగాన దీనివైచి ప్రేరణించుక్కు నిలువవచ్చును. ఉదా:—కరుణా + ఇంచు = కరుణించు (21-22 I విషయములచొప్పున నిత్యమగు నపదాది స్వర

[బొ. క్రి. ౬౩ మొ. ౭౦ వ. సూ.] 'కరుణించు' మొ. ఉపకృతులు కానరవు. 1547

సంధియయ్యెను. ఇట్లే యంతటను గ్రహించనగును). పల్లవ+ఇంచు = పల్లవించు - మొ. అంగలాద్యాచ్చిక శబ్దములవయిన సముత మిరితిల 'ఇంచుక్కు' చేర్చి థాతువుగా నెచ్చనగును. ఉదా:-అంగలించు. అప్పగించు. మొ. "కరుణ - పుం - (కృ+ఉన) కరుణాభ్యే రసభేదే.....దిశే - అనాభే - దుఃస్థితే - కరుణావతించు - త్రి. దయాయామ్ - స్త్రీ - టాప్" (శబ్దస్తో). ఇందు దయార్థక కరుణాశబ్దముపై నే థాతుత్వ వివక్ష చేసి యించుగాగమము చేర్చుటచే 'కరుణించు' అను నామధాతువేర్పడెనట యుక్తము. వైనుదాహరించిన వ్యుత్పత్తిచొప్పునఁ గరుణాశబ్దము కృదంతమె యగుటచే దీని నుపకృతిగా నేల యంగీకరింపరాదని శంకింపఁజనదు. థాత్యర్థస్ఫురణ విదూరములగు కృదంతములనుబట్టి యుపకృతిత్వ మంగీకరించుట సంప్రదాయముకాదు. 'కరుణించు' అనుధాతువునందుఁ గృథాత్యర్థభాసము లేదు గదా. భట్టారకుని నామధాతుపదేశమే యిరితిగల సంప్రదాయమునకు స్ఫిర కమగుచున్నది.

పల్లవశబ్దము:- "పల్లవః - పు - న - కిసలయే.....పల్కతే - సంపదాదిత్యాత్ క్విప్. (వార్తి). కల్ - లూయతే ఇతి, లవః - లూఞ్. ఋషోరప్ (3-3. ౫౭). కల్ చాసౌ లవశ్చేతి పల్లవః....." (శబ్దా. ౫౭). అనుచొప్పున నియ్యది సమాస మగుటంజేసి యుపకృత్యాది. త్రివిధధాతువులలోఁ జేరదన నగును. కావున 'పల్లవ' అను నామముపై 'అన్యస్థా చ్చాథాతో రిత్యాది ప్రకృత సూత్రముచే థాతుత్వ వివక్షంజేసి యించుగాగమము చేరఁగా 'పల్లవ+ఇంచు = పల్లవించు' అను నామధాతు వేర్పడును. (విస్తర. V) "అన్యస్థా దథాతోశ్చ

విస్తర. V ౩౭౬ విషయ:- "ఇంచు(1).....అ. క్రి. ౧ ఇంచగు..... స. క్రి. ఆభిలషించు....." (శ. ర) అనుచొప్పున 'ఇంచు' థాతువే "ఇంచు" గాగమమునకు మూలమా? యని యాలోచింపవలసియున్నది. "ఇంచు (2) అప. (క. ఇచు. ఇను. త. ఇక్కు. పూర్వకాసనములు కొన్నిటిలో.....'ఇంచు' నకు బదులుగా 'ఇచ్చు' కనఁబడుచున్నది. 'అందిచ్చు (1)' అనుచోటఁగూడ ఈరూపమే కనఁబడుచున్నది.....మొదట నిది 'ఇచ్చు' అనురూపముగానుండి పిదప 'ఇంచు' గా మూఱియుండునని యూహ పొడముచున్నది.....)" (సూ. రా. ని). 'ఇచ్చు' పూర్వరూప మనుటకుఁ దగిన బలమగు నిదర్శనములు చూపలేదు. "ఇంచు" నుండి 'ఇచ్చు' జనించుట సహజము. (వై. పా. ౩౬౪ విషయ). పరిశీలించ నిట్టిసామ్యము ఘృణాక్షరన్యాయముగఁ గల్గుచున్నదనియు నిది బాస్తవముకాదనియుఁ దోచెడిది. 'ఇచ్చు' నకు మూలము 'ఈ' అనునది. 'ఇంచు' నకు మూలము 'ఇన్ = మాధుర్యము.' అనునది.

ధాతుత్వ వివక్షయైవ ఇంచుగాగమోభవతి - తత్ర - అస్తమ్ - అహమ్ - అంతర్ -
 ఇత్యాద్యవ్యయానాం సుఖ - కరుణా - వర్ష - మత్సర - పల్లవాదీనాం సుబంత
 తత్సమానాంచ ఉదాహరణత్వమ్. అస్తమించె నిత్యాదిరూపమ్. ఉరవడి - ఇను
 మడి - ముమ్మడి - తురగలి - చెంగలి - తొలుకరి - తల్లడ ఇత్యాదిదేశ్య
 శబ్దానామపి ఏతత్సూత్రే వై వేంచు గంతత్వమ్.....అప్పగించె సతనిన్ ఇత్యాదీని
 తద్భవ శబ్దరూపాణ్యత్రోదాహరణ మితి జ్ఞేయమ్" (అహో. ౪౭౭-౪౭౮ పు).
 అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపబడెను. వై నుదాహరించినరీతిని "కరుణా.
 పల్లవ" అనువానిని 'ఉరవడి' త్యాగ్యాచ్చిక శబ్దములను నామధాతువు లనుటలో
 వివాదములేదు. తక్కినవాని విషయము విమర్శిత మగుచున్నది. "అస్తమ్ - అవ్య -
 (అసంతమి) నాశే - అదర్శనేచ." "అహమ్ - అవ్య - (అహ+అము) అహఙ్కా
 రాధే....." "అస్తర్ - అవ్య - అన్+తుడాగమశ్చ. మధ్యే....."
 (శబ్దస్తో) "అమే స్తుప్తు." (సి. కౌ. ఉణాది. ౭౩౮ సూ.) "అమ గత్యాదిషు - అస్తా
 దరన్ స్యాత్ - తస్య తుడాగమశ్చ" (బాలమ). వర్ష:- "వ్యా త్యా వది హని
 కమి కాపిభ్యః సః" (సి. కౌ. ఉణాది. ౩౪౨ సూ.) "వ్యా వరణే.....ఏభ్యః స
 ప్రత్యయ ఇత్యర్థః - వర్షమితి:- ప్రత్యయావయవత్వాత్ షత్వమ్." (బాలమ).
 (అహోబలపతి 'వర్షం' అను నుపకృతి నుదాహరించి యిట నామధాతు వనుట వింత).
 మత్సర:- "కృ ధూమా దిభ్యః కిత్. బాహుశ కా న్న షత్వమ్.....మత్సరః...
 ..." (సి. కౌ. ఉణాది. ౩౫౩ సూ). "మత్సరః - పు. మాత్సర్యే.....
 మాద్యతి పరకృచ్చే - షడి హర్షే - కృ ధూమాదిభ్యః కిదితి సరః" (శబ్దా. చిం).
 అనుచోప్పన 'అస్తమ్ - అహమ్ - అస్తర్ - వర్ష - మత్సర' అనుశబ్దములు "ఉణా"
 ద్యంతములు గాన నవి కృదంతములు కామింజేరీ యుపకృతిధాతువులు కానేరవు.
 పరిణతి సంవృతులనుటకుఁ బ్రసక్తియే లేదుగదా. 'అస్తమ్ - అహమ్' అనువానిని
 సాధించు 'ఉణాది' సూత్రములు లేకున్నను "సంజ్ఞాసు ధాతురూపాణి । ప్రత్య
 యాశ్చ తతః పరే । కార్యా ద్విద్యా దనూబద్ధ । మేత చ్ఛాస్త్ర ముణాదిషు" (సి. కౌ.
 ఉత్తరకృత్. ౩౧౬౯ సూత్రమునొద్ద). అను భాష్యోక్తిచోప్పన శబ్దస్తోమ మహా
 నిధికోశమున నట్టివి కల్పింపబడుటలో ననుపపత్తి లేదు. "తానిచేమాని (ఉణాది)
 సూత్రాణి శాకటాయనముని ప్రణీతాని. నతు పాణినా ప్రణీతాని.....ఉణాది
 ప్రత్యయాస్తాః శబ్దాః పాణినిమతే అవ్యుత్పన్నా ఏవ.....ఉణాదయో హ్యవ్యు
 త్పన్నాని ప్రాతిపదికా నీతి భాష్యే ఉక్తమ్" (బాలమ. సి. కౌ. ఉణాది. ౧ సూ).
 మయిరీతి నుణాది ప్రత్యయాంతములు 'అవ్యస్తా చ్ఛాధాతో రిత్యాది ప్రకృత

సూత్రమునకు విషయములని యహోబలపండితుఁడు తలంచి యుండును. ఇత 'సుఖ' శబ్దము "సుఖమ్ - న.....శోభనాని పరిపుష్టాని, ఖా సీంద్రియాణి యేన తత్." (శబ్దా. చిం.) అనుచొప్పున సమాసమగుటచే నయ్యది యుపకృత్యాది భేదత్రయమునఁ జేరదని యహోబలపతి యుద్దేశించియుండును. ఇట్లే 'దుఃఖ' శబ్దముపైతము "దుఃఖమ్ - న.....ఋష్టాని ఖా సీంద్రియాణ్యస్థిన్" (శబ్దా. చిం.) అనుచొప్పున సమాసమే యనఁదగునుగాన నదియుఁ బ్రకృతసూత్రమున కుదాహృతి కానోపును. అట్లైన నహోబలపండితుఁడే సంవృతిథాతూదాహరణ పట్టికలో "దుఃఖం - దుఃఖ తత్కృతౌ.....సుఖం.....సుఖ తత్కృతౌ" (అహో. ౪౬౭ పు). అని యుదాహరించుటయెట్లు పాసఁగునని శంకింపరాదు. 'సుఖ - దుఃఖ' అనుధాతువులును గలవుగాన 'సుఖంచ - దుఃఖంచ' అనువానిని సంవృతులని చెప్పుటలోను విరోధములేదు. మఱియు నీక్రిందిరీతిగల ప్రక్రియ చొప్పున 'సుఖ - దుఃఖ' శబ్దములు కృదంతములును గల వనఁదగును గానఁ దత్సదృశ రూపము లుపకృతిధాతువు లగు నన్నను ననవచ్చును "సుఖమ్ - న.....యద్వా - సుఖయతీతి (సుఖమ్) సుఖదుఃఖ తత్క్రియాయామ్. చురాడిః - పచాద్యచ్" "దుఃఖమ్ - న.....యద్వా - దుఃఖయతీతి దుఃఖమ్ - సుఖదుఃఖ తత్క్రియాయామ్ - చురాడిః - పచాద్యచ్" (శబ్దా. చిం). "నన్ది గ్రహి పచాదిభ్యో ల్యుణి న్యుః. (౩-౧-౧౩౪), "నన్ద్యాదే ర్లుః - గ్రహ్యదే ర్లినిః - పచాదేరచ్ - స్యాత్ " (సి. కౌ. కృదంత. ౨౪౯౬ సూ).

పంతురీతి నహోబలపండితుఁడు యుద్దేశించి యుదాహరించినను భట్టారకుఁడు పాణినిసాధించిన కృదంత సదృశరూపములే యుపకృతులని వచింపలేదుగదా. ధాతువుపైని 'తిజ్' భిన్నప్రత్యయము నిల్చుటచే నేర్పడిన నామమెల్లఁ గృదంతమే యనఁదగి యుండునుగాన నట్టి యుత్తాద్యంత ప్రాతిపదిక సదృశరూపములును నుపకృతులైయని భట్టారకవ్యాదయమై యుండునని తోచుచున్నది. పాణినిమునియొక్క "ఉత్తాదయో బహుళమ్ (౩-౩-౧) (సి. కౌ. ౩౧౬౯ సూ) అను సూత్రమునకు విస్తరమే శాకటాయనమునిచే నుత్తాదులు విపులముగాఁ బ్రదర్శింపఁబడినంత మాత్రమున నట్టి యుత్తాద్యంత సదృశము లుపకృతులు కానేరవనుట యుక్తము గాదని తోచెడిని. కావున 'ఇంచుక్కు' చేరిన ధాతువునందు మూలధాత్వర్థభాసము లేకుండువానిని నామధాతువులుగ నంగీకరింపనగుననుటయే యుక్తమని యెఱుంగ నగును. సంస్కృతమునందును నామధాతువులు గలవు. "సుప ఆత్తనః క్యచ్ (౩-౧-౪) ఇషి కర్తణః షిషితృ సంబధిణః సుబంతా దిచ్ఛాయా ముథే క్యచ్ ప్రత్యయౌ

వాస్యాత్ - థాత్వవయత్వా త్సు బ్లుక్.” “కణ్ణచిచ (2-౪-33) అస్య ఈత్ స్యాత్ - ఆత్తనః పుత్ర మిచ్చతి పుత్రీయతి.....” (సి. కా. నామ. ౨౬౫౭-౨౬౫౮ సూ). “పుత్రీయతీః—కణ్ణచి - పుత్ర + య - ఇతిస్థితే - ఈశ్వే ‘పుత్రీయ’ ఇతి థాతోః లడాపి రిత్కర్థః” (బాలమ). అనుచోప్పున “పుత్రీయ” మున్నగు థాతు పునఃపండి “పుత్రీయంచు” మొదలగు తత్సమథాతువులను గ్రహించు సంప్రదాయము తెలుంగునలేదు. ఇట్లే “జగీషించు - కారయించు” మున్నగురీతిగల సన్ - జిజంతాది థాతువులకును దెలుంగునఁ బ్రయోగము లేదు. “రక్షయతి” మున్నగు జిజంతముల యర్థమును “రక్షింపించుచున్నాడు - రక్షింపజేయుచున్నాడు” మున్నగురీతిని జిజర్థకములగు నించుగాగమాదులచే సూచించుకొనుటయే తెలుంగు సంప్రదాయము. అట్లయినను “పుగాగమముతోఁ గూడిన సంస్కృత జిజంతథాతువు ప్రయోగ మరుదుగఁ గలదని యధర్వణుఁ డీక్రిందిరీతిని సూత్రించెను.

పుగాదికేత్యాదిః—పుగాదిక విశేషస్య = పుగాగమాదికముతోఁ గూడిన రూపవిశేషముయొక్క సంగ్రహోఽపి = సంగ్రహము సయితము, క్వచి న్నతః = క్వచిత్కముగా సమ్యతమగును. ఉదాః—స్థాపించు - స్థాథాతుప్రేరణరూపము. యథాప్రసీధీతి సూత్రముచోప్పునఁ గేవల స్థా-జ్ఞా - మున్నగువానికి ప్రయోగము లేదు. “ప్రస్థాపించు = చక్కఁగా స్థాపనముచేయు” (౩ - ౮). సంస్కృతథాతువులలోఁ జూరదులకు స్వార్థమందును థాతుమాత్రమునకును భేరణమందును చిమ్మ వచ్చును. అట్టి చిమ్మపరమగునపుడు పుగాగమ మాకారాంతథాతువుల కగును. అట్టి పుగాగమముతోడి థాతువు తెల్లనఁ దత్సమథాతువుగా నిల్చునని వై యధర్వణ వచనమునకుఁ దాత్పర్యము. “అర్చి ప్రీ స్థి రీ క్షాయీ డ్తా య్యాతాం పు గ్లా (2-3-3౬) ఏషాం పుక్ స్యాత్ ణౌ.” (సి. కా. చురాది. ౨౫౭౦ సూ). “అర్చి - ప్రీ - స్థి - రీ - క్షాయీ - డ్తాయీ - ఆత్ - ఏషాం ద్వద్వాత్ వష్టి.” (బాలమ) (సూ. ౨౫౭౦). “అర్చయతి - ప్రాపయతి - వైపయతి - రేపయతి - యలోపః - క్షోపయతి - డ్తాపయతి - స్థాపయతి” (సి. కా. జిచ్. ప్ర. ౨౫౮౭ సూత్రమునొద్ద). “అర్చయతి ఋథాతో రుదాహరణమ్. (ఋగతౌ)..... ప్రాపయతీతి ‘ప్రీలజ్ఞాయామ్’ ఇత్యస్యరూపమ్. వైపయతీతి - స్థివిశరణే ఇత్యస్యరూపమ్. రేపయతీతి - రీక్షయే ఇత్యస్యోదాహరణమ్ - క్షాయీశబ్దే - ఇత్యస్య క్షోపయ తీత్యుదాహరిష్యన్..... డ్తాపయతీతి - డ్తాయీ విధూననే... ..ఆద నైస్యో దాహరతి - స్థాపయతీతి.....” (బాలమ). పయివానిలోఁ గొన్నిటికి “యథాప్రసీధీత్యా ద్యధర్వణకారికచోప్పునఁ బ్రయోగప్రసీధి లేనందునఁ

దెల్లునఁ బ్రవేశము లేదు. 'అర్పించు - స్థాపించు - ప్రస్థాపించు - విజ్ఞాపించు - ఆజ్ఞాపించు' మున్నగువానికి మాత్రము ప్రయోగప్రసిద్ధి చూపట్టుచున్నది.

“కృచిద్దేతుమ త్పుకా థాతో ర్గ్రహణమ్. ప్రస్థాపించె రాజమ్యులన్. అర్థ వేదయో రాపు గ్వక్తవ్యః. అర్థం కరో త్యాచష్టేవా అర్థాపయతీతి పాణినీయమ్. అర్థాపి - ఉత్థాపి - అధ్యాపి.” (అహో. ౪౬౮ పు). 'అర్థాపయతి' అనునది నామధాతువు. అహోబలపతి 'అర్థాపి' అని సంవృతిధాతువుగా నుదాహరించినే కాని 'అర్థాపించెను' మున్నగువానికిఁ దెల్లునఁ బ్రయోగము కన్నట్టుదు. కాన నీసందర్భమున “అర్థ వేదయో రాపు గ్వక్తవ్యః” (సి. కౌ. నామధా. ౨౬౭౭ సూత్రమునొద్ద. ౧౭౧౮ వార్తిక). అనుదాని నుదాహరించుట యనావశ్యకము.

సంస్కృతంబున కంగలాదుల కించు క్కగు. ౬౩.

సంస్కృతధాతువుల కంగలాదుల కించుగాగమం బగు.

బాలవ్యా. పచించు - వచించు - త్యజించు - భజించు - అంగ
 ౩౨౬ I విష. లించు. 'అంగల - అడక - ఆరగ - ఆవుల - ఉంక -
 ఉగ్గడ - ఓసర - కార - గాల - జాడ - తిలక -
 తులక - పంక - పరిక - పలవ - అప్ప - ఓప్ప - ఆల -
 ఇత్యాదు లంగలాదులు.

సంజీవని. ౩౨౬ I విష:—ఈసందర్భమున సూరి నన్నయార్థవ్యజీయ మార్గము నుజ్జగించి మార్గాంతరమునః బ్రక్రియను నడపుచున్నాఁడు. సంస్కృతధాతువు నకును 'అంగలా'ద్యార్థాచ్ఛిక ధాతువులకును 'ఇంచు'గాగమ మగునని సూత్రార్థము. ఇంచుక్కు కీర్తుగాన నట్టి ధాతువుల కంశాపయనముగా నిల్పును. “పచ్ - పాకే” మున్నగువాని కించుక్కుచేరఁగా “పచ్+ఇంచు = పచించు” మున్నగు తత్సరు ధాతువు లేర్పడునని సూరియాశయము. (విస్తర.) ఈతనిమతమున నుపకృత్యాది

విస్తర. ౩౨౬ I విష:—“ఈ యించుగాగమ యుక్తంబయిన 'ధరించు' ఇత్యాది ధాతువులందు నించుగాగమ సంబంధి యికారంబుగాని యట్టి యికార యుక్త హల్లుగాని యతిగా నుండవచ్చుచు.....కాన నప్పకవి వచనం బొప్పుఁ దగినది కాదు.....” (బా. గు. ప్ర. ౩౫౬ పుట. ద్వి. ము). అని యిట్లు గుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త విస్తరించినానెను. 'ధరించు' మున్నగుచోటులం దించు గాగ మేకారంబునకు స్వరయతి నిల్పుట భారతాది ప్రాచీనకవి సమ్మతము కామింజేసి యప్పకవి యొప్పులేదు. అట్టి యాతనిపద్ధతిని నిరసించుట యుక్తముకాదుగదా. ఘటియు నీసందర్భమున నప్పకవీయములోని 'అభిన్నయతి - అభేదయతి' అనువానికిఁ

భేదములు లేవు. సూరి యుదాహరించిన నాల్గు తత్వమథాతువులును జీంతామణి మతములో సంవృతిథాతువు లగుచున్నవి. పరిణతి థాతువులను సంగ్రహించుట కయి బా. క్రి. ౬౪ సూత్రమును నుపకృతిథాతువులను సంగ్రహించుటకు బా. క్రి. ౬౬ మున్నగు సూత్రములను నుపదేశించినవాడయ్యెను. అట్టి ౬౬ మున్నగు సూత్రములచేత నుతించు - స్తుతించు - శయనించు - ఆలాపించు - ఆహరించు - సంతాపించు - ఆపాదించు - ప్రసాదించు - సంపాదించు - ఉత్పాదిల్లు - నివారింతు - సంభావించు - అనురాగిల్లు - విచారింతు - సంమానించు - మాయించు - పారింతు - ధ్యానించు - ఆచ్ఛాదించు - జిప్సింతు - ఆఘ్రాణించు - మొదలగు పరశ్చతములగు నుపకృతిథాతువులు సూరిపక్షమున సంగ్రహింపబడవయ్యెను. అట్లు గుటంజేసియే “నిర్జి నామంబుల కయుగాగమంబు గలుగదు” (బా. క్రి. ౬౫ సూ) అని సూత్రించి “నుతించు-స్తుతించు ఈజ్ఞాపకంబుచేతనే నామంబులకు థాతుత్వ వివక్షయం దించు గాగమం బగునని యెఱుంగునది. శయనించు - పయనించు.” అని వివరించుకొను నవస్థ సూరికి సంభవించెను. ఏవో యలంతిథాతువులు జ్ఞాపకసిద్ధములనుట యుక్తముగాని పరశ్చతములగు థాతువుల నట్లు సంగ్రహించుట యుక్తమా? మఱియు నిట్లు ప్రాతిపదికములనెల్ల నిట్లు సంగ్రహించుకొనునపు డింక ద్వేషించు మున్నగువానికై బా. క్రి. ౬౬ సూత్రము నుపదేశించుట సిద్ధపాధనమె యగుచున్నదికాదా? మఱియు నీతఁడెట్లు నామథాతువులను సృజించుట కారభించుటంజేసి కరుణాది కృపదంతములనుండి ‘కరుణించు’ మున్నగు థాతువులను ‘పల్లవా’ది సమాసములనుండి ‘పల్లవించు’ మున్నగు థాతువులను ‘కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ’ (౧-౨-౪౬) (సి. కౌ. ౧౭౯ సూ) అనుచోప్పున నామత్వము ననగాఁ బ్రాతిపది కత్వమును సంపాదించి సంగ్రహించుకొను నవస్థయు దుర్వార మగుచున్నది. ఇంతయ కాక “అంగలా” దులో ‘గాల’మున్నగు వానితోపాటుగ ‘పయన’మున్నగు వానిని జేర్చుకొనుటచే “పయనించు” మున్నగు థాతువులు సిద్ధించుచుండఁగా నట్టి వానిని నైతము జ్ఞాపకసిద్ధములనుచు సంగ్రహించుకొనుచిక్కు నేల పడెనో తెలియకున్నది.

గలభేదమును దెలిసికొనంజాలకయు “కాకుర్వరయతి యనఁదగు ।” అను ననంతని పద్యములోని యుదాహృతులను సరిగ నర్థముచేసికొనంజాలకయు నప్పు కవి యట్టిపద్యము నభేదయతి కెట్లుదాహరించెనో గ్రహింపఁజాలకయు నీగుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యప్పుకవిని నిరసించుట—“బధిర శ్రవణంబునొద్దఁ బట్టిన శంఖ ధ్వానంబును స్పరింపఁజేయుచున్నది.” (బా. గు. ప్ర. 3౫౭ పు). అని నిరసించుట యంతయు శోచనీయము. ఆప్రసక్తమగుటచే నిట నద్దానిని విస్తరించి చూపలేదు.

శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో “అంగలించు” అనుధాతువు ప్రదాహరింపఁబడలేదు. “అంగలార్పు” మున్నగువానినిబట్టి ‘అంగలించు = దుఃఖించు’ అనుధాతువు గ్రాహ్యము కానోపునని సూరి యుద్దేశించియుండును. శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో ‘అంగవించు’ అనుధాతువు ప్రదాహితమైయున్నది. “అంగవించు - దే - ఆ - క్రి. ఉత్సహించు.....స - క్రి. అతిక్రమించు, నీ. ఈక్షణజిత పద్ధునితని నేక్రమమున, విరుతపద్ధము లంగవింపఁజాలు. (వై. ౫ ఆ. ౧౮౫ ప). (అంగలించు అని కొన్ని ప్రతులయందున్నది. ఆపాతము యిది విరుద్ధము.....)” (శ.ర). ఈశబ్దరత్నాకరపు ధోరణినిబట్టియు ‘అంగలించు’ అనుధాతువు ప్రదాహరింపఁబడకుండుటంబట్టియు “అంగలాదు” లనుటకు బదులుగా “అంగవాదు లనఁదగునని శబ్దరత్నాకరకర్త తలంచినట్లు తోచెడిది. నీ. మొనలావులించి వాసన సల్లఁ బరచిగొని, లేచేటిగము లేగులించుకుండ (నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౩౫౧). ఈపద్యభాగము సూ. రా. నిఘంటువున ‘ఆవులించు’ శబ్దముచొద్ద సుదాహరింపఁబడనేకాని ‘వేగులించు’ ధాతువే యందుఁ జూపఁబడలేదు. ‘వేగులించు’ అనునది యపశబ్దమని తోచెడిది. ఇది సంస్కృత్య ప్రక్షిప్తమని తోచెడిది. ‘వేగులించు’ అనునది యేకోశముననులేదు, ‘లేత’ అను విశేషణము ‘లేటు’ల కసంగతము. కాన “వేచేటిగము లంగవింపకుండ” అని కవిప్రయుక్తపాఠమని తోచుచున్నది. అంగవించు = ఉత్సహించు = వచ్చు. గాల-తిలక మున్నగువానిని ధాతువులనుటకంటె “గాలము-తిలకము” మున్నగు నామములనుండియే ‘గాలించు-తిలకించు’ మున్నగు ధాతువుల సంగ్రహించుకొనుట యుక్తమనితోచుచున్నది. ‘అడకించు’ అనుదానికి ‘అడకము’ అను నామము కన్పట్టుచున్నది. “అడకము - దే - విణ - లోపల నడఁగినది. అంత ర్భూతము. ద్వి. నానామరేంద్ర బృందము మాయలెల్ల | హరిమాయలోపల నడకముల్.....” (విష్ణు. పు. ౧ ఆ). (శ. ర). ఆరగ = ఆరగించు = ఆహరించు = తిను. “ఆరగించు = భుజించు, త్రాగు - ఆహరః” (వై. దీ). ఆవుల = ఆవులించు = జృంభించు. సూ. రా. నిఘంటువున ‘ఆవులించు’ అను ధాతువునైత ముదాహరింపఁబడెనుగాని “ఉత్సాహము” నిర్ణాయక యతిస్థానగత ప్రయోగము లభింపలేదు. ఆంధ్రభాషార్థవకోశమే ‘ఆవులించు’ అను ‘అ’కార ఘటితరూపమున కాధారము. జృంభించునప్పటి శబ్దముయొక్క యనుకరణమే ‘ఆవుల’ శబ్దమని తోచెడిది. అట్టి ‘ఆవులంత’ లో ‘అ’కారశ్రుతి యనుభవ విరుద్ధమనియుఁ దోచుచున్నది. ఉంక = ఉంకించు = యత్నించు, పూను. ఉగ్గడ = ఉగ్గడించు = ఉడ్డాటించు. “ఉగ్గడించు = శబ్దించు, స్తుతించు - ఉడ్డాటనమ్” (వై. దీ). ఓసర = ఓసరించు = తొలగఁజేయు,

విడుచు. “ఓసర్గిల్లు - ఓసరు = ఒడుగు - అపసరః” (వై. దీ). కార = కారించు. “కారించు సం - స - క్రి. బాధించు - పీడించు.” (సూ. రా. ని). ఇట్లుగుటచే నిది యాచ్ఛికథాతువుగా సంగలాదులలో నుదాహరింపబడుట ప్రమాదమని తోచెడిని. “కారణ - న.....కృష్ణ హింసాయామ్ - స్వార్థేణిచ్ - భావే ల్యుట్ - వధే.....కృష్ణ హింసాయామ్ - ణిచ్ - యుచ్ - టాప్ - కారణా - యాతనాయామ్ - స్త్రీ.” (శబ్దస్తో). “కారికా - స్త్రీ.....యాత నాయామ్.” (శబ్దస్తో) అనుచొప్పున “కారించు” అనునది సంస్కృత సమథాతు వనఁ దగును. “కాతీయ = తీవ్రవేదనా - కారికా” (వై. దీ). అనుచొప్పున కారికా శబ్దభవమగు కాతీయశబ్దము గన్పట్టుచున్నది. కాని “కాతీంచు = పీడించు” అనుథాతువు కోశములలోఁ జూపబడలేదు. గాలః—సంస్కృతమందలి “గల భక్షణే - స్రావే” “గల త్రారణే” (భ్యాది. చురాది. శబ్దస్తో) అనుచొప్పున గల థాతువు దీనికి మూలముకానోపును. దీనినుండి పుట్టిన కృదంతరూపములు కంఠార్థక గల శబ్దము మున్నగునవి శబ్దస్తోమ మహానిధిప్రభృతి ప్రసిద్ధ సంస్కృతకోశములలోఁ గన్పట్టుచున్నవి. అన్నాదికము కంఠమునుండి జాటునుగాన నట్టి శబ్దములు సమర్థము లగుచున్నవి. తాలతోఁగూడిన బియ్యమును నీటిలోఁబోసి తాలను జార్చి బియ్యము తీయుటకు “గాలించుట” అరు పదము వాడుకలోఁ బ్రసిద్ధమయ్యుచున్నది. ఇట్టి యర్థమునుండియే “గాలించుట=వెదకుట” అను నర్థము గౌణముగా నేర్పడియుండ నగును. ఈయర్థమునకుఁ గవిప్రయోగములు గన్పట్టుచున్నవి. దీని ననుసరించియే గాలశబ్దము ‘బడిశ’మను (మత్స్యబంధనము) గౌణార్థమునందుఁ బ్రసిద్ధమయ్యెనని తోచెడిని. ఈయర్థమునకును గవిప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి. దీని ననుస రించి ‘నూతిలోని చేదను దీయు’నుపకరణము’అనునర్థమును దీనికి వాడుకలోఁ బ్రసిద్ధ మయ్యెనని తోచెడిని. ఇట్టి యర్థవికృతులు వెక్కులున్నను నాకారమం దించుకేని మార్పు చూడట్టమింజేరీ ‘గాలము’ అనుశబ్దమునుగాని ‘గాలించు’ అనుథాతువును గాని వైకృతమనుట కవకాశములేకున్నది. ఇంక వానిని దత్తమములనియే చెప్పక తీరకున్నది. ఈమధిప్రాయమునకు హస్తావలంబముగా “కేశవమిశ్రుని నానార్థా ర్ణవ సంక్షేపమును కోశములోనిదనెడి సూ. రా. నిఘంటువునందలి యీక్రింది వ్రాత గన్పట్టుచున్నది. “గాలము - సం - వి - అ - పుం - గ గళనము. ౨ మదనము ఉమ్మై త్త. న. గ ఉమ్మై త్తకాయ. ౨ బడిశము - గాలము. (కే-ని)” ఇట్లుదాహరించియు ‘సూ. రా. నిఘంటుకారులు - ‘గాలము - గాలించు’ అనుశబ్దముల నాచ్ఛికము లనుగా నుదాహరించుట వింతగానున్నది. శబ్దరత్నాకరమున నివి దేశ్యము

లుగా నుదాహరింపబడుటయే యీ సూ. రా. నిఘంటువు వ్రాతకు మూలమయ్యెనని తోచుచున్నది. గాలము = గాలాము శబ్దమునుమాత్రము వైకృతమునుగాఁ జూపి 'గాలించు' శబ్దము నట్లుచూపక సూ. రా. నిఘంటుకారు లాచ్చికముగా జూపుట సరయఁగా వారును దీనిని చేశ్వరుని తలఁచిరనియే విశ్వసింపవగును. సూ. రా. నిఘంటుకారులు తద్భవక్రియలను "ఉగ్గడించు - స - క్రి. (సం. ఉద్ఘాట్)" అనురీతిని వైకృతములను జూపుచువచ్చుటచేఁ బైరీతిని వ్రాయవలసెను. "ఉద్ఘాటించు-సం-స-క్రి....." అనురీతినే తత్సమములను జూపుచుందురు. "గాలము దే-వి. చేపలను బట్టుటకు ఉక్కుకత్తితో వంకరగాఁ జేసిన సాధనము, బడిశము... .." (శ-౨). "గాలము = గాలాము. వి. (సం. గాలమ్. క. తుగ్గాళ). ౧ చేపలను బట్టుటకు ఉక్కుకత్తితో వంకరగాఁ జేసిన సాధనము, బడిశము.....౨ నూతిలోని చేద మున్నగునవి తీయుట కుపయోగించు సాధనము (వాడుక)" సూ. రా. ని). "గాలించు - దే - స - క్రి. ౧ బియ్యము లోనగువానిని సీళ్లలో పోసి తాల్లె లేక శోధించు ౨ వెదకు....." (శ. ౨). సూ. రా. నిఘంటువునఁ బైశబ్ద రత్నాకర విషయములె స్వీకరింపబడినవి. ఇంక వీని నాచ్చికములనుటకుఁ గొన్ని కారణములు గన్పట్టుచున్నవి. "గాలకాడు - దే - వి - (గాలము+కాడు) చేపలను బట్టువాడు - కైవర్తుడు. సీ.....గీ..... ! ఆమిషము గాలకాని కెట్లట్ల.....(ఆను. ౫ ఆ. ౨౫౬)" (శ-౨) దీనినెల్ల స్వీకరించి సూ. రా. నిఘంటుకారులు "గాలకాడు" అని మాత్రముమార్చి యుదాహరించిరి. ఈ తిక్కన ప్రయోగమునుబట్టి 'కా' ప్రత్యయంత గాల శబ్ద మాచ్చిక మనవలసియున్నది. (౨౯౧ విష. చూ). "గాలాము - దే - వి. గాలమయొక్క రూపాంతరము. సీ. వాలారుగోరు పెన్ గాలాము సేసె నే, జేజే హిరణ్యాక్ష శిశుకమునకు...(పాండు. ౨ ఆ. ౧౩౭)" (శిశుక = మత్స్యవిశేష). (శ-౨) ఈవిషయములె సూ. రా. నిఘంటువునందును నుదాహరింపబడెను. "ఏతము = ఏతాము, లాతము = లాతాము, బొండ్లము = బొండ్లాము, గోతము = గోతాము." (బా. ప్రకీ. ౧౫ సూ. చూ). అనువానివలెనే యియ్యదియు నాచ్చికము కానోపు ననవలసియున్నది. పై పాండు రంగ మాహాత్మ్య పద్యమున దీర్ఘమధ్యగాలాము శబ్ద మంగీకరింపవలసిన ప్రసక్తి యగపడదు. తగణమువలెనే భగణమునైతము సీసగణమొకట. ఇంక సోమయాజి ప్రయోగములోని 'గాలకాడు' అనుచోట 'కా' ప్రత్యయము తత్సమములపై నైతము నిల్చునన్న పక్షముచొప్పున నద్దాని కాచ్చికత్వము సంగీకరింపక తీరదనరాదు గదా. సూ. రా. నిఘంటుకారు లుదాహరించిన కువలయాశ్వచరిత్ర పద్యము

నైతము సరియగు ప్రమాణము కానేరదు. క. చాలఁ గుఱగంటి మడుఁగుల | గాల
పు న్నేట లాడఁగా దొరకిన బ | త్తీలు.....(కువల. ౨ ఆ. ౧౦౮). ఇందున
“గాలంపు న్నేటలాడఁగా” అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును గదా
పంపసందర్భమునుబట్టి ‘గాల’ అనుధాతు వాచ్ఛికములగు సంగలాదులలో
బలింపఁబడుట సరి కాదని తోచుచున్నది. జాడః—“జాడించు - దే - స - క్రి
౧ కంపమొందఁజేయు, ౨ గుడ్డలు నీళ్ళలో వేసి అటు నిటు పొర్లించి యెత్తు” (శ.ర.
తిలకః—“తిలకించు. దే - అ - క్రి. ౧ ప్రకాశించు.....౨ స - క్రి - చూచు
.....ఈయర్థము ఆదికవుల ప్రయోగములందు కానఁబడదు.” (శ.ర.) సూ. రా
నిఘంటువునందును నిది యాచ్ఛికముగ నె చూపఁబడెను. “తిలక - పు - (తిల+కర్త్వన్
తిల ఇవార్థే వా కన్ వా.....స్వనామఖ్యాతే నాసాదా ధార్త్యే చన్దనాది వి
షకే - పు - న. ప్రధానే - త్రి. రఘుకులతిలక.....” (శబ్దస్తో) అను న
ములుగల తిలకశబ్దమా యిది యని యాలోచింపవలసియున్నది. తిలకమున
ముఖము ప్రకాశించును. బొట్టును నిదానించి చూచి పెట్టుకొందుము. వెనుకకు
దిరిగియున్నవారు తిలకముగల ముఖభాగము త్రిప్పటయె చూచుటలో సంభవించు
ను. తులకః—“తులకించు. దే-అ - క్రి. ప్రకాశించు.....” (శ. ర). పంకః—
“పంకించు.....వై - అ - క్రి - చలించు” (శ. ర). “పంకించు = కంపించు
కమ్పః” (వై. దీ.) (వర్ణవ్యత్యయ వికృతి). పరికః—“పరికించు = పరిక్షించు
పరీక్షా” (వై. దీ.). పలవః—“పలపించు = వై - అ - క్రి - పలవరించు.....
(శ.ర). ‘ప్రలాపించు’ అనుదాని వికృతరూప మనఁదగి యుండుటచే నిదియుఁ దద్భ
ధాతువె యనఁదగును. ఆప్ప. ఓప్పః—‘అప్పించు - ఓప్పించు’ అను నవియ
‘ఆర్పించు’ అనుదాని వైకృతరూపములె యనఁదగునుగాని “అప్పించు” అన
ధాతువు తోశములం దుదాహరింపఁబడలేదు. “ఓప్పించు. ఓప్పగించు (ఆర్పించు
ఇచ్చు).....క..... | ఓప్పించిన నీట్టు నట్టు నొఱవలుగా.....(విరా
౪ ఆ. 3౯)” (సూ. రా. ని). ఆలః—“ఆలించు = ఆలక్షించు (విను) = ఆలక్షమ్
(వై. దీ). ఇత్యాదులనుటచేత “ఉరవడి - ఇనుమడి - ముమ్ముడి (తురగలి) చింగలి
తొలుకరి - తల్లడ ఇత్యాది” (అహో. ౪౭౮ పు). మున్నగునవియు సంగలాదు
లోనివే యని యెఱుంగునది.

ప్రయోగములు:—క. గర్వించి పలికి తగు; నీ | గర్వము భుజవీర్యమున
ప్రకాశంబుగ నీ | పర్వతవివరము తెర్చి వి | గుర్వించుము చూత మనిన గోత్రభిదు
దున్ (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౫). “విగుర్వించు - దే - స - క్రి. (విలుచు + విలుచు

విగుర్వింతు) చక్కగావిలుచు. క. గర్వించి పలికితివి.....” (శ. ర). ఇట్లు దీనిని దేశ్యమనుట ప్రామాదికము. “గుర్వర్వమే గర్వ మదే” (కవికల్పద్రుమము). అనుచోప్పున ‘గుర్వ’ అను సంస్కృతభాతువు గలదుగాన ‘విగుర్వింతు’ అనునది సంవృతిభాతువే యనదగును. క. తననం దోడ్పడి యని నొ | చ్చినవానింగాంచి కడఁగి చేష్టింపక యున్న.....(శాంతి. ౨ ఆ. ౪౨౨ ప). క. నాదేహంబునఁ బుట్టిన | యాదిసుతున్ విడువ నెట్టులగు నాత్మజులం | గాదనకఁ ఘాతించు దాయా దూరులు గలరె యిట్టు లన నీకగునే (ఆర. ౧ ఆ. ౫౩). క..... | ఘాతించఁగ(హరి. పూ. ౧ ఆ. ౮౧). శా. ఆరూఢోరగవైరియైన శతపత్రాక్షుం బ్రవీక్షించి.....(ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౮౫). ద్వి. అట్టిద కాక యహంకరించి నను (బసవ. ౪ ఆ. ౫౬౧). క. కొనియాడి కథింతు నీదు కోరిక యలరన్ (హరి. ఉ. భా. ౫ ఆ. ౧౧౦). అధ్యక్షించున్ (కాశీ. ౧ ఆ. ౧౪ ప). ఆహరించు. (కాశీ. ౨ ఆ. ౮౦). (నై. ౧ ఆ. ౧౨౩). అహంకరించు (జైమి. ౨ ఆ. ౪౩). సీ....అత్యయంబున బ్రహ్మాండ మాస్వదించు (కాశీ. ౫ ఆ. ౮౧). (౬ ఆ. ౩౯). కం. క్రతు పరులు నన్న తగ సం | స్తుతించి ఫలమందఁ గండ్లు.....(అశ్వ. ౩ ఆ. ౪౦ ప). గీ. అమరపతిఁ దొట్టి వేల్పుల నవమలించె (ఆర. ౪ ఆ. ౪౦౧ ప). చ..... ధర్మసుస్థిత మతి నైతి న న్ననుమతింపు గుణాకర పోయి వచ్చెదన్ (ఆర. ఆ. ౧౪౪). శా.....రాత్రియా | నచోన్ నెస్తి శయించు (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౩౩). సీ..... ఆ.వె. బ్రహ్మచర్యమునకుఁ బరమాయు వుపవాస | ములకుఁ జిత్తశుద్ధి, ఫలజలంబు | లాహరించి (ఆహరించి = తిని) యునికి కాధిరాజ్యము పత్ర | భక్షితకు దివంబు ఫలము లభిప (ఆను. ౧ ఆ. ౧౪౩). ద్వి. శ్రీరమ్యముగ నలంకారింపఁ బంచి (బసవ. ౨ ఆ. ౨౭). శా. చండావాతములం దటద్రుమము లుచ్చాటించి..... | డిం డీరాంతర వీచులం బెనుప నుడ్డినించె.....(హరి. పూ. ౬ ఆ. ౧౧౬). క... ..శౌర్యాది గుణో | జ్జ్వలులు విశేషించి మదీ | యులు మీకొక (హరి. ఉ. భా. ౧౦ ఆ. ౨౩౩). క.....భూతే | శ్వరు వినుతించి సమాప్తిం | చిరి... ..(హరి. పూ. భా. ౬ ఆ. ౭౦). అంగలాదులకుః—అంగలశబ్దవిషమున నీవఱ కుదాహరింపఁబడెను. “ఆరగించు - ఓసరించు - ఉగ్గడించు - పంకించు - ఓరికించు - పలవించు - అప్పించు - ఒప్పించు - ఆలించు” అనునవి వైకృతభాతువులనియు ‘కారింతు - గాలించు - తిలకించు’ అనునవి తత్సమభాతువులై యనియు నీవఱకె వివ రింపఁబడెను. చ. వినయసు డగ్గఱన్ సయింప కెంతయు (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౧౭౦ ప). (సహించు—వికృతులు - సయించు=సయించు = సైచు). ద్వి. అవఖారు వేదవేదాం

తావగమ్య | అవధారు విన్నవం బాశ్రితసులభ (బసవ. ౨ ఆ. ౧౯౫). (అవధ రించు—వికృతి—అవధారు. దీనిని 'అవదారు' అని యంగీకరించు టుచితము. 'ధా' అను మహాప్రాణము ప్రాసఘటితముగఁ బ్రయోగములందుఁ గన్పట్టలేదు. కాని లాక్షణికులెల్ల దీనిని వర్ణచతుర్థముతోనె యుదాహరింతురు. "అవధారు దేవి ఇతిరూపమ్. అవధరింపుము ఇతి తదర్థః" (ఆహా. ౪౬౯ పు). "అవధారు - వై-గ్రా-ని. వినుము. (దీనిని వర్ణ తృతీయయ్యుక్తముగాఁ జెప్పవచ్చునుగాని ప్రయోగములయందంతట నిట్లేయున్నది)." (శ. ౮). (అట్టి ప్రయోగములను జూపలేదు). "అవధారు - అవ్య. (సం. అవధారు. క. అవధారు). అవధరింపుము - వినుము..... సీ. అవధారు దేవ మధ్యాహ్న సఃధ్యాపేళ.....(నైవ. ౮ ఆ. ౯౧౩ ఆ. ౧౨౦. ఉ. రా. ౪ ఆ. ౨౮౨)....." (సూ. రా. ని). క.....కదిసి ననున్ గడిపిన్ | మానుప దిక్కు గలిగినన్ | రాని మైలుగింపు మీ మొనం గలవారిన్ (కర్ణ. ౩ ఆ. ౨౧౨ పు). (ఎలుఁగు = కంఠధ్వని - పిలుచు). సీ. ఇనుఁ డున్న దెస నుండి యెలుఁగింపఁ దొడఁగెఁ బక్షులు.....(ఆర. ౬ ఆ. ౧౯౪). మొ. "అడకము - దే - విణ - అంతర్భూతము - లోపల నణఁగినది. ద్వి. నానామరేంద్ర బృందము మాయలెల్ల | హరి మాయలోపల నడకములో" (విష్ణు. పు. ౧ ఆ). (శ. ౮). క. ముసురుకొను జర భరంబున | నను రుసురై యున్న మువ్వు నడకించితి... ..(మనుచ. ౪ ఆ. ౮౪ పు). "ఉంకు - దే - అ - క్రి. ఎగురు. గీ. నీర ముంచిన సొరకాయ యెగసినట్లు | | ఉంకు చెండు విధంబున..... దాఁటె నిట్టి. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౨౮ పు). దీనినిబట్టి, 'ఉంక' అనుటకంటె 'ఉంకు' అనుట యుక్తమని తోచెడి.

ఇ - ఉ - ఋల కించుక్కు పరంబగునపు డయు గవు గ

బాలవ్యా. రుక్కులగు. ౬౪.

3.౨౬ II వివ. జి - జయించు, నీ - నయించు, ద్రు - ద్రవించు,

లూ - లవించు, ధృ - ధరించు, త్యా - తరించు.

సంజీవని. 3.౨౬ II వివ:—అయుక్ + అవుక్ + అరుక్ = అయు గవు గరు క్కులు. ఇ - ఉ - ఋల కనఁగా "ఇ - ఉ - ఋ" అనునవి తుదినిగల థాతువుల కించుక్కు పరంబగునపుడు వరుసగా "అయుక్కు - అవుక్కు - అరుక్కు" అనునవి యాగమంబు లగునని యర్థము. అయుగాదులు కిత్తులుగాన థాతువున కంతాగమ ము లగును. 'ఇ - ఉ - ఋ' అనునవి తపర కరణము లేకుండ నిర్దేశింపఁబడినవి గాన వాని దీర్ఘములు తుదినిగల థాతువులకును సంతాగమము లగునను సర్థము

లభించును గావున నించుక్కు పరంబగునపుడు 'ఇ - ఈ' లు తుదినిగల ధాతువులకు 'అయ్' అనునదియు, 'ఉ - ఊ' లు తుదినిగల ధాతువులకు 'అవ్' అనునదియు, 'ఋ - ౠ' లు తుదినిగల ధాతువులకు 'అర్' అనునదియు సంకాగమములగు నని సూక్తాథము. "అయవరన్వితైవ భవే" త్తను చింతామణి యుపదేశించిన 'అయవర్' చరిణి ప్రక్రియయే యందు సూత్రింపబడెనని యెఱుంగునది. ఉపకృతుల కృత్ ప్రత్యయ పరకత్వమునందు ధాతువు తుది స్వరమునకు వచ్చు గుణమును దర్వారతనగు 'అయ్' మున్నగు సంధికార్యములును నిట్లు నిర్వహింపబడెను. ఇంక లఘూ పథంబులకగు గుణాదేశ మెట్లును బా. క్రి. ౬౬ సూత్రమున నుపదేశించుచునే యున్నాడు. ఇట్లు మార్గాంతరముచు ద్రొక్కుటచే: గల్గిన లోపములను ౩౨౬ I విషయమునఁ గొన్నిటిని జూపియే యున్నాను. ఇంకను 'యథాప్రసీద్ధి ధాతునాం | ప్రయోగః సప్తతో భవే' త్తను రీతిని సూరి వచింపమింజేసి ప్రకృత సూత్రము చొప్పున 'ను' మున్నగు ధాతువులచుండి "నవించు" మున్నగు ధాతువులు సాధువులె యను నపసీద్ధాంతము దుర్వారమె యగుచున్నది. ఋషియు. బా. క్రి. ౬౫ సూత్రము - 'నిర్జి నామంబుల కయుగాగమంబు గలుగదు' - మున్నగు సూత్రముల నుపదేశించుకొను ప్రక్రియా గౌరవమును గల్గుచున్నది. ఉదా:- 'జ' ఇది 'ఇ' కారాంత ధాతువు - దీనికి 'అయ్' అను నాగమము రాఁగా 'జి+అయ్+ఇంచు' అని యగును. ౭౫ విషయముచొప్పున నిత్యమగు నపవాది స్వరసంధి కల్గఁగా 'జయ్+ఇంచు = జయించు' అను తత్సమ ధాతురూప మేర్పడును. ఇట్లే - 'నీ+ఇంచు = నీ+అయ్+ఇంచు = నయించు' అను ధాతురూప మేర్పడును. ద్రు - ద్రవించు, లూ - లవించు, ధృ - ధరించు, త్యూ - తరించు - మొ. అనుభవించు - సంభవించు మున్నగు చోటులందును నిట్టి రీతినే రూపసీద్ధి నెన్నునది.

నిర్జి నామంబుల కయు గాగమంబు గలుగదు. ౬౫.

బాలవ్యా. నిర్జికి నామధాతువుల కయుగాగమంబు గలుగదు.

౩౨౬ III విష. నిర్జించు - నుతించు - స్తుతించు. ఈ జ్ఞాపకంబుచేతనే నామంబులకు ధాతుత్వ వివక్షయందు దించు గాగమంబగునని యెఱుంగునది. శయనించు - పయనించు.

సంజీవని. ౩౨౬ III విష:-నిర్జి యనఁగా 'నిర్' అనునది పూర్వమందుగల జి ధాతువు, నామంబనఁగాఁ బ్రాతిపదికము. "నామము లనఁగా ధాతువులనుండి గలిగిన నామవాచకములు" (బా. సా. వే. ౪౩౮ పు). అను నిర్వచనము సరికాదు. ఇది యంగ్లీషు సంపర్కమున వచ్చిన శబ్దము. నామవాచకమనఁగాఁ జేరిని దెల్పునది.

పేరును దెల్పునవి మాత్రమే కాక విశేషణ సర్వనా మావ్యయములెల్ల నామములే ప్రాతిపదికములేకదా. నిర్ వర్ణక ‘జి’ ధాతువును ‘నుతి - స్తుతి’ మున్నగు నామ ధాతువులును ‘ఇ’ వర్ణాంత ధాతువులయైనను వాని కించుగాగమము పరమగునపుడు ‘అయుక్’ అనునది రాదని సూత్రార్థము. ఉదా:—నిర్జించు - నుతించు - స్తుతించు - మొ. ‘నిర్జయించు - నుతయించు’ మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గినేరవని తాత్పర్యము. కా. శ్రీమాన్యా భయ మప్రమాదమున నిర్జించున్ దృఢస్వాంతుఃఙై (శాంతి. ౫ ఆ. ౧౧౬). ఉ.....సమరంబున ని | ర్జింతునకాక యంచు వికసిల్లె.....(ఆర. ౬ ఆ. ౫౦).

బా. క్రి. ౬౩ సూత్రముచొప్పున సంస్కృతధాతువులకును సంగలాద్యాచ్ఛిక ధాతువులకును మాత్రమే యించుగాగమము విధింపబడుటంజేసి ‘నుతి - స్తుతి’ మున్నగు సంస్కృతనామముల కించుగాగమప్రాప్తియే లేకున్నను నట్టివానికి ధాతువులకు విధింపవలసిన యయ్యుగాగమ నిషేధము వచింపబడుటంజేసి నామములకును ధాతుత్వ వివక్ష చేయనగు నను నర్థమీ సూత్రముచే జ్ఞాపకవిషయ మగుచున్నది. కావున నామంబులకును ధాతుత్వ వివక్ష చేసి ధాతువులకువచ్చు కార్యములను ఘటించనగునని “ఈజ్ఞాపకంబుచేతనే.....” ఇత్యాదివాక్యముచే సూరి వివరించినవాడయ్యెను. దీనిచే - ‘నుతి - స్తుతి’ అను ‘ఇ’ వర్ణాంతనామములేకాక వెక్కునామములు ధాతువులగుచున్నవని విశదపఱచుట కుదాహరణాంతరము లియ్యబడుచున్నవి. శీ - ధాతు ల్యుడంత రూప మగు ‘శయన’ శబ్దమునుండి ‘శయనించు’ అను నామ ధాతు వేర్పడుచున్నది. సూరి ‘పయనించు’ అనుదానిని నామధాతువుగా నుదాహరించుట సరికాదని తోచెడిని. ‘అడకము - తిలకము’ మున్నగు నాచ్ఛిక శబ్దములనువలెనే ప్రయాణశబ్దభవమగు ‘పయనము’ అనుదానిని సయితము ‘అంగలాదుల’ లోఁ జేర్చి సాధించుకొనుట యుక్తము. అనన్యగతిక స్థలములందు మాత్రమే నామములకు ధాతుత్వ వివక్షచే ధాతుత్వమును జ్ఞాపకసీధముగా నంగీకరించుట యుక్తముగదా. కాన నిట సంస్కృతనామములకువలెనే యాచ్ఛికనామములకు ధాతుత్వ వివక్ష చేసికొని కొన్ని యంగతికములగు “ఎదురు+చు = ఎదురుచు - చిగురు+చు = చిగురుచు” మున్నగు రీతిని ‘చుగాగమము’ (బా. క్రి. 23 సూ) చేర్చిన ధాతువులను సాధించుకొనుట యావశ్యకము. (బాల. ప్రకీ. ౨౦ సూ. చూడు.)

సంస్కృతంబునకు లఘూపధంబున కించుక్కు పరంబగు

నపుడు గుణంబగు. ౬౬.

[బా. క్రి. ౬౬ సూ]. ఉపకృతి - సంతాపించు, సూరి నామధాతువనరాదు. ౨౦౦

ఆ - ఏ - ఓ - ఈ మూడును గుణంబులు నాబడు.

3౨౬ IV విష. ఋష్టానికంబగు గుణంబు రపరంబులు యుండు.

బాలవ్యాస సంస్కృత ధాతుపథలకు ఇ - ఉ - ఋ - అనువానికి సొరిదిని ఏ - ఓ - ఆర్ - అనునవి యించుక్కు పరం బగునపు డగునని యెఱుంగునది. ఛిద్ - ఛేదించు, భిద్ - భేదించు, ఘుష్ - ఘోషించు, ఫుష్ - పోషించు, వృష్ - వర్షించు, హృష్ - హర్షించు.

సంజీవని. 3౨౬ IV విష:—ఇంచుక్కు పరమగునపుడు లఘూపథంబగు సంస్కృతధాతువు నుపధయగు స్వరంబునకు గుణాదేశం బగునని సూత్రాగ్రము. బా. క్రి. సూ. ౧ సూత్రమగు. ‘ధాతువునకు’ అనునది యనువృత్తికాంగాదానికి ధాతు పథలకని యర్థముచేయుచు సూరియే ‘సంస్కృత ధాతుపథలకు’ ఇత్యాదివాక్యమున వివరించెను. సొరిది ననగా వరుసగానని యర్థము. కాన ‘ఇ’కారమునకు ‘ఏ’కారము ‘ఉ’కారమునకు ‘ఓ’కారము ‘ఋ’కారమునకు ‘ఆర్’ అనునదియు నాదేశంబులగునని యెఱుంగునది. గుణాదేశస్వరూపము కల్పితరువున 3౨౬ విషయమున విశదీకరింపబడెను. ఆషయమునే సూరియు ‘ఆ - ఏ - ఓ’ ఇత్యాదివాక్యమున వివరించెను. ఉపధ యరగా “అలో ౭న్త్యా త్పూర్వ ఉపధా” (౧-౧-౬౫). “అన్త్యాదలః పూర్వో వర్ణ ఉపధాసంజ్ఞః ప్యాత్” (నీ. కా. అజం. ౨౮౯ సూ). అనుచొప్పునఁ దదివర్ణమునకు ముందటి యక్షర ముపధ యనంబడును. ఉదా:—‘ఛిద్’ మున్నగు సంస్కృతధాతువులు లఘూపథంబులు. తుది వర్ణమగు డకారమునకు ముందటనున్న ఛకారముమీఁది ‘ఇ’కారము ‘ఛిద్’ ధాతువులోని యుపధాక్షరము - సంస్కృతమునఁ బొల్లు హల్లు పరమయియున్నను బూర్వ స్వరము గురువు కావేరదనియు నది లఘువే యనియు నీవటకు (విస్తర. I. 3౦ IV విష) విశదీకరింపబడెను. కావున నట్టి ‘ఛి’ వర్ణముమీఁది ‘ఇ’కారమునకు ‘ఏ’అను గుణాదేశము రాఁగా ‘ఛే’ అగును. ఛిద్ + ఇంచు = ఛేదించు, ఇట్లే “భిద్ + ఇంచు = భేదించు, ఘుష్ + ఇంచు = ఘోషించు, ఫుష్ + ఇంచు = పోషించు, వృష్ + ఇంచు = వర్షించు, హృష్ + ఇంచు = హర్షించు.” అనువాని ప్రక్రియ నాయు నది. ‘పీడ్ - భూష్’ మున్నగునవి లఘూపథంబులు కామింజేసి గుణాదేశంబు రాదు. పీడించు - భూషించు - మొ. ఉపస్థములతోఁ గూడినను నిట్టిరూపములు గల్గును. ఆమోదించు - సమ్మోదించు - మొ. సంతాపించు మున్నగు నుపకృతులకు వెనుకఁజెప్పిన (బా. క్రి. ౬౫ సూ) జ్ఞాపక శాస్త్రపద్ధతియే గతియని సూరి పక్షమున నెఱుంగునది.

1562 సంకోచించు = వెనుదీయు. సంకుచించు = ముణుగు [3.౨౬ V వి. సంజీ.]

సృశికి గుణంబు విభాష నగు. ౬౭.

స్పర్శించు = స్పృశించు.

లిఖ భుజ రుచ కృశంబులకు గుణంబులేదు. ౬౮.

బాలవ్యాకరణ లిఖించు - భుజించు - రుచించు - కృశించు. కుచ ధాతు

వివరణము. వ్రనకు గుణంబు లేదని యొకండు వక్కాణించె నది

3.౨౬ V విషయము. గ్రాహ్యంబు గాదు.

సృజికి నిర్మితిని గుణంబులేదు. ౬౯.

చతుర్థుండు ప్రజలను సృజించె. ఆతండు విషయంబుల విస్మరించె.

సంజీవని. 3.౨౬ V విషయము:—లఘూపధంబులకు గుణం బెల్లయెడలను గన్పట్టుకుండుటచే గల్లు కొన్ని విశేషములను సూరి మూడుసూత్రములతో వివరించెను. 'స్పృశ్ + ఇంచు' అనుచో గుణంబు వైకల్పికంబు - స్పృశించు - స్పర్శించు. లిఖ - భుజ - రుచ - కృశ ధాతువులకు గుణము రాదు. లిఖ్ + ఇంచు = లిఖించు, భుజ్ + ఇంచు = భుజించు, రుచ్ + ఇంచు = రుచించు, కృశ్ + ఇంచు = కృశించు. బా. క్రి. ౬౬ సూత్రముచొప్పున వీనికి గుణంబు వచ్చిన "లేఖించు - భోజించు - రోచించు - కర్శించు" అను నవశబ్దములు గల్లునుగాన నట్టివాని నీసూత్రముచే సూరి నివారిం చెను. సృజ్ ధాతువునకు నిర్మించు అనునది యర్థమగునపుడు గుణంబు లేదు. సృజ్ + ఇంచు = సృజించు = సృష్టిచేయు. క. ఏవిధి సృజింతు లోకము! లే వాడు... (శాంతి. ౬౭. ౪౮౨ పు). 'వి' అనుదానితోఁ గూడునపుడు దానికి విడుచుట యను నర్థము కల్గును. వి + సృజ్ + ఇంచు = వి + ర్జ్ + ఇంచు = విసర్జించు = విడుచు. సం + కుచ్ + ఇంచు = సంకోచ్ + ఇంచు = సంకోచించు = వెనుదీయు. గుణాభావముతోడి రూపమును శబ్దరత్నాకరమున నుదాహరింపబడెను. ఈ ధాతువునకు బా. క్రి. ౧౨౧ సూత్రము చొప్పున బ్రత్యేక ప్రయోగములేదు. "సంకుచించు - సం - ఆ - క్రి - సంకోచమునందు. ఎ.గీ. సుందరత్వమునకుఁ జోటిచ్చి తా సంకుచించె ననగఁ గడుఁ గృశించె నడుము. (కవిక. ౧ ఆ)." (శ. ర). "సంకోచించు - సం - ఆ - క్రి - సంకోచముకొందు" (శ. ర). సూరివివరింపలేదుగాని, సంపూర్వక కుచ ధాతువునకుఁగూడ "ముణిఁగిపోవు" అను నర్థమున గుణంబు రాదనియు 'వెనుదీయు' అను నర్థమున గుణంబు వచ్చుననియుఁ జెప్పట యుక్తమని తోచెడిది.

బాలవ్యా. సర్వంబునకుం బ్రేరణంబునం దించు క్కగు. ౭౦.

3.౨౬ VI విషయము. వచింపించు - వచింపించు - ఆవృత్తింపించు - వండించు - పండించు.

[బా. క్రి. ౨౦ సూ.] “తత్ర తృతీయా...” కర్తార్థవిషయమనరాదు. ‘అహో’, 1563

సంజీవని, 3౨౬ VI విభ:—సర్వంబునకున్ = సర్వవిధములగు ధాతువులను ప్రేరణార్థమునం దించు గాగమం బగునని యర్థము. సర్వవిధములనుటచేత స్వార్థేంచు గాగమముతోఁ గూడిన సంస్కృతధాతువులకును, స్వార్థేంచు గాగమముతోఁ గూడిన యంగలామలకును జదువు-పండు మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులకును ప్రేరణార్థమున నించుగాగమం బగునని తాత్పర్యము. ధాత్వర్థిభూత వ్యాపారము నొరు జరుపునట్లు వేతొకరు ప్రేరించుట ప్రేరణార్థ మనబడును. వచ్+ఇంచు = వచించు. స్వార్థేంచు గాగమ యుక్తరూపము. రాముఁడు సత్యమును వచించెను. కైక రాముని సత్యమును వచింపించెను. రాముఁడు సత్యము వచించునట్లు కైక ప్రేరించె నని యర్థము. ‘వచించు+ఇంచు’ అనుచో బాల. క్రి. ౮౭ సూత్రముచొప్పునఁ జేరణేంచు క్షరకత్వమున స్వార్థేంచుక్ చకారమునకు “ప”కారాదేశము రాఁగా “వచింపు+ఇంచు = వచింపించు” అనురూపము సిద్ధించును. ఇట్లే - పచింపించు - రక్షింపించు - మొ. ‘అవుల’ అను ధాతువునకు బా. క్రి. ౬౩ సూత్రముచొప్పున నంగలాది స్వార్థేంచుక్కు రాఁగా “అవులించు” అని యేర్పడును. దానిపైని ప్రేరణేంచుక్కు నిల్చునపుడు స్వార్థేంచు క్షకారమునకు ‘ప’కారాదేశము రాఁగా “అవు లింపించు” అను రూప మేర్పడును. ఇట్లే ‘అరగింపించు’ మున్నగు రూపములను సాధించుకొనునది. ‘పండు - పండు’ మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులపైని ప్రేరణార్థమున ‘ఇంచుక్కు’ నిలువఁగా. పండించు - పండించు - మొదలగురూపములు గల్గును. అప్రేరణార్థంబునందలి కర్త కర్తంబగును. రాముఁడు పాతమును జదివెను. గుర్రపు రాముని బాతమును జదివించెను. భరతుఁడు రాజ్యము నేలెను. రాముఁడు భరతునిచే రాజ్యము నేలించెను మున్నగుచోటులందుఁ గల్గు కారకవిభక్తుల విషయము ౨౩౬-౨౩౭ విషయములందు విస్తరింపబడెనుగాన నిట వ్రాయలేదు. “తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ | విభక్తీ సమృతే ఉభే” అను నధర్వణాకారిక ప్రేరణార్థవిషయ కమి యనియుఁ గర్తార్థవిషయకముగాఁ గవికరోభూషణాదులలో వ్రాయబడుట సరికాదనియు 3౮౯ విషయమునందును - విస్తర. I ౨౩౭ విషయమునందును విశేషీకరింపబడెను. సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ బ్రేరణార్థమున ఉచ్ఛే ప్రత్యయము విధింపబడెను (చూ. 3౨౬ విష). కానఁ బ్రేరణార్థమును నిజర్థమనియు వ్యవహరింతురు. ప్రేరణార్థక ధాతుప్రయోగ విశేషములు సవిస్తరముగ ౨౩౬ విషయమున బ్రదర్శింపబడెను. అంతంత ప్రేరణార్థక ధాతుప్రయోగములునైత మచటనే చూపబడెను. ఇంచుగాగమము చేరకున్నను ప్రేరణార్థమును నైతము తెలుపు ధాతు వంతర్గత ప్రేరణార్థక మనబడును. క.....శిత శర | కరం

1504 సూరి 'గ్రీయా యోగమున' అని నిల్పుట లేస్స [3౨౬ VII వి. సంజీ.]

పరలు గురిసె నుగ్రబంధుర గతులన్ (విరా. ౫ ఆ. ౧౪౫). (గురిసెన్ = కురియించెన్ = కురియునట్లు చేసెను). ఆ.వె..... | కలయఁ బెసినపుడు కలితనంబు | మేఱముదురు.....(విరా. ౪ ఆ. ౨౨3). (మేఱముదురు = మేఱయింతురు). సుజ్యోతముపైని 'చేయు' థాతువు సల్పి ప్రేరణార్థమును జోధించును. చ. మద మడఁగించి భూపతిసమాజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వజే | యుదునని పూని..... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౮౦ పు). మొ.

అగతీకంబు లగుభ్యాదులకిందు యోగంబులేదు.

౧౨౧. భూ-స్య-కృ-రేకృ-లోకృ-లోచ-పచి-లప-

ఇత్యాదులకు గతివిఘాతంబులగు థాతువుల కీభాషం

బ్రయోగంబు లేదు. ప్ర-పరా-అప-సమ్-అను-

అవ-సిన్-సిర్-దున్-దుర్-వి-ఆజ్-ని-

బాలవ్యా. అధి-అపి-అతి-సు-ఉత్-అభి-ప్రతి-ఋ-

3౨౬ VII వి. ఉప-ఊర్ ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును

గతిసంజ్ఞాకంబులు. ప్రాదు లిరువదిరెండు నుపసర్గంబులు

నాఁబడు. ప్రభవించు-ఆవిర్భవించు-ప్రసరించు-

సంస్కరించు-భస్మీకరించు-సాక్షాత్కరించు-అతి

రేకించు-ఆలోకించు-ప్రపంచించు-ప్రలపించు-

ఇత్యాదు లార్య ప్రయోగంబుల నెఱుంగునది.

సంజవని. 3౨౬ VII విష:—అగతీకంబులగు = గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁ

గూడని భూ. స్య. కృ. మొదలగు థాతువుల కాంధ్రభాషయందుఁ బ్రయోగము

లేదు. ఈ సూత్రములోని భ్యాదులు సంస్కృతవ్యాకరణ ప్రసిద్ధములగు

భ్యాదులు కావు. భ్వాద్యదాదీత్యాది దశవిధ గణ థాతువులలోనివి వెక్కు థాతు

వులు ప్రాదుల కూడిక లేనిచోఁ దెల్లుసఁ బ్రయోగార్హములు కావని తాత్పర్యము.

“ప్రాదులును ఊర్ ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును గతిసంజ్ఞాకంబులు” అను

సూరివాక్యము సరికాదు. ప్రాదులును ‘ఊర్.సాక్షాత్’ ప్రభృతులును గ్రియా యోగ

మునననగా గ్రియతోడి సమాసమున గతిసంజ్ఞ గలవగునని చెప్పట యుక్తము.

ఊర్ ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును వాని సమాసవిధులును 3౨౬ కల్ప

తిరువున వి సరింపఁబడెను. (వి సర్. 1). “ప్రభవించు-ప్రసరించు-సంస్కరించు-

ప సర్. 1 3౨౬ VII విష:—సూరి ప్రాదు లిరువదిరె. డటిప జూపి యవియు

“ఊర్” ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును గతిసంజ్ఞాకంబులుని నొకంధ కొన్ని

[బా. క్రి. ౧౨౧ సూ.] 'బా. గు. ప్ర.' కర్తకు సూరివాక్యము బోధపడలేదు!

'అతిరేకించు - ఆలోకించు - సంస్కరించు - ప్రపంచించు - ప్రలపించు' అనునవి 'ప్ర - పమ్ - ఆత - ఆ' అను ప్రాదులతో సమసించిన 'భూ - సృ - కృ' మున్నగు థాతువుల కుదాహృతములు. "అవిర్భవించు - సాక్షాత్కరించు" అనునవి "ఉరి - సాక్షాత్ప్రభృతులతో" సమసించిన "భూ - కృ" అను థాతువుల కుదాహృతములు. ఆవిశ్శబ్ద మూ రిప్రభృతులలోనది. ప్రాదుల కుపసర్గసంజ్ఞ ప్రకృతానుప్రసక్తముగఁ జెప్పబడినదెకాని యట దాని కావశ్యకత లేదు.

ప్ర+భూ - ప్రభవో+ఇంచు = ప్రభవించు = (పుట్టు) (భూ సత్తాయామ్). ("ఉరి = ఉరి అవ్యయ, అజ్ఞీకృత" శబ్దా. యి). ఉరికిరించు = అంగీకరించు.

ప్రాదులతోను, "ఉరి - సాక్షా" త్ప్రభృతులతోను సమసించిన థాతువుల నుదాహరించి యుండఁగా గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త ప్రాదులకు గతిసంజ్ఞను సూరి విధింపలేదనియు నుపసర్గసంజ్ఞను మాత్రమే విధించిననియు నస్థిముచేసికొని యీక్రింది రీతిని బ్రామాదికముగా వ్రాసెను. "మూలవాక్యంబునందు సూరిప్రభృతులకును సాక్షాత్ప్రభృతులకును గతిసంజ్ఞయున్నట్లును ప్రాదులకు నుపసర్గసంజ్ఞ మాత్రమే యున్నట్లును విభజింపబడినరీతిని దోచుచున్నది. ఇచ్చట యుపసర్గశబ్దంబు గతి సంజ్ఞకుంగూడ నుపలక్షణంబు లేదా యావాక్యంబునకు నీరీతిగా నన్వయించికొనవలయు....." (బా. గు. ప్ర. ౪౧౪ పు. ద్వి. ము). అని యీరీతిగా వ్రాసి యేదో యపమార్గమున నట్టియర్థము సంపాదించుటకుఁ గొంతగ్రంథమును వ్రాసెను. ఇట్లఁ బ్రాదుల కనావశ్యకమగు నుపసర్గసంజ్ఞ నుపదేశించి యర్థావశ్యకమగు గతి సంజ్ఞ నుపదేశింపకుండుటకు సూరి యున్నట్టుడు కాఁడుగదా? "గతివిరహితంబులగు థాతువులకీభావం బ్రయోగంబు లేదు" అని వ్రాసినవెంటనే "ప్ర - పరా....." మున్నగు నిరుపదిరెండు ప్రాదులను సూరి యేల వ్రాసెనని గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త తలంచెనో? ఆశబ్దముల కచట నన్వయ సంబంధ మేమని తలంచెనో? పిదప నుదాహృతుల నిచ్చుటలో "ప్రభవించు - ప్రసరించు - సంస్కరించు" మొదలగు ప్రాదులతోఁ గూడిన భూ-సృ మున్నగువాని నేల చూపెనని తలంచెనో? తెలియకున్నది. ఇట ననావశ్యకమగు నుపసర్గసంజ్ఞ బానికే గలదని చెప్పటకై ప్రాదుల నుదాహరించెనని ప్రకాశికాకర్త చెప్పి సాహసించునేమో? అట్లయిన "ఉరి ప్రభృతులకును సాక్షాత్ప్రభృతులకును గతిసంజ్ఞ నుపదేశించినపిదప నుపసర్గసంజ్ఞను వచించు. సందర్భమున వాసని సూరి వేర్కొని యుండఁదా? ఇంతకును సూరి "ప్ర - పరా....." మున్నగు నిరుపదిరెండు ప్రాదులను వ్రాసి "ఇవి ప్రాదులు" అనియైన వ్రాయలేదే! ఆశబ్దముల కచట దేనితో సంబంధము గలదని గుప్తార్థప్రకాశికాకారుడు భ్రాంతి నొందెనో తెలియకున్నది.

ఆవిర్భవించు = ప్రభవించు = పుట్టు. ప్ర+సృ = ప్ర+సర్+ఇంచు = ప్రసరించు = వ్యాపించు (సృ = గతౌ). సమ్+కృ = సమ్+కర్=సమ్+సర్+ఇంచు = సంస్కరించు = చక్కజేయు. (కృణో = కరిణే). భస్మన్+కృ = భస్మ+వికర్+ఇంచు = భస్మీకరించు = భస్మముగాజేయు. సాక్షాత్+కర్+ఇంచు = సాక్షాత్కరించు = ప్రత్యక్షమగు. అతి+రిచ్+ఘర్ణ = అతిరేక+ఇంచు = అతిరేకించు = అతిశయించు. (రిచ్ = సంపర్కే - వియోగేచ). “అతిరేక - పు. (అతి+రిచ్+ఘర్ణ) అతిశయే - భదే - ప్రాధాన్యే - అధిక్యేచ” (శబ్దస్తో) అనుచోప్పన “అతిరేకించు” అనునది “రిచ్” థాతుసంబంధి యనుట యుక్తము. సూరి ‘రేకృ’ థాతు సంబంధిగా నుదాహరించుట సరికాదని తోచెడిని. “రేకృ శక్జాయామ్” అను థాతువునకు సంబంధి యన్నచో బ్రసిద్ధమగు ‘అతిశయించు’ అనెడి యర్థము సంగతము కానేరదు. “రేక - పు.....(రేక+రిచ్) శక్జాయామ్ - నీచే - భకేచ - (రేక+అ) సన్దేహే - స్త్రీ - టాప్” (శబ్దస్తో) అని రేకథాతుజ శబ్దార్థములు వెలయుచున్నవి. ఆ+లోక+ఇంచు = ఆలోకించు = చూచు (లోకృ = దర్శనే). ఆ+లోచ+ఇంచు = ఆలోచించు = ఆలోచనముచేయు (లోచ దీప్తా) (లోచ దర్శనే). ప్ర+పచి+ఇంచు = ప్రపంచించు = విస్తరించు. (పచి వ్యక్తికరణే). ప్ర+లప+ఇంచు = ప్రలపించు = జల్పించు - పలవించు (లప = కథనే). “ఇత్యాదు లార్యప్రయోగంబుల నెఱుంగునది” అనుటచేత గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతో సమసించిన థాతువుల ప్రయోగము నార్యప్రయోగంబుల ననగా మహాకవి ప్రయోగముల ననుసరించి తెలిసికొనవలయునని తాత్పర్యము. ఈసూత్రముచేతనే “యథాప్రసిద్ధి థాతూనాం । ప్రయోగ స్సమ్యతో భవేత్” అను (3.౨౬ విష). నభర్వణకారికార్థమును సంగ్రహించుటకు బా. గు. ప్ర. కర్తృ యత్నించెను. కాని యీసూత్రము గతి సంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁగూడి ప్రయోగింపఁబడు థాతువులను బ్రసంగించునదగుటచే నిందలి సూరివాక్య ముట్టిథాతువుల విషయమునే వచింపఁగల్గునుగాని సంస్కృత థాతువులెల్లఁ దెల్లన యథేచ్ఛముగా బా. క్రి. ౬3-౬౯ సూత్రములచోప్పనఁ బ్రయోగింపరాదనియు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగా మాత్రమే సంస్కృత థాతువులను దెల్లన వ్యవహరింపవలయుననియు నుపదేశించుచున్న “యథాప్రసిద్ధి థాతూనాం । ప్రయోగ స్సమ్యతో భవేత్” తనెడి యభర్వణ కారికయర్థమును సంగ్రహింపఁజాలదు. (విస్తర). II

విస్తర. II 3.౨౬ VII విష:—“ఈ సూత్రస్థమైన యగతిశబ్దమున కేకశేషముగాని లేక యావృత్తిగాని చేయవలయును. ఇపుడు గతిసంజ్ఞావిరహితములయిన భ్యాదులకు నిందుఁ బ్రయోగములేదన్న యొకయర్థమేకాక యగతికంబు లనఁగా

నశరణంబులు=కవిప్రయోగ శరణములుకాని భావదులకు నీభాషయందుఁ బ్రయోగంబులేదన్న యర్థాంతరమును నగును. కవిప్రయోగము లుండెనేని గతిసంజ్ఞా శబ్దరహితంబులైనను సాధువని ద్వితీయాధ్య తాత్పర్యము. కనుకనే జయించు - ఈడించు - భ్రమించు - స్మరించు - హరించు - బోధించు - రక్షించు - ఇత్యాదులు రక్షితంబులయ్యెను." (బా. గు. ప్ర. ౪౦౫ పు. ద్వ. ము). ఈవాక్యముల నరయంగా "అగతికంబులగు భావదులకనెడి ప్రకృతసూత్రము (బా. క్రి. ౧౨౧ సూ) సంస్కృతభాతువులెల్ల గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁ గూడినపుడే తెలునఁ బ్రయోగార్హములగుననియు నిందలి భావదులనునది సంస్కృత భాతువులన్నిటిని దెలుపుననియు గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యపార్థముచేసికొనెనని స్పష్టపడుచున్నది. ఇది కేవలము భ్రాంతిమూలకము. సంస్కృతభాతువులెల్ల సాధారణముగాఁ దెలున నించు క్కుతోఁగూడి ప్రయోగార్హము లగుననియు జేవో కొన్ని మాత్రమే భూ - సృ - కృ - మున్న గునవి గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁ గూడినంగాని ప్రయోగార్హములు గానరవనియు నట్టి ప్రాదులతోఁగూడినను గూడకున్నను గొన్ని (ఆద్. భక్షణే. తనువి విస్తృతే. కము = కాంతా. తుధ = బుభుక్షూయామ్. సా = సానే - దా = దానే. థా = థారణే - ము). తెలునఁ బ్రయోగార్హములే కావనియు (అనుబంధము) నట్టి విశేషములు మహాకవిప్రయోగ వేద్యములనియు నీయనకు బోధపడలేదు. బా. సా. పే. వ్యాఖ్యాతకును నీ బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాతృ భ్రాంతి కొంత యావేశించిన దయ్యెను. "ప్రాదు లిరువదిరెండు నుపసర్గములును నాఁబడు ననుటంజేసి వానికి గత్యుపసర్గసంజ్ఞలు రెండునుగలవని యర్థము గ్రహింపవలెను. నాఁబడునను పదమునకు ముందటినముచ్చయ ను వర్ణము స్థిరము పరముగ లోపించెనుగాన నద్దాని మాత్రగఁ గొని....." (బా. సా. పే. ౪౦౫ పు.) మొదలగు నసంగత ప్రసంగము లట్టి భ్రాంతిచేతనే చేయవలసిన వాఁడయ్యెను.

అనుబంధ. విస్తర. II 3౨౬ VII విషయము:—'గమ్' భాతువునకుఁ బ్రత్యేక ప్రయోగమున నించుగాగమయోగము భారతాది గ్రంథములలోఁ జూపట్టలేదు. కాని సోమనారాధ్యాదులు ప్రయోగించిరి. ద్వీపద. గమియింపరానట్టి గమకంబు వాడు | గమియించువారికి గడసూపువాడు. (బసవ. ౬ ఆ. ౪౦౮ పు). క... ..శీ | తనగంబు గమించి షడా | నన జన్మస్థాన.....(భాస్క. బాలకాం. 3౫2 పు). ఉ.....త్రిపథంబుల నిట్లు గమించె గాన..... |త్రిపథగావ్యాయయై.....(భాస్క. బాలకాం. ౪౫౯). సూ. రా. నిఘంటువున నీశబ్దము చూపఁబడెను.

రజ్జతి ఘట్యాదీనామ్ | బిన్దో శ్చస్యాపి లా వ్రభౌ
భవతః. (ఆం. చి. క్రి. ౧౩ కా. అహో. ౪౯౦ పు).
నన్నయా తత్రోభయో ర్భవే దే కో | లకార ఇతి కేచన (వికృ.
దర్శణీయము. క్రి. ౧౩ కా. అహో. ౪౯౧ పు).
322 విషయము. నతుణౌ భవేచ్చ లోపో | జ్యోర్థే యో వర్తతే పరే
తస్మిన్ (ఆం. చి. క్రి. ౧౪ కా. అహో. ౪౯౩ పు).
తద్యతాం క్వచి వైకళ్యం స్యా | చ్చుబ్ధకక్తి ర్హితా
దృశీ (వికృ. క్రి. ౧౧ కా. అహో. ౪౯౧ పు).

కల్పతరువు. 322 విషయము:—రజ్జతీత్యాది:—రజ్జతి ఘట్యాదీనామ్ = “రజ్జ్ ఘట్” మున్నగు ధాతువులయొక్క, బిన్దో: - చస్యాపి = బిందుపూర్వక చవర్ణమున కనగా “ఇంచు” అనుదానిలోని ‘ంచ’ అను భాగమునకు, లా - ఉభౌ = రెండు లకారము లాదేశములుగ, భవతః = అగుచు. కావున నించుగాగమ పరిశిష్టభాగ ముతో లద్విత్వము కూడగా “ఇ+ల్+ల్+ఉ=ఇల్లు” అని యేర్పడును. “రజ్జ్+ ఇంచు = రంజిల్లు = అను రాగిల్లు. ఘట్+ఇంచు = ఘటిల్లు = కలుగు = సంభ వించు” అను రీతిని రూపము లేర్పడును. ‘రంజించు = రంజిల్లజేయు; ఘటించు = ఘటిల్లజేయు.’ ఇవి జిజింసలు ముందు సాధింపబడును. (“రన్జ రాగే..... ఆసక్తా - ఆక. భ్యాది.....రజతి.....ఘటచేష్టాయామ్ - భ్యాది - ఆత్త - ఆక.....ఘటతే”. శ్మస్త్రీ).

తత్రేత్యాది:—తత్ర - ఉభయోః = ఆరెండు లకారములలో, ఏకో లకారః = ఒక లకారముమాత్రమే, భవేత్ = అగుననగా నిల్పుటయుఁ గలదని, కేచన = కొందఱు చెప్పుదురు. ఇది వైకల్పికమని భావము. ‘ఉదా:—రంజిల్లు = రంజిలు, కంపిల్లు = కంపిలు - మొ.

నతుణౌ విత్త్యాది:—నతుణౌ = ప్రేరణార్థకేంచుక్కు పరమగునపుడు స్వార్థేంచు గృహమునకు లకారద్వయాదేశము రాదు. మతీయుఁ బ్రేరణించు గాగ మునకును లకారద్వయాదేశము రాదు. జ్యోర్థే యః వర్తతే = ప్రేరణార్థమందు వర్తిల్లునట్టి యే యిచ్చుచుక్కుగలదో, తస్మిన్ పరే=అది పరమగుచుండగా, భవేచ్చ లోపః=స్వార్థేంచుక్కునకు లోపమునైతము కల్గును. “రంజిల్లించు - రంజించించు - రంజింపించు” మున్నగు సనిష్టరూపములు కల్గినవని తాత్పర్యము. ఉదా:—రాజు జనులను రంజించుచున్నాడు = రాజు జనులను రంజిల్లజేయుచున్నాడు = రాజు జనుల పనురాగపడునట్లు చేయుచున్నాడని యర్థము. ఇట్టియెడల, రాజు నదృశ్య

[బా. క్రి. 20-21 సూ.] కర్త కర్తృత్వ వివక్షయందు. 'ఇంచ' నకు 'ఇల్లు'. 1569

వర్తనముచే జనులె స్వయముగా ననురాగపడుచున్నారను నర్థమున, ననగాఁ గర్తమునందుఁ గర్తృత్వ వివక్ష గల్గునపుడు, (దీనినె సంస్కృత వైయాకరణులు కర్తకర్త యని వ్యవహరింతురు) కొన్నియొడల థాతుస్వాధ్యేంచు గాగమమునకు 'ఇల్లు' అనునది యాదేశమగునని ఫలితార్థము. ఇట్లే రాముఁడు శివధనువును భేషించెను (భేషిల్లఁజేసెను). దీని కర్తకర్తృత్వమున - "శివధనువు స్వయముగ భేషిల్లెను." అనినిల్చును. ("బాలస్వభావ సులభేన కుతూహలేన | కృష్ణం ధను ర్భగవతో వృషభ ధ్వజస్య | తత్రానుషణ్ణిక మషుక్లభ మిదృశంతు | సంవృత్త మత్ర న మయా గణిత స్త్వ మాసీ" అనర్ఘరాఘవము ౪ అం.) ఇట్టియొడల థాతువు స్వయముగా సకర్త కమె యయినను సకర్తకముగ నేర్పడుచుండును. ఈవిషయమును సంబంధించిన సంస్కృత వ్యాకరణవిషయము లిట నుదాహరింపఁబడుచున్నవి.

"కర్తవత్కర్తృణా తుల్యక్రియః. (3-౧-౨౭) కర్తృస్థమా క్రియయా తుల్యక్రియః కర్తా కర్తవతో స్యాత్.....కర్తు రభిహితత్వాత్ ప్రథమా - పచ్యతే ఓదనః - భిద్యతే కాప్తమ్ = (కష్టభేదిల్లుచున్నది).....(సి. కా. కర్తకర్తృ. ౨౭౬౬ సూ)."

"ధవతో ధఘోఽధే.....క్రియమాణంతు యతో కర్త. స్వయమేవ ప్రసిద్ధతి. సుకరైః వై వృద్ధైః కర్తుః | కర్తకర్తేతి తద్విదుః" (ముగ్ధ. ౯౨౭ సూ). దీని దుర్గాదాసవ్యాఖ్యః— "కర్తృస్థ భావథాతునామేవ కర్తృణః కర్తృత్వవివక్షా. యథా - పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవ, భిద్యతే కాప్తం స్వయమేవేత్యాది. ఆతి దేశిక మనిత్య మితిన్యాయాతో కర్తృస్థ భావథాతునాం న స్యాదితి బోధ్యమ్. తేన ఖాద్యతే ఓదనః స్వయమేవ-గమ్యతే గ్రామః స్వయమేవ-ఇత్యాది న స్యాత్. తథాచ కర్తృస్థః పచతే రాభవః | కర్తృస్థాశ్చ భిదాదయః | బుధస్తు భావః కర్తృస్థః | కర్తృస్థాశ్చ గమాదయ ఇతి ప్రాశ్నః. పచతే రాభవ స్తణ్ణులాదీనాం విక్లిప్తి స్తణ్ణులాదిష్వేవ భవతి నతు పాకకర్తరి. ఏవం భినత్యాదే రాభవః భేదాదిః కాప్తాదిష్వేవ నతు భేదాది కర్తరి. బుధే రాభవో జ్ఞానం శిష్యేష్వేవ నతు గ్రన్థాదౌ. ఏవం గమాదీనాం భావః పాదచలనాది ర్గమనాది కర్తృష్వేవ నతు గ్రామాదా విత్యర్థః" - దీనినిబట్టి సంస్కృతమున సకర్తక థాతువులందే కర్తకర్తృత్వము గల్గునని తేలుచున్నది. 'రనెజ్-ఘట్' మున్నగు సకర్తకముల యించుగ్భాగమునకే లకార ద్వయాదేశము నన్నయచే విధింపఁబడెనుగాన వాని ప్రేరణార్థకత్వమందలి కర్తమునుబట్టి వానియందుఁ గర్తకర్తృత్వమును జింతామణికర్త వివక్షించెనని తలంపవలెను.

పయితిని తెల్లనందును సకర్త కాకర్తకములకుఁ గర్తృస్థభావథాతువులగు 'భిద్' మున్నగువానికే లకారద్వయాదేశము కల్గును. కర్తృస్థభావములగు బుధా

దులను చేతులు. రాజు జనులను రంజించుచున్నాడనగా రాజు జనులను రంజిల్లు చేయుచున్నాడు. రంజభావము భావమును రంజము జనులయందే యుండునుగాన రంజభావపు కర్తృస్థభావము ఉండదును. కావున "జనులు స్వయముగ రంజిల్లుచున్నాడు" అని యగును. ఇట్లే రాముండు కష్టము భేషించుచున్నాడనగా గట్టము భేషిల్లు చేయుచున్నాడనగా విటుచుచున్నాడని యర్థము. ఇటు 'భిద్' అనుదాని భావమును భేషమనగా విటుగుట కర్తృమగు కష్టయందే యుండునుగాని రామునందుండనేరదుగాన 'భిద్' ధాతువు కర్తృస్థభావ మనిపించుకొనును. కావుననే దాని యింఁచి గృహమునకు లకారద్వయాదేశము గల్గును. కష్ట స్వయముగా భేషిల్లుచున్నది యను రూపము గల్గును. గంగ సముద్రమును సంగమించుచున్నది. ఇటు సంపూర్వక గమిధాతుభావ మనగా సంగమము కర్తృభూతమగు గంగయందుండునుగాని సముద్రమందుండునదికాదు గాన నది కర్తృస్థ భావధాతు వనడగునుగాఁ బట్టి దానియందు లకారద్వయాదేశము గల్గ దనగా "సముద్రము స్వయముగా సంగమిల్లుచున్నది" అను ననిష్టరూపము కల్గనేరదు. ఇట్టి వాడుకల పోలికలు సంస్కృతాంధ్రముల యత్యంత ప్రాచీన నిరూఢసంబంధమును విశ్వసించఁజేయుచున్నవి.

తద్వతా మిత్యాది:—తద్వతామ్ = అట్టి "ఇంచు - ఇల్లు" అనునవి గల ధాతువులకు, క్వచిత్ = ఏకానొకప్పుడు, విక్యం స్వాత్ = అభిన్నార్థ బోధకత్వమును గల్గును. అనగా నించుగాగమ ఘటితరూపము ప్రేరణార్థము నియ్యక "ఇల్లు" అను దానితోఁ గూడునప్పటి యర్థమునే యనగా స్వార్థమునే బోధించుటయు; మహాకవి ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నదని తాత్పర్యము. ఇట్టి నియమభంగము నన్నయ భారతభాగమున యతిప్రాసఘటితములగు మూర్ఖరానిష్ఠలములందుఁ గన్పట్టలేదు. "ఇంచు - ఇల్లు" అను రెండిటితోడను నొక్కధాతువే పర్యాయముగాఁ గూడుటయు (వర్తిల్లు - వర్తించు) రెండురూపములలో 'ఇల్లు' అనుదానితోఁ గూడినది యకర్తృకమగుచు స్వార్థమునే బోధించుటయు 'ఇంచు' అనుదానితోఁ గూడినది స్వార్థమును ప్రేరణార్థమును వేర్వేలుగా నిచ్చుటయుఁ గలదు. మఱియుఁ గొన్ని ధాతువులకు స్వార్థమునందు 'ఇల్లు' అనునది నిల్చుటయు దానికిఁ ప్రేరణార్థబోధకమగు 'ఇంచు' చేరికయే యుండుటయుఁ గలదు. మూర్ఖిల్లు (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౭౪). ఇట్టివెల్ల మహాకవి ప్రయోగములనుబట్టి తెలిసికొననగును. 'ఇల్లు' అనుదానితోఁ గూడిన దెన్నడును సకర్తృకము కానేరదు.

ప్రయోగములు:—(౧) స్వార్థమున 'ఇల్లు' ప్రేరణార్థమున 'ఇంచు' వచ్చు పలుములు:—క. వల్లెయని రాజనందను | లెల్లరు సమకట్టి రథములెక్కి దిశల్ ఖే |

[బా. క్రి. ౭౧-౭౨ సూ.] 'వర్తించు = వర్తిల్లు' అధర్వణ తిక్కనసమ్మతము. 1571

దిల్లగ గర్జిల్లి నిశా | తోల్లనిత కృపాణ కాక్తుకోద్యోకచులై (ఆది. ౬ ఆ. ౬౫ పు).
 క. తనసుతులు పాండుసుతులని | మనమున భేషింప కితిరముజున భావం | బున
 నొక్కరూపకా చే | కోనియుండెన్... (ఆది. ౫ ఆ. ౧౬౨ పు). మ. ఇది యెట్లున్
 సమకూర దెవ్వరికి ము స్త్రీవిల్లు మోపెట్టుబో | లదు మోపెట్టియు సంతరిక్షమున
 నాలక్ష్యంబు భేషింపఁగా | నది బ్రహ్మాక్షులకైన నొందలవి గాదంచున్ విచారించి
 ని | ర్షదులై కొందఱు రాజు లేగిరి నిజత్వ మార్గముల్ చూచుచున్. (ఆది. ౭
 ఆ. ౧౭౮). వై వానిలో 'భేషిల్లు' అనుచోటి లకాదర్శయాదేశము (స్వార్థపరము)
 ప్రాసగతము. 'భేషించు' అను లుప్తస్వార్థేంచుగ్రూపము ప్రేరణార్థకము ప్రాసగతము
 కాకున్నను నర్థసందర్భమునుబట్టి మార్పరానిదై యున్నది. ఇట్టి చింతామణి నియ
 మమును భంజించు ప్రయోగములు నన్నయభారత భాగమున యతిప్రాసఫల ఘటిత
 ములై కవిప్రయుక్తములని విశ్వసించదగినవి కన్నట్టలేదు. అట్టినియమమును సవ
 రించిన యధర్వణకారిక కుదాహృతులు.—సీ. నీషధాద్రయం దనివిషపతి ప్రచ్ఛన్న
 సంచరణమున వర్తించుటయును. (విరా. ౧ ఆ. ౫౪). ఉ.....పు | తెంచెద
 సౌముఖ్య నొక్కరు మదియ మనోగతి వారిఁ గూడి వ | రించు తెఱంగు గైకొనుట
 తెల్లము కౌరవజాతి కెంతయున్ (ఉద్యోగ. ౧ ఆ. ౨౫౬). ఉ. అంచిత.....
 ఎ | క్కించి..... | సంచయ.....వ | రించుచు..... (ఆను. ౨ ఆ.
 ౪౫౬ పు). తే-గీ.....మందడిల | కెల్ల నూటట యగుచు వర్తిల్ల నేర్తు (విరా.
 ౧ ఆ. ౯౫). క.....ఇట్లు గొలిచి వ | రిల్లెడు తెఱంగులెంతయుఁ | దెల్లము
 నేసితిరి బ్రదికితిమి మీకరుజన్ (విరా. ౧ ఆ. ౧౪౨ పు). ఇట్లు సోమయాజి 'ఇల్లు=
 ఇంచు' అనువాని కర్థభేదములేకుండఁ బ్రయోగించియు నన్నయోపదీప్త పద్ధతిని
 ప్రేరణార్థకముగా నైతము "వర్తించు" అనుదానిని ప్రయోగించెను. సీ. పదపడి
 విపులు పథముదప్పి..... | అధ్వరాదిక సత్క్రియల్ ప్రవర్తింపక.....
 (శాంతి. ౨ ఆ. ౮౯ పు). (ఇందు - "ప్రవర్తింపక = ప్రవర్తిల్లజేమి" అని యర్థ
 ముచేయక తీరదుగదా). నన్నయఁ యీధాతువును 'ఇల్లు'తోఁ గూడినపుడు స్వార్థ
 కముగాను 'ఇంచు'తోఁ గూడినపుడు ప్రేరణార్థకముగాను దనచేసిన నియమము
 చొప్పుననే ప్రయోగించెను. తరువోజ..... | వరుసన తమతిమ వర్ణధర్మముల
 వర్తిల్లుదురు గడవక దండనీతి | (ఆది. ౬ ఆ. ౧౦౯). సీ. కడఁగి
 యత్కృతమ క్షత్రియచరితంబునందు వర్తిల్లుచునంటి (వి)..... (సఖా. ౧ ఆ.
 ౧౮౯) వై రెండుస్థలములందును 'వర్తించుడు' అని కాని 'వర్తింపుడు' అని కాని
 దిద్దనగుననరాదు. నన్నయ యెచ్చటగు "దౌ చోర్లక్ తద్ధరే" "బిడ్డుపక్ష్య తకాళో

దోః స్యాత్" అనెడి తన నియమములను మీఱలేదు, అనగా "చువర్ణంబుతోడ దుగ్ధకారమునకు 'త'కారము చేయని ప్రయోగమును (బా. క్రి. ౧౦౮ నూ) జేసి యుండలేదు. ఇంక 'వర్తించు' అనుదానిని ప్రేరణార్థముననే నన్నయ ప్రయోగించుచువచ్చెను. "పాండవపరాజయ దహనంబు: దనయాక్షకటాక్ష వీక్షణ వచనంబులం బ్రవర్తించుచున్నదాని....." (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౦ గద్య). (ప్రవర్తించుచున్నదానిన్ = ప్రవర్తిల్లఁజేయుచున్నదానిని). "శకుని కైతవం బెఱింగియుం బాపద్యూతంబు: బ్రవర్తించి యధర్మ ప్రవృత్తుండ వైతివి" (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౩ గద్య). ఇట్లే "ప్రకాశిల్లు" అను స్వార్థేంచుక్కుచోటఁ బ్రేరణార్థకమగు 'ఇంచుక్కునునిల్చి 'ఇల్లు' అనుదానికి లోపమును స్థలాంతరములయందు నన్నయ ప్రయోగించెను. "ఆపర్ణాదువలన ని న్నెఱింగినదాననై ని న్నిట రావించు నుపాయంబు దలంచి యెల్లి దమయంతీ ద్వితీయ స్వయంవరంబగుసని ఋతుపర్ణసండు: బ్రకాశింప సుదేవుండను బ్రాహ్మణుం బుత్తెంచితి" (ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౩ గద్య). (ప్రకాశింపన్ = ప్రకాశిల్లఁజేయన్). "ఋతుపర్ణండు బాహుకుం జూచి నాకు దమయంతీ ద్వితీయ స్వయంవరంబు జూడ నొక్కనాటన విదర్భకుం బోవలయు. నీయశ్వనైపుణ్యంబు: బ్రకాశింపు మనిన....." (ఆర. ౨ ఆ. ౧౬౪). (ప్రకాశింపుము = ప్రకాశిల్లఁజేయుము.) చ. అతులతపంబునక వరుణుఁ డన్తునిచే బహుపుణ్య కర్తను | స్థితి: బ్రభవింపఁగా: బడిన దివ్యమునీంద్రుఁడు... (ఆది. ౪ ఆ. ౧౫౭). (ప్రభవింపఁగా: బడిన = ప్రభవిల్లఁజేయఁబడిన). తే.గీ. పారులట్లు నివర్తింపఁబడి..... (ధర్మ సుతుచేత)..... (ఆర. ౧ ఆ. ౯). (నివర్తింపఁబడి = నివర్తిల్లఁజేయఁబడి). సీ. రోదనీకుహరంబు రుచిరాంశుతతిఁజేసి యర్కుండు వెలిగించునట్లు, లమృత | సందోహ నిష్యంద చంద్రికఁజేసి శీతాంశుఁ డానందించునట్లు సకల | జనులకుఁ దన వైన సదమలద్యుతిఁజేసి తనరంగఁ దేజంబు: దనపుదాన | చేయుచునున్న సత్సే వ్యుండు పుండరీకాక్షుండు గృష్ణుండు..... (సభా. ౨ ఆ. ౬ ప). (ఆనందించు = సంతోసిల్లఁజేయు). ఇట్టిభాతువు నంతర్భావిత ప్రేరణార్థకమనుట సుకరమని (చూ. ౩౨౬ విష) తోచుచుగాని సంస్కృత సమభాతువులందు "కేచిత్తు ణిచ మిచ్ఛన్తి" త్యాద్యాచ్చిక భాతుమాత్ర విషయకమగు నంతర్భావిత ప్రేరణార్థము నంగీకరించుట యుక్తముకాదని పయిరీతిని వ్రాయఁబడెను.

తిక్కన పయిరీతిని నన్నయపద్ధతి నుల్లంఘించుటచేతను నధర్మణుండును 'ఇల్లు - ఇంచు' అనువాని కభేదమును సూత్రించుటచేతను గావలయు లేఖక పాఠక ముద్రణ సంస్కర్త ప్రభృతులు నియమమువీడి యభేదముగా నంతటను దుడికి

నన్నయభారత భాగమందును 'ఇల్లు - ఇంచు' అనువానిని బర్యాయములుగా నెల్పుచున్నారు. మ.....నాకద్విషన్తస్తక | ప్రతేతుల్ ఘోరఁణంబునం బడియె భూభాగంబు కంపింపఁగా. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౪ వావిశ్యవాఁముద్ర). ఇచట 'కంపిల్లఁగా' అని నన్నయ ప్రయోగించియుండును. ఆయనపతమున "కంపించు = కంపిల్లఁజేయు" అనియె ప్రయోగింపవలయును. 'కంపిల్లు' అనునర్థమున 'కంపించు' అని ప్రయోగించుట నధర్వణ తిక్కనాదు లంగీకరించిరిగాని నన్నయ సమ్మతంపలేదు. క. ముంచినఁ జప్పుడు విని కం | పించు శరీరములు.....(నన్ని. కు. ౯ ఆ. 3౨౫). చ.....వీ. | డనికీ గడంగినప్పుడు సురాసురముఖులు తల్లడింతు రీ | ఘను నతికాయఁడంద్రు.....(భాస్క. యు. ౧౦౨౦ ప). ఇట భాస్కరుఁడు 'తల్లడిల్లుదురు' అనునర్థమున 'తల్లడింతురు' అని ప్రయోగించెను. నీ. ధర్మతనూజుండు ధర్మపు దప్పిన ధరణీతలంబెల్లఁ దల్లడిల్లు (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౪). ఇట్లని నన్నయపద్ధతి ననుసరించిన ప్రయోగములు తిక్కనాదుల గ్రంథములలో లేకపోలేదు. ఉ..... అందుఁ బో | నొల్ల నంగరా దచటి కూరక పోవఁగరాదు నేప్పు సం | ధిల్లఁగ దీనిఁ బాపికొను దీమస మెట్టిది యొక్కొదైవమా. (విరా. ౨ ఆ. ౯౧). నీ..... బాణ మవ్వీరవరుఁడు | నైకొని బ్రహ్మస్త్రకలిత మంత్రాభియుక్తంబుగా నొసరించి కార్డుకమున | సంధించి జగములు జయపెట్టఁ జెచ్చిరఁ, వివిచి యేయుటయును దీప్త భంగి |(ఆర. 2 ఆ. ౧౫౧ ప). (సంధించు = సంధిల్లఁజేయు). క..... ...ఈ | పురుషులు గూడిన సృష్టికి | వెరవగునది సంఘటిలదు వేర్పడిరేనిన్ (శాంతి. ౫ ఆ. ౬౧). క.....ఈ | యితహాసము శ్రుతమైనఁ బ | తితమైనను నెఱయ సంఘంటించును లక్ష్మీన్ (శాంతి. ౫ ఆ. ౧౬ ప). (సంఘంటించు = సంఘటిల్లఁజేయును). తే-గీ. ఆఖలసిద్ధులు నఱచేత నావహిల్లు (శాంతి. 3 ఆ. ౪౧౫). తే-గీ...ప్రతిమఁ గావించికొని యందుఁ బరము నావ | ప్తించి పూజావిశేషంబు లైల్లఁ జేసి (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౪౧౬). (ఆవహించు = ఆవహిల్లఁజేయు). (కర్ణ. ౧ ఆ. ౧2౮; కర్ణ. 3 ఆ. ౪౨; ఆను. ౨ ఆ. ౬౯). ఈయర్థమునందు 'ఆవహించు' అనియు నన్ని చోడకవి ప్రయోగించెను. శా.....ఆవేల్పు, నం, | దావాహించిన మీఁద నెవ్వరికి డాయక ముట్టఁగా వచ్చునే (నన్ని. కు. ౯ ఆ. ౨౫3 సూ. రా. ని). క...తనరాగంబునఁ ద్రిజగము | ననురాగిల్లెనొ జగంబు ననురాగముతో | నను లాగిల్లెనొ తా మఱి | యన జగములతోన చంద్రుఁ డనురాగిల్లెన్ (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౧౦౯). సూ. రా. నిఘంటువున "అనురాగించు = అనురాగము చూపు" అనుదానికి భీష్మ. ౧ ఆ. ౧2౦ వచన ముదాహరింపఁబడెను. 'ఇల్లు' అనుదానితో

గూడిన కొన్నిరూపములకుఁ బ్రేరణార్థ కేంచుగంతరూపములు గానరావు. కం...
తెల్లముగ.....మూ । ర్భిల్లే నరుడు బంధుల్లెఱ జేష్టులు దక్కన్
 [ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౭౪). ఉ. తెల్లనిజోడు వెట్టుకొని.....శో । భిల్లుచు నుండ
 శంఖుడు విభీషణశంఖనినాద మొప్పుగన్ (విరా. 3 ఆ. ౧౮౯). శా. విల్లుం
 గేతువు.....శో । భిల్లన్ వైచిన శక్తియుం దునిమి.....(భీష్మ. 3 ఆ.
 3౯౧). (శల్య. ౧ ఆ. ౧౨౬, ౧౩౩). 'శోభించు = శోభిల్లుజేయు' అనురీతిని
 బ్రాచీన షహాకావ్యములందుఁ బ్రయోగము లభింపలేదు. "శోభించు - సం - అ -
 క్రి - ప్రకాశించు - (శోభిల్లు)" (శ. ర). శబ్దరత్నాకరకర్త యిట్లుదాహరించెనే
 కాని ప్రయోగములను జూపలేదు. మఱియు వ్యావహారికస్థితి ననుసరించి
 'శోభించు' అనుదానికి "శోభిల్లు" అను రూపాంతరమును జూపెను. 'శోభించు =
 శోభిల్లుజేయు' అను సర్థమును దడవనైనలేదు.

రంజాదుల యించుకృతార్థమునకు సబిందుకంబున కప్పే

రంజంబున ద్వీరుక్త లకారం బగు. ౭౧.

రంజిల్లు - భాసిల్లు - వర్ధిల్లు - విలసిల్లు - రాజిల్లు - ఈ

బాలవ్యా యాదేశయోగంబున భిదాదు లకర్తకంబు లగు -

3.2. I విషయము. భేదిల్లు - కంపిల్లు - సంధిల్లు.

ఇంచుక్కు పరంబగునపుడు రంజాదుల యించుక్కునకు

లోపంబగు. ౭౨.

లాదేశంబున కపవాదంబు. రంజించు - భేదించు -

సంధించు.

సంజీవని. 3.2 I విషయము:—సబిందుకంబునకు = బిందువుతోఁ గూడిన, రంజా
 దుల యించుకృతార్థమునకు=రంజ మున్న గు కొన్ని థాతులవులకు బా. క్రియా. ౬౩
 సూత్రముచే నగు నించుక్కుయొక్క చకారరూప హల్లునకు, అ ప్రేరణంబున =
 ప్రేరణార్థము లేనపుడు, ద్వీరుక్త లకారం బాదేశం బగును. ఉదా:—రంజ్ + ఇంచు =
 రంజ్ + ఇ + ల్ + ఉ = రంజిల్లు. ఇట్లే భాసిల్లు మున్నగువాని ప్రక్రియను నైత మర
 యునది. అప్రేరణంబున ననుటచే ప్రేరణార్థకేంచుగ్భాగమునకు ద్వీరుక్త లాదేశము
 గల్గదు. ఇంకఁ గేవల స్వాధ్యేంచు గ్భాగమునకు మాత్రమే ద్వీరుక్త లకారాదేశము
 గల్గును. "ఈ యాదేశయోగంబున భిదాదు లకర్తకంబు లగు" అనువాక్యముచే
 భిదాదులు సకర్తకంబులయ్యా నీ లకారాదేశముతోఁ గూడునపు డవియు సకర్తకం
 బులే యగు నను సర్థము లభించుచున్నది. అట్టి భిదాదులలో 'కంప' థాతువు నుదా

[బా. క్రి. 20-21 సూ.] 'కంఠిల్లు' రంజాది కాదు. 'సంధిల్లు' నామధాతువు కాదు. 1575

హరించుట సరి కాదని తోచుచున్నది. "కప - చలచే, క్వాది.....అగర్తక..... కమ్మకే....." (శబ్దరత్న) "క్షుద్ధుక్త లకారమువంజేరి సకర్తకములును నకర్తకముంగు నగుటంజేరి యట్లకర్తకములు గాదగువానికే యీ యాగము బగుననియు నట్లయ్యును - వర్షించు - ఉదయించు - అస్తమించు మొదలగు నకర్తకములకుఁ గాదనియు.....గ్రహింపవలయును" (బా. సా. పే. ౪౪౩ పు). ఈవాక్యము పరస్పర విరుద్ధార్థములుగల్గి యున్నది. మఱియు నీయాగమ మనుట పొసఁగి యుండలేదు. ఈ ద్విరుక్త లకారవిధి యాగమ రూపము గాదు. ఆదేశరూపము. "అట్లకర్తకంబులు గాదగువానికే" యనుటచేత నకర్తకము లయియుండి యాదేశయోగమున నకర్తకములు గాదగువానికే యీ యాదేశమగునను నర్థము లభించుచున్నది. కాఁగా "అట్లయ్యును" అనుటచేత 'నకర్తకములకే రాదగియున్నప్పటికిని' అను నర్థము లభించుచున్నది. అట్టియొక "వర్షించు" మున్నగు నకర్తకములకు రామండుటలో వింతయేమున్నది? ఇందు 'అట్లయ్యును' అను హేతువాక్యమెట్లు పొసంగును?

పరిశీలింపఁగా నకర్తకముల కీద్విరుక్త లకారాదేశము రాదనిచెప్పుట గ్రంథ కృదాశయము కాదని చెప్పకతీరదు. "భాన్ - వృధ్ - లస్ - రాజ్ - కమ్ప్" అనునవి యకర్తక ధాతువులేకదా. అట్లుగుటచేత లకారద్వయాదేశ ఘటిత రూపములెల్ల నకర్తకములేకాని సకర్తకములు కానేరవనుటమాత్రము నిర్వివాదము. అకర్తకము లకర్తకములుగానే నిల్చును. సకర్తకములునైత మియాదేశయోగమున నకర్తకములగునని సూరి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. సంపూర్వక 'ధా' ధాతువునుండి "సమ్+ధా+ఇంచు = సమ్+ధా + ఇ + ల్ ల్ + ఉ = సంధిల్లు" అని సాధించుకొనఁదగి యుండఁగా కొందఱు 'సంధి' అను నామధాతువు నీటఁ జూపుట యుక్తముకాదు. "సంధిల్లు - సంధిశబ్దము నామవాచకము - దీనికి ధాతుత్వవివక్ష యందు నటువదియైదవ సూత్రంబుచే నించుక్కురాఁగా 'సంధించు' అయ్యె....." (బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము. 3౬౨ సూ). "సంధిల్లు:—౬గి సూత్రజ్ఞాపకముం బట్టి సంధియను నామవాచకమునకు స్వార్థము ధాతుత్వవివక్ష యందించుక్కురాఁగా సంధిం చనురూప మేర్పడి యీవిధిచే నిత్యముగ ద్విరుక్తలకారాదేశమగుట సంధిల్లుననురూపముగల్గె" (బా. సా. పే. ౪౪౩ పు). బా. క్రి. ౬౩ సూత్రము చొప్పున సంస్కృతధాతువునుండి తత్సమధాతువును సాధించుటకు వీలులేనియప్పుడు గదా, బా. క్రి. ౬గి సూత్రపు వివరణముచొప్పున జ్ఞాపకనీధముగ సాధించుకొనవలసియుండును. సూరి 'సంధిలు' మున్నగు లుపైక లకారకరూపము నుదాహ